

FACULTATEA DE ISTORIE

FATETELE ISTORIEI

EXISTENTE, IDENTITATI, DINAMICI

OMAGIU ACADEMICIANULUI

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU

FACULTATEA DE ISTORIE

**FAȚETELE ISTORIEI.
EXISTENȚE, IDENTITĂȚI, DINAMICI**

**OMAGIU ACADEMICIANULUI
ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU**

**Volum îngrijit de:
TUDOR TEOTEOI,
BOGDAN MURGESCU, ȘAROLTA SOLCAN**

**EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI
2000**

BIBLIOTECA CENTRALĂ A UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI

711 473432

241/01

B.C.U. București

C20013457

© Editura Universității din București
Șos. Panduri, 90-92, București - 76235; Telefon 410.23.84
E-mail: editura@unibuc.ro
Internet: www.editura.unibuc.ro

Tehnoredactare computerizată: Victoria Iacob

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale

OMAGIU, ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU

**Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici: omagiu
academicianului Ștefan Ștefănescu / Teoteoi Tudor. Murgescu
Bogdan, Solcan Șarolta - București: Editura Universității din
București, 2000**

p. 808, 23,5 cm

Bibliogr.

ISBN 973-575-499-1

- I. Teoteoi Tudor
- II. Murgescu Bogdan
- III. Solcan Șarolta

CUPRINS

<i>ACADEMICIANUL ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU LA 70 DE ANI</i>	7
<i>BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ</i> (întocmită de Mariana Mihăilescu)	15

DEMOGRAFIE ȘI GENEALOGIE ISTORICĂ

GHEORGHE BRĂTESCU: Vechea concepție țărănească despre populație	29
GH. ZBUCHEA: Autohtonă și continuitatea românilor timoceni	37
LUDOVIC DEMÉNY: Despre catalogul conscripțiilor secuiești (1566-1700)	55
CRISTINA ANTON-MANEA: Din nou despre Doamna Neaga și familia ei. Genealogia unei familii de boieri buzoieni, sec. XVI-XVII	67
ANDREI PIPPIDI: Un domn necunoscut al Țării Românești	79
ȘAROLTA SOLCAN: Impactul crizei de la sfârșitul deceniului cinci al veacului al XVII-lea asupra populației. Târgul Făgăraș la 1654	87
LIDIA DEMÉNY Registrul înedit de boieri făgărășeni din jurul anilor 1673-1675	97
SILVIA CORLOTEANU-GRANCIUC: Contribuții documentare la istoria colonizării de către sârbi a teritoriului dintre Prut și Nistru în primul pătrar al secolului al XIX-lea	105
IOAN BOLOVAN: Habitatul rural din Transilvania între 1850-1910	113
MIHAI SORIN RĂDULESCU: Genealogia unui medievist: P.P.Panaiteșcu	125
ION BULEEI: Explozia demografică	135

SOCIETATE ȘI ECONOMIE

RADU MANOLESCU: Orașele din Țările Române - mijlocitoare ale contactelor economice terestre dintre Occident și Orient în secolele XIV-XVI	143
PANAIT I. PANAIT: Prezența monetară în viața satului Măicănești pe Colentina-București (sec.XIV-XVI)	151
ANGELA ZUBCO: Domeniile și privilegiile acordate de domnie mănăstirilor moldovenești în secolele XV-XVII.	157
BOGDAN ALEXANDRU HALIC: Ierarhii sociale în Țara Românească în secolele XIV-XVI	171
FLORENTINA NIȚU: Prețul cupelor din metal prețios în Transilvania - secolul al XVI-lea	181
TAHSIN GEMIL: Vakâfuri otomane fondate pe teritoriul României (sec. XV-XVIII)	193
OLGA CİCANCI: Dregători greci în Țările Române în veacul al XVII-lea	199

TUDŌS S. KINGA: Viața cotidiană nobiliară în secuime spre sfârșitul secolului al XVII-lea	211
CONSTANTIN BĂLAN: Vasile Căpitanul din Vârteșcoiu - Râmnicu Sărat (jud. Vrancea) și fratele său "Trup de Argint"	219
IOANA CONSTANTINESCU: Economia timpului de muncă în agricultura Țării Românești și a Moldovei sub fanarioți	223
BOGDAN MURGESCU: Reformele agrare din Secolul Luminilor. Câteva observații pe marginea cazului danez	231
VALENTINA FILIP: Un model de reușită a elitei negustorești. Cazul familiei Costa Petre (1782-1825)	247

INSTITUȚII ȘI REGIMURI POLITICE

CRISTIAN OLARIU: Note privind sistemul de guvernare în Orientul Roman târziu	257
ALEXANDRU BARNEA: Dobrogea în epoca Dominatului	279
ION BARNEA: Regiunea Dunării de Jos în lumina sigiliilor bizantine	293
TUDOR TEOTEOI: De la bizantinul <i>chonsarioi</i> la românescul <i>hânsari</i> , sau invers?	309
IOAN AUREL POP: Regatul Ungariei între Apus în Răsărit. Catolici și noncatolici în secolele XIII–XIV	319
GHEORGHE BICHICEAN: Le contexte européen et les Assemblées d'états dans le voïvodat de Transylvanie	327
ANTAL LUKÁCS: Două traduceri latine ale unui document emis de Mircea cel Bătrân și o familie de boieri din Țara Făgărașului	347
LUCIA POPA: Valoarea conventională a toleranței în Franța «Vechiului Regim»	355
ELENA OLARIU: Legislația administrației locale (1864-1914).	379

SPAȚII ȘI IMAGINI ISTORICE

ZOE PETRE: L'immortalité du roi Chamabon	395
ALEXANDRU VULPE: Din nou despre geografia antică a Moldovei la vest de Prut	407
CONSTANTIN BURAC: Ținutul Horincea. Apariție (sec. XIV - sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare)	421
PAVEL MIRCEA FLOREA: Un plan necunoscut al orașului București de la 1772	429
SIMION CĂLȚIA: Imaginar și realitate în reprezentările orașului românesc din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea	437
MIRELA LUMINIȚA MURGESCU: Impresiuni fugare despre sensurile devenirii unui principe ideal. Figura lui Constantin Brâncoveanu în cartea școlară de istorie	445
NICOLAE EDROIU: Lupta episcopului Inocențiu Micu în viziunea mitropolitului Alexandru Șterca Șuluțiu	453
MARIA DOGARU: Emisiuni medalistice emise în Republica Moldova omagiindu-l pe Mihai Eminescu	461

VALORI ȘI INTERFERENȚE CULTURALE

ECATERINA LUNG: Istoria și publicul său în Europa secolelor VI-IX	473
CRISTIAN MOISESCU: O posibilă sugestie pentru boltirea moldovenească cu arce piezișe	481
MARIA GEORGESCU: Târgoviște - centre culturel et artistique (du XIV ^e au XVIII ^e siècle)	491
IOLANDA ȚIGHILIU: Clerici cititori în Principatele dunărene (1716-1774)	505

DORU BĂDĂRĂ: Biblioteca unui diortositor, Rafail Monahul de la Hurezi. Încercare de reconstituire	517
RUXANDRA MOAȘA NAZARE: Un manuscris psaltic grecesc al lui Ilie Fotino la Brașov	525
NICOLAE ISAR: Circulația valorilor occidentale în Principatele Române în epoca Luminilor. De la istoriografie la filosofie	541
CORNELIA BODEA: Istoria, limba și literatura românilor la Universitatea din Montpellier	557
ALIN CIUPALĂ: Un proiect inedit de doctorat francez al lui Gheorghe I. Brătianu	571
DORINA N. RUSU: O pagină din istoria Academiei Române: Alexandru Lapedatu	577
ADRIAN CIOROIANU: Dilemele mimetismului istoriografic. Episodul "Analelor Româno-Sovietice" (1946-1963)	591
IRINA GAVRILĂ: Bazele de date în cercetarea istoriei	611

DIPLOMAȚIE ȘI RELAȚII INTERNAȚIONALE

MARGARETA ARSENESCU: Izvoarele literare referitoare la expansiunea celților în secolul al III-lea a.Chr.	627
ALAIN RUZÉ: Vicissitudes pontiques. Ukraine et Moldavie (XV ^e -XVI ^e siècles)	645
ILEANA CĂZAN: Interregnul Polon și lupta Casei de Austria pentru hegemonia central-europeană (1572-1576)	661
PAUL CERNOVODEANU: Fuga fiilor lui Alexandru Vodă Ipsilanti din Țara Românească reflectată în rapoartele diplomatice britanice (1782)	683
MARIAN STROIA: Rusia și revoluția de la 1848 din Principatele dunărene	699
DAN BERINDEI: Acordarea cetățeniei române unor personalități franceze în 1866	709
GHEORGHE PLATON, CRISTIANA OGHINĂ-PAVIE: Jean Alexandre Vaillant (1804-1886) și recunoștința posterității românești	723
DANIELA BUȘĂ: Stabilirea frontierei sudice a României după Congresul de la Berlin ..	731
IOAN CHIPER: Cu privire la contextul evoluției relațiilor culturale româno-germane în anii '20	741
ELIZA CAMPUS: Activitatea constructivă a Micii Înțelegeri pentru apărarea Pactului Societății Națiunilor (1933)	749
FLORIN CONSTANTINIU: Versiuni diferite despre un dialog	755
DINU C. GIURESCU: Deschiderea Parlamentului B.P.D.	761
CONSTANTIN BUȘE: Februarie 1948 - Praga; antecedente și consecințe	769
GHEORGHE IONIȚĂ: Românii din afara granițelor țării noastre în trecut și în prezent	791
ALEXANDRU ZUB: Raporturile internaționale între istorie și teorie	803

ACADEMICIANUL ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU LA 70 DE ANI

La fel ca mulți istorici și cărturari ai generației sale, academicianul Ștefan Ștefănescu provine din mediul rural, adică din acea lume în care Lucian Blaga vedea adevăratul sediu al veșniciei. S-a născut la 24 mai 1929 în comuna Goicea Mică din județul Dolj, în Oltenia, o regiune al cărei trecut avea să se regăsească în preocupările sale științifice de mai târziu. De altfel, simțul rădăcinilor este una din dominantele domniei sale: în discuțiile cu studenții nu lipsesc întrebările privitoare la locul de origine al fiecăruia, istoria zonei respective ori a unui monument important durat acolo de-a lungul timpurilor. Este o modalitate concretă de a însufla tinerilor studioși prețuirea valorilor locului și simțul solidarității dintre trecut și prezent, fără de care studiul istoriei este greu de imaginat.

După absolvirea claselor elementare în comuna natală, Ștefan Ștefănescu a urmat cursurile gimnaziale și liceale în cadrul Colegiului militar național „Nicolae Filipescu” de la mănăstirea Dealu, mutat apoi la Predeal (1940-1948). În acest mediu auster și în acea perioadă dificilă, cu adevărat istorică pentru România, viitorul academician a deprins respectul pentru disciplină, ordine și punctualitate, dragostea pentru studiul trecutului, concretizată apoi în decizia de a urma cursurile Facultății de Istorie a Universității din București, în anii 1948-1952. Erau atunci vremuri tulburi, iar Facultatea, la fel ca întreaga Universitate, i-a oferit tânărului student un amestec inconfundabil de câțiva mari dascăli „iertăți” la epurarea din 1948 și de pseudo-profesori improvizați pe criterii politice. Dincolo de aceasta, Ștefan Ștefănescu a avut șansa să fie remarcat și să fie chemat încă din timpul studenției la Institutul de Istorie al Academiei, institut care ulterior avea să capete numele ctitorului său, marele istoric Nicolae Iorga. În Institut, tânărul

istoric în formare a avut, mai mult decât în Facultate, posibilitatea contactului nemijlocit cu personalități de prim rang ale istoriografiei noastre. Dintre acestea trebuie menționat îndeosebi numele lui Petre P. Panaitescu, medievist și slavist care i-a inspirat orientarea preocupărilor științifice. Angajat deja în Institut, Ștefan Ștefănescu și-a continuat studiile prin aspirantura (doctoratul) la Universitatea „M. Lomonosov” din Moscova (1954-1957); se cuvine subliniat faptul că, spre deosebire de alți colegi de generație, Ștefan Ștefănescu nu a ales o temă facilă și nerelevantă, ci și-a desăvârșit pregătirea în bizantinologie și în istoria medievală a slavilor sudici, domenii în care istoriografia rusă și sovietică avea o bogată tradiție și beneficia de personalități recunoscute pe plan mondial. Un deceniu mai târziu, într-un context politic mult schimbat, Ștefan Ștefănescu a putut beneficia și de un stagiu științific la Paris, la École Pratique des Hautes Études, la Collège de France și la Sorbona. El a putut astfel lua contact cu tendințele diverse ale istoriografiei postbelice, având prilejul de a-l cunoaște personal pe Fernand Braudel, ca și pe alți reprezentanți marcanti ai „Noii Istorii” franceze. Această experiență a rodit îndeosebi prin larga deschidere problematică a preocupărilor istoricului Ștefan Ștefănescu, materializată ulterior în abordarea unor teme extrem de diverse, de la studiul și editarea izvoarelor - a avut o contribuție deosebită la seria **Documenta Romaniae Historica** - la istoria politică și instituțională, de la istoria economică și socială la - și aici influența școlii franceze este evidentă - demografia istorică.

Cariera profesională a academicianului Ștefan Ștefănescu a început, după cum am arătat deja, în cadrul Institutului de Istorie, care în 1965 a primit numele lui Nicolae Iorga. Intrat încă din studenție în Institut, Ștefan Ștefănescu a urcat treptat toate treptele ierarhiei: cercetător, cercetător științific principal, secretar științific și șef al Secției de istorie medie și a vechilor instituții românești, director adjunct și, din 1970, urmându-i academicianului Andrei Oșetea, director al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga”. Tot din 1970 a reînnoțit legătura cu Facultatea de Istorie, unde a ocupat postul de profesor de istorie medie românească și ulterior a exercitat și funcțiile de decan (1975-1984) și de șef al catedrei unice de istoria României și istorie universală (1984-1990). În toate funcțiile pe care le-a ocupat, Ștefan Ștefănescu a fost nu reprezentantul autorităților printre istorici, ci exponentul istoricilor în forurile de conducere ale regimului. El a reușit

să apere institutele de istorie de desființare și a ajutat pe foarte mulți dintre istorici în relațiile dificile cu autoritățile. Și după 1989 academicianul Ștefan Ștefănescu a continuat să fie un profesor respectat și ascultat în cadrul Facultății de Istorie, membru al Consiliului acesteia, al Colegiului de Etică al Universității și al altor organisme universitare și academice.

Deși grevată de investiția de timp și energie impusă de diferitele funcții administrative și academice pe care le-a îndeplinit, activitatea științifică a lui Ștefan Ștefănescu s-a concretizat în circa 300 de titluri - ediții de izvoare, lucrări monografice, studii în reviste de specialitate, colaborări la lucrări de sinteză și volume colective publicate în țară și în străinătate (Bulgaria, China, Germania, Grecia, Italia, Iugoslavia, Rusia, Spania, S.U.A., Ungaria). Privind retrospectiv opera și activitatea științifică a academicianului Ștefan Ștefănescu, se remarcă nu numai numărul mare al contribuțiilor, ci și respirația largă și diversitatea tematică a acestora, care îmbrățișează domenii precum istoria medie a României și a sud-estului Europei, demografia istorică, istoria socială și economică, instituțiile politice și culturale, istoriografia și relațiile internaționale. Remarcăm, fără pretenția exhaustivității, contribuția sa la editarea seriei B. Țara Românească din **Documenta Romaniae Historica**, la volumul II din tratatul **Istoria României**, la compendiul **Istoria poporului român**, monografiile sale despre hânie și despre Țara Românească de la Basarab la Mihai Viteazul, volumul **Demografia - dimensiune a istoriei**, precum și recenta sinteză de istorie medie românească sub forma unui curs universitar în 4 tomuri. Totodată, academicianul Ștefan Ștefănescu s-a dovedit a fi și un remarcabil animator al eforturilor științifice ale colegilor săi, coordonând numeroase lucrări colective - **Enciclopedia istoriografiei românești** și volumul **Națiunea română. Geneză - Afirmare - Orizont contemporan** reprezintă realizări de referință în această privință - și fiind membru în colegiile de redacție ale mai multor reviste de specialitate.

Activitatea sa didactică s-a desfășurat în paralel cu cea academică. Atât la cursurile și seminariile cu studenții, cât și în calitate de coordonator al mai multor teze de doctorat - până în prezent 25 de istorici, dintre care 2 străini, au obținut titlul de doctor sub îndrumarea sa - profesorul Ștefan Ștefănescu a știut să îmbine cu tact căldura și

disponibilitatea sufletească cu impunerea unui climat de seriozitate și chiar a unei anumite solemnități a procesului de cunoaștere științifică. În felul acesta el a reușit să le însușească studenților și doctoranzilor săi nu numai pasiunea și chiar dragostea pentru studierea istoriei, ci și conștiința însemnătății sociale ce revine demersului istoricului.

Diverse onoruri și semne de prețuire au reflectat recunoașterea internă și internațională a activității științifice a academicianului Ștefan Ștefănescu. A fost distins cu premiul „Nicolae Bălcescu” al Academiei Române (1965), a fost decorat cu „Meritul științific” (1966) și cu Ordinul cultural-științific „Chiril și Metodiul”, clasa I (Bulgaria, 1977). În 1974 a devenit membru corespondent, iar din 1992 membru titular al Academiei Române. A participat la un mare număr de reuniuni științifice internaționale, de la congresul de științe istorice de la Stockholm (1960) până la congresul internațional de istorie economică de la Madrid (1998). Este membru al mai multor asociații și comisii științifice internaționale, iar activitatea sa este prezentată în mari repertorii internaționale, începând cu **Répertoire international des médiévistes** și mergând până la edițiile recente din **The International Who's Who**.

Bucurându-se de o largă recunoaștere internațională, academicianul Ștefan Ștefănescu nu a ezitat să se constituie într-un animator cultural pe planul vieții interne a țării: la solicitarea diverselor organizații și foruri locale, s-a considerat onorat de calitate precum aceea de cetățean de onoare al comunei Călugăreni (1995) ori al municipiului Craiova (1997), președinte de onoare al Fundației culturale-științifice „Mihai Viteazul - Călugăreni”, membru de onoare al Fundației „N. Iorga” din Vălenii de Munte, al Fundației Culturale „Magazin Istoric”, al Fundației „Mărăști-Mărășești-Oituz” etc. Convinș că istoricul nu poate și nu trebuie să fie numai un savant închis între cărți, ci și un adevărat membru al cetății, Ștefan Ștefănescu înțelege astfel să fie un devotat propovăduitor al istoriei, al valorilor și învățămintelor ei. Istoric al instituțiilor, plin de respect față de tradiții, ca și față de disciplină și rigoare, în viața academică la fel ca și în societate, el ilustrează convingerea exprimată acum mai bine de o jumătate de veac de către Gheorghe Brătianu: „numai ce se înalță cu trudă... are un înțeles și un rost de durată”.

Un popas aniversar este totodata și un moment de bilanț. Academicianul Ștefan Ștefănescu ne-a dăruit nu numai o operă științifică bogată, ci și câte ceva din esența ființei sale. Multora ne-a fost dascăl, sprijinitor generos și eficient, dar și pildă în devoțiunea cu care a slujit Istoria. Mai presus de toate, ne-a ajutat să descoperim că, după cum șfunea Sophokles, „știința este partea cea mai de seamă a fericirii“.

Fie ca numărul mare al celor care s-au străduit să-l omagieze acum să ilustreze faptul că, prin generozitatea sa exemplară, academicianul Ștefan Ștefănescu a câștigat pariul cu natura umană. Și fie ca, acceptând expresia solidarității, stimei și afecțiunii noastre, domnia sa să ne dea prilejul de a ne bucura vreme cât mai îndelungată de conlucrarea și încurajările sale.

La mulți ani cu sănătate și împliniri, domnule profesor!

LISTA ABREVIERILOR

ABr	= Analele Brăilei
ANB	= Analele Bucovinei. Suceava
AO	= Arhivele Olteniei (serie nouă)
AUB, ist.	= Analele Universității București, Istorie
GBuc.	= Glasul Bucovinei
MI	= Magazin istoric
MSSI	= Memoriile Secției de Științe Istorice
MSSIA	= Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologice
NEH	= Nouvelles études d'histoire
RA	= Revista arhivelor
Rev. de Ist.	= Revista de istorie
RPH	= Roumaine Pages d'histoire
RRH	= Revue roumaine d'histoire
SAI	= Studii și articole de istorie
SMIM	= Studii și materiale de istorie medie

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ (1954-1999)

întocmită de Mariana Mihăilescu

1954

Rolul boierilor Craiovești în subjugarea Țării Românești de către turci, în "Studii și referate privind istorie României", partea I, 1954, p. 697-718.

1956

Începuturile băniei de Craiova. Pe marginea unui document recent publicat [1589], în SMIM, vol. I, 1956, p. 325-332.

1957

Date cu privire la relațiile feudale pe teritoriul Țării Românești în istoriografia românească, în "Studii", 10 (1957), nr. 1, p. 199-221.

1958

Evoluția proprietății feudale în Țara Românească până în secolul al XVII-lea. în "Studii", 11 (1958). nr. 1, p. 53-65.

1959

Elemente comune de civilizație feudală în Țările Române și în Rusia: procesul legării de glie a țăranilor la sfârșitul sec. al XVI-lea. în "Studii", 12 (1959), nr. 2, p. 87-101.

"Întemeierea" Moldovei în istoriografia românească, în "Studii", 12 (1959), nr. 6. p. 35-54.

1960

L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIVe au XVIIe siècle, în NEH, vol. II, 1960, p. 221-252. (în colaborare cu D. Mioc și H. Chircă); art. apărut și în RRH, I (1962), nr.1, p.39-60 .

Considerațiuni asupra termenilor "vlah" și "rumân" pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV - XVII, în SMIM, vol. IV, 1960, p. 63-75.

1961.

Participarea românilor la lupta de la Grönwald (15 iulie 1410), în "Studii", 14 (1961), nr. 1, p. 5-22.

1962

Istoria României, vol.II (sec.X - XVI), București, Edit.Academiei, 1962, p.140-141; 159-172; 302-318; 358-362; 449-477; 573-592; 617-625; 649-658.

Știri noi cu privire la domnia lui Mihai Viteazul, în SMIM, vol. V, 1962, p. 175-194.

Un document recent descoperit privitor la recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul, în "Romanoslavica"- Istorie, 5, 1962, p. 157-162.

1963

Concepția și metoda istorică a lui Dimitrie Onciul (1856-1923), în "Studii", 16 (1963), nr. 6, p. 1237-1254.

Rumano - bolgarskie svjazi v IX - XI vv. i stanovlenie rumanskoi gosudarstvennosti, în "Romanoslavica", 9, 1963, p. 531-542.

1964

Byzanz und die Dobrudscha in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Die Bildung des Feudalstaates Dobrudscha, în "Byzantinistische Beiträge" (Berlin), 1964, p. 239-253.

Cu privire la oglindirea răscoalei conduse de Gh. Doja și a urmărilor ei în gândirea social-politică a vremii, în "Studii", 17 (1964), nr. 5, p. 1117-1128.

Dimitrie Onciul - 40 ans depuis sa mort, în RRH, 3 (1964), nr. 2, p. 227-241.

Paisii Hilendarskia o rumano - bolgarskih sviazsiah v XIII veke (Kriticeskie zametki), în "Izvestiia na Institutu za Istoria", 1964, 14 - 15, p. 295 - 298.

1965

Bănia în Țara Românească, București, Editura științifică, 1965, 246 p.

Legăturile româno - bulgare în prima jumătate a secolului al XIII-lea, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, Edit. Academiei, 1965, p. 223-228.

Obscii certi i razlicia v obcestveno - ikonomiceskata razvitia na Bălgăria i Vlasko prez XII-XIV v., în *Balgaro - rumanski vrazi i otnoseniia prez vekovete izsledovania*, T.I: XII - XIX, Sofia, 1965, p. 55-111 (în colaborare cu D. Anghelov).

L'institution de la dignité de ban en Valachie, în RRH, 4 (1965), nr. 3 p. 413-425.

Nicolas Iorga, historien de la paysannerie, în RRH, 4 (1965), nr. 6, p. 1201-1223.

Nicolae Iorga - istoric al raporturilor agrare din țările române, în "Studii", 18 (1965), nr. 6, p. 1313-1337.

1967

Despotatul dobrogean de la Dobrotici la Mircea cel Bătrîn, în MI, 1 (1967), nr. 9, p. 46 48, 53.

Istorie și demografie, în "Studii", 20 (1967), nr. 5, p. 933-946.

Negru Vodă, "Întemeietorul" Țării Românești, în MI, 1 (1967), nr. 6, p. 1-4.

Pe urmele hourului: "Descălecarea" Țării Moldovei, în MI, 1 (1967), nr. 3, p. 59-61.

1968

Folosirea matematicii în cercetarea istoriei, în *Relațiile dintre matematică și științele naturii și societății*. Lucrările sesiunii științifice a Academiei din 19-20 ianuarie 1968, București, p. 90-94.

Mișcări demografice în țările române până în secolul al XVII-lea și rolul lor în unitatea poporului român, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, Edit. Academiei, 1968, p. 187-207.

Basarabii, în MI, 2 (1968), nr. 7-8, p. 2-9.

L'évolution de l'immunité féodale en Valachie au XIV-e - XVI-e siècles, în RRH, 7 (1968), nr. 1, p. 17-27.

Michel le Brave "Restitutor Daciae", în RRH, 7 (1968), nr. 6, p. 899-913.

1969

Éléments nobiliaires balkaniques établies en Valachie à la fin du XVe siècle, în RRH, 8 (1969), nr. 5, p. 891-897.

L'évolution de l'asservissement des paysans de Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Mavrocordat, în RRH, 8 (1969), nr. 3, p. 491-499.

Formele, evoluția și ideologia mișcărilor țărănești pe teritoriul României, în "Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al județului Prahova", vol. II, 1969, p. 31-40.

1970

Țara Românească de la Basarab I "Întemeietorul" până la Mihai Viteazul, București, Edit. Academiei, 1970, 176 p. (Istorie și civilizație).

Istoria poporului român. Sub red.lui Andrei Oțetea, București, Edit. științifică, 1970, autor al capitolelor *Formarea statelor românești (sec. X- XIV)* și *Țările Române în sec. XIV - XVI*, p. 117-147; Ediția în limba italiană, Roma, 1971, p. 135-173; ediția în limba engleză New York, 1974, p. 163-206.

La situation démographique de la Valachie aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les conjonctures socio-politiques, în NEH, Vol. IV, 1970, p. 47-62.

Orașul "Banilor" de-a lungul veacurilor, în MI, 4 (1970), nr. 4, p. 75-78.

Reconstitution de la vie d'état sur le territoire de la Roumanie au cours du Haut Moyen Âge [sec. X-XIV], în RRH, 9 (1970), nr. 1, p. 3-18.

1971

Din istoria Dobrogei. Vol. III: *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, Edit. Academiei, 1971, 441 p. (în colaborare cu Ion Barnea)

La démographie - "dimension de l'histoire", în *Recherches sur la philosophie des sciences*, Bucarest, Edit. de la Academie, 1971, p. 365-378.

Trăsături comune și deosebiri în dezvoltarea social-economică a Bulgariei și Țării Românești în secolele XIII-XIV, în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XX)* Vol. I, București, Edit. Academiei, 1971, p. 57-106. (în colaborare cu D. Anghelov).

Géographie historique de la Roumanie. Les concentrations démographiques et leur signification historique, în "Annales de démographie historique," 1971, p. 341-350.

Începuturile statelor românești în viziunea lui Nicolae Iorga, în "Studii", 24 (1971), nr. 4, p. 673-681

Nicolae Iorga, în RRH, 10 (1971), nr. 4, p. 603-609.

Visarea iubită a voievozilor celor mari ai românilor, în MI, 5 (1971), nr. 2, p. 12-17.

1972

Documenta Romaniae Historica, B. Țara Românească, vol. II (1501-1525), București, Edit. Academiei, 1972, 602 p. (Red. în colaborare cu Olimpia Diaconescu).

N. Iorga, historien de la paysannerie roumaine, în *Nicolas Iorga l'homme et l'oeuvre a l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*, Bucarest, Edit. Academiei, 1972, p. 282-302.

Conjuncturi socio-politice și situația demografică în Țara Românească în secolele XIV-XVI, în *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, vol. I, Cluj, Edit. Dacia, 1972, p. 75-88.

"Oastea țării" și epopeea românească a secolelor XIV-XVI, în *România și tradițiile luptei armate a întregului popor*, București, Edit. militară, 1972, p. 25-32.

Întemeierea Țării Românești și a Moldovei. Tradiția "descălecatului" din Transilvania, în SAI, 17, 1972, p. 91-94.

Medalion istoric: A. D. Xenopol (1847-1920), în SAI, 18, 1972, p. 56-61.

1973

- Istorijsa na Balgarijsa i rumano-bălgarskite otnosenijsa prez XIV-XVIII v.v. rumănskata istoriografija (1944-1970)*, în *Problemi na bălgarskata istoriografija sled vtorata svetovna vojna*, Sofia, 1973, p. 232-236.
- Dimitrie Cantemir despre originea, continuitatea și unitatea poporului român, în "Era Socialistă", 53 (1973), nr. 10, p. 33-35.
- La formation des États roumains dans la conception de Dimitrie Onciul*, în RRH, 12 (1973), nr. 1, p. 5-19.
- L'Histoire de la Pologne et des relations roumano-polonaises dans l'historiographie roumaine d'après le 23 Août 1944*, în RRH, 12 (1973), nr. 4, p. 647-672.
- Locul lui Dimitrie Onciul în istoriografia românească, în "Buletin Com. Naționale a R. S. România, U.N.E.S.C.O.", 15 (1973), nr. 3-4, p. 82-86.
- Originea, continuitatea și unitatea poporului român în concepția lui Dimitrie Cantemir, în "Studii", 26 (1973), nr. 5, p. 915-921.
- La pensée politique de Démetre Cantemir et les rapports de la Moldavie avec des Etats voisins au début du XVIIIe siècle*, în RRH, 12 (1973), nr. 5, p. 859-873.
- Les premières formations étatique sur le territoire de la Roumanie [sec X-XIV]*, în "Dacoromania", 1973, 1, p. 104-113.
- Realizări și perspective în domeniul medievisticii românești, în SMIM, vol.VI, 1973, p. 9-17.
- Les relations roumano-bulgares entre le XIV-e et le XVIII-e siècles*, în RRH, 12 (1973), nr. 2, p. 239-244.

1974

- Demografia, dimensiune a istoriei*, Timișoara, Edit. Facla, 1974, 171 p.
- Craiova în statistica din 1833, în *Sub semnul lui Clis. Omagiu Acad.Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 244-250.
- Gândirea politică a lui Dimitrie Cantemir și relațiile Moldovei cu statele vecine la începutul veacului al XVIII-lea, în *300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir*, București, Edit. Academiei, 1974, p. 109-124.
- L'Ethnogenese du peuple roumain et la formation des etats roumains*. Coraport, în *Le III-ème Congres International d'Etudes du Sud-Est Europeen*, Bucarest, 4-10 sept. 1974, Bucarest, 1974, p. 31-50.
- Demografie și istorie, în MI, 8 (1974), nr. 7, p. 50-54.
- "Romaniile" populare în concepția lui N. Iorga, în "Drobeta", 1974, p. 71-76.
- A travers l'oeuvre historique de Démetre Cantemir, în "Dacoromania", 1974, 2, p. 59-66.
- Les villes roumaines et leurs rapports avec Istanbul au XVI-e siècle*, în "Bulletin des l'Associatin Internationle d'Etudes du Sud-Est Europeen", 1974, p. 113-120.

1975

- Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească, Vol. XI (1593-1600). Domnia lui Mihai Viteazul*. București, Edit. Academiei, 1975, LI + 745 p. (Volum în colaborare cu D. Mioc, M. Adam, C. Bălan, S. Caracaș, R. Cămărășescu, O. Diaconescu, C. Fotino; semnează și prefața).
- Comments upon the Romanian Military History of the 3-rd - 14th Centuries*, în *Pages from the history of Romanian Army*, București, Edit. Academiei, Edit. militară, 1975, p. 34-49. (versiunea în lb. franceză în 1976, p. 36-51)
- Michel le Brave et la société roumaine de l'époque*, în NEH, vol. V, 1975, p. 57-70.
- Ștefan cel Mare - personalitate marcantă a istoriei românești, în "Rev. de Ist.", 28 (1975), nr.1, p. 7-14.
- Cuvânt înainte la *Mihai Viteazul. Culegere de studii*. Coordonatori Paul Cernovodeanu, Constantin Rezaचेvici, București, Edit. Academiei, 1975, p. 7-9.

1976

- Histoire chronologique de la Roumanie*, sub red. C.C.Giurescu, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1976 (colaborare).
- Sozialrechtliche Lage des Bauernstandes in der Walachei und im ungarischen Königreich im 15.-16. Jahrhundert*, în *Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen*, Budapeșt, 12-15. 9. 1972, Budapeșt, Akadémia Kiadó, 1976, p. 381-387.
- Orient et Occident au Bas - Danube: Fondation des Etats roumains indépendants [X-e - XIV-e siècle]*, în "Rumanian Studies", vol. III, 1973-1975, Leiden, E. J. Brill, 1976, p. 20-38.
- Probleme fundamentale ale istoriografiei actuale în dezbaterea celui de al XIV-lea Congres Internațional al Științelor Istorice*, în "Rev. de Ist.", 29 (1976), nr. 2, p. 269-274. (în colaborare cu Eugen Stănescu).
- Vlad Țepeș - un conducător de stat celebru*, în "Rev. de Ist.", 29 (1976), nr. 11, p. 1647-1656.
- Cuvânt înainte la I. Sirbu, *Istoria lui Mihai Viteazul, Domnul Țării Românești*. Ed. îngrijită de Damaschin Mioc, Timișoara, Edit. Facla, 1976, p. 5-13.
- Cuvânt înainte la N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, Edit. Academiei, 1976, p. 7-10.

1977

- De la pasado*, în *Rumania 77*, București, Edit. științifică și enciclopedică., 1977, p. 33-52.
- Lupta pentru afirmarea de sine stătătoare a poporului român - constantă a istoriei medievale românești*, în *Independența României (1877-1977) [Culegere de studii]*, București, Edit. Academiei, 1977, p. 45-55.
- Lupta pentru independență - constantă a istoriei românești*, în *Suveranitatea și progresul*, București, Ed. politică, 1977, p. 83 - 106.
- Considerații cu privire la natura relațiilor româno-turce și impactul lor asupra dezvoltării istorice a celor două popoare*, în MSSI, s. IV, t. II, 1977, p. 113-119; în lb. franceză în AUB, ist., 27 (1978), p. 9-16.
- Romanian Countries Military Effort in their Fight for Independence During the Middle Ages*, în "Revue internationale d'histoire militaire", 1977, nr. 36, p. 30-43.

1978

- Enciclopedia istoriografiei românești*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1978, 470 p. (Coordonator și autor)
- Mihai Viteazul - unificator de țară*, în *60 de ani de la fâurirea statului național unitar român*, București, Tipogr. Univ., 1978, p. 27-33.
- Independence and Modernity in Nineteenth Century Romania*, în "Suotheastern Europe / L'Europe du Sud Est", Arizona State University, 1978, vol. 5, fasc. 1, p. 45-50.
- Lupta pentru unitate - coordonată majoră a poporului român*, în "Analele Universității din Craiova", seria filozofie, sociologie, istorie, III, 1978, p. 19-24.
- Cuvânt înainte la *Petru Rareș*. Red. coordonator Leon Șimanschi, București, Edit. Academiei, 1978, p. 7-11.
- Cuvânt înainte la *Răscoala secuilor din 1595-1596. Antecedente, desfășurare și urmări*, sub redacția Benkő Samu, Demény Layos, Vekov Karol, București, Edit. Academiei, 1978, p. 7-9.

1979

- Documente străine despre români. Culegere de documente*, București, Direcția Generală a Arhivelor statului, 1979, 341 p. (în colaborare).
- Istoria poporului român*. Ed. în lb. sârbă, Novi Sad, Matija Srpska, 1979 (în colaborare)..
- Craiova pe coordonatele istoriei*, în *Craiova, trecut, prezent și viitor*, Craiova, Edit. Scrisul Românesc, 1979, p. 14-19.
- Brilliant symbole de la volonté de liberté du peuple roumain (Étienne le Grand)*, în RPH, 4 (1979), nr. 4, p. 108-116.

Marcel Emerit, *lors de son 80-e anniversaire*, în AUB, ist., 28, 1979, p. 25-30.

Țărâtimea din Țara Românească și Moldova în veacul al XVII-lea, în "Rev. de ist.", 32 (1979), nr. 12, p. 2285-2301. (în colaborare cu Damaschin Mioc).

Vlad Țepeș - chef d'État célèbre, în RPH, 4 (1979), nr. 1, p. 179-195.

1980

Rumänien von 10. bis 14. Jahrhundert, în *Handbuch der europäischen Wirtschafts und Sozialgeschichte. Bd. 2: Europäische Wirtschafts - und Sozialgeschichte im Mittelalter*, Stuttgart, Ernst Kleit - J. G. Cotta, 1980, p. 668-681.

Tradiția daco-romană și formarea statelor românești de-sine-stătătoare, în *Constituirea statelor feudale românești*, 1980, p. 9-23. (semnează și prefața).

Aspects de la révolution démographique dans les Pays Roumains à la fin du XVIII-e siècle, în NEH, vol.VI/1, București, Edit. Academiei, 1980, p. 309-326.

La place et le rôle de l'enseignement de l'histoire, dans le cadre de l'enseignement secondaire, notamment pour la formation de l'homme du XX-e siècle, în *Rapport du Comité International des sciences historiques XV-e Congrès international des Sciences Historiques Bucarest, 10-17 août 1980*. Vol. I, București, Edit. Academiei, 1980, p. 488-493.

The daco-roman Tradition and the "barbarian" World, în "Revue internationale d'histoire militaire", 1980, nr. 48, p. 66-74.

Organizarea statală pe teritoriul României în evul mediu timpuriu, în RMMM, 17 (1980), nr. 4-5, p. 82-91.

Transilvania - matcă de istorie românească, în "Transilvania", 9 (1980), nr. 8, p. 4-7.

Cuvânt înainte la *Cronica lui Ion Neculce, copiată de Ioasaf Luca. Manuscrisul "Mihail"*. Ed. Zamfira Mihail, București, "Litera", 1980, p. VI-VIII.

1981

Mărturii ale trecutului. Album de documente, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1981, 236 p. (colaborare și studiu introductiv, p. 6-21).

Aspecte ale revoluției demografice în Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în *Trecut și viitor în medicină. Studii și note*, București, Edit. medicală, 1981, p. 221-230.

Buzăul pe coordonatele istoriei, în "Mousaios", vol. 9, 1981, p. 83-88.

Contribution de l'historiographie roumaine à la création de valeurs du patrimoine de la culture universelle, în RRH, 20 (1981), nr. 4, p. 705-709.

De la Romania la România, în AO, s.n., 1981, nr. 1, p. 77-84.

De la "romaniile populare" la România, în "Muzeul Național", 1981, 5, p. 43-46.

Dimitrie Onciul - istoric, în MSSJ, s. IV, t. VI, 1981, p. 85-91.

1784: răscoală sau revoluție ?, în "Rev. de Ist.", 34 (1981), nr. 7, p. 1358-1362

Prefață la Thomas Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, Studii, București, Edit. Kriterion, 1981, p. 5-11.

1982

Relațiile sociale în raport cu proprietatea funciară în țările române în sec. XII - XVI, în *Stat, societate, națiune*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1982, p. 161 - 172.

Pe calea modernizării statului român. Unificarea politică a țărilor române sub Mihai Viteazul, în *File de istorie militară a poporului român*, vol. 10, București, Edit. militară, 1982, p. 115-130.

Les relations sociales par rapport à la propriété foncière dans les Pays Roumains aux XII-e - XVI-e siècles, în AUB, ist., 31, 1982, p. 33-43.

Rolul arhivelor în istoria civilizațiilor, în RA, 59 (1982), nr. 1, p. 6-9.

Prefață la Istvan Imreh, *Viața cotidiană la secui 1750-1850*, București, Edit. Kriterion, 1982, p. 5-9.

Cuvânt înainte la N. Iorga, *Opere economice*. Ed. de Georgeta Penelea, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1982, p. 7-13.

1983

- Atlas pentru istoria României*, coord. Ștefan Pascu, București, Edit. didactică și pedagogică, 1983 (colaborare).
- Probleme fundamentale ale istoriei României. Manual*, București, Edit. didactică și pedagogică, 1983, 216 p. (coautor - istoric medievală); ed. a II-a 1987.
- Defense of the Integrity of the Romanian State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, în *War, Revolution and Society in Romania. The Road to Independence*, New York, Columbia University Press, 1983, p. 59-79.
- Les rapports entre la France et les slaves du Sud*, Paris, L'Institut des Langues et Civilisations Orientales, 1983, 178 p. (în colaborare).
- Les relations sociales et la propriété foncière dans les pays roumains aux XII-e - XIV-e siècles*, în *Les hommes et la terre dans les Balkans (XIII-e - XVIII-e siècles)*, publicé sous les auspices de l'Institut National des langues et civilisation orientales, Paris, 1983, p. 67-82.
- Relațiile politice, economice, culturale și militare dintre cele trei state românești în sec. XIV-e - XVI-e*, în *File din istoria militară a poporului român*, XI, București, Edit. militară, 1983, p. 138-151.
- Der erste Schritt*, în "Rumänische Rundschau", 1983, nr. 11-12, p. 106-123.
- Dimitrie Onciul - istoric*, în MSSI, s.IV, t.VI, 1983, p. 85 - 91.
- L'Étude du passé et l'avenir de la paix*, în RESEE, 21 (1983), nr. 3, p. 217 - 218.
- L'Historiographie roumaine dans le contexte international de la fin du XIX-e siècle et du début du XX-e*, în AUB - ist., 32, 1983, p. 77 - 90.
- 1 Decembrie 1918: Triumf al idealului național*, în "Buletinul Societății de Științe filologice din România", 1983, p. 7-9.
- Mihai Viteazul și resurecția românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în SAI, 1983, 47-48, p. 275-286.
- Nepieritorul îndemn al lui Mihai Viteazul*, în MI, 17 (1983), nr. 12, p. 10-13.
- Le premier pas (1859; 1877)*, în RR, 37 (1983), nr. 11-12, p. 102-116.
- Statalitatea - factor de progres în istoria României*, în AO, s.n., 2, 1983, p. 87-92.
- Vasile Pârvan - scienziato di prestigio internazionale*, în "Balcanica", 1983, 1, p. 125-132.

1984

- Répertoire historique des Universités européennes*, Geneve, 1984 (colaborare pentru Universitățile din România).
- Conștiința de neam în cultura română premodernă*, în *Națiunea română. Geneză Afirmare. Orizont contemporan*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1984, p. 278-296 (și coordonator științific).
- Academician profesor Ștefan Pascu la 70 de ani*, în "Rev. de Ist.", 37 (1984), nr. 10, p. 995-1004; SAI, vol. 49-50, 1984, p. 15-25 (în colaborare cu Ion Șendrulescu).
- Activitatea laboratorului de demografie istorică în contextul istoriografiei românești actuale*, în "Rev. de Ist.", 37 (1984), nr. 5, p. 414-416.
- L' épopée de la lutte pour la liberté et l'unité*, în RPH, 9 (1984), nr. 2, p. 21 - 27..
- Formarea statului național român și înființarea primei instituții românești a statisticii de stat*, în "Revista de statistică", 12, 1984, p. 31-35.
- L'Histoire de la Roumanie et l'histoire universelle*, în AUB - ist., 32, 1984, p. 9-16.
- Privire asupra stăpânirii funciare în Țara Românească în sec. XIV- XVI. Imunitatea feudală*, în AO, s.n. 1984, 3, p. 55-69.
- Cuvânt înainte la C. Bușe, De la Bolivar la Cardenas*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1984, p. 7-8.

1985

- Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească. Vol. VI (1566-1570)*, București, Edit. Academiei, 1985, 369 p. (în colaborare cu Olimpia Diaconescu).

Interférences sud-est européennes à la fin du XVI-e siècle et du début du XVII-e, în NEH, vol. VII, 1985, p. 193-205.

Le rôle historique des Carpates roumains, în *XVI-e Congrès international des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1-er septembre 1985*. Rapports I. Grands thèmes, méthodologie, sections chronologiques, Stuttgart, 1985, p. 328-330.

Grigore G. Tocilescu - omul și opera, în AO, s.n., 1985, 4, p. 70-73.

Marea răscoală a Țărânimii române din 1784 - expresie a afirmării conștiinței naționale a poporului român, în SAI, 1985, 51-52, p. 43-46.

Simbol al istoriei românești, în RMMM, 22 (1985), nr. 6, p. 8-10.

La Tradition daco-romaine et la formation des Etats roumains independants [XI-e - XIV-e ss], în RPH, 10 (1985), nr. 4, p. 97-112..

Unirea de la 1 Decembrie 1918 - încununare a luptei și năzuințelor tuturor românilor de a trăi liberi, în pace și colaborare, cu alte popoare, în "Rev. de Ist.", 38 (1985), nr. 12, p. 1153-1156.

1986

Reflectarea istoriei universale în istoriografia românească. Bibliografie selectivă. București, Edit. Academiei, 1986, 240 p. (coordonator științific).

Documentarea amplă, pe cât posibil exhaustivă este absolut obligatorie în cercetarea istorică, în "Studii și cercetări de documentare. Educație și învățământ", 1986, nr. 28, p. 255-263.

Hommage au professeur Maria Holban lors de son 85-e anniversaire, în RRH, 25 (1986), nr. 1-2, p. 53-58.

L'Institut d'histoire "Nicolae Iorga" lors de son 50-e anniversaire, în RRH, 25 (1986), nr. 4, p. 249-262.

Mircea cel Mare - apărător al românilor și a Europei la Dunărea de Jos, în RA, 63 (1986), nr. 3, p. 264-271.

Mircea cel Mare - personalitate de seamă a istoriei poporului român, în "Rev. de Ist.", 39 (1986), nr. 7, p. 619-624.

Mircea le Grand dans la conscience du peuple roumain, în RPH, 11 (1986), nr. 4, p. 14-22.

Nicolae Iorga, le plus grand historien des Roumains, în RPH, 11 (1986), nr. 1, p. 152-163.

Situația politică din centrul, răsăritul și sud-estul Europei la sfârșitul secolului al XV-lea. Rolul Țării Românești, în SAI, 53-54, 1986, p. 59-72.

Vers la formation des Etats féodaux roumains, în AUB ist., 1986, 35, p. 55-62.

1987

Situația politică din centrul, răsăritul și sud-estul Europei la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea. Rolul Țării Românești, în *Marele Mircea voievod. Monografie*, București, Edit. Academiei, 1987, p. 40-52.

Popular Support of Wars in Modern Romania, în *Essays on war and society in east-central Europe 1740-1920* (Colecția "War and Society in east-central Europe, vol. XXII), New York, Stephen Fischer - Galati, Bela Kiraly Editors, 1987, p. 251 - 256.

Probleme fundamentale ale istoriei României. Manual și crestomație. București, Edit. didactică și pedagogică, 1987, 488 p. (coautor).

Destinul unui document de la Stefan cel Mare, în RA, 64 (1987), nr. 3, p. 298-308.

1988

Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească, Vol. VII (1571-1575), București, Edit. Academiei 1988, 440 p. (în colaborare cu Olimpia Diaconescu).

Formarea în evul mediu a statelor românești de sine stătătoare, în SAI, 57-58. 1988, p. 17-23.

Une Permanence: la lutte pour la defense de la terre ancestrale, în RPH, 13 (1988), nr. 1, p. 62-94.

1989

Les Carpates dans l'histoire du peuple roumain, în *Montaignes, Fleuves, Forêts dans l'histoire. Barrières ou lignes de convergence ?*, Jean-François Bergier (Editeur), Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, 1989, p. 83-89.

Aspects de la vie rurale dans les Principautés Roumaines au Moyen - Âge. Le paysage rurale, în RRH, 28 (1989), nr. 1-2, p. 3 -14.

Un infatigable éditeur de sources - Damaschin Mioc -, în RRH, 28 (1989), nr. 4, p. 485-486.

Unité roumaine - unité italienne - une parallèle historique, în RRH, 28 (1989), nr. 4, p. 343-346.

Cuvânt înainte la *Constantin Brâncoveanu*, Red. coord. Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, București, Edit. Academiei, 1989, p. 7-8.

1990

Aspects de la stratégie du pouvoir dans le Sud-Est Européen a fin du XVI-e siècle. L'analyse d'un cas: la création de la Dacie roumaine, în NEH, vol VIII, 1990, p. 39-51.

1991

Istoria medie a României. Partea I: Principatele Române. Originea și afirmarea lor, București, Tipogr. Universității, 1991, 171 p.

Mihail Kogălniceanu în conștiința posterității, în MSSI, s. IV, t. XII, 1991, p. 93-99.

Mihail Kogălniceanu - editor de izvoare istorice, în "Academica", 1 (1991), nr. 9, p. 7-9.

Nicolae Iorga - efigia savantului, în SAI, s.n., 59, 1991, p. 102-109.

1992

Istoria medie a României. Partea a II-a: Principatele Române în sec. XIV-XVI, București, Tipogr. Universității, 1992, 245 p.

România. Documente străine despre români, București, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1992, 400 p. (coautor); ed. și în limba engleză.

Treptele istorice ale Marii Uniri, în MSSIA, s. IV, t. XVII, 1992, p. 83-96.

Țărâtimea din Principatele Române în secolele XIV-XVI. Privire sintetică, în SMIM, vol. XI, 1992, p. 9-20. (în colaborare cu D. Mioc).

Prefață la I. Sîrbu, *Relațiile externe ale lui Matei Vodă Basarab 1632-1654*, Timișoara, Edit. de Vest, 1992, p. 6-10.

1993

Activitatea diplomatică a lui Mihai Viteazul în crearea Daciei românești, în *România și politica de alianțe*, București, 1993, p. 90-96.

Brăila. 625 de ani de la prima atestare scrisă, în ABr., s.n., 1 (1993), nr. 1, p. 5-9.

D. Onciul despre noțiunea și caracterul istoriei, în RA, 70 (1993), nr. 2, p. 113-122.

N. Iorga - La 50 de ani de la moartea lui, în MSSIA, s. IV, t. XV, 1993, p. 27-35.

Mihai Viteazul - primul unificator de țară, în "Academica", 3 (1993), nr. 11, p. 16-17, 32.

75 de ani de la Marea Unire. 1918. Biruit-a voința poporului român, în "Forum", 35 (1993), nr. 11-12, p. 4-9.

Spre sinteza statală românească. Spațiul de la est de Carpați în secolele XII-XIV, în SAI, s.n., 60-61, 1993, p. 5-16.

1994

Economy and society in the Romanian countries between the 11th and 16th centuries, în *Romania's Economic History: From the Beginnings to World War II*, Bucharest, Edit. Academiei Române, 1994, p. 55-74; ediția în limba franceză în 1996, ediția în limba română în 1997.

Mihai Viteazul. *Între "Republica christiana" și monarhia absolută*, în *Istoria României. Pagini transilvane*, Cluj Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1994, p. 79-100.

Andrei Oțetea - *creator de școală istorică*, în *MSSIA*, s. IV, t. XIX, 1994, p. 13-18.

Andrei Oțetea - *istoric al Renașterii și Reformei*, în *"Academica"*, 4 (1994), nr. 8, p. 11.

București - *centru statal românesc. 535 de ani de atestare documentară*, în *"Academica"*, 4 (1994), noiembrie, p. 15-16.

I. I. Nistor și *opera lui istorică*, în *ANB*, 1 (1994), nr. 1, p. 29-37.

Mihai Viteazul - *personalitatea și orizonturile domniei*, în *"Academica"*, 4 (1994), octombrie, p. 1, 22.

"Spațiu de securitate" în istoria și politica românească, în *MSSIA*, s. IV, t. XIX, 1994, p. 65-75.

1995

"Spațiul de securitate" în istoria și politica românească, în *Interesul național și politica de securitate*, București, Institutul român de studii internaționale, 1995, p. 218-220.

Demnitatea națională și afirmarea bisericească în epoca lui Constantin Brâncoveanu - între tradiție și inovație politico-culturală, în *Autocefalie, Patriarhie Slujire Sfântă. Momente aniversare în Biserica Ortodoxă Română*, București, 1995, p. 188-199.

Les structures économiques dans le Principautés Roumaines aux XIV-e - XVII-e siècles. Le regime fiscal rural, în *NEH*, vol. IX, 1995, p. 25-30.

Latinitatea - identitate și dimensiune europeană a poporului român, în *"Hrisovul"*, s.n., 1995, I, p. 7-16.

Nicolae Iorga în conștiința românească, în *MSSIA*, s. IV, t. XX, 1995, p. 67-72.

Paul Mihail: *Un preot savant basarabean*, în *SMIM*, vol. XIII, 1995, p. 5-7; și în *"Luminătorul" [Chișinău]*, 5, 1997, p. 45-47.

Românii și conștiința europeană în secolul al XVI-lea, în *GBuc.*, 2 (1995), nr. 6, p. 3-11; apărut și în *MSSIA*, s. III, t. XX, 1995, p. 73-81.

Treptele istorice ale Marii Uniri, în *MSSIA*, s. IV, t. XVII, 1995, p. 83-96.

1996

România. Atlas istorico-geografic, București, Edit. Academiei Române, 1996, (în colaborare).

Istoria românilor: De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu, București, Edit. Universității, 1996, 184 p.

Populația rurală în Principatele Române în secolele XIV-XVII. Obligații fiscale și domeniile, în volumul *Radu Manolescu. La împlinirea vârstei de 65 ani*, București, Edit. Universității, 1996, p. 138-143.

Mihai Viteazul - *apărător al drepturilor creștinătății orientale*. în *Călugăreni - 400: (București, Călugăreni, Giurgiu, 11-13 august 1995)*. București, Edit. Briliant, 1996, p. 21-33.

Acad. Vladimir Trebici *la împlinirea vârstei de 80 de ani*, în *ANB*, 3 (1996), nr. 1, p. 250-253.

Constantin Brâncoveanu - *între tradiție și inovație politico-culturală*, în *AO*, s.n., 11, 1996, p. 55-66.

Constantin Moisil - *istoric al Bucureștilor*, în *"Hrisovul"*, s.n., 1996, II, p. 19-24.

Geo - *istorie. Carpații în istoria poporului român*, în *"Hrisovul"*, s.n., 1996, II, p. 41-53.

Vasile Pârvan - *savant de prestigiu internațional*, în *MSSIA*, s. IV, t. XXI, 1996, p. 95-101.

Ștefan cel Mare - *orizonturile domniei*, în *GBuc.*, 3 (1996), nr. 1, p. 10-14.

Prefață la Marieta Adam Chiper, *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, București, Edit. Silex, 1996, p. 7-9.

1997

Întemeierea statului moldovenesc în opera lui D. Onciul, în *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, Iași, Edit. Universității "Al. I. Cuza", 1997, p. 203-217.

Contribuții românești la civilizația europeană, în "Limba română", [Chișinău], 6 (36), 1997, p. 162-165.

Dimensiuni europene ale istoriografiei românești: N. Iorga și Institutul de Istorie ctitorit de el, în MSSIA, s. IV, t. XXII, 1997, p. 109-116.

Formarea statelor românești. Tradiții daco-romane și creație românească, în MSSIA, s. IV, t. XXII, 1997, p. 11-18.

Principatele Române în raporturile politice internaționale din secolele XIV-XVIII. Modele domnești și strategii de imagine, în MSSIA, s. IV, t. XXII, 1997, p. 29-34.

1998

Crize politice și fenomene demografice în Principatele Române în secolul al XVIII-lea, în *Studii de istorie economică și istoria gândirii economice*, vol. III, București, Edit. Academiei, 1998, p. 33-43.

Dinu C. Giurescu la împlinirea vârstei de 70 de ani, în *Timpul istoriei, II: Profesorului Dinu C. Giurescu*, București, Universitatea București, 1998, p. 3-11.

Mari istorici și ideea națională: N. Iorga, în "Analele Universității "Spiru Haret", s. istorie, 1998, p. 19-28.

Gh. I. Brătianu și geneza statelor românești, în "Academica", 5, 1998, martie, p. 23-24.

In memoriam: un mare slavist român: Constantin Velichi, în "Hrisovul", s.n., 1998, III, p. 3-6.

Românii și conștiința europeană. Moștenitori ai lui Ștefan cel Mare: Petru Rareș și Ștefan cel Tânăr, în GBuc., 5 (1998), nr. 1, p.3-6.

1999

Istoria Românilor în secolul al XVIII-lea. Între tradiție și modernitate, București. Edit. Universității din București, 1999. 180 p.

DEMOGRAFIE ȘI GENEALOGIE ISTORICĂ

VECHEA CONCEPȚIE ȚĂRĂNEASCĂ DESPRE POPULAȚIE

GHEORGHE BRĂTESCU

Nu exista mai mare satisfacție pentru gospodarul din vechile noastre sate decât să-și vadă casa plină de copii, mai cu seamă de băieți. O familie numeroasă garanta sporirea forței de muncă, deci un trai mai puțin primejduit de capriciile împrejurărilor. Nemaivorbind de faptul că, atunci când ființau obștile de țărani liberi, fiecare suflet în plus însemna pentru familie o creștere simțitoare a disponibilităților materiale, întrucât la reîmpărțirea periodică a suprafețelor arabile sau a locurilor de casă și grădină se ținea seama de numărul membrilor gospodăriei.

Așa se face că, în mentalitatea țărănească, venirea pe lume a unui prunc zdravăn era un eveniment cât se poate de fericit, un semn de sollicitudine din partea Providenței. Căsnicia fără copii stătea parcă sub amenințare, drept care bărbatul, dar mai ales femeia sterilă se străduiau să afle pricina și leacul, fie el magic, al acestei neliniștitoare defecțiuni în desfășurarea firească a succesiunii generațiilor.

Folclorul nostru ne oferă nenumărate exemple de jinduire după copii, fie în căminul omului sărac, fie în palatul împărațesc, jinduire resimțită atât de intens încât, în basme, cuplurile sterpe salutau cu entuziasm ivirea unui prichindel dăruit, cine mai știe cum, de către puterea divină, iar câteodată chiar de vreun animal năzdrăvan sau de vreo plantă binevoitoare.

Este drept că perechile țărănești nu lăsau cu totul la voia întâmplării ritmul nașterilor, mai cu seamă după ce fertilitatea femeii era bine atestată. În această privință, Ion Ghinoiu a adunat informații interesante.

Cruțarea capacității de muncă a femeii-mamă pretindea ca între perioadele de graviditate să se intercaleze pauze convenabile. De aici preocuparea pentru asigurarea unei distanțe optime între nașteri, distanță variind - după zona etnografică și după epoca istorică - între unu și trei ani. O

asemenea spațiere se realiza pe mai multe căi: prin prelungirea corespunzătoare a perioadei de alăptare, prin opreliști sexuale în funcție de anumite repere calendaristice (cu deosebire, posturile religioase), dar și în funcție de tradiții sezoniere (femeilor le era, de pildă, interzis să urce la stână, la soții lor, pe tot timpul verii), astfel încât „interdicțiile sexuale impuse de calendarul religios și calendarul popular însumau peste 230 de zile“ anual.

Pe alocuri, ca de exemplu în Banat, nevestele care nu doreau să mai aibă copii mâncau anumite rădăcini beneficiind de reputația că posedă virtuți anticoncepționale. Tot în Banat, ritualurile scăldatului lăuzei și al aducerii de către moașă a „apei sfințite“, prilejuiau efectuarea unor practici magice menite să mărească intervalul dintre nașteri¹. Se știe de altfel că, într-o perioadă mai apropiată, această provincie istorică se deosebea, din punct de vedere demografic, de celelalte teritorii românești tocmai printr-o însemnată reducere a natalității ca urmare a folosirii, după un model împrumutat de la alte stiluri de civilizație rurală, a limitării stricte a dimensiunilor familiei, în interesul prosperității gospodăriei.

Dar, până la cel de-al doilea război mondial, Banatul a constituit un caz singular. În lumea noastră țărănească, din vremurile cele mai îndepărtate, numărul cât mai mare de copii reprezenta un deziderat general. Așa aflăm și din *Topografia Țării Românești*, scrierea doctorului Constantin Caracaș, tipărită postum în grecește, la București, în 1830: „Prin firea lor, românii înclină spre fecunditate și nasc mulți copii cu constituție sănătoasă“. Dar tot Caracaș constata existența reversului acestui fenomen demografic pozitiv: „Se mai observă că, dintr-o familie cu zece sau doisprezece copii, abia dacă trăiesc trei sau patru. Trei pătrimi mor, victime ale proastei creșteri provenite din ignoranța și prejudecățile părinților, cât și din totala lipsă a unei asistențe medicale eficiente“².

Dacă, privită din unghiul intereselor grupului familial, marca fertilitate era un fenomen cât se poate de binevenit, creșterea neștrunită a populației constituia, pentru mentalitatea de tip arhaic, semnul unei dereglări a funcționării societății, dereglare pregătind multe neazuri și, până la urmă, catastrofe. Exista deci o nepotrivire evidentă în modul de apreciere a sporului demografic la nivel familial sau la nivelul comunității: pe cât de recomandabilă se arăta a fi umplerea cu copii a propriului cămin, pe atât de alarmantă părea a fi constatarea că „s-a înmulțit poporul“.

¹ Vl. Trebici și I. Ghinoiu, *Demografie și etnografie*, București, Edit. șt. și encicl., 1986, p. 209.

² Pompei Gh. Samarian, *O veche monografie sanitară a Munteniei de dr. Constantin Caracaș*, București, Tipografia „Bucovina“, 1937, p. 84 și 85.

Iată răspunsul pe care l-a dat la „chestionarul lingvistic“, lansat în 1884, la sate, de către marele cărturar Bogdan Petriceicu Hasdeu, un informator de la Slănic, din fostul județ Muscel: „Când poporul vede prea mulți copii pe la toate casele zice că prea s-a înmulțit lumea, că peste zece sau douăzeci de ani, dacă n-o da vre o boală în lume, ca să se mai împuțineze, n-o să aibă ce mai mânca, și prin urmare zice *c-a venit vremea de apoi*“³. O sumedenie de răspunsuri asemănătoare a primit Hasdeu la întrebările în legătură cu părerea țăranului referitoare la cauzele izbucnirii molimelor. Informatorul din comuna Sinești, județul Iași, relatează că epidemiile au și rolul de preîntâmpinare a suprapopulării, fiind trimise de Dumnezeu „spre a mai împuțina lumea, căci altfel nu i-ar mai ține pământul“. În termeni aproape identici se exprimă informatorul din Jorăști, județul Covurlui: ciuma este trimisă de Dumnezeu „să mai împuțineze lumea“; din Blăgești, județul Tutova: „să mai împuțineze lumea înmulțită“; iar de la informatorul din Ruginoasa și Vascani, județul Suceava, aflăm: „Holera, ciuma și lingoarea sunt niște babe foarte bătrâne și gheboase, care sunt trimise de Dumnezeu spre a mai rări oamenii“⁴.

Ne dăm seama că, atribuind marilor epidemii, ca și foametei provocate de secetă, inundații și invazia lăcustelor sau hecatombelor de pe urma războaielor, rolul menținerii cifrei populației la un nivel optim, omul acelor vremuri făcea un efort rațional destul de penibil, străduindu-se să priceapă rostul unor evenimente pe cât de îngrozitoare, pe atât - măcar la prima vedere - de absurde și deci capabile să-i zdruncine încrederea în nesfârșita bunătate și în neclintita dreptate a Celui de Sus. Împăcându-se cu ideea că atare nenorociri au totuși un rost, și anume acela de a stăvili sporul primejdios al populației, omul ajungea însă la o viziune fatalistă, care nu putea să nu înrăurească defavorabil capacitatea lui de luptă împotriva calamităților. Printr-o circulară din ianuarie 1806 a protopopului ortodox al Brașovului, Gheorghe Haines, preoților li se cerea să-și însușească povețele dintr-o broșură de propagandă în favoarea vaccinării antivariolice, abia introdusă atunci la noi, ca de altminteri în întreaga lume, și să le arate părinților că, așa cum sunt datori „a păzi pe fiii lor de foc și de apă și de alte primejdii, așijderea și de primejdia vărsatului sunt datori a-i păzi, că așa zice Sf. Scriptură, pentru ca să fugim de primejdie: mergi, nerodule, intră în camera ta, încuie ușa ta, ascunde-te câtuși de cât, până va trece mânia Domnului“⁵. N-ar fi fost, desigur, nevoie de o asemenea energetică chemare la conștiința îndatoririlor părintești, dacă printre credincioșii de atunci n-ar fi domnit ideea că, de fapt, molimelor le revine rolul reglării cifrei populației.

³ B.A.R., Secția manuscrise, *Răspunsuri la chestionarul lingvistic al lui B. P. Hasdeu*, vol. IX, f. 411.

⁴ *Idem*, vol. VIII, 2, f. 176; vol. III, f. 250; vol. XV, f. 53; vol. XII, f. 560.

⁵ St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. II, Brașov, Tipogr. Ciurcu, 1902, p. 290.291.

Dar în cadrul societăților arhaice, groaza de suprapopulare își avea rădăcinile în realități economice de netăgăduit. Tehnicile obținerii mijloacelor de trai nu evoluau în măsura necesară asigurării subzistenței unei mase umane aflate în creștere mai mult sau mai puțin grabnică. Perspectiva înfometării rămânea de actualitate aproape permanent.

Henri H. Stahl observa că „pe un teritoriu dat, pe un hotar sătesc de pildă, în anume fază de dezvoltare a tehnicii, la un anume grad de înzestrare economică, este posibil să se hrănească un anumit număr de oameni... Odată însă acest maxim depășit, satul intră în criză demografică de suprapopulare“, criză având ca urmare decăderea economică și mizeria fiziologică. Pentru ca grupul social să nu dispară biologic, se recurgea atunci la „plafonarea volumului de populație, obținut prin emigrarea unci părți din populație spre alte locuri“⁶.

Dar această „roire“ a satelor, cu formarea de noi cătune, în vederea degajării așezărilor relativ suprapopulate, nu se producea numai pentru motive pur economice. În asemenea împrejurări interveneau și considerente de psihologie socială. Avem în vedere în special acele aprecieri formulate de informatorii etnografilor, aprecieri potrivit cărora înmulțirea nestrunită a populației se însoțește neapărat de „înfrăirea“ oamenilor; o asemenea degradare morală trebuie să fie urmată de pedeapsa dumnezeiască, constând în înlăturarea brutală a surplusului dăunător.

Etologii, savanții care studiază comportamentul animalelor, au observat că, dacă pe un teritoriu restrâns indivizii de aceeași specie se înmulțesc peste o anumită limită, se produce inevitabil o creștere a agresivității fiecărui membru al grupului, ceea ce poate pune în pericol integritatea fizică a ființelor înghesuite acolo. Fenomenul a fost amplu studiat de Konrad Lorenz, laureat al Premiului Nobel pentru fiziologie și medicină pe anul 1973, care, în scrierica sa, *Așa-zisul rău - Despre istoria naturală a agresiunii*, pomenește și despre manifestările de „înfrăire“ ale oamenilor pe care împrejurările îi silesc să trăiască îndelungat și într-un spațiu înghesuit cu unii și aceiași semeni.

În lumina unor asemenea observații ale etologilor, „roirea“ satelor din vechime se înfățișează și ca o modalitate de conjurare a relcilor morale decurgând din aglomerarea, mergând până la promiscuitate, a membrilor unei obști incapabile de evoluție tehnică într-un ritm corespunzător cerințelor sporului de populație.

⁶ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, vol. I, București, Ed. Acad. R.P.R., 1958, p. 198.199.

Omul epocii arhaice era încredințat că datorită înmulțirii neînfrânate a populației se ajunge fără greș la mizerie, corupție și demoralizare. Euripide exprimă ideea aceasta în tragedia lui *Oreste*, când arată despre Elena că zeii s-au slujit de această „prea frumoasă” pentru a-i încăibăra pe greci cu frigienii și „a curăța astfel pământul de necuviința muritorilor care mișunau pretutindeni”. Războaiele și celelalte năpaste sunt trimise prin urmare de zei nu numai drept pedeapsă a nelegiurilor făptuite de forfota muritorilor, dar și cu un scop de-a dreptul mărinimos - pentru a se restabili echilibrul compromis prin apariția prisosului de oameni. Supraviețuitorii unui asemenea proces de „împuținare” silnică a omenirii muncesc mai cu nădejde și nu se mai gândesc la înșelăciuni. Moravurile simple, dar sănătoase, caracteristice pentru traiul plugarului, păstorului și meșteșugarului, reînviază spre folosul și tihna tuturor.

De altfel, părerea că îndesirea populației nu poate să nu aibă urmări sociale negative, iar uneori funeste, se întâlnește, sub o formă sau alta, la mulți gânditori, încă din antichitate. Este cazul să amintim despre o obsesie a vechilor utopiști, care manifestau cu toții o mare grijă pentru stabilirea cifrei ideale a locuitorilor din cetățile fericite pe care ei le imaginau. În cartea a V-a a *Legilor*, Platon arată că, din capul locului, trebuie fixat volumul populației, din câte persoane este nevoie să fie alcătuită cetatea. Astfel, el opina ca în republica proiectată să se admită 5040 capi de familie, nici mai mult, nici mai puțin. Pentru aceasta, în fiecare cămin trebuie să se desemneze un singur moștenitor, fiul preferat. Prin măsuri administrative urma să se înfrâneze nașterile, în perioadele surplusului de populație, și să se stimuleze procrearea, îndeosebi prin laudarea celor prolifici și musturarea celor fără copii, în perioadele descreșterii numărului de familii⁷.

Aceeași preocupare pentru asigurarea stabilității nivelului cantitativ pretins de cetatea ideală o întâlnim la Thomas Morus, la Tommaso Campanella sau la ceilalți mari utopiști din pragul epocii moderne. Numai că Morus, de pildă, nu vedea rezolvarea problemei suprapopulației în practicarea avortului, ci tocmai în „roirea” către alte ținuturi a locuitorilor excedentari, sau - cum se exprimă Karl Kautsky, în monografia pe care a consacrat-o filosofului englez - într-o „politică colonială și de emigrație socialistă”.

Dar viziunea demografică a reformatorilor sociali s-a modificat odată cu transformările revoluționare înregistrate de-a lungul ultimilor secole în tehnologie și în organizarea producției. Căci, notează Kautsky: „Altfel se prezintă problema populației îndată ce se ivește, în meșteșuguri și în

⁷ Platon, *Legile*, V, 8-10, trad. de E. Bezdechi, București, Ed. Iri, 1995, p. 153-157.

agricultură, marea întreprindere industrială. Această formă de producție își ia știința în serviciul său și este în permanență revoluționată de cercetările și descoperirile ei neobosite, productivitatea muncii este mereu sporită și se dă astfel posibilitatea unei anumite creșteri continue a populației. Uneori o asemenea creștere devine chiar o premisă pentru progrese noi în acest mod de producție⁸. În contextul socio-economic și cultural al Occidentului secolelor XVIII-XIX, sporul populației apărea așadar ca o cheazășie a progresului pe toate planurile.

Iată însă că în ultimele decenii se observă în țările dezvoltate o stagnare tot mai evidentă în ce privește cifra populației, iar pe alocuri chiar o continuă reducere a numărului locuitorilor. Cauzele acestei neliniștitoare stări de lucruri constituie obiectul unor aprinse discuții cu participarea demografilor, sociologilor și a oamenilor politici.

Dictatorul de până mai ieri de la noi, era alarmat de faptul că fenomenul universal al scăderii natalității se împotrivesc proiectului său paranoic de a domni peste un popor tot mai numeros pe care el să-l mână fără răgaz până la înfăptuirea, pentru prima oară în istorie, a comunismului, „visul de aur al omenirii“. Drept urmare a dispus „încurajarea“ prin crâncene măsuri polițienești a sporului de nașteri, fiind convins că nerealizarea „cifrelor de plan“, pe care le stabilea în materie de natalitate, se datora doar uneltirilor dușmane. Ca tot ce încearcă să se pună de-a curmezișul mersului firesc al lucrurilor, și dispozițiile tiranice menite să determine un *boom* al nașterilor în România au cunoscut un total eșec.

*

Când țaranul nostru de ieri și, mai ales de altăieri, declara că lumca s-a înrăit deoarece oamenii s-au înmulțit prea tare, el proceda la o evaluare calitativă bazată pe criterii morale. Se știe de altminteri că, dintr-o sumedenie de motive, determinările numerice sunt privite cu destulă suspiciune în societățile puțin evoluat. În repetate situații, istoricii și etnologii au remarcat aversiunea vechilor locuitori ai satelor față de măsurătorile de tot felul și cu deosebire față de recensămintele populației⁹.

⁸ K. Kautsky, *Thomas Morus și utopia sa*, trad. de Tatiana și R. Grigorovici, București, Edit. Part. Soc.-Dem., 1945, p. 291-292.

⁹ Despre netemeinicia multor date din catagrafiele și recensămintele efectuate la noi în secolul al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, datorită sustragerii sistematice a unei părți din populație de la înregistrările statistice, vezi și Șt. Ștefănescu, *Aspecte ale revoluției demografice în țările române la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în vol. *Trecut și viitor în medicină*, București, Ed. Medicală, 1981, p. 223-224.

Rezistența opusă recensămintelor în trecutul mai îndepărtat se explică nu numai prin strădania țaranului liber (sau, eventual, a stăpânului de iobagi) de a se sustrage numărătorilor care se soldau inevitabil cu sporirea birurilor în funcție de creșterea masei contribuabililor, dar și prin repulsia - cu neîndoioase rădăcini magice - față de inventarieri și evaluările cantitative.

De pildă, țaranul avea oroare de măsurarea corpului său. Înainte de a procesa la investigațiile antropologice asupra populației din satul bucovinean Fundul Moldovei, profesorul Francisc I. Rainer le-a vorbit pe înțelesul lor locuitorilor despre rostul unor asemenea operații, bănuind că altfel bieții oameni s-ar fi temut să răspundă invitației savantului. Însăși tradiția biblică interzice ca omul să fie măsurat cu ajutorul vreunui instrument: doar cu morții se procedează așa, atunci când li se pregătește sicriul...

Ritualul numărării sau măsurării era echivalent, din punct de vedere magic, cu cel al luării în stăpânire. Tudor Arghezi dă glas, în poezia sa din 1940, *M-am întrebat*, modului de a reacționa al țaranului speriat de demersurile iscoditoare ale unor neprieteni: „Nu-mi place mie omul ce măsoară / Și-ți fură umbra cu condei și sfoară; / Nu-mi place cântăreală / Și ispitire pe încetineală”¹⁰. Același dispreț manifestă față de evaluările cantitative, în povestirea lui Marin Preda *Situațiile președintelui*, colectivistul luat la rost de un activist de la raion fiindcă nu știe exact câte găini are gospodăria: „Păi, câte să avem? Avem atâtea câte sunt în găinărie! Alea sunt, altele n-am”¹¹. Este vorba aici nu numai de șiretenia celui care nu vrea să se lase controlat de un nechemat, dar și de o sinceră desconsiderare a evidențelor și statisticii.

Întorcându-ne la concepția folclorică despre populație, trebuie să admitem că țaranul acordă prioritate calitativului, iar nu cantitativului! De fapt, pe el nu datele statistice îl interesează, cât comportamentul moral al populației sau - mai bine zis - numărul de locuitori îl interesează doar întrucât acesta înrăurește comportamentul moral.

În cadrul vechii civilizații rurale, aspectului moral i se recunoaște sistematic întâietatea în orice împrejurări. Într-un studiu din 1973, filozoful Vasile Băncilă pune întrebarea: „Ce înseamnă a fi sănătos, pentru țaran?” și răspunde categoric: „Înseamnă, înainte de toate, *omul bun de muncă*”. Băncilă ține să precizeze că nu e vorba aici doar de o „filozofie utilitară”, bazată pe economic, ci de o atitudine prin excelență morală. Căci merită oare să trăiești dacă nu poți munci? Și adâncul cunoscător al lumii sătești argumentează astfel această apreciere: „La țară, cine nu putea munci era un om pierdut. Munca era un destin, cel mai însemnat, un conținut și o atmosferă a vieții. Omul infirm sau

¹⁰ T. Arghezi, *Una sută una poeme*, București, Ed. de stat, 1947, p. 53.

¹¹ M. Preda, *Întâlnirea din pământuri*, București, Ed. ptr. literatură, 1968, p. 231.

mereu bolnav, bătrânul cu prea multe zile constituiau o problemă grea. Iar dacă tinerii nu erau umani cu omul ajuns nevolnic - și adeseori *nu puteau* să fie, oricât ar fi dorit, - era ceva de spaimă: universul însuși parcă se întrista, se crispa în fața sau în preajma lui. Căci toți trebuiau să muncească pentru ca să poată trăi. N-aveau cameră separată pentru bolnav și nici slugă să-l servească¹².

În asemenea condiții, a fi bolnav însemna a primejdui însuși echilibrul ansamblului familiei, ceea ce, fără voie, arunca o lumină defavorabilă asupra suferindului. Starea de boală dobânda astfel implicații morale negative, care ajungeau adeseori să influențeze în rău evoluția proceselor morbide.

Studiul transformării mentalităților de-a lungul istoriei ne dezvăluie uimitoarea capacitate a omului de a se adapta creator la modificările ambianței lui fizice și spirituale și totodată ne întărește încrederea în posibilitățile semenilor noștri, de azi și de mâine, de a face față cu succes solicitărilor tot mai complexe ale vieții sociale aflate în permanență înnoire.

¹² V. Băncilă, *Ideea de sănătate și medicină populară la țaranul român de ieri*, în vol. *Aspecte istorice ale medicinei în mediul rural*, București, Ed. Medicală, 1973, p. 36-37.

AUTOHTONIA ȘI CONTINUITATEA ROMÂNILOR TIMOCENI

GH. ZBUCHEA

În mod obișnuit se vorbește astăzi în spațiul țării noastre și nu numai despre români în diverse ipostaze în funcție de locul de origine sau de viațuire, precum ardeleni, bănățeni, moldoveni etc. În general, referirea la termenul de români subînțelege și un spațiu situat la nordul Dunării, în mare între Tisa și Nistru, ca să invocăm cuvintele marelui Eminescu. Puțini sunt cei care au în minte și vorbesc și despre altfel de români, cei care trăiesc în dreapta Dunării. Uneori se mai fac referiri la aromâni sau macedoromâni, prea puțin la meglenoromâni și istororomâni și, aproape deloc, la timocenii trăitori de-a lungul Dunării în imediata apropiere a hotarelor statale ale României.

În perioada de după crearea României Mari, atât politicienii cât și savanții români, aflați de atunci într-o stranie poziție defensivă, ca și astăzi de altfel, și-au orientat interesul lor asupra aspectelor etnografice, demografice și istorice ale blocului românismului nord-dunărean, preocupându-se în special de argumentarea și, implicit, apărarea legitimității înfăptuirii României Mari, așa cum s-a conturat ea în cursul evenimentelor anului 1918 și a fost mai apoi recunoscută prin tratatele de pace ce au încheiat prima conflagrație mondială. În acest context, preocupările pentru masa românismului sud-dunărean au fost cu totul minore, adeseori doar din motive politice conjecturale. Situația românismului sud-dunărean din vremuri mai vechi sau mai noi a stat în atenția mai cu seamă a unor români originari din zonele de peste Dunăre ce nu-și puteau ignora nici rădăcinile și nici pe frații lor rămași în limitele teritoriale ale diferitelor state balcanice. În acest fel, situația istorică a românismului transdanubian a ocupat un loc minor în cultura și politica românească. Ar fi de menționat, totuși, faptul că aceștia erau prezenți, insuficient în opinia noastră, în programele școlare, în manuale, în presă (au apărut cu intermitente și cu tiraje mici publicații speciale ale aromânilor sau timocenilor) etc. Odată cu al doilea război mondial, situația s-a schimbat. Ultimele generații din România,

atunci când era vorba de cunoașterea trecutului românismului, s-au aflat într-o situație deosebită, care continuă în mare măsură și după 1989 și care a fost generată de un dublu impact: metodologic și politico-ideologic.

Încă din secolul al XVIII-lea a fost formulată teoria imigraționistă cu adepți provenind din medii extraromânești, existentă și astăzi. Această teorie susținea/susține că poporul român s-a format undeva în spațiul balcanic, de unde a imigrat cândva după anul 1000 în actualul teritoriu al statului român. Combătând pe bună dreptate această invenție cu pretenții științifice, o serie de istorici români (mai puțin lingviștii în marea lor majoritate) au susținut că aria etnogenezei românești s-a situat, geografic vorbind, exclusiv în spațiul nord-dunărean sau carpato-danubian. Ideea ca atare a fost absolutizată în perioada regimului comunist, între altele, respingerea teoriei roesleniene fiind însoțită de ignorarea completă a realității istorice a prezenței românești în vremurile medievale la sud de Dunăre. S-a adăugat și o altă coordonată, decurgând din doctrina ceaușistă a „neamestecului în treburile interne“, aplicate și în legătură cu țările situate în spațiul balcanic. Pe această bază, oficialitatea, prin diversele instrumente pe care le avea la dispoziție, cenzura în primul rând, a împiedicat/interzis cercetările și chiar informarea despre existența unor comunități românești aflate dincolo de hotarele statului român. Dacă în ceea ce privește situația românismului de peste Prut, din motive evident politice, situația s-a modificat în deceniile 8 și 9 ale veacului nostru, când confrății de acolo au fost integrați organic în istoria națională, nu același lucru s-a întâmplat în ceea ce privește realitățile sud-dunărene. Astfel, voit sau nu, se uitau și se ignorau părți ale familiei românești, sute și sute de mii de frați care locuiau dincolo de hotarele țării noastre. Într-o anumită măsură situația a început să se modifice, cu totul insuficient în opinia noastră, după 1989.

Se impune a se preciza următoarea realitate: interesul pentru soarta actuală a românilor din Balcani și, implicit, pentru rădăcinile lor istorice și modalitățile de supraviețuire în locurile lor de baștină de-a lungul veacurilor, s-a datorat în mare măsură inițiativelor și eforturilor ce au pornit din rândurile celor ce trăiau acolo. Ar fi de amintit aici, fie chiar și pe scurt, o anumită realitate istorică. În decurs de peste un veac, de la declanșarea primei revoluții sârbești în 1804 și până la războaiele balcanice și sfârșitul primului război mondial în 1918, în spațiul transdanubian s-a desfășurat și s-a încheiat procesul de formare al unor state naționale suverane, respectiv Grecia, Bulgaria, Albania, Serbia și apoi Jugoslavia. Toate aceste state s-au caracterizat prin predominarea unui popor ce și-a impus hegemonia după ce și-a realizat legitimele aspirații de emancipare și de suveranitate. Crearea tuturor acestor state a fost însoțită de elaborarea și manifestarea unor ideologii naționale, transformate apoi în naționalisme existente ca atare și astăzi în acea zonă. Una dintre trăsăturile comune ale tuturor acestor naționalisme a fost și este încă negarea fie pur și simplu a românismului balcanic ca atare, fie falsificarea

adeseori grosolană a caracterului etnic al românilor, respectiv a limbii vorbite de ei. Astfel, de exemplu, a fost revigorată o teză mai veche care contesta identitatea vlah-român, afirmându-se că vlahii ar constitui, mai cu seamă în spațiul Serbiei și Bulgariei, mai recent și al republicii Macedonia, o etnie distinctă, înrudită, dar altceva decât românitatea de la nord de Dunăre. Precum se știe, în ultimii ani se fac prezente și diversele opinii conform cărora ar exista aromâni ca popor distinct, precum și o limbă aromână diferită de limba română în ipostaza ei actuală. Respingând astfel de idei, afirmații, și considerând că în trecut, ca și în prezent, a existat/există o masă românească întinzându-se de la Nistru până înspre Marea Adriatică / Istria și din Munții Maramureșului până la Munții Balcani și cei ai Pindului, aducem în atenție soarta, în fond istoria mai veche sau mai nouă a acelei ramuri a românismului care a apărut și a trăit apoi sute și sute de ani de-a lungul malului drept al Dunării din apropiere de Belgrad, de la râul Morava și până la răsărit de Vidin și chiar mai departe spre Silistra și ținuturile Cadrilaterului¹.

De multă vreme, cărturarii români și nu numai ei, au subliniat că Dunărea nu despărțea, ci una pe cei care aparțineau aceluiași neam, trăind de o parte și de alta a bătrânului fluviu. Într-un context istoric mai deosebit, în 1912, atunci când soarta timocenilor a stat poate cel mai mult în atenția societății din regatul României, referindu-se la regiunea ce se întindea în dreapta și în stânga Timocului, marele cărturar Gheorghe Valsan scria că acea zonă, alcătuiind o unitate geografică: „ascunde mai mult ca oricare alta taina formării și conservării poporului român. Este o vatră de căpetenie în care s-a plămădit neamul românesc la originea sa și în care vigoarea românească și-a păstrat în mod autentic atâtea din caracterele ei cele mai profunde”². În epoca modernă,

¹ Nu există până astăzi o sinteză amplă și sistematică asupra românilor timoceni, nici în ceea ce privește trecutul lor istoric mai îndepărtat sau mai apropiat, nici în ceea ce privește aspectele lingvistice, etnografice etc. ale acestei ramuri a românismului din dreapta Dunării. Între lucrările apărute menționăm: E. Bucuța, *Românii dintre Vidin și Timoc*, București, 1923; N. A. Constantinescu, *Chestiunea timoceană. 1. Vechimea și importanța blocului românesc din Dacia Aureliană. 2. Istoricul regiunii timocene. 3. Drepturile României*, București, 1941; teza de doctorat a lui Th. N. Trăpcea, *Contribuții la istoria românilor din Peninsula Balcanică. Românii dintre Timoc și Morava*, în „Balcania”, V, 1, București, 1942, p. 207-364 și extras, București, 1946; C. Felezeu, I. Lumperdean, *Les valaques du Nord de la Peninsule Balkanique. Esquisse historique*, București, f.a. (cu ediții și în limbile română și engleză); S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959; C. S. Timoc; *Vlahii sunt români. Documente inedite*, Timișoara, 1997; precum și o lucrare de popularizare consemnând principalele momente, precum și unele documente: Ion di la Vidin, *Sacra Tribalia (Povestea românilor din dreapta Dunării)*, București, 1997 (= ed. franceză Nicopole Passarowitz, Dunonia Svistu, *La Triballie, Vidin-Paris*, 1991). În anii 1943-1944, sub egida *Societății române de statistică*, au apărut la București vol. I-III: *Românii din Timoc. Culegere de izvoare*, îngrijită de C. Constante, A. Golopentia. Unele izvoare au fost publicate și de noi în S. Brezeanu, Gh. Zbucnea, *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, București, 1997.

² G. Valsan, *Românii din Bulgaria și Serbia*, în „*România și popoarele balcanice*”, București, 1913, p. 21.

continuându-se de altfel vremurile mai vechi ale Bizanțului sau turcocrăției, mulți călători, diplomați, militari, savanți, publiciști au constatat existența unei mase de vorbitori ai limbii române ce trăiau în spațiul care dincolo de Porțile de Fier se afla la intersecția dintre zona Munților Carpați și cea a Munților Balcani, cuprinzând diverse forme de relief, de la culmile de peste 2000 metri, coborând peste dealuri până spre văile fertile ale apelor curgătoare ce se vărsau în Dunăre. Acest element românesc a avut o soartă aparte, în statisticile oficiale ale statului sârbesc (extins în zonă în 1833) și ale statului bulgar apărut la 1878. Până la primul război mondial, o importantă masă de oameni se declarau români și erau consemnați ca atare de către oficialități, care însă falsificau în mod voit realitățile, evident în favoarea etniei dominante, a sârbilor sau bulgarilor. Oricum, statisticile înregistrau, fie în Serbia, fie în Bulgaria, zeci și zeci de sate exclusiv sau preponderent românești, precum și alte așezări în care românii se aflau într-un număr important. Timocul, râul care despărțea ca linie de graniță, statul sârbesc de cel otoman și apoi de cel bulgar, nu separa arii de existență a românilor, aceștia alcătuind un bloc compact de o parte și de alta a unui râu devenit frontieră după 1833, ca urmare a unei conjuncturi istorice.

Existența sutelor de mii de români din statisticile oficiale sau din alte documente și materiale ale vremii, cel mai adesea falsificate, în defavoarea acestor minoritari, a generat o serie de întrebări între care pe prim plan s-au aflat cele privind trecutul lor istoric. Din vădite considerente de ordin politic, atât în Serbia cât și în Bulgaria, au apărut două teorii care se manifestă și astăzi. Având în vedere faptul că în spațiul balcanic, și nu numai, termenul de vlah/valah era folosit pentru a-i denumi atât pe ei, cât și pe frații lor diseminați până în Munții Thesaliei și la Marea Adriatică, a fost atacat însăși conținutul intrinsec de etnikon al acestui termen. În viziunea celor de la sud de Dunăre, s-a susținut și se mai susține încă că vlahii/valahii sunt de fapt reprezentanții/descendenții unor sârbi, bulgari, dar și greci sau albanezi, având un anumit tip de ocupație și ducând un mod specific de viață, practic de păstori nomazi. Uneori a fost adăugat și un alt element. S-a considerat că vlahii reprezentau în trecut un segment al populației balcanice, diferit din punct de vedere etnic de la o zonă la alta, dar având un statut distinct social și juridic în timpurile medievale, în formațiunile politice bizantine, sărbești, bulgare sau în spațiul Imperiului Otoman. Evident deci, trăsătura comună a acestor teorii ar fi ideea că denominația a avut și are un sens socio-profesional și nu unul etnic. Nu putea fi ignorată, fiind prea evidentă și prea masivă, realitatea lingvistică, respectiv faptul că acești așa-numiți vlahi/valahi vorbeau o limbă neslavă. Erau latinofoni, iar graiul lor era asemenea celui vorbit la nordul Dunării³.

³ Gh. Zbucea, *Unele considerații privind istoria românilor de peste Dunăre*, în „Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito” (ed. Z. Petre și S. Brezeanu), București, 1996, p. 319-320.

În acest context, a fost lansată în mod complementar și o altă teorie, contrară celei roesleriene, respectiv cea a originii nord-dunărene a blocului român din zona timoceană. Conform acestei teorii, în contextul înstăpânirii otomanilor în spațiul carpatin și a înăsprii dominației lor, mai cu seamă în vremurile fanariote, o parte din românii trăitori în Oltenia și Banat s-au îndreptat spre sud, trecând Dunărea și stabilindu-se de o parte și de alta a Timocului. Lor li s-ar fi adăugat și importante contingente latinofone provenind din părțile central-sudice ale Peninsulei Balcanice, din rândurile aromânilor. O astfel de teorie venea în contradicție cu elementele cuprinse în scrierile imigraționiștilor care, din motive lesne de explicat, susțineau autohtonitatea elementului românesc în zona balcanică, încă de la etnogeneză, precum și un flux secular de români din dreapta spre stânga Dunării. Se ignora, de asemenea, faptul că, cu o statornicie rar întâlnită, începând cu secolul al X-lea, izvoarele istorice mai întâi, apoi cărturarii și învățații afirmau că termenul de vlah desemna pe toți cei care aparțineau romanității orientale în totalitatea ei, fie în spațiul carpatin, fie în cel balcanic.

Câteva repere istorice se impun a fi enunțate cu precizarea că în cunoașterea trecutului istoric al zonei timocene, cercetările se află practic într-un stadiu incipient, că există încă multe „pete albe“ sau aspecte controversate și că eforturi istoriografice pe această direcție sunt nu numai necesare, ci și urgente. Zona timoceană, de la Morava la Vidin, a fost locuită încă din epoca preistorică, dovadă fiind între altele numeroase urme pe care arheologii le-au identificat, în special în peșteri. O dată cu zorile istoriei propriu-zise, acolo sunt atestați tracii, respectiv o ramură a acestora: tribalii, denotație păstrată până târziu în evul mediu, în izvoarele bizantine, de unde a fost preluată de umaniști și iluminiști. Acești tribali antici au fost cuceriți de macedonenii, iar mai apoi de către romani. După toate probabilitățile încă din anul 29 î.H., întreaga zonă a fost integrată în statul roman, făcând parte o vreme din provincia Moesia. În felul acesta, a debutat acolo procesul de romanizare ce a precedat nașterea unei noi etnii. După ceva mai mult de un secol, în vremea împăratului Traian a fost creată și provincia Dacia, aflată la nord de Dunăre, în imediata apropiere a tribalilor aflați în plin proces de romanizare. Se știe că Imperiul Roman a asigurat o unitate de existență pe toate planurile a populațiilor pe care le-a integrat, inclusiv a celor ce trăiau în această zonă, de o parte și de alta a Dunării. Epoca romană a însemnat o vreme în care s-a asigurat pacea și prosperitatea. Și acolo, în sud, la fel ca și la nord, a fost promovată colonizarea. Diversele inscripții atestă prezența unor unități romane având și rol în romanizare, iar alte mărturii demonstrează prosperitatea economică, între altele exploatarea

bogațiilor subsolului, deloc neglijabile. O vreme, zona Moesiei Superior cuprindea laolaltă Timocul, Oltenia și Banatul, ulterior Dunărea rămânând hotarul între două, respectiv trei provincii, cu o structură identică, practic pe toate planurile⁴.

În istoria zonei, o anumită schimbare a intervenit în vremea împăratului Aurelian. În condiții complexe, acesta a decis așa-numita „abandonare“ a Daciei Traiane, creând totodată o nouă provincie Dacia, înglobând întreaga zonă timoceană și extinzându-se mai departe înspre sud (ulterior, a fost împărțită în două: Dacia Ripensis și Dacia Mediteraneana). O parte din dacoromanii de la nord de Dunăre, de bunăvoie sau de nevoie, s-au stabilit și în această zonă, întărind sub multiple forme blocul romanic existent și rămânând în limitele imperiului, integrându-se în continuare în istoria acestuia sub toate aspectele. Astfel, sub Dioclețian, în zonă erau atestați clar primii martiri, ceea ce însemna că o parte a populației s-a creștinat, proces generalizat mai apoi în urma edictului de toleranță al lui Constantin cel Mare. A apărut, astfel, una dintre trăsăturile specifice ale acestor viitori români, respectiv vechimea și caracterul romanic al creștinismului lor, știut fiind că atât sârbii cât și bulgarii cu care au conviețuit, s-au creștinat mai târziu, în condiții istorice specifice. Izvoare istorice din cele mai diverse, în primul rând cele de natură narativă (cele arheologice, din motive politice lesne de înțeles, au fost investigate mai puțin), atestă prezența în zonă, în primele veacuri ale erei noastre, a unui masiv bloc romanic. Migrațiile au atins și această zonă, relativ izolată și aflată în afara marilor artere străbătute de nomazi, ceea ce a făcut ca să nu fie cunoscute multe din efectele negative, uneori distrugătoare, din alte zone balcanice. Au trecut pe acolo vizigoți, huni, ostrogoți. Argumentele de bază ale continuității dacoromane la nord de Dunăre sunt valabile și pentru segmentul timocean al romanității orientale. Populația romanică a supraviețuit mai cu seamă că spre deosebire de nordul Dunării, era integrată într-o formă politico-statală, cea a imperiului pe cale de a se transforma din roman în bizantin. O serie de împărați de la Constantinopol au acordat atenție acestor supuși ai lor, latinofoni. Astfel, de exemplu, cunoscutul istoric Procopiu din Cezareea, în lucrarea sa „Despre construcții“, informează că în zonă, în vremea împăratului Iustinian, au fost întreprinse numeroase acțiuni de refacere a vechilor fortărețe, de construire a altora noi, de asigurare a unei vieți normale a unei populații romanice, atestate ca atare.

Prăbușirea granițelor imperiului în zona limesului dunărean în anul 602 a generat și acolo pentru oamenii pământului o modificare substanțială a condițiilor politice de existență. Întreaga zonă de dincolo de Belgrad și până la Vidin a fost stăpânită timp de aproximativ două veacuri, până în vremea lui

⁴ D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996, passim.

Carol cel Mare, de avarii ce-și aveau centrul de putere în Câmpia Panoniei. La fel ca și în alte spații balcanice, au pătruns acolo și elemente slave, care nu au fost implicate în lichidarea completă a romanității orientale. Oricum, atunci în zonă a început și o slavizare, proces care multă vreme a fost de mică amploare⁵.

La sfârșitul secolului al VIII-lea, Carol cel Mare se implica direct în spațiul Dunării mijlocii, distrugând haganatul avarilor și ajungând în imediata vecinătate a entității statale bulgare. Aproape în același timp, pentru prima dată atestată istoric, a fost și expansiunea turanicilor bulgari spre ținuturile timocene. În vremea haganilor Krum și Omurtag, zona a fost integrată în primul stat bulgar, devenit ulterior țarat. Cu această ocazie, izvoarele istorice menționează o realitate de mare însemnătate. În anul 818, „Annales regni francorum” menționează o răscoală a populației din zona dunăreană împotriva proaspetei dominații bulgare, cu care ocazie o delegație a solicitat sprijinul lui Ludovic cel Pios. Izvorul menționează că în fața împăratului s-a prezentat un „duce al timocenilor”, solicitându-i ajutorul, respectiv luarea în stăpânire conform sistemului medieval de atunci⁶. Mențiunea ca atare are o dublă semnificație istorică. Pe de o parte, atesta o anumită formă de organizare statală distinctă în zona Timocului, organizare care într-o formă sau alta a fost apoi atestată de multe ori istoric până la Pazvanoglu, la începutul secolului trecut. Pe de altă parte, însăși denumirea ca atare de timocenii este pentru prima dată menționată în istorie, ea din nou apărând în diverse izvoare și mărturii istorice. E interesant aici ca denumirea, avându-și obârșia într-un element de natură geografică, e singulară în raport cu multele denumiri de triburi slave care, în general, nu au legătura cu spațiul geografic în care ele trăiau. Este o dovadă, în opinia noastră, a faptului că acolo trebuia să fi existat o populație pestriță din punct de vedere etnic, neputându-se accepta sub nici o formă aserțiunile istoricilor bulgari sau sârbi privind existența unui trib slav distinct denumit al timocenilor. Deja pentru sfârșitul secolului IX, izvoarele maghiare, respectiv Anonimus, în ale sale „Gesta Hungarorum”, menționa legăturile Vidinului cu formațiunile românești din interiorul arcului carpatic, respectiv cu Menumorut, care afirma între altele cu mândrie apartenența sa la creștinism, respectiv subordonarea bisericească față de ierarhul creștin de la Vidin⁷. În perioada în care acolo s-au succedat stăpânirile romano-bizantină, avară și apoi bulgară, în spațiul sud-est european se desavârșea un proces istoric de cea mai

⁵ V. Tapcova Zaimova, *Nasestvii i etniceski promeni na Balkanite prez VI-VII v.*, Sofia, 1966; B. Ferjancic, *Vizantia i jurnisloveni*, Belgrad, 1966, p. 20-41; S. Dragomir, *La patrie primitive des Roumains et ses frontieres historiques*, în „Balcania”, VII, I, București, 1944, p. 63-101; Th. N. Trapcea, *op. cit.*, p. 224 sq.

⁶ Izvoarele, precum și discutarea acestora în A. Decei, *Relații româno-orientale. Culegere de studii*, București, 1978, p. 47 sq.

⁷ L. Borcea, I. Țepelea, *Menumorut*, București, 1988, p. 63 sq.

mare însemnătate, respectiv transformarea celei mai mari părți a blocului romanității orientale în popor român vorbitor al unei singure limbi, comune întregului spațiu, înainte de a căpăta anumite forme dialectale existente și astăzi⁸.

În legătură cu faza finală a etnogenezei românești și în subsidiar în legătură cu conturarea așa-numitului dialect daco-român, se impun unele adăugiri. O serie de învățați lingviști (Sextil Pușcariu, E. Gamillscheg, cărora li se poate adăuga și istoricul Silviu Dragomir)⁹, susțin că zona timoceană a fost unul din cele trei nuclee de bază în care s-a format limba română și care deci face parte din ceea ce ei au numit „patria primitivă” a românilor. De asemenea, savanți de seamă (în primul rând, Dimitrie Onciul, în cadrul cunoscutei sale teorii privind admigrarea elementului românesc de peste Dunăre, apoi G. I. Brătianu, E. Gamillscheg) au susținut trecerea unei părți a românilor de la sud la nord în Oltenia și Transilvania¹⁰.

În jurul anului 1000, în condițiile complexe ale prăbușirii primului țarat bulgar și ale acțiunilor lui Vasile al II-lea de restaurare a imperiului în întregul spațiu balcanic, Constantinopolul și-a extins autoritatea până la bătrânul fluviu, de la gurile Dunării, la Vidin și mai departe, până dincolo de Belgrad. Aproape două sute de ani, zona timoceană a făcut parte din spațiul politic bizantin, fiind încadrată fie în thema Paristrion, fie în așa-numita themă a Serbiei, cu capitala la Belgrad (izvoarele nu permit o fixare a limitelor despărțitoare ale acestor unități teritorial-administrative). În anii 1019-1020, în contextul amplei opere de organizare a jumătății nordice a Peninsulei Balcanice, împăratul Vasile II Bulgaroctonul înființa o episcopie specială a vlahilor care trebuie să fi cuprins,

⁸ Problemele etnogenezei timocenilor, vorbitori ai dialectului daco-român, au fost atinse doar parțial în sinteze sau studii ale ultimelor decenii. În afară de S. Dragomir, *La patrie...*, menționăm S. Pușcariu, *Limba română*, vol. I, *Privire generală*, București, 1940, p. 244 sq., 251-255; I. I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, 1981, în special p. 143 sq. 150 sq. 218 sq. etc. N. Zugravu, *Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iași, 1994, care afirmă pe bună dreptate că „Spațiul-nucleu al etnogenezei românilor îl constituie teritoriile fostelor provincii Pannonia Inferior (Secunda), Dacia cu teritoriile romanizate ulterior, Moesia Superior și Moesia Inferior și, foarte probabil, parti din Thracia și Macedonia. Istoria Daciei romane și postromane este doar o parte din istoria teritoriului de formare a poporului român” - p. 194. Sunt valabile și pentru blocul timocean o serie din pertinentele observații ale lui S. Brezeanu cu privire la perioada timpurie a evului mediu și soarta romanității orientale: S. Brezeanu, *De la populația romanizată la vlahii Balcanici*, în „Revista de istorie”, to. 29, 1916, nr. 2, p. 211-222; I. Barzu, S. Brezeanu, *Origine și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991, p. 232-284. *Romanitatea orientală în evul mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală*, București, 1999, p. 51 sq.

⁹ S. Pușcariu, S. Dragomir, operele menționate mai sus; E. Gamillscheg, *Despre originea românilor*, în „Revista Fundațiilor Regale”, an. VII, nr. 8, august 1940, p. 251-271.

¹⁰ G. I. Brătianu, *Une enigme et un miracle historique: le peuple roumain* (ed. S. Brezeanu), București, 1988, p. 182-184. D. Onciul, *Scrieri istorice* (ed. A. Sacerdoțeanu), vol. I, București, 1968, p. 138 sq.

sub autoritatea patriarhului de Ohrida, ai pe cei din zona timoceană, ce se învecinau cu eparhia episcopului de la Vidin. Datorită potențialului ei economic și uman, regiunea a fost disputată în secolele XI-XII de către imperiul bizantin și regatul Ungariei care, de exemplu, în secolul XII, pare a fi controlat efectiv, în mai multe rânduri și pe termen scurt, un teritoriu pe care, ca și Habsburgii în secolul XIX, îl doreau bază de plecare a unei ulterioare expansiuni spre sud. În acest context, avem și primele mențiuni clare în izvoare privind etnia locuitorilor. Unii istorici bizantini, vorbind despre vlahi (românii din zona Thesaliei) le menționează originea lor de la Dunăre și Sava.

Se știe că primul izvor în care întâlnim o opinie în legătură cu originea românismului balcanic a fost Kekaumenos, dușman și denigrator al vlahilor balcanici, în special a celor din zona Pindului și Thesaliei. Vorbind despre originea acestora din urmă, el menționează că erau descendenți ai colonilor lui Traian și că ei s-ar fi tras dintr-o populație locuind la Dunăre și Sava ce s-ar fi deplasat înspre sud. Dincolo de faptul că ideile lui Kekaumenos au fost invocate de adepții teoriei conform căreia aromânii și-au avut originile în spațiul dunărean și nu în locurile în care au fost atestați în epoca modernă (teorie falsă, ei fiind autohtoni acolo). Kekaumenos, istoric informat, surprindea o prezență etnică lângă Dunăre, cea a vlahilor distincți de slavii pe care aristocratul bizantin îi cunoștea tot așa de bine¹¹.

În cursul secolelor XII-XIII, acești români apar și în izvoarele occidentale atunci când apusenii au intrat în contact direct, în acțiunile lor cruciate, cu spațiul sud-est european. Pe drumul lor de la Belgrad spre Constantinopol, la marginea zonei timocene, participanții la cruciada a III-a condusă de Frederic Barbarossa au purtat lupte grele cu valahii, conform știrilor date de cronicarul german Ansbertus. După crearea imperiului românilor și bulgarilor, în anii 1201-1202, Ioniță cel Frumos a integrat în statul său și această zonă, atât din punct de vedere administrativ, cât și din punct de vedere ecleziastic. Se știe că, atât izvoarele bizantine (Niketas Choniates mai ales), cât și izvoarele occidentale (Geofroy de Villehardouin și Robert de Clary) menționează prezența deosebită a vlahilor în viața și sistemul politic al primilor Asănești. Având în vedere chiar și numai faptul că baza politică și materială a dublului stat româno-bulgar la începuturile sale se afla la nord de lanțul munților Haemus, trebuie să considerăm că între acești români-vlahi trebuie să fi fost și cei din zona Timocului, unde e clar atestată stăpânirea lui Ioniță cel Frumos în primii ani ai secolului XIII. Oricum, documentele răgusane menționează în anul 1218 stăpânirea lui Ioan Asan II până la Vidin și Belgrad. O serie de izvoare istorice menționează o autonomie timoceană ce a existat atât

¹¹ Kekaumenos, *Sfaturi și povestiri*, în „*Fontes historiae daco-romanae*“, vol. III, București, 1975, p. 40 (test grecesc), 41 (traducere).

înainte, cât și după Asanești. Acesta a fost și fundamentul pe care s-a constituit apoi în secolul al XIV-lea, în jurul Vidinului, un adevărat stat cu existența distinctă timp de mai multe decenii. Vechiul stat sârbesc constituit în inima Balcanilor s-a extins până la marginea zonei timocene doar la sfârșitul secolului XIII¹².

De la începutul secolului al XIV-lea, în condițiile declinului și apoi a destrămării celui de-al doilea țarat bulgar, în zona Vidinului până spre Morava, a existat un stat distinct cu o compoziție etnică pestriță, condus o vreme de dinastii înrudiți cu familia Basarabilor de la Argeș. Se cunoaște implicarea politică directă în zonă a dinastiilor Basarabi de la Argeș, manifestată între altele prin legături familiale sau chiar printr-o acțiune politico-militară cum a fost cea a lui Vladislav Vlaicu. Nu poate fi exclusă nici ideea că vremelnicul mitropolit Hariton de la Severin ar fi exercitat o autoritate ecleziastică și asupra celor care dincolo de Dunăre își exprimau credința în aceeași limbă cu frații lor nord-dunăreni.

Tradiția autonomiei statale și, în bună măsură, frontierele acesteia s-au păstrat și în cadrul noilor realități politice instaurate odată cu turcocrăția. După eșecul cruciadei în septembrie 1396 la Nicopole, sultanul Baiazid consolida granița dunăreană a imperiului său de la Vidin până înspre Semendria. Otomanii s-au aflat veacuri de-a rândul ca element conducător în fruntea unui stat ce a căpătat caracter imperial și care îngloba numeroase etnii. De timpuriu otomanii, stabilindu-se în Europa, și-au creat un aparat birocratic specializat, care înregistra situațiile concrete întâlnite și adapta funcționarea administrației la realitățile din diversele zone. Astfel, încă în cele mai vechi izvoare oficiale păstrate sau în copii tardive ale acestora întâlnim, în primul rând, termenul de vlah/ullah pe care cuceritorii l-au preluat la fața locului. Este interesant că acest termen, la fel ca și la bizantini, a fost folosit fără rezerve sau explicații suplimentare pentru o masă de etnici împrăștiați din zona Pindului și a Thesaliei și până în Bucovina, ceea ce demonstrează că pentru guvernanții de la Constantinopol, începând cu veacul al XV-lea, se percepea o etnie unitară, cea a românilor trăitori în întregul spațiu sud-est european, la nord și la sud de Dunăre. Cazul documentelor turcești din secolul XV-XVI despre românii trăitori atunci de la Vidin până la Belgrad, ne interesează din mai multe puncte de vedere, pornind cu însăși înregistrarea expresă a lor ca etnie distinctă, în special în vremea celor mai de seamă sultani otomani, Mehmed II Fatih și Suleiman I Kanuni. Unele izvoare otomane au permis supoziția că în întregul spațiu balcanic, în secolul al XVI-lea, românii alcătuiau cam 10% din populația creștină.

¹² Th. N. Trapcea, *op. cit.*, p. 230 sq. *Răscoala și statul Asaneștilor. Culegere de studii*, București, 1989, passim.; N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III (ed. V. Spinei), București, 1993, p. 77 sq.

Timp de aproape un secol și jumătate, zona Timoc-Morava, datorită poziției sale strategice în planurile de expansiune spre centrul Europei, a stat în atenția sultanilor, astfel încât au fost date o serie de legi speciale (kanun-name) pentru locuitorii ce trăiau acolo. Aceste legi prezintă un tablou complex al situației din zonă. Ele atestau, fără nici un fel de dubiu, realitatea istorică a existenței unei populații românești pe care ocupanții au găsit-o și au integrat-o în structurile lor, adoptându-le o serie din obiceiurile și normele juridice anterioare. Frunțași ai comunităților românești din zonă au fost integrați în rândurile spahiilor, urmând a se achita de obligații militare strict determinate. Vechea instituție a voinucilor/vitejilor a fost menținută și integrată în structurile militare otomane. A fost menținută, de asemenea, întreaga structură tradițională a comunității rurale românești, a cătunului existent la români în întregul spațiu de peste Dunăre. Spre deosebire de comunitățile bulgare sau sârbe, românii nu plăteau decât anumite taxe, având un regim privilegiat. Le era garantată autonomia locală sub autoritatea șefilor de sate, primiciuri, pe baza a ceea ce toate izvoarele otomane menționează clar „legea românească“ (jus valachicum, vlaski zakon). Izvoarele otomane, insuficient încă valorificate, atestă fără îndoială realitatea prezenței românești în zona timoceană care ne interesează aici, precum și în întregul spațiu balcanic.

În ultimele decenii au fost date la iveală, în publicații în limbi străine cu o circulație extrem de restrânsă (practic, necunoscute în țară), o serie de documente otomane. Astfel, Halil Inalcik a publicat trei kanun-name-uri ale sultanului Mahomed al II-lea. Acestea permit, între altele, conturarea unui tablou al vieții sociale și nu numai a românilor din zonă¹³. Astfel, asemenea confrăților lor din inima peninsulei, acești români erau organizați în cătunuri conduse de celnici sau primiciuri. Ei erau supuși unor minime obligații materiale cărora li se adăugau obligații militare. Cinci gospodării trebuiau să furnizeze câte un voinuc, aparținând unei instituții general balcanice de sorginte bizantină (stratiot) și asemănătoare instituției vitejilor apărută aproape în

¹³ N. Beldiceanu, *La region de Timoc-Morava dans les documents de Mehmed II et Selim I*, în „*Le monde ottoman des Balkans*“ (1402-1566). *Institutions, société, économie*, Londra, 1976, p. 111; același *Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves*, în *Idem*, p. 103; același, *Les roumains des Balkans dans les sources ottomanes*, în „*Etudes roumaines et aroumaines*“ (ed. P. H. Stahl), Paris-București, 1990, p. 13 sq.; D. Bojanic Lukac, *Jedan rani kanun za vlahsmederevskog sandzaka*, în „*Vesnik vojnog muzeja*“, 11-12, Belgrad, 1966, p. 146 sq.; D. Bojanic-Lukac, *Vidin i vidinskiat sandjak prez 15-16 vek*, *Documenti ot arhivite na Tarigrad i Ankara*, Sofia, 1975, passim. Onomastica cuprinsă în aceste documente ar merita un studiu deosebit, asemenea celui întreprins asupra documentelor sârbești din perioada anterioară cu care prezintă o serie de asemănări; vezi E. P. Naumov, *Balcanshije vlahi i formirovanie drevne serbscoi narodnosti*, în „*Etniceskaiia istoriia vostocinih romantev. Drevnosti i srednieveka*“, Moscova, 1979, p. 18 sq.

aceiași perioadă și în spațiul nord-dunărean sub Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare. Un kanun-name păstrat a fost emis la 15 martie 1516 de sultanul Selim I. Acesta prevedea, în mod special, apărarea creștinilor români din zona timoceană. Autorităților otomane, în frunte cu sangeac-beiul, le era interzis a încălca autonomia locală a comunităților rurale. Toate aceste kanun-name-uri vorbesc clar despre obligativitatea respectării de către toate autoritățile otomane, civile și militare, fără excepție, a cutumei, adică a ceea ce apare ulterior în izvoare sub expresia adet-i eflaki, adică jus valachicum, dreptul românesc. Astfel de realități mai apar și în alte acte provenind din cancelaria sultanului Mahomed II între anii 1468-1477, ce fac între altele mențiune specială la zona Vidinului, precum și la cea apropiată, Branicevo. O serie de documente din arhivele din Constantinopol și Ankara, publicate în ultima vreme prin grija savantelor D. Bojanic-Lucac și V. Mutafchieva, privesc special situația Vidinului și a sangeacului Vidin. Sunt enumerate o serie de sate, mănăstiri, timaruri etc. Pe lângă elementele de toponimie, documentele cuprind și un bogat material ce poate fi valorificat de onomastică. O cercetare chiar și superficială scoate în evidență o situație asemănătoare până la identitate cu actele cadastrale ale suveranilor sârbi din secolele XIII-XIV referitoare la situația românilor din inima Peninsulei Balcanice, respectiv multitudinea de nume specific românești sau preluate și adaptate de către români. În vremea turcocrăției, în zona timoceană se cunosc, de exemplu, la Cladova și Negotin, familii cneziale românești, iar izvoarele menționează zone de autonomii în care, la fel ca în Thesalia, turcii nu aveau voie să se stabilească în mijlocul românilor sau chiar să se deplaseze nestingheriți, fără acordul elementelor conducătoare provenind din rândurile băștinașilor.

Din secolul al XV-lea, chiar și mai înainte, fără întrerupere mai apoi, în Peninsula Balcanică, au avut loc importante deplasări de populații dinspre sud înspre nord care au modificat profund, uneori aproape în totalitate (exemplul zonei Kosovo e ilustrativ), tabloul etno-demografic al vremurilor contemporane în raport cu realitățile etnice existente în timpurile medievale. Astfel, de exemplu, a avut loc o deplasare a populației sârbești din zonele centrale: „vechea Serbie“, spre Dunăre și Sava. Astfel de mutații etnice au început să atingă și zona în care trăia populația românească, după cum unele surse atestă în aceeași epocă și unele treceri din Oltenia, la sud de Dunăre.

Anul 1683 marca începutul unei noi epoci în spațiul central-sud-est european. După înfrângerea sub zidurile Vienei, imperiul otoman și-a restrâns continuu, permanent sau vremelnic, frontierele. În acest context, în cursul secolului al XVIII-lea, în mai multe rânduri, zona dintre Morava-Timoc-Vidin (denumită tot mai adesea Craina, pentru regiunile apusene) a constituit teatru de operațiuni, de administrație militară și chiar de încorporare vremelnică pentru autoritățile habsburgice. Astfel de realități externe au influențat profund și

situația românilor și a celorlalți etnici care trăiau în zonă și au contribuit la înviorarea manifestărilor naționale ce au culminat cu răscoala care a pus bazele statului sârb modern¹⁴.

Între septembrie 1689 și august 1690, întreaga zonă a fost ocupată de austrieci. La retragerea acestora s-a refugiat și o parte din locuitori, în Banat și Țara Românească, în locul lor infiltrându-se dinspre sud o serie de elemente sârbești. În 1696, în călătoria sa pe Dunăre, cunoscutul și informatul învățat, colaborator al lui Dimitrie Cantemir și bun cunoscător al realităților românești, contele Marsigli a întâlnit un important bloc românesc pe malul drept al Dunării, de la Porțile de Fier până la Vidin, despre care afirma clar că vorbește „rumunește“. Ca urmare a războiului austro-otoman din 1716-1718, prin pacea de la Passarowitz, hotarul dintre imperiile habsburgic și otoman a fost stabilit parțial de-a lungul râului Timoc, astfel că timp de 21 de ani partea apuseană a blocului românesc s-a aflat sub stăpânirea Vienei, la fel ca și Oltenia, „mica Țară Românească“, cum era denumită în actele oficiale ale Vienei. Documentele cancelariei aulice permit să formulăm constatarea că pentru autoritățile habsburgice cei care trăiau la sud de Cladova erau considerați a fi la fel, de același neam cu cei care trăiau în părțile Jiului. Viena a favorizat chiar afirmarea elementului românesc de acolo, după cum a favorizat și folosirea limbii române. În acea perioadă, cu contribuția bănească a românilor au fost ridicate sau refăcute o serie de biserici unde serveau preoți români, unii veniți din Țara Românească, de unde parveneau și o serie de cărți de cult. Din rândurile românilor au fost recrutați și militari în trupele de graniță ale imperiului. În unele statistici apar clar menționate sate curat românești sau cu populație mixtă, iar hărțile întocmite de cartografi austrieci cuprindeau o multitudine de toponime și hidronime românești, care aveau ulterior să fie înlocuite cu altele slave, dispărând treptat, ca urmare a acțiunii de bulgarizare/sârbizare. Practic, ele au fost înlocuite în totalitate în acest veac, fiind adeseori aproape imposibil de identificat toponimele cuprinse în acte otomane sau austriece.

Prin pacea de la Belgrad din 1739, odată cu zona Belgradului și regiunea timoceană a revenit imperiului otoman, restaurându-se instituțiile și modul de viață specifice acestuia. În cadrul războiului purtat în zonă, între 1787 și 1790, curtea Vienei a încercat fără succes să ocupe din nou acest teritoriu și să-l integreze. Pacea de la Sistov consfințește realitatea: Craina și Vidinul au rămas în continuare sub stăpânirea sultanului în cadrul unui imperiu cuprins de puternice manifestări anarhice, separatiste. Astfel, după 1791, pornind din zona Timocului, albanzul Osman Pașa, mai cunoscut cu numele de Pasvanoglu, a întemeiat o adevărată autonomie statală ce se întindea între culmile muntoase

¹⁴ Împrejurările au fost analizate mai amplu de către Th. N. Trâpcea, *op. cit.*, p. 245-265.

ale Balcanilor, Vidin și apus de Timoc. Bun administrator, Pasvanoglu, care vorbea și românește, a luat în slujba sa și o serie de români, nutrind chiar gândul de a crea acolo un stat independent¹⁵.

În anul 1804, în pașalâcul de la Belgrad a izbucnit revoluția sârbă condusă de Caragheorghe, acțiunea acestuia desfășurându-se în primii ani departe de Craina. În anul 1806, imperiul rus a început un nou război împotriva imperiului otoman, iar în anul următor trupele ruse au ocupat în totalitate Țara Românească. În aceste împrejurări, conducătorii revoluției sârbe au început să acționeze pentru prima dată masiv în ținutul Crainei, până înspre Vidin, pentru a-și crea o legătură sigură, nemijlocită, cu armatele rusești de la care așteptau ajutor sub multiple forme, ceea ce s-a și întâmplat. În 1807, pentru prima dată sârbii cucereau și stăpâneau ținutul Crainei, pe care au trebuit să-l abandoneze după câțiva ani, odată cu vremelnica înfrângere a revoluției lor în anii 1812-1813. În 1815, Milos Obrenovici a declanșat faza a doua a revoluției sârbe. Abil diplomat, acesta și-a propus după 1820 să obțină încorporarea sub autoritatea sa a ținutului Crainei, bucurându-se și de sprijinul rusesc. Prin convenția de la Akerman (1826) și Tratatul de la Adrianopol (1829) a fost acceptată această revendicare, instituindu-se o comisie mixtă sârbo-otomană pentru stabilirea noii granițe. În 1833 frontiera a fost stabilită pe Valea Timocului. Extinderea stăpânirii Belgradului în zona Crainei nu era întemeiată nici pe considerente etnografice, nici istorice și nici de natura geografică. Adevărata cauză apare clar într-o cuvântare a lui Milos Obrenovici: „În ceea ce privește Craina, noi nu vom ceda pentru nimic în lume, chiar dacă va trebui să ne batem cu turcii. Pentru legăturile noastre cu Rusia, ea ne este necesară ca pâinea vieții”¹⁶. Turcii s-au resemnat cu greu la pierderea acestui ținut. În timpul războiului otomano-sârb din 1876, ei au reocupat acest teritoriu pe care însă au fost nevoiți să-l retrocedeze în februarie 1877. După 1878, ținutul Crainei, în special zona Negotin, a constituit obiect de litigiu între Serbia, Bulgaria și chiar Austro-Ungaria. Prin convenția Puterilor Centrale cu Bulgaria din 6 septembrie 1915, ținutul Crainei de aproximativ 11.000 km² urma să revină Bulgariei, în contextul preconizatei destrămări a Serbiei. Înfrângerea Puterilor Centrale a dus la eșuarea acestui plan.

În cursul veacului XIX, o serie de călători în zonă sau publiciști au consemnat tot mai frecvent prezența românească în zona Vidinului și a Crainei. Unii dintre ei au încercat chiar să emită ipoteze privind trecutul istoric, respectiv originea acestor români. Cel mai adesea, cei proveniți din spațiul central-occidental al Europei, consemnau originea lor nord-dunăreană, mai ales din Oltenia. În 1857 a trecut prin zonă călătorul francez Lejean. Într-o lucrare

¹⁵ *Istoria na Balgaria*, vol. V, Sofia, 1985, p. 164 sq.; 220 nota 16.

¹⁶ *Pregled istorije jugoslovenskih naroda*, vol. I, Belgrad, 1963, p. 221, 234.

publicată în 1861, însoțită de o hartă, vorbea despre existența în zona Vidinului a circa 40.000 de români. În 1870, cunoscutul istoric ceh Jrecek reacționa, subliniind că în acea zonă ar fi doar un restrâns număr de păstori macedoneni, aromâni. În 1865, A. Ubicini, un mare cunoscător al realităților sud-est europene, consemna că în zona Crainei sârbești locuiau peste 122.000 de români, respectiv 160.000 de sârbi. Considera că acești români au emigrat în diferite epoci de la nord de Dunăre, amestecându-se apoi și începând să se confunde cu sârbii. Începând din 1880, prin zonă a trecut în mai multe rânduri etnograful F. Kanitz, autor a mai multor lucrări despre Serbia și Bulgaria. El a constatat superioritatea numerică a elementului „valah“ în zona Timocului. Credea că doar în zona sârbească erau peste 123.000 de români. Savantul sârb Iacșici recunoștea în 1873 că 10,4% din populația Serbiei o alcătuiau români care, în viziunea lui, s-ar fi stabilit acolo după marea migrația sârbească din 1790. În notele sale din călătorie, J. Szabo, în 1875, considera că trăiau cam 200.000 de români, parte fiind urmași a unor autohtoni ce mai înainte fuseseră sârbi, iar alții proveniți din Țara Românească¹⁷. În 1889, Emil Picot, în colaborare cu A. Odobescu, publica o primă culegere de folclor a românilor din Craina sârbească, despre care menționa că: „n-au nici o cultură națională. Ei nu au nici ziare, nici școli“. Serioase studii lingvistice în zonă a făcut la 1900 G. Weigand, titularul catedrei de romanistică de la Universitatea din Leipzig. Acesta s-a interesat nu numai de limbă, ci și de port, arhitectură, condițiile de existență, situația culturală și politică. El considera că în partea apuseană a Bulgariei trăiau atunci 86.000 de români. Dintre savanții de la nordul Dunării, primii care au făcut cercetări sistematice în zonă au fost G. Vâlsan și G. Giuglea, mai cu seamă în cursul unei expediții științifice făcute cu studenții lor în vara anului 1909 și apoi 1911¹⁸. G. Vâlsan credea că blocul românilor timoceni în Serbia însuma 260.000 de suflete. În 1916, într-o cercetare specială, sat cu sat, savantul bulgar Stoian Romanski (animat, de altfel, de puternice sentimente antiromânești) aprecia în lucrarea sa „Românii dintre Timoc și Morava“ că acolo trăiau peste 200.000 de români.

După 1833, în mai multe rânduri, autoritățile de la Belgrad au întocmit o serie de recensăminte în care au consemnat existența românilor împrăștiați în patru județe: Craina, Timoc, Pojarevat, Morava¹⁹. Pe scurt, se pot constata

¹⁷ Cea mai mare parte a relatărilor de călătorie au fost publicate de C. Constante și A. Golopentia: *Românii din Timoc*, București, 1943, vol. I, p. 5-94.

¹⁸ G. Vâlsan, *Românii din Bulgaria și Serbia*, Craiova, 1996 (inclusiv traducerea în limba franceză publicată de O. Taffrali, Paris, 1918); același, *Românii din Craina Serbiei*, în C. Constante, A. Golopentia, *op. cit.*, vol. I, p. 161 sq.; G. Giuglea, *Românii din Serbia*, în „*Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*“, București, 1988, p. 173-184.

¹⁹ Trecerea în revistă a tuturor acestor statistici în N. M. Popp, *Craina, o verigă a spațiului etnic românesc*, în „*Revista geografică română*“, IV (1941), 2-3, p. 137-143.

următoarele: între 1866 și 1921 în zonă, pe ansamblu și pe județe, au fost alcătuite nu mai puțin de 8 recensăminte oficiale ce au consemnat existența unui număr de români variind între 97.215 la primul recensământ, 159.510 la recensământul din 1892 și 149.946 la recensământul din 1921, primul din noua Jugoslavie. Aproape în aceiași perioadă, după 1878, au fost întocmite recensăminte și în noul stat bulgar. Astfel, recensământul din 1905 înregistra 79.910 români, cel din 1920 înregistra 59.611 români, pentru ca cel din 1934 să înregistreze doar 16.405 români pe ansamblul întregii Bulgariei. În cazul sârbesc, se pot face câteva constatări. În primul recensământ, alcătuit înainte ca autoritățile belgradene să fie cuprinse de planurile naționaliste ale velicosârbismului, formulate în celebrul program al lui I. Garasanin din 1844, se recunoștea clar, probabil fără falsificări majore, ponderea elementului românesc de 11,2% din populația statului. Ulterior, această pondere a scăzut continuu: 9,5% în 1866, 8,1% în 1864, 6,8% în 1890, 6,9% în 1892 și doar 5,9% în 1900 (de altfel, între 1892 și 1900 în zona Timocului, populația românească era diminuată în statistici cu peste 30.000 de suflete, în timp ce se înregistra o sensibilă creștere a celei sârbești). Tot în cazul sârbesc, statisticile permit și o altă constatare. În cele patru județe erau aproximativ 200 de sate, unele devenite târguri, în care trăiau români. Dintre acestea, 1/4 erau curat românești, iar în peste 1/2 populația românească era majoritară. În primele statistici, numărul românilor constatați a crescut mereu, până în 1895 când ating cifra maximă de aproape 160.000. Aceasta corespunde în mare cu sporul natural ce s-ar cifra la cca. 17%. După aceea, românii au început să fie escamotați sau chiar trecuți într-o categorie specială, aceea a bilingvilor. Conform sporului natural, minim chiar, în următoarele decenii, numărul lor ar fi trebuit să crească continuu, până la cca. 350.000 în timpul celui de-al doilea război mondial, cifra ar fi trebuit să fie dublată la sfârșitul veacului. Aceiași situație, cu o mare întârziere, poate fi constatată și în statisticile bulgarești²⁰.

²⁰ C. Noe, M. Popescu Spineni, *Les Roumains de Bulgarie*, Craiova, 1939, p. 72-86; vezi și Arhiva MAE (în continuare AMAE), fond Conferința de Pace 1946, vol. 121, f. 385-437, cu întreaga evoluție statistico-demografică a românilor din întreaga Bulgarie, de la începuturi până în 1939. Vezi, de asemenea, AMAE, fond 71/1920-1944, vol. 497, studiul lui M. A. Blanche din anul 1935, *Românii de peste hotare*, p. 18-45 (Jugoslavia), 60-82 (Bulgaria); Gh. Zbucnea, *Problema românilor în timpul celui de-al doilea război mondial*, în „*Perenitatea vlahilor în Balcani*”, vol. II, Constanța, 1996, p. 9 sq.; Delatimoc (= C. Constante), *Românii din Serbia. Monografie etnică și statistică*, București, 1907; G. Drăchicesco, *Les Roumains de Serbie*, Paris, 1919; V. Stoica, *Românii din Bulgaria (grupul de nord)*, în AMAE, fond Conferința de Pace 1946, vol. 121, f. 544 sq.; Societatea culturală „Timoc” a românilor din Valea Timocului și dreapta Dunării, Memoriu. Românii din Jugoslavia (14 aprilie 1941), în *idem*, vol. 114, f. 41-50; alt memoriu al aceleiași societăți din februarie 1944 în AMAE, problema 18, vol. 9, nepaginat; O. Ghibu, *Românii din Craina sârbească*, lucrare în manuscris cu un important număr de documente din secolul XX, în Arhivele Naționale ale României, fond O. Ghibu, dos. 542, p. 1-155; alte memorii ale românilor din Timoc în perioada 1936-1944, în AMAE, fond Jugoslavia, vol. 54, f. 4-7, 13-15, 31-32, 65-67, 524-529, 546-548; vol. 55, p. 208-212, 247-254, 415-419; problema 18, vol. 4, f. 79-84 etc. Vezi și S. Brezeanu, Gh. Zbucnea, *op. cit.*, doc. nr. 120, 121, 135, 144, 156, 160, 163 etc.

Conform acestora, în decurs de un deceniu, între 1910 și 1920, numărul românilor ar fi scăzut cu mai mult de un sfert, apoi și mai brusc, între anii 1926-1934 de la cca. 70.000 la cca. 16.000, deci o reducere cu peste 70%. În județul Vidin, de exemplu, erau înregistrați în 1920 și 1926 cca. 42.000 de români, iar în 1934 doar 3.213, ceea ce înseamnă că peste 40.000 de români au dispărut sau au fost bulgarizați; în județul Plevna, în 1926 erau 14.444 români, iar în 1934 doar 23; în județul Vrata, evoluția a fost de la 11.628 la 39 români. În perioada interbelică, autoritățile oficiale de la București, conform diverselor documente din Arhiva Ministerului de Externe, apreciau că în Bulgaria apuseană trăiau peste 100.000 de români și cel puțin 350.000 de români în așa-numita Craina sârbească.

O trăsătură comună vieții acestor români în epoca modernă și contemporană sub regimul autorităților de la Belgrad și Sofia a constituit-o lipsa completă de școli și biserici proprii, în care să fie folosită limba română. Cu alte cuvinte, le-au lipsit instrumente fundamentale pentru menținerea cel puțin, dacă nu dezvoltarea propriei identități naționale. Aceasta a ușurat sensibil opera sistematică și masivă promovată de cele două state naționale și xenofobe pentru asimilarea, deci distrugerea lor etnică. Deși începând cu zorile veacului nostru, o serie de reprezentanți provenind din rândurile lor, precum și învățați și chiar oameni politici de la București au ridicat problema lor, cerându-se chiar ca soluție extremă, unirea zonei Vidinului și a Crainei cu regatul României, factorii politici responsabili ai statului român nu au întreprins efectiv nimic în favoarea lor, nici măcar atât cât s-a făcut în cazul aromânilor²¹. Au fost, așadar, acești români timoceni lăsați în voia soartei, au rezistat prin propriile lor forțe, prin profundul atașament față de limbă, față de neam, în fond, față de moștenirea lăsată lor de generații și generații de înaintași. Reprezentanții lor de astăzi, fie în Bulgaria, fie în Jugoslavia restrânsă, în condiții grele le afirma cu tărie acasă și în lume identitatea lor românească și solicita pentru ei, nu în primul rând, drepturi politice, ci doar minime garanții pentru a-și păstra și cultiva identitatea etno-lingvistică. Astfel de deziderate se integrează în coordonatele fundamentale ale spiritului european. Ele pot fi, pe scurt, găsite în intervenția „Mișcării românilor-valahilor din Jugoslavia“ la congresul FUEV din mai 1996: „Ne interesează cum să ne păstrăm identitatea națională, limba maternă, cultura națională, obiceiurile, religia, alte însemne caracteristice pentru populația noastră...“. Recunoașterea temeiniciei unor astfel de deziderate și transpunerea lor în practică înseamnă, în fond, recunoașterea unui statut de minoritate românească pentru ei în țările respective. Pretutindeni unde bate o inimă românească, trebuie să existe interes pentru cei mai oropsiți frați ai noștri, pentru această ramură uitată a românismului ce trebuie să-și găsească o soartă mai bună, justificată de întregui-trecut istoric, în veacul în care ne pregătim să intrăm peste puțină vreme.

²¹ Despre unele acțiuni și reacții vezi și Gh. Zbuchea, *România și războaiele balcanice 1912-1913. Pagini de istorie sud-est europeană*, București, 1999, p. 95, 106, 119, 337 etc.; Același, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică (sec. XVIII-XX)*, București, 1999, p. 184, 186, 214, 220 etc. R. Păiușan, I. Cionchin, *O istorie a românilor din nord-estul Serbiei*, Timișoara, 1998, p. 69, 75-84, 140-142 etc.

DESPRE CATALOGUL CONSCRIPTIILOR SECUIEȘTI (1566-1700)

LUDOVIC DEMÉNY

Înnoirea cercetării istorice este indisolubil legată de două aspecte, anume, de valorificarea de noi izvoare și de recurgerea la noile metode, mijloace și abordări. Istoricul este obligat să caute răspunsuri la întrebările pe care i le pune societatea în care trăiește, să fie receptiv la tematica nouă, aflată în permanentă schimbare și îmbogățire. Prilejul solemn al omagierii prietenului și academicianului Ștefan Ștefănescu este - după mine - propice pentru a sublinia contribuțiile domniei sale la depistarea și publicarea izvoarelor, la lărgirea continuă a tematicii de preocupări, dar în special la împământenirea unor domenii noi ale investigației trecutului ca demografia istorică, viața cotidiană, memoria colectivă și altele. Să fie, deci, cele ce urmează un modest omagiu adus sărbătoritului, cu atât mai mult cu cât lucrarea a fost urzită încă pe timpuri când ne desfășuram activitatea în cadrul aceluiași institut.

Lucrarea, mai precis instrumentul de lucru, despre care vom scrie în cele ce urmează, vizează atât depistarea și editarea de noi surse istorice, cât și domenii, care abia cu trei decenii în urmă au intrat în vizorul istoriografiei române, în speță demografia istorică.

Catalogul conșcripțiilor secuiești de populație preconizat¹ urmărește să ofere specialiștilor informații despre manuscritele de conșcripții, dacă ele sunt originale, transcripturi sau copii târzii, locul lor de păstrare, o descriere exterioară a manuscriselor, precum și o scurtă prezentare a conținutului lor. Evident că, în măsura în care manuscritele au fost publicate (de altfel, puține la număr) în catalogul întocmit, se oferă toate informațiile bibliografice, se indică

¹ Catalogul se realizează cu sprijinul Curatorilor Országos Kiemeltségű Társadalomtörténeti Kultatások (Cercetări de istorie socială prioritare pe plan național) și Domus Hungarica Scientiarum et Artium al Academiei Maghiare de Științe.

cotele sub care sunt păstrate manuscrisele. Precizăm, de la început, că aceste conscripții de populație sunt caracteristice societății secuiești din perioada prestatistică. Ele în secolele al XVI-lea și al XVII-lea s-au întocmit doar despre secui. *Asemenea conscripții în felul în care au fost ele concepute și realizate la secui nu sunt cunoscute în alte părți ale Transilvaniei, dar nici în Europa timpului respectiv.* Se deosebesc de urbarii și inventare care se referă la domenii feudale (fie ale fiscului, fie particulare) și cuprind doar populația supusă (iobagi, jeleri și slugi) și numai în rare cazuri menționează pături intermediare (țărani liberi, locuitori ai unor târguri, mici nobili etc.). Conscripțiile secuiești se deosebesc și de listele de mercenari, de oșteni care slujeau într-o cetate sau alta și chiar de conscrierile oștilor din comitate, mobilizate la o anumită expediție militară. Acestea din urmă cuprind doar nume de persoane, care au fost chemate la oaste, oferind informații parțiale despre populație și acestea doar cu referiri la anume pături sociale (nobili de diferite stări, oșteni care erau angajați pe seama iobagilor în conformitate cu prescripțiile în vigoare mereu schimbătoare).

În Europa secolului al XVII-lea sunt cunoscute doar două cazuri în care s-au întocmit conscripții asemănătoare celor secuiești. Este vorba de cazacii zaporojeni și despre registrul alcătuit în timpul lui Bogdan Hmelnițki în 1649, cuprinzând așa-numiții cazaci de registru (neestrovăie kazaki)². Aceștia din urmă se bucurau de oarecari privilegii față de cazacii liberi de rând. Conscripția amintită cuprinde circa patruzeci de mii de nume, rânduite după unități ostășești, centurioane (sotnii), fără nici o precizare a locului lor de baștină. Al doilea caz a fost cel al așa-numiților haiduci (*hajduk*), o populație cu preponderență balcanică, dar nu numai, care în fața invaziei otomane a fost nevoită să apuce drumul pribegiei, bărbații constituindu-se în unități militare și angajându-se ca lefegii în diferite campanii militare, în solda unuia sau altuia dintre părțile aflate în conflict. Principele Transilvaniei, István Bocskai, i-a așezat pe cea mai mare parte dintre acești haiduci (în jur de 10.000 de familii) pe domeniile sale din jurul orașului Debrețin cu precădere la sud-est de acest

² *Reiestra vsevo Voiska Zaporojkovo posle Zborovskova dogovora s koroliom polskim Janom Kazimirom sostavleniie 1649 goda, oktiabria 16 dnia i izdannae po podlinniku D. M. Bogdanovskim, Moskva 1875. Lidia Demény-Meșkova, Despre participarea românilor în oastea căzdească a lui Bogdan Hmelnițki, în „Studii”, 1963, nr. 6, p. 1381-1395. Miron Costin menționează și el că registrele (conscripțiile) la cazacii zaporojeni au fost instituite de Ștefan Báthory, principe transilvan și rege al Poloniei. El scria „Ștefan Bator craiul Leșăscu și mai mare așezare le-au făcut căzacilor, dându-le și hatman să aibă, cu steag, cu doabe, cu trâmbițași după voia lor să-și aleagă hătman și le-au pozvolit și i-au întărit să facă și vase de Marea Neagră și să facă căzaci răiestrovi, adică de catastiv, până 40.000 de oameni și loc să aibă scaunul său, un ostrov la Nipru, în care este o mănăstire mare..., anume Trăhtămirov și aceasta este începătura oștilor lor”, Miron Costin, *Opere* (ediția P. P. Panaitescu), București, 1958, p. 124.*

oraș, acordându-le un act colectiv de libertăți și conscriindu-le după modelul secuiesc³. Aceste conscripții de haiduci nu s-au păstrat sau, cel puțin până în prezent, nu au fost scoase la lumină. După ce Habsburgii au lichidat în secolul al XVIII-lea actele de libertăți haiducești, evident că și conscripțiile lor au căzut în desuetudine.

Este, de asemenea, cunoscut faptul că în zonele sudice, Habsburgii au întemeiat la 1630 și după acest an unități militare de graniță, formate și ele dintr-o populație colonizată și înscrisă în registre militare, care doar parțial au fost păstrate și ele încă puțin cercetate.

Față de toate aceste conscripții, registre, inventare și urbarii, conscripțiile secuiești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea au o particularitate singulară, în măsura în care ele înregistrează în mai multe cazuri pe *toți capii de familie în ordinea scaunelor secuiești, pe așezări și - în cadrul lor - pe diferite stări sociale*, de la nobilime și până la iobagi, jeleri și slugi. Astfel, din perioada prestatistică, conscripțiile secuiești sunt cele mai complete dintre toate izvoarele referitoare la populația unei zone a provinciei.

Subliniem, totodată, că în ce privește structura, scopul urmărit și conținutul lor, aceste conscripții sau registre prezintă o mare diversitate. Cu o anumită exagerare, se poate afirma că fiecare dintre ele are particularități care le deosebesc de celelalte. O grupare a lor este, astfel, oarecum arbitrară. În ciuda acestei realități, în funcție de structura și de scopul urmărit, putem deosebi, în ansamblu, următoarele grupuri de registre:

1. *Conscripții sau registre de dări*. La rândul lor, și ele sunt de mai multe feluri, de la simpla menționare a sumei de dare pusă pe așezări la consemnarea separată a sumei pe diferitele stări sociale și până la lista completă a contribuabililor, liste întocmite pe așezări și, în cadrul lor, pe categorii sociale (de la nobili până la slugi), consemnându-se după fiecare cap de familie fie suma datorată sau achitată, fie starea materială, după care se calcula mărimea impozitului. Deoarece în toată această perioadă creșterea animalelor constituia la secui principală ramură a economiei agrare, în registre se înscriseră numărul animalelor (cai, boi, vaci, juninci, oi și porci). După instrucțiunile lui Ștefan Báthory din 10 iunie 1571, un florin plătea fiecare familie care avea vite cornute ce valorau șase florini⁴. Era, deci, o obligație împovărătoare și grea.

Subliniem că în unele dintre registrele de dări, după multe dintre numele impozabililor s-au făcut diferite mențiuni și însemnări de interes major pentru cei ce se interesează de structuri sociale, de demografie istorică, de mobilitate socială sau teritorială (consemnări referitoare la scutiri de dări, bejenie, sărăcie, urmări ale unor calamități naturale sau de alt gen și altele).

³ Rácz István, *A hajdúk a XVII században* (Haiducii în secolul al XVII-lea), Debrecen, 1969, p. 116, 130-131, 149.

⁴ *Székely Oklevéltár* [în continuare SzOkI.] (*Diplomatariu secuiesc*), vol. III, p. 335-336.

O parte dintre registrele de dări și în special cele care vizau strângerea haraciului datorat Înaltei Porți sunt destul de complete în privința populației în ansamblu, și cu referiri tot atât de complete despre starea materială a fiecărei gospodării. În cazul unor familii mai înstărite (nobili și primipili), pe lângă iobagii lor se menționau și numele slujitorilor, jelerilor sau veneticilor, dacă dispuneau de persoane sau familii de acest gen, chiar și atunci când aceștia, în lipsa animalelor cornute, nu erau supuse la plata dării. Pe acest motiv, unele dintre registrele de dări - cum a fost, de exemplu, catastiful din 1619 - ne oferă, deci, un tablou despre populație, tablou aproape de realitate.

2. În privința frecvenței conscripțiilor secuiești păstrate din perioada principatului autonom al Transilvaniei urmează *registrele militare*. Ele se întocmeau în mod regulat fie la porunca principelui, fie la inițiativa unor conducători militari locali (căpitanul general sau generalul secuilor, căpitanii de scaune secuiești și hotnogii unor centurioane de pedestrași și călăreți).

Registrele militare erau întocmite, de obicei, cu ocazia trecerilor în revistă și a instrucțiilor ostășești. La secui, aceste treceri în revistă sau instruire - numite în actele timpului *mustre* - erau frecvente, se țineau de mai multe ori pe an și durau câteodată zile sau chiar săptămâni întregi, ocazii cu care pe lângă verificarea instrumentelor de luptă, foarte clar specificate - separat pentru pedestrași și iarăși separat pentru călăreți - se efectuau exerciții, se asigura instruirea militară necesară.

Registre militare se întocmeau și cu ocazia plecării oastei secuiești în expediții de război. Lista celor plecați la război sau în „tabăra țării” era, de obicei, prezentată principelui, pe baza căruia, prin intermediul comandanților săi de unități militare, principele verifica înzestrarea fiecărui oștean secu, precum și pregătirea lui pentru luptă. Cunoaștem mai multe porunci princiare prin care principele ordona prezentarea registrului secuilor trimiși în oastea lui, pentru a vedea dacă cei plecați de acasă au și sosit în tabără. Au fost și cazuri când principele își exprima profunda nemulțumire față de înzestrarea, pregătirea și capacitatea de luptă a unităților secuiești sosite în tabăra lui. Astel, de exemplu, la 18 decembrie 1605, István Bocskai făcea reproșuri severe la adresa conducătorilor militari și civili din Secuime despre totala incapacitate de luptă a unității secuiești sosită în tabăra lui. Mai întâi - consemna el - respectiva unitate a sosit cu mare întârziere față de data fixată, apoi nici numărul celor ajunși în tabără nu era cel promis. Mai mult chiar, înzestrarea oștenilor „este un lucru de nimica”, iar combatanții erau formați „din niște slugi și birși”, în special pedestrașii fiind „nepregătiți și inapți pentru luptă”. Dacă această unitate de secui ar fi fost aruncată în confruntarea cu inamicul, aceasta ar fi fost „spre rușinea numelui și faimei întregii secuimi”⁵.

⁵ Trocsányi Zsolt, *Rákóczi Zsigmond [Sigismund Rákóczi]*, în „A Debreceni Déri Múzeum 1978. évi Évkönyve” [„Anuarul Muzeului Déri din Debrețin pe anul 1978”], 1979, p. 79; *Monumenta Comitialia Regni Transylvania*, vol. V, p. 400-401; *Bocskai István Levelek [István Bocskai. Scrisori]*, ediție Kálmán Benda, Budapest - București, 1992, p. 182-184; *Răscoala secuilor din 1595-1596. Antecedente, desfășurare, urmări*, București, 1978, p. 76.

Erau și cazuri când principele în persoană dorea să asiste la trecerea în revistă a oștirii secuiești și porunca ca în prezența lui să se întocmească registre despre cei prezenți.

Tot din consemnările contemporane, dar și din însăși registrele păstrate, știm că ele erau alcătuite la inițiativa și în prezența comandanților locali de oști secuiești, cum erau, de exemplu, catastifele din scaunele Mureș și Odorhei din anii 1635 și 1637, întocmite în prezența căpitanilor din respectivele scaune.

Registrele militare, prin structura și destinația lor, se deosebeau de toate celelalte conșcripții secuiești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Este adevărat că și ele erau întocmite pe fiecare scaun secuiesc aparte, dar în cadrul lor, principiul ordonator era cel al unității militare în care slujea un oștean sau altul. Se întocmeau catastife separate pentru pedestrași și iarăși altele pentru călăreți. La alcătuirea listelor, unitatea de bază era centurionul format dintr-un număr de circa o sută de cătane, deși în cadrul lor se consemnau și decurioanelor. Comandanții de centurioane erau așa-numiți *hotnogi*. În fiecare scaun secuiesc existau de la șase-șapte până la douăzeci și patru de centurioane. Atât unitățile de pedestrași, cât și cele de călăreți se aflau sub comanda căpitanului de scaun secuiesc, iar aceștia, la rândul lor, erau supuși căpitanului general al secuilor, numit întotdeauna de principe. În cadrul centurioanelor, conșcrierea oștenilor se făcea pe așezări, fiecare centurion având loc de reședință o anumită așezare rurală sau urbană, iar pentru adunare și instrucție, o câmpie de lângă respectiva așezare.

Registrele militare conțin doar numele oștenilor, mențiunile sau consemnările se limitau, în general, la motivul eventualei absențe (scutire, boală, bejenie, practicarea unei meserii la curtea princiară, plecarea la studii etc.). Particularitatea principală a registrelor militare a constat în limitarea la trecerea în catastife doar a secuilor cu obligații militare (nobili, primipili sau cei ce slujeau călare și pedestrași pușcași și eventual dorobanții din garda principelui sau din cei ce făceau slujba în cetăți). Prin urmare, populația supusă (iobagi, jeleri și slugi) nu intra în vizorul registrelor militare, precum nu erau trecute în catastife nici anumite categorii sociale (șoimari, preoți, dascăli, juzii de sate etc.), dar nici localitățile zise privilegiate, locuitorii cărora în locul serviciului militar aveau obligații de altă natură față de curtea princiară (dresau șoimi, lucrau la ocele de sare, la fierării sau preparau și transportau materiale de construcții fie la reședința principelui, fie la cetățile de apărare).

3. *Registrele secuiești generale* sunt cele mai importante și mai complete dintre toate conșcripțiile secuiești din perioada la care ne referim. Totodată, ele sunt și cele mai cuprinzătoare în privința populației. Principala lor particularitate constă în faptul că ele vizau întreaga populație din Secuime, deci toate păturile, și cu rare excepții toate categoriile sociale, fiind întocmite în

exclusivitate la inițiativa și sub supravegherea reprezentanților puterii centrale, scopul lor constând în elaborarea și promovarea unei politici coerente față de secui, mai ales în perioada de criză profundă prin care trecea societatea secuiască. Ne gândim aici la anii premergători ai răscoalei secuiești din 1562, la criza prelungită, însoțită de tensiuni, frământări și mișcări sociale puternice din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primele două decenii ale veacului al XVII-lea, agravate îndeosebi de războaie și de calamități naturale grave.

Prin urmare, registrele generale erau dictate de necesitatea stringentă pentru puterea centrală de a păstra și consolida elementul militar secuiesc, căci oastea secuiască alcătua cel puțin jumătate (în campanii militare de anvergură până la două treimi) din întreaga armată a principatului autonom. Ea era și cea mai ieftină, deoarece secuii slujeau, pe seama libertății lor, cu înzestrare proprie la război, și timp de o lună de la pornirea expediției ei erau obligați să-și asigure hrana din surse proprii. Oștenii secuii primeau o soldă lunară doar dacă serviciul lor militar efectuat depășea această lună, iar suma pe care o primeau era mult inferioară sumelor plătite mercenarilor. În plus, oastea secuiască, deși era net inferioară unităților de mercenari profesioniști în purtarea războiului, prin organizarea ei specifică putea fi mobilizată într-un timp foarte scurt; practic, în câteva zile, în maximum într-o săptămână, ea era prezentă și gata de luptă în tabăra princiară fixată oriunde în cadrul principatului autonom al Transilvaniei. Să invocăm aici exemplul expediției militare din Țara Românească din toamna anului 1595. Se știe că Mihai Viteazul solicitase ajutorul lui Sigismund Báthory la 23 august 1595. Porunca de mobilizare generală ajunsese la secui în zilele de 25-26 ale lunii și la începutul lui septembrie, în zilele de 2 și 3 ale lunii, întreaga oaste secuiască, formată din cel puțin 20.000 de oșteni, se afla în tabăra de lângă Codlea (în apropierea Brașovului). Unitățile de mercenari (în total circa 1500 de pușcași), dar chiar și garda principelui au ajuns aici doar în a doua jumătate a lunii septembrie, iar oștile nobiliare și comitatense abia la începutul lunii octombrie. Se cunoaște acest lucru din actul de revendicări secuiești, întocmit și redactat la 3 septembrie, când secuii - în urma promisiunii făcute de principe de a elibera din iobăgie pe toți secuii participanți la expediție - și-au fixat condițiunile de participare, solicitând garanții că promisiunile vor fi respectate.

Să ne întoarcem însă la registrele generale. Încercări de a întocmi asemenea registre s-au făcut între anii 1566 și 1575. Sunt indicii că ele au și fost realizate, dar dintre ele s-au păstrat doar fragmente sau registre parțiale. Primele conscripții generale la secui, păstrate, cunoscute și publicate în întregime sunt cele întocmite despre secuii din scaunele Mureș, Odorhei, Trei Scaune, Ciuc, Gheorghieni și Cașin de către generalul austriac Giorgio Basta⁶,

⁶ SzOkl. V, p. 177-321. Ediția recentă vezi: Székely Oklevéltár. Új sorozat - în continuare SzOkl.Ús. [Diplomatoriu secuiesc. Serie nouă], vol. IV, Kolozsvár, 1998, p. 45-154.

mai precis, de către oamenii orânduți de el, în august 1602 și februarie 1603. Cu toate că ele - după unanima apreciere a specialiștilor - sunt incomplete, cuprind aproape zece mii de nume de familii din scaunele amintite, lipsindu-ne complet scaunul secuiesc Arieș cu cele 23 de așezări ale sale. În aceste catastife, păstrate în original în arhivele din Viena⁷, numele de familii sunt trecute pe așezări, orânduite pe diferite scaune secuiești, iar mențiunile sau consemnările pe marginea numelor de familie se limitează doar la precizarea (cu unele omisiuni) stării sociale din care respectiva familie făcea parte. Menționăm, însă, că registrele au fost trimise generalului Basta, care efectuează pe ele scurte însemnări.

Cel mai amplu și complet registru general despre populația din Secuime (iarăși cu excepția scaunului Arieș) a fost întocmit între 17 și 23 februarie 1614 la porunca principelui Gábor Bethlen, de către comisarii lui trimiși în diferitele scaune. Catastifele, legate în caiete pe scaune secuiești, cuprind în ordinea așezărilor și în cadrul lor pe diferitele stări (nobili, primipili, pedestrași pușcași, libertini, iobagi, jeleri și slugi) pe toți capii de familie, în total peste 20.000 la număr din 386 de așezări. Caracteristica principală a acestei conscrieri constă în faptul că în ea sunt foarte multe însemnări care însoțesc numele de familii. În special la iobagi, jeleri și slugi, însemnările sunt ample și de o mare varietate. Se consemnează, de exemplu, cauzele, împrejurările și timpul când o familie sau alta de secui liberi a ajuns în stare de iobăgie, când și din ce părți au imigrat și s-au stabilit alte persoane în Secuime. Menționăm aici că pe baza acestui registru se poate stabili faptul că un număr însemnat de familii au imigrat în scaunele secuiești din peste 400 de așezări, regiuni și chiar țări vecine, inclusiv din Moldova, Țara Românească, Ungaria, Polonia, Ucraina, Turcia, Serbia, Croația și Slovenia. Printre cei nou stabiliți aici, un loc preponderent ocupă românii și sașii, dar se găsesc printre ei și tătari, turci, croați, cehi, poloni, țigani și oameni de alt neam. Pe baza acestor consemnări se poate afirma că în anii premergători întocmirii registrului a avut loc primul val însemnat de stabilire a românilor în diferitele așezări secuiești.

Această conscripție este din toate izvoarele secolelor al XVI-lea și al XVII-lea cea mai bogată sursă pentru reconstituirea structurii sociale din scaunele secuiești locuite cu preponderență de o populație liberă cu rosturi militare⁸. Menționăm, de asemenea, că în privința mobilității sociale și teritoriale nu există o altă sursă istorică comparabilă cu acest registru, chiar și urbariile din acel veac oferă doar date și informații parțiale.

⁷ Haus -, Hof-und Staatsarchiv. Hungarica Allgemeine Akten. Fasz. 142, folio 1-67; fasz. 426, folio 1-70; fasz. 43, folio 46, folio 44-69; și Hofkammerarchiv Siebenbürgische Urkunden. Fasz. nr. 2, note nr. 96, Folio 337-380.

⁸ Structura socială la secui a fost prezentată de István Imreh și József Pataki în studiul amplu publicat în volumul *Răscoala secuilor din 1595-1596*, amintit mai sus (vezi nota 5), p. 110-178. Registrul în sine a fost publicat de subsemnatul în *SzOkI. Ús.*, vol. IV, p. 197-562.

În ordine cronologică, urmează printre conscripțiile generale secuiești cele întocmite în prezența principelui György Rákóczi în anii 1635 (pentru scaunele Sepsi, Orbai și Kézdi, Odorhei și Mureș), 1642 (pentru scaunul Arieș) și 1643 (pentru scaunele Gheorgheni, Ciuc și Cașin). Ele, într-un anumit sens, sunt mai limitate în privința populației supuse, căci cuprind doar pe acei iobagi care urmau să fie recuperați pentru serviciul militar, fără a consemna pe ceilalți iobagi, pe jeleri și slugi. Sunt însă mai bogate prin faptul că menționează pe toți fiii capilor de familie, pe frații și cumnații acestora, chiar și pe nepoții ori strănepoții lor. În privința demografiei istorice, au o valoare particulară.

Registrelor din 1614 și 1635, 1642 și 1643 au reprezentat pentru secui și o mare importanță juridică, în măsura în care ele reprezentau acele acte colective de libertăți prin care orice familie din Secuime putea dovedi starea sa socio-juridică privilegiată, în cazul în care nu avea un act individual sau colectiv de privilegiu sau de scutiri de obligații, în afara serviciului militar. Ele au fost recunoscute ca atare până târziu. Acesta a fost și motivul pentru care ele au fost păstrate cu multă grijă, după ele făcându-se transcripturi și copii autentificate.

Registrelor lui Bethlen și Rákóczi au slujit și au fost folosite ca modele atunci când între anii 1680 și 1686 principele Mihály Apafi inițiasă și el întocmirea unui nou registru general secuiesc, din care s-au păstrat fragmente și chiar părți întregi în original și în transcripturi.

Menționăm, în sfârșit, că în secolele al XVI-lea și al XVII-lea s-au întocmit și alte registre secuiești generale, despre ele pomenesc izvoarele din 1575-1576, 1610, 1623 și din alți ani, care însă nu s-au păstrat, sau cel puțin nu este consemnată existența lor în literatura de specialitate.

4. Există printre registrele secuiești și unele, am zice parțiale, care nu pot fi încadrate în cele trei categorii de conscripții prezentate mai sus. Catastifele acestea ocazionale au fost întocmite despre secuii care participaseră la o anumită expediție militară sau au lipsit dintr-o bătălie. Există, apoi, registre de iobagi, catastife despre înzestrarea militară ale unor categorii de pedestrași și călăreți secui sau chiar lipsa înzestrării prescrise. În sfârșit, trebuie să amintim și catastifele de unități militare secuiești care primesc ordin să facă slujbă militară într-o anumită cetate, precum și catastife despre încartiruirea oștilor austriece în Secuime la finele secolului al XVII-lea.

Trecând în revistă gama variată de conscripții militare suntem obligați, pe marginea catalogului preconizat, să oferim câteva explicații, să răspundem la întrebări ca: de ce am ales ca termene de limită anul 1566, respectiv anul 1700, care era modalitatea practică de întocmire a catastifelor și, în sfârșit, care este stadiul cercetării lor.

Întocmirea registrelor secuiești coboară în timp până în perioada regelui Matia al Ungariei. La 9 decembrie 1473, în tabăra de lângă Modra din Boemia, la insistențele călăreților și pedestrașilor din scaunele secuiești Mureș și

Odorhei, Matia porunca voievodului transilvan Balázs Magyar de Méra să facă o conscripție generală (*generali collustratione*) despre secui, un catastif separat despre primipili sau călăreți și altul despre pedestrași, iar cele două registre să fie trimise lui (*et tabulas, quas confeceritis, ad nos etiam trasmisuri* - suna porunca lui Matia). El mai porunca ca nimeni să nu aibă dreptul de a trece numele cuiva dintr-un catastif în altul, din cel al pedestrașilor în cel al călăreților (considerați ca o stare superioară); în afara voievodului însuși și de el doar atunci după ce s-a convins că pedestrașul trecut în categoria călăreților dispune de o stare materială corespunzătoare⁹.

Aceste catastife nu ni s-au păstrat, precum nu ne sunt cunoscute nici altele până la anul 1566, deși în diferite izvoare se fac referiri la ele. Primele manuscrise originare de registre secuiești parțiale sunt din 1566. Iată motivul uneia dintre datele extreme ce figurează în titlul comunicării noastre.

Mărturisim că alegerea anului 1700 este oarecum arbitrară. Singurul motiv pe care-l putem invoca constă în faptul că la finele secolului al XVII-lea și în special în ultimul deceniu al acestui veac începe procesul de instaurare a dominației austriece în Transilvania. Schimbarea a avut repercusiuni și pe planul întocmirii conscripțiilor de populație, în general, și al registrelor secuiești, în particular. Puterea centrală de la Viena urmărea o altă politică față de secui, încercând să-i supuie la plata impozitelor și să renunțe la serviciul lor militar, cel puțin până la 1764, când s-au înființat regimentele de graniță și în Secuine.

La întrebarea referitoare la modalitățile de întocmire și păstrare a registrelor secuiești din perioada principatului autonom al Transilvaniei, răspunsul ar trebui să fie mai amplu și mai nuanțat, decât cel pe care-l putem oferi aici din lipsa de spațiu în economia comunicării noastre modeste. Retinem aici doar câteva aspecte: registrele de populație din scaunele secuiești au la temelie obligația militară și ca urmare, particularitatea societății la secui, dar ele au fost inițiate și întocmite de reprezentanții centrali sau locali ai principilor transilvani. Ele s-au alcătuit fie cu ocazia trecerii în revistă a pregătirii de luptă a secuilor obligați, în virtutea libertăților lor, la purtarea armelor, fie direct de așa-numiții comisari ai principelui trimiși în scaunele secuiești și adesea în prezența principelui însuși. Ideea că ele au fost întocmite prin deplasarea la fața locului (în fiecare așezare), idee ce apare câteodată în literatura de specialitate, trebuie abandonată. Alcătuirea lor a avut loc în locurile de trecere în revistă ale unităților militare secuiești, fixate dinainte, pe scaune secuiești, separate pentru călăreți și iarăși altele pentru pedestrași. Listele se redactau pe așezări chiar și atunci când era vorba de catastife militare, pe baza declarațiilor

⁹ *SzOkl*, I, 220-221.

reprezentanților din așezări. Aceștia (judele așezării și 3 până la 7 jurați, în funcție de mărimea localității) depuneau mărturie sub jurământ. La 1619, principele Gábor Bethlen a dispus ca reprezentanții așezărilor să fie aleși astfel încât să fie reprezentate principalele categorii sociale din sate sau târguri și orașe. Aceasta pentru a avea o mai mare siguranță că cele declarate reflectă întocmai situația din localitatea lor. Din a doua jumătate a veacului al XVII-lea avem surse din care rezultă că juzii și jurații din așezări aduceau cu ei listele cu capii de familie, liste întocmite conform dispozițiilor primite, pe care sub jurământ de credință le prezentau fie diecilor, fie comisarilor principelui care - la rândul lor - întocmeau registrele. Acestea din urmă erau, de obicei, predate într-un exemplar principelui și ajungeau, astfel, în arhiva acestuia sau mai degrabă în arhiva capitului de Alba Iulia sau a conventului de la Cluj-Mănăștur, unde erau păstrate.

Cu toată valoarea lor extraordinară, conscripțiile secuiești de populație au fost doar sporadic cercetate și valorificate. Referirile la ele sunt incidentale în literatura de specialitate. Totuși, primul studiu despre aceste izvoare este cel publicat în 1860 de către Ferenc Balassy¹⁰. Scurte dări de seamă despre manuscrisele de registre secuiești găsim în lucrările arhiviștilor Zsolt Trocsányi¹¹ și Sándor Pál Antal¹², precum și o dare de seamă întocmită de Ștefan Imreh¹³. A publicat studii despre registrele militare secuiești și subsemnatul¹⁴. Studierii acestor surse i-a fost consacrată teza de doctorat a doamnei Kinga Tüdös Simon, care a elaborat și publicat o serie de studii ce aveau la bază registrele secuiești, precum și o monografie aflată sub tipar. Folosind registrele militare secuiești, a publicat mai multe studii și trei monografii și Dezső Garda. Din punctul de vedere al demografiei istorice a fost prelucrat registrul din 1642 referitor la scaunul Arieș de Șarolta Solcan.

¹⁰ Balassy Ferenc, *Hadi szemle a székelyeknél [Trezerile în revistă militară la secui]*, în „Új Magyar Múzeum“ [„Noul Muzeu Maghiar“], 1860, I, p. 145-185.

¹¹ Trocsányi Zsolt, *Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak [Arhivele instituțiilor de guvernământ transilvane]*, Budapeșt, 1973, p. 147 și 349-350.

¹² Pál Antal Sándor, *Arhiva scaunului Mureș în Studii privind istoria naționalităților conlocuitoare și a înfrățirii lor cu națiunea română*, vol. I, București, 1976, p. 36-37.

¹³ Ștefan Imreh, *Über die Lustra-Verzeichnisse im Szeklerland*, în *Populație și societate*, vol. IV, Cluj-Napoca, 1980, p. 90-92.

¹⁴ Demény Ludovic, *Registrele militare - izvoare de demografie istorică și de cercetare a structurii sociale la secui în secolul al XVII-lea*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 80-85; Idem, *A XVII. századi történelmünk kiaknázatlan forrásai: a székely katonai összeírások [Surse neexploatate ale istoriei noastre din secolul al XVII-lea: registrele militare secuiești]*, în „Levéltári Közlemények“ [„Comunicări de arhivistică“], 1995, nr. 1-2, p. 53-65.

Registrele secuiești au început să fie publicate încă în a doua parte a secolului trecut și începutul veacului nostru¹⁵.

În ciuda unor greutăți și vicisitudini, atmosfera din Institutul de istorie „N. Iorga” a fost prielnică pregătirii și publicării izvoarelor. În acest context, a fost inițiată și studierea registrelor secuiești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea încă de la începutul anilor '70. Publicarea lor era atunci imposibilă din mai multe motive. Era, mai întâi, cenzura exercitată de Comisia ideologică de pe lângă Secția de propagandă a C.C. al P.C.R., de tristă amintire. Dar, existau și alte motive ca accesul limitat la arhivele din țară și îndeosebi din străinătate, unde se păstrează manuscrise originale de conscripții secuiești, fără de care publicarea lor era de neînchipuit. Totuși, tenacia pentru editarea registrelor a fost pusă încă atunci și astfel, în 1998 a putut să apară primul volum (volumul al IV-lea din seria nouă a *Diplomatariului secuiesc - Székely Oklevéltár*) în care au văzut lumina tiparului 19 catastife secuiești dintre anii 1575 și 1627, volum pomenit mai sus (vezi nota 6). Tot atunci a fost inițiată și o muncă sistematică de depistare, cu scopul de a elabora și edita un catalog de manuscrise ale conscripțiilor secuiești, întocmite până în anul 1700 inclusiv. Munca de depistare a fost continuată mai cu seamă după 1994, când toate arhivele din țară au devenit mai accesibile și s-au creat posibilități de cercetare și în arhivele din Ungaria și din Viena.

Aflat în faza de finalizare, catalogul amintit cuprinde peste 150 de manuscrise originale de registre secuiești complete și parțiale cu multe trasumpturi și copii târzii, manuscrise ce se găsesc în arhivele din Cluj, Târgu Mureș, Sfântu Gheorghe și Miercurea Ciuc, în arhivele și fondurile de manuscrise ale unor biblioteci din Budapesta, Seghedin și Viena. Astfel, numai din secolul al XVI-lea au fost depistate peste 15 manuscrise originale ce cuprind registre secuiești de populație, registre complete sau fragmente.

Catalogul cuprinde o descriere amănunțită a fiecărui manuscris original sau copie, cu indicarea locului și cotei de păstrare. Publicarea catalogului va impulsiona - sperăm - munca de identificare a noi și noi manuscrise inedite, căci ne dăm seama că lucrarea noastră este departe de a fi completă. Se știe, de exemplu, că arhivele familiale, multe la număr, conțin și ele asemenea manuscrise. Or, parcurgerea lor a fost abia începută.

¹⁵ Un număr de 6 registre din secolul al XVI-lea au văzut lumina tiparului în *SzOkl.*, vol. II, p. 194-206, 216-224 și 269-277; vol. V, p. 176-179; vol. VIII, p. 302-311. Conscripțiile întocmite de Giorgio Basta au apărut în *SzOkl.*, vol. V, p. 177-321. La începutul veacului nostru a început cu mai multă sau mai puțină consecvență publicarea registrelor secuiești în revista „Genealogiai Füzetek” [„Caiete de genealogie”] apărută la Cluj.

DIN NOU DESPRE DOAMNA NEAGA ȘI FAMILIA EI. GENEALOGIA UNEI FAMILII DE BOIERI BUZOIENI SEC. XVI - XVII

CRISTINA ANTON -MANEA

La 10 iunie 1582 domnul Valter Rappser se întorcea din Țara Românească unde fusese ca reprezentant al Sibiului la nunta voievodului Mihnea al II-lea și împreună cu Veltenn Goltschmitt înmânase darurile cetăților Sibiu și Brașov: o cupă mare de argint, apoi, 40 de lămâi, seu și lumânări, care se adăugau la darurile făcute anterior domnului¹, încă de când primiseră fericita veste a căsătoriei sale, prin stolnicul Cosma, în toamna anului 1581².

Mihnea al II-lea, voievodul Țării Românești în vârstă de 16 ani³, se căsătorește cu Neaga, fiica boierului buzoian Vlaicu clucerul, nepoata Neagăi din Cislău. Mama voievodului, doamna Ecaterina Salvareso, care era regentă după moartea soțului ei, Alexandru al II-lea Mircea, și-ar fi dorit o noră de sorginte mai nobilă dar împrejurările, nu știm care, au silit-o să accepte această alianță pentru care se justifica surorii sale, Marioara Vallarga aflată la Veneția, scriindu-i că: "despre mireasa ce i-am luat lui Mihnea voevod, e fată de boier localnic, și în adevăr trebuia să fie; și mi-ai scris și domnia ta s'o ieau din neam înalt, dar n'a putut să-mi dea mâna. Să fie bărbatul bun, el cinstește femeia; pe oricare ar fi luat-o tot ar fi fost Doamnă"⁴.

Căsătoria nu a fost fericită, pentru că la scurt timp după aceea Mihnea și-a aflat o țiitoare, Vișa, cu care a avut un copil și pe care Neaga l-a crescut împreună cu copiii ei. În timpul căsătoriei, figura Neagăi a fost umbrată de aceea a soacrei și apoi a soțului ei, dar după *turcirea* acestuia, la vârsta de 27 de ani, și după moartea copiilor ei, a devenit capul familiei sale paterne, ctitora mănăstirii Aninoasa din județul Buzău, aprigă și vindicativă. Personalitatea ei

¹ Hurmuzaki, XI, *Apendicele, II*, p.823-824.

² *Ibidem*, p.881.

³ C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, București, p. 100.

⁴ Hurmuzaki, XIV, partea I-a, p. 61.

foarte puternică s-a păstrat în tradiția zonei Cislăului din județul Buzău, iar săpăturile arheologice de la ruinele M-rei Aninoasa au dezvelit, împreună cu mormântul ei, pe cele ale familiei sale.⁵

De familia doamnei Neaga, soția lui Mihnea al II-lea (1577-1583, 1585-1591) s-a ocupat N. Iorga într-o scurtă comunicare la Academie în 1931⁶, și apoi I. C. Filitti cu prezentarea genealogiei familiei pe mai multe generații.⁷

În timp ce N. Iorga a reprodus și a tradus inscripțiile de pe pietrele funerare descoperite în ruinele bisericii de la Buda, județu Buzău, Filitti a revenit cu articolul său asupra unui material mai vechi⁸, pe care l-a modificat, l-a completat și a încheiat disputa cu V. Drăghiceanu asupra săpăturilor acestuia la Buda, Tisău și Lapoș-Buzău.

Genealogia lui Filitti s-a bazat pe documentele cunoscute până la 1931. Ulterior, apariția volumelor **Documente Istorice ale României și Documenta Romaniae Historica** mi-au dat posibilitatea să întocmesc o nouă genealogie, pe baza unor surse noi. Întrucât aceasta este într-o anumită măsură diferită de cea întocmită de Filitti, mi-am luat libertatea să o prezint fără să mai fac referiri la aceea, atunci când nu a fost necesar.

Ascendența Neagăi se poate stabili numai pas cu pas, cu ajutorul documentelor mai mult sau mai puțin regulate și complete. Astfel, abia la 30 septembrie 1591, dintr-un document emis de Ștefan voievod Surdu prin care îi confirma doamnei Neaga și monahiei Elisafta proprietatea satului Esteu, aflăm numai numele monahal al mamei doamnei. Monahia Elisafta purta numele mirean de Anca și era soția lui Vlaicu clucerul, după cum rezultă dintr-un act din ianuarie 1588 prin care aceasta înzestra mănăstirea Aninoasa cu satele Brebu și Râioși pentru sufletele soțului și a fiilor săi Preda, Neagoe, Oprea și Radu, pe care i-a adus "de unde au fost mai înainte îngropați, ...la sfânta mănăstire, ... și i-a îngropat în pridvorul bisericii..." Vlaicu clucerul era fiul jupaniței Neaga din Rumceni de la care a primit în noiembrie 1556 satul Cislău pentru că - *au cinstit-o și au ținut-o și au hrănit-o prin țări străine*, iar ceilalți fii ai lui Bratul să nu aibă nici un amestec.

Neagăi și surorii ei mai mari, Neacșa, le-a întărit Vladislav al III-lea în 12 septembrie 1523, Cislăul, veche și dreaptă ocină, pentru care Oprea vornic, bărbatul Neagăi, jupan Vintilă și Șerban stolnici au adus cartea bunicului domnesc, Vladislav (1447-1448, 1448-1456).

⁵ V. Drăghiceanu, *Săpăturile de la Buda, Tisău Lapoș - Buzău*, în BCMI, X-XII, 1931, p. 159-176.

⁶ N. Iorga, *Mormântul doamnei Neaga și a neamului ei*, [extras].

⁷ I. C. Filitti, *Neamul doamnei Neaga și Mrea Aninoasa (azi Buda) din Buzău*, Inst. de Arte Grafice, București.

⁸ Ibidem, *Schitul Aninoasa-Cislău (Buzău) și neamul Doamnei Neaga*, în Revista Arhivelor, I, 2, p. 210-226.

În zona Cislăului există vaea Runcului, menționată de la începutul secolului al XVI-lea, iar jupaneasei Neaga, de care am vorbit mai sus, i s-a mai spus din Rumceni, în alte documente familia apare din Runceani sau Rumceani; ori într-un document din 9 octombrie 1492 Staico logofăt cumpără de la mai mulți, printre care și de la un Dobre Runceanul părți din Cornățelul și Descupărești⁹, situate în actuala zonă între București și Urziceni. Dar la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor au existat un Runcu în vecinătatea Drăgășanilor, altul probabil lângă T. Severin și un al treilea - o vamă, întărită M-rii Govora. Deci, nu se poate stabili nici o legătură între Dobre Runceanu și surorile Neacșa și Neaga.

Filitti considera că Neaga, soția lui Vlaicu vistiernicul, ar fi fost soră cu Stana, soția lui Ivăniș vornicul, ambele fiicele unuia dintre boierii frați Cazan și Sahat cu moșii la Greci (Ilfov), Tătărăi sau Tătărani, Bontești și Răzvad¹⁰. Cum a ajuns la această concluzie este greu de stabilit, pentru că din trimerile sale la documentele publicate nu rezultă această înrudire, nici măcar o apropiere. Oricum, ascendenții celor două surori, Neacșa și Neaga, se ridică până la mijlocul sec. al XV-lea.

Totodată, sigur că stolnicii Vintilă și Șerban se înrudeau cu cele două surori, dar numai ca veri, pentru că în documente, mai ales până la începutul secolului al XVI-lea, se menționează numai primul grad de rudenie, mai rar celelalte.

Un jupan Oprea spătarul împreună cu jupan Danciul primesc de la Neagoe Basarab în aprilie 1518 o ocină, Aninoasa, pe care urmau să o curețe cu foc și securea, din jos de vaea Mustei, unde dă în Cricov și din vaea Mustei până la Piatra și pe vaea Runcului până la Zubi și din deal. Fiind o regiune învecinată cu Cislăul, unde atunci sau mai târziu a fost construită și prima biserică a familiei, mai mult ca sigur că acest Oprea spătar este același cu Oprea vornicul de mai târzi, soțul Neagăi.

Neacșa din Cislău, sora mai mare a Neagăi, al cărei soț nu apare menționat nici în documentul din 1523 nici mai târziu, l-a avut fiu pe Vlaicu vistiernicul și de la acesta nepoți pe Vlad și Andrei, care și-au vândut părțile lor din Cislău când au fost în pribegie în Țara Ungurească. Zapisul din 2 februarie 1570 prin care lui Vlaicu clucerul din Rumceni i se atribuia toată partea Neacșăi din Cislău și care se pâra acum cu fiii nepoților săi este singurul document în care ea a mai fost pomenită.

Fiul Neacșăi, Vlaicu vistiernicul cu fiii săi, împreună cu verii săi, Bratul și Vlaicu s-au judecat pentru ocina Țigăneștilor, pe care o aveau de la bătrâni domni și de cumpărătoare, cu Mihnea fiu lui Frăcea în 1545. Deci, pe lângă Cislău, cele două surori au avut și Țigănești cu acte din timpul lui Vlad voievod

⁹ DRH, B. I, p.376.

¹⁰ I.C. Filitti, *Neamul Doamnei Neaga...* p. 5.

Călugărul, pentru care s-au judecat cu urmașii lui Mihnea și în iulie 1555, posesiuni care au fost împărțite între copiii și nepoții lor. De la Vlaicu vistiernic a cumpărat jupanița Chera, verișoara lui, o jumătate din Țigănești și două țigănci când a fost pribeag în țări străine, probabil în timpul lui Mircea Ciobanul. Ori jupanița Chera era sora lui Vlaicu clucerul, de la care a mai cumpărat a treia parte din Țigănești, devenind astfel proprietară peste cea mai mare parte a satului. După 1555, Vlaicu vistiernicul ca de altfel și jupan Bratul, vărul său, erau decedați pentru că nu mai apar în documente, fiind înlocuiți de fiii lor: Vlad și Andrei, Radul și Bratul.

Vlaicu vistiernicul a avut și o fiică, Stana, jupânița lui Drăgușin ban, care-i lasă nepotului său Staico fiul lui Vlad, printr-un zăpis înscris în 12 noiembrie 1584, partea ce-i revenea din ocina Cislăului.

După 1570 în locul lui Vlad fiul lui Vlaicu vistiernicul sunt menționați fiii săi Staico, Drag și Coadă. Probabil că Andrei și Stana nu au avut copii pentru că despre aceștia nu se pomenește nimic iar averile lor, mai ales a Stanei, au fost lăsate nepoților de frate, Vlad. În ianuarie 1588 juanița Stana din Cioceni și nepotul ei Staico dăruiesc M-rii Aninoasa partea lor din Țigănești și Cislău.

Asupra lui Staico se revine abia într-un document din mai 1613 când soția lui, Anca, fiul său Stroe și nepotul ei Dragul i-au vândut doamnei Neaga partea lui Staico din moșia Runcenilor. La 1632 Dragul ot Cislău, logofăt, nepotul Ancăi semnează un act în calitate de maror. Doi ani mai târziu, în 28 aprilie 1634, lui Dragul logofăt și unchiului său Stroe din Cislău, domnul țării le-a întărit jumătate din ocină și vecini în satul Cislău, partea bunicului lor Vlaicu vistiernicul, până la hotarul Poenilor în apa Bâscei la morile lor din drumul M-rei Aninoasa, iar cealaltă jumătate rămâne mănăstirii. Mănăstirea a ridicat pâra pentru niște părți ale jupaniței Stana și Maria, ficele lui Vlaicu vistiernicul, mătușile lui Dragul și Stroe, iar aceștia au scos cărțile lui Mihnea voievod. La această dată aflăm că Vlaicu vistiernicu a mai avut o fiică, Maria, care a ajuns la vârsta maturității, dar documentele nu au pomenit nimic despre ea până atunci. Din averea jupaniței Stana a lui Drăgușin ban, care a revenit lui Dragul și Stroe, la 16 ianuarie 1636 au vândut lui Vintilă vătaful ocină în satul Breciugov .

Despre două surori a lui Dragul se menționează abia în 1645 când Matei Basarab poruncește ca 12 boieri jurători dați lui Stroe roșul din Cislău să jure că Dragul iuzbașa din Cislău a pus zălog ocina de la Muscel cumnaților săi Stoica și Gheorghe din Bâsceani, nu la M-rea Câmul. În 1649 iulie 6, Stoica, fiul lui Spinea și al Mușei din Bâsceani împreună cu frații săi i-au vândut lui Dragul partea lor din vadul dârstei, numită ocina Miclească, dar tot nu aflăm numele soției sale.

Aceasta a fost ramura jupanezei Neacșa sora Neagăi pe care am urmărit-o până la mijlocul secolului al XVII-lea. Urmașii ei au rămas stăpâni pe moșiile strămoșești din zona Cislăului și s-au pierdut în rândul micii boierimi locale.

Dacă soțul jupâniței Neaga, Oprea vornicul, este același cu Oprea spătar care primește ocina de la Aninoasa să o curețe cu foc și securea, atunci acesta a avut mai întâi *doi fii*, pe Manda și Chera, al căror nume este înscris peste un text ras al documentului din 1523 și din care primul a dispărut, iar al doilea a fost o fiică, pentru că în iulie 1537, când Oprea vornicul era deja mort, documentul lui Radu Paisie voievod se referă la alți doi fii ai săi, Bratul armașul și Vlaicu și singurii, cărora le întărea niște țigani pe care îi avuseseră încă din timpul lui Vlad Înecatul. În afară de aceștia, Oprea vornicul și jupanița Neaga au mai avut patru fiice: Rada, Chera, Maria și Stana.

În 1555 hrisovul lui Pătrașcu voievod se adresează lui Vlaicu clucerul ca cel mai în vârstă și apoi nepoților săi de văr, Vlad și Andrei și de frate, Radul și Bratul. În intervalul menționat există un hrisov prin care domnul dăruiește Țigănești lui jupan Frățilă mare postelnic și unui Vlaicu. Probabil că după moartea lui Vlaicu vistiernicul și a lui Bratul armașul familia a fugit în Transilvania, așa cum s-a scris în mai multe acte ulterioare, iar moșiile lor au fost dăruite de domn unor slugi ale sale și au fost revendicate ulterior. Mai târziu, în 1568, doi cnezi din Blestematele, Neniul și Mușat, se plâng voievodului că și-au cumpărat libertatea pe vremea lui Mircea Ciobanul, când îi stăpânea Frățilă postelnicul iar acum au trebuit să plătească din nou lui Vlaicu din Rumciani.

Radul paharnic, fiul lui Bratul armaș, dăruiește M-rei Aninoasa o ocină, în ianuarie 1588, dar înscrisul s-a făcut după moartea lui petrecută în 1581, conform inscripției de pe piatra tomblă aflată în săpăturile arheologice de la M-rea Aninoasa. Nouă ani mai târziu, în 1590 aprilie 8, fiica sa Vișa a dăruit mănăstirii satul Despicați zălogit de tatăl său, după ce l-a plătit, aducând oasele și trupul mamei ei Stanca, de unde fuseseră depuse mai înainte și le-a îngropat la sfânta mănăstire sus-zisă. Această Vișa se pare că a fost soția nelegitimă a lui Mihnea al II-lea sau Țitoarea, cu care l-a avut fiu pe Radu Mihnea Voievod.

Filitti citează un document din 1655 al lui Constantin Șerban voievod, dat lui Radul logofăt Dudescu referitor la satul Futești, în care acest primea partea socrului său, Vlad logofăt Rudeanu și tot acolo partea Bratului comis, "*care parte a fost dăruit jupâneasa Vlada pe Doamna Vișa, sora Bratului comisul: și iar să-i fie partea Bratului comis, tot la Futești, care parte a fost dat-o zestre Murgeștii Doamnei Vișa, pentru că această parte ...a fost a Doamnei Vișii... apoi când a fost la nunta Bratului comis, ea a dăruit pe fratele ei cu aceste moșii...*"¹¹

¹¹ Ibidem, p. 9.

Bratul, fratele Vișei a fost mare comis în timpul domniei nepotului său Radu Mihnea și fiului acestuia Alexandru Coconul între 1613 și 1627, cu o întrerupere între 1618 și 1620. Deși semnează ca membru al divanului, cel mai vechi document emis pentru el datează din 22 iunie 1616 prin care i s-au conferit două roți de moară în orașul Argeș. Într-un alt document emis în iulie 1626, Bratul mare comis, căsătorit cu jupanița Neacșa, fiica lui Apostol ban, se judecă pentru moșiile părinților și bunicilor săi cu Ivan postelnic din Romceni care fusese căsătorit cu vara sa, jupânița Stana, fiica lui Bratul postelnic, și cu care nu avusese copii. După moartea soției, în același an, și prin hotărârea lui Alexandru Coconul la proces, Bratul mare comis le-a moștenit în parte, pe ambele jupânițe. Fiii săi Preda și Radul au moștenit ocina mamei lor din Uiești, iar fiica al cărei nume nu l-am găsit, despre care știm că a fost căsătorită cu Albul slugerul, fiul lui Mitrea pitar și al Neacșai, probabil moșiile din Buzău.

Dintre documentele ulterioare în care cei doi frați, fiii lui Bartul, figurează ca martori sau cumpărători, mai important ar fi cel din 27 martie 1645 în care lui Preda postelnicul Uiescu i s-au întărit 3 rumâni ai fratelui său Radu armașul pentru o datorie pe care acesta o avea față de Radu Buzescu și pe care nu i-o plătitese.

Pe Bratul postelnicul din Rumceni, fratele mai mic a lui Radul paharnicul, fiul lui Bratul armașul l-am găsit numai o singură dată pomenit, în septembrie 1585, când împreună cu soția sa Maria a cumpărat un sălaș de țigani de la popa Moș. Despre fiica lui am vorbit mai sus.

Înainte de a mă referi la Vlaicul clucerul, cel de-al doilea fiu al Neagăi din Cislău am să le prezint pe surorile lui: în iulie 1555, când s-au judecat fiii și nepoții Neagăi cu Mihnea pârcălab pentru satul Țigănești se spune că se mai judecaseră în timpul lui Vintilă voievod, dar atunci Vlaicul n-a jurat ... *că i-a luat cu sila, pentru că i-a fost cumnt [domnului]*. Deci Neaga a avut o fiică, Rada, care fusese doamna lui Vlad Vintilă de la Slatina (1532 - 1535). Ctitoră la Menedic, ea și-a înmormântat acolo soțul și fiul Drăghici ucși de boieri și s-a retras apoi, lângă mama ei¹².

În testamentul lui Vlaicul clucerul, întocmit înainte de 27 mai 1586, *satul Țigănești ce iaste partea jupanessii Neaga, toată, câtă se va alege, care o au dat jupăneasa Neaga, cu al fie-sii doamnei Ralii și al jupănesii Cherii au fost zestre*, a fost dăruit Mănăstirii Aninoasa. La această dată nici Rada nici Chera nu mai trăiau.

Jupăneasa Chera, cea de-a doua fiică a Neagăi, căsătorită cu Vlad vel comis, a apărut în documente imediat după ce s-a întors din pribegia de peste munți, din Transilvania, din cauza urgiei deslănțuite de Mircea vodă. Împreună

¹² V. Drăghiceanu, *Mănăstirea Vintilă Vodă (Buzău), Săpături la fundație*, în BCMI, apr.- iunie, 1933, p. 167-171, și N. Iorga, *Mănăstirea Vintilă Vodă - Observații și note istorice*, tot acolo.

cu soțul ei s-a judecat pentru satele pe care le-a cumpărat de la boierii sărăciți, care se aflaseră acolo împreună cu ea. Astfel, în 1557 s-a judecat cu jupănesa lui Vlad din Bărcsești pentru satul Mogoșăști, pe care Chera l-a plătit cu un lanț de aur de 3000 de aspri, o pereche de cercei din aur cu mărgăritare de 2000 de aspri și 2 inele de aur cu pietre bune, avere considerabilă pentru acele vremuri. În afară de Mogoșăști, a mai cumpărat Dichisești și Țigănești de la vărul ei. La moartea ei survenită probabil tot în 1586, jupanița Chera care nu a avut copii și-a împărțit averea între Mitropolia din Târgoviște, Mănăstirea Aninoasa și Runcu (jud. Buzău). Probabil Chera nu a primit zestre în Cislău precum surorile ei Stana și Maria, confirmată prin hrisov de Alexandru voievod în 1570, pentru că numele ei nu a fost legat niciodată de acesta moșie, dar a cumpărat părți din ea mai târziu.

Dintr-un document de la 1615, septembrie 20, Doamna Neaga declara că pentru o parte de ocină *ce au avut Stroe nepotu- meu, feciorul jupănesii Necșii...*, am miluit *pre jupăneasa Neacșa și pre Mogoș logofătul cu această părțică de ocină*. Neacșa, verișoara doamnei Neaga, soția lui Mogoș logofăt, soră cu Cătălina, după cum rezultă din două zapise din același an, era fiica Stanei, menționată puțin mai sus, care nu poate fi alta decât sora lui Vlaicu clucerul, pentru că nu s-a mai pomenit de nici o Stană în ramura Neagăi din Cislău, în afara fiicei lui Bratul postelnicul. S-ar putea ca doamna Neaga să fi fost mai în vârstă și cu o anumită ascendență prin domnie, de aceea o numește nepoată pe cea care de fapt îi era verișoară.

În documentul amintit mai înainte se spune că Stroe, fiul Neacșai căzuse rob la tătari și nu s-a știu de el nimic timp de 6 ani, deci era rob din 1609-1610, de la cotropirea Țării Românești de către Gabriel Bathori pedepsit prin invazia turco-tătară. După șase ani a venit de la el o scrisoare că e în mare chin la catarga împărătească și a rugat ca satul Tătarul, pe care îl preluase doamna Neaga, să fie al mamei și tatălui său, pentru a rămâne în familie. Iar doamna Neaga a scris zăpis prin care a miluit-o pe Neacșa și pe Mogoș logofătul cu această părțică de ocină, ca să fie moșie lor și feciorilor lor, iar ei să-l pomenească pe nepotul ei, Stroe. Mogoș logofăt nu a fost tatăl natural al lui Stroe, el a fost al doilea soț al Neacșai, devenit căpitan și iuzbaș după 1640. Se pare că ei au mai avut o fiică, Caplea și o nepoată, Velica, căsătorită cu Dumitru, dar nu am nici o certitudine în această privință.

Dacă Stana a avut urmași atestați documentar, pentru Maria, fiica Neagăi din Cislău, nu am găsit nici un document.

Vlaicu clucerul, cel de-al doilea fiu al Neagăi, avea aproximativ 10-14 ani în 1537, când a fost trecut pentru prima dată într-un document alături de fratele său mai mare, Bratul armașul. A emigrat în Transilvania împreună cu întreaga familie după 1545, pentru că în acest an îi confirmase Mircea Ciobanul lui Vlaicu vistienicul, Bratul și Vlaicu, ocina Țigăneștii, iar la scurt timp după

aceea a dat-o lui Frățilă mare postelnic. Așa cum am menționat mai sus, Vlaicu vistiernicul și Bratul armaș au fost tăiați de Mircea voievod, ceea ce a provocat fuga familiei peste munți. Primul act următor a fost emis la 28 iulie 1555 de Pătrașcu voievod tot pentru Țigănești, dar acum Vlaicu, capul familiei, devenise clucer. Urmează documente de reîntărire a proprietăților familiei, începând cu cel prin care jupăneasa Neaga îi lasă lui Vlaicu clucerul partea sa din Cislău, principala proprietate a familiei, pentru grija pe care o avusese față de ea în Transilvania. Soția lui s-a numit Anca, călugărită după moartea lui cu numele de Elisafta. Cu ea a avut patru băieți și trei fete.

Primelor două fete, Chera și Mușa, tatăl lor le-a lăsat printr-un hrisov întărit de domn, la 27 mai 1586, să le fie de zestre Dichiseștii și Săpțenii: *Însă să se știe: satul Dichisești și cu 5 sălașe de țigani să fie ale Cherei...* Pe spatele hrisovului scrie că a fost dat de doamna Neaga schitului Aninoasei de la Cislău, în județul Saac. Înseamnă că doamna Neaga, sora Cherei, fie i-a cumpărat satul, fie Chera a murit și satul a rămas pe seama doamnei Neaga. Oricum, aceasta a fost singura mențiune păstrată explicit asupra celor două surori ale doamnei Neaga. În același testament, Vlaicu clucerul îi lasa tot restul averii nepotului său Preda, fiul lui Neagoe.

Cei patru fii ai lui Vlaicu au fost reînținuți la M-rea Aninoasa, după reconstruirea ei, în pridvorul bisericii. Din inscripțiile de pe pietrele lor de mormânt aflăm că Radul postelnicul a murit în 1581, Tudor logofătul în 1582, Neagoe în iunie 1583, iar Oprea aga în 22 decembrie 1585¹³.

Dintre cei patru fii ai lui Vlaicu clucerul avem știri numai despre Neagoe, căsătorit cu Stanca, sora jupănesei Neaga Mitroaia, una dintre cele mai bogate familii din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, tatăl lui Preda. Acest Preda stolnic a avut de soție pe Maria, din zona Argeșului, astfel că averea lui era alcătuită din: moșiile lui Vlaicu clucerul, partea lui de moștenire din averea Neagăi Mitroaia și cea a soției sale.

Și Preda a murit destul de tânăr pentru că în decembrie 1612, în hrisovul lui Radu Mihnea voievod apare numai doamna Neaga cu strănepotul ei Preda, feciorul nepotului ei Preda stolnicul. Preda postelnicul era frate cu Elisafta, căsătorită întâi cu Preda armașul, cu care a avut-o fiică pe Samfira, iar apoi cu Sima logofătul. În 23 aprilie 1623, prin testament, ea îi lasă soțului ei, Sima, satul Grozăvești, ca să se îngrijească de fiica ei încă copilă. Preda postelnicul, fratele Elisaftei și Hrizea postelnicul, soțul Mariei, mătușa celor doi frați, s-au judecat cu Sima logofătul pentru sat, dar domnul a lăsat lucrurile așa cum le orânduise decedata. Jupăneasa Marica a lui Preda postelnicul de la Tătărani moștenește toată partea jupănesei Neaga Mitroaia prin soțul ei, după moartea acestuia. Împreună cu fiul ei, Vinilă, ea s-a judecat în februarie 1636 cu jupăneasa Neaga, mama lui Gheorghe, care a rămas de judecată.

¹³ V. Drăgiceanu, *Săpăturile de la Buda...* p. 164-168.

Vintilă postelnic a murit tânăr, pentru că Negoită, cel de-al doilea fiu al lui Preda postelnicul, mai târziu paharnic, a fost singurul moștenitor al familiei, călugărit împreună cu fiul său Matei. Filitti ne spune că Negoită a fost căsătorit întâi cu Maria, fiica lui Nica vistiernic și apoi cu Neața, fiica lui Radul vel căpitan¹⁴.

Revenind la ultima fiică a lui Vlaicu clucerul, Neaga a fost cea mai puternică personalitate a familiei. Căsătorită cu Mihnea al II-lea Turcitul ea a avut trei copii: Radul, Alexandru și Irina/Erina. Alexandru a murit înainte de 8 februarie 1589 când în hrisovul de danie către M-rea Hilandar el este răposat.

La M-rea Aninoasa s-a descoperit un mormânt triplu de copii: o fată de circa treisprezece ani, un băiat de șase-șapte ani și unul de trei ani, în pridvorul bisericii, pe care V. Drăghiceanu l-a atribuit copiilor doamnei Neaga. Fata ar putea fi Irina, al doilea ar trebui să fie al lui Radu, iar al treilea al lui Alexandru. Surprinzător este că pe inelul sigilar al băiatului mai mare este gravat numele <Negoită>. Identificarea acestor trei morminte rămâne deschisă pentru că dacă despre băieți este mai greu să mă pronunț, în ceea ce o privește pe fată - Irina, dacă s-a născut în 1582, imediat după căsătorie, ea a murit probabil după turcire tatălui ei, în 1595, iar frații ei aduși de unde au fost îngropați, la Mănăstirea Aninoasa.

Deci, cele două surori, Neața și Neaga originare din Cislău, care au fost fiicele unui boier din a doua jumătate a secolului al XV-lea, au avut urmași la sfârșitul secolului al XVII-lea în aceeași zonă numai prin Dragul, stră-strănepotul Neaței¹⁵.

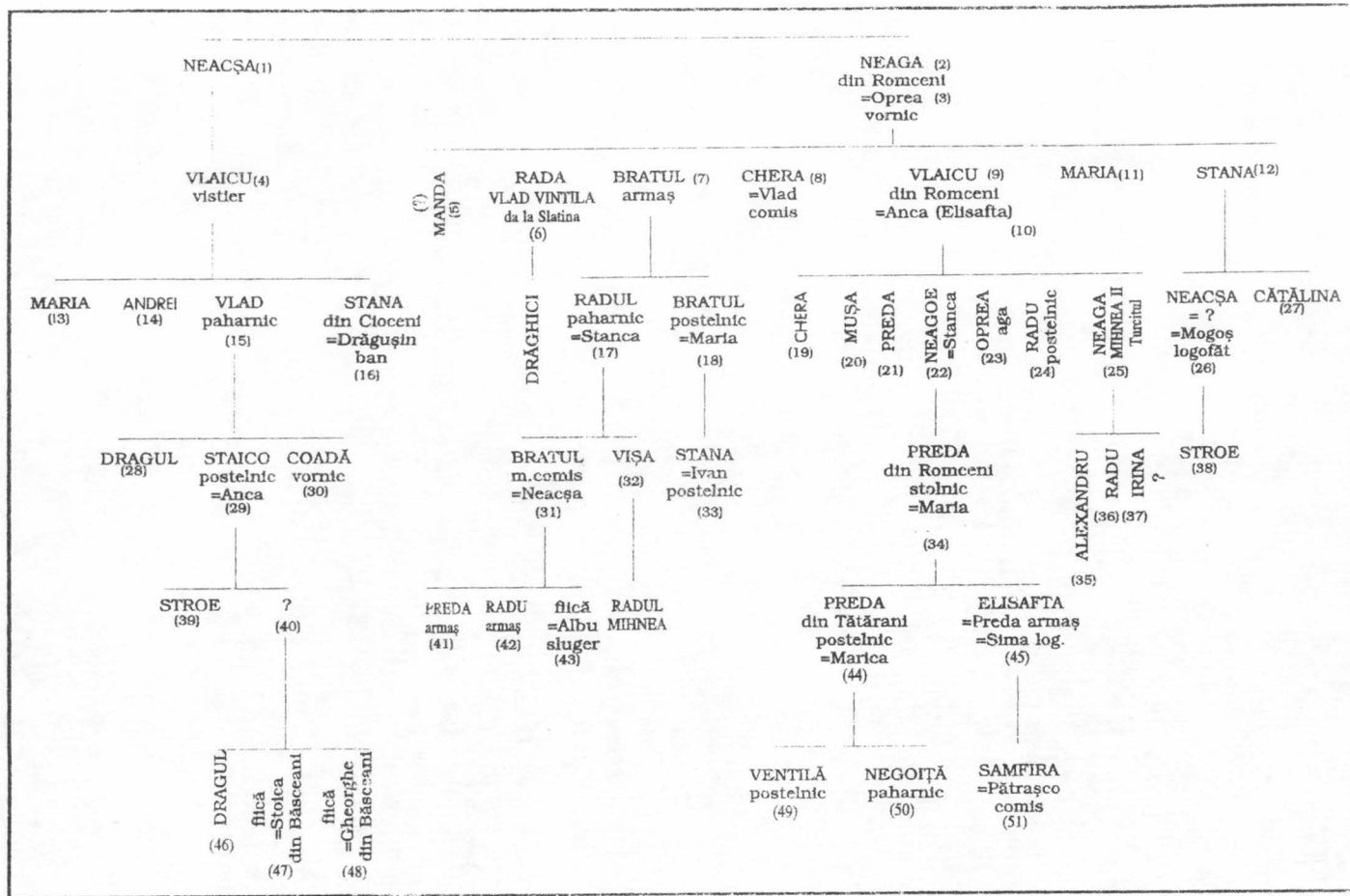
Familia din Cislău și Rumceni s-a ridicat și a avut cea mai mare strălucire în timpul lui Mihnea al II-lea pentru ca apoi să o piardă și să se risipească printre familiile boierești din regiune și zonele apropiate. Ea a împărtășit astfel destinul zbuciumat al majorității covârșitoare a familiilor boierești din Țările Române, confruntate cu urgia unor vremuri atât de nesigure.

¹⁴ I.C. Filitti, op. cit., p. 15-16.

¹⁵ În documentul din 20 decembrie 1634 Catrina din *Rumceni* împreună cu fiii Ivan, Pătrașco și Streția au vândut o parte din satul Andreșești lui Radu Cocorăscu, după ce l-au întrebat pe *Albul slugerul, ginerele lui Bratul comis*, care era mai îndreptățit să cumpere dacă vrea să o ia. Această Catrină a fost probabil fiica lui Ivan postelnic, soțul Stanei, care după moartea acesteia s-a recăsătorit cu Stoica, fiica lui Paraschiva logofăt.

NOTE LA ARBORELE GENEALOGIC

1. Neacșa - DRH, II, 219; VI, 187;
2. Neaga - DRH, II, 219; V, 79; DIR, XVI, V, 252;
3. Oprea - DRH, II, 168, 219;
4. Vlaicu vistiernic - DRH, IV, 178; V, 53; VI, 84; XXIV, 247;
5. Manda - DRH, II, 168;
6. Rada soția lui Vlad Vintilă voevod - DIR, XVI, V, 252;
7. Bratul armaș - DRH, IV, 42, 178; V, 53, 79;
8. Chera soția lui Vlad comis - DRH, V, 87; VI, 70, 74, 81, 84, 131, 160; VII, 192, 230; DIR, XVI, V, 252, 253;
9. Vlaicu clucerul - DRH, IV, 42, 178; V, 53, 79; VI, 81, 84, 122, 129, 131, 187, 198; VII, 192, 230; XXIV, 247; DIR, XVI, V, 252, 253, 360;
10. Anca soția lui Vlaicu clucerul - DIR, XVI, V, 360; VI, 24;
11. Maria, fiica jupănesci Neaga - DRH, VI, 198;
12. Stana, fiica jupănesci Neaga - DRH, VI, 198; DIR, XVII, II, 317;
13. Maria, fiica lui Vlaicu vistiernicul - DRH, XXIV, 247;
14. Andrei - DRH, V, 53; VI, 187; Catalog. doc. ȚR, VI, 138;
15. Vlad paharnic - DRH, V, 53; VI, 187, 198;
16. Stana, fiica lui Vlaicu vistiernicul, soția lui Drăgușin ban - DIR, XVI, V, 228, 362; DRH, XXIV, 247; XXV, 192; Catalog. doc. ȚR, VI, 138;
17. Radul paharnic - DRH, V, 53, 362, 451;
18. Bratul postelnic - DRH, V, 53; XXI, 123, 125; DIR, XVI, V, 220;
19. Chera, fiica lui Vlaicu clucerul - DIR, XVI, 254;
20. Mușa, fiica lui Vlaicu clucerul - DIR, XVI, 254;
21. Preda - DIR, XVI, V, 360;
22. Neagoe - DIR, XVI, V, 254, 360;
23. Oprea aga - DIR, XVI, V, 360;
24. Radu - DIR, XVI, V, 360;
25. Neaga, soția lui MIHNEA II Turcitul - DIR, XVI, V, 410, 417; VI, 24, XVII, II, 125, 174, 211, 286, 317, 375; III, 201, 212; Catalog. doc. ȚR, II, 890;
26. Neacșa, fiica Stanei, soția lui Mogoș logofăt - DIR, XVII, II, 317, 375;
27. Cătălina, fiica Stanei, sora Neacșei - DIR, XVII, II, 317;
28. Dragul, fiul lui Vlad - DRH, VI, 198;
29. Staico, fiul lui Vlad, soțul Ancăi - DRH, VI, 198, DIR, XVI, V, 228, 362; XVII, II, 174;
30. Coadă, fiul lui Vlad - DRH, VI, 198; XXIV, 247; DIR, XVI, V, 5;
31. Bratul mare comis - DIR, XVII, III, 26, IV, 432; DRH, XXI, 123, 125, XXII, 313, XXV, 88;
32. Vișa fiica lui Radul paharnic - DIR, XVI, 451;
33. Stana fiia lui Bratul postelnic - DRH, XXI, 123, 125;
34. Preda stolnic - DIR, XVI, V, 254; XVII, I, 52, 59, II 125, 286; Catalog. doc. ȚR, VI, 138;
- 35 - 37. Alexandru, Radu, Irina fiii lui Mihnea al II-lea - DIR, XVI, V, 410;
38. Stroe fiul Neacșei - DIR, XVII, II, 317, 375;
39. Stroc fiul lui Staico postelnic - DIR, XVII, II, 174; IV, 93; DRH, XXIV, 247; XXV, 192; Catalog. doc. ȚR, VI, 138, 322;
41. Preda armașul - Catalog. doc. ȚR, VI, 78, 766, 828, 883, 891, 1033, 1107;
42. Radul armașul - Catalog. doc. ȚR, VI, 78, 626;
43. fiica lui Bratul mare comis, soția lui Albu sluger - DRH, XXIV, 419; XXV, 88;
44. Preda postelnic - DIR, XVII, II, 125; III, 212; DRH, XXI, 190, 194, 216; XXII, 377;
45. Elisaftea fiica lui Preda stolnic - DIR, XVII, IV, 272, 274, 319, 446; DRH, XXI, 190, 194; XXII, 377;
46. Dragul iuzbașa, nepotul lui Staico postelnic - DIR, XVII, II, 174; DRH, XXIV, 247; XXV, 192; Catalog. doc. ȚR, VI, 138, 322, 1431;
- 47 - 48. fiice, nepoatele lui Staico postelnic căsătorite cu Stoica și Gheorghe din Băsceni - Catalog. doc. ȚR, VI, 322;
49. Ventilă, fiul lui Preda postelnic - DRH, XXV, 211;
50. Negoită, fiul lui Preda postelnic - Catalog. doc. ȚR, VI, 138;
51. Samfira, fiica Elisaftei și a lui Preda armaș - DIR, XVII, IV, 446.

UN DOMN NECUNOSCUȚ AL ȚĂRII ROMÂNEȘTI

ANDREI PIPPIDI

Se va întreba oricine, pe drept cuvânt: se poate să mai fi rămas necunoscut unul, unul singur, dintre cei care s-au perindat, fie și pentru scurtă vreme, la domnia celor două principate? E o situație curioasă, cu un temei documentar sigur, dar îngust. Nu este excepțională, fiindcă am mai întâlnit-o într-o epocă obscură, în vremea lui Mircea cel Bătrân, dar în veacul al XVII-lea, cu atâtea izvoare... Vechiul cercetător al istoriei românești căruia aceste pagini îi sunt închinat este rugat să judece cazul.

Un document muntean de la Gavriil-Vodă Movilă, purtând data de 2 iunie 1620, ne este cunoscut doar într-o traducere din slavonește pe care simpaticul țîlmaci româno-bulgar Gheorghian Hagi-Peșacov o iscălea la 15 decembrie 1835. Fiind vorba de un act de proprietate, ar fi fost normal să fie invocate hrisoavele unor domni precedenți pentru a confirma achizițiile de pământ ale moștenitorilor din Vârleni (Vâlcea). De aceea, în text se precizează: „au cumpărat acești de mai sus ziși megiași pă aceste de mai sus zise moșăi, încă de în zilele Alecsandruului VV și de în zilele lui Mihne Vvd și Mihail Vvd și Alecsandru Vodă și Ioan Iacov Voevod”¹. În lipsa acestor probe scrise, se dă următoarea explicație: „Nu au avut acești megiași și cărți de moștenire și de cumpărătură; ci au dovedit înaintea domniei mele cu mulți oameni precum că li s-au prăpădit cărțile din făcutele” (trecutele?) „răutăți, când au fost venit tatar și ugrini în pământul Valahiei”. S-a făcut așadar dovada cu martori în locul actelor de cumpărare pentru o perioadă mergând în trecut aproximativ o jumătate de veac. „Mihail Voevod” fiind Mihai Viteazul, termenul cel mai îndepărtat este prima domnie a lui Alexandru al II-lea (1568-1574), după care urmează Mihnea Turcitul (1577-1583 și 1585-1591).

Singurul domn cu numele de Iacob ar fi Eraclidul, Despot, în Moldova, ceea ce nu se potrivește nici cu înșirarea în ordine cronologică. E adevărat că a

¹ D.I.R., XVII, B, III, p. 549.

existat un pretendent la tron, care se dădea drept fiu al lui Despot, purtând când numele de Ioan, când pe acela de Iacob. El solicita protecția Habsburgilor pentru a ocupa tronul Moldovei. Cea dintâi informație despre el o avem la 14 ianuarie 1590, când era la Constantinopol, fiindcă doctorul Bartolomeu Pezzen îl menționează într-o scrisoare către arhiducele Ernest². Aceluiași arhiduce i se comunică, de către von Kreckwitz, însărcinat cu supravegherea lui Petru Șchiopul și a familiei sale, că a apărut acest „Ioan Despot, fiu al lui Alexandru și frate al lui Petru“³, Alexandru fiind Lăpușneanu și Petru uzurpatorul din 1592, „Cazacul“. Numai odată auzim chiar glasul lui, datorită unei scrisori pe care, pecetluind-o cu stema Moldovei, el o trimite arhiducelui Maximilian în 1600, în preajma Crăciunului, de la „Neustadt“ (adică, probabil, Ujvar/Ujgorod, el fiind, cum se înțelege și din document, pe cale de a trece din Ungaria în Polonia). Personajul semna „Jacobus Despot Racsianus de Szendereö“ și se intitula fără șovăială, *rege* al Rasciei, Bosniei și Serbiei, explicând: „parentes mei fuerunt principes harum regionum, ex quorum familia autem filius ego existo“⁴. Pentru a se legitima, el prezenta o a treia versiune, potrivit căreia strămoșii săi ar fi domnit până la venirea turcilor, iar Ferdinand I, ca despăgubire, i-ar fi dat Moldova tatălui său: e vorba de cunoscuta genealogie Branković a lui Despot („propter has regiones parenti meo dederat regnum Moldaviae ille defunctus atque boni memorationis Ferdinandus Caesar“). Intenția de a merge să-i ceară regelui Sigismund al III-lea sprijinul, pentru a dobândi domnia Moldovei, și-a realizat-o într-adevăr, căci la 7 februarie 1601 arhiducele Mathias, al treilea dintre frații împăratului, cerea informații cu privire la acest aventurier „qui se Jacobum Despot appellare Moldaviaeque Waiwodam iactare solet“, de la care primise o scrisoare din Polonia⁵. Îndată după aceea i se pierde urma, cu excepția unei mențiuni în treacăt, în socotelile Bistriței, zece ani mai târziu⁶. Indiferent de detaliile de istorie unguerească sau sârbească din jurul său, al căror număr ar mai putea crește, el nu e de identificat cu „Ioan Iacov voevod“.

Nu numai că nu s-a apropiat niciodată de tronul râvnit, dar acela era al Moldovei, pe când seria în care se află surprinzătorul nume este a domnilor Țării Românești. În ea mai figurează și un al doilea Alexandru, după Mihai Viteazul, deci Alexandru Iliăș, a cărui domnie, începută în 1616, a luat sfârșit în mai 1618. Până la numirea lui Gavriil Movilă avem un foarte scurt interregn.

² Hurmuzaki, III, 1, pp. 130-132.

³ *Ibid.*, XI, pp. 762-763.

⁴ *Ibid.*, XII, pp. 1115-1116.

⁵ *Ibid.*, IV, 1, p. 242.

⁶ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I, București, 1901, p. 35: „Dezpot Veyda“ în 1611.

În acest interval, oricât de strâmt, credem că s-ar putea găsi un loc pentru efemera domnie a lui „Ioan Iacov“, care a fost efectivă, de vreme ce el era recunoscut, într-un document oficial, ca predecesor al lui Gavriil Movilă.

Este momentul la care face aluzie încă un hrisov din 1620: „când s-a întâmplat de a ieșit Alexandru voievod din țară, când a venit de peste munți Lupul paharnic cu ungurii din Țara Ungurească“, adăugând: „atunci s-a făcut multă amestecătură și răutate și jefuire“⁷. Oare nu era timp, între alungarea lui Alexandru Iliăș și reprimarea răscoalei lui Lupu Mehedințeanu de către pașa de Silistra, să fie luate la Poartă atât hotărârea de a numi un domn, cât și aceea de a-l înlocui cu fiul lui Simion Movilă? Existența curiosului personaj care a urmărit și atunci și mai târziu o situație domnească e confirmată printr-o mărturie directă - o scrisoare care, deși editată, chiar de două ori, n-a atras atenția⁸. Deși adresată marcului hatman polon Stanislaw Lubomirski, ca s-a păstrat în două copii, dintre care una la Veneția și cealaltă în arhivele de la Haga, deoarece a fost interceptată și comunicată unor observatori, deloc binevoitori, ai acțiunilor pretendentului, care semna „Iacov Iovan Vaivoda“. Acesta se declara fiul lui Aron-Vodă și revendica, în 1622, domnia Moldovei - „quel Principato goduto da tutti miei maggiori, et in particular per molti anni del quondam Aaron Vaivoda, mio padre“⁹ - fără a mai aminti că fusese candidat și el la tronul celeilalte țări, pentru care nu-l îndreptătea nici o genealogie, adevărată sau falsă.

Numele său real era Gian Giacomo Locadello (scris și „Lucadelli“, „Locatello“ sau „Locatelli“), dintr-o familie originară din Bergamo, care deținea de mult cetățenia venețiană, deci un rang mai apropiat de mica nobilime decât de burghezie. Pentru a se aprecia complexitatea mediului din care provenea, este de văzut descrierea acestei familii de către Francesco Lucadelli, negustor venețian din Cipru, care-i scria în 1629, nepotului său Pietro Vespa, din ordinul carmeliților și el însuși fiu al unei grecoace: „Due de miei figlioli si hanno dato a vivere alla greca, et l'arcivescovo greco è mio nipote; li altri due vivono alla latina et uno ha presso per moglie la famiglia del Bassa“¹⁰. Transgresarea limitelor culturale se manifestă și la alți doi nepoți, „i quali intendono turchesco et greco“. Pe insulă, după cucerirea otomană din 1571, mai rămăseseră o mie de catolici, dar, cum se vede, unii din urmașii coloniștilor venețieni se asimilasera până la convertirea la ortodoxie. Pe lângă

⁷ D.I.R., vol. cit., p. 531, la 22 mai 1620.

⁸ Hurmuzaki, IV, 1, pp. 397-398; N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, București, 1913, p. 137-138.

⁹ Loc. cit. Copia scrisorii, cu data de 20 iulie, a fost expediată la Veneția o lună mai târziu, cf. Hurmuzaki, IV, 1, p. 397.

¹⁰ Z. N. Tsirpanlis, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Βατικάνου* (1625-1667), Leucosia, 1973, pp. 21-22, 22-23, 24-25.

italiană, vorbeau curent limbile greacă și turcă, de unde aspectul așa de interesant al sintezei cipriote. O asemenea origine și educație îl vor fi recomandat pe Gian Giacomo Locadello pentru a intra în serviciul diplomatic venețian, ca secretar al bailului la Constantinopol.

Primele informații despre ambiția sa de a fi domn al Moldovei apar la începutul anului 1622. Cornelis Haga, ambasadorul Provinciilor Unite la Poartă, a aflat de intrigile lui Locadello care a obținut favoarea surorii sultanului în schimbul unor daruri de postav și mătase¹¹. Pretinsa lui obârșie domnească se baza pe afirmația că Aron-Vodă s-ar fi refugiat cândva la Veneția - desigur nu la sfârșitul vieții, când își avea domiciliul forțat la Vințul de Jos, în castelul Martinuzzi, ci în tinerețea sa obscură de pribeag. Fără să fie cu totul imposibil, lucrul e puțin probabil. Negustorii din Veneția îl cunoșteau pe tânăr ca agent de comerț și-i încredințaseră mărfuri, pe care aveau să le piardă, fiindcă el le-a împărțit ca plocoane protectorilor săi. La venirea sa la Constantinopol, el era considerat drept „fiul unui vrednic burghez și avocat din Veneția”¹². Cu tatăl său, Gian Giacomo întreținea o corespondență care stârnea bănuielile bailului. Se înconjură de „vrei și alți vagabonzi”, după cum spunea disprețuitor ambasadorul olandez¹³. Activitatea lui servea doar scopurile politicii polone, care căuta să-l scoată din Moldova pe Ștefan Tomșa, dușmanul Movileștilor.

În schimb, autoritățile venețiene s-au opus acestor planuri, care riscau să deterioreze relațiilor lor cu turcii, au protestat că „un slujitor al Republicii nu trebuie în nici un chip să se facă vasal al unui potentat străin” și, prin hotărârea Senatului de la 15 martie 1622, l-au înlocuit pe Locadello cu Angelo Alessandri¹⁴. Acestui dragoman i s-a dat în seamă și cifra legăției, pe care bailul îl confiscase. Locadello a trebuit să plece din sediul ambasadei și s-a mutat în Pera, unde-și avea depozitul de marfă. Nici acolo nu era însă la adăpost de supravegherea spionilor venețieni. Aceștia raportau că acțiunile lui sunt inspirate de „quel Bon” (numele unei familii nobile din Veneția) și „quella Hebrea” (favorita evreică a sultanei). Se precizau chiar sumele oferite de Locadello: pe lângă acele „robbe” dăruite sultanei, în valoare de 12000 de scuzi, 50000 de taleri pentru sultan, 40000 pentru marele Vizir (sumă echivalentă cu tributul anual al Moldovei!) și încă un peșcheș de 15000 pentru „talhăș” (secretarul vizirului). După părerea lui Cornelis Haga, care susținea candidatura lui Alexandru Iliș la tronul Moldovei, Locadello n-avea nici o șansă, deoarece Poarta avea intenția de a-l numi pe Alexandru Coconul, al cărui tată, Radu Mihnea, domnea atunci în Țara Românească¹⁵.

¹¹ N. Iorga, *op. cit.*, pp. 127-129.

¹² *Ibid.*, p. 132.

¹³ *Ibid.*, p. 130.

¹⁴ *Ibid.*, p. 129; Hurmuzaki, VIII, pp. 398-399.

¹⁵ Hurmuzaki, IV, 1, pp. 392-393, 30 aprilie 1622.

Dintr-o relatare a bailului Zorzi Giustinian, trimisă la 15 mai, senatorii au aflat că Gian Giacomo se îndatorase până aproape de faliment, dar că-și plăsmuise o adeverință că este fiul lui Aron-Vodă¹⁶. La același certificat se referă și ambasadorul olandez, crezând a ști că fusese căpătat „cu ajutorul acelor vagabonzi” și adăugând că Locadello „se îmbracă și umblă prin orașul Constantinopol, unde locuiește acum, ca și cum ar fi de fapt domn al Moldovei”¹⁷. Zvonul că și-ar fi atins scopul ajunsese deja la Veneția; din martie, informația era transmisă la Urbino și, mai departe, la Roma¹⁸.

La 20 mai, izbucnea răscoala ienicerilor și capitala imperiului, prin uciderea sultanului Osman al II-lea și a lui Dilaver-pașa, marele său vizir, intra în haos. Aici aventurile pretendentului venețian încep să semene a roman de capă și spadă. Bailul șovăise să îndeplinească ordinul Senatului de a-l aresta și deporta la Veneția, socotind că răpirea lui Locadello ar produce „gran violenza e tumulto et con manifesto pericolo di male conseguenze”¹⁹. De aceea, Giustinian solicita intervenția autorităților otomane și se lăuda că, prin dragomanul Antonachi (Antonio Grillo), obținuse sprijinul lui capugi-bașa²⁰. La rândul lui, însă, Gian Giacomo, profitând de absența bailului, a luat cu asalt reședința acestuia, la 1 iunie, și, sub pretextul de a recupera bunuri ale sale, de puțină valoare, a pus, mâna pe ce a vrut: postavuri de mătase și lână în mari cantități, marfa altor negustori venețieni depusă în palatul legației. Pentru această ispravă, el se înhăitase cu o seamă de „vagabonzi” - cuvântul revine sub pana ambasadorului olandez -, care erau „înarmați toți cu pistoale și spade sub veșminte”²¹.

Grăbindu-se să se adăpostească în cazarma ienicerilor - „hora che son patroni del governo” -, le-a oferit să le plătească anual 40000 de taleri, ca un supliment pentru hrană, aproape tot atât cât haraciul Moldovei²². Cifra era egală cu cea a tributului achitat de Bosnia: „di Bogdania tanto come Bossina”, dacă nu cumva e vorba de o greșeală de transcriere și, în acest caz, sensul ar fi „de pomană” (*come elemosina*). Bailul își continua, totuși, demersurile la Poartă, nu numai pentru a-i îndupleca pe turci să consimtă la expulzarea pretendentului, „ma per quello che è il mio principal intendimento conforme

¹⁶ *Ibid.*, p. 394. Cf. Hurmuzaki, VIII, pp. 401-402.

¹⁷ N. Iorga, *op. cit.*, pp. 131-134, la 11 și 17 iunie 1622.

¹⁸ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IX, București, 1937, p. 243.

¹⁹ Hurmuzaki, IV, 1, p. 392.

²⁰ *Ibid.*, p. 395, la 28 mai 1622.

²¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 132.

²² Hurmuzaki, IV, 1, p. 390. Cf. M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XIX*, S.M.I.M., II, 1957, p. 19.

l'ordine di Vostra Serenità"²³. Ceea ce, spus pe ocolite, înseamnă că se punca la cale asasinarea lui Locadello, pe capul căruia Senatul pusese un premiu de 2000 de țechini. Când, la începutul lui august, bailul a fost primit în audiență de marele Vizir, acesta l-a asigurat că, deocamdată („per adesso“) nu va fi schimbat domnul Moldovei²⁴. În zadar, deci, „Iovan Iacobo Vaivoda“ îl asigura pe hatmanul Lubomirski, că, având protecția vizirilor și a sultanilor, nu mai are nevoie decât de aprobarea Poloniei, căreia îi va fi veșnic recunoscător etc.

În primăvara următoare, soarta lui se schimbă brusc și amenințător, așa cum prevăzuseră observatorii deprinși cu obiceiurile Porții. La 15 aprilie 1623, Cornelis Haga, iarăși martor al peripețiilor lui Locadello, era informat despre întemnițarea acestuia la Yedikule și despre intenția lui de a scăpa de pedeapsă prin renegare²⁵.

După cinci luni, bailul Giustiniani, care refuzase să-l ia în primire pe deținut ca să nu fie silit să-i despăgubească pe numeroșii săi creditori turci, era îngrijorat ca nu cumva Locadello să se turcească. Chiar în închisoare, el era spionat de niște francezi, buni catolici, care se găseau acolo de 12 ani și care îi raportau despre el ambasadorului Franței²⁶. Sfătuit de prietenii pe care-i păstrase la Poartă, Gian Giacomo s-a convertit la Islam, fiind, ca răsplată, eliberat și primit în rândul icioglanilor (pajilor) noului sultan Murad al IV-lea²⁷. Cariera sa de pretendent se încheiase acum, în septembrie 1623, dar, dacă el este accl fiu trecut la credința musulmană al lui Francesco Locadello care era căsătorit în 1629 cu fiica unui pașă (a vizirului?), atunci încă o manevră abilă îi câștigase o nouă și bună situație.

Întrebarea este: ar fi cu puțință ca, pentru câteva zile din anul 1618, tânărul venețian să fi fost domnul Țării Românești? S-ar înțelege astfel tenacitatea cu care, patru ani mai târziu, el s-a luptat să obțină tronul Moldovei. Ultimul document emis de Alexandru Iliăș datează de la 14 mai, când domnul era încă la Târgoviște (poate nu întâmplător, diacul notează: „eu Neagoe logofăt am scris *repede*“)²⁸. Cel dintâi dintre actele semnate de Gavriil Movilă poartă data de 2 iunie, dar n-are mențiunea locului, deci nu e sigur că noul domn fusese instalat în capitala Țării Românești. Ca „Ioan Iacov voievod“ să

²³ Hurmuzaki, IV, 1, p. 396, 23 iulie 1622; *ibid.*, IV, 2, p. 400, instrucțiunile, trimise de doge la 15 iulie și 17 noiembrie 1622, se vor repeta la 22 august 1623 (Locadello să fie pedepsit de justiția otomană sau, dacă nu, prin mijloace proprii).

²⁴ *Ibid.*, IV, 1, p. 397.

²⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 144.

²⁶ Hurmuzaki, IV, 1, pp. 400-402.

²⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 145. Despre Locadello, vezi și M. Ciuntu, *Pretendenți domnești în sec. XVII*, București, 1940, pp. 37-40.

²⁸ D.I.R., XVII, B, III, p. 228. Vestea răscoalei care l-a izgonit pe Alexandru Iliăș ajunsese la Constantinopol, înainte de 22 iunie (Hurmuzaki, I, supl. I, p. 179).

fie amintit în hrisovul din 1620 trebuie să fi existat măcar un singur document dat în numele lui, fie și la Constantinopol. N-ar fi unica împrejurare în care s-a procedat așa: primul din seria documentelor domniei lui Moise Movilă în Moldova din anii 1633-1634 a fost redactat înainte de plecarea spre țară (пис Ѵ Цариград)²⁹. Prin urmare, fuga lui Alexandru Iliăș din Țara Românească i-a deschis o clipă drum spre domnie îndrăznețului venețian, deși el a fost mazilit imediat după aceea. Surprinzător e doar că, după acest precedent, bailul l-a mai acceptat ca secretar³⁰. Un alt exemplu că o asemenea situație era posibilă, fără ca „domnia“ să fie câtuși de puțin înregistrată într-un izvor intern, este acela din iulie-august 1684, când, în locul lui Șerban Cantacuzino, a fost numit un oarecare Stavros, altfel necunoscut³¹. Suntem însă departe de a cunoaște, câtă vreme documentele turcești publicate sunt încă rare și răzlețe, toate peripețiile concurenței pretendenților la tron. Episodul scos astăzi din umbră o dovedește.

²⁹ D.R.H., A, XXI, pp. 428-429.

³⁰ Cf. Carla Coco, Flora Manzonetto, *Baili veneziani alla Sublime Porta*, Venezia, 1985, p. 109. Chiar în 1622, din cauza lipsei de dragomani, Senatul a permis simplilor cetățeni venețieni ca Locadello, să ocupe acest post, dacă aveau competența.

³¹ Vezi Andrei Pippidi, *Un tableau représentant Sobieski et sa cour et une mission diplomatique en Pologne en 1684*, Revue Roumaine d'Histoire, XXXIV, 1-2, 1995, p. 221, n. 95.

IMPACTUL CRIZEI DE LA SFÂRȘITUL DECENIULUI CINCI AL VEACULUI AL XVII-LEA ASUPRA POPULAȚIEI. TÂRGUL FĂGĂRAȘ LA 1654

ȘAROLTA SOLCAN

Sfârșitul deceniului al cincilea și primii ani ai deceniului următor pentru Țările Române au fost ani de criză economică, epidemii și epizootii. Urbaniul din 1654 al târgului Făgăraș, document inedit aflat la Arhivele Statului din Budapesta¹, surprindea consecințele dramatice ale acestei conjuncturi pentru populație. Este un caz particular, dar situații similare, cu certitudine, se puteau regăsi în toate țările române datorită contextului istoric asemănător.

Punctul de pornire al nenorocirilor au fost calamitățile naturale. Iarna 1648/1649 a fost „foarte friguroasă și geroasă, astfel încât zăpada care căzuse la 6 decembrie anul trecut a rămas până în luna aprilie, adică 4 luni. Datorită acestui fapt grâul nostru s-a stricat...”². Gerul s-a repetat și în 1652³. Între timp, și în 1651, 1652 și în 1654, au fost inundații ori ierni foarte timpurii⁴. La calamitățile care acționau pe teritoriul țării întregi se puteau adăuga și unele cu caracter regional, sporind suferințele oamenilor. Astfel în 1654, pe lângă inundațiile ce au afectat tot principatul, în ținuturile Bistriței a fost și o iarnă foarte timpurie. Aici din septembrie „zăpada mare... a acoperit totul, încât roadele au trebuit scoase de sub zăpadă, iar multe s-au stricat”⁵. Urmarea atâtor nenorociri a fost scumpirea cerealelor, prețul unei căble⁶ de grâu urcând la 6

¹ Arhivele de Stat ale Ungariei. (MOL), E 156, fasc. 112/5.

² G. Krauss, *Cronica Transilvaniei 1608 - 1665*, București, 1965, p. 136.

³ *Ibidem*, p. 145.

⁴ *Ibidem*, p. 143, 175.

⁵ *Ibidem*, p. 175.

⁶ căbla = unitate de măsură variabilă în sec. al XVII-lea, ce conținea patru mierțe (*Instituții feudale din Țările Române*, Dicționar, ed. O. Sachelarie, N. Stoicescu, București, 1988, p. 104; I. Bogdan, *Magyarország úr-, ténfogat-, suly-, és darabmértekek 1874 -ig* (Unități de măsură din Ungaria pentru volum, suprafață, greutate și bucată până la 1874), Budapesta, 1991, p. 223, 596.

florini. Kraus considera că „dacă n-am fi fost hrăniți din Țara Românească, o căblă de grâu s-ar fi urcat la 10 florini“ în anul 1649⁷. 1651-1652 au fost de asemenea ani de scumpete, cabla de grâu menținându-se la 6 florini, „iar dacă prin mila lui Dumnezeu, nu am fi fost hrăniți din Țara Românească și Moldova, o căblă ar fi fost și mai scumpă“⁸.

La Târgu Mureș era aceeași situație în 1649. Nagy Szabó Ferencz scria că „a fost tare mare scumpete, astfel că grâul a mers cu un florin și jumătate mierța, orzul cu 50 dr., ovăzul cu 30 dr., meiul cu 1 florin“. Iar în 1651 „a fost mare scumpete ca și anul trecut; dar prețul grâului nou a scăzut cu foarte puțin“⁹.

Pe acest fond în Transilvania ciuma era menționată, începând cu 1645-1646, la Cluj¹⁰, Târgu Mureș, Făgăraș¹¹, apoi la Brașov¹² și în alte orașe. Virulența ei a fost deosebită, mai ales în aglomerările din târguri și orașe. În timpul ciumei din 1647-1648, la Sighișoara, mureau zilnic 50-55 de oameni¹³.

Alături de ciumă și alte boli contagioase s-au abătut asupra locuitorilor. Astfel în 1652 a fost o epidemie de vărsat de vânt. Cu acest prilej a fost contaminată și familia princiară și au decedat fratele și cumnata principelui Gheorghe Rákoczi al II-lea¹⁴.

Dacă ne orientăm după relatările lui Kraus, avem impresia că în sudul și estul Carpaților condițiile naturale au fost mai favorabile locuitorilor. Izvoarele locale și relatările celor ce au trecut prin țările respective, cel puțin pentru Moldova, infirmă acest lucru. Miron Costin amintea de devastatoare invazii de lăcuste în 1647-1649¹⁵. Actele de vânzare - cumpărare din ultimii ani de domnie ai lui Vasile Lupu menționau „foametea cea mare“¹⁶, iar în 1652 domnul însuși scria despre ciuma care s-a abătut asupra țării. De altfel, epidemia, a fost consemnată și de călătorii străini care în acel an au fost în Moldova¹⁷.

⁷ G. Kraus, *Op. cit.*, p. 136.

⁸ *Ibidem*, p. 144.

⁹ *Memoriu lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureș (1580-1658)*, ed. de Șt. Gall Mihăilescu, București, 1993, p. 205.

¹⁰ *Kolozsvári emlekirok, 1603-1720 (Memorialiști clujeni 1603-1720)*, ed. de J. Pataki, București, 1990, p. 190.

¹¹ *Rétyi Péter naploja*, (Jurnalul lui Petru Rétyi), ed. M. Ursuțiu, Buicurești, 1983, p. 33.

¹² P. Cernovodeanu, P. Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, București, 1993, p. 84.

¹³ G. Kraus, *Op. cit.*, p. 129.

¹⁴ *Ibidem*, p. 144-145.

¹⁵ M. Costin, *Opere*, ed. de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 166.

¹⁶ P. Cernovodeanu, P. Binder, *Op. cit.*, p. 85.

¹⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. V, ed. de P. Cernovodeanu, M. Holban, București, 1973, p. 487-488, 505.

De data aceasta Țara Românească, se pare, că a scăpat de șirul lung de calamități ce s-au abătut asupra Moldovei și Transilvaniei.

Anii lungi de recolte slabe, scumpete și epidemii au afectat grav potențialul demografic și economic al țărilor române. Un exemplu în acest sens a fost târgul Făgăraș.

Un urbariu al târgului întocmit la 1654 arată că în acel moment erau 376 familii și 89 de soldați de asemenea cu familii. Deoarece obiectivul conșcripțiilor urbariale era urmărirea populației aservite, se notau datele referitoare la familie și gospodărie doar în cazul iobagilor. De asemenea, în urbarii se ținea doar evidența populației masculine. Femeile apăreau în situația în care erau văduve capi de familie.

Prin urmare se cunoște doar starea demo-economică a 142 de familii iobăgești, care cu o singură excepție erau nucleare, adică familii mici alcătuite din părinți și copii. Dintre acestea 120 (84,6%) aveau capi de familie bărbați și se presupune că erau în majoritate familii complete și 21 (14,7%) femei văduve, cu familii incomplete.

În cele 142 de familii erau 92 de băieți, adică 0,65 fii/familie. După cum se vede din tabelul 1, aproape nu diferea numărul mediu de fii/familie din familiile nucleare față de cele ale văduvelor. Era un lucru neobișnuit, dacă ținem seama de faptul că văduvele aveau familii incomplete și deci incapabile de a spori numărul copiilor.

Tabelul 1

NUMĂRUL DE FII DIN FAMILIE FĂGĂRĂȘENE LA 1654

TIPUL FAMILIEI	NR. FAM.	NR. FII	FII/FAM.
nucleare	120	79	0.66
văduve	21	13	0.62
TOTAL	141	92	0.65

În condițiile în care numărul de fii reprezenta jumătate din numărul copiilor¹⁸, chiar o familie completă, nu ar fi depășit cu mult 3.3 persoane. Erau familii deosebit de mici chiar și comparativ cu cele de pe restul continentului, unde în mod obișnuit, familiile din orașe și târguri era mai mici decât în mediul rural¹⁹, dar nu avem mai puțin de 4 membrii.

În cursul secolului al XVII-lea, Făgărașul era un târg prosper, acolo avându-și reședința principesele Transilvaniei, începând cu ultimii ani ai veacului al XVI-lea²⁰. Prosperitatea economică și politică a Făgărașului atrăgea

¹⁸ Vl. Trebici, *Mică enciclopedie de demografie*, București, 1975, p. 127.

¹⁹ E. A Wrigley, *Société et population*, Paris, 1969, p. 130.

²⁰ Gh. Sebestyén, *Cetatea Făgărașului*, București, 1992, p. 106-113; S. Solcan, *Făgăraș - Patterns of Central and East European Life*, New York, 1997, passim.

un număr mare de oameni. Acest lucru explică creșterea numărului total de familii în anii 1640 și 1654. În ciuda acestui spor, urbariul din 1654 rămânea o dovadă a pierderilor uriașe suferite de populație de pe urma foametei și epidemiilor care s-au abătut asupra țării la sfârșitul deceniului cinci și în primii ani ai deceniului șase. La aceste concluzii ajungem analizând structura și dimensiunea familiilor din 1654 și raportarea lor la situația ce a precedat izbucnirea crizei.

Deoarece în 1654 au fost consemnate date demo-economice doar pentru iobagi, se impune compararea situației, cu cea a iobagilor din 1640²¹.

Cu paisprezece ani în urmă, la 1640 când principatul se afla în plină dezvoltare demografică și economică, în urbariul târgului Făgăraș erau consemnate 368 de familii, dintre care 195 erau ale iobagilor și 33 ale jelerilor.

Printre cele 228 de familii ale iobagilor și jelerilor erau 193 (84.6%) nucleare, 3 (1.3%) familii extinse și 32 (14%) de familii ale văduvelor. În ansamblul lor în cele 193 de familii atunci fuseseră 233 de băieți, ceea ce echivala cu 1.2 fii/familie. Putem deduce că familia oamenilor umili era de cca. 4.5 persoane, dimensiune firească pentru o familie de târgoveți din secolul al XVII-lea.

La momentul respectiv iobagii din târg numărau 161 de familii nucleare cu capi de familie bărbați, 29 de familii ale văduvelor și 3 familii extinse.

Între 1640 și 1654 numărul iobagilor s-a redus. Pe de o parte, numărul de familii a scăzut de la 193 la 143, pe de altă parte, dimensiunea familiilor s-a diminuat. Astfel, numărul mediu de fii/familia iobăgească era de 1.31 la 1640 și de 0.65 la 1654.

Evoluția structurii interne a familiilor nucleare (tabelul 2) arată cum în acești ani, datorită condițiilor crizei, avusese loc creșterea ponderii familiilor fără fii de la 29.8% la 57%. În același timp a scăzut procentul familiilor cu 1-2 fii de la 55.3% la 39.2% și cel al familiilor cu trei și peste trei fii de la 14.9% la 3.5%. De altfel familiile cu cinci fii au și dispărut.

Tabelul 2

**EVOLUȚIA STRUCTURII INTERNE A FAMILIILOR NUCLEARE IOBĂGEȘTI
DIN TÂRGUL FĂGĂRAȘ ÎN ANII 1640 - 1654**

NR. FII	FAMILII NUCLEARE (capi de fam. bărbați)			
	1640		1654	
	NR.	%	NR.	%
0	48	29.81	69	57.50
1	47	29.19	29	24.17
2	42	26.09	18	15.00
3	14	8.70	2	1.67
4	6	3.73	2	1.67
5	4	2.48		
TOTAL	161	100	120	100

²¹ *Urbariile Țării Făgărașului*, vol. I, ed. de D. Prodan, București, 1970, p. 676-686.

Aceste date oglindesc impactul crizei și epidemiilor asupra copiilor. Era probabil grupul în care se înregistrau cele mai mari pierderi în paralel cu scăderea natalității.

Pe lângă reducerea numărului de familii și diminuarea dimensiunii celor rămase, criza a determinat sărăcirea gospodăriilor. Cel puțin analiza șeptelului (tabelul 3) duce la asemenea concluzii.

Tabelul 3

**EVOLUȚIA ȘEPTELULUI FAMILIILOR NUCLEARE IOBĂGEȘTI
DIN TÂRGUL FĂGĂRAȘ ÎNTRE 1640-1654**

1640

NR. FII	NR FAM.	BOI		VACI		PORCI	
		NR.	NR/FAM	NR.	NR/FAM	NR.	NR/FAM
0	48	36	0.8	49	1.0	54	1.1
1	47	12	0.3	52	1.1	75	1.6
2	42	30	0.7	57	1.4	100	2.4
3	14	4	0.3	25	1.8	29	2.1
4	6	2	0.3	4	0.7	7	1.2
5	4	2	0.5	3	0.8	5	1.3
TOTAL	161	86	0.5	190	1.2	270	1.7

1654

NR. FII	NR FAM.	BOI		VACI		PORCI	
		NR.	NR/FAM	NR.	NR/FAM	NR.	NR/FAM
0	69	32	0.5	35	0.5	36	0.5
1	29	8	0.3	27	0.9	24	0.8
2	18	12	0.7	33	1.8	41	2.3
3	2		0.0	3	1.5	1	0.5
4	2		0.0	2	1.0	2	1.0
TOTAL	120	52	0.4	190	0.8	104	0.9

Evoluția numărului mediu de fii/familie de la 1.35 la 0.66 în familiile nucleare a fost însoțită de scăderea nivelului de trai. S-a redus mai cu seamă numărul animalelor necesare alimentației. Astfel numărul mediu de vaci a scăzut de la 1.8 la 0.8, iar cel de porci de la 1.7 la 0.9.

Cele mai afectate familii erau cele fără fii și cu un singur fiu, din păcate peste jumătate dintre gospodării. Cu siguranță există o corelație între sărăcie și pierderea copiilor. În cazul celor fără fii, numărul mediu al vacilor a scăzut de la 1.1 la 0.5 și al porcinelor de la 1.6 la 0.5. În familiile cu un fiu pierderile au fost de la o medie de 1.1 la 0.9 vaci și de la 1.6 la 0.8 porcine.

Familiile văduvelor au trecut prin aceleași procese demo-economice. Numărul mediu de fii/familie a scăzut de la 1.1 (32 fii/29 fam.) la 0.62 (13 fii/21 familii). În ceea ce privește numărul șeptelului din gospodărie s-a redus și acesta, cu toate că și la 1640, erau deosebit de sărace văduvele. Astfel a scăzut numărul mediu de vaci de la 0.5 (14 vaci/29 fam.) la 0.4 (8 vaci/21 fam.) și de porcine de la 0.7 (20 porcine/29 fam.) la 0.4 (9 porcine /21 fam.).

În urma comparației dintre 1640, an de prosperitate pentru principatul Transilvaniei, și 1654, an ce venea imediat după o amplă criză economică, constatăm, că pe fondul dificultăților economice și a epidemiilor, în târgul Făgăraș numărul familiilor aservite s-a redus, numărul mediu de copii de familie, cel puțin de băieți, s-a înjumătățit, iar situația economică a gospodăriilor s-a înrăutățit. La concluzii apropiate se ajunge și dacă se cercetează evoluția a 43 de familii ce pot fi găsite în ambele urbarii. Despre celelalte este greu să ne pronunțăm, deoarece în mod frecvent numele fusese substituit cu meseria.

Printre cele 43 de familii la 1640 erau familiile unei văduve și a 42 de capi de familie bărbați. La 1654 numărul văduvelor a sporit la 4, deoarece soții lor muriseră între timp. Cei paisprezece ani au constituit o perioadă de declin pentru familiile respective. După cum arată tabelul 4, numărul mediu al fiilor a scăzut de la 1.4 la 1.1, iar gospodăriile au sărăcit. S-au diminuat deopotrivă și numărul animalelor de tracțiune și cel al celor necesare alimentației.

Tabelul 4

**SITUAȚIA DEMO-ECONOMICĂ A 43 DE FAMILII DIN FĂGĂRAȘ
LA 1640 ȘI LA 1654**

	1640		1654	
	NR.	NR./FAM.	NR.	NR./FAM.
FII	60	1.4	46	1.1
BOI	43	1.0	12	0.3
VACI	61	1.4	45	1.0
PORCI	84	2.0	50	1.2

Analiza evoluției numărului de fii (tabelul 5) arată, cum la toate grupele de familii, indiferent de câți fii ar fi avut la 1640, predominantă era descreșterea.

Numărul de fii s-a diminuat în 19 (44.2%), iar creșterea zero a fost înregistrată în 16 (37.2%), împreună formând 81.4% din totalul celor 43 de familii, așa cum arată tabelul 6. Urmarea acestei evoluții a fost rearanjarea grupelor de familii (tabelul 7) și scăderea numărului mediu de copii, în cazul nostru de fii/familii.

EVOLUȚIA NUMĂRULUI DE FII ÎN 43 DE FAMILII ÎNTRE 1640 - 1654

NR. FII 1640	FAM. NR.	N U M Ă R F I I 1 6 5 4				
		0	1	2	3	4
0	9	4	2	2	1	
1	16	7	7	2		
2	12	3	4	4	0	1
3	4	2	0	2		
4	2	0	0	1	0	1
TOTAL	43	16	13	11	1	2

Tabelul 6

DIRECȚIILE DE DEZVOLTARE A CELOR 43 DE FAMILII

NR. FII	C R E Ș T E R E A			TOTAL
	-	0	+	
0		4	5	9
1	7	7	2	16
2	7	4	1	12
3	4	0	0	4
4	1	1		2
TOTAL	19	16	8	43
%	44.19	37.21	18.60	100

Astfel, între 1640-1654, procentul familiilor fără fii aproape s-a dublat. Acest spor a rezultat din diminuarea tuturor celorlalte grupe de familii. Grupele de familii cu 2-4 fii, care la 1640 formaseră 41.9% dintre familii, peste paisprezece ani cuprindeau doar o treime dintre acestea.

Tabelul 7

SCHIMBAREA RAPORTULUI DINTRE GRUPELE DE FAMILII ÎNTRE 1640 - 1654

ANUL	N U M Ă R F I I					TOTAL
	0	1	2	3	4	
1640	9	16	12	4	2	43
	20,9	37,2	27,9	9,3	4,7	100
1654	16	13	11	1	2	43
	37,2	30,2	25,6	2,3	4,7	100

Din păcate, situația târgului Făgăraș nu a fost singulară în zonă. Aceleași fenomene au avut loc în satele din jurul târgului, de pe domeniul Făgăraș. În tabelul 8 se compară situația lor din 1640 cu cea din 1652²².

²² *Ibidem*, vol. 2, București, 1976, p. 86.

**EVOLUȚIA DEMO-ECONOMICĂ DIN SATELE DOMENIULUI FĂGĂRAȘ
ÎN TRE ANII 1640 - 1652**

AN		SATE	FAMILII	FII	BOI	VACI	OI	PORCI
1640	NR.	45	2469	4158	5280	5130	24434	13640
	NR.FAM.			1.7	2.1	2.1	9.9	5.5
1652	NR.	44	2064	2827	2739	3026	5051	3750
	NR.FAM.			1.4	1.3	1.5	4.6	1.8

În comparație cu mediul rural, locuitorii din târg au suferit mult mai mult. Numărul mediu de fii în cazul familiilor iobăgești din târg s-a redus de la 1.4 la 0.7 aici practic înjumătățindu-se numărul de copii. În același timp în sate numărul mediu de fii a scăzut de la 1.7 la 1.4. Aceste pierderi, deosebit de mari, din târg au fost favorizate, probabil, de răspândirea mai rapidă a bolilor contagioase în aglomerațiile urbane și de resimțirea mai puternică a scumpirii produselor alimentare, în special a cerealelor, de către târgoveți.

Țara Făgărașului este un exemplu pentru a demonstra implicațiile crizei economice asupra locuitorilor. Situații similare au fost pretutindeni în principat. Astfel pe domeniul Gilău²³ situat în apropiere de Cluj, și pe domeniul Zlatna²⁴, din Munții Apuseni, cum arată tabelul 9, numărul cel mai mic de fii/familii, deci cea mai redusă dimensiune a familiei, în condiții de pace, a fost înregistrat la 1652.

Tabelul 9

SITUAȚIA DEMOGRAFICĂ DE PE DOMENIILE GILĂU ȘI ZLATNA

ANUL	DOMENIUL	TĂRGUL			SATELE DOMENIULUI			
		NR. FAM.	NR. FII	FII/ FAM.	NR. SATE	NR. FAM.	NR. FII	FII/ FAM.
1640	Gilău	54	53	0.98	11	335	391	1.17
1652	Gilău	53	56	1.06	11	591	621	1.05
1670	Gilău	57	64	1.12	12	253	350	1.38
1652	Zlatna	60	73	1.22	11	348	430	1.24
1673	Zlatna	52	77	1.48	10	285	432	1.52

Doar imediat după războiul din 1658-1661 valoarea indicatorului fii/familie era mai mic sau comparabil cu cel din 1652. Pe domeniul Gilău la 1663, în târg și în sate, o familie avea în medie un fiu²⁵.

²³ *A gyálu vartartomány urbáriumai* (Urbariile domeniului Gilău) ed. de Zs. Jakó, Cluj, 1944, p. 45-69, 94-143, 181-201.

²⁴ *Urbariile domeniului Zlatna din 1652*, MOL, F234, fasc. 209/52; din 1673, MOL., F 27.

²⁵ *Urbariile domeniului Gilău la 1663*, MOL, F234, fasc. 50/258.

Din nefericire, criza economică de la jumătatea secolului nu a fost unicul moment, caracterizat de calamități naturale și dificultăți economice, cu urmări grave pentru locuitorii târgului Făgăraș și ai Transilvaniei. În a doua jumătate a secolului procesul de refacere, după războiul devastator din 1658-1661, a fost întrerupt de o nouă criză, asemănătoare cu cea ale cărei consecințe demografice le-am analizat.

Cazul târgului Făgăraș la 1654 scoate în evidență câteva aspecte referitoare la urmările unei crize economice însoțită de epidemii pentru populația secolului al XVII-lea. Avea loc o scădere demografică, se reduceau numărul familiilor și dimensiunea lor. Pierderile erau mai mari în târguri și orașe decât în sate, ca urmare a contagiunii mai rapide și efectelor mai dure ale scumpirii produselor alimentare. Însă mutațiile rămăneau la nivelul cantitativului. Raportul dintre familiile nucleare și cele extinse se menținea constant. Spre deosebire de sate, în târg lipsurile nu determinau răspândirea familiilor extinse.

REGISTRU INEDIT DE BOIERI FĂGĂRAȘENI DIN JURUL ANILOR 1673-1675

LIDIA DEMÉNY

Demografia istorica, domeniu în care academicianul Ștefan Ștefănescu a avut și are merite incontestabile, dispune pentru perioadele diferite de izvoare tot atât de diferite. Un gen de surse stau la dispoziție din așa-zisa perioadă prestatistică și cu totul altele din epocile moderne și contemporane, când recensămintele de populație s-au încetățenit. În ceea ce privește izvoarele de care dispunem pentru studierea populației există deosebiri sensibile și în funcție de regiuni diferite din Europa. Constatarea este valabilă îndeosebi pentru epocile prestatiscice, căci – spre exemplu – din secolele XVI-XVII un gen de surse există în Moldova și Țara Românească și alt gen în Transilvania, unde apar urbariile, inventarele de domenii, registre de dări și militare sau liste cuprinzând grupuri sociale diverse, etc.

Acestea din urmă au început să fie publicate de istoricii clujeni Jakó Zsigmond¹, David Prodan, Maria și Silviu Ursuțiu², precum și Makkai László³, pentru a aminti doar volumele de sinestătătoare.

Boierilor și vecinilor din Țara Făgărașului în secolele XVI-XVII un studiu amplu a fost consacrat de către același istoric clujean David Prodan⁴ În

¹ *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Jakó Zsigmond (Urbariile domeniului Gilau. Publicate cu studiu introductiv de Jakó Zsigmond), Kolozsvár, 1944, C III+488 pagini.

² *Urbariile Țării Făgărașului*. vol. I 1601-1650. Editate de Acad. D. Prodan cu Liviu Ursuțiu și Maria Ursuțiu. Editura Academiei R.S.R., București, 1970. 968 + 1 harta; vol. II. 1651-1680. Editate de Acad. D. Prodan. Editura Academiei R.S.R., București, 1976. 1020 p. (în continuare: D. Prodan, *Urbariile*)

³ *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648)* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Makkai László (Acte economice privind domeniile lui Rákóczi György I.), Budapest, 1954. 680 pagini + 1 harta.

⁴ Acad. D. Prodan, *Boieri și vecini din Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII*, în "Anuarul Institutului de istorie din Cluj", tom VI(1963), p.161-312, studiu republicat în volumul: D. Prodan, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, Editura Enciclopedică, București, 1991, p. 9-158 (în continuare: D. Prodan, *Boieri*, trimiterele făcându-se la această ultimă ediție).

acest studiu D. Prodan a publicat și un registru al boierilor făgărășeni din 1671, la fel și o listă de boieri trimiși în oastea principelui Apafi la asediul Vienei⁵, primul fiind reeditat și în volumul II din urbarii⁶. Registrul pe care-l publicăm noi este unul inedit. El se găsește în arhiva familiei Rhédey de la Arhivele Naționale Ungare (cota: P.1870. Pachetul I pe anii 1625-1793, filele 44-49). Registrul este scris pe cele 6 file în folio îndoite, într-o singură coloană, numele boierilor fiind înșirate în ordinea satelor, ca și în cel din 1671, dar fără împărțirea lor pe decurionate. El poartă următorul titlu: *Az Fogaras Földi Boeroknak Regestruma* (Registrul boierilor din Țara Făgărașului). Deși actul cu pricina nu are dată, sunt câteva repere pe temeiul cărora el poate fi datat. Mai întâi amintim faptul că numele cuprinse în registrul inedit coincid în covârșitoarea lor majoritate cu cele din registrul publicat de D. Prodan, cu toate că acesta din urmă privește doar pe boierii care slujeau la curtea și cetatea Făgărașului, cum remarcă editorul⁷. În plus, pe versoul ultimei file din registrul inedit se afla semnătura *Joannes Cserey Vice Cap[itaneus] Fogar[asiensis]*. Ori Joannes Cserei de Nagyajta (azi Aita Mare, jud. Covasna) figurează în calitatea de vicecăpitan sau chiar căpitan al cetății și al slujitorilor din Făgăraș⁸ în anii 1672 și 1676. Rezultă din acestea că registrul respectiv putea fi doar din acești ani. Exista însă și un punct de reper care permite o restrângere a datării. La porunca principelui Apafi, directorul fiscal al domeniilor princiare Samuel Szentiványi de Sepsiszentivány (Sîntionlunca, jud. Covasna) ține între 4 și 29 noiembrie 1675 o ascultare de martori “privitoare la boieri, donatari, dare și rânduiala judecății din Țara Făgărașului”⁹. Cu această ocazie doi dintre martori, anume Nicolaus Uzoni de Fogaras și Stephanus Leszai de Fogaras, notarul scaunului de judecată din partea superioară a Țării Făgărașului, întrebați în chestiunea boierilor de Făgăraș declarau că nu rețin numele celor care au fost confirmați în starea de boierie, dar că există în acest sens “un registru adevărat, în care sunt înscrise” acestia¹⁰. Se desfășura procesul, mai precis audierea de martori la Făgăraș tocmai în timpul când, la 18 noiembrie principesa Ana Bornemisza trimisese lui Joannes Cserei instrucțiuni privind întreținerea și inzestrarea cu armament, precum și referitoare la boierii care aveau obligații militare la cetate¹¹. Era deci vorba de un alt registru al boierilor din toată Țara Făgărașului și nu numai al celor care făceau slujba la cetate și care erau consemnați în registrul publicat de David Prodan. Acest al doilea registru nu

⁵ D. Prodan, *Boieri*, p. 118-126.

⁶ D. Prodan, *Urbariile*, vol. II. 493-499.

⁷ *Ibidem*, p. 493.

⁸ *Ibidem*, p. 508, 523, 534, 669 și 723.

⁹ *Ibidem*, p. 659.

¹⁰ *Ibidem*, p. 661 și 662.

¹¹ *Ibidem*, p. 669-673.

putea fi decît cel identificat de noi și întocmit înainte de noiembrie 1675 de către vicecapitanul cetății Joannes Cserei sau cel puțin în prezența și cu știrea lui, căci el și-a pus semnătura sub acest act.

Registrul boierilor, publicat de noi în cele ce urmează, prezintă un interes deosebit cel puțin din două puncte de vedere. Mai întâi, el este mai amplu decît cel din 1671, cuprinde în total 332 de nume față de 237 de boieri căți figurează în cel publicat de David Prodan. Apoi, este de reținut faptul că registrul mai amplu a fost întocmit de o persoană care cunoștea limba maghiară, dar era cu siguranță român sau cel puțin cunoștea bine limba română, căci deși scrisese actul cu ortografia maghiară, scribul a căutat să înregistreze numele românești de boieri așa cum se pronunța în acel mediu românesc. Acesta a și fost motivul pentru care publicăm registrul în transcrierea ad litteram.

Prin urmare, registrul boierilor fâgărașeni constituie – după noi – un izvor de demografie istorică care contribuie la elucidarea mai nuanțată a unor aspecte cum ar fi ponderea boierilor în societatea fâgărașeană, fără să mai subliniem importanța lui pentru genealogie și pentru formarea numelor de familie în acel mediu.

În notele care însoțesc registrul am redat numele actual al localitatilor cuprinse în el.

Az Fogaras Földi Boeroknak Regjestuma

Also Arpas ¹	Opre Opris ⁴	Radul Laczkul
	Sorban Komeneszej	Sztenile Hangul
Sztan Bogdan	Opre Berbat	Thamas Sztancsul
Radul Vaszul	Opre Szile	Komsa Sztancsul
Vaszul Popa	Radul Kolcserjul	Komsa Kirse
Radul Komșa		Hangul Kirse
Radul Lenkej	Felső Vise ⁵	Antonie Kirse
Opre Popa	Kosztandin Boer	Koman Reble
Popa Bogdan	Radul Boer	Juon Potkavie
	Sztojka Boer	Opre Boer major ⁸
Also Ucsa ²	Radul Boer(!)	Radul Sztancsul
Sztan Becsille	Jankul Boer	Opre Bojer Junior ⁹
Radul Becsille	Lupul Boer	
Juon Grama	Sandru Opre	Dragus ¹⁰
Popa Radul	Opre Sudele	Laczkul Boer
Opris Grama	Madarasz Radul	Szteniszlav Boer
Radul Grama	Madarasz Sandor	Radul Kodre
Gligorie Grama	Thamas Popa	Radul Szakacs
Juon Popa		Manÿ Kodre
Radu Popa	Also Vise ⁶	Kirsztian Oncsa
	Radul Mark	Tatár Janos
Felső Ucsa ³	Alde Mark ⁷	Trombitás Peterné

Trombitas Andras
Opre Kodre
Bessembak¹¹
Sztójka Gravul
Komsa Gravul
Gridi Jstván
Radul Gravul

Lésza¹²
Dobrin Gravul
Dobrin Szein
Opre Gravul
Radul Kirczosorerul
Miheile Kirczosorerul
Bukur Paller
Juon Grogjne
Radul Gravul
Alde Gravul
Radul Dottjia
Dumitru Gravul
Dobrin Gravul
Radul Gravul
Nisztor Popa
Koman Dottjia

Posorita¹³
Alde Gusseile
Komsa Guseile

Braza¹⁴
Balea Bancs
Bancsi Bancs¹⁵

Nagj Vajdafalva¹⁶
Radul Szinka
Komsa Bjika
Alde Bjika
Koman Csungar
Alde Popa

Ludisor¹⁷
Dragomir Boer
Simon Fratzile
Juon Boer
Bukur Szakacs

Serban Laczkul
Gligorie Grama
Szakacs Farkasné
Nikula Szirbul
Nikula Popa
Trombitas Bacsila
Popa Birszan

Lucza¹⁸
Boer Sztanilla
Szekel' Janos
Sorban Deak
Sandor Deak
Jstvan Deak
Alde Boerne

Vojla¹⁹
Radul Dobrin
Boer Laszlo Jobagja
Negoje Boer
Manÿ Reduke
Jene Görögh
Dobrin Dobrin
Komsa Dobrin
Miklos Thassul
Dobrin Thassul
Radul Thassul
Dobrin Selarjul
Opre Selarjul
Boer Sztenucz
Sütö Páll
Sztreza Thassul
Prekup Selarjul

Dridiff²⁰
Dragomir Sztreza
Komsa Reszpop
Jonasku Gorun
Lupul Opris
Mattjás Jstván

Huréz²¹
Radul Bencze
Solomon Stira
Opre Prikare

Jáás²²
Jasi Petrask
Opre Gavriile
Radul Gavriile
Radul Gavriile Junior
Miklos Kirszte
Kirszte Kirszte
Laczkul Popa
Radul Kirszte
Miklos Petrask
Sztan Czizmas

Szevesztren²³
Lovász Janosne
Miklos Bojta
Thamas Hangul
Opre Popa
Sztójkaje Belibokaje
Radul Popa
Komán Csopán
Pall Beliboke
Alde Beliboke
Birszean Szakacs
Mikul Csopán
Jonask Popa
Hangul Popa

Netott²⁴
Laza Boer
Leabul Bukur
Radul Leabul
Sztójka Leabul
Mikul Nán

Désany²⁵
Helmads Kaple
Markul Kaple

Récse²⁶
Janos Déak
Jstván Deak
Sztójkicza Boer
Radul Motok
Opre Janos
Juon Sztán Popa

Szakács András
Opre Sztán Popa
Radul Boer
Sandru Boer
András Popa
Komán Popa
Radul Koczofáne
Reducz Boer
Nikula Boer
Opre Popa
Sztancsul Popa
Attjim Boerne
Sztokinesze Szeraka
Alde Ursz
Alde Janos
Sztán Janos
Jonask Popa

Szeszcsor²⁷
Juon Motok
Komsa Motok
Alde Czecez
Radul Motok
Sztójka Czecez
Juon Motok Junior

Kis Berivoj²⁸
Nisztor Belea

Nagý Berivoj²⁹
Boer Mate
Szine Redulecz

Kopacsell³⁰
Vaszillýa Komlecz
Serbenesza Szeraka
Maný Boer
Radul Taxa
Sztancsul Komlecz
Sztreza Komlecz
Sztreza Popa

Sebes³¹
Szava Dimboje
Ona Dimboje

Roman Dimboje

Herszený³²
Sztójka Rine
Opre Rine
Radul Rine³³
Sandru Popa
Dragomir Fettul
Lea Licsor
Vaszile Kirlan
Sztán Kirlán
Juon Kirlán
Radul Veszej

Jllený³⁴
Maný Kornýa
Opre Kornýane
Opre Kornýa
Lupul Kornýa
Jonask Kornýa
Lupul Barb
Sztancsul Piro
Sztán Piro
Koman Piro
Lupul Piro
Koman Piro Junior
Komsa Barb
Opre Barb
Oncsa Barb
Opre és Koman Mete
Radul Kirsate
Lie Petru
Juon Kekenecez
Radul Kornýa

Rusor³⁵
Alde Vaszul
Koman Vaszul
Rusori Sandor
Rusori Komán

Mondra³⁶
Mitre Kokán
Laszlo Déak
Juon Dánu

Miklos Kocsorile
Sztójka Szakacs
Bukur Ricze
Opre Dan, Juon Dan fia
Alde Tephlan
Bukur Tephlan

Todoricza³⁷
Koman Mýircsa
Sztan Mýircsa
Negoje Mjircsa
Miklos Mjircsa

Mardsina³⁸
Komsa Granca
Boer Janos
Ona Gyorgj
Radul Granca
Komán Granca
Sandru Pandre
Sztancsul Pandre
Sandru Boer
Radul Ursz
Miklos Ursz
Sztán Ursz fia Miklos
Sztójka Pandre
Sandru Sztencsule
Koman Ursz

Bucsum³⁹
Birsán Boer
Radul Redocse
Solomon Redocse
Birsán Boer fia Koman
Dobrin Boer

Ohaba⁴⁰
Sztán Bull' a

Sinka⁴¹
Sztója Lud
Komsa Ursz
Birszan Jonask
Senior Sztanila Sztimbul
Alde Sztimbu

Koman Surarjul
Dumitrask Sztrimbul
Junior Sztanilla Sztimbul

Vaad⁴²
Stephan Lupul⁴³
Jonask Boer

Gridd⁴⁴
Sztan Boer
Laczkul Boer
Radul Laczkul
Birsán Boer

F. Szombatf/alva/⁴⁵
Lupul Pilcse
Opre Pilcse
Juon Pilcse

Komana Vidékiek⁴⁶
Also Komana⁴⁷
Jidomir Boer
Bukur Vracsil
Sztan Aldes
Janes Aldis
Vaszil Vata
Jllye More

Sztan Kelcsune

Also Venecze⁴⁸
Juon Barb
Petraszk Miklos
Petraszk Peter
Kornya Picze
Boer Gjorgj
Dumitru Komenics
Sztán Bicza
Sztenille Pencs
Sztójka Vojcselle
Juon Csokul
Maný Monea
Mihajne Mone

Felső Komana⁴⁹
Sztancsul Moga

Porumbak Videkiek⁵⁰
Sztójka Sztojttjicza
Sztancsul Sztojttjicza
Sztancsul Birszeszán⁵¹
Sztancsul Popa
Many Joszka⁵²

Szarattaiak⁵³
Thamas Boer⁵⁴

Opre Boer

Szkoraiaik⁵⁵
P. B. Andras Deak
Dezs. Jstván Deak
Andras Deak Senior
P.B. Teleki Sandor
Paszkul Boer
P.B. Solomon Bóer
Asector Sztancsul Boer
Sztancsul Birsz
Opre Vilik
Assessor Sztreza Vilik
Juon Vilik
Juon Vilik(!)
Sztancsul Vilik
nötelen Opre fugitivus
Sudele
Thamas Boer
Paul Birsz
Bukur Huja⁵⁶
Joannes Cserej Vice
Capita neus Fogarasiensis
Thamas Zana
Raduly Zana

Note referitoare la Registru: 1 - Arpaşu de Jos; 2 - Ucea de Jos; 3 - Ucea de Sus, 4 - Pe margine în dreptul numelui scris de altă mână: *egi fiacska* = un băieţel; 5 - Viştea de Sus; 6 - Viştea de Jos; 7 - În dreptul acestui nume şi al celor următoare, pe margine scris de altă mână: *Sztreza Bojer, Opra Bojer, Juon Bojer, Radul Bojer*; 8 - Cuvântul *major* scris pe margine de altă mână ; 9 - Cuvântul *Junior* scris pe margine de altă mână; 10 - Drăguş; 11 - Olteţ; 12 - Lisa; 13 - Pojorta; 14 -Breaza; 15 - Pe margine scris de altă mână: *Nagj Vajdafalva* (Voivodenii Mari), *Kabucz Sandor, Sztanila Alde es Radul Kebucz*; 16 - Voivodenii Mari; 17 - Ludişor; 18 - Luţa; 19 - Voila; 20 - Dridif; 21 - Hurez; 22 - Iaşi; 23 - Săvăstreni; 24 - Gura Văii; 25 - Dejani; 26 - Recea Nouă; 27 - Săsciori; 28 - Berivoii Mici; 29 - Berivoii Mari; 30 - Copăcel; 31 - Sebeş; 32 - Hârseni; 33 - Urmează *Radul Bars*, şters din registru; 34 - Jleni; 35 - Ruşciori; 36 - Mândra; 37 - Toderiţa; 38 - Mărgineni; 39 - Bucium; 40 - Ohaba; 41 - Şinca (Nouă şi Veche); 42 - Vad; 43 - Urmează: *Kozgeraje*

Szerak, șters din registru; **44** - Grid; **45** - Sâmbăta de Jos; **46** - Părțile Comanei; **47** - Comana de Jos; **48** - Veneția de Jos; **49** - Comana de Sus; **50** - Părțile Porumbacului; **51** - În dreptul numelui pe margine scris de altă mână: *Ispan* = administrator de domeniu; **52** - În dreptul numelui scris pe margine: *Fel/ső/Por/umbak/* = Porumbacul de Sus; **53** - Sărata; **54** - În dreptul numelui scris de altă mână: *assessor* = jurat; **55** - Scoreiu; **56** - În dreptul numelui scris de altă mână: *Az Ur Tel/eki/ uram Ispanja* = administrator de domeniu al domnului Teleki.

CONTRIBUȚII DOCUMENTARE LA ISTORIA COLONIZĂRII DE CĂTRE SÂRBI A TERITORIULUI DINTRE PRUT ȘI NISTRU ÎN PRIMUL PĂTRAR AL SEC. AL XIX-LEA

SILVIA CORLOTEANU-GRANCIUC

Intersul arătat de cercetarea istorică față de factorul demografic nu este deloc întâmplător. Istoria și-a lărgit tot mai mult sfera de cunoaștere impunându-se pretutindeni tendința spre o abordare totală a vieții colec-tivităților umane. Metodele de cercetare s-au remaniat, studiile s-au reorientat, s-au fundamentat noi discipline. Între acestea din urmă se numără și demografia istorică, care are drept obiect de studiu istoria populației și politică din acest domeniu: demografia socotită a fi adevărată „dimensiune a istoriei”¹. Din perspectiva factorului uman, densitatea și răspândirea lui, sunt de înțeles, mai profund și nuanțat structurile socio-economice, evoluția civilizației și a culturii.

Mișcarea populației cu sensul ei de mobilitate spațială în ansamblul cercetărilor demografice a reținut de multă vreme interesul istoriografiei românești².

Deplasarea demografică a fost un fenomen general. La noi și pretutindeni, din cauze multiple, oamenii, individual sau în grupuri, se deplasează în cadrul aceleiași comunități ori dincolo de limitele ei, pe spații mult mai largi. Asuprirea socială și națională, persecuția confesională,

¹ Ștefan Ștefănescu, *Demografia dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974.

² I. Nistor, *Emigrările de peste munți*, București, 1915, Extras din AARMSI, Seria II, tom XXXVII, 1914 - 1915, p. 815 - 865; Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în sec. XIII - XIX*, ed. O. București, 1971; Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova (sec. XV - XVIII)*, București, 1973; Ștefan Ștefănescu, *Mișcări demografice în Țările Române până în sec. al XVII-lea și rolul lor în unitatea poporului român*, în volumul „Unitate și continuitate în istoria poporului român”, sub redacția lui D. Berindei, București, 1968, p. 187-207 și în „Demografia, dimensiune a istoriei”, Timișoara, 1974; P. Dmitriev, *Narodonaselenie Moldavii (po materialam perepisei 1772 - 1773, 1774 i 1803 g.g.)*, Chișinev, 1973 ș.a.

evenimente istorice deosebite, invazii devastatoare, epidemii, fenomene naturale neobișnuite, toate acestea au făcut ca populația, marcată de neajunsuri și suferințe, să încerce un remediu, schimbându-și locul și stăpânul, sperând în condiții mai puțin apăsătoare.

Un prim aspect al deplasărilor demografice îl constituie mișcările populației în spațiul românesc medieval care au fost generate de realitățile istoriei noastre și a cunoscut în Țările Române două forme de bază: deplasările temporare, determinate de specificul unor îndeletniciri precum păstoritul, cărăușia, negoțul, onorarea unor comenzi meșteșugărești, muncile agricole, slujba ostășească, și definitive, care au însemnat așezarea statornică (definitivă) în localități existente ori înființarea unor sate noi, cu numiri specifice.

Un capitol aparte îl constituie revărsările demografice pe spații mult mai largi cu treceri în toate direcțiile, în cazul de față, pe întreg teritoriul Sud-Estului european.

Lucrarea de față în baza documentelor conservate în depozitele A.N.R.M* constituie o încercare de a elucidă aspectul colonizării teritoriului dintre Prut și Nistru în primul pătrar al secolului al XIX-lea cu o populație străină, bejenarii de peste Dunăre și anume coloniștii sârbi. Mare parte dintre bejenarii de peste Dunăre erau fugarii bulgari, ce-și părăsiseră țara pentru a scăpa de „urgia turcilor“. Ei se stabilesc cu traiul pe teritoriul dintre Prut și Nistru la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În afară de populația bulgară și sârbă teritoriul dintre Prut și Nistru a fost colonizat de nemți, ucrainieni, velicoruși, ruși de rit vechi, maloruși, francezi, elvețieni, greci, armeni, evrei, polonezi și populație de alte naționalități.

După anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru de la 1812 Rusia, prezentându-se ca „eliberatoarea popoarelor asuprite“, înfăptuiește un șir de reforme pentru a stimula colonizările străine în Basarabia. A fost creată o administrație aparte ce se ocupa de problemele acestor coloniști.

În anii 1816-1820 administrarea bejenarilor de peste Dunăre era efectuată de către cinovnicii ruși A. Iusnevski și D. Vatikioti³.

Conform Ucazului Imperial din 1819, bejenarilor de peste Dunăre li s-a pus la dispoziție un vast teritoriu din pământurile statului. Fiecare familie primea în folosință ereditară un lot de 50-60 desetine de pământ productiv, era scutită de impozite și prestații pentru 3-7 ani și de recrutări pe un termen nedeterminat.

* Arhivele Naționale ale Republicii Moldova.

³ *Ustroistvo zadunaiskih pereselenjev v Bessarabii i deiatelnosti A. P. Iusnevscogo. Sbornic documentov*, Chișinev, 1957.

Referitor la colonizarea de către sârbi a acestor pământuri la începutul secolului al XIX-lea fondul „Cancelaria guvernatorului Basarabiei“ conține variate documente. O parte din ele elucidează mai mult aspectele financiare ale acestei probleme. Deoarece administrația rusă în primul pătrar al secolului al XIX-lea și-a propus ajutorarea cu bani a familiilor sârbilor bejenari, pentru anul 1815 sârbii din Basarabia au primit 2625 lei și 8 parale⁴, până la 1 iulie 1816 au primit 21129 lei și 21 parale⁵, iar pentru lunile iulie-august 1816 pentru 348 (femei și bărbați) s-au plătit câte 20 parale pe zi, adică în total 10788 lei⁶. Numai conducătorul luptei antiotomane sârbe Caragheorghe sau Gheorghe Petrovici, ce a locuit la Hotin între anii 1814-1816 a primit din haznaua statului rus pentru anul 1816 - 1000 ruble argint⁷.

În anul 1820 administrația rusă și-a propus împroprietărirea sârbilor care au populat Basarabia încă din 1814. Majoritatea puteau primi câte 60 desetine de pământ, iar păturile superioare, printre care se numărau și cinovnicii, primeau câte 200 desetine de pământ⁸.

Populația sârbă s-a stabilit atât în sudul Basarabiei: ținutul Ismail, la Vulcănești⁹, cât și în ținuturile centrale și nordice: Lăpușna, Orhei, târgul Chișinău, iar în anul 1816 în orașul Hotin locuiau 395 sârbi¹⁰.

Unele categorii de coloniștri sârbi au câștigat în urma înlesnirilor acordate, iar alte categorii, probabil, au pierdut din privilegiile ce le-au avut anterior. Așa, în anul 1816, mitropolitului sârb Leontie Lambrovici i se refuză scutelnicii ceruți pentru lucrările gospodărești¹¹.

De reținut, că după anexare își pierde unele privilegii populația sârbă ce s-a stabilit anterior anului 1812.

În anul 1820, un număr de coloniștri sârbi din orașul Chișinău cer reducerea impozitelor și roagă să li se permită să se folosească de drepturile ce le au prin „cărți“ domnești încă de la domnitorii Moldovei¹². Asemenea cărți domnești, au fost eliberate în primul deceniu al secolului al XIX-lea de cancelariile domnitorilor: Constantin Ipsilanti¹³, Alexandru Șutu¹⁴, Alexandru Constantin Moruzzi¹⁵. Optsprezece din aceste „cărți“ domnești conservate în

⁴ *Arhiva Națională a Republicii Moldova* (în continuare *ANRM*), Fond 2, inventar I, dosar 467, fila 971 v.

⁵ *Ibidem*, f. 972

⁶ *Ibidem*, f. 973

⁷ *Ibidem*, f. 968 v.

⁸ *Ibidem*, dos. 676, partea III, f. 375 v. - 378.

⁹ *Ibidem*, dos. 467, f. 386 v - 387 v.

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ *Ibidem*, f. 1095 v - 1096.

¹² *Ibidem*, dos. nr. 676, partea IV, f. 577.

¹³ *ANRM*, fond 220, inv. 2, dos. nr. 848, 864.

¹⁴ *Ibidem*, dos. nr. 884, 969, 970.

¹⁵ *Ibidem*, dos. nr. 978, 986, 1004, 1048, 1051.

fondul „*Acte vechi moldovenești*“ ce se păstrează la A.N.R.M. sunt inedite până la această dată. Limitele cronologice ale acestor documente cuprind anii 1800-1806, ani în care sporește numărul populației de pe teritoriul dintre Prut și Nistru și privește stabilirea cu traiul în târgul Chișinăului și în alte localități a sârbilor veniți de peste Dunăre. Este anunțată de asemenea suma impozitelor plătite de ei cât și imunitățile temporare.

De ce permiteau domnitorii Moldovei stabilirea în masă a populației sârbe și a altora. După cum se menționează în acte „... oamenii străini de peste Dunăre, au venit de la locul lor săraci, goi și lipsiți de celi trebuincioasă... și bine (a vrut) domnia mia ca să-i aducim întru bună stare“.

Un factor important care a contribuit la permiterea alimentării permanente a valului de emigrări străine din afara Țării l-a constituit slaba densitate a populației din zone a teritoriului dintre Prut și Nistru în comparație cu unele zone din dreapta Prutului. Domnii Moldovei încurajau politica de colonizare. Această experiență își are rădăcinile de-a lungul secolelor. Documentele epocii ne pun la dispoziție informații despre soluționarea situației demografice a țării, iar prin intermediul ei și a situației economice.

Exemple de soluționări au fost: robirea forțată, metodă folosită pe larg în secolele XV-XVII; sunt cunoscute și dese cazuri de cumpărători a robilor din alte țări. Cele mai dese tranzacții erau efectuate în cadrul Principatelor Române. Actele interne ale cancelariilor domnești consemnează aceste fapte.

O altă cale consta în chemarea la muncă a populației băștinașe plecate din țară din diverse motive, sau invitarea populației străine „să vină să muncească pe rând cu toți oamenii pământul, fie el rus sau grec de orice fel de limbă“ (Act emis de Alexandru Voievod la 1453)¹⁶. În cazul de față, „cărțile domnești“ se referă la consimțământul domnitorului de a permite stabilirea cu traiul a acestei populații venite deja. Reprezentanții lor doar se înfățișează cu „mărturie“ de la sărdarii județului respectiv și „fac rugămintele ca pentru darea birului lor să fie așezați cu o ruptoare de sumă hotărâtă să știe“.

Rupta - impozitul de sumă fixă, globală, plătită anual, de obicei stabilită prin buna înțelegere cu visteria - a cunoscut mici modificări timp de secole. Dacă documentele secolului al XVI-lea și al XVII-lea înregistrează ruptura mai ales în relațiile de drept privat, cu semnificația de învoială, acord prin tocmeală, atunci în secolul al XVIII-lea începutul secolului al XIX-lea ruptura capătă forma unei dări cu caracter personal, este stabilită pe cap de locuitor și înlocuiește celelalte dări. În documentele aduse în discuție se menționează, în *clauză* (formulă diplomatică), impozitele, prin scutirile de dări: „Iar cu alte dări cu nimica nici la ajutorinți, nici la banii cheltuirilor visteriei, nici la banii menzălurilor, nici la alte rânduieli cum zahire, salahori, cară, cheresteli și altele să nu fie supărați“.

¹⁶ DRH, A. Moldova, vol. II, București, 1976, p. 39.

Suma rupei în toate aceste 18 documente variază de la 13 la 16 lei de om pe an. Ea nu are o creștere constantă dar variază, de la situație la situație, în funcție de cum stabilea visteria. De exemplu 13 lei de om pe an a fost suma fixată în documentul de la 27 septembrie 1801¹⁷, apoi suma rupei crește la 15 lei de om după actul de la 14 mai 1803¹⁸. De la 15 septembrie 1803 până la 8 decembrie 1804 șase din aceste documente stabilesc suma de 16 lei de om pe an, iar ultimele patru documente din ianuarie 1805 până la 1806 fixează suma de 13 lei de om pe an.

Această variație a sumelor reiese din modul de fixare a cuantului: „după starea și puterea fiecăruia“ și confirmă caracterul de dare personală. Domnitorii foloseau sistemul rupei pentru atragerea coloniștilor străini și înființarea de slobozii.

Acest impozit mai purta și caracterul de plată în rate. De exemplu: în documentele menționate plata trebuia efectuată „cu două vedeli“ adică simestrial: jumătate la Sfântul Gheorghe și jumătate la Sfântul Dumitru adică primăvara în aprilie și toamna în octombrie. Unele acte menționează și suma totală care trebuia plătită de către coloniști în dependență de numărul lor.

Pe lângă ruptă, nelipsită în fiecare act este răsura - darea suplimentară din al cărei venit se plătea leafa slujbașilor publici. Chiar dacă răsura la sfârșitul secolului al XVIII-lea, începutul secolului al XIX-lea, pentru diferiți contribuabili a crescut de la 13 la 16 și chiar 230 parale de leu toate documentele sus menționate prezintă răsura de 5 parale de leu.

Un alt aspect menționat în documente este locul de unde au venit acești coloniști și locul unde ei se stabilesc. Unsprezece din aceste documente cuprind la modul general locul de unde au venit, prin formula „de peste Dunăre“, în șapte din ele se menționează regiunile. Calolir, Edirne, Filipopol. Documentul de la 18 octombrie menționează reg. Iambol și satele Funduclia și Salmanilor, situate în Bulgaria de sud - est, însă majoritatea din tot acești șârbi s-au stabilit în târgul Chișinău. 13 documente menționează stabilirea lor „în târgul Chișinăului de la ținutul Lăpușna - Orhei“. În unele din ele se specifică și localități rurale: moșia Paicu din ținutul Greceni; satul Petricani, ținutul Orhei; Slobozia Baba-Ian, ținutul Codrului.

Interesant este aspectul cantitativ al valului acestor colonizări. În fiecare document, intervenția (ca formulă diplomatică) conține numărul „acestor lindi sârbi“. În baza acestora putem stabili (menționez: doar din gramotele aduse în discuție) că în perioada anilor 1800 - 1806, în târgul Chișinăului s-au stabilit 486 coloniști sârbi. Exactitatea acestei cifre este discutabilă. Frământările neconținute ale vieții noastre trecute au făcut să dispară pentru totdeauna izvoare documentare care ne-ar da posibilitatea stabilirii exacte a numărului oamenilor.

Un document interesant, statistica Moldovei din 1809 analizată de către Constantin Tomescu încă în anul 1928, menționează pentru întreg

¹⁷ ANRM, fond 220, inv. 2, dos. br. 884

¹⁸ Ibidem, dos. nr. 1004

Principatul Moldovei „bojănarii, sârbi de peste Dunăre, care atingeau cifra de 4000 de suflete”¹⁹.

Nu s-au păstrat elemente de comparație. Statisticile de mai târziu, de exemplu cea din 1824 făcută la comanda administrației ruse menționează unele localități din sudul Basarabiei, același sat Paicul, Grecenii sau localitatea Codrului din județul Ismail în care s-au stabilit anterior sârbi, fiind populate de către greci, bulgari, armeni, evrei și bejenari ca categoria aparte, nefiind specificați sârbi²⁰.

În Chișinău, mare parte din sârbi au rămas stabiliți definitiv. Lor li s-au alăturat alții, după 1812 formând colonia sârbească. Până astăzi s-a păstrat denumirea unei străzi - strada Sârbească, între str. Sipotelor și str. Cahul - din sectorul Râșcani al capitalei, ce poartă numele în amintirea acelor coloniști.

S-ar putea (dar ipoteza necesită o studiere mai minuțioasă) că numele de familie Sârghi, Sârbu, să aibă legătură cu colonizările anterioare secolului al XVIII-lea.

De reținut că 10 din aceste gramote au anexate listele cu numele celor ce se stabilesc cu traiul. De regulă toate „cărțile” trebuiau să fie însoțite de liste. O listă cu 35 de sârbi există individual, „cartea” ei nu s-a păstrat. Un lucru interesant de menționat: listele purtând denumirea de „lista celor... (se specifică numărul) lindi sârbi” conține nume departe de a fi sârbești și mai aproape de nume evreiești.

Aceste interesante documente, eliberate din cancelarii domnești sunt scrise pe „hârtie turcească”, bine păstrate, și conțin aproape toate elementele formularului diplomatic al actelor interne. Majoritatea filigranelor ne indică fabricile de hârtie din nordul Italiei confecționate la comanda Imperiului Otoman pentru Țările Române.

Listele, numite în documente „izvoade” sunt completate pe o hârtie inferioară calitativ celei a gramotelor, așa numita hârtie „tricapel”. Probabil deasa lor utilizare a contribuit la deteriorarea lor.

Majoritatea sunt rău păstrate dar fiecare listă are anexată suma impozitelor ce trebuia plătită pe cap de locuitor și suma totală.

Toate documentele sunt scrise în semicursiva româno-chirilică, cu cerneală maronic și roșie. Două din ele au anexate traduceri rusești din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Din punct de vedere istoric documentele în discuție sunt importante din mai multe motive. În primul rând dăm posibilitatea unor reconsiderări în ceea ce privește demografia orașului Chișinău și a altor localități în primii ani ai secolului al XIX-lea.

Prin însăși conținutul său documentele completează capitolul obligațiilor fiscale ale contribuabililor Țării Moldovei la răscrucea secolelor XVIII-XIX.

Numele de persoane pe care le furnizează listele îmbogățesc sursele de informații pentru studiile genealogice. Se completează cunoștințele din domeniile paleografiei, diplomatiei și filigranologiei.

¹⁹ *Arhivele Basarabiei*, nr. 1, Chișinău 1929, p. 64.

²⁰ *ANRM*, fond 134, 314, inv. 2, dos. nr. 774, 80; f. 249-250.

ACTE MOLDOVENEȘTI REFERITOARE LA COLONIZAREA DE CĂTRE SÂRBI A TERITORIULUI DINTRE PRUT ȘI NISTRU

Nr.	Tipul documentului	Data climei-rii documentului	Domnii Moldovei	Nr. sârbilor	Loc. de unde vin	Locali-tatea stabili-rii lor	Rupta - suma în lei de om pe an	Răsura - suma în parale de leu	Cota arhivistică a documentului Fond Inv. Nr. dosar		
									9	10	11
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Carte	11 iulie 1800	C. Ipsilanti	63	Calofir	Chișinău	15	5	220	2	848
2	Carte	13 febr. 1801	C. Ipsilanti	26	Calofir	—	15	5	—	—	864
3	Listă	13 febr. 1801	C. Ipsilanti	26	de peste Dunăre	—	15	—	—	—	865
4	Carte	27 septem. 1801	Al. Șuțu	31	—	—	13	—	—	—	884
5	Listă	septemb. 1801	Al. Șuțu	31	—	—	13	—	—	—	886
6	Carte	23 septem. 1802	Al. Șuțu	30	—	—	13	—	—	—	970
7	Carte	23 septem. 1802	Al. Șuțu	80	—	—	13	—	—	—	969
8	Carte	23 septem. 1802	Al. Șuțu	41	—	—	13	—	—	—	968
9	Listă	23 septem. 1802	Al. Șuțu	41	—	—	13	—	—	—	967
10	Carte	1 martie 1803	Al. Moruzi	24	—	—	13	—	—	—	978
11	Listă	1 martie 1803	Al. Moruzi	24	—	—	13	—	—	—	979
12	Carte	15 martie 1803	Al. Moruzi	17	—	m. Paicul j. Greceni	13	—	—	—	986
13	Carte	14 mai 1803	Al. Moruzi	23	—	Chișinău	15	—	—	—	1004
14	Listă	14 mai 1803	Al. Moruzi	23	—	—	15	—	—	—	1005
15	Listă	15 septem. 1803	Al. Moruzi	23	Edirne	—	16	—	—	—	1047
16	Listă	16 septem. 1803	Al. Moruzi	40	Filipopoli	—	16	—	—	—	1049
17	Carte	16 septem. 1803	Al. Moruzi	40	Filipopoli	—	16	—	—	—	1048
18	Carte	16 septem. 1803	Al. Moruzi	23	Edirne	—	16	—	—	—	1071
19	Listă	18 octom. 1803	Al. Moruzi	35	Jambol	s. Petricani	16	—	—	—	1055
20	Carte	22 mai 1804	Al. Moruzi	12	de peste Dunăre	țin. Orhei d. Paicul j. Greceni	14	—	—	—	1099

21	Carte	5 decemb. 1804	Al. Moruzi	52	–	Chişinău	16	–	–	–	1168
22	Carte	5 decemb. 1804	Al. Moruzi	33	–	–	16	–	–	–	1167
23	Listă	8 decemb. 1804	Al. Moruzi	52	–	–	16	–	–	–	1169
24	Carte	27 ianuar. 1805	Al. Moruzi	31	Edime	slob. Baba Ian țin. Codrului	13	–	–	–	1179
25	Carte	20 febr. 1805	Al. Moruzi	6	de peste Dunăre	sat. Paicul țin. Greceni	13	–	–	–	1183
26	Carte	16 august 1805	Al. Moruzi	20	Filibe	Chişinău	15	–	–	–	1219
27	Listă	16 august 1805	Al. Moruzi	20	de peste Dunăre	–	13	–	–	–	1220
28	Carte	15 iunie 1806	Al. Moruzi	9	–	sat. Baba Ian țin. Codrului	13	–	–	–	1255
29	Listă	15 iunie 1806	Al. Moruzi	9	–	moş. Baba Ian țin. Codrului	13	–	–	–	1256

HABITATUL RURAL DIN TRANSILVANIA ÎNTRE 1850-1910

IOAN BOLOVAN

Deoarece în diverse lucrări istorice întâlnim o varietate de formulări în ceea ce privește delimitarea Transilvaniei ca un spațiu distinct al României, se impune încă de la început precizarea limitelor teritoriale ale Transilvaniei în perioada pe care o investigăm. Analiza noastră are în vedere pentru anii 1850-1867 numai populația și așezările din fostul Mare Principat Transilvania. După încheierea dualismului, ca urmare a reorganizării administrativ-teritoriale din 1875-1876, am cercetat cele 15 comitate din așa-numita regiune „Királyhágotul“ (Dincolo de Piatra Craiului) sau „Erdély“ (Ardeal), cum apare frecvent în publicațiile epocii, precum și comitatul Sălaj. Cele 16 comitate corespund aproape în totalitate suprafeței pe care a deținut-o până la dualism fosta provincie autonomă Marele Principat Transilvania.

1. Numărul și mărimea satelor

În decursul istoriei, populația a creat localități în funcție de o serie de factori sociali, economici, geografici, politici etc., a căror mărime a fost diferită de la țară la țară, de la o epocă la alta. Demografii sunt interesați să reconstituie distribuția populației pe tipuri de localități și densitatea acesteia, un loc important dobândindu-l clasificarea așezărilor după mărimea populației lor¹. Am utilizat, în ceea ce privește clasificarea satelor transilvănene, atât un criteriu demografic modern (cel stabilit în 1957), cât și recomandările ONU², astfel încât, în urma adaptării criteriilor folosite de specialiști la realitățile locale, am operat următoarea clasificare generală a satelor din Transilvania: sate foarte mici (sub 200 de locuitori); sate mici (200-499 de locuitori); sate mijlocii (500-999 de locuitori); sate mari (1000-1999 de locuitori) și sate foarte mari (peste 2000 de locuitori).

¹Vladimir Trebici, *Demografia*, București, 1979, p. 63.

²*Ibidem*, Ecaterina Negruți, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Contribuții demografice*, Iași, 1984, p. 37.

Habitatul rural din Transilvania între 1850–1910

ANUL	T I P U L S A T U L U I										TOTAL	Numărul populației rurale	Numărul mediu de locuitori într-o așezare
	foarte mic (1-199 loc.)		mic (200-499 loc.)		mijlociu (500-999 loc.)		mare (1000-1999 loc.)		foarte mare (2000- →)				
	Număr	%	Număr	%	Număr	%	Număr	%	Număr	%			
1850	180	6,6	948	34,9	1070	39,4	445	16,4	75	2,7	2.718	1.939.203	713,4
1880	137	5,3	812	31,3	1064	40,9	474	18,2	112	4,3	2.599	2.028.999	780,6
1910	53	2,1	594	23,2	1035	40,4	672	26,2	207	8,1	2.561	2.547.709	994,8

Surse: *Recensământul din 1850, Transilvania*, coordonator Traian Rotariu, Editura Staff, (București), 1996; *Az 1881 év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletesnek*, Budapest, 1882; *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat*, 42 kötet, Budapest, 1912.

O primă observație pe baza tabelului nr. 1 se referă la numărul satelor în perioada cercetată, remarcându-se o ușoară reducere numerică între 1850-1910. Astfel, în 1850, s-au înregistrat 2.718 unități rurale, iar 1910, 2.561 de sate, deficitul brut fiind de 157. Diferența între cele două limite se poate explica dacă ținem seama de procesul firesc de dispariție a unor cătune și mahalale mici, pe seama consolidării satelor și a extinderii orașelor, fenomen similar nu numai peste munți în Vechiul Regat, dar și în spațiul european³.

O altă observație vizează numărul mediu de populație al unei așezări rurale între revoluția de la 1848-1849 și primul război mondial care, deși a crescut constant, s-a menținut între dimensiunile unui sat din grupa așezărilor mijlocii: 713 locuitori la începutul intervalului și 994 de locuitori la 1910. Din acest punct de vedere, se constată o relativă identitate pentru toate satele din Crișana, Banat, Maramureș și fostul Mare Principat Transilvania, deoarece la cumpăna dintre secole, numărul mediu al populației unui sat varia în jurul cifrei de 1.000 de locuitori⁴.

Din păcate, nu dispunem deocamdată de cercetări care să ne ofere situația habitatului rural din teritoriile extracarpatiche în întreaga epocă modernă. Totuși, în preajma unirii Principatelor, la recensământul din 1859, situația satelor moldovenești era următoarea:⁵ 25,7% satele foarte mici (până la 200 de locuitori); 39,4% satele mici (200-499 locuitori); 23,3% satele mijlocii (500-999 locuitori); 10,3% satele mari (1000-1999 locuitori) și 1,3% satele foarte mari (peste 2000 de locuitori). Așa cum lesne se poate observa, la est de Carpați era predominant tipul de sat mic și foarte mic (între 0-500 de locuitori) care însumau circa 65% din totalul satelor, în vreme ce în Transilvania cele două tipuri de așezări rurale reprezentau doar 41,5%. De asemenea, satele mari și foarte mari transilvănene totalizau aproape 20%, în timp ce aceleași categorii de sate moldovenești ajungeau numai până la 13% din habitatul rural.

Tabelul nr.1 oferă posibilitatea studierii principalelor tendințe în evoluția habitatului rural din Transilvania pe parcursul a șase decenii. Diminuarea de la 180 în anul 1850, la 53 în anul 1910, a satelor foarte mici (până la 200 de locuitori), respectiv scăderea de circa 3 ori a ponderii lor reflectă fenomenul amintit anterior, de dispariție a unor cătune și de consolidare și concentrare a satelor⁶. Concluzia aceasta este confirmată și de situația satelor mici (200-499

³ Ileana Petrescu, „Situația demografică a Olteniei între anii 1828-1856“, în *Arhivele Olteniei*, serie nouă, I, 1981, p. 105.

⁴ *Erdély története harmadik kötet*, sz. Szász Zoltán, 1988, p. 1568.

⁵ Ecaterina Negruți, *Satul moldovenesc...*, p. 37.

⁶ Se pare însă că în Câmpia Transilvaniei, fenomenul s-a manifestat tocmai invers, după desființarea iobăgiei, țăraniii deplasându-se cu întreaga gospodărie pe terenurile de cultură, ceea ce a dus la descompunerea satelor în hodăi și sate mici, al căror număr a crescut, cf. Maria Mihail, „Contribuții la geografia populației din Câmpia Transilvaniei (1880-1968: structură, creștere)™“, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai - Geografia*, 16, 1971, fasc. 1, p. 61.

locuitori) care au manifestat aceeași tendință de scădere întrer 1850-1910: de la 948 de sate imediat după revoluție, reprezentând 34,9% din total, la 594 de sate (23,2%), cu puțin timp înaintea izbucnirii războiului. De altfel, în întreaga monarhie austro-ungară, evoluția așezărilor mici (sub 500 de locuitori) a fost mai redusă între 1880-1900, decât cea a localităților mijlocii și mari⁷.

O pondere relativ echilibrată în habitatul rural transilvănean au deținut-o satele mijlocii (500-999 locuitori). Astfel, cu ocazia recensământului din 1850, numărul satelor mijlocii era de 1.070, reprezentând 39,4% din totalul așezărilor rurale, în anul 1880 s-au identificat la această categorie 1.064 de sate (40,9%), iar în anul 1910, 1.035 de sate (40,4%). Între 1850-1880, modificările intervenite în privința dimensiunii satelor sunt mult mai slabe în intensitate decât cele din perioada 1880-1910, după cum și dinamica populației Transilvaniei a cunoscut acum un ritm mai alert de creștere comparativ cu intervalul anterior (vezi tabelul nr. 3). Este convingător faptul că proporția satelor foarte mici a scăzut între 1850-1880, de la 6,6% la 5,3%, în timp ce între 1880-1910, de la 5,3% la 2,1%. La fel, satele mici au înregistrat o scădere de la 34,9% la 31,3% între 1850-1880, iar în perioada 1880-1910, de la 31,3% la 23,2%. Se verifică încă o dată, prin acest exemplu, multiplele interdependențe ce se manifestă în planul ansamblului societal dintr-un anume spațiu și la un moment dat, legitățile demografice acționând concertat asupra potențialului uman atât ca număr, cât și ca distribuție, structură etc.⁸.

Satele mari (1.000-1.999 locuitori) și cele foarte mari (peste 2.000 de locuitori) au avut o evoluție ascendentă în secvența temporală analizată, ceea ce reflectă evident un proces general de modernizare a spațiului demografic rural, deoarece înmulțirea numărului de locuitori atrage după sine o serie de mutații importante în planul instituțiilor economice, sociale etc.⁹. Numărul satelor mari din provincie a sporit de la 445 în anul 1850 (reprezentând 16,4% din totalul așezărilor rurale), la 672 în anul 1910 (26,2%), iar cel al satelor foarte mari de la 75 (2,7%) în anul 1850 la 207 (8,1%) cu prilejul ultimului recensământ din epoca modernă.

Situația comunelor foarte mari din monarhia austro-ungară la începutul secolului XX se prezenta în felul următor: în partea ungară, proporția satelor peste 2.000 de locuitori era de 12,9%, în vreme ce în partea austriacă ele reprezentau numai 3,1%, deci Transilvania se situează undeva pe la media întregii monarhii¹⁰. Deși din punct de vedere numeric au existat comune foarte

⁷ Kenéz Béla, *A városok fejlődése és jelentősége*, Budapeșt, 1905, p. 16.

⁸ Vladimir Trebici, *Populația Terei. Demografie mondială*, București, 1991, p. 17; E. A. Wrigley, „Urban Growth and Agricultural Change: England and the Continent in the Early Modern Period”, în *Journal of Interdisciplinary History*, XV, Spring, 1985, no. 4, p. 683.

⁹ Simion Retegan, „Mutații economice în satul românesc din Transilvania la mijlocul veacului al XIX-lea. 1848-1867”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, p. 202 sq.

¹⁰ Heller Farkas, „A városbatömörülés jelensége Magyarországon”, în *Közgazdasági Szemle*, XXVIII évfolyam, Budapeșt, 1904, p. 858.

mari cu câteva mii de locuitori (Rășinari avea la 1910, 5.753 locuitori, Săliște 3.461 locuitori, Agnita 3.846 locuitori etc.), datorită unor ocupații tradiționale de tip agro-pastoral sau ca urmare a decăderii unor vechi meșteșugari, paralel cu apropierea unor centre urbane, ele nu au progresat pe calea urbanizării¹¹, contribuind firește la aceasta și interesele politice ale cercurilor conducătoare maghiare. Remarcăm și în cazul satelor mari și foarte mari ritmul mai lent al modificărilor între 1850-1880, în schimb, în intervalul 1880-1910, tendințele de creștere sunt mult mai vizibile. De exemplu, proporția satelor mari din Transilvania a crescut de la 16,4% în anul 1850, la 18,2% în 1880, dar apoi a săltat considerabil în 1910, ajungând până la 26,2% (vezi tabelul nr. 1). De asemenea, aproape că s-a dublat numărul satelor foarte mari între 1880-1910, comparativ cu o creștere mai modestă în perioada 1850-1880.

Cercetările efectuate asupra unor microzone din Transilvania au confirmat tendințele de evoluție ale dimensiunii satelor identificate până acum la nivelul întregii Transilvanii. Astfel, într-un eșantion de 24 de sate (românești, săsești, maghiare și mixte) din zona Lechința, situația între 1850-1880 se prezintă în felul următor:

An	0-499 locuitori	500-999 locuitori	1000-1999 locuitori	Peste 2000 locuitori
1850	9 sate	13 sate	2 sate	-
1910	6 sate	13 sate	4 sate	1 sat

Din punct de vedere al dimensiunii așezărilor, s-a observat faptul că satele săsești au fost în general mai mari, mai bine populate, cele mixte au avut o mărire mijlocie, iar satele românești au fost mai modeste în privința potențialului demografic, mai ales la începutul intervalului. Așa cum o reflectă datele de mai sus, între 1850-1880, a scăzut ponderea satelor mici (sub 500 de locuitori), s-au menținut la același număr satele mijlocii (500-999 locuitori) și a crescut numărul satelor mari și foarte mari. Fără excepție, satele românești au traversat o evoluție dinamică, ascendentă între cele două limite temporale enunțate, cu ritmuri mai mult sau mai puțin spectaculoase între recensământurile efectuate în epocă. Nu întâmplător, două dintre cele trei sate care au depășit pragul de 500 de locuitori au provenit din grupa satelor românești. Satele săsești au cunoscut o evoluție variată, două dintre ele au înregistrat o creștere mică, Lechința s-a bucurat de un avans demografic considerabil, încadrându-se la 1910 în grupa satelor foarte mari, în schimb, în două sate, numărul locuitorilor la 1910, a fost inferior celui din 1850. Satele mixte româno-săsești și româno-maghiare s-au situat, cu puține excepții, pe o linie ascendentă, situându-se în grupa satelor mijlocii¹².

¹¹ Erdély története, p. 1569.

¹² Ioan Bolovan, „Evoluția demografică a zonei Lechința între revoluția pașoptistă și primul război mondial”, în *Revista Bistriței*, VII, 1993, p. 180 sq.

Clasificarea localităților rurale din Transilvania la 1880

COMITATUL	TIPUL SATULUI										TOTAL SATE
	foarte mic (1-199 loc)		mic (200-499 loc.)		mijlociu (500-999 loc.)		mare (1000-1999 loc.)		foarte mare (2000 →)		
	Număr	%	Număr	%	Număr	%	Număr	%	Număr	%	
ALBA DE JOS	4	2,2	42	23,2	85	47,1	42	23,2	8	4,4	180
BISTRIȚA-NĂSAUD	–	–	24	24,7	44	45,4	21	21,5	8	8,2	97
BRAȘOV	–	–	–	–	2	8,6	9	39,2	12	52,2	23
CIUC	–	–	3	4,6	16	24,6	28	43,1	18	27,7	65
FĂGĂRAȘ	1	1,1	16	18,2	38	43,2	30	34,1	3	3,4	88
TREI SCAUNE	3	2,7	22	19,8	44	39,6	32	28,8	10	9,1	111
HUNDOARA	47	10,8	203	46,9	142	32,9	34	7,9	6	1,5	433
TÂRNAVA MICĂ	1	0,8	31	26,6	55	47	30	25,6	–	–	117
CLUJ	8	3,4	76	32,5	117	50	30	12,8	3	1,3	234
MUREȘ-TURDA	17	8,2	84	40,4	72	34,6	30	14,4	5	2,4	208
TÂRNAVA MARE	–	–	14	11,4	64	52	40	32,5	5	4,1	123
SIBIU	–	–	5	5,8	34	39,5	34	39,5	13	15,2	86
SOLNAC DĂBÂCA	27	8,5	133	41,9	125	39,4	31	9,8	1	0,4	317
TURDA-ARIEȘ	3	2,1	40	28,6	57	40,7	29	20,7	11	7,9	140
ODORHEI	13	9,6	40	29,6	53	39,3	23	17	6	4,5	135
SĂLAJ	13	5,4	79	32,6	116	47,9	31	12,8	3	1,3	242
TRANSILVANIA	137	5,3	812	31,3	1.064	40,9	474	18,2	112	4,3	2.599

Sursă: *Az 1881, év...*

Clasificarea localităților rurale din Transilvania la 1910

COMITATUL	TIPUL SATULUI										TOTAL SATE
	foarte mic (1-199 loc)		mic (200-499 loc.)		mijlociu (500-999 loc.)		mare (1000-1999 loc.)		foarte mare (2000 →)		
	Număr	%	Număr	%	Număr	%	Număr	%	Număr	%	
ALBA DE JOS	1	0,6	26	14,8	74	42,3	60	34,3	14	8	175
BISTRIȚA-NĂSAUD	–	–	15	15,5	43	44,3	26	26,8	13	13,4	97
BRAȘOV	–	–	–	–	1	4,3	7	30,5	15	65,2	23
CIUC	–	–	3	4,9	12	19,7	22	36,1	24	39,3	61
FĂGĂRAȘ	–	–	9	10,5	36	41,8	38	44,2	3	3,5	86
TREI SCAUNE	–	–	20	19,6	35	34,3	31	30,4	16	15,7	102
HUNDOARA	25	5,9	169	39,8	160	37,6	55	12,9	16	3,8	425
TÂRNAVA MICĂ	1	0,9	15	12,9	58	50	39	33,6	3	2,6	116
CLUJ	–	–	45	19,3	108	46,4	60	25,7	20	8,6	233
MUREȘ-TURDA	7	3,4	57	27,9	74	36,3	53	26	13	6,4	204
TÂRNAVA MARE	–	–	10	8,1	56	45,5	52	42,3	5	4,1	123
SIBIU	–	–	3	3,5	22	25,6	38	44,2	23	18,7	86
SOLNAC DĂBĂCA	10	3,2	100	31,5	142	44,8	57	18	8	2,5	317
TURDA-ARIEȘ	–	–	26	18,7	52	37,4	47	33,8	14	10,1	139
ODORHEI	8	5,9	41	30,4	51	37,8	26	19,2	9	6,7	135
SĂLAJ	1	0,5	55	23	111	46,4	61	25,5	11	4,6	239
TRANSILVANIA	53	2,1	594	23,2	1.035	40,4	672	26,2	207	8,1	2.561

Sursă: M.S.K.Ú.s., 42 kötet.

Continuitatea organizării administrativ-teritoriale a Transilvaniei între recensământurile din 1880 și 1910, ne-au oferit posibilitatea studierii dimensiunii satelor până la nivelul fiecărui comitat. Astfel, în anul 1880, la grupa satelor foarte mici, în 5 comitate nu a fost înregistrată nici o așezare sub 200 de locuitori (Bistrița Năsăud, Ciuc, Târnava Mare și Sibiu). La polul opus, întâlnim câteva comitate cu o pondere a satelor foarte mici aproape dublă față de media provinciei: Hunedoara (10,8%), Odorhei (9,6%), Solnoc Dăbâca (8,5%), Mureș-Turda (8,2%). Deși nu considerăm componența etnică un criteriu exclusiv al mărimii satelor, deoarece în ambele ipostaze comitatele aveau în principiu o structură etnică mixtă, remarcăm totuși că în comitatele unde populația germană avea o pondere mai însemnată, nu întâlnim sate foarte mici sau, în cazul Făgărașului și al Târnavei Mici, acestea erau extrem de reduse. Prin urmare, etnicul nu este neaparat o categorie existențială a satului ca atare, însă el influențează, în conveniență cu factorii geografici, economici și politici, forma particulară a satului, dimensiunile acestuia¹³.

Comitatele care la 1880 nu aveau sate foarte mici, iar la grupa satelor mici dețineau o pondere sub media Transilvaniei, s-au remarcat în schimb prin numărul sporit de așezări în grupele de sate mari și foarte mari. Bunăoară, în comitatul Brașov, satele mari reprezentau 39,2% și cele foarte mari 52,2% din totalul habitatului rural. La fel, în comitatul Ciuc, satele mari reprezentau 43,1%, iar cele foarte mari, 27,7%, valori situate mult peste media întregii provincii. Este foarte clocventă alăturarea celor două comitate, pentru a demonstra că în afară de elementul etnic majoritar dintr-un comitat este necesar, pentru a explica dimensiunile satelor, să facem apel și la condițiile de mediu, tradiția istorică, starea de dezvoltare socio-economică etc.

Cu puțin timp înaintea izbucnirii primului război mondial, doar în 7 comitate din Transilvania mai existau sate foarte mici (sub 200 de locuitori). De remarcat că din 53 de asemenea așezări modeste, aproape jumătate se aflau în comitatul Hunedoara (25), aspect justificabil în mare măsură prin condițiile fizico-geografice ale regiunii, perspectivele economice și prin evoluția istorică¹⁴. De altfel, comitatul Hunedoara deținea primatul și la grupa satelor mici (200-499 locuitori), cu 39,8%, în timp ce media pentru celelalte comitate era de 23,2%. În privința satelor mari și foarte mari, situația rămânea aproape neschimbată la 1910, în sensul că în comitatele Brașov, Ciuc sau Sibiu continuă să se înregistreze cele mai ridicate valori ale ponderii acestor tipuri de așezări (vezi tabelul nr. 3).

¹³ George Em. Marica, *Studii sociologice*, studiu introductiv și ediție de Gheorghe Cordoș, Traian Rotariu, Cluj-Napoca, 1997, p. 146; a se vedea și Vintilă Mihăilescu, *O hartă a principalelor tipuri de așezări rurale din România*, București, 1927, passim.

¹⁴ Romul Vuia, *Țara Hațegului și regiunea Pădurenilor*, Cluj, 1926, p. 75 sq.; Mihai D. David, „Probleme de ordin geopolitic ale locului și spațiului ocupat de statul român”, în *Geopolitica*, vol. I, editori E. I. Emandi, Gh. Buzatu, V. S. Cucu, Iași, 1994, p. 110.

2. Densitatea populației Transilvaniei între 1850-1910

Teritoriul, unitatea de habitat și populația sunt noțiuni legate organic, deoarece pentru aceasta din urmă teritoriul reprezintă o condiție de viață îmbrăcând diferite semnificații: spațiu de hrană și sursă de materii prime, suprafața de locuit și spațiu de transport etc. Prin urmare, densitatea și concentrarea populației este rezultatul unor condiții istorice, economice și sociale și, totodată, un factor care contribuie la explicarea multor probleme demografice, sociologice, economice și politice. În atari împrejurări, populația unei regiuni cunoaște o anume repartizare geografică care este într-o permanentă schimbare, grație fluxurilor migratorii și proceselor demografice care se derulează în fiecare unitate administrativ-teritorială¹⁵. Indicatorul cel mai general cu ajutorul căruia se măsoară raportul dintre numărul populației și suprafața teritoriului este *densitatea populației*.

1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910
34,1	35,8	39,4	37,9	41,1	43,9	47,2
loc/km ²	loc/km ²	loc/km ²	loc/km ²	loc/km ²	loc/km ²	loc/km ²

Așa cum se observă din datele de mai sus, densitatea populației Transilvaniei la 1850 era de 34,1 locuitori/km², înregistrând o ușoară creștere în 1857 până la 35,8 locuitori/km². Firește, această medie ascunde o mare varietate de concentrări demografice zonale, densitatea regională fiind în strânsă legătură cu posibilitatea de folosință a pământului, cu căile de comunicație, cu centrele economice aflate în curs de dezvoltare etc. Zonele cu o densitate scăzută a populației, sub media provinciei, erau ținuturile subcarpatice interioare: Năsăudul, Ciuc, Odorhei, Hunedoara, iar zonele de densitate mare (peste 36 locuitori/km²) corespundeau podișului transilvan, zonei deluroase a Târnavelor, Țării Bârsei, la fel cum și la est de Carpați, în Moldova, teritoriile colinare și cele de pe văile mediane și inferioare ale râurilor erau cel mai intens populate¹⁶. De altfel, situația densității populației în teritoriile românești extracarpatice era oarecum asemănătoare: în Moldova (fără județele din sudul Basarabiei) la 1859, densitatea era de 36,1 locuitori/km², iar în Oltenia, tot la 1859, de 32,5 locuitori/km²¹⁷.

¹⁵ Vladimir Trebici, *Demografia*, p. 60.

¹⁶ Tiberiu Morariu, *Entwicklung der bevölkerungsdichtigkeit Siebenbürgens während der Jahre 1840-1930*, București, 1940, p. 24 sqq.; Gr. Chiriță, „Populația Principatelor Unite Române în 1859”, în *Revista de istorie*, 42, 1989, nr. 1, p. 48.

¹⁷ Ecaterina Negruți, „Situația demografică a Moldovei în sec. al XIX-lea”, în *Revista de istorie*, 34, 1981, nr. 2, p. 248; D. Bugă, „Populația Olteniei în sec. XIX și XX”, în *Revista de statistică*, 17, 1968, nr. 6, p. 60. În Bucovina însă, densitatea populației la 1850 a fost mai mare decât în celelalte provincii românești, respectiv de 44 locuitori/km², cf. E. I. Emandi, Louis Roman, „Bucovina și spațiul demografic românesc. Studiu demopolitic și statistic (1775-1940), (I)”, în *Hierasus*, IX, 1994, p. 424.

Cu prilejul recensământului din 1869, densitatea medie a populației Transilvaniei a cunoscut o ușoară evoluție, fiind de 39,4 locuitori/km². Comparativ cu alte țări din spațiul central sud-est european, Transilvania se situa undeva între Ungaria și Serbia. Astfel, densitatea populației din Ungaria era la 1870 la 47,9 locuitori/km² și cea din Serbia de 36 locuitori/km²¹⁸.

Tabel nr. 4

Densitatea populației Transilvaniei între 1868–1910

COMITATUL	1869	1880	1890	1900	1910
ALBA DE JOS	52,8	49,9	54,6	58,2	60,8
BISTRIȚA-NĂSĂUD	24	23,7	26,4	27,5	29,5
BRAȘOV	46	46,5	49,6	54	57,8
CIUC	23,9	24,7	25,5	25,4	28,8
FĂGĂRAȘ	46,4	45,1	47,4	38	38,9
TREI SCAUNE	35,4	35,2	36,6	35,3	38,1
HUNEDOARA	37,1	35,8	38,8	38,9	43,5
TÂRNAVA MICĂ	60,9	56	61,6	63,3	67,3
CLUJ	35,9	33,2	38,4	42,2	46,6
MUREȘ-TURDA	35,6	34,1	38,2	42,7	46,6
TÂRNAVA MARE	44,1	42,6	43,7	43,5	44,6
SIBIU	43,9	42,7	46	45,9	48,9
SOLNOC DĂBĂÇA	40,9	37,6	42,3	49,5	52,6
TURDA-ARIEȘ	40,9	40,7	44,7	45,7	49,6
ODORHEI	30,9	30,9	32,3	40,3	42,3
SĂLAJ	53,2	46,9	52,7	54,3	60,3
TRANSILVANIA	39,4	37,9	41,1	43,9	47,2

Surse: *Magyar Statisztikai Évkönyv, Új folyam*, VI, Budapeșt, 1899; *M. St. È. Uf.*, XX, Budapeșt, 1912.

Tabelul nr. 4 permite observarea variațiilor densității populației Transilvaniei între 1869-1910 la nivelul fiecărui comitat (deși la 1869 nu intrase în vigoare noua organizare administrativ-teritorială, a fost posibil în epocă la sfârșitul secolului al XIX-lea să se calculeze densitatea populației conform restructurării survenite în 1876). O primă observație se referă la faptul că în perioada investigată s-a conservat o oarecare ierarhie atât la nivelul comitatelor slab populate, cât și la cele cu o densitate sporită a populației. Comitatele Ciuc și Bistrița-Năsăud au avut cele mai scăzute valori ale densității

¹⁸ Holm Sundhausen, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, München, 1989, p. 86; *Time Series of Historical Statistics, 1867-1992. Vol. I, Population - vital Statistics*, Budapeșt, 1993, p. 226.

populației atât la 1869, cât și la 1910. De asemenea, în comitatele Târnava Mică, Sălaj și Alba de Jos, s-au întâlnit și în 1869 și în 1910 cele mai ridicate valori de densitate. Nu este întâmplător, credem noi, că acele comitate „suprapopulate“ (Târnava Mică, Sălaj și Alba de Jos), cu un relief și o structură ocupațională asemănătoare, s-au conturat și ca importante centre de emigrare la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX.

Conform graficului nr. 10, la 1910, un număr de 7 comitate se apropiau în privința densității populației de media întregii Transilvanii: Cluj, Mureș-Turda, Turda-Arieș, Odorhei, Târnava Mare, Hunedoara și Sibiu. Comitatele cele mai slab populate erau Bistrița-Năsăud și Ciuc, dar și Făgăraș și Trei Scaune, unde relieful montan a influențat habitatul și distribuția populației. În afara comitatelor Târnava Mică, Alba de Jos și Sălaj, cu o densitate sporită a populației, o concentrare demografică peste media provinciei au înregistrat-o și comitatele Solnoc-Dăbâca și Brașov (vezi tabelul nr. 4). Cercetările asupra unei microzone geografice au confirmat faptul că în centrul Câmpiei Transilvaniei s-a înregistrat o „suprapopulare“ rurală, densitatea populației din 71 de localități (însușind o suprafață de 4.460 km²) a fost la 1910 de 62 locuitori/km²¹⁹.

Pentru o mai corectă încadrare a realităților demografice transilvănene în ansamblul zonei central și sud-est europene, să vedem, care a fost situația în țările învecinate la cumpăna dintre secole. În primul rând, teritoriile românești extracarpătice se încadrau în niște limite asemănătoare cu cele întâlnite în Transilvania, densitatea populației României fiind la 1899 de 45,3 locuitori/km² (a Transilvaniei era de 43,9 locuitori/km²)²⁰. Dincolo de această medie se găsesc însă ușoare variații la nivelul fiecărei provincii istorice. Astfel, densitatea populației Moldovei a fost la 1899 de 48,4 locuitori/km² și a Munteniei de 50,6 locuitori/km². Un fenomen interesant s-a petrecut în Oltenia, care a cunoscut un proces masiv de imigrare, ajungând să-și sporească densitatea în 1899 la 47,2 locuitori/km². De altfel, la sfârșitul secolului al XIX-lea, 12% din populația Olteniei era formată din locuitori veniți din Transilvania, așezați mai ales în regiunile sudice de câmpie, unde a și crescut numărul suprafețelor cultivate²¹.

Țările sud-balkanice s-au situat la 1900 sub media Transilvaniei, în ceea ce privește densitatea populației: Grecia 37,6 locuitori/km² și Bulgaria 39,1 locuitori/km². O dezvoltare substanțială a cunoscut Serbia care, deși în 1874 se afla sub media Transilvaniei, la 1900 a devansat-o cu o densitate de 51,6 locuitori/km². Ungaria în schimb, Polonia sau regiunile apusene ale

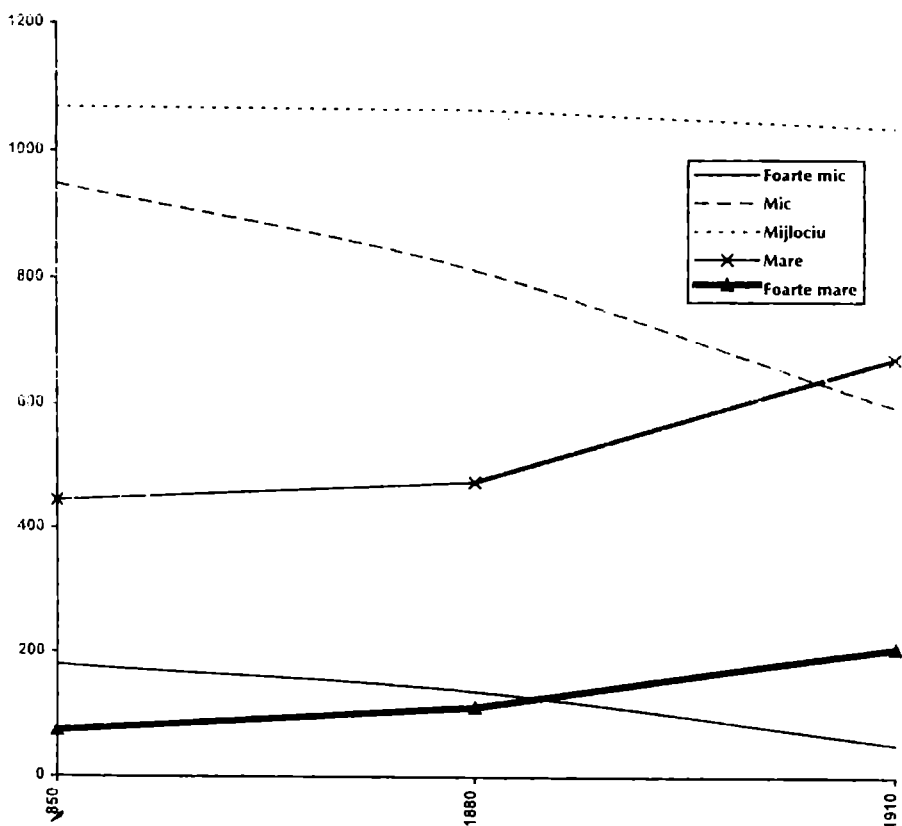
¹⁹ Maria Mihail, „Contribuții la geografia populației...“, p. 61.

²⁰ Leonida Colescu, *Analiza rezultatelor recensământului general al populației României din 1899*, București, 1944, p. 39.

²¹ D. Bugă, „Populația Olteniei...“, p. 58 sq.; Ecaterina Negruți, „Situația demografică a Moldovei...“, p. 248.

continentului au înregistrat la 1900 valori ale densității populației de peste 73 locuitori/km², o atare situație având multiple consecințe în planul realităților economico-sociale și chiar politice²².

Densitatea populației Transilvaniei între 1850-1910 reflectă pregnant modificările survenite în privința dinamicii demografice a provinciei și în procesul firesc de reorganizare a habitatului uman. Relieful variat, evoluție istorică anterioară, precum și condițiile socio-economice diferite au impregnat tipurilor de așezări și concentrării de populație o notă aparte. Din toate aceste schimbări transpare însă foarte clar tendința generală de modernizare a comportamentului demografic, în acord cu realitățile vest și central-europene.

Graficul nr. 1. Evoluția tipurilor de sate din Transilvania între 1850-1910.

²² Holm Sundhausen, *Historische Statistik Serbiens...*, p. 86; *Time Series of Historical...*, p. 3; Leonida Colescu, *Analiza rezultatelor...*, p. 40.

GENEALOGIA UNUI MEDIEVIST: P. P. PANAITESCU

MIHAI SORIN RĂDULESCU

Și astăzi poate fi admirat în biserica din Trăistari (Ocnele Mari, jud. Vâlcea), tabloul votiv înfățișând pe membrii familiei celui care a rectitorit lăcașul: Panait Rusu¹. De la acest străbunic, pe linie paternă - de la al cărui prenume s-a format și patronimul său - moștenea P. P. Panaitescu o ascendență slavă, de care era conștient, după cum reiese dintr-o notiță din jurnalul său (datând din 13 iulie 1921 - istoricul avea, așadar, 21 de ani): „Cu sufletul meu de slav, plin de contraziceri, de întunerici și de lumini înșelătoare, poți să știi ceva hotărât?”² Poate că această moștenire genealogică își va fi pus amprenta pe alegerea profesiei de către viitorul slavist. Deși tatăl său, inginerul Panait Panaitescu, ar fi vrut - după mărturia soției istoricului - ca acesta să devină inginer³, P. P. Panaitescu s-a îndreptat spre studiul trecutului românesc, de care îl legau - cum se va vedea din lista de strămoși ce urmează - numeroase fire genealogice.

O înrudire prin alianță a familiei paterne a lui P. P. Panaitescu îl lega pe acesta de Nicolae Titulescu. Astfel, un unchi al istoricului Toma Panaitescu, care și-a schimbat numele în „Marocneanu“ (patronim provenit din numele localității Ocnele Mari), s-a căsătorit cu Lina Urdăreanu, soră a mamei lui Nicolae Titulescu⁴ și nepoată a pictorului Theodor Aman⁵. Au avut urmași care constituiau, așadar, rudele comune ale lui P. P. Panaitescu și Nicolae Titulescu⁶.

¹ *Marele dicționar geografic al României*, alcătuit și prelucrat după dicționarele parțiale pe județe de George Ioan Lahovary, General C. I. Brătianu și Grigore G. Tocilescu, vol. IV, București, 1901, p. 535. Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. Țara Românească*, vol. II, Craiova, 1970, p. 458.

² P. P. Panaitescu, *Pagini de jurnal (1921-1927)*, ediție îngrijită de Silvia Panaitescu, Cluj, 1974, p. 34.

³ *Ibidem*, p. 44, notă (cu asterisc).

⁴ Mihai Sorin Rădulescu, *Nicolae Titulescu - deslușiri genealogice*, idem, *Genealogii*, București, 1999, p. 43.

⁵ Idem, *Theodor Aman - legături genealogice*, în vol. *Centenar Theodor Aman*, București, 1991, p. 29.

⁶ V. supra nota 4.

Revenind la biserica din Trăistari (cu hramul „Intrarea Maicii Domnului în Biserică“), aş vrea să notez cele constatate de mine la vizitarea bisericii, în ziua de 30 iunie 1994. În curtea ei se găseşte o cruce cu un pomelnic în chirilică al familiei lui P. P. Panaitescu. În pridvor, o pisanie consemnează faptul că biserica a fost începută în 1856 de Siluan, egumenul de la Titireciu, continuată şi terminată în 1862 de Panait Rusu. Tabloul votiv, repictat, aflat pe peretele vestic al pronaosului, înfăţişează la sud, pe Panait Rusu cu soţia sa, şi la nord, pe Anastasie Panaitescu cu soţia sa şi cu un fiu. În muzeul bisericii se păstrează o Evanghelie ferecată în argint, donată în 1871 de „Panait Ion Rusu“, şi un potir cu pomelnicul familiei acestuia.

Prin mama sa, Leonia Greceanu, P. P. Panaitescu descindea din multe neamuri boiereşti moldoveneşti. În primul rând, este vorba de familia Greceanu din Moldova, căreia Gheorghe Ghibănescu i-a consacrat un studiu⁷. Prin Greceni, P. P. Panaitescu se înrudea îndeaproape cu familia Caradja, înrudire care a determinat preocuparea sa pentru *Efemeridele* banului Constantin Caradja⁸. Prin străbunica sa, Profira Miclescu (nr. 15 în lista de strămoşi de mai jos), P. P. Panaitescu venea văr de gradul IV cu Nicolae Iorga⁹. De asemenea, P. P. Panaitescu avea ca strămoşi comuni cu colegul său de generaţie, istoricul Gheorghe Brătianu, pe marele spătar Mihai Cantacuzino, marele logofăt Nicolae Buhuş, marele paharnic Chiriac Sturza, marele vornic Gavriliţă Costachi, marele vistier Gheorghe Ursachi, marele vornic Ioan Racoviţă, Lascăr Ruset ş.a.¹⁰.

Pe linie feminină, P. P. Panaitescu descindea dintr-o serie de personaje ale istoriei medievale: din domnitorii Antonie Ruset (nr. 468), Alexandru Iliaş (nr. 1886), Ştefan (I) Tomşa (tatăl personajului nr. 1959), Rađu Şerban (tatăl personajelor nr. 1645, 2011); din marii boieri Constantin Cantacuzino, mare postelnic (nr. 2010), Vasile Ureche (nr. 1604; fratele cronicarului Grigore Ureche), Iordache Ruset, (nr. 490), „matca tuturor răotăţilor“, după spusa cronicarului, Mihai Cantacuzino spătarul (nr. 822), marele ctitor al epocii brâncoveneşti.

Cu ajutorul bibliografiei indicate, am reconstituit ascendenţa istoricului pe 11 generaţii (până în a doua jumătate a sec. al XVI-lea - întâia jumătate a sec. al XVII-lea), deoarece lista de strămoşi surprinde cel mai complet

⁷ Gh. Ghibănescu, *Familia Greceanu (din Moldova). Studiu istoric şi genealogic*, în buletinul „Ioan Neculce“, fasc. IX, 1932.

⁸ P. P. Panaitescu nota la 1 iulie 1921: „Vărul meu, C. Caradjea [sic], mi-a dat un manuscris de cronică greacă (1775-1808), inedit. Îl voi traduce la vară“ (*Pagini de jurnal*, p. 31-32).

⁹ Ştefan S. Gorovei, Mihai Sorin Rădulescu, *Sirămoşii cunoscuţi ai lui N. Iorga*, în „Acta Moldaviae Meridionalis“, VII-VIII, 1985-1986, p. 442, nota 23.

¹⁰ Mihai Sorin Rădulescu, *Cu privire la strămoşii lui Gheorghe I. Brătianu*, în idem, *Genealogia românească. Istorie şi bibliografie*, Brăila, 2000, p. 178-205.

zestrea genealogică a unei persoane¹¹. Am folosit numerotarea Sosa-Stradonitz, conform căreia un personaj cu numărul curent „n“ este fiul personajului cu numărul curent „2n“ și al lui „2n+1“¹².

Din lista strămoșilor cunoscuți ai lui P. P. Panaitescu reiese descreșterea procentului acestora, de la o generație la alta: în generația a III-a, din 4 strămoși sunt cunoscuți 3, deci 75%. În generația a IV-a, din 8 strămoși pot fi stabiliți 5, deci 62,5%. În generația a V-a, din 16 ascendenți sunt cunoscuți 8, deci 50%. În generația a VI-a, din 32 strămoși am depistat 15, deci 46,8%. În generația a VII-a, din 64 strămoși am stabilit 25, deci 39%. În generația a VIII-a, din 128 strămoși sunt cunoscuți 42, deci 32%. În generația a IX-a, din 256 strămoși se pot stabili 54, deci 21%. În generația a X-a, din 512 ascendenți am depistat 74, deci 14,4%. În generația a XI-a, din 1024 strămoși sunt cunoscuți 55, deci 5,3%. În total, din 2047 strămoși am putut stabili 281, deci 13,7%. De asemenea, în lista strămoșilor poate fi constatat fenomenul „pierderii strămoșilor“, adică al repetării unor personaje în aceeași generație sau în generații diferite. Astfel, în acest sens pot fi citați Apostolache Catargi, Gavriliță Costachi, Chiriac Sturza și mulți alții.

După cum se vede în lista strămoșilor săi, P. P. Panaitescu descindea, după mamă, din numeroase familii boierești moldovenești (Grecenii, Bălșeștii, Micleștii, Sturzeștii, Buhușeștii, Costăcheștii, Racovițeștii ș.a.), precum și din neamuri de obârșie grecească (Manu, Sutz, Caradja ș.a.). Ascendența sa paternă era însă, după cum am menționat mai sus, oltenească.

Lista strămoșilor lui P. P. Panaitescu

I. 1. P. P. Panaitescu	V. 16-23...
II. 2. Panait Panaitescu, inginer	24. Nicolae Greceanu, căminar
3. Leonia Greceanu	25. Smaranda Buhuș
III. 4. Anastasie Panaitescu	26. Vasile Balș de la Ionășeni, spătar
5. ...	27. Ecaterina Vărnăv
6. Alexandru Greceanu, medic	28. Scarlat Manu (1752-1804), mare
logofăt în Moldova
7. Ruxandra Manu	29. Ecaterina Sutz
IV. 8. Panait Rusu	30. Manolache Miculescu, paharnic
9-11 ...	31. Smaranda Sturza
12. Gheorghe Greceanu, agă	VI. 32-47...
13. Anastasia Balș (Coana Chirița)	48. Iancu Greceanu, paharnic
14. Dimitrie (Dumitrache) Manu, vornic	49. Ilinca Donici
15. Profira Miculescu	50. Șerban Buhuș (era + la 1.VII.1802),
paharnic

¹¹ Pierre Durye, *La généalogie*, Paris, P.U.F., 1963, p. 57-62.

¹² *Ibidem*, p. 62-68.

51. Catinca Costachi
 52. Sandu Balș
 53. Anița Catargi
 54. Toader Vârnăv
 55. Safta Lascăr
 56. Manoil Manu
 57. Zafira Caradja
 58. Ioan Sutz, hatman în Moldova
 59. ...
 60. Sandu Miculescu, ban
 61. Safta Costachi
 62. Iordache Sturza, logofăt
 63. Elena Rosetti
 VII. 64-95...
 96. Nicolae Greceanu, medelnicer
 97. Anița Adam
 98. Lupu Donici, medelnicer
 99. Ecaterina Sturza
 100. Toader Buhuș, postelnic (1745, 1756)
 101. ...
 102. Lupu Costachi (+ 1774)
 103. Smaranda Sturza
 104. Andrei Balș
 105. ...
 106. Ștefan Catargi, clucer
 107. Maria Krupenski
 108. Sandu Vârnăv, pârcălab de Orhei (1725)
 109. Ecaterina Tacu
 110-111...
 112. Mihail Mano
 113. Smaranda
 114. Scarlat Caradja, medic
 115. ...
 116. Constantin (Draco) Sutz
 117. Maria Rosetti
 118-119...
 120. Constantin Miculescu
 121. Ecaterina Sturza
 122. Iordache Costachi, postelnic
 123. Tofana Luca
 124. Ioan Sturza
 125. Evdochia Caliarhi (Florescu)
 126. Ștefan Rosetti
 127. Safta Aslan
 VIII. 128-191...
 192. Mihai din Greceni, clucer
 193. ...
 194. Costea Adam (Moviliță)
 195. ...
 196. Apostol Donici, pârcălab de Orhei (1724), de Soroca (1730)
 197. Maria Leca
 198. Vasile Sturza, mare stolnic
 199. Ileana Costachi
 200. Nicolae Buhuș, mare armaș
 201. Safta Ciobanul
 202-203...
 204. Iordache Costachi, stolnic (zis „Venin“)
 205. Maria Racoviță
 206. Mihai Sturza (+ 1756), mare vornic
 207. Ecaterina Darie
 208. Vasile Balș, mare logofăt
 209-211...
 212. Apostolache Catargi, pârcălab de Soroca (1673) (= 794, 1934)
 213. Catinca Moreanu (= 795, 1935)
 214. Sandu Krupenski, medelnicer
 215. ...
 216. Ștefan Vârnăv, postelnic (1710)
 217. Paraschiva Arhip
 218. Dumitrașcu Tacu
 219-223...
 224. Manoil Mano
 225. Ruxandra
 226-227...
 228. Iordache Caradja, mare postelnic
 229. Ruxandra Diplovatatz
 230-231...
 232. Diamantaki Draco (din Epir)
 233. ...
 234. Ioan Rosetti
 235. Ileana Mavrocordat
 236-239...
 240. Gavril Miculescu
 241. Catinca Dubău
 242. Sandu Sturza, stolnic

246. Adam Luca, mare sluger
 247. Maria Canano
 248. Sandu Sturza
 249. Safta Paladi
 250. Antonache Caliarhi, mare ban
 251. Anuța Florescu
 252. Manolache Rosetti
 253. Irina Buhuș
 254. Aslan, vameș
 255. Anița Krupenski
- IX. 256-391...
 392. Gavril Donici, pârcălab de Orhei (1689)
 393. Catrina, fiica lui Albul serdar
 394-395...
 396. Sandu Sturza, mare stolnic (= 966)
 397. Paraschiva Catargi (= 967)
 398. Solomon Costachi
 399. Catinca Ursachi
 400. Alexandru Buhuș, mare hatman
 401. Alexandra Ureche
 402. Constantin Ciobanul, mare postelnic
 403. Safta Buhuș
 404-407...
 408. Lupu Costachi, mare vornic al Țării de Jos
 409. Ruxandra Balș
 410. Dimitrie Racoviță (1673-1728), mare hatman
 411. Ilinca Cantacuzino
 412. Ion Sturza, mare vornic
 413. Irina Bucium
 414-415...
 416. Ionașco Balș, mare vornic
 417-423...
 424. Gheorghe Catargi, mare vornic (= 1588)
 425. Irina, fiica lui Gorgan pitarul (= 1589)
 426. Nicolae Moreanu, hatman (= 1590)
 427. ...
 428. Andronache Krupenski, jicnicer (= 510)
 429. Maria, fiica lui Dumitru stolnic (= 511)
 430-431...
 432. Vasile Vârnab
 433. Anița Seachil
 434-447...
 448. Gheorghe Mano
 449-455...
 456. Constantin (Costea) Caradja, mare postelnic
 457-467...
 468. Antonie Ruset V. V.
 469. Zoe
 470. Alexandru Mavrocordat „Exaporitul“
 471. Sultana Hrisoscoleu
 472-479...
 480. Grigore Miculescu, paharnic
 481. Măricuța Isar
 482. Tudosie Dubău, logofăt
 483. Măricuța
 484. Alexandru Sturza, ban
 485. ...
 486. Grigore Arghirie
 487. ...
 488. Vasile Costachi, mare vornic al Țării de Jos
 489. Catrina Cantacuzino
 490. Iordache Ruset
 491. Safta N. Racoviță
 492. Gavril Luca (+ 1686), spătar
 493. Safta Gore
 494-495...
 496. Ion Sturza, mare vornic
 497. Irina Bucium
 498. Ion Paladi
 499. Anastasia Racoviță
 500-501...
 502. Istrate Florescu
 503. Voichița Poenaru
 504. Constantin Ruset, cuparul (= 980)
 505. O fiică a lui Scarlat Beglitzi (= 981)
 506. Nicolae Buhuș, mare logofăt
 507. Anița Furtună
 508-509...
 510. Andronache Krupenski, jicnicer (= 428)
 511. Maria, fiica lui Dumitru stolnic (= 429)
- X. 512-783...
 784. Nicolae Donici, mare logofăt
 785. Lupa Jora
 786. Albul serdar

- 787-791...
792. Chiriac Sturza, mare paharnic (= 824, 992, 1614, 1932)
793. Alexandra Prăjescu (= 825, 993, 1615, 1933)
794. Apostolache Catargi, pârcălab de Soroca (1673) (= 212, 1934)
795. Catinca Moreanu (= 213, 1935)
796. Gavriliță Costachi, mare vornic al Țării de Jos (= 816)
797. Tudosica Costin (= 817)
798. Gheorghe Ursachi (+ ante 17.II.1692), mare vistier
799. ...
800. Dumitru Buhuș, mare vistier
801. Ileana Bucioc
802. Nicolae Ureche (+ ante 9.III.1655)
803. Safta Neagoe
- 804-805...
806. Constantin Buhuș (zis Buhușel), mare logofăt
807. Maria Sturza (+ 1703)
- 808-815...
816. Gavriliță Costachi (+ 1688), mare vornic al Țării de Jos (= 796)
817. Tudosica Costin (= 797)
818. Ionașcu Balș, mare vornic
819. ...
820. Ion Racoviță, mare vornic al Țării de Sus
821. Safta Costachi
822. Mihai Cantacuzino (+ 1716, mare spătar
823. Maria Mogoșescu (Grădișteanu)
824. Chiriac Sturza (+ 1682), mare paharnic (= 792, 992, 1614, 1932)
825. Alexandra Prăjescu (= 793, 993, 1615, 1933)
826. Ion Bucium (= 994)
827. Sultana Jora (= 995)
- 828-831...
832. Vasile Balș
833. Maria Hâjdeu
- 834-847...
848. Neula Catargi, mare vistier
849. Despa, fiica lui Vasile, mare vistier în Țara Românească
850. Gorgan pitar
- 851-857...
858. Dumitru stolnic
859. ...
860. Irimia Vârnab din Cernești, diac
861. ...
862. Seachil, pârcălab de Suceava
- 863-911...
912. Dimitrie Caradja
- 913-935...
936. Lascăr Ruset, mare logofăt al Patriarhiei ecumenice (= 1960)
937. Bela Cantacuzino (= 1961)
- 938-939...
940. Nicolae Mavrocordat (1599-1652)
941. Roxana Beglitzi
942. Hrisoscoleu, mare logofăt al Patriarhiei ecumenice
943. Domnița Casandra, fiica lui Alexandru Iliăș V. V.
- 944-959...
960. Ionașcu diacul din Gugești
- 961-963...
964. Vasile Dubău
965. Nastasia Murguleț
966. Sandu Sturza, mare stolnic (= 396)
967. Paraschiva Catargi (= 397)
- 968-975...
976. Gavriliță Costachi, mare vornic al Țării de Jos
977. Maria Caracăș
978. Toderașcu Cantacuzino, mare vistier
979. Safta Boul
980. Constantin Ruset, cuparul (= 504)
981. O fiică a lui Scarlat Beglitzi (= 505)
982. Nicolae Racoviță (+ 1685), mare logofăt
983. Maria Balș
984. Luca, pârcălab de Lăpușna
985. Gherghina, fiica pârcălabului Carabăț
- 986-991...
992. Chiriac Sturza, mare paharnic (= 792, 824, 1614, 1932)
993. Alexandra Prăjescu (= 793, 825, 1615, 1933)

994. Ion Bucium (= 826)
 995. Sultana Jora (= 827)
 996. Teodor Paladi, spătar
 997. ...
 998. Ion Racoviță (+ 1688), mare vornic
 al Țării de Sus
 999. Safta Costachi
 1000-1003...
 1004. Stoian (Florescu), mare comis
 1005. Ancuța Cantacuzino
 1006-1007...
 1008. Lascăr Ruset, mare logofăt al Patriarhiei
 ecumenice (= 936, 1960)
 1009. Bela Cantacuzino (= 937, 1961)
 1010. Scarlat Beglitzi (= 1882)
 1011. Cocona Caradja (= 1883)
 1012. Dumitru Buhuș, mare vistier
 1013. Dafina Jora
 1014. Mihai Furtună (Fortuna), (grec), mare
 comis
 1015-1021...
 1022. Dumitru stolnic
 1023. ...
 XI. 1024-1567...
 1568. Andrei Donici
 1569. ...
 1570. Grigore Jora
 1571. Ruxandra Moțoc
 1572-1583...
 1584. Matei Sturza, vistiernic (= 1648, 1984)
 1585. Nastasia Mihăilescu (= 1649, 1985)
 1586. Lupu Prăjescu, mare comis (= 1650,
 1986)
 1587. Safta Ghenghea (= 1651, 1987)
 1588. Gheorghe Cartargi, mare vornic (= 424)
 1589. Irina, fiica lui Gorgan pitarul (= 425)
 1590. Nicolae Moreanu, hatman (= 426)
 1591. ...
 1592. Apostol Costachi, mare sluger (= 1642,
 1952, 1998)
 1593. Tofana Bujoreanu (= 1643, 1953, 1999)
 1594. Iancu Costin (= 1634)
 1595. Safta Scoarțeș (nepoata lui Miron
 Vodă Barnovschi) (= 1635)
 1596. Ursachi
 1597-1599...
 1600. Cârstea Buhuș, pârcălab (= 2024)
 1601. Nastasia Prăjescu (= 2025)
 1602. Ilie Bucioc
 1603. Lupa Veveriță
 1604. Vasile Ureche (fratele cronicarului Grigore
 Ureche), mare logofăt
 1605. Magda, fiica lui Andrei hatmanul
 1606-1611...
 1612. Dumitru Buhuș, mare vistier
 1613. ...
 1614. Chiriac Sturza (+ 1682), mare paharnic
 (= 792, 824, 992, 1632)
 1615. Alexandra Prăjescu (= 793, 825, 993,
 1633)
 1616-1631...
 1632. Apostol Costachi, mare sluger (= 1592,
 1642, 1952, 1998)
 1633. Tofana Bujoreanu (= 1593, 1643, 1953,
 1999)
 1634. Iancu Costin, hatman
 1635. Safta Scoarțeș (nepoata lui Miron Vodă
 Barnovschi) (= 1595)
 1636. Vasile Balș
 1637. Maria Hâjdeu
 1638-1639...
 1640. Racoviță Cehan (= 1664), mare logofăt
 (= 1964, 1996)
 1641. Tofana Șoldan (= 1965, 1997)
 1642. Apostol Costachi, mare sluger (= 1592,
 1632, 1952, 1998)
 1643. Tofana Bujoreanu (= 1593, 1633, 1953,
 1999)
 1644. Constantin Cantacuzino (+ 1663), mare
 postelnic (= 2010)
 1645. Domnița Elina, fiica lui Radu Șerban
 V. V. (= 2011)
 1646. Vâlcu Grădișteanu, mare vornic
 1647. ...
 1648. Matei Sturza, vistier (= 1584, 1984)
 1649. Nastasia Mihăilescu (= 1585, 1985)
 1650. Lupu Prăjescu (= 1586, 1986)
 1651. Safta Ghenghea (= 1587, 1987)

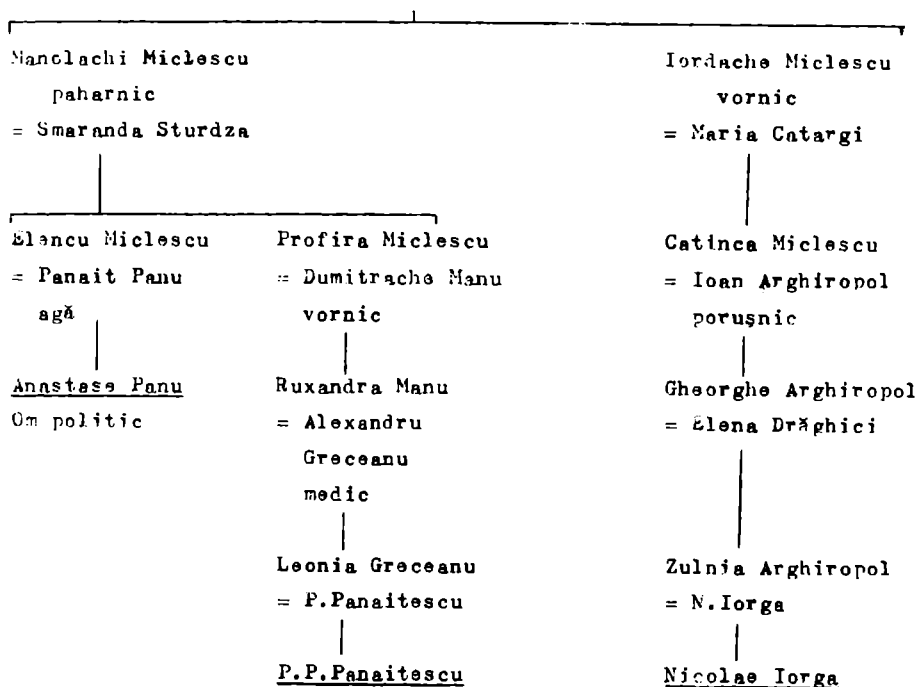
- 1652-1663...
1664. Gheorghe Balș, mare logofăt
1665. ...
1666. Ștefan Hâjdeu
1667. Alexandra Petriceicu (sora domnitorului Ștefan Petriceicu)
- 1668-1697...
1698. Vasile (grec), mare vistier în Țara Românească (1615)
- 1699-1823...
1824. Constantin Caradja
- 1825-1873...
1874. Mihail Cantacuzino „Șaitanoglu“ (+ 1578), mare cămăraș al ocnelor Sultanului (= 2018)
- 1875-1879...
1880. Laurențiu Mavrocordat
1881. ...
1882. Scarlat Beglitzi (= 1010, 1962)
1883. Cocona Caradja (= 1011, 1963)
- 1884-1885...
1886. Alexandru Iliăș V. V.
1887. Maria Catargi
- 1888-1919...
1920. Borcea vornic
1921. Axinia Bucium (?)
- 1922-1927...
1928. Gheorghe Cârțu, aprod
1929. ...
1930. Irimia Murguleț
1931. Candachia Dragotă
1932. Chiriac Sturza, mare paharnic (= 792, 824, 992, 1614)
1933. Alexandra Prăjescu (= 793, 825, 993, 1615)
1934. Apostolache Catargi, pârcălab de Soroca (1673) (= 794)
1935. Catinca Moreanu (= 795)
- 1936-1951...
1952. Apostol Costachi, mare sluger (= 1592, 1632, 1998)
1953. Tofana Bujoreanu (= 1593, 1633, 1999)
1954. Ștefan Caracaș, stolnic
1955. ...
1956. Iordache Cantacuzino, mare vistier în Moldova
1957. Ecaterina Costea Bucioc
1958. Ștefan Boul
1959. Ruxandra Tomșa (fiica lui Ștefan II. Tomșa V. V.)
1960. Lascăr Ruset, mare logofăt al Patriarhiei ecumenice (= 936, 1008)
1961. Bela Cantacuzino (= 937, 1009)
1962. Scarlat Beglitzi (= 1010, 1882)
1963. Cocona Caradja (= 1011, 1883)
1964. Racoviță Cehan (+ 1664), mare logofăt (= 1640, 1996)
1965. Tofana Șoldan (= 1641, 1997)
1966. Lupu Balș
1967. ...
1968. Popa Istrate din Cristești
1969. Călina, fiica Oanei, nepoata lui Toader slugerul
1970. Carabăț, pârcălab
- 1971-1983...
1984. Matei Sturza, vistiernic (= 1584, 1648)
1985. Nastasia Mihăilescu (= 1585, 1649)
1986. Lupu Prăjescu, mare comis (= 1586, 1650)
1987. Safta Ghenghea (= 1587, 1651)
- 1988-1991...
1992. Paladi (grec), mare vistiernic (1638)
- 1993-1995...
1996. Racoviță Cehan (+ 1664), mare logofăt (= 1964)
1997. Tofana Șoldan (= 1965)
1998. Apostoi Costachi (= 1592, 1632, 1642, 1952)
1999. Tofana Bujoreanu (= 1593, 1633, 1643, 1953)
- 2000-2009...
2010. Constantin Cantacuzino (+ 1663), mare postelnic (= 1644)
2011. Domnița Elina, fiica lui Radu Șerban V. V. (= 1645)
- 2012-2017...
2018. Mihail Cantacuzino „Șaitanoglu“ (+ 1578) (= 1874)
- 2019-2021...
2022. Constantin Caradja
2023. ...
2024. Cârstea Buhuș, pârcălab (= 1600)
2025. Nastasia Prăjescu (= 1601)
2026. Ionașco Jora, vornic de poartă
2027. Simina Arapu
- 2028-2047...

BIBLIOGRAFIE

- IOAN C. FILITTI, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919;
- GH. GHIBĂNESCU, *Familia Greceanu (din Moldova). Studiu istoric și genealogic*, în buletinul „Ioan Neculce”, fasc. IX, 1932;
- Documente din secolele al XVI-lea - al XIX-lea privitoare la familia Mano*, culese, adnotate și publicate de CONSTANTIN GEORGE MANO, București, 1907;
- ȘTEFAN METEȘ, *Contribuții nouă privitoare la familia boierească Buhuș din Moldova*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, s. III, t. VII, mem. 8, 1927, p. 46-47, 48, 59;
- General M. RACOVIȚĂ-CEHAN, *Familia Racoviță-Cehan. Genealogie și istoric*, București, 1942;
- General R. ROSETTI, *Familia Rosetti*, vol. I, București, 1938;
- NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. Țara Românească*, vol. II, Craiova, 1970;
- Idcm, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova sec. XIV-XVII*, București, 1971;
- DUMITRU VELCIU, *Grigore Ureche*, București, 1979.

ANEXE

I. ÎNRUDIREA LUI P. P. PANAITESCU CU NICOLAE IORGA ȘI ANASTASE PANU

II. ÎNRUDIREA LUI P. P. PANAITESCU CU CONSTANTIN GANE

GHEORGHE GRECEANU

sp^{at}tar

= ANASTASIA BALȘ (prototipul "Coanei Chirița")

Alexandru Greceanu

Medic

= Ruxandra Manu

Leonia Greceanu

= P. Panaitescu

P. P. Panaitescu

Agripina Greceanu

= Costache Canano

(1829 - 1883)

Constanța Canano

(+ 1909)

= Ștefan Gane

Constantin Gane

EXPLOZIA DEMOGRAFICĂ*

ION BULEI

O privire pe Internet¹ ne duce la datele U.N.D.P. (United Nations Development Program) privind populația globului în 1999. În fiecare zi ea crește cu 220000 de persoane, deci cu 150 de persoane pe minut. În ciuda războaielor de fiecare zi - o permanență a boliiilor, a epidemiilor infantile, a sidei..., populația terrei va înregistra în septembrie 1999 o cifră incredibilă pentru bunicii noștri: 6 miliarde! Și când te gândești că în circa 200000 de ani, până la începutul acestui veac, planeta nu ajunsese decât la un miliard! Iar Europa? În 1700 avea 110 milioane. În jurul lui 1750 avca între 120-140 de milioane (era o consecință firească a crizei din veacul 17). În 1800 ajunge la 180-190 de milioane, cu o cotă de creștere dublă față de prima jumătate a sec. 17. 50 de ani mai târziu erau deja 266 milioane, apoi 401 milioane la 1900, pentru a ajunge în 1950 la 570, iar la 1990 la 700 de milioane. O creștere nu spectaculoasă în ultimele decenii, dar nu mai puțin sesizată (nu am calculat emigrările în SUA, Canada, America de Sud, Australia, Africa...)². Creșterea nu este aceeași pretutindeni. De-a lungul secolului 19 se triplează în Marea Britanie, Finlanda, Danemarca și Rusia europeană, se dublează în Belgia, Olanda, Germania, Austro - Ungaria, Italia și crește nesemnificativ în Franța³.

În numai ultimii 40 de ani populația globului a trecut însă de la 3 la 6 miliarde! Și potrivit previziunilor U.N.D.P., în 2013-2014 va atinge 13 miliarde! Suntem sub semnul exclamărilor, al unei uluiri continue. Joel Cohen, directorul laboratorului privind populația al Universității Rockefeller, în cartea

* Dedicăm aceste puține și neînsemnate gânduri profesorului nostru Ștefan Ștefănescu, cel care a propus studenților Facultății de Istorie a Universității București un excelent și util curs de demografie istorică și celui care a scris *Demografia dimensiune a istoriei*, Timișoara, Edit. Facla, 1974.

¹ Vezi overpop.org/index.htm; www.overpopulation.com; Paul Ehrlich and the population bomb; www.pbs.org/kqed/population-bomb/indexinf.htm

² Giuseppe Galasso, *Storia d'Europa, 3. Eta' contemporanea*, Editori Laterza, p. 20-21.

³ *Ibidem*, p. 21-23.

sa „Câți vom trăi pe pământ?“, ajunge la cifra suportabilă de 14 - 16 miliarde. După ecologul american Paul Ehrlich, cel care în 1968 publicase „The population Bomb“, anunțând că populația numeroasă va fi principala problemă ambientală a viitorului, terra nu va putea suporta mai mult de 12 miliarde. „Câte milioane de persoane poate suporta terra?“, întreabă revista italiană „Panorama“ pe Mathis Wackernagel, cercetător la Vancouver. „Depinde: dacă cei 6 md de azi ar trăi cu nivelul de viață al americanilor, atunci omenirea ar avea nevoie de alte cinci planete pentru a menține acest standard“. - „Nu vi se pare totuși că exagerați?“ - „Toate datele pe care le avem la dispoziție ne spun asta. Noi am măsurat amprenta ecologică a SUA: ceva mai mult de 5 ha pe cap de locuitor. Media mondială e de 1 ha și jumătate. Sunt soluții de depășire a situației? - Una singură: să experimentăm un stil de viață care poate să producă o îmbunătățire a vieții cu o cantitate mai mică de resurse întrebuințate. - „În caz contrar? - Am făcut acest calcul: 8 - 9 miliarde de locuitori suprafața va scădea la circa un ha. Azi media pentru italieni este de 4 ha pe cap de locuitor. Cum vedeți, „prima“ lume (lumea țărilor bogate) este aceea care trebuie să frâneze și să ajute partea mai săracă a umanității să supraviețuiască“. La fel, pentru demograful italian Antonio Golini omenirea se va descurca în viitor doar dacă țările bogate vor consuma mai puțin decât o fac. Astăzi, în practică, o mică parte a omenirii, 20%, consumă 80% din resursele globului. Locuitorii planetei consumă în total 1, 7 miliarde de tone de produse animale pe an, dar mai mult de 1,5 miliarde de persoane nu au mâncat carne în viața lor. În fiecare an din toate mările și oceanele se pescuiesc 95 de milioane de tone, dar numai Japonia singură consumă mai mult de 10 milioane. În timp ce un american mediu consumă, pentru folosințe casnice, circa 400 de litri de apă pe zi (un italian circa 300), mai mult de un miliard de persoane trăiesc fără apă potabilă. „Un miliard de persoane trăiește cu mai puțin de un dolar pe zi și trei miliarde cu mai puțin de doi dolari și nu au nici un acces la medicamente de nici un fel. Explozia demografică a dat naștere la săraci cu miliardele și nu mai pot aștepta“⁴. Sunt cuvintele lui James Wolfensohn, președintele Băncii Mondiale, O.N.U a clasificat 48 de țări, africane cele mai multe, unde se moare de foame, de malarie, poliomelite, holeră, meningită, unde lipsesc toate bunurile care în țările civilizate sunt de mult necesități.

Și cu toate acestea în continentul negru populația crește în ritm foarte înalt (de la 223 milioane în 1950 la 780 milioane astăzi, 1 miliard 453 milioane în 2025, 2 miliarde în 2050). India altă țară cu grave probleme de susținere, din punct de vedere al populației va depăși China în anii imediat următori.

⁴ „Panorama“, anno XXXVI, nr. 1 (1708) din 7 ianuarie 1999, p. 121.

⁵ Ibidem, p. 122.

Creșterea populației se face într-un ritm discontinuu, contradictoriu, surprinzător. De fapt necontrolat. În rândul țărilor bogate, același fenomen. Canadienii vor descrește după 2050, SUA vor crește de la 273 milioane astăzi la 347 în același an, 2050 (și majoritatea populației va fi de limba spaniolă). Italienii, germanii, spaniolii, grecii (și românii) vor începe să descrească. Italienii vor fi în 2050 cu 15 milioane mai puțini (deocamdată ei dețin primatul vârstei, 23% fiind peste 60 de ani). Longevitatea este, desigur, mai mare în țările dezvoltate. Japonezii sunt cei mai longevivi (80 de ani). Urmează spaniolii, italienii, germanii, francezii, grecii. În cealaltă parte, în țările subdezvoltate, cel mai puțin trăiesc africanii (în Sierra Leone doar 37 de ani, ca în Evul Mediu). În general vârsta medie a africanilor nu depășește 42 de ani. Marile metropole ale lumii își vor schimba și ele locurile. În 2050 cel mai mare oraș va fi Tokio, cu peste 28 de milioane, urmat de Bombay, peste 26, Lagos, peste 24, Shanghai, peste 20, Sao Paulo, Karachi, Dacca...

Explozia demografică a generat până acum multă sărăcie. Și o va face în continuare. Din 100 de noi născuți doar trei sunt în țările bogate, 97 sunt în a treia sau a patra lume. Ce va fi într-un viitor nu prea îndepărtat? Generațiile ce vin vor avea sigur mai multe probleme decât avem noi (și nu s-ar putea spune că noi avem puține).

Această explozie demografică va schimba cu ceva cercetarea demografică? Până acum demografia istorică, acea ramură a demografiei care se ocupa cu studiul prevalent cantitativ al populației trecutului și care în România, dar și în alte țări, de pildă în Italia, trata doar evoluția populației până la unirea din 1859, își va lărgi câmpul de investigație spre o demografie de lungă durată. Distincția între o demografie a prezentului și demografia istorică, care studiază trecutul, rămâne doar pe planul didactic și cel descriptiv. Obiectivele relevante ale demografiei istorice și care, potrivit istoricului L. Del Panta, sunt: descrierea și explicarea marilor tendințe demografice și interpretarea mecanismelor de reproducere a populației, așează mai curând această disciplină într-o poziție de graniță între cercetarea demografică și cercetarea istorică⁶. Inevitabil vor spori tehnicile demografiei, limitele cum sunt de imprecizia și insuficiența izvoarelor, de regulă înregistrările parohiale. Întrebările, puse izvoarelor și care priveau esențial doar legăturile dintre crizele agrare și crizele demografice (vezi cercetările lui J. Meuvret și P. Goubert în Franța) se amplifică cu altele privind procesul de diminuare a fecundității, mult mai complexe și care pot da roade și atunci când izvoarele sunt insuficiente. Cresc, de asemenea, preocupările privind comportamentul indivizilor și al

⁶ L. Del Panta, *Demografia storica*, in „Dizionario di storiografia“, Bruno Mondadori, 1996, p. 297-298.

nucleelor familiale, de mare interes și pentru istoria socială. Cercetarea demografică devine o analiză serioasă, posibilă astăzi datorită tehnicilor nominative. Un rol însemnat în elaborarea acestor tehnici au avut-o cercetările lui L. Henry. Coroborând între ele informații din izvoarele cele mai diverse, dar referitoare la același subiect, e posibilă descoperirea și a altor elemente pe care preoții nu le-au înregistrat (doar nașteri, botezuri, morți), cum ar fi, de pildă, vârsta femeilor la căsătorie și naștere a copiilor. Adunând datele tuturor membrilor familiei se pot obține indicatori demografici mult mai preciși.

Extinderea ariei de cercetare nominativă și automatizarea procedurilor de calcul sunt de un real folos. Evident că reconstrucția nominativă nu poate fi extinsă la întreaga populație. De aceea analiza nonnominativă rămâne, mai ales pentru țările care nu au la dispoziție sisteme statistice de încredere. Dar și în acest domeniu au apărut perspective metodologice fecunde, cum ar fi aceea a lui R. Lee, cunoscută sub denumirea de inverse projection. Ea consistă în reconstituirea principalilor parametri ai unei populații de-a lungul unui timp accentuat, pornind de la seriile istorice anuale de nașteri și decese. Cu o versiune modificată E. A. Wrigley și R. S. Schfield au propus o reconstituire a evoluției populației Angliei pentru trei secole, cercetând mecanismele care stau la baza reproducției populației pe o perioadă mai îndelungată. Sistemul demografic nu poate fi considerat ca un sistem închis. Populațiile sunt condiționate de climă, epidemii, spațiu, resurse alimentare și energetice care le influențează pe o perioadă mai lungă sau mai scurtă. Problematika demografiei istorice astăzi se întretaie cu numeroase alte discipline, fie din domeniul științelor umanistice, fie din acela al științelor naturale. Între principalele obiective ale cercetării istorico-demografice este, credem, acela al analizei interconecțiunii dintre sistemele demografic, economic și acela al ambientului natural.

Explozia demografică pune în lumină și teoriile demografice. Din a doua jumătate a secolului trecut, până la jumătatea secolului XX, neomalthusianismul și expansiunea demografică constituie cele două puncte de referință ale dezbaterilor asupra populației. Împotriva propagandei neomalthusiene erau biserica și mișcarea socialistă. Marx, în „Capitalul“, susținea că în regimul capitalist suprapopulația nu era consecința diminuării mijloacelor de subsistență, ci fructul unei proaste repartiții a bogățiilor. Diminuarea natalității în Franța, dar și în alte țări europene, concomitent cu nevoia de expansiune a regimurilor totalitare, nazismul, fascismul, comunismul de tip sovietic, au accentuat dezbaterile în sensul expansiunii demografice. Înfrângerea nazi-fascismului și căderea comunismului au influențat și ideologiile expansioniste de tip demografic. Scăderea fecundității în anii '70 și '80 în țările Europei occidentale au readus discuția în actualitate, concomitent cu

revenirea preocupărilor neomalthusiene determinate de exploziva creștere demografică în țările dezvoltate și de sensibilă degradare a mediului înconjurător și descreșterea materiilor prime. Pozițiile politico- doctrinare în fața scenariului demografic mondial oscilează între doi poli opuși. pe de o parte se crede că această creștere demografică excesivă constituie un obstacol decisiv în calea dezvoltării sociale și economice. Este ceea ce susțin, cu contribuțiile cele mai însemnate, mai mulți dintre cercetătorii de la Massachusetts Institute of Technology, mai ales de D. L. Meadows. Pe de altă parte, este părerea de sorginte marxistă, care susține că nu există probleme sociale în abstract și că orice tip de organizare productivă are particularitățile sale demografice. Faptul nu poate contrazice însă evidența unei creșteri demăsurate în țările lumii a treia și a patra. Între neomalthusieni și antimalthusieni sunt multe teorii intermediare, care se manifestă mai cu deosebire după conferințele mondiale ale populației, ținute la București, în 1980, la Ciudad de Messico, în 1984 și la Cairo⁷.

Comunitatea internațională pare să depășească disputele ideologice care au caracterizat anii '70 și începe să conștientizeze necesitatea de a înfrunța, cu mai mult realism, problemele demografice⁸. Dezechilibrul dintre populație și resurse și societate și ambient se pune, din nefericire, în termeni tot mai stringenți. Progresul științific, începând cu impulsul dat pe plan igienic și sanitar și continuând cu cel pe plan alimentar, detrimă căderea contradicției ecologice dintre populație și resurse. Creșterea demografică are tot mai puține limite biologice și naturale. Omul s-a despărțit astăzi de celelalte genuri animale mult mai evident decât o făcuse anterior. Și atunci scenariului „Diavolului“, cum numea Keynes teoria lui Malthus, poate să joace în toată libertatea. Creșterea populației poate urma spontana sa progresie geometrică. Deci „bomba demografică“. Și cum se poate găsi o cale de ieșire din amenințarea atât de gravă a pierderii echilibrului social? Răspunsul lui Malthus era acela experimentat în multe alte situații istorice particulare: controlul nașterilor și reducerea voluntară a expansiunii demografice. Și în fapt, aceasta este linia politicii sociale actuale în multe părți ale globului. Factorul pur demografic se propune astăzi ca un factor autonom și specific. Nu mai puțin decât alții: psihologici, economici...

⁷ Ibidem, p. 299.

⁸ Vezi pe larg M. Flcury, L. Henry, *Nouveau manuel de depouillement et d'exploitation de l'etat civil ancien*, Edition de l'Ined, Paris, 1976; L. Del Panta, R. Rettaroli, *Introduzione alla demografia storica*, Laterza, Roma - Bari, 1994; D. L. Meadows și alții, *I limiti dello sviluppo. Primo rapporto al Club di Roma*, Mondadori, Milano, 1972.

SOCIETATE ȘI ECONOMIE

ORAȘELE DIN ȚĂRILE ROMÂNE - MIJLOCITOARE ALE CONTACTELOR ECONOMICE TERESTRE DINTRE OCCIDENT ȘI ORIENT ÎN SECOLELE XIV-XVI

RADU MANOLESCU

1. Progresul economic, inclusiv cristalizarea vieții urbane medievale pe teritoriul României - din secolele X-XIII la Dunărea de Jos și în Transilvania, din secolele XIII-XIV la sud și la est de Carpați - așezarea unor coloniști germani în Țările Române în secolele XII-XV, prezența genovezilor în Marea Neagră și la Dunărea de Jos din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, constituirea și consolidarea statelor medievale Țara Românească și Moldova în secolul al XIV-lea, străbaterea teritoriului Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei de către segmentele românești ale marilor căi comerciale care legau Occidentul, Europa centrală și Marea Baltică de sud-estul continentului și de Marca Neagră¹, au creat condițiile necesare pentru realizarea în secolele XIII-XVI a unor contacte pe căi de apă și de uscat, atestate documentar între orașe din Țările Române și orașe din Europa centrală și apuseană.

2. În condițiile colonizării germane în Europa centrală și estică, coloniști germani s-au așezat și în Țările Române în secolele XII-XV. Începând cu mijlocul secolului al XII-lea și continuând în secolul următor, în Transilvania s-au statornicit coloniști de origine urbană și rurală (mineri, meșteșugari, negustori, agricultori) din Imperiul german (Flandra, Brabant, Lotaringia, Luxemburg, Franconia, Turingia, Bavaria, Saxonia), cunoscuți sub numele de sași (*Saxones*, *Sachsen*, deși, din punct de vedere numeric, coloniștii din Saxonia reprezentau o componentă relativ redusă în ansamblul celor migrați). Răspândiți în întreg cuprinsul Transilvaniei, atât în sate și orașe existente, alături de populația localnică românească, cât și în așezări de colonizare, ei s-au statornicit îndeosebi în regiunile din sudul, sud-estul și nord-estul Transilvaniei, o populație săsească mai compactă aflându-se în orașele Sibiu, Brașov, Orăștie, Sighișoara, Mediaș, Bistrița, Rodna². Din secolele XIII-XIV

¹ Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. I, București, 1983, p. 9-56.

² Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania și aportul lor la dezvoltarea societății feudale românești*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România... Naționalitatea germană*, București, 1976, p. 70-72, 87-93, 96, 116.

sașii din Transilvania au migrat la sud și est de Carpați, statornicindu-se, alături de populația românească localnică, îndeosebi la Câmpulung, Baia, Siret, unii dintre ei fiind, probabil, meșteșugari³.

În 1291, regele Ungariei, Andrei al III-lea, le confirma „oaspeților“ germani tăietori de sare din Ocna Dejului privilegiile pierdute ca urmare a invaziei tătare din 1241⁴.

Ca urmare a intensificării contactelor economice și politice dintre Ungaria și Italia din secolele XIV-XV, la exploatarea minelor din Transilvania participau și „oameni de afaceri“ italieni. Astfel, Cristofor din Florența și Nicolae di Vaglio se ocupau în 1456 de achiziționarea pentru monetăria regală a metalelor prețioase extrase din exploatările miniere de la Baia de Arieș și Abrud, iar în 1460 Cristofor din Florența era stabilit în centrul minier de la Baia Mare⁵.

În afară de meșteșugari și „oameni de afaceri“ din Europa centrală și apuseană statorniciți pe pământul românesc, în Țările Române veneau și meșteșugari și artiști care lucrau temporar, ca meșterul pietrar Ioan din Saint-Dié (Lorena) și ajutoarele lui care, în 1287, au contribuit la refacerea catedralei din Alba Iulia⁶.

Prin impulsul pe care l-au dat mineritului, meșteșugurilor și artelor, coloniștii germani și alții așezați permanent sau temporar în Țările Române au contribuit la progresul economic al acestora.

Contactele în domeniul meșteșugurilor și artelor erau bidirecționale, în secolele XIV-XV fiind menționați și meșteșugari și artiști din orașele din Țările Române care lucrau în orașele din Europa centrală și apuscană. Astfel, frații Martin și Gheorghe din Cluj au turnat statuia ecvestră a Sfântului Gheorghe ucigând balaurul, așezată în curtea palatului regal din Praga, în 1373⁷. În domeniul tiparului, imprimau cărți Toma din Sibiu la Mantova în 1472-1473, Ioan Francisc din Brașov la Modena, pe la 1480, Andrei Corbul din Brașov și Martin Bârsescu din Codlea la Brno în 1484 și 1488⁸.

3. Reflectând legăturile stabilite între meșteșugari, în unele organizații profesionale comune erau înscriși meșteșugari din Țările Române și din

³ Cf. nota 35.

⁴ *Documente privind istoria României. C. Transilvania. Veacul XIII*, vol. II, București, 1952, p. 354-355, 376-377.

⁵ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, București, vol. V, 1975, p. 540-549, vol. VI, 1981, p. 341-342.

⁶ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 56.

⁷ *Ibidem*, p. 317-318.

⁸ Șt. Pascu, *Meșteșugurile în Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 204, 230; V. Jugăreanu, *Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu*, București, 1957, p. 15.

localități din Europa centrală și apuseană. Astfel, în frăția cizmarilor din Sibiu, din care făceau parte sute de membri din orașele și satele din Transilvania, și câțiva din orașele din Moldova (Baia) și din Țara Românească (Curtea de Argeș), figurau și unii meșteșugari - probabil „calfe călătore” - proveniți din teritoriile de atunci ale Ungariei, Cehiei, Poloniei, Imperiului german:

Ungaria: Kosice (Cașovia) (*Coochow, Kasha*) - 2, Banská Bystrica (Neusohl) (*Newen Sold*) - 1, în 1484-1499;

Cehia: Olomouc (Olmüto) (*Vlauntoz*) - 1, în 1484-1499;

Imperiul german: Austria: Viena (*Wynn*) - 1, Leoben (*Löben, Leob in Austria*) - 2, Bavaria: Straubing (*Straubing*) - 1, Prusia: Rastenburg (*Rastenburg*) - 1, Silezia (*Schlesy, Silesia*), (fără indicarea localității) - 2, Legnica (Liegnitz) (*Ligenitz*) - 1, în 1484-1499, Wroclav (Breslau) (*Breslaw*) - 1, în 1502-1508⁹.

4. Dacă până în a doua jumătate a secolului al XIV-lea contactele comerciale ale Țărilor Române cu Occidentul se făceau frecvent pe cale maritimă, prin mijlocirea coloniilor și contoarelor genoveze de la Dunărea de Jos, mai ales prin Chilia¹⁰, din a doua jumătate a secolului, în efectuarea lor o pondere crescândă au luat-o, paralel cu căile pe apă, cele terestre, care străbăteau orașele din Transilvania, Țara Românească și Moldova. Așezate de-a lungul marilor drumuri terestre de negoț care legau Europa centrală și apuseană și Marea Baltică de Europa sud-estică și de Marea Neagră, ele mijloceau schimburile comerciale atât din Occident spre Orient, cât și din Orient spre Occident¹¹.

Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, orașele din Transilvania, îndeosebi Sibiul, Brașovul, Sebeșul, Clujul, întrețineau relații comerciale cu marile centre ale negoțului internațional din teritoriile de atunci ale Ungariei, ca Buda, Košice, din Imperiul german, ca Viena, Nürnberg, din Cehia, ca Praga, ale Poloniei, ca Livorno și Cracovia, din Italia, din Peninsula balcanică etc., de unde importau produse locale sau occidentale, mai ales postavuri flamande, germane, italiene, engleze. Astfel, în anii 1411-1412, Martin Chraus din Sibiu avea legături comerciale cu Cristian Pfanzagel din Viena și cu Eberhart Quaetraer din Nürnberg, iar în 1462, Johann Grwen din Sibiu avea relații de negoț cu Andreas Rosenpok din Viena¹².

⁹ Fr. Zimmermann, *Das Register der Johannes-Bruderschaft...*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde“, XVI, 2, 1880, p. 358-362, 364-366, 376-377.

¹⁰ R. Manolescu, *Comerțul și transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos și pe Marea Neagră în secolele XIII-XV*, în „Revista istorică”, 1990, nr. 6, p. 545-570.

¹¹ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 9-56.

¹² *Urkundenbuch...*, vol. II, Sibiu, 1897, p. 223, 297-298, 337-339, 369-370, 401, 640-641, vol. III, Sibiu, 1902, p. 61-62, 184-185, 263, 507-508, 514-515, 636-637, vol. IV, Sibiu, 1937, p. 632-633, vol. V, București, 1975, p. 1-2, vol. VI, București, 1981, p. 126; O. F. Jicheli, *Der Handel der siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung*, Sibiu, 1913, p. 25-32; S. Goldenberg, *Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, în „Scripta mercaturae“, Jahrgang 11, Heft 1, 1977, p. 9-10, 14.

Pentru negoțul lor la sud și est de Carpați, negustorii din Brașov au primit de la domnia Țării Românești, între 1368 și 1444, nouă privilegii comerciale, iar de la domnia Moldovei, între începutul secolului al XV-lea și 1458, de asemenea nouă privilegii, în afară de numeroase salvconducte și reglementări¹³.

La rândul lor, un negoț permanent și intens făceau, de la sfârșitul secolului al XIV-lea, negustorii din Țara Românească la Brașov și la Sibiu și negustorii din Moldova la Brașov și la Bistrița, precum și la Liov și Cracovia, exportând produse ale țării: pește, vite, piei, blănuri, miere, ceară, vin, importând și tranzitând produse meșteșugărești din Transilvania și din Europa centrală și apuseană, ca postavuri, obiecte de îmbrăcăminte, cuțite, unelte, arme și felurite „mărunțișuri” de uz curent¹⁴. Totodată, în Țările Române circulau și numeroși negustori de peste hotarele lor, din Ungaria, Imperiul german, Polonia, Italia, Peninsula balcanică, Imperiul otoman.

5. Ca urmare a permanentului și intensului comerț dintre Transilvania, pe de o parte, și Țara Românească și Moldova, pe de altă parte, a circulației negustorilor din Țările Române în marile centre de comerț ale Europei centrale și a comerțului făcut de alți negustori ai Țărilor Române, în cuprinsul lor pătrundeau în secolele XIV-XV numeroase și variate produse meșteșugărești lucrate în orașele Europei centrale și apusene.

Dintre ele, o pondere deosebită ocupau, prin cantitatea, valoarea și larga lor întrebuințare, postavurile, importate direct de peste hotare de negustorii din Țările Române, exportate de alți negustori în Țările Române sau distribuite îndeosebi prin Sibiu, Brașov și Bistrița în Țara Românească și în Moldova¹⁵.

Izvoarele vremii - privilegii comerciale, tarife și registre vamale, socoteli municipale brașovene și sibiene, corespondență de negoț etc. - menționează o mare varietate de postavuri. În privilegiile comerciale acordate brașovenilor în Țara Românească între 1413 și 1437 sunt stabilite tarife vamale pentru postavurile de Ypres, Louvain, Köln, Buda, Cehia. În registrul vamal brașovean din 1503, de exemplu, sunt menționate 1240 bucăți și 11 coți de postavuri din Țările de Jos (Bruges, Maastricht, Malines), Germania (Aachen, Breslau, Köln, Nürnberg, Speyer, Werden), Cehia (Zhorelec), în valoare de 613.045 aspri sau 12.260 florini și 45 aspri¹⁶ (între care și 16 bucăți de postav cenușiu, probabil de proveniență brașoveană), exportate la sud și est de Carpați¹⁷.

¹³ R. Manolescu, *Unitatea economică a țărilor române în evul mediu (secolele XIV-XVI)*, în *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, 1968, p. 142.

¹⁴ *Ibidem*, p. 135-152.

¹⁵ S. Goldenberg, *Comerțul, producția și consumul de postavuri de lână în țările române (sec. XIV-jumătatea sec. XVII)*, în „Studii. Revista de istorie”, 1971, nr. 5, p. 877-897.

¹⁶ 1 florin (galben), monedă de aur de aproximativ 3,5 gr, având ca submultipli cca 50 aspri.

¹⁷ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, București, 1965, p. 147, 151.

Negustorii de peste hotare sau cei din Țările Române vindeau postavul, de obicei, în orașe, fie altor negustori, fie direct cumpărătorilor. Prin privilegiul acordat în 1378 negustorilor din Košice se prevedea ca aceștia să poată vinde postavul la Cluj, Bistrița, Alba Iulia, Aiud, Turda și Sibiu, „cu bucata, nu cu cotul”¹⁸, adică numai cu ridicata, nu cu amănuntul. La rândul lor, potrivit poruncii vamale domnești din 1422, brașovenii care vindeau postav în Țara Românească erau datori să plătească vamă „la orice târg se va vinde postavul”¹⁹; potrivit privilegiilor comerciale din 1449, 1452 și 1458, brașovenii aveau dreptul să-și vândă mărfurile în Moldova, „prin orașe și prin târguri”, stabilindu-se ca „postavul să-l vândă cu bucata, cu cine vor neguța”²⁰, adică cu ridicata.

Postavurile străine pătrundeau în Țara Românească și Moldova și ca urmare a darurilor în postav pe care sfaturile municipale ale orașelor din Transilvania le făceau îndeosebi domnilor și boierilor dregători și care sunt consemnate în socotelile acestor orașe în secolele XV-XVI²¹.

Ca urmare a pătrunderii în Țările Române a postavurilor produse în orașele din Europa centrală și apuseană, folosirea lor, în primul rând la îmbrăcăminte, dar uneori și în tranzacții, era relativ răspândită în mediul urban și chiar rural. Negustorul târgoviștean Zanvel era îmbrăcat în 1438 cu haine din postav de Ypres²², satele Velea și Izvârta fuseseră cumpărate de domnitorul Vlad Călugărul (1482-1495) de la boierul Radu Trămândan cu 200 florini, 500 aspri, 16 coți de postav aurit, iar în 1512 i se confirma pârcălabului Oancea jumătate din satul Mălureni, cumpărat de la călugărița Magdalena Cârjoaia cu 4500 aspri, 6 coți de postav de Londra și 6 coți de postav de Malines²³.

O parte din postavurile aduse în Țara Românească și Moldova era tranzitată sau reexportată în Imperiul otoman. Tarifele vămii de la Calafat din 1508 prevăd, pentru mărfurile trecute de la nord la sud de Dunăre „de un vig de postav aspri 3”²⁴, care era probabil postav din Europa apuseană, centrală sau din Transilvania, adus la sud de Carpați prin Sibiu sau Brașov.

Erau, de asemenea, importate variate obiecte de îmbrăcăminte de aceeași proveniență, privilegiile comerciale sau tarifele vamale din Țara Românească din anii 1413-1437 menționând, de exemplu, „șepci frâncești” aduse de brașoveni²⁵.

¹⁸ *Urkundenbuch...*, vol. II, p. 491-492.

¹⁹ *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între țările române*, vol. I, București, 1977, p. 224.

²⁰ *Ibidem*, p. 408, 428.

²¹ *Quellen sur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, vol. I-II, Brașov, 1886-1896, *passim*.

²² *Documenta Romaniae Historica. D. vol. I*, p. 352.

²³ *Idem. B. Țara Românească*, vol. II, București, 1972, p. 114, 218.

²⁴ *Ibidem*, p. 119.

²⁵ *Idem, D. vol. I*, p. 198, 219, 221, 340.

6. În 1503 au fost importate de la Brașov și 2.424.350 cuțițe, dintre care 1.140.000 bucăți din Stiria (Austria), în valoare de 1.457.820 aspri²⁶ sau 29.156 florini și 20 aspri. Deoarece piața internă din Țara Românească nu putea absorbi toată cantitatea importată, cea mai mare parte a ei era tranzitată și reexportată în Imperiul otoman. Testamentul negustorului turc Balikçizadé Hayreddin din Brusa din 1480 menționează, pe lângă alte mărfuri și obiecte, și 11.400 cuțițe și 4.700 teci de cuțițe din Țara Românească²⁷ (venite probabil prin reexportare). De asemenea, în codicele-regulament pentru Skoplje din 1512 sunt menționate și „cuțițe valahe”²⁸ venite probabil prin reexportare.

7. În ultimul pătrar al secolului al XV-lea și în primul sfert al secolului al XVI-lea, desăvârșirea transformării Mării Negre într-o „mare turcească” și dominarea bazinului oriental al Mării Mediterane și a drumurilor de caravane care ajungeau la țărmul Orientului Apropiat au asigurat Imperiului otoman controlul asupra comerțului internațional în Mediterana la est, Asia Mică și sud-estul Europei. În schimb, războaiele dintre Ungaria și Imperiul otoman din această epocă i-au împiedicat pe negustorii orientali să vină în Transilvania și pe cei transilvăneni să mai neguțătorească la sud de Dunăre, unele salvconducte trimise brașovenilor de domnii și boierii-dregători din Țara Românească în 1477 și 1477-1483) asigurându-le dreptul „să târguiască și să se hrănească în bună voie până la Dunăre”²⁹.

În aceste condiții³⁰, Țara Românească a devenit un loc frecvent de întâlnire a negustorilor moldo-munteni, transilvăneni și orientali legați de tranzitul mărfurilor răsăritene. De aceea, pe la 1476, Basarab cel Bătrân le reproșă brașovenilor că „orice marfă vine din Țara turcească în țara noastră, fie piper, fie mătase, fie orice altă marfă, noi nimic nu oprim și nu împiedicăm să treacă la voi, ci toată intră în mâinile voastre”³¹.

Potrivit registrelor vamale brașovene din anii 1503-1554, tranzitul produselor orientale venite prin Imperiul otoman (*res turcae, res turcales*) poate fi evaluat între 4.246.034 aspri sau 84.920 florini și 34 aspri în 1503 și 407.808 aspri sau 8.156 florini și 8 aspri în 1529-1530, de regulă fiind în jur de 1 milion aspri sau 20.000 florini anual³².

²⁶ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul...*, p. 152.

²⁷ *Ibidem*, p. 161.

²⁸ *Orașul medieval. Culegere de texte*, București, 1976, p. 89.

²⁹ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul...*, p. 169.

³⁰ *Ibidem*, p. 168-171.

³¹ *Ibidem*, p. 169-170.

³² *Ibidem*, p. 172-173.

Negustorii brașoveni care cumpărau mărfuri orientale, la Brașov sau în Țara Românească, la revindeau la Brașov cu amănuntul sau le tranzitau în restul Transilvaniei, spre Ungaria sau chiar mai departe. Astfel, marele neguțător brașovean Ioan Benckner cumpărase în 1505 de la casa vămii din oraș 6 cântare de piper, „pe care le-a dus să le vândă la bâlciul de la Debrecen“, iar în 1506, el tranzita spre vânzare alte mărfuri răsăritene, de asemenea la bâlciul de la Debrecen³³.

Această evoluție a tranzitului mărfurilor orientale prin Țara Românească și Brașov reflectă că în prima jumătate și mai ales la începutul secolului al XVI-lea „ruta portugheză“ nu înlocuise drumul de uscat (Orientul Apropiat-Imperiul otoman-Țara Românească-Europa centrală și apuseană) al mărfurilor răsăritene, vechiul drum continuând să funcționeze, deși în scădere, și să aprovizioneze Europa centrală și apuseană.

8. Deoarece importul și tranzitul mărfurilor transilvănene și occidentale și tranzitul produselor orientale desfășurate prin Brașov, de exemplu, la mijlocul secolului al XVI-lea (1542-1554) erau asigurate preponderent de participanții la negoț din Țara Românească (import și tranzit: între 67% și 91%, tranzit: între 91% și 98,9%), iar cea mai mare parte a lor era formată din negustori-orășeni³⁴, datele statistice menționate reflectă rolul deținut de orașele muntene în cadrul comerțului Țării Românești cu Brașovul în această perioadă.

9. În condițiile unor strânse legături economice dintre orașele din Țările Române și ale unor contacte comerciale între acestea și orașele din Europa centrală și apuseană, aveau loc și migrări ale unor orășeni dintr-o țară în alta. Astfel, din actele din 1450-1451 referitoare la moștenirea rămasă de la Sigismund Walach din Wiener-Neustadt, se constată că Peterman și Iacob, fiii lui Peterman cel Bătrân (*senior*) din Câmpulung (*Longocampo*), precum și Ioan, fiul lui Gaspar, și Gaspar Koeppel, de asemenea din Câmpulung, erau statorniciți la Sibiu, iar fiul fratelui lui Peterman cel Bătrân, deci vărul lui Peterman și Iacob, adică Sigismund Walach, mort la această dată, se așezase la Wiener-Neustadt, localitate urbană la sud de Viena, zonă în care negustorii din Sibiu circulau relativ frecvent în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea. În afară de raporturile de rudenie menționate, apelativul *Walach*, purtat de Sigismund, atestă că el era de origine din Țara Românească (*Walachei*)³⁵. La rândul lor, unii orășeni din Europa centrală și apuseană

³³ *Ibidem*, p. 171.

³⁴ *Ibidem*, p. 163, 175, 187-195.

³⁵ R. Manolescu, *Relații economice și demografice între orașe din Țările Române și din Europa Centrală în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în D. Prodan, *Puterea modelului*, Cluj-Napoca, 1995, p. 37-40.

continuau să migreze în orașe din Țările Române. De pildă, erau statorniciți la Sibiu orășeni din Nürnberg, ca Ludovic în 1466-67, Hannus în 1490-1500, Hermann în 1500-1506, sau din Florența, ca Francesco, în 1469, căsătorit cu sora lui Nicolae aurarul, primarul orașului, iar la Baia Mare, Cristofor din Florența, în 1468³⁶.

10. Cele de mai sus atestă că în secolele XIII-XVI, orașele din Țările Române dețineau nu numai un rol economic regional de seamă, ci și unul internațional, pe care împrejurările politice neprielnice l-au împiedicat să se transforme într-unul internațional mai important.

³⁶ *Urkundenbuch..*, vol. VI, p. 341-342, 370; U. M. Schwob, *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten in 14. bis 16. Jahrhundert*, München, 1969, p. 80.

PREZENȚE MONETARE ÎN VATRA SATULUI MĂICĂNEȘTI PE COLENTINA - BUCUREȘTI (SEC. XIV - XVI)

Dr. PANAIT I. PANAIT

Începute prin sondajul din 1960 cercetările arheologice din cartierul bucureștean Străulești și încheiate în toamna anului 1982 au permis studierea uneia din vetrele satelor medievale din centrul Câmpiei Române¹.

Cele 38 secțiuni, completate cu numeroase casete, au caroiat cu o rețea densă, teritoriul plasat pe malul stâng al râului Colentina în care s-a dezvoltat satul Măicănești, atestat documentar la 18 octombrie 1560 prin hrisovul lui Petru cel Tânăr dat lui Tatomir scriitorul cu fiii, pentru ocină la Măicănești². Astăzi este concludent că acest act emis de cancelaria Țării Românești, cât și cele care îl vor urma³, surprind prezența acestei așezări rurale cu o întârziere de peste un veac. Nu este de fapt singurul exemplu ci unul din multele cazuri care confirmă că nu mai putem lua atestarea documentară drept un argument cert de vechime, ci o dovadă a existenței satului în acel moment în care s-a redactat izvorul respectiv. Cazul Măicănești, ca și cel al satului Grozăvești din raza Bucureștilor⁴, sunt tipice în acest sens. Situație similară s-a întâlnit și cu

¹ Panait I. Panait, Săpăturile de la Bucureștii Noi, 1960, Sectorul Măicănești; *Cercetări arheologice în București*, București, 1963, I, p. 126-131. Idem, Contribuții arheologice la cunoașterea satului în sec. al XV-lea pe teritoriul de azi al Bucureștilor, *Materiale de istorie și muzeografie*, București, 1964, I, p. 219-228. Idem, Șantierul arheologic Băneasa - Străulești. Așezarea feudală, CAB, II, 1965, p. 190-222. Idem, Șantierul Băneasa - Străulești. Cercetările din sectorul Măicănești (1964-1966). Cercetări privind locuirile medievale, *București*, VI, 1968, p. 64-81, Panait I. Panait, Margareta Constantiniu, Șantierul arheologic Străulești - Măicănești, *Materiale*, XV, București, 1983, p. 529 - 531 ș.a.

² DIR, B, Țara Românească, sec. XVI/3, p. 143.

³ Ioana Cristache-Panait, Șantierul arheologic Băneasa - Străulești. Date istorice în lumina izvoarelor scrise, CAB, II, 1961, p. 222 - 226.

⁴ Satul Grozăvești, atestat la 9 octombrie 1492, exista conform mărturiilor arheologice, la sfârșitul secolului al XIV-lea, Panait I. Panait, Însemnări arheologice pe șantierele de construcții din București (II), *București*, VII, 1969, p. 38.

prilejul cercetării vestigiilor satului Mănești pe Colentina (azi oraș Buftea - n.n.), așezare consemnată la 15 iunie 1577, dar existentă în mod indubitabil la sfârșitul secolului al XIV-lea⁵. Toate investigațiile în teren privind așezările sătești medievale din raza Capitalei au dovedit o vechime mult mai mare decât cea confirmată de izvoarele scrise. Printre argumentele cele mai convingătoare privind datarea lor s-au aflat și monedele descoperite în vetrele respective.

Amploarea săpăturilor din Cartierul Străulești, unde s-a aflat satul medieval Măicănești, oferă un eșantion privind circulația monetară într-o așezare rurală din sec. XIV - XVI.

Faptul că s-au cercetat 67 locuințe din perioada respectivă⁶, gropi menajere, două necropole din care cea mai veche complet cercetată; că a fost investigat stratul de depunere arheologică pe o largă cuprindere, a permis obținerea unor date de incontestabil interes privind evoluția, habitatul, potențialul demografic, activitățile economice, inclusiv prezența monetară, s.a.

Satul Măicănești de pe Colentina⁷ s-a înfiripat în sec. al XIV-lea ca o aglomerare de 12-15 case⁸. În sec. XV-XVI, în pofida marilor calamități care s-au abătut asupra comunității măicăneștiene, satul s-a dezvoltat, ajungând la mijlocul veacului al XVI-lea la un număr de peste 38 gospodării. Având în vedere acest număr de case, satul Măicănești se poate integra în grupa așezărilor rurale mijlocii, depășind cu mult satele mici de tipul Lupeștilor, din vecinătate, care în același timp avea 13 case, așa cum rezultă din hrisovul emis la 14 mai 1580⁹.

Existau însă, chiar în Câmpia Română, sate mari precum Prundu, Hodivoaia ș.a. care erau alcătuite din peste 100 de case. Concomitent cu înmulțirea gospodăriilor s-a extins și vatra locuită de la cca 6000 m.p. în sec. al XIV-lea la cca 24000 m.p. cât era puțin după anii mijlocului de veac XVI¹⁰.

Tipul predominant de construcție pentru locuit a fost bordeiul (49) urmat de casa la suprafață (18), cele mai multe aparținând secolului al XVI-lea. Aceluiași timp îi aparține și casa cu pivniță, identificată în două cazuri.

⁵ Aristide Ștefănescu, Cercetările de la Mănești - Buftea, *Materiale*, XIV, Tulcea, 1980, p. 626.

⁶ Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, Relațiile orașului București cu satele învecinate în secolele XIV-XVI, *CAB*, III, p. 117.

⁷ În raza Bucureștilor a mai ființat un sat Măicănești „ot Dâmbovița”, plasat pe Dealul Piscului și identificat arheologic, Radu Ciuceanu, Cercetări arheologice medievale pe Dealul Piscului, *CAB*, IV, p. 205 - 209.

⁸ Intervenția excavațiilor unei cariere de nisip a afectat o porțiune din zona centrală a așezării respective făcând imposibilă cercetarea eventualelor construcții existente pe o suprafață de cca. 200 mp.

⁹ DIR, B, Țara Românească, XVI/4, p. 473.

¹⁰ Panait I. Panait, Vatra satelor din jurul Bucureștilor în lumina cercetărilor arheologice (sec. XIV-XVI), în *CAB*, IV, p. 75.

În vecinătatea locuințelor s-au găsit multe gropi de cereale, unele devenite menajere, cuptoare în aer liber, uscătoare de poame, ș.a. În tot acest răstimp măicăneștenii au folosit două cimitire, cel dintâi aparținând secolului al XIV-lea și primului pătrar al secolului al XV-lea, în care au fost depuși 76 indivizi, iar cel de-al doilea, aflat în vecinătate, la câteva zeci de metri, cu un efectiv de cca 400 morminte din care s-au dezvelit peste 280 schelete. Acest al doilea cimitir datează din secolele XV - XVI.

Această succintă enunțare a principalelor constatări arheologice vădește existența unei așezări rurale stabile, așa cum erau cele 41 de sate atestate documentar pe teritoriul Bucureștilor până la 1625¹¹. Inventarul arheologic este foarte variat și el exprimă principalele ocupații, dar și legăturile satului cu piața urbană din apropiere. Sunt identificate 14 mari categorii de obiecte: unelte agricole, unelte mici de producție, unelte de uz casnic, podoabe, țesături, ceramică, sticlărie, pietre de rășniță, arme, monede autohtone și străine ș.a.¹².

În stadiul de bilanț se poate aprecia că moneda a reprezentat o permanență în gospodăria țaranului de la Măicănești. Ea a fost interceptată în locuințe, în stratul arheologic corespunzător, în gropi menajere și la morminte. Ponderea revine pieselor depuse la îngropăciune. Din totalul celor cca 30 monede medievale recuperate în timpul cercetărilor, 6,5% provin din locuințe, 6,5% din strat, 3,2% din gropi și restul de 83% de la morminte.

Situația este relativ similară cu constatările făcute cu prilejul săpăturilor de la ctitoria lui Radu cel Frumos de la Tânganu¹³.

Este clar că lotul respectiv nu reprezintă decât o parte a zestrei monetare a sitului medieval de pe Colentina. El este alcătuit din piese românești, otomane, bulgărești, maghiare, germane.

Cronologic, monedele respective provin din ultimele decenii ale secolului al XIV-lea și se opresc cu un exemplar maghiar emis în 1566. Circulația monetară medievală începe cu o puternică prezență a produselor bănăriei lui Mircea cel Bătrân (1386-1418)¹⁴, deși în stațiunea Mănești arheologul A. Ștefănescu a surprins și un dinar de la Radu I (1377-1383) cu prilejul cercetării primelor două cimitire de acolo¹⁵. Toate monedele ce provin

¹¹ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, ed. II, București, 1979, p. 214 ajunge la cifra de 64 sate înglobate Capitalei; până în sec. al XX-lea. Ion Donat în *Așezări omenești din Țara Românească în sec. XIV-XV*, *Studii*, an IX, 1956, 6, p. 83 reține, până în 1625, 41 sate la București.

¹² Panait I. Panait, Aristide Ștefănescu, op. cit., CAB, III, p. 119 - 121.

¹³ Iulia Constantinescu, *Complexul medieval Tânganu. Descoperiri monetare*, CAB, II, p. 277.

¹⁴ Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul“ până la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 50.

¹⁵ Aristide Ștefănescu, *Contribuții arheologice privitoare la începuturile locuirii feudale la Buftea*, CAB, III, 183.

de la Mircea cel Bătrân au fost găsite la mormintele primei necropole amenajate de măicăneșteni. Ele sunt în număr de 8, la care se adaugă o piesă monetară de la Mihail I (1418-1420).

Din nefericire, numai șase exemplare s-au găsit intacte, fiind înscrise în evidențele Muzeului de istorie și artă al municipiului București, celelalte cedând la lucrările de laborator, după ce au fost sumar identificate. Cert este faptul că necropola I de la Măicănești se datează cu monede datorate domniilor lui Mircea I și Mihail I. Este vorba de ducați și bani de argint, în general monede uzuale pentru perioada respectivă¹⁶. Alăturând descoperirilor de la Măicănești și rezultatele săpăturilor de la Buftea, Dealul Piscului - București, se constată o puternică prezență a monedei autohtone în satele din centrul Câmpiei Române în perioada de cumpănă între secolele XIV și XV. Emisiunile străine sunt mai mult simbolice ele reducându-se, pentru răstimpul respectiv, la o monedă de aramă bătută de țarul Sracimir și un fals după un gulden al Sf. Imperiu German. Procentual, în satul Măicănești, emisiunile monetare valahe reprezentau peste 80% din totalul pieselor semnalate. Situația va căpăta, în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în special în prima parte a veacului următor unele aspecte cu totul aparte, determinate de stingerea monetei autohtone și de infuzia emisiunilor străine.

Două principale centre de batere își dispută prezența în economia satelor bazinului Argeș și anume moneda otomană și cea maghiară, cunoscută și sub denumirea de Patrona ungară, venită prin intermediul transilvan. Cea mai veche prezență a bănărilor otomane, semnalată în aria geografică menționată, este o aceea emisă în timpul lui Murad II (1421-1444) la Sirez.

Piesa a fost recuperată în 1962 din resturile unei case incendiate în satul Măicănești¹⁷. De la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea provine un aspru descoperit la Radu Vodă¹⁸.

Acestea sunt cele dintâi piese otomane care au circulat în zona Bucureștilor știute până în prezent, și care corespund informațiilor scrise din care rezultă că domniei lui Alexandru Aldea (1431-1436) îi aparține și penetrația monedei sultanale în economia Țării Românești¹⁹. Ambele sunt din argint, fiind robuste, cu însemnele bine conservate pe ambele fețe. Ele aparțin

¹⁶ Maria Grigoruță, Monede de la Mircea cel Bătrân descoperite la București, *București*, VIII, p. 247-252.

¹⁷ Panait I. Panait, Șantierul arheologic Băneasa - Străulești. Așezarea feudală, *CAB*, II, p. 191-192.

¹⁸ Octavian Iliescu, Un tezaur de aspri turcești de la începutul sec. al XVII-lea găsit la București, *SCN*, III, 1960, p. 307, nota 7.

¹⁹ DIR, B., Țara Românească, veac XIII, XIV și XV, I, p. 94-95.

unui adevărat val de difuzare a banilor otomani, fapt confirmat și de descoperirile de pe Câmpul sanțurilor de la cetatea Sucevei, Cârpiți - Iași, din tezaurul alcătuit din aspri emiși de Murad II și Mehmed II găsit în Moldova²⁰ ș.a.

Încă de la început moneda otomană este prezentă atât în orașele de reședință, cât și la sate, individuală sau sub formă de tezaure. Această realitate se continuă și în lunga domnie a lui Mehmed II Fatih. Monedele acestuia sunt semnalate la Radu Vodă, sau în inventarul funerar de la Sf. Gheorghe Nou din București. Un val masiv monetar otoman în Câmpia Română s-a petrecut începând cu al doilea deceniu al secolului al XVI-lea prin emisiunile padișahilor Baiazid II (1481-1512) și Selim I (1512-1520). Ca efect sunt tezaurele de la Militari și Gâștești și mai multele piese individuale găsite, printre altele, și la Măicănești. Dacă primul dintre aceste depozite a fost salvat parțial, cel deal doilea, semnalat în satul Podul Gâștii, din partea de SV a Capitaliei, a fost recuperat aproape complet. El fusese depus într-un urcior din lut și a fost atins de brăzdarul de plug în timpul arăturilor din 1962. Se compune din 882 aspri emiși de Baiazid II, Selim I și cea mai mare parte de la sultanul Suleiman I (1520-1566). Baterea pieselor, de altfel robuste, din argint, s-a făcut, cu predilecție, în bănăriile europene ale imperiului: Konstantiniye, Edime, Nevar, Uskub, Karatova, Sirez și puține în Asia Mică: Amasia, Konia, Tire²³.

Aceste monede circulau frecvent în satele din centrul Câmpiei Române, fiind folosite și în inventarul funerar, așa cum se constată în cimitirul II Măicănești, la Tânganu, sau la Mănești - Buftea. Deseori ele apar alături de piesele maghiare sau altele bătute în atelierele transilvănen²⁴. Sunt însă majoritare, căci la Măicănești lotul exemplarelor otomane reprezintă 47,7%, pe când cele aduse de peste munți însumează 30,4%, în timp ce neidentificabilele ating 21%. În mod evident se constată, în circulația curentă, creșterea ponderei monedei turcești în secolul al XVI-lea.

Descoperirile monetare din situl arheologic Măicănești dovedesc prezența bănească în economia așezării rurale aflate în imediata vecinătate a reședinței voievodale București. Ea se înscrie în proporții firești societății medievale, beneficiară atât a emisiunilor autohtone, cât și a celor aduse de peste hotare.

²⁰ O. Iliescu, Cei mai vechi aspri pe teritoriul țării noastre. Comunicare prezentată la 28 februarie 1970 în București.

²¹ Idem, Un tezaur de aspri turcești... *SCN*, III, p. 267-309.

²² H. Dj. Siruni și P. I. Panait, Tezaurul de la Gâștești și unele probleme privind circulația acelei pe teritoriul orașului București și împrejurimi, *M.I.M.*, II, 1965, p. 189 - 204.

²³ Ibidem, p. 201.

²⁴ I. Ionașcu și colab., Săpăturile arheologice din Sectorul Radu Vodă, *București, Rezultatele săpăturilor arheologice și ale cercetării istorice din anul 1953*, București, 1954, p. 154-155.

PREZENȚE MONETARE ÎN VATRA SATULUI MĂICĂNEȘTI PE COLENTINA - BUCUREȘTI (SEC. XIV - XVI)

Rezumat

Satul Măicănești face parte din puținele așezări rurale medievale cercetate arheologic aproape complet, timp de peste 20 de ani. Plasat pe malul stâng al râului Colentina satul feudal a continuat o îndelungată locuire stabilă temeinic alcătuită în sec. III-IV, VI-VII, IX-XI și în sec. XIV-XVI. Această ultimă fază, după care terenul a devenit ogor, aparține satului Măicănești atestat documentar la 18 octombrie 1560. Cele 38 secțiuni și numeroasele casete deschise au dovedit că așezarea respectivă s-a înfiripat în a doua jumătate a sec. XIV și a dăinuit prin cele 67 locuințe până la mijlocul veacului al XVI-lea.

În timpul săpăturilor s-a constatat că în ultimele decenii ale secolului XIV și în primele două decenii ale secolului al XV-lea locuitorii au folosit cu predilecție moneda Țării Românești. Cele mai vechi monede otomene datează, în satul Măicănești, de la mijlocul sec. XV. Numărul lor a sporit în veacul următor când li se alătură moneda de argint maghiară. Procentual piesele otomane reprezintă 47,7% din lotul descoperit, în timp ce monedele aduse de peste munți 30,4%, neidentificabilele atingând 21,2%.

DOMENIILE ȘI PRIVILEGIILE ACORDATE DE DOMNIE MĂNĂȘTIRILOR MOLDOVENEȘTI ÎN SEC. XV-XVII

ANGELA ZUBCO

Pentru multiplele servicii aduse țării și neamului, ctitorii, în persoana domnitorilor, boierilor sau a mirenilor de rând, au acordat mănăștirilor ortodoxe o mare încredere și le-au dăruit fiecareia în parte, după zelul pe care l-au depus și râvna cu care au muncit pentru folosul țării, sate cu vii și livezi, sume bănești și diferite privilegii economice, juridice și comerciale.

Cu timpul, s-a format o anumită tradiție de închinare de bunuri unei mănăștiri, gest prin care, domnia crea condiții materiale necesare dezvoltării așezămintelor monahale. Astfel, mănăștirile au devenit treptat cel mai bun gospodar al evului mediu românesc. Deoarece numai pământul putea să asigure mijloace pentru existență, ctitorii întâi de toate înzestrau mănăștirile cu sate și moșii. Primele și cele mai mari danii veneau din partea domniei.

Dorința domnitorului de a deveni ctitorul unei mănăștiri prin închinarea de sate și moșii sau alte bunuri era exprimată în actele de danie și de confirmare prin formula „*am dat și am miluit*“ sau „*să-i fie danie și miluire*“. Pe lângă acești termeni, când era vorba despre daniile din partea particularilor, apărea noțiunea de „*închinare*“.

Totodată, domnia recunoștea stăpânirea deplină asupra bunurilor acumulate prin înzestrări a tuturor fundațiilor monastice. Pornind de la această idee, atestăm în toate actele moldovenești o formulă ce redă noțiunea proprietății de veci a patrimoniului mănăștiresc: „*să fie mănăștirii uric cu tot venitul*“. Întâlnită mai ales în actele de la începutul sec. al XV-lea, această formulă apare mai în toate documentele de la Alexandru cel Bun, prin care domnul hărăzește proprietăți unor mănăștiri¹. Cu un secol mai târziu, actele

¹ Gh. Macarie, Trei Ierarhi sau Mănăștirea dascălilor, în „Literatura și arta“, Chișinău, 1992, 6 februarie, p. 6.

moldovenești folosesc formulele: „*satele sfintei mănăstiri*”², „*am dat acestei mănăstiri loc... să stăpânească*”³, „*am dat aceste sate acestei mănăstiri*”⁴. Aceste expresii indică sub diferite formule că daniile făcute sau întărite unei mănăstiri erau lăsate pe vecie și puteau fi sustrate numai în cazuri excepționale.

Din conținutul actelor domnești mai deducem că daniile făcute de ctitori urmau să servească călugărilor „*de a se apleca cu mai multă căldură... către rugăciune*”, iar dania este făcută „*...și fraților slujitori ai acesteia*”⁵.

Astfel, mănăstirile erau socotite ca unități colective, a căror patrimonii, deși aveau o bază colectivă, erau inalienabile și nedivizibile între membrii comunităților. Actele în care figurează numele egumenilor indică numai capacitatea acestei persoane de a administra bunurile acumulate sau de a beneficia de ele și nu indică dreptul de titular al proprietății. Dărunid mănăstirii Bistrița un sat, la 12 iulie 1415, Alexandru cel Bun arată: „*am dat mănăstirii... care este la Bistrița, unde este Domețian*”⁶. Același domn, în documentul de la 12 martie 1422, pentru mănăstirea Neamț arată: „*am dat mănăstirii..., unde este stareț chiar Siluan*”⁷. Această formulă este folosită în numeroase acte din sec al XV-lea. În toate aceste acte medievale, locuitorii mănăstirii, oricâți ar fi fost, erau doar beneficiarii vremelnici ai bunurilor agonisite. Relevăm ca fiind mai caracteristic actul din 1437, prin care domnii Ilie și Ștefan dăruiesc șapte sate unei mănăstiri, precizând: „*am înnoit și am întărit sfintei noastre mănăstiri... și am adaos întrânsa din averile noastre ca să poată a se chivernisi cii ci se vor afla întrânsa*”⁸.

În consecință, domnia a oferit mănăstirilor capacitatea de a dobândi și a stăpâni bunuri pe vecie, de asemenea le-a creat o independență patrimonială care le-a permis să devină posesoare ale unor întinse domenii feudale. Ca dovadă, aducem expresiile apărute mai târziu (sec. XV-XVI), „*averea mănăstirii*”, „*ocina mănăstirii*”, întrebuințate în actele de confirmare, precum și faptul că satele aflate în patrimoniul mănăstirilor se numesc „*sate mănăstirești*”.

Mănăstirile reușesc în scurt timp să desfășoare o intensă activitate în satele dăruite de ctitori. Dintre ramurile de exploatare, pe prim plan vor fi: agricultura, creșterea vitelor, pescuitul, albinăritul, cultivarea viilor. Se vor practica diferite meșteșuguri, se va face negoț cu produse și obiecte lucrate de călugări.

² D.I.R, A, XIV-XV, v. I (1384-1475), București, 1954, p. 21-22; 58; 65.

³ Documente privind Istoria României, Seria A, Moldova, v. I (1384-1475), 1954, p. 13.

⁴ Ibidem, p. 20

⁵ Ibidem, pp. 38; 112; 146.

⁶ Documenta Romaniae Historica, Seria A Moldova, v. I (1384-1448), București 1975, p. 1-2.

⁷ Ibidem, p. 60-61.

⁸ Ibidem, p. 74.

În sec. XV-XVII, marele domeniu mănăstiresc se formează în special datorită daniilor domnești, iar apoi și celor boierești.

La 13 aprilie 1415, domnul Alexandru cel Bun, urmând obiceiul lui Petru Mușat de a se îngriji de sfintele locuri de închinăciune, dăruiește mănăstirii Humor a lui Ioan vornic, satul unde a fost Tatomir și Pârtea, la obârșia Solonețului, și seliștea lui Dianiș, cu hotarele lor vechi⁹.

Ștefan cel Mare al Moldovei, continuând tradiția înaintașilor săi, la 7 octombrie 1502, dăruiește mănăstirii Dobrovăț cinci sate: Fetești, Alexești, Munteni, Costiceni și Ostroveni, cumpărate împreună cu mănăstirea de la nepoții lui Ivan Damianovici, cu 1500 de zloți¹⁰.

În sec. al XVII-lea, domnitorul Vasile Lupu, îngrijindu-se de soarta mănăstirii Pângărați, îi întărește, în anul 1646, o bucată de loc ce fusese domnesc după hotarele stabilite de către Vasile Banul, mare medelnicer¹¹.

Pe lângă aceste închinări de sate și moșii, domnii noștri acordau mănăstirilor și diferite privilegii. Organizarea și administrarea marelui domeniu mănăstiresc o dețineau starețul cu călugării, de aceea la fiecare schimbare de domn starețul se îngrijea să obțină atât o nouă confirmare a stăpânirilor mănăstirești, cât și a privilegiului imunității. Atât volumul daniilor făcute, cât și cel al drepturilor imunitare varia de la caz la caz. În acest sens, ctitoriile personale ale domnilor erau mai favorizate. De exemplu, mănăstirile domnești n-au cunoscut o mai mare înflorire economică și nici n-au atins un grad mai înalt de putere politică și economică în tot cursul evului mediu, ca în timpul domniei lui Ștefan cel Mare¹².

Începând cu sec. al XV-lea, drepturile imunitare aveau un caracter administrativ, fiscal și judiciar. Aceste drepturi dădeau posibilitate starețului și călugărilor să administreze locuitorii satelor mănăstirești cu ajutorul dregătorilor numiți de ei. În acest caz dregătorii domnești nu-și puteau exercita funcțiile lor pe pământul mănăstiresc¹³. Ca exemplu putem aduce hotărârea domnului Alexandru Iliăș, din 26 septembrie 1632, prin care interzicea autorităților laice să se amestece în treburile bisericești¹⁴ sau, porunca domnului Gheorghe Ștefan, din decembrie 1653, prin care porunca slujilor sale din

⁹ Documente privind Istoria României, seria A Moldova, (1384-1475), București, 1954, p. 146.

¹⁰ Documente privind Istoria României, seria A Moldova, (1384-1475), București, 1975, p. 58-59.

¹¹ Ibidem, p. 528-529.

¹² Arhivele Statului, București, Mănăstirea Pângărați, III/74, p. 366.

¹³ A. I. Gonța, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul LXXV, nr. 5, 1957, p. 439.

¹⁴ A. Cazacu, V. Costăchel, P. P. Panaitescu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Edit. științifică, 1957, p. 297.

ținutul < Cârlișura >: glotașilor, leoașilor, gălbănașilor, ortașilor și alții, să lase în pace de dări pe cei doisprezece poslușnici ai mănăstirii Galata din satul Vorovești ș.a.¹⁵.

Astfel, întreaga ordine a domeniului mănăstiresc era menținută prin organele administrative proprii.

Pe lângă aceasta, domnul acordă mănăstirilor dreptul de judecată a locuitorilor din satele mănăstirești. Într-un document dat mănăstirii Neamț acest drept este formulat în felul următor: „*Cui i se va părea că are strâmbătate de la acești oameni din aceste sate acela să-i ducă înaintea egumenului de la Neamț și înaintea dregătorilor și pe alt judecător să nu aibă*”¹⁶. Asemenea hotărâre ia și domnitorul Ștefan Voievod la 1 august 1444, pentru locuitorii satului Balasinăuți care depindeau de mănăstirea Horodnic¹⁷.

Totuși, există și unele excepții. În cazurile unor încălcări grave sau când nu se ajungea la o înțelegere între părți, domnia chema egumenul sau locuitorii mănăstirești la judecată. În acest sens, este cunoscut documentul din 5 august 1632, emis de către Alexandru Iliăș, prin care egumenul mănăstirii Tazlău era chemat la judecata domnească pentru viile de la Bacău¹⁸.

La consolidarea domeniului mănăstiresc au contribuit și scutirile de dări acordate de domnie. Aducem în sprijinul afirmației noastre documentul din 1634 al domnului Vasile Lupu, prin care scutește preoții și diaconii din Iași de toate dările și slujbele¹⁹; similară e și dispoziția domnului Miron Barnovschi, prin care scutea de dări locuitorii satului Coiceni din ținutul Iași, dependenți de mănăstirea Galata²⁰. Pledând pentru prosperarea ctitoriilor sale, domnul deseori acorda câte 5-10, uneori și 15 ani de scutiri de toate dările prevăzute unui sau altul lăcaș, perioadă în care mănăstirea abia ridicată trebuia să-și organizeze activitatea economică.

O altă măsură prevăzută în scopul dezvoltării mănăstirilor a fost acordarea dreptului de a strânge dările din satele mănăstirești. În anul 1641, Vasile Lupu împuternicea călugării de la mănăstirile Sfânta Vineri și Balica din Iași să strângă zeciuiala din satele Chișinău și Borcești²¹. Domnitorul Gheorghe Ghica acorda și el același drept mănăstirii Schit pentru orașul Cernăuți la 1659²².

¹⁵ Documenta Romaniae Historica, Seria A. Moldova, v. XXI (1632-1633), București, 1971, p. 281.

¹⁶ Arhivele Statului, Mănăstirea Galata, VI/23, p. 37.

¹⁷ A. Cazacu, V. Costăchel, P.P. Panaitescu, Op. cit., p. 298.

¹⁸ Documenta Romaniae Historica, seria A. Molsova, v. I (1384-1448), București, 1975, p. 325-353.

¹⁹ Ibidem, v. XXI (1632-1633), București, 1971, p. 208.

²⁰ Ibidem, v. XXII (1634), București, 1974, p. 201-202.

²¹ Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenești, v. III (1601-1640), Chișinău, 1982, nr. 107, p. 219-220.

²² Ibidem, v. IV (1641-1660), Chișinău, 1986, p. 30-31.

Prin cartea sa de poruncă de la 1660, Vasile Lupu obliga locuitorii satelor Bogdănești și Gurbănești să plătească dările cuvenite mănăstirii Golia²³. Asemenea înaintașilor săi, Gheorghe Duca, la 1670, închina mănăstirii Cetățuia satul Dițtiani și-i oferea și dreptul de imunitate asupra prestațiilor satului²⁴.

O altă formă de imunității - scutirile de vămi -, oferite unor mănăstiri, au contribuit la încurajarea comerțului dus de aceste lăcașuri și le-au ușurat existența.

Un privilegiu comercial scutea de vama de la Țoțora, la 1471, carele mănăstirii Sfântului Nicolac din Poiana Siretului, denumită și Pobrata sau Probotă, transportorii care vor merge la Chilia cu grâu sau micre de albine și vor aduce în schimb pește. Această mănăstire mai obține de la Ștefan cel Mare și dreptul de a face comerț cu grâne, drept acordat pe acele timpuri la puține mănăstiri²⁵.

În timpul domniei aceluiași domnitor, obținuse scutirea de vămi în timpul comercializării în toate târgurile Moldovei, și mănăstirea de călugărițe a lui Iațco din țarina Sucevei²⁶.

Unele mănăstiri obțineu de la domnie dania unui sat cu tot cu vamă, asemeni Putnei, care a primit în dar de la Ștefan cel Mare, la 1479, satul Jicovul de Jos cu vama și moara²⁷, sau li se oferea dreptul de a lua vama, drept posedat de aceeași mănăstire pentru burudina de la podul umblător de peste Siret²⁸.

Prin toate aceste imunități acordate mănăstirilor din țară, domnia urmărea stimularea creșterii domeniilor monastice, a potențialului economic mănăstiresc și restrângerea privilegiilor marilor boieri. În mănăstiri domnia găsea sprijinul necesar în vremurile instabile, sume de bani luate cu împrumut pentru nevoile domniei, precum și suportul stabilității politice în stat.

Boierii, urmând tradiția domnilor, dăruiau și ei sate unor mănăstiri mari. Astfel, la 1614, Iancu Armăuț dăruia o jumătate din satul Vlășinești mănăstirii Sfântul Sava din Iași²⁹. La 1653, Grigore comisul dăruia mănăstirii Tazlău un vad de moară pe gârla Putnei și un sat³⁰.

²³ Ibidem, nr. 132, p. 295.

²⁴ Ibidem, nr. 143, p. 319-320.

²⁵ Ibidem, v. V (1661-1670), Chișinău, 1987, nr. 126, p. 296-297.

²⁶ Documentae Romaniae Historica, seria A. Molsova, v. I (1384-1475), București, 1954, p. 380.

²⁷ A. I. Conța, op. cit., p. 448.

²⁸ Documente privind Istoria României, seria A Moldova, v. II (1476-1500), București 1954, p. 5.

²⁹ Ibidem, p. 134-135.

³⁰ Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenești, v. III (1601-1640). Chișinău 1982, nr. 44, p. 95-96.

Prin actul din 1670, Gheorghe Duca aproba mănăstirii Suceviței dania satului Macicăuți din ținutul Hotin, făcută de Constantin Jora, pârcălabul de Hotin³¹.

Ca și boierii, mireni de rând închinau mănăstirilor din apropiere mori, heleștee și vii.

Aceste danii erau, desigur, modeste în comparație cu cele domnești sau boierești. De cele mai multe ori, ele erau făcute pentru pomenirea sufletelor celor răposați sau pentru un demn serviciu divin. Un asemenea gest a făcut Ion, feciorul lui Lepădat din Pardosești, dăruind mănăstirii Râchitoasa un pogon și o firtă de vie paragină din satul Dobrotești, ținutul Tecuci, pentru pomenire³².

Pe lângă daniile de sate și moșii, mănăstirile s-au bucurat de închinarea livezilor și viilor, a dealurilor, iazurilor, heleștecelor, pădurilor, izvoarelor, locurilor de moară, care au sporit considerabil averea lor.

La 1409, Alexandru cel Bun dăruia mănăstirii din Poiana Siretului (Pobrata) bălțile de la gura Șomuzului și un loc de vie³³. Același domnitor întărea dania soției sale Ana pentru mănăstirea Moldovița, care la 1419, pe lângă sate îi mai oferea și seliștea lui Zârna³⁴.

Din anul 1606 cunoaștem o danie de la Simion Movilă, care închină mănăstirii Moldovița niște păduri și iazuri cu pește³⁵. Prin actele de la 11 septembrie 1467 și 25 aprilie 1475, mănăstirea Humor primea în dar de la Iurie Șerbici prisaca Zlătăroaia de lângă satul Nourești de la Bohotin și anual 5 butii de vin pentru călugării mănăstirii³⁶.

Din dorința de a înzestra mănăstirile cu cele necesare, se făceau și danii de alt ordin. Astfel, Ignatie, zis Iuga, mare vistier al lui Ștefan cel Mare, dăruia la 1462 mănăstirii Moldoviței trei dvere de damasc roșu aurit, un pocrovăț, mai multe racavițe din camhă de damasc, o cădelniță de argint aurită, un cal și 25 de zloți ungurești „pentru a i se face pomenire veșnică lui, soției sale Nastea și copiilor lor, Mihul și Sofia”³⁷. Cu același scop, de a-i sluji în fiecare an în duminica Mironosițelor, Bogdan Voievod dăruia la 1514 mănăstirii Dobrovăț

³¹ Arhivele Statului, București. Mănăstirea Tazlău, IV/9, p. 1.

³² Moldova în epoca feudalismului. Documente moldovenești, v. V (1651-1670), Chișinău, 1987, nr. 118, p. 277-278.

³³ Arhivele Statului, București, Ms. nr. 572, f. 63.

³⁴ Documenta Romaniae Historica, seria A Moldova, v. I (1384-1448), București, 1975, p. 36-37.

³⁵ Ibidem, p. 66.

³⁶ Moldova în epoca feudalismului. Documente moldovenești, v. III (1601-1640), Chișinău 1982, nr. 15, p. 46-47.

³⁷ Documente privind Istoria României, seria A Moldova, v. II (1476-1500), București 1954, pp. 307; 357; 404.

800 de zloți tătărăști la cererea egurnenului Gherasim³⁸, oferind aceeași danie în același timp și mănăstirii Putna³⁹.

În cele expuse am încercat să prezentăm varietatea daniilor mănăstirești legate de domnie, fie prin însuși actul de închinare sau prin confirmările făcute de domnitor, ca o primă sursă de formare a marelui domeniu mănăstiresc.

În concluzie, menționăm faptul că domnia a fost cointeresată în lărgirea domeniului mănăstiresc și întărirea potențialului lui economic. De aici și nenumăratele danii și închinări făcute lăcașurilor monastice.

Acumulând sume mari de bani, mănăstirile făceau împrumuturi domniei sau boierilor, care-și lăsau ca zălog satele. De cele mai multe ori, aceste sate rămâneau în patrimoniul mănăstirii. La fel se practicau vânzările și cumpărările de sate cu tot cu mănăstiri, fenomen apărut încă în domnia lui Ștefan Voievod, fiul lui Alexandru cel Bun, fenomen care a durat la noi aproape un secol⁴⁰. De regulă, vânzările și cumpărările de sate, moșii, se întăreau la domnie, după cum Ștefan cel Mare, prin documentul din 1466, iunie 11, întărește mănăstirii Bistrița cumpărătura pe care aceasta a făcut-o de la Șteful din Tamaș, și anume „o mănăstire... și o baltă“ anume Martina... și cu tot venitul ce se cuvenea acestei mănăstiri... drept 60 ug. tot bani gata⁴¹.

Din anul 1661 a rămas de la domnul Ștefăniță Lupul un act de cumpărare de către mănăstirea Golia din Iași de la boierii Odochia și copiii ei a unei părți din satul Trebujeni, din ținutul Orhei, cu suma de 20 de taleri și zece vaci⁴².

Un aspect aparte al independenței patrimoniului mănăstiresc sunt și vânzările efectuate de mănăstiri. Ele demonstrează, de regulă, nivelul potențialului economic al mănăstirii, care permitea aceste vânzări. În domnia lui Iliăș Alexandru, la 29 septembrie 1666, călugării mănăstirii Schit vindeau visticnicului Ursache satul Bombotești în ținutul Iași și jumătate din satul Cârjești din ținutul Roman pentru 200 de lei și o sută de stupi. Cu banii și stupii primiți călugării cumpărau părțile lui Labul din satul Boureni, în ținutul Suceava⁴³.

³⁸ Documenta Romaniae Historica, seria A Moldova, v. II (1449-1486), București, 1976, p. 145.

³⁹ Documenta Romaniae Historica, seria A Moldova, v. I (1501-1550), București, 1953, p. 89-90.

⁴⁰ Ibidem, p. 92

⁴¹ Tit Simedrea, Mănăstiri vândute și dăruite în sec. al XV-lea în Moldova, „Biserica Ortodoxă Română“, anul LXVII, nr. 1-2, 1941, p. 66-67.

⁴² Ibidem, p. 68.

⁴³ Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenești, v. V (1661-1670), Chișinău, 1987, nr. 1, p. 24-25.

Din anul 1668, avem două documente de întărire a vânzărilor efectuate de călugări. Primul, datat cu luna august, 14, 1668 și dat de Alexandru Iliș, întărește lui Vasile Gorovei logofăt doi țigani cumpărați de la călugării de la Bistrița⁴⁴. Cel de-al doilea este semnat în septembrie, 1, 1668 și semnaleză că egumenul Neofil și tot soborul mănăstirii Neamț vând marelui vistiernic Ursache cu 280 de lei satul Tilibecinți din ținutul Succava⁴⁵.

Cele relatate mai sus ne conving că, începând cu sec. al XV-lea, devin frecvente vânzările de mănăstiri. Din acest moment, mănăstirile mai mari puteau să cumpere ele însele mănăstiri mai mici sau satele ce le aparțineau. Cumpărăturile de acest gen se făceau de obicei cu „bani gata“, ceea ce demonstrează că în sec. al XVI-lea marelui domeniu mănăstiresc este pe deplin format, având drepturi și privilegii precise asupra bunurilor aflate în stăpânirea călugărilor.

Câteodată domeniul creștea și în urma proceselor judiciare, când satele sau domeniile se atribuiau mănăstirii ca despăgubire. Din anul 1625 avem cartea de judecată dată de Radul Mihnea mănăstirii Solca pentru satele Badeuți, Drăgănești, Crăinicești, Ivancicăuți și Perleşani, la care pretindea mănăstirea Sucevița⁴⁶. În anul 1631 mănăstirea Golia din Iași se judeca cu locuitorii din satul Peștereni pentru niște mori pe Răut, obținute de mănăstire⁴⁷. În urma unei judecăți cu Grigore Hemezinel și rudele lui, la 1642, mănăstirea Râșca obține satul Popești de la obârșia pârâului Vaslui⁴⁸.

Domnitorul Vasile Lupu, la 1644 judeca pricina mănăstirii Pobrata cu mănăstirea Râșca pentru satele vânători și Bălțatești la hotarele muntelui. Dovedind falsificarea actelor călugărilor de la Pobrata, li se cere 12 zloți despăgubire⁴⁹.

În urma acestor judecăți, de obicei partea păgubașă plătea despăgubiri în bani sau sate, completând domeniile monahale. Izvoarele românești cuprind numeroase relatări cu privire la creșterea domeniului mănăstiresc și în urma testamentelor lăstate. Cercetând documentar instituția testamentelor, se constată că atunci când testatorul nu avea urmași succesoriali sau chiar când îi avea, dar îi dezmoștenea printr-o clauză expusă cu blestem, biserica sau una din mănăstirile din apropiere devenea deținătoarea bunurilor lăstate de testator⁵⁰.

Asemenea teste sunt cunoscute începând cu sec. al XIV-lea. Ele provin din etica veacurilor, ca un ecou al misticii religioase din acele timpuri, când se lăsa pentru pomenire veșnică „agoniseala de o veață“ în favoarea

⁴⁴ Ibidem, nr. 66, p. 164-165.

⁴⁵ Ibidem, nr. 99, p. 237-238.

⁴⁶ Ibidem, nr. 100, p. 240.

⁴⁷ Ibidem, v. III (1601-1640), nr. 86, p. 174-176.

⁴⁸ Ibidem, nr. 128, p. 262-263.

⁴⁹ Arhivele Statului, București, Ms. nr. 1220, f. 5.

⁵⁰ Ibidem, *Mănăstirea Râșca*, II/4, 5.

Bisericii. Numărul acestor testamente creștea odată cu creșterea rolului Bisericii în Țările Române.

În unele cazuri, rudele testatorului și mai ales urmașii direcți se opuneau acestor testamente. Deși acești reclamânți erau urmași direcți, testamentul era foarte rar contestat. În timpul procesului, o importanță deosebită se acorda faptului dacă averea respectivă a fost cumpărată de către testatar sau a primit-o moștenire. În această ordine de idei, N. Iorga constata că dreptul testatorului de a-și lăsa mănăstirilor moșia era absolut, mai ales când aceasta „nu iaste de la strămoși, ci iaste de cumpăratură”⁵¹.

Din anii 1619-1620 este zapisul semnat de Murgoci, vornic, conform căruia „după moartea lui nimeni din nepoții lui sau din surorile lui sau din oamenii lui... să nu aibă nici o treabă... nici cu cumpărăturile lui, nici cu moșiile lui”, ci să fie „sfintei mănăstiri ce este făcută de Teofle cel bătrân”⁵².

Conform documentului din 1620, aprilie 24, Maria postelniceasca lasă mănăstirii satul Ciocănești, „pentru sufletul... giupânu-meu, a postelnicului și pentru sufletul meu”, „și cine va vre să se amestece la acela sat... să fie procler.. și anatema de toți părinții și de toți apostolii și de toți sfinții”⁵³.

În urma unei cumpărături, de la Pangrație, egumenul mănăstirii Pângărați, Franguli pitar hotărăște că după ce va muri, via cumpărată cu 20 lei și un poloboc cu miere să rămână acestei mănăstiri de unde a fost cumpărată, pentru pomenirea sa⁵⁴.

Negustorul Toma și soția sa Elena, după testamentul lor din 1690, mai 21, lasă averea lor și o sumă de bani, după ce vor muri, mănăstirii Golia, pentru a fi pomeniți în ziua de 21 mai a fiecărui an⁵⁵.

Din cele relatate mai sus, rezultă că marele domeniu mănăstiresc s-a format din daniile domnești și boierești, vânzări și cumpărări, procese judiciare sau testamentele lăsate.

Marele domeniu cuprindea ogoarc, fânețe, păduri, munți, ape, vii și livezi, acestea fiind exploatate atât de țărani din satele mănăstirești, cât și de călugări. Varietatea de bunuri crea condiții favorabile pentru creșterea vitelor, agricultură și celelalte ramuri practicate.

Sporirea potențialului economic al mănăstirilor moldovenești, ca și formarea acestui domeniu, a avut loc în condiții similare cu cele din Țara

⁵¹ George Fotino, *Pagini din istoria dreptului românesc*, București, Edit. Academiei Române, București, 1972, p. 135.

⁵² N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, v. III, București, Tip. Sococ, 1903, p. 60-61.

⁵³ Documente privind Istoria României, seria A Moldova, v. IV (1616-1620), București 1956, p. 397.

⁵⁴ Ibidem, p. 466.

⁵⁵ Arhivele Statului, București, Mănăstirea Pângărați, III/77.

Românească. Unele mănăstiri mai vechi, pornind de la modestele danii ale ctitorilor, au ajuns să stăpânească numeroase sate și către finele sec. al XVII-lea să se bucure de importante venituri.

Spre exemplu, mănăstirea Neamț, ridicată înainte de domnia lui Petru Mușat, cu hramul *Înălțarea Domnului nostru Iisus Hristos*, s-a transformat către sfârșitul sec. al XVII-lea în una din cele mai prospere așezări monastice, cu bogate domenii feudale și un înalt potențial economic.

După un document dat de Alexandru cel Bun la 7 ianuarie 1407, această mănăstire fusese înzestrată încă de Petru Mușat cu satele Cârștianești și Timișești de la gura pârâului Neamț, împreună cu două mori, două vii, oi, cai și stupi⁵⁶. Această danie este întregită la 7 noiembrie 1409 de către domnitorul Alexandru cel Bun care-i dăruiește iezerul Luciul pe Prut⁵⁷. De la Alexandru cel Bun mănăstirea primește la 12 martie 1422 și satul Budzești, pe Moldova, cu hotarul vechi, și seliștea lui Nenovici, pe Topolița, arătându-i-se hotarul stabilit de Mândâcica, Dan ceșnic și Neagoe gramatic⁵⁸. Cu cinci ani mai târziu, la 14 septembrie 1427, același domnitor întărește dania din 1407 a satelor Cârștianești și Timișești, arătându-le hotarul⁵⁹.

Purtând grija acestei mănăstiri, domnitorul îi mai închină, la 1429, iezerul Zagorna, la Nistru, și prisaca la Zagorna, scutindu-i, totodată, de vamă carele cu produse⁶⁰. La această danie domnitorul adaugă peste o lună, la 1 septembrie 1429, și 12 buți de vin din desetina Neamțului⁶¹, iar la 23 septembrie 1430, și 1/3 din venitul celor 3 mori de la Baia, cât și un obroc anual de 12 buți de vin din desetina amintită⁶².

Pe lângă aceste danii, domnul a construit la Neamț și biserica de zid, precum și alte clădiri din corpul mănăstirii. Pentru toate cele făcute, ei a fost trecut în rândul ctitorilor mănăstirii.

Feciorul lui Alexandru cel Bun, Iliăș voievod, întărind satul Timișești, mai acorda în 1436 și 10 sălașe de țigani⁶³.

⁵⁶ Ibidem, *Documente moldovenești*, CXIII, nr. 11; 11a; 11b.

⁵⁷ Documente privind Istoria României, seria A Moldova, v. I (1384-1475), București 1954, p. 15.

⁵⁸ Documenta Romaniae Historica, seria A Moldova, v. I (1384-1448), București, 1975, p. 38.

⁵⁹ Ibidem, p. 74.

⁶⁰ Ibidem, p. 98-99.

⁶¹ Ibidem, p. 138-139.

⁶² Ibidem, p. 140.

⁶³ Ibidem, p. 149.

Ștefan cel Mare, urmând faptele înaintașilor săi, îi închină mănăstirii, la 11 martie 1446, satele Dvorănești, Baloșești pe Topolița, „unde au fost Garbaj Mârza“, Bașotenii, Dragomireștii pe Șoltuz și Telebeciniți pe Siret, scutindu-le de dări⁶⁴.

Către 22 august 1447, mănăstirea Neamț, din difewrire daniei posedă în jur de paștesprezece sate, pe care domnitorul Ștefan le întărește cu 2 iezere, scutindu-le de toate slujbele domnești, în afară de obligația de a trimite oameni la oastea cea mare, și hotărând ca toate veniturile de la ele, ca și dreptul de judecată, să aparțină mănăstirii⁶⁵.

Boierul Crâstea, urmând exemplul domnitorului, adaugă la domeniile mănăstirești și satul Cârnicștii arătându-i hotarul la 1448⁶⁶.

Hrisovul aceluiași domnitor, din 1450, pe lângă întărirea unor sate deja amintite, mai adaugă satele: Himenești, Pasca și Petrica de la gura Crăcăului, Săucești, Fântânele, Dumbrăvița, Clocăciuna, Cobăenii, Bilosovții și Dragomirești. Prin dania din anul 1454 adaugă la satele amintite Măneștii și Ceplenții⁶⁷.

În 13 februarie 1458 i se întărește satul Baloșești de pe Nearț și i se închină mănăstirea de la Hargu cu două sălașe de țigani⁶⁸.

Starețul mănăstirii, Siluan, primca de la domnitorul amintit, la 7 aprilie și 1 mai 1470, întăritură pentru prisaca lui Chiprian de la Botna cu mănăstirea de la obârșia Vișnevățului cu poieni și prisăci dăruite de Chiajna, mătușa domnului⁶⁹, și satele Trestiana, Dumbrăvița pe Șomuz, Buzăști pe Moldova, Jemerești pe Topolița... și țiganii mănăstirești⁷⁰.

Satele amintite sunt întărite de domnitor și prin alte documente, cum ar fi cel din 1482⁷¹.

La 17 martie 1496 și 27 iunie 1501 mănăstirii i se stabilesc hotarele din jurul ei cu întreaga braniște, dându-i-se în exploatare muntele Neamțului cu toate izvoarele lui. Călugării urmau să ia venitul de la cei ce „s-ar duce acolo în acest munte, să-și pască oile sale, sau să prindă pește“⁷².

⁶⁴ Arhivele Statului, București, Mănăstirea Neamț, XXI/2.

⁶⁵ Ibidem, XXI/3.

⁶⁶ Documenta Romaniae Historica, seria A Moldova, v. I (1384-1448), București, 1975, p. 387-388.

⁶⁷ Ibidem, p. 413.

⁶⁸ Arhivele Statului, București, Mănăstirea Neamț, XXI/5.

⁶⁹ Ibidem, XXI/6.

⁷⁰ Documente privind Istoria României, seria A Moldova, v. I (1384-1475), București 1954, p. 292.

⁷¹ Ibidem, p. 370-371.

⁷² Ibidem, p. 370.

În timpul egumeniei lui Macarie, mănăstirea primea în dar satele Băiceni cu mori pe Siret și Mogoșești, cumpărate de Ștefan cel Mare cu 400 zloți de la nepoții lui Cozma Șandrovici, o prisacă pe Bohotin în gura Tatarcâi și anual câte șase pietre de sare de la târgu Neamț⁷³. Conform acestei danii, călugării urmau să facă *paraclis* cât timp domnul avea să fie în viață și pentru doamna Maria, iar după moarte, domnul porunca să se cânte în fiecare miercuri seara *parastas*, iar joia *liturghie*, „cât va sta mănăstirea”⁷⁴.

Afară de venitul pe care-l aduna mănăstirea de la oamenii din satele dăruite de Ștefan cel Mare, domnul mai dăruia pentru hrana călugărilor, anual, câte 3 măji de pește, scutite de vamă, de la pescăriile din Chilia, Bălți (iezerule de pe Prut, de la Fălciu), Nistru (Tighina) sau Cetatea Albă. Domnitorul porunca ca „*aceste trei măji peste tot să umble slobode și cu bună voie și ducându-se acolo și înapoi, iar vamă să nu plătească nicăieri, nici la târguri, nici la sate, nici în vreo altă parte, sau la vămile vândute sau nevândute, fie că vor vinde, fie că vor cumpăra*”⁷⁵.

Plus la acestea, călugării aveau la dispoziție balta Strâmba, iezorul Dubrovca, gârla Chișca și toate prisăcile din poienile hotarului Zagorna de la care adunau desetina de stupi⁷⁶.

Încă din timpul domniei lui Ștefan voievod, fiul lui Alexandru cel Bun, mănăstirea de la Neamț primește dreptul de a aduna dările de la oamenii așezați în hotarele satelor, iezerelor și prisăcilor⁷⁷.

Călugării au primit dreptul de jurisdicție asupra satelor și de a încasa, în folosul mănăstirii, toate gloabele.

În timpul domniei lui Ștefan cel Mare această mănăstire a devenit o instituție de sine stătătoare, care se bucura de toate privilegiile posibile la acea vreme.

De la domnitorul Alexandru Iliăș s-a păstrat o împuternicire din anul 1632 pentru călugării de la Neamț, care urmau să-și apere hotarul numit muntele Neamțului și poienile de pe apa Bistriței⁷⁸.

Despre puterea economică a acestei mănăstiri ne putem da seama după vânzările de sate care devin posibile în sec. al XVII-lea. Astfel, la 1668 egumenul Neofil, cu tot soborul mănăstirii, vinde satul Tilibeciinți din ținutul Suceava, cumpărat de marele vistiernic Ursache cu 280 de lei bani gata etc.⁷⁹.

⁷³ Arhivele Statului, București, Mănăstirea Neamț, XXI/8.

⁷⁴ Documente privind Istoria României, seria A Moldova, v. I (1384-1475), București 1954, p. 320. Vezi, *ibidem*, v. I (1501-1550), București, 1953, p. 2.

⁷⁵ *Ibidem*, v. I (1501-1550), București, 1953, p. 37.

⁷⁶ *Ibidem*, v. I (1384-1475), București, 1954, p. 371.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 329.

⁷⁸ *Ibidem*, v. I (1384-1475), p. 218-219.

⁷⁹ Documenta Romaniae Historica, seria A Moldova, v. XXI (1632-1633), București, 1971, p. 40-41.

Concluzionăm că, prin susținerea domniei, a boierilor și a mirenilor de rând, această mănăstire, numai potrivit documentelor enumerate, posedă zeci de sate, cinci mori, 2 vii, 4 iezere, o seliște, numeroase prisăci, o braniște, muntele Neamțului, 2 sălașe de tătari și 10 de țigani. Pe lângă acestea, mănăstirea se bucura de toate privilegiile posibile.

Numărul mare de sate confirmate de domnitori provenea din daniile domnești și particulare. Unii domnitori cumpărau satele de la alți boieri și le donau mănăstirilor.

Numai Ștefan cel Mare în domnia sa a întărit mănăstirilor moldovenești 125 1/2 sate cu țărani dependenți, dintre care 47 de sate, două jumătăți și 2 seliști au fost cumpărate cu suma de 12.492 zloți. Scăzând din suma de 15.364 zloți (sumă cheltuită în toate satele cumpărate de boieri), suma de 12.492 zloți doar, numai în satele donate mănăstirilor⁸⁰, revenim la ideea că scopul principal urmărit atât de Ștefan cel Mare, cât și de ceilalți domnitori, a fost acela de a slăbi puterea feudalilor laici prin întărirea economică a mănăstirilor.

De aici și deosebirea între marele domeniu mănăstiresc și cel boieresc, oglindită prin marile donații domnești de care se bucurau mănăstirile, și daniile făcute boierilor „*pentru credincioasă slujbă*“, de care profitau doar o anumită categorie de feudali. Domeniile boierești nu primeau danii particulare și nici domenii în baza testamentelor, cum primeau fundațiile monahale. Scutirile de impozite, deși erau uneori acordate satelor boierești în scopul colonizării, durau un an, doi, și nu avem date de 5-10 sau 15 ani, cum erau oferite satelor mănăstirești de către domn⁸¹.

Pentru a se bucura de aceleași imunități ca o mănăstire, boierii recurgeau la ridicarea unei modeste mănăstiri pe domeniile lor, pe când mănăstirile mari de bucurau de imunitățile economice, comerciale și judiciare secole de-a rândul.

Boierii nu aveau dreptul de a judeca țărani din satele sale, pe când mănăstirile administrau deplin satele mănăstirești.

Daniile domnești erau făcute mănăstirilor pe vecie, „*uric cu tot venitul*“, pe când cele făcute boierilor erau temporare, și, atunci când boierul cădea sub mână domnitorului, putea să rămână fără ele. În schimb, boierul beneficia de deplin de dania făcută de domnie, având posibilitatea să hotărască personal cum

⁸⁰ Moldova în epoca feudalismului. Documente slavo-moldovenești, v. V(1661-1670), Chișinău, 1987, nr. 100, p. 240.

⁸¹ A. I. Gonța, op. cit., p. 454-455.

să folosească satele sau moșiile primite, pe când daniile făcute unei mănăstiri erau socotite ca patrimoniu al comunității, ce putea fi folosit doar pentru nevoile comune. Călugării nu puteau deveni în acest caz beneficiari deplini cu drepturi de moștenire, cum erau boierii miluiți de domnitor.

Oricum, întărirea unei mănăstiri depindea de domnie și din cele relatate reiese că domnul era cointeresat în creșterea potențialului mănăstiresc - sursa sigură de bani pe care-o găsea domnia oricând țara avea nevoie.

Astfel, domnul contribuia în mod conștient la ridicarea și întărirea economică a fundațiilor ecleziastice, găsind în ele un ajutor sigur, o fermă credință politică față de domnie și acele servicii de ordin social, cultural și moral pe care mănăstirile le aduceau țării secole de-a rândul.

IERARHII SOCIALE ÎN ȚARA ROMÂNESCĂ A SECOLELOR XIV-XVI

BOGDAN-ALEXANDRU HALIC

Principala caracteristică a societății sud-carpătice în secolele XIV-XVI este imposibilitatea reconstituirii unei structuri piramidale. Existența raporturilor suzerano-vasalice doar între domn și beneficiarul stăpânirii funciare (boier sau cneaz, după cum sunt denumiți în diplomația epocii) este de natură să plafoneze puterea – politică și militară – a marii boierimi, lipsind-o de sprijinul de care beneficia – în centrul și în vestul Europei – nobilimea din partea vasalilor săi. Explicația unei asemenea stări de lucruri se află, probabil, atât în particularitățile fenomenului de trecere de la țară/terra la stat în spațiile extracarpătice¹, cât și în specificul raporturilor de proprietate asupra bunurilor funciare de aici. Aceste condiționări au condus – cel mai probabil – la apariția unei duble ierarhii sociale în spațiile românești extracarpătice – implicit în Țara Românească –, ambele subordonate domnului, dar constituite pe criterii diferite. Motivul rezidă în faptul că cei încadrați în Țara Românească a celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea într-o structură ierarhică nu erau desemnați de șeful acesteia, care, în condițiile date, nu putea fi altceva – așa cum observa Gheorghe Brătianu – decât un “*primus inter pares*”². În consecință, o asemenea relație nu putea constitui baza unei structuri fundamentată pe credința individuală și reciprocă între senior și vasal, între șeful ierarhiei și cei incluși în ea³. Acesta este motivul pentru care în principatul sud-carpatic vor funcționa – cel puțin în această primă perioadă a statalității românești – simultan două structuri ierarhice: una a statului, formată

¹ Radu Popa, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1980, p. 25–39, Bogdan-Alexandru Halic, *Evoluția spațiului sud-carpatic de la țară la stat*, în “Gândirea militară românească”, serie nouă, anul IX, nr. 2, 1998, p. 86–97.

² Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1995, p. 66–67.

³ Marc Bloch, *Societatea feudală. I. Formarea legăturilor de dependență*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1996, p. 161–190.

din dregătorii domnești și subordonată autorității principelui și una a boierilor a căror ascendență este mai veche decât instituția domniei, față de care păstrează – cel puțin la început – o oarecare autonomie. Este vorba de o ierarhie de status și de o ierarhie patrimonială, între ele neexistând o incompatibilitate strictă, motiv pentru care, în timp – cel mai probabil în secolul al XVI-lea – ele se vor contopi.

Diferența dintre cele două tipuri de ierarhie rezidă strict în poziția celor încadrați în aceste structuri în raport cu șeful ierarhiei, cu domnul. Astfel, dacă intrarea în ierarhia de status este condiționată de conferirea unui anume tip de status social de către domn, apartenența la ierarhia patrimonială este controlată de domnie doar prin dreptul de retract.

În Țara Românească, ierarhia de status nu poate fi disociată de apariția în diplomația principatului sud-carpatic a demnităților de curte. Deși existența unor asemenea ranguri pare a fi sugerată de un document din epoca lui Vladislav-Vlaicu⁴, este mai prudent a se considera ca perioadă certă a cristalizării ierarhiei interne în Țara Românească – fără a nega însă întru-totul posibilitatea existenței unei ierarhii administrative încă de la începuturile statalității românești – domnia lui Mircea cel Bătrân. Diplomația Țării

⁴ Este vorba de privilegiul pe care domnul muntean îl acordă negustorilor brașoveni la 20 ianuarie 1368 (*Documenta Romaniae Historica*, (mai departe DRH), București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, D. *Relații între Țările Române*, I (1222–1456), 1977, p. 86–88; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (mai departe Hurmuzaki), vol I/1–2, București, 1892, p. 144–145; vol. XV/1, București, 1911, p. 1–2) adresat *“.../ tuturor credincioșilor noștri, comiți, castelani, juzi, vameși, slujbași și oameni de orice stare rânduiri în Țara noastră Românească /.../”*. Cum însă documentul a fost scris direct în limba latină, *“după un formular redactat chiar în Transilvania”* (Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968, p. 49), el reflectă, cel mai probabil, o ierarhie cunoscută fie de cel care a redactat textul, fie de destinatar, fără a se putea, deci, afirma că aceasta este caracteristică și spațiului sud-carpatic. Analizând împrejurările în care s-a întocmit privilegiul, Maria Holban consideră că în anul 1368, când domnul *“se afla sub suzeranitatea regelui Ungariei, acesta din urmă nu dădea el privilegiul necesar, ci trimitea la domn ca acesta să dea actul desigur pregătit și chiar redactat de cancelaria regală”* (M. Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria ungenină (Problema stăpânirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei)*, în *“Revista de Istorie”*, XV, 1962, nr. 2, p. 339; Idem, *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1981, p. 149). În sprijinul acestei interpretări poate fi adus chiar textul documentului, în care se arată explicit că prevederile acestuia își au originea în porunca regelui maghiar: *“Vladislav, din mila lui Dumnezeu și a maiestății regești voievod al Țării Românești și ban de Severin, prin cuprinsul scrisorii de față, dăm de știre tuturor cărora se cuvine că preainălțatul principe și domn Ludovic, vestitul rege al Ungariei, milostivul nostru domn firesc, a trimis la noi pe magistrul Dumitru zis Lepes, cavalier al curții sale regești, pentru a rânduiri și a întări legământul unei păci veșnice între noi, pe de o parte, și toți orășenii și locuitorii provinciei Brașov, vecinii și prietenii noștri preascumpi, pe de altă parte, punându-ne printrânsul în vedere cu strășnicie ca să întărim <și> să păzim pe acei brașoveni în toate libertățile pe care le-au avut ei din bătrâni în Țara noastră Românească. Așadar, noi, dorind întotdeauna să dăm ascultare poruncilor regești /.../”*.

Românești menționează în această perioadă primele dregătorii⁵, detașându-se ca importanță documentul emis de cancelaria acestui domn la 10 iunie 1415⁶, în care din unsprezece membri ai sfatului domnesc, opt sunt dregători⁷.

Cu toate acestea, documentele epocii indică faptul că în sfatul domnesc rolul primordial revine marilor boieri – menționați primii – și nu dregătorilor. Interpretarea cea mai plauzibilă a acestui aspect este cea a existenței, în continuare, a paralelismului ierarhic generat de dualismul avere/vechime – slujbă. Problema va fi tranșată abia la mijlocul secolului al XV-lea, când Vlad Țepeș, – promotor al unui tipar politic de inspirație otomană⁸ – va acorda prioritate dregătoriilor⁹, boierii fără dregătorii dispărând din sfatul domnesc la sfârșitul aceluiași secol¹⁰. Similitudinea între notiunea de boier și cea de dregător se va instaura abia în secolul al XVII-lea¹¹.

Departajarea între boieri și dregători este, desigur, artificială, dregătorii fiind recrutați tot din categoria stăpânilor de pământ. Diferența rezidă însă în statusul pe care cele două elemente îl au în raport cu instituția domniei și, îndeosebi, cu persoana domnului. În acești parametri, creșterea importanței acordate dregătorilor – deci boierilor cu slujbă – este direct proporțională cu importanța prerogativelor pe care domnul le delega acestora.

În acest context se cuvine a fi abordată problema categoriei speciale reprezentată de vlastelini/vlasteli (= властелин / властель), care apar pentru prima oară în actele interne în 1492¹², într-un document emis de cancelaria lui

⁵ Este vorba de vornic – jupan "*Vladislav vornic*" menționat la 4 septembrie 1389 (*DRH*, B. *Țara Românească*, I, (1247–1500), 1966, p. 28–30; *Documente privind istoria României*, (mai departe DIR), București, Editura Academiei Republicii Populare Române, B. *Țara Românească*, veac XIII, XIV și XV (1247–1500), 1953, p. 44), ban, stolnic și vistier – "*.../Radul ban, .../ stolnic Berindei, Drăgan vistier*" cum apar în documentul datat octombrie <1389–1400> (*DRH*, B, I, p.30–31; *DIR*, B, veac XIII, XIV și XV, p. 56, 318).

⁶ *DRH*, B, I, p. 30–31; *DIR*, B, veac XIII, XIV și XV, p. 56, 318.

⁷ "*.../ Radul ban-vornic, .../ Aga ban, .../ Baldovin logofăt, Micul vistier și Vasea purtătorul de sabie, Stanciul comis, Manea stolnic, Gherghina paharnic*".

⁸ Bogdan-Alexandru Halic, *Strategii de imagine utilizate de Vlad Țepeș*, în "Gândirea militară românească", an VIII, 1997, nr. 2, p. 97.

⁹ Astfel, dacă în 1457 (*DRH*, B, I, p.198–200; *DIR*, B, veac XIII, XIV și XV, p.128–129) sfatul domnesc era compus din șase boieri cu dregătorii și alți șase fără – *.../ Manea Udriște și Codrea vornic și Dragomir Țacal, Voico Dobrița și Stan al lui Negre, jupan Duca, Cazan al lui Sahac, Oprea logofăt, Moldovean spătar, Buda stolnic Milea paharnic, Iova comis*" – , în 1461 (*DRH*, B, I, p.205–206; *DIR*, B, veac XIII, XIV și XV, p. 128–129), din cei zece membri ai sfatului menționați în documente – "*.../ jupan Voico Dobrița, jupan Galeș vornic, jupan Stepan Turcul, jupan Cazan logofăt, Buriu spătar, Iova vistier, Oprișa paharnic, Linart stolnic, Gherghina comis, Radul stratornic*" – doar doi erau fără titlu de dregători.

¹⁰ La sfârșitul secolului al XV-lea sfatul domnesc va fi format exclusiv din dregători, după cum o dovedește documentul din 25 ianuarie 1499 (*DRH*, B, I, p. 471–474, *DIR*, B, veac XIII, XIV și XV, p. 259–260) emis de cancelaria lui Radu cel Mare în care sunt menționați ca martori "*.../ jupan Barbul ban, jupan Cârștian și Badea foști vornici, jupan Pârvul mare vornic, jupan Staico mare logofăt, jupan Todor vistier, Jupan Danciul comis, Radul al lui Vintilă paharnic, Stroe purtătorul de spadă, Izvoranul stolnic Radul și Dragomir mari stratornici*".

¹¹ N.Stoicescu, *op. cit.*, p. 37 și urm.

¹² *DRH*, B, I, p. 367–368; *DIR*, B, veac XIII, XIV și XV, p. 209.

Vlad Călugărul, fără însă a putea considera această dată ca fiind cea a apariției respectivei categorii¹³. Termenul are atât semnificația de “dregător de seamă al țării”, cât și pe aceea de “boier sau dregător rudă cu domnul sau foarte apropiat de acesta”¹⁴.

Se poate observa, și în această situație, dualitatea existentă la nivelul elitelor, termenul putând desemna, în egală măsură, un dregător sau un stăpân funciar fără slujbă domnească, dar apropiat domnului. Rezultă, în ambele situații, că statusul era conferit de existența unei relații privilegiate cu domnul, în calitatea acestuia de șef al ierarhiei. Documentele interne sunt sensibile la această diferență de nuanță, vlastelinul care ocupa o dregătorie fiind desemnat prin formula “*властѣл и правитѣл*” (= “*vlastel și dregător*”¹⁵), spre deosebire de cei desemnați doar prin termenul “*властѣлинь*” care nu îndeplineau dregătorii.

Interesant este faptul că apariția categoriei vlastelilor/vlastelinilor este – în linii mari – sincronă cu finalizarea procesului de conferire a unui status superior dregătorilor în raport cu stăpânii funciari. În ce măsură apariția categoriei vlastelinilor se încadrează în încercările domniei de a consolida o unică ierarhie, legată de persoana sa și fundamentată pe importanța prerogativelor pe care le delegă dregătorilor, este o problemă insuficient clarificată în stadiul actual al cercetării. Cert este însă că din deceniul 3 al secolului al XVI-lea – deci după consolidarea ierarhiei dregătorești – termenul de vlastelin se va folosi cu conotația generală de “dregător”, prezența sa în documente fiind din ce în ce mai rară¹⁶.

De asemenea, nu poate fi eludată preocuparea domniei de a constitui un sistem de vasali – stăpâni de pământ – care își datorează statusul relației personale cu domnul, de la care își primesc domeniile, ocinele. Acești stăpâni de pământ îndeplinesc esențialmente o sarcină militară, donația domnească – inițial cu titlu de beneficiu – fiind “*axată fără distincție pe ideea de adevărat și fidel serviciu*”¹⁷. O confirmă documentul din 4 octombrie 1530¹⁸ prin care Vlad Înecatul dă lui Fârtat pârcălab ocină în Brădășani¹⁹.

¹³ Termenul “*властѣлинь*” apare atât într-o serie de acte de danie sârbești (*DRH*, B, I, p. 68–69) sau emise de Sigismund de Luxemburg (*Ibidem*, p.88–89: 93–94) la începutul secolului al XV-lea, cât și pe piatra tombală a lui Vladislav al II-lea (1447–1448; 1448–1456) de la mănăstirea Dealu. Pusă de frații Craiovești în timpul domniei lui Neagoe Basarab, piatra tombală conține o inscripție din care reiese că respectivul domn i-a înălțat pe Craiovești vlastelini (Ștefan Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, Editura Științifică, 1965 p. 64).

¹⁴ N.Stoicescu, *op.cit.*, p. 33.

¹⁵ *DRH*, B, II (1501–1525), 1972, p. 67.

¹⁶ N.Stoicescu, *op.cit.*, p. 34.

¹⁷ V. Al. Georgescu, *Byzance et les institutions roumaines jusqu'a la fin du XVe siècle*, în *Actes du XVe Congres international des Etudes byzantines*, Bucarest, 6–12 Septembre, 1971, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974, p. 469.

¹⁸ *DRH*, B, III (1526–1535), 1975, p.160–161.

¹⁹ Documentul menționează: “*.../ jupan Fârtat pârcălab, a dobândit cu dreptă și credincioasă slujbă către domnia mea. De aceea și domnia mea i-am dat, ca să-i fie ocină și de ohabă, lui și fiilor lui și nepoșilor și strănepoșilor lui și de nimeni neatins, după spusa domniei mele.*”

În acest context se cuvine a fi menționat faptul că în primele secole după întemeierea statelor feudale românești, toți proprietarii de pământ se numeau boieri, cu acest termen fiind desemnați și țăranii liberi cu obligații militare²⁰. Un document emis de cancelaria lui Mihai Viteazul în anul 1596 conține formularea “/.../ **boieri, adecă oameni liberi**”²¹. În documente proprietarii devălmași/oamenii liberi apar, până în secolul al XVII-lea, ca “**boieri hotarnici, boieri jurători, boieri judecători, boieri adeveratori**”²². Astfel de boieri jurători sunt menționați, pentru prima oară, într-un document emis de cancelaria lui Radu cel Frumos la 12 iunie 1472²³ prin care se întărește o ocină dobândită de la Vlad Dracul. Documentul conține formularea “**Și iarăși au scos în fașa domniei mele 12 boieri, de au mărturisit că le este ocină veche**”. Textul documentului sugerează că beneficiarii sunt țăranii liberi sau mici boieri, acestora – 14 persoane, cărora le sunt menționate doar numele, fără nici o aluzie la slujba sau la rangurile deținute²⁴ – revenindu-le “/.../ **la Dușești, din partea lui Mânje patru părți**”. Este puțin probabil ca cei 12 boieri jurători să fi fost de altă condiție socială decât beneficiarii actului.

Interesant este faptul că apariția în documentele emise de cancelaria principatului sud-carpatic a clauzei de renunțare la dreptul de retract în cazurile de desherență în formula “**въ них прѣдалика да нѣст**” este referitoare la această categorie de stăpâni funciari. Sub această formă, clauza de renunțare apare pentru prima dată într-un document emis de cancelaria lui Vlad Țepeș la 20 septembrie 1459²⁵. Aceasta va permite, într-o primă fază, consolidarea ereditară²⁶ a posesiunilor funciare a ierarhiei de status. După extinderea clauzei de renunțare și asupra marilor stăpâni funciari, clauza de renunțare va contribui la extinderea marelui domeniu.

Ierarhia patrimonială se structurează în funcție de averea, de patrimoniul celor incluși în ea. Pentru societățile cu economii preponderent agricole – cum sunt cele ale Europei danubiene, implicit Țara Românească –, definitorii în analiza ierarhiei patrimoniale sunt raporturile funciare. În acest context, o primă problemă care suscită o atenție sporită este cea a vechimii boierimii românești. Din această perspectivă, un interes deosebit îl prezintă

²⁰ *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988, p. 52, s.v. “**boier**”; Bogdan-Alexandru Halic. *Consecințe interne probabile ale transformării Țării Românești în provincie otomană în anul 1595*, în “*Revista Fundației Cultural-Științifice <<Mihai Viteazul – Călugăreni>>*”, An 3, nr. 5, 1997, p. 16 și n. 36.

²¹ DRH, B, XI (1593–1600), 1975, p. 191–192.

²² *Instituții feudale din Țările Române*, p. 52.

²³ DRH, B, I, p. 235–236; DIR, B, veac XIII, XIV și XV, p. 147.

²⁴ “/.../ **lui Vâlcan și cu nepotul lui, Baico și lui Vâlcan și Stoica și lui Stan cu frații săi, Radul și Vladul și lui Radul cu frații săi, Dragoslav și Tatul și lui Rusin cu fiii lui, Radu și Neagoe și Nan**”.

²⁵ DRH, B, I, p. 203–204; DIR, B, veac XIII, XIV și XV, p. 130–131.

²⁶ V. Al. Georgescu, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. 470.

doă documente, emise de cancelaria regelui Ludovic d'Anjou, care se referă la o serie de boieri transfugi din Țara Românească²⁷. În ambele documente sunt indicate filiații de trei generații, care plasează vechimea acestor familii în epoca voievodală²⁸. Rămâne, desigur, discutabil în ce măsură această boierime din epoca voievodală fusese sau nu integrată într-o structură feudală clasică, menționarea existenței unor "*maiores terre*" în Diploma ioanișilor²⁹ nefiind de natură a permite formarea unei opinii ferme în această problemă.

Dincolo de această problemă a vechimii boierimii românești, documentele citate lasă să se întrevadă o domnie încă insuficient consolidată în plan intern, contestată de unii boieri care caută refugiu în afara granițelor, la fostul suzeran. Acest aspect conduce la interpretarea că deși structurarea puterii domnești presupune existența unei ierarhii interne, în epoca de început a statalității românești sud-carpătice – probabil – aceasta nu este încă viabilă³⁰.

Dreptul de retract domnesc, de factură feudală clasică, era "*viguros și caracteristic*", mai ales în cazurile de felonie/hiclenie și desheranță/prădalica. Astfel, în documentul citat mai sus³¹ se arată că foștii posesori ai pământului dat lui jupan Fârtat pârcalab "*.../ și-au pierdut ocina și averile cu reu hiclenie față de domnia mea /.../*". Din a doua jumătate a secolului al XV-lea,

²⁷ Documentul din 29 august 1359 (DRH, D, I, p.73–75; Hurmuzaki, I/2, p.60–61) vorbește despre "*.../ vrednicia credincioaselor slujbe ale lui Karapeh, Stanislau, Neagu, Wlanijk, Nicolae și Ladislau, fiii lui Ladislau, fiul lui Zarna, credincioșii noștri români, care în vremea când Alexandru Basarab, voievodul Țării Românești, nu voia să ne recunoască de domn al său firesc /.../ au stat alături de maiestatea noastră cu atâta statornicie, încât nici paguba în averile lor, nici pustiirea moșiilor lor, nici loviturile morții, nici spaima <pricinuită> de alte primejdii, nu i-au putut abate de la această statornicie în credință, ba, mai mult, părăsindu-și toate moșiile și bunurile lor aflătoare în pomenita Țară Românească ni s-au imbiat ei înșiși maiestatea noastră ca să ne slujească cu credință*". Al doilea document, datat 6 iulie 1374 (DRH, D, I, p.1 07–108; Hurmuzaki, I/2, p. 60) menționează că "*.../ au venit la noi, fugind din Țara Românească, de la voievodul Vlaicu, niște români, anume Stoican, fiul lui Dragomir, fiul lui Voina de Loviște, Danciu, fratele fostului comite Neagu, Voicu, fiul lui Radoslav, și Selibor, omul de aproape al voievodului Vlaicu /.../*".

²⁸ Problema este dezbătută pe larg de Gh. Brătianu, *op.cit.*, p. 67.

²⁹ DRH, B, I, p. 3–11; DRH, D, I, p. 21–28; Hurmuzaki, I/1, p. 249–253; DIR, B, veac XIII, XIV și XV, p.1–5.

³⁰ Pentru ilustrarea acestei situații prezintă interes un document intern emis de cancelaria lui Mircea cel Bătrân (DRH, B, I, p. 71–72), databil în 1407 în care principele muntean poruncește "*.../ tuturor satelor care sunteți sub stăpânirea mănăstirii Tismenii, mari și mici împreună*" să sancționeze drastic orice încercare de uzurpare din partea boierilor în următorii termeni: "*Cine ar umbla printre voi, dintre boierii domniei mele, ca să vă ia sau să vă tragă la alte munci, pe oricine să-l loviți în cap*". Se impune observația că în document se face referire exclusivă la boieri, neutilizându-se formula obișnuită "*Cine s-ar încumeta dintre boierii domniei mele, mari și mici sau dintre dregătorii domniei mele /.../*", care apare într-un act cvasi-contemporan (DRH, B, I, p.73–74; DIR, B, veac XIII, XIV și XV, p. 56–57; documentul nu este datat, încadrarea sa cronologică făcându-se după numele lui Mircea) și care ar trimite – în egală măsură – și la oamenii domniei. Este deci, o autorizare a tărănilor de pe moșiile mănăstirești de a se opune cu forța unor posibile tentative ale boierimii de uzurpare a drepturilor mănăstirii.

³¹ DRH, B, III, p. 160–161.

exercitarea dreptului de retract în cazurile de desherență a slăbit prin apariția clauzelor de renunțare, inițial pentru persoanele incluse în ierarhia de status și ulterior pentru toate categoriile de stăpâni funciari. Fenomenul – care a avut ca principală consecință consolidarea domeniului ereditar – este conex tendințelor epocii, generale în plan european³² – mai puțin în lumea otomană³³ – de evoluție a stăpânilor funciare către marele domeniu. În același timp, este evidentă tendința de aservire a țăranilor, prin uzurparea drepturilor obștilor sătești³⁴ în cadrul a ceea ce a fost denumit “*al doilea servaj*”³⁵, modalitate absolut necesară pentru asigurarea exploatării marelui domeniu.

La consolidarea caracterului ereditar al marelui domeniu va contribui, de asemenea, afirmarea libertății de a testa, decisă în 1555 de Pătrașcu cel Bun și dregătorii săi³⁶ în forma “*/.../ și domnia mea am judecat cu toți cinstiții dregători ai domniei mele, ca cine va lăsa la moartea lui toate averile sale și ale părintelui său oricărui om, acel om să le stăpânească*”.

O consecință a acestor procese va fi polarizarea stăpânilor funciare, la un pol fiind beneficiarii exploatării marelui domeniu, iar la celălalt micii posesori a căror calitate le era conferită de domn, de regulă pentru fapte de arme³⁷. Aceștia din urmă, nereușind transformarea caracterului stăpânirii funciare din viageră în ereditară, vor rămâne legați de rosturile lor inițiale, preponderent militare. Mutațiile în modul de purtare a războiului în secolul al XVI-lea, prin extinderea folosirii armelor de foc și, implicit, profesionalizarea structurilor militare, vor conduce la diminuarea importanței acestei categorii.

Un exemplu edificator pentru procesul consolidării ereditare a stăpânilor funciare și extinderea lor îl constituie familia Craioveștilor, “*care apare deodată ridicată deasupra tuturor celorlalte neamuri boierești, cu o influență de care până și domnii trebuie să țină seama*”³⁸. Stăpânirile sigure ale

³² Imm. Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, București, Editura Meridiane, I, 1992, p. 125; F. Braudel, *Mediterranean și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, București, Editura Meridiane, IV, 1986, p. 31.

³³ Lumea islamică va cunoaște – până la reformele funciare ale lui Mehmed al II-lea și Süleyman Kannunî – un proces similar, marile domenii constituindu-se în secolul al XV-lea pe nucleele proprietăților individuale alodiale/*mülk*-uri “*ai căror fondatori împreună cu descendenții lor le păstrează administrarea și folosința*” (F. Braudel, *op.cit.*, p. 28; H. Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică, 1300–1600*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 152 și urm.).

³⁴ H. H. Stahl, *Probleme confuze în istoria socială a României*, București, Editura Academiei Române, 1992, p. 153–154.

³⁵ Imm. Wallerstein, *op.cit.*, I, p. 175–176.

³⁶ DRH, B, V (1551–1565), 1983, p. 49–50.

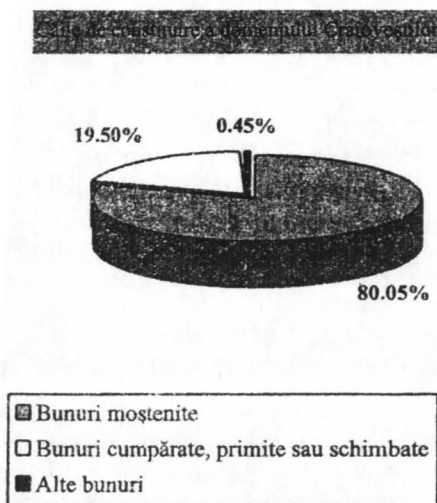
³⁷ *Instituții feudale din Țările Române*, p. 504–505, s.v. “*viteaz*”. În epoca analizată, domnii munteni – mai ales Vlad Țepeș – s-au străduit să extindă instituția vitejilor. Astfel – după cum menționează izvoarele (Ion Stăvăruș, *Povestiri medievale despre Vlad Țepeș Draculea. Studiu critic și antologie*, București, Editura Univers, 1978, p. 148 și urm.) – Vlad Țepeș “*/.../ celui care era rănit din față îi dădea cinste mare și-l făcea <<viteaz>> al său*”.

³⁸ I. C. Filitti, *Banatul Olteniei și Craioveștii* (extras din Arhivele Olteniei), p.23, apud Gh. Brătianu, *op.cit.*, p. 71.

acestei familii însumau – între 1480 și 1593 – 133 de bunuri funciare (sate și părți de sate)³⁹.

Un al doilea exemplu relevant pentru fenomenul de concentrare a stăpânilor funciare îl reprezintă domeniul boieresc al lui Mihai Viteazul. Viitorul domn va achiziționa – în intervalul 1585–1592 – 36 de sate întregi, din cele 40 tranzacționate conform consemnărilor din documentele interne. Pentru acestea și pentru alte 4 părți de sat viitorul domn a plătit un total de 1.515.700 de aspri, adică 61,00% din valoarea totală a tranzacțiilor cu bunuri funciare din epocă⁴⁰.

Căile de constituire ale acestui mare domeniu au fost multiple, diferind de la o epocă la alta. Astfel, în cazul domeniului Craioveștilor, constituit la sfârșitul secolului al XV-lea și în prima jumătate a celui următor, preponderente au fost bunurile moștenite (80,05%), în timp ce bunurile cumpărate, primite ca danie sau schimbate au reprezentat doar 19,50%⁴¹.

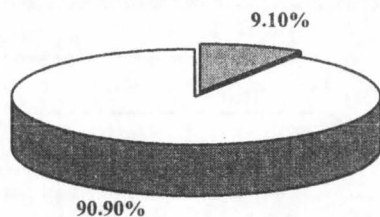
Situația se modifică însă la sfârșitul secolului, domeniul boieresc al lui Mihai Viteazul constituindu-se în proporție de 90,90% prin cumpărări de bunuri funciare⁴².

³⁹ I. Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV–XVI)*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p.173.

⁴⁰ *Ibidem*, p.198 și tabelul 2.

⁴¹ *Ibidem*, p. 173.

⁴² *Ibidem*, p. 196.

■ Bunuri primite ca zestre □ Bunuri cumpărate

O altă consecință a renunțării la clauza de retract a fost cea a contopirii treptate a celor două ierarhii. Fenomenul este conex creșterii puterii economice a marilor stăpâni funciari ereditari, dar și dispariției dinastiei. Într-o epocă în care accesul la palierele superioare ale puterii – inclusiv la domnie – este condiționat de forța economică a solicitantului, o ierarhizare în funcție de mărimea patrimoniului acestuia este normală. În acest context, se cuvine a sublinia faptul că abia în această epocă se structurează marele domeniu privat al domnului, separat de proprietatea funciară a domniei.

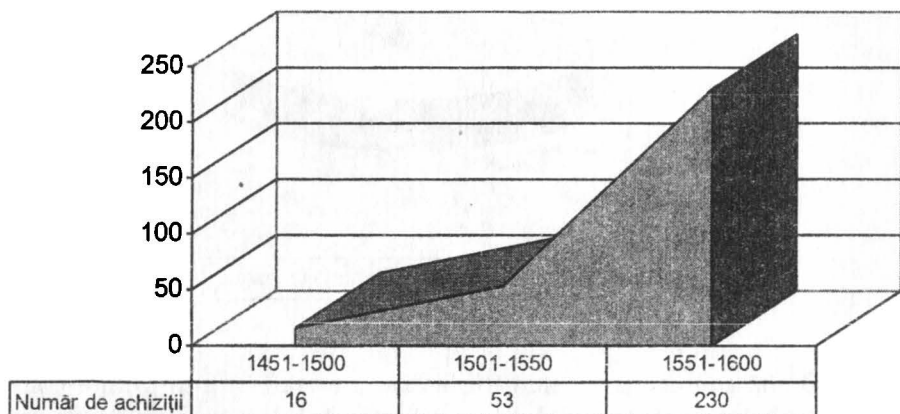
Bunurile funciare de care dispunea domnul cu titlu personal puteau proveni din moșteniri, cumpărări sau prin schimburi de domenii. Conform statisticilor⁴³, până la sfârșitul secolului al XVI-lea, domnii Țării Românești au achiziționat sau au moștenit un număr de 381 de bunuri funciare. Dintre acestea, 11,28% reprezintă moșteniri, în timp ce bunurile funciare cumpărate sau schimbate reprezintă 73,74%.

Se cuvine a menționa faptul că izvoarele atestă cumpărările de sate de către domni abia în epoca lui Vlad Dracul, numărul achizițiilor crescând semnificativ în secolul al XVI-lea⁴⁴. În acest context este semnificativ faptul că ponderea deținută de domnie în cumpărările de bunuri funciare în secolul al XVI-lea este de 36%⁴⁵.

⁴³ *Ibidem*, tabelul 11.

⁴⁴ Astfel, pentru a doua jumătate a secolului al XV-lea am luat în calcul bunurile funciare cumpărate de Vladislav al II-lea = 1, Vlad Țepeș = 2, Basarab cel Tânăr = 1 și Vlad Călugărul = 12. Prima jumătate a secolului al XVI-lea a fost ilustrată de achizițiile de sate/părți de sate efectuate de Radu cel Mare = 13, Neagoe Basarab = 15, Radu de la Afumați = 3 și Radu Paisie = 22. Pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea am avut în vedere bunurile funciare cumpărate de Pătrașcu cel Bun = 1, Alexandru Mircea = 7, Mihnea Turcitul = 26, Petru Cercel = 1 și Mihai Viteazul = 195 (din care 40 cumpărate în boierie). (*Ibidem*).

⁴⁵ *Ibidem*.

Cf. I. Donat, *op.cit.*, tabelul 11

Cea mai mare întindere a cunoscut-o însă domeniul domnesc în epoca lui Mihai Viteazul, când izvoarele consemnează 202 bunuri funciare moștenite sau cumpărate de acesta⁴⁶.

Secolului al XVI-lea îi este caracteristică și o preocupare sporită a stăpânilor funciari pentru achiziționarea de bunuri imobiliare în orașe și pentru implicarea în activitățile comerciale⁴⁷. Se cuvine a sublinia ca acest proces este – în linii mari – invers celui ce se produce în Europa Apuseană/Centrală, unde “*noua nobilime*” provine dintre burghezii care cumpără bunuri funciare. Cu toate acestea, întărirea ierarhiei patrimoniale va fi de natură a permite transformarea în bunuri funciare a averilor dobândite prin negustorie. Cel mai elocvent exemplu îl constituie cariera lui Mihai Viteazul.

⁴⁶ Dintre acestea, 76,73% sunt bunuri funciare cumpărate în domnie, 19,80% bunuri cumpărate în boierie și 1,43% bunuri schimbate. (*Ibidem*)

⁴⁷ Interesați în cumpărarea prăvăliilor sunt domnul și familia sa (27% din tranzacții), marii boieri (51%), mănăstirile (15%) și mai puțin negustorii (7%). (D. Mioc, *Prețurile din Țara Românească în secolele XV-XVI și dinamica lor*, în „*Revista de Istorie*”, 33, 1980, nr. 2, p. 322).

PREȚUL CUPELOR DIN METAL PREȚIOS ÎN TRANSILVANIA - SECOLUL AL XVI-LEA

FLORENTINA NIȚU

Considerate a fi dintotdeauna metale rare și prețioase, posesia aurului și argintului a fost, prin urmare, asociată cu prestigiul, puterea și bogăția. De aceea, o dată cu schimbarea modului de trai în secolul al XVI-lea s-a accentuat tendința de a se investi în obiecte din metal prețios.

Printre obiectele care se confecționau mai des de către argintari la comanda persoanelor înstărite se aflau cupele sau potirele. Suntem în măsură să afirmăm aceasta bazându-ne pe frecvența lor menționare în diverse documente ale epocii, dar și pe faptul că la Cluj, de exemplu, statutele breslei argintarilor fixau plata doar pentru realizarea a două tipuri de produse: potirele și cingătorile. Pe de altă parte, numărul mare al potirelor se poate explica și prin dubla lor destinație, laică și religioasă, mai ales în cazul Țării Românești și al Moldovei (fiecare ctitorie era înzestrată încă de la întemeiere cu obiectele de cult necesare oficerii slujbei).

Pentru a înțelege mai bine rolul pe care l-au jucat astfel de obiecte într-un secol în care numerarul se dovedea a fi insuficient, trebuie să vedem - pe scurt - care era situația resurselor de metal prețios. Astfel, cu excepția Transilvaniei¹, Țările Române dispuneau de resurse de metale prețioase modeste; chiar și producția transilvăneană va scădea de la circa 500 kg/an (la începutul secolului al XVI-lea) la 200-300 kg/an (în a doua jumătate a aceluiași secol). Deși aurul extras în Transilvania reprezenta 1/6 din producția totală a Europei, el era destinat în special baterii monedelor. În schimb, exista în spațiul intracarpatic o relativă abundență a argintului în raport cu aurul, de-a lungul secolului al XVI-lea, chiar dacă pe plan general european cantitatea de argint provenind din Transilvania era modestă în condițiile afluxului de argint american². Din această cauză, argintul era mai ieftin decât aurul în

¹ Vezi comentariile din raportul lui Georg Werner cu privire la veniturile ce puteau fi obținute de Habsburgi din Transilvania în *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, îngrijit de Maria Holban, Ed. Științifică, 1970, p. 51.

² B. Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996, p. 204.

Transilvania, ceea ce explică și de ce majoritatea cupelor menționate în documente erau confecționate din argint aurit și mai puțin din aur.

Deși pe ansamblu, inferioritatea tehnologică în ceea ce privește extracția minieră în secolul al XVI-lea se constituia într-o cauză esențială a lipsei de materie primă pentru meșterii argintari, totuși, cererile otomane, faptul că majoritatea mineritului extras se folosea pentru baterea de monedă, contrabanda sau chiar fenomenul de tezurizare sunt tot atâtea cauze care trebuie luate în considerare.

Așadar, argintarii aveau de făcut față problemelor legate de aprovizionarea cu materie primă în condițiile în care în Transilvania, exista obligația de a preda toți asprii pentru a fi retopiți în monctăriile regale; cu toate acestea, în 1505, erau exceptați de la aplicarea acestei norme sibienii și brașovenii. În ciuda acestor înlesniri, de multe ori, meșterii se plâng că nu găsesc decât puțin argint de 15 lotoni³ (conform regulamentului breslei, nu aveau voie să lucreze cu argint de proastă calitate, sub 14 lotoni) și sunt obligați de cele mai multe ori să lucreze cu bucăți de monezi. De asemenea pierderea de metal în cazul confecționării de cupe era mai mare comparativ cu alte obiecte; astfel, la topirea a 100 gire de argint se pierdea o cantitate de metal egală cu plata muncii argintarului, iar la confecționarea aliajului se cerea multă muncă⁴.

Uncori, argintarii primeau dreptul de a achiziționa aur curat, dar acest privilegiu trebuia reînnoit la fiecare schimbare de domnie. De exemplu, principele Sigismund Bathory va acorda în urma numeroaselor plângeri ale argintarilor clujeni, dreptul de a achiziționa, câte 4 gire⁵ de aur curat din aurul fiscului⁶, cu ocazia fiecărei purificări pentru tezaur.

Interdicția de a cumpăra argint sau aur furat ori dobândit pe alte căi nelegale demonstrează că argintarii apeleau la această soluție pentru a-și procura materia primă.

Meșterii transilvăneni onorau și comenzile venite din spațiul extracarpatic; aici în cursul primei jumătăți a secolului al XVI-lea, acumulările boierilor sau ale domnilor au fost folosite pentru achiziționarea de moșii, fie pentru tezurizare; situația economică destul de bună va conduce la investiții în bijuterii sau vase din metale prețioase care aveau avantajul de a încorpora o cantitate mare de metal, erau mai ușor de transportat și aveau o durabilitate mai

³ Puritatea argintului se evalua în lotoni (maximul era de 16 lotoni) cf. S. Goldenberg, *Clujul în secolul XVI. Producția și chimbul de mărfuri*, București, Ed. Academici, 1958, p. 93 n. 8 și p. 94 n. 5.

⁴ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 94.

⁵ O giră este egală cu o marcă.

⁶ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 93.

mare în timp comparativ cu produsele agro-alimentare, spre exemplu. Faptul că era preferabil ca averea să fie constituită din obiecte de argintărie este demonstrat de situațiile în care forma de păstrare a valorii în cadrul visteriei (de regulă, moneda măruntă) mai mult îl încurca pe domnul pribeg⁷. Documentele înregistrează, de altfel, numeroase tranzacții în care plățile s-au făcut nu în monedă ci în natură; obiectele de aur și argint erau foarte ușor acceptate în locul monedelor datorită valorii lor intrinseci, dar majoritatea posesorilor preferau să renunțe abia în ultimă instanță la argintărie sau alte obiecte de valoare⁸.

Nu toate aceste obiecte erau achiziționate de posesorii lor, ci de multe ori, orașele transilvănene dăruiau diverșilor demnitari sau domnilor români pahare, cupe, talere de argint și aur sau alte obiecte din metal prețios; asemenea daruri își ofereau și capetele încoronate. Documentele înregistrează destul de des astfel de situații încât ne vom mărgini să atragem atenția asupra celor mai importante: în anul 1514, regele maghiar Vladislav cerea orașelor săsești 6 cupe de argint aurit ce trebuiau duse în dar voievodului Moldovei⁹; în 1543, la nunta regelui polon Sigismund, Petru Rareș a adus în dar pocale de lucrătură transilvăneană¹⁰; același Petru Rareș primise cu un an înainte (în 1542) 27 cupe de argint aurit de la bistrițeni ca răscumpărare a neocupării orașului de către domnul moldovean¹¹; în 1575, printre darurile trimise comitelui sașilor, Albert Huet, cu ocazia nunții sale de către principele Ștefan Bathory se aflau un pocal mare, alte 4 pocale, o cupă ș.a.¹²; în fine, cu ocazia Anului Nou, judele din Bistrița dăruia lui Mihai Viteazul o cupă aurită¹³.

De la jumătatea secolului al XVI-lea, ca urmare a cererilor sporite din partea Porții, acumulările domnești vor lua tot mai des drumul Constantinopolului sub formă de tribut, peșcheșuri sau permanente cadouri făcute sultanului ori demnitarilor otomani. Astfel, în 1563, Alexandru Lăpușneanu, cu ocazia ceremoniei de investitură ca domn al Moldovei a predat la visteria sultanului printre altele, 36 vase mari de argint (cupe de vin și tipsii) în greutate de peste 10 kg¹⁴. Asemenea obiecte de argintărie intrau de regulă în componența diverselor averi din secolul al XVI-lea și se constată chiar o

⁷ Vezi situația lui Petru Cercel, refugiat în Transilvania, la Sivori în *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, red. resp. Maria Holban, București, 1971, p. 39.

⁸ Este situația numeroșilor domni sau boieri pribegi în Transilvania.

⁹ I. Bielz, *Arta aurarilor sași din Transilvania*, București, p. 12.

¹⁰ *Ibidem*, p. 14.

¹¹ B. Murgescu, *op. cit.*, p. 79.

¹² I. Bielz, *op. cit.*, p. 15.

¹³ N. Iorga, *Studii și documente. Socotelile Bistriței*, București, 1901, p. 22.

¹⁴ M. Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în „Revista de Istorie“, 32, 1979, nr. 9, p. 1745.

anumită preferință a păstrării lor sub această formă. De pildă, în testamentul lăsat fiului său Ștefan, fostul domn al Moldovei, Petru Șchiopul enumera în 1594 mai multe cupe și pahare din argint sau argint aurit¹⁵.

De asemenea, din actele breslei argintarilor din Cluj deducem că potirele se aflau printre obiectele cele mai des comandate în condițiile în care, una din probele necesare intrării în rândul meșterilor consta în realizarea - pe cont propriu - a unui potir. Că această operație era una migăloasă aflăm dintr-o hotărâre luată în 1581 și care fixa durata executării unui potir la o lună¹⁶.

Din păcate, mare parte a obiectelor realizate în secolul al XVI-lea de meșterii transilvăneni și nu numai, menționate în diverse acte, în inventarele de bunuri, în diete sau în diferite scrisori de comandă s-au risipit (au fost furate, confiscate) iar altele au fost topite. În prima situație se află, spre exemplu, o donație a lui Neagoe Basarab către Patriarhie conținând mai multe cupe de argint care au fost confiscate de autoritățile otomane în 1522¹⁷; de asemenea, averile domnilor maziliți erau cerute de Poartă și uneori chiar recuperate, iar altele se pierdeau în timpul pribegiei¹⁸. În urma companiei sultanale din anul 1538 în Moldova, Petru Rareș îl învinua pe ruteanul Sienco Popovici că și-a însușit, printre altele, un pahar de aur prețuit la 500 florini ungurești și alte două pahare de aur¹⁹. Apoi, în 1564, Alexandru Lăpușeanu cerea să se intervină pe lângă regele Poloniei pentru a i se restitui tezaurul dus de Tomșa în Polonia, în care se găseau mai mult de 100 de cupe de argint aurit²⁰. Pe de altă parte, multe din obiectele aurarilor brașoveni au fost scoase din uz în timpul Reformei, apoi topite, iar metalul prețios folosit în alte scopuri; astfel, inventarul întocmit în 1514 la Biserica Neagră conținea printre obiectele ce trebuiau să primească altă întrebuințare, 26 potire și 26 farfurii de ostie în valoare de 81 mărci²¹. În regiunile extracarpătice, de semnalat este acțiunea lui Despot vodă care topește odoarele bisericesti pentru a putea bate moneda necesară plății mercenarilor²².

¹⁵ *Documente privind istoria României, veacul XVI. A Moldova*, vol. IV, București, Ed. Academiei, 1952, p. 98.

¹⁶ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 95-96.

¹⁷ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XVI/1, București, 1915, p. 717.

¹⁸ A se vedea bunurilor Movileștilor rămase în Polonia la Ilie Corfus, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prețurilor*, în „Studii. Revista de Istorie”, 1972, nr. 1, p. 29-60.

¹⁹ N. Iorga, *Relațiile comerciale ale țării noastre cu Lembergul*, partea 1, București, 1900, p. 35.

²⁰ I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României, secolul XVI*, București, Ed. Academiei, 1979, p. 241.

²¹ I. Bielz, *op. cit.*, p. 6.

²² Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 164.

Reconstituirea prețului acestor obiecte de orfevrărie medievală, pe tipuri de obiecte și pe zone de proveniență presupune o serie de dificultăți: izvoarele au un caracter eterogen, iar majoritatea înregistrărilor sunt accidentale (unele cifre sunt furnizate de diverse acte ale orașelor transilvănene, altele de inventare ale unor averi) astfel că există posibilitatea deformării prețurilor; în interpretarea acestor prețuri se ridică și problema florinului cameral sau de calcul care în secolul al XVI-lea nu mai corespundea florinului sau ducatului de aur, iar textele care ne-au stat la dispoziție nu fac precizări în acest sens. Deși, ca unitate de greutate se menționează marca, nu apare și precizarea tipului de marcă folosit, în condițiile în care în Transilvania se întâlneau mai multe feluri de mărci: de Transilvania, de Buda ș.a. În această situație, am decis să folosim pentru calculul nostru marca de Buda la o greutate de 245 gr.²³, iar ca valori ale florinului să întrebuițăm pe cea de 100 de dinari până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Majoritatea izvoarelor care ni s-au păstrat din această perioadă menționează mai ales obiectele ca atare, fără a specifica de fiecare dată prețul; pe de altă parte, alături de preț nu se dă întotdeauna și greutatea ceea ce constituie încă un obstacol pentru că nu toate piesele aveau aceeași greutate și nu toate izvoarele fac referiri la dimensiuni („mică“, „mare“), gradul de elaborare artistică sau materialul folosit. Puțin numeroase sunt și izvoarele în care se precizează prețul la care s-a socotit marca de metal prețios prelucrat în tranzacția respectivă. Toate aceste dificultăți îndeamnă la prudență în analizarea surselor existente.

Prin urmare, atunci când documentul conținea informații privind greutatea în mărci și pisete, am încercat să reconstituim prețul în funcție de ceea ce precizează textul în legătură cu valoarea mărcii. Am preferat să renunțăm a aproxima greutatea unor piese atunci când ni s-a dat prețul și nu știm foarte exact la cât se calcula valoarea unei mărci. Acolo unde textul face referire la prețul mai multor cupe, am procedat la calcularea unui preț mediu pentru fiecare bucată, fiindcă, de regulă, greutatea acestor cupe achiziționate nu cunoștea variații prea mari²⁴. În sfârșit, am întâlnit și câteva cazuri fericite în care documentul precizează atât greutatea piesei cât și prețul acesteia.

Astfel, din cantitatea mai mare de informații desprinse din analiza unor documente de secol XVI, care fac referiri la prețul cupelor din metal prețios, nu putem selecta decât o mică parte datorită acestor dificultăți generate de lipsa unor indicații complete; datele din tabelul care urmează fac parte din categoriile menționate mai sus.

²³ Greutate acceptată și de B. Murgescu, *op. cit.*, p. 104.

²⁴ V. documentul din 1594 în care 3 cupe au greutatea cuprinsă între 1 ghiră și 7 greutate și 2 ghire și 7 greutate, la A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, București, 1932, p. 74.

Anul	Nr. buc.	Piesă	Greutate	Pret
1507	1	Potir	–	43 florini ²⁵
1508	1	Cupă	≈ 1 kg	44 florini, 27 dinari ²⁶
1514	1	Cupă argint aurit ornată cu flori	≈ 17 kg	≈ 700 florini ²⁷
1525	1	Cupă argint aurit	–	71 florini, 75 dinari ²⁸
1541	1	Cupă mică	325 gr	30 florini, 32 dinari
	1	Cupă	≈ 1 kg	51 florini ²⁹
1543	1	Cupă aurită	1,3 kg	70 florini ³⁰
1545	1	Cupă aurită	–	87 florini, 47 dinari
	1	Cupă aurită	–	25 florini
	1	Cupă	–	≈ 25 florini
1548	1	Cupă mică	–	3 florini ³¹
1557	1	Cupă aurită	–	50 florini, 72 dinari ³²
1558	1	Cupă argint	–	53 florini, 90 dinari ³³
	1	Cupă	≈ 1,7 kg	96 florini, 18 dinari
	1	Cupă	–	42 florini ³⁴
1559	1	Cupă	–	74 florini
	1	Cupă aurită	–	48 florini ³⁵
1563	1	Cupă argint	–	28 florini ³⁶
1566	1	Cupă argint	–	66 florini, 50 dinari ³⁷
1569	1	Cupă mică aurită	265 gr	8 florini, 64 dinari ³⁸
1575	1	Cupă aurită	–	≈ 75 florini
	1	Cupă	–	35 florini
	1	Cupă	–	≈ 25 florini
	1	Cupă	–	≈ 20 florini ³⁹

²⁵ I. Bielz, *op. cit.*, p. 14.

²⁶ Șt. Meteș, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Sighișoara, 1921, p. 108.

²⁷ E. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XV/1, București, 1911, p. 29.

²⁸ *Ibidem*, vol. XI, București, 1900, p. 849.

²⁹ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 125.

³⁰ S. Goldenberg, *Hallerii. Un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în secolul XVI*, în „Studii. Revista de istorie”, 1958, nr. 5, p. 97.

³¹ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 129-130.

³² *Ibidem*, p. 135.

³³ E. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XI, p. 869 - 870.

³⁴ S. Goldenberg, *Clujul...*, p. 91.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ E. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XI, p. 867-868.

³⁸ A. Veress, *op. cit.*, vol. I, București, 1929, p. 278.

³⁹ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 91.

1584	1	Cupă aurită	–	45 florini ⁴⁰
1586	1	Cupă	1,1 kg	69 florini, 13 dinari
	1	Cupă	–	38 florini, 70 dinari
	1	Cupă	–	64 florini, 10 dinari
	1	Cupă	–	31 florini, 27 dinari
	1	Cupă	–	34 florini, 14 dinari
	1	Cupă	–	46 florini ⁴¹
1596	1	Cupă aurită	580 gr	38 florini
	1	Cupă aurită	–	48 florini ⁴²

După cum se observă în tabelul de mai sus, un caz aparte îl constituie o cupă de argint aurit având dimensiuni considerabile (circa 17 kg); ea a aparținut doamnei Voica, văduva lui Mihnea vodă al Țării Românești și este inclusă într-un inventar de bucuri ale acesteia din anul 1514. Executată foarte probabil la comandă (pentru că Mihnea vodă trimisese anterior la Brașov argint și aur ca să i se lucreze 24 cești de argint aurite pentru zestrea fiicei sale, Ruxandra⁴³), piesa beneficiază și de o realizare artistică mai deosebită (documentul precizează că era ornată cu flori, deci meșterul folosise unul din procedeele artistice specifice apocii: gravarea, cizelarea și acoperirea potirului cu o rețea de motive vegetale din argint pentru a obține efecte de culoare). Prin aceste caracteristici, cupa avea rolul de a exprima prestigiul domnesc (chiar și pentru un domn care s-a menținut pe tron doar un an și jumătate). Știm din alte surse, ca asemenea cupe comandate de domni aveau valori ridicate și o lucrătură de calitate; astfel, printre bunurile aparținând lui Petru Rareș și furate de ruteanul Sienco Popovici se găsea, la 1538, o cupă în valoare de 500 ducați ungurești⁴⁴. În cazul cupei care a aparținut doamnei Voica avem de-a face cu o situație fericită pentru că documentul ne indică valoarea mărcii și face precizarea că este vorba de marca de Buda, deci se poate face un calcul cât mai corect al prețului și al greutateii; așadar, valoarea acestei piese se plasa în jurul a 700 florini, o sumă considerabilă în epocă, care reprezenta echivalentul unuia din următoarele bunuri: 35 cai de rasă; peste 400 fâlci de ocină; peste 200 pogoane de vie sau peste 2000 de oi⁴⁵.

⁴⁰ E. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XI, p. 828.

⁴¹ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 91.

⁴² A. Veress, *op. cit.*, vol. IV, p. 74.

⁴³ I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, p. 144.

⁴⁴ N. Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 35.

⁴⁵ Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, *Din istoria prețurilor. Evoluția prețului cailor în Țara Românească (secolele XV - XVII)*, în „Studii și materiale de istorie medie“, VI, 1973, p. 232 și D. Mioc, *Cuantumul birului pe gospodăria sârănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie“, V, 1962, p. 164-165.

Celelalte piese care sunt menționate în documentele folosite sunt în marea lor majoritate daruri primite fie de domnii români de la municipalitățile brașovene sau sibiene, fie de diverși demnitari sau chiar de principele Transilvaniei. Trebuie remarcat aici că unul din cele mai costisitoare daruri este cel făcut în anul 1558, când municipalitatea Clujului oferea principelui Ioan Sigismund o cupă în valoare de 96 florini, 18 dinari.

O situație aparte o constituie și cele două cupe aurite (în greutate de peste 2,5 kg) achiziționate de episcopul Gh. Martinuzzi în 1543 la un preț pe care însuși documentul îl consideră a fi ridicat: 140 florini, 75 dinari.

Cele mai numeroase cupe care apar menționate în documente se dovedesc a fi cele care au prețuri plasate în jurul valorii de 30-48 florini; acestea sunt piese de dimensiuni mai mici și cu greutatea de până într-un kilogram care puteau fi dăruite în diverse ocazii.

Așadar, prețurile cupelor luate în discuție se plasează între o limită inferioară de 3 florini (cupa mică primită de Mircea Ciobanul de la brașoveni) și una superioară de 96 florini, 18 dinari; prețurile care depășesc această sumă le-am considerat ca fiind excepții, datorate fie unor dimensiuni mai deosebite, fie unor exagerări ale documentului.

Chiar dacă pe alocuri, în documente ni se precizează și la ce preț a fost calculată marca, trebuie observat că în cadrul aceleiași an marca nu apare cotate mereu la același preț, acesta înregistrând mici variații. Astfel, în 1575 au fost achiziționate de către municipalitatea din Cluj mai multe cupe pentru a fi oferite în dar unor personalități; la una din cupe marca este socotită ca valorând 13 florini, 50 dinari, la alta, 14 florini, iar în alte trei situații, valoarea mărcii coboară la 13 florini⁴⁶. De regulă, aceste diferențe proveneau de la suma încasată de fiecare meșter pentru manoperă, în condițiile în care o marcă neprelucrată era socotită ca valorând în jur de 6-7 florini⁴⁷. Restul de preț se datora dificultăților realizării artistice (încastrarea de piese prețioase sau semnprețioase, folosirea filigranului sau a altor motive decorative), putea să depindă de argintar sau chiar de client. Se știe, de altfel, că pentru confecționarea unui potir de 1 marcă argint se plătea ca manoperă 1 florin; prețul de 2 florini perceput pentru poleirea cu aur a unei cingători⁴⁸ ar putea fi extins și asupra cupelor. Și la Liov, prețul perceput pentru manoperă, se plasa în jurul aceleiași sume: astfel, Ioan Rottendorff, argintar din acest oraș lua câte 1 florin, 15 groși pentru fiecare marcă lucrată⁴⁹.

În cazul cupelor a căror greutate este cunoscută am putea calcula și cu cât a sporit prețul argintului prin lucrătură. Știm că greutatea în argint fin a

⁴⁶ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 319 și *idem*, *Hallerii...*, p. 105.

⁴⁸ *Idem*, *Clujul...*, p. 92.

⁴⁹ Probabil zlot; v. N. Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 60.

dinarului s-a plasat până la 1574 în jurul valorii de 0,29 g pentru ca ulterior, devalorizarea acestuia să fie determinată de o scădere a conținutului de argint fin la 0,23 g⁵⁰. Astfel, prețul de 44 florini și 27 dinari al cupei din anul 1508 reprezenta echivalentul a 1,28 kg argint, ceea ce înseamnă că prin lucrătură valoarea argintului folosit a crescut cu 28 procente.

Aplicând același tip de calcul la piesele pentru care dispunem de date complete vom observa că această creștere valorică prin prelucrarea argintului este una variabilă, determinată de diversitatea procedeele tehnice și artistice folosite. Prezentăm în continuare procentele cu care a crescut valoarea argintului prin prelucrare (a se avea în vedere și t. 1):

TABEL 2

Anul	Procentul de creștere a valorii prin prelucrare
1508	28
1514	19
1541	170
1541	48
1543	56
1558	64
1569	scade cu 5,5
1586	44
1594	50

Vom elimina din discuție cazul particular al cupei mici din anul 1541, care este unul dintre darurile făcute lui Radu Paisic, domn al Țării Românești, de către brașoveni pentru că sporul valoric de 170% îndeamnă la prudență și nu dispunem de prea multe informații despre acest dar.

Așadar, în timp ce cupa din argint aurit ornată cu flori (din anul 1514) a cunoscut un spor valoric prin lucrătură de doar 19%, cupa din argint din anul 1558 și-a sporit valoarea materialului folosit cu 64%. Dacă prima piesă fusese probabil lucrată la comandă, ceea ce dădea posibilitatea negocierii prețului, cea din 1558 era un dar al judeului Clujului către principele Ioan Sigismund, a cărui bunăvoință căutau să o atragă clujenii⁵¹. Aceasta din urmă, fiind o achiziție a orașului și nu a unui particular, este posibil ca meșterul să se fi asigurat că își va primi banii cu o oarecare dobândă pentru că, nu de puține ori, orașul rămânea dator vreunui argintar pentru produsele achiziționate; pe de altă parte, rangul persoanei căreia îi era adresat cadoul impunea o realizare artistică deosebită.

⁵⁰ B. Murgescu, *op. cit.*, p. 104-105.

⁵¹ S. Goldenberg, *Clujul...*, p. 91.

Cupa mică aurită din anul 1569 se află într-o situație aparte pentru că prețul său pare să nu acopere nici măcar valoarea argintului. Explicația o putem găsi în faptul că ea apare într-un inventar de avere al unui boier muntean pribeag în Transilvania și deci prețul este rezultatul unei evaluări aproximative (piesa putea să fi aparținut familiei de mai mult timp, iar pribeagul să nu-i cunoască prețul real).

Vom prezenta în continuare și evoluția valorilor la care a fost socotită marca de argint prelucrat în Transilvania de-a lungul secolului al XVI-lea, așa cum rezultă din analiza izvoarelor folosite de noi:

TABEL 3

Anul	Unitatea de greutate	Prețul
1508	1 marcă	10 florini
1514	1 marcă	10 -11 florini
1541	1 marcă	12 florini, 25 dinari - 13 florini ⁵²
1575	1 marcă	13 florini, 50 dinari - 14 florini
1586	1 marcă	14 florini, 50 dinari - 16 florini
1594	1 marcă	16 florini

Facem precizarea că am eliminat din discuție valorile mărcii care nu se încadrau în limitele caracteristice deceniului (erau fie prea mici, fie prea mari). Astfel, dincolo de micile variații se poate urmări o evoluție în timp a valorii mărcii de argint prelucrate, de la 10 florini la începutul secolului către 16 florini la sfârșitul secolului al XVI-lea. Se înregistrează deci, o creștere de circa 60% în decurs de un secol, dar acest spor nu este unul real pentru ca dinarul s-a depreciat cu 20% în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, iar florinul cameral a urmat fluctuațiile acestuia. Prin urmare, creșterea reală înregistrată de marca prelucrată de argint în decursul secolului al XVI-lea poate fi plasată în jurul valorii de 40%, procent care se dovedește a fi mic în raport cu creșterea înregistrată la produsele agro-alimentare în aceeași perioadă. Astfel, pe piața Clujului, prețurile nominale au crescut de 2 până la 5 ori la cereale și de asemenea, se constată o creștere a prețurilor produselor meșteșugărești, creștere accelerată spre sfârșitul secolului al XVI-lea⁵³. Situația se poate explica și prin faptul că produsele de orfevărie se aflau într-o situație particulară în această epocă, în sensul că nu exista propriu-zis o piață (cu sensul de loc de desfacere) unde meșterii să-și vândă produsul, ci în condițiile lipsei de materie primă, lucrările se executau de regulă la comandă și uneori chiar cu materialul

⁵² Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 125.

⁵³ S. Goldenberg, *Clujul...*, p. 321 - 325.

clientului; astfel, în 1528, un document amintea pe Oancea vistier, cel care furase din averea răposatului Neagoe Basarab niște argint pentru potire în valoare de 8000 aspri⁵⁴.

Așadar, obiectele de orfevrărie au cunoscut în secolul al XVI-lea o cerere importantă din partea păturilor înstărite și a domnilor români în condițiile în care acestea îndeplineau cel puțin două funcții de bază ale monedelor: mijloc de plată și mijloc de conservare a valorii. În plus, funcția decorativă, de utilitate practică și cea socială erau dublate de avantajele oferite de posibilitatea transportării în timpul pribegiei fără a atrage prea mult atenția.

⁵⁴ *Documenta Romaniae Historica, B. Țara Romaneasca*, vol. III, întocmit de D. Mioc, București, Ed. Academiei, 1975, p. 94.

VAKIFURI OTOMANE FONDATE PE TERITORIUL ROMÂNIEI (SEC. XV-XVIII)

TAHSIN GEMIL

Instituția *wakf*ului (*wakf*) a reprezentat o componentă de bază a sistemului juridico-administrativ și a structurii social-economice ale statelor musulmane. Preluată de la lumea antică, instituția *wakf*ului a fost dezvoltată din nevoia de a realiza și de a menține un anumit echilibru social, în măsură să susțină ideologia și edificiul de stat create de Islam. Precepte severe au instituit datoria musulmanilor avuți de a-și consacra o parte din bunuri unor opere de binefacere, în folos public. Instituția *wakf*ului a fost menită să suplinească o parte din obligațiile sociale ale statului islamic, atât în domeniul religios, cât și în cultură, învățământ, sănătate și administrație. Cele mai multe din aceste *wakif*uri, ca fundații pioase islamice, au fost destinate construirii și (sau) întreținerii unor moschei și altor lăcașuri de cult islamic, colegiilor de învățământ superior islamic (*medrese*), și bibliotecilor, spitalelor și azilurilor, cișmelelor și băilor publice, drumurilor și podurilor, precum și altor construcții necesare bunului mers al vieții publice.

Conceptul de *wakf* a desemnat inițial actul juridic de constituire a unei fundații pioase; apoi, el s-a extins și asupra obiectului donației, dobândind în final înțelesul de sumă a bunurilor mobile și imobile care, prin voința liberă a proprietarului lor, erau destinate fie folosinței unor categorii sociale expres menționate, fie beneficiului unor instituții publice. Actul de *wakf* nu atingea nicidecum principiul proprietății; obiectul donației îl constituia doar uzufructul. De asemenea, bunurile care au făcut obiect al actului de *wakf* nu puteau fi nici însușite și nici înstrăinate; ele se aflau sub protecția legislației și a statului islamic, care garantau transpunerea în practică a voinței fondatorului. Nimeni, nici chiar suveranul, nu putea schimba condițiile actului de *wakf* stabilite de fondator.

*Wakif*ul se afla sub administrația unei persoane remunerate, numită *mütevelli* (epitrop), care era desemnat în mod expres de către fondator sau de

către autoritatea juridică competentă. Vakıfurile se aflau, în același timp, sub controlul unui mare demnitar de stat denumit *nazır*, față de care müteveliul era obligat să prezinte rapoarte financiare periodice (anuale).

Fondarea unui vakıf era consemnată într-un act special numit *vakıf-name* sau *vakfiyye*, provenit de la fondator și autentificat de un tribunal, care atunci avea și atribuțiuni de notariat. Apoi, acest document era transcris oficial, devenind astfel un act juridic pus sub autoritatea și responsabilitatea puterii de stat¹.

În perioada administrației otomane, în Dobrogea, Bugeac, Banat, Crișana și în așa-zisele „raiale“ au existat mai multe vakfuri, mai mari sau mai mici, constituite de sultani, de membri ai Casei osmane de mari demnitari sau de către simple persoane particulare. Din păcate, până în prezent, dispunem doar de date disparate și puține despre fundațiile pioase islamice care au funcționat pe teritoriul istoric al României².

Cea mai veche știre privind constituirea unui vakıf pe teritoriul actual al României este din anul 1484. În acest an, cu prilejul companiei desfășurată împotriva Chilieii și Cetății Albe, sultanul Beyazid al II-lea (1481-1512) a constituit în orașul Babadag un vakıf pentru repararea și întreținerea mormântului misionarului musulman Sarı Saltık Baba, din sec. XIII, mormânt aflat în această localitate, care și-a luat, de altminteri, numele de la acest personaj venerat al lumii turco-musulmane. De asemenea, prin același act, sultanul Beyazid al II-lea a donat venituri considerabile construirii și întreținerii unui complex (*külliye*) cultural-social, format dintr-un colegiu (*medrese*) și azil pentru săraci (*imaret*). Acest vakıf al lui Beyazid al II-lea poate fi urmărit până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea³.

În schimb, avem încă știri puține despre vakıful din Mangalia al prințesei Esmahan (corect: *Ismihan*), fiica sultanului Selim al II-lea (1566-1574) și soția marelui vizir Sokollu Mehmed pașa. Geamia „Esmahan Sultan“ din Mangalia, căreia i-a fost dedicat acest vakıf, funcționează și astăzi⁴.

¹ Vezi Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livasi. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar* (Sangeacurile Edirne și Pașa în sec. XV-XVI. Vakıfuri-Mülkuri-Mukataale), Istanbul, 1952, p. 160-631 + Nakfiyyeler (p. 1-302); Vera Mutafchieva, *Le vakıf - un aspect de la structure socio-economique de l'Empire Ottoman (XVe-XVIIe s.)*, Sofia, 1981; Ahmet Akgündüz, *İslâm hukukunda va Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi* (Instituția vakıfului în legislația islamică și în practica otomană), Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1988.

² Vezi Tudor Mateescu, *Vakıfurile din Dobrogea și arhiva lor*, în „Revista Arhivelor“, nr. 4, 1976, București, p. 412-417.

³ De curând, am depistat în Arhivele Otomane de la Istanbul (*Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Dairesi* peste 100 documente inedite privind „Veniturile și cheltuielile medresei, mausoleului și azilului din vakıful de la Babadag al sultanului Beyazid II Han“.

⁴ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi - Istanbul, E-1993 și E-7537; M. Çagatay Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları* (Soțiile și fiicele padişahilor), Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1980, p. 40-41.

Aceeași sărăcie a informațiilor este valabilă și în cazul vakıfului lui Sokollu Mehmed pașa, din Timișoara, care a fost fondat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Până în prezent știm doar faptul că, în anul 1573, acest vakıf avea multe sate, mori, băi publice, prăvălii, hanuri, animale și bani (de pildă, toate veniturile târgului Becicherek erau ale acestui vakıf)⁵.

Cea mai veche fundație pioasă islamică, constituită pe teritoriul României, despre care avem știri precise încă de la fondarea sa, este aceea a lui Gazi Ali pașa, din *evâsıt-ı Rebiyülevvel 1019* (5-14 mai 1610). La această dată a fost autentificat actul de fondare a vakıfului (*vakıf-name* sau *vakfiyye*) destinat de Gazi Ali pașa construirii și întreținerii unei *külliyeye*, în orașul Babadag, formată din medrese, geamie, azil și mausoleul fondatorului. Deocamdată, acest document ne este cunoscut doar în traducerea sa în limba română, efectuată în 1940 de către profesori de la Seminarul Musulman din Medgidia. Originalul documentului a dispărut îndată după instaurarea regimului comunist în România. Acest vakıf a funcționat până în 1878, când medreseaua, care constituia obiectivul lui principal, și-a încetat activitatea. În anul 1882, statul român a preluat întregul patrimoniu al acestui vakıf, constituit din circa 8000 (opt mii) hectare de terenuri arabile, păduri, fânețe și ape. În schimb, statul român și-a asumat obligația de a îndeplini întocmai prevederile din actul de vakıf ale fondatorului. Numai că, din motive socio-economice, în 1901, medreseaua lui Gazi Ali pașa de la Babadag a fost mutată la Medgidia, unde a funcționat până în anul 1966, sub denumirea de Seminarul Musulman din Medgidia, ca unitate de învățământ de stat. Statul român și-a îndeplinit, într-adevăr, datoria sa de întreținere a acestei unități de învățământ religios islamic, uitând însă de celelalte componente ale complexului fondat de Gazi Ali pașa, în 1610⁶.

Un alt vakıf vechi despre care avem date precise și suficient de bogate este cel fondat, în 1621, la Isaccea, de către sultanul Osman al II-lea (1618-1622), cu prilejul campaniei pe care acesta l-a condus personal împotriva cetății Hotin. Deoarece am publicat și am valorificat documentele principale ale acestui vakıf, nu insist asupra lui. Reamintesc doar faptul că această fundație pioasă a lui Osman al II-lea cuprindea terenuri și sate atât din

⁵ Vezi I. Totoiu, *Contribuții la problema stăpânirii turcești în Banat și Crișana*, în „Studii. Revistă de istorie“, 1/1960, p. 11, nr. 1.

⁶ În perioada cât am fost deputat în Parlamentul României (1990-1996), una din preocupările mele principale a constituit-o redeschiderea Seminarului Musulman din Medgidia. Datorită sprijinului direct al ministrului învățământului de atunci, dl. prof. univ. dr. Liviu Maior, această unitate de învățământ și-a reînceput activitatea în 1993, ca liceu teologic musulman și pedagogic de stat. În aprilie 1996, liceul s-a mutat în sediul său actual, care a fost reconstruit de o fundație din Turcia și a fost inaugurat în prezența președinților Ion Iliescu și Süleyman Demirel. Liceul poartă numele lui *Kemal Atatürk*, nume ce i-a fost acordat de către ministrul Liviu Maior.

Dobrogea, cât și din Moldova de sud. Între hotarele acestui vakif de la Isaccea se aflau 14 localități, dintre care cele 10 sate situate la nord de Dunăre - se arată expres în document - „fuseseră desprinse din țara Moldovei“. Aceleași documente din secolele XVII și XVIII, referitoare la același vakif, transmit știri exacte privind natura și cuantumul impozitelor pe care locuitorii erau obligați să le achite. De asemenea, aflăm tot de aici și evantaiul ocupațiilor locuitorilor acestui vakif, la jumătatea veacului al XVII-lea. Deși principala ocupație era creșterea animalelor, îndeosebi a oilor, și agricultura, locuitorii din această zonă practicau intens și pescuitul, apicultura, cărăușia, precum și comerțul de tranzit. Nu lipseau nici preocupări de genul care astăzi s-ar putea defini ca „turism rural“, în sensul că prin zonă trecem marele drum care făcea legătura dintre Istanbul și Polonia, iar locuitorii vakifului, în primul rând cei din zona Luncavița, din nordul Dobrogei, se pricepeau să-și valorifice produsele, îndeosebi vinul, și să ofere adăpost și hrană negustorilor, solilor și tuturor celor care se deplasau prin acele părți. Vakiful lui Osman al II-lea de la Isaccea era destul de bogat, de vreme ce bilanțul lui contabil înregistra anual un venit mediu de circa 1,6 milioane akçe, ceea ce la echivalențele din 1689 însemna 5926 galbeni sau 13333 taleri. Cu oarecare aproximație, populația acestui vakif cred că era de 15000 suflete, fiind deci de mărimea unei *kaza* de nivel mediu⁷.

Din păcate, știrile despre vakifurile create de Köprülü Mehmed pașa, în 1658-1660, la Arad, Oradea, Ineu, Lugoj, Caransebeș ș.a., nu sunt încă suficient de bine cunoscute. Informațiile pe care le avem la îndemână despre aceste vakifuri din vestul țării sunt mai degrabă din izvoare locale, adică neotomane, decât din arhivele turcești. Dar, știu că la Arhiva Vakifurilor din Ankara se găsesc documente autentice de bază privind aceste fundații pioase islamice⁸.

În sfârșit, un alt vakif de însemnătate mai mare a fost cel fondat, în 1745, la Sulina, de către Beșir Aga, care a deținut multă vreme funcția extrem de influentă de *darüssaade agası*, adică de șef al haremului imperial. Actul original de fondare a acestui vakif a fost publicat în întregime, fiind singurul până acum din cele referitoare la teritoriul românesc. Deoarece am avut prilejul să mă refer pe larg și la această sursă⁹, mă limitez să notez doar faptul că acest

⁷ Vezi Tahsin Gemil, *Cercetări privind situația socio-economică și demografică a zonei moldavo-dobrogeene în sec. XVII*, în „Muzeul Național“, VII (1983), București, p. 163-176; idem, *Documents concernant le vakf d'Isaccea*, în „Studia et Acta Orientalia“, XI (1983), Bucarest, p. 71-77; idem, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601-1712)*, București, 1984, p. 258-263; 416-418; 447-450.

⁸ Este în curs de pregătire un volum cuprinzând *vakif-namelele*, descoperite până acum, privind teritoriul istoric românesc. Vezi și *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cartea de călătorii a lui Evliya Celebi), ed. Z. Danișman, 8, Istanbul, 1970, p. 266.

⁹ Ismet Kayaoglu, *Beșir Aga Vakfi* (Vakiful lui Beșir Aga), în „Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi“, XI (1981-1986), nr. 15, Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara, 1986, p. 77-87; Tahsin Gemil, *Document turco-osman privind construirea farului de la Sulina (1745)*, în vol. *Colegiul Pedagogic Constantin Brătescu. Valori ale civilizației românești în Dobrogea*, Constanța, 1993, p. 238-240.

vakıf cuprindea aproape toată Delta Dunării, de la Beștepe până la Chilia Veche. Scopul principal al vakıfului a fost construirea și întreținerea unui far la Sulina, menit călăuzirii corăbiilor care navigau prin gurile Dunării. Ca și alte documente de același gen, și această *vakfiyye* conține o sumedenie de elemente interesante pentru cunoașterea vieții reale dintr-o anumită zonă a Imperiului otoman, în diverse perioade. Acesta este și motivul pentru care asemenea documente sunt căutate cu precădere de către cercetătorii istoriei economico-sociale și demografice, ca și de cei care caută să deslușească viața spirituală din Imperiul otoman într-o epocă sau alta. Din păcate, în istoriografia noastră de specialitate, preocupările în această direcție sunt încă ne semnificative, deși au fost publicate unele documente și câteva lucrări legate de vakıfurile care au existat pe teritoriul istoric al României. Cred că, și prin această prismă se impune o reconsiderare a preocupărilor istoriografiei noastre de profil. Urmărindu-se, în primul rând, documente de însemnătate politică aparte, îndeosebi referitoare la așa-zisele „capitulații“, au fost neglijate sursele de natură să ofere, în particular, și mai ales în complementaritate, acele date de care avem nevoie de atâta vreme pentru a scrie, în sfârșit, istoria adevărată a țării, așa cum alte istoriografii au realizat de mult astfel de lucrări pentru țările respective.

DREGĂTORI GRECI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN VEACUL AL XVII-LEA

OLGA CICANCI

Ajunși la o anumită prosperitate economică, îndeosebi prin negoț și cămătărie, grecii constantinopolitani mai cu seamă, vor obține funcții administrative importante în Imperiul otoman, aducătoare de venituri, cum ar fi arendași ai vămile și ai salinelor, de pildă. Prin influența pe care o aveau pe lângă unii dregători otomani, cu care erau în relații de afaceri, aceștia încep să intervină și în problemele politice ale Porții, influențând, printre altele, și schimbările de domnie în Țările Române. De asemenea, nevoiți să facă unele „daruri“ cu prilejul confirmării în scaun, voievozii trebuiau adesea să împrumute sume importante îndeosebi de la grecii stabiliți în Fanarul Constantinopolului. Începând cu veacul al XVI-lea, mai ales cu Mircea Ciobanul, domnii români stabilesc legături de afaceri cu patriciatul grec în ascensiune în Imperiul otoman, care avea puterea de a influența deciziile Porții. Ca urmare documentele vremii, înregistrează prezența din ce în ce mai numeroasă, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, a unor dregători greci¹.

Cronicile românești din secolul al XVII-lea relatează pe larg despre rolul pe care-l aveau „grecii țarigrădeni“ în viața politică a Moldovei și Țării Românești. Astfel, Alexandru Ilieș, Alexandru Coconel, Leon Tomșa, Vasile Lupu, s-au înconjurat de dregători greci, stârnind nemulțumirea boierimii autohtone. Chiar și Matei Basarab, care era ostil încredințării unor dregătorii grecilor, în îndelungata sa domnie s-a sprijinit și pe unii arhonți greci. Apoi, unii voievozi, cum era Antonie Vodă Ruset, erau „greci țarigrădeni“, iar alții aveau legături de rudenie cu aceștia². Prin urmare, „veniți din diferite regiuni

¹ Aceste probleme sunt expuse și documentate în lucrarea noastră intitulată „Relațiile Țărilor Române cu poporul grec în secolul al XVI-lea - începutul secolului al XVIII-lea, lucrare aflată în manuscris în Arhiva Institutului de Studii Sud-est Europene. Articolul de față este o parte dintr-un paragraf al lucrării intitulată „Dregătoriile deținute de greci în Țările Române (sec. XVI - începutul secolului al XVIII-lea).

² *Idem.*

ale Imperiului otoman, dar așezați mai ales la Constantinopol, dregătorii greci vor fi prezenți, vom constata, în toate rangurile de slujitori domnești.

Problema dregătorilor greci a fost discutată în istoriografia română în cadrul unor lucrări de sinteză privind, în general, dregătoriile din Moldova și Țara Românească, de pildă, cele ale lui Nicolae Stoicescu³. Singura lucrare de sinteză asupra familiilor grecești prezente în Țările Române este cea a lui I. C. Filitti. *Arhiva G.-C. Cantacuzino*⁴. O privire de ansamblu asupra prezenței grecilor în viața politică a Principatelor Române face și Ion Ionașcu într-o comunicare ținută la Salonic în anul 1970⁵. Referirile la perioada care ne interesează sunt succinte, autorul având intenția de a demonstra că se realizează opiniei lui A. D. Xenopol, potrivit căreia „une etude plus attentive d’histoire des Roumains nous montre que les roumains de l’époque phanariote plongent bien au de la 1714”⁶.

Din lucrările mai recente cităm capitolul intitulat: „Rolul diasporei grecești (domnie, biserică, dregători), avându-l ca autor pe Valentin Georgescu, din lucrarea: „*Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*”⁷. În paragraful intitulat: „Acapararea greacă în cadrul marilor dregătorii”, autorul constată: „Nu cunoaștem exact numele tuturor dregătorilor de origine greacă. În lipsa unor analize statistice riguroase, o aproximativă idee generală despre dregătorii de origine greacă și despre rolul lor posibil sau verosimil, nu putem face astăzi”⁸. În paragraful intitulat: „Problema boierimii de origine greacă”, Andrei Pippide⁹, utilizând listele¹⁰ de dregători cunoscute, constată că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în Țara Românească erau 10¹¹ mari boieri greci, iar în veacul al XVII-lea, 42¹², luând în considerație numai prima generație venită în țară. În Moldova sunt 7¹³ până în anul 1600 și vreo 50¹⁴ după această dată¹⁵.

³ *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971; *Lista marilor dregători ai Moldovei (sec. XIV-XVII)*, în „Arhiva Institutului de Istorie și Arheologie”, Iași, 3 (1971), p. 401-423; și în colaborare cu Șt. Ștefănescu, D. Mioc, C. Bălan, Maria Boboc. H. Chircă în *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în sec. XV-XVII*, în SMIM, 4 (1960), p. 565-583.

⁴ București, 1929, p. 245-300.

⁵ Intitulată: *L’influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique des ces pays*, în „Symposium. L’époque phanariote”, Salonic, 1974, p. 217-228.

⁶ A. D. XENOPOL, *Etudes historiques sur le peuple roumain*, Iași, 1887, p. 85.

⁷ București, 1980.

⁸ Val. Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 99. Autorul utilizează listele alcătuite de N. Stoicescu și I. Ionașcu.

⁹ Din lucrarea *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI-XVIII*, București, 1983, p. 110-115.

¹⁰ Pe care le completează cu câteva nume, după declarația autorului (*op. cit.*, p. 113, nota 526).

¹¹ Față de cei opt amintiți de Val. Al. Georgescu.

¹² Față de 40 din lucrarea citată, p. 100.

¹³ Văz. la Val. Al. Georgescu, 5, *Idem*, p. 101.

¹⁴ Creșterea numărului dregătorilor greci în secolul al XVII-lea atinge același nivel cu a Țării Românești (*Idem*).

¹⁵ A. Pippidi, *op. cit.*, p. 113.

În studiul de față, ne-am propus să abordăm problema dregătorilor greci din Țările Române în secolul al XVII-lea, fiind conștienți de faptul că sunt necesare cercetări îndelungate, îndeosebi de arhivă, pentru a ajunge la estimări absolute. Pe lângă rezultatele obținute de istoricii mai sus citați, am utilizat și datele obținute din cercetarea volumelor de documente recent apărute, ca și de unele investigații în Arhivele Statului din Iași. Astfel că am putut constata că datele rezultate în urma unor minuțioase cercetări efectuate de Nicolae Stoicescu, pot fi completate cu noi informații, așa cum se poate vedea din listele¹⁶ alcătuite de noi. Spre deosebire de alți cercetători, nu am alcătuit liste separate pentru Moldova și Țara Românească, pentru că una din caracteristicile dregătorilor greci din Țările Române din veacul al XVII-lea, este aceea că, pe mulți dintre aceștia îi găsim alternativ în ambele țări¹⁷.

O explicație pentru această „trecere“ dintr-o țară în alta ar fi că acești arhonți greci îi însoțeau pe domnii, care-i protejau, atunci când ocupau scaunele voievodale într-unul sau altul din Principatele Române, aceste dregătorii fiind aducătoare de venituri. Iar faptul că-i însoțeau pe domni, nu-i împiedicau să cumpere moșii, pe care le lăsau în grija unui membru al familiei, de regulă. Vom da câteva exemple: *Diamandi* este mare spătar al Moldovei între 1613-1615, apoi în 1629 devine mare paharnic în Țara Românească, ca în anul următor să se întoarcă în Moldova, ca mare comis și mare postelnic în 1632. *Aslan*, fiul cămărașului Gheorghe și al Alexandrei, sora lui Petru Șchiopul, rudă cu Hrizea din Bălteni, este pârălab de Orhei, în Moldova, în 1617; în 1622 mare vistier, mare logofăt (1623-1624), mare vornic în 1622 în Țara Românească. Între 1624-1625, îl găsim vornic al Țării de Jos în Moldova, apoi ispravnic de Craiova (1627-1628) și mare ban în 1630. În 1630 se află în Transilvania pribeag, cu Matei Basarab, ca apoi să-l găsim la curtea lui Radu Leon¹⁸. *Cârstea Ghenovici*, pribegind în Moldova la curtea lui Ieremia Movilă, este mare vornic al Țării de Sus în Moldova între 1600-1607 și apoi mare spătar (1611-1613) și mare vornic (între 1611-1617) în Țara Românească¹⁹. *Alexandru Ghiona*, căsătorit cu fiica lui Iane din Băleasa, rudă cu soția lui Matei Basarab, este pitar în 1625, logofăt în 1629, clucer în 1634-1635, mare pitar între 1641-1643, mare sluger în 1643-1645, mare ban între 1646-1655²⁰. Un alt nume des întâlnit în ambele țări este *Trufanda*, căsătorit cu fiica marelui

¹⁶ Vezi anexa.

¹⁷ De aceea, socotim că este greu să dăm o cifră chiar și aproximativă a numărului lor, care să corespundă realității.

¹⁸ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 76.

¹⁹ Ucis de Alexandru Ilieș în 1618, care-i confiscă și averea. Este ctitorul mănăstirii Pârvuești (*Idem*, p. 76).

²⁰ Ucis de slujitorii răsculați în 1655. Este ctitorul mănăstirii Buzău. Fiul său Dumitrașcu este mare spătar între 1655-1659 și căpitan (*Idem*, p. 1).

vistier Vasile, este mare postelnic (1623-1626) al Moldovei și pârcălab de Neamț în 1624. Aflându-se în anturajul lui Alexandru Coconul, devine mare vistier al Țării Românești în 1626 și între 1628-1629²¹. Un alt dregător grec, cunoscut în prima jumătate a secolului al XVII-lea, este *Mano* sau *Manea* (sau Manuel). Mare postelnic între 1631-1632 și între 1648-1655, mare vornic și mare ban în 1658, se afla printre boierii divanului. Un document din 1639 arată că „a făcut țării multă cheltuială și a făcut multă încurcătură la Țarigrad și a fugit din țară, și ca urmare i s-a confiscat averea”²².

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, un grec ce va ocupa multe dregătorii este *Alexandru Alexandru*, fiul lui Ghiona, al doilea postelnic (1656-1658), mare postelnic între 1658-1659 și 1671, mare căpitan de margină (între 1660-1662), mare serdar (1662-67, 1669-1673), stolnic (între 1678-1681, 1682-1686), mare clucer (1686-1690), ispravnic al scaunului București (1687 și 1689), mare vornic între 1692-1695). Trimis de Brâncoveanu cu diferite solii la turci²³.

În veacul al XVII-lea, putem vorbi și de *familii* de dregători greci. Astfel, este cazul lui *Ghinea Țucula din Rumelia*, stabilit la Brătășani. Sluger (între 1641-1645), clucer (între 1646-1650), al doilea vistier (1650)²⁴, apoi mare vistier (între 1651-1659)²⁵. În Letopisețul Cantacuzinesc se arată că „strânge avere mare”. Fiii săi, Preda²⁶ și Miho (sau Miho)²⁷, Papa²⁸ și Mihăilă²⁹, ocupă de asemeni diferite dregătorii. Tot din Rumelia venea *Sofialăul* = (Sofialis) Necula-Jianu, favorit al lui Radu Leon, dușman al Cantacuzinilor, postelnic în 1661, mare paharnic în 1666, mare clucer în 1667³⁰. Din Tricala venea *Gheorghe Carida* (Karydis), care se căsătorește cu o româncă și se stabilește la Popești, adăugându-și la nume Popescu. Ca și fiul său Hristea Popescu, Caridi ocupă mai multe dregătorii în Țara Românească³¹. Desigur, că am putea da

²¹ Soția lui Trufanda era fiica lui Vasile, al doilea vistier din 1613 și mare vistier în 1615-1616. Împreună cu frații săi, Necula și Fota, au venit din Ianina la începutul veacului al XVII-lea. Aceștia din urmă ocupă diferite dregătorii în Țara Românească și se înrudesc cu Brâncoveanu (*Idem*, p. 126, 190, 257). Fiica sa se căsătorește cu marele postelnic Iorga (*Idem*, p. 251).

²² *Idem*, p. 174.

²³ *Idem*, p. 2-3.

²⁴ Ucis de slujitori în 1653, este ctitorul bisericii Sf. Treime din Slatina.

²⁵ La p. 153.

²⁶ Căsătorit cu Ilinca, fiica marelui stolnic Filișan (postelnic în 1666, ceaș de aprozi în 1667, logofăt în 1669, ceaș între 1670-1676, mare căpitan în 1671, căpitan în 1674, comis între 1676-1682, comis al doilea în 1680, mare pitar între 1689-1696 (*Idem*, p. 31-32).

²⁷ Postelnic în 1641, spătar în 1659, clucer în 1659 și 1664, în 1679, logofăt între 1663-1665, vistier în 1664, mare pitar între 1680-1681 (*Idem*, p. 30-31).

²⁸ Logofăt de visterie în 1677, vistier în 1693 (*Idem*, p. 29-30).

²⁹ Postelnic și clucer (*Idem*, p. 29-30).

³⁰ Spânzurat de Antonie Vodă Rusci în 1669 (*Idem*, p. 232).

³¹ *Idem*, p. 228; I. Ionescu, *Mari dregători în domnia lui Antonie Vodă din Popești (1669-1672)*, în „Revista arhivelor”, IV, nr. 2, 1960).

numeroase alte exemple, dar ne vom mai opri numai la două mari familii grecești care au dat mulți dregători Moldovei și Țării Românești și care vor juca un rol deosebit în istoria politică a celor două Țări Românești.

Despre *Cantacuziri* s-a scris relativ mult, unele lucrări le-am amintit deja. Constantin era mare paharnic în Țara Românească în 1628; Iordache, mare vistier în 1637, 1646, 1649-1650; 1660-1665; Dumitrache, mare vistier în 1624. *Constantin Cantacuzino*, fiul lui Andronic, cupar și mare paharnic în Moldova între 1624-1625, mare postelnic în 1635, mare paharnic în 1624, mare logofăt în 1658. Fiii săi, *Șerban Cantacuzino* (mare cupar în 1649, postelnic între 1656-1659 și între 1665-1667, al doilea logofăt între 1659-1664, logofăt între 1675-1677, mare spătar în 1688) și *Drăghici*, mare spătar între 1648-1650, sluger în 1652, logofăt între 1651-1654, mare paharnic între 1659-1664, mare spătar între 1665-1667, *Ilie Cantacuzino*, vistier, și Toma postelnic în 1648, mare vornic al Țării de Sus și al Țării de Jos între 1644-1665, ispravnic de scaun în 1661, 1663-1664, în Moldova, și Dumitrașcu Cantacuzino, mare vistier și apoi domn în Țara Românească³². Asupra rostului Cantacuzinilor, în cele două Țări Române s-au oprit mulți autori.

Credem că o monografie asupra Rușetesilor sau Cupăreștilor ar releva și alte aspecte interesante asupra rolului pe care această familie l-a jucat în viața social-politică a Țărilor Române³³. De regulă, este relevată poziția Cupăreștilor în opoziție cu Cantacuzinii, mai ales în intrigile de la Poartă, în favoarea unuia sau altuia dintre domni. Aici ne vom limita să enumerăm dregătoriile pe care le ocupau unii din membrii familiei Ruseț, care au fără îndoială semnificația lor. Iordache, fiul cupuchehaiei Constantin Ruseț, este mare postelnic între 1676-1678 și ispravnic și caimacam al lui Gheorghe Duca. Șerban Cantacuzino îi confiscă averea și ca urmare se stabilește în Moldova, unde ocupă funcția de mare vistier între 1685-1693 și 1695-1700 și mare vornic al Țării de Jos în 1702³⁴. Fratele său Lascarache a fost mare căminar în Moldova între anii 1666-1669 și mare vistier în 1670. Este adus de Gheorghe Duca în Țara Românească, unde ocupa dregătoriile de mare postelnic între 1674-1676 și mare spătar între 1677-1678³⁵. În Moldova fusese mare vistier

³² Idem, p. 48-50; R. Popescu, *op. cit.*, p. 213; I. Neculce *O samă de cuvinte*, p. 110, 141-142, 188, 241.

³³ Referiri asupra Rusăteștilor s-au făcut într-o serie de lucrări (studii sau sinteze) și o încercare de a cerceta genealogia familiei Ruseț în lucrarea lui Radu Rosetti. *Note genealogice și biografice despre familiile Ruseț și Rosetti, foști proprietari ai moșiei Bohotiul*, în „Analele Academiei Române”, seria II, tom. XVIII, 1905-1906, p. 469-583.

³⁴ Prin căsătorie cu fiica lui Istrate Dabija și apoi cu fiica lui M. Racoviță, se înrudește prin amândoi cu Gheorghe Duca. Fiica sa este soția logofătului Ilie Catargiu, iar fiul său Nicolae devine soțul Ancuței Brâncoveanu (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 230-231).

³⁵ Idem, p. 231; Arh. St. Iași, Pach. 462, Doc. 28; Pach. 258, Doc. 20.

între 1665-1668, apoi capucehaie a lui Constantin Cantemir și staroste de Putna între 1689-1692 și mare postelnic în 1695³⁶. Asupra modului în care Rusăteștii și-au alcătuit domeniile și asupra rolului lor în viața politică a Principatelor, urmează să ne pronunțăm cu alt prilej.

În ultima vreme, s-au făcut studii documentare asupra marilor dregătorii și a originii lor. În acest sens, cităm lucrarea lui Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVII*³⁷, în care sunt analizate apariția, evoluția, organizarea și atribuțiile marilor dregători în cele două Țări Române. De asemeni, Val. Al. Georgescu³⁸ a remarcat originea bizantină a unor dregători, ca cea de logofăt, vistier, vornic, postelnic etc. Fiind, în general, de acord cu concluziile autorilor citați, nu ne vom opri asupra acestor probleme în lucrarea de față. În anexă, am prezentat mai cu seamă acele dregătorii care sunt mai frecvent ocupate de greci, așa cum sunt consemnate în diferite *izvoare*. Chiar dacă le socotim ca fiind departe de a fi complete, totuși, putem constata că preferințele grecilor, și nu întâmplător, mergeau către dregătoriile de vistier, postelnic, spătar, logofăt, clucer, vornic, stolnic, ban, comis, pârcălab, medelnicer, sluger. Dar, în număr mai mic, ei vor deține și alte dregătorii ca ispravnici, pitari, portari, ceauși, vătafi de aprozi, agale, căpitani etc.

Listele prezentate de noi au fost alcătuite pe baza „Dicționarului” lui Nicolae Stoicescu, a documentelor publicate în colecția „Documenta Romaniae Historica” și a cercetărilor întreprinse în Arhivele Statului din Iași. În urma investigării în arhive și a consultării ultimelor volume de documente din Seria B Țara Românească³⁹, am putut constata că informația noastră în privința prezenței dregătorilor greci în Țările Române este departe de a fi completă.

Și în Transilvania, doi cunoscuți negustori greci, membri ai Companiei de comerț din Sibiu, sunt înnobilați și anume, Andreas Horvarth și Ioan Pater. Ei vor ocupa dregătorii și vor interveni în favoarea conaționalilor lor în Dietă, mituindu-i pe nobilii cu influență ca Ștefan Apor, Miklos Kelemen, Telekey și pe însăși principele Transilvaniei. Andreas Horvarth, desemnat de companiști cu titlul de „kumerkiar”, era dregătorul însărcinat de principele Transilvaniei să strângă dările de la greci (și de alți negustori străini ortodocși) stabiliți în diferite orașe, dar și de la judele Companiei din Sibiu în numele acesteia. Un alt membru al familiei Horvarth care venea din Veneția, era Gheorghe Manolis Horvarth (denumit și Venețianul), care avea mereu funcții de conducere în Compania grecească din Sibiu, la începutul secolului al XVIII-lea, ca și dregătorii în Transilvania, după ce fusese înnobilit.

³⁶ Idem, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 231.

³⁷ București, 1968.

³⁸ În *op. cit.*, p. 52 și urm.

³⁹ Vol. XXII (București, 1980), vol. XXIV (București) și vol. XXV, București, 1985).

Calo-Iani Patar sau Ioan (Ianoș) Pater era membru al Companiei din Sibiu, ales proestos în 1673, va fi de asemeni înnobilit, ocupând diferite dregătorii⁴⁰.

Considerăm că listele cu dregătorii de etnie greacă existenți în Moldova și Țara Românească în veacul al XVII-lea prezentate în anexa studiului de față nu sunt exhaustive, ci doar orientative, completând datele deja cunoscute. Am consemnat acele dregătorii care sunt mai frecvent deținute de greci, constatând că preferate erau cele de vistier, postelnic, spătar, logofăt, clucer, vornic, stolnic, ban, comis, pârcălab, medelnicer, sluger. La acestea se adaugă, în număr mai mic, dregătoriile de ispravnic, mare portar, ceauș, vătaf de aprozi, căpitan etc.

Spre deosebire de Transilvania, în Moldova și Țara Românească „legislația” permitea acestor „străini” să ocupe dregătorii și să aibă proprietăți, într-un cuvânt, să se „împământenească”. Astfel, că boierii de origine greacă și-au format domeniile prin cumpărări de moșii sau sate, cu banii câștigați în urma deținerii unor dregătorii sau prin negoț, prin daniile obținute de la domnii români pentru diferite servicii în favoarea acestora la Poartă sau prin căsătorii cu românce. Este greu de stabilit, întotdeauna, dacă dregătoriile au precedat procesul formării domeniilor unor cunoscute familii grecești. Precizăm însă că, în majoritatea documentelor care confirmă vânzări-cumpărări, numele cumpărătorului este însoțit de funcția deținută în momentul achiziționării. Am reușit să identificăm moșiile deținute de cunoscuți dregători cum erau Iordache, Catargiu, Apostol Cehan, Ioan Paladi, vistiernicul Trufanda (Pârșcoveanul) Aslan, a familiilor Cantacuzino, Ruset, Iorga, Ghinea etc.

De asemeni, constatăm prezența alternativă a unor dregători greci în Moldova și Țara Românească, fiind totodată posesorii unor moșii în ambele Țări Românești, pe care le lăseau la plecare în grija unui membru al familiei. De pildă, Iordache Catargiu avea proprietăți și în Moldova și în Țara Românească. Dregătorii greci veneau din toate regiunile grecești ale Imperiului Otoman (Constantinopol, Ianina, Tricola, Rumelia etc.). Majoritatea se vor împământeni, primind chiar nume românești (de obicei, numele unei moșii). De pildă, Nicolae Sofialăul (Sofialis) devine Jianu, Gheorghe Caridis, Popescu etc.⁴². Unii vor ocupa mai multe dregătorii, atât în Moldova, cât și în Țara Românească.

⁴⁰ O. Cicanci, *Statutul social-juridic al grecilor „împământeniți” (secolele XVI-XVII)*, în „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană”, vol. III, București, 1986, p. 114-123.

⁴¹ Problema formării domeniilor boierilor greci pe larg tratată în lucrarea *Relațiile Țărilor Române cu poporul grec* (în ms.)

⁴² Idem.

Studiul de față fiind doar un fragment dintr-o lucrare mai amplă asupra prezentei diasporei grecești în spațiul românesc, unele probleme sunt mai pe larg analizate în sinteza amintită. Desigur că, informația va fi completată odată cu apariția unor noi surse, dar listele din anexă pot fi utile pentru cercetările asupra prezentei grecești în viața politică românească în veacul al XVII-lea, comparativ cu epoca zisă fanariotă.

ANEXA 1

1. VISTIER

Pană (Pano) - mare vistier în Țara Românească între anii 1601-1603, vistier în 1609 și între 1611-1613.

Alexandri, mare vistier în Moldova între 1613-1615.

Vasile din *Ianina*, al II-lea vistier în 1613, mare vistier între 1613-1616.

Necula din *Ianina*, în Țara Românească în 1616 și 1628-1629.

Steriano, în Țara Românească între 1616-1617 și între 1628-1629.

Dumitrache, în Moldova între 1616-1618 și 1632 în Țara Românească.

Aslan, în Țara Românească, în anul 1622.

Rizo în anul 1624.

Iani Caragea, în Moldova, în 1625.

Trufanda, mare vistier în Țara Românească în 1626 și între 1628-1629.

Dumitrașco, în Țara Românească în 1625.

Iane, în Țara Românească, în 1629.

Gheorghe Caride (Karidys) din *Tricala*, logofăt de visterie în Țara Românească în anul 1630.

Gligorie, mare vistier în Țara Românească între 1630-1634.

Iordache Ruset, în Moldova între anii 1668-1693 și 1695-1700.

Palade, în Moldova în anul 1644.

Iordache Cantacuzino, în Moldova între 1636-1665.

Mano Muruzi, în Moldova în 1648.

Gherca Țucla, al doilea vistier în Țara Românească între 1649-1650, mare vistier între 1651-1653.

Duca, mare vistier al Moldovei în 1660 și între anii 1662-1665.

Ianache Hartofilax (Ioan Cariofil), mare vistier în Țara Românească între 1666-1668.

Dumitrașco Cantacuzino (Tarigrădeanul) în Țara Românească.

Larascarache Ruset Cuparul, în Moldova în 1665 și 1668.

Toderașcu Cantacuzino, în Moldova, între 1667-1668.

Hrizea Popescu Caridi, între 1669-1672 în Țara Românească.

Brătășeanu Miho Țucla, în Țara Românească în 1674.

Brătășanu Barbu din *Tricala*, în Țara Românească, al doilea vistier între anii 1690-1701.

Socoteanu Stratu între 1663-1685, în Țara Românească.

Caragedaru Miho, între 1691-1693.

2. POSTELNIC

Cristea Ghenovici, al doilea postelnic în Moldova între 1593-1600.

Dumitrache Chiriță (Paleologul), în Țara Românească între 1600-1602 și în Moldova între 1606-1611.

Fota din Ianina, în Țara Românească, între 1631-1632 și 1648-1655.

Jupan Iane, în Țara Românească, între 1616-1618.

Trufanda, în Țara Românească, între 1620-1626 și 1624 în Moldova.

Dumitrache, în Țara Românească, între 1623-1625.

Gheorghe Catargi, în Țara Românească, între 1623-1625.

Candilo sau Condi, mare postelnic în 1629 în Țara Românească.

Andronic, în Țara Românească în 1629.

Alexandru, în Țara Românească, între 1630-1631.

Mano (Manuel), în Țara Românească între 1631-1632 și 1648-1655.

Diamandi, în Moldova în anul 1632.

Parepa, în Țara Românească în 1632.

Constantin, în Țara Românească, în anul 1634.

Ianiu, în Țara Românească în 1634.

Fartura Mihail în Moldova între 1633-1634.

Iordache, în Țara Românească în 1634.

Nicolae, în Țara Românească în 1634.

Apostol Catargi, în Moldova, între 1635-1645.

Marco, în Țara Românească în 1635.

Constantin Cantacuzino, mare postelnic în Țara Românească în 1635.

Iane Dumitrescu, în Țara Românească în 1636.

Pană, în Țara Românească în 1636.

Iorga, în Moldova în 1646.

Bratoșanu Miho (Tucala) în 1646.

Alex. Alexandru, al doilea în Țara Românească între 1636-1638 și între 1658-1659.

Sofialăul, în 1661.

Brătășescu Preda (Țucala), în 1666, în Țara Românească.

Caronlianu Dumitrasă, în 1669 și 1688-1704.

Caraogârleanu Mola, între 1670-1676.

Lascarachi Ruset, în Țara Românească între 1674-1676.

Iordache Ruset, în Țara Românească între 1676-1680.

Soca Zlate Matei al doilea postelnic în 1693.

Iamandi, în Țara Românească, în 1695.

3. SPĂȚAR

Iordache, între 1601-1602, în Țara Românească.

Cârstea Ghenovici, între 1611-1613, în Țara Românească.

Diamandi, între 1613-1615, în Moldova.

Racotă Miho, în 1616 în Moldova și între 1618-1620 și 1624-1634 în Țara Românească.

Paris, între 1616-1618, în Țara Românească.
Leca, în 1629, în Țara Românească.
Preda, în 1629, în Țara Românească.
Gargon, mare spătar în 1629, în Țara Românească.
Pavliche Caragea, în 1631, în Țara Românească.
Iane, între 1634-1635, în Țara Românească.
Iordache Ruset, între 1640-1643 în Moldova.
Apostolache Caragea, în 1644, 1622 și 1673 în Moldova.
Brătășanu Miho, în 1659, în Țara Românească.
Postolache al doilea spătar, în 1660, în Moldova.
Toderașcu Cantacuzino, în 1666, în Moldova.
Lațcarachi Ruset, între 1677-1678, în Țara Românească.

4. PAHARNIC

Dumitrache, între anii 1616-1617, în Moldova.
Apostolache Catargi, între 1622-1623 și în 1631, în Moldova.
Constantin Cantacuzino, între 1626-1627, în Țara Românească și în 1628, în Moldova.
Diamandi, în 1628, în Țara Românească.
Constantin, mare paharnic, în 1629, în Țara Românească.
Socul, în 1629, în Țara Românească.
Marco, în 1629, în Țara Românească.
Iane, în 1634, în Țara Românească.
Alex. Alexandru, mare paharnic între 1658-1659, în Țara Românească.
Cantacuzino Iane, mare paharnic, în 1659, în Țara Românească.
Sofialăul Necula, mare paharnic în 1666, în Țara Românească.
Postolache, mare paharnic, în 1668, în Moldova.
Balasache Muselinul, mare paharnic, în 1668, în Țara Românească.
Gurgirleanu Mohu, al doilea paharnic în 1671 în Țara Românească.
Socoteanu Statie, mare paharnic, în 1682, în Țara Românească.
Panaiotache Morona, între 1691-1707, în Moldova.
Vergy, mare paharnic între 1695-1697, în Țara Românească.
Scarlatache Mavrocordat, mare paharnic între 1697-1698, în Țara Românească.
Mano (Muruzi), în 1707, în Țara Românească.

5. LOGOFĂT

Aslan, între 1623-1624, în Țara Românească.
Paleogu, în 1628, în Țara Românească.
Simu, al doilea logofăt în 1629, 1633-1635, în Țara Românească.
Pupa, mare logofăt, în 1629, în Țara Românească.
Alex. Ghiorma, în 1639, în Țara Românească.
Racotă Miho, în 1630, în Țara Românească.
Ianiu, în 1629 și 1633, în Țara Românească.

Mihu Gheorghe, în 1634, în Țara Românească.
Gligore, mare logofăt în 1634, în Țara Românească.
Iascov, în 1635, în Țara Românească.
Iane, în 1636, în Țara Românească.
Brătășanu Miho, în 1655 și 1671 în Țara Românească.
Alexandru Alexandru, mare logofăt, în Țara Românească între 1689-1692.
M. Racoviță, mare logofăt, în Moldova în 1698.

6. CLUCER

Necula din *Ianina*, în 1624, în Țara Românească.
Constantin Celebiul, între 1624-1626, în Țara Românească.
Mateus, în 1628-1629, în Țara Românească.
Pavlahc Caragea, în 1630, în Țara Românească.
Alexandru Ghiorma, între 1634-1635, în Țara Românească.
Brătășanu Ghinea Tucala, între 1646-1650, în Țara Românească.
Brătășanu Miho Tucala, în 1659, 1660 și 1679, în Țara Românească.
Hrisoscoleu, în 1662, în Moldova.
Sofialăul Necula din *Rumelia*, în 1667, în Țara Românească.
Caragârleanu Mohu, al doilea clucer, în Țara Românească.
Alexandru Alexandru, între 1686-1689, în Țara Românească.
Ciorogârleanu Constantin, între 1690-1691 și 1695-1697 în Țara Românească.
Iamandi, mare clucer de arie în 1692 în Țara Românească.
Vergy, între 1697-1707, în Țara Românească.
Iordache Constantin, mare clucer în Țara Românească.

7. VORNIC

Cârstea Ghenovici, vornic al Țării de Sus între 1600-1607 în Moldova și mare vornic în Țara Românească între 1614-1617.
Aslan, în 1624 și 1629 în Țara Românească și mare vornic al Țării de Jos în Moldova între 1624-1625.
Ionașco Cehan, în 1625, în Moldova.
Papa Martin, mare vornic al Țării Românești în 1629.
Iordache Ruset, în 1630, în Moldova.
Iorgache, în 1633, în Țara Românească.
Mano, în 1658, în Țara Românească.
Alexandru Diamandi, între 1685-1693, în Moldova.
Alexandru Ghenea, mare vornic între 1692-1695, în Țara Românească.

8. BAN

Ienache Catargiu, mare ban al Craiovei între 1613-1616, 1618-1620.
Aslan, mare ban în 1630.
Racotă Mihu, în 1630.

Iane, în 1634.

Alex. Ghine, între 1648-1655.

Mano < Muruzi >, în 1660.

9. PÂRCĂLAB

Aslan, pârălab de Orhei, în 1617.

Trufanda de Neamț, în 1624.

Constantin Celebiul, de Neamț, în 1624 și 1632.

Gheorghe, în 1629, în Țara Românească.

Laube de Neamț, înainte de 1634.

Fortună Mihail de Râmnic în 1635 și de Neamț în 1636, 1643, 1646.

10. COMIS

Fortună Mihail, în Moldova între 1616-1617; 1624-1629; 1629-1640 în Țara Românească între 1621-1623.

Lombă, în Țara Românească între 1617-1618.

Pavlace Caragea, în Țara Românească, între 1626-1628.

Diamandi Constantin, în Țara Românească între 1628-1629.

Manole, în Țara Românească între 1628 și 1634.

Leca, în Țara Românească, în 1629.

Postolache, în Țara Românească între 1635-1636.

Brătășanu Preda, al doilea comis în Țara Românească între 1676-1680.

11. MEDELNICER

Duca, în Moldova, în 1662.

Costache Caragea, în Țara Românească, în 1662.

Aron Halepi, în Moldova, în 1668.

Balasake (Pavlace Muselinul), în Țara Românească, în 1678.

Alexandru Asachi, în Moldova în 1677 și 1693.

Iordache Ruset, în Moldova, în 1680.

Apostolache Caragea, în Moldova, în 1688.

Iani Vlasto (Chiriță Enache), în Moldova între 1697-1701.

VIAȚA COTIDIANĂ NOBILIARĂ ÎN SECUIME SPRE SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA

TŪDÓS S. KINGA

Stăpânii cetăților, castelelor și conacelor ardelenesi din secolul al XVII-lea, atunci când doreau informații precise despre averea lor, despre iobagii și slugile de care dispuneau, cereau să li se prezinte inventare, conscripții.

Deși scopul lor imediat era prezentarea situației economice, inventarierea bunurilor materiale și a forței de muncă, aceste inventare conțin de fapt date inestimabile privind istoria așezărilor, a locurilor, a populației, precum și informații prețioase referitoare la istoria culturii.

Valoarea urbariilor și a inventarelor din această perioadă este potențată de vechimea lor; în timp ce izvoarele scrise privitoare la cetățile, castelele și conacele din secolul al XVIII-lea sunt relativ bogate, însemnările referitoare la cele din secolul al XVII-lea sunt cu atât mai puțin numeroase.

Inventarele pe care le vom prezenta sunt cu atât mai prețioase cu cât provin din „taciturnul“ secol al XVII-lea. Și tocmai din Secuime, acea parte a Transilvaniei unde contextul social și geografic nu favoriza închegarea unor latifundii de dimensiuni mai mari; așa se explică și faptul că edificii mai importante, ca nuclee centrale ale vieții economice, s-au ridicat doar în mod excepțional. Printre puținele excepții se înscrie și inventarul moșiilor din Secuime ale familiei Kálnoki din Valea Crișului¹. În 1698, intrat de curând (2 aprilie 1697) în posesia titlului de conte, Samuel Kálnoki - prim jude regal al Treiscaunelor, ulterior vicecancelar al Transilvaniei (1694) - a ordonat inventarierea averii sale. Pe baza acestui inventar și a altor documente familiare din epocă, am reconstituit modul de viață, precum și averea nobililor secui la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Deși Kálnoki nu dispunea de mari latifundii și nici de un număr mare de iobagi, pregătirea sa juridică peste nivelul mediu i-a asigurat apartenența la cel mai înalt strat al aristocrației transilvane din epocă. O situație similară întâlnim și la familia Tholdalagi, tot din Secuime.

¹ Inventarele din 1698 sunt păstrate în Arhivele Statului, Filiala Sf. Gheorghe. Fam. Kálnoki, Fasc. XVI. 1/3.

Arta renașcentistă de sorginte italiană, purtătoare a unei noi concepții de viață și a unui nou gust estetic, își exercită influența în sec. al XVII-lea și asupra părților sud-estice ale Transilvaniei; nobilii unguri care trăiau în preajma curții domnești transilvane s-au străduit să-și modeleze casele de locuit după noul stil artistic.

Fascinația vieții de la curte s-a exercitat și asupra familiei Kálnoki; ea făcea parte din nobilimea scaunului secuiesc, dar și din aristocrația transilvană. Cerințele sporite ale noului stil de viață se reflectă în căminele familiei din Valea Crișului și din Micloșoara, dar și în conacul de la Sânzieni. Anul fondării edificiilor din centrul acestor moșii, precum și etapele construirii lor nu sunt încă suficient elucidate. Mărturiile materiale și scrise adunate de noi se referă în primul rând la sec. al XVII-lea. Lucrările se leagă de două nume: István Kálnoki, tatăl, și Samuel Kálnoki, fiul, cel care a inițiat întocmirea inventarului².

Castelul din secolul al XVII-lea de la Micloșoara, ridicat pe locul conacului din secolul al XVI-lea, reprezintă, atât prin forma sa de bază, cât și prin caracterul său de fortificație, o mărturie mai puțin cunoscută până acum asupra castelelor ce aparțin de Renașterea târzie din Transilvania. Prin arhitectura formei sale de bază, prin aspectele sale specifice de apărare (bastioane, guri de tragere) castelul nu este un unicat. Concepția de bază permite stabilirea unei corelații cu apariția și răspândirea tipului de castel cu bastion italian și cu derivatele acestuia; bastionul rotund sau bastionul de colț, pentagonal. Originea acestor construcții trebuie căutată în Italia secolului al XVI-lea, în construcțiile militare renașcentiste.

Pe baza celor arătate putem stabili că acest castel de la Micloșoara cu bastioanele sale pentagonale, reprezintă singurul exemplar modest, al tipului de castel renașcentist, cu bastion italian în Treiscaune. Menționăm însă că acest tip de construcție renașcentistă cu patru bastioane de colț din Transilvania, s-a afirmat aici doar parțial mai mult ca o înrăurire.

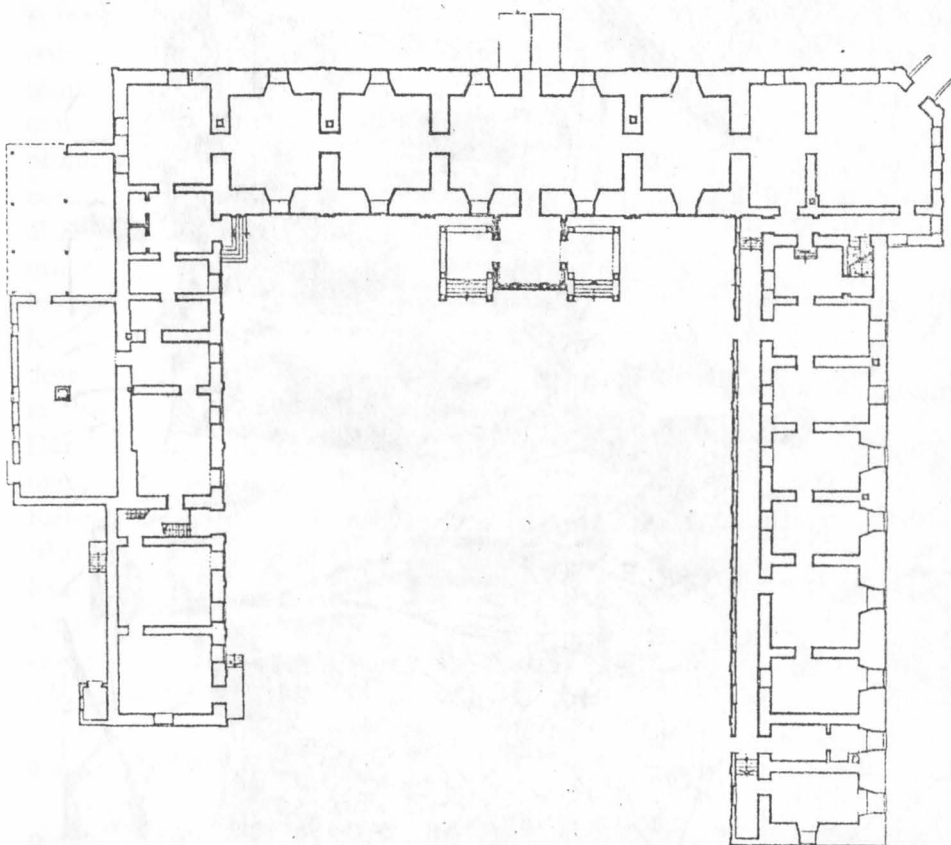
Inițiatorul construcției nu putea visa la o variantă maiestuoasă cu patru puternice bastioane pentagonale de colț; pe de o parte, apoi sediul principal al familiei nu mai era Micloșoara, ci Valca Crișului, pe de altă parte, construcția celor două castele presupunea cheltuieli foarte mari.

Pentru familia Kálnoki căminul însemna și moșia de pe Valea Crișului. Conacul exigent deja în sec. XVI este reclădit în sec. XVII. Data începerii construcției castelului poate fi plasată la jumătatea sec. XVII. În 1670 se lucrează deja la al doilea cat al clădirii. Inventarul din 1698 ne informează

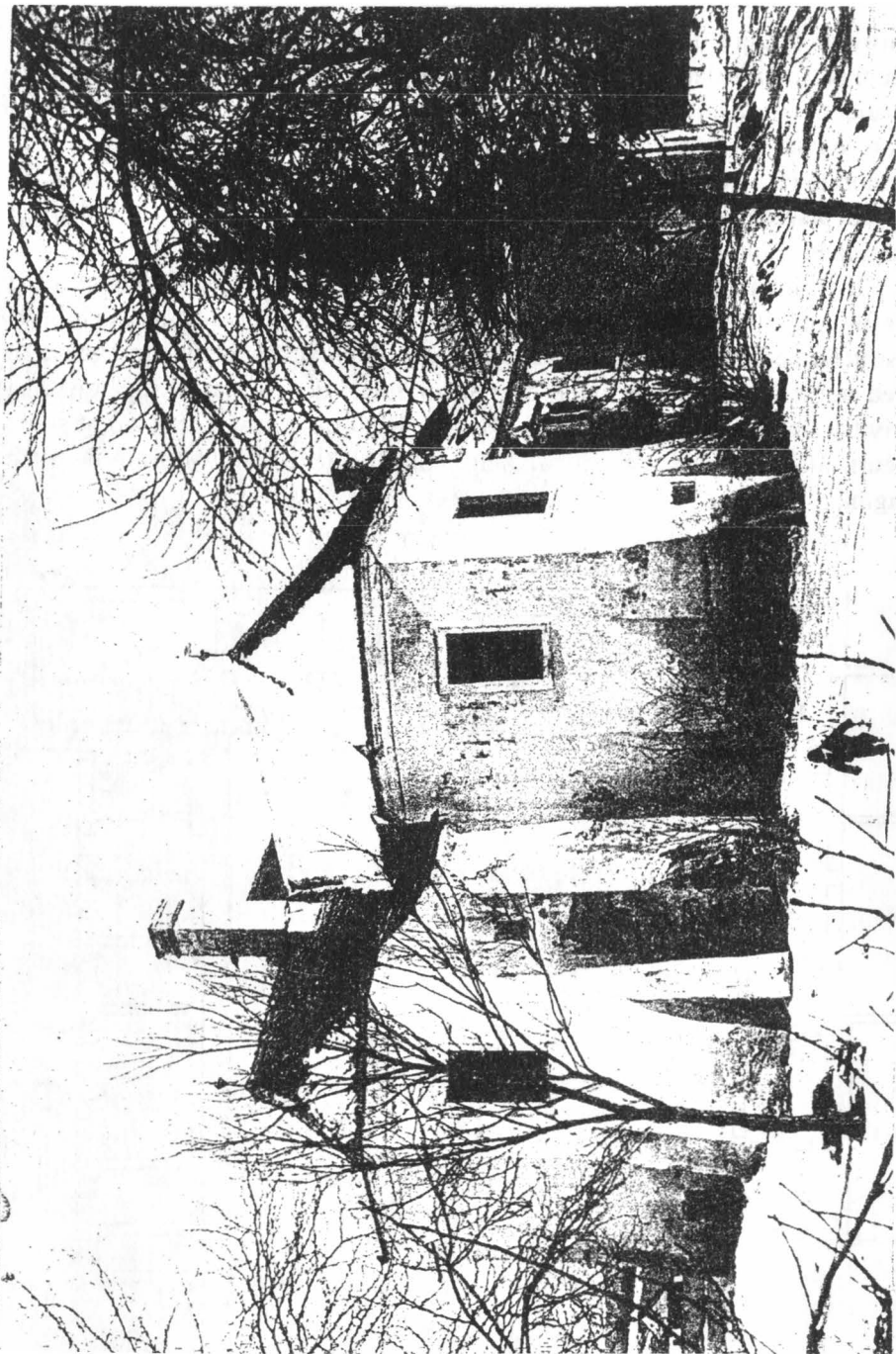
² *Erdélyi Történelmi Adatok* (Izvoare istorice transilvane) Edit. Szabó Károly, vol. IV, 1862, p. 155.

despre opt camere de locuit, printre care „casa stăpânului“, „casa stăpânei“, precum și „casa palat“. La acestea se adăugau bucătăriile, cămărilor, încăperile pentru copt pâine, pivnițele etc. Podoaba cea mai de preț era clădirea bisericii, la care exista un acces și din camerele fetelor. Odăile mai importante erau împodobite cu grinzi bozat sculptate și, de caz la caz, cu tavane structurate. În ceea ce privește materialele de construcții, predomină piatra la fundații și cărămida la ziduri.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea domeniul seniorial devine scena unor noi construcții. Probabil atunci au fost anexate și aripile laterale la construcția de bază. La sfârșitul secolului este dărâmată capela aflată cândva în partea nordică. În a doua jumătate a secolului trecut, în castel încă se trăia potrivit tradiției nobiliare secuiești. Până în 1989 castelul a servit drept sediu (birouri, magazii) pentru cooperativa agricolă. Astăzi este într-o stare de mare paragină.

Valea Crișului, planul castelului.

Castelul din Midoșoara (sec. XVIII).

Pe baza inventarelor și urbariilor existente obținem date nu numai cu privire la construirea clădirilor, ci putem face deducții și cu privire la organizarea internă sau mobilarea acestora. Pe baza inventarului din 1698 se poate reconstitui - desigur doar prin cuvinte - mediul în care contele împreună cu familia sa își petreceau sărbătorile și viața cotidiană. Dintre odăile castelului aveau o importanță deosebită Odaia Stăpânului, Odaia Stăpânei și Palatul. Importanța lor era subliniată prin mobilier, cele mai agregate fiind în continuare mobilele destinate satisfacerii nevoilor fundamentale; mese, paturi, bănci, scaune, dulapuri și bufete. Camerele erau încălzite cu sobe de cahle de preferință roșii sau verzi, ridicate pe picioare de cărămidă sau de piatră, uneori sculptată. Pardoselile sunt din cărămizi pătrate sau hexagonale, din scânduri, sau argilă de obicei la dependențe.

Orientarea marii nobilimi spre un mod de viață specific umanismului nu se reflectă numai în arhitectură sau în organizarea internă. Un element valoros și interesant al acestor cămine era biblioteca. La sfârșitul secolului al XVII-lea colecționarea cărților tipărite era deja un obicei generalizat al aristocraților transilvăneni. În special familiile aristocrate bogate aparținând păturilor conducătoare ale vieții spirituale și politice își puteau permite amenajarea unor biblioteci cu mai multe sute de volume; dar câteva cărți puteau fi întâlnite și în conacele nobiliare sau în casele unor gospodari înstăriți. La sfârșitul secolului al XVII-lea contele Samuel Kálnoki dispunea fără îndoială de o colecție de mai multe sute de volume. Am putut stabili conținutul bibliotecii sale pe baza altor inventare³. Alături de cărți cu caracter religios și teologic întâlnim numeroase lucrări menite să satisfacă nevoile spirituale ale omului secolelor XVII-XVIII, dornic să-și cunoască mediul, viața din jur. Unele lucrări erau scrise în limbile la modă - latină și greacă - iar altele în franceză, italiană și îndobște germană. Dar puteau fi întâlnite în biblioteci și cărți scrise în „limba de acasă”, maghiară. S-ar părea că la întocmirea colecției apartenența religioasă a contelui Kálnoki nu a avut un rol decisiv; cărți de rugăciune și lucrări teologico - filozofice catolice stăteau domol alături de creațiile cele mai importante ale Reformei, ale credinței protestante, cum ar fi scrierile lui Martin Luther. Și ca semn al unei gândiri cu adevărat emancipate, biblioteca adăpostește și biografia calvinistului Miklos Bethlen, în variantă franceză. Dominique Révérend: *Mémoires historiques l'histoire des derniers troubles de Transylvanie* editat în 1736 la Amsterdam, cel care nu de puține ori l-a supus pe Samuel Kálnoki unor aspre critici.

Pe baza urbariului din 1698 am mai adunat și informații cu privire la obiectele de aur și argint din căminul contelui, despre colecția de arme și

³ Arh. Sf. Gheorghe, Fam. Kálnoki, Fasc. I/2, 1692-1901.

atelierul de sticlărie, cu însușirea obiectelor fabricate acolo. Și am avut posibilitatea să îmbogățim lista meșteșugarilor din epocă, ale căror creații ne-au transmis atmosfera unei epoci apuse.

O însemnătate mare au avut grădinile castelelor de diverse feluri; fie că erau grădini în actualul sens al cuvântului, sau sunt livezi, grădini de zarzavat, sau de flori.

În Transilvania de după secolul XVII economia se bazează în continuare nu pe producție propriu-zis domanială ci pe rețeaua complementară a gospodăriilor țărănești. Ca structură, sistemul latifundiar Kálnoki din Secuime nu se deosebea de celelalte latifundii senioriale. Era constituit din două castele, cinci conace împreună cu gospodăriile anexe, precum și pământul arabil, pădurile și pășunile aferente.

Cum nu dispunem de prea multe inventare referitoare la moșiile nobiliare din Secuimea secolului al XVII-lea, nu putem stabili decât cu aproximație locul și ponderea moșiei Kálnoki în societatea secuiască a epocii, organizată după principii militare. Pentru comparație - deși nu e poate cel mai bun exemplu - ne vom referi la István Apor din Turia de Jos, jude regal, sol la Poartă, una din marile personalități ale catolicilor din Transilvania, care, la sfârșitul secolului, profitând de conjunctură, a adunat prin negoț și cămătărie o asemenea avere încât nimeni dintre aristocrații secuici nu se putea compara cu el⁴. În 1699 era deja multimilionar. Vărul său, Péter Apor consideră că averea lui István Apor nu avea egal în Transilvania - cu excepția bunurilor enumerate în testamentul principelui Gábor Bethlen.

În comparație cu gospodăria Apor, alcătuită din 20000 iugăre pământ, 90 de sate și părți de sate, 17 centre economice, 65 iobagi și 175 jeleri, proprietatea lui Samuel Kálnoki pare neînsemnată: 830 iugăre, 18 sate - părți centrale în jurul a 7 puncte economice mai importante cu aproximativ 150 de iobagi și jeleri. Menționăm, însă că aceeași distanță îl separă pe de altă parte pe Kálnoki de micii nobili contribuabili din zonă. Reamintim că locul ocupat de familia Kálnoki în rândul aristocrației secuiești se datorează - dincolo de ambiție - în primul rând pregătirii sale de excepție în domeniul dreptului. La baza averii sale stau mai cu seamă meritele profesionale, asemănător cu mulți alți aristocrați din sec. XVII.

Inventarele din 1691 și 1698 ne furnizează date cu privire la situația economică a celor 139 de sesii iobăgești: de exemplu, dintre cele 47 sesii din Micloșoara - a căror situație este în mare aceeași cu situația iobagilor trăitori în satele învecinate - 40,42% nu dispun de șeptel; averea în șeptel al celor 28 de gospodari care dispun de animale este repartizată în felul următor pe

⁴ Cserei Mihály: *Erdély története (1601-1711)* (Istoria Transilvaniei) Budapesta 1983, 23.

gospodării: 2,21 boi, 1,29 vaci, 4,28 porci; cel mai slab reprezentanți sunt caii; pe ansamblul șeptelului, unui gospodar îi reveneau în sat 13,52 animale de tracțiune și mărunte; pentru iarnă erau pregătite 6-7 căruțe de fân; furajul putea fi îmbogățit de pe pământul arabil al iobagului (7.85 iugăr per iobag). Averea în șeptel a iobagilor din bazinul Gheorgheni este ceva mai mare: 2 boi și 2 vaci, 7-8 oi, 1-2 porci pentru fiecare casă, situație asemănătoare cu cea a iobagilor trăitori în zonele muntoase ale Transilvaniei⁵. Stabilirea întinderii pământurilor de aval și fâneați ale iobagilor din Treiscaune s-a făcut prin raportare la gospodăriile iobage din Micloșoara și Aița Medic. Mărimea suprafețelor arabile ținând de sesiile iobăgești variază între 1,5 și 17,5 iugăre, respectiv între 17,5 și 32%. În medie însă, la Aița Medic o gospodărie iobagă dispunea de 11,77 iugăre, iar la Micloșoara de 7,78 iugăre. Cifrele statistice sugerează în ultimă instanță o stare în care majoritatea gospodăriilor iobăgești erau gospodării mici având în folosință suprafețe arabile mai modeste.

Pe lângă cultivarea suprafeței arabile, îngrijirea fânețurilor, într-un cuvânt întreținerea propriei gospodării, care era proprietatea seniorului, dar a cărei folosință i se cuvenea iobagului, care datora seniorului o serie de prestări. Pe baza documentelor constatăm că, „după obiceiul pământului“ iobagii din Micloșoara trebuiau să păstreze pentru senior aratul, semănatul și culesul de pe 2,77 iugăre de pământ seniorial. Unii puteau să-și îndeplinească obligațiile prin alte prestări la curtea seniorială cum ar fi munca de croitor, vizitiu, bucătar etc.

În mare, viața iobagilor de pe moșia familiei Kálnoki - abstracție făcând de specificul din Secuime - nu se deosebea de cea a iobagilor din comitate. În primul rând, depindeau și ei de seniorul care, îi folosea în funcție de aptitudinile lor și de nevoile sale.

⁵ Makkai Sándor; *I. Rákoczi György birtokának gazdasági iratai* (1631-1648), (Actele economice ale moșiilor lui Gheorghe Rákoczi I.) Budapeșt 1954; Jakó Zsigmond; *A gyalui vártartomány urbáriumai* (Urbaniiile domeniului cetății Gilăului) Kolozsvár 1944; Imreh István - Pataki József; *Kászonszéki kronika 1650 - 1750*, (Cronica Scaunului Cașin) Budapeșt - Bukareșt 1992; Prodan David; *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*. I - II, București 1980, 1987.

Contele Samuel Kálnoki (1640–1706), prim vicecancelar al Transilvaniei.

VASILE CĂPITANUL DIN VÂRTEȘCOIU - RÂMNICU SĂRAT (JUD. VRANCEA) ȘI FRATELE SĂU „TRUP DE ARGINT“

CONSTANTIN BĂLAN

Slugă credincioasă din copilărie a spătarului Mihail Cantacuzino, cum singur o mărturisește¹, Vasile căpitanul face parte din rândul slujitorilor cu o poziție socială și o vizibilă ascensiune în anii 1685-1705, vreme în care a îndeplinit rosturi importante la marginea de est a țării. El se alătură altor comandanți de detașamente ostășești cunoscuți în epocă prin prezența lor în aceeași zonă, cum au fost căpitani: Jipa Vernescu „de la steagul graniței“², Gheorghe Dedulescu, Mihalcea Cândescu, Robe cel Bătrân, Mănăilă Mărăcineanu³ ș.a.

Din *Diata* de la 1705 martie 19, se știe că Vasile căpitanul era căsătorit cu Chirana⁴, sora lui Neagoe din Jiliște⁵ - Slobozia Ciorăști (jud. Vrancea), că era ctitorul bisericii Vârteșcoiu⁶. Ne-am referit cu alt prilej la averea sa⁷, de aceea vom sublinia aici faptul că oșteanul lăsa soției sale casa și crama, moșiile din județul citat, moara și viile, după sfârșitul ei, „câmpul, pădurea“ și

¹ **Să se vadă cele relevate de noi**, *Structurări în regimul proprietății obștilor sătești din Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și la începutul veacului următor*, în „Revista de istorie”. XXXIX, (1986), nr. 10, p. 969-970. Pentru comandanții ceteilor slujitorești cf. și N. Stoicescu, *Curteni și slujitori. Contribuții la istoria armatei române*, București, 1968.

² **Mariana Neguț**, *Un document inedit de la Șerban Cantacuzino - 1682*, în „Mousaios”, II (1978), p. 34-42 (doc. din 1682 februarie 26).

³ **M. Iliescu**, *Mănăilă, căpitanul de Buzău*, *ibidem*, III (1981), p. 77-82.

⁴ Cf. Arhivele Naționale ale României, Mănăstirea Râmnicu Sărat, III-59.

⁵ *Ibidem*, III-67, doc. din 1711 februarie 16.

⁶ Gabor Adrian, *Ctitoriile de biserici și mănăstiri ale dregătorilor domnești din județul Vrancea*, în „Glasul bisericii”, XLVIII (1989), nr. 6, p. 92-93 (Schitu Vârteșcoi; să se vadă și N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, I, Țara Românească, II, București, 1970, p. 713-714.

⁷ Cf. *supra*, nota 1.

posesiunile amintite urmând să treacă în stăpânirea lăcașului clădit de el, cu hramul Adormirea (*Uspenia*), închinat - nu întâmplător - la mănăstirea „domnească și spătărească“ a Râmnicului Sărat, spre a fi pomenit „cu dumnealor“⁸.

Atașat de *stăpânul* lui, cum îl numește pe Mihai Cantacuzino, îi va lăsa acestuia partea din Negoslavi, iar în ce privește vitele și alte „bucate“ ce le avea, le dăruia Mănăstirii „Trei Sfetitele“ - Colțea, din București, clădită de asemenea de marele spătar, și celeilalte ctitorii a dregătorului cantacuzin, Mănăstirea Sinaia⁹.

Ceea ce reține în chip deosebit atenția în *Diată* citată este precizarea căpitanului Vasile, potrivit căreia, după învățătura patriarhului, este vorba de Dositei al II-lea Notara (1669-1707), trebuia „să se dea și lui Trup de argint și feciorilor lui 1 cal și o sabie“¹⁰. Este vorba de „Gheorghe Trup de argint“, fratele amintitului oștean, și de copiii lui Gheorghe și Ianache, așa cum figurează în foaia „de toate vitele“ alcătuită de jupâneasa Chirana la 1708 iunie 13, din care rezultă că primiseră și ei o parte din cele orânduite în acest înscris¹¹.

Pentru „sărăcia lor“, învederată în zăpădul din 1711 octombrie 23¹², fiii lui Gheorghe Trup de argint obțineau de la egumenul Nichifor al Mănăstirii Râmnicului, 12 cai și alte *bucate* dintre cele lăsate de unchiul lor, Vasile căpitanul, amintitului lăcaș unde s-a și îngropat¹³.

Informațiile, puține la număr, despre cel ce figurează în sursele vremii sub numele de „Trup de argint“ ne mai aduc o confirmare la 1708 martie 16, când fratele său i-a lăsat „1 cal, o sabie și o pușcă“¹⁴. Credem că el a fost tot un oștean, care, într-o împrejurare nedeazăluită încă de izvoarele istorice, a suferit un traumatism, ce a implicat acoperirea unor părți ale trupului cu plăci de argint. Căci, până la un timp, Gheorghe, fratele căpitanului Vasile, fusese căsătorit și în afară de copiii menționați mai înainte avea și „două fete fără de zestre“, cum singur o arată în întâmpinarea făcută către îngrijitorul ctitoriei domnești de la Râmnicu Sărat¹⁵.

Lipsa materialelor documentare relativ la practici „de chirurgie estetică“ în epocă, în arealul de care ne ocupăm, nu ne îngăduie să cunoaștem și să apreciem mai exact modul în care acestea erau întreprinse atunci. În situația lui

⁸ Cf. *supra*, nota 4, doc. cit., din 1705 martie 19.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*. Vasile căpitanul precizând că „așa mi-au zis sfinția-sa să facem și așa am făcutu“.

¹¹ Arhivele Naționale ale României, Mănăstirea Râmnicu Sărat, II-60.

¹² *Ibidem*, III-69.

¹³ *Ibidem*, III-62, doc. din 1708 martie 16.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

Gheorghe, fratele lui Vasile, ajutorul pentru găsirea unui mijloc reparatoriu putea fi împlinit ținând seama de legăturile căpitanului nu numai cu Cantacuzinii, dar și cu arhiereul menționat, din Scaunul Ierusalimului, și cu urmașul acestuia, Hrisant Notara (1707-1731). Pe aceste căi obținerea sprijinului din partea unor renumiți medici, dintre cei ce s-au aflat la curtea voievodului Constantin Brâncoveanu sau în relații cu Cantacuzinii ar fi fost posibil¹⁶.

Sunt, desigur, doar câteva opinii formulate pe baza datelor desprinse din actele citate, care trebuiesc avute în vedere, legat de viitoare cercetări ce mai pot dezvălui situații de acest fel.

¹⁶ Cf. și observațiile lui Radu-Ștefan Ciobanu, *Aspecte ale evoluției medicinei și igienei la București în epoca brâncovenească*, în vol. *Momente din trecutul medicinei. Studii, note și documente*, dub redacția Dr. G. Brătescu, București, 1983, p. 145, cu referire la numeroșii medici de la curtea lui Constantin Brâncoveanu și ai Cantacuzinilor.

ECONOMIA TIMPULUI DE MUNCĂ ÎN AGRICULTURA ȚĂRII ROMÂNEȘTI ȘI A MOLDOVEI SUB FANARIOȚI

IOANA CONSTANTINESCU

În dialogul țăranului cu natura înfiripat în procesul muncii - o muncă fără de sfârșit ca și natura însăși, cu ciclurile sale mereu repetabile, - coordonata *timp* capătă însăși dimensiunile muncii: munca dă măsura timpului, iar timpul măsoară munca.

Sucesiunea anotimpurilor și alternanța zilei cu noaptea împrumută ritmul lor în organizarea muncilor agro-pastorale, iar calendarul țăranului este un calendar al muncii, care inserează nu atât zilele și lunile anului civil, cât datele și obiceiurile legate de practicile sezoniere sau cotidiene în agricultură, un calendar nescris, bazat pe experiența de veacuri, transmisă și îmbogățită din generație în generație prin forța tradiției. Semnificativ în acest sens este și faptul că atunci când apar scrise, *Calendarele* au ca principal scop (profil) răspândirea cunoștințelor de agronomie (primitivă) și marcarea datelor optime pentru executarea anumitor operații (munci) agricole.

Dar organizarea ritmică și în consum a muncilor sezoniere este impusă nu numai de factorul timp, ci și de factorul social, anume de modul de stăpânire și de exploatare în obște a pământului, ca și de tehnicile predominante în cadrul sistemului economic mixt, agro-pastoral, ce nevoia sincronizării principalelor operații la nivel de sat. Cu alte cuvinte, se are în vedere integrarea obligatorie a gospodăriei individuale țărănești în mecanismul economic al satului. Astfel, spre exemplu, pornirea plugurilor se impunea cu necesitate să se facă la aceeași dată, pentru ca recoltarea și eliberarea terenurilor pentru păscutul liber, nesupravegheat, în comun al vitelor tuturor gospodăriilor să poată fi făcută și ea la aceeași dată, pe miriștea lăsată fără hat; se asigura astfel acel echilibru atât de necesar de-o potrivă cultivării pământului și creșterii sedentare a vitelor, îndeosebi a celor de muncă, indispensabile plugarului.

Deschizând un ciclu agrar, data pornirii plugurilor la arat și semănat a marcat în mentalul colectiv al agricultorilor începutul unui nou an. Zilele de 1

martie sau 1 septembrie, date în jurul cărora erau declanșate arăturile de primăvară și, respectiv, cele de toamnă, au fost alese în calendarul multor popoare de agricultori drept data începutului de an. Versurile colindului nostru „mâine anul se-noiește,/ plugușorul se pornește“ depun mărturie elocventă că data începutului de an era legată în arealul românesc de ziua plugarilor de toamnă, și anume 1 septembrie, zi ce coincidea și cu începutul anului bisericesc bizantin. Prin adoptarea calendarului civil care fixează începutul anului la 1 ianuarie, colindul („plugușorul“) a fost mutat în plină iarnă și, rupt de momentul declanșării efective a aratului, a păstrat doar semnificația urării de belșug legată de înnoirea anului.

Calendarul muncilor agricole împarte anul în primul rând în două mari părți, luând drept repere două mari sărbători din calendarul religios, sărbători care coincideau cu deschiderea sau închiderea unor cicluri agro-pastorale, și anume Sf. Gheorghe și Sf. Dumitru.

Astfel, ziua de 23 aprilie - Sf. Gheorghe, luat drept patronul lucrătorilor de pământ - era data la care aratul de primăvară și semănatul erau încheiate, țarinele și locurile de fâneț închise cu gard, iar vitele (îndeosebi oile, tunse și separate de miei), alcătuite în turme colective, cu păstori proaspăt tocmiți de obștea satului, erau duse în munți ori în alte locuri „libere“, „la vărat“. Ziua de 23 aprilie marca și începutul anului economic: era ziua în care se încheiau contractele de arendare a moșiilor, de angajare a simbriașilor, de închiriere a prăvăliilor și cârciumilor etc. și - făcând pereche cu ziua Sfântului Dumitru (26 octombrie) cu care împarte anul perfect în două - era și ziua scadenței ratelor bianuale în achitarea arenzilor, a chiriiilor, a împrumuturilor, simbriilor și a multor dări fiscale sau a banilor clăcii etc.

Cealaltă „zi bună“, pe care deja am amintit-o, Sfântul Dumitru, marca încheierea culesului porumbului și al viilor și, cu aceasta, a tuturor roadelor pământului, încheierea arăturilor de toamnă și a îngropării viței-de-vie, dată la care erau scoase gardurile țarinelor și ale fânețelor, iar vitele satului, aduse „la iernat“, erau lăsate să pască slobod până la Sf. Gheorghe următor, când ciclul agrar era luat de la capăt. Ziua de 26 octombrie însemna deci sfârșitul anului agrar și, în același timp, începutul anului pastoral, când berbecii erau lăsați în turmă etc.

*
* *
*

Unitatea timpului de muncă în agricultură era ziua - lumină („ziua solară“): de la răsăritul până la apusul soarelui, subdivizată de 3-4 pauze necesare pentru odihnă și masă. Tradiția a stabilit un anume volum de muncă pe zi, o normă tacită, pentru fiecare operație agricolă, ceea ce făcea superfluă (cu

foarte rare excepții), până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, orice altă precizare în afara numărului zilelor de muncă, în documentele timpului referitoare la obligațiile clăcășești sau la angajările „cu ziua” la seceră, prășit, coasă etc.

Aratul constituind principala muncă agricolă, noțiunea de „zi de arătură” sau „zi de plug” - atât cât se putea ara cu un plug într-o zi - a fost folosită (ca și în evul mediu apusean, până la introducerea altor etaloane mai exacte, moderne) și în agrimensură. Chiar și în ajunul Regulamentelor organice, ispravnicii unor județe/ținuturi raportau suprafețele însămânțate (în vederea alcătuirii statisticilor generale) în „zile de arătură” (sau în cantitatea de sămânță, specificând la fiecare cultură ce cantitate se încorporează în terenul arat într-o zi).

Cu un plug, în condițiile date, se putea ara în medie într-o zi un teren de cca un pogon (1/2 ha) și însăși definiția inițială a pogonului, cât și a jugărului (etimologic, de la jug) îl desemna ca fiind suprafața arată de un plug într-o zi. Această suprafață mai era numită și simplu *pământ*, iar „țarina” era măsurată în pământuri, după cum fânațul era măsurat în *delnițe*, o delniță fiind suprafața ce o putea cosi un om într-o zi.

O zi de arătură cu un plug mobiliza însă un foarte mare quantum de forță de muncă: plugul, încă primitiv și greu, solicita tracțiunea a 4-6 perechi de boi în pământ destelenit (depinzând de zona geografică) și 8-12 perechi în telină; iar pentru mânatul acestui mare număr de vite erau necesari câte 3-4 și chiar 6-8 „pogonici”, în genere câte unul la fiecare pereche, la care se adăuga „plugarul”, cel care ținea coarcele plugului și organiza întreaga muncă la arat. Se înțelege astfel de ce aratul era considerat principala operație agricolă și de ce costa foarte mult când se făcea cu mână de muncă retribuită¹.

Care era raportul dintre volumul timpului de muncă obligatorie și gratuită (claca/boierescul) prestată de țărani dependenți în perioada administrației fanariote în beneficiul stăpânului de moșie (pe așa-numita rezervă) cu utilajul lor, și cel cheltuit la muncile agricole în propriile lor gospodării țărănești?

În cazul rumânilor/vecinilor timpul de muncă obligatorie nu a fost precizat de nici o normă juridică: teoretic, stăpânul putea dispune oricând, oriunde și orcând de mâna de lucru a țăranului dependent. Practic însă, în condițiile feudalismului românesc în care țăranul dependent era înzestrat cu un lot în folosință proprie (care trebuia deci lucrat) și supus în același timp unor obligații foarte mari către stat (în bani, produse, muncă), stăpânul nu putea dispune de întreg timpul de muncă al supusului său.

¹ Alexandru Ipsilanti, de pildă, în cadrul politicii sale de prețuri, prin mercurialul din 15 noiembrie 1775, dublează costul aratului, de la 60 de bani pogonul, la 1 taler (120 bani), în timp ce răscumpărarea celor 12 zile de clacă același domn o hotăra la 90 de bani („zlotul de casă”). V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. II, p. 206.

Pe de altă parte, fie spus, condițiile economiei închise predominante în epoca (economie destinată să satisfacă în cea mai mare parte consumul intern al curții feudale) reduceau de la sine volumul necesarului de muncă în gospodăria moșierească.

Abolirea rumâniei/veciniei la mijlocul secolului al XVIII-lea a însemnat, printre altele, punerea sub controlul statului a relațiilor de producție (în speță, între stăpânul moșiei și producătorul dependent) și reducerea timpului de muncă obligatorie a foștilor rumâni/vecini la 12 zile pe an, asimilați acestor țărani liberi dar fără pământ așezați „cu învoială“ pe moșie „străină“ (ce nu le aparține). prin asimilarea celor două categorii sociale se simplifica totodată structura de clasă a țăranimii. Eșalonarea zilelor clăcii pe cele patru anotimpuri și mai apoi pe trei (excluzând sezonul de iarnă oarecum „mort“ pentru agricultură) a venit în aparență în întâmpinarea intereselor gospodăriei clăcășești, dar în fond și ale statului: deși dă prioritate muncilor pe ogorul stăpânului, puterea centrală are grijă ca țăranul, care era în același timp birnicul său, să-și poată efectua la vreme prielnică și muncile pe ogorul propriu, pentru a fi solvabil în fața noianului de dări ce i le impunea.

Ce însemna cuantumul de 12 zile clacă pe an? Era mult? Era puțin? În comparație cu cele 3-4 zile pe săptămână cât prestau țăranii dependenți pe rezerva feudală în Transilvania, ori față de situația din Rusia sau din Occidentul european, numărul de 12 zile pe an pare foarte mic. Clăcașilor li se pare însă mult, iar cererile lor de a li se reduce numărul zilelor de clacă sunt frecvente și insistente, mai ales în Țara Românească, unde obiceiul stabilește mai pretutindeni doar un număr de 3-6-8 zile. Refuzul clăcașilor de a presta 12 zile, sprijinit pe amenințarea cu fuga, și implicit cu neplata dărilor fiscale, formulat întotdeauna la nivel de obște, și prin aceasta cu atât mai amenințător și convingător, este atât de tenace, încât până la Regulamentul organic (1831), legea celor 12 zile nu a putut fi impusă decât în mică măsură în Țara Românească. Împotrivirea țăranilor de a presta integral claca se datora și aversiunii resimțită de ei față de o muncă silită. Iar când nu i se poate sustrage, aceștia recurg la diferite subterfugii: se duc târziu la câmp, muncesc fără efort, de „mântuială“, sau trimit copii, o muncă deci slab productivă, ca orice muncă neplătită (intrată în limbajul curent drept termen de comparație, „ca munca de clacă“).

Pentru eficientizarea zilei de clacă, în Moldova numită „boieresc“, stăpânii de moșii de aici, resimțind nevoia unui quantum de muncă mai mare, în comparație cu cei din Țara Românească (datorită condițiilor geo-politice boierii și arendașii sunt antrenați mai mult în producția pentru piață), reușesc încă din 1766 să impună domniei un „așezământ“ agrar care fixa, printre altele, două condiții de prim ordin: 1) ca durata zilei de muncă să fie zi-lumină („de la răsăritul soarelui până la apus, cu odihna ce s-ar cădea și cu dreptate lucrând

slujbă de o zi ca când ari lucra și pentru însuși trebuința sa“); 2) iar pentru a-le asigura „sânguința” țaranului, se fixa și norma („nartul“) de muncă pe zi la principalele operații agricole. După unele aprecieri (economistul - agronom Ion Ionescu de la Brad, istoricul Nicolae Bălcescu etc.), această normă nu putea fi realizată decât în 3-4 zile timp fizic.

În Țara Românească obligației clăcii obișnuite i se adăuga o zi de arătură executată cu toate plugurile satului (până la 1818 era prestată prin tradiție, benevol), plus alte două zile de transport, de asemenea gratuit și cu mijloacele de tracțiune ale clăcașilor.

De observat însă că sarcinile în muncă puteau fi răscumpărate în bani, în Țara Românească de obicei de către clăcașii înstăriți, în timp ce în Moldova cei săraci erau siliți la plata clăcii în bani, iar celor înstăriți, care dispuneau de atelaje, li se cerea executarea ei prin muncă.

Cât timp muncea țaranul în gospodăria sa? Marea disponibilitate a solului și slaba densitate demografică, precum și desinteresul boierilor/arendașilor de a cultiva în regie proprie (în condițiile monopolului turcesc) au făcut ca în țările române pământul să rămână aproape în întregime, până spre sfârșitul perioadei abordate, la dispoziția țaranului. El, țaranul, avea un foarte larg drept de folosință, putea ara și cosi oriunde și oricât, cu singura condiție de a cere acceptul stăpânului de moșie și a se obliga la darea dijmei din recoltă (în principiu, a zecea parte). Dar pericolul la care, în condițiile regimului fanariot, era expus în permanență de a i se răpi legal și mai ales prin abuz de către organele administrativ-fiscale întreg avutul și, odată cu el, libertatea, îl determină pe țaran să-și reducă eforturile la minimum. Cea mai mare parte dintre țărani (peste 60%, așa-zisi „codași“) este silită să trăiască în condiții de locuit și de hrană dintre cele mai mizere, adesea subumane, în ciuda bogățiilor naturale ce i le oferea mediul înconjurător. Străinii îi caracterizează pe țărani români drept leneși, trândavi, apatici, neinteresați în îmbunătățirea modului lor de trai. Fără excepție însă, fiecare autor, înțelege această atitudine față de muncă și o explică nu prin firea țaranului român (care, de altfel, se arată viteaz în luptă și sprinten la joc), ci în primul rând prin factorii sociali și politici care au guvernat secolul fanariot. „Nu există termen de comparație pentru rodnicia pământului, dar pe de altă parte nimic nu este comparabil cu lenea țaranului <de aici>, care trebuia pusă pe seama racililor cârmuirii și despotismului domnilor, căci <țărani> nu au libertate <citește „timpul“> de a munci pentru ei, și dacă au existat cândva robi ai gliei, apoi ei sunt asemenea lor“, nota, spre exemplu, în mai 1780, tânărul Constantin Guilenlmo Ludolf, în scrisoarea către tatăl său, trimisul extraordinar al celor două Sicilii la Constantinopol. Și explica: Țaranul român este leneș cum sunt în general popoarele robite, dar această nepăsare nu vine dintr-o lipsă de însuflețire sau de activitate; acest neam nu este lipsit <de ele>, căci am băgat de seamă că

românul strămutat sub o cârmuire mai blajină este harnic, iscusit, dar aspirarea sub care trăiesc ei, împilările domnilor îi înjosesc într-atât, încât nu mai sunt în stare de nici un fel de sentiment².

Sarcina principală care greva economia timpului de muncă în gospodăria țărănească venea din partea fiscoi, care trebuia, la rândul său, să satisfacă servituțiile țării față de Poarta otomană (puterea suzerană) ori față de ocupanții militari din timpul celor cinci războaie ruso-austro-turce desfășurate în mare parte pe teritoriul românesc. Țăranul era deci obligat direct să producă în gospodăria proprie, peste necesarul întreținerii familiei și a vitelor sale de muncă, și în afara obligațiilor față de stăpânul moșiei (dijma din produse, plocoanele de sărbători etc.), un mare surplus pentru plata dărilor fiscale al căror număr și quantum erau de regulă imprevizibile, dar depășeau în mod legal de 8-10 ori sarcinile față de stăpânul moșiei. Pentru a-l face solvabil pe țăranul birnic și pentru a asigura cantitățile de „zaherea“ (în principal, cereale) ce trebuia anual să le expedieze la „Sublima Poartă“, domnia organizează campanii susținute pentru scoaterea silită a țăranilor la arat și semănat, atât toamna cât și primăvara, pentru prelungirea timpului de muncă pe ogoare uzând de biciul zapaciului (la propriu).

Dar nu numai lipsa de cointeresare, de motivare a muncii, ci și credința religioasă și superstițiile îl fac inactiv pe țăran un număr mare de zile pe an, socotite sărbători sau „zile sfinte“. Medicul Constantin Caracaș, direct cunoscător al realităților din Țara Românească de la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul celui următor, aprecia că țăranul are înscrise în calendarul său din sezonul muncilor agricole ca zile nelucrătoare 50 de sărbători religioase, 48 de duminici și 80 „zile nefaste“ ce țin de superstiții. Să mai adăugăm zilele cu vreme nefavorabilă, zilele de clacă și de „havalele“, zilele de târg, de incapacitate de muncă în caz de boală și încă multe altele motivate sub cele mai bizare nume, pentru a afla în final doar cât timp fizic îi mai putea rămâne țăranului pentru munca în propria-i gospodărie.

Un alt factor de frână în prelungirea timpului de muncă îl constituia raritatea sau chiar lipsa principalei unelte agricole - a plugului. Nici unul dintre țărani nu-și are plugul său, ci numai întovărășindu-se 3-4-5 familii se putea „alcătui“ un plug. Acest plug trebuia deci folosit în comun la aratul ogoarelor mai multor gospodării și numai după ce executa arătura pe ogorul stăpânului/arendășului ori, prin abuz, deseori, al funcționarului administrativ-fiscal, adesea după ce „vremea aratului“ trecuse (este poate una din explicațiile faptului că semănăturile de pe loturile țărănești aveau un indice de productivitate mai scăzut). În mod obișnuit, un țăran mijlocaș dispunea doar de 2-3 pogoane arate, dar mulți „codași“ nici atât. Muncii aratului i se adăugau zilele pentru

² Călători străini despre țările române, vol. X, în ms. la Institutul de istorie „N. Iorga“.

întreținerea culturilor (două prașile la porumb), pentru recoltat, treierat, transport, pentru cosit fân etc. Și posesorii de vii cheltuiau în plus zile de muncă pentru îngrijirea și culesul viei, pentru prepararea vinului; alte zile de muncă trebuia prestate, firește, în grădina de legume sau pentru culturi speciale (cânepă, in, tutun), ori în livezile de pomi fructiferi (care cunosc o extindere explozivă la acel sfârșit și început de secol sub influența industriei alcoolului). Evident, la toate acestea se adaugă timpul de muncă greu de calculat necesitat de îngrijirea vitelor mari și mici, a păsărilor din gospodărie etc., fără să mai socotim sarcinile cotidiene ce reveneau îndeosebi femeilor pentru confecționarea îmbrăcăminții, pregătirea hranei, asigurarea igienei locuinței și a copiilor etc.

Marea majoritate a țăranilor însă nu se puteau bucura de roadele muncii lor, ele fiindu-le răpite uneori până la ultimul bob în numele fiscului sau al Porții, pe diferite căi, dar mai ales prin abuz, cu o duritate greu de imaginat astăzi; bătaia și cele mai cumplite cazne descrise cutremurător atât de cronicari cât și de martori străini, la care este supus pentru a da chiar mai mult decât avea, îl dezumanizează pe săracul țăran, care nu-și află scăparea decât în codru, la „drumul mare“, ori peste hotar.

REFORMELE AGRARE DIN SECOLUL LUMINILOR. CÂTEVA OBSERVAȚII PE MARGINEA CAZULUI DANEZ*

BOGDAN MURGESCU

Preocuparea susținută pentru ameliorarea raporturilor agrare¹ constituie una dintre componentele cele mai interesante ale politicii absolutismului luminat. Într-un fel, această preocupare era firească dacă avem în vedere faptul că cea mai mare parte a bogăției sociale și a veniturilor diferitelor state provenea din sectorul agrar, astfel încât forța financiară a statelor depindea în mare măsură de capacitatea fiscală a producătorilor agricoli. După cum observa Eugen Weber, "dintre instituțiile [agrare] existente nici una nu a fost urâtă în mai mare măsură de către 'oamenii luminați' decât șerbia"². Desigur, nu era vorba numai de o repulsie dezinteresată, ci și de un calcul care avea în vedere pe de o parte probabila stimulare a producției agricole în condițiile consolidării libertății producătorilor direcți, și pe de altă parte împiedicarea însușirii directe de către nobilime a unei părți prea mari din roadele muncii contribuabililor. Totodată,

* Studiul istoriografiei referitoare la istoria economică a Danemarcei mi-a fost facilitat de o bursă de cercetare Roman Herzog oferită de Fundația Alexander von Humboldt, căreia țin să-i mulțumesc și pe această cale pentru sprijinul acordat. Absența cunoștințelor de limba daneză a constituit desigur un handicap, dar literatura de specialitate în limbi de largă circulație este îndeajuns de bogată și de pertinentă pentru a permite degajarea unei imagini de ansamblu asupra acestei tematici.

¹ Istoria raporturilor agrare constituie una dintre dimensiunile semnificative ale operei științifice a profesorului Ștefan Ștefănescu. Dintre contribuțiile sale în această direcție vom menționa aici doar studiile referitoare la România (Ștefan Ștefănescu, *Considerațiuni asupra termenilor "Vlah" și "rumân" pe baza documentelor interne ale Țării Românești din veacurile XIV-XVII*, "Studii și materiale de istorie medie", IV, 1960, p.63-75; idem, *L'évolution de l'asservissement des paysans de Valachie jusqu'aux réformes de Constantin Mavrocordat*, "Revue roumaine d'histoire", VIII, 1969, nr.3, p.491-499) și la obligațiile țăranimii (Damaschin Mioc, Haralambie Chircă, Ștefan Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIVe au XVIIIe siècle*, "Nouvelles études d'histoire", II, 1960, p.221-252).

² Eugen Weber, *A Modern History of Europe. Men, Cultures, and Societies from the Renaissance to the Present*, New York, 1971, p.463-464.

măsurile de zăgăzuire și uneori chiar de desființare a dependenței personale a țăranilor erau parte a unui complex mai larg de politici vizând stimularea dezvoltării agrare, complex care mai cuprindea încurajarea sporirii cantitative a numărului de contribuabili, convertirea majorității dărilor în bani, și în general simplificarea și "raționalizarea" sistemului fiscal.

Reformele inițiate de unii dintre domnitorii "fanarioți" din secolul al XVIII-lea, îndeosebi de către Constantin Mavrocordat, se încadrează deci unui model mai larg european³. Chiar dacă pentru unele dintre măsurile adoptate de Constantin Mavrocordat s-a putut argumenta o anume inspirație rezultată din experiența stăpânirii habsburgice în Oltenia⁴, în general reformele agrare din Țările Române au fost printre cele mai timpurii la nivel european. Pe de altă parte însă, deși majoritatea istoricilor au lăudat inițiativa lui Constantin Mavrocordat de a abolii rumânia în Țara Românească în 1746 și de a da o definiție limitativă veciniei din Moldova în 1749, există un anume consens că aceste reforme atât de "înaintate" pentru epoca adoptării lor nu au reușit să asigure nici o îmbunătățire semnificativă a situației țăranilor, și nici modernizarea producției agricole⁵. Acest semieșec nu este de altfel singular la nivel european. După cum aprecia tot Eugen Weber, "În general, rezultatele [politicii luministe de reformă a raporturilor sociale din mediul rural] au fost deosebit de inegale. S-ar putea spune că acolo unde guvernării au insistat cu adevărat în programele lor de emancipare (precum în Austria, Cehia sau Ungaria), ei au eșuat; iar acolo unde nu au eșuat (Prusia sau Rusia), aceasta s-a datorat faptului că nu au insistat"⁶. Desigur, după cum

³ Acest fapt a fost evidențiat mai întâi de George Panu, *Cercetări asupra stărei țăranilor în veacurile trecute*, București, 1910, îndeosebi în introducere, și, după argumentația în același sens a lui Nicolae Iorga (*Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, în "Bulletin of the International Committee of Historical Sciences", IX, 1937, p.107-111), a fost larg acceptat în istoriografia română.

⁴ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718-1739)*, București, 1971, p. 309-319.

⁵ Una dintre judecățile cele mai aspre, dar nu lipsită de realism, îi aparține lui Vlad Georgescu, care în general tinde să fie deosebit de sever cu "epoca fanariotă": "Eliberarea din șrbie nu a rezolvat în nici un fel problema agrară și nici nu a îmbunătățit simțitor situația țăranimii... în fond, reformele din 1746/1749 nu au folosit nici țăranimii nici boierimii, perpetuând vechile relații agrare de tip feudal, singura diferență fiind noul statut juridic de om liber al țăranului" (Vlad Georgescu, *Istoria românilor - de la origini pînă în zilele noastre*, ed.III, București, 1992, p.97). Analize mai echilibrate, care încearcă să evidențieze meritele și aspectele pozitive ale reformelor lui Constantin Mavrocordat, fără a ocoli însă și limitele eficacității lor, la Florin Constantiniu, Șerban Papacostea, *Les réformes des premiers phanariotes en Moldavie et en Valachie: essai d'interprétation*, "Balkan Studies", 13, 1972, nr.1, p.89-118, și Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, București, 1985, p.119-145.

⁶ Eugen Weber, *op.cit.*, p.464.

recunoaște chiar și Eugen Weber, această butadă nu reflectă întru totul realitatea, sau, altfel spus, au fost și cazuri în care politica agrară a despoților luminați a fost încununată de succes, atât în raport cu obiectivele sociale și fiscale propuse, cât și în planul progresului economic general al societăților respective.

Un asemenea exemplu de succes, ignorat până acum în istoriografia românească, este cazul danez. În secolul al XVIII-lea regatul Danemarcei era una dintre puterile de relativ redusă însemnătate la scară continentală. În afară de Danemarca propriu-zisă, regele acesteia mai stăpânea ducatele Schleswig și Holstein, care țineau oficial de Imperiul German, regatul Norvegiei, precum și insulele Faroer, Islanda, și alte câteva colonii mai puțin însemnate. Varietatea condițiilor economico-sociale era considerabilă în acest conglomerat de teritorii. În timp ce în ducatele germane șerbia era regula, în Norvegia țărănimia liberă prevala. Chiar și în Danemarca propriu-zisă diferențele regionale erau apreciabile. În anul 1769, deci înainte de declanșarea reformelor agrare pe care le avem în vedere, Danemarca avea o populație de circa 810000 de locuitori, ceea ce ar însemna în medie cam 20 de locuitori/km², dar cu variații mergând de la 8-10 locuitori/km² în Iutlanda apuseană până la 61 locuitori/km² în nord-estul insulei Sjaeland (unde se află și capitala Copenhaga)⁷. Economia domanială prevala categoric într-o țară în care ponderea orașelor era încă modestă. Astfel, către 1760 țărani liberi controlau doar circa 4% din suprafața arabilă, coroana mai deținea 15-20% după ce vânduse o mare parte a proprietăților sale pentru echilibrarea finanțelor regale, iar restul era stăpânit de nobilime⁸. Nivelul tehnic al agriculturii și randamentele agricole erau mai degrabă mediocre⁹.

Statutul juridic al țărănimii cunoscuse o evoluție sinuoasă după 1660¹⁰, când regele Frederic al III-lea izbutise să elimine primatul politic al aristocrației și să instaureze regimul absolutist. Exceptând insulele și anumite părți din sudul Danemarcei, cea mai mare parte a țăranilor erau liberi din punct de vedere juridic. În insula Sjaeland și în alte părți unde se aplicau cutumele din Sjaeland, începând din secolul al XV-lea se impusese sistemul *vornedskab*, prin care stăpânii de domeniu căpătau dreptul de a dispune de țăranii aflați sub protecția (*vaern*) lor,

⁷ Vagn Dybdahl, *Dänemark 1650-1850*, în Ilja Mieß (hrsg.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. 4. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1993, p.284.

⁸ *Ibidem*, p.287.

⁹ Fridlev Skrubbeltrang, *Agricultural Development and Rural Reform in Denmark*, Rome, 1953, p.22-27.

¹⁰ În cele ce urmează ne-am bazat îndeosebi pe Thomas Munck, *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708*, Kobenhavn, 1979.

țărani care nu mai aveau dreptul să părăsească domeniul, care erau siliți la prestații economice deseori arbitrare, și care uneori puteau fi chiar mutați de pe gospodăriile lor în alte părți ale domeniului. În anul 1702 regele Fredric al IV-lea a emis o ordonanță prin care hotăra abolirea treptată a acestei forme de dependență: astfel, țăranii care se născuseră după încoronarea sa (25 august 1699) erau declarați din oficiu liberi; ceilalți puteau să se răscumpere plătind maximum 30-50 de taleri (în funcție de starea lor materială), facilități suplimentare fiind oferite celor care se distinseseră în serviciul militar sau prin alte servicii făcute statului. Totodată, ordonanța reglementa termenele până la care țăranii *vornede* fugiți de pe domeniu puteau fi revendicați și aduși înapoi în mod silit de către nobili și garanta țăranilor posibilitatea de a păstra pământul în arendă cu condiția îndeplinirii obligațiilor asumate prin contractele de arendare.

Ordonanța din 1702 nu a îmbunătățit prea mult situația țăranilor danezi. Mai întâi, ea avea doar o semnificație regională, deoarece sistemul *vornedskab* nu fusese răspândit în întreaga Danemarcă. Pe de altă parte, eliberarea țăranilor *vornede* s-a produs foarte lent prin înlocuirea naturală a generațiilor, iar eliberările prin răscumpărare au fost rare. În fine, în 1701 fusese reintrodus sistemul recrutării obligatorii, în condiții mult mai dure decât în secolul al XVII-lea (astfel, acum se lua pentru 6 ani un soldat pentru o suprafață agricolă de 20 de *hartkorn* (htk), în timp ce anterior se luase unul pentru 60 htk.), iar nobilii au păstrat un rol însemnat în stabilirea țăranilor care erau efectiv încorporați. Pe lângă aceasta, nobilii continuau să aibă o certă influență asupra aparatului judiciar și în procesul de numire a parohilor, astfel încât poziția țăranilor, fie ei și liberi din punct de vedere juridic, era marcată de diverse forme de dependență economică și socială în raport cu stăpânii de domenii.

Dar nici chiar libertatea juridică nu a rămas multă vreme neatinsă. În anul 1733, într-o conjunctură caracterizată de penuria și instabilitatea forței de muncă, regele Cristian al VI-lea a decretat legarea de glie (*stavnsbånd*) a tuturor bărbaților între 14 și 36 de ani; ulterior restricția a fost extinsă pentru persoanele de sex masculin de la 4 la 40 de ani¹¹. Desigur, din punct de vedere formal măsura legării de glie viza asigurarea recruților pentru sistemul militar, însă, după cum a evidențiat și o decizie din 1746 prin care se ordona explicit ca tinerii demobilizați după încheierea serviciului militar să se întoarcă pe domeniile de unde fuseseră recrutați, el urmărea în cel puțin aceeași măsură asigurarea unei forțe de muncă ieftine pentru stăpânii de domenii. Mai mult, aceștia din urmă aveau dreptul să trimită de mai multe ori la oaste pe același țăran, în cazul în care acesta nu-și

¹¹ Fridlev Skrubbeltrang, *op.cit.*, p.14.

îndeplina toate obligațiile¹². Această poartă deschisă spre multiple abuzuri exprimă în mod indubitabil legătura dintre serviciul militar față de stat și dependența țăranilor față de nobili. Totodată, dacă mai vechiul *vornedskab* avusese o extensie mai degrabă regională, noua legare de glie (*stavnsbånd*) a fost instituită pentru întregul regat al Danemarcei (dar nu și în celelalte teritorii stăpânite în uniune personală de regele Danemarcei).

De pe la mijlocul secolului al XVIII-lea condițiile generale au început să se schimbe. Prețurile agricole au crescut în întreaga Europă nord-vestică, asigurând venituri sporite exportatorilor danezi. Totodată, creșterea treptată a numărului populației, facilitată și de progresele luptei împotriva epidemiilor, a atenuat în mod semnificativ preocuparea nobililor pentru penuria forței de muncă. Totodată, scrierile fiziocraților din diferite părți ale Europei au stimulat reflecția cu privire la căile de sporire a veniturilor agricole, venituri cu atât mai importante pentru cea mai mare parte din nobili cu cât o bună parte dintre funcțiile administrative erau preluate de străini, îndeosebi de germani¹³. Pe de altă parte, creșterea generală a prețurilor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea amenința să erodeze veniturile statului, stimulând și preocuparea factorilor politici pentru sporirea bogăției regatului și pentru asanarea finanțelor regale. În consecință, la sugestia contelui Moltke, membru proeminent în Consiliul Secret care introdusese unele îmbunătățiri ale metodelor de cultivare pe domeniul său Bregentved din insula Sjaeland, în anul 1755 a fost emisă o invitație regală pentru o dezbatere publică cu privire problemele economico-sociale ale regatului¹⁴. Efectele au fost remarcabile, numeroasele sugestii și propuneri alimentând o publicație specială care a apărut în anii 1757-1764 sub titlul "Danmarks og Norges okonomiske Magasin". Dezbaterile au adus în discuție modelele olandez și englez, iar un publicist de frunte ca Jens Schieldrup Sneedorf a putut chiar argumenta, pornind de la ideile lui Locke, că libertatea și proprietatea sunt drepturi naturale, inclusiv pentru țărani, și că este de datoria regelui să elibereze pe țărani de sub jugul stăpânilor de domenii¹⁵. O asemenea opinie depășea însă intențiile inițiatorilor dezbaterii, iar prima comisie rurală condusă de contele Moltke în anii 1757-1767 și-a axat activitatea pe stimularea unor îmbunătățiri

¹² Maria Eysell, *Wohlfahrt und Etatismus. Studien zum dänischen Absolutismus und zur Bauernbefreiung 1787/88*, Neumünster, 1979, p.95.

¹³ *Ibidem*, p.48-49.

¹⁴ Fridlev Skrubbeltrang, *op.cit.*, p.29.

¹⁵ Mary Eysell, *op.cit.*, p.74-75.

agrotehnice și pe dizolvarea terenurilor de folosință comună, proces care în cele mai multe cazuri i-a favorizat mai ales pe nobilii proprietari de domenii¹⁶.

Șansele pentru o reformă agrară cuprinzătoare au sporit după 1766, când rege a devenit Cristian al VII-lea. Sub influența profesorului său elvețian Reverdil, acesta a schimbat componența comisiei rurale, care ulterior a devenit un veritabil departament al agriculturii. Deși Cristian al VII-lea a fost curând afectat de o gravă maladie psihică, încetând de a mai juca un rol politic activ, noua comisie a continuat activitatea de pregătire a unor măsuri de reformă agrară. Astfel, în 1769 au fost instituite facilități fiscale pentru țărani care cumpărau pământul pe care anterior îl deținuseră în arendă, iar instituțiile statului au fost îndemnate să sprijine constituirea pe această cale a proprietăților țărănești. Doi ani mai târziu, Johann Friedrich Struensee, medicul german al lui Cristian al VII-lea care și-a asumat esențialul guvernării în anii 1770-1772, a stabilit că țărani nu puteau fi siliți să presteze mai mult de 8 zile de arat sau de transport cu carul și 16 zile de munci mai ușoare, fără animale, pentru fiecare *hartkron* pe care îl stăpâneau; în condițiile în care conjunctura agricolă favorabilă determinase pe mulți nobili să intensifice exploatarea rezervelor și să mărească obligațiile în muncă ale țăranilor, această măsură constituia o serioasă amenințare pentru proprietarii de domenii. Este explicabilă deci reacția nobiliară împotriva lui Struensee, care, asociată cu nemulțumirea mai largă împotriva excesului de putere acumulat de un străin de origine obscură, a cărui frenezie reformatoare destabiliza structurile sociale existente, a condus la înlăturarea și executarea acestuia în 1772. Deși în acuzațiile aduse lui Struensee problematica agrară nu a fost invocată în mod semnificativ, politica de reforme a fost stopată, iar o reglementare din 1773 dădea din nou dreptul stăpânilor de domenii să fixeze practic discreționar obligațiile în muncă ale țăranilor¹⁷.

Îndepărtarea lui Struensee și guvernarea conservatoare care i-a urmat, având ca principal ministru pe istoricul Ove Høgh-Guldberg, nu a însemnat încetarea preocupărilor pentru agricultură. Lipsite de ascuțiș social, acestea s-au concentrat asupra unor îmbunătățiri agrotehnice, promovate îndeosebi de Societatea Regală de Agricultură, întemeiată în 1769 și care a continuat și după 1772 să acorde premii anuale pentru lucrări teoretice și/sau aplicații practice ale unor ameliorări agricole. Totodată, a fost continuată politica de separare a

¹⁶ Fridlev Skrubbeltrang, *op.cit.*, p.29-30.

¹⁷ Pentru această primă etapă a politicii de reforme (1767-1772) a se vedea prezentarea deosebit de clară din *ibidem*, p.20-31; destinul lui Struensee este prezentat în detaliu în lucrarea mai veche a lui G. F. von Jønsen-Tusch, *Die Verschwörung gegen die Königin Caroline Mathilde von Dänemark, geb. Prinzessin von Grossbritannien und Irland, und die Grafen Struensee und Brandt*, Leipzig, 1864, unde sunt reproduse și largi pasaje din scrierile polemice referitoare la acesta.

terenurilor de folosință comună și de consolidare a proprietăților individuale. Dacă anterior ieșirea din indiviziune trebuia solicitată de majoritatea coposesorilor, iar costurile aferente demarcării reveneau celor care o solicitaseră, o reglementare din anul 1776 stabilea că un solicitant era suficient pentru declanșarea operațiunii și că toate cheltuielile urmau să fie împărțite între toți beneficiarii. În fine, în 1781 s-a stabilit ca la solicitarea oricăruia dintre țărani sau arendași să se procedeze la delimitarea proprietăților și posesoratelor pe întregul cuprins al satului respectiv, urmărindu-se totodată evitarea fragmentării și deci alcătuirea unor loturi cât mai compacte. Această politică de consolidare a proprietăților era și în interesul stăpânilor de domenii, care de multe ori au putut să-și extindă rezerva sau să înnoiască în condiții favorabile contractele de arendare. Totodată, având loc într-o perioadă de creștere demografică, dizolvarea posesoriatelor a permis creșterea numărului de loturi viabile din punct de vedere economic, ceea ce era de natură să mărească și veniturile nobiliare¹⁸.

Gubernarea Guldberg a beneficiat pentru un timp de conjunctura specială generată de războiul pentru independența coloniilor britanice din America de Nord, război în care au intervenit de partea coloniștilor state europene precum Franța, Spania și Olanda. Prețurile ridicate obținute pentru exporturile agricole au întreținut o anume euforie economică și în Danemarca, dar aceasta nu a persistat după încetarea ostilităților. Prăbușirea veniturilor comerciale s-a repercutat asupra finanțelor regale, iar Guldberg nu a putut reacționa decât prin acumularea de datorii și prin devalorizarea monedei. În aceste condiții, și având în vedere boala psihică incurabilă de care suferea regele Cristian al VII-lea, oponentii lui Guldberg s-au apropiat de tânărul prinț moștenitor Frederic. Ca urmare, la 14 aprilie 1784 a avut loc o lovitură de stat pașnică, prin care prințul moștenitor Frederic a obținut de la tatăl său destituirea lui Guldberg și numirea unui nou Consiliu Secret de Stat, în cadrul căruia principala figură politică era contele Andreas Peter Bernstorff (1735-1797), care fusese până în 1780 șef al cancelariei germane și principalul îndrumător al politicii externe daneze, retrăgându-se apoi din cauza dezacordurilor cu Guldberg. Totodată, doi colaboratori de marcă ai contelui Bernstorff, Heinrich Ernst Schimmelmann și Christian Ditlef Reventlow, au preluat conducerea finanțelor și agriculturii în cadrul noii guvernări. Într-un fel, noua guvernare reprezenta triumful unei partide cosmopolite, influențate de ideile iluminismului european, compusă cu precădere din nobili de origine germană, asupra "partidei daneze" conservatoare pe care încercase s-o reprezinte Guldberg. Totuși, Bernstorff a avut grijă să păstreze pe 3 din cei 5 membri anteriori ai Consiliului Secret de Stat, inclusiv pe conservatorul Joachim Otto

¹⁸ Fridlev Skrubbeltrang, *op. cit.*, p.32-35.

Schack-Rathlou, care coordona justiția, cultele și administrația internă. Această preocupare pentru a păstra noii guvernări o bază politică cât mai largă avea să fie o constantă în politica lui Bernstorff, care însă nu înțelegea să facă rabat de la reformele pe care le considera necesare. De altfel, acuitatea crizei era și ea un stimul puternic pentru reforme și în general pentru regândirea politicii economice daneze¹⁹.

Noile opțiuni economice au fost definite în planul financiar din 1785, elaborat de Schimmelmann. Acesta viza stimularea producției și a comerțului intern, limitarea circulației bancnotelor și achitarea treptată a datoriei publice, limitând astfel dependența de fluctuațiile piețelor externe și consumul de bunuri de lux din import.

Succesul politicii financiare depindea însă în mare măsură de evoluțiile din agricultură. Noua guvernare a considerat însă că nu putea interveni imediat și fără pregătire în raporturile agrare, și a decis ca primele măsuri să se ia pe domeniile regale din partea nordică a insulei Sjælland. În felul acesta se evita o confruntare prematură cu nobilimea, se experimentau măsurile de stimulare a agriculturii, și se dădea totodată un semnal clar în ceea ce privește poziția coroanei. La 4 noiembrie 1784 prințul Frederic, care își asumase regența în numele tatălui său, a convocat așa-numita "mică comisie agrară" care, sub președinția lui Reventlow, era însărcinată să studieze măsurile prin care să se îmbunătățească situația țăranilor de pe domeniile regale. Măsurile adoptate în anii următori au vizat pe de o parte ameliorări agrotehnice, de exemplu înlocuirea asolamentului trienal cu rotația culturilor pe aceleași sole, și pe de altă parte stimularea fiscală și financiară a țăranilor de a cumpăra pământurile pe care le dețineau în arendă și de a-și consolida noile proprietăți. Aceste măsuri au condus nu numai la obținerea de venituri însemnate de către coroană, ci și la o creștere generală a valorii proprietăților funciare în zonele respective.

Succesul deja vizibil al politicii agrare a lui Reventlow pe domeniile regale au încurajat pe prințul Frederic și pe Bernstorff să treacă la pasul următor. Printr-o proclamație din 25 august 1786 era convocată "marea comisie agrară", care urma să dezbată îmbunătățirile ce puteau fi aduse la scara întregului regat. Componența acestei comisii reflecta un compromis între Bernstorff și Schack-Rathlou, cuprinzând deci atât partizani cât și adversari ai reformelor; pe de altă parte, alături de înalți funcționari regali și de experți juridici, printre cei 16 membri ai comisiei se regăseau și 4 exponenți ai marilor proprietari. Deși

¹⁹ În prezentarea loviturii de stat din 1784 și a reformelor din timpul guvernării lui Andreas Bernstorff ne-am bazat, atunci când nu este indicată altă sursă, pe analiza Mariei Eysell, *op.cit.*, p. 55-130.

Schack-Rathlou a avut un rol important în nominalizarea membrilor comisiei, Bernstorff a reușit să impună pe Reventlow ca președinte al comisiei și pe avocatul norvegian Christian Colbjornsen (1744-1819) ca secretar al acesteia. Vârsta ridicată a unora dintre partizanii lui Schack-Rathlou, oportunismul altora și energia nestăvilă a lui Colbjornsen au dus la o rapidă modificare a raportului de forțe în cadrul comisiei. Dar, dacă majoritatea comisiei era favorabilă reformelor și în general considera - în spiritul solicitării exprese a prințului Frederic - că trebuie îmbunătățită situația țăranilor, totuși natura și forma exactă a reformelor erau departe de a fi stabilite dinainte.

Dimpotrivă, în cadrul comisiei au fost exprimate o multitudine de propuneri și de păreri. În spiritul politicii lui Bernstorff, Reventlow a dirijat cu abilitate discuțiile, căutând însă să obțină un consens cât mai larg asupra problemelor aflate în discuție. Tot el a sugerat publicarea dezbaterilor și a scrierilor membrilor comisiei, ceea ce, având în vedere și talentul polemic și publicistic al lui Colbjornsen, a condus la mobilizarea opiniei publice, îndeosebi a cercurilor "luminate" din Copenhaga, în favoarea reformelor.

Scopul oficial al comisiei era acela de a stabili drepturile și obligațiile reciproce ale stăpânilor de domenii și țăranilor. Deși în cercurile influențate de ideile luminate se impusese ideea că libertatea țăranilor era esențială pentru asigurarea bunăstării lor și a prosperității generale, Reventlow și Colbjornsen au considerat că trebuie început cu asigurarea practică a drepturilor țăranilor. De aceea, nu s-a început cu eliberarea din legătura de glie, ci cu o nouă legislație referitoare la contractele dearendă. Astfel, prin legile adoptate la 8 iunie 1787 se stabilea principiul evaluării independente a stării în care gospodăria arendată era preluată de țăran și respectiv înapoiată proprietarului, și mai ales se interzicea proprietarului întreruperea contractului dacă țăranul își îndeplinea obligațiile și păstra în bună stare gospodăria arendată; având în vedere posibilitatea unor abuzuri, legea prevedea că neîndeplinirea obligațiilor asumate de arendaș trebuia constatată de către tribunalele regale, și că pe durata procesului, care nu trebuia să depășească 3 luni, proprietarul era obligat să asigure găzduire țăranului pe care dorea să-l îndeparteze. În cazul morții arendașului, nobilul păstra într-adevăr dreptul de a regla problemele în suspensie legate de averea acestuia, dar acest drept nu includea pretențiile sale proprii, a căror întemeiere trebuia mai întâi verificată de tribunalele regale. De asemenea, se limitau drastic posibilitățile proprietarului de domeniu de a adopta măsuri disciplinare împotriva fermierilor, legea cerându-le totodată acestora să acorde proprietarilor respectul cuvenit.

Eliberarea țăranilor din legătura de glie a fost întârziată de opoziția unei părți a administrației militare, formal îngrijorată de periclitarea procesului de recrutare, dar care de fapt apăra îndeosebi interesele marilor proprietari. Această

opozitie, sprijinită de miniștrii Schack-Rathlou și Rosenkrantz, s-a dovedit însă insuficientă, cu atât mai mult cu cât o parte a conducerii militare a apreciat că eventuala dezlegare a posibilor recruți nu periclita sistemul militar, ci dimpotrivă; totodată, Reventlow a putut argumenta cu succes că un sistem de recrutare care pornea de la numărul oamenilor (în creștere în acea vreme) putea aduce mai mulți recruți decât unul care se baza pe suprafața arabilă. Comisia agrară a constatat rapid faptul că din punct de vedere legal țăranii erau lipsiți de libertatea de mișcare numai din rațiuni militare, și că proprietarii de domenii nu aveau drepturi speciale din acest punct de vedere. Ca atare, comisia a argumentat că eliberarea de această legătură este o prerogativă firească a puterii regale, și nu afectează drepturile legitime ale proprietarilor. Propunerile de abolire a legării de glie au fost adoptate cu o largă majoritate în comisie - 13 voturi din 16 - și au fost înaintate regentului și Consiliului Secret de Stat. Împotrivirea înverșunată a lui Schack-Rathlou și Rosenkrantz, care au amenințat cu demisia, nu a avut succes din cauza fermității lui Bernstorff și poziției clare a prințului Frederic, care a semnat noua lege la 20 iunie 1788. Prin această lege se realiza o abolire graduală a legării de glie: erau eliberați imediat copiii până la 14 ani și bărbații care împliniseră 36 de ani, și se stabilea ca ceilalți să fie eliberați de restricțiile de deplasare începând din anul 1800, sau la eliberarea din serviciul militar. Chiar și pentru aceștia, legătura nu mai era în raport cu domeniul, ci în raport cu nou-înființatele districte de recrutare. Totodată, prin întemeierea acestor districte se elimina implicarea proprietarilor de domenii în selecția recruților, care dăduse prilej la multe abuzuri anterior. În fine, se stabilea că țăranii care efectuaseră serviciul militar, sau cei care fuseseră declarați inapți sau nu fuseseră recrutați până la împlinirea vârstei de 28 de ani, urmau să primească un permis pe baza căruia se puteau deplasa liber în interiorul regatului.

Adoptarea legii nu însemna însă și eliberarea practică a țăranilor. Aceasta presupunea organizarea noilor districte de recrutare, luarea în evidență a bărbaților recrutabili și împărțirea permiselor de liberă deplasare celor îndreptățiți. Cum oponenții din rândurile administrației militare trăgăneau lucrurile, "uitând" subit de mult-clamata nevoie a asigurării recruților, cu aplicarea noii legislații a fost însărcinat la sugestia lui Reventlow chiar Colbjornsen, care în 1789 a fost numit procurator general. Energia acestuia, combinată cu sprijinul ferm al organelor guvernamentale de la Copenhaga au îngăduit realizarea acestei conscrieri în cursul anilor 1789-1790, fapt care a atestat impunerea administrației de stat în pofida împotrivirii multora dintre proprietarii funciari. Acțiunea metodică a lui Colbjornsen, ca și completarea legislației din 1787-1788 cu un nou act în 1790, prin care se interzicea formal arendarea de ferme pe durate determinate, reiterându-se că arenzile sunt viagere,

au determinat pe proprietarii din Iutlanda să-și exprime opoziția față de politica agrară din ultimii ani printr-un memoriu adresat prințului Frederic, Acest memoriu, care a fost semnat de 103 de nobili, cuprindea reproșuri cu privire la ceea ce semnatarii considerau a fi deposedarea lor, plângeri cu privire la faptul că țăranii nu mai respectă diferențele firești de clasă, avere și valoare, și solicita retragerea reformelor, în special a legislației referitoare la regimul arenzilor. Memoriul constituia o contestare fățișă a politicii sprijinite formal de către prințul regent, și deci a absolutismului regal. De aceea, Colbjornsen, care era atacat personal, a răspuns printr-un pamflet cu un puternic ecou în epocă, și totodată l-a acuzat în fața justiției pe principalul autor, Tonne Lüttichau, de defăimare. Condamnarea lui Lüttichau la plata unei amenzi de 1000 de taleri și la pierderea onoarei și a titlului a marcat eșecul clar al opoziției nobiliare împotriva reformelor.

Politica de reforme a lui Bernstorff și Reventlow nu s-a limitat însă la desființarea legării de glie și la reglementarea arenzii viagere. Reventlow era conștient de faptul că țăranii, deși liberi juridic, trebuiau protejați de tendința stăpânilor de domenii de a mări cuantumul obligațiilor, îndeosebi al celor în muncă, ce au crescut foarte mult după 1760-1770, fiind stimulate și de conjunctura externă favorabilă pentru exporturile agricole²⁰. În această privință Reventlow era confruntat și cu opinia larg împărtășită în epocă potrivit căreia nimeni nu trebuia să intervină în negocierea liberă a înțelegerilor dintre proprietari și țărani. De aceea, o ordonanță regală adoptată în 1791 recomanda stabilirea voluntară de către părți a obligațiilor în muncă, urmând ca în caz de dezacord proprietarul să poată solicita arbitrajul comisarilor regali. Totodată, având în vedere faptul că legea din 1787 interzisese pedepsele corporale aplicate anterior de către proprietari arendașilor recalitrânți, ordonanța fixa acum amenzi pentru țăranii care nu-și îndeplineau obligațiile convenite. Comisarii regali au început inspecțiile lor pe domenii abia în 1795, și au avut de intervenit doar în relativ puține cazuri: fapt semnificativ însă, acolo unde au apreciat că proprietarii abuzau în ceea ce privește obligațiile în muncă solicitate, comisarii au fixat cuantumul acestor obligații la nivelul cel mai scăzut întâlnit pe vreunul dintre domeniile din respectivul district. Cu toate acestea, s-a putut constata că nivelul obligațiilor crescuse foarte mult în ultimele 3 decenii, și că țăranii erau doar rareori în stare să se apere împotriva acestei creșteri. De aceea, comisia agricolă în frunte cu Reventlow a elaborat o lege prin care se fixau obligațiile în muncă, lege care a fost semnată în decembrie 1799. Această lege făcea distincție între

²⁰ Pentru problema obligațiilor în muncă, a se vedea îndeosebi analiza lui Fridlev Skrubbeltrang, *op.cit.*, p.46-49.

serviciile care puteau fi solicitate de la fermieri (țăranii dispunând de loturi de pământ în regim viager conform legii din 1787) și cele de la celelalte categorii de țărani, care nu dispuneau de suficient pământ. Fără a fixa un quantum unitar al obligațiilor - de altfel, diferențele regionale erau destul de mari - legea tindea să protejeze pe fermieri, postulând că obligațiile în muncă nu trebuiau să-i împiedice pe aceștia să-și lucreze ferma proprie, și limita tipurile de activități care puteau fi solicitate. Pe de altă parte, legea stabilea că dacă proprietarul introdusese noi sisteme de cultură sau folosea utilaje perfecționate, țăranii erau obligați să lucreze potrivit instrucțiunilor sale, fără a putea cere să aplice vechile lor metode. Ca o consecință a acestei legi, a scăzut ponderea muncii prestate de fermieri, ale căror obligații în muncă au fost deseori convertite în bani, și a crescut ponderea muncii prestate de țăranii săraci, al căror număr creștea în contextul creșterii demografice generale și în condițiile destrămării posesorilor sătești.

Continuarea consolidării proprietăților funciare a fost o altă preocupare majoră a lui Reventlow și a colaboratorilor săi. Având în vedere faptul că țăranii nu dădeau dovadă de prea mult zel în acest sens, Reventlow a mizat de această dată pe cointeresarea marilor proprietari, iar o ordonanță din 1792 a stabilit dreptul proprietarilor de a distribui asupra țăranilor costurile procesului de delimitare a proprietăților; țăranii care nu puteau contribui pe loc trebuiau să-i înapoieze eșalonat proprietarilor care-i avansau, împreună cu o dobândă anuală de 4%. Această măsură a stimulat puternic procesul de delimitare a proprietăților, care a cuprins până în 1807 cea mai mare parte a fondului funciar. Totodată, s-a căutat ca noii proprietari să primească terenuri cât mai compacte, Societatea Regală de Agricultură acordând premii pentru consolidările funciare astfel efectuate. Această opțiune a condus la nevoia descentralizării habitatului, statul sprijinind pe țăranii care își construiau casele pe fermele consolidate. De asemenea, o lege din 1794 prevedea îngrădirea obligatorie a noilor proprietăți, dar costurile ridicate au făcut ca aceasta să se realizeze doar într-o perioadă mai îndelungată de timp. Lichidarea drepturilor de folosință comună pentru pășuni a condus la o mare presiune asupra pădurilor, tăiate sau folosite tot mai mult pentru pășunatul animalelor. În consecință, o lege adoptată în 1805 impunea delimitarea clară a drepturilor de proprietate și asupra pădurilor și îngrădirea proprietăților forestiere, ceea ce de cele mai multe ori a avantajat pe marii proprietari. Totodată, legea din 1805 stabilea că pentru pădurile bătrâne orice tăiere de copaci trebuia să fie însoțită de plantarea unei suprafețe echivalente de pădure²¹.

Politica daneză de reforme avea drept scop întărirea capacității economice a țăranilor, astfel încât aceștia să fie apti de a servi statul în calitate de

²¹ *Ibidem*, p.50-55.

contribuabili și de soldați. Pentru aceasta, în 1788 s-a liberalizat comerțul cu produse agricole și cu vite, permițându-se țăranilor să participe la aceste activități anterior rezervate nobililor (și uneori negustorilor din orașe). Sporirea veniturilor bănești ale țăranilor, stimulată și de conjunctura bună pentru produsele agricole, a permis convertirea în bani nu numai a obligațiilor în muncă, ci și a obligațiilor în natură care mai existau, proces încurajat de Reventlow și de funcționarii săi. Prin aceste măsuri se asigura participarea țăranilor la beneficiile conjuncturii economice favorabile. Pornind de la experiența acumulată pe domeniile coroanei, promotorii politicii de reformei-au încurajat pe țărani să cumpere fermele pe care le luaseră în arendă. În acest scop în 1786 fusese înființată Banca Regală de Credit (*Konelig Kreditkasse*), care din 1788 a început să acorde țăranilor credite pe termen lung (28 de ani) cu dobândă mică, de numai 4% anual; de asemenea, mai demult existenta Casă Regală a Văduvelor a primit și ea misiunea de a acorda credite în condiții avantajoase pentru achiziționarea fermelor de către arendași²². Deși creditele acordate de instituțiile publice nu au asigurat decât circa un sfert din nevoile țăranilor care și-au cumpărat fermele în anii 1788-1807, conjunctura comercială favorabilă și politica fermă a statului în favoarea țăranilor i-au încurajat și pe diferiții creditori particulari să avanseze bani acestora pentru achiziționarea fermelor. Pe de altă parte, mulți proprietari au preferat să vândă fermele respectiva folosindu-se de conjunctura favorabilă, care dusesse la creșterea prețului proprietăților. Ca atare, până în 1807 circa 60% dintre fermele acordate în rentă viageră conform legii din 1787 au trecut în proprietatea deplină a țăranilor respectivi²³. Lua astfel naștere o pătură relativ importantă de țărani-proprietari, care avea să constituie unul dintre factorii de stabilitate socială în istoria ulterioară a Danemarcei.

Legat de acest aspect al stabilității sociale, destrămarea legăturilor comunitare din lumea rurală și descentralizarea multor sate, împreună cu sporita stratificare socială din rândurile țăranimii, numai o parte dintre țărani reușind să devină proprietari, au generat stări de tensiune și chiar fenomene de disoluție morală în mediul rural. Statul a intervenit printr-o lege a săracilor în anul 1803, prin care se întărea responsabilitatea parohiilor în ajutorarea persoanelor aflate în nevoie, stabilindu-se de asemenea sprijinul financiar reciproc al diferitelor parohii dintr-un district²⁴. O atenție deosebită a fost acordată educației. După ce inițial eforturile au fost axate pe pregătirea unui număr cât mai mare de învățători, în 1806 au fost adoptate reglementări provizorii pentru educație în insulele

²² *Ibidem*, p.46 și 56-57.

²³ Maria Eysell, *op.cit.*, p.132-133.

²⁴ Fridlev Skrubbeltrang, *op.cit.*, p.59.

Sjaelland, Fünen și Lolland-Falster, iar în 1814 a fost adoptată o lege pentru organizarea învățământului elementar la scara întregului regat²⁵.

Mutațiile substanțiale care au sursenit în raporturile agrare au determinat autoritățile să treacă în 1802 la o nouă evidență a fondului funciar. Proprietățile nu mai erau evaluate pe baza potențialului agricol (în *hartkorn*), ci pe baza valorii lor comerciale (a prețului lor de piață). Această evaluare servea la stabilirea impozitului funciar²⁶. Deși această reformă fiscală a permis ajustarea veniturilor statului la nivelul crescut al prețurilor, ea nu a putut fi aplicată decât în timpul conjuncturii comerciale favorabile: în 1818 s-a revenit la vechiul sistem de evidență funciară, o nouă reformă fiind aplicată abia din 1844. Dincolo însă de aceste ezitări în modernizarea sistemului impozitelor funciare, per total povara fiscală nu a crescut în perioada reformelor agrare, dimpotrivă, ea a scăzut de la 6-9% din valoarea proprietăților în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, la 2-2,2% în primul deceniu al secolului al XIX-lea²⁷. Ca atare, se poate aprecia faptul că preocuparea pentru asigurarea veniturilor statului nu a eclipsat eforturile pentru întărirea bazei sociale a statului prin consolidarea unei pături consistente de țărani-proprietari.

Dacă încercăm să facem bilanțul politicii daneze de reforme din ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și din primii ani ai secolului al XIX-lea, realizările sunt consistente²⁸. Au fost adoptate sisteme de cultură și utilaje agricole mai performante, ceea ce a condus la sporirea randamentelor. Șeptelul a sporit considerabil, și de asemenea cantitatea de produse obținute de pe urma vitelor. De asemenea, deși creșterea demografică ar fi putut duce la scăderea nivelului mediu de trai al țăranilor, politica de reforme a îngăduit unei mari părți a acestora să participe la beneficiile progresului general, și chiar să-și consolideze statutul social devenind proprietarii fermelor lor. Desigur, nu se poate spune că reformele agrare de la finele secolului al XVIII-lea au rezolvat toate problemele dezvoltării economico-sociale a Danemarcei, nici că prosperitatea daneză era asigurată în raport cu fluctuațiile conjuncturii externe - dimpotrivă, recesiunea agricolă și comercială de după încetarea războaielor napoleoniene a fost resimțită destul de sever - totuși succesul reformelor este indiscutabil, și aceste reforme au creat Danemarcei o bază relativ solidă pentru ascensiunea în rândul țărilor

²⁵ *Ibidem*, p.84-87.

²⁶ *Ibidem*, p.58.

²⁷ Maria Eysell, *op.cit.*, p.135.

²⁸ În această evaluare ne bazăm îndeosebi pe analiza lui Fridlev Skrubbeltrang, *op.cit.*, p.66-68.

dezvoltate ale Europei în cursul secolelor XIX-XX²⁹. Prin urmare, la sfârșitul acestor considerații se cuvine să ne întrebăm care au fost resorturile de fond ale acestui succes. Prin ce - dincolo de unele daturi geopolitice, cum ar fi relativa apropiere de piețe dezvoltate cum ar fi cea olandeză, nord-germană și engleză sau posibilitatea de a evita mult timp (până în 1801) angajarea în conflicte militare - se deosebesc reformele daneze de reformele similare inițiate în alte regiuni care în contextul Europei secolului al XVIII-lea puteau fi considerate slab dezvoltate din punct de vedere economic?

În ceea ce mă privește, cred că unul dintre secretele succesului reformelor daneze a stat în viziunea esențialmente pragmatică în care au fost concepute și puse în aplicare. Chiar dacă argumentele morale nu au lipsit cu totul din luările de poziție în favoarea emancipării țăranilor, politica elaborată și pusă în practică de Reventlow nu s-a limitat la desființarea juridică a legării de glie, ci a vizat rezolvarea complexă a unei multitudini de aspecte ale raporturilor sociale din mediul rural. Totodată, politica de reforme nu a fost concepută pe baza unei doctrine economice teoretice - avem chiar o informație că Schimmelmann, ministrul finanțelor în timpul reformelor și unul dintre artizanii acestora, după ce a citit *Avuția națiunilor* de Adam Smith, a aruncat cartea pe fereastră³⁰ - ci pornind de la experiența practică acumulată de mulți dintre reformatori din administrarea domeniilor proprii, și prin dezbaterea atentă în diferite comitete a măsurilor concrete ce urmau să fie adoptate. Esențial a fost și faptul că măsurile legislative au fost însoțite permanent de măsuri de stimulare a aplicării unor îmbunătățiri agrotehnice, astfel încât reformele agrare nu au condus la o scădere a producției, ci la o sporire a acesteia.

Cazul danez dezvăluie și unele dintre limitele reformelor lui Constantin Mavrocordat. Dincolo de elementele obiective care au handicapat aplicarea acestora - instabilitatea domniei, presiunea financiară otomană, absența unei conjuncturi favorabile pentru exporturile agricole - trebuie recunoscut faptul că reformele lui Constantin Mavrocordat s-au limitat la abolirea cu argumentație religioasă a rumâniei (și la condamnarea interpretărilor abuzive ale veciniei) și la fixarea unui quantum maximal pentru obligațiile în muncă ale țăranilor; din acest punct de vedere ele se aseamănă mai puțin cu reformele complexe din Danemarca anilor '1780 și mai mult cu reforma daneză din 1702, care și ea a avut

²⁹ A se vedea și analiza din Ulrich Menzel, *Auswege aus der Abhängigkeit. Die entwicklungspolitische Aktualität Europas*, Frankfurt am Main, 1988.

³⁰ Maria Eysell, *op.cit.*, p.72.

o eficacitate redusă în îmbunătățirea situației țăranilor și a randamentelor agricole. Pe de altă parte, dacă în Țările Române Constantin Mavrocordat a trebuit să se implice personal în mod masiv pentru a impune adoptarea reformelor, iar principalul său colaborator a fost nu mai puțin decât mitropolitul Țării Românești, Neofit, în Danemarca principele regent și chiar primul ministru Andreas Bernstorff - deși angajați ferm și eficient în realizarea reformelor - au putut rămâne oarecum în umbră, lăsând greul dezbaterii publice și elaborării concrete a măsurilor reformatoare pe seama unui Reventlow și a unui mare număr de funcționari și de specialiști coordonați de acesta. Or tocmai acest sprijin de la eșaloanele intermediare ale administrației și societății a lipsit în Țările Române, în ciuda eforturilor extraordinare ale lui Constantin Mavrocordat de a da o bază cât mai largă deciziilor de reformă³¹. Lipsa de anvergură a sprijinului social pentru politica de reforme a lui Mavrocordat, împreună cu absența preocupărilor agrotehnice din dezbaterile de epocă, a împiedicat în mare măsură trecerea de la principiile înalte stipulate în actele de reformă din 1746 și 1749 la o politică aplicată și concretă de întărire a gospodăriilor țărănești și de ridicare a nivelului general al agriculturii românești.

³¹ A se vedea și comentariile lui Gheorghe Brătianu, *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat, 1746-1946*, "Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice", seria III, t.XXIX, 1946-1947, p.420-427.

UN MODEL DE REUȘITĂ AL ELITEI NEGUSTOREȘTI. CAZUL FAMILIEI COSTA PETRE (1782-1825)

VALENTINA FILIP

Lumea comerțului se identifică cu un grup socio-profesional complex și eterogen. Certitudinea acestei din urmă trăsături rezidă în diferențele de avere, logica consumației și în tipuri aparte de gestiune a economiei familiale. Percepția grupului în cadrul societății este posibilă grație unor factori, ca de exemplu: sistemul de activități (comerciale), genul de reprezentări politice, morale și religioase, precum și traiectoriile de viață ale membrilor săi. Dar, acest grup autonom tinde să ia o formă piramidală. Stratul superior, bogat în reprezentări simbolice și în capacități organizatorice, constituie fondul elitei negustorești.

Subiectul analizei noastre își propune decuparea unui mic eșantion ilustrat de cei patru frați ai familiei Costa Petre: Ianuș, Astrino, Ștefan și Polihronie¹. Recrutați din lumea balcanică ortodoxă, anume din Negade (Zagor, Macedonia), se supun unui mecanism indirect ce vizează aportul de negustori străini în Țările Române. El combina fenomenul imigrației cu procesul de promovare profesională până la statutul de „negustor” (și nu de „comerciant”)². Prezența acestora este atestată în Țara Românească și parțial în Transilvania începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, afară de Ștefan stabilit la Viena. Linia constantă a preferințelor lor în materie de comerț este ușor perceptibilă: negoț cu produse de bază în economia de schimb sau acumularea acestora în vederea aprovizionării armatelor turcești, arendarea unor moșii aparținând boierilor pământeni (în special din familia Brâncoveanu), și a celor închinat la Sf. Munte Athos, sau a diferitelor venituri ale statului (ale vămilor, dijmuț, tutunărit, oierit, vinăriei, ș.a.), precum și

¹ *Arhivele Naționale București*, „Casa Comercială Hagi Ianuș”, vol. I-VII, XVII-XIX, XXII (în continuare A.N.B., C.c.H. Ianuș).

² În sensul de negustor „en gross” nu de simplu comerciant, negustor en detail, cf. J. Savary des Broussons, *Dictionnaire universel de commerce*, Copenhaga, t. II, 1759-1765, ed. a 2-a, p. 121.

zarafâcul și împrumuturile cu dobândă. pentru familia Costa Petre comerțul este o „profesie” stabilă³. Ideea își găsește împlinirea în jocul negustorilor de a formula regulile artei în sfera activităților lor. Oare cel mai cunoscut aspect din evantaiul de preocupări cotidiene nu rămâne achiziționarea ieftină a unui produs și vânzarea ulterioară a acestuia la un preț mai mare ? Între robusta simplitate a propoziției deja menționate și exigențele unei veritabile terorizări, intervin faze intermediare - cum ar fi de pildă, luarea în calcul a cererii celei mai presante de pe piață (intensificarea speculației). Referința directă, aceea de „a face profesie” conturează specificitatea familiei. Trăsăturile proprii, marcate de reușită (prosperitate), vor fi evidențiate în cele ce urmează.

1. *Valorile morale și comportamentale de investiții - două indici ale reușitei profesionale.* Competențele atașate comerciantului din familia Costa Petre îl compară cu un „bun negustor”. este posesorul normelor de conduită și al valorilor profesionale: competent și mai ales agreabil, își respectă „cuvântul dat”. Distincția reușită în breaslă este produsul unei înțelegeri corecte a codului moral conceput de negustori. Printre alte elemente directe receptate din acest fond se numără onoarea și onestitatea. Cel din urmă, evident conciliabil cu nuanța de „sensibilitate”, tinde să se reducă la simplă politețe, <cu atenții>.

Modelat de o întreagă colecție de principii, Hagi Ianuș era asigurat în 1813, de către Constantin Samurcaș (mare logofăt), de „buna considerație” de care se bucura din partea caimacanului Craiovei, Arghiropol (ban) și a fratelui acestuia, Lucache (spătar)⁴. Apelul la un personaj cu reputație și „trecere” la autorități, părea soluția cea mai viabilă pentru alții, ca să-și înfăptuiască necesarul voit. Un simplu sprijin cerut de diverși negustori, pentru un transport de mărfuri, legitimează doar statutul profesional al lui Hagi Ianuș. Este cazul fraților Mihanovici (Vidin), al firmei „Vretas Dehat & comp.” (Serres) și chiar al comunității grecești a negustorilor supuși otomani de la Capela Sf. Gheorghe (Viena), care-i oferea și un „provision de 40 de groși”⁵. Totodată, aici se înscrie și solitarea lui Ioan Griffiki, rugându-l pe Hagi Ianuș să-l găsească pe Alexandru Emanuil de la casa lui Caftancioglu (Salonic)⁶. Același statut, însă din perspectiva financiară, era urmărit de Teodosie (egumen al mănăstirii Bistrița) care îi cerea, în 1821, sprijin în publicarea unor traduceri din

³ „Meserie” sau „ocupație” obișnuită a negustorilor, v. *Dictionnaire universel theoretique et pratique du commerce et de la navigation. Marchandises, geographie commerciale, metrologie universelle*, Paris, t. I, 1859, p. 735.

⁴ *A.N.B.*, C.c.H. Ianuș, vol. VI, p. XXX, doc. nr. 23 (1813 ian.6).

⁵ *Ibidem*, p. XXIX, doc. nr. 201 (1812 dec. 27) și p. XXX, doc. nr. 83 (1813 ian. 22); vol. III, p. XIII, doc. nr. 118a (1811 ian. 29).

⁶ *Ibidem*, vol. VII, p. XXXIV, doc. nr. 123 (1813 aug. 20).

Evanghelie și Faptele Apostolilor⁷. Dar se face recurs și la statutul social al său, atunci când se implorau intervenții pe lângă autorități. Astfel, Ioniță Poroianu îi cerea să-i pună „o vorbă bună” caimacanului Craiovei, pentru că, menționează solicitantul” eu în probitatea ta am speranțe”⁸. Iar pe lângă Dumitrache Brăiloiu (clucer), Hagi Ianuș era rugat să intervină de către Gherman Hurezeanu, pentru ca Dumitru Botezatu să-și construiască o prăvălie lângă hanul din Craiova⁹. Varietatea serviciilor la care era „supus” Hagi Ianuș - ilustrată aici fragmentar - evoca o dimensiune a particularității autorului. Este vorba de o estimare proprie, individuală, a capacităților sale organizatorice, impregnată de afișarea considerației din partea solicitanților.

Valorile morale nu au fost suficiente în conturarea acestei imagini, cert admirabile. Șansa lui Hagi Ianuș a constituit-o rețeaua de case comerciale individuale din familia Costa Petre. Ia scurt timp după înființarea propriei firme din Craiova, în 1782¹⁰, apar și reprezentanțele acesteia, conduse de frații săi: „Astrino Costa Petre & frații” la București, „Ștefan Costa Petre & frații” la Viena și „Polihronie Costa Petre & frații” la Sibiu. Hagi Ianuș mai deținea și câteva prăvălii la Craiova, devenit „stăpân deplin” al acestora după moartea lui Hristu Costa la 3 februarie 1814¹¹. Iar Ștefan închiria la Viena un magazin pe timp de 3 ani (începând cu 13 februarie 1804), situat pe Landstrasse nr. 371, în proprietatea Magdalenei Buchmuller¹². Deși evidențiați aparent ca individualitate, cei patru frați au acceptat un stil de antrepriză colectiv, menit să asigure coeziune și stabilitate afacerilor familiei.

Comportamentul de investiții caracteristic fiecăruia urmărea, după un criteriu ale cărui reguli nu au fost fixate niciodată, manifestarea unei complementarități în rețeaua tipurilor de tranzacții. Pe piața mobilă, excepție face comerțul cu mărfuri, unde aceștia acționau deopotrivă. Diferențele survin însă în modalitățile de acțiune. Astfel, succesul obținut de Hagi Ianuș, Astrino și Polihronie era garantat de frecvențele asocieri cu alte persoane (negustori, firme, boieri), pentru comercializarea unor mărfuri. Hagi Ianuș vindea produse în sistemul „tovărășilor” bazate pe 2-3 parteneri și partajarea egală a beneficiului obținut: sare, cu Cociu, Panaioti (pitarul) și Alexe Economu, (1808 dec. 9 - 1809 nov. 6); bumbac ș.a., cu „Tonciu Hagi Andrei & frații” (Brașov), (4 iul. - 22 aug. 1810); cordovane, cu Diamandi Guivara, lichidată la 25 iul. 1813; diverse, cu frații Dumba (Viena), (1821 iun. 10 - 1823 nov. 2), etc.¹³.

⁷ *Ibidem*, vol. XVIII, p. C, doc. nr. 25 (1821 ian. 10).

⁸ *Ibidem*, vol. VII, p. XXXVI, doc. nr. 75 (1813 nov. 30).

⁹ *Ibidem*, p. XXXV, doc. nr. 83 (1813, sept. 30).

¹⁰ *Ibidem*, vol. V, p. XXII, doc. nr. 58 (1812 apr. 8).

¹¹ *Ibidem*, vol. VII, p. XXXVIII, doc. nr. 72.

¹² Chiria anuală este fixată în 1804 la 200 taleri, iar pentru 1805 la 200,80 fl., percepută în două rate (6 luni), cf. *ibidem*, vol. I, p. III, doc. nr. 59 și p. IV, doc. nr. 44.

¹³ *Ibidem*, vol. III, p. VIII, doc. nr. 80 și p. X, doc. nr. 58; vol. VII, p. XXXIV, doc. nr. 59 și vol. XVIII, p. CIV, doc. nr. 45.

Chiar și pentru achiziționarea aramei apela la Dada și Nicola (serdar), vândută în parte lui Iovanciu Cazangiul (1812 sept. 10)¹⁴. Astrino se asocia cu Nicolae Saigi și Ioan Nicolopol pentru desfacerea lânii în Rusia, după un algoritm. Beneficiul rezultat se repartiza asociațiilor, în funcție de capitalul investit de aceștia: 2/4 Astrino și câte 1/4 fiecare dintre ceilalți doi parteneri¹⁵. Iar Polihronie încheia doar bilanțul unei „tovărășii” cu Ioan Gh. Nicolopol, la 31 mai 1813, pentru vânzarea a circa 313 baloturi cu lână în Rusia, unde venitul fiecăruia era de 131847 ruble¹⁶. Spre deosebire de frații săi, el manifesta un interes mai mare pentru achiziționarea oilor și aprovizionarea cu carne a corpurilor de armată turcești („ordii”), cum a fost cazul celor cantonate în satele Licherești și Ostroveni, pe termen de 5 luni (nov. 1803 - apr. 1804). necesarul zilnic de 480 oc. de carne a fost asigurat și datorită spiritului întreprinzător al celorlalți doi asociați: Polihronie Alexiu Hagi Mantu (însărcinat de Visterie) și Sari Ioan Nicolau¹⁷. Astrino și Hagi Ianuș se asociau cu alți parteneri nu numai pentru achiziționarea și aprovizionarea cu carne a Curții de la Constantinopol (vezi mai jos, cazurile 1, 2, 3), ci și pentru a strânge dări („havaledes”) din diverse localități din Moreea (exemplul 2):¹⁸

1. 1798 apr. 2 - 1800 apr. 2

- Constantin Sari Ioan (2 părți capital)

- *Astrino Costa Petre* (1 parte capital)

- Hristodul Misiu (1 parte capital)

- Gheorghe Zamfir (1 parte capital)

- Anastasie Ioan (1 parte capital)

2. 1792 febr. 27 - 1793 ian. 3

- Costa Velona (Velonoglu)

- *Hagi Ianuș Costa Petre*

- Constantin Sari Ioan (achiziționează 10073 gr.)

- Anastasie Papanicolau (acționează 1358 gr. din Leondarios și 1728 gr.

din Caterini)

- Mihai Zotu

- Constantin Kendru

- Histodul Misiu

3. 1798 febr. 16 - 1800 iul. 20

- *Hagi Ianuș Costa Petre*

- Constantin Sari Ioan

¹⁴ *Ibidem*, vol. VI, p. XXVII, doc. nr. 47.

¹⁵ *Ibidem*, vol. IV, p. XVIII, doc. nr. 42 (1811 iul. 12).

¹⁶ *Ibidem*, vol. VII, p. XXXIII, doc. nr. 55.

¹⁷ *Ibidem*, vol. I, p. III, doc. nr. 32.

¹⁸ *Ibidem*, vol. I, p. I, doc. nr.: 63, 65, 78 a, 106; p. II, doc. nr. 12 și p. III, doc. nr. 12.

4. 1803 iun. 15 (lichidată)

- Hagi Ianuș Costa Petre

- Dimitrie Costa (Clisuriotul)

Tipul clasic de acțiune, comercializarea produselor dintre doi parteneri, era practicat din rândul celor doi frați mai sus-menționați, îndeosebi de Hagi Ianuș. Numai în intervalul 1821 - 1822 emitea către și achiziționa de la firma vieneză „Papateu & Scardi” (devenită din 17 apr. 1822 doar „Panaiot Ioannu Scardi & comp.”) produse variate: obiecte de uz casnic, „hapuri” (medicamente), cărți și țesături¹⁹. Extinzând cadrul la nivelul celor patru frați, se observă că și Ștefan îmbrățișează acest tip de comportament de investiții. Transportul pe uscat - numai în cazul lânii vândută fraților Zettin, nobilului Ottensheim și firmei „Klebes & Krippner” (26 iul. - 7 sept. 1805)²⁰ este suplinit de transportul pe apă. Distanțele (Viena - Gyor, Arta, ș.a.) nu impun criteriile de departajare în sânul clientelei, după cum nici mărfurile expediate nu sunt supuse nici unei restricționări din punct de vedere al varietății.

În schimb, în sfera tranzacțiilor monetare, se evidențiază cel care manifesta un interes mai scăzut pentru comerțul cu mărfuri: Polihronie. Revelator ca punct de referință este intervalul 15 mart. - 26 dec. 1805 (amintit parțial și în cazul lui Ștefan). Sumele variate, comercializate la o rată de schimb cuprinsă între 69 - 80 1/2%, proiectează o rețea, deloc neglijabilă, de parteneri (negustori și firme).

Semnificative erau atât asocierile lui cu Ioan Gh. Nicolopol pentru contractarea unor sume bănești, cât și împrumuturile acordate unor solicitanți, printre care domnul Țării Românești, Ioan Caragea²¹.

Pe piața imobiliară, vânzările de terenuri nu constituiau prioritatea majoră a fraților Costa Petre. De cele mai multe ori luau sau dădeau în arendă moșii prin contracte, cu durata 1-3 ani. Excepție făcea Ștefan. Hagi Ianuș arenda moșii de la boieri - cum sunt: Coțofană (stolnic) și Ghiță Bengescu (paharnic) - precum și bălți și moșii de la biserici și mănăstiri („Sf. Spiridon Nou” din București, Horezu și Bistrița)²². Pe lângă simpla arendare a unor moșii, ce aparțin mănăstirii Clocaciiov, Episcopiei de Râmnic și unor particulari, Polihronie apela la „tovărășia” cu Dimitrie Papaciucă (Meșovitul) pentru moșia Colibași (1807 apr. 23 - 1809 apr. 23)²³. Astrino onora cu fidelitate contractele

¹⁹ *Ibidem*, vol. XVIII, p. CIII, doc. nr.: 10, 39 și vol. XIX, p. CVI - CIX.

²⁰ *Ibidem*, vol. I, p. IV, doc. nr.: 78, 99, 117.

²¹ Cea mai mare sumă contractată în asociere a fost de 95000 gr., la 22 iun. 1813, cf. *ibidem*, p. III, doc. nr. 32 și p. IV, doc. nr. 17 - 181.

²² *Ibidem*, vol. II, p. VI, doc. nr. 87 (1808 iun. 11); vol. III, p. VIII, doc. nr. 12 (1809 febr. 1) și p. IX, doc. nr. 165 și 166 și vol. VIII, p. CIII, doc. nr. 44 (1821 nov. 1).

²³ *Ibidem*, vol. VI, p. XXIV, doc. nr. 42 (1812 iun. 12) și vol. III, p. VIII., doc. nr. 49 (1809 apr. 23).

de arendare din intervalul 1808 - 1810. Din perioada precedentă sunt înregistrate doar trei cazuri: moșia Bistrițeu a mănăstirii Tismana pentru 3 mai (1802 mart. 20); moșiile Piatra și Criva, arende de la Dimitrie Săndulache (clucer) în conformitate cu „ponturile domnești și obiceiul țării”, pentru un an (1804 apr. 23) și moșia Bârca de la Anica Uriianu pe 3 ani (1804 apr. 24)²⁴.

Arendarea veniturilor statului de către Astrino, Hagi Ianuș și parțial Polihronie²⁵, reprezenta o altă încercare - reușită de altfel - de manifestare a efervescentei comerciale din jurul familiei. Contractarea vinăriciului din județele Mehedinți, Vâlcea, Gorj, Dolj și Romanați, în perioada 1799 - 1801 - alături de Dumitrache Brăiloiu (clucer) și fiul acestuia, Nicolăiță (sluger) îi aducea lui Hagi Ianuș un venit de 45639,118 gr.²⁶. Aceeași afacere de astă dată a lui Astrino, în formula asociaților deja amintiți, nota în bilanțul întocmit de Hagi Ianuș suma de 56140,4 gr.²⁷. Arendarea poștelor reține atenția cu un exemplar revelator. Frații Astrino și Hagi Ianuș Costa Petre se asociau cu Ghendru (serdar), Teodosie G. Vranas, Polizache Dumitru și Ioan G. Scufa de la „Casa Menzilorului Principatului Valahiei”, începând cu 10 ian. 1811, câștigul obținut fiind „considerabil”²⁸.

Scurta radiografie a preocupărilor lor argumentează în mod edificator bilanțurile²⁹ fiecărei case, conservate în fondul arhivistic după cum urmează: pentru Astrino, pe perioada 1801, 1805 - 1813; Hagi Ianuș, 1803 - 1812, 1819 - 1823; Ștefan, 1806 - 1813 și Polihronie, 1807 - 1814. Indiscutabil că, ideea unei reușite financiare domină actele de contabilitate. Și aceasta în numai 2 - 3 decenii de la „intrarea” lor pe piață. Evocator este și raportul dintre timpul acordat activității profesionale și beneficiul obținut. Timpul complet folosit de Ștefan în sfera comercială îi conferea o anumită dimensiune socio-economică.

În mod similar în cazurile lui Astrino și Hagi Ianuș, chiar dacă la 28 ian. 1810 erau numiți de către Divanul Țării Românești < epistați > ai căpităniilor³⁰. La 1 sept. 1812, Astrino era numit < cinovnic > (administrator) al schelelor Calafat și Rahova³¹. Cu toate acestea, nu acordau un timp parțial afacerilor comerciale.

²⁴ *Ibidem*, vol. I, p. II, doc. nr. 81 și p. III, doc. nr. 76/77 a.

²⁵ O singură asociere cu Astrino și Nicolăiță Brăiloiu (sluger) pentru vinărici, încheiată la 22 iul. 1813, cf. *ibidem*, vol. VII, p. XXXIV, doc. nr. 49.

²⁶ *Ibidem*, vol. I, p. III, doc. nr. 70 a (1801).

²⁷ *Ibidem*, vol. VII, p. XXXI, doc. nr. 105 (1810 febr. 22).

²⁸ *Ibidem*, vol. IV, p. XVI, doc. nr. 21 (1811 mai 12).

²⁹ Întrucât spațiul nu ne permite, ele nu pot fi publicate în articolul de față.

³⁰ Însărcinați cu numirea căpitănilor din cele cinci județe de peste Olt (possim p. 7) și înmânarea cărților Divanului. Au luat căpităniile de la Astrino: Ionită Orăscu, Schela Ciobanu (jud. Dolj) (1810 mart. 13) și Tudor Bacaloglu, căpitănia Predești (jud. Gorj) (1810 mart. 25), cf. *ibidem*, vol. III, p. IX, doc. nr. 83 și 105.

³¹ Întâiul Divan și Comitet al Țării Românești i se adresa lui Astrino în această calitate, să nu permită trecerea mărfurilor la sud de Dunăre fără emiterea cărților deschise de către gen. Zeltuhin sau senatorul-crai Miloșevici sau de către Loghinov, cf. *Ibidem*, vol. VI, doc. nr. 1 a (1812 sept. 1).

Edificiul economic al familiei este explicat prin apartenența la aceeași generație a celor patru frați. Nu trebuie însă neglijat rolul colateralilor din familia lărgită Costa Petre. La nivelul aceleiași < clase de vârstă > se situa Ștefan Costa Lazu, cumnat cu Polihronie³². După moartea lui (ant. 1811), casa comercială era considerată de către Astrino „ca pe a sa proprie”, dovadă fiind și căsătoria fiului acestuia cu Vasiliki, fiica lui Astrino³³. Politica mariajelor aducea în familie, prin a doua căsătorie a Vasilikii, la 4 mart. 1812, un alt negustor, pe Nicolae Atanasiu Gumma³⁴, prezent în corespondența comercială a casei „Astrino Costa Petre & frații”. La a doua și a treia generație se aliniau și: Nicola, fiul lui Hagi Ianuș cu firme la Sibiu și București; Ianache, nepotul lui Astrino și Hagi Ianuș, participant la o tranzacție de vite a acestora în 1811 și Gheorghe, nepot al norei lui Hagi Ianuș, cu prăvălie la Bazargic³⁵.

Identitatea individuală a caselor comerciale nu a fost nicidecum camuflată de colectivitatea familială. Unitatea funcțională a „liniajului” era asigurată de acțiunea fiecărui membru. Iar subiecții în cauză, au răspuns acestei provocări din perspectiva propriilor determinări, ale reprezentărilor morale și practicilor sociale.

2. *Sistemul de reprezentări.* Avere și capacitățile profesionale nu sunt suficiente uneori pentru a conferi și onoarea dorită. Ei își consolidau pozițiile devenind proprietari funciari. De fapt, apelativul de „negustor” se încălca cu acela de „proprietar” de un raționament al cărui uzaj devine preferat celui alt, cu conținut mai precis, profesional. Influența exercitată în regiunea proprietăților lor (stăpânite sau arendate) era o realitate neîndoieinică. De asemeni, conacul unește funcția reprezentării, identitatea proprietarului și aspirațiile fericirii sale domestice. Hagi Ianuș deținea un conac la Craiova³⁶ chiar dacă familia acestuia rămăsese „în patrie”. Nu puține sunt referințele, în corespondența purtată cu privire la întreținerea financiară a caselor familiei din Negade: a sa proprie, a lui Astrino, Ștefan și Polihronie. Astrino locuia în București, în mahalaua Gorganu (Comisia de Verde)³⁷.

Spațiul geografic era într-o oarecare măsură corelat cu spațiul social. Căci recrutarea imediată a exponenților sistemului de relații sociale se făcea din clientela comercială aflată în vecinătatea familiei. Din punct de vedere

³² *Ibidem*, vol. V, p. XXII, doc. nr. 58 (1812 apr. 8).

³³ *Ibidem*, p. XIX, doc. nr. 73 (1811 nov. 30).

³⁴ Unchiul său Constantin N. Gumma activase în Țara Românească încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, la îndemnul fraților N. Stamu, Sterie și Dimitrie, cf. *A.N.B. Fond „Casa comercială Ioan Șt. Stamu”*, p. V, doc. nr. 28 (1833, febr.).

³⁵ *A.N.B.*, C.c.H. Ianuș, vol. XXII, p. CXIX, doc. nr. 52 (1823 dec. 23); vol. V, p. XIX, doc. nr. 73/1811 nov. 30 și vol. VI, p. XXVIII, doc. nr. 50 (1812 oct. 9).

³⁶ *Ibidem*, vol. VII, p. XXXIV, doc. nr. 78 (1813 aug. 2).

³⁷ *Ibidem*, vol. II, p. V, doc. nr. 146 (1807 mai 16).

socio-economic predominau familiile de negustori, urmate de cele boierești (clasificare valabilă doar în cazul în care boierii nu sunt negustori cu titluri nobiliare). Din cea de-a doua categorie fac parte: Bibescu (logofăt), Dumitrache (clucer) și fiul acestuia, Nicolae (Nicolăiță) (sluger), Manolache (vornic), Poroianu (vistier), ș.a. Au intensificat îndcosebi, relații de natură comercială cu negustori ce dețineau titluri și funcții politice, ca de pildă, Astrino cu Christofor Sachellarie (baron), Hagi Ianoș cu Polizache Dimitriu (căminar) și cu acesta din urmă, alături de Ștefan Meitani (baron), Polihronie. Din rândul clientelei aflată la distanță, se număra și Panaiot Ioanuu Scardi de la Viena. Prins în jocul loteriei cu frații Costa Ptre, le trimitea bilete de loto actualizate și „prospecte” de la tragerile precedente (în germană și grecește)³⁸.

Criteriul etnic de selectare amintește de o preferențialitate normală pentru acești negustori „greci”³⁹, stabiliți în spațiul românesc. Se observă că afirmația este valabilă doar în cazul negustorilor, nu și al boierilor.

Insertia într-un mic univers deja recunoscut și puternic valorizat necesita apelul la legitimitate. Însă forța socio-economică a familiei Costa Petre nu era cea a unei veritabile „burghezii-negustorești”, chiar dacă rezida într-o puternică coeziune familială și o consolidare prudentă a generațiilor (< comerț din tată în fiu >, mariaj în interiorul castei). Evidentă pe plan economic, supremația „burgheză” se traducea doar printr-un control administrativ al zonei de acțiune. La lipsa o implicare mai profundă în viața politică a Țării Românești. Dintre ei, numai Polihronie intrase în rândul boierimii de rang mijlociu, deținând funcția de < serdar >.

Fundamentul mentalității spațiului social în care se situa această familie îl constituia posesia averii. Simptomele declinului financiar de după 1821 o vor izola treptat. De fapt, evenimentele politice au determinat-o să se refugieze la Sibiu, unde era atestată și în 1823. Imposibilitatea încasării datoriilor de la țărani, „vlahi” de pe moșiile arendate, cu toate procesele intentate și forța de constrângere utilizată, va influența negativ acțiunea comercială. Lipsa generală a banilor a paralizat activitatea casei „Hagi Ianoș Costa Petre & frații”, ceea ce a dus la falimentul ei în 1825. Pe fondul unei atmosfere nefavorabile ce se crease contra grecilor, apar, în intervalul iun. - dec. 1823, și unele animozități personale venite din partea unor boieri din Craiova, chiar cunoștințe apropiate de-ale lor⁴⁰. Tot acum survenea și decesul lui Hagi Ianoș (6 sept. 1823), cel care fusese liantul de bază al familiei. Starea prosperă cunoscută înainte de 1821 nu se va mai repeta, chiar dacă cei patru frați au depus eforturi în această direcție. Familia Costa Petre rămânea un simbol al elitei negustorești, pentru intervalul 1782-1825.

³⁸ *Ibidem*, vol. XXII, p. CXV, doc. nr. 119 (1823 iul. 10).

³⁹ În sensul de creștini ortodocși din Balcani.

⁴⁰ *Ibidem*, vol. XVIII (1 ian. - nov. 1821); vol. XIX (1821 dec. 1 - 1822 sept. 12) și vol. XXII (1 iun. dec. 1823).

INSTITUȚII ȘI REGIMURI POLITICE

NOTE PRIVIND SISTEMUL DE GUVERNARE ÎN ORIENTUL ROMAN TÂRZIU

CRISTIAN OLARIU

Pornindu-se de la Dioclețian și accesarea sa la putere, de multe ori s-a afirmat în istoriografia modernă că asistăm la o creștere a autoritarismului în ceea ce privește sistemul de guvernare în Imperiul târziu. Caracteristic însă pentru epocă este faptul că, dacă împăratul în formele exterioare ale puterii se prezintă ca un autocrat, model preluat din Orientul elenistic și apoi sasanid, în realitate însă avem de-a face cu o diminuare a puterii sale. Capacitatea împăratului de a governa este indisolubil legată de personalitatea celor implicați în actul guvernării. Pentru spațiul oriental, avem de-a face cu o realitate mult schimbată față de epoca anterioară. Dacă anterior, împăratul era “primul cetățean al statului”, în Imperiul târziu suntem martori la o personalizare accentuată a puterii. Împăratul, prin preluarea oficială a titlului de *dominus*, se transformă (practic) în stăpânul Imperiului. În aceste condiții, proximitatea față de persoana imperială devine o calitate esențială pentru accesarea la guvernare, guvernare care se face în numele împăratului, dar care de multe ori are scopuri mult mai “pământești” decât binele statului. În paginile următoare, vom încerca o analiză a grupurilor prezente la curtea imperială și care au fost implicate în actul guvernării.

O analiză din punct de vedere cronologic, ca și discutarea fenomenului grupurilor de presiune, este imperios necesară, pentru a înțelege mai bine funcționarea acestora. Pornind de la ascensiunea lui Dioclețian¹, înstituirea Dominatului a dus la creșterea rolului familiei imperiale în particular, și a funcționarilor din imediata proximitate a împăratului în general. Dintre persoanele din imediata apropiere a împăratului, se remarcă o creștere accentuată a rolului eunucilor aparținând casei imperiale, și în special a lui *praepositus sacri cubiculi*.

¹ 17 nov. 284, după E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 65; 20 nov. 284, cf. *PLRE*, I, s. v. *C. Aurelius Valerius Diocletianus*.

În cadrul sistemului tetrarhic inițiat de Dioclețian, un rol hotărâtor se pare că l-au avut militarii de carieră. Atât în prima, cât și în a doua tetrarhie², avem de-a face numai cu persoane de extracție militară. Dintre aceștia, se remarcă de departe Galerius, care după victoria asupra lui Narses³ pare să fi dobândit o preeminență asupra celorlalți tetrarhi. Se remarcă aici un fapt interesant, și anume că proximitatea față de *senior Augustus* l-a transformat pe Galerius într-un personaj cu mult mai influent decât Maximian Herculus, teoretic superior lui. Lactantius ne prezintă o imagine sugestivă a legăturii existente între Dioclețian și Galerius, la momentul alegerii noilor tetrarhi⁴. După retragerea lui Dioclețian și Maximian de la guvernare, Galerius pare să devină actorul principal în schema tetrarhică, ceilalți colegi părând doar auxiliari docili. Evenimentele perioadei sunt dominate de personalitatea sa⁵, iar Lactantius ne prezintă explicit faptul că militarii de carieră sunt grupul favorizat.

Un alt aspect important al perioadei tetrarhilor este întărirea sentimentului legitimisto-dinastic. Dacă Dioclețian și colegii săi formează o familie, unită prin legături matrimoniale⁶, pretinzându-și legitimitatea de la Marcus Aurelius⁷ și încercând crearea unei noi *gens imperiale*⁸, uzurpările perioadei sunt și ele legate de același sentiment legitimist⁹. Aceasta a dus la creșterea rolului familiei imperiale, devenit evident în timpul lui Constantin.

Reformele inițiate de Constantin au dus la accentuarea privatizării relațiilor dintre împărat și apropiații săi. La un nivel superior, avem conflicte între două grupuri, cea a fiilor lui Constantin, care beneficiază de ajutorul

² Prima tetrarhie a fost definitivată la 1 martie 293, prin cooptarea a doi Caesari, Galerius și Constantius Chlorus; a doua tetrarhie a fost inițiată la 1 mai 305, când în locul lui Dioclețian și Maximian Herculus, care au abdicat. Augusti devin Galerius și Constantius Chlorus, iar Caesari, Fl. Severus și Maximin Daia.

³ Lact., *De Mort. Pers.*, IX.

⁴ Lact., *De Mort. Pers.*, XVIII.

⁵ Galerius avea în proiect retragerea, după celebrarea *vicennialiei*, numindu-l pe fiul său Candidianus Caesar, cu Licinius și Severus Augusti. Candidianus și Maximin Daia Caesari; vezi și Lact., *De Mort. Pers.*, XX.

⁶ Constantius Chlorus și Galerius au fost obligați să-și repudieze soțiile, fiind apoi căsătoriți Constantius cu Theodora, fiica lui Maximian Herculus, și Galerius cu Valeria, fiica lui Dioclețian; de asemenea, au fost adoptați ca fii ai Augustiilor.

⁷ Marea majoritate a uzurpatorilor de sorginte militară din a doua jumătate a secolului III își iau numele de M. Aurelius; la accesarea la putere, numele lui C. Valerius Diocles devine C. Aurelius Valerius Diocletianus; vezi *PLRE*, I, s. v. *C. Aurelius Valerius Diocletianus*.

⁸ Probabil Dioclețian a încercat crearea unei noi *gens imperiale*, *gens Valeria*; gentiliciul Valerius apare atât în numele tetrarhilor, cât și în cel al uzurpatorilor care încearcă să fie cooptați în sistemul tetrarhic; vezi *PLRE*, I, s. v.

⁹ Uzurpările lui Constantin și Maxentius sunt legate de sentimentul dinastic; vezi Lact., *De Mort. Pers.*, XXIV și XXVI; Zos., II. 9. 1-2; Eus., *HE*, VIII. 13. 12; Eutr., X. 2; Anon. Val. II (2) și III (5); *Pan. Lat.* VII (6). 4. 1-2.

deosebit de important oferit de mama împăratului, Helena, și gruparea fraților lui Constantin. Sursele reușesc să surprindă rolul capital avut de mama lui Constantin în cadrul jocului politic¹⁰ și după moartea ei, suntem martori la ascensiunea grupării fraților împăratului, până atunci într-un virtual semi-exil¹¹. Rolul membrilor familiei imperiale este accentuat și de faptul că Constantin și-a folosit (cu succes) surorile vitrege ca armă politică, pentru a-și anihila virtuali opozanți. Dar cel mai important lucru, cu repercursiuni în ceea ce privește viața politică în întregul imperiu roman târziu, este crearea în această perioadă a unor funcții ai căror deținători, prin însăși atribuțiile lor, vor deveni cu timpul personaje cheie la curtea constantinopolitană: *magister officiorum* și *praepositus sacri cubiculi*.

Pe de altă parte, este de remarcat rolul crescând al religiei în perioada Dioclețian-Constantin. Dacă la Dioclețian asistăm la reacția păgână împotriva avansului creștinismului (care poate fi văzut și din perspectiva unei lupte pentru putere între aderenții celor două religii)¹², odată cu Constantin are loc inițierea unei politici pro-creștine, care-i va aduce pe episcopi în structurile de putere, și implicit, în competiție cu celelalte grupuri de presiune. Important este însă faptul că pentru episcopi, prioritatea absolută este propagarea religiei lor, și în acest domeniu ei vor încerca influențarea deciziilor persoanei imperiale¹³. Dezideratele episcopilor se realizează în funcție de capacitatea acestora de a-l influența pe împărat, și controversa ariană, care a dominat întreg secolul al IV-lea, este un bun exemplu în acest sens. În funcție de opțiunea imperială, asistăm la persecutarea aderenților confesiunii adverse, sau la revenirea lor în grațiile imperiale. De asemenea, conflictul între păgâni și creștini capătă o nouă consistență, în sensul că biserica creștină primește sprijinul statului în lupta sa pentru impunerea noii religii. Pentru perioada lui Constantin, este de remarcat evoluția sa pe plan religios: dacă inițial Constantin dă dovadă de toleranță religioasă, cu o eventuală înclinație spre un monoteism de tip neoplatonician¹⁴,

¹⁰ Soz., *HE*, II. 2; Eus., *V. Const.*, III. 47. 2.

¹¹ Cf. T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge Mass. & London UK, 1981, p. 251.

¹² În 298, Tagis, marele prezicător, îi acuză pe creștini pentru că nu se găseau semnele obișnuite în victime, ceea ce declanșează persecuția anticreștină: vezi A. H. M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe*, Harmondsworth, 1972, p. 57.

¹³ Eusebius de Nicomedia, *Theognis de Niceea*, în timpul lui Constantin: Soz., *HE*, II. 22; Theod. Cyr., *HE*, I. 21. 1-2; în timpul lui Constantius II, Eusebius de Emessa: Soz., *HE*, III. 6; Basilius de Ancyra, Eustathius de Sebasta: Theod. Cyr., *HE*, II. 25. 4; în Occident, Maximin de Treveri în timpul lui Constans: cf. A. Piganiol, *L'Empire chrétien (325-395)*, Paris, 1947, p. 79; Ambrosius de Milan, în timpul lui Valentinian II și Theodosius I: Amb., *Ep.*, LIII, 2; Soz., *HE*, VII. 25; Theod. Cyr., *HE*, V. 13. 1-6; Ioan Chrysostomul, în timpul lui Arcadius: Hyd. Lem., *Chron.*, 37, s. a. 404; Soz., *HE*, VIII. 16 și 20; Theod. Cyr., *HE*, V. 28. 1.

¹⁴ Cf. E. R. Dodds, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge, 1965, p. 103 f.

în anturajul său găsiindu-se chiar și un filozof neoplatonic¹⁵, cu timpul el alunecă tot mai evident spre o politică pro-creștină. S-a discutat mult despre acest aspect al politicii lui Constantin¹⁶, punându-se mai ales accent pe operele autorilor creștini¹⁷ și percepția lor asupra împăratului. Această percepție creștină trebuie nuanțată, în sensul că Constantin ar trebui mai degrabă văzut în calitatea sa de *pontifex maximus*; în această calitate, Constantin era răspunzător de buna rânduială și în cadrul bisericii creștine, și în această calitate a convocat conciliul de la Niceea. Sursele ulterioare, și mai ales Viețile medievale sunt însă vinovate de transformarea lui Constantin într-un apărător al bisericii¹⁸. Pe de altă parte, Constantin era o persoană ușor influențabilă¹⁹, și episcopii din anturajul său au profitat de aceasta²⁰.

În conflictele politice, lichidarea opozițiilor sau aderenților adversarului este un obicei curent²¹, și supraviețuirii trec de obicei în tabăra învingătorului. În această societate, foarte important este succesul; cel care este lipsit de succes, este văzut ca fiind părăsit de divinitate, și în consecință, și de partizanii săi.

De multe ori, conflictele religioase pot ascunde și motivații politice. De asemenea, preluarea puterii înseamnă de multe ori eliminarea fizică a posibililor competitori și a aderenților lor; în partea orientală a imperiului, acest fapt devine cu atât mai evident, cu cât există o lungă tradiție în acest sens, încă din timpul imperiului persan²².

¹⁵ Sopatros, filozof neoplatonician, a prezidat inaugurarea oficială a Constantinopolelui, la 11 mai 330; a fost decapitat în anul următor, ca urmare a intrigilor lui Ablabius, prefectul pretoriului și creștin fervent; vezi și A. Piganiol, *op. cit.*, Paris, 1947, pp. 48-51.

¹⁶ P. Brown, *Authority and the Sacred*, Cambridge, 1995, p. 4; A. Cameron, *LRE*, p. 67; A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 87; T. D. Barnes, *op. cit.*, pp. 48-53; P. P. Joannou, *La législation impériale et la christianisation de l'Empire romain (311-476)*, Roma, 1972, p. 24.

¹⁷ În special pe opera lui Eusebius de Caesarea, "vinovat" de crearea mitului lui Constantin, împărat creștin.

¹⁸ Din secolele VIII-X, Constantin și Elena au devenit figuri centrale într-o serie de legende: S. N. Lieu & D. Montserrat, *From Constantine to Julian. Pagan and Byzantine Views*, London, 1996, p. 24; despre Constantin, P. P. Joannou scrie că: "A plusieurs reprises il se désigne lui-même dans ses écrits comme co-ministre (*συνθεράπων*) de ses correspondants chrétiens dans le service du même Dieu; jusqu'à lui les empereurs furent adorés comme des dieux, il est le premier à s'intituler serviteur de Dieu.": P. P. Joannou, *op. cit.*, p. 24.

¹⁹ A. H. M. Jones, *op. cit.*, p. 232.

²⁰ Vezi cazul lui Tagis și al creștinilor, în 298, sau al lui Sopatros, ucis la instigarea lui Ablabius, în 331; mai târziu, revoltele facțiunilor din circ în timpul lui Anastasius sau Iustinian.

²¹ Executarea aderenților lui Maximin Daia, după moartea acestuia; masacrul din 337, al fraților lui Constantin; cazul lui Procopius și al uzurpării sale, 365-366, etc.

²² Încă în imperiul persan, la accederea la putere a unui nou Mare Rege, posibili competitori erau mutilați sau chiar executați; pentru preluarea acestei tradiții pe filieră elenistică, vezi uciderea lui Bessos de către Alexandru, Arrianus, *Anabasis*, IV. 7. 3-4.

În timpul lui Constantius II, caracterul autoritar al monarhiei iese o dată mai mult în evidență. Născut și crescut în Orient²³, Constantius II pare să fi favorizat, conform surselor, persoanele de extracție birocratică, în dauna militarilor²⁴. Toate sursele sunt de acord în ceea ce privește influențarea lui Constantius II de către apropiații săi²⁵. Printre cele mai influente personaje de la curtea imperială, se găsesc atât membri ai familiei imperiale²⁶, cât și eunuci²⁷, persoane de factură birocratică²⁸, episcopi²⁹, și chiar persoane particulare³⁰. Curtea imperială devine astfel în timpul lui Constantius II câmpul preferat de acțiune al acestor grupuri; ca să dăm doar câteva exemple, căderea lui Gallus Caesar în 354 a fost orchestrată de o grupare civilă, ai cărei membri evidenți erau Dynamius, Picentius, și Lampadius, prefectul pretoriului³¹; un alt exemplu este cel legat de contextul uzurpării francului Silvanus, în 355, determinată de conflictul dintre facțiunea birocratică și grupul militarilor franci de la curtea imperială³². În acest context, uzurparea lui Iulian poate fi privită și ca o reacție a militarilor împotriva preeminenței civililor la curtea imperială. De altfel, în timpul lui Iulian are loc o revalorizare a rolului militarilor, așa-numita grupare “gallică”, între care se remarcă Fl. Nevitta, militar de origine barbară și consul pentru anul 362³³. Ce este însă de remarcat este faptul că în timpul lui Iulian asistăm și la reacția păgână față de progresul creștinismului. În acest context, există persoane care, probabil din oportunism, renunță la calitatea de creștini³⁴. Un alt grup cu o evidentă influență asupra lui Iulian a fost cel al prietenilor, între care se remarcă Sallustius, prefect al pretoriului și consul cu Iulian³⁵,

²³ Vezi *PLRE*, I, s. v.

²⁴ *Amm.*, XXI. 16. 1-2.

²⁵ *Amm.*, XIV. 11. 2-3; XV. 5. 3-7; 8. 3; XXI. 16. 1-2; *Zos.*, II. 55. 2-3; *Soz.*, *HE*, II. 27; III. 6; IV. 6; *Theod. Cyr.*, *HE*, II. 19. 4; 25. 4.

²⁶ Eusebia, soția lui Constantius II, protectoarea lui Iulian: *Amm.* XV. 2. 7-8; *Soz.*, *HE*, V. 2; vezi și A. Piganiol, *op. cit.*, p. 114.

²⁷ Eusebius, *praepositus sacri cubiculi*: *PLRE*, I, s. v.

²⁸ Paulus Catena, *notarius*: pentru prezența sa în Orient, vezi *Amm.*, XIX. 12. 9-16; *Arbitio*, menționat de *Amm.*, XIV. 11. 2-3; XV. 5. 3-7; *Dynamius*, *Picentius*, *Lampadius* (prefect al pretoriului), implicați în complotul pentru căderea lui Gallus: *Zos.*, II. 55. 2-3; *Eusebius Mattyocopa*, *Aedesius*, care alături de *Dynamius* și *Lampadius*, menționați mai sus, au fost implicați în compromiterea lui Silvanus: *Amm.*, XV. 5. 3-4; *Florentius*, încă din 347 *comes* al lui Constantius II, și adversar al lui Iulian: *Amm.*, XX. 8. 20.

²⁹ *Eusebius de Emessa*, *Soz.*, *HE*, III. 6; *Basilius de Ancyra*, *Eustathius de Sebasta*, *Theod. Cyr.*, *HE*, II. 25. 4.

³⁰ *Datianus*, favorit al lui Constantius II, fără a avea nici o calitate oficială, și care a obținut privilegiul de a fi exceptat de impozite, la care apoi a renunțat; în 364, a scris din Galatia curții de la Niceea, recomandând alegerea lui *Valentinian*: *PLRE*, I, s. v.; A. Piganiol, *op. cit.*, p. 91.

³¹ Episod relatat în amănunțime de *Amm.*, XV. 5. 1-31.

³² *Ibidem*.

³³ Cf. *PLRE*, I, s. v.

³⁴ *Felix*, probabil *comes sacrarum largitionum*, și *Elpidius*, *comes rei privatae*, descriși de *Theod. Cyr.*, *HE*, III. 12. 2-3 ca fiind creștini renegați.

³⁵ *PLRE*, I, s. v.

și Salutius Secundus, persoană cu un foarte mare prestigiu, propus și ca succesor al lui Iulian³⁶.

De numele lui Iovian se leagă revenirea la politica de favorizare a creștinilor. Conform lui A. Piganiol, alegerea lui Iovian a reprezentat revenirea partidei creștine, promovarea illyrilor la curte și revenirea adepților lui Constantius II³⁷. Sursele însă ne prezintă o imagine mai nuanțată, în sensul că alegerea lui Iovian a reprezentat un compromis între aderenții lui Iulian și gruparea constantiană³⁸.

Episodul alegerii lui Valentinian este o sursă majoră de informații referitoare la consistența grupurilor de presiune din imperiul târziu. Asistăm acum la ascensiunea unui nou grup, legat de originea noului împărat, pannonienii. Acest grup eterogen³⁹ se remarcă în principal prin conflictul cu aristocrația senatorială, inițiat de persoane de factură birocratică și susținuți de către Valentinian⁴⁰. Pe de altă parte, Valentinian se remarcă prin promovarea militarilor în detrimentul civililor, și tot în timpul său, se ajunge la militarizarea funcțiilor⁴¹. Din punct de vedere religios, este de menționat toleranța sa, ceea ce nu se întâmplă însă cu Valens. Acesta, influențat probabil de soția sa Domnica⁴² sau de episcopi arieni, a căror prezență permanentă la curte este înregistrată de Sozomenos⁴³, duce o politică activă de persecutare a cultelor neconforme cu arianismul. Poate tocmai datorită acestei politici de constrângere, fără a constitui însă principala cauză, asistăm la încercări de uzurpare a puterii imperiale în Orient⁴⁴. Ca și în Occident, există o grupare a "pannonienilor", destul de eterogenă, și care, beneficiind de ajutorul imperial, reușește să-și elimine competitorii⁴⁵.

³⁶ Amm., XXV. 5. 1-4.

³⁷ Cf. A. Piganiol, *op. cit.*, p. 147.

³⁸ Amm., XXV. 5. 1-4; pe de altă parte, sursele creștine de secol V prezintă alegerea lui Iovian ca reacție creștină la politica pro-păgână a lui Iulian: Soz., *HE*, VI. 3; Theod. Cyr., *HE*, IV. 1. 1-6.

³⁹ Din el fac parte persoane de factură birocratică: Maximinus, Leo; militari: Fl. Equitius; individuali din aristocrația senatorială: Petronius Probus.

⁴⁰ Pentru relatarea episodului, vezi Amm., XXVIII. 1. 14-54.

⁴¹ În 372, s-a decis printr-o lege ca toți angajații birourilor să fie înscrși fie într-o *cohors*, fie într-o *legio*: *C. Th.* VIII. 7. 12 și VIII. 4. 12 (mai 372).

⁴² Acuzată de arianism și de influențarea soțului ei: Theod. Cyr., *HE*, IV. 12. 3-4.

⁴³ Soz., *HE*, VI. 15; pentru influența episcopului arian Eudoxius, cf. Soz., *HE*, VI. 10.

⁴⁴ Uzurparea lui Procopius, 365-366, cu aparență legitimă, care încerca revenirea grupării "gallice" a lui Iulian la putere, descrisă în amănunt de Amm., XXVI. 7. 1-12, sau "conspirația" lui Theodorus, *notarius* de origine gallică, al cărui nume a fost revelat filosofilor, probabil păgâni din Antiochia, cu ajutorul magiei, în 371/372: Amm., XXIX. 1. 6-8; Soz., *HE*, VI. 35.

⁴⁵ Aderenții lui Valens sunt de factură diversă: Tatianus, menționat ca "susținător al lui Valens": J. Matthews, *Western Aristocracies and Imperial Court*, Oxford, 1975, p. 224; militarii Serenianus, "rechemat ca pannonian": Amm., XXVI. 5. 3; Arintheus, Victor, foști susținători ai lui Constantius al II-lea: Amm., XXVI. 5. 2; Theod. Cyr., *HE*, IV. 33; Traianus: Theod. Cyr., *HE*, IV. 33; Petronius, socrul lui Valens, *patricius*: Amm., XXVI. 6. 7; această grupare se afla în conflict cu cea "gallică", episodul cel mai violent consumându-se în timpul și după uzurparea lui Procopius, 365-366: Amm., XXVI. 7. 1-10. 4; în conformitate cu J. Matthews, *Political Life and Culture in Late Roman Society*, London, 1985, p. 1075, gallii au fost eliminați până la sfârșitul domniei lui Valens.

Odată cu moartea lui Valentinian I și ascensiunea lui Gratian⁴⁶, în Occident este promovată o grupare al cărei exponent este Decimius Magnus Ausonius, ex-tutore al lui Gratian⁴⁷. Așa cum remarca și R. Mac Mullen, relația pe care se bazează gruparea promovată de Ausonius este nepotismul⁴⁸. În aceeași ordine de idei, rudele apropiate ale lui Ausonius au fost promovate în posturi cheie⁴⁹, și același Ausonius era în relații apropiate cu aristocrația senatorială romană⁵⁰. În acest context trebuie probabil plasată și executarea lui Maximinus, vechi dușman al aristocrației senatoriale, în 376⁵¹.

Politica lui Gratian a fost fluctuantă; dacă inițial împăratul pare să fi fost în conflict cu senatul roman, există dovezi ale unei apropieri ulterioare de acesta⁵²; nu trebuie însă uitată imixtiunea crescândă a religiei în politica perioadei.

Un alt personaj, probabil de origine germanică, și care pare să fi avut o influență extrem de mare la curtea lui Gratian, a fost Merobaudes, personaj de factură militară. De origine germanică, după cum o sugerează și numele său⁵³, Merobaudes este singurul personaj care în decursul secolului IV, fără a avea vreo relație de rudenie cu persoana imperială, a deținut consulatul ordinar de mai multe ori⁵⁴. Rolul său este evidențiat mai ales în evenimentele ce au urmat morții lui Valentinian I: atunci, el și Fl. Equitius, pentru a asigura loialitatea armatei, l-au proclamat pe Valentinian II Augustus⁵⁵. Totuși, loialitatea sa față de familia lui Gratian nu era foarte mare, de vreme ce în 383 l-a susținut pe Magnus Maximus⁵⁶.

În schimb, curtea lui Valentinian II, proclamat Augustus în 375⁵⁷, pare să fi fost dominată de alianța stranie între mama împăratului Iustina, pro-ariană, și din acest motiv adversară a lui Ambrosius de Milan⁵⁸, generali franci păgâni⁵⁹.

⁴⁶ Promovat Augustus în 367: Amm., XXVII. 6. 5, devine *senior Augustus* în Occident, în 375: Amm., XXX. 10. 1-6.

⁴⁷ PLRE, I, s. v.

⁴⁸ R. MacMullen, *Le déclin de Rome et la corruption du pouvoir*, Paris, 1991, p. 126.

⁴⁹ Fiul său Hesperius devine *procōs. Africae*, sf. 375; tatăl său Iulius Ausonius, *PPO Illyrici*; ruda sa Thalassius, *vicarius* al Macedoniei; Arborius, nepotul său, intră în *sacrum consistorium*; cf. A. Piganiol, *op. cit.*, p. 204; PLRE, I, s. v.

⁵⁰ Se cunoaște faptul că era prieten apropiat al lui Q. Aurelius Symmachus.

⁵¹ Cf. A. Piganiol, *op. cit.*, p. 204.

⁵² *Ibidem*, pp. 204-205.

⁵³ PLRE, I, s. v.

⁵⁴ La E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 183. Merobaudes a deținut consulatul de 2 ori, în 377 și 383; în PLRE, I, s. v., Merobaudes este menționat cu 3 consulat: 377, 383, 388.

⁵⁵ Amm., XXX. 10. 2-4; Zos., IV. 19. 1; Aur. Vict., *Epit.*, 45. 10.

⁵⁶ Amm., XXX. 10. 2-4; Zos., IV. 19. 1; Aur. Vict., *Epit.*, 45. 10; Soz., *HE*, VI. 36. 5.

⁵⁷ Amm., XXX. 10. 2-4.

⁵⁸ Soz., *HE*, VII. 13.

⁵⁹ Bauto, Rumorid, Arbogast.

și membri ai aristocrației senatoriale⁶⁰; pe de altă parte, domnia lui Valentinian II are două faze distincte: prima, înainte de uzurparea lui Magnus Maximus, când preponderență pare să fi fost coaliția amintită mai sus, și o a doua fază, după lichidarea de către Theodosius a uzurpatorului⁶¹, când Ambrosius de Milan devine principal sfătuitor al tânărului împărat⁶². De remarcat este faptul că, dacă în perioada Valentinian I-Gratian avem de-a face cu o preponderență a guvernării occidentale asupra celei orientale, după acest episod⁶³ situația se schimbă, în sensul că preeminența guvernului oriental asupra celui occidental devine evidentă. Influența generalilor franci se menține în tot decursul domniei lui Valentinian II⁶⁴. Interesant este că sursele înregistrează această “alianță” între arieni și păgâni⁶⁵, direcționată împotriva dominatorului episcop Ambrosius de Milan. Acesta din urmă, beneficiind și de ajutorul lui Theodosius, reușește să aibă (cel puțin în domeniul religios), câștig de cauză în cele din urmă.

Un alt aspect demn de remarcat este prezența “consilierilor pentru guvernare”, atât pentru Gratian, cât și pentru Valentinian II, în timpul minoratului. Acești “consilieri” par să fi avut adevărata putere în Occident, prefigurând astfel regimul autorității imperiale din timpul urmașilor lui Theodosius⁶⁶. În a doua parte a domniei lui Valentinian II, asistăm la creșterea nemăsurată a puterii lui Arbogast. Personaj de factură militară, barbar și păgân⁶⁷, acesta este probabil răspunzător de moartea lui Valentinian II. În acest context, el determină proclamarea unui împărat-marionetă, Eugenius,

⁶⁰ Petronius Probus, prezent în structurile centrale ale puterii încă din timpul lui Valentinian I, definit de către Soz., *HE*, VII. 13, ca fiind unul dintre personajele centrale de la curtea italică; Praetextatus, Symmachus.

⁶¹ În 388, Magnus Maximus este executat la Aquileia: Pac. *Paneg.*, XLIII. 5.

⁶² Theodosius I îl sfătuiește pe Valentinian II să-l considere pe Ambrosius de Milan “ca pe părintele său”: Amb., *Ep.*, LIII. 2.

⁶³ Înfrângerea lui Magnus Maximus de către Theodosius și restaurarea lui Valentinian II, în 388; Theodosius se considera protector al guvernului occidental restaurat.

⁶⁴ Despre Bauto și puterea sa la curtea lui Valentinian II, cf. Amb., *Ep.*, XXIV. 4, în contextul ambasadei lui Ambrosius la curtea lui Magnus Maximus; Arbogast, al cărui rol crește după intervenția lui Theodosius în Occident, ajunge să-l domine complet pe Valentinian II: Greg. Tur., *HF*, II. 9; Zos., IV. 53. 1-2.

⁶⁵ Iustina, mania împăratului, care duce o politică pro-ariană, și alianța stranie între generalii franci și aristocrația senatorială, de factură păgână: J. Matthews, *Western Aristocracies...*, pp. 173-175; A. Piganiol, *op. cit.*, pp. 205, 222 și 244; E. Stein, *Bas-Empire*, I, pp. 202-211; R. Remondon, *La crise de l'Empire Romain de Marc Aurèle à Anastase*, Paris, 1964, p. 189; Soz., *HE*, VII. 13 și 22; alianță care va duce la uzurparea lui Eugenius în 392.

⁶⁶ Zos., IV. 19. 2, relatează prezența consilierilor pentru guvernare la curțile lui Gratian și Valentinian II, din cauza minoratului acestora.

⁶⁷ *PLRE*, I, s. v.

prefigurând astfel puterea militarilor din Occidentul secolului al V-lea⁶⁸. Perioada uzurpării lui Eugenius, 392-394, este dominată de alianța între Arbogast, personaj barbar de factură militară⁶⁹, și exponenții aristocrației senatoriale romane, în special Flavienii⁷⁰. Politicii pro-păgâne inițiate de aceștia i se opune Theodosius, împăratul din Orient, ca apărător al creștinismului și al legitimismului dinastic⁷¹. Proclamat Augustus de către Grațian, Theodosius și-a promovat propria grupare, formată în special din hispani⁷². Dar, odată cu accederea la putere, Theodosius a preluat și foști aderenți ai lui Valens. Sfârșitul neașteptat al acestuia⁷³ a determinat reorientarea aderenților lui Valens către Theodosius. Printre aceștia se numără Tatianus, *praefectus praetorio* din 388, fiul său Proculus, *comes sacrarum largitionum* în 386, și *praefectus Urbi Constantinopolitanae* în 388; Severinus, Eutychianus, cu toții de origine orientală. Interesantă este persistența acestei eterogenități a grupului din jurul împăratului: hispani, orientali, galli, persoane din aristocrația senatorială, generali de origine barbară⁷⁴. Tot Theodosius este primul împărat ce informează senatul constantinopolitan de alegerea sa, și începând de acum, asistăm la creșterea influenței senatului din Constantinopol, mai ales datorită

⁶⁸ În 392, Valentinian este fie asasinat de Arbogast, sau la instigarea acestuia: Soz., *HE*, VII. 22; Zos., IV. 54. 3, fie s-a sinucis determinat de același Arbogast, sau pentru că "rudele sale aveau o influență prea mare asupra lui": Soz., *HE*, VII. 22, care dă ambele variante, Hyd. Lem., *Chron.*, 22, s. a. 392.

⁶⁹ Nicomachus Flavianus, fiul său și prietenii acestora: cf. E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 211; A. H. M. Jones, *LRE*, p. 159; R. Remondon. *op. cit.*, p. 189; Soz., *HE*, VII. 22; V. Nistor, *Forme de exercitare a autorității în Imperiul Roman Târziu*, București, 1997, p. 13.

⁷⁰ Dimensiunea ideologică a războiului Theodosius-Eugenius este dezvoltată de sursele creștine, favorabile primului; în conformitate cu acestea, Theodosius a consultat un ascet înainte de pornirea războiului: Theod. Cyr., *HE*, V. 24. 1-2; Soz., *HE*, VII. 22; în timpul războiului, fiecare dintre ei avea pe steaguri imaginea protectorului divin: Eugenius, imaginea lui Hercules, Theodosius crucea: Theod. Cyr., *HE*, V. 24. 4; de asemenea, Theodosius venea în Occident și ca răzbnător al lui Valentinian II, calitate în care s-a erijat pentru a-și proteja legătura cu Valentinienii.

⁷¹ Theodosius a fost chemat din Hispania în 378, pentru a lua comanda împotriva barbarilor din Illyricum; după mari succese reputele împotriva acestora, a fost desemnat Augustus la Sirmium de către Grațian, la 19 ian. 379: Theod. Cyr., *HE*, V. 6. 3; Pac., *Paneg.*, XII. 11. 1 f.; Aur. Vict., *Epit.*, 48. 1; Soz., *HE*, VII. 2. 1; pentru cariera sa, vezi *PLRE*, I, s. v.

⁷² Theodosius și-a promovat rudele și prietenii în posturi înalte din administrația orientală: cf. J. Matthews, *Political Life...*, p. 1073.

⁷³ Moartea lui Valens a intervenit în timpul sau imediat după bătălia de la Adrianopol, 9 aug. 378.

⁷⁴ Vezi pentru detalii J. Matthews, *Political Life...*, p. 1075-1078; revenirea unor "iulieni": Cl. Mamertinus, istoric Eutropius, Phronimius și Euphrasius: Amm., XXVI. 7. 4; XXIX. 1. 8; Theodorus: Amm., XXIX. 1. 8; după 388, suntem martori la ascendența lui Fl. Rufinus, caracterizat de J. Matthews (*Political Life...*, p. 1078) ca patron al grupării gallice.

rezidenței împăratului acolo. Evenimentele au avut și ele un rol determinant în ceea ce privește crearea a noi grupuri de presiune. Datorită uzurpărilor din Occident, care au necesitat intervenția lui Theodosius, s-a ajuns la ascendența unei grupări gallice, din cauza rezidării împăratului la Milan⁷⁵. În aceeași ordine de idei, prezența lui Theodosius la Milan a favorizat creșterea influenței lui Ambrosius de Milan asupra acestuia. Episcopul s-a folosit de ascendentul religios pe care-l avea asupra împăratului, pentru a dicta în materie religioasă⁷⁶.

Conflictul pentru putere la curtea imperială este remarcat și de A. Piganiol, care menționează o “alianță” între hispani și aquitani, în care este inclus și Rufinus, în conflict cu o grupare de sorginte militaro-orientală, ai cărei lideri erau Promotus, Stilicho și Tatianus⁷⁷. Personalitatea lui Rufinus, *magister officiorum* din 388, este definitivă pentru epocă: acuzat de alianță cu barbarii⁷⁸, dar și personalitate controversată, el devine în timpul lui Arcadius unul dintre protagoniștii crizei din 395-401. Puterea lui se baza în principal pe abilitatea de a se identifica cu interesele persoanei imperiale⁷⁹, și calității de principal sfătuitor al lui Arcadius, după plecarea lui Theodosius în vest, în 394. Conflictul său cu Stilicho se bazează pe această premisă. Dacă Stilicho a folosit mai ales mijloace brutale pentru a-și atinge scopul, Rufinus a fost cu mult mai subtil: persuadarea lui Arcadius și, procedeu des uzitat în secolul al V-lea mituirea barbarilor. Căderea sa a fost instrumentată de Eutropius, *praepositus sacri cubiculi* și marele său rival⁸⁰, iar după moarte a fost acuzat de extorcări, corupție, vânzarea funcțiilor și chiar trădare⁸¹. Căderea lui Rufinus a permis unui alt personaj de la Constantinopol exercitarea unei autorități aproape absolute asupra politicii imperiale, și anume, Eutropius, menționat mai sus. De altfel, guvernarea lui Honorius și Arcadius este caracterizată de către E. Stein ca fiind a primilor împărați “care domnesc dar nu guvernează”⁸². Calitatea de *praepositus sacri cubiculi* i-a permis lui Eutropius să devină, pentru patru ani, cel mai influent personaj de la curtea constantinopolitană. El este vinovat de

⁷⁵ Soz., *HE*, VII. 25; Theod. Cyr., *HE*, V. 18. 1-5; Amb., *Ep.*, LIII. 2; vezi și A. Piganiol, *op. cit.*, p. 257.

⁷⁶ A. Piganiol, *op. cit.*, p. 260.

⁷⁷ “...se bănuia ca Rufinus prefectul pretoriului i-a invitat să intre pe pământurile imperiului, cu scop de a lua în stăpânire autoritatea suverană...”: Soz., *HE*, VIII. 1, despre relațiile între Rufinus și huni; caracterizat de A. Piganiol, *op. cit.*, p. 261, ca “prieten al barbarilor”; pe de altă parte, J. Matthews, *Political Life*... p. 1078, îl descrie ca patron al grupării gallice, iar la Amb., *Ep.*, LII. 1 este menționat că Rufinus era amic al episcopului.

⁷⁸ Vezi pentru discuție *PLRE*, I, p. 778 f.

⁷⁹ *Ibidem*; scopul său era dominarea ambilor împărați.

⁸⁰ Zos., V. 3. 6; V. 8.

⁸¹ Zos., V. 1. 4; 3. 3; 7. 1; Soz., *HE*, VIII. 1. 2; Claud., *In Ruf.*, I. 176 ff., II. 314, 342, 346, 383, 442, 450.

⁸² E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 225.

conspirație, împreună cu Stilicho, pentru căderea lui Rufinus, căruia i-a succedat în ceea ce privește influența asupra lui Arcadius⁸³. Un prim pas în asigurarea puterii sale a fost înlăturarea potențialilor rivali⁸⁴, apoi Eutropius a intrat în conflict cu fostul aliat, Stilicho. În opoziție cu acesta, a reușit să determine senatul din Constantinopol să-l declare dușman public (*hostis publicus*); de asemenea, în alianță cu Gildo, a reușit să-l determine pe Stilicho să se retragă din Grecia⁸⁵. În anul următor, a asigurat numirea lui Ioan Chrysostomul ca patriarh de Constantinopol, câștigându-și astfel un puternic aliat⁸⁶.

În 399, Eutropius cunoaște culmea puterii, devenind primul consul eunuc din istoria imperiului roman⁸⁷. Dar, în același an, asistăm la căderea sa, în condițiile revoltei lui Gainas. Un alt amănunt, care nu trebuie pierdut din vedere, este contribuția Eudoxiei, soția lui Arcadius, la căderea lui Eutropius⁸⁸. Rolul ei în promovarea unei politici antibarbare devine evident din anul 400, când la prefectura pretoriului este promovat Aurelianus, în locul barbarofilului Caesarius⁸⁹.

Deci, în condițiile crizei anilor 395-401, există două grupări pro-germane, una civilă, în cadrul căreia se manifestă îndeosebi Rufinus, Eutropius și Caesarius, grupare ai cărei membri nu ezită de a lupta între ei pentru preeminență la curtea imperială. A doua grupare pro-germană, formată în special din militari de origine barbară, are ca membri marcați pe Gainas, Tribigild și Alaric, și se află în conflict cu gruparea civilă amintită mai sus. În sfârșit, exista și o a treia grupare, foarte eterogenă în compoziție, formată din senatori, funcționari, o parte a clerului, ce se împotrivesc influenței crescânde a barbarilor și ereticilor arieni: în această grupare, un rol dominant joacă Aurelianus, frate și succesor al barbarofilului Caesarius, amintit mai sus. Acestei grupări i se va alătura împărăteasa Eudoxia, a cărei influență în creștere este marcată de proclamarea ei ca Augusta și trimiterea portretului său în provinciile orientale, fapt neobișnuit⁹⁰.

În condițiile creșterii sentimentului antigermanic la curtea constantinopolitană, are loc reacția militarilor de origine germanică,

⁸³ Timasius: Zos., V. 8. 3-9; Bargus: Zos., V. 10. 1-3; Abundantius: Zos., V. 10. 4-5; Claud., *In Eutrop.*, I. 167 ff.

⁸⁴ Probabil în 397, cf. *PLRE*, I, pp. 853-859; E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 239.

⁸⁵ E. Stein, *Bas-Empire*, I, pp. 231-232.

⁸⁶ Soz., *HE*, VIII. 1. 19; cf. *PLRE*, II, p. 442.

⁸⁷ Soz., *HE*, VIII. 7; *PLRE*, II, s. v.

⁸⁸ E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 235.

⁸⁹ E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 235; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin, vol. I, tome I (325-1081)*, Paris, 1932, p. 117; *PLRE*, I, pp. 128-129.

⁹⁰ La 9 ianuarie 400.

concretizată în criza din anii 399-400⁹¹. În succesiunea foarte rapidă a evenimentelor, esențială este fluiditatea alianțelor: civili, militari, persoane particulare se succed cu rapiditate, în poziția de putere pe care o asigură proximitatea față de împărat⁹². Pe un alt plan, se desfășoară conflictul dintre Augusta și fostul protejat al lui Eutropius, Ioan Chrysostomul, pe tema luxului împărătesei. Ceea ce încearcă să câștige Ioan Chrysostomul este poziția privilegiată dobândită de Ambrosius de Milan asupra lui Theodosius. Încercarea sa eșuează, Augusta instrumentând depunerea lui Ioan Chrysostomul din scaunul patriarhal⁹³. Deznodământ al crizei anilor 395-401, este îndepărtarea militarilor de origine barbară de la conducerea statului, și instituirea unei guvernări de sorginte civilă, care va asigura stabilitatea pentru ultimii ani ai guvernării lui Arcadius. Dispariția Augustei în 404 duce și la îndepărtarea lui Aurelianus din prefectura pretoriului, locul acestuia fiind luat de Anthemius, virtual conducător al Imperiului de Răsărit în perioada 404-414. Guvernarea lui Anthemius se caracterizează prin nepotism, din acest punct de vedere similitudinea cu regimul lui Ausonius în Occident fiind izbitoare⁹⁴. Datorită incapacității lui Theodosius II de a governa, din cauza minoratului său⁹⁵, Anthemius devine adevărat regent al Imperiului de Răsărit, până în 414, când sora lui Theodosius, Pulcheria, a fost proclamată Augusta, și și-a asumat rolul dominant în conducerea statului⁹⁶.

Pulcheria și-a asumat educația fratelui său; datorită pietății sale, curtea lui Theodosius ia oalură monastică în timpul guvernării sale, iar sursele ne prezintă curtea constantinopolitană ca fiind dominată de clerici⁹⁷. Puterea Pulcheriei se baza în primul rând pe influența pe care o exercita asupra fratelui ei, și pe alianța cu Helion, *magister officiorum* începând cu 414. Pe de altă parte, influența lui Aurelianus, prefect al pretoriului în Orient între 414-416, fost conducător al partidei anti-germane în timpul crizei anilor 395-401, se menține până târziu. Remarcabilă este stabilitatea guvernării în timpul lui Theodosius II: în această perioadă, nu există crize interne de genul celei de la începutul secolului, în timp ce în Occident suntem martori la o cascadă de

⁹¹ Pentru descrierea evenimentelor, vezi A. H. M. Jones, *LRE*, pp. 178-179; E. Stein, *Bas-Empire*, I, pp. 236-237; A. A. Vasiliev, *op. cit.*, pp. 117-119.

⁹² Calitatea de *praefectus praetorio*, *magister militum praesentalis* sau *praepositus sacri cubiculi*.

⁹³ Pentru conflict, vezi Soz., *HE*, VIII. 16; Hyd. Lem., *Chron.*, 37 (s. a. 404); Av. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*, London & New York, 1994, p. 20.

⁹⁴ Cf. R. MacMullen, *op. cit.*, p. 126.

⁹⁵ La momentul morții lui Arcadius, în 408, Theodosius II avea 7 ani: cf. *PLRE*, II, p. 1100.

⁹⁶ Pentru rolul Pulcheriei în educația lui Theodosius, cf. Soz., *HE*, IX. 1.

⁹⁷ Theod. Cyr., *HE*, V. 37. 1-2 menționează că Theodosius II era influențat de clerici.

uzurpări⁹⁸, revolte și crize interne, determinate de conflicte între diverse centre de putere⁹⁹, totul coroborat cu creșterea puterii barbarilor. Mai degrabă, conflictele din Orient se duc la curtea imperială, într-o atmosferă de intrigi, și în care militarii au un rol foarte puțin însemnat¹⁰⁰.

Guvernarea civilă se remarcă prin faptul că disputa se desfășoară de data aceasta într-un cadru creștin. Cu toate acuzațiile de simpatii păgâne aduse cercului Eudociei, totuși, după cum a remarcat și Al. Cameron, disputa politică se desfășoară într-un cadru creștin¹⁰¹. Conflictul între Pulcheria și Eudocia este văzut de cronicari mai degrabă ca având o natură personală, decât una ideologică. De altfel, o revalorizare a păgânismului muribund ar fi fost dificilă, în contextul unei viguroase legislații antipăgâne promovate încă din timpul lui Theodosius I, dacă nu mai devreme¹⁰².

Uneori, conflictul pentru putere are o latură “de familie”; odată cu căsătoria lui Theodosius II cu Athenais-Eudocia, în 421, asistăm la creșterea influenței acesteia la curte: rudele și prietenii ei, constituind ceea ce mai târziu a fost definit ca fiind “cercul Eudociei”, au fost promovați în posturi importante¹⁰³.

Tot printre persoanele de sorginte civilă, există un personaj ce pare a nu se încadra în nici o grupare. Acesta este Fl. Senator, consul în 436 și *patricius*, descris ca fiind, pentru mai mult de 15 ani, printre cei mai influenți sfătuitori ai

⁹⁸ În a doua parte a domniei lui Honorius, au existat numeroase uzurpări în Occident: Marcus, Grațian, Constantin III în Britannia, 406 (ultimul a reușit să se mențină până în 411); Maximus, împotriva lui Constantin III, în Hispania, c. 409; în Gallia, uzurparca lui Iovinus și Sebastianus, 411-413, susținuți de regii barbari Gundahar și Goar; uzurpările lui Priscus Attalus, la Roma în 410, în Gallia 414; uzurparea lui Ioannes în Italia, 423-425.

⁹⁹ Revolta lui Heraclian în Africa, 413; revolta lui Bonifaciu în Africa, 427; conflictul între Stilicho și Honorius/partida antigermană, 408; conflictul între Actius și Galla Placidia, care susține diverși rivali ai acestuia: Felix, asasinat în 430; Bonifacius, ucis în 430; Sebastianus, 430-433.

¹⁰⁰ Pentru epoca lui Theodosius II, avem înregistrate doar două personaje de factură militară ce par să fi avut oarecare influență la Constantinopol: Fl. Plinta, rudă cu Aspar, *MVM* între 419-439; Zeno, isaurian de origine, care se remarcă începând cu 447; acesta avea funcția de *magister militum per Orientem*, fiind ostil lui Chrysaphius.

¹⁰¹ “Like most educated people of the time, Cyrus and Eudocia valued their classical culture – but not above their christianity”: Al. Cameron, *Literature and Society in the Early Byzantine World*, London, 1985, p. 289.

¹⁰² În timpul lui Theodosius II, au fost excluși din serviciul imperial de la palat cei care nu aveau aceeași religie cu împăratul: *C. Th.*, XVI. 5. 42, 14 nov. 408; păgânii erau excluși din armată, administrație publică și din funcția de judecător: *C. Th.*, XVI. XVI. 10. 21, 7 dec. 415; sacrificiile au fost prohibite, templele transformate în biserici creștine și pedeapsa cu moartea a fost decretată împotriva delicvenților: *C. Th.*, XVI. XVI. 10. 25, 14 nov. 435; pentru creștinarea structurilor oficiale ale imperiului, vezi și P. P. Joannou, *op. cit.*, pp. 81-108.

¹⁰³ Gessius, fratele Eudociei, devine *PPO Illyrici* în 421; Cyrus, persoană de rang senatorial, *PPO* între 439-441, *consul* în 441; Paulinus, *magister officiorum*, suspectat și că era amantul Eudociei; pentru mai multe detalii, vezi *PLRE*, II, s. v.; cf. Al. Cameron, *Literature and Society...*, pp. 217-289.

lui Theodosius II, și apoi ai lui Marcian¹⁰⁴. Fără a avea vreo calitate oficială, acesta poate fi comparat cu Datianus, în timpul lui Constantius II.

Personalizarea relațiilor între împărat și înalții funcționari atinge apogeul în timpul lui Theodosius II. Chiril din Alexandria ne prezintă o listă cu eunucii de la palat, în care sunt enumerate sumele primite de aceștia ca mită, în schimbul unor favoruri: în vârful listei, se situează Chryseros, probabil personajul cu cea mai mare influență la curte¹⁰⁵. O altă listă, de această dată într-o sursă târzie¹⁰⁶, ne prezintă eunucii care au avut influență asupra lui Theodosius II: Calapodius, Eutropius, Lausus și Chrysaphius¹⁰⁷, ultimul catalogat ca prieten apropiat al împăratului. Dintre aceștia, de departe se remarcă Chrysaphius, personaj atotputernic la Constantinopol, în perioada 443-450. Puterea sa s-a datorat mai ales abilității sale deosebite de a intriga, reușind astfel să manevreze între cele două centre de putere existente la curte, reprezentate de facțiunile Pulcheriei și a Eudociei. În sfârșit, Antiochus, tutore al lui Theodosius până în 414, *praepositus sacri cubiculi* în 421 și *patricius*, și-a datorat ascensiunea apropierei de gruparea lui Aurelianus, fiind un apropiat al lui Ioannes, *comes sacrarum largitionum* în 404¹⁰⁸. După anul 414, când Pulcheria a preluat puterea, Antiochus a fost depus, datorită comportamentului arogant și încercării sale de a-l domina pe împărat¹⁰⁹. Observăm deci că o încercare prea evidentă de a domina persoana imperială poate avea și consecințe nefaste pentru autorul încercării.

La moartea lui Theodosius, puterea lui Chrysaphius era practic de necontestat. Însă, datorită noului complex de împrejurări, legate de alegerea noului împărat, Pulcheria a reușit o adevărată lovitură de forță: pretinzând că se conformează ultimei dorințe a fratelui ei, și în acord cu Aspar, personaj de factură militară a cărui ascensiune la curte începuse încă din 424¹¹⁰, ea îl alege Augustus pe Marcian¹¹¹, și se căsătorește cu el. Pentru a consolida legitimitatea noului împărat, acesta este încoronat de patriarhul din Constantinopol, Anatolius¹¹². Imediat, eunucul Chrysaphius a fost executat, dar Pulcheria nu a

¹⁰⁴ Al. Cameron, *Literature and Society...*, p. 256.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ Lista lui Cedr., I. 587.

¹⁰⁷ Cândva între 439-443, a intrigat împotriva Pulcheriei; în 443, a reușit trimiterea în exil a lui Cyrus, apropiat al Eudociei; în 449 a încercat asasinarea lui Attila; de asemenea, s-a remarcat prin instigarea una împotriva alteia a celor două *Augusta*.

¹⁰⁸ Pentru Ioannes, cf. *PLRE*, II, p. 593.

¹⁰⁹ În anul 421, cf. Joh. Mal., 361; Zon., XIII. 22. 14-16.

¹¹⁰ Cf. *PLRE*, II, s. v.

¹¹¹ Descriș ca *domesticus* al lui Aspar; Proc., *BV*, I. 4. 7.

¹¹² E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 311.

pierdut prin aceasta decât un adversar. Fostul ei aliat, Aspar, devine adevăratul conducător al imperiului. Puterea sa, de necontestat până în 471¹¹³, se baza în principal pe ascendența pe care-l dobândise asupra trupelor, și pe relațiile de rudenie cu importante personaje barbare¹¹⁴. Observăm totuși că în această perioadă, succesul este determinant pentru menținerea militarilor la putere¹¹⁵. Ascensiunea lui Aspar poate fi văzută și ca reacție a militarilor, împotriva guvernării civile din timpul lui Theodosius II, când militarii au jucat mai întotdeauna un rol secundar. Începând cu Marcian, asistăm la creșterea rolului acestora. Totuși, față de perioada sfârșitului de secol IV, există o deosebire: aceea că acum, mai mult decât oricând, există factori concurențiali, concretizați în grupul familiei imperiale, unde mai ales soția împăratului devine transmițătoarea legitimității dinastice. Pe de altă parte, problema religioasă este resuscitată, în contextul luptelor christologice. Erezia monofizită va suscita aceleași controverse aprinse, legate de natura lui Christos, ca și cea ariană, cu un secol mai devreme. Contextul este oarecum același, în sensul că unii împărați susțin cauza monofizită, dar deosebirea majoră față de secolul al IV-lea constă în intervenția unor personaje de factură militară, care se opun autorității imperiale, pozând în campioni ai ortodoxiei¹¹⁶. Începând de la Marcian, asistăm și la creșterea rolului patriarhului de Constantinopol, care devine, prin participarea la ceremonia încoronării, un factor de legitimitate; este adevărat însă, că primatul său, chiar și numai în Orient, este în continuare contestat de episcopii de Alexandria, Ierusalim sau Antiochia.

Puterea lui Aspar se pare că atinge apogeul în 457; atunci, la moartea lui Marcian, se pare că senatul i-a propus să accepte purpura imperială¹¹⁷, dar acesta a refuzat. Din punct de vedere al legitimității dinastice, cel mai îndreptățit să ocupe tronul era *patricius* Anthemius, consul în 455, căsătorit cu Euphemia, fiica lui Marcian; Aspar însă l-a preferat pe Leo, din serviciul personal, și care părea mai ușor de manevrat.

¹¹³ Asasinat de eunucii de la palat, în timpul unui banchet dat de Leo: Iord., *Get.*, XLV; G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, Paris, 1956, p. 91; A. H. M. Jones, *LRE*, p. 223; Av. Cameron, *The Mediterranean World...*, p. 30; E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 361.

¹¹⁴ Era rudă prin alianță cu Fl. Plinta; rudă cu Theodoric Strabo: *PLRE*, II, s. v. *Fl. Ardabur Aspar*.

¹¹⁵ Expediția lui Basiliscus împotriva vandalilor, în 468, care a dus la dizgrațierea temporară a lui Aspar.

¹¹⁶ De exemplu, Illus, după retragerea în Orient, și revoltele lui Vitalian împotriva lui Anastasius, 513-515.

¹¹⁷ "Aliquando Aspari a senatu dicebatur, ut ipse fieret imperator: qui tale refertur dedisse responsum: <<timeo, ne per me consuetudo in regno nascatur>>": *Acta synhodi a. DI, Anagnosticum regis, M. G., Auctt. Antt.*, XII. 425, *apud* E. Stein, *Bas-Empire*, I, p. 353.

Tutela lui Aspar se dovedește a fi prea apăsătoare pentru Leo, care încearcă treptat să se elibereze de ea. În acest scop, el apelează la ajutorul isaurienilor, “barbarii din interiorul imperiului”. Începând cu 466, asistăm la creșterea progresivă a puterii lui Tarasicodissa, nobil isaurian, cunoscut mai degrabă sub numele de Zeno¹¹⁸. Acesta devine treptat foarte apropiat de Leo, încât Aspar realizează pericolul, și în 469, încearcă asasinarea acestuia. Dar, 2 ani mai târziu, Aspar este asasinat la un banchet dat de Leo; are loc reacția aliaților lui Aspar¹¹⁹, respinsă însă de gruparea adversă¹²⁰.

Accederea la putere a lui Zeno a determinat regruparea forțelor politice. Legătura fragilă a acestuia cu împăratul defunct¹²¹ dispărând, o conspirație se constituie, cu scop ultim detronarea lui Zeno și înlocuirea sa cu Patricius, amantul Augustei Verina¹²². Conspirația grupa facțiunea legitimistă a familiei imperiale¹²³, șefi barbari¹²⁴ și militari isaurieni, inițial susținători ai lui Zeno¹²⁵. Lipsit de sprijinul isaurienilor, care constituiau baza puterii sale, Zeno a fost obligat să se retragă în Isauria. Revenirea sa spectaculoasă în 476 este o consecință a politicii lui Basiliscus, care și-a înstrăinat apropiații, ceea ce i-a determinat pe aceștia să treacă de partea lui Zeno.

Caracteristic pentru regimul lui Zeno este faptul că baza puterii sale o constituie gruparea militarilor isaurieni. Domnia sa a fost una deosebit de dificilă, datorită dependenței sale de militarii isaurieni, și numeroaselor încercări de uzurpare a puterii de către gruparea legitimistă¹²⁶.

¹¹⁸ Pentru cariera lui Zeno, vezi *PLRE*, II, s. v.

¹¹⁹ *Comes* Ostrys atacă palatul imperial, cu *bucellarii* goți ai lui Aspar; respins de *excubitores*, s-a refugiat în Thracia, la Theodoric Strabo; are loc revolta lui Theodoric Strabo, aplanată în 473 prin numirea acestuia ca *magister militum praesentalis*.

¹²⁰ Constituită din Heraclius, *MVM per Thracias*; Zeno, *MVM per Orientem* și Basiliscus, fratele împărătesei Verina, la acea dată probabil *MVM praesentalis*: cf. *PLRE*, II, s. v.

¹²¹ Prin fiul său Leo II, care l-a proclamat Augustus, dar a murit în același an, 474.

¹²² Cf. *PLRE*, II, s. v.

¹²³ Participanți la conspirație erau Verina Augusta, Basiliscus, fratele acesteia, Armatus, nepotul lor, Marcianus, fiul lui Anthemius Augustus și căsătorit cu Leontia, o altă fiică a lui Leo I.

¹²⁴ Theodoric Strabo, conducător al unei ramuri a ostrogoților, care s-a remarcat încă din timpul lui Leo, ca susținător al lui Aspar; în 476, se spune despre el că dorea să răstoarne guvernarea imperială în Orient, după modelul lui Odoacru: Malch., fr. 11, în *PLRE*, II, p. 1075.

¹²⁵ Grupare condusă de isaurianul Illus și fratele său Trocundus.

¹²⁶ În 479, Marcianus, Procopius Anthemius și Romulus, fiii lui Anthemius Augustus, au încercat uzurparea puterii imperiale; motivul invocat era faptul că Marcianus era căsătorit cu Leontia, o altă fiică a lui Leo I, și se considera mai îndreptățit decât Zeno să ocupe tronul; complotul din 480, organizat de Epinicus, Dionysius și Thraustila; în 484, uzurparea lui Leontius, proclamat împărat de Verina Augusta, probabil cel mai periculos eveniment din timpul domniei lui Zeno; atunci s-a constituit o coaliție a forțelor legitimiste (Verina Augusta) și a grupării isauriene (Illus și Trocundus) înfrântă cu dificultate de Zeno, cu ajutorul lui Theodoric Amalul, Ioannes Scythia și al unei grupări isauriene, reprezentată de Cottomenes și Longinus de Cardala; pentru descrierea evenimentelor, cf. E. Stein, *Bas-Empire*, II, p. 9 ff.

Pe de altă parte, nu trebuie uitată implicarea șefilor barbari în evenimente: Theodoric Strabo și Theodoric Amalul își vor urma propriile interese, și nu de puține ori asistăm la trădări spectaculoase, pentru simplul fapt că adversarii au promis mai multe avantaje¹²⁷.

Componenta religioasă a conflictului are și ea un rol determinant; din acest punct de vedere, domnia lui Zeno pare mai degrabă o tiranie monofizită împotriva ortodocșilor, și uneori opoziția lui Zeno pozează în câmpionii ai ortodoxiei¹²⁸.

Pe de altă parte, este de menționat și existența unei facțiuni civile, fără mare influență în viața politică, reprezentată de împărăteasa Ariadna și eunucul Urbicius, și care pare să-l fi sprijinit pe Zeno¹²⁹. Eunucul Urbicius, menționat mai sus, pare să fi fost implicat și în alegerea lui Anastasius; prezența sa la ceremonia încoronării este menționată de surse¹³⁰, ceea ce denotă că avea un rol destul de important la curte.

Domnia lui Anastasius este marcată de două conflicte importante: conflictul cu isaurienii, care avea ca finalitate eliminarea acestora din viața publică, și care s-a realizat după un adevărat război civil¹³¹; celălalt conflict este legat de politica religioasă monofizită a lui Anastasius. Pe de altă parte, se pare că, din nou, soția împăratului defunct a avut un rol important în alegerea noului împărat¹³². Promovarea unui membru al personalului domestic imperial¹³³ și care în mod evident nu făcea parte din gruparea isauriană a declanșat revolta militarilor. Pentru a-i combate, Anastasius s-a folosit (mai ales) de două personaje de factură militară, dar de origine tragică: Ioannes Scytha, *MVM per Orientem* la data ascensiunii lui Anastasius, și Fl. Ioannes, supranumit și Gibbus, *MVM praesentalis* în 492, data declanșării revoltei¹³⁴. Revolta

¹²⁷ Episodul uzurpării lui Basiliscus este elocvent în acest sens.

¹²⁸ În 484, coaliția anti-Zeno a căpătat aparent și o tentă religioasă: atunci, Illus a pozat în campion al ortodoxiei, sperând în ralierea acestora împotriva monofizitului Zeno; printre aderenții lui Illus, găsim chiar și un filosof neoplatonic, Pamprepius, ceea ce ne duce la concluzia că Illus încerca să-și ralieze blocul cultelor neacceptate oficial.

¹²⁹ Urbicius este creditat cu o încercare de asasinare a lui Illus, în 481, din ordinul Ariadnei, eșuată: Joh. Mal., fr. 35; Joh. Mal. (slav.), p. 105, Theoph. A. M. 5972, cf. *PLRE*, II, p. 1189; de asemenea, Urbicius a fost catalogat ca *praepositus sacri cubiculi* sub 7 împărați (exagerare) și se spunea despre el că este creator de împărați: Theodosius, *De Situ terrae Sanctae*, 28 (=CSEL, 39, p. 148, 13 ff.), în *PLRE*, II, p. 1188.

¹³⁰ Zon., XIV. 3. 1; Cedr. I. 626; Const. Porph., *De caer.*, 92; vezi și *PLRE*, II, s. v.

¹³¹ Care a avut loc între c. 492-498, când ultimii șefi isaurieni au fost capturați.

¹³² Pentru rolul Ariadnei și detalii privind alegerea lui Anastasius, vezi E. Stein, *Bas-Empire*, II, pp. 77-78; *PLRE*, II, s. v. *Aelia Ariadne* și s. v. *Anastasius*.

¹³³ Anastasius era decurion al silentiarilor: Const. Porph., *De caer.*, 92 (*silentarius*); cf. E. Stein, *Bas-Empire*, II, p. 77.

¹³⁴ Cf. *PLRE*, II, s. v. *Fl. Ioannes qui et Gibbus*.

isaurienilor a fost înfrântă cu dificultate, și la capătul ei suntem martori la eliminarea din viața politică a isaurienilor¹³⁵.

Pe de altă parte, Anastasius s-a văzut confruntat cu o opoziție religioasă deosebit de activă. Încă înaintea ceremoniei de încoronare, Anastasius a remis patriarhului Euphemius un document prin care se angaja să respecte ortodoxia¹³⁶, nerespectat ulterior. Politica sa de promovare a confesiunii monofizite a dus într-o primă fază la revolte ale facțiunilor din circ¹³⁷, apoi chiar la reacții din partea militarilor ortodocși¹³⁸. În contextul revoltei lui Vitalian, Anastasius beneficiază de ajutorul lui Marinus, ex prefect al pretoriului în Orient, care repurtează o victorie decisivă asupra rebelului, în 515, reușind să stabilizeze regimul. Totuși, în ciuda conflictelor prelungite din timpul domniei sale, regimul lui Anastasius pare să fi fost dominat de gruparea civilă, militarii având doar un rol secundar. Aceasta, și datorită faptului că guvernarea lui Anastasius are un pronunțat caracter reformator: în domeniul militar, armata de campanie este “debarbarizată”, ceea ce duce la scăderea rolului militarilor în viața politică; pe de altă parte, în ciuda conflictului religios, administrația lui Anastasius a fost un adevărat succes; în acest sens, E. Stein îi caracterizează domnia ca fiind “cea care a pregătit apogeul puterii și civilizației bizantine”¹³⁹. Preponderența civililor este manifestă în episodul alegerii noului împărat, la moartea lui Anastasius. Atunci *praepositus sacri cubiculi* Amantius, despre care Evagrius ne relatează că “avea o mare influență”¹⁴⁰, și-a pregătit propriul *domesticus*, pe Theocritus, pentru a deveni împărat. În acest scop, l-a mituit pe Iustin, la acea dată *comes excubitorum*, pentru a-l susține, dar Iustin a folosit banii pentru a-și asigura propria numire¹⁴¹. În continuare, același Amantius a inițiat o conspirație, pentru a-l înlocui pe Iustin cu Theocritus, și în acest scop, a provocat tulburări în capitală¹⁴². În

¹³⁵ Eliminarea chiar în sens fizic, șefii isaurieni răsculați fiind uciși în decursul războiului: Lilingis și un frate al lui Indes în 492, Athenodorus, Theodorus, Longinus de Cardala și ceilalți Longinus, fratele lui Zeno, în jurul anului 497, iar Indes și Longinus de Selinus, în 498, anul înfrângerii definitive a revoltei; pentru detalii, vezi E. Stein, *Bas-Empire*, II, pp. 82-84.

¹³⁶ La 11 aprilie 491.

¹³⁷ Cea mai importantă a fost cea a ortodocșilor din Constantinopol, împotriva monofiziților, 6-8 nov. 512; răsculații intenționau proclamarea ca împărat a lui Areobind, care însă s-a eschivat; Anastasius s-a prezentat în circ fără diademă (8 nov. 512), reușind să liniștească răscoala: E. Stein, *Bas-Empire*, pp. 177-178.

¹³⁸ Revoltele lui Vitalian, 513-515, cu un pronunțat caracter religios; obiectivul declarat al lui Vitalian era apărarea ortodoxiei împotriva împăratului monofizit.

¹³⁹ E. Stein, *Bas-Empire*, II, p. 192.

¹⁴⁰ Evagr., *HE*, IV, 2, în *PLRE*, II, p. 67.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² La conspirație au luat parte Amantius, Theocritus, Misael, Andreas și Ardabur; conspirația a fost descoperită, Amantius, Andreas și Theocritus au fost executați, iar alți *cubicularii* au fost exilați: vezi E. Stein, *Bas-Empire*, II, p. 224; *PLRE*, II, s. v. *Amantius*.

timpul lui Iustin, puterea imperială o prefigurează pe cea din timpul lui Iustinian¹⁴³. Cei doi nepoți ai împăratului, Germanus și Iustinian, par să fi jucat un rol principal în controlarea autorității imperiale¹⁴⁴. Pe de altă parte, domnia lui Iustin marchează o ruptură cu epoca anterioară; transferul de putere se realizează prin depunerea lui Marinus, fost prefect al pretoriului în timpul lui Anastasius, și înlocuirea sa cu *patricius* Apion, fidel al noului regim. De asemenea, Vitalian, inițiator al revoltelor pro-ortodoxe în timpul lui Anastasius, este promovat la funcția de *MVM praesentalis*¹⁴⁵. Conflictul de interese între Vitalian și Iustinian a fost în cele din urmă tranșat în favoarea ultimului, inspirator al asasinării lui Vitalian în 520¹⁴⁶. Etapele ascensiunii lui Iustinian se succed rapid¹⁴⁷, și succesiunea puterii, la moartea lui Iustin, se petrece fără nici un incident.

Domnia lui Iustinian se caracterizează prin politica de familie. Rolul Theoderei în influențarea împăratului este atât de pregnant, încât unii autori sugerează existența în fapt a unei diarhii¹⁴⁸. În aceeași ordine de idei, Iustinian a beneficiat de sprijinul rudelor în menținerea la putere¹⁴⁹, și de cel al unor persoane din structurile puterii, extrem de loiale¹⁵⁰. Pe de altă parte, Theodora își avea propriul cerc de favoriți, care-i includea pe Narses și pe Antonina, soția lui Belisarius. Rolul militarilor pare să fi fost acela al unor auxiliari docili; de

¹⁴³ În această perioadă, puterea imperială pare să fi devenit o afacere de familie, datorită rolului crescând al rudelor imperiale în viața politică.

¹⁴⁴ Germanus, militar capabil, devine *magister militum per Thracias*, zonă periclitată de invaziile anților și sclavinilor; Iustinian este ridicat la rangul de *illustris comes*, iar influența sa asupra lui Iustin este într-o continuă creștere; pentru influența exercitată de Iustinian asupra lui Iustin, vezi A. H. M. Jones, *LRE*, p. 268.

¹⁴⁵ E. Stein, *Bas-Empire*, II, p. 225.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 230.

¹⁴⁷ În 520, după asasinarea lui Vitalian, Iustinian l-a moștenit funcția de *MVM praesentalis*; în 521, Iustinian devine consul; cândva între 520 și 524, Iustinian a promulgat o lege în favoarea nepotului său, prin care se permitea acțiunilor care renunță la profesiunea lor să se căsătorească cu oameni onești, chiar și de cel mai înalt rang; în 526, Iustinian devine *nobilissimus*, pentru ca la 1 apr. 527 să i se confere demnitatea de Augustus; la 4 apr. 527, Iustinian este încoronat de patriarh, iar Theodora devine Augusta: vezi și Procop. *Hist. Arc.*, 9. 52; pentru detalii, cf. E. Stein, *Bas-Empire*, II, p. 230 ff.

¹⁴⁸ Procop., *Hist. Arc.*, 14. 1-15; 15. 11-17.

¹⁴⁹ Dintre aceștia, se remarcă Germanus, vărul împăratului, persoană de factură militară și loial chiar și în contextul complotului lui Artabanus, care urmărea atragerea sa în conspirație: E. Stein, *Bas-Empire*, II, pp. 590-591; Boraides și Iustus, veri ai lui Iustinian, care în contextul răscoalei Nika, l-au sprijinit pe împărat: Proc., *BP*, I. 24. 53; *BG*, III. 31. 17; în a doua parte a domniei, creșterea influenței lui Iustin, fiul surorii sale Vigilantia, cunoscut ulterior sub numele de Iustin II, și a lui Iustin, fiul lui Germanus: cf. E. Stein, *Bas-Empire*, II, p. 743.

¹⁵⁰ Belisarius, din apr. 529 *magister militum per Orientem*, cel mai loial general al lui Iustinian; Buzes, *MVM* în Lazica; Ioan de Cappadocia, *PPO* între 531-541, un administrator deosebit de capabil.

altfel, prin politica sa de refacere a imperiului roman, Iustinian contribuie la satisfacerea orgoliului militarilor, iar prin conferirea de onoruri, reușește să controleze ambițiile acestora¹⁵¹. Singurul caz în care domnia lui Iustinian pare să fi fost periclitată, este episodul răscoalei Nika; atunci, facțiunile revoltate l-au proclamat împărat pe Hypatius, nepot al lui Anastasius, împotriva dorinței acestuia¹⁵², și doar hotărârea Theoderei l-a salvat pe împărat de la dezastru. Este adevărat, au existat și conspirații ce atentau la viața împăratului¹⁵³, dar ele au loc târziu, după moartea Theoderei, și au mai degrabă la bază motive personale.

Concluzionând deci, în perioada cuprinsă între Dioclețian și Iustinian există o multitudine de modalități de manifestare a grupurilor de presiune. De la impunerea agresivă a militarilor, până la persuasiunea favoriților, se încearcă prin diverse mijloace controlarea autorității imperiale. În acest sens, “privatizarea” relațiilor între persoana imperială și membrii elitei politice a dus treptat la creșterea rolului familiei imperiale. De la Constantin, un nou factor își face apariția în viața politică, și anume creștinismul. Contextul religios va cunoaște o treptată ascendență, pentru ca la sfârșitul secolului V să devină determinant în ceea ce privește relațiile între persoana imperială și supușii săi. Episcopii încearcă, și uneori chiar reușesc, controlarea autorității imperiale; aceasta se face însă doar atunci când și împăratul are o disponibilitate în acest sens.

Rolul militarilor a variat în funcție de epocă: în perioada de maximă barbarizare a armatei, asistăm la creșterea rolului generalilor de origine barbară, atât în Orient, cât și în Occident; pe de altă parte, împărații încearcă crearea unui balans al puterii, prin promovarea uneori deliberată a unor facțiuni civile. Ca lideri ai acestor facțiuni civile, de cele mai multe ori îl găsim pe prefectul pretoriului; în acest sens, funcția de *magister officiorum* pare să fi fost o treaptă intermediară în ascensiunea spre controlul puterii imperiale.

Eunucii, și în special *praepositus sacri cubiculi*, par să fi avut un rol important în perioada în discuție, datorită (din nou) personalizării relațiilor. Datorită proximității lor față de persoana imperială, ei reușesc influențarea acesteia în sensul dorit. Pe de altă parte, datorită “anormalității” lor, ei sunt priviți cu suspiciune de celelalte grupuri de presiune, și înlăturați cât mai rapid posibil; de multe ori, asistăm la crearea de adevărate coaliții pentru distrugerea influenței acestor personaje.

¹⁵¹ Este semnificativ episodul în care Belisarius refuză coroana regatului ostrogot, preferând să rămână un supus devotat al lui Iustinian: Proc., *BG.* II. 30. 1-4.

¹⁵² Cf. E. Stein, *Bas-Empire*, II, p. 450 ff.

¹⁵³ Complotul lui Artabanus, *magister militum praesentalis*, Arsaces și Chanaranges, post 548; nov. 562: atentatul eșuat organizat de Marcellus, Ablabius și Sergius, în care s-a încercat implicarea lui Belisarius.

La fel ca în Occident, aristocrațiile locale par să fi avut un rol important. Legate de locul de origine al împăratului, ele se transformă din elite locale în elite centrale, odată cu accederea la putere a unui reprezentant al lor; uneori însă, este necesară intervenția armată pentru înlăturarea lor.

Rolul familiei imperiale crește odată cu trecerea timpului, dar cunoaște și fluctuații, în funcție de abilitatea și dorința acestora de putere. Punctul culminant este atins în perioada Iustin-Iustinian, când putem vorbi de o adevărată diarhie în conducerea statului. În cadrul familiei, soția și mama împăratului ocupă un loc deosebit de important, ele ajungând să aibă un rol determinant referitor la preluarea puterii imperiale și crearea legăturii dinastice cu împăratul defunct.

Singura legătură între aceste grupuri de presiune este ambiția și dorința de putere. Ambiția, legată de câștigarea de prestigiu și avere, cu tot ceea ce implică acestea. Dorința de putere, în sensul că persoana imperială devine un simplu pion într-o partidă politică, ce are ca scop ultim dominarea a cât mai multe persoane; depinde însă și de dorința persoanei imperiale de a se lăsa dominată.

Abrevieri:

E. Stein, *Bas-Empire*: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, Paris-Bruxelles-Amsterdam, vol. I: 1959, vol. II: 1949.

PLRE, I: A. H. M. Jones, J. R. Martindale, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Cambridge, 1971, vol. I.

PLRE, II: J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Cambridge, 1980, vol. II.

A. H. M. Jones, *LRE*: A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, Oxford, 1964.

MVM: *magister utriusque militiae*.

PPO: *praefectus praetorio*.

DOBROGEA ÎN EPOCA DOMINATULUI. ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ

ALEXANDRU BARNEA

1. Orașe și târguri

Imperiul roman târziu era o aglomerare de orașe (*civitates*; gr. *poleis*), comunități autoguvermate răspunzând de ariile ocupate și de teritoriile lor, variind destul de mult ca dimensiuni și structură social-economică. Marea majoritate a orașelor era esențialmente rurală, veniturile lor datorându-se în special agriculturii, iar centrele urbane propriu-zise aveau o importanță economică relativ minoră. Ele funcționau mai curând ca piață a propriului teritoriu, având totodată rolul de centru administrativ, de sediu al sfatului și magistraților, de centru religios și, în situații anume, de sediu al episcopului, având și rolul de centru social și tot mai mult, prin comparație cu epoca Principatului, de reședință a marilor proprietari de pământuri. Chiar dacă este în general justă, această imagine a poziției orașului în viața Imperiului (în special a celui de Răsărit) poate părea statică dacă nu se observă că datele oferite de sursele literare duc la concluzia că, în decursul epocii Dominatului, asistăm la o decădere treptată a autonomiei orașelor, în aceeași măsură crescând amestecul administrației în viața comunității urbane. Însemnătatea în continuă scădere a orașelor n-a fost însă, după cum de altfel s-a mai arătat, motivul principal al decăderii lumii antice; acest fenomen a reprezentat în realitate doar o verigă, e drept, foarte importantă, a unei atari evoluții, care a pus bazele unui nou fel de organizare social-economică. În ceea ce privește cadrul evoluției așezărilor urbane, este de menționat că, deja în cursul epocii Principatului și cu deosebire în epoca Dominatului, curiile și curialii își pierdeau tot mai mult importanța, astfel că instituțiile și respectivele magistraturi au fost desființate în timpul lui Anastasius, locul lor fiind luat în orașele de Imperiu de *vindices*, care aveau rolul de a strânge impozitele cu ajutorul unui fel de arendași.

Iustinian a încercat, fără succes însă, o reparare a eșecului acestei inițiative, revenind la curiali. Locul curiei l-au luat de fapt, în cursul secolului al VI-lea - și potrivit descoperirilor epigrafice din Dobrogea, procesul pare să fi început deja din a doua jumătate a secolului precedent, urmând a fi fost doar legiferat sub Iustinian - de către episcopi, aceștia devenind *proteuontes* (gr.), adică „frunțașii” și *ktetores* (gr.) sau *possessores* (lat.). Un personaj foarte important în oraș era reprezentat prin cel ce se numea *pater poleos* (gr.) sau *pater civitatis* (lat.), unele cetăți avându-l în aceeași poziție centrală pe *defensor civitatis* (lat.), iar în grija acestora se aflau lucrările publice, treburile edilitare. De altfel, încă *Novella* a 128-a numea, sub Iustinian, trei categorii importante de cetățeni ai orașului: *proteuontes*, *ktetores* și *oiketores* (gr.), ultimii fiind și cei mai puțin avuți, iar primilor, sub supravegherea episcopului, revocându-le rolul de conducere. Episcopul ținea și locul lui *defensor civitatis*, în cazuri, pe cât se pare, destul de numeroase, acesta fiind și reprezentatul orașului.

De altfel, încă din timpul împăratului Zenon era stabilită regula ca fiecare oraș să aibă episcopul său (*Cod. Iust.* I, 3, 35), regulă nu întotdeauna respectată, deoarece erau situații în care același episcop avea în subordine câte două-trei orașe. Important este că, în general, prin *polis* se înțelegea de obicei orașul împreună cu teritoriul său și că orașul reprezenta unitatea de bază a administrației și a bisericii. Acesta era un centru pentru comerț și pentru producția meșteșugărească și tot aici se practicau schimburile comerciale dintre oraș și teritoriul înconjurător; tot aici locuia, în majoritatea cazurilor, și o bună parte a agricultorilor. De fapt, caracterul agrar, pe lângă cel de consum și cel meșteșugăresc al orașelor bizantine timpurii era nu numai foarte important dar și predominant în situația orașelor mici din provincie. Cum se poate constata și din analiza vieții economice, aspectele din urmă, cu deosebire cele privind caracterul agrar și de schimb pentru care s-a adoptat chiar din titlu termenul convențional de „târguri”, folosit mai întâi pentru antichitatea romană de pe teritoriul României de D. Tudor, au fost destul de bine verificate pentru teritoriul Dobrogei romane. Aceasta cu atât mai mult cu cât, în epoca Dominatului, s-a putut observa specificul predominant comercial, de schimb, caracteristic unor așezări fortificate cu aspect urban, mai ales între cele amplasate pe limes, de felul celei de la Dinogetia. Revenind la noțiunea din nou convențională pentru o istorie scrisă la finele secolului al XX-lea, de „oraș”, vor trebui definiți termenii în care această entitate era văzută și înțeleasă în antichitatea târzie. Din punct de vedere juridic, în secolul al VI-lea s-a conturat o situație al cărei curs începuse deja mai devreme: noțiunea de *ius civitatis* devenise, ca însemnătate, secundară și aceasta deoarece nu dreptul, ca în epoca Principatului, ci mai curând edificiile făceau dintr-o așezare sau alta un oraș recunoscut ca atare. Pornind de la această afirmație din urmă, s-au distins

pentru perioada la care ne referim ca expresie a evoluției din epoca Dominatului, - este cazul unui cercetător de dată mai recentă ca D. Claude - patru grupări sau categorii de orașe, după cum urmează: 1. fundări dinastice de tipul Iustiniana Prima; 2. orașe așa-numite „sfinte” ca Sf. Mina, Serghioupolis ș.a., unde de obicei exista o așezare mai veche; 3. *castella*, a căror ascensiune la categoria de orașe a fost înlesnită de creștinism din momentul în care acestea deveneau reședințe ale unor episcopi. Este aici și cazul multor „orașe” *phouria* (gr.) după Procopius, de la Dunărea de Jos și din Balcani, însuși Iustinian nefăcând distincția între *poleis* (gr.) și *castra*; 4. sate transformate în orașe care, prin specificul lor, păstrau un caracter predominant agrar. Cazuri tipice pentru această categorie în Dobrogea pot fi considerate Ulmetum și Libida.

Mai departe, nu trebuie neglijat rolul dublu al orașelor din dreapta Dunării, de avut în vedere pentru aproape toată epoca Dominatului, anume acela de romanizare și creștinare, cele două fenomene sprijinindu-se reciproc și fiind favorizate chiar de statutul orașelor mari sau mici, care funcționau atâta vreme cât zidurile de apărare le-au mai putut fi de folos, ca reședințe ale administrației lumești și spirituale, după cum nota același D. Claude. Această evoluție a orașelor până în secolul al VI-lea inclusiv, când au ajuns centre și adăpost pentru majoritatea covârșitoare a populației, a însemnat și încheierea celei mai importante etape, decisive se poate spune, a procesului de romanizare, etapă desăvârșită pe fondul unei nivelări a deosebirilor care marcau anterior orașele „grecești” și „romane” din Scythia Minor.

Pomind de la aceste aspecte generale și teoretice cu unele notări specifice ale organizării administrative și urbane din epoca Dominatului, devine deosebit de utilă în cele ce urmează o analiză mai apropiată a situației și evoluției așezărilor urbane și quasi-urbane fortificate cunoscute în provinciile romane târzii Scythia Minor și Moesia Secunda, care acoperă parțial teritoriul Dobrogei. Nu este locul, aici, al unui repertoriu complet al așezărilor numite împreună cu teritoriile lor, întrucât acesta se poate reconstitui prin utilizarea câtorva dintre lucrările citate în bibliografia capitolului de față. În schimb, trebuie notat faptul că aspectele teoretice generale avute mai sus în vedere s-au conturat ceva mai clar abia în ultimele decenii, fără însă ca în prezent să existe un sistem încheiat pentru întreg Imperiul de Răsărit. Totodată, tocmai acestei vieți urbane al cărei obiect îl face studiul de față îi corespunde înfățișarea cel mai complet reconstituibilă care se observă arheologic pe teritoriul Dobrogei, incluzând aici și celelalte surse, dintre care mai substanțiale sunt cele epigrafice și literare. În repertoriile notabile până de curând, sunt de avut în vedere pentru teritoriul Dobrogei aproape 40 de așezări fortificate, orașe și târguri, situate, unele de-a lungul Dunării, în dreapta în special, dar și pe malul stâng, altele în interiorul regiunii și un număr semnificativ pe litoralul Mării Negre. Dintre

acestea, cca 15 au păstrat rolul unor capitale de teritorii și vor fi devenit în secolele V - VI și sedii ale episcopatelor din interiorul provinciei romane, iar între ele, cea mai importantă așezare urbană prin statut și poziție, care, datorită documentației de care dispune, este și destul de bine cunoscută, rămâne orașul Tomis, capitala provinciei Scythia.

După distrugerile gotice, prima refacere mai semnificativă din oraș este menționată epigrafic abia în timpul lui Dioclețian, în cuprinsul anilor 285 - 292, chiar dacă nu aceea va fi reprezentat începutul decât pentru epoca Dominatului. Lectura inscripției care se leagă cel mai îndeaproape de evenimentul menționat oferă posibilitatea unor interpretări importante pentru organizarea provinciei din acel moment, mai ales prin partea finală a textului: ... *porta[m civi/ta]ti praesida[li/cur(ante)] C(aio) Aur(elio) F(irminiano) v(iro) p(erfectissimo) - [devo]tissimo n[umini Aug(ustorum) / ci] vitas [Tomitanorum fec(it)], ...* „prin grija lui C. Aurelius Firminianus, bărbat de rang ecvestru, prea credincios voinței Auguștilor, cetatea tomitanilor a (re)făcut poarta cetății de reședință a guvernatorului”. Așadar, într-un moment în care, cum s-a văzut deja, puterea militară era separată de cea administrativ-civilă, comandantul militar al provinciei (*dux*) se ocupa, desigur *manu militari* dar și cu ajutorul tomitanilor, de refacerea a cel puțin unei porți și probabil a unor porțiuni din incinta cetății de reședință a guvernatorului provinciei (*praeses*). Încercând aici o generalizare și având în vedere și exemplul cetății Cius (Gârliciu, jud. Constanța) refăcute de Valens sau alte detalii ulterioare, astfel de lucrări reveneau în cea mai mare măsură armatei, cetățenii rezumându-se mai curând la rolul onorific decât fizic, sarcinile de asemenea fel (obligații legiferate numite *munera*) fiind achitate îndeobște în bani. În altă ordine de idei, dar legat din nou, mai aproape, de lectura aceleiași inscripții, precizarea de acolo *civitati praesidali* ar putea duce la începutul rezolvării problemei localizării Constantianei. Astfel, faptul că în inscripție se face, prin cuvintele citate, o circumscriere care în alte condiții ar fi putut lipsi, poate semnifica existența din timpul lui Dioclețian, justificată chiar prin reglementările în vigoare de la acea dată, a unei așezări de la Tomis care nu era *paraesidalis* ci sediu al comandantului (*dux*) și care, ulterior dezvoltându-se, a putut căpăta numele nou de Constantia(na). În care caz, de aici se va fi tras numele de Constantia notat cu mult mai târziu de Constantin Porfirogenetul (*De administrando Imperio*, 9, 78 - 101), când acesta prelua de fapt informații de la Hierocles (*Synecdemos*, 1, 58 - 60). Inscripția de mai sus reprezintă totodată - caz rar în documentația epigrafică din imperiu a epocii - atestarea foarte precisă a separării dintre organizarea administrativă și cea militară datorate în fapt lui Dioclețian și juridic tetrarhiei. Exista, prin urmare, în capitala provinciei nou constituite prin reorganizarea administrativă deja menționată, un *praeses* (guvernator), din moment ce poarta reconstituită

aparținea unei cetăți (*civitas*) calificate drept *praesidialis*. Cum s-a văzut, lucrarea era dirijată de comandantul militar (*dux*) al aceleiași provincii. În plus, faptul că documentul citat neglijează rolul și numele guvernatorului poate sugera o preeminență față de acesta a comandantului, poate și din cauză că provincia încorporează un fragment foarte important de *limes*. Revenind la efectele operei de reconstrucție datorate tetrarhiei pentru Tomis, sunt de menționat încă două inscripții (IGLR 1 și 2), una de mulțumiri aduse lui Dioclețian, pusă de grecii din oraș, iar cealaltă dedicată comandantului menționat mai sus, care împreună arată implicarea oficialităților și armatei la asigurarea protecției noii capitale de provincie și a locuitorilor ei.

Dincolo de aspectul defensiv și de rolul militar al cetății Tomis din a doua jumătate a secolului al III-lea, când aceasta trebuia să facă față nu numai atacurilor terestre dar și dinspre mare (Suidas, IV, 389), se poate remarca mai târziu, între anii 320 - 324, cel mai probabil prin dispozițiile datorate lui Licinius, includerea tomitanilor tineri în obligativitatea serviciului militar (*Acta Sanctorum*, I, 82, 133, 134). Ulterior, pentru vremea lui Valens, orașul era socotit *urbs magna et opulenta* adică „oraș mare și bogat” (*ibidem*, III, 235), în pasajul referitor la Bretanio, reluat în aceiași termeni mai înainte și de Sozomenos (VI, 21, 2-6): *metropolis megale kai eudaimon* (gr.). În privința evenimentelor petrecute la Tomis în timpul domniei lui Theodosius I, prin anul 386 este de reținut prezența garnizoanei romane dar și a federațiilor goți așezați în afara zidurilor cetății, poziție notată în acest caz de Zosimos (IV, 40) și confirmată parțial pe cale arheologică pentru aceeași vreme la Tropaeum Traiani. Din același pasaj rezultă din nou și câtă importanță aveau pentru oraș zidurile de apărare prevăzute cu porți, a căror refacere datând mai cu seamă din a doua jumătate a secolului al IV-lea trebuie să se fi petrecut încă sub Valens, așa cum, sigur documentat epigrafic și literar, se întâlnise la Cius (Gârliciu), pe limesul dunărean.

După evenimentele mai puțin prielnice pentru viața orașelor dobrogene din secolul al V-lea, „cetatea tomitană”, așa cum o numea Papa Hormisdas (217, 6), apare din timpul lui Anastasius ca deja refăcută, cel mai târziu la începutul secolului al VI-lea (IGLR, 7). Procopius (*De aed.*, IV, 11, 20) o va înregistra mai târziu pe lista lui ca ridicată de Iustinian, deși, desigur, inițierea lucrărilor era mai veche. La refaceri ale zidurilor incintei din aceeași epocă, ultimele înregistrate în epocă la Tomis, se referă și alte două inscripții (IGLR, 8 și 9), unde se constată din nou contribuția populației civile, probabil mai curând tot de natură financiară, ca și mai devreme, la punerea în operă a unor lucrări cu scop defensiv.

Rolul de metropolă administrativă, militară și religioasă al orașului Tomis, în calitatea sa de capitală de provincie în epoca Dominatului, i-a adus și o creștere economică și o dezvoltare urbană pe măsură. Zidul de incintă mai sus

amintit, atât cât s-a păstrat, rămâne o mărturie în acest sens, iar dintre construcțiile mai ample cunoscute, edificiul cu mozaic pavimantar policrom adăpostind la nivelul inferior depozite de mărfuri constituie unul dintre cele mai impunătoare ansambluri urbane cunoscute în orașele târzii din Pontul Stâng. Acest complex, care făcea legătura organică între centrul urban și portul orașului, cel mai important al provinciei, a funcționat cu o serie de modificări și reparații de la începutul epocii Dominatului până în cursul secolului al VI-lea inclusiv. La aceste funcționalități, cărora le corespund și alte amenajări de interes edilitar, se adaugă atelierile meșteșugărești din aria extinsă a orașului târziu, care au funcționat cu deosebire din a doua jumătate a secolului al V-lea, legându-se astfel și de activitatea constructivă mai amplu reluată sub Anastasius. Motivația acestei datări se justifică direct, atât cât îngăduie documentarea locală în mod firesc tributară și suprapunerii orașului modern peste cel antic, dar și prin analogie cu alte așezări dobrogene (Dinogetia, Histria, Sacidava ș.a.). Se petrecea, de fapt, din acel moment, o revitalizare a mobilităților și funcțiilor urbane, datorită abolirii de către Anastasius a impozitului numit în latină *auri lustralis collatio* (gr. *chrysargyron*), care până atunci frâna activitățile comerciale și meșteșugărești. Aceleași perioade și celor imediat următoare până la Iustinian inclusiv li se datorează și forma cunoscută astăzi pe cale arheologică a celor șase basilici paleocreștine dintre care două sunt printre cele mai mari descoperite în Dobrogea. Este posibil ca una dintre ultimele identificate în oraș, de dimensiuni monumentale, să fi avut rolul de biserică metropolitană, ca sediu, între alții, al mai bine cunoscutului episcop Paternus, primul știut ca păstorind episcopii din întreaga provincie, spre deosebire probabil de cea rămasă a funcționa ca sediu al episcopului orașului și al teritoriului său, subordonat celui dintâi. În stadiul de până de curând al cercetărilor, este încă foarte greu de făcut o asemenea distincție, nu doar la Tomis, ci și în general în orașele capitale de provincii ale Imperiului. De reamintit aici, pentru a explica această cronologie, că rolul important al episcopiei Tomisului unde se afla sediul „eparhici sciților” (adică a locuitorilor provinciei) rezulta încă din decretul împăratului Zenon (*Codex Iustinianus*, I, 3, 35/36) privind între altele și „situația prea sfintelor biserici aflate sub oblăduirea orașului Tomis”, care urmau „să nu fie deloc supuse constrângerii ei” (adică a noii decizii), „ci să rămână cu organizare proprie”. Cu alte cuvinte, într-un moment în care biserica prelua, în imperiu, în fiecare provincie și, la baza organizării administrative a acestora, în fiecare oraș sau chiar târg, tot mai multe prerogative de conducere laică, provincia Scythia Minor - și nu era singura - să rămână la un sistem centralizat, cu un singur episcop, cel din capitală păstrând întreaga provincie. Alinierea la sistemul enunțat drept general în textul din timpul lui Zenon citat mai sus avea să intervină cel mai târziu

probabil sub Anastasius, deoarece prima informație precisă, anume aceea privindu-l pe episcopul Paternus în calitatea sa de episcop *metropolitanus*, se plasează la foarte puțin timp după moartea împăratului. Prin urmare, de pe la începutul secolului al VI-lea, exista în provincie un număr de cca 15 episcopate, ale căror episcopi erau subordonați direct celui superior din capitală, conform regulii generale din imperiu. Faptul că, doar cu puține deosebiri, centrele urbane sunt, ca episcopii, așa cum le înregistrează *Notitiae episcopatum*, aceleași care în epoca Principatului funcționau în calitate de capitale de teritorii, aduce o imagine ceva mai exactă despre organizarea administrativă internă a provinciei din secolele IV - VI. În care sens, și pornind de la înțelegerea deja câștigată a listei lui Hierocles, *Synecdemus*, drept un ghid de călătorie pentru funcționarii publici redactat la începutul domniei lui Iustinian, această imagine se poate nuanța prin două elemente. În primul rând, cu deosebiri foarte mici pentru provinciile de la Dunărea de Jos (inclusiv Scythia Minor și prin comparație, spre exemplu, cu zona Grecia), numărul teritoriilor identificabil prin cel al capitalelor acestora era ceva mai mare decât cel cunoscut în epoca Principatului. În al doilea rând, nu toate centrele urbane controlând câte un teritoriu vor fi adăpostit în secolul al VI-lea și centre episcopale. Aceasta ar însemna că, până în preajma limesului de la Dunărea de Jos, deși documentarea directă este practic inexistentă, administrația civilă (sprijinită de forțele militare pentru care probele documentare nu lipsesc) era încă importantă, chiar dacă, așa cum s-a mai spus, biserica era tot mai activă în coordonarea vieții urbane și provinciale, de la capitală către fiecare centru episcopal cu teritoriul său. Mai concret, în provincia Scythia, numărul total de centre administrative era, potrivit listelor amintite, egal cu acela al episcopatelor (15 incluzând și capitala provinciei) dar nu toate sediile de episcopi erau și capitale de teritorii sau invers. Așadar, la Hierocles, *Synecdemus*, 637, 1 - 15, apar în această ordine următoarele orașe: 1. Tomis; 2. Dionysopolis; 3. Acrai; 4. Callatis; 5. Istros; 6. Constantiana; 7. Zeldepa; 8. Tropaeum; 9. Axiupolis; 10. Capidava; 11. Carsos; 12. Trosmis; 13. Noviodunum; 14. Aegyssus; 15. Halmyris. Într-o ordine diferită, Lista episcopatelor notată mai sus înregistrează, după Tomis în calitate de *metropolis*, sediile notate după cum urmează (în textul grecesc la genitiv), unele cu numele corupte și formând obiectul unor cercetări și dezbateri încă greu de încheiat, drept pentru care traducerea listei originale cuprinde aici în paranteze, atunci când identificarea este neclară, toponimul căruia îi corespunde sau variantele discutate: 1. Anaxiopolis (Axiopolis); 2. Capidava; 3. Bipainon (Beroe sau mai curând Libida); 4. Cupros (Carsium sau Troesmis ?); 5. Nicomedeon (Noviodunum); 6. Desos (Aegysus); 7. Salsovia; 8. Halmyrios (Halmyris); 9. Tropaeum; 10. Zeldipa (Zaldapa); 11. Dionysopolis;

12. Calatos (Callatis); 13. Istrios (Histria); 14. Constantianae (?). Comparând cele două liste, probabil doar centrele urbane cu funcție administrativă de la Acrai (Acres Castellum) și Carsium sau poate chiar Troesmis nu au devenit și sedii episcopale, iar episcopatele de la Beroe (?) sau mai curând Libida și cel de la Salsovia nu vor fi mai avut un rol administrativ oficial. În plus, pentru a completa partea din harta actuală a României rămasă neinclusă în analiza de față pentru că aparținea provinciei Moesia Secunda, iar acum o bună parte din orașul antic Durostorum suprapus aproximativ de Silistra (Bulgaria) se află împreună cu o suprafață remarcabilă din *territorium*-ul său în Dobrogea românească, este de adăugat, pentru aria dintre *limesul* dunărean, preeminența acestui oraș (Dorostolos la Hierocles) în calitate de centru administrativ și episcopal, având în subordine toate așezările din aval până în apropiere de Axiopolis. Către apus, teritoriile se împart în provincia Scythia între Tropaeum Traiani și Zaldapa. Aceste situații pot fi comparate cu aceea prezentată pentru începutul epocii Dominatului de *Notitia Dignitatum*, unde informațiile cele mai importante privesc organizarea militară, dar unde este explicită prezența câte unui guvernator (*praeses*) pentru Moesia Prima, Dacia Ripensis, Moesia Secunda și Scythia în subordonarea de la dioceză la provincie, precum și centrele fortificate având trupe în garnizoană pe limes, centre ceva mai numeroase decât cele notate mai sus drept capitale de teritorii.

2. Periodizare și concluzii

Regruparea informațiilor adunate și comentate până aici se impune pentru a obține o imagine mai clară asupra însemnătății așezărilor provinciale de tip urban, a căror existență este de avut în vedere ca vitală pentru evoluția societății din epoca romană târzie. Astfel, din cele expuse, rezultă că aproximativ 15 așezări fortificate medii și mari din regiune aveau un statut privilegiat din punct de vedere economic, politico-administrativ, militar și religios, funcționând ca un fel de capitale ale unor teritorii bine dotate și populate. Faptul că, așa cum s-a văzut, aceleași centre, cu puține excepții, apar la sfârșitul epocii Dominatului ca episcopate, constituie o dată mai mult o dovadă a importanței lor în provincii în contextul transferului de putere locală și nu numai către cler. De altfel, însăși evoluția internă a structurilor urbane dintre secolele IV-VI, așa cum se poate constata și din descoperirile arheologice, ilustrează această transformare politică.

În general, marea majoritate a așezărilor menționate apare în epoca Dominatului nu drept fundări noi ci mai curând ca refaceri, fie și din temelii, ale celor preexistente din epoca Principatului, mai apropiate chiar și formal de

acelea decât, convențional, s-a mai susținut. Faptul că ele sunt o continuare a celor vechi este demonstrat de însăși cronologia fiecăreia în parte, atât cât aceasta s-a putut stabili prin coroborarea datelor furnizate de sursele literare antice, de cele epigrafice și, nu în ultimul rând, de cele arheologice. De altfel, cu măsura deloc neglijabilă a unor diferențe specifice care însă nu pot schimba cadrul general, se poate obține o reprezentare globală pentru majoritatea așezărilor de tip urban din Dobrogea în evoluția lor din epoca romano-bizantină.

Ceea ce trebuie notat deja ca o fază premergătoare introducând periodizarea de față va fi chiar momentul retragerii trupelor și administrației romane din Dacia, convențional datate sub Aurelian; după cât s-a putut observa pentru întreaga zonă de limes situată între Dunărea de Mijloc și de Jos, măsurile de fortificare a așezărilor aflate deja într-o situație militară nouă n-au lipsit chiar din acel moment, și la puțin timp după aceea, sub domnia lui Probus.

Evidența refacerilor din timpul lui Dioclețian și Constantin, atât de bine confirmată istoric și arheologic, acoperă încă destul de mult realitatea începutului notat mai sus. Așadar, nu este prea mult de insistat asupra acestei faze, lesne demonstrabilă atât prin sursele literare, epigrafice, arheologice ș.a., cât și chiar direct, *de visu*, pe majoritatea monumentelor din toată regiunea Dunării de Jos. În mare, această fază este de considerat de la începutul epocii Dominatului până prin anul 378, anul înfrângerii lui Valens la Adrianopol și al invaziei gotice în Imperiu. Potrivit observațiilor din mai multe așezări, sunt de remarcat două etape ale acestei faze, prima dintre ele încheindu-se cel mai devreme chiar în ultimii ani de domnie ai lui Constantin sau în timpul celei a lui Constantius al II-lea.

În unele așezări de pe *limes*, momentul distrugerilor nu numai că este clar reperabil, dar se poate constata și o perioadă de decădere a vieții urbane, reparațiile următoare datându-se abia la câțiva ani după aceea, prin deceniul al nouălea al secolului al IV-lea, când calitatea reconstrucțiilor civile este evident inferioară celor precedente, dar locuirea pare a fi destul de densă. Este pentru prima dată, la nivelul acestei faze care începe cu acceptarea în Imperiu a federațiilor goți, că se constată arheologic existența unor construcții așa zis parazitare, în afara zidurilor de incintă, fapt care confirmă imaginea oferită de relatarea lui Zosimos (IV, 40) privind conflictul dintre populația orașului Tomis și federații aflați în afara fortificației de acolo. Este posibil ca tot atunci să se fi construit și unele anexe fortificate în afara cetăților, lipite de acestea și în tehnică relativ asemănătoare, ca la Tropaeum Traiani. Există de altfel și unele materiale arheologice care confirmă prezențe neromane în acest mediu roman târziu, în mai multe așezări din Dobrogea, mai ales prin descoperirile

din necropole. Pe baza datelor arheologice și numismatice coroborate cu știrile transmise de autorii antici, această fază se datează între sfârșitul secolului al IV-lea și aproximativ jumătatea celui următor, cu unele deosebiri între amonte și aval, în măsura în care limesul provinciei Scythia a avut de suferit ceva mai târziu în urma atacurilor hunice. Totodată, spre deosebire de alte zone, în Dobrogea nu sunt atestate până în prezent vestigii hunice, chiar dacă, de pildă, se știe că, potrivit lui Priscus (p. 122), cetatea Carsium se afla prin anul 434 sub controlul hunilor.

Din jurul anului 450 și până la începutul domniei lui Anastasius, s-a observat o revenire treptată a așezărilor de pe limesul dunărean, mai ales pentru deceniile șapte - nouă ale secolului al V-lea, când împărații de la Constantinopol foloseau grupuri diferite de barbari ca federați în nordul diocezei Thracia.

Reorganizarea sub Anastasius a Imperiului a inclus și teritoriul Dobrogei; arheologic, epigrafic și numismatic începutul acestei faze este bine documentat pentru mai multe așezări. Prin urmare, opera lui Iustinian așa cum a fost în general judecată de istoriografie avându-l ca informație principală pe Procopius (în special *De aedificiis*), trebuie considerată ca începută deja temeinic sub Anastasius. Pentru finalul acestei faze, s-a generalizat în ultimul timp în cazul provinciei Scythia data distrugerii din anul 559, observată pentru prima dată la Dinogetia și apoi confirmată și în alte așezări ca Histria, Sacidava, Noviodunum, Aegysus, Halmyris, Tropaeum Traiani ș.a., efectele invaziei kutrigurilor fiind confirmate și de analizele descoperirilor numismatice.

Ulterior efectelor invaziei din deceniul al șaselea, s-au putut remarca, prin datarea unor descoperiri arheologice, unele reconstrucții sub Iustin al II-lea. În mai multe așezări, momentul acesta coincide cu începutul unui nivel nou de locuire și de refacere inițiat deja în ultimii ani de domnie ai lui Iustinian, în mai toate fortificațiile de pe limesul provinciei Scythia, la Dunăre, și la Mare, dar și în interior. Arheologic și numismatic, acest proces a fost identificat la Dinogetia, Histria, Sacidava, Tropaeum Traiani, Tomis ș.a. Finalul acestei faze, marcate istoric și arheologic de tot mai multe atacuri barbare, variază de la o așezare la alta și de la un sector la altul al limesului Dunării de Jos, a cărui parte dobrogeană încă își va mai reveni și după aceste momente, spre deosebire de cea corespunzătoare provinciilor Dacia Ripensis și Moesia Secunda. Pentru cea mai mare parte a Dobrogei deci, faza enunțată aici se încheie, spre exemplu, la Sacidava în timpul lui Mauriciu Tiberiu, la Tropaeum Traiani în 586/587, la Capidava sub Mauriciu Tiberiu, la Beroe în timpul lui Iustin al II-lea, la Dinogetia în anii 591-592, la Ulmetum cam în același timp, iar la Histria ceva mai târziu, poate chiar în timpul lui Phocas. În

cuprinsul acestei faze, mai curând în cea de a doua parte a ei, apar primele indicii arheologice ale prezenței unor grupuri slave în așezări de pe limesul dunărean ca Dinogetia, Beroe, probabil Halmyris ș.a. În condițiile în care au fost identificați arheologic, aceștia nu puteau fi prezenți în mediul provincial decât ca un fel de federați, *limitanei*. Astfel, nici pentru situația anterioară cunoscută din sursele literare (sclavinii care se așezaseră la Adina și Ulmetum, potrivit lui Procopius, *De aed.*, IV, 7, 17), nici pentru tot cuprinsul fazei următoare și nici mai târziu nu există alte probe arheologice ale prezenței slavilor în așezările bizantine timpurii sau pe ruinele lor. În ultimul caz, care cuprinde cronologic abandonării centrelor fortificate de pe limes și din interiorul mediului provincial, inexistența probelor amintite se explică mai ales prin modul de viață diferit al noilor veniți, pentru care civilizația urbană era necunoscută și prin urmare neinteresantă.

O ultimă fază de locuire antică este cuprinsă între sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui următor; ea a fost identificată stratigrafic și numismatic în câteva așezări, mai ales pe limesul dunărean și maritim. Descoperiri diverse confirmă prezența și controlul bizantin timpuriu până chiar în timpul lui Heraclius, fie și la un nivel al calității vieții urbane mult inferior fazelor precedente. În stadiul actual al cercetărilor, fortificațiile în care s-au identificat unul sau două niveluri de locuire databile în prima jumătate (sau primele decenii) ale secolului al VII-lea sunt: Sacidava, două niveluri datate între 614-640; Tropaeum Traiani, un nivel până pe la începutul secolului al VII-lea; Halmyris, un nivel datat cu monedă de la Phocas surfrapată Heraclius; Histria, un nivel datat după Phocas; descoperirile monetare cuprind exemplare de la Heraclius; Callatis, monede de la Heraclius din anii 628-629 și 630-631 etc. De altfel, studiile mai recente privind descoperirile monetare din Dobrogea au prilejuit înregistrarea unui număr destul de important de monede de la Phocas, Heraclius și chiar Constans al II-lea. Așadar, după cum deja s-a mai observat, există posibilitatea ca dominația și controlul bizantin timpuriu să fi persistat în mai multe așezări fortificate cel puțin până prin anii 613-615, dacă nu, slabind treptat, încă cca un sfert de veac după această dată, așa cum s-a constatat la Histria. În plus, datelor expuse li se adaugă și o serie destul de mare și foarte importantă de sigilii din plumb databile la sfârșitul secolului al VI-lea, în prima jumătate a celui următor și chiar mai târziu, în cursul secolului al VII-lea și în secolele VII-VIII. De diverse categorii, de la cele imperiale până la cele comerciale, ele au fost descoperite în centre ca Durostorum, Sucidava, Axiopolis, Noviodunum, Histria, Tomis ș.a. și probează și pe această cale prezența și controlul bizantin la Dunărea de Jos în perioada amintită.

Periodizarea prezentată mai sus, bazată pe cunoștințele mai relevante și mai bine verificate din așezările de pe teritoriul Dobrogei, este desigur supusă oricând unor ameliorări și adaosuri prin cercetări și studii viitoare, fapt care se

întâmplă chiar la data reelaborării textului de față. Fără a neglija deci acest aspect, propriu progresului oricărei științe, al modificărilor viitoare, rămâne oricum necesară și posibilă o generalizare pentru aria Dunării de Jos a ordonării abia enunțate. În cadrul acesteia, se înțelege, sunt de avut în vedere și diferențele specifice, sesizabile deja în stadiul actual, de la o așezare la alta. Acest aspect nu exclude însă nevoia unui limbaj comun reprezentat printr-o cronologie general valabilă pentru perioada și teritoriul avute în vedere, întrucât folosirea unui asemenea cadru de referință istoric și arheologic, validat prin descoperirile arheologice înseși, oferă posibilități reale unei cât mai juste înțelegeri a evoluției regionale în contextul istoric abordat. Totodată, și perspectiva acestuia din urmă are mult de câștigat de la o asemenea periodizare ca bază a reelaborării sintezei istorice pe un plan superior.

În altă ordine de idei, în cadrul mai general și deja teoretic al cronologiei așezărilor fortificate provinciale (și nu numai), nu poate fi neglijat aspectul propriu-zis al acestora în evoluția lor. Astfel, între secolele al IV-lea și al VI-lea, pe un contur de incintă numai aparent neschimbat, au avut loc, în mai puțin de două sute de ani, transformări foarte importante. Spre exemplu, de la planimetria unor orașe romane - cu excepția fostelor colonii grecești care au evoluat în aceeași direcție de la un alt aspect inițial - s-a ajuns în acest răstimp la un fel de aglomerări urbane tinzând către forma celor din evul mediu pe care de altfel le și prefigurau. Mai concret, încă din a doua jumătate a secolului al IV-lea, incinta căpăta unele anexe ori extinderi fortificate (de exemplu Tropaeum Traiani, Histria, probabil Tomis ș.a.) și i se adosau locuințe la exterior. În interiorul fortificațiilor, străzile se îngustau treptat de la o fază la alta (mai ales din a doua jumătate a secolului al IV-lea), și în general, calitatea circulației rutiere și pietonale era în scădere prin ocuparea acestor spații de construcții noi, tot mai îndesite, inferioare calitativ celor precedente și destinate atât locuirii cât și unor ateliere, depozite și prăvălii. Este de remarcat că acest proces de aglomerare corespunde cronologic, precum constatam cu alt prilej, dispariției *villae*-lor rustice și așezărilor rurale, în măsura în care cele din urmă nu au fost fortificate, pentru că, atunci când acest lucru li s-a întâmplat, au intrat și ele în categoria orașelor și târgurilor romane târzii. Acolo, adică în toate aceste entități având caracter cât de cât urban specific vremii, în secolele V-VI, forul, templele, basilicile păgâne și chiar termele au dispărut; excepțiile sunt rare și surprind unele rudimente ale lor. Ceea ce domină acum așezările fortificate sunt de regulă basilicile creștine și piețele, acestea din urmă în sensul comercial al cuvântului. Așadar, pe lângă aspectul defensiv specific, și el de o calitate mult scăzută față de modelul inițial de organizare, caracteristice pentru fortificațiile din mediul provincial sunt aspectele religioase, ca puncte de iradiere ale creștinismului, și, desigur, cele economice: agricultură, meșteșuguri

și comerț. De fapt, prin densitatea lor în provincie și mai ales pe limes, toate aceste așezări, orașe și târguri, formau o rețea care domina majoritatea populației și vehicula, prin controlul exercitat, câtă vreme el a fost posibil, asupra malului stâng al Dunării, cu avansări și reculuri, mărfuri diverse, aproape numai prelucrate și finite, produse în Imperiu și, împreună cu acestea, creștinism și romanizare.

N.A. Fragmente din textele destinate „Tratatului de Istorie a României“, a cărui editare de către Academia Română încă întârzie.

BIBLIOGRAFIE

1. Surse literare

Izvoare privind istoria României. vol. I, red. Vl. Iliescu, V. Popescu, Gh. Ștefan; București, 1964.

Izvoarele istoriei României, vol. II, red. H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hincu, Vl. Iliescu, V. Popescu, București, 1970.

Notă. Trimiterile la surse din context se referă în cea mai mare parte la fragmente cuprinse în aceste două volume, chiar dacă autorul a folosit ediții originale ale unor autori antici și a modificat unele traduceri (n.a.).

2. Surse epigrafice

I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977.

V. Beșevliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964.

Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din sec. IV-XIII descoperite în România*, București, 1976.

3. Volume

A. Aricescu, *Armata în Dobrogea română*, București, 1977.

I. Barnea, *Arta creștină în România*, vol. I, București, 1979.

I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982.

V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării*, Tulcea, 1995.

G. I. Brătianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris - București, 1936.

G. I. Brătianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris - București, 1938.

E. Cizek, *Mentalități și instituții romane*, București, 1998.

D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jh.*, München, 1969.

A. Demandt, *Die Spätantike*, München, 1989.

Istoria României, vol. I, București, 1960.

A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602*, vol. I - III, Oxford, 1964.

A. H. M. Jones, *Cities of the Roman Eastern Provinces*, Oxford, 1971.

R. Mac Mullen, *Soldier and Civilian in the Late Roman Empire*, Cambridge - Massachussets, 1967.

- H. Mihăescu, *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1993.
- G. Ostrogosky, *Histoire de l'Etat Byzantin*, Paris, 1956.
- V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923 și 1975.
- C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare*, București, 1973.
- R. Rémondon, *La crise de l'Empire Romain de Marc - Aurèle à Anastase*, Paris, 1964.
- M. Rostovtzev, *Social and Economic History of the Roman Empire*, vol. I-II, Oxford, 1971.
- M. Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, București, 1994.
- C. Scorpan, *Limes Scythiae*, în *B.A.R. International Series*, 88, Oxford, 1980.
- E. Stein, *Histoire du Bas - Empire*, vol. I-II, Bruges - Paris, 1949-1959.
- Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, București, 1991.
- Al. Suceveanu și colab., *Histria, VI. Les thermes romains*, București - Paris, 1982.
- Tabula Imperii Romani, L 35*, București, 1969; red. Em. Popescu.
- Tropaeum Traiani, I. Cetatea*, București, 1979 (coord., I. Barnea).
- V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam, 1977.
- R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.
- R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968.

4. Studii

- Al. Barnea, *Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der Unteren Donau in spätromischer Zeit*, *Dacia*, NS, 34, 1990, p. 285-290.
- Al. Barnea, *Moesia Secunda und Scythia Minos (4. - 6. Jh.)*, în vol. *Goldhelm, Schwert und Silberschätze*, Frankfurt/Main, 1993, p. 65-71.
- I. Barnea, *L'incendie de la cité de Dinogetia au VI-e s.*, *Dacia*, NS, 10, 1966, p. 237-259.
- I. Barnea, *Themistios despre Scythia Minor*, *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 563-574.
- I. Barnea, *Dinogetia, ville byzantine du Bas - Danube*, *Byzantina*, 10, 1980, p. 237-287.
- Al. Madgearu, *The Downfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier*, *RRH*, 36, 1997, 3-4, p. 315-336.
- V. Pârvan, *Ulmetum*, I-III. *AARMSI*, II, 1912 - 1915, 34, 36, 37.
- Al. Suceveanu, *Contribuții la istoria orașelor romane din Dobrogea. Note de geografie istorică*, *Historia Urbana*, 1, 1993, 2, p. 137-148.
- Al. Suceveanu, M. Zahariade, *Du nom antique de la cité romaine tardive d'Independența (Murighiol; dép. de Tulcea)*, *Dacia*, NS, 31, 1987, p. 87-96.

REGIUNEA DUNĂRII DE JOS ÎN LUMINA SIGILIILOR BIZANTINE¹

I. BARNEA

Prin poziția sa geografică și prin bogățiile naturale pe care le posedă, regiunea Dunării de Jos, cu artera de largă circulație a fluviului ce o străbate, făcând legătura cu Marea Neagră și cu alte ținuturi mai îndepărtate, a jucat totdeauna un rol important în cursul istoriei. Importanța sa economică și militară a crescut odată cu transferarea din Occident în Orient a centrului de greutate al Imperiului roman, Constantinopolul devenind „a doua Romă”, capitala Imperiului bizantin de mai târziu. Atunci Dunărea de Jos a ajuns una din frontierele cele mai bine păzite împotriva valurilor succesive de barbari care amenințau viața noului Imperiu.

Mărturiile izvoarelor literare și ale documentelor arheologice și numismatice despre strânsele legături ale Imperiului romano-bizantin și apoi bizantin cu regiunea Dunării de Jos sunt confirmate și completate de cele ale sigiliilor bizantine de plumb din sec. IV-XIII, al căror număr a crescut sensibil în ultimul timp în această regiune, cifra lor ajungând, după socotelile noastre, la circa 500 exemplare. Dintre acestea, cea mai mare parte provine din descoperiri întâmplătoare, puține fiind aduse la lumină în urma săpăturilor arheologice. Cele mai multe (circa 150 exemplare) s-au găsit la *Tomis*, azi Constanța, capitala fostei provincii romano-bizantine *Scythia Minor*, și în următoarele trei orașe și totodată porturi situate pe malul drept al Dunării, la vaduri importante de trecere a fluviului: *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea) - circa 80 exemplare; *Sucidava* (Izvoarele, jud. Constanța) - circa 100 exemplare și *Durostorum*

¹ Prezentul studiu reprezintă o formă mai dezvoltată a comunicării pe care subsemnatul urma s-o țină la al 17-lea Congres Internațional de Bizantinologie din 3-8 august 1986, de la Washington, la care n-am putut participa, și ca o variantă, cu modificări, adăugiri și corectări a articolului *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien*, publicat în *Byzantina* 13, 1985 (?), p. 297-312 (cu bibliografia).

(Silistra, Bulgaria, la frontiera cu România) - circa 100 exemplare. Exemplare izolate au apărut pe teritoriile altor localități din cuprinsul fostelor provincii romano-bizantine *Scythia Minor* și *Moësia Secunda* (sec. IV-VI) sau al fostei theme bizantine *Paristrion (Paradunavon)*, care se întindea de-a lungul Dunării de Jos în sec. X-XII. Câteva sigilii au apărut și pe malul stâng al Dunării de Jos, iar un singur exemplar mult mai sus, la frontiera dintre România și Iugoslavia, pe teritoriul orașului Baziaș.

Pentru mai multe exemplare nu se cunoaște precis locul de descoperire, dar se presupune că provin de pe teritoriul Dobrogei de azi. Majoritatea sigiliilor au făcut parte la început din foste colecții particulare și se păstrează acum în Muzeul Național de istorie a României din București și în Muzeul Național de istorie și arheologie din Constanța, iar restul în alte muzee de stat și colecții particulare din România, Bulgaria și alte state. Din cele circa 500 sigilii menționate s-au publicat până în prezent aproximativ patru cincimi.

Înainte de a trece la prezentarea pe categorii și cronologică a sigiliilor, trebuie să spunem că din cele circa 500 sigilii de plumb menționate, circa 150 sunt *sigilii comerciale*, folosite în sec. IV-VI pentru sigilarea mărfurilor de tot felul, iar celelalte, circa 350, sigilii, garantând autenticitatea și secretul actelor sau scrisorilor oficiale și personale ale împăraților, înalților demnitari militari, civili și bisericești, ale unor mânăstiri și persoane particulare din sec. IV-XIII (= „sigilii epistolare“). Primele se deosebesc de cele de al doilea prin aceea că sunt mai mici și de obicei au numai o față, pe care apare un nume propriu sau o figură, iar cele de al doilea au inscripții sau figuri pe ambele fețe. Cel dintâi sigilii comerciale s-au descoperit la *Tomis*, foarte probabil la începutul acestui secol, cu prilejul lucrărilor efectuate pentru lărgirea portului maritim. Unele din aceste sigilii poartă numele orașului *Smirna*, altele pe al orașului *Koloë* din Lydia; unul pe cel al orașului *Efes*, altul pe al orașului *Metropolis* din Frigia, iar altul numele *Hyperechios*, probabil un negustor din Asia Mică, ale cărei legături cu litoralul de vest al Pontului Euxin se dovedesc foarte strânse și în epoca romano-bizantină (sec. IV-VI). Câteva sigilii comerciale s-au găsit la *Durostorum* și *Noviodunum*. Printre cele dintâi este de menționat unul cu efigia împăratului *Constantin cel Mare*, iar printre cele de al doilea, un exemplar cu numele orașului *Pergamenilor* (Περγαμηνῶν πόλις), unicul până acum cu acest nume atestat pe teritoriul Dobrogei¹. Alte două sigilii comerciale cu efigia împăratului *Constantin cel Mare* provin din locuri necunoscute de pe teritoriul Dobrogei. Dar, cele mai multe sigilii comerciale s-au descoperit la *Sucidava* (Izvoarele, jud. Constanța), oraș și port situat pe malul drept al Dunării, la circa

¹ I. Banea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, în *RÉSEE* 24 (1986), nr. 2, p. 121, nr. 4; Idem, în *SCIVA*, 48 (1997), 4, p. 354, unde și alte plumburi comerciale de la *Noviodunum*.

30 km în aval de Durostorum. Aici, apele mari ale fluviului rup din malul înalt pe care era situată cetatea, iar când acestea se retrag, pe plaja curățată de pământul cărat de ape pot fi culese obiectele mai grele care rămân pe loc. Urmărind acest proces natural, ce are loc în fiecare an, un fost avocat pasionat de antichități din orașul Călărași, Vasile Culică, a izbutit ca într-o perioadă de 20 de ani (1950-1970) să strângă, între altele, 132 de sigilii comerciale romane timpurii și romano-bizantine pe care, după ce le-a publicat, le-a predat Muzeului Național de istorie și arheologie din Constanța, unde se află în prezent. În treacăt menționăm că, în condiții similare, în primăvara anului 1984, a apărut în malul aceleiași cetăți, un tezaur de 17 vase de argint, printre care și câteva lingurițe și un relicvariu din același metal prețios, toate din sec. V-VI². Ele se află, de asemenea, la muzeul amintit din Constanța. Printre sigiliile comerciale de la Sucidava, se disting câte unul de la *Constantin cel Mare* și *Iulian Apostatul*. Alte trei poartă câte două, trei și patru busturi, probabil ale unor împărați asociați din secolul IV. Unul poartă monograma numelui împăratului *Iustinian*, iar altele, inscripții cu numele orașelor microasiatice *Efes*, *Smirna*, *Laodikeia*, *Magnesia*, *Ypaipa* și *Sionia*. Câteva sunt prevăzute cu simboluri și monograme creștine. Nici unul din aceste sigilii nu este mai târziu de secolul al VI-lea, ceea ce înseamnă că orașul a încetat sau s-a mutat în altă parte la căderea frontierei Dunării (602), lucru pe care urmează să-l precizeze viitoarele săpături arheologice³.

Din a doua mare categorie de sigilii, primele pe care le amintim sunt cele *imperiale*. Acestea încep cu câte un exemplar, purtând unul efigiile împăraților *Constantinus II* și *Constans I* (337-350), altul pe cele ale lui *Valentinian I*, *Valens* și *Gratian* (367-375), iar alte două pe cele ale lui *Theodosius I*, *Arcadius* și *Honorius* (393-395). La *Tomis* s-au găsit un sigiliu al împăratului *Anastasius I* (491-518) și șapte ale lui *Iustinian I* (527-565). Tot de la *Iustinian* au mai apărut încă șase sigilii (deci, în total 13 de la acest împărat), dintre care trei la *Noviodunum*, în nordul Dobrogei, și câte unul la *Durostorum* și *Sucidava*, în sud-vestul Dobrogei, și într-un loc necunoscut de pe teritoriul aceleiași provincii dintre Dunăre și Marea Neagră. Sigiliul lui *Anastasius* amintește de numeroasele cărămizi cu ștampilă, purtând numele aceluiași împărat, descoperite la *Histria*, *Dinogetia* și *Sacidava*, câteștrele cetăți cunoscute ale provinciei *Scythia Minor* și de renumitul disc al episcopului

² Adrian Rădulescu-Traian Cliante, în *Magazin Istoric*, 19 (1985), nr. 10, p. 30-31; Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche a creștinismului la Români*, Episcopia Buzăului, 1986, p. 173-182; Adrian Rădulescu-Virgil Lungu, în *Actes du XIe Congrès International d'archéologie chrétienne*, Roma, 1989, p. 2593-2614.

³ I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 300.

Paternus de Tomis, azi la Muzeul Ermitage din Leningrad, care poartă pe dos o ștampilă cu numele aceluiași împărat, toate arătând grija lui Anastasius pentru frontiera dunăreană a Imperiului. Cele treisprezece sigilii cu numele lui Iustinian I, descoperite în Dobrogea, confirmă informațiile istoricului Procopius din Cesarea despre marile lucrări de reconstrucție efectuate de acest împărat la Dunărea de Jos, ca o continuare a celor începute de Anastasius, și îndeosebi inscripția în limba greacă = „Iustinian cel iubitor de construcții“, de pe un fragment de arhitravă descoperit la *Callatis* (Mangalia)⁴. Două sigilii de la împăratul *Mauriciu Tiberiu* (582-602), găsite la *Tomis*, duc cu gândul la luptele purtate de armatele bizantine în regiunea Dunării de Jos împotriva slavo-avarilor, la sfârșitul secolului al VI-lea.

Un sigiliu purtând bustul împăratului *Heraclius* (610-641) și pe al fiului său *Heraclius Constantinus*, descoperit la *Tomis* - Constanța, și altele aparținând lui *Constantin al IV-lea Pogonatul* (668-685), *Vasile I* (867-886) și *Constantin VII Porfirogenetul* (913-959), provenind de la *Dorostolon* - Silistra, arată că, după căderea frontierei Dunării de Jos, la începutul secolului al VII-lea (602), legăturile Imperiului cu această regiune, deși au slăbit, nu s-au întrerupt cu totul, lucru pe care îl dovedesc și descoperirile monetare făcute nu numai la sud, ci și la nord de fluviu, pe teritoriul de azi al României. De altfel, în anii 679-680, împăratul Constantin al IV-lea a pornit în fruntea armatei bizantine pentru a apăra frontiera Dunării amenințată de protobulgari, ceea ce înseamnă că teritoriul de la sud de fluviu al provinciilor *Scythia Minor* și *Moesia Secunda* era în continuare considerat ca aparținând Imperiului, cu toate că el nu mai avea aici o armată și o administrație organizată. Nu lipsit de însemnătate pare și faptul că în campania din 679-680 împotriva protobulgarilor, armata bizantină n-a debarcat la sud, ci la nord de Delta Dunării, ceea ce arată că o anumită fâșie de teren din stânga fluviului era strâns legată de teritoriul Imperiului, lucru de altfel necesar pentru circulația în siguranță a flotei pe Dunăre. Sigiliului lui Vasile I i se asociază câteva monede de bronz de la același împărat, descoperite pe teritoriul Dobrogei și una de aur, aflată mult mai sus, pe malul stâng al Dunării, la *Dierna* (Orșova). Se știe că, în secolul al IX-lea, un detașament al flotei imperiale avea în pază țărmul de vest al Pontului Euxin. Un funcționar anume, cunoscut sub numele „archon Boulgarias“ și care putea să poarte gradul de „komes“, era comandantul acestei flote. Centrul comandamentului flotei bizantine din Pontul Stâng se afla în acest timp la gurile Dunării și anume, la *Lykostomion*, situat pe brațul Chilia al Deltei, în apropiere de Mare, nu departe de Vâlcovul de astăzi. Aici întâlnim în plin secol al IX-lea, pe un discipol al patriarhului Fotios: „Thomas protospătar

⁴ *Ibidem*, p. 298-299; *Idem*, *Sceaux byzantins...*, p. 118-119; *Idem*, în SCIVA, *loc. cit.*; Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976, nr. 87.

și conducător al Bulgariei“, căruia fostul lui profesor, apoi renumitul patriarh de Constantinopol, îi închină cunoscuta sa lucrare „Lexikonul lui Fotie“⁵.

Sigiliul lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul, găsit la *Dorostolon* - Silistra, aparține foarte puținelor exemplare (3) cunoscute până acum de la acest împărat. În afară de importanța sa sigilografică, el are o deosebită însemnătate istorică pentru relațiile dintre Bizanț și regiunea Dunării de Jos, înainte de recucerirea acestui teritoriu de către Ioan Tzimiskes (971). De altfel, împăratul Constantin al VII-lea era destul de bine informat cu privire la acest ținut. El vorbește despre *Dorostolon*, pe care-l denumește *Distra*, ca despre un oraș cunoscut, pe care-l socotește punct de sprijin împotriva pecenegilor de la nord de Dunăre (*De adm. imperio*, ed. Moravcsik-Jenkins, 42, 21). Condeifului său îi datorăm cea mai veche mențiune a brațului *Sulina* (*Selinas*) al Deltei Dunării și tot lui menționarea orașului *Konstantia*, Constanța de astăzi, de pe locul anticului Tomis și mențiunea localității *Konopas* „Țânțăreni“, situată undeva între Deltă și acest oraș (*De adm. imp.*, 9, 79, 99)⁶.

Din perioada după reintrarea în stăpânirea imperiului bizantin, sub Ioan Tzimiskes (971), a regiunii Dunării de Jos, și organizarea acesteia ca *themă*, sub numele de *Paristrion* (*Paradounavon*), de pe acest teritoriu se cunosc până acum câte un sigiliu de plumb de la împăratul *Vasile II Bulgaroctonul* (976-1025) și împărăteasa *Theodora* (1055-1056), ambele găsite la *Dorostolon* - Silistra, trei sigilii de la *Alexios I Comnenul* (1081-1118), aflate, unul în cetatea zidită în timpul lui Tzimiskes pe insula *Păcuiul lui Soare*, situată în mijlocul Dunării, la 18 km în aval de Silistra, al doilea mai sus de Silistra, pe malul opus al Dunării, și al treilea la *Noviodunum*, în nordul Dobrogei (inedit). Ultimele două sigilii imperiale din această perioadă aparțin lui *Isaac II Anghelos* (1185-1195) și provin de la *Noviodunum*⁷. De la împărații amintiți s-au descoperit în regiunea Dunării de Jos sute de monede de bronz, aur și argint, ajunse aici fie pe cale comercială, fie ca soldă pentru militarii recrutați din rândurile populației locale pentru paza frontierei, fie în dar sau ca preț de răscumpărare de ostateci de la pecenegi și cumani. Sigiliul lui *Alexios I Comnenul*, descoperit în cetatea bizantină de pe insula *Păcuiul lui Soare*, a fost pus în legătură cu vreo scrisoare trimisă de acest împărat comandantului militar

⁵ H. Arhweiler, *Byzance et la mer*, Paris, 1966, p. 57, 87-88, 89, 90 și 101; I. Barnea, *DID*, III, București, 1971, p. 12.

⁶ P. Ș. Năsturel, *Note sur la géographie historique de la Dobroudja chez Constantin Porphyrogénète. Polychronion*, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag. Heidelberg, 1966, p. 382-386.

⁷ I. Barnea, *Sceaux des empereurs byzantins découverts en Roumanie*, în *Byzantina* 3 (1971), p. 164-172. Sigiliul nr. 10 (p. 164, fig. 7) aparține împărătesei *Theodora*. Idem, în *SCIVA*, op. cit., p. 359.

- noi presupunem că chiar lui Leon Nikerites, omul de încredere al lui Alexios I, care în acest timp era „duce al Paradunavonului“ -, cu prilejul invaziei cumanilor din anul 1094, când cetatea de pe insulă a fost distrusă prin incendiu. Descoperirea unui alt sigiliu de plumb de la același împărat mai sus de Silistra, pe malul stâng al Dunării, duce cu gândul la prezența în acel loc a unei unități militare bizantine, care avea ca sarcină, controlarea zonei respective, în timpul invaziilor pecenego-cumane⁸.

Prezența a două sigilii ale împăratului Isaac al II-lea Anghelos la *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea), unde în tot cursul istoriei a existat unul din cele mai importante puncte de trecere a marelui fluviu, indică existența themei Paristrion (Paradounavon) până către sfârșitul secolului al XII-lea. O monedă de argint de la același împărat, descoperită mult mai sus, pe malul stâng al Dunării, la Piua Pietrii, 31 de monede de la același împărat și 19 de la Alexios III Anghelos (1195-1203), făcând parte dintr-un tezaur monetar aflat pe valea râului Buzău, confirmă ipoteza despre persistența themei (ducatului) Paristrion și a legăturilor neîntrerupte ale Bizanțului cu regiunea Dunării de Jos, până la instalarea latinilor la Constantinopol (1204)⁹.

Revenind la sigiliile de plumb, ca să le spunem „epistolare“, din perioada romano-bizantină (sec. IV-VI), e de observat că, în afară de numeroase exemplare „monogramatice“, cu monograma cruciformă a numelui pe o față și cu cea a titlului sau funcției pe cealaltă, de altele cu reprezentarea vulturului pe avers și cu monograma cruciformă a numelui pe revers sau cu figura Maicii Domnului, a unui sfânt ori a unei scene religioase pe avers și cu monograma cruciformă a numelui pe revers etc., există unele care merită să ne rețină atenția în mod deosebit. Dintre acestea menționăm, în primul rând, câteva exemplare din secolul VI, găsite la Tomis, toate cu legenda de pe ambele fețe în limba latină. Două, identice între ele, aparțin lui *Theodosius illustris*, altul lui *Ioannes chartularius*, al IV-lea lui *Theodorus primvsingularis*, al cincilea lui *Theodorus Siricius, silentarius* și al șaselea lui *Mariamus a secretis*. Deosebit de important este un sigiliu de la Tomis, până acum exemplar unic, după câte cunoaștem, care poartă pe o față numele *Conimundu*, iar pe cealaltă titlul *stratilatu*, ambele cu litere latine amestecate, majuscule și minuscule, influențate de alfabetul grec. Genetivul urmează declinarea greacă. Sigiliul, ajuns în colecția Muzeului Național de Antichități (Institutul de Arheologie) încă de la începutul acestui secol, dar publicat de noi de curând, presupunem c-a aparținut lui Konimoundos, regele gepizilor (+567), ale cărui legături cu Bizanțul sunt binecunoscute. Noi am pus sigiliul în legătură cu episodul relatat de

⁸ P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978, p. 53-55.

⁹ I. Barnea, *op. cit.*, p. 172.

Theophylaktos Simokattes (*Ist. bizantină* VI, 10, 9-10), în care se povestește că Konimoundos, trimițând soli la Iustin al II-lea, pentru a-i cere ajutor împotriva lombarzilor, împăratul bizantin a ordonat lui Baduarius, *magister militum* și duce al provinciei Scythia Minor, să adune trupele din această provincie și din Moesia și să-l ajute pe Konimoundos. Este de presupus că sigiliul găsit în capitala provinciei Scythia Minor, Tomis, va fi însoțit vreo scrisoare în legătură cu episodul amintit, către însuși comandantul Baduarius¹⁰.

Mai multe sigilii din secolul VI sau de la sfârșitul secolului VI și începutul - prima jumătate a celui de al VII-lea, toate cu monograme sau legende în limba greacă, provenind majoritatea de la Tomis, ne fac cunoscute persoane care au deținut titlul de *patrikios* sau *hypatos* (*consul*), iar altele, funcții ca acelea de *stratelates*, *magistros*, *eparchos*, *chartularios* sau *a secretis*. În afară de numele grecești, se întâlnesc și câteva nume trace, ca: *Bassos*, *Boutzios*, *Zarmos* și *Mezé*, care-și găsesc corespondent îndeosebi pe sigilii din Constantinopol.

În secolele VII-IX, cunoscute sub numele „the Dark Ages“ - perioada „secolelor întunecoase“ -, relațiile Bizanțului cu regiunea Dunării de Jos au slăbit, dar nu s-au întrerupt cu totul. Dovadă, în afară de monede și alte descoperiri arheologice, sigiliile împăraților Heraclius, Constantin IV și Vasile I, amintite mai înainte. La acestea se adaugă sigiliile de plumb ale unor demnitari bizantini din aceeași perioadă, descoperite cele mai multe la Dorostolon - Silistra, dar și în alte centre de pe malul drept și chiar stâng al Dunării. Dintre acestea menționăm sigiliile următoarelor persoane: *Theoktistos*, *stratelates*; *Petros*, *exconsul* și *patriciu*; *Mouselios*, *a secretis*; *Chrestos*, *exeparch* (sec. VII); *Ioan*, *topoteritēs*; *Theodor*, *spătar* și *conducător al Bagenitiei*; *Vasile*, *exeparch* (sec. VII-VIII); *Rostom* (versiune elenizată a numelui arab *Rushtem*), *patriciu*; *Ioan*, *consul* și *silentarius*; *Anatolios*, *spătar imperial* și *turmarch* (sec. VIII); *Phocas*, *spătar imperial* și *strateg al Chersonului*; *Ioan*, *commerciarius imperial al Chersonului*; *Nichita*, *spatharocandidat imperial* și *turmarch*; *Gabriel Monohamartolos* (sec. IX); *Nichita*, *protospătar* și *curator*, *Barbara*, *spatharea* (sec. IX-X)¹¹.

Din lista aici prezentată, rezultă că în afară de relațiile cu Bizanțul propriu-zis, în sec. VII-IX, regiunea Dunării de Jos întreținea legături și cu centre bizantine mai îndepărtate, ca Chersonesul de la nordul Mării Negre și Bagenitia de pe coasta Dalmației. Cronograful bizantin Theophanes ne asigură că în vremea sa, gurile Dunării au continuat să fie „stăpânite de creștini“,

¹⁰ Idem, *Sceaux byzantins inédits...*, p. 119-121, nr. 3.

¹¹ Idem, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 307-308; Idem, în SCIVA, *op. cit.*, p. 354-355: sigilii din sec. VII-IX de la *Noviodunum*.

adică de bizantini (*Chronographia I*, Bonn, p. 547 = De Boor, I, p. 3587. Izvoarele istoriei României, II, București, 1970, p. 618 și 619). Imperiul bizantin a exercitat un control aproape permanent pe mare și pe Dunăre care, ca totdeauna, a fost mai mult o mare arteră de circulație decât o linie de frontieră¹².

Cele mai numeroase și mai importante sigilii bizantine de plumb de la Dunărea de Jos datează din sec. X-XII, mai precis, dintre anii 971-1185, când această regiune a reintrat în stăpânirea Imperiului bizantin, sub denumirea de thema *Paristrion* (*Paradounavon*). Marea majoritate a sigiliilor din această perioadă s-au descoperit, după cum era de așteptat, la *Dorostolon*, capitala themei, anticul *Durostorum*, oraș cunoscut în acel timp și sub numele de *Distra*, *Dristra* - Silistra (Bulgaria). În timpul cât a fost sub stăpânirea României, la Silistra s-au descoperit circa 80 sigilii bizantine, publicate aproape toate¹³. După 1940 până astăzi s-a descoperit un număr pe care nu-l cunoaștem precis, dar din care s-au publicat circa 40 exemplare¹⁴.

Al doilea centru, din care provine un mare număr de sigilii bizantine din aceeași perioadă (cca. 70 exemplare), este *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea), importantul oraș și port comercial roman și bizantin din nordul Dobrogei, pe care l-am mai amintit. Aici, ca și la Sucidava, cele mai multe și mai importante descoperiri le face Dunărea care, când vine mare, rupe din malurile pe care se află ruinele antice, parte din antichități fiind cărate odată cu pământul în care se află, altă parte (de obicei, cele mai grele) rămânând pe plaje, de unde pot fi culese de oricine, după retragerea apelor. Cele mai multe sigilii bizantine au fost aduse la lumină în acest fel. Dintre acestea, o parte, împreună cu puținele exemplare descoperite cu prilejul celor câteva campanii de săpături „de salvare“, efectuate la *Noviodunum*, au intrat în colecțiile publice, majoritatea văzând și lumina tiparului¹⁵.

Dintre sigiliile din sec. X-XII descoperite la *Dorostolon* și *Noviodunum*, vom menționa pe cele pe care le considerăm mai importante, la care vom adăuga, tot în ordinea importanței, unele exemplare din aceeași perioadă,

¹² N. Iorga, *Le Danube d'Empire*, în *Mélanges G. Schlumberger*, I, Paris, 1924, p. 13-22; Idem, *Histoire des Roumains II*, București, 1937, p. 365; N. Bănescu, *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube*, în BSH, 13, 1927, p. 10; I. Barnea, DID, *op. cit.*, p. 11-13.

¹³ I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 306, nota 28.

¹⁴ *Ibidem*, nota 29, la care adăugăm: Ivan Iordanov, *Nichtpublizierte byzantinische Bleisiegel aus Silistra (II)* (bulg. cu rezumat germ.), în *Izvestiia-Varna*, 21 (1985), p. 98-107.

¹⁵ I. Barnea, *op. cit.*, p. 300-302, cu bibliografia, la care adăugăm: Idem, *Sceaux byzantins du nord de la Dobroudja*, în RÉSEE, 23 (1985), p. 29-34; Idem, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, în RÉSEE, 24 (1986), p. 118-119, nr. 2, 121, nr. 4 și 124-125, nr. 8; Idem, în *Studies in Byzantine Sigilography*, 1 (1987), p. 81-83; 2 (1990), p. 153-161; 3 (1993), p. 55-61; 4 (1995), p. 101-108; Idem, în *Pontica*, 23, (1990), p. 317-327; Idem, în SCN, 11 (1995), p. 187-188; Idem, în SCIVA, 47 (1996), 2, p. 218-219 și 48 (1997), 4, p. 353-360.

provenind din alte centre de la Dunărea de Jos. Primul dintre acestea este sigiliul lui *Adrianos Komnenos*, „protosebast și mare domestic al întregului Occident (1087-1105), descoperit la *Noviodunum*. Titularul sigiliului este fratele mai mic al împăratului Alexios Komnenos, de mai multe ori menționat de *Alexiada* Annei Komnena și de alte izvoare literare, precum și de încă două sigilii bizantine. Sigiliul de la Noviodunum, al zecelea, are meritul că este singurul al cărui loc de găsim se cunoaște precis. Despre Adrianos Komnenos Anna Komnena ne informează că imediat după încoronarea ca împărat, la 1 aprilie 1081, Alexios, tatăl ei, l-a cinstit cu titlul de „protosebast prea strălucit“. În primăvara anului 1087, după ce georgianul Gregorios Pakourianos a fost omorât în luptele contra pecenegilor și a aliaților lor, în regiunea Dunării de Jos, Alexios, fratele său, i-a încredințat comanda supremă a armatelor imperiale, cu gradul de „mare domestic“. În această calitate, el avea să continue lupta contra pecenegilor, până la înfrângerea lor totală la Lebounion (aprilie 1091). Căsătorit cu Zoe Doukaina, ultima fiică a împăratului Constantin al X-lea Doukas și a soției sale Evdokia Dalassena, Adrian Comnenul a murit în anul 1105, după ce s-a călugărit, sub numele Ioan. Prezența sigiliului său la Noviodunum trebuie pusă în legătură cu vreo scrisoare trimisă comandantului bizantin local, în luptele contra pecenegilor și cumanilor de la sfârșitul secolului XI¹⁶.

Tot de la *Noviodunum* provine sigiliul lui *Katakalon Tarchaneiotes*, aparținând renumitei familii de origine din satul Tarchaneion din Thracia, generalul bizantin și Katepan al Adrianopolului, menționat de Anna Komnena (*Alexiada*, X, 2), cu prilejul invaziei cumanilor din anii 1094-1095 la sud de Dunăre, invazie căreia împăratul Alexios I Comnenul a poruncit ca acest mare comandant militar, în alianță cu alți „distingși adrianopolitani“, să i se opună cu curaj (FHDR III, 1975, p. 114-115). Descoperirea acestui sigiliu la *Noviodunum* - Isaceea confirmă ipoteza după care invazia amintită a cumanilor a avut loc prin acest important vad al Dunării de Jos^{16bis}.

Din aceeași vreme datează sigiliul sebastului *Ioan Taronites*, nepotul lui Alexios I Comnenul, descoperit la *Dorostolon*. Acesta era fiul panhypersebastului Mihail Taronites și al Mariei Komnena, sora mai mare a lui Alexios I Comnenul. Numele său apare într-un act sinodal din anul 1094, iar Anna Komnena ne informează că a luat parte la campania din anul 1095 contra cumanilor, campanie cu care poate fi pus în legătură și sigiliul de la *Dorostolon*. Despre Ioan Taronites cunoaștem că a deținut diferite funcții înalte, printre care și pe cea de primar al Constantinopolului¹⁷.

¹⁶ Idem, *Sceaux byzantins du nord de la Dobroudja*, op. cit., p. 29-32; Idem, în SCIVA, 48 (1997), 4, p. 357.

^{16bis} I. Barnea, în SCIVA, 47 (1996), 2, p. 218-219, nr. 7 și 48 (1997), 4, p. 358.

¹⁷ Idem, *Noi sigilii bizantine de la Dunărea de Jos*, în SCTV, 17 (1966), 1, p. 291, nr. 18; W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel der Sammlung Reggiani*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 33 (1983), p. 292-295; I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 310.

Din același timp și în legătură cu aceleași evenimente, trebuie amintite două sigilii de la *Dorostolon* și unele de la *Noviodunum*, aparținând lui *Gregorios Mavrokatakalon*, general și consilier al împăratului Alexios I Comnenul, despre care Anna Comnena ne informează că tatăl său l-a răscumpărat din captivitate de la pecenegi, în schimbul unei importante sume de bani (*Alexias*, VII, II, 1; III, 4)¹⁸.

Dintr-un loc necunoscut de la Dunărea de Jos, probabil tot *Dorostolon* sau *Noviodunum*, provine frumosul și după câte cunoștea unicul exemplar al sigiliului sebastului (cezarului) *Georgios Palaiologos* (1125/6-1168/70), fiul lui Alexios Palaiologos Dukas și al unei prințese necunoscute din familia Dukas Komnenos și nepot al împăratului Ioan II Komnenos. Acesta a fost trimis în anul 1162 în Ungaria, de către Manuel II Comnenul, pentru a aduce la Constantinopol pe tânărul prinț ungar Bela, pentru a-l căsători cu Maria, unica fiică a împăratului. Căsătoria n-a mai avut loc, prințul ungar căsătorindu-se în schimb cu sora împăratului. Câțiva ani mai târziu, Georgios Palaiologos a fost trimis într-o misiune asemănătoare în Siria. În afară de aceste două misiuni diplomatice, se mai știe despre Georgios Palaiologos că a zidit din temelie renumita mănăstire Sf. Dumitru a Paleologilor și a refăcut biserica Theotokos Hodighitria, ambele din Constantinopol, și că a murit pe la 1168-1170 la Adrianopol, unde a fost înmormântat¹⁹.

Un sigiliu de la *Dorostolon* ne face cunoscut pe *Nikeohoros Batatzes*, *vestarch* și *katapan*, iar altul de la *Noviodunum* pe *Ioannes Batatzes*, *kuropalat*, ambele atribuite celei de a II-a jumătăți a secolului al XI-lea²⁰.

Din împrejurimile orașului *Călărași* provine un sigiliu al lui *Theophylaktos Dalassenos*, *protospătar* și *strateg*, despre care cronicarul Kedrenos (Bonn, 2, p. 477) ne informează că era fiul lui Damianos Dalassenos, fost *dux* de Antiohia în timpul împăratului Vasile II, unul din precursorii renumitei familii bizantine, din care descindea Ana Dalassena, mama împăratului Alexios I Comnenul²¹. Din același loc provine un sigiliu al *Annei Karantene*, aparținând unei cunoscute familii bizantine din sec. X-XII, al cărei nume s-a păstrat până în zilele noastre în *Kephalenia*²².

Dintre numeroasele sigilii din aceeași perioadă, găsite la *Dorostolon*, mai amintim pe ale următorilor demnitari:

¹⁸ *Ibidem*, p. 301-302; Idem, în SCIVA, 48 (1997), p. 357.

¹⁹ K. Barzos, *Genealogia Comnenilor* (în l. greacă) t. 2, Thessaloniki, 1984, p. 858-866; I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits*, p. 121-122, nr. 5, în *Studies in Byzantine Sigillography*, 3 (1993), p. 176 și 161, 11.

²⁰ I. Jordanov, în *Izvestiia - Varna*, 19 (1983), p. 107-108, nr. 14; I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 301; idem, în SCIVA, 48 (1997), 4, p. 358-359.

²¹ Idem, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 310-311.

²² N. Bănescu, *O colecție de sigilii bizantine inedite*, în MSI (Academia Română), 20 (1938), p. 122, nr. 8.

1. Leon, magistrul și ducele al întregului Occident (sec. X-XI);
2. Theodor, protospătar și comes al corăbiilor (sec. XI);
3. Ioan Probatas, spatharocandidat și comes al flotei (sec. XI, a II-a jumătate);
4. Theodulos Drimys, vestes, strateg, proconsul, spătar imperial (sec. X-XI);
5. Gheorghe, protospătar la Chrysotriklinum (sec. X-XI);
6. Nichita, protospătar la Chrysotriklinum și judecător la Hipodrom și al vâului și recensor al (themei) Opsikion (sec. XI);
7. Miron, protospătar și a secretis (sec. X-XI);
8. Bardas, primicer și supraveghetor al dormitorului imperial (sec. XI-XII);
9. David, protospătar și strateg al Thraciei și Dristrei (începutul se. XI);
10. Ioan, protospătar și strateg al Preslavului (sec. X-XI);
11. Leon Pegonites, protospătar și strateg al Preslaviței (sec. XI, prima jumătate);
12. Vasile Monachos, syncel și recensor al (themei) Bulgariei (1048-1053);
13. Mihail Maurikios, vestarh și katepan al Dyrrachionului (1065-1068);
14. Bardas Kazakes, protospătar și strateg (sec. XI);
15. Theodoret, protospătar și strateg (sec. X-XI);
16. Christophor, primicer și chartular al căii Occidentului (sec. X-XI) ș.a.²³.

De la Basileios Apokapes, magister, vestes și ducele al (themei) Paradunavon, după mijlocul secolului al XI-lea, cunoscut numai datorită unei notițe dintr-un manuscris grec de la Biblioteca Națională din Paris, au apărut în ultimul timp trei sigilii de plumb, dintre care unul la Dorostolon - Silistra, altul în apropiere de acest oraș și al treilea cu prilejul săpăturilor arheologice care se efectuează în satul Nufăru, situat pe brațul Sf. Gheorghe al Deltei Dunării, la est de orașul Tulcea²⁴.

Un alt „duce de Paradunavon“, Leon Nikerites, căruia Alexios I Comnenul i-a încredințat această înaltă funcție după bătălia de la Lebounion (29 aprilie 1091), este un personaj bine cunoscut datorită informațiilor Alexiadei Anei Comnena, ale altor izvoare literare și ale mai multor sigilii bizantine, pe baza cărora i s-a și stabilit un *cursus honorum*²⁵. La toate acestea

²³ Idem, în *Byzantion* 7 (1932), p. 326-328, nr. VI și p. 330-331, nr. VIII, 2; N. Bănescu - P. Papahagi, în *Byzantion* 10 (1935), p. 601-604, nr. 1-2; I. Barnea, în *Pontica* 15 (1982), p. 207-208, nr. 6 (lectura corectă este cea de aici, de la nr. 1); Laurent, *Corpus II*, nr. 986; I. Jordanov, în *Izvestiia-Varna*, XIX (1983), p. 98-110, nr. 3, 4, 5, 10, 12, 17 și XXI (1985), p. 100-107, nr. 3, 5, 6, 9, 10, 17.

²⁴ I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 302-303; Idem, în *SCIIVA*, 37 (1986), p. 270-271; I. Jordanov, *Molybdoebulles nouvellement découverts de Basile Apokapès*, în *EB*, 1/1986, p. 123-127.

²⁵ Laurent, *Vatican*, nr. 110; Werner Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, 1, Viena, 1978, nr. 99.

s-au adăugat în ultimul timp două sigilii de plumb, descoperite întâmplător la *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea) și în insula *Păcuiul lui Soare*, jud. Constanța. Spre deosebire de toate celelalte sigilii cunoscute până acum, aceste două exemplare sunt singurele în care Leon Nikerites poartă titlul de „proedros“. Pe baza acestui titlu, noi am datat aceste sigilii în anii 70-80 ai secolului al XI-lea²⁶.

Demetrios Katakalon, urmașul lui Leon Nikerites la conducerea themei Paristrion (Paradounavon), este cunoscut numai datorită sigiliilor sale, dintre care unul găsit la Constantinopol și două la *Dorostolon* - Silistra, câteștrele identice unul cu celălalt. Pe fiecare din aceste sigilii, Demetrios Katakalon apare ca „proconsul, patriciu și katepan de Paradunavon“. Un al IV-lea sigiliu, mai timpuriu, descoperit mai sus pe malul drept al Dunării, la *Iatrus* - Krivina (Bulgaria), ni-l prezintă numai cu titlul de „patriciu“ și cu funcția de „strateg“, fără vreo altă precizare²⁷. De la *Dorostolon* merită să mai fie amintite sigiliile următoarelor persoane particulare: *Konstantinos Theodorokanos*, *Leon Tzimziloukios*, *Nichifor Komnenos* și *Katakalon Tarchaneiotos*, toți din secolul XI²⁸; iar de la *Noviodunum*: *Konstantinos Kabalakes*, *Tatianos Neropoulos* și *Petros Romanakes*, din sec. XI-XII²⁹, unii dintre ei purtând, după câte cunoaștem, câte un patronymicum nemaiîntâlnit în altă parte. Recent au mai apărut la *Noviodunum* un sigiliu al lui *Nicolae*, „protospătar, consul și mare chartular al bunurilor armatei“, și altul al lui *Teodor*, „spătar și protonotar al Peloponesului“, ambele din secolul XI, plus altele mai puțin importante sau încă nestudiate.

La *Dinogetia* a fost găsit cu prilejul săpăturilor arheologice un sigiliu de plumb al lui *Simeon* „vestes și katepan al Paradunavonului“, iar în cetatea bizantină de la *Păcuiul lui Soare*, sigiliul lui *Ioan Maleses*, „patriciu și strateg“, probabil conducătorul aceleiași theme bizantine către mijlocul secolului al XI-lea sau curând după aceea. Tot de la *Păcuiul lui Soare* se mai cunosc alte câteva sigilii, unele încă inedite, dintre care amintim, ca mai importante, pe al lui Mihail, protospătar imperial al Salonului de Aur și mai mare (șef) peste *Sacrum cubiculum*, dormitorul imperial; *Niketas*, „spatarocandidat imperial“, administrator al bunurilor particulare imperiale și pe al unui oarecare *Konstantinos*, notarios³⁰.

²⁶ I. Barnea, în SCIVA, *op. cit.*, p. 272-273, nr. 5; P. Diaconu, în *Dacia*, NS, 36 (1992), p. 181-182, datează cele două sigilii în ultima decadă a secolului al XI-lea.

²⁷ I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 308-309.

²⁸ I. Jordanov, în *Izvestiia-Varna*, nr. 9, 11, 15 și XXI (1985), p. 102-103, nr. 7.

²⁹ I. Barnea, *op. cit.*, p. 301; Idem, în SCIVA, 48 (1997), 4, p. 358 și 359.

³⁰ *Ibidem*, p. 304-305 și 312.

În satul *Nufăru* de pe brațul Sf. Gheorghe al Deltei Dunării, unde s-a descoperit sigiliul lui Basileios Apokapes, „duce de Paradunavon“ (v. mai sus, p. 303), a mai apărut un sigiliu important, al cărui titular este *Konstantinos Anemas*, spătar și inspector al (themei) Armeniacilor³¹. Un exemplar identic, nedescifrat în întregime, din cauza stării mai rele în care se află, se păstrează în Muzeul Numismatic din Atena. Titularul celor două sigilii este un membru până acum necunoscut al renumitei familii Anemas, din insula Creta, pe ai căreia unii membri îi menționează Ana Comnena (Alexios XII, 5, 4). Prezența sigiliului lui Conbstantin Anemas la Nufăru duce cu gândul la Katakalon Kekaumenos și Romanos IV Diogene, foști conducători ai themei Paristrion, care de asemenea au avut legături cu thema Armeniacilor. Sigiliul a însoțit vreo scrisoare a titularului său, deși trebuie să ne gândim și la posibilitatea ca acesta în persoană să se fi refugiat în zona gurilor Dunării, din cauza înaintării Selgiucizilor în Asia Mică³¹.

Sigiliul unui alt important funcționar de themă din Asia Mică, *Mihail*, „chrysoteles al Coloniei“ (mijlocul sec. X), a fost descoperit pe malul stâng al Dunării, în regiunea orașului *Călărași*³². Din aceeași regiune provin și alte sigilii, dintre care unul al cărui titular este *Balantios*, „spătar imperial și strateg al (themei) Anatolicilor“ (sec. X), altul aparținând lui *Eugenios*, „comes imperial al Orientului“, un al treilea lui *Theophylaktos* purtând titlul de „strator imperial“ și deținând funcția de supraveghetor al minelor și monetăriilor Statului (= *comes Lamia vel laminae sive metallorum*) și un al IV-lea menționând pe *Petros*, *spatharokandidatos kai chartoularios tou genikou logothesiou* (sec. X) - funcționar de finanțe însărcinat cu păstrarea registrelor de venituri și cheltuieli ale Imperiului³³.

Dintre sigiliile provenind din locuri necunoscute de pe teritoriul Dobrogei, ne rețin atenția trei exemplare din secolul XI. Întâmplător, fiecare din cei trei titulari ai lor poartă demnitatea de *spatharokandidatos*, dar funcțiile lor diferă. Primul este *Konstantinos*, înalt funcționar al Poștelor³⁴. Al doilea, *Theophanes*, „*spatharocandidat, a secretis* și judecător la Hipodrom“, iar al treilea *Nichita*, „*spatharocandidat și protonotar peste barbari*“ - un fel de șef al biroului străinilor³⁵.

Un singur sigiliu de plumb a apărut mult mai departe de-a lungul Dunării, în împrejurimile orașului *Baziaș*, situat pe malul stâng al fluviului, la frontiera dintre România și Jugoslavia. El a fost găsit întâmplător și publicat în

³¹ *Ibidem*, p. 303-304.

³² *Ibidem*, p. 311: prezentat greșit sub numele de „Michael Melkomilos“.

³³ *Ibidem*, Laurent, *Corpus*, II, 374.

³⁴ *Ibidem*, 482.

³⁵ I. Barnea, *Sceaux byzantins inédits de Dobroudja*, op. cit., p. 122-124.

1907 de către un învățat ungar. Sigiliul are pe ambele fețe, în continuare, următoarea legendă: „Pecetluiesc faptele și scrierile lui Nicolae, excubitus și protonobelissimus”³⁶. Descoperitorul l-a datat în sec. XI-XII. Noi presupunem că poate fi pus în legătură cu conflictul din regiunea respectivă, din anul 1128, între Bizanț și Ungaria.

Câteva sigilii de plumb ne dau informații despre relațiile Bisericii de pe teritoriul fostei theme Paristrion (Paradounavon) cu centre religioase din alte părți. Din păcate, nu cunoaștem din această perioadă nici un sigiliu al patriarhilor de Constantinopol, cu care Biserica regiunii Dunării de Jos a avut totdeauna strânse legături. De la *Dorostolon* provin două sigilii, unul al lui *Gregorios*, „episcop al Severiadei”, adică al Cezareei Palestinei (a II-a jumătate a sec. XI) și altul al lui *Stephanos*, „arhiepiscop al Arcadiopolei” (sec. XI)³⁷. În nordul Dobrogei, la *Dinogetia*, s-a găsit un sigiliu purtând următoarea legendă metrică: „Sigiliul lui *Mihail*, arhipăstorul Rosiei”. Posesorul lui, grec de origine, a fost mitropolit al Kievului între anii 1130-1145, de unde a fost silit să fugă înapoi la Constantinopol, unde încă mai trăia, în anul 1171. Sigiliul a însoțit vreo scrisoare trimisă din Kiev sau Constantinopol vreunui ierarh grec necunoscut din centrul unde s-a găsit micul obiect³⁸. Un sigiliu din sec. XI-XII, aparținând mănăstirii *Kokinobaphos* de la marginea Constantinopolului sau din apropiata *Bithynia* (nu se știe precis unde era), a fost găsit în ultimii ani, cu prilejul săpăturilor arheologice de la *Nufăru*, pe brațul Sf. Gheorghe al Deltei Dunării, iar altul, al mănăstirii Sf. Euthymie cel Mare din Palestina, în împrejurimile orașului Călărași³⁹.

Legăturile Imperiului bizantin și ale Patriarhiei ecumenice cu regiunea Dunării de Jos au continuat și în timpul Imperiului latin de la Constantinopol (1204-1261), când unii greci s-au refugiat în această zonă. Un sigiliu descoperit la *Noviodunum* poartă numele lui *Niketas Eugenianos*, care a trăit la curtea de la Niceea sub Ioan III Doukas Batatzes (1222-1254). Un ultim sigiliu, găsit într-un loc necunoscut de pe teritoriul Dobrogei, aparține patriarhului ecumenic cu sediul la Niceea, *Ghermanos II* (1223-1240). El a însoțit vreo scrisoare trimisă probabil mitropolitului de *Vicina*, importantul oraș de la Dunărea de Jos, pentru a cărui localizare discuțiile încă n-au fost încheiate⁴⁰.

Sigiliile de plumb bizantine descoperite în regiunea Dunării de Jos aduc o contribuție importantă pentru mai buna cunoaștere a acestei zone și a

³⁶ Ödön Gohl, în *Numizmatikai Közlöny*, VI (1907), p. 5-7.

³⁷ I. Jordanov, în *Izvestiia-Varna*, 21 (1985), p. 100, nr. 4, și 105, nr. 13.

³⁸ I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 305. P. Diaconu, *op. cit.*, p. 182-185, atribuie același sigiliu episcopului Mihail de Juriev.

³⁹ I. Barnea, *op. cit.*, p. 304 și 311; Idem, *Sceaux byzantins du nord de la Dobroudja*, *op. cit.*, p. 34-35.

⁴⁰ Idem, *Byzantinische Bleisiegel...*, p. 301 și 312; Idem, în *SCIVA*, 48 (1997), 4, p. 359.

legăturilor ei cu Bizanțul în secolele IV-XIII. În același timp, ele contribuie la mai buna cunoaștere a istoriei Imperiului bizantin și a prosopografiei acestuia în perioada respectivă de timp. Avem convingerea că viitoarele descoperiri ce se vor face, fie întâmplător, de apele Dunării sau în alt mod, fie în urma săpăturilor arheologice, vor aduce la lumină noi sigilii de plumb, care vor îmbogăți mai mult cunoștințele noastre cu privire la istoria regiunii Dunării de Jos și a însuși Imperiului bizantin.

ABREVIERI

BSH *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, București.

DID *Din Istoria Dobrogei*, București.

EB *Etudes Balcaniques*, Sofia.

Izvestiia-Varna *Izvestiia na Varnenskoto Arheologičesko Druzestvo*, Varna.

LAURENT, *Corpus II*, V. Laurent, *Corpus des sceaux de l'empire byzantin, II: L'administration centrale*, Paris, 1981.

LAURENT, *Vatican*, V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican*, Citta del Vaticano, 1962.

MSI *Memoriile Secției Istorice a Academiei Române*, București.

RÉSEE *Revue des études surd-est européennes*, București.

SCIV(A) *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, București.

DE LA BIZANTINUL *CHONSARIOI* LA ROMÂNESCUL *HÂNSARI*, SAU INVERS?

TUDOR TEOTEOI

Redactat într-o perioadă de apogeu a statului bizantin, un Tratat de artă militară pe care R. Vári, editorul său, l-a atribuit lui Nikephoros Ouranos, dar al cărui autor este tot împăratul Nikephoros Phokas (a cărui scriere „De velitatione bellica“ a fost editată critic de către G. Dagron și H. Mihăescu), sublinia faptul că pentru reușita unei campanii războinice „e necesar să fii dotat cu ghizi competenți și inteligenți, care trebuie recompensați în toate modurile și înconjurați cu mare atenție. Fără ei, e imposibil să reușești ceva. Prin „ghizi“ noi înțelegem nu numai pe cei care se mulțumesc să cunoască drumurile – asta e un lucru simplu, și orice țaran îl poate face –, ci pe cei care nu numai că știu drumurile, ci sunt capabili să îndrume corect o oștire la traversarea clisurilor, să prevadă și să știe distanța medie de la o staționare la alta, locurile potrivite și bine aprovozonate cu apă, pentru a nu fi silit să-ți așezi tabăra într-un spațiu prea îngust, care posedă deci o cunoaștere exactă a topografiei regiunilor inamice, pentru ca oștile care vor fi pătrunzând aici să poată lua prăzi și prizonieri. De asemenea, în cea mai mare măsură a posibilului să fie puse pe picioare formațiuni de *chosarioi* (subl. ns. – T.T.), bine antrenați, adică aceia care în armata din Orient sunt numiți *trapezitai*, care parcurg în mod constant teritoriul inamic în toate sensurile și fac prizonieri, pentru ca prin intermediul acestora să se poată afla cu precizie care sunt proiectele inamicului, dacă el își concentrează trupele, primește întărituri, într-un cuvânt, pentru ca nimic din intențiile sale să nu scape. Adevărații spioni (*kataskopoi*) sunt, de asemenea, foarte folositori; pătrunzând în teritoriul inamic, ei pot culege informații precise asupra adversarului și le pot oferi celor care îi trimite. Comandantul oștirii (*domestikos*) și strategii frontierelor pot avea spioni nu numai la bulgari, ci și la popoare învecinate cu pecenegii, turcii (= maghiarii, n.n. – T.T.), rușii, pentru ca

nici unul din proiectele lor să nu ne rămână necunoscut. Cei care au fost făcuți prizonieri împreună cu soție și copii pot fi uneori mai utili decât spionii: la promisiunea strategului că-și vor redobândi libertatea împreună cu soția și copiii lor, pot fi trimiși chiar ei spre a face spionaj, iar după ce-și vor fi dat seama de ceea ce se petrece la oamenii din neamul lor, ei revin spre a istorisi tot adevărul“.¹

Fragmentul citat mai sus face parte din capitolul XVIII al scrierii *De re militari*, intitulat „Despre ghizi și spioni (Peri doukatoron kai kataskopon)“, sintagmă în care cuvântul „ghid“ este desemnat prin „doukator“ (derivat după latinul „dux“), formă mai populară, apropiată de românescul „conducător“.

Același pasaj se apropie foarte mult de un fragment din tratatul *De velitatione bellica* al împăratului Nikephoros Phokas, datând deci tot din veacul al X-lea, unde nu apare termenul „chosarioi“, ci numai acela de „trapezitari“, „pe care armenii îi numesc tasinarioi“, identitate repetată apoi, într-un context din care nu lipsesc spionii (kataskopoi).

O legătură similară între *chosarioi* și *kataskopoi* este evidențiată de către „Strategikon“-ul lui Kekaumenos, redactat prin deceniul al VIII-lea al veacului al XI-lea, deci cu un secol mai târziu decât celelalte două tratate de artă militară. Orice strateg sau comandant militar bizantin era sfătuit astfel de către Kekaumenos: „Dacă tu te afli într-o luptă, trebuie să ții mulți spioni (kataskopoi) credincioși și activi, despre care știm că se numesc *chonsarioi* (subl. ns. – T. T.). Căci se cuvine ca prin ei tu să afli puterea adversarului și manevrele acestuia, întrucât fără spioni îți este imposibil să-ți îndeplinești misiunea. Iar dacă cineva se lipsește de ei, aceasta se întâmplă rar și numai pentru acțiunile de surprindere. Iar spionii nu trebuie să se cunoască între ei: căci dacă se întâmplă ca unul dintre ei să fie prins, el i-ar denunța pe ceilalți. De asemenea, e bine ca tu să ai și alți *chonsarioi*, pe așa numiții tovarăși de drum (*synodikoi*). Tovarăși (camarazi) de drum sunt cei pe care în grupe de opt, nouă, zece sau chiar mai mulți tu îi trimiți în incursiune la inamic pentru a lua prizonieri care să vorbească după aceea („eis to kratesai glossan“). Nu pierde din vedere să le faci daruri, mai ales atunci când își fac treaba, și întreține-te mult la vorbă cu ei... Strategul trebuie să le evalueze în mod constant competența și fidelitatea, fără a le încredința însă niciodată intențiile sale adevărate“². Remarcabil de moderne, chiar actuale sunt aceste sfaturi, prin faptul că pun în lumină rolul primordial al informației nu numai în zilele noastre, ci și cu o mic de ani în urmă.

¹ Incerti scriptoris byzantini saeculi X *Liber de re militari*, edidit R. Vári, Leipzig, 1901, cap. XVIII, p. 28 – 29.

² *Soverij i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, ediție însoțită de traducere și comentarii de G. G. Litavrin, Moscova, 1972, p. 134, r. 3–15.

Alte două prezențe ale termenului „chonsarios“ în textul aceluiași autor dovedesc nu numai o semnificație, ci și un context similar primelor două apariții, confirmând pe deplin afirmația anterioară din Anonimul lui Vári, care arată că echivalând cu unele noțiuni armenesti răspândite în părțile orientale ale Imperiului bizantin, „chonsarioi“ era folosit în regiunile occidentale, europene ale acestuia. A treia mențiune a lui Kekaumenos apare în mod cât se poate de sugestiv, în contextul luptelor pe care bizantinii le-au purtat în veacul al XI-lea cu pecenegii, dar și cu bulgarii, în vremea lui Vasile al II-lea, lupte care îi aduc din nou în atenție pe „chonsarioi“. „Iar dacă inamicul se află în interiorul întăriturii, din care nu iese afară și nu știi nimic despre puterea lui, află de la mine că este puțin numeros și nu are putere. Ai numai grijă ca nu cumva din această cauză să-l desconsideri, iar dacă ai forță destulă, nu-i permite să stea în liniște, ci trimite *chonsarioi* (subl. ns.–T.T.) care să afle drumul pe unde să fie introdusă mulțimea împotriva lui“.³

Ultima apariție a aceluiași termen la Kekaumenos se leagă tot de evenimente din Peninsula balcanică: în cursul aceluiași război bizantino-bulgar, bunicul după mamă al autorului, numit Demetrios Polemarchios, a reușit ca printr-un șiretlic să cucerească fortăreața Serbia, „oraș întărit al Bulgariei“. Între altele, „el avea postați doi *chonsarioi*“ (subl. ns.–T.T.) pe înălțimea din apropierea fortăreței.⁴

Acești „chonsari“ erau deci prezenți și în castea bizantină, dar fiind vorba de cei „care știm că se numesc chonsari“, reiese cu claritate că noțiunea era familiară bizantinilor, că aceștia erau conștienți de faptul că originea ei se afla însă în medii alogene din vecinătatea nord-vestică a Imperiului, după cum altele, ca „trapezitari“ sau „tasinarioi“, proveneau din zonele armenesti, situate în extremitatea nord-estică a acestuia.

O altă dovadă în sprijinul acestei aserțiuni ne este oferită de explicația pe care lexiconul *Suda* de la sfârșitul veacului al X-lea o dă noțiunii „chonsa“, care însemnează „hoți la bulgari“,⁵ explicație bine cunoscută altminteri în

³ *Ibidem*, p. 152, r. 6–11.

⁴ *Ibidem*, p. 176, r. 3–4. În traducerea rusă, G. G. Litavrin se ține foarte aproape de text, în vreme ce H.-G. Beck, *Vademecum eines byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos*, übersetzt, eingeleitet und erklärt von H.-G. Beck, Graz – Wien..., Styria Verlag, 1956, p. 62, §77, redă termenul „chonsarioi“ prin „spioni“ („In der Nähe des Kastells auf einer Anhöhe hatte er zwei Späher postiert“). Orașul Serbia se află în Thessalia, la sud de Verria (bizantinul Berrhoe), pe malul drept al râului Bistrița, regiune locuită intens de o populație vlașă. La sfârșitul veacului al X-lea, granița bizantino-bulgară trecea pe la est de cele două orașe, care se aflau deci în stăpânire bulgară, stăpânire care mergând spre sud și apoi spre vest, mai îngloba Larissa, Pharsala, Trikkala, Iannina și Butrinto, unde ajungea la Marea Ionică (cf. G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI–XII vv*, Moscova, 1960, cele două hărți de la sfârșitul cărții).

⁵ Cf. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, vol. II (*Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*), ed. I-a, Budapesta, 1943, p. 289 (=ed. a II-a, Berlin, 1958, p. 346).

literatura de specialitate; e de subliniat aici faptul că însăși nepotrivirea dintre cei doi termeni ai explicației, adică dezacordul dintre singularul „chonsa“ și pluralul „hoți“ (kleptai), pledează pentru originea alogenă a lui „chonsa“ sau „chonsarioi“.

Cu același sens de „hoț“ (latro), „bandit, tâlhar“ etc. termenul a fost semnalat într-o scholie la „Manualul de legi“ al juristului C. Harmenopoulos de la mijlocul secolului al XIV-lea.⁶ Cu alte cuvinte, el îl echivala cu acela de „brigand“ sau „Raubritter“ din Europa occidentală. Același sens îl are într-un alt text, neobservat până acum de învățații care s-au ocupat de „chonsari“ în Bizanț. Este vorba de un izvor hagiografic, mai precis de Viața grecească a Sfântului Romil din Vidin, păstrată pe primele file ale manuscrisului 73 al mănăstirii athonite Dionysiou, care „par să fi fost scrise în veacul al XV-lea sau al XVI-lea“,⁷ autorul textului grec, monahul Gregorios, fiind chiar discipol al lui Romil în cursul primelor trei decenii de după anul 1350 (Romil aflându-și sfârșitul în mănăstirea Ravanica, fondată de Lazăr Hrebljanović în 1381, la jumătatea distanței dintre Belgrad și Niș; moartea lui s-a produs deci la puțin timp după această dată).

Originar din Vidin, Raicu sau Roman s-a călugărit sub numele de Romil (Romilă, în text Romylos), cutreierând ca monah prin diversele părți ale Peninsulei balcanice, din Bulgaria la Athos, mai târziu la Valona, în Albania, spre a-și sfârși zilele în Serbia. Firește, începutul vieții sale monahale s-a desfășurat în partea de nord a Bulgariei, cuprinsă între Dunăre și Balcani, pe care izvorul nostru o numește Zagora,⁸ cu o referire mai precisă la mănăstirea Maicii Domnului Hodegetria din Târnovo, care apare și în viața lui Teodosie de la Târnovo, redactată în grecește de către patriarhul Kallistos I de la Constantinopol (1350–1353 și 1355–1363), dar păstrată numai în traducere slavă. Romil a urmat apoi un alt stagiul de viață monahală în cadrul comunității conduse de către Grigore Sinaitul la Paroria, regiune situată undeva între sud-estul actualei Bulgarii și Thracia bizantină, deci mult mai la sud de Balcani.

⁶ H. Grégoire, *Qu'est-ce qu'un hussard?*, „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves“ (= *Mélanges Boisacq*), V, 1937, p. 443–451, aici p. 446, n.2.

⁷ F. Halkin, *Un ermite des Balkans au XIV-e siècle. La vie grecque inédite de Saint Romylos*, în Idem, *Recherches et documents d'hagiographie byzantine*, Bruxelles, 1971, p. 166–202, aici p. n. 2.

⁸ Ca și *Zahumlije* din regiunile sud-slave occidentale, *Zagora* desemna „țara de dincolo de munte“ în limba populațiilor slave, noțiunea fiind deci echivalentă, pe plan lingvistic, latinului *Transylvania*. Întrucât nucleul inițial al statului lor se afla numai la nord de munții Haemus, bulgarii slavizați au început a denumi prin „Zagora“ regiunile situate „dincolo de munți“, adică la sud de Balcani, pe care le-au înglobat ulterior stăpânii lor, smulgându-le de la bizantini. Aceștia din urmă au împrumutat termenul de la slavii bulgari, păstrându-i însă valoarea semantică, astfel că pentru bizantini „Zagora“ era partea situată „dincolo de munți“, deci la nord de lanțul Balcanilor, adică între Balcani și Dunăre. Acest sens apare și în viața lui Romil din Vidin. Există însă și situații în care sursele bizantine desemnează prin „Zagora“ toată țara bulgarilor.

După moartea lui Grigore Sinaitul (27 noiembrie 1346), revenirea în Zagora, într-o localitate situată la distanță de o zi de Târnovo (și al cărei nume, redat sub forma Monkris⁹, se apropie în mod surprinzător de românescul Măcriș), ar fi fost determinată de o serie de inconveniente: la subînțelesele razii turcești se adăugau și calamități naturale, cum ar fi foametea: „căci era pe atunci și o foamete cumplită în locul acela, încât în chilia bătrânului¹⁰ nu se afla nimic altceva decât puțină secară, pe care fierbând-o în apă, o mâncau în loc de orice altă hrană. Deci fie din constrângerca acestei suferințe extreme, fie mai degrabă din cauză că se aflau sub presiunea hoților, pe care cei de acolo îi numeau și *chosiarioi* (subl. ns. T.T.), încercări care erau insuportabile – căci tâlharii așezau bucăți de fier înroșite în foc pe trupul monahilor, pretinzându-le neînsemnatele lor obiecte de uz cotidian, după care punând mâna pe acestea, își luau tâlpășița lăsându-i pe slujitorii și adoratorii lui Dumnezeu în cumplită sărăcie, de lipsă a celor necesare – luându-l cu ei pe bătrân aceștia doi, adică acest Kaloroman, personajul central al povestirii noastre, împreună cu numitul Kyr Ilarion, se retrag tustrei din Paroria, revenind din nou în Zagora; unde făcându-și reședința la locul numit Monkris, aflat cam la o distanță de o zi de Târnovo, acolo își duceau traiul“.¹¹ „Chosiarioi“ din acest fragment este tradus de către editorul izvorului prin „brigands“ sau „latrones“, interpretare corectă și întru totul corespunzătoare contextului. Acesta a fost sensul primordial al termenului în sursele bizantine, fiind atestat la extremitățile cronologice marcate cel mai devreme în veacul al X-lea și cel mai târziu în secolul al XIV-lea, poate chiar al XV-lea, ceea ce denotă o prezență a lui până la sfârșitul Bizanțului. Alături de acest sens, sursele bizantine atestă și un al doilea sens, derivat, de corp militar cu misiuni speciale, între care și cele de spionaj sau de incursiune în zonele inamice. Asemenea corpuri militare existau chiar în oștirea bizantină, dar numai în cursul operațiilor care se desfășurau la frontiera nord-vestică din Peninsula balcanică a Imperiului. Originea lui trebuie deci căutată în aceste regiuni, așa cum la frontiera orientală sunt documentați termeni armenești.

*

Corespunzând noțiunilor utilizate la frontiera orientală, în mod logic și „chonsarii“ își trag obârșia în mediile alogene din vecinătatea balcanică a Bizanțului. Textele bizantine ilustrează convingător acest fapt, pe de o parte prin sintagme de genul „spioni“ despre care știm că se numesc „*chonsarioi*“, pe de alta prin precizarea că „chonsa“ înseamnă „hoți la bulgari“, fapt care pare să

⁹ F. Halkin, *Un ermite...*, cap. 8, l. 28 (loc. cit., p. 125/180).

¹⁰ Este vorba de un monah hesychast (isihast), în a cărui ascultare intrase Romil.

¹¹ F. Halkin, *op. cit.*, cap. 8, l. 13-29 (loc. cit., p. 124/179 -- 125/180).

indice originea termenului. În orice caz, ea nu este grecească, adevăr ilustrat de înseși textele bizantine.¹²

Părăsind teza originii grecești a cuvântului, după ce o susținuse cu multă convingere, H. Grégoire a adoptat o altă opinie – care fusese deja exprimată în literatura de specialitate – conform căreia bizantinul *chonsarioi* este de pus în legătură cu germanul *Hansa*¹³. Într-adevăr, este vorba de un vechi cuvânt germanic însemnând „trupă, oștire“, atestat și de către Biblia lui Ulfila. H. Grégoire îl apropia, sub aspect semantic, de grecescul medieval *taxeidion*, care desemna o „expediție armată“ și care a dat naștere neogrecescului *taxeidi*, cu sensul de „călătorie“, după cum sugerase și R. Lopez¹⁴. Este ușor de înțeles că în vremurile antice și medievale o călătorie mai îndepărtată, chiar și atunci când avea numai scopuri comerciale, reprezenta și o veritabilă expediție militară.

Cum a ajuns însă cuvântul germanic în greaca bizantină? H. Grégoire admitea aici un intermediar slav, evidențind deosebirea dintre forma nazalizată „chonsari“, specifică fonetismului slav vechi, care s-ar fi păstrat în bulgară, de unde au cunoscut-o inițial bizantinii, pentru ca apoi ei să ia act și de forma nenazalizată, existentă „în rusă și sârbo-croată“, ne asigură același autor.¹⁵

Admițând teza origini germanice a termenului, H. Grégoire a adăugat-o deci și aceea a filierei slave prin care termenul acesta a trecut pe la bizantini. Iar în cadrul acestei filiere, este deosebit de prețioasă distincția dintre forma nazalizată, care este cea mai veche, și forma nenazalizată, mai târzie, transmisă

¹² Mergând pe linia lui C. Sathas, singurul susținător al tezei originii grecești a termenului a fost H. Grégoire, în studiul *Qu'est-ce qu'un hussard?*, semnat împreună cu P. Orgels în „Mélanges Boisacq“, p. 443–451, poziție reluată un an mai târziu în studiul *Aux confins militaires de l'Orient byzantin: hussards, trabans, tsnaks*, „Byzantion“, XIII, 1938, p. 279–281, dar abandonată în anii postbelici de către același învățat (H. Grégoire, *Origine et étymologie de la Hanse. Notes complémentaires: Χωνσάρτιος = Hânsari*, „Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique“, 40, 1954, p. 18–28, aici p. 19, n. 1, unde afirmă, cu referire la originea grecească a termenului, faptul că „această ipoteză nu mai poate fi menținută“. Pe o poziție similară s-a situat și A. Pertusi, *Tra storia e leggenda: Akritai e ghâzi sulla frontiera orientale din Bisanzio*, în „Actes du XIVe Congrès International des études byzantines. Bucarest, 6–12 septembre 1971“, vol. I, București, Ed. Academiei, 1974, p. 246 și urm., considerând că în ceea ce-i privește pe *chorsarioi* „non si tratta di veri e proprii *kleptai* (predoni, banditi), bensi di truppe leggere“ (*Ibidem*, p. 247). Evul mediu românesc i-a desemnat pe spioni prin termenul *iscoade*.

¹³ Opinie reprodușă și de către H.-G. Beck în *Vademecum*, p. 155, n. 20 („Das Wort hängt zusammen mit dem deutschen Hanse, Hansa“), citând tocmai menționatul studiu al lui H. Grégoire (*Origine et étymologie de la Hanse*, v. nota anterioară).

¹⁴ H. Grégoire, *Origine et étymologie de la Hanse*, p. 27.

¹⁵ „On attend, en russe et en serbo-croate, la forme dénasalisée“ (*Ibidem*, p. 20). În privința raportului dintre formele denazalizate și cele nazalizate considerăm deosebit de instructiv cazul antroponimului Igor, nume purtat de marele cneaz rus din veacul al X-lea, pe care Constantin Porfirogenetul îl redă sub forma nazalizată *Ingor* (Iggor), mai apropiată de originalul ei scandinav.

în sârbo-croată și rusă. Remarcăm însă faptul că forma mai veche, nazalizată, nu este atestată de către nici un text slav vechi: cele mai vechi asemenea texte, fie ele și de redacție bulgară, care atestă termenul, datează din veacul al XII-lea sau sunt posterioare lui și nu conțin decât forma nenazalizată *husar*¹⁶, pe care după veacul al XV-lea o întâlnim și în Ungaria sau în Polonia, iar istoricii din aceste țări care s-au ocupat de husari le atribuie o origine sud-slavă¹⁷. De asemenea, slaviștii sunt de acord în a atribui noțiunii o origine neslavă, întrucât apariția ei în limbi sud-slave încă din veacul al XII-lea nu poate fi pusă pe seama vreunui etimon slav comun,¹⁸ ci atribuită unei influențe venite din afară. Această influență nu putea fi venită din Bizanț, așa cum am mai văzut, ci dimpotrivă, mulți învățați sunt de acord că mediul sud-slav a fost numai filiera prin care cuvântul *chonsarios* a ajuns în Bizanț. Cum se explică atunci faptul că textele bizantine atestă și forma nazalizată, pe care nu o întâlnim în sursele slave, pentru a o regăsi în mediul românesc de la nord de Dunăre, după veacul al XV-lea? Această formă este aceea de *hânsar*, pe care tot H. Grégoire o considera deosebit de valoroasă, întrucât ea „a păstrat forma nazalizată a vechiului termen slav, împrumutată din idiomul germanic“.¹⁹

Atât de importantă și de răspândită în evul mediu românesc, în special în Moldova veacurilor XVI–XVII, instituția hânsarilor are deci o origine străveche, atestată de forma nazalizată care nu s-a pierdut niciodată la români. În atare situație, se mai poate oare susține faptul că ea ar fi fost împrumutată de români de la sud-slavi, în speță de la bulgari, unde singura formă atestată – și aceasta numai în textele literare – este cea de „husar“? Nu e mai logic să ne întrebăm dacă nu cumva romanitatea orientală a reprezentat adevăratul mediu de propagare – fie și ca filieră de transmitere – a instituției, ca și a denumirii ei nazalizate, după cum o atestă mai multe texte bizantine, care, ținând seama de mentalitatea acelor vremi și atribuind-o mediului bulgăresc au în vedere lumea politică a statului bulgar medieval, în cadrele căreia un rol deloc neînsemnat a revenit și romanității orientale?

Teza conform căreia romanitatea orientală a oferit modelul cel mai plauzibil al instituției sau realității pe care textele bizantine o redau prin *chonsarioi*, *chosarioi* sau *chosarioi* dobândește tot mai multă consistență, pe măsură ce o raportăm la aspecte de detaliu aflate în directă legătură cu ea și care se constituie în tot atâtea argumente în favoarea ei.

¹⁶ Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*, edidit Fr. Miklosich, Viena, 1862–1865, p. 1101.

¹⁷ A. Ajtaj, *L'origine du hussard hongrois*, „Revue internationale d'histoire militaire“ (=RIHM), I, 1939, p. 18. W. Dziewanowski, *Les hussards polonais*, RIHM, I, 1939, 3, p. 157.

¹⁸ Rezumând aceste opinii, H. Grégoire, *art.cit.* din „Mélanges Boisacq“, V, 1937, p. 444, observă că nu apare niciunde vreo etimologie slavă.

¹⁹ H. Grégoire, *Origine et étymologie de la Hanse*, p. 18.

Înainte de a stăruia asupra acestor argumente, este necesară observația preliminară că ea-și află o confirmare deplină în eventualitatea acceptării oricăreia dintre cele două ipoteze care rămân până în prezent valabile pentru explicarea originii termenului *chonsar* – *hânsar* – *husar*. Lăsăm aici deoparte opinii adiacente, cum ar fi aceea care a pus termenul „husar“ în legătură cu maghiarul „husz“ (care înseamnă „douăzeci“), fie și numai pentru simplul motiv, remarcat deja în istoriografie, că husarii din Ungaria și Polonia medievală reprezintă o apariție mai târzie decât aceea a hânsarilor de la noi; ne referim aici la textele bizantine care atestă o realitate mult mai veche la români, dovedită încă din veacul al X-lea prin termenul „chonsarioi“, dar atribuită bulgarilor, a căror entitate statală era bine cunoscută bizantinilor.

Prima dintre cele două ipoteze admite, așa cum am mai văzut, o origine germanică termenului, apropiindu-l pe plan etimologic de medievalul *Hanse*. Nefiind de origine grecească, nici slavă, noțiunea a ajuns însă mai întâi în Peninsula balcanică, de unde s-a difuzat în alte arii geografice, în primul rând slave, ale Europei centrale și răsăritene. Singurii care puteau aduce noțiunea în Peninsula balcanică au fost goții, fapt sugerat și de prezența ei în vocabularul lui Ulfila; după goți, alții în măsură a fi adus termenul ar fi fost apropiații lor gepizi, a căror migrație interesează însă mai mult regiunile nord-dunărene, spre deosebire de goți, vreme de circa două veacuri aflați în strânse legături cu ansamblul romanității orientale, atât la nord, cât și la sud de Dunăre. Iar în această perioadă, cuprinsă între sfârșitul celui de-al III-lea și sfârșitul celui de-al V-lea veac, nici slavii, nici protobulgarii nu-și făcuseră apariția decât poate cu totul sporadic în aceste regiuni. Reiese că populația cea mai în măsură să fi primit termenul de la migratorii germanici și eventual să-l fi transmis, la rândul ei, altora, a fost cea romanizată de la nord, ca și de la sud de Dunăre.

De la raționamentul acesta o singură eventualitate poate face excepție, anume aceea ca această romanitate orientală să fi avut ea însăși termenul, întrucât un număr mare de opinii converg în a vedea originea noțiunii „husar“ sau „hânsar“ în latinul *cursor* sau *cursarius*, aflat fără nici un dubiu la baza noțiunii de *corsar* în limbile romanice apusene, cu sensul de „brigand marin“ sau „pirat“, în vreme ce romanitatea orientală a perpetuat noțiunii de „hânsar“ o semnificație similară, dar numai pe uscat. Din acest punct de vedere, merită relevat faptul că termenul „husar“ și derivatele sale (*husa* = gr. *lochos* sau latinul *insidiae*, *husiti* = *latrocinari*, *husovati* = gr. *leizesthai* sau lat. *praedam capere*, *husarstvo* = *latrocinium*, *husnik*, chiar *hursar* = *latro*) se întâlnesc atât în textele de redacție sârbească ale perioadei medievale,²⁰ cât și în actuala limbă sârbo-croată (*gusa* = *praedatio*, *incursio*, *insidiae*, *gusar* sau *gusarin*, *gulsar*,

²⁰ Cf. *Supra*, n.16.

gursar, chiar *kursar*, cu același sens de *pirata*, *praedo*), iar specialiștii lingvisticii sârbo-croate îl declară derivat firesc din „cursor“, sau din latinul medieval „*cursa*“²¹. În sens similar, primul editor al Anonimului lui Vári, Ch. Graux, a emis, poate pentru prima oară, aceeași idee a originii termenului *chonsarios* în latinul *kursarius*²². Această etimologie latină nu poate înlătura, ci dimpotrivă, presupune cu necesitate prezența populației romanice, chiar dacă pentru unele derivate sârbo-croate actuale (cum ar fi „*kursar*“) nu este exclusă și o filieră romanică occidentală.

*

Recapitulând deci diversele opinii anterioare, observăm că toate drumurile ne poartă către mult ignorata romanitate orientală, această realitate tacută din „mileniul întunecat“ al istoriei medievale. Nu de la bizantinul „*chonsarios*“ trebuie să pornim către românescul „*hânsar*“, ci mai degrabă acesta din urmă răzbate întunericul perioadei, ieșind la lumina istoriei, pentru prima oară în textele bizantine din secolele X și XI. Este aici mai mult decât revelator faptul că autorul bizantin al perioadei care a consemnat atâtea știri importante despre vlahi, cunoscuți lui dintr-un contact nemijlocit – e vorba de Kekaumenos – reține și cele mai numeroase atestări ale termenului, patru la număr și toate în forma „*chonsarios*“, cea mai apropiată de românescul „*hânsar*“. Vor mai trece patru veacuri bune până când acest ultim termen să reapară în textele istoriei medievale a românilor, în toată splendoarea lui, desemnând o realitate străveche și intrinsecă a acestei istorii, nicidecum un import din afară, în speță de la sud de Dunăre, cum s-a susținut aproape unanim în istoriografia noastră.²³ Iar contaminările pe care el le-a suferit din afară nu afectează în nici un fel originea lui străromânească.

²¹ Cf. H. Grégoire, *op. cit.* în „*Mélanges Boisacq*“, p. 443-444, Idem, *Origine et etymologie de la Hanse*, p. 19-20.

²² Ch. Graux în „*Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques*“, 1875, p. 82-89, text reeditat apoi de A. Martin în „*Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale*“, t. XXXVI, 1899, p. 71-127. Pentru această opinie a lui Ch. Graux, v. G. Dagron, H. Mihăescu, *Le traité sur la Guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phokas*, Paris, Editions du CNRS, 1986, p. 254, n. 52.

²³ Începând cu I. Bogdan, continuând cu generalul R. Rosetti, iar în vremea noastră cu N. Stoicescu și C. Rezachevici. Pentru detalii bibliografice, facem trimitere la C. Rezachevici, *Despre evoluția husarilor (hînsarilor) la români în Evul Mediu, în legătură cu instituția similară la popoarele vecine*, în „*Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*“ (=SMMIM), nr. 4-5, 1971-1972, p. 79-95.

REGATUL UNGARIEI ÎNTRE APUS ȘI RĂSĂRIT. CATOLICI ȘI NONCATOLICI ÎN SECOLELE XIII-XIV

IOAN-AUREL POP

1. Introducere

Pe teritoriul Regatului Ungariei, cel puțin în primele sale două secole de existență (circa 1000-1200), tradiția răsăriteană și cea apuseană au interferat pașnic. Primul episcop atestat pe lângă un șef politic din Ungaria a provenit pe la 950 din Bizanț, înainte de creștinarea în masă a ungarilor și de organizarea în formă apuseană a bisericii ungare¹. Biserica de rit bizantin a continuat însă să existe și să se dezvolte în noul regat. Mulți locuitori ai Pannoniei premaghiare (slavi, români, bulgari, bizantini, "latini" etc.) erau creștini². Cei rămași după venirea ungarilor au trăit în relativă pace cu noii creștinați³, tolerând printre ei mozaici, islamici, "eretici", precum și alte culte zise "păgâne". Pe măsura cuceririi și alipirii unor noi teritorii, a colonizării și așezării de noi populații, mozaicul etnic și confesional din Regatul Ungar se diversifica, după legendara formulă (ce părea plină de succes) a regelui întemeietor: "Regatul cu o singură limbă și un singur obicei este fragil și slab"⁴.

¹ N. Oikonomides, *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI-e siècle: le métropolitain de Turquie*, în "Revue des Etudes Sud-Est Europeennes" (Bucarest), 9, 1971, nr. 3, passim; Alexandru Madgearu, *Misiunea episcopului Hierotheus. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X-lea*, în "Revista istorică", tom V, 1994, nr. 1-2, p. 147-154, passim.

² Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapeșt, 1970, p. 104; Ioan-Aurel Pop, *Romanians and Hungarians from the 9-th to the 14-th Century. The Genesis of the Transylvanian Medieval State*, Cluj-Napoca, 1996, p. 80-90.

³ György Györffy, *La Christianisation de la Hongrie*, în "Harvard Ukrainian Studies", XII-XIII, 1988-1989, p. 61-73.

⁴ Jenő Szűcs, *The Peoples of Medieval Hungary*, în vol. "Ethnicity and Society in Hungary", ed. de F. Glatz, Budapeșt, 1990, passim; Ioan-A. Pop, *The Ethno-Confessional Structure of Medieval Transylvania and Hungary*, Cluj-Napoca, 1994, passim.

Armonia aceasta a fost frântă brusc în urma Cruciadei a IV-a (1204), care a cauzat una dintre cele mai grave cezuri la nivel continental și a influențat întreaga evoluție a statului medieval ungar. În acest moment, în acord cu exigențele papale, politica autorităților regatului apostolic ungar devine intransigentă față de noncatolici³¹. Etapele acestei politici, din analiza cărora se pot face estimări în legătură cu ponderea diferitelor confesiuni și religii în Ungaria secolelor XIII-XIV, sunt: 1) de la căderea Constantinopolului sub "latini" până la invazia mongolă (1204-1241); 2) din finalul domniei lui Bela IV până la moartea lui Ladislau IV Cumanul (circa 1260-1290); 3) epoca Angevinilor în Ungaria (1308-1382), cu accent pe ultimele două decenii ale domniei lui Ludovic I, când s-a înregistrat cel mai important efort de aducere la "unitatea catolică" a unor întregi popoare, de religii și confesiuni deferite, din Ungaria și din vecinătate.

2. Politica lui Inocențiu III și urmările sale

În viziunea papei Inocențiu III (1198-1216)³², prin cucerirea Constantinopolului și făurirea Imperiului Latin de Răsărit, se puna capăt "uzurpării" de către bizantini a Imperiului Roman și se lichida "schisma grecilor". Ca urmare, "schismaticii" de peste tot trebuiau să accepte tacit credința romană. Cei care refuzau urmau să aibă soarta grecilor care, din cauza "inobediței" și "rebeliunii" lor față de Roma, "fuseseră dați spre jaf și pradă" (*dati fuerint in direptionem et praedam*)³³. Însă confiscarea bunurilor sau "darea lor în pradă" era una din pedepsele care, în temeiul canoanelor, îi loveau pe eretici³⁴. Prin aceasta, treptat, după 1204, papalitatea tindea să confunde schisma cu erezia și să aplice și "schismaticilor" regula confiscării bunurilor³⁵. Motivația teoretică a considerării schismei drept erezie era chestiunea purcederii Sf. Duh și de la Fiul (*filioque*). Inocențiu III a sugerat și urmașii săi au confirmat că ortodocșii, respingând *filioque*, adică făcând o "eroare" de dogmă, ies din "vina" mai mică a schismei (= ruperea ierarhică de Roma) și se plasează în "vina" majoră a ereziei³⁶. Prin

³¹ V. Iorgulescu, *L'Eglise byzantine nord-danubienne au début du XIII-e siècle. Quelques témoignages documentaires aux alentours de la quatrième Croisade*, în "Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik" (Amsterdam), XXII, 1996, p. 53-77.

³² Marcel Pacaut, *La théocratie. L'Eglise et le pouvoir au Moyen Age*, Paris, 1989, p. 107-120; Yves Congar, *L'Eglise. De Saint Augustin à l'époque moderne*, Paris, 1970, p. 193-195.

³³ *Acta Innocentii PP. III (1198-1216)*, ed. Th. Haluscynski, Vaticano, 1944, p. 277-278, apud Șerban Papacostea, *România în secolul al XIII-lea, Între Cruciată și Imperiul Mongol*, București, 1993, p. 50. Vezi și W. de Vries, *Innozenz III. und der christliche Osten*, în "Archivum Historiae Pontificiae", 3, 1965, p. 87-126.

³⁴ H. Maisonneuve, *Etudes sur les origines de l'Inquisition*, Paris, 1942, p. 170-171.

³⁵ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 54.

³⁶ *Ibidem*, p. 51.

urmare, deținătorii "schismatici" de bunuri, care se mențineau în "rătăcirea" lor, erau socotiți *iniusti possessores* și expuși deposedării, la nevoie cu metodele cruciadei¹¹.

Regatele apostolice, cum era Ungaria, au preluat din arsenalul papalității, cu ajutorul ordinelor călugărești, dacă nu eșafodajul teoretic atent elaborat, cel puțin calea practică de pedepsire a "schismaticilor" inobediți, deveniți inapți pentru stăpânirea pământului și pentru privilegiile derivate din aceasta. Atenția primă s-a îndreptat spre episcopii și mănăstirile "grecești" (de rit răsăritean), care trebuiau să treacă în mâinile prelaților "latini" (sau "latinizați"), respectiv în cele ale ordinelor apusene. Până la invazia tătară, sunt atestate în Ungaria circa 600 de mănăstiri ortodoxe¹², față de sub 200 catolice¹³, ceea ce dovedește numărul mare de enoriași de rit bizantin. Mănăstirile ortodoxe nu puteau funcționa decât în mijlocul unei populații de aceeași credință. Trebuie să admitem că o parte din mănăstirile ortodoxe erau plasate în estul regatului, adică în Transilvania și în vecinătatea sa, unde trăiau românii ortodocși. Ele sunt greu de localizat integral (din cele 600 de mănăstiri, cam o treime au rămas neprecizate pe teren), fiindcă multe dintre ele au trecut după 1204 în mâinile ordinelor occidentale și fiindcă o mare parte a Transilvaniei nu intrase încă în atenția actului scris. Chiar dacă am admite că numai 60 dintre cele 600 de mănăstiri ortodoxe din regat erau așezate în Transilvania, Banat și părțile vestice (ceea ce este infim) - în raport cu cele 25-30 de mănăstiri catolice câte se cunosc tot până la 1241 - faptul este o mărturie pentru ponderea mare a populației ortodoxe în zonă. De pildă, dintre cele 20 de mănăstiri atestate până în jur de 1250, pe valea bănațeană a Mureșului și în Crișana, peste jumătate au devenit catolice în secolul XIII¹⁴. După 1204, documentele papale și regale ungare se referă frecvent la episcopii și mănăstiri răsăritene care urmau să fie trecute în mâinile bisericii romane, la pământuri, țări, cetăți, districte etc. ale românilor "schismatici", confiscate cu forța și preluate de catolici¹⁵.

¹¹ *Ibidem*, p. 54.

¹² Gy. Moravcsik, *op. cit.*, p. 114. Termenii de "grec" și "latin" nu au aici sens etnic, ci confesional-geografic, însemnând "răsăritean" (ortodox) și, respectiv, "roman" (catolic). Prin urmare, "mănăstiri grecești" înseamnă aici mănăstiri de rit bizantin.

¹³ Csoka J. L., *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn*, Budapeșt, 1980; Török J., *Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon*, Budapeșt, 1990.

¹⁴ Mircea Rusu, *Biserici, mănăstiri și episcopii ortodoxe*, în "Istoria României. Transilvania", vol. I, coord. Anton Drăgoescu, Cluj-Napoca, 1997, p. 300-310; Suzana Heitel, *Monumente de artă din secolele X-XIII din Banat*, comunicare prezentată în 8 aprilie 1997, la Academia Română. Vezi și Paul Niedennaier, *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet*, vol. I, Heidelberg, 1996, p. 51.

¹⁵ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 72-83; Ioan-A. Pop, *Romanians...*, p. 182-187; Aloisie L. Tăutu, *Litterae Gregorii papae XI in causa Valachorum de Mezesalla (Medies in Transilvania septemtrionali) destinatae*, Romae, 1966, passim; Francisc Pall, *Romanians of Transylvania in the Middle Ages*, Cluj-Napoca, 1993, passim (cu trimiteri la izvoare).

În deceniul IV al secolului XIII, situația confesională din Ungaria, prin varietatea credințelor și religiilor, devenise îngrijorătoare. În 1231-1235, regalitatea ungară, sub imboldul papalității și pe fondul rivalității dintre Andrei II și fiul său Bela, a trebuit să ia măsuri severe de prigonire și chiar de extirpare a evreilor (mozaici), a saracenilor și izmaeliților (musulmani), a "falșilor creștini" (ortodocși) și a ereticilor. Măsurile nu și-au atins scopul și au slăbit mult regatul. Călugărul italian Rogerius, rezident un timp la Oradea, evoca între cauzele care au anihilat capacitatea de rezistență a țării în fața tătarilor și încercarea regelui Bela de a uniformiza țara: "Întrucât, din cauza multiplelor deosebiri și a riturilor diverse, aproape tot Regatul Ungariei fusese pângărit și regele se străduia din toate puterile să-l reformeze..."¹⁶. Această aderență la alte religii și confesiuni decât catolicismul a unei mari părți a locuitorilor, precum și ineficiența măsurilor de întărire a credinței romane au condus la impunerea interdictului asupra Regatului Ungar (în 1232)¹⁷.

3. Catolici și noncatolici în timpul lui Ladislau IV Cumanul

După marea invazie mongolă, din rațiuni practice, spiritul de cruciadă este adesea înlocuit de Ungaria cu negocieri și înțelegeri cu tătarii (în exterior) și cu un grad sporit de toleranță față de "schismatici" și păgâni (în interior). În conciliul de la Lyon (1274), Regatul Ungar este denunțat ca un loc în care cumanii (colonizați în centrul țării prin 1238-1239 și stabiliți definitiv aici după invazia mongolă) domină politica de stat și îi atrag pe locuitori la "ticăloșia ritului lor" și în care "sunt ocrotiți în chip manifest ereticii și schismaticii"¹⁸. Regele însuși era născut din mamă cumană, trecuse la obiceiuri cumane și, conform unei surse narative, primise în secret botezul ortodox¹⁹. Ca urmare, papa îl trimite în Ungaria pe legatul său Filip, episcop de Fermo, pentru a restaura catolicismul, a făuri unitatea de credință catolică (conciliul de la Lyon din 1274 decisese iarăși "unirea" celor două biserici) și a readuce statul arpadian în frontul cruciadei. Aceste scopuri trebuiau să fie realizate prin sinodul de la Buda (1279), convocat de amintitul legat papal, care a luat măsuri ferme pentru a-i descuraja și chiar anihila pe "iudeii, saraceni, izmaeliți, pe alți nebotezați" și, mai ales, pe "schismatici", inclusiv cu ajutorul "brațului secular"²⁰. La scurt timp după sinod, papa Nicolae III i-a cerut regelui Ladislau să-i alunge din regat pe "schismatici" și

¹⁶ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 72.

¹⁷ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. vol. I, Roma, 1859, p. 107-111.

¹⁸ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 162.

¹⁹ Ovidiu Pecican, *Roman și Vlahata. O gestă slavo-română scrisă în Bihor (sec. XIV)*, în "Familia" (Oradea), seria V, an 28, 1992, nr. 5, passim.

²⁰ *Antiquissimae constitutiones synodales Provinciae Gneznensis maxima ex parte nunc primum e codicibus manuscriptoris typis mandatae*, ed. de Romualdus Hube, Petropoli (Petersburg), 1856, p. 159-162.

pe "eretici"²¹. Aceste măsuri nu au avut atunci rezultate practice, deoarece suveranul nu s-a conformat lor (în ciuda excomunicărilor repetate și a punerii țării sub interdict). Astfel, credința romană a rămas un timp pe plan secund în Ungaria, iar la moartea regelui, papa a inițiat o anchetă spre a stabili dacă Ladislau își sfârșise viața ca "eretic", "schismatic" sau catolic²².

4. Credințele religioase în Ungaria sub Angevini (1308-1382)

Angevini au inițiat în Ungaria un uriaș efort de uniformizare a structurilor atât de diferite, de respectare și de fortificare a ordinii feudale apusene, de întărire a confesiunii catolice. Autoritățile religioase și laice se plâng mereu de mulțimea "falșilor creștini", a "ereticilor", păgânilor etc. din regat. Deși este imposibil de stabilit numărul de catolici, registrul de dijme papale din 1332-1337²³, coroborat cu alte izvoare, poate oferi o idee asupra ponderii acestora în Transilvania, Banat și părțile vestice. În acest document sunt menționate 954 de localități cu parohii catolice. Până în deceniul 1331-1340, erau atestate în zonă cam 2100-2200 de localități (dintre care unele dispăruseră între timp, fără ca diminuarea să fie reală, deoarece multe sate din regiune nu intraseră încă în atenția actului scris). În consecință, satele cu parohii catolice reprezentau 43-45% din totalul așezărilor Transilvaniei, iar populația de confesiune catolică putea să varieze între 35-40%, din totalul populației (se știe cert că în multe așezări cu parohii catolice exista și populație de credință răsăriteană). Cu alte cuvinte, noncatolicii reprezentau în anii '30 ai secolului XIV în Transilvania aproape două treimi din populație.

Evident, regele Ludovic I (1342-1382) nu putea fi mulțumit cu o asemenea situație. Și pe vremea sa, apare frecvent în documente "mulțimea de schismatici, filistenii (=iasii,eretici), cumani, tătari, păgâni și necredincioși", din interiorul și din preajma regatului²⁴. Pentru ei, regele obține de la papă dreptul de a fonda biserici și mijloacele de a-i sili la botezul catolic sau de a-i alunga. După 1360, Ludovic I declanșează, cu ajutorul ordinului franciscan, cel mai important efort cunoscut de realizare a "unității de credință" catolică în Ungaria medievală. Sunt vizați, între alții, sârbii, românii, bosniacii și bulgarii, acuzați de erori religioase (refuzul lui *filioque*, botezul, cuminecătura etc.) și laice: nesupunerea în fața domnilor lor, recuperarea prin forță a bunurilor răpite și comiterea de "rele" contra "creștinilor" (catolicilor), "împreună cu cei din afara regatului, de o limbă și sectă cu dânsii"²⁵.

²¹ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 163.

²² *Ibidem*.

²³ *Documente privind istoria României, C. Transilvania, veac XIV, vol. III, București, 1954, p. 41-253. Ștefan Pascu, Voievodatul Transilvaniei, vol. I-II, Cluj, 1971-1979, p. 231-232 și, respectiv, p. 442-457.*

²⁴ Ioan-A. Pop, *The Ethno-Confessional Structure...*, p. 28-32.

²⁵ Dionysius Lasic, O.F.M., *Fr. Bartholomaei de Alverna, Vicarii Bosnae, 1367-1407, quaedam scripta hucusque inedita*, în "Archivum Franciscanum Historicum", 1, an 55, 1962, nr. 1-2, p. 72-76; Ș. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 94-95.

Soluțiile sunt catolicizarea (ceea ce i-ar desprinde din solidaritatea etnico-religioasă cu restul popoarelor lor, care aveau state libere la granițele Ungariei), alungarea sau chiar exterminarea. În epocă, sunt recomandate și aplicate toate aceste variante, mai ales după 1366. În vederea catolicizării elitei, regele stabilește că nimeni nu mai putea fi adevărat nobil dacă nu era catolic²⁶. Același suveran permite nobilimii transilvane (la cererea acesteia) să nimicească pe răufăcătorii români²⁷. În paralel, o parte dintre români, conduși de cnezii și voievozii lor, în fața presiunilor, trec munții spre sud și est, cum făcuse Bogdan cu adepții săi, prin 1363-1364²⁸.

Ca urmare, se impune treptat principiul religiei oficial recunoscute (*religio recepta*), care va deveni politică de stat după Reformă. Ortodocșii, din secolul XIII, nu mai sunt numiți creștini (credința lor este "sectă"), nu sunt apti de a stăpâni pământ și nu mai pot avea acces la exercitarea puterii. Astfel, după măsurile lui Ludovic I, elita românilor a devenit inaptă de a mai forma o stare.

Umanistul Anton Bonfini, aducând un elogiu regelui Ludovic I pentru marile lui realizări în domeniul religios, enumeră măsurile acestuia pentru întărirea "adevăratei credințe": propunerea ca evreei "să devină unguri", prin acceptarea catolicismului și alungarea lor din Ungaria în urma refuzului convertirii; susținerea ordinelor călugărești; fondarea de biserici și mănăstiri; îndrumarea cumanilor "corupți", a patarenilor (ereticii) din Bosnia și a altor "stricați", dintre care mulți au recăzut în greșală etc. Ca rezultat al acestui efort - spune Bonfini - "după opinia tuturor, credința în Ungaria a fost atât de mult lărgită și până într-atâta sporită, încât mai mult de a treia parte a regatului era pătrunsă de obiceiul cel sfânt"²⁹. Bonfini face această apreciere la circa un secol de la evenimente, după izvoare credibile. El nu are interes să diminueze numărul catolicilor din regat - dimpotrivă - iar expresia "după opinia tuturor" demonstrează că proporția de peste o treime catolici în Ungaria anilor 1380 părea firească, chiar și în urma unui efort prozelit de talia celui susținut de Ludovic cel Mare.

5. Concluzii

Se știe că societatea medievală a fost plină de particularisme și că statele au fost departe de a fi omogene sub aspect etnic și religios. În această situație s-a aflat și Ungaria, stat format prin cucerire, alianțe matrimoniale, convenții, subordonări vasalice etc. și populat în parte cu o serie de coloniști, aduși deopotrivă din est și vest. Creștinii răsăriteni erau răspândiți pe mari suprafețe

²⁶ Ș. Papacostea, *Geneza statului...*, p. 85-88.

²⁷ *Documenta Romaniae Historica*, C. Transilvania, vol. XIII, București, 1994, p. 159-165.

²⁸ Victor Spinei, *Moldavia in the 11th-14th Centuries*, Bucharest, 1986, p. 204-209.

²⁹ Antonii Bonfinii, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, Basileae (Basel), 1568, decadis II, liber X, p. 377.

încă înainte de venirea ungarilor. Apoi, în a doua jumătate a secolului X, o parte din ungurii înșiși s-au creștinat în formă bizantină. În secolele XI-XIV, au fost incluși în Regatul Ungar noi "schismatici" și "eretici": românii din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și chiar din unele zone extracarpătice, mulți sârbi, bulgari, ruteni, bosniaci bogomili și alți "rătăciți". Dinspre est, au continuat să vină și să se stabilească în regat: evrei, pecenegi, nord-iranieni, horezmieni, alani caucazieni, iasi ("iazigi"), bașchiri, uzi, cumani etc., cu toții mozaici, musulmani ori adepți ai altor culte mecreștine. Asupra lor, acțiunea de catolicizare a avut rezultate formale, din moment ce un "rege apostolic" trecea la obiceiuri cumane, prin 1270-1290, iar un altul, după un secol, constata că acești cumani erau tot "corupți". Puseurile de catolicizare din secolele XIII-XIV, dintre care cel mai important a fost susținut de Ludovic I, au întărit biserica romană, determinând ca peste o treime din populația Ungariei să fie catolică. Altminteri, Ungaria medievală a fost un stat multiethnic și pluriconfesional, cu o majoritate noncatolică, situat într-o zonă de interferență a civilizațiilor.

LE CONTEXTE EUROPÉEN ET LES ASSEMBLÉES D'ÉTATS DANS LE VOÏVODAT DE TRANSYLVANIE

GHEORGHE BICHICEAN

Les recherches sur les *Assemblées d'États*, sur l'*État corporatif*, les *états* et les *ordres* ont pris un grand essor dans toute l'Europe au début du XXe siècle. Dans l'historiographie roumaine l'étude approfondie sur les Assemblées d'États des Pays Roumains a commencé aux premiers décennies de ce siècle. Les historiens ont suggéré *la nécessité de leur encadrement dans l'histoire européenne de l'institution*. C'est à Gheorghe I. Brătianu, l'un des promoteurs de l'étude internationale du problème des Assemblées d'états, que l'on doit le premier exposé systématique sur les institutions, où la méthode comparative fut amplement utilisée. Un net progrès fut réalisé ensuite par les travaux de P. P. Panaitescu. Ce progrès est inseparable de la position de l'actuelle historiographie roumaine dans les problèmes des influences et du féodalisme roumain. On s'attache les particularismes et l'originalité d'un régime fondamentalement intégré dans l'ensemble du féodalisme, ce que nous appelons *le temps et l'espace institutionnels*. Il faut mentionner beaucoup d'historiographes et d'historiens du droit, comme N. Iorga, Ștefan Ștefănescu, Damaschin Mioc, N. Stoicescu, C. Cihodaru, V. Al. Georgescu, I. I. Russu, C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, Radu Manolescu, Vasile Gionea, Ștefan Pascu, Eugen Stănescu, Șerban Papacostea, Radu Popa, Ioan-Aurel Pop, Adrian A. Rusu, Al. Herlea, Ludovic Demény, I. Drăgan, Fr. Pall, Jakó Zsigmond etc., dont les travaux ont constitué l'objet d'analyse sur l'histoire de la Transylvanie et de ses institutions.¹

¹ A voir Gh. Bichicean, *Adunări de stări în Țările Române. Congregațiile generale în Transilvania voievodală* (Cuvânt înainte: academician Ștefan Ștefănescu), Casa de Presă și Editură TRIBUNA, Sibiu, 1998, p.11-21 (*Congregațiile generale*).

Le contexte européen. Parmi les traits fondamentaux qui caractérisent l'état politique et social de l'Europe au début du XIVe siècle, la première note à retenir est celle que *“de la Dacie à l'Espagne, de l'Irlande à la Sicile, la flore politique développe ses multiples manifestations sans attenter à la profonde communauté de structure qui, mieux que toute administration centralisée, maintient l'unité morale de la chrétienté”*.²

Les Assemblées d'états sont des institutions communes à tous les Etats féodaux ayant des traits similaires ou même identiques, cependant présentant des différences en ce qui concerne leur composition, leurs attributions, leur évolution et le nom qu'elles portaient. Leur origine doit être recherchée au temps des rois carolingiens par l'intermédiaire de la Cour royale (*curia regis*), de caractère féodale. Entre le vassal et le suzerain s'établit une espèce de contrat bilatéral: le vassal s'oblige à servir loyalement son suzerain en échange de la reconnaissance et de la garantie de ses privilèges. La principale obligation du vassal envers son suzerain, celle de *consilium et auxilium*, la même dans tout le monde féodal, s'exécute à partir du XIIIe siècle par les Assemblées d'états. Les historiens proposent de le chercher, soit dans la “vie de solidarité”, génératrice des institutions les plus caractéristiques de l'époque (*Einungswesen*), soit dans l'organisation sociale en “conditions ou états hiérarchisés” (*Ständewesen*).³

La règle de droit fondamentale de ce siècle, il semble avoir été *le partage contractuel des prérogatives de la souveraineté*. Ce partage n'a pas été le résultat d'un plan préconçu. Les souverainetés qui, en Europe, se sont développées avec l'apparence de la logique la plus continue, ont procédé à cet égard avec le même empirisme que les autres. Depuis le milieu du XIIe siècle jusqu'à la fin du XIIIe la vie sociale a été tissée d'un réseau compliqué de conventions, chartes et privilèges, délimitant les droits et libertés de chacun des contractants, et fixant les prérogatives du pouvoir. Le passage d'une règle juridique à une autre a été imperceptible. Pour des féodaux, habitués au double principe du fondement contractuel de la souveraineté et de l'aliénabilité de toutes les prérogatives publiques, rien n'a semblé plus naturel que de *fixer par des contrats précis la zone d'influence réservée à chacune des nouvelles puissances, grandes ou petites, qui s'imposaient à la vie publique*.

² G. de Lagarde, *La structure politique et sociale de l'Europe au XIVe siècle*, dans *Etudes*, III, Université de Louvain. Recueil de Travaux publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie, 2e série, 50me fasc. Louvain, 1939, p. 117 (*La structure*).

³ E. Lousse, *La formation des ordres dans la société médiévale*, in *Etudes*, II, p. 81 (*La formation*); Idem, *Parlementarisme ou corporatisme? Les origines des Assemblées d'états*, dans *Revue historique de droit français et étranger*, 4e série, t. XIV, 1935, p. 696, 699 (*Les origines*). Jacques le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, București, 1970, p. 341-342, 346. Gh. Brătianu, *Aux origines des Assemblées d'états*, dans *RER*, XVI, 1981, Athènes (*Aux origines*), p. 15. R. Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, București, 1974, p.p.116-117.

Longtemps les chartes de ce genre ont été réservées aux institutions d'Église, ou aux gens du commun, bourgeois des villes ou vilains des campagnes, tandis que les nobles, insérés dans la hiérarchie féodale, avaient depuis longtemps déjà leur droit contractuel. Mais, à partir du milieu du XIIIe siècle, nous voyons les nobles et seigneurs de chaque pays *s'unir* pour revendiquer, *en commun eux aussi*, leur charte de franchise. Rien n'est plus significatif que ces mouvements qui se généralisent durant toute la première moitié du XIVe siècle et prennent parfois l'ampleur de véritables soulèvements. Si la ville ou les états d'un pays se sentent les plus forts, ils imposent par la force le respect de "leurs libertés", quittes à obtenir ensuite la sanction d'une autorité supérieure plus lointaine, empereur ou roi. S'ils se sentent moins sûrs d'eux, ils demandent et obtiennent des concessions. S'ils sont riches, et c'est le cas des abbayes ou des guildes marchandes, ils achètent leurs privilèges.

On peut vraiment changer la vie juridique et la vie politique, si l'on obtient la définition authentique des *iura et libertates*. C'est ce le caractère fondamental de la société politique du XIVe siècle, qui entraîne deux conséquences: 1) une *limitation contractuelle des divers pouvoirs* qui essaient de recueillir l'héritage du régime féodal; 2) une *diversité infinie des situations politiques et juridiques faites aux différents groupes* avec lesquels les pouvoirs sont amenés à traiter.

Ce droit conventionnel ne s'établit plus comme le contrat féodal, d'homme à homme, mais de prince à groupes. Le prince concède encore des privilèges individuels à un homme ou à une famille, mais, la plupart du temps, les droits que définit une charte ou qu'impose une révolte, sont les droits d'un groupe. À la fin du XIIIe siècle le caractère collectif et public de la souveraineté fait reposer la vie publique sur une délimitation contractuelle des zones d'action juridique des divers groupes sociaux.⁴

Si on peut préciser le sens de cette règle, son application peut nous conduire à éclaircir la notion d'état. L'analyse des termes *status, ordo, conditio, gradus et genus* sont nécessaires pour comprendre l'organisation de ces institutions, ainsi que leurs types et leurs formes. *Conditio* et *status* expriment des notions qu'il n'est pas besoin de préciser. *Ordo* désigne une association reconnue de personnes de même condition, de même état. *Gradus* traduit l'idée de superposition ou, de moins, de gradation. La condition particulière, l'état de toutes les personnes individuelles ou collectives n'étant ni identique, ni égal, ni même équivalent, il est normal qu'il y ait aussi des différences de degrés: *à chaque condition sociale correspond une sphère juridique déterminée*. L'accession à la dignité d'état résulte de la reconnaissance de la zone juridique exacte correspondant à une condition, à une fonction, à une communauté, ou à un groupe social quelconque. Nous entrevoyons ainsi l'aspect social de la règle juridique de délimitation contractuelle esquissée plus haut.

⁴ G. de Lagarde, *La structure*, p. 100-101.

Un réseau inextricable de chartes et de pactes définit, et contient dans un cadre complexe l'exubérance de la vie sociale. Les *contrats*, *chartes* ou *pactes* présentent tous un caractère commun. Ils définissent le "statut" juridique d'un groupe, d'une collectivité, d'une association, d'une ville. Il y a là une survivance du vieux contrat de fief. En prêtant hommage, le vassal ne traite pas pour un objet déterminé: il reçoit le statut qui définit le cadre juridique dans lequel il peut se mouvoir. Il s'engage tout entier pour le présent et pour l'avenir.

La même caractéristique fondamentale se retrouve dans tous les actes constitutifs des franchises: ces sont moins des contrats que des "*statuts*", contractuellement établis, et qui définissent avec exactitude la sphère de droits et de prérogatives, au sein de laquelle peuvent agir les personnes ressortissant d'un groupe déterminé. Qu'il s'agisse de droits qu'elles se sont arrogés, qui leur ont été octroyés ou reconnus, ou qui plus simplement ont été consacrés par la prescription, *toutes les personnes qui peuvent se réclamer d'un statut de ce genre, possèdent un "status", un "état"*.

Cette hiérarchie ne s'est pas constituée en un jour. Elle a été le produit d'une longue évolution. Sous un premier sens, les états représentent donc *la multiplicité des groupes ou conditions sociales qui ont obtenu la définition juridique de leurs libertés et prérogatives*.

D'une façon très générale, on peut dire que les Assemblées d'états datent du XIIIe et surtout du XIVe siècle. En bref, les *Assemblées d'états* ont une double origine: l'origine féodale – "conseil et aide" (*consilium et auxilium*) et la "tradition". La constitution corporative est inséparable du système féodal dont les liens verticaux furent remplacés, au cours de l'évolution sociale, par les liens horizontaux entre individus disposant de même statut juridique. Le service à la Cour des vassaux qui devaient *aide et conseil* à leur suzerain a contribué à la constitution des Ordres et des autres corps représentatifs. Les attributs de souveraineté en principe étaient indivisibles, mais ils étaient divisibles dans leurs exercice. Car les souverains étaient obligés de confier d'une manière temporaire et révocable une partie de leurs attributions à des organes constitués, certains d'entre eux composés exclusivement de représentants des états privilégiés, sans arriver toutefois à comprendre les personnes dépourvues de liberté d'un point de vue juridique et social.

Nous trouvons que deux, trois ou quatre *états* forment vraiment l'ossature du "pays". C'est exceptionnellement l'ordre unique, qui s'est attribué le monopole de la défense des privilèges en face du souverain. Il ne s'agit pas uniquement des *Stände*, c'est-à-dire des groupements sociaux et politiques qui ont occupé dans le *Ständestaat* ancien une place si importante, qu'ils lui ont imposé sa constitution et légué leur nom. Ce sont les deux, trois ou quatre "membres" arrivés à un stade relativement avancé de développement interne.

Dans la hiérarchie organique du *Ständestaat*, ou *État corporatif*, ces ordres occupent un degré intermédiaire entre les “corps” et les “pays”.⁵ Ils sont supérieurs aux “corps”, et inférieurs aux “pays”, cadres géographiques et politiques suprêmes de l'organisation corporative de la vieille Europe. Ils sont postérieurs aux premiers, dont ils supposent l'existence, mais antérieurs aux seconds, qui ne prennent réellement conscience d'eux-mêmes que lorsque *les ordres, périodiquement réunis, sont invités à les représenter*. Au moment où le *clergé, la noblesse, la bourgeoisie* (le tiers état) et la *payssannerie libre* d'un pays reçoivent du prince territorial ou d'autorités supérieures à celui-ci des chartes dont les dispositions valent pour eux-mêmes considérés comme *corps de droit* et pour *chacun des membres* dont ils se composent, *ils sont définitivement constitués en ordres*. Ce sont juridiquement organisées et hiérarchisées, et chacune a des devoirs particuliers et, corrélativement, des privilèges. Les *chartes* sont des *écrits* stipulant des privilèges concédés, reconnus ou confirmés par les princes à la totalité des individus et des corps groupés dans les ordres respectifs.

Même qu'on peut dire que les états et les ordres datent du XIIIe, ceci varie naturellement d'un pays à l'autre. Le mouvement d'émancipation des états est fort ancien. Dans le Royaume espagnole, en Angleterre, en France on peut affirmer qu'il s'accroît dans la seconde moitié du XIIIe siècle et qu'il devient général au XIVe. Un peu partout, on constate entre le XIVe et le XVe siècles un recul de la *potestas* du souverain et des progrès simultanés de la *liberté*. Les états ont reconnu de bonne heure l'importance de l'Assemblée et dès les premières s'efforcent de lui *assurer un caractère permanent*, de le mettre sous la dépendance de la diète et d'y attacher même le souverain.

Au début les Assemblées d'états avaient dans leurs compétences les questions à caractère *judiciaire*. A partir du XIVe siècle dans beaucoup de pays s'impose l'élection du souverain, avec des particularités d'un à l'autre. Quand il fallait prendre des décisions d'une plus grande importance, en matière économique (des questions financières etc.), militaire (aussi les impôts extraordinaires), judiciaire ou politique, les états sont réunis dans leur Assemblées.

De telles Assemblées ont existées dans presque tous les pays qui ont connu “la monarchie des états” (*Ständestaat*), portant des noms différents: *États Généraux* en France et dans les Pays-Bas, *Cortès* en Espagne, *Reichstag* ou *Landtag* dans les Etats Allemands, *Parlement* en Angleterre et dans les Pays italiens, *Danehof* dans les Pays Scandinaves, *Diète* en Hongrie et en Pologne (aussi le *Seim*), *Sobor* ou *Ziemski Sobor* en Russie, *Marea Adunare a Țării*, *Sfat de obște*, *Sobor de Obște* (La Grande Assemblée du Pays) en Moldavie et en Valachie, *Congregations générales voïévodales* et puis *Diète* en Transylvanie.

⁵ E. Lousse, *La formation*, p.62-63.

Assemblées occasionnelles convoquées par le souverain, elle se sont transformées plus tard, dans la plupart des pays européens, en institutions permanentes qui ont été ainsi à l'origine du système représentatif. Les souverains (roi, prince, voïvode etc.) appelait en consultation l'Assemblée d'états avec la participation d'un nombre plus grande de représentants de la haute noblesse et du clergé, auxquels s'ajoutèrent plus tard les représentants de la petite noblesse, les représentants des villes (*tiers état*), et la paysannerie libre (Tirol, Suède), c'est-à-dire tous les représentants des États (*Stände, Brazos, Stati* etc.).

Les Assemblées d'états sont devenues des institutions permanentes dans certains pays, ayant une influence particulièrement importante sur la vie publique, étant un facteur d'équilibre.

Nous avons déjà mis en évidence que les privilèges des états sont repris dans des chartes (*Constitutions*) et *Pactis conventis*, qui constitue le fondement du "droit de résistance" (*jus resistendi et contradicendi*). Les états ont acquis des *status* collectifs, en vertu desquels ils peuvent désormais agir légitimement, légalement et puissamment sur le plan du droit public et dans le domaine politique. Le droit de résistance fut fixé pour la première fois dans la constitution du Royaume de Jérusalem dont les règles de droit sont appelées "Assises de Jérusalem".⁶ De ce lieu il s'étendit aux constitutions de plusieurs pays européens. L'idée et les principes de ce droit furent introduits en Angleterre par les chevaliers de la troisième croisade de Richard Coeur de Lion. C'est par cette voie que le droit de résistance fut adopté dans la Magna Charta anglaise et, probablement, sous l'influence anglaise, dans les constitutions aragonaise et castillane. L'essentiel de ce droit de résistance est que, dans le cas où le roi ou ses successeurs transgressent les dispositions des chartes, on pouvait toujours leur résister soit individuellement soit collectivement, sans être accusé de félonie.⁷ Ce droit de résistance semblait être à première vue une institution juridique très efficace pour restreindre la prérogative législative du roi, même que les textes ne désignent aucun organe chargé de l'appliquer au cas où la disposition royale aurait violé ou non l'ordre juridique existant. Finalement, on peut voir que la plus grande erreur de la codification du droit de résistance est qu'elle n'a pas essayé de prévenir la violation de la constitution *ex ante* et qu'elle a autorisé la résistance *ex post*, quand la violation du droit était déjà accomplie.

⁶ M. Bloch, *La Société féodale. Les classes et le gouvernement des hommes*, Paris, 1949, p.259 (*La Société*). Gh. Brătianu, *Aux origines*, p.11. J. H. Baker, *An Introduction to English Legal History* (Third edition), Butterworths, 1990, p.45, 65.

⁷ M. Bloch, *La Société*, p.259.

Un problème particulier sur la représentation aux Assemblées d'états est relevé par la devise "*Quod omnes tangit, ab omnibus debet approbari*": elle reste, sur le plan de la réalité politique et administrative, un idéal chimérique.⁸ De même, nous voyons que les députés ne reçoivent jamais qu'un mandat *impératif*, limité d'ordinaire à une seule affaire. Ils sont obligés de faire retour à leurs commettants chaque fois que la délibération prend un tour imprévu. En Pologne, par exemple, à la Diète de 1581 le pouvoir des députés fixé d'avance fut sévèrement stigmatisé: le député est "comme une lettre" qui ne peut laisser entendre rien de plus que ce qui s'y trouve écrit; celui qui envoie des députés *cum limitata potestate* pourrait le faire à moins de frais en envoyant une lettre.⁹

C'est ce le contexte auquel s'imposa le *liberum veto*¹⁰, le seul principe juridiquement compatible avec l'indépendance des états, le droit pour un membre isolé de rompre les Diètes et les diétines. Il était applicable à chaque Diète, ordinaire ou extraordinaire, et à chaque diétine. Les Polonais ont devancé la plupart des peuples d'Europe en ce qui concerne le régime des Diètes et diétines: ici on trouve le début des principes de l'*unanimité* et de *liberum veto*; ici on voit naître de l'unanimité le *liberum veto* proprement dit, c'est-à-dire la rupture des délibérations. La comparaison ne peut être soutenue que par le *dissentimiento* aragonais. Nous permettons-nous de mettre en parallèle ces phénomènes historiques appelés en espagnol *dissentimiento* et en Pologne *liberum veto*. Aussi bien que le *veto*, le *dissentimiento* fut appliqué dans des proportions variables, qui vont du minimum au maximum; tous deux peuvent renverser une motion ou une suite de motions, arrêter les délibérations ou rompre une assemblée. Le *dissentimiento* agit parfois durant une année entière tant que l'opposant n'a pas cédé. Ces deux "armes" frappent non seulement une Chambre, mais l'Assemblée entière des états. Mais ce qui, en Aragon, est pris aux députés de la noblesse et des villes, est en Pologne l'apanage de la noblesse seule.

Quoi qu'il en soit, c'est une similitude unique en son genre, et la "szlachta" polono-lituanienne l'avait mieux connue. Toutefois le délai accordé pour présenter les protestations à la Diète expire au moment de la clôture des débats. Le vote pouvait être oral ou écrit, mais de toute façon il était public. Il n'était pas obligatoire de motiver la protestation, qui était faite au nom du *jvs votandi* lui-même.

⁸ A voir A. Marongiu, *Q. o. t., Principe fondamental de la Démocratie et du Consentement au XIVe siècle*, dans *Album Helen Maud Cam*, t.II, Louvain - Paris, 1961, p.101-115.

⁹ L. Konopczyński, *Le Liberum veto*, Institut d'études slaves de l'Université de Paris, 1930, p.188.

¹⁰ *Ibidem, passim.*

Dans les Pays Roumains les Assemblées d'états de Moldavie et de Valachie apparaissent, de même manière, sous des dénominations différentes: "Seim", *rada*, *congregatio*, *parlamentum*, la "Grande Assemblée du Pays" (*Marea adunare a țării*), Conseil (*Sfat de obște*, *sobor de obște*), Conseil phanariote, suivant la langue des documents.¹¹

En fonction d'une périodisation trichotomique unanimement acceptée de l'époque féodale il y avait trois types ou sous-types d'assemblées d'états, comme formant historiquement le type roumain d'assemblée représentative: *voïvodale*, *nobiliaire* et *phanariote* en Valachie et en Moldavie.¹² D'après la procédure de la convocation on peut distinguer des assemblées convoquées par le prince à la suite d'une initiative propre et celles qu'il convoque sous la pression des groupes intéressés. De même manière que dans les pays européennes, la règle régnante nous montre qu'elles sont réunies par le *Domn et voïvode*. Pendant la période phanariote on ajoute aux ceux-ci les des Assemblées *paralégales*.¹³

Les données documentaires des XIVe et XVe siècles mettent en évidence le début du type voïvodal d'Assemblée d'états. On retrouve dans les structures de celle-ci qui nous ramènent vers la *curia regis*, le reflet de liens originaires de solidarité entre le prince et les grands boyards, dont une partie, sans détenir de dignités à la cour, sont de puissants seigneurs territoriaux et se manifestent comme tels. L'Église avait déjà un rôle éminent. Au XVe siècle, tous ces caractères sont plus visibles pour la Moldavie que pour la Valachie. L'élaboration d'un type voïvodal d'assemblée d'états est relevé par le privilège

¹¹ A voir: Gh. Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea stărilor în Principatele române*, București, 1995 (première édition France, Evry, 1977). P.P. Paraitescu, *Marea Adunare a țării. instituție a orânduirii feudale în Țările Române*, dans *SRdI*, X, 3, 1957, p. 153-165 (édition française: *La Grande Assemblée du Pays, institution du régime féodal en Moldavie et en Valachie*, dans *NEdH*, 3, 1965, p. 117-140). V. Al. Georgescu, *Types et Formes d'Assemblées d'états en Droit féodal roumain*, dans *Etudes*, XXXVIII, Liber Memorialis "Georges de Lagarde", London, 1968, p. 117-119 (*Types et Formes*); Idem, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVII-lea*, București, 1980; Idem, *Instituțiile statelor românești de sine stătătoare*, dans *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 209-250; Idem, *Les assemblées d'états en Valachie et en Moldavie: Sfatul de obște (1750-1831/2)*, dans *RRH*, XI, 3, 1972, Bucarest, p. 369-397; Idem, *Les assemblées d'états en Valachie et en Moldavie de 1750 a 1831/1832*, dans *RRH*, XI, 1, 1972, Bucarest, p. 23-51; Idem, *L'Assemblée d'états ou la Grande Assemblée de pays comme organe judiciaire en Valachie et en Moldavie (XVIIe-XVIIIe siècle)* dans *RRH*, V, 5, 1966, Bucarest, p. 781-808. Damaschin Mioc, *Les Assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie*, dans *RRH*, V, 2, 1966, Bucarest, p.197-223. C. Cihodaru, *Sfatul domnesc și sfatul de obște în Moldova (sec.XV-XVIII)*, dans *AIIA*, Iași, Tome I, 1964, p. 55-86.

¹² Valentin Al. Georgescu, *Types et Formes* p. 117-119.

¹³ Gh. Bichicean, *op. cit.*, p. 71.

moldave de 1441, portent la mention d'être rédigé "au sejm" qui avait tenu ses assises dans un village; l'hommage de vassalité, que le prince de Moldavie et ses barons prêtent en 1448 au roi de Pologne, a eu lieu "*in congregacione proxima seu parlamento*", convoquée par le prince; en 1456, à Vaslui, une *rada* d'au moins soixante boyards assiste le prince de Moldavie, au sujet de la décision de payer le tribut exigé par Mehmed II. Désignées par le terme polonais *sejm*, ou ukrainien *rada*, les Assemblées réunissaient, outre les dignitaires du Conseil de prince, l'ensemble des boyards (*boierimea*), les prélats et les chefs des monastères, tous riches "maîtres de la terre".¹⁴

Le *Pays* (*Țara*) qui se retrouve dans le nom des assemblées (La Grande Assemblée du pays, ou Conseil général: *de obyete*) ne comprenait que le clergé et les représentants des boyards. Le clergé était représenté par le métropolitain, les évêques et les prieurs des principaux monastères. Quelquefois sont convoqués les représentants de prêtres (bas clergé). L'intensité réduite de la vie urbaine en Valachie et Moldavie, explique le rôle plus faible qui revient aux villes dans la Grande Assemblée de pays.¹⁵

La représentation du "pays" subsiste aux XVe et XVIe siècles sans modification, sous sa forme: indéterminée dans sa composition et ses attributions. Les assemblées décidaient avec le prince les rapports de suzeraineté selon l'équilibre local des hiérarchies féodales et dès le milieu du XVe siècle, la position dramatique du pays vis-à-vis de la puissance ottomane.

Les assemblées des Pays Roumains perdront leur caractère d'organe ordinaire pour devenir une assemblée extraordinaire, convoquée dans des situations exceptionnelles à la suite du renforcement du pouvoir princier (*Domn* et *voïvode*). Les attributions, d'abord judiciaires partout dans le monde féodal qui a connu "le régime des états", vont devenir principalement fiscales, pour acquérir ensuite un caractère politique. A partir de XVe siècle les assemblées pour l'élection du prince se multiplient en Valachie (1418, 1512, 1583) et en Moldavie (1457, 1504, 1517, 1527, 1546, 1551, 1552, 1561, 1600). En conclusion, la fonction politique de la Grande Assemblée de Pays était prépondérante, et se rattachait plutôt à l'élection du prince, avec une large participation de "style patriarcal" de tout le "pays" (*Țara*). C'est-à-dire du *pays privilégié*, excluant les paysans libres et dépendants. Les documents mettent en évidence qu'en Valachie la Grande Assemblée de Pays de 1544 décidait le soulèvement du pays contre les Turcs, alors qu'en Moldavie une assemblée décidait en 1538 la soumission vis-à-vis de la Porte ottomane, en 1574 une résistance héroïque contre les Turcs, et l'assemblée de 1593 envoie des

¹⁴ Voir aussi G. Castellan, *Histoire des Balkans (XIVe-XXe siècle)*, Fayard, 1992, p. 155, 157.

¹⁵ Gh. Brătianu, *Sfatul domnesc*, p. 71, 120-121, 144-145, 304-305.

messagers à la diète polonaise. En cas d'abdication (1551, 1591) les Assemblées furent convoquées pour faire face à une situation exceptionnelle.

Le XVIe siècle apparaît ainsi dans l'histoire des Principautés comme le siècle de la domination des boyards et le type *nobiliaire* d'Assemblée d'états. Sur le plan politique, ce siècle se termina par la grande figure de Michel le Brave (1593-1601), unificateur des trois Principautés – Valachie, Moldavie et Transylvanie.¹⁶ Dans cet esprit, il réorganisa son armée, éliminant les contingents féodaux des boyards au profit des mercenaires (Polonais, Serbes) et des “dorobanți”. Il s'efforça également de créer un État solide en renforçant l'autorité princière face aux “grands”. Le règne de Michel le Brave nous montre un des cas particuliers de *Pacta Conventa*.¹⁷

Le pape ressuscita la Sainte Ligue à laquelle adhèrent Sigismond Bathory, prince de Transylvanie, ainsi que le voïvode de Valachie, Michel le Brave, mécontent de l'alourdissement du tribut qu'il payait au sultan. C'est ce le cadre auquel s'affirmait la puissance des boyards et fut conclu le “traité de la ville Alba Iulia” entre Sigismond Bathory et le prince de Valachie (20 mai 1595). Bon gré, le traité n'a pas été appliqué au raison de la situation politique qui a changé leurs rapports: Mehmed III chargea son meilleur général, Sinan Pacha de “laver” l'affront. Michel parvint cependant à stopper l'avance ottomane (23 août 1595), puis, avec le renfort d'une armée transylvaine et des forces moldaves, repoussa Sinan Pacha à Giurgiu.

A ce moment une querelle de succession pour le trône transylvain permit au voïvode Michel le Brave d'appliquer son plan politique (le plan dacique - “planul dacic”)¹⁸ : il est devenu prince de Transylvanie et s'impose peu après à Suceava. En 1600, il pouvait s'intituler «*prince de Valachie, Transylvanie et Moldavie*». En Transylvanie s'esquissa un nouvel équilibre des forces. Mais, Michel le Brave n'avait pas tous les moyens de sa politique, même qu'une paix fragile s'établit avec les états privilégiés transylvains. Une opposition s'exerçait sur les mesures adoptés par le prince: les *états* de Transylvanie vont refuser se présenter aux dernières Diètes convoquées par Michel et vont réunir des Diètes

¹⁶ A voir Șt. Ștefănescu, *Michel le Brave et la société roumaine de l'époque*, dans *NEdH*, 5, 1975, p.62-63; Idem, *Aspects de la stratégie du pouvoir dans le Sud-Est Européen à la fin du XVIe siècle. L'analyse d'un cas: la création de la Dacie roumaine*, dans *NEdH*, 8, 1990, p. 46; Idem, *Mihai Viteazul. Între “Respublica christiana” și monarhia absolută*, dans *Istoria României. Pagini transilvane*, Cluj-Napoca, 1994, p. 79-100.

¹⁷ Gh. Brătianu, *op. cit.*, p. 32-33, 147-148. Gh. Bichicean, *op. cit.*, p. 76-77.

¹⁸ Ștefan Ștefănescu, *Aspects de la stratégie du pouvoir dans le Sud - Est Européen a la fin du XVIe siècle. L'analyse d'un cas: la création de la Dacie roumaine*, dans *NEdH*, 8, Publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques, Madrid, 1990, București, 1990, p. 39-52.

paralégaux. En 1601 brouillé avec le général Basta, commandant de l'armée impériale opérant en Transylvanie, Michel fut assassiné par ses séides.

En bref, en ce qui concerne les Assemblées de Valachie et de Moldavie on peut distinguer des différentes attributions de celles-ci: judiciaires, l'élection du prince (dans un système mixte électif-héréditaire où l'association au règne était destinée à assurer la succession directe au trône), sanction des certaines réformes sociales et fiscales, ratification des traités internationales, levée des impôts extraordinaires, levée de l'armée etc.

Il est très important à savoir la mentalité du prince en ce qui concerne la compétence judiciaire de la Grande Assemblée de Pays. En Valachie par exemple, l'Assemblée judiciaire de 1694, convoquée par le métropolitain à la requête du prince, prononce un jugement qui est confirmé par le prince, mais celui-ci considère que l'Assemblée d'état a exercé une prérogative propre: le "jugement du pays" (*judicata țării*). Voilà l'importance de l'Assemblée d'états en Valachie et Moldavie, son originalité de structure et d'évolution, sa concordance fondamentale avec l'institution européenne.

Les Assemblées d'états en Transylvanie. La Transylvanie - ce "pays d'au-delà des forêts" - annexée par conquête et encadrée dans le royaume médiéval de l'Hongrie, a toujours bénéficié d'autonomie due à ses institutions principales, différentes de celles hongroises.

À la tête du voïvodat il y avait un voïvode (en magyar, *vajda*) avec des pouvoirs limités, nommé par le roi hongrois. Pour comprendre le contexte auquel fut organisée l'Assemblée d'états en Transylvanie, il fallait voir l'évolution de cette institution en Hongrie et l'influence sur celle de voïvodat.

Dans l'Hongrie arpadienne l'associé au trône s'appelait *duc* (dux) ou *le jeune roi* (rex junior). Le dernier recevait un des pays conquis par l'Hongrie avec ce nom, en partageant les prérogatives souveraines avec le roi (*rex senior*), ce qui relève le droit réel de dominer effectivement, de gouverner le pays et ses habitants.¹⁹ Ce fut le cas, parmi beaucoup d'autres, de *dux* Bela et puis de *dux* Stephan, le fils du roi Bela IV. Il est très important de voir dans les manifestations guerrières entre "le père et le fils", un précédent créé pour les voïvodes qui vont venir ensuite.

¹⁹ A voir: Ștefan Ștefănescu, *Reconstitution de la vie d'état sur le territoire de la Roumanie au cours de haut Moyen âge*, dans *RRH*, IX, 1970, N° 1, Bucarest, p. 14. Erdély története (Makkai László, Mócsy András szerkesztete), Első kötet, *A kezdetektől 1606-ig*, Budapest, 1986, p. 318-319. Ch. d'Eszlary, *Histoire des institutions publiques hongroises*, vol. I, Paris, 1959, p. 315. L. Makkai, *Histoire de Transylvanie*, Paris, 1946, p. 83. Martini Felmer, *Primae Linae Historiae Transilv. Antiqui, Medii et Recentioris aevi. Observationes criticae et pragmaticae cum X excursibus opera Josephi Caroli Eder*, Sibiu-Cluj, 1803, p. 109 ("Ducem ejus se dixit in Diplomatus Ao. 1263. filius Belae, Stephanus, divisem cum patre jam vivo imperium gerens").

Peu à peu en Transylvanie se sont formés des véritables “dynasties” de voïvodes. Aux XIVe et XVe siècles ces dynasties se passèrent la charge de père à fils ou d'un frère à l'autre, sans que le monarque trop faible ou trop lointain osât intervenir: tels les Lackfi de 1344 à 1376, les Csàki de 1401 à 1437.²⁰ Le point culminant du pouvoir des oligarques se manifesta par l'attitude de Ladislas Kán (1294-1315), voïvode de Transylvanie, qui offrit sa fille en mariage à Otto de Bavaria. Le voïvode, se rendant compte du changement de la situation politique, l'emprisonna et garda la Sainte Couronne avec les autres insignes du couronnement. Naturellement, il profita de tout affaiblissement de la monarchie pour accroître ses pouvoirs: ainsi à l'avènement de la dynastie d'Anjou à la couronne de Saint Étienne (1307), le voïvode Ladislas posa ses conditions pour reconnaître le nouveau souverain et obtint la “haute main” sur les sept comitats de Transylvanie. De plus, à la différence de ce qui se passait dans le reste du royaume, les *ispan* n'étaient plus nommés par le roi, mais par le voïvode, ce qui faisait de ce dernier un quasi-souverain.

Sur la première convocation de l'Assemblée d'état de Transylvanie, ce qui est sûr c'est le document de 8 juin 1288, le jour dont le voïvode Roland Borsa (1284-1294) a réuni les états de Transylvanie dans une Congrégation générale (*congregatio generalis*) près de Turda.²¹ Par son ambition et sa politique de concentration antiroyale, il a éveillé le mécontentement de la petite noblesse pour acquérir l'autonomie de la Transylvanie.

L'action du voïvode Borsa a eut lieu le même temp dont a commencée l'organisation de la Diète en Hongrie. Il est probable que l'origine de la Diète hongroise remonte aux “jours de siège de justice” codifiés dans la Bulle d'Or (1222), qui permettait à tout noble de se présenter le jour de la fête de Saint Étienne de Hongrie à Székesfehérvár (Albe Royale) pour exposer sa plainte devant le roi.²² C'était là un privilège nobiliaire. Dans la deuxième moitié du XIIIe siècle, le tribunal de la Cour royale fut organisé et furent établis en même temps les dates de ses audiences. C'est ainsi que se formèrent les “tribunaux

²⁰ *Erdély története*, I, p.317-319, 322. *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapestini, 1941, p.42, n.I. Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj-Napoca, 1971, p. 172-175, 186-202. Ch. d'Eszlary, *op. cit.*, p. 319-326.

²¹ *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, vol. I (1195-1345), Bucuresci, 1887 (*Hurmuzaki*, I), p. 474-475, doc. 382. *Documente privind Istoria României*, C. Transilvania, veac XIII, vol. II, 1952 (*DIR. C.*, XIII, II), p. 300-301, doc. 338. *Teutsch-Firnhaber, Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, Erster Theil, Wien, 1857, p. 144-145. Regest dans *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (Fr. Zimmermann, Carl Werner), I, Hermannstadt, 1892 (*Ukb.*, I), p. 158, doc. 224.

²² G. Fejér, *Decretum originale Andreae Secundi quo regnum Hungariae constituit anno 1222*, Typis Tipogr. Regiae Universitatis Ungariae, Budae, 1829, *passim*.

octavaux" (*octavalia*). Et il est évident qu'en ces occasions, surtout sous le règne des derniers Arpadiens, il était question aussi d'autre chose que d'administration de la justice. La noblesse assemblée s'efforçait notamment de s'arroger une influence sur le gouvernement, en imposant le partage contractuelle du pouvoir.

Dès 1267 il y a beaucoup de données sur les Assemblées générales de l'Hongrie et à partir de 1277 sous le règne de Ladislas IV le Koumain, elles sont appelées par les documents contemporains: *parlamentum publicum*, *parlamentum generale*, *congregatio totius*.²³ Il ne s'agit point d'une réforme occasionnelle, lorsqu'on décrète, en 1290, que l'assemblée annuelle aura pour tâche de délibérer sur l'état du royaume. La compétence de la Diète ne fut jamais nettement délimitée. Vers le milieu du XVe siècle, le roi lui-même dut reconnaître que les affaires importantes concernant le pays entier, ne pouvaient plus être réglées uniquement par le Conseil royal: il fallait aussi le *consentement* de l'Assemblée d'états.

Tandis que les oligarques, prélats et barons, assistaient en personne (*viritim*) aux réunions de la Diète, dès la fin du XIVe siècle la noblesse prit l'habitude de s'y faire *représenter*, par des personnes commises à cet effet. Ce *système de délégation* était favorisé par le fait que la noblesse possédait, dès la fin du siècle précédent, des organismes jouissant d'une certaine autonomie: les *comitats*. Dès 1267 par le "Privilège général", le roi avait ordonné qu'au siège de justice de la Saint-Étienne, les comitats fussent représentés par *deux* ou *trois* nobles.²⁴ A la fin du XIVe siècle, le roi convoqua à la Diète *quatre* nobles par comitat, qui représentaient leurs mandants à titre de délégués, ainsi que l'atteste Sigismond en 1397: *de quibusvis comitatibus regni nostri singulos quatuor probos et nobiles viros de plena potestate*.²⁵

Après la bataille de Varna où périt le roi Vladislas Ier (1444), pendant la vacance du trône, les états parurent en *masse* aux Diètes. Cependant, on vit se réunir aussi la Diète des *représentants* mandataires. Sous le règne de l'énergique Mathias Corvin (1458-1490), la noblesse comitiale se fit ordinairement représenter par *délégués*.²⁶ Par contre, l'époque des faibles Jagellons fut par excellence la période des assemblées nombreuses: la loi de 1495 interdit au roi de convoquer les représentants des comitats en remplacement de la noblesse entière.²⁷ Depuis le milieu du XVe siècle, les

²³ G. Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac civilis*, Budae, V, II, 1829, p. 373, 513.

²⁴ *DIR. C.*, XIII, II, p. 92-94, doc. 83.

²⁵ *Magyar Történelmi Tár*, Harmadik Kötet, Pesten, MDCCCLVII, p. 225-231.

²⁶ J.N. Kovachich, *Monumenta veteris legislationis Hungaricae*, vol.I, Claudiopoli, 1815, p. 155, 161.

²⁷ F. Eckhart, *La diète corporative hongroise*, dans *Etudes*, Université de Louvain. Recueil de Travaux publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie, 2e serie, 50ème fasc., Louvain, 1939, p. 219.

représentants des villes furent aussi représentés en Diète. Elles y furent convoquée dès l'année 1445, sans y jouer jamais un rôle notable.²⁸

Le trait dualiste de la constitution médiévale, l'opposition du *rex* et du *regnum*, existait en Hongrie aussi bien que dans les autres pays de l'Europe. Non seulement les "capitulations" édictées et codifiées lors de l'élection des nouveaux rois, mais encore les lois ordinaires portent l'empreinte de négociations où les intérêts des états, et non ceux du pays, passent au premier plan. Selon toute probabilité, c'est seulement à partir du roi Mathias Corvin, mais incontestablement à partir du roi Vladislav Jagellon II (1490-1516), que les rois, à l'occasion de leur couronnement, prêtèrent serment à la Bulle d'Or et promirent de la respecter.²⁹

Comme nous avons déjà vu, en Transylvanie les Congrégations générales s'affirment à partir de la fin de XIIIe siècle, d'après le caractère général de l'époque. On retrouve ici le reflet de liens originaires de la solidarité entre le voïvode et la noblesse. L'origine de cette institution doit être recherchée en relation avec le royaume hongrois, mais aussi au temps de voïvodats roumaines, dans la *tradition*. En même temps, nous voyons que la structure des Assemblées d'états de Transylvanie s'encadre dans l'histoire européenne de l'institution. C'est pourquoi, si elle garde des caractéristiques communes aux différents pays européennes, elle acquière aussi des *traits particuliers* qui la différencient de ceux-ci (variété provinciale d'assemblée d'états).³⁰

En fonction d'une périodisation dichotomique, en Transylvanie on peut distinguer deux étapes formant historiquement le *type* de cette l'institution représentative: d'une part, les *Congrégations générales* du voïvodat (1288-1540), et d'autre, la *Diète* de la période de la Principauté transylvaine (à partir de 1541).

Après la première Assemblée (1288), à la fin du XIIIe siècle dans des conditions peu favorables pour la royauté, la structure des Congrégations générales va changer. En 1289 et 1291, les Congrégations générales de la Transylvanie réunies à la requête des rois hongrois, essayant d'équilibrer les rapports avec les voïvodes et pour attirer les états, nous voyons une *représentation élargie*: les nobles, les Saxones, les Sicules (1289) et les Roumains (1291). C'est à la suite du développement du comitat nobiliaire et l'évolution de celui-ci vers la direction autonome. Ultérieurement, un changement survint: le comitat se soustrait de plus en plus au pouvoir royal, entrant dans la sphère d'influence de la noblesse du comitat. Enfin, la

²⁸ G. Bónis, *Hübériség es rendiség a középkori magyar jogban*, Kolozsvár, s.a. (c. 1947), p. 497-498. Gh. Bichicean, *Contextul european și reprezentarea orașelor*, dans *Historia Urbana*, IV, N° 1-2, 1996, p. 28-29.

²⁹ Ch. d'Eszlary, *op. cit.*, p. 191.

³⁰ Gh. Brătianu, *Les Assemblées*, p. 10.

transformation du comitat fut précipitée par l'organisation des assemblées locales du "comitat". Il est probable que la règle selon laquelle l'assemblée du comitat, qui se réunissait plusieurs fois par an, pouvait être convoquée par le palatin ou par un autre délégué du roi et par le voïvode, seulement avec une permission spéciale du roi, a servi l'intérêt du pouvoir central. Au moment où l'assemblée du comitat devient une institution systématique et permanente, l'idée du comitat, dans le sens ancien, selon lequel le comitat comprenait le territoire appartenant à une forteresse et était subordonné à l'ispan du comitat, a cessé d'exister. Ces organes du comitat provoquèrent la transformation du comitat "royal" en comitat "nobiliaire".³¹

Dans les comitats réorganisés, face au gouverneur (*ispan*) originairement nommé par le roi, on vit se constituer une oligarchie terrienne. *C'est alors que se réalisa la fusion des chefs locaux des deux populations principales: Hongrois et Roumains.*³² Ces derniers, mentionnés déjà par les textes de l'époque apparaissent en 1211 et 1241 dans l'armée de Transylvanie; en 1222 dans une *Terra Blachorum* des environs de Fogaras; en 1288 dans un document de l'archevêque Lodomer; ensuite, et en 1291 et 1355 comme *participants* aux assemblées convoquées, l'une par le roi André III, l'autre par Louis Ier.³³ La politique des rois hongrois les fit disparaître en tant que groupe politiquement organisé. Leurs chefs traditionnels, knez ou voïvodes, s'assimilèrent à la noblesse de la Couronne hongroise.³⁴

Le cas le plus célèbre est celui du knez Voicu, anobli par le roi Sigismond de Luxembourg, recevant pour lui et ses successeurs la forteresse de Hunedoara (Hunyad) et vingt cinq villages alentour. Il fondait ainsi la fortune de la famille des Hunyadi-Hunedoara, dont son fils, Iancu, fut voïvode de Transylvanie (1441-1456) et le héros des guerres anti-ottomanes. Il faut savoir que durant près d'un siècle, la Transylvanie fut un avant-poste de la lutte contre l'Empire ottoman. Iancu de Hunedoara, qui reçut en 1441 la charge de voïvode assumait à ce titre la défense face aux Ottomans. Son fils, Mathias Corvin, fut élu roi de Hongrie de 1458 à 1490.

Pour jouir d'une domination efficace de la Transylvanie, la couronne hongroise a établi là des Saxons et des Sicules qui ont bénéficié de nombreuses privilèges. Les Saxons, venus essentiellement des régions du Rhin inférieur, se développèrent autour de Brasso (Braşov, Kronstadt), Sibiu (Hermannstadt), plus au nord autour de Bistriţa. Leurs privilèges furent codifiés par le roi André

³¹ Ch. d'Eszlary, *op. cit.*, p.262-269.

³² G. Castellan, *op. cit.*, p.159.

³³ *DIR. C.*, XIII, II, p.369, doc.403. *DRH. C.*, X, p.311-326, doc.307-312.

³⁴ Ioan-Aurel Pop, *Instituţii medievale româneşti. Adunări cneziale şi nobiliare (boiereşti) în secolele XIV - XVI*, Cluj-Napoca, 1991, p.213 (*Instituţii medievale*)..

II dans une chartre de 1224, d'où le nom d'*Andreanum*, donné à leur statut.³⁵ Sur cette base, les Saxons reçurent le monopole de la colonisation des terres dans sept *sedes* (cantons), et le droit d'élire un *comite* (comte) et des juges. Les Sicules, dont l'origine est discutée, reçurent la région du Sud-Est, entre Târgu-Mures (*novum forum Siculorum*) et Brasso; eux aussi avaient leur *comite* théoriquement élu, et administraient leurs *sedes* fondés sur une organisation traditionnelle en communautés paysannes et militaires autonomes.³⁶

Des nombreux documents parlent de certaines *assemblées locales* (nobiliaires, des Sicules, des Saxones et des Roumains) qui envoient des délégués aux Congrégations générales voïvodales. Les Assemblées locales sont devenues des institutions permanentes, portant une influence particulière sur la vie de ce pays. Les Assemblées des Roumains (*cnéziales, nobiliaires*) mentionnent leur tradition,³⁷ mais dans leurs exercices pouvaient intervenir le roi ou le voïvode.

La noblesse des comitats, *magyare ou magyarisée*, jouissait de la plénitude des droits politiques étant représentée à la Congrégation générale de Transylvanie où elle formait le premier "état", *quelle que fût son origine ethnique*: hongroise, roumaine ou autre. Aux Sicules et Saxons les privilèges confirmés leur accordaient la représentation à la Congrégation générale, où ils constituaient à partir de 1437 la deuxième et la troisième "nation".

Les données documentaires mettent en évidence que les Roumains s'avèrent être un élément important de la vie constitutionnelle de la Transylvanie. A voir dans la structure de la Congrégation générale de 1291 l'effort du roi André III pour attirer tous les états privilégiés par une réglementation globale du problème transylvain. C'est de cette perspective que furent convoqués les représentants des Roumains, pas comme des témoins dans un problème privé. Spécialement pour les Assemblées de 1291 et 1355 il faut faire l'analyse de la représentation des Roumains selon les critères suivantes: l'*objet* des décisions à prendre dans les Assemblées d'états; la *composition* des Assemblées; le *territoire* mis en cause; la *procédure* de la convocation; la *valeur juridique* des décisions de l'Assemblée. Nous ne pouvons pas expliquer le refus d'une partie des historiens hongrois et allemands d'admettre l'existence d'un féodalisme roumain, n'en parlant que dans des termes imprécis ou confus sur la représentation des Roumains dans les Congrégations générales voïvodales. Sur les données connues il fallait accepter la réalité: le territoire de représentation des Roumains n'était pas réduit au

³⁵ *Ukb.*, I, p.32-35.

³⁶ A voir *Szék. Okl.* I, p. 7, doc. 7; p. 29, doc. 21; p. 45-47, doc. 33-36; p. 51, doc. 40; p. 70-71, doc. 57.

³⁷ Ioan Aurel Pop, *op. cit.*, passim.

“Pays” (*Țara*) de Fogras (1291) ou celle de Maramures (1355) par une association limitée aux événements politiques et militaires de l’au-delà des Carpathes.³⁸ Si on pose le problème de la fidélité envers la couronne hongroise, il faut le poser pour tous les Roumains de Transylvanie.

Essayons de résumer le problème sur la structure et la représentation dans les Congrégations générales du Voïvodat de Transylvanie, nous mettons en évidence la présence de la noblesse des *comitats*, le couche supérieur des Saxones et des Sicules, les représentants des Roumains (au début *cnezi* et *voïvodes*, puis *nobles*) et des éléments sociaux un peu différents (*alterius cuiusvis status et conditionis hominibus*)³⁹, sans arriver toutefois à comprendre les personnes dépourvues de liberté d’un point de vue juridique et social (les paysans libres ou asservis). Nous avons déjà vu que les “états” sont des groupes *sociaux* et *politiques* qui se partagent la domination effective d’un pays. Ce qui caractérise encore les états de la Transylvanie, c’est que pour les définir il faut ajouter les critères *ethnique* et *religieux*.

La compétence des Congrégations générales – et de même manière pour les assemblées locales – n’était pas déterminée par des règlements de caractère juridique. De notre avis elle était réglée par une pratique constante, plus ou moins conforme à l’esprit du droit public. Au début les *congregatio generalis* de Transylvanie avaient dans leurs compétences des questions à caractère judiciaire. On admette couramment que la Congrégation générale de Transylvanie donne son consentement à la perception des impôts, décide la mobilisation, autorise l’emploi des forces armées au-delà des frontières, partage avec le roi le pouvoir législatif. A partir du XIVe siècle, on trouve parmi les attributions de l’Assemblée des questions à caractère économique, la réglementation des rapports entre la noblesse et le clergé et à caractère législatif (par exemple en 1342, quand l’assemblée accorde à la noblesse le droit de juger ses sujets). Peu à peu les Assemblées d’états se sont transformées en institutions permanentes, même que la fonction politique ne se rattache pas à l’élection du voïvode.

Il fallait encore préciser quelques données sur l’activité des Congrégations générales, qui montre leur autonomie envers la Couronne hongroise: en 1463 et 1494 des mesures importantes réglant des charges militaires furent invalidées par la Congrégation générale de la Transylvanie: les états qualifient d’illégal toute imposition fiscale qui était promulguée par la Diète de Buda; en 1467 les

³⁸ A savoir sur les événements politiques et militaires de 1290-1291 et 1355 Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I "Întemeietorul" până la Mihai Viteazul*, București, 1970. Șerban Papacostea, *România în secolul al XIII-lea. Între Cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993; Idem, *Geneza statelor în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988.

³⁹ Gh. Bichicean, *Congregațiile generale*, p. 218-225.

états de la Transylvanie se sont soulevés contre le roi Mathias Corvin - c'était une insurrection déclarée par les états dans une Congrégation générale.

À partir de la situation créée par les décrets de Louis Ier (1366), et l'Union fraternelle (*fraterna unio*) de 1437, conclue par la noblesse, le patriciat urbain et la couche supérieure des Sicules, les Roumains de Transylvanie ne sont plus représentés au nom de leur nation dans les Congrégations générales voïvodales; mais ce qui est significatif c'est le grand nombre de donations, d'ennoblissements et de confirmations de leurs privilèges (*novae donatio titulo*) qui leurs permettent la participation à la vie du droit public de la Transylvanie.⁴⁰ Toutefois le catholicisme avait la tendance de devenir la seule religion officielle. Aucun groupement qui était sur la voie de constituer sa propre *universitas* et qui était au dehors de cette religion (les orthodoxes, par exemple) n'est pas devenu "état" ou "nation". Dans ce cadre général, a eu lieu le proces d'ennoblissement qui a permis aux *cnezi* et aux *voïvodes* roumains de différents "pays" (*Țări*), c'est à dire les Pays de Hațeg, de Fogras, Maramureș etc. de maintenir leur place dans la vie constitutionnelle. En ce qui concerne particulièrement le Pays de Hațeg, nous avons avancé l'hypothèse sur sa représentation dans les Congrégations générales voïvodales de 1436 et 1494.⁴¹

Au XVe siècle, l'Union fraternelle de 1437, en *codifiant le statut politique*, accentua encore le particularisme transylvain. Cette année marqua un changement important du caractère de ces assemblées: c'est dans cette Congrégation que fut réalisée l'Union connue dans l'histoire sous le nom de "Union des trois nations" (*Unio trium nationum*) c'est-à-dire les trois catégories privilégiées que nous les avons déjà nommées. Si il change après 1437 le contenu des termes *natio nobilitas* et *état privilégié*, il faut voir dans l'Union fraternelle de 1437, renouvelée à 1438, 1459, 1506 et 1509 (après notre nouvelle recherche)⁴² pour la période voïvodale, plus qu'un simple "pacte", mais le point de départ pour une institution de solidarité ouverte pour les "trois états privilégiés". Nous semble avoir été à cette occasion le *partage contractuel des prérogatives de la souveraineté* en Transylvanie, spécialement envers le roi hongrois.

Le futur de l'élite roumaine de Transylvanie était donc bien établi: les Roumains sont restés sans élite globale reconnue au Moyen Âge parmi les *états* représentés aux Assemblées de la Transylvanie. Et comme selon le principe de l'époque, nul n'appartient réellement à un *état* que lorsqu'on est élevé au

⁴⁰ Adrian A. Rusu, *Un formular al cancelariei regale, din epoca lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania*, dans *AMN*, XX, 1983, *passim*. Ioan Aurel Pop, *Privilegii obținute de români în epoca domniei lui Matia Corvinul*, dans *RJ*, II, 1991, N° 11-12, p. 669-675.

⁴¹ Gh. Bichicean, *op. cit.*, p. 271-273.

⁴² *Ibidem*, p.342-343.

niveau des états qui participent activement au contrat de franchise, le noble Roumain de même manière se donne sans réserves à son *état*, il s'exprime *en lui et par lui*. Le procès d'ennoblissement a permis aux cnezi et voïvodes roumains de maintenir leur place dans la vie constitutionnelle, spécialement à partir du règne du voïvode Iancu de Hunedoara, à la suite de leurs charges militaires.

La plupart des règles de la représentation des états privilégiés en Transylvanie ont des traits semblables à la Diète hongroise. Bien juste tous les nobles prétendent le droit d'assister *en personne* aux Congrégations générales. La distinction faite constamment entre l'idée de *délégation* et celle de *représentation collective*, apparaît une fois de plus. En face du *pays* entité collective, les Assemblées cherchent surtout à définir les droits particuliers des *états*. A son tour la petite noblesse avait réclamée sa participation aux Assemblées d'états par des *délégués* élus dans des différents comitats. Les délégués de la noblesse et des villes étaient évidemment tenus de produire au Assemblée de *pleins pouvoirs* (la plupart des lettres de convocation de Iancu de Hunedoara, par exemple, ont précisé les pouvoirs des délégués).

La convocation des Congrégations générales relève une typologie consacrée et des situations particulières: assemblées réunies et dirigées par le voïvode, en vertu de ses pouvoirs et à la suite d'une initiative propre; assemblées réunies et dirigées par le voïvode, en vertu d'une autorisation royale; assemblées réunies et dirigées par le roi; assemblées réunies et dirigées par des différentes personnes en vertu d'une autorisation royale; assemblées réunies à la suite d'une initiative des états privilégiés. Un certain dualisme apparaît dès lors dans l'activité des Congrégations générales du voïévodat. Le voïvode ou le roi convoque l'assemblée par des lettres adressées aux états, ou par des messagers spéciaux (*publica proclamatione*).

Dans les limites chronologiques du développement de l'institution, il y a lieu de parler d'un type d'Assemblée d'état que nous l'avons appelé "type de transition", représenté par la période de 1526 à 1540. Dès 1526 le statut du Voïvodat de Transylvanie prend un autre caractère à la suite de la défaite de Mohács où périt le jeune roi Louis II, et l'Empire ottoman triomphe des armes hongroises. La Transylvanie allait être entraînée dans les luttes consécutives à l'effondrement de l'État hongrois: Mohács fut le point de départ d'une guerre de succession au trône de Hongrie entre les Habsbourg d'Autriche et le voïvode de Transylvanie, Jean Zapolya. Celui-ci fut élu roi par la noblesse du "parti national", tandis qu'une autre Diète réunissant le "parti de la Cour" désignait Ferdinand de Habsbourg, frère de l'empereur Charles Quint. Zapolya fit appel aux Ottomans et devint roi de la partie orientale de la Hongrie à titre de vassal du sultan. Après sa mort (1540), la Porte voulut imposer son fils, mais devant la

menace des Habsbourg, Süleymân transforma en pachalik la Hongrie centrale et méridionale, n'abandonnant à la Maison d'Autriche que la Hongrie du nord, dite "Hongrie royale".

La Transylvanie, grossie du *Partium*, devenait officiellement une Principauté indépendante par rapport au royaume de Hongrie, mais les Habsbourgs s'y faisaient reconnaître leurs droits éventuels de succession, tandis que la Porte maintenait sur elle une vassalité précisée par un firman de Süleymân en 1566: versement d'un tribut annuel et droit pour Constantinople de confirmer le prince élu par la Diète. En ce qui concerne les institutions centrales, parmi lesquelles la Diète a joué un rôle fondamental dans l'organisation de la Principauté, le procès de leur transformation fut de plus en plus visible. Bref, dès 1529 les Assemblées d'états furent convoquées par des différents personnes: l'évêque, le souverain (Jean Zápolya) ou le voïvode, avec la participation des représentants de *tres nationes* (la noblesse, les Saxones et les Sicules). La plus importante fonction s'impose celle législative et la Diète deviendra la principale institution de la vie constitutionnelle de Transylvanie.

Face aux différentes opinions exprimées, nous mettons en évidence que les Diètes de Sighișoara (août 1540, à la requête des voïvodes Stephan Maïlat et Emeriques Balassa) et de Turda (décembre 1540) font également partie de cette période "de transition" vers la Diète du Principauté. A notre opinion le début de cette période est en 1529 (Diète de Grind) et la fin est marquée par la Diète de Turda (décembre 1540).

Les Congrégations générales de Transylvanie, étudiées sur une large base documentaire, nous présentent un cas particulier de l'histoire générale des institutions. D'après les actuelles données nous avons déjà mis en présence plus de cent documents sur l'histoire des Assemblées des états de la Transylvanie voïvodale.

DOUĂ TRADUCERI LATINE ALE UNUI DOCUMENT EMIS DE MIRCEA CEL BĂTRÂN ȘI O FAMILIE DE BOIERI DIN ȚARA FĂGĂRAȘULUI

ANTAL LUKÁCS

Printre documentele culese de Ștefan Moldovan din colecția manuscrisă a contelui Iosif Kemény și publicate în coloanele revistei "Transilvania" se află și o danie a lui Mircea cel Bătrân prin care boierii Stanciul egumenul și fratele său Călin primeau satul Scorei din Țara Făgărașului.¹ Era primul din cele patru documente cunoscute, emise de domnul muntean pentru boieri din ducatul făgărașean, care vedea lumina tiparului. Ca toate celelalte, și acesta se păstra doar sub forma unei traduceri târzii pe care contele a găsit-o în arhiva gubernială sub anul 1807. După ce a fost reprodus în mai multe colecții de documente sub date diferite, P.P. Panaitescu l-a plasat în ultimul deceniu al domniei lui Mircea pe baza divanului și a mențiunii numelui lui Mihail, fiul domnului, fără a-i contesta autenticitatea.² Editorii colecției *DIR*, seria *B*, l-au publicat însă printre documentele îndoielnice datorită unor nepotriviri formularistice și a descrierii detaliate a hotarelor, cu multe românisme, neobișnuită în secolele XIV-XV.³ În colecția *DRH*, seria *B*, s-a revenit asupra acestor îndoieli și documentul a fost cuprins printre cele autentice, considerându-se că argumentele exprimate nu sunt suficiente pentru a dovedi falsul.⁴ La rândul nostru, analizând documentele false și interpolate referitoare la Țara Făgărașului, am considerat că descrierea hotarelor satului Scorei constituie o interpolare târzie.⁵

¹ "Transilvania", V, 1872, p. 151-152.

² *Documentele Țării Românești, I. Documente interne (1369-1490)*, București, 1938, p. 84-85.

³ *DIR, B, I*, p. 276-277.

⁴ *DRH, B, I*, p. 36-39.

⁵ A. Lukács, *Documente false și interpolate privind Țara Făgărașului în secolele XIII-XV*, în vol. "Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito", ed. Zoe Petre și Stelian Brezeanu, București, 1996, p. 101-102.

În afara hotărâniciei amintite, documentul conține o serie de formule în evidentă contradicție cu uzanțele cancelariei lui Mircea cel Bătrân. În documentele interne cunoscute este cu totul neobișnuită invocarea participării membrilor sfatului și a altor boieri în dispoziția și în clauza prohibitivă a sancțiunii. Citarea boierilor ca garanți ai dispoziției documentului se întâlnește numai în tratatele încheiate de Mircea cu regele Poloniei și cu Sigismund de Luxemburg.⁶

Contextul în care apare numele fiului domnului, Mihail voievod, este de asemenea neobișnuit. În toate celelalte documente sintagma “Io Mihail voievod” este încadrată în formula de sancționare la *poena temporalis*, sub forma “cât va trăi domnia mea și cât va trăi preaiubitul fiu al domniei mele, Io Mihail voievod”⁷ sau sub forma “în timpul vieții domniei mele sau în timpul vieții fiului domniei mele, Mihail voievod”.⁸ După unele păreri, menționarea lui Mihail ar reprezenta o formă de manifestare pe cale diplomatică a asocierii la domnie a fiului domnului.⁹ Niciodată însă fiul domnului nu este citat drept coparticipant, alături de boieri, la întărirea deciziei domnului.

În sfârșit, formula subscripției nu concordă nici ea cu cele întâlnite în documentele emise de Mircea cel Bătrân. În toate documentele cunoscute, formula subscripției este : “+ Io Mircea voievod , din mila lui Dumnezeu, domn”. De asemenea, subscripția este plasată totdeauna după lista martorilor și a datei și nu înaintea lor ca în documentul nostru.

Neconcordanțele semnalate sunt importante și ne întrebăm dacă ele pot fi puse numai pe seama inexactităților inerente oricărei traduceri. Dubiile noastre sunt justificate de o altă variantă a traducerii documentului, necunoscută până acum, și care conține aceleași abateri formularistice. Este vorba de o copie, descoperită de noi într-un manuscris anonim de la începutul secolului al XIX-lea, aflat la Arhiva Națională, Direcția Sibiu.¹⁰ Manuscrisul este intitulat “*Beiträge zur neueren Geschichte der wallachisch-griechischen Kirsche in Siebenbürgen*” și cuprinde, alături de o serie de documente din secolul al XVIII-lea, trei acte referitoare la boierii români din Țara Făgărașului. Primul dintre ele este chiar traducerea în limba latină a documentului emis de Mircea cel Bătrân (vezi Anexe, doc. nr. 1.). Deși în privința conținutului nu există deosebiri esențiale, cuvintele și expresiile folosite diferă de cele ale copiei din colecția Kemény, sugerând faptul că ne aflăm în fața unei traduceri independente de

⁶ DRH, D, I, p. 122; 125-126; 138-140.

⁷ *Ibidem*, p. 48; 53; 57;60 etc.

⁸ *Ibidem*, p. 75.

⁹ Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p. 283-286.

¹⁰ Fond S. Brukenthal, L1-8, nr. 286. Mulțumim și pe această cale domnului Costin Feneșan pentru sprijinul acordat cu generozitate.

aceasta. Dacă presupunerea noastră este corectă, am avea un argument solid în favoarea existenței originalului slavon. Către aceeași concluzie ne îndreaptă și descrierea documentului și a sigiliului de pe originalul slavon, care lipsește în varianta Kemény, făcută după uzanțele locurilor de adevărire și ale cancelariei princiare la verificarea autenticității documentelor prezentate.

După cum s-a menționat deja, și această traducere cuprinde aceleași abateri de la formularul obișnuit ca și varianta cunoscută până acum, întărind ipoteza existenței lor în originalul slavon. Dacă intervențiile care s-au făcut în original în vederea actualizării conținutului sau a amplificării unor informații, ca inserarea unei hotărâniciri de exemplu, cu scopul unei mai temeinice susțineri a intereselor beneficiarilor în litigiile pentru care erau solicitate aceste traduceri și transumpturi, constituie un fenomen cunoscut, abaterile de la formulele de cancelarie sunt mai greu de explicat.¹¹

Un aspect important pe care-l ridică documentul dat de Mircea cel Bătrân este cel referitor la mănăstirea din Scorei. Deși dania lui Mircea este adresată egumenului Stanciu, iar varianta publicată de noi aici subliniază faptul că el este boier făgărășean, nu se face nici o referire la existența vreunei mănăstiri în hotarul satului Scorei și nici un alt document ulterior nu-i atestă prezența. Abia în secolul al XVIII-lea dispunem de date concrete în acest sens. În 1748 mănăstirea era locuită de un preot, opt călugări și o călugărița.¹² Deși a fost distrusă în 1761, harta militară austriacă o înregistrează la sud de sat, la liziera pădurii de pe dealurile submontane.¹³ Pe locul mănăstirii au fost făcute și săpături arheologice, dar ele au rămas nepublicate și n-au făcut decât să deranjeze grav stratigrafia și ruinele monumentului, fără a putea aduce date concrete privind începuturile ei.¹⁴

Boierii din Scorei reapar abia spre sfârșitul secolului al XV-lea, într-un document inedit care nu este nici el lipsit de îndoeli în privința autenticității. El fusese semnalat de B. P. Hașdeu și apoi de Ioan Cav. de Pușcariu¹⁵ ca existând

¹¹ Pentru alte exemple vezi A. Lukács, *loc. cit.*, p. 102-104.

¹² St. Metes, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 96-97.

¹³ Österreichischen Kriegsarchiv, Wien, *Josefinische Landesaufnahme*, B.IX, a. 715.

¹⁴ Ele au fost întreprinse de profesorii Al. Marin și G. Popa; câteva date sumare și neverificabile am găsit în lucrarea manuscrisă a lui G. Popa, *Scoreiul, veche vatră româncască din Țara Făgărașului*, 1980, în biblioteca Muzeului Țării Făgărașului. Conform unei schițe din această lucrare, biserica mănăstirii ar fi avut dimensiunile de 9,5/5,5m, cu un plan simplu, compus dintr-o navă rectangulară și un altar semicircular nedecroșat, care ar corespunde cronologic cu epoca informațiilor documentare amintite. Absența oricăror materiale arheologice și a profilurilor secțiunilor, dacă se vor fi făcut, nu permite nici o concluzie privind începuturile mănăstirii.

¹⁵ B. P. Hașdeu, *Trei luni peste munți. Dare de seamă despre o excursiune științifică în Transilvania*, "Columna lui Traian", V (1874), p. 127; Ioan Cav. de Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, 1892, I., p. 108.

în colecția manuscrisă a lui Mike Sándor. Documentul a fost regăsit de noi în manuscrisul indicat, păstrat astăzi la Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca¹⁶ (vezi Anexe, doc. nr. 2.). Dubiile survin chiar de la început, în legătură cu emitentul actului, căci nu Matia, ci fratele său Ladislau Gereb a fost episcop al Transilvaniei.¹⁷ Titulatura folosită de acesta era complet diferită de cea care figurează în document, după cum rezultă cu claritate dintr-un document autentic, emis de episcop la Făgăraș chiar în anul 1486: **Ladislau Greb dei et apostolicae sedis gratie episcopus ecclesiae Albensis Transsilvaniae ac in omnibus regnis et terris atque locis temporali dominio serenissimi principis et domini Mathiae ... subiectis cum potestate legati de latere dictae sedis legatus**¹⁸.

Blasius Kyre, care figurează în slujba de castelan al cetății Făgărașului, ar putea fi identic cu un **Blasius Kerey castri Fogaras** care apare însă abia în 1501.¹⁹ În schimb, identificarea lui Gaspar Bolay, familiarul și judele voievodului Stefan Bathory în documentul nostru, este mai dificilă căci nu cunoaștem decât un singur personaj contemporan cu nume asemănător: Gaspar de Bolya (Buia în comitatul Alba), despre care însă nu știm să fi avut astfel de relații cu voievodul Transilvaniei.²⁰ În cazul judeului regal Laurentius Kakas (Hahn), documentul ar reprezenta cea mai timpurie atestare în această slujbă, până acum el apărând în această funcție doar la 9 aprilie 1488. Nu este imposibil ca el să fi devenit mai devreme jude regal pentru că nu există nici un document care să amintească o altă persoană în perioada cuprinsă între 1480, când a murit predecesorul său, Ladislau Hahn, și anul menționat²¹.

Mulți dintre boierii făgărașeni, citați ca jurători alături de Vâlcul din Scorei, sunt cunoscuți și din alte documente. Slav de Recea este unul din juzii Tării Făgărașului, numiți cnezi de regele Matia Corvinul, chemați să depună mărturie în procesul dintre episcopul Ladislau Gereb și brașoveni pentru stăpânirea satului Șercaia, în 24 decembrie 1486. Alături de el este numit și

¹⁶ Mike Sándor, *Egyveleg*, I., p. 45.

¹⁷ Temesvári János, *Erdély középkori püspökei*. Cluj, 1922, p. 412-447.

¹⁸ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, București, 1991, VII., p. 454.

¹⁹ Singura mențiune cunoscută de noi se găsește într-un document inedit, emis de Capitlul Bisericii din Alba Iulia în 1501, în legătură cu un litigiu dintre episcopul Ladislau Gereb și scaunele săsești, care se află la Arhivele Naționale Maghiare, *Diplomatikai Levéltár*, nr. 21049. În acest document este amintit și un alt castelan: *Gaspar Horwath de Adamos similiter castellanus dicti castri fogoros*.

²⁰ *Urkundenbuch*, VII, p. 343; 427.

²¹ Gustav Seiwert, *Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberamten und Notare*, "Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde", Neue Folge, XII, 1875, p. 197-199.

Radul din Berivoi.²² Stan Torontay are toate șansele să fie identic cu Stan Szorontal din Cârțișoara, asesor al scaunului de judecată în 5 iunie 1509.²³ Roman din Ucea ar putea fi același cu Roman, membru al scaunului de judecată din 19 august 1511,²⁴ și nu este imposibil ca Manea și Șerban Loug? din Voila să fie de fapt din aceeași familie cu Stoica Lugor, boierul jurat din 15 mai 1520.²⁵

În ceea ce-l privește pe boierul Vâlcu din Scorei, titularul documentului, identificarea lui cu Vâlcu din deja amintitul document din 5 iunie 1509 o considerăm de asemenea posibilă.

În ciuda acestor elemente care ar pleda în favoarea autenticității documentului, în afara neconcordanțelor din *intitulatio*, noi semne de întrebare ridică descrierea hotarelor satului Scorei. Pasajul respectiv reproduce de fapt cuvânt cu cuvânt hotarele menționate într-un document emis de voievodul Ștefan Mailat în 1534²⁶ în favoarea boierului Stanciul din Scorei împotriva lui Oprea Cluce pentru o treime a boieritului satului. Documentul s-a păstrat în original și autenticitatea sa nu poate fi contestată, identitatea pasajului hotărniciei dovedind faptul ca el a constituit principala sursă de inspirație pentru cei care au plăsmuit documentul din 1486. Prezența unor personaje reale dovedeste abilitatea falsificatorilor și o bună cunoaștere a realităților făgărășene. Există o informație prețioasă care certifică faptul că falsul a fost făcut încă înainte de mijlocul secolului al XVII-lea. În lucrarea manuscrisă a aceluiași conte Kemény, *Transsilvania possessionaria*, în dreptul satului Scorei se găsește următoarea însemnare: **1664, 8 martii Michail Apafi confirmat: primo litterarum Mathiae Episcopi Transilvaniae et secundo Stephani Majlath vayvodae sententiales, quibus mediantibus idem episcopus et vaivoda haereditates Stephani et Andreae Litterati, Thomae Sztancsul, Pauli et Joannes Sztreza Boeronum, praedecessoribus in Szkore habita in integra totalitate adjudicarunt.**²⁷ Falsul, care se sprijină însă pe documente autentice, a fost făcut între anii 1534-1664 în contextul litigiilor dintre boierii scoreni sau a acestora cu satul învecinat, Sărata. Într-un proces judecat în fața lui Mihai Viteazul în 1600, sărățenii îi acuzau pe scoreni că au

²² *Urkundenbuch*, VII, P. 472-473.

²³ Ioan cav. de Pușcariu, *Fragmente istorice despre boierii din Țara Făgărașului*, [IV], Sibiu, 1907, p. 74-77.

²⁴ *Ibidem*, p. 85-87.

²⁵ *Ibidem*, p. 97-99.

²⁶ A. Veress, *Acta et Epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, Budapesta, 1914, I., p. 237-238.

²⁷ *Transsilvania possessionaria, XIII, Districtus Fogaras*, p. 84. Manuscrisul se păstrează la Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca.

cuprins în mod abuziv o parte a hotarelor lor.²⁸ Domnul amintește că boierii din Scorei au prezentat un document unguresc mai vechi căruia însă el nu i-a dat crezare și a dispus o nouă hotărnicire, în acord cu pretențiile celor din Sărata. Documentul pomenit de Mihai putea fi cel falsificat sub anul 1486, sau cel emis de voievodul Stefan Mailat în 1534. Acesta din urmă a mai fost folosit și cu alte ocazii de boierii din Scorei, în afară de confirmarea deja amintită de Kemény, același **Andreas Literatus** cerând principelui Gheorghe Rakoczy o alta în 15 iulie 1643. Documentul, aflat în colecția manuscrisă a lui Mike Sándor, deși se pretinde că a fost prezentat originalul actului dat de voievodul Stefan Mailat, omite pasajul descrierii hotarelor satului Scorei, oferindu-ne încă un exemplu al intervențiilor care se puteau face cu ocazia confirmării unor acte originale²⁹.

Boierii din Scorei, asemenea celorlalte familii boierești din Țara Făgărașului, și-au apărut statutul juridic și domeniile în fața autorității princiare și apoi imperiale, în secolele XVII-XIX, în temeiul prevederilor documentelor aici prezentate. Tentativele acestor autorități de a-i supune la obligații și chiar de a-i depune în rândul iobagilor i-a obligat pe boieri să ceară noi și noi confirmări și transumpturi care la rândul lor facilitau operarea unor interpolări sau chiar falsuri. Este semnificativ în acest sens faptul că încă și în 1843 boierii Vâlc, Hălmagiu și Ciungul din Scorei depuneau în fața comisiei care cerceta nobilitatea familiilor boierești încorporate în regimentul I. de la Orlat documentul emis de Mihail Apafi în 1664³⁰.

ANEXE

DOCUMENTUL NR. 1.

Ego Juon Mirtsa, vaivoda et dux totius regni Transalpinæ, ab alpibus et a Tartaricis ditionibus totiusque terræ Fogaras Dei gratia dominus. Ego ex gratiæ meæ mera cum boeronibus nostris consiliariis dedimus præsentibus litteras nostras pro maiori firmitate Stantsulis Jegumen et fratri suo Kalin, boeronibus in districtu Terræ Fogaras, quod pagum nostrum Szkore cum integro territorio suo jure perpetuo ipsis et eorundem filiis possidendum donavimus; ita tamen contulimus ipsis ut nec ipsi, nec successores eius de territoriis quidquam contribuant decimas, videlicet nec ex frumentis, nec ex vino, ovis, porcibus, nec ex apibus præstent, herba et vecturarum præstatione

²⁸ DRH, B, XI, p. 518-519.

²⁹ Egyveleg, I., p. 45-47.

³⁰ Pușcariu, *Fragmente*, IV, p. 802.

ne teneantur, uno verbo, in omni generis majoribus et minoribus servitiis sint personae exemptae, tam ipsi, quam vero earundem dominationum successores, posteritates, e familia in familiam, prout superius etiam scripsi.

Pari formiter ego et simul dilectus meus filius, Michael Vaivoda, cum caeteris dominis boeronibus, simul damus praesentes litteras nostras roboratas etiam de metarum territorialium vicinatatibus: incipiendo primo a traiecto Aluto in loco pe Szupt Csetate, a pago Kercz per rivum Valya Opatuluj nominatum ascendendo ad lapidem usque Piatra Obla nuncupatum, inde per rivum Riuluj Lajte dictum ascendendo, ad cacumen usque alpium; ab altera parte, per locum pe Szkorel csel Betrin nuncupatum ascendendo per rivum Valya Jeszinilor dictum, inde ascendit meta ad locum usque pene Unghiul ku Fraszini dictum, inde proceditur ad locum usque pene la Pereul Szaszilor nuncupatum, inde iterum ad rivum usque pene la Valya Szerecsi vocatum, inde proceditur ad locum usque pene la Csolfa Tunszuluj, inde item per rivum pe Apa Tunszuluj dictum ad cacumen usque alpium.

Positive volens cum caeteris honestis dominis boeronibus, prout etiam in praemissis scripsi, pro firmitate praesentium litterarum mearum ut post mortem meam quemcunque Deus altissimus elegerit dominium fungentem in toto regno Transalpiniae Valachiae, sive e familia mea, sive vero e familia seu gente aliorum magnatum, si existimaverint et consenserint litteris meis praesentibus, ex quacunque familia sit, ita et Dominus Deus etiam ipsos honoribus afficiat et beet, et tum in corporibus, cum in animis benedicat ipsis, tam in hac vita quam in futura. Si quis vero praemissas ordinationes meas destruerat, turbaret Deus similes turbatores constringat corporibus sub aeterna damnatione cum Juda et Aria simul sint, sicuti judei proclamabant: Domini nostri Christi sanguis sit per ipsos et posteritates ipsorum in aeternum, amen.

Et subscriptus erat idem qui supra, Joan Mirtsa Vaivoda et dux regni Transalpiniae Valachiae clementissimus dominus.

Hi fuerunt testes: primus dominus Vlad Vornikul, secundus dominus Dragan Dan (!), tertius dominus Supan Aldia, quartus dominus Groza Moldovan, quintus dominus Supan Aga Ibalovits (!).

Datum in sede Argjesiensi post creationem mundi anno 6900, die 27 decembris.

Originale lingua illyrica et characteribus pariter illyricis exaratum est et sigillo cerae flavae in formam quasi semiglobi compacta, super cera rubra impresse communitum pergamoque a zona sericea pendenti roboratum.

Nos Mathias miseratione divina episcopus Transilvaniensis, dominus castri ac Terre Fogaras et possessionis de Wingarth. Memoriae commendamus praesentibus significantes universis quod feria quinta que fuit festum Ascensionis Domini comparuerunt coram nobis Blasius Kyre, castellanus castri nostri Fogaras, et agilis boier Vulkul de Skore cum sex seniores boieronibus nobis declarandis quod prudenti et circumspecti domini Saxones de territorio et hereditate possessionis Skore commisissent et statuissent. Quomodo in presentiam prudenti et circumspecti domini Laurentii Kokos, iudicis regii civitatis Cibiniensis ac nobilis Casparis Bolay, familiaris magnifici domini wayvode transilvaniensis et iudicis eiusdem, ac castellani nostri et omnium agilium boieronum seniorum terre nostre, jamdictus Vulkul de Skore testibus fidedignis et litteris vetustis testificavit et probavit quod possessione et hereditate de Skore, una cum suis pertinentiis, ipsum concernerent et a maioribus suis ad eum essent devoluta. Itaque supra notati domini talem sententiam protulissent quod Vulkul sepedictus cum duodecim boieronibus precipuis ea propter jurare deberent ad diem ipsius praesitum.

Igitur, agilis isti boieronones nominibus Slaw de Ressthe, Vladul de Sembata, Maine de Dragus, Roman de Utssthe, Radul et Komstha de Berivoi, Coste de Saazsthor, Maine et Shorban Lour (?) de Voyle, Dragomir de Arpasth Superiore, Stan Torontay de Kerchisthore, Calin de altera Kerchisthora, dictus Vulkus et modo nominati boerones de ipsis constituta(!) coram sede dominorum de Fogaras juraverunt quod possessio et territorium de Skore ubi versus Kercz vergit a fluvio Alto per vallem Abbatis ascendendo se extendit ad rivum Laieta ubi fluit ad petram obliquam et possides hanc usque ad montana. Ab altera parte, vallis Skore qui a fluvio Alto incipit et influit in rivulum Visninee(!) et pertingit usque ad viam publicam ibidem habitam recta ad meridiem usque ad angulum qui vocatum Angulus Fraxinetum, et ab hinc usque ad rivum Saxonum deinde usque ad aquas Saratay, ab hinc de curvatura parva ad aquam Tonsulis rivi usque ad montes, hoc esse territorium possessionis Skore.

Et haec nobis declaraverunt dictus castellanus noster Blasius de Sombata nobisque verbo retulerunt quod Vulkus sepedictus jure et justitia mediante hec omnia complevisset, supplicans nobis ut litteras nostras super hac hereditate eidem concedere dignemur.

Nos autem, petitionem illius justam intelligente, has nostras litteras sigillo nostro solito consignatas eidem concedendum duximus, decernentes ut praefatam possessionem una cum omnibus ad eundem ab antiquo et de jure pertinentes habendam teneri et perpetuo possidendam praesentium testimonio mediante.

Datum in castro nostro Fugaras, anno post natum Christum Millesimo quadringentesimo octuagesimo sexto anno.

VALOAREA CONVENȚIONALĂ A TOLERANȚEI ÎN FRANȚA << VECHIULUI REGIM >>

LUCIA POPA

Noua cultură politică care se dezvoltă în Franța <<Vechiului Regim>> sub impactul gândirii iluministe are drept fundament paradigma <<euforică>> a rațiunii. Aplicând scheme generale și generoase de analiză asupra unei societăți concrete și tradiționale, iluminiștii au oferit o alternativă conceptuală revendicativă unor deziderate general - valabile care animau oamenii secolului al XVIII-lea. Libertate, egalitate juridică, respectul față de persoana umană, fericirea, iată câteva idei directoare în jurul cărora iluminiștii, oameni ai rațiunii speculative, au creat un câmp socio-simbolic, noțional și pragmatic în interiorul căruia se vor manifesta polemici cu valențe ideologice.

În acest context, secolul al XVIII-lea construiește o nouă identitate și ideii de TOLERANȚĂ căreia, gândirea iluministă s-a străduit să-i ofere nuanțări, diversificări de sens și înțelegere, să-i imprime cu alte cuvinte, o componentă teoretico-conceptuală, intelectualo-laică. Acest lucru a fost favorizat și posibil îndeosebi de mutațiile culturale și mentale produse la nivelul societății pentru care toleranța nu este o idee cu totul inedită. Depozitarea unor experiențe istorice ce pot avea conotații de toleranță cu reversul intoleranță, memoria colectivă și societatea clasică franceză sunt în fond responsabile de emergența și introducerea în circuitul de valori a ideii de toleranță căreia în timp i s-a construit o anumită identitate convenabilă și acceptabilă sistemului care o crează. În lipsa unor abordări teoretice, explicite, toleranța se constituia într-o idee care <circulase>, era împărtășită sau dezavuată, constituindu-se însă într-o expresie familiară căreia fiecare generație i-a dat sensul și percepția care <<i plăcea sau îl înțelegea>>. Un sens însă mereu influențat de tradiții, dar și de cotidian în dinamica sa. Ritmul și sensul oficial de înțelegere și manifestare al toleranței, urmează deci traiectul și ritmul mutațiilor socio-economice, mentale, culturale ale societății de care este strâns

legată și care o vor face, în final, să sfârșească prin a se confunda cu gândirea secolului iluminist. Folosirea discursului oficial-intelectual asupra ideii de toleranță ține desigur de pre-modernitate. În sine însă, acest discurs este variabil sub aspectul conținutului, prezintă dese schimbări de tonalitate, derutante uneori, cu pronunțate accente acute, dovedindu-se astfel inconsecvent dar, în același timp, deschis mai multor registre interpretative. Și mai ales, este însoțit de comportamente sociale din ce în ce mai contradictorii în raport cu valorile ordinii stabilite. Toate acestea se petrec într-o societate asupra căreia imaginea puterilor rămâne clasică, de sfârșit de Ev mediu, imagine suferind de perpetuarea unor viziuni statice care exclud dinamismul său interior. Societatea însă, reacționează firesc, ca un organism viu, la orice stimuli, pozitivi sau negativi, se remodelează sub incidența lor, ceea ce antrenează modificări, inclusiv la nivelul relațiilor inter-umane. „Vechiul cod al *savoir-vivre* se modifică încet, dar progresiv”¹ atrăgând după sine consecințe, ce se vor dovedi pentru putere tot mai dificil de girat. Toate aceste tendințe pun în evidență caracterul cosmopolit și eterogen, atât sub aspectul gândirii cât și al societății de secol XVIII, constituindu-se într-o premisă de fond a adâncirii discrepanțelor dintre Franța reală și Franța legală.

<<Omni-prezența și omni-potența puterilor>>

Devoțiune - fidelitate - constrângeri

În accepțiune modernă, toleranța presupune recunoașterea și garantarea imprescriptibilă a libertății de conștiință a individului, ceea ce îi facilitează acestuia acceptarea / indiferența diferențelor. Practic, toleranța ni se relevă ca un factor de relație între subiecți care reglează comportamente, atitudini în diversitatea lor, constituindu-se într-o regulă cu valențe morale de acceptare sau de neacceptare a *Celui alt*.

Este posibilă, la nivelul secolelor XVII-XVIII afirmarea valorii practice a toleranței în sensul amintit? Răspunsul la întrebare necesită abordarea preliminară a unor aspecte care țin de caracteristicile generale ale secolului al XVII-lea, considerat a fi un secol al respectului și fidelității față de tradiții și valorile creștine, atașat ordinii și autorității, cât și de specificitățile identitare franceze. Franța secolului al XVII-lea ne relevă o stare de spirit agitată, potențial generatoare de tulburări mai mult sau mai puțin violente, specifice unor rivalități tradiționale corpurilor sociale. Statul, în curs de personalizare în forme moderne, intervine în general în forță pentru înnăbușirea sau controlul nemulțumirilor, promovând o politică confuză în raport cu societatea. Biserica,

¹ N. Elias, *La civilisation des moeurs*, Ed. Calmann Lévy, Paris, 1973, p. 117.

<<brațul secular>> al Statului monarhic, rămâne o prezență fundamentală și tradițională, influentă în societate, oraganizată, bogată, militantă nu numai în plan spiritual, etico-moral, cultural ci și politic. Autoritatea temporală a reușit să mențină în scopul asigurării proprii stabilități dar și a ordinii în Stat un echilibru între legile ecleziastice și cele civile, reglându-și astfel relațiile cu <<Mon clergé, ma noblesse et mon peuple>>, ceea ce înscamnă în fond, relația cu societatea. Recunoscând ca tradițională valoarea și semnificația practică a rugăciunii prestate în serviciul regelui, considerând-o ca demnă de respect, garantându-i libertățile legitime și distincțiile de prim corp social și privilegiu, monarhia a știut să strângă și să mențină în jurul tronului clerul. <<Noi suntem atât de strâns legați de Majestatea Voastră, că nimic nu ne poate separa>>, binecuvânta Bossuet alianța dintre tron și biserică. Biserica gallicană, ca biserică națională, a fost secularizată în timp de Stat, încadrată instituțional și administrativ structurilor acestuia și supusă unui control direct și permanent al regelui. Contribuind prin aceasta la întărirea rolului Statului, gallicanismul sfârșește în politică prin a accepta primatul Rațiunii de Stat celui al Rațiunii Bisericii. În aceste circumstanțe, „viața renașterii catolice în timpul Contra Reformei i-a dat - monarhiei - n.n. -, un caracter particular, de concurență și complicitate întru credință, între putere și biserică”², iar morala în societate va fi administrată aidoma comerțului, ceea ce impune în schimb „un control social foarte sever”³.

Oficial, la nivelul politic, funcționează principiul << Chacun a la liberté de dire ce qui lui semble bon >>. Dar până unde este permis a fi în dezacord cu puterea ? Căci, Statul, prin mecanismele sale administrative și punitive (lege, justiție, cenzură) controlează societatea dirijând reacțiile comportamentale, convingerile, sentimentele grupurilor sociale. Concomitent, biserica, pentru care religia nu este *un troc* sau o opțiune privată, folosindu-și instituțiile ecleziastice rămâne un veritabil și deosebit de eficace agent educațional al implantării de modele de gândire, conduită și comportament, reglate tipic prin impunerea unor norme spirituale „care stabilesc distincția netă între credințele adevărate și superstițiile neîngăduite, între atitudinile irevențioase și excesele necinstite”⁴. Biserica se constituie astfel „în prima mediatoare, dacă nu exclusivă, a relațiilor cu sacralul”⁵. Viața publică urbană și rurală rămâne în continuare spațiul tradițional dominat de parohie, circumscripția ecleziastică

² M. Foucault, *Histoire de la folie à l'âge classique*, Ed. Gallimard, Paris, 1972, p. 64.

³ M. Elias, *Op. cit.*, p. 117.

⁴ R. Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, Ed. Meridiane, București, 1997, p. 378.

⁵ R. Chartier, *Originile culturale ale Revoluției franceze*, Ed. Sedona, Timișoara, 1998, p. 109.

fundamentală, aflată sub controlul direct și sever al bisericii. De la momentele esențiale care punctează ritmul vieții umane, până la timpul și viața cotidiană și succesiunea anotimpurilor, toate sunt marcate de prezența bisericii prin ritualuri specifice: messa, sărbători liturgice, pelerinaje, care impun individului o conduită și gândire necondiționate și conforme preceptelor morale dictate de religie. De altfel, dincolo de distincțiile sociale bazate pe rang și privilegiu care îi diferențiază, supușii regelui aveau și un punct comun: apartenența la religia oficială a statului - catolicismul. Simpla declarație a apartenenței la <<religia apostolică și romanică>> constituia singura, dar esențială condiție pentru ca un străin să poată obține, relativ ușor, <<une lettres de naturalité>>, cu titlu provizoriu sau definitiv, în urma căreia primea dreptul de a se stabili pe sol francez, bucurându-se în schimb de aproape toate drepturile unui supus al regelui.

La nivelul relației dintre puterea civilă și cea spirituală, cea mai persistentă, generalizată și, în același timp tradiționalistă percepție asupra semnificației / sensului toleranței existente în societate, provine din *câmpul teologic*. Pentru gallicanismul ecleziastic⁶, „aflat în plin dar târziu și controversat proces de reformare”⁷, dogma rămâne intangibilă și inflexibilă, ea considerând toleranța lipsită de valoarea unei virtuți. Restrictiv, ea rămâne o slăbiciune, o lașitate spirituală, căci: „A tolera toate opiniile... a tolera opera falșilor profeți, echivala cu a te declara fățiș complicele neadevărului și al erorii. Atât datorită cât și dragostea creștină interzic toleranța”⁸. Într-o astfel de viziune teologică atașantă și conservatoare față de valorile tradiționale, dar restrictivă pentru individ, la sfârșitul secolului al XVII-lea, majoritatea francezilor „... credeau mai mult în cuvântul spus⁹ - predica - n.n. -, decât în cuvântul scris”¹⁰ și gândeau în tradiția lui Bossuet. În consecință, din punct de vedere moral și comportamental, <<comunitatea fidelilor>> catolici, manifestă umilință și ascultare necondiționată față de dogma relevantă și monarhul de drept Divin, atașament față de ierarhia corpurilor sociale și puterea privilegiilor. Doctrina bisericii, bazată pe constrângere religioasă, tradiții represive și libertăți controlate *supune omul Divinului*.

⁶ Vezi: M. Guidetti, *Storia d'Italia e d'Europa*, vol. 4, *Il barocco e gli inizi dell'assolutismo*, Jaca Book Edizioni, Milano, 1978, p. 458 - 463.

⁷ Vezi: J. Delumeau, *Naissance et affirmation de la Reforme*, P.U.F., Paris, 1988.

⁸ P. Hazard, *Criza conștiinței europene. 1680-1715*, Ed. Univers, București, 1973, p. 305.

⁹ 80% din populația Franței locuia în mediul rural; 3/4 din cele 22,6 milioane locuitori erau analfabeți. Vezi: J. Dupâquier, *Histoire de la population française*, t2, t3, P.U.F., Paris, 1988; F. Furet, J. Ozouf, *Lire et écrire. L'alphabetisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Ed. De Minuit, Paris, 1977.

¹⁰ M. Guidetti, *Op. cit.*, p. 449.

<<Omni-prezență>> puterilor, instaurarea controlului asupra societății, cu reversul <<a supraveghea și pedepsi>>, facilitează actul de guvernământ bazat pe un acord mutual al unor indivizi docili și omogeni. În fond, națiunea franceză în calitatea ei de comunitate teritorială cu o reprezentare politico-juridică instituțională, rămâne inactivă și amorfă în planul acțiunii politice. Mental, puterea civilă manifestă dispreț profund față de popor și refuză orice manifestare autonomă în plan politic. Într-o astfel de construcție instituțională și mentală, sferile de interes ale puterii spirituale și temporale au teoretic toate șansele de a fi convergente. Prin mijloace proprii, ambele autorități căutau menținerea <<unității>>, dar prioritățile de scop nu vor fi întotdeauna aceleași. Acest fapt va permite deschiderea unor breșe de interes propriu într-un sistem controlat sever atât la nivel micro, cât și macro, ceea ce va duce inevitabil la conturarea unor conflicte de interese, reglate de atitudini mai mult sau mai puțin tolerante / intolerante.

Din strategia subordonării spațiilor posibile de manifestare și acceptare a toleranței și supunerea lor controlului sistematic și riguros al puterii, face parte și Edictul de la Fontainebleau (1685). Act controversat al guvernării lui Ludovic al XIV-lea, care a întâmpinat opoziții individuale imediate (Vauban, Sait - Simon de ex.) a fost neîndoielnic o provocare evidentă a puterii la adresa societății franceze pentru care toleranța, ca valoare practică și socială, era tot mai mult evidențiată de spiritul economic născut din interdependențele continentalo-mediteraneene-atlantice. Funcționând de timpuriu ca o regulă tacită a comerțului, <<ca o practică de negustori>> potrivit căreia „banii turcilor sau ai arabilor nu au miros, nici ai creștinilor”¹¹, comerțul și acumularea bănească fac parte din prioritățile de interes general ale societății nu numai ale individului.

Pe de altă parte, catolicismul, în mod tradițional își urmează paradigma teologică conform căreia bogăția este un dar al Providenței, iar unica sursă de legitimitate a ei rămâne cea divină. Deși în timp această maximă contraproductivă devine tot mai inoperantă în raport cu realitatea economică, rezistența bisericii catolice la capitalizarea societății este evidentă, constituindu-se într-un factor nestimulativ pentru modernitate, lăsând <<câmp liber>> inițiativelor statului (politica mercantilistă, monopolizarea manufacturilor etc.). Europa catolică dovedește o certă întârziere față de exigențele și evoluția generală a societății pre-moderne sau în cel mai fericit caz, un alt ritm de dezvoltare. Cu atât mai mult cu cât, protestantismul caucionase capitalul. În acest context, grupurile sociale comercialo-mercantile, animate de mentalități utilitaro-practice sperau ca toleranța acceptării averii

¹¹ P. Hazard, *Gândirea europeană în secolul al XVIII-lea. De la Montesquieu la Lessing*, Ed. Univers, București, 1981, pg. 166.

create, acumulate prin muncă să câștige teren, corectându-se astfel, „inechitățile existente ale vieții”¹². Prin aceasta să se întrunească accepțiunea recunoașterii unor practici existente, acceptate tacit, dar dezaprobat oficial de biserică. Ca optică, o astfel de alternativă ar fi însemnat o schimbare profundă mai ales prin finalitatea ei dezirabilă. Într-o astfel de logică se înscrie și comunitatea protestantă care, din punct de vedere confesional și atitudinal depășește prima fază de existență a „protestantismului militant”¹³ caracterizat prin intransigența rigidă și violență. <<Noul protestantism>>, punând accentul pe libertatea conștiinței, va face din toleranță nu numai un mijloc revendicativ de recunoaștere oficială a statutului de practicant al cultului, ci și de acceptare a *celuilalt ca diferit*, într-o lume dominantă până atunci de modelul catolicității bazat pe ideea unității confesionale și a autorității Stat - Biserică. În timp ce pentru catolicism, protestantul este și rămâne nu un marginal, ci un eretic¹⁴, protestantul pledează și acționează în direcția construcției progresive a unei identități proprii, bazate pe valori sociale și morale specifice, pentru raporturi și căi de afirmare și comunicare în raport cu ceilalți, chiar dacă este diferit de ei, pentru un loc în societate. Și nu în ultimul rând <<fideliile infideliile>> pledează pentru dreptul la toleranță din partea monarhului și Statului. Stimulând comuniunea spirituală, desacralinzându-și cultul și biserica, moralizându-și chiar rigid viața comunitară, protestantismul se va dovedi o confesiune care a penalizat creștinătatea occidentală catolică, pusă în slujba politicului și a rațiunii de Stat, obligând-o să se adapteze la noile realități. Mai ales că, modelul de societate promovat de protestanți se va dovedi, în ciuda regresului geografic înregistrat la scară europeană după 1660, nu numai viabil ci și performant / concurențial. În Epistola de Toleranță (1689), J. Locke având în vedere experiența conflictual politico-religioasă trăită de Anglia începând cu 1534 (Actul de Supremație), scria „...Toleranța este însăși esența creștinismului... Toleranți-vă și uniți-vă prin voința de a face binele, iubiți-vă unii pe alții”¹⁵.

Greu de acceptat și mai ales de urmat un astfel de demers în condițiile în care, în Franța, orientarea generală a puterilor era în acord și se legitima prin alte valori și principii devenite prin tradiționalismul lor, adevărată dogmă. În acest context, Edictul de la Fontainebleau, a fost un act de intoleranță sacralizată, arbitrar, ținând de voința exclusiv personală a unui rege absolut și bigot, profund convins de justetea gestului său? Un răspuns convingător la această întrebare nu poate fi dat decât dacă ne

¹² *Ibidem*.

¹³ F. Braudel, *Gramatica civilizațiilor*, Ed. Meridiane, București, 1994, vol. II, p. 53.

¹⁴ Conciliul de la Trento (1545-1563) a eșuat în ambiția inițială de restabilire a unității creștine, consacrand desăvârșirea diviziunii creștinătății occidentale; condamnă ca eretici pe protestanți, întărește autoritatea Papei; declanșează *Contra Reforma*.

¹⁵ Cf. P. Hazard, *Criza conștiinței europene. 1680-1715*, p. 308.

raportăm la două aspecte esențiale. Mai întâi, caracterul și semnificația edictului revocat și apoi, motivația revocării.

Percepția noastră asupra caracterului tolerant al Edictului din Nantes¹⁶ (1598) este destul de eronată, contrară spiritului și conjuncturii epocii care l-a produs. Edictul nu a deschis <<epoca toleranței>>, deși prin el Franța a constituit o excepție de la regulă, având o poziție diferită, singulară față de intransigența oficială a papalității. Caracterul său tolerant este greu de probat din mai multe considerente. La 1598, de exemplu, cuvântul toleranță care de altfel nici nu este uzitat în text, era străin gândirii și limbajului politic. Apoi, conținutul edictului este ambiguu, constituindu-se într-un amestec de arhaism cu aparente elemente de modernitate, abilitate și înțelepciune politică familiare contemporanilor și care corespunde unei concepții tradiționale a societății. Ceea ce Henric al IV-lea (1589-1610) impune prin voința și autoritatea sa temporală și spirituală este restabilirea în interesul regatului a păcii civile și a ordinii publice al căror garant era. Prin aceasta se asigura respectarea legilor fundamentale ale regatului, continuitatea statului și a autorității regale, toate amenințate în timpul războaielor religioase (1559-1598). Deși în cadrul conflictului s-au confruntat <<două Franțe religioase>>, trebuie semnalat faptul că Reforma nu a fost coerentă și nici sistematică, fiind lipsită de susținerea autorității monarhului, Franța fiind din acest punct de vedere un spațiu marginal, <<de graniță>>, în cadrul fenomenului cu dimensiune europeană. Violența conflictelor, în forme civilă și militară, s-a datorat nu numai incompatibilității religioase generatoare de intoleranță, ci și unui complex de interese de grup, derivate ale crizei de instabilitate politică și de succesiune. Și ura față de italieni, cărora Franța renașcentistă le-a fost atât de tributară, și-a avut de asemenea, rolul și locul ei în evenimente. Punând punct unui conflict intern care amenința prin durată și violență să distrugă regatul, edictul restabilește pentru toți supușii regelui, credința în Dumnezeu <<adoré et prié par tous ses sujets>>. În același timp, recunoscând că, momentan, nu este posibilă <<encore une meme forme de Religion>>, edictul recunoaște posibilitatea coexistenței celor două confesiuni, în lipsa unificării bisericilor rivale, garantând însă o singură religie dominantă și o singură biserică oficială - cea catolică - conform tradiției <<un roi, une foi, une loi>>.

Ceea ce dobândeau hughenoții era un statut civil pentru <<religia pretins reformată>>, prin care minorității i se acordau privilegii, libertăți, imunități în spiritul tradiției cutumiare specifice Vechiului Regim. Exercițarea publică a cultului protestant este însă restrictivă, supusă controlului Statului și caționată

¹⁶ Vezi textul în: L. Gothier, A. Troux, *Recueils de textes d'histoire*, t. III, *Les temps modernes*, Ed. H. Dessain, Liège, Paris, 1967, p. 107-109.

de obligații față de el (plata impozitelor, a dimei față de biserica oficială, respect față de sărbătorile catolice, interzicerea cultului în Capitală). <<Locurile de siguranță>> în care li se permitea hughenoților instalarea de garnizoane erau și ele supuse supravegherii severe și permanente a autorităților. În mod cert, edictul nu legitima nici existența unei societăți protestante instituționalizate și organizate, nu acorda nici libertatea individuală și nici libertatea de conștiință practicantilor acestui cult. Elementul protestant nu se constiua într-un <<Stat în Stat>> și nici într-un <<corp sau ordin social suplimentar al regatului>> așa cum gândea Richelieu. Edictul stabilizează și securiza într-o anumită măsură elementul hughenot care, conform recensământului efectuat în 1598, număra¹⁷:

- 274 000 de familii (din care 2468 de nobili)
- 1200000 de suflete (100000 - după istoricii moderni)
- 8000 de miniștri / pastori
- 400 de studenți în teologie protestantă
- 694 de temple publice

pe linia La Rochelle - Midi - Languedoc, cu preferință pentru zonele urbane. <<Meridionalizarea>> lor teritorială îi supunea însă observației și unui control mai ușor al autorităților. Aparent, considerându-i ca membrii ai aceleiași comunități, edictul s-a constituit pentru societatea franceză, într-o premisă potențială a unității în diversitate. În realitate, hughenoții minoritari nu s-au integrat majoritarilor, evoluând ca un grup distinct, fidel moralei și valorilor lor confesionale. pastorii învățându-i să se supună regelui catolic, <<locotenentul lui Dumnezeu>>. După cum, majoritatea catolică i-a acceptat cu greutate și i-a tolerat cu răutate deplorând <<nefericita libertate>> care i-a distrus pe <<adevărații copii ai lui Dumnezeu>>. Opinii de genul „Cine va împiedica pe catolici să trăiască în pace cu reformații? Pentru ce regele nostru nu s-ar putea servi de cei care sunt contrari religiei sale dacă ei sunt comozi și profitabili?”¹⁸ formulate la 1563, au rămas pură retorică și după 1598. Atâta vreme cât violența este sacralizată, considerată purificatoare, nu un păcat ci un mijloc de ați manifesta fidelitatea față de Dumnezeu, iar toleranța o slăbiciune a credinciosului și nu o virtute creștină...

Temporar, regele a reușit să preîntâmpine izbucnirea unor noi crize acute, antagonice, ridicate de coexistența celor două confesiuni, demonstrând că politica și religia nu aparțin în mod necesar aceleiași sfere, ceea ce a însemnat o reînnoire a ideologiei monarhice. În același timp, negociind cu

¹⁷ E. Boumazel, G. Vivien, M. Gounelle, *Les grandes dates de l'histoire de France*, Ed. Larousse, Paris, 1993, p. 96.

¹⁸ J. Lecler, *Histoire de la tolerance au siècle de la Réforme*, Ed. Albin Michel, Paris, 1994, p. 464.

societatea, dar rămânând ferm în decizii, Henric al IV-lea, acționează în cea mai autentică tradiție de suveran și suzeran, Statul experimentând practica <<pacificării>>, temperând excesele. Act de voință politică, autentificat prin sigiliul regal cu valoare <<perpetuă și irevocabilă>>, edictul a stimulat creativitatea materială, culturală și intelectuală a minorității protestante. Memoria istorică protestantă nu-i acordă însă locul fundamental pentru destinul lor colectiv ci, Edictului de la Fontainebleau, care le-a consacrat statutul de minoritate persecutată¹⁹.

Motivația și valoarea semnificației Edictului de la Fontainebleau²⁰ (1685) au o determinare complexă, departe de a fi un act singular de voință al regelui. Ele necesită integrarea într-o conjunctură internă și externă care a avut drept consecință, în decursul celor douăzeci de ani premergători revocării Edictului din Nantes, demontarea practică, <<piesă cu piesă>>, a conținutului său, ceea ce l-a făcut aproape caduc.

Raportul dintre putere și societate a cunoscut pe parcursul a aproximativ un secol de pace civilă, mutații considerabile, contradictorii chiar, care ne evidențiază persistența unui amestec de elemente arhaice cu elemente de modernitate. În plan politic, guvernarea absolută evoluează spre forme considerate ideale ca eficiență. Statul și instituțiile sale, a căror modernizare este incontestabilă, comportă forme administrativ-birocratice cu competențe sporite în controlul asupra societății. În principiu, într-un astfel de sistem <<constrângător>>, nu este loc pentru arbitrar, legile așa-zis fundamentale asigurând o funcționalitate ordonată și previzibilă regimului. Logica și practica puterii se bazează încă pe devoțiune și conduita războiului, Ludovic al XIV-lea, în calitate de legatar testamentar al menținerii unității regatului și Statului, perpetuând în epocă imaginea unui <<rege războinic>>. Biserica, urmărește triumful în societate al catolicismului reformat și a unității dogmei, militând pentru recuperarea întârzierilor față de exigențele Conciliului de la Trento, dar se vede atacată din interior de controverse teologice. Perturbări ale idealului de unitate animate de promovarea unor valori opozante celor tradiționale, nasc opoziții individuale sau colective din rândul corpurilor sociale privilegiate. În consecință, guvernarea absolută va face eforturi serioase pentru a le controla ne tolerând exprimarea liberă sau manifestarea diversităților de atitudine și opinie. Administrând elemente tradiționale dar și moderne, menținând un echilibru ce se dovedește în fond „un compromis instabil între edificarea unui

¹⁹ Puncte de vedere diferite vezi în: J. Garisson, *L'Edict de Nantes et sa revocation. Histoire d'une intolerance*, Ed. Le Seuil, Paris, 1985; J. le Goff, R. Rémond, *Histoire de la France religieuse*, t. III, Ed. Le Seuil, Paris, 1991.

²⁰ Vezi textul în: L. Gothier, A. Troux, *Op. cit.*, p. 237-239.

stat modern și menținerea principiilor de organizare socială moștenite... un regim amestec de patrimonial, de tradițional și de birocratic - monarhia nu încetează să țină o dialectică subversivă în interiorul corpului social”²¹.

În aceste circumstanțe, de domeniul evidenței devine și faptul că, în cadrul societății franceze, se născuse între timp, personalizat, tot mai distinct și cu certe forme de dezvoltare, un model complementar și rival de civilizație și cultură, cel protestant, a cărui existență contribuia la bulversarea cadrului tradițional, amenințând cu un potențial clivaj unitatea franceză. Competenți și întreprinzători, dezvoltând activități productive, raportând succese în acumularea bănească, protestanții se vor infiltra perseverent și durabil, folosind cadrul legal oferit (prin cumpărarea de funcții sau prin selectarea pe criterii de coreligionarism) în cele mai înalte ierarhii administrative, devenind loiali și credincioși servitori ai Statului. Capitala este cucerită și ea de elementul protestant, distingându-se aici <<o societate>> austeră și creativă, formată din financieri, intelectuali, artiști. Comportamentul utilitar îi face încetul cu încetul adevărați producători și gestionari ai modernității. În cotidian, deși apartenența la confesiuni religioase diferite nu crează o stare de indiferență, funcționează un acord mutual de conveniență între catolici și protestanți, de acceptare a diferențelor, deprinzându-se reciproc să muncească, să facă afaceri, să discute împreună. Elitele politice, acceptau și ele, în principiu, cu eleganță și curtoazie, la nivelul discuțiilor de salon sau al corespondenței private (Bossuet - Leibnitz) eventuala <<reuniune a bisericilor>>. Regele însuși, care structural nu era un temperament sanguinar nu a fost animat, la debutul guvernării sale personale (1661) de proiecte ostile în ceea ce-i privește pe protestanți.

Ne sugerează toate aceste <<semnale>> acceptarea unor forme de toleranță instaurate la nivelul societății? Discutabil. Incertitudinea personală trăită în copilărie și mai ales cea din timpul Fronzelor (1648-1653), când hughenotii au rămas fideli suveranului, l-a făcut pe rege extrem de sensibil la ideea de ordine și autoritate. Ori, informațiile oficiale de teritoriu venite din partea reprezentanților administrației centrale - intendenții²² - coincideau cu cele ale episcopilor catolici. Ambele surse semnalau tot mai insistent permanența <<pericolului hughenot>>, descriindu-i ca <<încăpățânați religioși>>, <<iritați>>, <<conspiratori>> la adresa ordinii existente, <<nesupuși>>, <<republicani>>. Într-un cuvânt, <<răi francezi>>. În realitate, hughenotii se comportau conform propriului cod etic și moral bazat pe un set de valori specifice doctrinei protestante. Unele din ele, convenabile și profitabile puterii, îi făcuse acceptați în ierarhia statului. Altele însă, cum ar fi:

²¹ F. Furet, *Reflecții asupra Revoluției franceze*, Ed. Humanitas, București, 1992, p. 140.

²² Vezi: Anette Smedley Weill, *Les intendants de Louis XIV*, Ed. Fayard, Paris, 1995.

respingerea oricăror structuri centralizate și ierarhizate (Stat - Biserică), libertățile individului, dilema opțiunii ca autoritate Dumnezeu - Rege, veneau în vădită contradicție cu guvernarea absolută în care <<L'Etat c'est moi>>, propulsându-i, din punctul de vedere al puterilor, în câmpul opozițiilor regimului care îi consideră adversari ai ordinii și unității legale. Inducerea unei astfel de percepții la nivelul politicului va avea drept suport și bulversările produse în plan european. Războiul de 30 de ani, cu o cauzalitate certă și în plan religios, sfârșise tradițional prin a avea în plan militar, învingători și învinși. În planul alianțelor însă, evidențiază coaliții atipice, practicate chiar de Franța, în interesul rațiunii de stat. Apoi, din punct de vedere religios, pacea de la Osnabrück²³ (octombrie 1648) considerată în general ca <<o pace religioasă>> nu consfințește nici învinși, nici învingători. Fără a proceda la o reconciliere teologică doctrinară, pacea stabilea în schimb, înghețarea frontierelor geografico-confesionale conform principiului <<Cujus regio, eius religio>> (Augsburg 1555), plasând pe același plan pe catolici și protestanți (lutherani sau calvini). Toate acestea au avut drept finalitate, recunoașterea implicită a noii geografii religioase și politice europene, sistemul păcii westfalice (1648) legitimând astfel principiul identității național-religioase, precum și pluralitatea bisericii occidentale. Eludând Papalitatea și încheiată între State suverane, oferind soluții problemelor religioase, pacea de la Osnabrück constituie o premisă a coexistenței politice în pluralism spiritual în cadrul Sfântului Imperiu, ceea ce va naște unele forme de toleranță în interesul politic al statelor. „Perioada de toleranță religioasă, în care s-a angajat creștinătatea occidentală în a doua jumătate a secolului al XVII-lea poate fi denumită <<toleranță religioasă>> numai în sensul că a fost de fapt o tolerare a tuturor religiilor”²⁴, de acceptare implicită a diferențelor confesionale, dar nu teologale. Triumful republicii calvine în Provinciile Unite (1653-1672) și evenimentele din Anglia soldate cu regicidul politic și instaurarea la guvernare a unei minorități ultra-disidente protestante (1649-1660), au fost evenimente creatoare de confuzii pentru Franța, <<fiica cea mare a catolicismului>> și pentru regele ei <<foarte catolic>> pentru care, sensul realului părea greu descifrabil sau, cel puțin, derutant comparativ cu valorile tradiționale ale politicului. Criza conștiinței europene determinată de criza gândirii creștine, va avea și ea un rol semnificativ prin faptul că „se desfășoară mai mult pe terenul rațiunii, decât pe cel al reveriei mistice”²⁵. Ca urmare, spiritul cartezian, câștigă elitele intelectuale, iar noul raționalism, <<viguros și cuceritor>> va naște nu numai critici la adresa exceselor și abuzurilor justițiare și materiale ale

²³ Vezi textul în: L. Gothier, A. Troux, *Op. cit.*, p. 174-175.

²⁴ A. J. Toynbee, *Studiu asupra istoriei*, Ed. Humanitas, București, 1997, vol. I-VI, p. 405.

²⁵ G. Minois, *Censure et culture sous L'Ancien Régime*, Ed. Fayard, Paris, 1995, p. 143.

bisericii, ci și controverse teologice soldate cu apariția unor curente religioase în cadrul gallicanismului „precum jansenismul, ca un germen de temut pentru o națiune”²⁶. <<Erezia>> jansenistă²⁷ se revendică însă, în mod paradoxal, ca doctrină religioasă, din gallicanism, afirma că nu dorește separarea de catolicism, iar forța și persistența ei se vor datora în final faptului că, va oferi o alternativă și un refugiu tuturor opozanților catolici dovedindu-se capabilă să strângă în jurul ei pe toți cei ce considerau prea <<invadatoare>> puterea monarhică și prea departe de <<virtuțile primare>>, biserica.

Voința de a eradica opozițiile din societate a fost astfel unanim împărtășită de autoritățile civile și religioase, dar „chiar dacă considerentul unității în credință era admis ca indispensabil, clerul înalt a adoptat o poziție mult mai radicală decât puterea politică care a trebuit să țină seama de riscurile unor măsuri pentru ordinea publică”²⁸. Constrânsă de împrejurări, monarhia va oferi cu titlu de bunăvoință alternativa convertirii hughenoților la catolicism sau în caz de refuz expulzarea lor. Ambele variante acceptabile în ultimă instanță pentru morala timpului. Deși li se recunoștea *păstrarea individuală a credinței* - nu colectivă -, în jur de 250000 de hughenoți vor prefera exilul, abandonului confesional. Iar cei ce o vor face, au făcut-o doar simbolic considerând că ceea ce li se întâmplă este un act de <<injustiție față de credință>>. Privăți de temple și de pastori²⁹, ei și-au continuat în clandestinitate cultul, convertirea devenind pentru un secol, un mijloc de rezistență pasivă. Reprobabilă nu este atât convertirea făcută de misionari prin mijloace evanghelice ci convertirea prin constrângere, violență și forță - dragonadele - persecuția legalizată în numele restabilirii alianței creștine cu Dumnezeu.

Ludovic al XIV-lea a dezaprobat vexațiunile și excesele de violență față de hughenoți atunci când îi erau semnalate, lucru destul de rar însă. Rapoartele oficiale atestând conversia în masă au constituit însă argumente legale în favoarea revocării de bună credință a edictului din Nantes, care nu își mai avea astfel rațiunea de a fi. Paradoxal este totuși faptul că, Franța „care revocă edictul, este Franța Reformei catolice triumfătoare”³⁰ aflată în „plină fază de sacralizare și de afirmare a absolutismului”³¹.

²⁶ P. Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, Ed. Mediterane, București, 1989, vol. II, p. 249.

²⁷ Vezi: D. Julia, *Le catholicisme, religion du royaume, 1715-1789: Lumières et religions; Jansénisme et déchristianisation*, in: J. Le Goff, R. Rémond, *Op. cit.*

²⁸ G. Minios, *Op. cit.*, p. 153.

²⁹ Templele dărâmate, pastorii în decurs de două săptămâni trebuiau să emigreze, dacă nu, erau condamnați la galere. Edictul nu se aplica în Alsacia, de curând încadrată regatului unde se păstra lutheranismul: 1702-1710 s-a produs insurecția Camisardă în Cévennes, un „mini” război de guerilă.

³⁰ P. Chaunu, *Op. cit.*, p. 277.

³¹ G. Minois, *Op. cit.*, p. 131.

Edictul de la Fontainebleau, nu este așadar „un simplu proces verbal de lichidare a protestanților, o măsură de luptă destinată a-i constrânge pe ultimii protestanți să îmbrățișeze religia catolică”³². El semnifică penalizarea, sancționarea socială și religioasă a unei minorități din sânul unei majorități care se înfățișa tot mai omogenă. Prin urmare, restabilind de jure și de facto unitatea confesională, edictul este, mai presus de orice, un act de voință și interes politic, care se înscrie în sistemul tradițional al practicilor Vechiului Regim prin care se apăra perpetuarea tradițiilor. De altfel, este ultima decizie semnificativă prin care se desăvârșește construcția guvernării absolute. Semnându-l, Ludovic al XIV-lea, se dovedește a fi victima propriului sistem pe care l-a perfecționat și administrat. În același timp, revocarea reprezintă un caz tipic de comunicare defectuoasă dintre putere și societate. Ca urmare a închiderii spațiilor de informare/comunicare, monopolizate și supuse controlului Statului, monarhul se află în imposibilitatea exersării artei dialogului și negocierii cu societatea. Succesele protestanților, care depășeau interesul strict comunitar de grup, nu a fost perceput ca un mesaj al binelui comun, al interesului general. Ferm și rigid în decizii, deificând Statul, «conciliatorul», monarhul absolut, dovedește că nu are parteneri sociali, ci, în mod tradițional, numai supuși. Dacă decizia a fost socotită oportună pentru putere, ea este discutabilă pentru societate care tinde tot mai mult să plaseze «societatea ordinilor» în exteriorul modelului de guvernare absolută, în timp ce opozițiile de orice natură devin ireductibile.

În concluzie, la finele secolului al XVII-lea, deși s-a ajuns la un prag al violenței tolerabile, logica timpului perpetuează ca regulă de funcționare și normă legitimă de reglare a raporturilor puterilor cu societatea, intoleranța sacralizată, integrată strategiei generale a guvernării. Excepția o constituie toleranța, care subzistă ca relație de conivență cu diferite «fețe», oscilând între aparență și existență disimulată.

<<Changer la façon de penser!>>

Rareori moartea unui monarh, ca în cazul lui Ludovic al XIV-lea, a avut un impact atât de semnificativ asupra raporturilor dintre putere și tot ceea ce înseamnă *a ști și a cunoaște*. Momentul coincide cu debutul instalării unei «noi atmosfere» în cadrul căreia nimic nu va mai fi ca înainte de 1715. Unitatea societății în jurul autorităților tradiționale devine tot mai ipotetică și supusă continuu unui proces de demitizare, desacralizare și laicizare declanșat în interiorul sistemului și care va evidenția și alimenta constant diferențele dintre Franța tradițională și Franța modernă.

³² G. Duby, R. Mandrou, *Histoire de la civilisation française. XVII-XX siècle*, Ed. Armand Colin, Paris, 1984, p. 82.

În plan politic, negocierea permanentă și progresivă a relației dintre puterea temporală și spirituală intră într-o nouă fază, de uzură, producând, fără a determina ruperea țesutului social, nu numai o accentuată fragmentare în cadrul corpurilor sociale, ci și o evidentă substituție a politicului, religiei, „ca principiu de organizare și ca spațiu referențial al societății franceze”³³. Orientarea generală a politicului tinde tot mai evident în direcția girării unui *anti-teocratism* „care să afirme în mod natural, totala independență a corpului social și politic, în raport cu biserica”³⁴. Asigurând continuitatea instituțională bazată pe dependențe și disciplină, precum și relația imanentă cu divinul, puterea temporală contribuie, în același timp, la <<laicizarea ordinii>> existente, în centrul căreia se află ca *avan-post orașul*. În acest spațiu de modernitate, „autonomia moralei, în singura referință a utilității sociale și sub comandamentul conștiinței individului”³⁵, se constituie într-o premisă a modificării comportamentelor sociale, mentale și individuale, ca fundament al laicizării globale a societății. Aparent, structurile și tradițiile religioase nu par a fi alterate de această deplasare deoarece, cu abilitate „instituțiile politice utilizează instituțiile religioase, infiltrându-le criteriile, dominându-le prin protecția acordată și destinându-le obiective proprii ca interes”³⁶.

În consecință, ca urmare a acestei diferențieri de interese, Biserica va veghea și controla tot mai atent lumea rurală, îndeosebi cultura populară, spațiu până acum lax, în ceea ce privește exprimarea unor accente critice și de toleranță. Sărbătorile rurale constituiau principala supapă de <<debordare>> populară, după cum tot la sat, supraviețuiau practici și codificări rituale bazate pe superstiții păgâne care coexistau cu ritualuri magice și vrăjitorii. Față de toate acestea, Statul se manifestase într-o manieră mai mult decât neglijentă, dacă nu chiar dezinteresată. În schimb, interesul către extinderea controlului asupra mediului urban devine predilect pentru el. Inițiază aici o rețea proprie de învățământ pentru a-și educa elitele administrative, crează un sistem de servicii publice și filantropice de asistență socială, inclusiv spitale de nebuni, desființează multe din sărbătorile populare pe motiv că sunt în exces, provocând scandaluri publice și dezordine chiar dacă sunt ocazionale. Ceea ce nu era întrutotul neadevărat. În contra partidă, oferă propriile sale sărbători, instituționalizând <<reuniuni la comandă>>, ca aniversări și comemorări legate de evenimente dinastice, celebrări de victorii militare, care... nu sunt întotdeauna un succes. Toate aceste inițiative urmăresc <<civilizarea>>

³³ Vezi M. de Certeau, *La Formalité des pratiques du système religieux a l'éthique des Lumières*, în: *La società religiosa nell'età moderna*, Naples, 1973, p. 447-509.

³⁴ P. Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului*, Ed. Humanitas, București, 1992, p. 23.

³⁵ D. Roche, *La France des Lumières*, Ed. Fayard, Paris, 1994, p. 531.

³⁶ M. de Certeau, *Op. cit.*, p. 450.

moravurilor prin introducerea progresivă a controlului asupra spațiului social, vizând realizarea unei societăți stabile ale cărei conflicte interne să i le regleze, prin stabilirea ordinii în locul dezordinii. Și dacă criminalitatea și delincvența sunt mai bine stăpânite, în schimb, escrocheriile, furtul și cerșetoria devin adevărate flageluri. Statul dirijist al activităților umane își impune societății și <<memoria oficială>> ca premisă a unui patriotism național și nu în ultimă instanță, ca mijloc de control și reducere a oricărui spațiu de autonomie și toleranță individuală, cu tentă politică, creând astfel prototipul <<omului absolutist>> ca produs al sistemului.

Semnificativ este însă faptul că, dincolo de cele semnalate, începând cu anii '20 ai secolului al XVIII-lea, Franța intră într-o nouă și de durată conjunctură culturală, diferită de cea a absolutismului cultural oficial și care va depăși granițele strict naționale, integrându-se unui fenomen de dimensiuni europene: *iluminismul*. Este perioada în care „nu numai Parisul, ci toată Franța <<mijlocie>> este pusă pe citit, pe gândit sau cel puțin, voia să învețe și să reflecteze”³⁷.

Mutația culturală produsă la nivel de societate are neîndoiește un caracter *laicizant*, fiind susținută de coroborarea mai multor factori, printre care: emanciparea prin alfabetizare, inclusiv a femeilor, intensificarea tipăririi cărților și multiplicarea difuzării ideilor³⁸, schimbarea comportamentelor intime familiale, transferuri de sociabilitate. Toate acestea produc o lentă, dar evidentă, <<civilizare>> a oamenilor, stimulând cunoașterea, fără ca totuși <<fracturile>> culturale să dispară. Mutațiile esențiale produse însă la nivel mental, modelează modul lor de a fi și de a gândi, provoacă curiozitatea și interogațiile, mirări, oamenii descoperă îndoiala, refuzul, neîncrederea în credința și nesupunerea oarbă. Se produce, astfel, o sensibilă deschidere spre „privatizarea comportamentală, ceea ce a întărit autonomia indivizilor în contradicție cu tradiția corpurilor sociale”³⁹. Și nu numai atât. Frica instinctivă față de autoritățile religioase sau politice, cedează locul irespectului și spiritului critic. Treptat, omul depășește vârsta <<minoratului>>, așa cum scria Kant, caracterizată prin incapacitatea de a-și folosi propria inteligență, tutelat fiind mereu de autorități și treptat, se responsabilizează. Aceste provocări la adresa sistemului au valoare profanatoare a tradițiilor, iar ca efect dezenclavarea lui și impunerea unei noi relații între indivizi și societate, între societate și autorități. Din punct de vedere istoric, se poate vorbi în acest context, de un real proces de desacralizare și laicizare a societății, ceea ce va produce o

³⁷ Jossiane Boulad-Ayoub, *Contre nous de la Tyrannie. Des relations ideologiques entre Lumières et Révolution*, Ed. Brèches, Quebec, 1990, p. 77.

³⁸ Vezi R. Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*.

³⁹ J. P. Jessenne, *Révolution et Empire. 1783-1815*, Ed. Hachette, Paris, 1993, p. 30.

accentuată „devalorizare a discursului creștin”⁴⁰, fie el politic sau religios, soldată cu slăbirea moralei teologice și a controlului bisericii, având drept consecință, ca fundament general, reculul acesteia.

Spiritul de controversă naște atitudini critice și militante, provocând distanțarea de morala teologală. Discursul depreciativ la adresa vechilor reprezentări ale politicului sau bisericii, promovat de iluminism ca alternativă la discursul oficial se bazează pe autoritatea rațiunii și a criticii, pe virtuți cu alte funcții și semnificații decât cele tradițional creștine, necesare legitimării moralei laice.

Biserica romană a încercat, la rândul său, inițierea unui <<front al credinței>> în fața atacului <<necredinței>>. Reforma catolică a generat în interior un spirit înnoitor, o <<renaștere>>, dar a provocat, în același timp, și o criză care îi relevă slăbiciunile față de care biserica propune alternative de reorganizare relativă⁴¹. Conflictele doctrinar-pastorale, generate de reflecția asupra creștinismului se vor transforma în lupte politice. De asemenea, biserica este confundată cu o criză a vocației sacerdotale, urmată de un deficit numeric și de modificarea mediului social tradițional de recrutare al preoților. Și nu în ultimul rând, se înregistrează o vizibilă deplasare și „participare a clerului la noi forme de sociabilitate culturală și socială - masoneria⁴² - care difuzează în interior valori reconciliante între serviciul divin și serviciul oamenilor”⁴³. În fața acestor atacuri interioare, corozive, s-a impus reconsiderarea discursului religios, dar replica lui a fost lipsită de vigoare, apologeții bisericii nu au avut nici talentul, nici pugnacitatea unui Voltaire sau Diderot, iar impactul asupra societății a fost neconvingător sau cel puțin dubitativ. Durabila tradiție religioasă bazată pe sintagma <<hors de l’Eglise, point de Salut>>, amenințată acum de <<pericolul raționalismului>>, fundamentase conștiința apartenenței francezilor la o identitate specifică națională și culturală. De o manieră generală însă, secolul al XVIII-lea, punând în discuție tradițiile, produce și o evidentă detașare de religie în contextul refluxului general al „creștinismului care și-a pierdut, mai ales pe continentul european, o mare parte din puterea sa, dar în cea mai mare parte a țărilor, el a fost mai mult <<delăsat>> decât violent combătut”⁴⁴. În cadrul stabilizării geografiei simbolice identitare a Europei pe axa Vest-Est⁴⁵, discursul identitar de autodefinire a societăților europene

⁴⁰ R. Chartier, *Originile...*, p. 110.

⁴¹ Vezi J. Delumeau, *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*, Ed. PUF, Paris, 1971.

⁴² 3,9% în lojile masonice pariziene și provinciale. Cf. Ph. Guignet, R. Grevet, *La France et les Français au XVIIIe siècle*, Ed. Ophrys, Paris, 1993.

⁴³ D. Roche, *Op. cit.*, p. 532.

⁴⁴ A. Tocqueville, *L’Ancien Régime et la révolution*, Ed. Gallimand, Paris, 1952, p. 242.

⁴⁵ Această axă se substituie în epoca pre-modernă, celei tradiționale medievale bazate pe juxtapunerea Sudului civilizat, descendent al lumii greco-romane și a creștinismului, și Nordul, barbar.

pre-moderne, inclusiv a europo-centrismului în raport cu lumea extra-europeană, determină căutarea și a altor forme de exprimare/manifestare identitară, altele decât cele de factură religioasă. Detașarea de religie, manifestată prin abandonul unor practici religioase tradiționale, a bulversat modul de viață și practicile cotidiene, determinând „schimbări comportamentale și o criză și un recul al angajamentelor religioase fundamentale”⁴⁶. În secolul <<indiferenței>> față de religie, „omul are, în cel mai fericit caz, doar atâta credință, cât să și-o poată păstra, dar nu atâta cât să și-o mai schimbe”⁴⁷.

Generalizarea <<necredinței>> trebuie înțeleasă deci, „ca o distanțare față de învățămintele tradiționale ale bisericii, nu implică respingerea oricărei credințe, ci înseamnă adeziunea la un ansamblu de noi valori, care la fel ca și cele vechi, cărora încă nu li s-au substituit... enunță universalul și aparțin sacralui”⁴⁸.

În Franța, biserica și religia creștină „au fost atacate cu un fel de furie, fără a pune în loc o altă religie”⁴⁹. Cum se explică aceasta, având în vedere faptul că „... Biserica nu avea nimic în plus atacabil față de alte țări, viciile care se amestecau cu abuzurile erau aici chiar mai mici decât în cea mai mare parte a țărilor catolice și infinit mai tolerate...”⁵⁰?

Realmente, prin conservatorismul său, biserica devenise obstacolul principal pentru societate în a se elibera de constrângerile trecutului. Refuzul său constant față de reconsiderarea doctrinei prin liberalizarea și purificarea moralei a făcut din ea un bastion al obscurantismului. Rațiunea Bisericii, bazată pe credință și supunerea necondiționată, pe instituții și ierarhii sacralizate și mai ales pe recunoașterea unei autorități superioare celei a rațiunii individului și a drepturilor lui naturale devenea opozantă atât rațiunii de Stat, cât și rațiunii însăși. Puterea civilă, în mod conjunctural și nu structural, sesizase faptul că „... societatea politică și societatea religioasă erau prin natura lor esențialmente diferite și nu puteau să se regleze prin principii asemănătoare”⁵¹. Percepută ca cea mai apropiată și direct opozantă societății, biserica devine astfel <<ținta>> cea mai supusă atacurilor critice și cel mai puțin, abil și convingător apărată, atât din interiorul instituției, cât și din exteriorul ei.

Toate acestea fac din Franța o țară indiferentă la religie, o țară <<agresiv de necreștină>>? Nu, atâta vreme cât, ireligiozitatea, rezultată din emanciparea culturală și mentală nu a devenit o <<pasiune>> generală, opresivă sau intolerantă, degenerând în forme de manifestare violentă.

⁴⁶ D. Roche, *Op. cit.*, p. 528.

⁴⁷ P. Chaunu, *Op. cit.*, vol. III, p. 110.

⁴⁸ R. Chartier, *Op. cit.*, p. 124.

⁴⁹ A. Tocqueville, *Op. cit.*, p. 243.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 244.

⁵¹ *Ibidem*.

Cumulativ, aspectele semnalate, fac din secolul al XVIII-lea francez, un secol cu o logică paradoxală și contradictorie, tipic de tranziție <<între două lumi>>, cu un climat politic favorabil circulației ideilor și polemicilor intelectuale aflate în căutarea altui sistem de referințe decât cel existent⁵². De asemenea, un secol al reconstrucției identitare franceze, care din nefericire nu va fi posibilă decât prin și ca urmare a revoluției din 1789. Ofertă generoasă cu o Franță mult mai mobilă decât în secolul precedent, care permite spații noi de afirmare și investigare pentru gândirea raționalistă și care lasă loc unui alt tip de discurs, de tranziție: cel elitist intelectual iluminist.

Protagoniștii iluminiști, nu puteau la drept vorbind, să aibă o imagine obiectivată asupra întregului spațiu în care se mișcau și cugetau. Pentru gloria spiritului uman, ei vor aduce o serie de corecții, reparații și retușuri, dezirabile și posibile edificiului existent. Auto-exilați în <<Republica literelor>>⁵³, în galeria cel mai ades abstractă a reconsiderării valorilor și numai uneori în zona fragmentar limitată a observației imediate a realului, iluminiștii vor avea printre marile teme preferate și pe cea referitoare la ideologia oficială și a politicii de intoleranță religioasă promovată de ea. <<Complotul>> iluminist la adresa Bisericii a grupat „o gloată de scriitori, care s-au înfățișat uniți împotriva lui Dumnezeu și a lui Hristos, cărora le-a declarat război”⁵⁴.

Opțiunea este justificabilă și concretă. Înainte de a ataca Statul, era necesar a ataca <<fundamentul și modelul>> puterii și societății. În acest climat, Biserica aștepta <<totul>> de la Rege și Stat. A rămas dezamăgită. În plin proces de laicizare, Statul nu a răspuns solicitărilor intransigente și fanatice ale clerului de intervenție și aplicare a legislației represive la adresa celor ce <<amenințau securitatea civilă>>. Toleranța administrativă se ciocnește de intoleranța episcopatelor și a adunărilor clerului. Confruntarea dintre două logici ireconciliabile, evidențiază complicitatea autorităților administrative cu mediile iluministe care abandonează imaginea clasică asupra toleranței, promovând una nouă, pre-modernă. Demersul iluminist se impune astfel atenției, apelând la reconstrucția identității unor valori morale, substituindu-le câmpului teologic. În acest sens, semnificative sunt ideea de toleranță⁵⁵ devenită indisociabilă celei a fericirii⁵⁶. Ambele fac parte din

⁵² Indispensabil: C. Minois, *Censure et culture sous L'Ancien Régime*, Ed. Fayard, Paris, 1995.

⁵³ Vezi: D. Roche, *Les Republicains des lettres. Gens de culture et Lumières au XVIIIe siècle*, Ed. Fayard, Paris, 1988.

⁵⁴ Cf. D. Roche, *La France...*, p. 348.

⁵⁵ Vezi „conceptele” cu care operează iluminiștii în: *Textes choisis de l'Encyclopedie*, Ed. Sociales, Paris, 1952, p. 55, p. 184.

⁵⁶ Vezi R. Mauzi, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle*, Ed. Armand Colin, Paris, 1960.

<<ofensiva>> generalizată a rațiunii împotriva practicilor bigotismului, fanatismului, obscurantismului, intoleranței etc. Laicizându-le, ele dobândesc valoare socială la nivel individual și colectiv în favoarea <<cauzei omului și a drepturilor lui naturale>>, a eradicării abuzurilor și oricăror forme de violență și arbitrar. Teoretic, toleranța devine un drept al individului, ceea ce înseamnă libertatea de conștiință față de opiniile religioase, iar fericirea, un scop al toleranței. Discursul iluminist asupra toleranței, abstract și imaginar, conform uzanțelor literare ale timpului, nu este un discurs angajant, cu valoare practică sau politică imediată. Dar, nici nu este un discurs inocent⁵⁷. El denunță, revendică, la nivelul reprezentărilor simbolice susținute de exemple și fapte din trecutul istoric universal, dar rămâne fără funcționalitate imediată. Conferindu-i o nouă identitate cu valoare noțională, toleranța părăsește mediul polemic elitist intelectual, impunându-se atenției publice, pentru care devine <<un leac suveran>>.

Simbolurile sunt eficace, căci ele fac să alunece în <<necredibil>> valorile teologice. Din non valoare a moralei religioase, toleranța este tot mai mult acceptată ca idee cu valoare alternativă și credibilă a moralei laice. „Când am predicat - subl. n. - toleranța, spunea Voltaire, am slujit natura, am repus umanitatea în drepturile ei”⁵⁸. În realitate, „... conceptul de toleranță construit de iluminism nu se întemeiază pe adevăratele virtuți creștine ale credinței, speranței și milei, ci pe malformațiile de tip <<mefistofelic>> ale deziluziei, fricii și cinismului. Nu era vorba de strădaniile arzătoare ale unei înalte concepții religioase, ci de un subproduct iluzoriu al decadentei acesteia”⁵⁹.

În general, iluminiștii francezi nu au construit un sistem de gândire coerent căci, înainte de a învăța omul cu libera rațiune contra dezordinii nocive a religiei și de a stimula în ficcare gândirea autonomă, judecata independentă, era necesar a fi mai întâi demolator⁶⁰. Funciar, un astfel de <<demolator>> a fost Voltaire, „natură chinuită de neliniști, ființă maladivă, muribond de la 30 de ani, el este omul eliberării vitale prin scris”⁶¹. Voltaire nu este un gânditor politic de prim rang în cadrul mișcării iluministe și este aproape imposibil de a extrage din scrierile lui atât de numeroase și eterogene un ansamblu coerent de idei generale asupra politicii. Îi lipsește și construcția filosofică⁶², dar el este

⁵⁷ Vezi Lucia Popa, *Secolul al XVIII-lea. Franța și deficitul de liberalism. Cauza unor eșecuri previzibile*, în: *Timpul istoriei. Memorie și patrimoniu*. Univ. București, 1988, vol. I, p. 295-308.

⁵⁸ Cf. G. Hazard, *Gândirea...*, p. 166.

⁵⁹ A. J. Toynbee, *Op. cit.*, vol. I-IV, p. 736.

⁶⁰ J. J. Chevalier, *Histoire de la pensée politique*, Ed. Payot, Paris, 1993, p. 467.

⁶¹ D. Roche, *La France...*, p. 467.

⁶² Cf. R. Trousson, *Istoria gândirii libere. De la origini până în 1789*, Ed. Polirom, Iași, 1997, p. 186.

eficient prin cantitate, el comunică, nu are metodă, dar are <<stilul>> lui, superficial, contradictoriu, versatil. <<Răutăciosul>> Voltaire, om al Vechiului Regim, bine integrat atmosferei duplicitare a secolului, este un <<haos de idei clare>>, un maestru în arta diversivunii și disimulării, modelează conștiințe, manipulează gânduri și oameni. Campania în favoarea toleranței o desfășoară într-un moment de certă relaxare a intoleranței politice a Statului și monarhiei față de protestanți și evrei. Puterea își schimbă progresiv atitudinea față de <<frontiera de excluziune>>, promovând o toleranță camuflată. Acțiunile ofensive de control în zonele protestante, deși nu sunt abandonate și folosesc intervenția în forță, devin mai rare (1717, 1726, 1745, 1748, 1756) și se soldează cu incidente mai mult locale. Către 1760, deși legislația de excluziune nu cade în mod oficial în desuetudine, se va instala un calm relativ. Reformații, reprezentând 2% din populație, s-au adaptat circumstanțelor. Deși trăiesc în clandestinitate, hughenotii își păstrează structurile familiale, credința individuală, congregațiile și din itineranți devin sedentarizați. În acest context, afacerea Calas (1762), o afacere ambiguă prin anacronismul ei, oferă lui Voltaire prilejul de a face propagandă ideii de toleranță naturală, umană. Ca om de atitudine și implicare, el a făcut din procesul Calas o afacere publică, pe care a impus-o memoriei colective ca un caz de intoleranță religioasă și politică. În realitate, era o afacere strict judiciară, de proastă instrumentare a cazului, desfășurată într-un climat de sensibilitate și suspiciune pre-existent, care a caracterizat tot timpul raporturile dintre catolici și protestanți. Toată această conjunctură este însă abil exploatată de Voltaire, căruia i se oferă șansa/ocazia de a ieși din mediul pasiv - teoretic al luptei pentru toleranță și a intra pe terenul toleranței active care reclamă implicarea directă a societății și coeziunea în jurul ideii de coexistență religioasă. Originalitatea lui Voltaire ține de excentricitatea omului și comandamentele timpului, fiind structurată pe câteva idei devenite obsesive, în jurul cărora a țesut cu frenezie debordantă polemici. Astfel, „a făcut din anticlericalism, programul său unic”⁶³ urmărit cu obstinație și susținut cu ironie, arma lui preferată.

Prin texte scurte, <<plăcintele>>, ușor de îngurgitat de lector, incitante ca stil și eficace ca impact, Voltaire a captat atenția și interesul efemer al contemporanilor pentru scrierile filosofice. Dar „ce pamflet nu a fost distrus de opinia publică după 15 zile de la apariție și nu a fost abandonat propriei sale infamii”⁶⁴ Pamfletul defăimător, satira antireligioasă, toate publicate sub pseudonim, neagă, simplifică, caricaturizează, denaturează chiar, Biblia, Evangheliile, Biserica. Dumnezeu Creator nu trebuie să intervină în viața omului; NU! revelației, tradițiilor obscurantiste, dogmelor, preoților corupți și

⁶³ P. Hazard, *Op. cit.*, p. 394.

⁶⁴ L. Sebastien Mercier, *Tableau de Paris*, Amsterdam, 1782/83, t. VII, *Libelles*, p. 22-23.

inculți. Toate acestea nu mai au nici o valoare pentru contemporanii săi. <<În douăzeci de ani nu va mai fi biserică!>> S-a înșelat! Cu toate avaturile prin care a trecut în timpul revoluției, biserica a fost singura instituție a Vechiului Regim care a supraviețuit, iar Franța își va păstra catolicitatea ca un reper valoric al identității moderne. Angajamentul său pasional, total, violent, contra Bisericii a contribuit la demistificarea creștinismului și ne relevă, în ultimă instanță, o gândire religioasă construită în timp, nu chiar atât de incoerentă, precum ar părea la prima vedere⁶⁵. Progresiv, <<deismul refuzului>> voltairian, opozant învățaturii bisericii organizate, ne relevă o necesitate intelectuală de Dumnezeu, de o religie reformată și etatizată, preocupată mai mult de morală și mai puțin de mister și dogmă, care să accepte un creștinism purificat în care toleranța să se armonizeze cu pluralismul religios⁶⁶.

**<<Si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer, mais,
toute la nature, nous crie qu'il existe>>**

Da! Dar care Dumnezeu și ce religie? Căci Voltaire simte permanent necesitatea unei religii care să cauționeze morala. El, ca și secolul, nu este ateu. Și deși a combătut Biserica, a sesizat pericolul ateismului ca <<eroare filosofică și ca pericol social>> pentru că el distruge orice morală: „... Ateismul, ca și fanatismul, sunt cei doi poli ai unui univers de confuzie și oroare. Mica zonă de virtute se află între cei doi poli⁶⁷. Proiectul deist⁶⁸ al epocii exprimă o concepție religioasă și o reflecție tot mai nuanțate și se naște inițial pe demolarea și ruinele bisericii tradiționale, dar și pe înfrângerea fanatismului: <<Le mal existe, donc Dieu est>>. Prin opoziție, Voltaire revendică un Dumnezeu bun, desacralizat, la antipodul celui Biblic, eliberat de mister și rituri, iar ca religie, o religie accesibilă naturală <<cea a umanității>> bazată pe principii morale universale. Deismul a contribuit neîndoielnic la răspândirea ideii de toleranță, considerată de adversari o <<dogmă>> eronată pentru că împacă toate doctrinele religioase. Dar, demersul intelectual în bătălia pentru oficializarea toleranței a „sterilizat fanatismul cu prețul înnăbușirii credinței”⁶⁹. Căci, deismul a contribuit la <<fărâmițarea și dizolvarea creștinătății>>, la atenuarea rolului papalității, la disoluția conștiinței religioase. Este adevărat, la jumătatea secolului, se produsese conversia mentală, și tot mai mulți francezi

⁶⁵ Vezi: R. Pomeau, *La religion de Voltaire*, Ed. Armand Colin, Paris, 1963.

⁶⁶ Adorația față de <<pluralismul religios englez>>: „Un englez, ca om liber se urcă la cer pe calea care-i place”. Din *Scrisori filosofice*, șapte sunt consacrate religiei. Vezi: Voltaire, *Opere alese*, Ed. ESPLA, București, 1957, p. 237-337.

⁶⁷ Voltaire, *Histoire de Jenni* (cap. IX). Cf. R. Trousson, *Op. cit.*, p. 196.

⁶⁸ Deismul nu are o definiție precisă și deci, interpretările sunt variabile.

⁶⁹ A. J. Toynbee, *Op. cit.*, vol. I-IV, p. 646.

gândeau ca Voltaire. Dar, relativismul religios și indiferența față de credință lăsa <<turma>> fără Pastor, „încredințând-o propriei conștiințe și ea nu avea conștiință... vedea decât partea distructivă a lui Voltaire... pierdea noțiunea divinului, fie ca origine, fie ca sfârșit, și asta însemna reușita deismului⁷⁰. Francezii descopereau astfel, pur și simplu, <<Le plaisir - de vivre>>.

După 1750, deismul lui Voltaire se definește tot mai mult ca un theism⁷¹, „cu obligația de a da un cult divinității”⁷². <<Îl respect pe Dumnezeu, dar iubesc Universul>>, o religie a adoratorilor lui Dumnezeu, prieten al oamenilor și o religie a religiilor. Theismul trebuie înțeles și ca un strigăt de exasperare față de o reformă diluată și întârziată, care nu făcuse din religie încă un <<produs>> al societății umane. Este Dumnezeu reclamat de Voltaire, același cu cel al lui Lessing din „Dialogurile masonice” (1778/1780): Marele Arhitect al Universului, <<ordonatorul lumii>>, ființa Supremă, unică, aceea care-i cheamă pe oameni să construiască cosmopolisul, republica universală a fraților? Probabil. Dar, așa după cum el nu s-a declarat niciodată public catolic, nu a comentat nici impactul masoneriei asupra gândirii sale religioase.

Greu de presupus că aceasta s-a configurat în paralel cu cea a masoneriei când este știut faptul că a frecventat asiduu cercurile masonice⁷³, iar intrarea sa oficială în Loja pariziană a Celor 9 Surori, deși produsă tardiv (1778), nu a mai necesitat stagiul de inițiere. Angajându-se într-o bătălie de uzură cu religia care totuși <<nu suporta glumițe>> și tot propovăduind toleranța, Voltaire, pledându-și cauza la un stil deloc concesiv, devine el însuși intolerant, ceea ce îi va dăuna propriei imagini. <<Patriarhul>> de la Fernay nu va mai fi încă din viață, pe gustul generațiilor tinere, care îl consideră <<geniul urii>>, <<bigot>>, <<anti-Crist-ul>>. Va fi recuperat și pantheonizat de revoluție, în propriul său interes, căci pentru a se legitima și mai ales în funcție de dinamica sa internă, ea își va selecta subiectiv și conjunctural teoreticienii și scrierile lor.

Și Europa se va distanța treptat de el, deși iluminismul de tip francez s-a dorit a avea vocație universală, oferind alternativa unității continentale în diversitatea ei. Iluziile iluministe întreținute conjunctural de unele Curți europene s-au bucurat de un interes parțial și selectiv, în funcție de oportunitățile de moment ale guvernării. Politicul asimilează elemente de **toleranță practică**: la *nivel juridic* - umanizarea legislației prin desființarea pedepselor corporale, fără a legitima egalitatea în fața legii; *religios* - desființarea ordinelor iezuite, laicizarea învățământului, <<toleranța>> de tip

⁷⁰ P. Hazard, *Op. cit.*, p. 413.

⁷¹ Vezi definiția, cf. *Dicționarul filosofic*, în: P. Hazard, *Op. cit.*, p. 383-384.

⁷² D. Roche, *Op. cit.*, p. 535.

⁷³ Generația Enciclopediei aproape în totalitate a fost masonică; „prietenia” cu Frederic al II-lea al Prusiei, Mare maestru din 1740 etc.

prusac etc., fără a acorda libertatea de conștiință individuală; sau *social* - îmbunătățirea condiției țaranului, fără a desființa dependența juridică și economică. În Franța, expulzarea iezuiților (1764) a fost considerată un triumf al puterii în relația cu biserica, iar Edictul din 1787 care, deși nu a recunoscut pluralismul religios, dar a instituit starea civilă laicizată pentru protestanți și evrei, a dobândit valoare de edict de toleranță.

Principii au acceptat să fie ghidați de filosofi, dar nu tutelați. Și așa după cum regii nu au devenit filosofi, nici filosofii nu au devenit regi. Deși Voltaire s-a identificat cel mai bine cu ideea de toleranță, <<circulând>> prin Europa, „el nu putea <<domni>> decât în secolul al XVIII-lea și numai în Franța”⁷⁴. El este un produs tipic, inconfundabil și emblematic al Vechiului Regim, vandabil ca idei și intenții, dar nu și exportabil, <<pragmatismul>> său fiind în aceeași măsură oportunist și conjunctural și cel mai adesea deficitar. Voltairic este însăși imaginea Franței, veșnic nemulțumită, turbulentă și... duală.

Iar în ceea ce privește toleranța, după două secole de interferențe variabile cu puterea și societatea, abia revoluția va căuta să o personalizeze ca o normă moral-comportamentală într-un sistem de referințe politico-juridic bazat pe valori liberalo-democratice. Dar și atunci, ea a derapat cu ușurință în intoleranță oficială. Greu de codificat, toleranța rămâne mereu o **valoare condiționată**.

BIBLIOGRAFIE

- R. CHARTIER, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, Ed. Meridiane, București, 1997.
R. CHARTIER, *Originile culturale ale Revoluției franceze*, Ed. Sedona, Timișoara, 1998.
M. de CERTEAU, *La Formalité des pratiques du système religieuse a l'étiques des Lumières*, în: *La societa religiosa nell eta moderna*, Naples, 1973.
N. ELIAS, *La civilization des moeurs*, Ed. Calmann Levy, Paris, 1973.
M. FOUCAULT, *Histoire de la folie a l'age classique*, Ed. Gallimard, Paris, 1972.
F. FURET, *Reflecții asupra Revoluției franceze*, Ed. Humanitas, București, 1992.
M. GUIDETTI, *Storia d'Italia e d'Europa. Il barocco e gli inizi dell'assolutismo*, Jaca Book, Edizioni Milano, 1978.
L. GOTHIER, A. TROUX, *Recueils des textes d'histoire*, t. III, *Les temps modernes*, Ed. H. Dessain, Liege - Paris, 1967.
P. HAZARD, *Criza conștiinței europene 1680-1715*, Ed. Univers, București, 1973.
G. MINOIS, *Censure et Culture sous l'Ancien Régime*, Ed. Fayard, Paris, 1995.
D. ROCHE, *La France des Lumières*, Ed. Fayard, Paris, 1994.
A. TOCQUEVILLE, *L'Ancien Régime et la révolution*, Ed. Gallimard, Paris, 1952.
A. TOYNBEE, *Studii supra istoriei*, Ed. Humanitas, București, 1997.

⁷⁴ A. Tocqueville, *Op. cit.*, p. 244.

PROBLEMATICA LEGISLAȚIEI ADMINISTRAȚIEI LOCALE (1864-1914)

ELENA OLARIU

"Putem spune că problema descentralizării este astăzi ca și ieri întregă de rezolvit în țara noastră"¹, concluziona Constantin Argetoianu în finalul spiritualei sale conferințe, din 31 ianuarie 1926, ținută la Institutul de Științe Administrative, în fața unui numeros public. Afirmăția sa pare șocantă pentru oricine cunoaște prevederile articolelor 107² și 132³ din Constituția de la 1866, care intenționa să pună la baza organizării societății românești principiile descentralizării administrative. Fără de a avea ambiția de a epuiza această complicată controversă, câteva clarificări se impun.

În primul rând ar trebui să stăruim asupra unei întrebări care s-a impus adeseori în confruntările politice, pe această temă: există o trediție a centralizării sau a descentralizării administrative în țara noastră? O scurtă întoarcere în timp poate oferi unica soluție pentru a formula un răspuns acestei întrebări.

Diviziunile teritoriale au apărut în Principatele Române din cele mai vechi timpuri: județele în Muntenia și ținuturile în Moldova. În paralel coexistă în Moldova și o altă formă de organizare, de influență slavă, întâlnită și în Ungaria: ocolurile (mai multe sate grupate în jurul unui târg). Datorită acestui fapt aici au coexistat dregători ai ținuturilor și dregători ai ocoalelor între care s-au creat rivalități jurisdicționale. Pe plan local se suprapune astfel autoritatea mai multor dregători: pârcălabii ce comandau cetăți întărite și pârcălabii de ținuturi. Ținuturile puteau fi conduse și de staroști, titlul polon al castelanilor. Existau de asemenea portarii de Neamț. La Botoșani, Dorohoi, Câmpulung Moldovenesc și în Vrancea căpeteniile locale se numeau vornici. Conducătorii ocolurilor au purtat întotdeauna titlul de pârcălab⁴.

¹ C. Argetoianu, *Descentralizarea administrativă și regionalism* în „Revista de drept public, București, 1926, p.14.

² *Constitutiunea și legea electorală*, Editiune oficiale, Imprimeria Statului, București, 1866, p. 27.

³ *Ibidem*, p. 30.

⁴ *Enciclopedia României*, București, 1938, vol. I, p. 278.

În Muntenia întâlnim în secolul al XV-lea judecători și judeci, pârcălabi și vornici ce par să fi fost dregători ai orașelor principale și ai județelor. În secolul al XIV-lea Țara Severinului era condusă de un ban, iar la sfârșitul veacului s-a înființat bănia Olteniei⁵.

Dregătorii diviziunilor administrative depindeau atunci de marii vornici⁶.

Orașele românești nu au avut niciodată structura și complexitatea orașelor Occidentului medieval. Viața "citadină" nu se deosebea radical de cea rurală; I. C. Filitti observa: "Burghezia occidentală are simțul libertății iar mai târziu pe cel al legalității. Cea românească, nu"⁷. Domnitorii români aveau drepturi absolute asupra pământului și drept de viață și de moarte asupra supușilor, inclusiv asupra locuitorilor din orașe. Orașele românești au avut din cele mai vechi timpuri personalitate morală: posedau averi vii, moșii, aveau atribuții judecătorești, adunau birurile și impozitele. Pe lângă orașele "slobode". vechiul drept recunoștea și situația orașelor proprietate particulară, create pe moșii, ca de exemplu: orașele Bălți, Odorhei, etc⁸.

Domnitorul fanariot, Constantin Mavrocordat, a încercat să lămurească confuzia de atribuții pe plan local dintre autoritățile civile și cele slujitorești (oarecum militare). În Moldova, în 1741 a dat ținuturile cu slujbele (perceperea dărilor) în mâna a doi ispravnici pe care din cauza atribuțiilor fiscale i-a pus în dependență de marele vistier. Ei erau și "boieri judecători" având drept să împartă dreptatea. Și în Muntenia a înființat două slujbe aparținând celor doi ispravnici.

Perioada aplicării Regulamentelor Organice reprezintă începutul timid al organizării pe principii moderne a administrației românești. Deocamdată județele și ținuturile nu dobândesc personalitate juridică; proclamația munteană de la 1848 cerea la punctul 10 "drepturi pentru fiecare județ de a-și alege dregătorii săi".

Legea pentru organizarea sfaturilor orășenești a fost votată odată cu Regulamentele Organice. Din preambul aflăm că au fost "dăruite" drepturi sfaturilor orășenești de a-și administra propriile afaceri și se ofera posibilitatea ca membrii săi să fie aleși de locuitorii acelor orașe⁹. Consiliile urbane (sfaturile orășenești) se compuneau din patru membri (capitala avea cinci) și doi supleanți. Alegerile se organizau o dată pe an, la începutul lunii octombrie. Domnul numea "prezidentul" sfatului, iar investitura o făcea guvernul cu aprobarea Adunării. Funcționarii comunali erau aleși și întăriți de prezidentul sfatului orășenesc¹⁰. Articolul 36 al legii prevedea că "toate pricinile ce constituie bază a bunelor orânduiri, moravuri, odihna obștei, privesc de poliție, și toate celelalte atingătoare la economia orașului privesc la sfatul orășenesc".

⁵ Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, Editura Științifică, București, 1965.

⁶ *Ibidem*.

⁷ I. C. Filitti, *Despre vechia organizare administrativă a Principatelor Române*, extras din „Revista de drept public”, 1934-1935, București, p. 41.

⁸ Paul Negulescu, *Tratat de drept administrativ român*, București, 1933, vol. I, fascicola I, p. 617.

⁹ Milone Lugomirescu, *Legiuirile comunale. Scurtă cercetare retrospectivă de la 1832-1887*, București, 1892, p. 4-5.

¹⁰ *Ibidem*.

Cârmuitorul județului avea datoria de a înștiința tot ce lucrează sfatul orășenesc raportând Marelui Vornic (articolul 39). La ultimul articol se preciza că "stăpânirea" putea dizolva adunarea locală și când credea de cuviință chema sfatul mahalalelor pentru o nouă alegere¹¹

Prin ordonanța prințului Barbu Știrbei nr. 996, din 30 mai 1851, asupra avizului consiliului extraordinar administrativ (care suprima adunarea legiuitoare) se modifica și legea sfaturilor obștești în două puncte: alegerea se făcea în iunie, iar durata mandatului era de doi ani¹².

Mihail Kogălniceanu, în ședința din 15 noiembrie 1857 a divanului ad-hoc al Moldovei, cerea renunțarea la centralizarea în mâinile guvernului "a intereselor generale cât și a celor locale"¹³.

Legiuitorul din 1832 n-a decretat organizarea comunei rurale, dar în articolul 97 al Regulamentului Organic se arăta că: "locuitorii plugari și muncitorii fiecărui sat sunt îndreptățiți a alege un pârcălab care va fi împlinitorul dajdiei" - contribuției fiscale¹⁴. Pârcălabul era reeligibil pe următorii ani. Se constituia de asemenea o comisie de 6 membri aleși de săteni completată cu preotul, proprietarul sau înlocuitorul lor. Deci, competența primei reprezentanțe comunale se mărginea la strângerea veniturilor fiscale și administrarea cheltuielilor trebuincioase. Decretul din 23 aprilie 1851 al lui Barbu Știrbei aduce modificări articolelor 138 până la 147 din Regulamentul Organic, din care se pot observa conturarea principalelor tendințe în organizarea satului românesc: alegerea consilierilor se făcea de toți contribuabilii satului; exista fixat un cens pentru eligibili; se întărește rolul important jucat de preot și proprietar în consiliul comunal; fiecare sat, chiar cu mai puțin de 100 de contribuabili, forma o structură compactă. Pentru sfatul sătesc nu se prevedea obligativitatea validării alegerii și nici disoluția consiliului înainte de termen. Dregătorii erau suprimați prin legea de drept comun¹⁵.

Încercarea de reconstituire a evoluției istorice a subdiviziunilor administrative este îngreunată datorită informațiilor incomplete pe care le deținem. Influențele de tip bizantin amalgamate cu cele de tip slav, sau oriental, mai târziu de tip occidental, s-au manifestat în Țările Române, într-o societate care a rămas cu o structură rudimentară pe plan administrativ. La nivel local influența proprietarului de pământ și a bisericii este adeseori mai pregnantă decât autoritatea centrală, dar nu se poate vedea în această caracteristică o tradiție a descentralizării, pentru că stăpânirea avea drepturi absolute, iar verigile teritoriale nu dețineau forța necesară desprinderii de autoritatea centrală. Administrația nu era suficient de dezvoltată pentru a permite o adevărată centralizare, iar sentimentul libertății nu avea forța necesară pentru a impune independența autorității locale.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, p. 8.

¹³ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 72.

¹⁴ M. Lugomirescu, *op. cit.*, p. 10-11.

¹⁵ *Ibidem*, p. 13-14.

În anii 1860 în Moldova și 1862 în Țara Românească, s-au impus noi regulamente comunale. Cel din Muntenia conserva în mare măsură prevederile legii din vremea lui Barbu Știrbei¹⁶. În același an a fost votată, la 11 iunie 1862, legea rurala care cuprindea înființarea comunei rurale: "Toate satele compuse din locuitori... așezați pe moșiile proprietarilor, pe acelea ale statului, mănăstirilor și așezămintelor publice, se constituie în comune"¹⁷. Cum se cunoaște însă, legea nu a fost sancționată de domnitor.

În timpul guvernului lui Mihail Kogălniceanu (înainte de lovitura de stat a prințului Cuza) vor fi votate cele două legi fundamentale privind administrația locală. Încercarea de transpunere a acestor legi în practică a fost greoaie, iar prevederile lor, uneori, confuze și contradictorii¹⁸. Cel mai important câștig este faptul ca se abrogă privilegiul marelui proprietar de a fi reprezentat în conducerea comunelor locale dar, cu toate acestea, stăpânul pământului rămâne o persoană centrală și influentă care se va implica activ, încă multa vreme, în administrarea comunei.

Ambele proiecte au trecut relativ rapid prin Adunarea generală a României. Primul articol al "Legii pentru înființarea Consiliilor Județene" statornicea că acestea se întruneau periodic și reprezentau interesele colective și economice ale județului¹⁹, iar președintele se alegea de către consiliu din sânul său. Tot astfel se alege și comitetul permanent, format din trei membri și care funcționează în lipsa consiliului, fiind prezidat de prefect. Pe lângă consiliul județean funcționează un secretar numit de domn dintre trei candidați prezențați de consiliu. Domnul îi poate revoca doar la cererea consiliului sau comitetului permanent (art. 6). Capitolul al doilea cuprinde atribuțiile consiliului județean care constau în primul rând în votarea bugetului (art. 50), stabilirea cuantumului salariilor funcționarilor plătiți de județ (art. 55), măsuri pentru îmbunătățirea stabilimentelor publice (art. 57), încuviințază pomirea și urmărirea proceselor privitoare la averea județului, statuează asupra construcției de drumuri (art. 60), stabilește zilele de târguri din județ (art. 65), face regulamente pentru administrarea intereselor speciale ale județului (art. 68),²⁰ etc. Capitolul al treilea intitulat "Despre aprobarea și intervenția domnului sau a puterii legiuitoare în privința actelor consiliului județean" pune în evidență rolul important al domnului ce deține dreptul de a aproba sau respinge aproape orice hotărâre a consiliilor județene²¹.

Alegerile se făceau o dată la patru ani iar componența consiliului se reînnoia, parțial, din doi în doi ani (art. 72). Comitetul permanent avea același regim electiv și era prezidat de prefect. Președintele deținea votul deliberativ iar

¹⁶ *Ibidem*, p. 14.

¹⁷ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 73.

¹⁸ M. Lugomirescu, *op. cit.*, p. 20.

¹⁹ *Lege pentru consiliurile județene a Principatelor Unite Române*, Imprimeria Statului, București, 1864, p. 4.

²⁰ *Ibidem*, p. 18, 20.

²¹ *Ibidem*, p. 26.

la paritatea opiniilor, vot preponderent (art. 85)²². Atribuțiile comitetului, prezidat de prefect, sunt extinse și cu timpul vor dobândi o importanță hotărâtoare comparativ cu consiliul județean. La rândul său, comitetul va fi pus în umbră de intervenția prefectului, care preia întreaga putere decizională. Legea îi conferea oricum atribuții importante în titlul VIII "Despre relațiile prefectului și consiliului județean cu comitetul permanent"²³.

În același an, 1864, este adoptată cea de-a doua lege fundamentală a organizării administrației locale: "Legea pentru comunele urbane și rurale". Juridic comuna este acum creată: "Toate satele, orașele și orașelele (târgurile) României vor forma pe viitoriu comune independente..."²⁴ Apare pentru prima oară, în ierarhia statului nostru primarul²⁵. Autoritatea comunală este reprezentată de acesta, împreună cu membrii consiliului comunal (art. 18)²⁶. Consiliul are printre atribuțiile sale și datoria de a numi funcționarii de orice grad, din comună (art. 72). Primarul se află sub autoritatea guvernului, fiind și magistrat însărcinat cu "privegherea" poliției și luarea măsurilor privitoare la buna stare și liniștirea locuitorilor (art. 88). Primarii din sate sunt aleși odata cu membrii consiliului, iar alegerile sunt aprobate de prefecti. Primarii din orașe se numeau de către domni dintre acei trei consilieri care au adunat cele mai multe voturi.

Prin aceste două legi adoptate în 1864, se creau principalele verigi administrative ale statului pe principii moderne. Efectele centralizatoare ale legii au fost adeseori criticate, rezultatele nu au fost întotdeauna cele dorite. Cu toate acestea, legile lui Cuza au dăinuit mai mult decât sperase legiuitorul. Tendințele sale centralizatoare s-au menținut neatinse chiar dacă după 1866 descentralizarea devine principiu constituțional. În raportul prezentat de A. Pascal, în adunarea constituantă, se preciza chiar că "instituțiile județene și comunale au ca scop o descentralizare până la punctul în care interesele generale nu pot fi atinse"²⁷.

Sub guvernarea conservatoare a lui Lascăr Catargiu (11 martie 1871- 30 martie 1876) se votează proiectul pentru modificarea legii consiliilor județene (15 februarie 1872) și cel pentru modificarea legii consiliilor comunale (7 februarie 1874). Prin intermediul lor se va menține însă tendința inițială centralizatoare în administrație.

Motivul pentru care s-au făcut modificările din 1872 a constat în realizarea unei armonii între legea consiliilor județene din 1864, constituția și prevederile electorale din 1866²⁸. S-a propus ca numărul membrilor din

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, p. 32.

²⁴ *Lege pentru comunele urbane și rurale a Principatelor Unite Române*, Imprimeria Statului, București, 1865, p. 3.

²⁵ *Monitorul Oficial*, nr. 57, 6 martie 1864, p. 245.

²⁶ *Lege pentru comunele urbane...*, p. 7.

²⁷ Alexandru Pencovici, *Dezbaterile Adunării constituante din anul 1866 asupra Constituției și legii electorale din România*, Tipografia Statului, București, 1883, p. 32.

²⁸ "M. O.", 33, 2 februarie 1872, p. 182.

consiliul județean să fie de 12; fiecare colegiu electoral să fie reprezentat de trei membri, după prevederile legilor electorale pentru Cameră. Se renunță la prevederile referitoare la reînnoirea parțială a numărului de membri. Consiliul județean urma să aibă două atribuții: delegat al puterii legislative și organ reprezentativ al județului²⁹. Bugetul local trebuia aprobat și de domnitor, iar sumele necesare urmau să fie trimise Curții de Conturi pentru revizuire și nu Camerei, ca până atunci. Articolul 4 aduce o noutate: comitetul va fi prezidat de un membru din sânul său și nu de prefect³⁰. La Senat proiectul era prezentat în ședința din 22 februarie 1872 de către C. Prodan. I. Deșliu în numele opoziției critică vehement guvernul și proiectul, considerat centralizator. Dezbaterile cele mai aprinse s-au dus în legătură cu propunerea ca directorul prefecturii să fie numit și secretar al consiliului permanent³¹. În intervenția sa N. Drosu, aflat și el în opoziție, arată că articolul nu poate fi votat deoarece în lipsa prefectului, directorul îi ia locul iar în acest fel acesta cumulează trei funcții! Cu această ocazie Lascăr Catargiu, prim-ministru la acea dată, se opune unei astfel de acumulări de funcții, printr-o afirmație antologică: "pene acum secretarul comitetului permanent nu făcea nimic, era numai ca să i se plătească leafa, dară de lucrat nu lucra nimic"³². De fapt guvernul urmărea reducerea numărului de funcționari și realizarea economiilor la buget în detrimentul unei direcții coerente în organizarea administrației. Din păcate reducerea personalului nu a însemnat și eficientizarea muncii celor rămași³³. Proiectul era aprobat cu 32 voturi și 7 abțineri.

Următorul proiect privind modificarea legii consiliilor comunale a fost adus în dezbaterile Camerei la 24 ianuarie 1874. Schimbările erau impuse ca și în cazul legii anterioare de necesitatea armonizării prevederilor acestor legi cu Constituția. Proiectul a provocat dispute aprinse chiar și între conservatorii aflați la putere. În luarea sa de cuvânt G. Brătianu constata că există două proiecte de legi, unul din partea guvernului și altul din partea comitetului delegaților. Primul dorea numirea primarului iar celălalt alegera lui. Vorbitorul considera că se desființează libertățile constituționale dacă primarul este numit. I. Pala contratacă arătând că imitarea Elveției sau Statelor Unite privind descentralizarea ar fi un dezastru pentru România³⁴, ca nefiind pregătită pentru adoptarea unor astfel de modele. Aceste poziții diferite reflectă clar lipsa unei politici conservatoare unitare în domeniul organizării administrației, fapt ce explica inconsecvența măsurilor legislative adoptate.

²⁹ Anicuta Popescu, *Conservatorism parlamentar (1871-1876) în Istoria parlamentului și a vieții parlamentare în România până la 1918*, Editura Academiei RSR, București, 1983, p. 216.

³⁰ "M. O.", 33, 2 februarie 1872, p. 182.

³¹ *Dezbaterile Senatului României*, 1871/1872, ședința din 22 februarie 1872, p. 487.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p. 489.

³⁴ *Ibidem*.

N. Blaremburg, după ce subliniază importanța acestei legi, critica sistemul contemporan lui care permite abuzuri de genul dizolvării consiliilor locale, după fiecare alegeri "sub pretextele cele mai frivole, numai spre a schimba și culoarea politică a consiliilor județene și comunale"³⁵. Această anomalie de funcționare a administrației românești avea ca punct de pornire însuși mecanismul politic contemporan. În România se forma întâi guvernul, iar abia apoi se organizau alegerile care erau tot timpul câștigate de noul guvern format. Acesta își asigura majoritatea guvernamentală prin "presiuni" asupra aparatului administrativ. "Ajutând" guvernul în alegeri, persoanele centrale locale primeau în schimb libertate de acțiune pe plan local și acest fapt constituia baza corupției administrației. Legile nu erau respectate, iar controlul administrației era formal și inefficient.

În timpul aceluiași dezbateri senatorul Manolacki Costache Epureanu face o analiză critică a fenomenului birocratic românesc. Este nemulțumit de faptul că nimeni, ani de zile, nu a verificat bugetele comunale. De asemenea se arată indignat de abuzurile primarilor pe care-i consideră "feciori de pe la casele boierești" și "funcționari dați afară din serviciu"³⁶. Critica sa este pe deplin îndepțată și dovedită de documentele epocii. Dosarele arhivei Ministerului de Interne dezvăluie un interesant tablou al tipurilor de infracțiuni care se referă la: violența personalului³⁷, delapidarea bunurilor publice³⁸, tănuirea actelor publice, cazuri de mituire³⁹, trafic de influență, absenteismul, etc.

La Senat, proiectul votat de Cameră era prezentat de Alexandru Lahovari și în final legea va menține principiul numirii primarului de către puterea centrală⁴⁰. Noua lege este votată cu 40 de voturi contra 11, dar ea a fost de scurtă durată. În 1876 va fi abrogată, revenindu-se la cea din 1864.

În timpul guvernării liberale (1876-1888) se constată revenirea la legiile votate sub Al. I. Cuza. Va fi repusă în vigoare și legea pentru comunele urbane din 1864, cu unele mici modificări. Primarii și ajutorii lor se alegeau din "consiliul comunal dintre membrii săi cu majoritate absolută în primul scrutin și relativă în al doilea". Ei se confirmau în comunele rurale prin ordonanțe ministeriale (art. 75)⁴¹.

În iunie 1886 s-a promulgat Legea pentru consiliile comunale, iar în aprilie 1887 o nouă lege comunală. Deosebirea față de legislația anterioară nu

³⁵ *Ibidem*, 27, 25 ianuarie 1874, p. 163.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Arhivele Nationale Istorice Centrale*, Min. de Interne, divizia rurala comunală, dos. 16/1867, f. 1; dos. 868/1892, f. 21, 29; dos. 682/1901, f. 156 v, etc.

³⁸ *Ibidem*, div. Rural-comunală, dos. 861/1892, f. 2, div. Comunală, dos. 16/1867, f. 1, div. Administrativă dos. 877/1892, f. 18, etc.

³⁹ *Ibidem*, divizia Adm., dos. 718/1892, f. 2, div. Adm., dos. 169/1892, f. 40, etc.

⁴⁰ Anicuta Popescu, *loc. cit.*, p. 218-219.

⁴¹ *Legea comunală din anul 1864 cu modificările introduse prin legea din 4 noiembrie 1882*, Tipografia Statului, București, 1882, p. 21.

sunt foarte numeroase dar merită reținute: alegerile se efectuează cu scrutinul pe liste tipărite sau manuscrise și pregătite dinainte, nu în biroul alegerii. În comunele rurale pot vota și cei fără știință de carte și uneori fără cens, în schimb cei din comunele urbane de reședință (de județ) sunt obligați să exercite dreptul de delegațiune. Măsura impunea în viziunea legislatorului, deoarece orașele sunt mult mai aglomerate dar prin aceasta, principiul de egalitate devine contradictoriu⁴². Comuna nu poate avea mai puțin de 200 de contribuabili; primarul, dar și ajutorul de primar se aleg din consiliul comunal, prin vot secret; durata consiliului comunal fiind de 4 ani⁴³.

Se poate constata că numai legea din 1864 aduce modificări de esență în legislația verigilor locale administrative. Restul legiuirilor până în 1887 sunt de mai mică importanță, chiar dacă adeseori dezbaterile parlamentare pe această temă au fost furtunoase. Principiul constituțional al descentralizării nu s-a impus, a rămas un deziderat teoretic și programatic al celor două partide deja constituite. Se impune tot mai des teza conform căreia sistemul descentralizator ar fi benefic pentru administrația comunală, dar datorită stării culturale înapoiate a poporului român el trebuie temperat pentru o vreme de intervenția statului. Aparatul administrativ românesc era lipsit de flexibilitate, iar majoritatea funcționarilor nu aveau o pregătire specială care să-i facă capabili de a îndeplini cu succes sarcinile lor specifice. În privința studiilor pe care aceștia le urmaseră se constată că, dacă prefectii aveau adeseori studii superioare, subprefecții se situau la nivelul a patru clase primare; primarii marilor orașe erau oameni rafinați și culti pe când cei de la sate abia parcuseră câteva clase primare sau erau chiar analfabeți! Frecvente au fost cazurile în care s-a constatat că un număr semnificativ de funcționari erau de fapt foști militari demisionați din armată⁴⁴, care promovau autoritarismul ca mod de conducere a treburilor publice.

Perioada "marii guvernări conservatoare" care începe la sfârșitul anului 1891 este poate cea mai fecundă în privința încercărilor de reorganizare a aparatului administrativ local. Legislația elaborată atunci poartă amprenta personalității lui Lascăr Catargiu: "Era de altfel, singurul domeniu pe care îl interesa și unde se pricepea"⁴⁵.

În sesiunea ordinară prelungită, 1891-1892, la 6 mai 1892 este prezentat "proiectul de lege pentru organizarea autorităților administrative exterioare dependente de Ministerul de Interne și fixarea circumscripțiilor administrative". Raportor va fi N. Filipescu. Prima parte a documentului cuprinde concepția

⁴² M. Lugomirescu, *op. cit.*, p. 28.

⁴³ *Ministerul de Interne. Lege pentru modificarea legii comunale*, Imprimeria Statului, București, 1887, p. 24.

⁴⁴ ANIC, dos. 25/1892, f. 36; dos. 26/1892, f. 7, 14, 16; dos. 152/1892, f. 29; dos. 223/1892, f. 1; dos. 235/1892, f. 2; dos. 306/1892, f. 7v, 8, 9, 10, etc.

⁴⁵ Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator*, Editura politica, București, 1987, p. 146.

guvernului privitoare la rolul pe care trebuie să-l aibă primarul, "agentul de căpetenie", care concentrează în mâinile sale "o mulțime de atribuții de interes general în paguba celorlalte autorități comunale"⁴⁶. Dar, în fapt, proiectul susține reducerea prin lege a rolului primarului care, oricum, în practică era un agent al puterii centrale, fiind supus ordinelor subprefectului și consiliilor comunale, ceea ce făcea adevărată afirmația că: "libertățile locale sunt aproape iluzorii"⁴⁷. "Reforma" propusă de guvern consta în înmulțirea numărului subprefecților, care să poată controla mai bine plasele pe care le aveau de administrat, și astfel să devină magistrați efectivi de poliție și control, având și sarcina de a duce la îndeplinire legile și regulamentele⁴⁸. S-a stabilit un număr de 227 subprefecți și pentru fiecare un ajutor. Se dorea ca aceasta lege să fie mai mult decât o prevedere referitoare la personalul administrativ, fiind incluse în textul său condiții de admisibilitate prin care se spera ridicarea nivelului de pregătire al personalului administrativ. Precizarea atribuțiilor funcționarilor pentru prima oară hotărâte de o lege constituia de asemenea o inovație⁴⁹. În discuția generală deschisă de D. Stolojan, este dur criticată dorința guvernului de a mări numărul de subprefecți. Măsura nu era considerată eficientă, atâta timp cât modul de funcționare a mecanismului administrativ rămânea același. Tot Stolojan acuza puterea ca dorește doar asigurarea de noi locuri de munca, pentru sprijinitorii guvernului. Alexandru Lahovari, ministru de externe în guvern, lua apărarea proiectului de lege, atătând că acesta asigură organizarea generală a administrației, preciza atribuțiile principalelor verigi ale mecanismului, stabilea condiții de admisibilitate, oferea garanții pentru funcționari împotriva măsurilor arbitrare a direcțiilor (forurilor) superioare⁵⁰. Aducea însă și o critică violentă primarului care nu are cunoștințele cele mai "primitive", nu are nici patru clase primare, iar adevărații administratori sunt niște "notari vagabonzi", cei mai mulți "foști funcționari cu multe pete ce devin adevărați tirani ai satelor". Rezultatul a fost în favoarea executivului prin 50 de voturi pentru și 14 împotriva⁵¹.

Următorul proiect de lege conservator este cel privind modificarea unor articole din legea pentru consiliile județene privind lărgirea atribuțiilor acestora. La Senat raportul este făcut de Gr. Tocilescu. Opoziția critică în termeni duri, deși fără să reușească modificarea proiectului. D. A. Sturdza considera că această lege "respira reacțiunea din toți plămânii în mijlocul unei țări care a fost crudă pentru libertate", considerând că prefectii și subprefecții au atribuții exorbitante. Gh. Panu, în discursul său, cerea descentralizarea administrativă, consiliul să fie absolut stăpân asupra afacerilor pur locale ale

⁴⁶ D. A. D., nr. 46, ședința din 6 mai 1892, p. 642-643.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 643.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 654.

⁵¹ *Ibidem*, p. 655-656.

județului, să nu fie dependent de puterea centrală și prefect⁵². Senatul aproba legea din ședința din 9 februarie 1893 cu 55 voturi pentru și 12 contra.

Proiectul va fi înaintat Adunării Deputaților cu un an mai târziu pentru că se prevedea o puternică opoziție. În viziunea lui I. Ciuflea, raportorul acestui proiect, trei mari probleme erau ridicate, ele se refereau la: înlocuirea respectivului comitet permanent cu o delegație din sânul comitetului județean; lărgirea atribuțiilor consiliului județean și dispoziții privitoare la compunerea și alegerea consiliilor județene. Lărgirea atribuțiilor consta în faptul că el dispunea de o sumă de bani mai mare de administrat. Era redus, de asemenea, numărul consilierilor de la 18 la 15, proporțional cu numărul populației pe care o reprezentau⁵³. I. Poenaru-Bordea luând cuvântul din partea opoziției arăta că legea suprima aceste instituții județene punându-le sub tutela prefectilor, a agenților puterii executive, deci aceste "mici camere" menite să facă "o școală pentru o mai bună educație politică" sunt anihilate⁵⁴. Influența prefectului în administrarea județului era fără posibilitate de contrabalansare, în condițiile în care el lucra 11 luni pe an, iar județului îi mai rămânea o lună⁵⁵. Gr. Trandafil, deputat al majorității, se pronunță de acord cu mărirea rolului prefectului în condițiile în care activitatea consiliilor nu dădea randament, dându-se exemplul capitalei București, în care dintr-un număr de 31 de consilieri nu lucrau decât 9⁵⁶! Ședința din 10 februarie 1894 este monopolizată de N. Fleva, care ataca agresiv guvernul și legile administrative anterioare, care erau centralizatoare; îl critică pe Lascăr Catargiu, care a semnat Constituția din 1866, și "acum vine cu legi care contravin principiilor ei"; subliniază importanța realizării descentralizării citându-l pe W. E. Gladstone, care declarase "cu cât anii se îngrămădesc peste mine, cu atât dau mai multă importanță instituțiilor locale. Prin ele câștigăm inteligența, judecata, experiența politică și ne facem apți pentru libertate", remarcând apoi acid: "care se află în opoziție cu onoratul nostru președinte al Consiliului, fiindcă cu cât anii se îngrămădesc peste el, cu atât își face convingerea că numai prin ciomag poate să guverneze țara"⁵⁷. Problema alegerilor comunale declanșează aceleași violente dispute. Același N. Fleva critică fenomenul îngrijorător al manipulării alegerilor și răsplătirea "manipulatorilor" cu funcții publice.

Următoarea ședință, din 11 februarie 1894, este deschisă de discursul lui M. Balș care recunoaște că nemulțumirea populației față de administrația locală

⁵² Nicolae Isar, *Legislație și politică conservatoare moderată în anii 1892-1895*, în *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, Editura Academiei RSR, București, 1983, p. 319.

⁵³ *D. A. D.*, 55, 9 februarie 1894, p. 728.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 742; afirmație confirmată și de documentele de arhivă, vezi *ANIC*, Min. de Interne, divizia administrativă, dos. 1848/1892, f. 1; dos. 1849/1892, f. 2; dos. 1850/1892, f. 6; dos. 851/1892, f. 6; dos. 1918/1892, f. 3, etc.

⁵⁵ *D. A. D.*, 55, 9 februarie 1892, p. 743.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, 56, 10 februarie 1894, p. 750.

este justificată. Consideră că esența răului constă în: lipsa personalului competent, moralitatea funcționarilor și imitarea legilor administrative (cea județeană după cea din Belgia și cea prefecturală după cea din Franța primului imperiu⁵⁸), fără să se țină seama de realitățile autohtone. M. Balș era adeptul "teoriei" că există o tradiție românească a descentralizării administrative care a fost distrusă de către legislația contemporană lui. Apreciază că statul român a devenit un stat birocratic "din ce în ce mai atotputernic și despotismul birocratic este înfricoșat", și s-a ajuns la un adevărat regim al "prefectoriatului" care au devenit pe plan local niște "mici dictatori"⁵⁹. Din partea majorității, N. Filipescu propunea un control sever asupra administrării banilor județelor arătând că abuzurile nu pot fi decât trecătoare. Consideră că autonomia locală este un principiu aparținând doctrinei conservatoare⁶⁰. Take Ionescu, aflat și el de partea majorității aprecia că discuțiile sofisticate din parlament nu-și au rostul cu atât mai mult cu cât "toate guvernele de atunci au lucrat împotriva unei largi descentralizări"⁶¹. I se pare, de asemenea, un joc periculos să încerci să impui modele occidentale "când în realitate trăiești o viață orientală"⁶². În final legea va fi adoptată cu 85 voturi pentru și 28 contra⁶³.

Noul proiect de lege, cel din 1894, pentru organizarea comunelor urbane completa șirul legilor administrative conservatoare. Primarul va fi investit cu puteri lărgite doar teoretic pentru că practic rămânea încărcat și cu atribuții politicești, deci era direct subordonat guvernului. Deși criticată, legea va fi votată la Senat cu 48 voturi pentru și 6 contra. Ca și legea anterior prezentată proiectul era adus în Cameră cu o întârziere de un an. Deosebit de activ a fost N. Fieva care a lăudat propunerea comitetului de delegați ca primarul să fie ales dintre consilieri și nu din afara lui, cum figura în legea venită de la Senat. Așa va fi menționat și în textul de lege (art. 9)⁶⁴. Legea s-a votat la Cameră în sesiunea din 16 martie, cu 68 voturi pentru și 21 contra⁶⁵.

Începând cu anul 1899, an secetos care a declanșat o gravă criză financiară, se vor observa unele "modificări" în viziunea conservatoare privind administrația publică⁶⁶. La 9 decembrie 1899 guvernul aduce în Cameră proiectul reînființării taxei de 5% asupra retribuției funcționarilor publici,

⁵⁸ *Ibidem*, p. 751.

⁵⁹ *Ibidem*, 57, 11 februarie 1894, p. 763-764.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 772.

⁶¹ *Ibidem*, p. 773.

⁶² *Ibidem*, p. 776.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ministerul de Interne. Lege pentru organizarea comunelor urbane*, Imprimeria Statului, București, 1894, p. 23.

⁶⁵ N. Isar, *loc. cit.*, p. 320.

⁶⁶ I. Bulei, *op. cit.*, p. 210.

precum și a tuturor impiegaților din întreprinderile de comerț, industrie și utilitate publică. Din aceleași motive se stabilește acum maximul de salariu pentru un funcționar.

Guvernul de austeritate a lui D. A. Sturdza (1901-1904) va determina de asemenea votarea unor proiecte de legi privind: desființarea inspectorilor generali administrativi, ai personalului subprefecturilor, reducerea subprefecturilor, măsuri destinate să permită decongestionarea bugetului și ieșirea din criză⁶⁷. În timpul ministeriatului său, Vasile Lascăr propune prin proiectul de lege comunală reînființarea sfatului satului, căruia îi dădea drept să se ocupe de toate interesele așezării (inclusiv judecarea pricinilor neînsemnate); modificarea numărului comunelor de la 2904 la 1300 pentru a li se asigura o sumă mai mare pentru propriul buget; descărcarea primarului de sarcini și preluarea acestora de către notar (în calitate de reprezentant al statului); reorganizarea serviciului sanitar și veterinar rural⁶⁸, etc. Legea lui va rămâne doar pe hârtie pentru că nu vor exista mijloace financiare suficiente pentru punerea ei în aplicare⁶⁹. În Adunarea Deputaților va provoca discuții prelungite. Raportorul proiectului C. Orleanu facea cu acest prilej un tablou deloc mulțumitor al comunei rurale. Se arăta că administrația este populată de funcționari incapabili sau corupți. Primarii și notarii sunt plătiți derizoriu. Se constată de asemenea că activitatea subprefecturilor a fost vicioasă, iar senatul a schimbat tocmai de aceea denumirea lor în inspectori comunali pentru că denumirea de subprefect a fost total compromisă. Ca în timpul tuturor dezbaterilor parlamentare referitoare la administrație, se constată că "tot răul proastei administrații vine din ignoranța și lipsa de pregătire a personalului" și M. Missir prezenta o statistică edificatoare în acest sens⁷⁰.

O cotitură importantă se produce în anul 1905, odată cu proiectul de importanță majoră privitor la crearea contenciosului administrativ, care apare sub forma modificării unor articole din legea pentru înființarea Curții de Casațiune și Justiție. Motivația acestui proiect este puternică pentru că toate legile de organizare a statului extinseseră rolul acestuia și a atribuțiilor organelor administrative dar nu garanta contrabalansând, și drepturile particularilor. Prin aceasta lege se dădea cetățenilor o procedură relativ rapidă și precisă de soluționare a eventualelor conflicte cu funcționarii statului. Liberalii au criticat zgometos proiectul pentru că acorda drepturi prea mari acestui contencios⁷¹.

Regimul comunei rurale, stabilit prin legea din 1864, modificat parțial prin legile mai sus amintite a stat și în atenția legislatorului de la începutul secolului al XX-lea, așa cum o vor dovedi adoptarea legilor din: 1 mai 1904, 29 aprilie 1908, 1 aprilie 1910 și 2-21 martie 1912.

⁶⁷ I. Mamina, I. Bulei, *Guverne și guvernanti, 1866-1916*, Editura Silex, București, 1995, p. 111.

⁶⁸ I. Bulei, *Atunci când veacul se nastea...*, Editura Eminescu, București, 1990, p. 81.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 82.

⁷⁰ D. A. D., 1903-1904, 7 aprilie 1904, p. 970.

⁷¹ I. Bulei, *Sistemul politic...*, p. 279.

Legea din 1908 stabilea că primarul este ales dintre membrii consiliului cu știință de carte (art. 72)⁷². Aceeași lege completată cu cea din 1910 a luat calitatea primarului de reprezentant al guvernului, teoretic el nu mai era decât un simplu reprezentant al intereselor comunei⁷³. În practică însă nu s-a putut separa de puterea centrală⁷⁴, datorită puterii exagerate deținute de prefect și datorită bugetelor mici pe care le avea la dispoziție. Primarul era anterior însărcinat cu actele de administrație propriu-zisă și actele de poliție comunală, dar toate atribuțiile sale de poliție judiciară vor trece prin legea din 1910 asupra jandarmului, șeful de post din comună⁷⁵. Notarul devine agentul puterii executive. Până în 1910 el era prin lege doar simplu secretar al primăriei. De acum el era însărcinat cu publicarea legilor, regulamentelor de administrație, executarea măsurilor de siguranță generală, a celor ordonate de primar și personalul sanitar sau veterinar, comunicarea citațiilor și executarea întregii proceduri în materie penală, executarea cărților de judecată până la valoarea de 500 lei. Tot el semnează alături de primar actele de stare civilă și i se încredințează păstrarea lor.

Analiza evoluției legislative în domeniul administrației în perioada 1864-1912 pune în evidență un contrast șocant între principiul descentralizării, prevăzut prin Constituția de la 1866 și legile organice ale timpului, care urmăresc un proces ascendent, centralizator. În capitolul al IX-lea al tratatului său de drept administrativ, Paul Negulescu face una dintre cele mai virulente critici la adresa "politicianismului" românesc, care a viciat acțiunea de organizare a societății românești: "Politicienii noștri simt o adevărată voluptate a nimici opera antecesorilor lor, crezând că fac opere durabile, ei alcătuiesc legi în care nu știi ce să admiri mai întâi: necunoașterea completă a problemelor pe care poate să le soluționeze legea sau incompetența care caută să lovească în nefericitul edificiu al statului nostru, distrugându-i orice idee de stabilitate"⁷⁶. În aceste condiții "descentralizarea și centralizarea devin formule în care această deșanțată goană de distrugere a tot ce are o bază mai solidă în organismul nostru de stat". Critica astfel formulată pare dură, dar este greu de dovedit că ar fi nedreaptă. Într-o perioadă de numai 48 de ani asistăm la adoptarea de către corpurile legiuitoare a cel puțin 19 proiecte de lege privind

⁷² *Ministerul de Interne. Lege pentru organizarea comunelor rurale*, Imprimeria Statului, București, 1904, p. 26.

⁷³ *Ministerul de Interne. Lege pentru organizarea comunelor rurale și administratiunea plasilor*, Imprimeria Statului, București, 1908, p. 29.

⁷⁴ I. G. Vântu, *Comuna-studiu critic și comparat*, București, 1928, p. 97.

⁷⁵ *D. A. D.*, 1909-1910, 31 martie 1910, p. 1325.

⁷⁶ Paul Negulescu, *op. cit.*, p. 623.

administrația locală, fără a adăuga la acest corpus Constituția 'anului 1866, legile tocmelilor agricole, a organizării jandarmeriei, a legilor electorale, ale organizării bisericii, învățământului, armatei, serviciului sanitar care au avut toate implicații pe plan local. În aceste condiții este de înțeles de ce multe legi nu au putut fi puse în practică, de ce adeseori acestea nu erau cunoscute de funcționarul obligat să le aplice, care pe lângă insuficiența sa pregătire trebuia să suporte bombardamentul infernal al noilor legi. "Sufocarea" angajaților statului în acest mod duce la "efecte perverse" caracteristice oricărui stat de tip birocratic, cunoscute cu expresia generică "incompetență calificată".

Ilogismul creat de prăpastia săpată între prevederile constituționale, programele partidelor politice și legile votate de guvernele liberale și conservatoare generează în mintea oricui semne de întrebare cu atât mai mult cu cât eșecul unei întregi epoci se pare că s-a repetat după 1918⁷⁸. Constituția din 1923 prevedea direcții descentralizatoare, dar prin modificările aduse de noile legi administrative se intră într-un nou ciclu centralizator.

Pentru perioada de timp studiată cauzele acestui eșec istoric se leagă de vechile tradiții, mentalitatea angajaților statului, lipsa unui personal calificat, aspirațiile naționale ale oamenilor politici români care manifestau o teamă instinctivă față de principiile descentralizatoare, folosirea funcționarilor din administrația locală în alegeri (un mijloc comod de manipulare politică). Descentralizarea este tema de polemică între grupările politice și sursa importantă pentru discursuri demagogice. Cei din opoziție (indiferent că erau liberali sau conservatori), susțineau cu vehemență principiul descentralizării, iar când se aflau la putere aplicau în administrație direcții centralizatoare. Această dispută politică a constituit doar o succulentă sursă de capital politic.

A presupune că descentralizarea administrativă era posibilă în societatea românească dominată de o mentalitate specifică, cu o structură nu foarte dinamică, continua să fie doar o ipoteză. Critica factorului politic, care nu a reușit să materializeze acest ideal, va rămâne retorică. Constantin Argetoianu a propus în 1921 în calitate de ministru de interne o lege administrativă în care descentralizarea era bazată pe inelul regiunii⁷⁹, arătând că este aproape imposibil să se treacă brusc de la un sistem centralizator la unul descentralizat; de asemenea, când celula periferică a societății nu a avut nici o inițiativă este o eroare a i se da deodată toate inițiativele și nu se poate realiza o descentralizare reală dacă nu se procedează pe etape. Acest interesant proiect nu a fost pus niciodată în practică, iar șansele lui de reușită nu rămân decât ancorate în domeniul posibilului.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ C. Argetoianu, *loc. cit.*, p. 16.

SPAȚII ȘI IMAGINI ISTORICE

L'IMMORTALITÉ DU ROI CHARNABON

ZOE PETRE

La première mention connue de l'ethnonyme des Gètes provient d'un fragment de la tragédie *Triptolemos* de Sophocle, aujourd'hui perdue. Le grammairien Hérodien en cite un vers pour exemplifier les génitifs en - *ôn* dont traite son opuscule: *kai Charnabontos, hos Getôn archei ta nun*, ("et de Charnabon, qui règne en ce moment même sur les Gètes")¹.

Ce nom propre est considéré généralement comme authentique: D. Detchev en propose un sens dérivé de *char-* ou *chari-*, équivalent thrace de l'indo-européen *gor-*, chef de guerre (cf. anc. perse *kara*, goth. *harjis*)²; il serait donc possible qu'il s'agisse, en fait, d'un titre royal que des Grecs auraient pris, comme il arrive souvent, pour un nom propre, mais rien n'interdit, par ailleurs, de penser à un vrai nom à étymologie propitiatoire. Le contexte de cette mention dans la tragédie de Sophocle n'est pas directement connu, mais a donné lieu à quelques hypothèses sur lesquelles je devrai m'attarder un peu.

Ces hypothèses dépendent, pour l'essentiel, du sujet reconstitué du drame de Sophocle. Celui-ci, on s'accorde généralement à le penser, racontait le voyage légendaire des initiations agraires dont Triptolème était devenu le porteur par ordre de la déesse Déméter: le fragment cité par Hérodien prouve bien qu'à un certain moment le héros mentionnait lui-même, ou bien apprenait de quelque personnage, avoir atteint le nord de la Thrace, habité par les Gètes de Charnabon³.

¹ SOPHOCLE, fr. 547 NAUCK, ed. SNELL = TGF RADT 604.

² D. DETCHEV, *Die Thrakische Sprachreste* 2, Vienne 1974, p. 534

³ HYGIN, *Fables*, 147,5; cf. S. Radt, cit., p. 446 *ad loc.* Dans une lettre à SNELL citée par RADT, Max TREU supposait que le sujet du Triptolème serait résumé par une anecdote de LUCIEN (*Le rêve de Lucien*, 15). Pour C.M. BOWRA, *Problems in Greek Poetry*, Oxford 1953, p. 116-117, le sujet devait être.

Dans une dissertation de 1886 sur les lexicographes anciens⁴, W. Schœnenfeld proposait une reconstitution du sujet du *Triptolème* prenant son point de départ dans un récit d'Hygin, le seul auteur ancien, à part Sophocle, à mentionner un roi gète du nom de Charnabon. En effet, dans les *Astronomiques*, Hygin raconte la dramatique histoire de la constellation du Porte-Serpent, Ophiouchos, ou en latin Anguitenens, jadis un roi des Gètes, Charnabon, ennemi de Triptolème. Voici le texte d'Hygin⁵: „Ophiuchus, que nos écrivains ont appelé le Porte-Serpent, se trouve au-dessus du Scorpion, tenant dans ses mains un serpent qui l'enlace autour de la taille. Selon la plupart, il s'appelle Charnabon et était le roi des Gètes qui habitent la Thrace. Il exerça son pouvoir à la même époque où, pour la première fois, les semences des céréales furent confiées aux mortels, pense-t-on. Car Cérès, comblant les hommes de ses bienfaits, plaça sur un char attelé de dragons Triptolème, dont elle avait été la nourrice (c'est lui qui fut, le premier de tous, dit-on, à se servir d'une roue pour ne pas retarder sa course), et elle lui donna l'ordre de parcourir le territoire de tous les peuples en distribuant les semences, pour leur permettre ainsi qu'à leurs descendants de s'éloigner de la vie sauvage. Arrivé chez le roi des Gètes, dont nous avons parlé plus haut, il fut d'abord reçu par lui selon les lois de l'hospitalité. Puis, surpris dans un guet-apens, non comme un étranger bienfaisant, mais comme un ennemi des plus cruels, lui qui s'appêtait à prolonger la vie d'autrui faillit bien perdre la sienne. Car sur l'ordre de Charnabon, un de ses dragons fut tué, pour empêcher Triptolème, qui avait flairé les préparatifs d'un guet-apens, d'espérer trouver un secours dans son char, mais Cérès survint, rendit son char au jeune homme spolié, y attela un autre dragon, et elle infligea au roi, pour son entreprise criminelle, un

⁴ W. SCHÖENFELD, *De lexicographis antiquis qui rerum ordini secuti sunt quaestiones praecursoriae*, (Diss. Bonn), Hanovre 1886, p. 118;

⁵ HYGIN, *Astronomie*, II, 14, 1 (la traduction, ainsi que le texte que je cite ici, appartiennent à André le BEUFFLE, éd., HYGIN, *Astronomie*, (Coll. ...G. Budé), Paris, "Les Belles Lettres", 1983. Voici le texte latin: *Ophiuchus. Qui apud nostros scriptores Anguitenens est dictus, supra Scorpionem constitutus, tenens manibus anguem medium corpus eius implicentem. Hunc complures Carnabonta nomine dixerunt Getarum, qui sunt in Thracia, regem fuisse: qui eodem tempore rerum est potitus quo primum semina frugum mortalibus tradita esse existimantur. Ceres enim cum sua beneficia largiretur hominibus, Triptoleum, cuius ipsa fuerat nutrix, in curru draconum conlocatum (qui primus omnium una rota dicitur usus, ne cursu moraretur) iussit omnium nationum agros circumeuntem semina partiri, quo facilius ipsi posterisque eorum a fero uictu segregarentur. Qui cum peruenisset ad eum quem supra diximus, Getarum regem, ab eo primus hospitaliter acceptus; /deinde/ non ut beneficus aduena et innocens, sed ut crudelissimus hostis insidiis captus, aliorum paratus producere, suam pæne perdidit uitam. carnabontis enim iussu cum draco unus eorum esset interfectus, ne cum Triptolemus sensisset insidias parari, curru praesidium sibi constituere speraret, Ceres eo uenisse et erepto adulescenti currum, dracone altero subiecto, reddidisse, regem pro caëpto maleficio pæna non mediocri adfécisse. Hegesianax enim dicit Cererem memoriæ hominum causa ita Carnabonta sideribus figurasse manibus tenentem draconem ut interficere existimetur. Qui ita uixerat acerbe, ut iucundissimam sibi conscisceret mortem.*

châtiment peu ordinaire. Selon le récit d'Hégésianax, Cérès, pour en imposer le souvenir aux hommes, représenta au ciel Charnabon tenant dans ses mains un dragon, et destiné à paraître sa victime. Il avait mené une vie si cruelle qu'il trouvait le plus grand plaisir à se donner la mort."

Ce texte a, sans aucun doute, le rythme d'une tragédie, et, en dépit de l'abandon ou l'hypothèse de Schoenenfeld semble avoir sombré, je ne vois vraiment pas d'objection solide à y identifier un résumé du *Triptolème* de Sophocle. Au début du drame, la rencontre de Triptolème avec un autochtone quelconque, ou bien avec un messenger, qui lui dit sur quel rivage il se retrouve, peut bien justifier le vers cité par Hérodien pour ses génitifs, tandis que le jeune héros civilisateur pouvait bien raconter - dans un monologue correspondant aux autres fragments du drame - le long chemin qu'il avait déjà parcouru avant d'arriver à cette extrémité septentrionale du monde qu'était le royaume des Gètes. A partir de là, l'action devait suivre les lignes esquissées par le récit d'Hygin: la rencontre avec Charnabon et l'apparente hospitalité du roi gète; la perfidie de ce roi provoquant le conflit, enfin dénouement favorable pour Triptolème par l'apparition éméter, *dea ex machina*, qui assure le salut de son ambassadeur et la défaite du roi barbare. Suffoqué par le dragon de la déesse comme un autre Laocoon, Charnabon meurt en défiant ses adversaires et en saluant sa propre fin avec une étrange joie.

Cette reconstitution me semble d'autant plus vraisemblable que la survivance de deux traditions tout à fait indépendantes l'une par rapport à l'autre, mais associant toutes les deux le même nom étrange d'un roi barbare, Charnabon, à la *saga* de Triptolème, paraît tout à fait improbable.

Les érudits anciens responsables de la survie de cette tradition sont tous susceptibles d'avoir connu et utilisé le texte du *Triptolème* de Sophocle. Hégésianax, dont les *Phainomena* sont - directement ou non, peu importe - la source d'Hygin pour ce passage de l'*Astronomie*, est non seulement l'un de ces doctes grecs qui ont assumé le rôle d'intercesseurs entre leur monde et celui des conquérants romains, mais aussi un savant passionné de mythologie attique - et auteur probable d'un traité *Peri poietikon lexeon*⁶: susceptible, donc, au plus haut degré, d'avoir à la fois contemplé les constellations et lu le *Triptolème* de Sophocle. Hérodien d'Alexandrie, l'auteur qui nous a transmis le vers de Sophocle, est, lui aussi, un philologue des plus érudits de son âge, fils du célèbre Apollonios Dyscolos et bon connaisseur des œuvres d'Hégésianax, dont il a d'ailleurs utilisé le lexique dans son traité de prosodie. Son œuvre prouve, par ailleurs, un intérêt singulier de son auteur pour les peuples pontiques et leurs traditions: il est le seul à citer le nom scythe de l'Istros, il rappelle les

⁶ H. STÆHLIN - F. JACOBY, RE, s.v. *Hegesianax*, col. 2602-2606; cf. ETIENNE DE BYZANCE, s. v. *Troas*.

Daoi, ainsi que les noms propres mis en circulation par la Comédie nouvelle, *Daos* et *Géta*, il parle des Crobyzes et de leur localisation, des Agathyrses, des îles du Danube. Que l'on puisse remonter, à travers ses citations, vers une source intéressée à la fois par les Gètes et par Sophocle - Hégesianax ou un autre - me semble donc tout à fait vraisemblable.

Un nombre suffisant de présomptions, sinon d'arguments péremptoires, s'accumulent ainsi à la faveur d'un Charnabon - personnage de drame. Dans ce même sens me semble plaider, bien qu'indirectement, l'iconographie des vases attiques ayant pour sujet le héros d'Eleusis. En effet, dès 480 au plus tard, l'un des sujets favoris des céramistes athéniens semble avoir été le départ de Triptolème vers son voyage civilisateur, monté sur le char auquel sont attelés deux dragons fastueux⁷ que les peintres mettent en évidence avec emphase. Il est vrai que le héros n'y affronte jamais d'adversaire, mais les farouches monstres qui lui servent d'attelage prouvent bien que le décor d'un drame engageant à la fois le héros et ses dragons était déjà mis en place dans les contes athéniens du début du V-e siècle.

Cette apparition à une date assez haute est importante aussi, indirectement, pour la date du *Triptolème* de Sophocle, car il s'agit, très probablement, de sa trilogie de début, représentée en 468 av.n.è. En effet, Pline l'Ancien, qui cite la traduction latine d'un vers du *Triptolème* pour prouver l'ancienneté des cultures céréalières en Italie, ajoute que le drame avait été représenté *ante mortem eius (sc. Alexandri Magni) annis fere CXLV*, c'est à dire en 468 ou en 467. Puisqu'on connaît les compétiteurs du concours de tragédie de l'année 467, sous l'archontat de Théagénidès, - il s'agit d'Eschyle, vainqueur avec sa trilogie thébaine, de Pratinos avec une reprise, et de Polyphrasmon avec sa *Lycourgie*⁸ - il nous faut, si nous acceptons l'information de Pline, dater le *Triptolème* en 468, et l'attribuer à la trilogie de début de Sophocle.

Or, cela rend l'histoire beaucoup plus intéressante, car, dans un passage de la *Vie de Cimon*, Plutarque raconte une anecdote concernant justement le début de dramaturge de Sophocle: il paraît que, désigné comme par hasard parmi les juges dans le concours de tragédie où un jeune inconnu osait affronter le grand Eschyle, Cimon proclama vainqueur ce débutant - du nom de Sophocle; le dépit d'Eschyle en aurait été tel qu'il quittait Athènes pour la Sicile⁹.

Sans doute cette histoire n'est-elle pas véridique dans tous ses détails; elle peut cependant garder la trace d'une adversité entre Cimon et Eschyle, assez vraisemblable dans le contexte des affrontements politiques et

⁷ Gerda SCHWARTZ, *Triptolemos*, Munich 1986.

⁸ ESCHYLE, *Sept contre Thèbes*, Argument, 4-9; cf. cependant U. von WILAMOWITZ-MÛLLENDORF, *Aischylos. Interpretationen*, Berlin 1914, p. 156 n. 2.

⁹ PLUTARQUE, *Cimon*, 8, 13-25.

idéologiques de ces années qui précèdent la réforme d'Ephialte¹⁰. Dans ce même contexte, une relation privilégiée entre Sophocle à ses débuts et Cimon devient d'autant plus concevable: le mécénat culturel et politique exercé par le fils de Miltiade est si bien connu qu'il est inutile d'hésiter à ajouter le nom de Sophocle à la liste, déjà longue, de poètes et d'artistes qui l'entouraient dans ses années de gloire¹¹. Il n'est pas du tout improbable qu'aux rivalités de deux poètes, l'un dans sa primeur, l'autre approchant l'*akmè* de sa gloire, l'on puisse ajouter un conflit d'idées concernant la cité; car il est évident que la cité tragique de Sophocle ne cesse pas de poser des questions d'une gravité extrême non seulement à la cité d'Athènes, mais aussi à celle d'Eschyle.

S'il en est ainsi, les aventures de Triptolème aux limites du monde thrace devraient bien être mises en rapport avec les aventures thraces de Cimon: en 468, celui-ci est au comble d'une gloire qu'aucun désastre ne vient encore ombrager. Tel le roi d'Eléusis, le stratège athénien aurait porté les dons de la civilisation dans des contrées jusqu'alors sauvages, en y affrontant mille dangers, mais en rentrant en héros à Athènes. Cette héroïsation positive de Cimon s'accorde bien avec l'ensemble des opérations idéologiques dont il est le bénéficiaire, et pourrait expliquer le choix d'une Thrace lointaine et mystérieuse comme décor d'un drame disant l'affrontement entre la civilisation et la barbarie. Assez proche de la Thrace de Cimon pour en héroïser les victoires, assez loin du présent cependant, dans le temps et dans l'espace, pour incarner le lieu où refusée, la culture avait failli s'arrêter, le royaume de Charnabon était bien choisi pour rendre hommage au héros du jour. D'autant plus que l'action de Cimon assurait aux Athéniens le contrôle des routes maritimes pontiques, c'est à dire des routes du blé: Triptolème était donc tout choisi pour célébrer en effigie cet exploit cimonien.

Il est vrai que les œuvres de Sophocle sont rarement aussi transparentes par rapport au présent de la cité. Mais nous lisons aujourd'hui les drames de sa maturité, et d'un âge qui pouvait difficilement susciter son enthousiasme; à ses débuts, il aurait bien pu être plus confiant dans le triomphe d'une action civilisatrice du héros du jour et d'une cité encore euphorique et bien moins radicale qu'elle ne le sera vingt ou trente ans plus tard.

¹⁰ Sans politiser à l'excès le sens des drames d'ESCHYLE, il semble assez évident que, dans son ensemble, son œuvre allait plutôt en faveur des réformes que dans celui des visées cimoniennes; j'en ai essayé la démonstration dans deux Études concernant les *Perses* (Zoe PETRE, *Eschyle, Salamine et les "Epigrammes de Marathon"*, "Revue Roumaine d'Histoire" 17, 1978, 327-336) et, respectivement, les *Suppliantes* (*Le décret des "Suppliantes" d'Eschyle*, "Studii Clasice" 24, 1986, 25-32)

¹¹ P. VIDAL-NAQUET, *La tradition de l'hoplite athénien, Le Chasseur Noir. Formes de pensée et formes de société en Grèce ancienne*³, Paris, 1983, p.134; id., *Une énigme à Delphes*, *ibid.*, p. 381-407. - V. EHREMBERG a eu depuis longtemps raison de l'image idyllique de Sophocle ami de Périclès (*Sophokles und Perikles*, Berlin 1956.)

Il était, en tout cas, beaucoup plus fasciné qu'il nous le semble aujourd'hui par la confrontation entre les valeurs de la *polis* et le pittoresque fastueux, mais sauvage et néfaste, du monde barbare. Comme pour Eschyle - à l'exception des *Perses*, et encore - la sélection des tragédies conservées par les érudits de l'âge impérial ne nous a fait parvenir de l'œuvre de Sophocle que les drames à décor grec, c'est à dire mettant en cause la cité de l'intérieur. Sans doute, ces drames étaient-ils les plus proches de l'essence athénienne de l'interrogation tragique, mais ceci risque de nous faire oublier combien les deux auteurs ont exploité, dans des tragédies aujourd'hui perdues, l'affrontement entre le monde grec et les Barbares. L'exotisme de ces contrées violentes et excessives appartenant aux royaumes asiatiques des confins - la Phrygie, les terres des Mysiens d'Asie, et même la Troie d'Héctor, jadis solidaire dans son essence épique avec le monde grec, mais qui devient de plus en plus, elle aussi, dans la tragédie, une terre étrange, voire étrangère - durcit la ligne de séparation entre le monde ordonné de la *polis* et la barbarie qui hante ses frontières¹².

Parmi ces barbares exemplaires, les Thraces sont loin d'être absents: rappelons - pour ne parler que de Sophocle - son *Térée*, rappelons aussi son *Thamyris*, car, pour les deux drames, le poète déplace des mythes ayant leur origine en Grèce dans un décor nouveau, qui est celui du monde septentrional et imaginaire d'une Thrace encore sauvage. Térée le Mégarien, par exemple, devient pour Sophocle un roi thrace, ce qui transfère ses violences, sexuelles ou autres, dans un monde polygame et violent par nature. Le conflit entre la Grèce des héros civilisateurs et un monde encore hors la loi qui guette aux limites spatiales de la cité, qui est, dans notre hypothèse, celui du *Triptolème*, n'est donc pas singulier dans l'œuvre de Sophocle; au contraire, il s'agit d'un thème récurrent dans le drame attique. Que cet affrontement de la civilisation et de la barbarie ait produit aussi une découverte des "Thraces intérieures" du monde de la *polis*, des dangers de la violence qui couve sous le mince glacis de la civilisation politique, c'est sans aucun doute essentiel pour le sens de la "cité tragique"; mais cette découverte passe, plus que nous le dit le corpus classique des tragédies parvenues jusqu'à nous, par l'étude des paradigmes multiples de l'altérité, dont celle du monde thrace - traditionnellement chargé d'ambivalences et lieu privilégié de communication des Grecs avec leur propre passé pré-politique¹³. Dans ce décor, le *Triptolème* de Sophocle peut bien avoir mis en scène les aventures dramatiques de la civilisation dans ce qu'elle a, dès l'âge de l'épopée, de plus essentiel - la culture du blé, propre de ces "mangeurs de pain" que sont les hommes grecs¹⁴, et le refus barbare de la religion de Déméter, tout comme les *Bassarides* d'Eschyle ou les *Bacchantes* d'Euripide

¹² Edith HALL, *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford 1989.

¹³ Zoe PETRE, *Les Thraces et leur fonction dans l'imaginaire grec*, "Annales de l'Université de Bucarest", Série Histoire, 40, 1991, 6-16.

¹⁴ P. VIDAL-NAQUET, *Valeurs symboliques de la terre et du sacrifice dans l'Odyssée. Le Chasseur Noir*, p.33.

dramatisaient le refus de Dionysos. Car c'est d'un refus qu'il s'agit dans l'histoire de Charnabon: le roi ne feint d'accepter l'initiation que Triptolème lui offre que pour mieux la refuser, en essayant de le tuer traîtreusement, par son hospitalité mensongère et par la ruse d'un guet-apens. Charnabon prouve ainsi, à rebours, combien les lois qui gouvernent la société ordonnée des hommes sont solidaires de leur état de cultivateurs et de mangeurs de pain.

Ce défi transgresseur des règles d'une vie civilisée ne semble pas avoir, comme c'est le cas de la perfidie du Polymestor d'Euripide - autre roi thrace insouciant des lois de l'humanité - la cupidité pour mobile; Charnabon n'est pas un traître "privé", mais le porte-parole d'un monde qui, mis en présence d'un choix entre l'état sauvage et la culture du blé, choisit d'être barbare et de le rester.

Les risques de ce refus des dons de Déméter sont énormes. Les Arcadiens dont Pausanias raconte l'histoire¹⁵, négligeant la Déméter Noire de Phigalie, s'étaient vus condamnés à retomber dans un état sauvage que le Gète Charnabon ne veut pas quitter, et que l'oracle délphique décrit ainsi: *Arcadiens azanes, mangeurs de glands, ... seuls vous connaissez pour la deuxième fois la vie nomade, seuls vous retournez au régime sauvage... Déo vous avait déchargés de l'élevage, elle a fait de vous de nouveau des bergers au lieu de lieurs de gerbes et de mangeurs de gâteaux... Elle fera bientôt de vous des gens qui se mangent les uns les autres et se repaissent de leurs propres enfants.* Situé au bout du monde - aux confins entre le monde de la culture et les steppes des nomades, entre la terre des Galactophages et celle des Androphages¹⁶ - c'est à dire entre le refus absolu de la viande et l'excès cannibale - le royaume gétique de Charnabon hésite tragiquement entre la nature inhumaine et la vraie civilisation des hommes.

Sans doute, Sophocle reprenait ainsi les thèmes mythiques faisant de la Thrace un seuil entre la culture et la nature sauvage d'une humanité encore trop jeune pour se situer au juste milieu, comme les vrais hommes: d'une définition ambivalente de cet état pré-politique du monde septentrional et de ses territoires, encore couverts de forêts sombres, il avait privilégié ce qu'il y avait de dangeureusement sauvage dans ce pays des confins¹⁷. Son anti-héros incarne ce qu'il y a de pire dans cette double image des limites thraces de l'*oikoumène*: la perfidie, la violence traître, le défi des lois de l'hospitalité et même le défi des dieux. Sa métamorphose - il devient Ophiouchos comme d'autres mécréants deviennent lycanthropes - prouve combien labile encore est le statut humain de ces marches du monde. Refusant la civilisation, Charnabon bascule vers un temps des monstres, assimilé au dragon qui met fin à sa *hybris* et aux

¹⁵ PAUSANIAS, VIII, 42, 6-7; v. P. VIDAL-NAQUET, *Le chasseur noir*, cit., p. 43-44 et F. HARTOG, *Le passé révisité*, "Le temps de la réflexion", IV, 1983, p. 165.

¹⁶ Zoe PETRE, *Les Gètes chez Hérodote*, "Annales de l'Université de Bucarest", Série Histoire, 33, 1984, 17-25.

¹⁷ V. Zoe PETRE, *Les Thraces dans les mythes grecs: entre le Même et l'Autre*, "Cahiers roumains d'Etudes Littéraires" 1987,1, 4-11 ; ead., *Les Thraces et leur fonction dans l'imaginaire grec*, cit.

constellations qui, comme le Caucase de Prométhée, sont les témoins d'un passé cosmique, aussi lointain qu'inhumain, rappelant ainsi aux hommes les risques mortels de l'excès.

Il y a, dans cette reconstitution hypothétique, deux éléments de tentation irrésistible pour tout spécialiste des antiquités thraces. D'une part, celle de mettre en rapport l'image du roi Charnabon terrassé par le dragon avec celle, combien emblématique pour le monde thrace, du héros cavalier terrassant, lui, le dragon. Le "Cavalier thrace" est sans aucun doute la divinité la mieux représentée dans le panthéon balkano-danubien, du moins à l'époque hellénistique et romaine. Je ne vois pas de raison qui nous interdise de penser que Sophocle ou ses sources avaient déjà vaguement entendu parler d'histoires de dragons à propos de ces contrées; que le conte grec soit "de signe inversé" par rapport à la tradition du héros thrace, et que Charnabon soit chez Sophocle vaincu, et non pas vainqueur dans cet affrontement, ne surprend nullement.

Mais le deuxième détail qui frappe, de ce point de vue, dans le récit d'Hygin, est celui de l'étrange et défiante attitude de Charnabon devant la mort. *Qui ita uixerat acerbe - écrit-il en conclusion de son histoire - ut iucundissime sibi conscisceret mortem*¹⁸. Cette étrange joie est, sans doute, un double défi: c'est l'insolence d'un criminel qui prive la déesse du repentir qu'aurait du provoquer le châtement qu'elle lui infligeait. Mais il faut, je crois, ajouter aux significations que cette singulière attitude du roi des Gètes acquiert à l'intérieur même de la logique du conflit tragique, une raison qui peut tenir, elle, à la tradition dont probablement le drame est surgi, et qui n'est pas moins familière que celle du Cavalier thrace: la tradition des funérailles joyeuses chez les tribus pontiques. Est-il impossible, en effet, de penser que Sophocle, ayant peut-être entendu des récits concernant l'attitude paradoxale des Gètes ou de quelques peuplades apparentées envers la mort, et déjà fasciné par le thème du suicide, qu'il fera par excellence sien dans ses oeuvres ultérieures, ait investi son personnage de ce suprême défi à sa condition mortelle ?

La première question qui se pose devant cette hypothèse est, évidemment, celle des sources. Si l'on accepte d'identifier l'histoire de Charnabon racontée par Hygin avec l'intrigue du *Triptolème* de Sophocle, il

¹⁸ Sans doute, y a-t-il quelque excès à faire mourir le roi gète de deux manières différentes: Étouffé par le dragon de Déméter (c'est, du moins, ce qu'on peut soupçonner en lisant que la déesse avait représenté au ciel "Charnabon tenant dans ses mains un dragon et destiné à paraître sa victime") et se donnant soi-même la mort; le texte d'Hygin n'est pas des plus explicites. On pourrait cependant penser soit à un suicide que la déesse décide de représenter au firmament comme une punition infligée par son dragon, soit à une scène où, en train d'être étouffé par le monstre, Charnabon refuse tout repentir en jettant à la face de Déméter son mépris de la vie et sa joie de mourir. Ou bien, plus simplement, tenir compte du fait qu'Hygin cite Hégésianax explicitement pour la description de la constellation Ophiouchos, mais ne le cite pas pour le suicide du roi, et penser que Charnabon se donnait la mort dans le drame, mais que Hégésianax, se sentant obligé de faire concorder le récit de Sophocle et sa description de la constellation dite Ophiouchos, en avait ajouté l'explication de sa forme mi-humaine, mi-serpentine. - Quoi qu'il en soit, c'est le *iucundissime* du texte d'Hygin qui me paraît digne d'une remarque.

faut admettre non seulement que le poète avait trouvé chez un auteur plus ancien que lui quelques éléments d'information concernant les Gètes, mais aussi que, parmi celles-ci, on pourrait retrouver le thème, qui fera fortune dans la tradition ultérieure, des "funerailles à rebours", c'est à dire d'une étrange coutume qui faisait que les Gètes pleuraient un enfant à sa naissance et se réjouissaient, par contre, lors de la mort d'un membre de leur communauté.

Lorsque Sophocle évoquait le roi Charnabon et son peuple, d'où pouvait-il tenir son information de départ, si mince qu'elle soit? Les échos des *Histoires* d'Hérodote dans le texte sophocléen sont assez importants pour avoir été depuis longtemps signalés, mais le *Triptolème*, représenté en 468 av. n. è., est sans aucun doute antérieur aux conférences athéniennes d'Hérodote.

On a depuis longtemps relevé une familiarité assez générale des poètes tragiques avec les premiers écrits des logographes: Eschyle devait avoir lu Hécatee pour attribuer aux Egyptiens une diète qu'il juge, lui aussi, en accord avec le Milésien, inférieure à celle des Grecs¹⁹, ou pour évoquer les errances d'Io et le périple civilisateur de Prométhée²⁰. Dans une atmosphère intellectuelle stimulée, après la guerre contre Xerxès, par les expéditions de Cimon, qui confrontaient directement Athéniens et Thraces, aussi bien dans les Balkans que dans cette Asie Mineure thraco-phrygienne que le Philaïde voulait annexer, Sophocle pouvait bien, lui aussi, connaître ces textes.

On peut supposer que le jeune poète, projetant de mettre en scène le voyage civilisateur de Triptolème sur les traces de Cimon, avait recherché dans les écrits des logographes des informations sur les contrées septentrionales. Il y aurait retrouvé un savoir, jusqu'alors peu connu dans sa cité, concernant cette lointaine frontière des Balkans. Sans doute, si Sophocle, le plus hanté parmi les auteurs tragiques par le motif du suicide²¹; y avait retrouvé aussi des histoires concernant l'étrange joie funéraire des peuples du bord du Danube, il en aurait été particulièrement sensible: avec quelque légende de cet immense fleuve des confins qu'était l'Istros, ce Nil du Septentrion, des bribes de récits évoquant les mœurs étranges de ses habitants, la tradition des funérailles joyeuses qualifiait pleinement ces Thraces «pas comme les autres» qu'étaient les Gètes pour incarner le refus des mystères de Déméter.

C'est dire que, si l'on accepte - ainsi que je le fais - une ascendance sophocléenne du récit d'Hygin, nous sommes aussi obligés d'accepter le fait que les Gètes, peut-être bien le nom (ou le titre) d'un de leurs rois, et surtout quelques particularités de leur civilisation étaient déjà mentionnés par les logographes, et notamment par Hécatee, dont la *Gès periodos* était connue à Athènes avant la publication des *Histoires* d'Hérodote.

¹⁹ cf. *FgrHist.* 1, F 322-3 et ESCHYLE, *Suppliantes*, 761 et 953. HÉCATÉE avait d'ailleurs lui-même mentionné les Danaïdes: *FgrHist* 1, 19-22.

²⁰ E. HALL, *Inventing the Barbarians*, p.22.

²¹ A. G. KATSOUNIS, *The Suicide Motif in Ancient Drama*, "Dioniso", 47, 1976, p. 5-37.

Il est vrai qu'il n'y a pas de fragment de cette œuvre citant directement les Gètes; mais les deux noms de tribus pontiques, cités par Etienne de Byzance d'après le texte du Milésien, se réfèrent à des ethnies voisines des Gètes, les Trixoi et les Crobyzoi, dont le lexicographe byzantin ne retient que la location près de la Mer Noire²².

Les Crobyzoi n'apparaissent pas dans le texte d'Hérodote; celui-ci mentionne cependant une autre tribu apparentée aux Gètes, du nom de Trausoi²³. Un autre auteur, pourtant - il s'agit d'Hellanicos de Mytilène - mentionne, lui, deux tribus voisines des Gètes: les Crobyzoi d'Hécatee et ceux qu'il appelle Terizoi, et qui peuvent bien être à la fois les Trixoi d'Hécatee et les Trausoi d'Hérodote²⁴. Or, Hellanicos attribue à ses Crobyzes et Térizes les mêmes coutumes funéraires étranges qu'Hérodote assigne aux seuls Trausoi, à savoir l'usage de se rejouir à la mort de leurs proches, et, par contre, de pleurer à la naissance de chaque enfant. Ce *thrènos* à rebours - qui restera, dans les sources ultérieures, la marque des Crobyzes²⁵, mais aussi, et souvent, la marque des Gètes en tant que tels²⁶, - est expliqué par Hellanicos en rapport avec les initiations zalmoxéennes et l'immortalité que ces rites sont censés apporter aux fidèles du dieu gète.

Pour Hérodote, il s'agit de distribuer avec précision les traits spécifiques à chaque peuple ou tribu: les Gètes *athanatizousi tonde ton tropon*, dit-il fermement, et raconte à la fois les sacrifices humains et les initiations salmoxéennes (sans les mettre, à vrai dire, en rapport l'une avec l'autre); il mentionne, par ailleurs, les Trausoi au V-e livre, dans une sorte d'*addendum* aux chapitres sur les Gètes: *des coutumes des Gètes qui se disent athanatizontes*, écrit-il, *j'ai parlé plus haut* (c'est à dire en IV, 93 sq); *pour ce qu'il en est des Trausoi...*²⁷, et le texte continue en évoquant leurs curieux usages, qui veulent qu'on pleure à la naissance et qu'on rie à la mort de chaque être humain. Pour Hellanicos, au contraire, les Terizoi et les Crobyzoi partagent la croyance des Gètes dans les *teletai* de Zalmoxis, et c'est précisément cette croyance qui explique leur curieuse attitude devant la mort: c'est, en effet, parce qu'ils croient à l'immortalité promise par Zalmoxis qu'ils pratiquent leur *thrènos* à rebours²⁸.

Si l'on laisse pour un instant de côté les attributions aux différentes *ethnè* gétiques de chacune de ces particularités, pour en constituer uniquement la liste, on verra tout de suite qu'il s'agit, aussi bien pour Hellanicos

²² cf. ESCHYLE, FR. 300 N.

²³ HÉRODOTE, V, 4-5.

²⁴ HELLANICOS, F 73 = PHOTIUS, *Suda*, s. v. *Zalmoxis*; Etym. Magnum 407, 75.

²⁵ POMPON. MELA, II, 2, 18; Parodoxographus Vatic. Rohdii, 27.

²⁶ POMPON. MELA, loc. cit.

²⁷ V, 4.

²⁸ *Souda*, II, 500; HERODOTE, IV, 94-95; cf. LUCIEN, *Assemblée*, 9; JULIEN, *Caes.*, 22.

que pour Hérodote, d'une information héritée, dont le plus petit dénominateur commun est l'épithète presque formulaire d'*athanatizantes*, attribuant aux Thraces septentrionaux des pratiques spécifiques - sans doute plutôt mystérieuses - d'immortalité²⁹. Chacun des deux historiens disposait donc, selon toute probabilité, 1° de plusieurs ethnonymes - *Gétai*, *Krobyzoi*, *Trixoi/Terizoi/Trausoi* - provenant de la zone septentrionale de l'aire thrace; 2° de récits sur des funérailles à rebours, d'usage quelque part dans les contrées danubiennes ou pontiques; et, enfin, 3°, d'un récit des Ioniens du Pont qui faisaient d'un certain Salmoxis l'esclave et le disciple de Pythagore, pour lui attribuer une imitation des *teletai* du philosophe au pays des Gètes. Chacun des deux historiens grecs distribue à sa guise les éléments de ce bloc de traditions, mais chacun d'entre eux semble avoir, au début, buté sur des pratiques d'immortalité, et plus précisément encore sur des coutumes funéraires étranges qu'un prédécesseur aurait attribué à des *athanatizantes* pontiques.

Hérodote révendique d'une manière explicite sa propre contribution à l'enquête: l'épithète mystérieuse d' *athanatizantes* peut bien répondre, en ce qui concerne les Trausoi, à l'existence des rites funéraires étranges (V, 4-5); lorsqu'il s'agit, cependant, des Gètes, son sens est, d'après lui, différent: c'est soit la pratique des sacrifices humains, soit l'histoire du Gète Salmoxis, recueillie auprès des Ioniens, qui expliquerait cette étrange appellation.

Une comparaison entre le texte d'Hérodote et celui de l'historien de Lesbos suggère, plutôt qu'une simple reproduction des informations d'Hérodote par Hellanicos, une lecture polémique des *Histoires*, avec, en vue, d'autres informations que celles retenues par Hérodote: non seulement le Zalmoxis d'Hellanicos est Grec, et non pas Gète, mais aussi l'immortalité qu'il promet est un retour à la vie terrestre, et non pas, comme chez Hérodote, une survie près du dieu Zalmoxis.

Cette dernière différence est d'autant plus suggestive pour la genèse du texte des *Barbarika Nomima* que l'histoire de Zalmoxis y apparaît comme intercalée dans le passage sur les rites d'immortalité des Térizes et des Crobyzes. En effet, le texte peut se comprendre aisément sans le passage sur Zalmoxis: *Les Térizoi et les Crobyzoi accomplissent aussi les rites d'immortalité.... Ils sacrifient et font la fête lors des funérailles comme si le défunt reviendrait bientôt.*

Il est, dès lors, assez vraisemblable de supposer que l'information d'Héllanicos ne se réduit pas, comme on le croit parfois, au texte d'Hérodote, puisqu'il mentionne aussi les Crobyzes: absents du texte des *Histoires*, ceux-ci sont par contre présents, conjointement aux Trixoi/Terizoi, chez Hécatéé. La supposition la plus simple serait de penser qu'Héllanicos reprend la phrase d'Hécatéé, en y intercalant une information nouvellement mise en circulation par

²⁹ F. HARTOG, *Le Miroir d'Hérodote*, p. 49, souligne les marques sémantiques du rapport qu'établit chaque fois le texte d'Hérodote au savoir commun et/ou aux informations recueillies chez ses prédécesseurs.

Hérodote - qui, le premier, aurait recueilli l'histoire de Zalmoxis. Celle-ci est cependant modifiée par Hellanicos, non seulement par une simplification des données, mais aussi par une interprétation différente de celle d'Hérodote quant au sens des initiations d'immortalité. Celles-ci sont transformées en un enseignement grec sur le retour du défunt initié à la vie terrestre; le pythagoricien Zalmoxis aurait ainsi, d'après Hellanicos, développé son initiation en accord avec la coutume - que des sources plus anciennes que les *Histoires* d'Hérodote mentionnaient déjà - des funérailles joyeuses célébrées par des différentes tribus apparentées aux Gètes. Il est donc assez probable que, d'une manière ou d'une autre, le texte d'un logographe, probablement celui d'Hécatee, associait l'épithète *athanatizantes* et la description des funérailles joyeuses au conglomérat gétique en son entier, tout en y distinguant plus particulièrement les Crobyzes et les Trixes par leur proximité avec la Mer Noire³⁰. Une source commune de ce type serait à même d'expliquer à la fois l'intérêt des poètes tragiques pour ce peuple gète insouciant devant la mort et le rapport entre le savoir hérité et l'information personnelle chez Hérodote et chez Hellanicos.

Les deux hypothèses que ma lecture voudrait avancer à ce stade seraient donc, d'une part, celle d'une présence des Gètes dans les écrits historiques grecs du VI-e siècle - ou, tout au moins, antérieurs à 468 et connus par Sophocle; d'autre part, l'idée que les Gètes y étaient identifiés, dès cette époque, par l'épithète quasi-formulaire d'*athanatizantes*, praticiens des rites d'immortalité. Hérodote innovera en expliquant cette épithète par deux récits dont il s'attribue la primeur - celui des sacrifices humains et celui des initiations zalmoxéennes; mais l'épithète en tant que telle, désignant un rapport singulier à la mort et des rites funéraires bizarres, semble bien avoir accroché l'intérêt des poètes tragiques et précéder, voire susciter les récits du Père de l'histoire.

Pour en revenir au Charnabon de Sophocle, la sauvage jubilation suicidaire de l'anti-héros oppose à l'immortalité que les initiations de Déméter promettent une croyance autre, et des pratiques barbares d'immortalité fondées sur le mépris insolent et l'accueil jubilant de la mort. Ce mépris du trépas révèle la nature hybristique du roi gète, tout comme son anéantissement réhausse, par contraste, la valeur civilisatrice et la vérité essentielle des mystères grecs. Vaincu par le héros attique du blé et par la déesse des champs labourés d'Eleusis, Charnabon, cette incarnation de l'orgueil barbare, est le premier roi gète «bon à penser» les frontières du monde grec comme limite de la condition humaine.

³⁰ Je sais bien que la thèse - soutenue par Jacoby et acceptée par la plupart des spécialistes - veut que la *Periodos ges* d'Hécatee soit plutôt sommaire au sujet du littoral pontique, et je ne tiens pas à tout prix à la paternité du logographe milésien pour ces premières informations concernant les Gètes; ce qui me semble cependant assez évident c'est le fait d'une information écrite à leur sujet, et qui soit à la fois antérieure à Hérodote aussi bien qu'à Hellanicos, et accessible à Sophocle. - Le fr. 66 des *Ktiseis* d'Hellanicos (= ATHÈNÉE, X, 447c), sur les buveurs de bière, provient lui aussi de la *Periodos ges* d'Hécatee, tout en transmettant des détails ethnographiques.

DIN NOU DESPRE GEOGRAFIA ANTICĂ A MOLDOVEI LA VEST DE PRUT

ALEXANDRU VULPE

Acum aproape o jumătate de veac făceam, împreună cu Ștefan Ștefănescu și alți colegi, cu toții studenți în colectivul șantierului arheologic Poiana, condus de Radu Vulpe, cercetări de teren (periegeze) de-a lungul Siretului. Cu acest prilej s-au făcut și primele sondaje în așezările epocii bronzului (cultura Monteoru) de la Mândrișca și Răcăciuni (jud. Bacău) și s-au identificat un număr mare de stațiuni pre și protoistorice¹. Îmi amintesc de o cercetare efectuată în vara 1951, în continuarea sondajului de la Răcăciuni². Am trecut Siretul în dreptul așezării menționate și am parcurs spre sud malul stâng al râului, începând de la locul numit „dealul Dienet”. Acest din urmă punct se afla la doar câțiva km sud de marea așezare Latène de la Răcățau. Am amintit aceste detalii spre a arăta încă odată rolul întâmplării în cercetarea arheologică; alte cercetări s-au făcut atunci la 2 km nord de respectiva așezare și, așa, una dintre cele mai importante *dava* a fost „ocolită” de cei ce au cercetat minuțios terenul. Cum se știe, situl de la Răcățau a fost descoperit abia la sfârșitul anilor '60³.

Această introducere era necesară pentru a motiva rândurile de față. În 1964, după primele săpături în așezarea de la Brad, am încercat să pun în acord datele matematicianului și geografului alexandrin Cl. Ptolemaeus cu informațiile oferite atunci de arheologie⁴. Am pledat pentru amplasarea, pe Siret, a celor trei *dava* menționate în Geogr. III, 10, 8: Πόλεις δὲ εἰσὶ καὶ ἐν τῇ πλευρᾷ

¹ A. Vulpe, Arh.Mold. I, 1961, p. 65 urm.

² R. Vulpe, SCIV 3, 1952, p. 211, completat cu informații din carnetul de săpătură.

³ V. Capitanu/V. Ursachi, Carpica 2, 1969, p. 93 și urm., care, cum era de așteptat, au identificat-o imediat cu Tamasidava.

⁴ A. Vulpe, StCl 6, 1964, p. 233-246.

ταύτη μεσόγειοι παρὰ μὲν τὸν Ἰέρασον ποταμὸν Ζαργίδαυα (54°40'; 47°45'), Ταμασίδαια (54°20'; 48°10'), Πιροβορίδαια (54°47'). [Sunt orașe și pe acest flanc (în această parte), în interiorul țării, pe râul Hierasus: Zargidava, Tamasiidava, Piroboridava. Identificarea Hierasus-ului cu Siretul nu ridică probleme⁵. Dar precizarea pe teren a celor trei *dava*⁶, era, la acea dată, numai o ipoteză posibilă. În realitate n-aveam argumente certe decât pentru două - Poiana și Brad - ceea ce lăsa deschisă poarta și altor interpretări⁷. Eram atât de sigur de caracterul „exhaustiv“ al perieghazelor efectuate, încât am îndrăznit să scriu: „Ne luăm răspunderea ca în zona menționată, fiind cercetată, să nu fie șanse să se mai găsească în viitor așezări de proporție, susceptibile de a modifica actuala viziune arheologico-geografică“⁸. Dacă în ceea ce privește zona parcursă efectiv atunci nu mai sunt realmente șanse să apară vreo așezare de tip oppidan, în schimb, ghinionul de a fi ocolit la mică distanță marea stațiune de la Răcătău, arată cât de riscante pot fi afirmații de genul celei de mai sus.

Astăzi cunoaștem într-adevăr trei *dava* pe Siret, ce pot fi identificate, fără teama de a greși, cu: Brad-Zargidava⁹, Răcătău-Tamasidava¹⁰ și Poiana-Piroboridava¹¹. Așa cum am arătat în altă parte, cele trei *dava* se situează fiecare puțin mai la sud de confluența celor trei principali tributari ai Siretului (în ordinea de mai sus: Moldova, Bistrița, Trotușul). Această amplasare este, după opinia mea, unul dintre argumentele care pledează pentru identificarea, în Moldova, a celor cinci râuri menționate de Herodot (IV, 48) - Porata, Tirantos, Orlessos, Naparis, Araros - ca izvorând în „țara scitică“, o presupunere care se

⁵ V. Pârvan, *Considerații asupra unor nume de râuri daco-scitice*, ARMSI, s.III, tom. I, Mer. I, 1923, p. 1 urm.; G. Schramm, *Nordpontische Ströme* (1973), p. 218.

⁶ v. mai jos, n. 13.

⁷ N. Gostar, *Apulum* 5, 1965, p. 146 și *Cetăți dacice din Moldova* (1968 - mai departe: *Cetăți...*), p. 37; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei* (1981), p. 18. Este de neînțeles de ce și I. Bogdan-Cătănciu, în lucrarea recent apărută, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman* (1997), p. 49, ezită încă amplasarea Piroboridavei la Poiana sau la Barboși. Socot că personalitatea unui mare erudit, care a fost N. Gostar, n-ar trebui să influențeze pe elevii săi (Sanie) sau pe cei provenind din aceeași școală (Bogdan-Cătănciu), mergând chiar în pofida evidenței de pe teren: cele trei *dava* de pe Siret sunt acum o realitate incontestabilă.

⁸ A. Vulpe (n. 4), p. 237.

⁹ Recent a apărut un amplu raport asupra cercetărilor efectuate aici: V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad* (1995).

¹⁰ Dintre diversele articole referitoare la această mare așezare citez: V. Căpitanu, *Carpica* 8, 1975, p. 49-120.

¹¹ R. și E. Vulpe, *Dacia* 3-4, 1927-32, p. 253-351; R. Vulpe, *Dacia* NS 1, 1957, p. 162 urm.

alături, cred, celorlalte două ipoteze demne de luat în serior, formulate referitor la acest pasaj¹². Mai precis, cele trei cetăți menționate, care au la bază, fiecare, și vestigii mai vechi de sec. II a. Chr., sunt situate la începutul unor căi ce duceau, prin pasurile Carpaților răsăriteni, spre Transilvania, căi despre care este de crezut că vor fi fost parcurse chiar din epoca bronzului, dacă nu și mai devreme. Faptul că respectivele așezări oppidane se situau puțin mai spre sud de gura celor trei afluenți al Siretului, arată că principala cale comercială venea dinspre miazăzi, din direcția gurilor Dunării și deci a Pontului Euxin și sugerează, în același timp, cine cu cine făcea comerț în Moldova secolelor V-I a. Chr., poate și mai înainte.

În afara celor trei *dava* de pe Siret se mai cunosc în Moldova de la apus de Prut situri care corespund sensului de așezare de tip oppidan (termenul zepto-dac pare a fi un neutru la plural - *dava*; singularul grecizat apare atestat o singură dată: *dauon*, în decretul, în cinstea lui Akornion din Dionysopolis: εἰς Ἀρχεδάουον¹³; nu ne putem imagina cum va fi fost pronunțat de localnici); grupul de așezări de lângă Piatra Neamț¹⁴, Petrodava, incl. situl de la Calu¹⁵ (Piatra Șoimului, jud. Neamț); grupul de așezări din bazinul Trotușului, mai ales din zona Tg. Ocna și Moinești (Utidava?)¹⁶; în sudul Moldovei: Căndești, jud. Vrancea¹⁷ și Barboși, jud. Galați (Dinogetia)¹⁸. Ar mai fi de așteptat să se descopere o mare așezare de același tip în bazinul Moldovei; deocamdată nu există date.

Să revenim la textul lui Ptolemeu citat mai sus; metodologic, calea urmată acum mai bine de 30 de ani, în identificarea localităților ptolomeice în Moldova, o consider corectă în continuare și ea poate fi extinsă în întreaga Dacie. Dar să examinăm pe scurt criticile aduse acestui text.

În primul rând, apare evidentă nepotrivirea dintre cursul râului Hierasus, așa cum rezultă din poziția coordonatelor celor trei așezări, și cursul real al Siretului. După Ptolemeu, ar trebui să ne imaginăm râul Hierasus curgând NE-SV, ceea ce a îndemnat pe unii să creadă că geograful antic ar fi confundat

¹² A. Vulpe, StCl 24, 1986, p. 33-43.

¹³ *Idem*, CICSĂ 1, 1998, p. 5.

¹⁴ N. Gostar, *Cetăți...*, p. 9 urm.

¹⁵ R. Vulpe, *Dacia* 7-8, 1937-40, p. 13-67.

¹⁶ N. Gostar, *Cetăți...*, p. 26; A. Nițu/M. Zamoșteanu, *Materiale* 6, 1959, p. 375-382. Recent (1986) a mai fost descoperită și sondată o așezare de dimensiuni medii, la Moinești, datată deocamdată tot în perioada sec. II a. Chr.-I, p. Chr.: V. Căpitanu/V Ursachi, *Carpica* 18-9, 1086-87, p. 53-69. Așezarea se afla pe cursul Tazlăului sărat, afluent din stânga Trotușului, la o distanță de doar 8 km NV de confluența Uzului cu Trotușul.

¹⁷ A. și M. Florescu, *Studia antiqua et archaeologica* 1, 1983, p. 72-92.

¹⁸ Gostar, *Cetăți...*, p. 29 și Sanie, *Arh Mold* 11, 1987, p. 103-113; 12, 1988, p. 5-104.

Hierasus cu Prutul¹⁹. Alții au preferat să despartă cele trei πόλεις de cursul Siretului, situându-le, potrivit coordonatelor lor, în interiorul spațiului dintre Siret și Prut, renunțând astfel la precizarea παρά τὸν Ἱέρασον...²⁰. O a treia atitudine acordă respectul convenit precizării din text, socotind ca greșite cifrele coordonatelor lui Ptolemeu, care în nici un caz nu pot corespunde longitudinii și latitudinii reale²¹. În această ordine de idei amintim existența unei versiuni a textului, în ms. SQT, care nu pomenește numele râului Hierasus: ἐν δὲ τῷ ὑπὲρ τὸν Ἰστρον τμήματι μεσόγειοι (în bucata [partea] de deasupra Istrului, în interiorul țării...); la aceasta se adaugă și situarea celor trei localități pe harta de la Vatoped în afara Siretului²². Deși s-a obiectat că ms. SQT (Müller) sunt o prescurtare târzie care omite Hierasus-ul, fapt ce i-a făcut pe unii editori ai textului să nu o ia în considerare²³, totuși este evident că îndoiala nu poate fi îndepărtată numai prin critica de text.

Cum Ptolemeu scrie (III, 8, 2) că Hierasus reprezintă limita de est a Daciei, iar pe de altă parte precizează că cele trei πόλεις făceau parte din anexele transdanubiene ale Moesiei Inferioare, rezultă că respectivele așezări se aflau în stânga râului, iar prin παρά μὲν τὸν Ἱέρασον ποταμόν deducem că erau situate pe însuși malul său. Cu acest prilej vreau să atrag din nou atenția asupra unui fenomen geografic ce nu a fost luat în considerație de critica de text, și anume că Siretul roade cu precădere malul drept, care, pe alocuri, se înalță cu peste 100 m față de albia râului. Explicația dată astăzi acestui fenomen este de ordin tectonic: ridicarea graduală a piemonturilor Carpaților Răsăriteni și constituția mai dură a structurii geologice a Podișului Moldovenesc. La aceasta se adaugă și afluenții repezi și îmbelșugați în apă ce vin dinspre dreapta, care împing spre stânga cursul rapid al râului; Siretul este colectorul tuturor apelor de pe versantul răsăritean al Carpaților. Astfel se întâmplă ca malul stâng să fie mai înalt și mai abrupt, deci mai prielnic așezărilor întărite.

¹⁹ C. Goos, *Studien zur Geographie u. Geschichte des traianischen Daciens* (1874), p. 13 și 15; cf. și reconstrucția hărții Daciei ptolemeice, la G. Schütte, *Ptolemy's Maps of Northern Europe* (1907), fig. 17.

²⁰ De ex. G. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani* (1880), p. 457.

²¹ Așa în ed. textului C. Müller (notele la ed. 1883); Pârvan (n. 5), p. 10; R. Vulpe, *Rev. Arch* 34, 1931, p. 237 urm.

²² Reprodusă color de Tocilescu (n. 20); cf. și A. Vulpe (n. 4), p. 236.

²³ Cf. ed. text C. Müller. Totuși critica de text ulterioară privește mai nuanțat valoarea ms. și a derivatelor sale; v. în special ampla discuție la P. Schnabel, *Text und Karten des Ptolemäus* (1939), cu bogată bibliografie. Relația familiilor de ms. cu arhetipul inițial (necunoscut) este schematic prezentată la I. Ranca, *Ptolemaios, Geographia VI, 9-21. Ostiran und Zentralasien* (1971), p. 5-11.

Publicarea, în 1952, a papirului Hunt, care reprezintă un *pridianum* (un fel de „ordin de zi”) privitor la situația trupei auxiliare *cohors I Hispanorum ueterana quingenaria (equitata)*, confirmă existența Piroboridavei la acea dată prin atestarea unui detașament trimis acolo... *Piroboridauae in praesidio*. Deci, la data papirului - 99 p. Chr., după R.O. Fink, 105, după R. Syme sau 110-117 după părerile mai vechi²⁴. Piroboridava se afla *intra prouinciam* (Moesia Inferior). Această localizare confruntată cu precizarea lui Ptolemeu μεσόγειοι, deci în nici un caz în apropiere de Dunăre, înțeles ca plecând de la acest fluviu, reprezintă un ecou al momentului istoric când cele trei πόλεις, făceau parte integrantă din provincia de la Dunărea de Jos²⁵.

Este știut că Ptolemeu a avut, cum o afirmă în prefața lucrării sale, ca model pe Marinus din Tyr (prima jumătate a sec. II p. Chr.)²⁶, a cărui sursă va fi fost *Forma Orbis*, compusă de M. Vipsanius Agrippa la ordinul lui Augustus și care a reprezentat sursa oficială a descrierii cartografice a lumii antice romane. Se presupune că au existat și niște comentarii ale lui Agrippa pe marginea acestei hărți și care s-ar fi păstrat rezumate, potrivit lui A. Klotz, în două lucrări de epocă medievală timpurie (sec. IX): *Dimensuratio prouinciarum* și *Diuisio orbis*, în care întinderea Daciei este prezentată în dimensiuni mult mai mari decât cea dată de Ptolemeu (cf. *Dim. Prov.*, 8: *Dacia, Getica finiuntur ab oriente desertis Sarmatiae, ab occidente flumine Vistula, a septentrione Oceano, a meridie flumine Histro...*). Marinus n-a făcut probabil decât să completeze această hartă, aducând-o la zi²⁷. Ptolemeu, în a sa

²⁴ R. O. Fink, *JRS* 48, 1958, p. 102-116; R. Syme, *Danubian Papers* (1971), p. 122-134; A. S. Hunt, în: *Racolta di scritti in onore di G. Lombroso* (1925), p. 265-272.

²⁵ R. Vulpe, *Studia Thracologia* (1976), p. 140 urm. Vezi și părerea lui B. Mitrea (*SCIV* 8, p. 176 urm.), bazată exclusiv pe o descoperire monetară de la Poiana (ultima monedă, descoperită în cadrul săpăturilor, datează din 71 p. Chr.), potrivit căreia așezarea ar fi încetat în primii ani de domnie ai lui Vespasian; deci nu mai putea fi Piroboridava amintită în papirul Hunt. Asupra riscurilor pe care le implică judecarea faptelor istorico-arheologice, doar pe baza unei singure descoperiri monetare, cf. R. Vulpe, *Dacia NS* 1, 1957, p. 163; de amintit că moneda respectivă provine din penultimul nivel de locuire de la Poiana, nu din ultimul, și că în imediata apropiere a așezării s-a descoperit un tezaur datat cel mai devreme în epoca lui Titus. În pământul alunecat din râpă, din așezare, s-au găsit monede și de la M. Aureliu și Tacitus; acestea, plus alte date arheologice, dovedesc o locuire daco-romană și în sec. II p. Chr. și chiar mai târziu, fără alte precizări posibile deocamdată.

²⁶ Schutte (n. 19), p. 10 urm.; W. Kubitschek, *Studien zur Geographie des Ptolemäus I. Die Ländergruppen*, Akad. Wiss. Wien, Philos-Hist. Kl., Sitzungsberichte, Bd. 215, 5. Abt. (1934), p. 20 și 160.

²⁷ Pârvan, *Getica*, p. 221; C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 46. Posibilitatea reconstituirii conținutului bănuitelor *Comentarii* ale lui Agrippa a fost discutată de A. Klotz, *Klio* 24, 1931, p. 386 urm.; H. Bardou, *La littérature inconue* II, 1956, p. 103 urm. Totuși nu toți filologii consideră demonstrația ca fiind convingătoare (cf. F. Lassere, în: *Der kleine Pauly*, s.v. *Ptolemajos*, col. 1233, 20).

Γεωγραφίας Ὑφήγησις (îndreptar sau ghid geografic) a „îndreptat“, mai ales prin recalcularea coordonatelor, textul lui Marinus. Prin urmare este plauzibil să găsim în scrierea lui Ptolemeu cel puțin două seturi de informații: Dacia din vremea lui Augustus și cea din perioada ce a urmat imediat războaielor lui Traian. Acestea le-am afirmat în mai multe rânduri²⁸, și este regretabil că Ioana Bogdan-Cătănicu, într-un articol, de altfel, nu lipsit de merite, a găsit de cuviință să mă critice pentru a fi afirmat că „Ptolemeu se referă asupra Daciei dinainte de cucerirea romană“²⁹. Desigur, Marinus va fi avut în vedere și itinerarii militare romane, poate și pierdutele comentarii de război ale lui Traian.

Orice încercare de identificare a datelor oferite de textul lui Ptolemeu, trebuie să plece de la situațiile apreciate ca fiind echivalente cu „certitudinea“ (în disciplina noastră nimic nu este sigur, în sensul pe care-l dă matematica acestui concept!). Considerăm bunuri câștigate, amplasarea celor trei πόλεις pe Siret și identificarea lor cu cetățile de la Poiana, Răcățau și Brad. Certă este și identificarea Cumidavei (Κομίδαυα, la Ptolemeu 51°30'; 46°40') cu cetatea dacică de la Râșnov, jud. Brașov³⁰. Cum am arătat deja, considerăm localizarea a fi foarte probabilă pentru Petrodava, la Piatra Neamț (asemănarea toponimului Piatra cu grec. πέτρα și lat. *Petra*, care ar implica și un cuvânt dacic analog, ar putea să nu fie întâmplătoare; fizionomia zonei Piatra Neamț este caracterizată de acea uriașă stâncă izolată, albă și slab împădurită, numită local „Pietricica“ și care a prilejuit denumirea medievală și actuală a orașului)³¹. Utidava a fost situată de Ptolemeu pe aceeași latitudine cu Petrodava (Οὐτίδαυα, 53°10'; 47°40'). Este deci posibil să ne gândim la o relație E-V, eventual în zona Gheorgheni. Deocamdată nu sunt date în această direcție și nici nu cred că argumentul dat de coordonatele lui Ptolemeu poate fi judecat el singur, fără o altă susținere. Pentru Augustia (Ἀγγουστία 52°15'; 47°15') s-a propus castrul roman de la Brețcu³², numele înseamnă și „loc strâmt“ sau de înțeles, „pas de trecere“, ne-am putea gândi și la unul dintre pasurile Carpaților

²⁸ A. Vulpe (n. 4), p. 241. Îmi mențin însă părerea că cele mai multe date referitoare la poziția Daciei au la bază o situație din vremea lui Augustus și din sec. I p.Chr., în general; cf. *idem*/M. Zahariade, *Geto-Dacii în istoria militară a lumii antice* (1987), p. 22-26 (cap. scris de A. Vulpe).

²⁹ I. Bogdan-Cătănicu, AMN 24-25, 1987-88, p. 148.

³⁰ M. Macrea, AISC 4, 1941-43, p. 234 urm.; Gostar, Anal. St. Univ. Iași, SN, sect. III, a. Istorie, tom. XV, 1969, p. 21-31.

³¹ A. Vulpe (n. 4), p. 245 urm.; v. citarea unor documente medievale și moderne referitoare la denumirea orașului Piatra, la M. Drăgotescu, Mem Antiq 19, 1994, p. 249 urm.

³² R. Vulpe, în: În amintirea lui C. Giurescu (1944), p. 551 urm.

răsăriteni la sud de Bistrița, deci în bazinul Troțușului³³. Dar și Utidava poate fi analizată etimologic ca fiind dava de pe Utus. Înrudirea numelui râului Utus (actualul Vid din Bulgaria) din Moesia Inferior, cu Utidava a fost întrezărită de V. Pârvan³⁴. Deci am avea un râu Utus și în Dacia. Ca și în cazul omonimului din Moesia, Utus-ul dacic ar fi putut evolua prin intermediul unei forme *uitus* sau *oitus*, care a dat în slavă *Uid* (Vid), în Carpați rămânând *Oit*. Cum este sigur că toponimul actual Oituz este alcătuit din două părți: *oit-* și *uz-*, fiecare având probabil etimologii diferite (ultimul element poate fi raportat la numele râului Uz, afluent al Troțușului, puțin mai sus de cursul Oituzului, sau la localitatea săcuiască Ozon/Ozun, jud. Covasna), am putea explica prima parte a numelui prin supraviețuirea unui dacic *Oit*, derivat din *utus*, și transmis de o populație (turcică?) care i-a adăugat sufixul *-uz*³⁵. Prin urmare, pe astfel de considerente, a căror plauzibilitate o accept, dar mărturisesc că e departe de o siguranță acceptabilă, am propus identificarea grupului de așezări din bazinul Troțușului cu Utidava lui Ptolemeu.

În ceea ce privește sudul Moldovei, se poate afirma că identitatea așezării geto-dacice de la Barboși cu Dinogetia lui Ptolemeu poate fi de asemenea considerată un bun câștigat. Precizarea identității celor trei *dava* de pe Siret nu lasă nici o șansă situării Piroboridavei la Barboși, cum gândea odată N. Gostar³⁶. În lumina celor discutate în prezentul articol, ar fi cu totul neverosimil să se interpreteze pasajul din Georg. III, 8, 2 ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τῷ τε ἐντεῦθεν Ἰστρῷ ποταμῷ μέχρι τῆς κατὰ Δινογέτειαν πόλιν ἐπιστροφῆς, ἧς ἡ θέσις (53°; 46°40') καὶ ἔτι τῷ Ἱεράσω ποταμῷ, ὃς κατὰ Δινογέτειαν ἐκτραπείς ἀπὸ τοῦ Ἰστρου... [La est se mărginește (e vorba de Dacia) cu Istrul, de aici și până la cotitura de lângă orașul Dinogetia, a cărui poziție este 53°, 46°40' și mai departe cu râul Hierasus, care, depărtându-se de Istru...] într-un alt mod.

Amplasarea Dinogetiei la Barboși a fost propusă încă de Th. Mommsen și de G. Schuchardt, susținută apoi de R. Vulpe, care a emis ipoteza că inițial castellum-ul roman se situa pe așezarea de la Dinogetia, fiind mutat abia la sfârșitul sec. III p. Chr., de cealaltă parte a Dunării, la Garvăn, unde a dăinuit până adânc în epoca bizantină³⁷. Această ipoteză a fost împărtășită apoi de

³³ Pârvan, *Getica*, p. 259.

³⁴ *Ibidem*, p. 259.

³⁵ Etimologie propusă prima dată în lucrarea de la n. 4, p. 244 urm.

³⁶ v. mai sus n. 7.

³⁷ R. Vulpe, *Le vallum de la Moldavie inferieure et le mur l'Athanaric* (1957), p. 8; idem, *Studia Thracologica* (1976), p. 147, n. 106.

Gh. Ștefan care, într-un articol foarte documentat, întărit și cu argumente arheologice, a confirmat această demonstrație. Rândurile de față ar trebui să spulbere orice dubiu cu privire la această problemă³⁸.

Aceste identificări, pe care le pot considera ca sigure, constituie jaloane pentru a judeca poziția relativă și a altor localități din răsăritul Daciei, amintite de Ptolemeu. În estul Munteniei, în bazinele Buzăului și Ialomiței mijlocii, ar trebui să se situeze *Pirum* (51°15'; 46°), nume roman (= pară), poate o traducere din limba locală, ceea ce presupune existența, în apropierea așezării dacice, a unei fortificații romane; ar putea fi avute în vedere forturile romane de pe Teleajen (Mălăiești și Drajna de Sus), situate în apropierea siturilor Latène de la Gura Vitioarei și Homoricu, jud. Prahova, care controlează drumul ce duce spre pasul de la Tabla Buții; sau stațiunea romană de la Târgșoru Vechi, aflată la doar 8 km nord de cetatea dacică de la Tinosu, pe Prahova; nu poate fi exclusă nici existența unei faze mai vechi a *castellum*-ului de la Pietroasele, amplasat la poalele dealului pe care se află cetatea dacică de la Gruiu Dării³⁹. Tot în această largă zonă trebuie să se afle *Zusidava* (52°40'; 46°15') și *Paloda* (sau *Polonda*, coruptelă de la *Palo-* ori *Polondava* ?) (53°; 47°). În zonă se află trei așezări geto-dacice care-și pot disputa categoria de *dava*: Cândești, jud. Vrancea⁴⁰, Cărlomănești, jud. Buzău⁴¹ și Grădiștea, jud. Brăila⁴². Faptul că ultimele două stațiuni par a-și fi încetat existența cel târziu în epoca lui Augustus, ar putea face improbabilă menționarea lor în Îndreptarul lui Ptolemeu⁴³. Dacă acceptăm însă ipoteza ca sursa primară a geografului alexandrin să fi fost harta și presupusele comentarii ale lui Agrippa, atunci această obiecție cade; abia

³⁸ Gh. Ștefan, *Dacia NS* 2, 1958, p. 329.

³⁹ Despre siturile romane de la Mălăiești și Drajna de Sus : Gr. Florescu/E. Bujor, *SCIV* 6, 1955, 1-2, p. 271 urm.; Gr. Florescu, în: Omagiu lui C. Daicovicu (1960), p. 225-232; despre Târgșoru Vechi: M. Tzony/Gh. Diaconu, *Materiale* 13 (sesiunea arh. Oradea), 1979, p. 263 urm.; *castellum* de la Pietroasele datează cel mai devreme din sec. III p. Chr. (Gh. Diaconu et alii, *Dacia NS* 21, 21, 1977, p. 199 urm.), dar existența unei întărituri romane temporare din epoca lui Traian nu e exclusă (v. și I. Bogdan-Cățânciu, *op. cit.* (n. 7), p. 49). Așezările de epoca dacică: grupul Homoricu, Gura Vitioarei: Gh. Petrescu-Sava/I. Nestor, *Rev. preist. și anticități naționale* 2-4, 1940, p. 71-88; E. Comșa/V. Georgescu, *SCIVA* 32, 1981, 2, p. 271 urm.; Tinosu, R. și E. Vulpe, *Dacia* 1, 1924, p. 166-223; Gruiu Dării: V. Dupoi/F. Preda, *Anal. Univ. București* 26, 1977, p. 5-12.

⁴⁰ v. mai sus n. 17.

⁴¹ M. Babeș, *Dacia NS*, 19, 1975, p. 125-140.

⁴² V. Sârbu, *Dava getică de la Grădiștea I* (1996).

⁴³ *Ibidem*, p. 111. Despre sfârșitul marilor așezări Latène din Muntenia; R. Vulpe, *Studia Thracologica* (1976), p. 124-149; M. Babeș (n. 41), p. 135 urm. și N. Conovici, *Istros* 4, 1985, p. 71-87.

în primii ani ai erei noastre strămută S. Aelius Catus 50000 de geți de la nord de Dunăre în Thracia (Strabo, VII, 3, 10), creând astfel o *no man's land* în Câmpia Română (harta lui Agrippa, decedat în 12 a. Chr., fusese deja expusă la Roma iar îndreptările pe care le-au făcut diverși geografi, mai ales Marinus și Ptolemeu, se bizuiau și pe alte surse). Așadar, Zusidava este susceptibilă a fi identificată cu Grădiștea, bineînțeles ca ipoteză de lucru. Paloda ar putea fi presupusă la Căndești; coordonatele lui Ptolemeu, a căror valoare relativă este, în multe cazuri, incontestabilă, fac posibilă această identificare.

Cele referitoare la amplasarea πόλεις ptolemaice din Moldova ajută și la o reexaminare a întregii Dacii. Aici însă mă voi referi, în încheiere, numai la situația din estul Transilvaniei. Cercetările din ultimele decenii au dus la descoperirea a numeroase așezări de epoca Latène în bazinul superior al Oltului. Se pot, în momentul de față, distinge cel puțin trei zone în care au ființat centre rezidențiale, de putere locală. Un grup de situri se află în sudul depresiunii Ciucului (între Miercurea Ciuc și Sâncrăieni)⁴⁴. Un al doilea este reprezentat de cetatea de la Covasna⁴⁵. Al treilea grup de așezări, sanctuare și forturi, se situează în defileul Oltului, între Racoș și Augustin. Acesta din urmă ne sugerează, prin descoperirile efectuate recent, un centru politic și religios extrem de puternic, asemănător celui de la Sarmizegethusa Regia⁴⁶. Este improbabil ca măcar unul dintre aceste grupuri să nu apară în *Geographia* lui Ptolemeu. Pentru o orientare relativă voi folosi ca puncte fixe cetatea de la Râșnov și poziția relativă a cetăților din Moldova.

Dacă eliminăm Cumidava, sigur atestată la Râșnov, rămân în discuție Ramidava (Ῥαμίδαυα, 51°50'; 46°30') și Sangidava (Σανγίδαυα, 51°30'; 47°30'), amplasate, prima la ESE, cea de a doua la NNE de Cumidava.

Deocamdată putem doar susține că două dintre toponimele amintite se referă la două dintre cele trei centre locale depistate arheologic. În ciuda riscului, aș fi inclinat să identific Ramidava cu cetatea de la Covasna; cred că I. Bogdan-Cătănicu are dreptate a căuta această localitate în estul provinciei Dacia⁴⁷, deci în Transilvania. Poziția relativă cu Cumidava constituie un argument demn de luat în considerație. Aș mai observa că itinerariul roman (și preroman) ce pornește de la Novae și ar trece prin pasul Bran, continuă de la Cumidava (Râșnov) spre Ramidava la est, unde parcă se oprește.

⁴⁴ Z. Székely, *Thraco-Dacica*, I, 1976, p. 231-240.

⁴⁵ *Idem*, SCIV 23, 1972, 2, p. 201-214. În 1998 săpăturile au fost reluate de V. Sârbu.

⁴⁶ I. Glodariu/F. Costea, *Eph. Napocensis* I, 1991, p. 21-38; săpăturile continuă în prezent iar rezultatele, încă inedite, sunt de o importanță cu totul ieșită din comun (vizite personale la fața locului și informații prin bunăvoința colegului F. Costea).

⁴⁷ I. Bogdan-Cătănicu (n. 29), p. 153.

Dacă Sangidava se referă la grupul de așezări din Ciuc sau de la Racoș este greu de decis; personal, aș înclina, după poziția lor relativă, spre zona Ciuc.

Carpații răsăriteni se arată a nu fi reprezentat un obstacol pentru contacte de orice fel între Moldova și estul Transilvaniei încă din preistorie. Într-un alt articol am încercat să explic de ce geografi antici, incl. Ptolemeu, n-au descris arcul carpatic așa cum se prezintă în realitate: pentru un călător grec, ce venea în mod obligatoriu dinspre est sau sud-est, Carpații răsăriteni dau mai degrabă impresia unor dealuri înalte și împădurite, nu a unor munți stâncoși, ce ar fi corespuns noțiunii de ῥοος, cum o cunoștea grecul de pe coasta Mării Egee⁴⁸. Pasurile domoale ale Carpaților n-au contribuit nici ele la definirea conceptului de „munte“ în antichitate. Abia în vreme târzie - oricum, după cucerirea Daciei - Carpații par a fi recunoscuți ca lanț muntos: „*Daciam dico antiqua (...) corona montium cingitur*“ [zic de Dacia veche (...) este înconjurată de o cunună de munți (Jordanes, *Getica*, 74)]. Este știut că Iordanes a utilizat indirect surse care descriau situația Daciei preromane (*Getica* lui Dion Chrysostomus și, de bănuț, sursele acestuia din urmă, poate Poseidonius). Dacă curbura Carpaților va fi fost sau nu cunoscută de ultimii citați, este greu de spus, deși posibil. Mi se pare însă foarte probabil ca geografi de tradiție alexandrină să nu fi cunoscut realitatea orografică din Dacia iar motivația expusă mai sus o consider ca cea mai demnă de crezare.

În încheiere, sper ca rândurile de față să fi pus și mai bine în evidență importanța izvorului arheologic în sprijinul lămuririi informațiilor conținute în Geografia lui Ptolemeu. Oricât de ipotetice rămân o parte din identificările propuse, atunci când argumentul arheologic este corect prezentat iar imaginea despre stațiunile arheologice dintr-o anumită zonă este completă, arheologia reprezintă principalul domeniu din care mai putem spera o valorificare a informației de natură topografică. Atât arheologia cât și critica de text filologică își au regulile lor stricte precum și limitele bine definite prin metode proprii de cercetare. Amestecarea rezultatelor, de cele mai multe ori, de natură ipotetică, provenind de la cele două discipline și utilizate unul ca premisă pentru demonstrarea celuilalt - deci un cerc vicios - reprezintă principala cauză a formulării unor ipoteze aberante, și de către filologi și de către arheologi, referitor la interpretarea datelor de natură geografică; metoda implică și o perfectă familiarizare cu terenul din zona studiată.

· Cu privire la hărți (fig. 1-3)

⁴⁸ A, Vulpe (n. 12), p. 41.

În fig. 1 se prezintă poziția datelor geografice după coordonatele lui Ptolemeu.

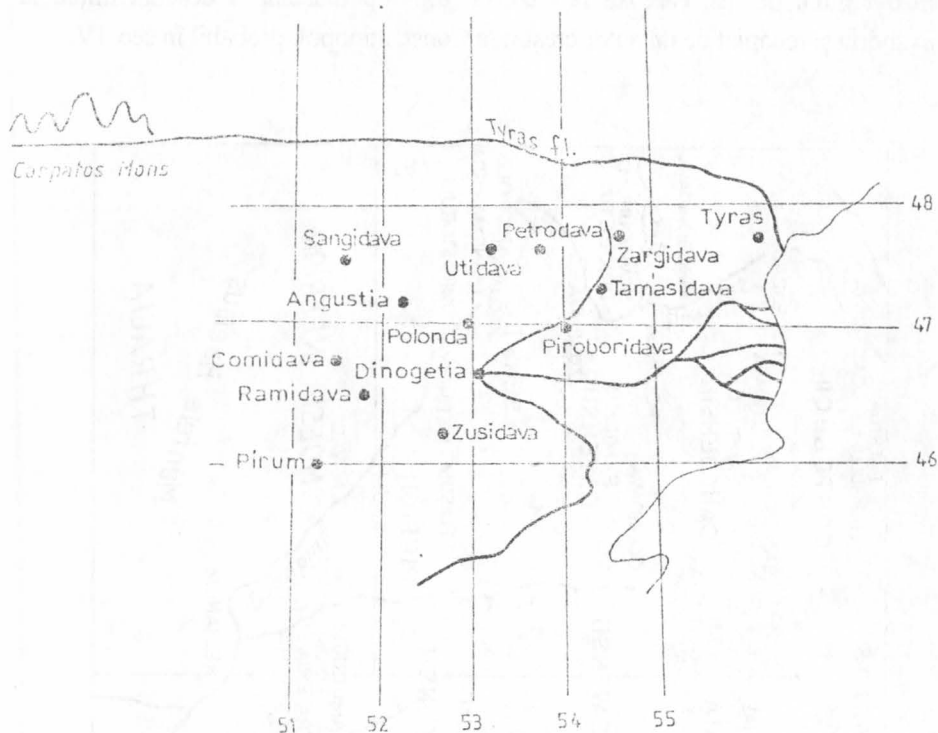

Fig. 1.

Problema dacă hărțile aflate în ms. „Geografieii“ reprezintă sau nu o tradiție veche, ce ar putea să urce până la Ptolemeu însuși, este în continuare deschisă. A fost îndelung discutată (cf. Schnabel, *op. cit.*, /n.23/, p. 81 urm.). Oricum, hărțile reprezintă în principal reconstrucția grafică a datelor de pe coordonatele lui Ptolemeu; în unele mss. am putea avea chiar copiile, mai mult sau mai puțin fidele, ale prototipului însuși. Pe unele ms. apare notița unui Agathodaimon, despre care nu știm când a trăit, și care ar fi desenat hărțile. Valoarea acestor hărți este relativă; ele nu aduc date importante în plus față de textul însuși (cf. și Kubitschek, *op. cit.*/n. 26/, p. 6 urm.). Cum am amintit (supra n. 22, harta din ms. de la Vatoped, datând din sec. XIV sau XV, a fost reprodușă de Tocilescu (v. și M. Popescu-Spineni, *România în izvoarele geografice și cartografice*, 1978, p. 38 urm.).

În fig. 2 reproduc, după o fotografie nu foarte clară, harta Daciei din cod. Urbinas 82, poate cel mai vechi păstrat, datând cel târziu de la începutul sec. XIII. Din păcate nu mi-a fost accesibilă ediția facsimile a acestui codex din seria *Codices*

e Vaticanis selecti, vol. XIX, 1932, a lui J. Fischer. De remarcat că hărțile provin dintr-o familie de ms. care au la bază un protoîp redactat și desenat inițial la Alexandria și recopiat de un autor creștin la Constantinopol, probabil în sec. IV.

Fig. 2

În fig. 3 am indicat zonele cu așezări geto-dacice și identificarea lor probabilă sau ipotetică cu datele ptolemeice citate în prezentul articol.

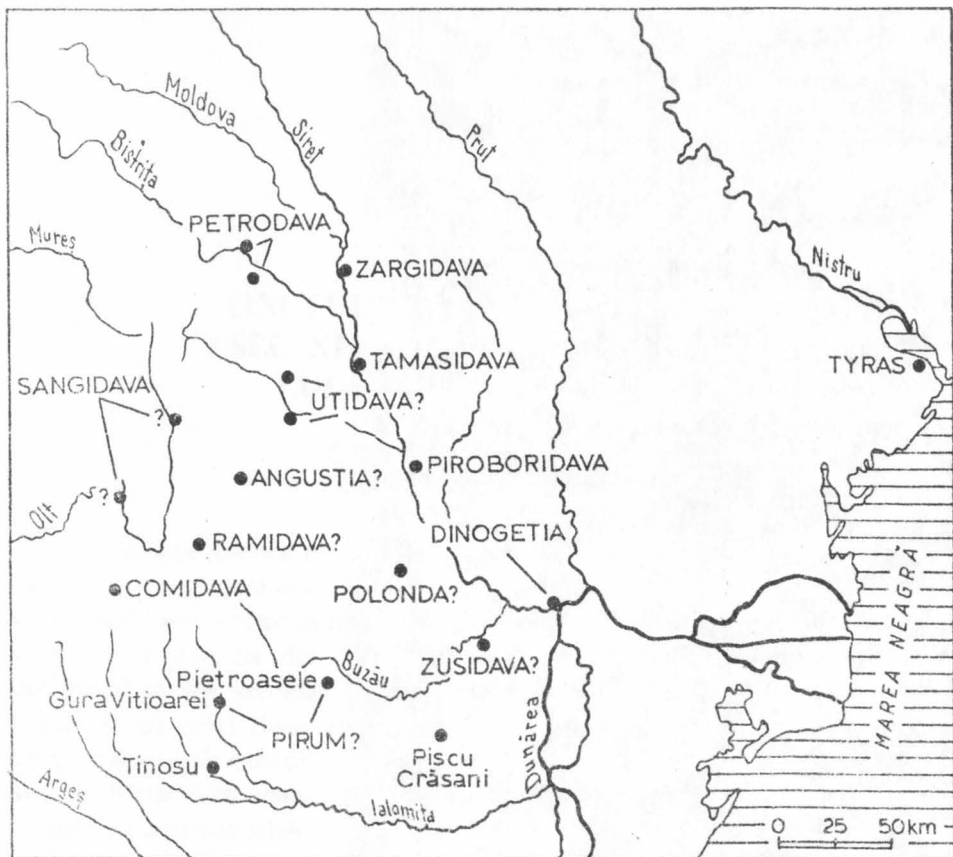

Fig. 3

ȚINUTUL HORINCEA. APARIȚIE (SEC. XIV – SFÂRȘITUL DOMNIEI LUI ȘTEFAN CEL MARE)

CONSTANTIN BURAC

Izvoarele istorice de la sfârșitul secolului XV și din secolele XVI-XVII amintesc de existența ținutului Horincea¹ de pe valea pârâului cu același nume. Cercetările arheologice întreprinse în această zonă au pus în evidență locuirea continuă a acesteia din paleolitic până în evul mediu². De asemenea, documentele din secolele XV și XVI, cele câte s-au păstrat, menționează înșiruirea pe valea Horincei a mai multor așezări (vezi anexa), constituite la adăpostul pădurii *Codrul cel Mare*³. Satul Hrănești, la obârșia Lișcovului, din sus de Sârbi, este arătat, într-un document din 25 iunie 1519, ca situat în pădure⁴. Vechimea satelor dovedește că pe această vale s-a dezvoltat, probabil încă sub stăpânirea tătară, o formațiune încheagată, care a stat, mai târziu, sub impulsul măsurilor de organizare teritorială a voievozilor de la Suceava, la baza formării ținutului Horincea.

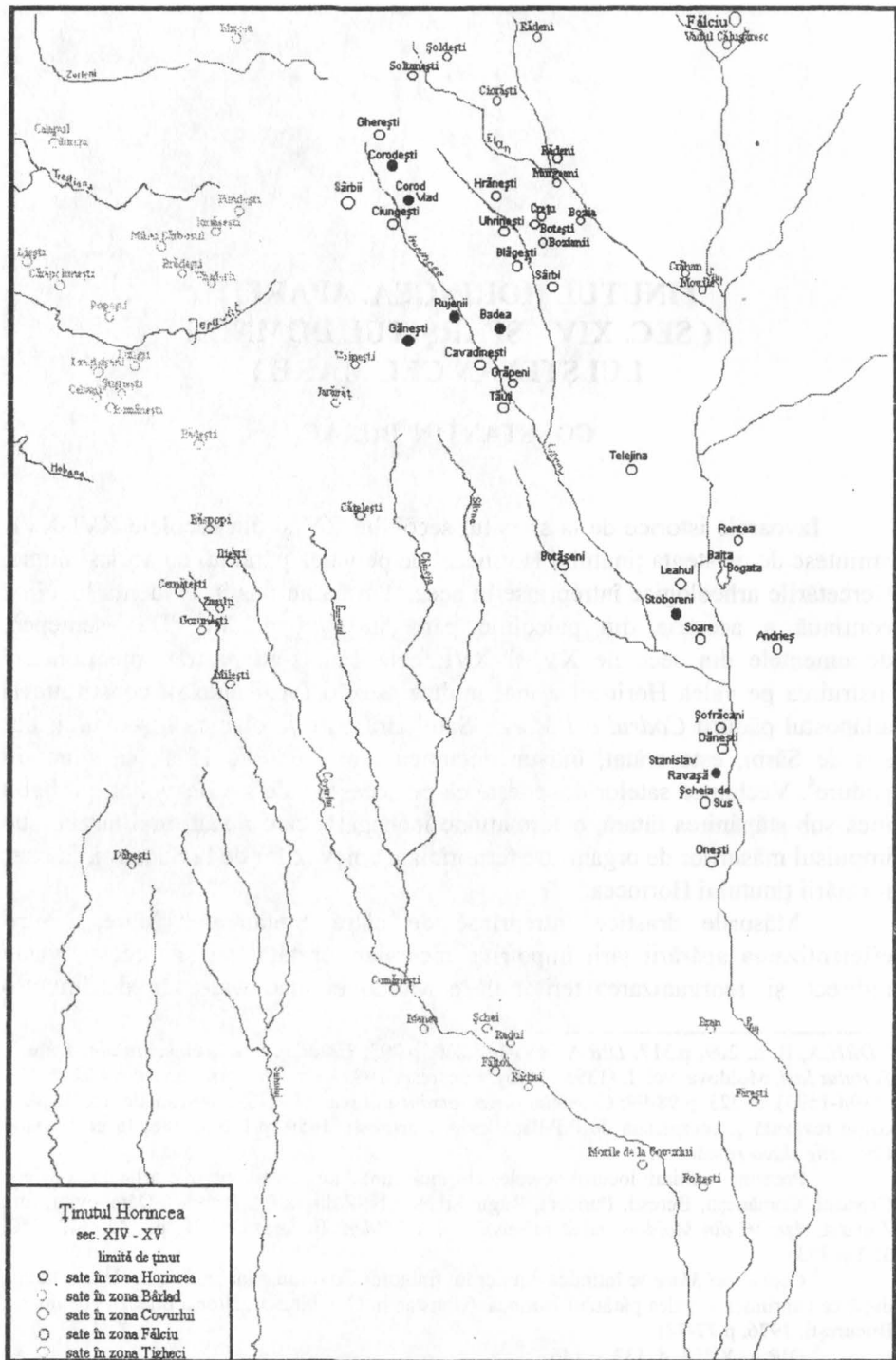
Măsurile drastice întreprinse de către Ștefan cel Mare, pentru eficientizarea apărării țării împotriva incursiunilor tătarăști și turcești, vizau indirect și reorganizarea teritorială a Moldovei medievale. În detrimentul

¹ DRH, A, II, d. 209, p.317; DIR, A, XVI-I, d.260, p.295; *Catalogul de documente din Arhivele Statului Iași, Moldova, vol. I, (1398- 1595)*, București, 1989 (în continuare se va cita CDASIM, I (1398-1595), d. 223, p.98-99; *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI*, publicate de Ion Bogdan, ediție revăzută și completată de P.P.Panaitescu, București, 1959, p.176 și 186, în continuare *Cronicile slavo-române...*

² Prezența vechimii locuirii pe valea Horincei sunt date de descoperirile arheologice de la C:istești, Comănești, Berești, Puricani, Ruginești, etc. (N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 142, 342, 350, 352 și 353).

³ *Codrul cel Mare* se întindea din nordul ținutului Covurlui până mult dincolo de Bârlad, după ce cuprindea și valea pârâului Horinca. (Constantin C. Giurescu, *Istoria pădurii românești*, București, 1976, p.77-78).

⁴ DIR, A, XVI-I, d. 133, p.146.

dimensiunilor reduse⁵ se constată, potrivit primei liste a ținuturilor moldovenești (1566)^{5bis} și a catastihului lui Petru Șchiopul din 1591⁶, că în zona geografică a Horincei a existat, pe vremea marelui domn, o structură teritorială cu o densitate demografică și economică apreciabilă, un ținut cu același cognomen. Sursele istorice nu vorbesc despre prezența unei așezări sau cetăți cu acest nume⁷, care să fi fost reședința acestei formațiuni teritorial-administrative. V. Lungu, în studiul despre ținuturile moldovenești⁸, susține, pe baza unui document din 26 februarie 1588 amintit de către Constantin C. Giurescu⁹, că centrul de reședință, al *acestui ținut a fost la târgușorul de azi Oancea pe lângă Prut*¹⁰. Investigațiile făcute pentru depistarea documentului citat n-au dat nici un rezultat, care să-i confirme existența¹¹, cu excepția colecției de documente a lui Mihai Costăchescu, unde în volumul II, privind *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*¹², editorul, comentând identificarea și localizarea satului Moina, arată că *acesta este pomenit într-un uric din 7096 (1588) februarie 26, prin care se întărește stăpânirea lui Gâlț, fost staroste Oancii, pe o bucată de pământ din hotarul Moineștilor și a Ochișăștilor, deasupra Corodului, din deal de pârâu și pân la locul Troiamului, până la locul Ciriteilor, până unde se împreună cu hotarul cel bătrân al târgului Tecuci.*

Actul invocat nu datează din 26 februarie 1588, ci din 27 februarie 1587¹³. Lui Axinte Uricariu, care face traducerea documentului slavon, original, la 20 decembrie 1691, nu-i putem reproșa, dacă copia este fidelă cu originalul, că i-a scăpat tocmai precizarea, adăugată de M Costăchescu, că Gâlț, fost staroste de Tecuci, la validarea cumpărării bucății de pământ, era staroste de Oancea, după cum nici nu credem că i se poate imputa modificarea datei. Trebuie să arătăm, de asemenea, că în nici un rezumat al actului în cauză, invocat sub formă de rezumat în diferite anaforele sau jurnalele Divanului de

⁵ Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediția a II-a, București, 1997, p. 262.

^{5bis} *Cronicile slavo-române...*, p. 176 și 186.

⁶ *DIRA*, XVI-IV, d. 5, p. 4-6; Hurmuzaki, XI, p. 219; vezi și Constantin Turcu, *Cele mai vechi statistici moldovenești*, în *SCȘI*, istorie, an. VII, 1956, fasc. 2, p. 74-76; Dragoș Moldovanu, *Introducere, la Tezaurul toponimic al României. Moldova*, I, București, 1991, p. XIII.

⁷ V. Lungu, *Ținuturile Moldovei până la 1711 și administrarea lor*, în *Cercetări istorice*, XVII, 1943; extras p. 7.

⁸ V. Lungu, *op. cit.*, p. 11.

⁹ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ediția a II-a, 1937, p. 398.

¹⁰ V. Lungu, *op. cit.*, p. 28.

¹¹ A se vedea colecția națională *DIR*, A, XVI-III, precum și *Catalogul de documente din Arhivele Statului Iași*, Moldova, vol. I, (1398- 1595), București, 1989.

¹² Mihail Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 418.

¹³ A se vedea *DIR*, A, XVI-III, d. 412, p. 338-339 și *CDASI*, M, I (1398-1595), d. 1300, p. 480.

Apel al Moldovei din prima jumătate a sec. XIX, nu există precizarea *Gâlț (fost) staroste Oancii*, cum afirmă M. Costăchescu¹⁴. Ținând seama de aceste sublinieri, afirmația lui V. Lungu nu mai trebuie luată în serios.

Informațiile istorice cunoscute nu pomenesc pentru sec. XV-XVI nimic despre existența vreunei localități cu numele de Oance(a). Pentru această perioadă este amintit doar râul cu acest nume, pe care sunt așezate satele: *unde este Stanislav Revașă* (6 iulie 1438)¹⁵, Sârbii, Dăneștii, Șchei și Grăpeni (20 aprilie 1521)¹⁶. Acestea vor alcătui mai târziu moșia Oancea, amintită ca localitate într-un document original din 27 august 1629¹⁷.

Ținutul Horincea apare atestat prima dată într-un document original, destul de târziu, față de existența altor asemenea organizații administrativ-teritoriale, abia la 8 aprilie 1528, când este desemnat prin termenul slavon ВОЛОСТЬ¹⁸. El este consemnat cu același nume într-o hartă de la sfârșitul sec. XVII, întocmită de geograful bolognez L. F. Marsigli¹⁹. Mai multe documente din sec. XV pomenesc însă sate pe pârăul Horincea (vezi anexa). Expresia „*На Хоринчи*“ din hrisovul slavon, original, din 19 septembrie 1436²⁰ poate să desemneze și regiunea, unitatea administrativ-teritorială²¹, situație care ar consemna fără dubiu o vechime mult mai mare a ținutului Horincea. În sprijinul acestei afirmații vine informația păstrată într-un rezumat de pe traducerea lui Pavel Debrici, unul dintre cei mai de încredere traducători de acte slavone²², a ispisocului din 10 august 1477²³, în care se arată că actele satului Vinderii, din gura Lipovii, *s-au prăpădit în vremea ce au robii turcii Horincea*. Pe baza acestor informații Dragoș Moldovanu, față de ceilalți istorici, coboară vechimea unității teritoriale invocate aici cu peste o jumătate de secol, considerând anul 1477²⁴ ca prima atestare documentară a volostei Horincea. Aceasta constituie o dovadă care vine în sprijinul susținerii existenței ținutului Horincea încă de pe vremea lui Alexandru cel Bun, dacă nu chiar mai veche.

Întemeierea statului medieval carpato-nistreano-pontic crează un nou cadru de administrare a comunităților umane din acest teritoriu. Documentele

¹⁵ DRH, A, I, d. 185, p. 262.

¹⁶ CDASI, M, I, (1398-1595), București, 1989, d. 492, p. 205.

¹⁷ DRH, A, XIX, d. 396, p. 543.

¹⁸ DIR, A, XVI-1, d. 260, p.295; vezi Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, ediția a II-a, 1937, p. 398; V. Lungu, *Ținuturile...*, p. 7, 20.

¹⁹ cf. D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV-XVIII)*, în *AIIAI*, II, 1965, p. 161.

²⁰ DRH, A, I, d. 163, p. 227-228.

²¹ V. Lungu, *op.cit.*, p. 20.

²² M. Costăchescu, *op. cit.*, II, d. 163, p. 601-602.

²³ Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 129.

²⁴ DRH, A, II, d. 209, p. 317.

cele mai vechi invocă tot mai des formula *unde a fost (casa lui) X*, care a reprezentat prima *instituție feudală cu atribuții militare și administrativ-fiscale*²⁷ controlată de noua stăpânire voievodal-domnească. Probabil că stăpânii satelor din zona Horincii, *unde au fost*: Corod Stan, Corod Vlad, Lână Rugină (vezi anexa) au deținut și dregătoria administrării acestei unități teritoriale, fără putința stabilirii reședinței în una din așezările menționate.

Un document slavon, original, din 12 mai 1425²⁸, arată că Alexandru cel Bun domnul Moldovei dăruiește lui Stroici mai multe sate și locuri pustii cu hotarele lor vechi și îi întărește, totodată, cu uric *satele lui Ravas de la Suceava și de la Jijia*, precum și robii tătari, precizând *ca ei și neamul lor să nu mai pomenească niciodată și nici să mai vorbească nimic, niciodată, pentru satele lui Ravas și pentru tătari*. Informațiile istorice înregistrează pe un Ravas Litovoi ca membru în sfatul domnesc din 18 aprilie 1397²⁹ cu intermitențe până la 10 octombrie 1407³⁰, considerat de către M. Costăchescu a fi identic cu cel amintit la 12 mai 1425, al cărui părinte a fost *contemporan descălecatului Moldovei*³¹. Pentru *credincioasa lor slujbă* au fost răsplătiți de către domnie cu mai multe sate. Neînțelegerile intervenite, la începutul deceniului trei al secolului al XV-lea între Alexandru cel Bun și neamul Ravașilor, a tras ridicarea de către domnie, acestora din urmă, a dreptului de uric asupra satelor amintite mai sus. Mânia domnească s-a răsfrânt și împotriva lui Stanislav Ravașă, rudă, probabil, cu Litovoi Ravas, al cărui sat este dat lui *pan Mihail Oșal, pisarul nostru*³².

Coroborarea acestor informații, localizarea geografică a stăpânirii lui Stanislav Ravașă la gura pârâului Oancea, demonstrează că acesta din urmă ar fi putut deține, până la apariția neînțelegerilor între neamul său și domnul Moldovei, dregătoria ținutului Horincea. Poziționarea geografică a localității la vărsarea pârâului, pe care era situat, în Prut, pe unde trecea drumul comercial care făcea legătura între orașele dunărene și pontice și nordul Moldovei, indică faptul că satul lui Stanislav Ravașă avea toate condițiile de a deveni centrul de reședință a ținutului Horincea și, poate târg.

Tăcerea documentelor în privința așezării lui Ravas din zona Horincei, poate, ca urmare a hotărârii domnești din 1425, ca și expunerea acestuia în calea incursiunilor turcilor (1477)³³ au constituit, probabil, tot atâtea piedici

²⁵ Dragoș Moldovanu, *op.cit.*, p. XII.

²⁶ M. Costăchescu, *op. cit.*, II, d. 192, p. 681-683.

²⁷ Al. I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, 1989, p. 168.

²⁸ DRH, A, I, d. 61, p. 87-88.

²⁹ *Ibidem*, d. 5, p. 7.

³⁰ Hurmuzaki, I₂, p. 828.

³¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 177.

³² DRH, A, I, d. 185, p. 262.

³³ *Ibidem*, II, d. 209, p. 317.

pentru fixarea reședinței administrative a ținutului în satul lui de la gura pâ râului Oancea.

Satele pomenite în documentele păstrate de până la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare și cartarea lor pe hartă (vezi harta) arată că volostea Horincei se întindea și în stânga Prutului. Copia unui act din 3 ianuarie 1459³⁴ consemnează că domnul de la Suceava i-a întărit lui Lână Rugină, pentru că i-a *slujit drept și credincios*, domeniul său, probabil ca recunoștință pentru ajutorul acordat la ocuparea scaunului domnesc³⁵, care se întindea și la est de Prut (satul și grindul Bogata). Domeniul administrat de Rugină cuprindea *ocinile și satele lui*, moară și vamă la Prut, lângă iezorul Leahului, a cărui centru era în satul Rugineni, *unde a fost casa lui Lână Rugină*. Bogăția informațiilor cuprinse în acest document arată că domeniul lui Lână Rugină ocupa o poziție strategică la unul din vadurile de pe Prut, iar stăpânul îndeplinea sigur și atribuții militare de apărare la vadul Prutului³⁶. Este posibil ca domeniul(?) lui Rentea și gârla lui Andrieș, care se hotărnicia cu domeniul lui Rugină, să fi făcut parte din ținutul Hotincea, vecin în această parte cu unitatea teritorială a Tigheciului.

Informațiile istorice pentru sec. XIV-XV, conținând puține date referitoare la întinderea ținuturilor, în general, face aproape imposibil trasarea hotarelor acestor unități teritorial-administrative. Harta, cu poziționarea așezărilor existente în perioada amintită, arată că volostea Horincei se învecina cu structurile administrative ale Fălciului (pe Ialan), Bârladului (pe cumpăna apelor dintre izvoarele pâ râurilor Horincea, Jeravăț, Trestiana și Zorieni), Covurluiului (cumpăna apelor dintre Horincea și Chineja) și Tigheciului (în general pe Prut).

Sate din zona Horincea

Andrieș, gârla lui ~ , confluentă cu gârla Bogata, peste Prut; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.

***Badea**, satul lui ~ , pe Horincea; ; 19 septembrie 1436; original slav; *DRH*, A, I, d. 163, p. 227-228.

Blăgești, sat, pe Lișcov; 25 iunie 1519; traducerea lui Pavel Debrici din 29 iulie 1791; *DIR*, A, XVI-I, d. 133, p. 146.

Bogata, baltă întărită lui Lână Rugină; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.

³⁴ *Ibidem*, d. 81, p. 116-117.

³⁵ *Cronicile slavo-române...*, p. 28.

³⁶ Alexandru I Gonța, op.cit., p. 165.

- Bogata**, gârlă, de la balta ~ la gârla lui Andrieș; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.
- ***Botășenii**, sat, ; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.
- Botești**, sat, pe Ialan, numit ulterior Crețeană; 25 martie 1500; o. sl.; *DRH*, A, III, d.257, p. 460-461.
- ***Bozianii** (Buzianii), sat, pe Lișcov; martie 1537; original slavon; *DIR*, A, XVI-I, d. 350, p. 387.
- Cavadinești**, sat, pe Horincea; 19 septembrie 1436; original slav; *DRH*, A, I, d.163, p. 227-228.
- ***Ciungești**, sat, pe Horincea, în hotar cu satul *undea fost Corod Vlad*; 14 ianuarie 1448; traducerea lui Pavel Debrici din 8 iulie 1816; *DRH*, A, III, d. 26, p. 44.
- ***Corodești**, sat *unde au fost Corod Stan*; pe Horincea; 14 ianuarie 1448; traducerea lui Pavel Debrici din 8 iulie 1816; *DRH*, A, III, d. 26, p. 44.
- ***Corod Vlad**, sat *unde au fost ~*, pe Horincea; 14 ianuarie 1448; traducerea lui Pavel Debrici din 8 iulie 1816; *DRH*, A, III, d. 26, p. 44.
- ***Crețu**, sat *unde a fost curtea lui ~*, pe Ialan; 28 august 1466; o. sl.; *DRH*, A, II, d. 140, p. 200-201.
- Dănești**, sat, pe Prut, la gura Oancei; 20 aprilie 1521; original slavon; *DIR*, A, XVI-I, d. 157, p. 176.
- Gănești**, sat, pe Horincea, ținutul Covurlui; 12 iunie 1613; original slavon; *DIR*, A, XVII-III, d. 221, p. 141.
- Gherești**, sat, la obârșia Horincei; 25 iunie 1519; traducerea lui Pavel Debrici din 29 iulie 1791; *DIR*, A, XVI-I, d. 133, p. 146.
- Grăpeni**, sat, pe Horincea; 20 aprilie 1521; original slavon; *DIR*, A, XVI-I, d. 157, p. 176.
- Hrănești**, sat în pădure, la obârșia Lișcovului, din sus de Sârbi; 25 iunie 1519; traducerea lui Pavel Debrici din 29 iulie 1791; *DIR*, A, XVI-I, d. 133, p. 146.
- Leahul** (iezerul Leahului), cu gârlă, moară și vamă, pe Prut; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.
- Mealure**, sat; 27 iulie 1448; o. sl.; *DRH*, A, I, d. 282, p. 402-403.
- Murgeani**, sat *unde este casa lui Benea*, pe Ialan; 28 august 1466; o. sl.; *DRH*, A, II, d. 140, p. 200-201.
- ***Onești**, sat, pe Prut; 10 decembrie 1516; original slavon; *DIR*, A, XVI-I, d. 102, p. 103-104.
- Rădeni**, sat, cu iezer, la gura Ialanului; 20 martie 1497; o. sl.; *DRH*, A, III, d. 227, p. 404-405.
- Rentea**, (hotarul lui ~), mai sus de balta Bogata; peste Prut; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.

- Rugenii**, sat, *unde a fost casa lui Lână Rugină*, pe Horincea; ; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.
- ***Sârbii**, sat, pe Horincea; 11 martie 1497; rezumat din 30 iulie 1836; *DRH*, A, III, d. 212, p. 381; Într-un rezumat din 8 decembrie 1838, al unui document din 20 aprilie 1521, se arată că satul Sârbi este la gura Horincei, *unde a fost jude Jula*; *CDASI*, M, I, (1398-1595), 1989, d. 492, p. 206.
- ***Sârbi**, sat, pe Lișcov; 25 iunie 1519; traducerea lui Pavel Debrici din 29 iulie 1791; *DIR*, A, XVI-I, d. 133, p.146.
- Soare**, gârla lui ~, la iezerul Leahului; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.
- Stanislav Ravașă**, sat *unde este ~*, pe Prut, mai jos de gura Pârâului Oancea; 6 iulie 1438; traducerea lui Pavel Debrici din 9 martie 1795; *DRH*, A, I, d. 185, p. 262.
- Șcheia de Sus**, sat; 20 aprilie 1521; original slavon; *DIR*, A, XVI-I, d. 157, p. 176.
- ***Stoboreni**, sat, ținutul Horincea; 8 aprilie 1528; original slavon; *DIR*, A, XVI-I, d. 260, p.295; satul este menționat prima dată la 3 ianuarie 1459 într-o copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.
- ***Șofrăceni**, sat, pe Prut; 20 aprilie 1521; original slavon; *DIR*, A, XVI-I, d. 157, p. 176.
- ***Tăuți**, sat, pe Horincea, ; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.
- ***Telejina** (Telejin), sat; 3 ianuarie 1459; copie din 29 mai 1753; *DRH*, A, II, d. 81, p. 116-117.
- ***Uhrinești**, sat, pe Lișcov; 28 august 1466; original slav; *DRH*, A, II, d. 140, p. 200-201.

UN PLAN NECUNOSCU AL ORAȘULUI BUCUREȘTI DE LA 1772

PAVEL MIRCEA FLOREA

În izvoarele cartografice medievale, orașul București apare relativ târziu, abia în momentul în care faima sa politică și economică va depăși hotarele țării. Prima atestare cartografică a acestui oraș, în opinia lui Marin Popescu Spineni, datează din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, fiind consemnată în harta manuscris desenată de Nicolaus Cusanus, unde, sub denumirea de „Souschula“ este nominalizat Bucureștiul¹. Abia în secolul următor, în harta „Transilvania“ a cunoscutului geograf Reichersdorfer (tipărită în 1550) Bucureștiul este figurat sub o denumire care nu ridică nici un fel de suspiciuni². Din aceeași perioadă o hartă anonimă realizată sub influența geografului transilvănean Honterus notează, localizându-l însă greșit pe Argeș, toponimul București³.

În secolele următoare frecvența mențiunilor în izvoarele cartografice a denumirii celui mai important oraș din Țara Românească este în continuă creștere. Dacă figurarea noii reședințe a voievozilor în hărțile generale ale Valahiei devine o realitate concretă și firească, planuri care să înfățișeze în detaliu orașul sunt o mare raritate. Chiar dacă în literatura de specialitate s-au vehiculat unele informații referitoare la existența unui plan al Bucureștiului de la 1535⁴ sau a unui altul din secolul al XVII-lea⁵, până la sfârșitul veacului al XVIII-lea asemenea reprezentări lipsesc.

¹ Popescu-Spineni, *România în izvoare geografice și cartografice*, București, 1978, p. 114.

² Ana Toșa Turdeanu, *Orașul București în cartografie până la sfârșitul sec. XIX*, în „Materiale de istorie și Muzeografie”, 1964, p. 203.

³ Al. Ungureanu, *Hărți referitoare la Țările Române în arhivele și bibliotecile pariziene*, în „Revista Arhivelor”, XXXV (1973), nr. 4, p. 639.

⁴ C. C. Giurescu consemnează o informație neconfirmată până în prezent despre un plan al orașului București ce ar figura pe o hartă a Ungariei și țărilor limitrofe, tipărită la Amsterdam în 1535. C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, Buc., 1979, Ed. Sport-Turism p. 214.

⁵ Menționat de Ulyse de Marsillac, apud *Ibidem*.

Primele lucrări cartografice cunoscute până în prezent datează din timpul războaielor ruso-austro-turce din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁶. Ocuparea capitalei Țării Românești de către armate străine a determinat Statele Majore ale acestora să întreprindă cartografierea virtualului teatru de desfășurare al acțiunilor militare. Pe acest considerent, comandamentul rusesc realizează în 1770 primul plan cunoscut al orașului București. Originalul acestuia și o copie contemporană sunt păstrate în depozitele arhivelor din Moscova⁷.

Pe lângă acestea se mai cunoaște un plan care se păstrează la Arhiva de Război din Viena, plan ce înfățișează partea de sud a Bucureștiului, zonă în care a avut loc o confruntare între trupele rusești și un corp de cavalerie turcă. Deși acest plan poartă data 20 ianuarie 1770, el este ulterior celor păstrate la Moscova, data înscrisă referindu-se la momentul desfășurării bătăliei și nu la cea a întocmirii planului⁸. Toate cele trei planuri sunt opera unor ingineri cartografi și sunt realizate cu mijloacele tehnice ale timpului, având un coeficient relativ ridicat de exactitate⁹.

⁶ Acestea sunt: Planul de la Moscova și o copie a acestuia executată de Ivan Naghit (La Moscova) la 1770; Un plan al părții de sud a orașului din aceeași perioadă, legat de o luptă de la Văcărești (de la Viena); Planul Sultzer 1780; Planul Purcel 9 noiembrie 1789; Planul din harta Specht pl 72 - 179-1791; Planul lt. Ernest 1791; Originalul la Muzeul de Istorie și Artă a municipiului București 108x83 cm. Pentru ultimele vezi G.D. Florescu, *Din vechiul București, curți și hanuri după planuri inedite de la sfârșitul veacului al XVIII-lea*, București, 1935.

⁷ Arhiva Centrală de Stat militaro-istorică din Moscova, fond 438, nr. 436, 76x112 cm cu o copie. Ion Ionescu *Planul cartografic inedit al orașului București din anul 1770*, Studii. Revistă de istorie, XII (1959), nr. 5, p. 113-131.

⁸ Planul a fost semnalat cu unele erori de N. Docan, în studiul, *Memoriu despre lucrările cartografice privitoare la războiul din 1787-1791*. AARMSI seria II, tom XXXIV, 1912, p. 1319-1320. Titlul complet al acestuia este: „Plan de la ville de Bucharest, et de l'affaire arivée le 24 Janv. 1770 auprès les monastères de Vacaresti et Kodresan entre les russiennes et un corps de cavalerie turque”. Planul cuprinde: A. L'église métropolitane B. Monas. Radu Voda C. Le Palais du Voyvoda D. La Place ou la marchée E. Monast de St. George <nou> F. La Foire dite Tîrgul Afare G. Monast Goltza H. Monast. Svite Serentdar I Monast. Mihai Voda K. L'endroit ou on blanchit la cire L. Maison du camp<a>g<ne> du pr<ince> frère de Voivode M Hansorban N Des arbres a branches. „Sunt localizate pe plan, fără a fi cuprinse în legendă, Monast Vakarest și Monast Kodresan ca și drumurile”: Grand chemin qui même en Transilvanie par le dit pass Rhote Thuri, un drum „à Crajova” un alt drum spre Craiova la vest de Cotroceni și un drum care merge la Giurgiu. De la Văcărești drumul spre Constantinopol (prin Oltenița). Pe malul stâng al Dâmboviței două drumuri spre Brăila. Din Târgul din Afară drumul spre Moldova, pe lângă locul denumit „Justice” (loc de execuție); un alt drum spre Moldova, pe lângă viitorul palat Ghica Tei. Un drum spre Transilvania „par Teczburg” spre N. și un altul spre Târgoviște. Un drum de-a lungul Dâmboviței „qui joit un autre de Rhote Thuri”. Discutarea datei acestuia la Ion Ionașcu. *Planul cartografic inedit al orașului București din anul 1770*, Studii. Revistă de istorie, XII (1959), nr. 5, p. 113-131.

⁹ Dintre planurile realizate la sfârșitul secolului se cunosc până în prezent următoarele: „Grund Riss der Haupr Stadt Bukurest in der Wallachei” - Planul Sultzer 1780; „Plan von der Haupt und residenz Stadt Buchurescht”, - Planul Purcel (9 noiembrie 1789); Planul din planșa 72 a Hărții Specht - (1790-1791); „Plan der Wallachischen Haupt in Residenz Stadt Bukurest - Planul lt. Ernst (1791).

Cercetările întreprinse în fondurile Arhivelor Naționale au permis identificarea unui plan al orașului București necunoscut până în prezent. Este vorba despre o schiță cartografică a orașului București al cărei original se păstrează la Ministère de la Guerre, Archives historiques, militaires - Vincennes, Série Atachés Militaires (AM), sub o cotă neprecizată, iar copia microfilmată a acesteia se găsește la Arhivele Naționale București, în Colecția de microfilme Franța, Rola 118, cadrele 55-57¹⁰.

Planul a fost executat, judecând după limba inscripțiilor și dată de ofițeri ruși, singurii care în condițiile ocupației puteau desfășura activități de cartografie; pe microfilm nu se văd semnături ale topografului sau desenatorului sau alte elemente în măsură să aducă precizări suplimentare în legătură cu autorii ridicării și transpunerii topografice, dar calitatea acesteia dovedește fără tăgadă opera unui profesionist, care a dispus de mijloacele necesare realizării unei lucrări de o asemenea complexitate.

Planul este alcătuit dintr-un grupaj mai mult sau mai puțin compact de poligoane, care desemnează spațiul ocupat de clădiri și de zonele înconjurătoare acestora, despărțite de străzi. Separat sau în interiorul acestor delimitări sunt marcate principalele clădiri, unele dintre bisericile orașului, reședința domnească de la Curtea Veche și locuințele mai importante (posibil cele în care locuiau ofițerii ruși). Sunt reprezentate drumurile de acces în oraș. Figurează de asemenea râul Dâmbovița și Dâmbovicioara, braț al râului care forma un ostrov¹¹ pe care era amplasată, între altele, biserica Domnița Bălașa și Sf. Nicolae din Prund. Nordul nu este indicat, dar în conformitate cu o practică frecventă în epocă, se localizează cu oarecare aproximație spre baza planului. Scara de tip grafic socotită în stâneni este 1 la 500. Particularitățile de concepție și de realizare grafică îl deosebesc de planurile din 1770, care sunt orientate spre nord și folosesc alt mod de a marca clădirile importante.

Într-un chenar stilizat amplasat în colțul din dreapta sus (privind heraldic) este scris în limba rusă: „Planul orașului București cu indicarea situației împrejurimilor lui, 1772 august 5“, iar sub aceasta, într-un alt chenar, se cuprinde legenda, care, prin intermediul unor litere și cifre, lămurește semnificația și amplasamentul unor puncte de interes din oraș.

Prima categorie de clădiri cuprinde marile mănăstiri din oraș, a căror importanță strategică nu a fost niciodată neglijată. Este de notat că autorul planului era mai degrabă interesat de hanurile acestor mănăstiri (în cazul Colței

¹⁰ Planul nu este semnalat de Al. Ungureanu, *Hărți referitoare la Țările Române în arhivele și bibliotecile pariziene*, în „Revista Arhivelor“, XXXV (1973), nr. 4, p. 639.

¹¹ Despre acesta vezi: P. Cernovodeanu, N. Vătămanu, *Contribuții la vechea topografie a Bucureștilor: Orașul Dâmboviței (sec. XVI-XVII)*, în „Studii revista de istorie“, XII (1959), nr. 6, p. 115-132. Vezi un plan detaliat al zonei la A. Sacerdoțeanu, *Un document cartografic bucureștean din 1803-1805*, în „Materiale de istorie și muzeografie“, IV, 1966, p. 245-255.

este marcat atât hanul (B) cât și m-rea (C) dar și turnul cu toate că acesta nu este nominalizat în legendă) care, prin dimensiunile clădirilor, puteau oferi adăpost, dar puteau constitui și puncte de rezistență în caz de nevoie pentru trupele cantonate în oraș. Așa se explică inserarea în această categorie a Hanului Hereasca¹² ce se găsea amplasat între Hanul Șerban Vodă și Stavropoleos. De consemnat prezența unei construcții patruleter în afara orașului, pe malul stâng al Dâmboviței, cu denumirea Foișor (Poișor)¹³.

Continuă într-o succesiune aproximativă ce urmează sensul invers mersului acelor de ceasornic enumerarea bisericilor în număr de 67¹⁴. Marea lor majoritate nu ridică probleme de identificare, cu excepția celor desemnate doar prin hram și aglomerate în zone în care există sau au existat mai multe biserici cu hramuri identice. Trebuie subliniat faptul că legenda planului înregistrează nu numai bisericile de zid ci și pe cele de lemn, dintre care menționăm câteva: Precupeți - refăcută din zid la 1814¹⁵, Flămânda - refăcută din zid la 1782¹⁶.

Ultima categorie de construcții menționate în plan o constituie casele boierești; șirul acestora continuă numerotarea făcută bisericilor de la poziția 68, care consemnează sub denumirea de Zamok (= castel = palat), reședința domnească de la Curtea Veche, singura clădire civilă de interes public ce figurează în plan, până la numărul 91. Marea majoritate a caselor notate pe hartă sunt amplasate în capătul dinspre Dâmbovița al Podului Mogoșoaiei, în zona Hanului Sf. Ioan și a m-rii Sărindar. Între proprietarii acestora figurează membrii celor mai importante familii boierești din Țara Românească: Cantacuzino, Filipescu, Slătineanu, Mano, Bălăceanu etc. În afară de casele care se regăsesc nominalizate în „Legendă“, pe plan mai sunt figurate și alte clădiri mai mari, între care și deja pomenitul Turn al Colței.

Sunt indicate de asemenea direcția în care pornesc principalele drumuri ce ies din oraș - Brăila, Focșani, Craiova și Giurgiu. Este marcată pe plan, printr-un semn grafic specific, amplasarea podurilor peste Dâmbovița, fără a le

¹² Atestarea la această dată este mult anterioară celei cunoscute prin documente (1830 martie 20) N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor din București*, București, 1961, p. 101.

¹³ La acea dată erau cunoscute în București două construcții numite „Foișor“. Unul construit de Constantin Brâncoveanu pe dealul Lupuleștilor lângă Dâmbovița și altul ridicat de Constantin Mavrocordat alături de casele sale și biserica ridicată de soția sa, biserică ce se va chema Foișor. N. Stoicescu, *Repertoriu*, p. 150. Vezi și N. Stoicescu, *Vechi monumente bucureștene (I. Casa Mavrocordașilor de la Foișor II. Hanul Constantin Vodă)* în „Materiale de istorie și muzeografie“, I (1964), p. 341-354; M. Turcu, C. Marinescu *Foișorul Mavrocordașilor*, în „Materiale de istorie și muzeografie“, VI (1968), p. 119-126.

¹⁴ Mai multe ca în planul din 1770 (63 de biserici, hanuri și m-ri), dar mai puține ca în Planul Ernst (91).

¹⁵ Stoicescu, *Repertoriu*, p. 258.

¹⁶ Ibidem, p. 207.

nominaliza însă. Un element al ambientului, care poate fi remarcat cu ușurință pe plan este prezența unor zone compacte de vegetație care înconjoară orașul pe trei laturi. Zonele cu pomi se regăsesc și în interiorul acestuia, conferindu-i aspectul specific remarcat de călătorii străini ce l-au străbătut în acea epocă. Este de menționat că la baza planului se găsește o însemnare în limba franceză: „Plan de la ville de Bukarest“. În aceeași limbă au fost traduse unele dintre indicațiile privitoare la direcția spre care se îndreaptă drumurile care ies din oraș, fapt ce demonstrează utilizarea acestuia și într-o perioadă ulterioară.

O ștampilă ovală aplicată pe plan furnizează indicații interesante despre felul în care acest document cartografic a ajuns în Franța. Legenda acesteia este: „Ministere de la <defe>nse/ Archives de capt<ures> de la guerre“ și sugerează o posibilă capturare a planului în timpul campaniei lui Napoleon în Rusia, după care urma acestuia a fost pierdută pentru aproape două secole.

LEGENDĂ

A. Mănăstirea Sfântul Gheorghe¹⁷, B. Colțea Mare <Hanul> C. Colțea Mică <M-rea> D. Șerban Vodă E. Hereasca F. Stavropoleos G. Sfântul Ioan H. Zlătari I. Sărindar K. Sfântul Petru <Sfinții Apostoli> L. Mihai Vodă (Mei Vodă) M. Domnița Bălașa N. Sfântul Antim O. <Sfântul> Spiridon <Nou> P. Radu Vodă Q. Mitropolia R. Văcărești S. Cotroceni T. Foișor (Pomșora).

1. Biserica Sfântul Anton¹⁸, 2. Biserica Sfântul Nicolae, 3. Biserica Sfântul Gheorghe <Vechi>, 4. Stelea, 5. Sfânta Vineri, 6. Sfântul Nicolae <Jitnita?>, 7. Tabaci, 8. Dobroteasa, 9. Apostoli, 10. Ceașă <Radu?>, 11. Olteni 12. Sfântul Nicolae <Sârbi> 13. Sfântul Dimitrie 14. Răzvan 15. Sfinți 16. Caimata¹⁹, 17. Popa Radu, 18. Lipcanul, 19. Hagiului (Godzinului), 20. Lucaci, 21. Deleanu, 22. Delea Veche, 23. Popa Nan, 24. Tîrgul de Afară, 25. Pantelimon, 26. Silvestru, 27. Precupeții Mici (Malu precupeți), 28. Logofăt Mușai²⁰, 29. Olari, 30. Oțetari, 31. Malu Popa Petre, 32. Scaune, 33. Manciuului (Monciuului)²¹, 34. Precupeți, 35. Sfântul Ioan, 36. Icoana, 37. Deieni?, 38. Precupeți, 39. Dervași (Dârvari?), 40. Adormirea Maicii Domnului (Uspenia Bogorodițe), 41. Podul de Pământ, 42. Schitu <Maicilor?>, 43. Albă²², 44. Măgurenilor, 45. Cu Brad²³ (Boteanu), 46. Leontului, 47. Enei, 48. Dintr-o zi, 49. Sfântul Ilie, 50. Brezoianu, 51. Sfântul Nicolae <Stejarului?>²⁴, 52. Crețulescului, 53. Elefterie, 54. Sfântul Ilie

¹⁷ Figurează în planul din 1770 sub denumirea St. Georgi.

¹⁸ Zidită la 1735 pe locul actualei Piețe de Flori. Dispărută. Stoicescu, *Repertoriu...*, p. 271.

¹⁹ Dărâmată la sfârșitul secolului XIX, era amplasată în zona pieții C. A. Rosetti.

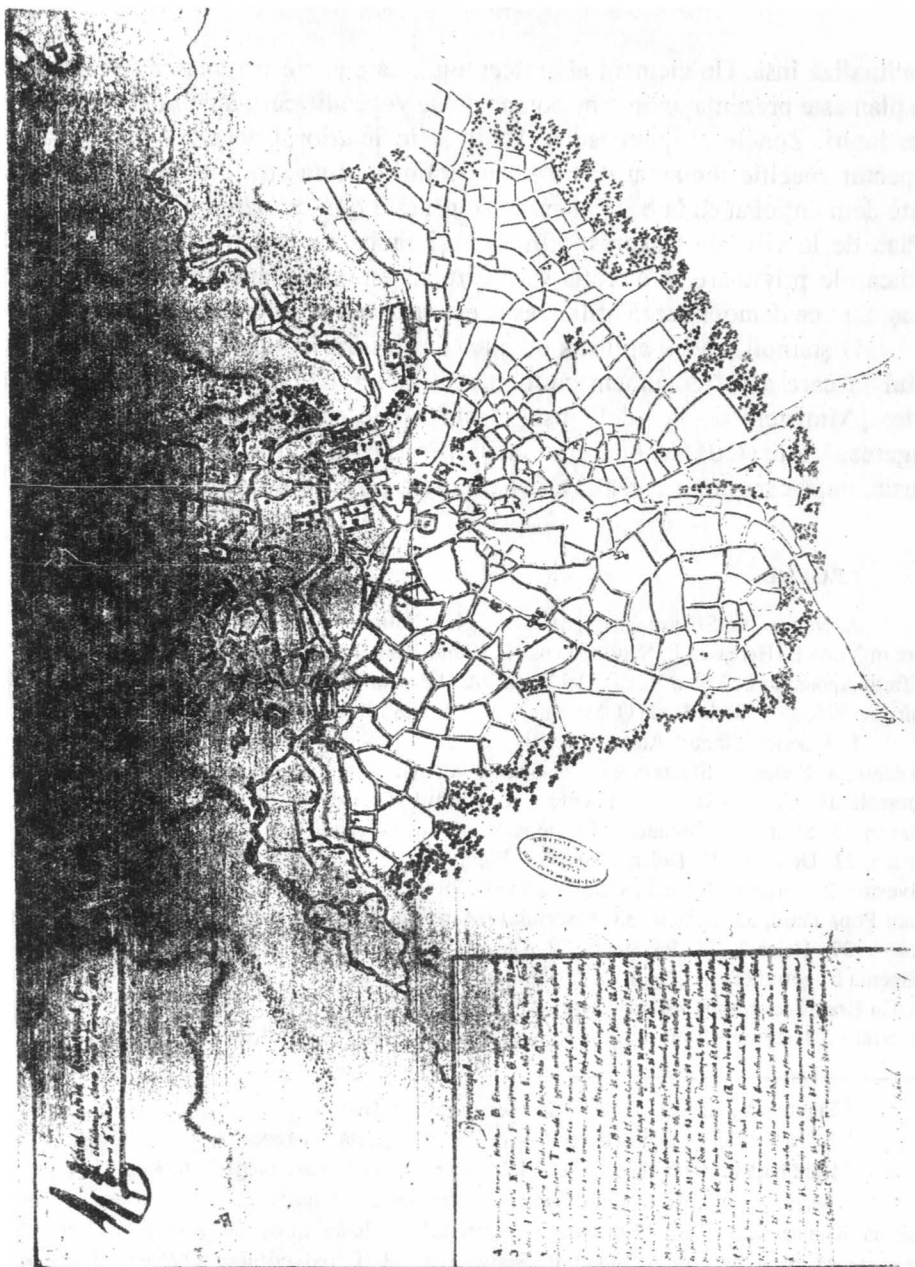
²⁰ Manuscrisul „Archivum Tripartitum Provinciae Bulgariae ...“ a misionarului catolic Blasius Kleoner din 1761 menționează o biserică de lemn „Logofăt Efrem“ cu localizare necunoscută până în prezent, apud P. Simionescu, P. Cernovodeanu, *Cetatea de scaun a Bucureștilor*, 1976, p. 62, nota 116.

²¹ Mai bine cunoscută sub denumirea Biserica Batiștei.

²² De pe Podul Mogoșoaii, zisă și a Vișichii. C. C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, București, 1979, p. 307.

²³ Existau în epocă două biserici cu denumirea „Brad“: biserica Boteanu sau „Biserica cu Brad“ și biserica de lemn Bradu-Stoian Stoicescu, *Repertoriu...*, p. 176-177.

²⁴ G. D. Florescu afirmă că aceasta are hramul Sf. Mina, *Op. cit.*, p. 27.

<Gorgani>, 55. Sfântul Nicolae <Șelari>, 56. La Șerban Vodă²⁵, 57. Sfântul Dimitrie <de jurământ sau Bălăceanu>, 58. Sfântul Nicolae <din Prund>, 59. Sfântul Ilie <de pe Podul

²⁵ Biserică ridicată de Șerban Cantacuzino la 1686, devenită ulterior „a Măgureanului” (alta decât Schitul Măgureanu) în urma refacerii din zid de către Părvu Cantacuzino, dărâmată la sfârșitul secolului trecut. G. D. Florescu, *op. cit.*, p. 33; Gh. Crutzescu, *Podul Mogoșoai*, București, 1986, p. 47; 227, nr. 83.

Calitii>, 60. Sfântul Nicolae, 61. Sfântul Nicolae, 62. <Sfânta> Ecaterina, 63. Slobozia, 64. Flămânda <sau biserica Săracă>, 65. Ștefan, 66. Mitropolitului (Mitropola), 67. Spiridon <Nou>, 68. Curtea Domnească (Zamok), 69. Casa boierului paharnicul²⁶, 70. Casa banului Filipescu²⁷, 71. Casa boierului Racoviță²⁸, 72. Casa lui Chiriță Pantazi, 73. Casa Filipescului²⁹, 74. <Casa> lui Constantin vătaf Pantazi³⁰, 75. Casa cneazului Măgureanu Cantacuzino³¹, 76. <Casa> lui Tudor Vasie?, 77. <Casa> lui Luca Fălcoiu, 78. <Casa> lui Iurie Mano, 79. <Casa> lui Mătei Căcereanu?³², 80. <Casa> lui Ioan Slatina <nu>, 81. <Casa> Kolenlescului (Golescului)?, 82. <Casa> spătarului Dino³³, 83. <Casa> lui Constantin, 84. <Casa> lui Constantin Catargiu (Katarjina)³⁴, 85. <Casa> Crețulescului³⁵, 86. Căpăreanu?, 87. <Casa> boierului Bălăceanu³⁶, 88 <Casa> spătarului Tudorache, 89 ...* 89. <Casa> spătarului Topliceanu^{37 37}, 91. Casa boierului Slătineanu.

²⁶ La nord de Hanul Sf. Ioan posibil casa lui Nicolae paharnicul Cernovodeanu. Figurează și în planul din 1770 la litera H. I. Ionașcu op. cit., p. 129; Teodora Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea. Liste cronologice și cursus honorum I-IV*, în „Revista Arhivelor“ an XLIX (1972), nr. 1-4, indice vol. IV, sub voce.

²⁷ Pană Filipescu mare ban între 1770 și 1774, mort la 1792. Teodora Rădulescu, op. cit., indice vol. IV, sub voce. O proprietate a Filipeștilor în această zonă este atestată încă de la 1666 într-o hotărnicie a m-rii Sf. Ioan, ca aparținând unui alt Pană Filipescu spătarul G. Nicolaisa, *Trei acte bucureștene din veacul al XVII-lea*, în „Bucureștii vechi“ an I-V, 1930-1934, p. 103-104.

²⁸ Dumitrașco Racoviță, mare vistier la 1772. Teodora Rădulescu, op. cit., indice vol. IV, sub voce. Casa figurează în planul din 1770 marcată cu litera G. I. Ionașcu op. cit., p. 129. Despre casele lui de pe Podul Mogoșoaii G. D. Florescu, *Din vechiul București. Biserici czrți boierești și hanuri după planuri inedite de la sfârșitul veacului al XVIII-lea*, București, 1935, p. 118.

²⁹ Probabil Pană Filipescu mare ban, care avea o casă pe Podul Mogoșoaii G. D. Florescu, op. cit., p. 113. Aceasta era amplasată între casele racoviță la sud și cantacuzino la nord (marcată cu litera E pe planul din 1770) I. Ionașcu, op. cit., p. 129.

³⁰ Constantin Pantazi Câmpineanu, lângă Hanul Șerban Vodă marcată cu litera K pe planul din 1770. I. Ionașcu, op. cit., p. 129.

³¹ Este casa banului Mihail Cantacuzino - Măgureanu cel care se va refugia în Rusia în 1774, deoarece în planul din 1770 casa aparține P<incipis> Michaeli Cantacuzetti“ (marcată cu litera E). I. Ionașcu op. cit., p. 129; Teodora Rădulescu, op. cit., indice vol. IV, sub voce.

³² La nord de m-rea Sărindar.

³³ Posibil Dinu (Constantin) Crețulescu care avea casele pe Podul Mogoșoaii. G. D. Florescu, op. cit., p. 116.

³⁴ Probabil a urmașilor marelui Constantin Catargi (care murise în 1768) Teodora Rădulescu, op. cit., indice vol. IV, sub voce. casa figurează în planul din 1770 la litera M. I. Ionașcu op. cit., p. 129.

³⁵ Un alt Crețulescu care avea casele la nord de biserica Crețulescu.

³⁶ Probabil Ioniță (lanache) Bălăceanu, mare clucer 1770-1774. teodora Rădulescu, op. cit., indice vol. IV, sub voce.

* Pată pe microfilm.

³⁷ Ștefan Topliceanu mare spătar 1769; 1770-1773. Teodora Rădulescu, op. cit., indice vol. IV, sub voce.

IMAGINAR ȘI REALITATE ÎN REPREZENTĂRILE ORAȘULUI ROMÂNESC DIN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI AL XVIII-LEA

SIMION CĂLȚIA

Călătorii străini care trec prin Țările Române în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea afirmă în nenumărate rânduri că orașele din Principatele extracarpatice au aspectul unor sate. Trei argumente apar în mod frecvent sub pana lor ca justificare pentru această explicație. Primul este lipsa zidurilor de incintă, a fortificațiilor: „orașul [Iași - n.n.], care deși este capitală, sau oraș de scaun al Moldovii, sediul domnilor, toțuși nu are nici o întăritură în jurul său, peste tot se poate intra și ieși”¹. Arhitectura și materialul de construcție utilizat pentru clădirea caselor contribuie și ele la crearea unei imagini rurale: „Când ne aflam noi la Târgoviște tocmai își clădeau casele; dar ce case? O mică împrejmuire de gard, de jur împrejur lipit pe dinafară și pe dinăuntru cu lut frământat și cu o portiță, și atâta tot; nu fac prea mare cheltuială cu construirea caselor”²; sau, un secol mai târziu „am privit orașul din depărtare, care de aici se înfățișa ca și cum s-ar înșirui câteva rânduri de colibe de ciobani, acoperite cu scânduri”³. Tipul particular de urbanism pe care îl întâlnesc aici, caracterizat de extinderea orașului pe orizontală și de raportul spațiu construit/spațiului liber (curți, grădini etc.) net favorabil celui din urmă este un alt argument dintre cele care contribuie la crearea unei imagini rurale pentru orașul românesc: „Casele sunt clădite pe niște dealuri și risipite și pe locuri netede, fără ulițe, fără nici o rânduială, și de n-ar fi atâtea biserici și mănăstiri, care cu totul trec bine de cincizeci, ar aduce mai curând a sat mare decât a oraș, din cauza lipsei sale de rânduială, măcar că numără peste șase sute de locuințe. [...] În mijlocul orașului sunt vreo două, trei ulițe adevărate unde locuiesc negustorii, dar afară

¹ *Călători străini despre Țările Române*, București, Editura Academiei, 1971-1997, vol. V, 116; vezi și p. 75, 232, 281, vol. VI, p. 715, vol. VIII, p. 343, 345 etc.

² *Idem*, vol. V, p. 217.

³ *Idem*, vol. VIII, p. 278, vezi și vol. IV, p. 337, 375, vol. V, p. 35, 75, 86, 233, 234, 487, 610, vol. VII, p. 224, 260, 298, 425, vol. VIII, p. 196, 199, 279, 281 etc.

de acestea nu mai sunt altele, și numai în aceste locuri recunoști că trebuie să fie un oraș⁴. Lista argumentelor este mai lungă (modul de pavare al străzilor, prezența episcopiei etc.), dar acestea trei sunt importante pentru demersul nostru pentru că ele pot fi comparate cu reprezentările de orașe românești din epocă și pentru că ele sunt cele mai frecvent menționate de călătorii străini.

Cu atât mai frapantă apare imaginea orașelor românești în gravurile timpului. Zidurile de incintă sunt aproape nelipsite, aspectul clădirilor nu are nimic de-a face cu ce ar fi putut cineva vedea în epocă în orașele românești și sugerează că avem de-a face cu construcții de cărămidă sau piatră, nu în ultimul rând, clădirile sunt înghesuie una într-alta, precum în orașele occidentale. Este exact opusul descrierilor lăsate de călătorii străini care străbat Principatele în aceste două veacuri. În plus, mai trebuie menționate și alte elemente ce nu își au locul în orașele românești: palmierii, cămilele, semilunile din vârful clădirilor, îmbrăcămintea orientală a personajelor care colorează avanscena unora dintre reprezentări. Toate aceste elemente i-au făcut pe istorici să considere că avem de-a face cu reprezentări fanteziste, care nu au nici o legătură cu realitatea orașelor românești.

În fapt, aceste gravuri sunt cât se poate de realiste, ele vorbesc însă în alt limbaj decât cel contemporan, „fotografic“. În primul rând, trebuie observat că ele sunt apărute în mare măsură în diverse periodice din Europa Occidentală și, ca atare, ele sunt destinate unui public care, în general, nu are decât vagi cunoștințe despre realitățile din această parte a lumii. În al doilea rând, există o tipologie după care se execută aceste reprezentări.

Toate aceste gravuri conțin un număr de elemente comune. Unele dintre ele - cum ar fi prezența unor munți sau coline înalte în fundal, ori mobilitatea spațiului din fața orașului cu personaje și animale - fac parte din arsenalul comun tuturor reprezentărilor urbane de epocă și nu vom insista asupra lor. Alte aspecte însă sunt definitorii pentru înțelegerea limbajului prin care aceste reprezentări transmit informația. Zidul de incintă, stilul de construcție al caselor (și mai ales prezența unor edificii masive, impozante), densitatea lor, toate aceste elemente descriu un oraș. Ele sunt chemate a-i spune privitorului (fie el alfabetizat sau nu) care este statutul localității respective, și aceasta nu o pot face decât cu ajutorul unor elemente care sunt intrate în mentalul colectiv ca definitorii pentru acest termen.

Nu este deloc întâmplătoare, și cu atât mai puțin eronată, prezența permanentă a zidului de incintă în jurul orașelor românești. Până către sfârșitul secolului al XVIII-lea, în Europa Occidentală, zidul este cel mai important element definitor al urbanității, că avem de-a face cu gravuri, cu imaginea

⁴ *Idem*, vol. VIII, p. 343; vezi și vol. VII, p. 357, vol. VIII, p. 199, 372 etc., Paul Simionescu, Paul Cernovodeanu, *Cetatea de scaun a Bucureștilor*, București, Editura Albatros, 1976, p. 63, 67.

orașenilor despre propriul lor oraș sau de articole de dicționar⁵. Chiar ierarhia urbană este constituită în funcție de amploarea incintei fortificate (orașul Poitiers fiind, prin urmare, considerat al doilea oraș francez). În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, criteriul zidului de incintă își pierde din importanță, fiind înlocuit de importanța demografică și economică a localității respective (prin urmare, despre Poitiers se spune acum că are a doua incintă ca lungime din Franța, dar că este subpopulat pentru întinderea sa)⁶. Această schimbare are mai multe cauze - pacea internă, ascensiunea economică etc. - și ea afectează mentalul colectiv nu numai la nivelul dicționarelor. La Nîmes, Marsilia sau Caen, în secolul al XVII-lea integritatea zidurilor este considerată de către autoritățile locale ca fiind esențială pentru prosperitatea orașului, în a doua jumătate a secolului următor, în aceleași orașe, aceleași autorități demolează fortificațiile considerate ca fiind stânenitoare pentru libera circulație a oamenilor și mărfurilor⁷. Unui public care definește orașul în acești termeni i se adresează vedutele cu orașe românești.

O gravură reprezentând un oraș din Moldova sau Țara Românească așa cum era el, nu ar fi făcut decât să provoace confuzie, ar fi fost ininteligibilă, prin lipsa acelor elemente cheie care defineau urbanul. În consecință, nu este de mirare că tocmai acele elemente care îi fac pe călătorii străini să compare orașele românești cu niște sate, lipsesc sau sunt înlocuite cu opusul lor, ele fiind contrare imaginii pe care societatea occidentală și-o făcea despre urbanitate și deci, chiar dacă ar fi fost cunoscute de desenatorul respectiv, ele nu ar fi putut fi inserate într-un discurs ce urmărea să spună că *acesta este un oraș*.

Cămila, hainele turcești, semilunile, palmierii și alte elemente orientale prezente în aceste gravuri nu sunt nici ele întâmplătoare și cu atât mai puțin eronate. Așa cum elementele de urbanism aveau rolul de a preciza într-un limbaj accesibil privitorilor cărora le erau destinate statutul localității respective, aceste elemente ce țin de geografia naturală sau de cea culturală au rolul de a localiza respectiva localitate undeva în vastul spațiu al orientului otoman, în care și Principatele erau considerate a fi incluse. O localizare mai precisă nu era posibilă cu definițiile ce existau în limbajul utilizat de reprezentările grafice ale timpului:

Intrarea principelui de Saxa-Coburg în București la 1789 este un eveniment de la care ni s-au păstrat ceva mai multe reprezentări, gravuri sau desene alb-negru și color, răspândite prin diversele publicații ale epocii [imaginile 7-11]. Trebuie remarcat să suntem deja într-o perioadă în care rolul definitor al zidului de incintă este pe cale de a fi înlocuit de criterii demografice și economice. Prin urmare, în două din cele cinci reprezentări pe care le-am studiat

⁵ Pentru o discuție mai amplă, vezi Bernard Lepetit, *Le villes dans la France moderne (1740-1840)*, Paris, Albin Michel, 1988, p. 61 și următoarele.

⁶ *Idem*, p. 61.

⁷ *Idem*, p. 63.

(a șasea fiind o copie fidelă după una dintre acestea), nu apar ziduri de incintă, ci un oraș deschis într-un caz și o palancă de lemn în altul. Celelalte trei prezintă niște orașe puternic fortificate, ce pot fi plasate oriunde în Europa centrală cel puțin. Pentru restul elementelor, conformitatea cu modul de a raționa este evidentă.

Una dintre gravurile menționate merită, totuși, o atenție aparte. Palanca de lemn, care poate fi foarte bine gardul ce mărginea curțile caselor, arhitectura caselor, prezența arborilor și, nu în ultimul rând, costumele personajelor, ne fac să presupunem că autorul ei (Paulus Petritsch) cunoștea într-o anume măsură realitățile locului [imaginea 10]. Destul de probabil că avem de-a face cu una din primele desene „realiste“ sau „naturaliste“, care - consecință a modificărilor de mentalitate din societatea occidentală - vor elimina treptat vechiul mod de a transmite informația prin intermediul imaginilor și vor face o carieră de excepție în secolul al XIX-lea, devenind adevărate „fotografii“ avant la lettre.

Nu trebuie să considerăm că această situație este specifică numai Țărilor Române. Nu voi menționa aici - dintre multele exemple posibile - decât cazul Lisabonei la 1755. Dintre foarte numeroasele reprezentări grafice ale acestui eveniment care a impresionat puternic cunoștințele contemporanilor, doar șase sunt făcute după natură, „realiste“, toate celelalte se mulțumesc să reprezinte imaginea orașului după cutremur, utilizând același limbaj simbolic ce trebuie să transmită o realitate tip și nu detaliile sale concrete⁸.

În concluzie, reprezentările orașelor românești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea sunt făcute într-un limbaj simbolic, în care diferitele elemente constitutive ale imaginii au rolul de termeni definind categorii. Acest mod de transmitere a informației, ce amintește mai curând de logica unei scrieri hieroglifice, nu are nimic de-a face cu realitatea „fotografică“ a reprezentărilor din secolul următor.

Ilustrațiile sunt preluate după A. Corbu, *Bucureștii vechi*, București, 1935, cu excepția nr. 5, care este după G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, București, Socec, 1899. Ne-am limitat numai la București din considerente tehnice, ținând de calitatea reproducerilor disponibile.

1. Bucureștiul la 1717, gravură dintr-o publicație de epocă.

⁸ José-Augusto França, *Une ville des Lumieres, la Lisabonne de Pombal*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1965, p. 52.

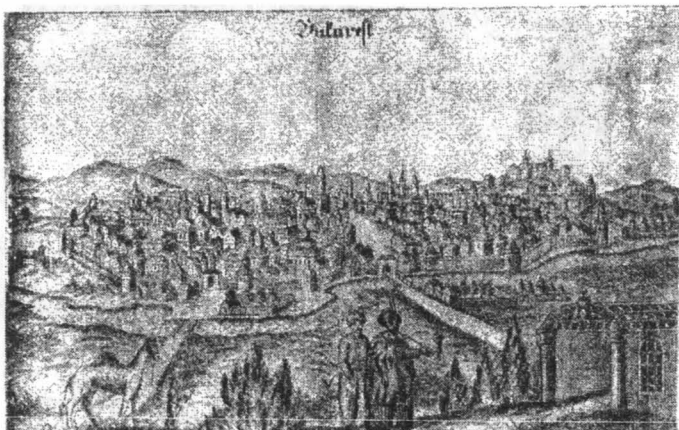

Prospekt der Stadt Bukarest in der Wallachei.

2. Bucureștiul la începutul secolului al XVII-lea, gravură dintr-o publicație de epocă.

3. Bucureștiul al începutul secolului al XVIII-lea, gravură dintr-o publicație de epocă.

4. Bucureștiul la începutul secolului al XVIII-lea, gravură dintr-o publicație de epocă.

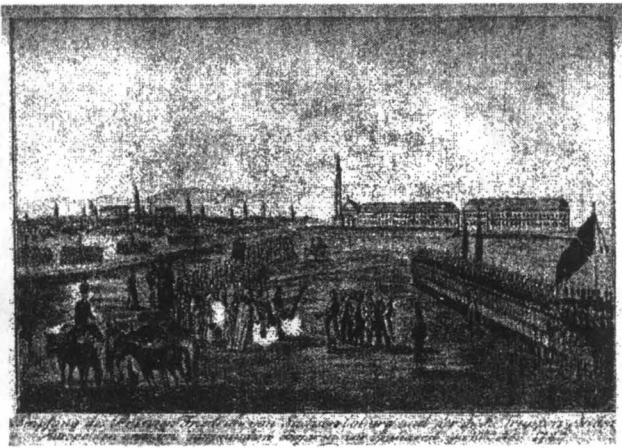

BUCAREST in Altstadt am der Fluss Donau

5. Bucureștiul în secolul al XVIII-lea.

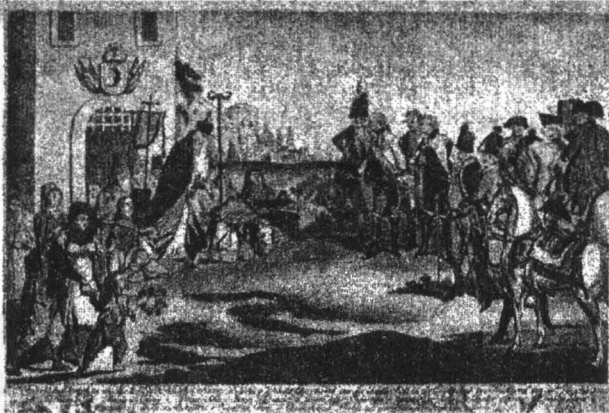
6. Prinderea lui Nicolae Mavrocordat la Curtea Veche de către generalul austriac Stainville, la 14/25 nov 1716, gravură din epocă.

7. Intrarea principelui de Saxa-Coburg în Bucureștiul la 1789, gravură dintr-un periodic al epocii.

8. Intrarea principelui de Saxa-Coburg în Bucureștiul la 1789, gravură de Anton Balzer.

9. Intrarea principelui de Saxa-Coburg în Bucureștiul la 1789, gravură dintr-un periodic al epocii.

10. Întâmpinarea marelui principe de Saxa-Coburg de către mitropolitul și boierii țării, la intrarea lui în București la 10 nov 1879, gravură de Paulus Petritsch.

11. Bucureștiul la 1841, văzut de la Curtea Arsă (Dealul Arsenalului), litografie de Eug. Ciceri.

IMPRESIUNI FUGARE DESPRE SENSURILE DEVENIRII UNUI PRINCIPE IDEAL FIGURA LUI CONSTANTIN BRÂNCOVEANU ÎN CARTEA ȘCOLARĂ DE ISTORIE

MIRELA-LUMINIȚA MURGESCU

Sfârșitul tragic al lui Constantin Brâncoveanu i-a asigurat acestuia un loc oarecum privilegiat în memoria colectivă. Sfârșitul său a însemnat începutul unei eternități prin care personajul a intrat în galeria de eroi exemplari meniți a educa și a construi solidarități. Și cum în epoca școlii obligatorii - care în societatea românească a început cam la un secol și jumătate după sfârșitul Brâncoveanului - manualele școlare sunt unele dintre principalele depozitare sociale ale memoriei colective, ne-am întrebat care a fost imaginea selectată pentru a fi transmisă prin intermediul școlii și care erau valorile ce se considera că trebuiau educate cu ajutorul acestui personaj istoric.

Deși lungă sa domnie nu a consemnat spectaculoase conflicte militare și deși - exceptând momentul supliciului - anvergura istorică pare a lipsi din destinul său, este remarcabilă importanța pe care autorii de manuale o acordă acestui domnitor. De exemplu, în manualul lui Grigore Cristescu se precizează că în ceea ce privește domniile tratate în lecția *Principatele Române de la moartea lui Matei Basarab până la domnia fanarioșilor*, acestea "se vor propune ca lecturi facultative, în afara de Constantin Brâncoveanu" care este obligatoriu de studiat¹. Ce spunea în secolul al XIX-lea programa școlară? Dacă, potrivit programei pentru școala primară din anul 1864, elevii urmau să studieze la școlile sătești "memorisațiuni din biografiile Domnilor români celor mai renumiți", iar la școlile urbane, atât băieții, cât și fetele urmau să studieze timp de doi ani (clasa a III-a și a IV-a), o "prescurtare de istoria României până colonizarea Daciei" și o

¹ Gr. Cristescu, *Manual de istoria Românilor, curs ușor și metodic pentru școlile primare*, Iași, 1877, p. 117. Precizăm că lecția se referă atât la Moldova, cât și la Țara Românească.

"prescurtare de istoria României de la colonizarea Daciei până în zilele noastre", odată cu programa pentru școlile sătești din anul 1878 ei urmau a "citi și reciti biografiile" lui Traian, Decebal, Radu Negru, Dragoș, Alexandru cel Bun (în prima parte) și în partea a doua a cursului Vlad V, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Petru Rareș, Mateiu Basarab, Vasile Lupu, Constantin Brâncoveanu, Grigore Ghica, Tudor Vladimirescu. Remarcăm faptul că domnitorul nostru este prezent în programele școlare, așa cum nu va lipsi nici din manuale, unde în perioada 1860-1914 ocupă un procent mediu de 1,87% din economia manualelor².

• Cunoștințele difuzate despre Brâncoveanu sunt de regulă aceleași în mai toate manualele consultate. Ele au un caracter preponderent evenimential politic și se pot grupa pe câteva teme mari, cum ar fi relațiile cu Imperiul Habsburgic și victoria de la Zărnești, controversata atitudine față de Rusia lui Petru I, mazilirea și executarea domnitorului. Acestora li se adaugă informații culturale legate de ctitoriile sale de la Horezu și Sfântul Gheorghe Nou din București, întemeierea de școli, spitale și așezăminte de utilitate publică, tipărirea de cărți românești. "Constantin Brâncoveanu se sili din toate puterile a îndrepta starea țării sale. Făcu legiuri bune, zidi mânăstiri ca Horezu din Râmnicu-Vâlcea, înfrumuseță Bucureșcii, făcu palatul domnesc de lângă Mitropolie, spitalul, școala și frumoasa biserică Domnița Bălașa, înfrumuseță de asemenea Târgoviștea și alte orașe, îngriji de școli și altele"³. În schimb, problemele economice și sociale sunt pomenite numai cu totul și cu totul izolat.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea observăm în tratarea subiectului două direcții principale: una favorabilă, împărtășită de cei mai mulți autori, caracteristică mai ales manualelor pentru școala primară, și una defavorabilă, având ca principal promotor pe Grigore Tocilescu, secondat mai pe înțelesul elevilor de profesorul Grigore C. Buțureanu.

Poziția lui Tocilescu se constituie într-un aspru rechizitoriu la adresa lui Brâncoveanu. Încă de la început el arată că Brâncoveanu, făcând parte din "acea partidă de boieri care doreau pacea cu orice preș, fie chiar cu robia și rușinea țării", a participat la otrăvirea unchiului său Șerban Cantacuzino pentru a pune mâna pe domnie⁴. Dar principalul reproș care i se face domnitorului este acela că în 1711, când ar fi putut elibera țara dacă s-ar fi alăturat țarului în lupta antiotomană, a dus o politică ezitantă pricinuind înfrângerea creștinilor⁵. În

² Mirela-Luminița Murgescu, *Galeria națională de personaje istorice în manualele de istorie din școala primară (1859-1900)*, în *Mituri istorice românești*, sub direcția lui Lucian Boia, București, 1995, p.37.

³ A. M. Michaelescu, *Istoria Țării Românești*, pentru clasele a III-a și a IV-a rurală și a III-a urbană sau cursul mediu conform programei în vigoare, Ploiești, 1894, p.70-71.

⁴ Grigore G. Tocilescu, *Manual de istoria română pentru școlile secundare de ambe-sexe*, București, 1894, p.136-141.

⁵ *Ibidem*, p.139.

contextul frământatului secol al XIX-lea românesc, secol al valorizării acțiunilor energice pentru salvarea patriei, nehotărârea unui Brâncoveanu era reprobabilă. Condamnând politica domnitorului, etichetând-o ca trădătoare din moment ce povestește că Brâncoveanu ar fi fost cel care l-a chemat pe țar și ar fi încheiat cu acesta un tratat prin care s-ar fi angajat să-l sprijine necondiționat, Tocilescu îi opune acțiunea energetică a lui Dimitrie Cantemir, care a luptat și a suferit pentru țară⁶. Nu trebuie omis faptul că Tocilescu avea o relație privilegiată cu memoria lui Dimitrie Cantemir, și că reproșurile aduse de el par deseori un fel de ecou târziu al criticii cantemiriene la adresa lui Brâncoveanu⁷. În acest contrast alb-negru tipic nu mai era decât un pas până la a spune că Brâncoveanu era de fapt nepăsător la soarta poporului. Și dacă Tocilescu ezită totuși să ianseze și această învinuire, emulul său, Grigore C. Buțureanu scrie energic: "Când vremi grele cad asupra țării: Lăcuste, secetă, ciumă și altele de acestea, domnul este puțin simțitor la pierderea norodului său, căci zic cronicarii, pe când neagra sărăcie aducea pe țăran să pribegească, ascunzându-se prin munți, păduri și peșteri de frica dărilor și a ciumei, domnul petrecea la moșiile sale sărbătorind cu mari cheltuieli nunți și praznice, ca și cum între țară și domn nu era nici o legătură. Pe când țăranul de sărăcie pribegea, domnul depunea bani spre siguranță la băncile din Viena și Veneția. În vremi liniștite Brâncoveanu caută să întemeieze sate pentru a popula țara, însă aceste sate sunt domnești, iar sătenii sunt ostașii țării, pe care domnul nu mai voia să-i ție pe cheltuială, îi așeza prin satele sale și-i făcea rumâni sau iobagi"⁸.

Această poziție este însă oarecum izolată, fără prea mare ecou în epocă. Majoritatea autorilor de manuale se înscriu pe linia clasică inițiată de Aaron Florian, August Treboniu Laurian sau V. A. Urechia, schițând un portret favorabil lui Brâncoveanu, "ultimul Basarab", "ultimul reprezentant al domniei naționale", ultimul punct de lumină înaintea veacului fanariot. Autorii de manuale îl consideră un "bărbat înțelept, curajos, mare politic și foarte religios"⁹, și chiar dacă totul nu a fost pozitiv în timpul domniei sale, neajunsurile s-au datorat timpurilor grele. "el era un bărbat cu multe calități bune; dar intrigile ce se puneau la cale îl ținură în necontenită frământare..."¹⁰.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Cf. Dimitrie Cantemir, *Opere complete. Vol. VI. Tomul II. Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor. Memorii către Petru cel Mare (1717 și 1718)* (ed. critică de Paul Cernovodeanu), București, 1996, p.77-101.

⁸ Grigore C. Buțureanu, *Istoria Românilor pentru licee, școlile normale și seminarii*, Iași, 1895, p.334.

⁹ Alexandru Popescu-Cernica, *Primele elemente din istoria Românilor*, cartea a II-a, București, 1893, p.108.

¹⁰ B. B. Secăreanu, *Prescurtare din istoria Românilor lucratu pentru elevii scoaleloru primare de ambe-sexe*, ed.X, 1893, p.93.

De unde totuși locul fruntaș atribuit acestui personaj în desfășurarea istoriei românești? Răspunsul este simplu și ușor de înțeles. Într-o epocă considerată a fi o glorioasă renaștere națională, o reînviere din cenușa veacului fanariot, Constantin Brâncoveanu, "marele Martyr al României", cum îl aprecia Heliade-Rădulescu¹¹, poartă cu sine mândria de a fi ultimul reprezentant al domniei naționale înaintea "calamităților" din veacul următor. Cumplita sa moarte îl ridică din plătudinea unei domnii comune și-l înalță în ochii autorilor de manuale în lumea eroilor tragici ai neamului românesc. Sfârșitul "ultimului ram din tulpina Basarabilor"¹², cum era considerată a fi familia Brâncoveanu, trebuia să reprezinte în ochii cititorului nu numai o cumplită pedeapsă, ci un atentat la însăși ființa națională a românilor. De aceea, un autor de manuale nu ezită să afirme "...trebuie să-l plângem ca pe un domn român, persecutat și ucis de streini"¹³. El este o victimă a dușmanilor românilor, căci așa cum afirmă un prolific autor de manuale școlare, se pare de mare succes în epocă, "fanariotul Nicolae Mavrocordat era nu numai dușmanul personal al lui Brâncoveanu", ci "inimicul românilor în genere"¹⁴. Pentru unii dintre autori, familia Brâncoveanu devine exponenta unei bine valorizate politici naționale, în timp ce Cantemireștii și Cantacuzinii "își deteră mâna spre a închina țerile la Potentații din Europa"¹⁵.

Prezentarea execuției dă naștere la o serie de scene dramatice, micul discurs final dintr-o serie de manuale¹⁶ era destinat creării în sufletul elevilor a unei puternice stări emoționale. Remarcăm că episodul refuzului de a se turci, episod vehiculat intens atât de tradiția cultă, cât și de folclor și de diferitele

¹¹ Ion Heliade-Rădulescu, *Prescurtare de Historia Românilor sau Dacia și România*, București, 1861, p.188.

¹² Gr. Cristescu, *op. cit.*, p.126.

¹³ G. Hrisoscoleu, *Elemente de istoria Românilor pentru clasele primare de ambe-sexe*, Galați, 1875, p.108.

¹⁴ M. C. Florențiu, *Noțiuni de istoria românilor*, ed.II, București, 1872, p.93; "fanariotul Nicolae Mavrocordat, inamicu neîmpăcatu al Românilor, și în particular al lui C. Brâncoveanu (B. Drăgoșescu, *Extractu din istoria Româniloru pentru usulu școloloru primarie de ambele-sexe*, Ploiești, 1874, p.61); "Nicolae Mavrocordat, om cruđu, cupidu și inamicu de moarte al Românilor" (Pr. C. Moșescu, *Primele cunoșcințe de Istoria Românilor, combinate pe scurtu după istoria D-lui I. Heliade Rădulescu*, Brăila, 1873, p.103).

¹⁵ Pr. C. Moșescu, *op. cit.*, p.102.

¹⁶ A. T. Laurian rămâne la un nivel mai sobru: "Fiți cu inimă, fii mei, noi am piedut totul pe această lume, încai să ne mântuim sufletele și să ne spălăm păcatele în sângele nostru" (August Treboniu Laurian, *Elemente de istoria românilor pentru classile primarie*, București, 1859, p.125) în timp ce Heliade-Rădulescu găsește un nou prilej de a-și încerca pana în exaltări: "Curagiul aqwestui martyr s-a văzut la moarte înaintea securii carneficelui. <<Fiii mei, zise către ginerele și fiii sei, am perđut tot; să nu ne perđem și sufletul; sufletul învins înaintea pericolului este un suflet pierđut. Credință și curagiu dară, și fiă numele Domnului bine-cuvântat! Fie sângele nostru spre spălarea păcatelor năstre, iar nu spre pedeapsa inemicilor nostri!>>... Quine e tată va putea pricepe durerea și mărirea sufletului aqwestui părinte." (*op. cit.*, p.188).

creații inspirate de acesta, apare în manuale după 1878. "Cel mai tânăr /fiu/ - povestește A. D. Xenopol - Matei înspăimântat, se aruncă în genunchi înaintea călăului jurând a se face turc, numai să i se dea viața. Brâncoveanu, a cărui inimă se înpietrise de durere, îndreptându-se către fiul său îi spune: «mai bine mori în legea ta decât să trăiești Turc». Copilul plecă capul pe trunchiul după care în sfârșit călăul puse capăt vieții și suferinței lui Brâncoveanu însuși"¹⁷. Este de remarcat faptul că acest episod capătă mai puțin o coloratură religioasă, cât mai ales una națională, refuzul turcirii fiind asimilat unui refuz de a-și trăda poporul, legea străbună. Și astfel, Serafim Ionescu conchide "vedem că Brâncoveanu a fost un domn bun care ținea la țara și religiunea sa", și "tot Românul e dator să facă ca Brâncoveanu în asemenea mărețe împrejurări"¹⁸. Domnitorul devine un model pedagogic. "Tăria lui ne învață că trebuie să ținem la neamul și credința noastră"¹⁹.

Simpatia vădită a autorilor a autorilor pentru acest personaj se manifestă și în tonul de satisfacție cu care redau sfârșitul lui Ștefan Cantacuzino, "care fu numit domn în locul lui Brâncoveanu! Însă după faptă și răsplată, căci nu trecură nici doi ani și fu și dânsul ucis tot în acel chip și loc... Proverbul «cine sapă groapa altuia cade și el într-însa» se adeverește cu Ștefan Cantacuzino"²⁰.

Personajul urmează în linii mari aceleași direcții și în manualele școlii primare din anii interbelici, fiind considerat un domnitor "înțelept, curajos și foarte religios"²¹. Ceea ce se remarcă este o vizibilă deplasare de accent spre latura creștină a personalității sale. Într-un manual școlar, e drept tipărit la Blaj, chiar la începutul lecției se afirmă: "a murit moarte de martir pentru legea creștinească", fiind el "om cu tregere de inimă către țară. A fost milos către săraci, darnic și mai presus de toate, bun creștin". Comportamentul său este încadrat cu precădere universului moral creștin, autorii amintind faptul că a fost "mare strângător de averi", dar "nu și-a pus șapte lacăte pe averi, cum fac alți bogăți, ci miluia săracii, ridica mănăstiri și biserici întru mărirea lui Dumnezeu. Bisericile le împodobeau cum știa mai frumos", "plătea doctori la bolnavi și le aducea leacuri pe cheltuiala lui". În același manual, o pagină întregă este dedicată relatării sfârșitului tragic al domnitorului, accentul căzând pe cuvintele acestuia ca un testament: "mai bine mort creștin, decât viu păgân"²². În concurența cu Dimitrie

¹⁷ A. D. Xenopol, *Istoria Românilor pentru gimnaziile și licee*, Iași, 1886, p.133-134.

¹⁸ Serafim Ionescu, *Istoria română (Legende naționale)*, partea a II-a, 1892, p.86.

¹⁹ N. Scurtescu, *Prescurtare din istoria Românilor pentru școala primară*, București, 1878, p.43.

²⁰ Serafim Ionescu, *op.cit.*, p.96; "Așa răsplătește Dumnezeu aceluia care caută să se ridice făcând rău altora" (C. Gallin, *Lecțiuni din istoria Românilor pentru școlile primare*, ed.III, București, 1893, p.150.

²¹ Paraschiva Kiss, Sabin Mureșan, *Istoria Românilor pentru școlile primare*, Cluj, 1924, p.50.

²² Toma Cocișiu, *Istoria Românilor*, pentru clasele V-VI (primare programa veche) și pentru clasa IV (programa nouă) pentru școlile de ucenici și adulți, pentru sătenii și orășenii cari n-au avut fericierea să citească la școală faptele străbunilor, Blaj, 1926, p.46.

Cantemir, de data aceasta, Brâncoveanu este învingător pentru că celui din urmă îi sunt dedicate doar 7 rânduri neutre și sumare²³.

Redefinirea panteonului național în anii comunismului nu l-a ocolit nici pe Constantin Brâncoveanu. El a cunoscut o perioadă de oarecare dezinteres în care a slujit ca element educativ negativ pentru prezentarea situației foarte grele a poporului datorită fiscalității excesive, când "jumulea găina fără să țipe" în timp ce își construia palate luxoase²⁴. Eroul perioadei este Dimitrie Cantemir, cel care se alăturase fără ezitări țarului eliberator. În anii '1960, odată cu desprinderea parțială a României din ascultarea față de Moscova, Brâncoveanu va cunoaște însă o spectaculoasă recuperare, pentru care manualul se dovedește a fi un martor extrem de fidel. Dacă în manualul pentru clasa a IV-a din anul 1957²⁵ și la fel în ediția acestuia din 1967, domnia lui Brâncoveanu este un fel de apendice la lecția despre Cantemir, în noua variantă a manualului pentru clasa a IV-a, din 1968 el deja este posesorul unei lecții separate, *Țara Românească în vremea lui Constantin Brâncoveanu*²⁶. Conform informațiilor difuzate de manual, Brâncoveanu era un om modest care nu vroia să fie domn, dar care în cele din urmă rămâne în panteonul național ca un mare iubitor de cultură și un om politic în Țeiept. Manualul curprinde și o lectură expresiv intitulată: *Năpraznica moarte a lui Constantin Brâncoveanu*, care avea menirea de a exemplifica afirmația din textul lecției, conform căreia domnitorul: "a murit nevinovat. S-a jertfit pentru a elibera țara de jug străin"²⁷. El nu mai este contrapus lui Cantemir. Cele două personaje istorice devin complementare, conflictele dintre cei doi domni fiind oculate. În manualul pentru gimnaziu, deși majoritatea informațiilor se referă la politica externă, nu există nici o referire la relațiile dintre cei doi, nici pozitive, nici negative²⁸. Având în vedere faptul că ilustrarea colaborării cu Rusia împotriva turcilor nu mai constituia o prioritate educațională, atenția acordată momentului 1711 este mult mai redusă, și politica de echilibru ilustrată de Brâncoveanu, anticipând parcă strădaniile de afirmare la scara întregii lumi a lui Ceaușescu, este prețuită mai mult decât angajamentul unilateral al lui Cantemir. Totodată, mai ales în ultimii ani ai comunismului, mecenatul cultural al lui Brâncoveanu începe să exercite o fascinație deosebită, vocația sa de ctitor devenind un punct de legitimare a ambițiilor lui Nicolae Ceaușescu. În culegerea de povestiri istorice publicată în 1982 de Dumitru Almaș, Brâncoveanului îi sunt

²³ Toma Cocișiu, *op. cit.*, p.48.

²⁴ *Istoria R.P.R.*, manual pentru clasa a IV-a elementară, București, 1953, p.63-64.

²⁵ D. Almaș, A. Petric, *Istoria patriei*, manual pentru clasa a IV-a, București, 1957.

²⁶ D. Almaș, E. Fotescu, *Istoria patriei*, manual pentru clasa a IV-a, București, 1968, p.136-138.

²⁷ *Ibidem*, p.138.

²⁸ Hadrian Daicoviciu, Pompiliu Teodor, Ioan Cîmpeanu, *Istoria antică și medie a României*, manual pentru clasa a VIII-a, București, 1988, p.191-192. Revăzut după 1989, manualul a fost utilizat la clasa a VII-a până în anul școlar 1998-1999.

dedicate 2 narațiuni. Prima, "Un voievod bun gospodar și un meșter iscusit" surprinde relațiile dintre Brâncoveanu și Pârvu Mutu. Domnitorul devine prototipul principelui ideal fără valori războinice. "El a fost un domnitor foarte gospodar și iscusit în treburile politice... Iubindu-și mult țara, Brâncoveanu a căutat să o înfrumusețeze și să-i câștige cât mai multă libertate și faimă bună în lume... Apoi a adus meșteri din cei mai pricepuți și i-a pus să înalțe clădiri mari, măiestrit împodobite. A reparat și a lărgit Curtea Domnească din București și pe cea din Târgoviște. A pus să se zidească alte palate, cum este cel de la Mogoșoaia... Aici, la Mogoșoaia, venea adesea Constantin Brâncoveanu, să se odihnească și să se gândească la buna ocârmuire a țării...". Cea de a doua narațiune are ca subiect: *Durerosul sfârșit al lui Constantin Brâncoveanu*.

Manualele din anii 1990 reiau elementele definatorii ce pun accent pe politica și diplomația sa, ca și pe activitatea culturală, aspectele sociale și economice ale domniei sale fiind fie absente, fie periferice în atenția autorilor de manuale școlare. Pentru autorii manualului pentru liceu el este un personaj de excepție, "strălucit politician, diplomat și om de cultură", accentele căzând cu precădere pe politica sa externă care "a transformat Țara Românească într-un factor activ pe plan european" căci "el a a manevrat, cu abilitate între puterile europene"²⁹. Prin supralicitarea acestui aspect se reflectă de fapt, aspirația și admirația societății românești pentru o astfel de politică. Conform autorilor, domnia acestui principe se reduce la două elemente: diplomația abilă și "politica internă de dimensiuni naționale, ce a cuprins întreg spațiul românesc"³⁰. Drept pentru care economicul și socialul epocii devin amănunte nesemnificative, mult mai important părând a fi ca elevii să rețină că scopul principal al domniei lui Brâncoveanu a fost "necesitatea concertării politicii externe a Țărilor Române, în vederea organizării eficiente a luptei pentru afirmarea intereselor naționale"³¹. Brâncoveanu face parte din marele șir de domnitori eroici, căci "sfârșitul său a fost tragic, murind din voința turcilor alături de fii săi în numele românilor și al credinței lor creștine"³². Într-unul din caietele elevului pentru clasa a IV-a, găsim sintetizate elementele definatorii ale personajului Brâncoveanu: activitatea diplomatică, activitatea culturală și sfârșitul tragic al domnitorului³³. În același timp, alături de Dimitrie Cantemir a contribuit la "dezvoltarea și modernizarea Țărilor Române, înflorirea culturii românești. Ei au luptat pentru independența

²⁹ Mihai Manea, Adrian Pascu, Bogdan Teodorescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până la revoluția din 1821*, manual pentru clasa a XI-a, București, 1993, p. 325, 326.

³⁰ *Ibidem*, p.325.

³¹ *Ibidem*, p.325.

³² Maria Ochescu, Sorin Oane, *Istoria românilor*, manual pentru clasa a IV-a, București, 1998, p.45.

³³ Ioan Bujor-Pădureanu; Victoria Pădureanu, Vasile Păsăilă, *Istoria românilor. Clasa a IV-a, Caietul elevului*, București, 1988, p.43.

țării lor, pentru dreptul românilor de a-și hotărî singuri soarta"³⁴. Manualul pentru liceu subliniază aceeași complementaritate a celor două domnii. "Prin domniile lor, Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir au realizat o operă politică și artistică unitară și au contribuit la organizarea modernă a instituțiilor autorității centrale. În același timp, ei au acționat pentru respectarea drepturilor suverane ale Țărilor Române, profitând de declinul puterii turcilor"³⁵.

Deși suntem conștienți de faptul că în cadrul memoriei colective avatarurile unui personaj istoric nu încetează practic niciodată, credem a nu greși când estimăm că prețuirea acordată lui Brâncoveanu în manualele școlare din anii '1990 se află la apogeu. Naționalul și ortodoxia se conjugă în glorificarea sa: "Brâncoveanu a rămas neplecat până în ultima clipă, n-a trădat credința și speranța în libertatea neamului românesc! De aceea, el a fost canonizat de biserica ortodoxă română între sfinții martiri"³⁶.

³⁴ Maria Ochescu, Sorin Oane, *op.cit.*, p.45.

³⁵ Mihai Manea, Adrian Pascu, Bogdan Teodorescu, *op. cit.*, p.329.

³⁶ Petru Demetru Popescu, *Istoria românilor pentru toți copiii*, București, 1999, p. 62.

LUPTA EPISCOPULUI INOCENȚIU MICU ÎN VIZIUNEA MITROPOLITULUI ALEXANDRU ȘTERCA ȘULUȚU

NICOLAE EDROIU

Personalitatea episcopului Inocențiu Micu, ridicat din Sadul Sibiului și decedat la Roma în 1768 rămâne una dintre cele mai puternice ale istoriei noastre. Acțiunea lui politică e o acțiune proprie, și e una de precursor. "Cel care deschide lupta politică a românilor din Transilvania - aprecia istoricul David Prodan - îi pune temelii solide programatice și-i trasează clar drumul pentru viitor este Inochentie Micu"¹.

Meritul lui rămâne acela de a fi recunoscut clar, mai clar ca oricine în acel răstimp istoric, procesul de evoluție a românilor transilvăneni și de a fi activat în consecință, cu toată energia de care era capabil. Are meritul de a fi ridicat problema românilor ardeleni pe plan politic - concluziona același istoric - de a fi conceput și așezat pe temelii durabile programul lui de emancipare, de a-l fi înarmat cu argumentele fundamentale. La temelie stă viziunea atotcuprinzătoare a episcopului întemeietor, luminând puternic calea spre viitor a neamului său. Se înscrie astfel în istoria națională, indiscutabil, ca cea mai puternică personalitate politică a poporului român din Transilvania în secolul al XVIII-lea².

Cunoscător profund al realităților din care s-a ridicat la cea mai înaltă funcție - și singura de altfel - la care putea aspira atunci, în numele nației sale, un român ardelean, Inocențiu Micu include în marea lui acțiune politică

¹ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*. Ediție nouă, cu adăugiri și precizări, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 151.

² *Ibidem*, p. 198.

problematica satului, a comunităților rurale românești. Pe acestea dorea să le ridice în plan social și economic, lor să le ușureze situația prin reducerea obligațiilor față de stăpânul de pământ. În Transilvania temeiul existenței umane era economia rurală, de aici provenea marea parte a bogățiilor Principatului, iar aceasta era susținută de țărani, de locuitorii iobagi mai ales, de români. Memoriile cu care a bombardat autoritățile, suplicele adresate Curții din Viena, între care și memoriul mai întins intitulat chiar de episcop **Supplex Libellus**, cer oprirea secătuirii iobagilor lucrători de pământ prin robote, reducerea acestora. Episcopul era, evident, pe deplin conștient de consecințele pozitive pentru evoluția ulterioară a românilor transilvăneni, dacă ar fi fost împlinite asemenea gravamine.

Prin cererile de ordin social, evident, episcopul depășea cadrele mai restrânse ale clerului român din Transilvania, ale bisericii în fruntea căreia se găsea. Regimul iobăgesc nu era nici el doar al propriilor supuși, credincioși, ci al tuturor țăranilor aflați în atare situație, români și nu numai. A și fost învinuit că dacă s-ar restrânge robota - obligația în muncă a iobagului față de domnul de pământ - la două zile pe săptămână pentru fiecare țăran aservit, acest lucru s-ar extinde, prin măsură generală, și asupra iobagilor unguri, secui și sași, aceștia s-ar molipsi de la români în privința unei asemenea cereri. Ar scădea, în acest fel, considerabil veniturile țării, sursa de existență a Principatului, dar mai ales bogăția nobilimii.

Se vede, partea adversă sesiza prompt pericolul, situația la care s-ar ajunge în privința privilegiilor ei, care ar urma să fie știrbite dacă suplicele episcopului român ar fi ascultate de Curtea imperială din Viena.

Acțiunile lui ample, memoriile înaintate Curții din Viena, sinodul ținut la Blaj în 1744, în preajma plecării în capitala imperiului, unde episcopul luptător fusese imperios chemat, prin care sinod a făcut în fapt o largă consultare asupra demersurilor sale și asupra celor pe care urma să le întreprindă, au stârnit mânia și reacția nobilimii maghiare conservatoare, a reprezentanților stărilor privilegiate din Principat. Ba mai mult, la sinodul din acel an au luat parte nu numai clerici, ci și mireni, între care țărani, și nu numai uniți, ci și din rândul neuniților, el devenind în fapt o adunare de reprezentare națională. Anchetat la Curtea imperială asupra sensurilor acțiunilor sale, Inocențiu Micu se vede silit să ia drumul Romei, pentru a se explica în fața Papei chiar, nerecunoscând astfel autoritatea unei comisii civile care se încăpățâna să-l chestioneze în

problemele activității sale³. De aici continuă lupta sa politică-națională, fiind silit, în cele din urmă să rămână pentru tot restul vieții sale - în fapt timp de 24 de ani - într-un exil prin care era îndepărtat de pe terenul acțiunii sale social-politice și naționale⁴.

În timp, programul politic formulat de Inocențiu Micu influențează hotărâtor lupta de emancipare politică și socială a românilor transilvăneni, atât la nivelul elitei, cât și la cel de jos, al comunităților rurale. Răscoala lui Horea (1784) în planul din urmă, **Supplex Libellus Valachorum** din 1790-1792 în celălalt, sunt etapele superioare ale luptei episcopului precursor.

Unul dintre primii istorici ai răscoalei lui Horea, chiar primul dintre cei români, e Alexandru Șterca Șuluțiu⁵, cel dintâi mitropolit al Blajului. Ridicat din creierul Munților Apuseni, unde a și păstorit o vreme, Șterca Șuluțiu cunoștea în concret problematica moșilor; ca vicar foraneu la Șimleu a cunoscut realitatea iobăgiei transilvănene în terenul clasic de afirmare a ei. Aici, la Blaj, el a definitivat, în linii mari, înainte de 1860, lucrarea lui istorică de căpătâi, **Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni ai Ardealului**, păstrată în manuscrisul autograf, al autorului, și în alte trei copii ulterioare⁶. Lucrarea e mai demult cunoscută istoriografiei române, dar o primă ediție completă s-a realizat abia în 1983, în volumul al doilea al corpusului **Izvoarele răscoalei lui Horea, Seria narativă**⁷, iar în 1995 o nouă ediție, de astădată sub formă de carte singulară⁸.

Interogându-se asupra "cauzei acelei revoluțiuni", pe care se străduia să o reconstituie în plan istoriografic, mitropolitul cărturar autor de scriere istorică aduce în discuție "adevărata tiranie și despotismul cel crud al domnilor pământești"⁹.

³ Corneliu Albu, *Pe urmele lui Ion-Inocențiu Micu-Klein*, Editura Sport-Turism, București, 1983; ediția a II-a, îngrijită și revizuită de Valentin Borda, Editura Petru Maior, Târgu Mureș, 1997.

⁴ Vezi mai pe larg Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma. 1745-1768*, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1997, Vol.I-II (Partea I-II).

⁵ Pompiliu Teodor, *Istoriografia răscoalei lui Horea*, în volumul *Răscoala lui Horea (1784). Studii și interpretări istorice*. Coordonatori: Nicolae Edroiu, Pompiliu Teodor, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984, p. 15 și urm.

⁶ *Izvoarele răscoalei lui Horea. seria B. Izvoare narrative. Vol. II. 1786-1860*, Editura Academiei, București, 1983, p. 332-333.

⁷ *Ibidem*, p. 332-447.

⁸ Alexandru Șterca Șuluțiu, *Istoria Horii și a poporului românesc din Munții Apuseni ai Ardealului*. Ediție, studiu introductiv și note de Nicolae Edroiu, Editura "Viitorul românesc", București, 1995, 180 p.

⁹ *Ibidem*, p. 37.

Compară texte de epocă, discută punctele reprezentățiunii aristocratice, a staturilor maghiare transilvane adresată din Târgu Mureș împăratului Iosif al II-lea în 1784 și reprezentățiunea comitatului Zarandului către Guberniu; lor le răspunde prin argumentele din reprezentățiunea, **Supplex-ul** episcopului Inocențiu Micu adresat împăratului habsburgic. "Avem a mână reprezentățiune în limba latină, ce a făcut episcopul român unit din Ardeal B. Klein cătră Carol al VI-lea, împăratul romanilor, care - precum se vede - a întreat de pomenitul episcop, ce cauză poate să fie, de românii fug și părăsesc cu gloata patria sa, Ardealul?"¹⁰. Istoricii de la mijlocul veacului trecut răspunde prin însuși memoriul episcopului Inocențiu, emigrarea românilor din Transilvania înspre celelalte două țări românești datorându-se "tiranei apăsări a bieților români pentru și după făcuta cu biserica Romii unire și pentru cererea împlinirii celor făgăduite prin diplomele lui Leopold împăratul la 1699 și 1701, în care zelosul episcop, cu durere de suflet pentru amara soarte a fiilor săi celor sufletești, așa să jeluiește Majestatei"¹¹: "încă din timpurile lui Traian împăratului romanilor, națiunea (română), deși prin diversele a timpurilor întâmplări au fost apăsată și năcăjită, mai cu seamă de la timpul acela de când patria noastră s-au făcut pârținoare la felurite religiuni, totuși sate întregi, ba și orașe în districtul Făgărașului, a Chioarei și a Hațegului, precum și în comitate și în scaunele săsești au locuit și locuiesc și nici un timp n-a fost după Traian, în care să nu fi fost în Ardeal români; totuși trebuie să mărturisim că s-a împușinat numărul prin silirea unora la servitute, sau precum îl numesc la iobăgie, după făcutele prin prejudecată în contra zisei națiuni, fără de știrea ei, înainte cu vreo 80 de ani, Articuli și Edicte"¹².

Urmează textul numitei "reprezentățiuni" în traducerea românească a mitropolitului, din care dăm încă un fragment, pentru a se vedea și frumusețea limbii românești de acum un secol și jumătate, așa cum aceasta era folosită în centrul cultural și științific românesc al Blajului. "2-o. Marea cauză de deznădăjduire îi face și aceea că în gubernie și în țară și în alte dicasteriuri, că altele (națiuni) numai sînguri din ai lor, cei mai avuți, n-au loc, pentru că fieștecare din cele 3 națiuni, cu prilejul împărțirii contribuțiunei, apărîndu-și greutățile sale, fieștecare deosebi neprimindu-le, le aruncă pe națiunea noastră, ca pe una ce n-are nici un apărător... De acolo vine prea evlavnice împărate, că

¹⁰ *Ibidem*, p. 50.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, p. 50-51.

nația aceasta într-atâta măsură asuprită, mai încolo nu poate subsista, pentru că n-are pe nime, care dacă nu o ar apăra, încălele năcazurile ei să le arete în dieta țării și în alte locuri unde să tractează cauzele și altor națiuni.

3-o. Cât de greu este și aceea, că după plac, cu învederata a clerului său și a bisericilor sale prejudecată (pagubă), în unele locuri să silesc la repararea casălor parohiale și altor edificii bisericești, la plățirea cantorilor, ludimaghistrilor altor religii, precum și la darea altor lucruri ce vin în privința servițiului spiritual parohilor a să da, în privința dețimelor, cvartelor și altor provente bisericești ai altor parohi streini și nu de religiuena lor, care lor nici o slujbă nu le face, iară cei ce le slujesc lor, de toate acestea lipsiți plâng, bisericile lor le lasă a să ruina, a căruia lucru necuviință însuși și natura o arată, care și creaturele celor fără de minte încă le-au împlântat o mai mare iubire de ai săi, decât de alții - și mai încolo!

4-o. Lucru de jele și aceea, că să află și de aceia care pe supușii săi, în 3-4, ba și în toate zilele săptămânei îi silesc la lucru și peste tot timpul cel bun de lucru, mai amar îi tractează ca pe niște robi, deși robie (**mancipatus**) aici nu este, - că robilor (**mancipiis**) li se dă barem de mâncare, iară iobagilor nu; să întâmplă și aceea că togma și aici la Blaj, clerul și națiunea nici un fundament nu simte pentru că precum în privința dominiului așa și a târgului de săptămână, s-au arătat nește contrazicători puternici și evecționalele, cautele din diploma fundatională au rămas cu totul afară. Dominiul dară, acum de cătră comitat, mai tare se îngreunează.

5-a. Înmulțește durerea și aceea, că prin căzutul, pentru mai sus atinsele fărădelegi și asupriri de cei nevinovați, din cer sbiciul lui Dumnezeu, bătăile, foametea, ciurma, boala vitelor și nerodirea pământului venind la cea mai mare mișelătate și sărăcie, nu-și pot, altminterelea, ajuta.

Care cât de grele sînt, însăși nerăbdarea clerului și a națiunei acestei vechi destul mărturisește¹³.

Mitropolitul-istoriograf continuă cu propria interpretare: "Acesta e sfârșitul jalbii și reprezentațiunei episcopului I. Klain însă nu și a durerilor, suferințelor și năcazurilor națiunei și a clerului român.

Din reprezentațiunea aceasta, mai cu seamă din punctele 1, 2 și 5 așa să pare că înțelegând împăratul că românii părăsesc cu gloata patria, ar fi întreat pe episcopul că ce e cauza ? și așa la facerea reprezentațiunei aceștia ar fi fost provocat de-a dreptul nu prin gubernia țării, și așa la prea înalta provocațiune

¹³ *Ibidem*, p. 54-55.

au arătat înfricoșatele și nemaisuferitele patimi ale națiunii și clerului său"¹⁴. Comentează apoi "reprezentațiunea" Guberniului Transilvaniei trimisă împăratului în mod preventiv de nobilime, pentru a contracara pe cea a episcopului român. Inocențiu Micu era acuzat, în textul acesteia, de intenția sa de a parveni în funcții (consilier gubernial, post atunci vacant). Unirea bisericească era pusă și ea sub semnul întrebării din punctul de vedere al simțămintelor românilor, ca și loialitatea episcopului și a românilor față de împărat. Textul memoriului aristocratic transilvănean se deda apoi la cele mai dure atacuri la adresa românilor transilvăneni, fiind folosite epitete dintre cele mai grave, pe care Alexandru Șterca Șuluțiu le traduce întocmai. Față de eleganța în exprimare a episcopului luptător pentru drepturile turmei sale, proferările nobiliare însele denotau disprețul funciar cu care aristocratul maghiar l-a tratat de-a lungul secolelor de iobăgie pe țaranul român producător de bunuri.

"Reprezentațiunea" făcută de nobilimea maghiară în numele Guberniului transilvan se dedă apoi la una dintre cele mai crase minciuni, prin care încerca să explice împăratului habsburgic emigrarea românilor ardeleni peste Carpați în prima jumătate a secolului al XVIII-lea: "Ce să țâne mai încolo de suportarea greutăților celor deobște, acelea mai puțin decât ori care altă națiune din această patrie îngreunează pe această națiune (română) pentru aceea pentru că partea cea mai mare a contribuțiunii sânt siliți a o plăti pentru dâșii domnii pământești și posesori, apoi locul și locuința de aici, coala mutându-să adeseori o mută și așa cei mai mulți să feresc de a plăti lui-și impusa contribuțiune și să subtrag. Națiunea aceasta, obicinuită cel mai ușor fel de trai a-și căuta și a urma, în nimica socotește a-și lăsa locuința și a să duce în alt loc, așa cât dacă ar avea nădejde, că mai pe ușor ar trăi în vecinele provincii românești, cu totul ar goli de sine această provincie <a Transilvaniei>, nu sânt dară de atâta folos erariului Majestății Voastre Sacratissime, precum doară Sacratissima Majestatea Voastră puteți fi sau sunteți despre aceasta informați"¹⁵. Aproape cu două secole mai târziu, din evident interes politic, istoriografia ungară însăila teoria privind așa numita imigrare masivă a românilor din Principatele Dunărene în Transilvania tocmai în deceniile care acopereau mijlocul secolului al XVIII-lea, întorcând în sens contrar direcția pretinselor deplasări românești peste Carpați, dacă împrejurările politice ale momentului o cereau.

¹⁴ *Ibidem*, p. 55.

¹⁵ *Ibidem*, p. 59.

Primul mitropolit de Blaj - Alexandru Șterca Șuluțiu - aducea însă, prin textul istoric elaborat asupra răscoalei lui Horea și rămas din păcate multă vreme în manuscris, un pios omagiu marelui episcop Inocențiu Micu, textul politic al ilustrului predecesor folosindu-l ca sursă istorică lămuritoare într-o dezbatere istoriografică ale cărei ecouri nu s-au stins întru totul. Viziunea mitropolitului-istoriograf de acum un veac și jumătate era cea postpașoptistă, apelul la argumentele episcopului precursor fiind pe deplin întemeiat. Peste timp se asigura o legătură firească între demersurile pe care reprezentanții Bisericii Române Unite din Transilvania le întreprindeau în cadrul luptei ce o duceau pentru drepturi politico-naționale și sociale pentru românii transilvăneni.

EMISIUNI MEDALISTICE EMISE ÎN REPUBLICA MOLDOVA OMAGIINDU-L PE MIHAI EMINESCU

MARIA DOGARU

De-a lungul anilor, în Republica Moldova s-a manifestat un puternic sentiment față de Mihai Eminescu, poetul care a cântat pe strune măiestre istoria neamului românesc. În vremi de restriște, băștinașii din Moldova de dincolo de Prut au găsit în scrierile lui Mihai Eminescu suportul moral pentru a îndura nedreptate, suferinți și puterea de a rezista în fața numeroaselor samavolnicii. În perioada mai apropiată, chiar când vântul libertății a suflat înnoitor și pe aceste meleaguri, creația eminesciană a constituit un imbold spre concretizarea aspirațiilor atâta vreme înăbușite. Comemorarea, în 1989, pe plan internațional, a centenarului morții marelui poet¹, a constituit prilejul de a se exprima legătura indisolubilă dintre creația eminesciană și spiritualitatea românească².

Credincioși mesajului etern de adevăr și frumos al operei eminesciene, basarabienii își exprimă mereu admirația și recunoștința față de marele poet, durând în metal chipul său „astral“.

Zestrea medalistică închinată lui Mihai Eminescu a sporit substanțial prin emisiunile „Eminescu integral“ (1996) și „Constelația Eminescu“ (1997).

Inițiate de publicistul Iulius Popa din Bălți³, emisiunile medalistice la care ne referim au fost menite a exprima „nemărginita recunoștință“ nutrită de românii de dincolo de Prut față de Mihai Eminescu pentru faptul că a apărat în presa vremii cu „bărbăție și onestitate cauza Basarabiei“⁴.

¹ În acel an s-a tipărit la București și Chișinău volumul „Poezii“, opera princeps a marelui poet.

² În Republica Moldova s-au bătut medalii și s-au strâns fonduri pentru realizarea unui monument dedicat lui Mihai Eminescu.

³ Este persoana care a reușit în 1989 să convingă autoritățile sovietice să emită o rublă ce poartă pe una din fețe efigia lui Eminescu.

⁴ Cum se știe, această provincie românească a fost răpită de Rusia Țaristă, în 1812; în urma Congresului de la Paris din 1856 au revenit la Moldova cele trei județe din sud: Cahul, Bolgrad și Ismail. Prin hotărârile Congresului de la Berlin, din 1878, unitățile teritoriale administrative au fost luate din nou de Rusia.

Originalitatea medaliilor „Eminescu integral“ constă în faptul că pentru oară s-a gravat un set de piese metalice pe care s-au reprezentat toate cele patru portrete cunoscute ale lui Mihai Eminescu⁵. Comentând faptul că, de regulă, pe medalii s-a încrustat prima fotografie eminesciană înfățișând chipul poetului în epoca marilor sale idealuri (cea din 1869), Iulius Popa - iubitor al creației eminesciene - justifică, că este firesc să fie cunoscute de marele public toate fotografiile acestuia, exprimându-și opinia că ultima, realizată la Botoșani în 1888, poate fi considerată expresia concentrată a „tuturor suferințelor națiunii române“⁶.

Setul, cum este firesc, are unele trăsături comune dar și elemente de individualizare. Este comun faptul că pe aversul ficcării medalii, s-a înfățișat chipul lui Eminescu, iar pe revers, un monument arhitectural din orașul Bălți.

Piese au de asemenea comună, cununa formată din lauri și stejar ce înconjoară efigia poetului, ca și floarea de tei gravată în partea superioară a reprezentării. În mod practic, aversul și reversul medaliilor cunosc accesași „punere în pagină“.

Se repetă pe toate preșele cuvintele: BASARABIA RECUNOSCĂTOARE și textul: DONAȚIE: NICOLAE CHIRILCIUC, ORAȘUL BĂLȚI, 1996. Vom regăsi de asemenea, pe toate preșele, scris cu litere de dimensiuni mai mici, numele gravorului, M. FETIȚA⁷.

I. Prima dintre medalii are următoarea înfățișare: Avers: portretul lui Mihai Eminescu din anii adolescenței. Surprindem chipul luminos, puternic individualizat, privind spre dreapta, degajând o expresivitate deosebită. Pe marginea medaliei s-a gravat o cunună formată din lauri în dreapta și stejar în stânga în partea superioară, între cele două ramuri ale cununei, crenguța de tei cu o floare și câteva frunze. Între bust și cunună, textul: Mihai Eminescu, Praga 1869. Jan Tomas (numele fotografului)⁸.

Pe revers, suprafața piesei s-a partajat prin linii orizontale în trei partițiuni. În partea superioară s-a înfățișat un edificiu impunător: palatul Eparhial din orașul Bălți (construit între 1918-1940), plasat într-un cadru natural, distingându-se în dreapta și stânga grupe de brazi.

⁵ În legătură cu reprezentările gravate până în 1995 pe medalii dedicate lui Mihai Eminescu, vezi Maria Dogaru, Ioan Dogaru, *Eminescu în documente de metal*, Editura pentru Turism, București, 1991, 96 p.; Ioan Dogaru: *Mihai Eminescu în medalistica universală*, Academia Internațională „Mihai Eminescu“; Biblioteca Centrală Pedagogică „I. C. Petrescu“, București, 1997, 69 p.

⁶ Vezi articolul Setul de medalii „Eminescu integral“, în „Literatura și arta“, nr. 14 (2642), 4 aprilie 1996, p. 4.

⁷ Maximilian Fetița este autorul a numeroase medalii dedicate scriitorilor români.

⁸ Este chipul pe care G. Călinescu l-a considerat „astral“, iar Gheorghe Adoc l-a caracterizat ca fiind de „o splendoare gravă“.

În următorul spațiu, mărginit de linii, o strofă din poezia dedicată lui Mihai Eminescu de poetul Nicolae Dabija: „Chiar acum, când ninge pe Moldova/ Vestea ne-au sosit din Cernăuți/ Că de acolo Eminescu tânăr/ A pornit spre Chișinău...”⁹.

Imaginând întoarcerea lui Eminescu, strofa de mai sus dovedește cât de prezent este autorul Luceafărului în spiritualitatea băștinașilor de dincolo de Prut, cât de legați sufletește sunt aceștia de creația eminesciană în care au găsit, în vremi de restriște și clipe de taină, suportul moral pentru a spera la împlinirea idealurilor. Următorul spațiu cuprinde textul amintit deja, în legătură cu sponsorul medaliilor.

II. A doua medalie reproduce pe avers portretul lui Eminescu din 1878. Atenția ne este atrasă de privirea pătrunzătoare a marelui gânditor. Scrutând cu ochii zărilor îndepărtate, poetul ne pătrunde în suflete făcându-ne să-l admirăm și mai mult. Textul cuprinde numele și prenumele scriitorului și datele în legătură cu fotografia făcută în București în anul menționat: 1878 FRANZ DUSCHER (numele fotografului). Pe reversul acestei medalii s-a reprezentat fațada clădirii Liceului Mihai Eminescu din orașul Bălți, înfățișată, de asemenea, între brazi, pe primul plan zărindu-se statuia poetului.

În spațiul din centrul medaliei - prima strofă din cunoscuta creație eminesciană, „Doină“:

„De la Nistru pân-la Tisa/ Tot românul plânsu-mi-sa/ Că nu mai poate străbate/ De atâta străinătate”¹⁰.

⁹ Ca toți scriitorii, și Nicolae Dabija este un admirator al lui Mihai Eminescu; vezi Nicolae Dabija, *Pe urmele lui Orfeu*, Ed. „Literatura Artistică”, Chișinău, 1990, p. 254-325.

¹⁰ Vezi Mihai Eminescu, *Poezii*, Ed. „Literatura Artistică”.

III. O altă medalie înfățișează portretul lui Eminescu corespunzând fotografiei realizate în 1884-1885 în atelierul lui Nestor Heck. Chipul mai matur este redat privind spre stânga. Privirea, deși pare obosită, cuprinde întregul infinit. Motivele ornamentale se repetă și aici, iar textul cuprinde numele celui omagiat și datele pentru individualizarea în care a fost făcută fotografia. Pe reversul piesei, aceeași dispunere. În partea de sus, un edificiu arhitectural impunător - Catedrala Sfinții Impărați Constantin și Elena (inaugurată în 1935, în prezența regelui Carol al II-lea).

În spațiul rezervat versurilor, s-a gravat o strofă din altă poezie eminesciană cu profundă semnificație pentru basarabeni, „La arme“: „AUZI DEPARTE STRIGĂ SLABII/ ȘI ASUPRIȚII CĂTRĂ NOI/ E GLASUL BLÂNDEI BASARABII/ AJUNSĂ ÎN ZIUA DE APOI“¹¹.

¹¹ Mihai Eminescu, *Poesii, Postume* (prefața Nerva Hodoș), București, Inst. de Arte Grafice, Minerva, 1902, p. 2. Poezia „La arme“ a fost scrisă în 1878 când a fost răpită din nou Basarabia.

IV. Cea de a patra medalie conturează chipul lui Mihai Eminescu din 1888 (după fotografia făcută la Botoșani), în atelierul lui Jean Bieliga.

Privit în paralel cu cel din 1869, ne uimește gradul în care boala și necazurile l-au marcat. Chipul grav privește parcă în neant, tulburat de nesfârșitele suferințe ce i-au fost hărăzite de soartă.

Pe revers, elementul care individualizează piesa este tot un edificiu religios: Catedrala Sfântul Nicolae - cel mai vechi monument arhitectural din orașul Bălți; construcția masivă este flancată, în dreapta și stânga, de arbori cu coroană bogată.

Versurile gravate pe această piesă readuc în atenția privitorului o variantă modernă a „Nirvanei“ - scrisă de Alexandru Vlahuță¹². Într-adevăr identificăm o strofă din poezia lui Grigorie Vieru, „Legământ“: „Știu, cândva la miez de noapte. Ori la răsărit de soare/ Stinge-mi-s-or ochii mie/ Tot deasupra cărții tale...“¹³; și toate la un loc, codifică elementele simbolice cu o adâncă semnificație.

Interpretând în ansamblu imaginile conturate, constatăm că inițiatorul (Iulius Popa) și realizatorul pieselor (arhitectul Ștefan Florescu - președintele Filialei Bălți a Uniunii Artiștilor Plastici și medaierul Maximilian Fetița de la Monetăria Statului din București), au reușit să transpună prin luciul și duritatea metalului, un vibrant mesaj¹⁴.

¹² Alexandru Vlahuță, *Poesii*, 1956, p. 73-75.

¹³ Grigorie Vieru, vol. *Rădăcini de foc*, 1989, p. 21.

¹⁴ Constatarea făcută de Marin Sorescu (vezi volum *Eminescu în documente de metal*, menționat mai sus), p. 7.

Astfel efigia eminesciană „chipul de aur“ pentru care încă nu s-a găsit aurul firesc, este însoțit de unele elemente cu o mare putere de expresivitate. Unele dintre acestea sunt de natură sonoră. Remarcăm în primul rând cuvintele scrise cu majuscule: BASARABIA RECUNOSCĂTOARE, expresia înaltelor simțăminte nutrite față de poetul genial. Impresionează apoi, versurile selectate cu grijă, astfel încât, îngemănând în ansamblu gândurile poetului cu vibrantul omagiu exprimat cu glas tare în ceas de veghe, cei mai reprezentativi poeți basarabeni contemporani să transmită un permanent imbold societății de astăzi și generațiilor ce vin. Alte elemente prezentate în compozițiile gravate pe medaliile „Eminescu integral“ se încadrează figurilor heraldice naturale. Printre acestea, un loc aparte revine florilor de tei plasate pe aversul pieselor în partea superioară. Aceasta sugerează dragostea lui Eminescu față de teiul sfânt, atât de frecvent cântat în versurile sale nemuritoare. Gravarea sa pe medalii împlinește parcă ultima dorință a poetului: deasupra mormântului „teiul sfânt“ să-și scuture floarea¹⁵.

Cununa formată din ramuri de laur și stejar are, de asemenea, o profundă semnificație. Cei doi arbori, intrați în simbolistica mondială, încă din antichitate (amintesc, laurul - nesfârșita recunoștință față de cei merituoși; stejarul, durata în timp, permanență) sunt de această dată dovada gloriei perpetue de care se bucură opera lui Eminescu, însumată spiritualității universale; cununa exprimă înaltul omagiu pe care societatea românească îl nutrește față de poetul care a înălțat pe culmi nebănuite literatura română.

Un alt element cu putere de simbol ce se repetă pe fiecare piesă, este eșarfa cu data nașterii poetului, 15 ianuarie.

Modul de înfățișare al acestui element are menirea de a sublinia personalitatea lui Eminescu, faptul că nașterea sa a constituit un eveniment cu profunde urmări pentru literatura română. Eșarfa, cuprinzând această dată, ale cărei extremități se termină în lauri, transpune ideea conform căreia Eminescu - liant al sufletelor băștinașilor din fosta Dacie, a devenit spirit tutelar al românilor de pretutindeni.

Brazii și arborii prezenți pe reversul pieselor, pe lângă faptul că evocă cadrul natural al orașului Bălți (pe unde, după opinia domnului Iulius Popa, Eminescu a trecut), fac aluzie la perpetua renaștere a naturii, au totodată rolul de a evidenția permanenta devenire a neamului românesc.

Menite, pe de o parte, a scrie o nouă filă în cartea ce consemnează omagiul neamului față de poet, iar pe de alta, să facă cunoscută, pe toate meridianele globului opera sa genială, medaliile „Eminescu integral“, sunt totodată o chemare și un îndemn pentru românii de pretutindeni pentru a

¹⁵ Mihai Eminescu, *Mai am un singur dor*.

împlini urarea, atât de palpitantă, adresată de Mihai Eminescu neamului românesc: „Ce-ți doresc eu ție dulce Românie“ - fiii tăi trăiască numai în frăție“.

Medaliile „Eminescu integral“, „Constelații Eminescu“, rețin atenția și prin faptul că tirajul, tocmai pentru a se asigura valoarea de colecție a pieselor, a fost limitat la 100, fiecare piesă fiind numerotată.

Urmându-se procedee ce s-au impus demult în țările din apusul Europei, medaliile s-au confecționat cu un document atestând numele persoanei căreia i-au fost oferite, de pe altă parte numărul de ordine al medaliilor respective. Diploma destinată a aproba autenticitatea medaliilor „Eminescu integral“ a fost concepută, într-un mod original, de artistul plastic Simion Odainic, din Chișinău.

Pe suportul său s-au reprodus (avers și revers) cele patru medalii, ca și textul (în limba română și engleză): Setul de medalii „Eminescu integral“ nr. ... (diametrul 70 mm).

Prin prezenta se confirmă că domnul (doamna) ..., domiciliat(ă) în ... a intrat în posesia setului de medalii „Eminescu integral“, varianta Setul include patru piese. Tirajul este de patru sute de bucăți (una sută seturi). Patru bucăți (un set) au fost confecționate din argint masiv, patruzeci de bucăți (zece seturi) au fost placate cu aur, douăzeci de bucăți (cinci seturi) au fost placate cu argint, restul fiind platinat, au fost fabricate din tombac. Fără prezentul act, cu mapa specială, setul nu este autentic și se consideră nul. Toate piesele sunt numerotate.

Președinte, Moldova Nord Bank, consilier municipal de Bălți, sponsor Nicolae Chiriliciuc, corespondent al săptămânalului „Literatura și arta“, colecționar inițiator, Iulius Popa. 15 ianuarie 1996.

Conform dorinței sponsorului (Nicolae Chiriliciuc, un om de afaceri ce-și leagă tot mai strâns numele de „frumos“ și poezie), medaliile au fost conferite diferitelor autorități din Republica Moldova și România, ambasadurilor principalelor țări din Europa și America, în fine, unor specialiști și colecționari. Autorul acestor rânduri își exprimă marca bucurie și adâncă satisfacție că se află printre aceștia, fapt ce ne prilejuiește ocazia de-a privi îndeaproape piesele medalistice descrise mai sus.

Cea de a doua serie de emisiuni medalistice, „Basarabia recunoascătoare“, se compune tot din patru piese având aceleași dimensiuni, 70 mm lungime și aceeași lățime. Ca și cele din prima serie, confecționate din tombac la Monetăria Statului din București. Noile medalii, răspunzând într-un grad mai înalt exigenței artistului, aduc sub ochii noștri, prin luciul și duritatea metalului, lumea lui Eminescu, respectiv, ni-i înfățișează pe cei care, fiind prezenți în viața poetului nepereche, i-au influențat destinul, i-au conturat mediul familial ori viața de elev.

Acestea au următoarea înfățișare:

1. Prima medalie din această serie este dedicată părinților lui Eminescu. Pe avers distingem două medalioane ovale, cel din dreapta cuprinzând chipul lui Gheorghe Eminovici, tatăl poetului. Redat în costum de epocă, purtând mustață, portretul ce se conturează transmite privitorului imaginea omului care a sperat atât de mult să-și vadă odraslele învățate și rostuite în conformitate cu mentalitatea vremii. Medalionul din stânga cuprinde efigia duioasei mame a scriitorului, Raluca Eminovici. Purtând coafură scurtă, bluza cu guler înalt și un taior pe care se distinge o broșă, portretul ne înfățișează o persoană tandră, care scrutează cu privirea zările, părând că așteaptă să vină copiii ei, mai ales Mihăiță.

Cele două medalioane poartă și datele de viață, respectiv, Gheorghe Eminovici - 1812-1884, Raluca - 1816-1876. Un personaj înaripat, purtând plete lungi, cu bustul descoperit la mijloc și având drapat un material textil, separă medalioanele.

Personajul - geniul creației - purtând atributele cunoscute - o ramură de măslin în dreapta, o cunună în stânga -, calcă pe conturul hărții bătrânului continent, metaforă dăltuită în metal, relevând valoarea universală a creației eminesciene. Aripile geniului înaripat se prelungesc deasupra medalioanelor înconjurată în partea inferioară de un ornament floral. În partea superioară, pe o eșarfă cu extremitățile bifurcate s-a scris: PĂRINȚII LUI EMINESCU. Pe reversul piesei identificăm punerea în pagina cunoscută de la prima serie a acestei emisiuni. În partea superioară o construcție masivă, un edificiu religios cu trei turle flancat în ambele părți de arbori.

În partițiunea de la mijloc s-au inserat versuri din creația lui Dumitru Matcovschi: „Gheorghe și Raluca, doi părinți, doi oameni între oameni ca doi sfinți/ S-a întrupat cu dor din dorul lor un Mare/ Un poet, un Zburător“.

În ultima parte sunt consemnați cei care au contribuit la realizarea medaliei, respectiv textul DONAȚIE, TATIANA ȘI ALEXANDRU COJOC. BĂLȚI 1997.

Pe o eșarfă, textul IANUARIE 15, în partea superioară a medaliei, BASARABIA RECUNOSCĂTOARE, iar sub reprezentare numele artistului modelator: M. Fetița.

2. A doua piesă poartă un titlu edificator CONSTELAȚIA EMINESCU. În centru, într-un medalion rotund, efigia marelui poet privită din profil și însoțită de cuvântul Mihai, scris cu litere capitale, în stânga și datele 1850-1889. Medalionul este plasat pe un fascicul de raze ce se propagă pe toată suprafața medaliei separând opt câmpuri. În partea superioară o planetă înconjurată de un inel, iar în centrul părții inferioare un planiglob. Între acestea se află șase medalioane rotunde cuprinzând portretele fraților lui Eminescu:

Aglae, 1852-1900; Harieta, 1854-1889; Matei, 1856-1929; Șerban, 1841-1874; Nicolae, 1843-1884; Iorgul, 1844-1873.

În partea superioară o eșarfă poartă titlul generic al medaliei, CONSTELAȚIA EMINESCU. Șase stele plasate câte una între fiecare medalion amintesc luceafărul eminescian și luminile ce au călăuzit familia Eminovici. Pe revers ne apare o altfel de reprezentare decât cele înfățișate pe medaliile cunoscute sub denumirea „Eminescu integral“: într-un câmp de nori, un personaj feminin, cu bustul gol și plete lungi, iese parcă din neant și întinde mâinile spre trei îngeri plasați în nori. În final, un soare de la care pornesc raze. La marginea medaliei s-a scris, în partea de sus, BASARABIA RECUNOSCĂTOARE, iar la bază cuvintele: DONAȚIE: CRISTIAN, DIANA, LUCIANO POPA - frați -, Bălți.

3. O altă medalie este menită a evoca personalitatea unor dascăli ai marelui poet. Distingem două medalioane ovale: în cel din dreapta s-a plasat portretul lui Aron Pumnul, în stânga efigia lui Ion Zbierea. O eșarfă ondulată pe laturile medalioanelor, iar la baza acestora datele de viață ale celor doi iluștri învățați: 1818-1866, A. Pumnul și 1836-1916, I. Zbierea. Cele două medalioane sunt timbrate de un personaj înaripat cu plete lungi, ce ține într-o mână un luceafăr, în alta o pană. În partea inferioară, o carte deschisă se suprapune pe o liră, totul fiind flancat, în dreapta și stânga, de o ramură verde. La marginea spațiului medaliei s-a scris cu litere capitale: PROFESORII DE LIMBA ROMÂNĂ AI ÎNVĂȚĂCELULUI MIHAI EMINOVICI LA GIMNAZIUL DIN CERNĂUȚI. Cu litere și cifre de mici dimensiuni s-a scris data confecționării, 1997, și numele artistului grafic căruia îi datorăm realizarea, Vasile Gabor.

Pe reversul piesei s-a gravat un scut purtând stema atribuită de Comisia Consultativă Heraldică a județului Bălți, pe câmp roșu un cap de cal redat în culoare naturală. Într-o bordură plasată în partea superioară s-a scris județul Bălți.

Plasat într-un cerc conturat printr-un fin ornament, scutul este înconjurat de o cunună de măslini. La marginea medaliei s-a scris: DONAȚIE, ANASTASIA și MIHAI ȚIBULEAC - Republica Moldova. Pe o panglică plasată în partea inferioară s-a consemnat data gravării medaliei - 1997.

4. În fine, cea de a patra medalie din această serie înfățișează pe avers monumentul înălțat, în 1930 la Cernăuți, lui Mihai Eminescu. Surprindem bustul impresionant al celui ce a devenit pentru români expresia spiritualității. Chipul, înfățișat după fotografia lui Eminescu când avea vârsta adolescenței, degajă o splendoare gravă. Sub bust s-a scris cu litere capitale: *inaugurat în Decembrie 1930, dispărut în 1940*. În exergă, între două cercuri liniare s-a scris: MONUMENTUL MIHAI EMINESCU DIN PARCUL

ARBOROASA, CERNĂUȚI. Cu litere de mici dimensiuni s-a scris numele artistului grafic, M. Fetița.

Pe revers, suprafața piesei este partajată în două: sus se zărește clădirea instituției de învățământ unde a învățat și Mihai Eminescu. Se zăresc ferestrele mari și poarta de la intrare.

În partea inferioară, pe un plan văzut de aproape, un personaj feminin stând în genunchi și ținând, într-o mână un creion și în alta un caiet; în dreapta și stânga personajului, clădiri. În exergă textul: National Haupschule 1858-1860, K. k. Ober Gymnasium.

Cu litere mai mici s-a scris: Donație, Florentina Felicia, Radu Drăgan - Bălți, Republica Moldova - 1997.

Veridice mărturii de epocă, medaliile purtând în imagine efigia poetului nepereche, ca și simboluri relevând chintesența creației sale, duc astfel în lume mesajul unui popor mândru ce știe să-și omagieze personalitățile.

Vorbind despre locul de excepție pe care genialul poet îl ocupă în conștiința poporului român, documentele de metal „Eminescu integral“, ca și cele denumite „Constelația eminesciană“, probează, totodată, dragostea pe care frații noștri din Basarabia o nutresc față de steaua ce strălucește puternic pe bolta spiritualității românești, luminând drumul neamului spre împlinirea idealurilor de libertate și progres.

VALORI ȘI INTERFERENȚE CULTURALE

ISTORIA ȘI PUBLICUL SĂU ÎN EUROPA SECOLELOR VI-IX

ECATERINA LUNG

Este posibil să existe unii autori care să scrie pentru posteritatea îndepărtată, fără să fie interesați de felul în care opera lor ar fi primită de contemporani, dar acestea sînt cazuri izolate. De cele mai multe ori, noi, cei care citim lucrări scrise cu sute de ani înainte, sîntem de fapt destinatari accidentali ai acestora, care au fost inițial adresate unor oameni aparținînd aceleiași epoci ca autorul lor. La întrebarea: cine erau de fapt receptorii presupuși de operele istorice ale acestei perioade la care dorim să ne referim, răspunsul se va contura ținînd seama de implicațiile pe care le are codul folosit de autori. Astfel, putem să pornim de la premiza că mesajul putea ajunge la toți cei cărora codul le era cunoscut.

Sub numele de cod înțelegem limba în care este redactată opera respectivă, stilul ei, terminologia folosită de autori, convențiile literare, tot ceea ce presupune o anumită încifrare a mesajului care nu se poate recepta în mod automat. Ținînd seama de forma scrisă pe care au căpătat-o lucrările istorice de care sîntem interesați, prima problemă a receptării este pusă de existența unui public știutor de carte. La nivelul elementar trebuie deci să vorbim despre alfabetizare, care în această perioadă s-a restrîns într-o oarecare măsură în raport cu perioada anterioară, fără să dispară însă. Cum niciodată în lumea antică știința de carte n-a fost un fenomen de masă, trebuie identificate mediile sociale în care aceasta e repartizată în momentul la care ne referim.

Adoptarea modului de viață roman de către membrii aristocrației barbare a presupus și studiul literelor. Dacă la început sînt consemnate rezistențe, precum cea a nobililor ostrogoți față de dorința Amalasinthei de a-și educa fiul în manieră romană¹, se constată reușite chiar în această perioadă timpurie, ca în cazul lui Teodat, "cunoscător al limbii latine și al învățăturilor platonice"².

¹o învinuire că nu-l crește pe rege cum trebuie și cum le este lor de folos; deoarece știința scrisului îl îndepărtează pe om de bărbăție", Procopiu, *Războiul cu goții*, ed. H. Mihăescu, București, 1963, I, 2, 11-12.

²Procopiu, *Războiul cu goții*, I, 3, 1-2.

Focarele de cultură sînt curțile monarhice ale vremii, iar animatorii lor pot fi chiar suveranii barbari, precum Chilperic la franci sau Sisebut la vizigoți, care prin comportamentul lor încearcă probabil să se conformeze modelului elenistic și roman de *philosophus coronatus*³. În condițiile diminuării rolului școlilor publice, aceste curți oferă locul potrivit acumulării culturii pentru fii aristocrației, ca în cazul lui Paul Diaconul, care beneficiază de un preceptor la Pavia. Nu doar la aceste nivele foarte înalte se constată existența științei de carte; studii făcute pe documente merovingiene au demonstrat că pînă în secolul al VII-lea aristocrația francă este capabilă în proporție mare să se semneze, ceea ce este un indiciu prețios al alfabetizării acesteia⁴, chiar dacă la un nivel redus, potrivit pentru noua clasă politică "qui n'avait pas de passé et que satisfaisait une culture elementaire"⁵. O altă categorie semnificativă a persoanelor știutoare de carte o reprezintă clerul, a cărui recrutare, mai ales la nivelele înalte, este oricum aristocratică. Exemplul mai bine studiat al Galiei oferă modelul unor așezăminte monastice care, prin retragerea unor membri ai familiei regale france, devin relee importante pe traseul transmiterii influenței politice⁶. Acestea sînt favorabile dezvoltării științei de carte și studiului, datorită regulei benedictine, cea mai influentă în epocă, în care se face un loc foarte important activității intelectuale. Știm că Beda Venerabilul și-a conceput o serie de lucrări special pentru instruirea fraților din mănăstirea sa; același poate să fi fost cazul operelor necomandate de curtea carolingiană realizate de Paul Diaconul în retragerea la Monte Cassino.

Concluzia preliminară este că în Occident există o pătură de știutori de carte care ar fi putut reprezenta publicul virtual al operelor istorice aflate în discuție, dar dificultățile sînt de a evalua cantitativ ponderea acesteia - cele mai optimiste estimări nu merg dincolo de cîteva mii de persoane pe ansamblul Europei Apusene. Și rămîne evident de reflectat asupra altei probleme, și anume a acelor știutori de carte la care mesajul istoriilor putea ajunge cu adevărat.

În cazul bizantin se regăsește în mare aceeași dihotomie între știutorii de carte și analfabeți, cu nuanțe privind o posibilă ierarhizare în profunzime a celor care au acces la cuvîntul scris. Cyril Mango arată că în Bizanțul medieval se întîlnesc trei straturi culturale: o subțire elită intelectuală, în interiorul căreia trebuie să-i plasăm pe membrii familiei imperiale, curtea, înalții funcționari și clerul înalt, poate și o parte a liberilor profesioniști - avocați, medici, profesori; un public larg relativ știutor de carte, alcătuit probabil din preoți, călugări, mici

³E. R. Curtius, *Literatură europeană și Evul Mediu latin*, București, 1980, p. 210.

⁴I. N. Wood, *Administration, law and culture in Merovingian Gaul*, în Rosamond McKitterick, (ed), *The uses of literacy in early medieval Europe*, Cambridge, 1992, p. 67-69.

⁵B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1980, p. 357.

⁶I. N. Wood, *The Merovingian Kingdoms*, London, 1994, p. 134.

funcționari, liberi profesioniști; și marea masă a analfabeților, care acoperă în procente circa 95% din populația imperiului⁷. Bineînțeles, aceste aprecieri au un foarte larg caracter de generalitate, cifrele putînd să varieze de la o epocă istorică la alta, dar pare plauzibil ca elita intelectuală să reprezinte cîteva sute de persoane⁸. Esențial este însă că există publicul care în funcție de instrucția și gusturile personale să fie în stare să recepteze operele istorice.

În aceste condiții, în Apus ca și în Răsărit, receptarea operelor istorice nu are ca principal impediment analfabetismul, întrucît cartea rămîne încă "objet de lecture à haute voix devant une communauté"⁹. Ceea ce ar trebui stabilit acum este natura acestei comunități, întreprindere în vederea căreia dispunem de unele date, dar foarte puține.

Mănăstirile constituie cadrul privilegiat, chiar dacă se poate obiecta că în Occident ca și în Bizanț, lucrările care erau citite în fața comunității de călugări aveau în primul rînd un caracter religios. Natura operelor istorice ale epocii nu intra însă de loc în contradicție cu spiritul religios, dimpotrivă, istoria era considerată o auxiliară a teologiei, ceea ce făcea ca unii istorici să fie recomandați în mănăstiri. Se pare că tocmai datorită aprecierii deosebite de care s-au bucurat în rîndul călugărilor au ajuns pînă la noi operele istorice ale lui Isidor și Beda¹⁰, iar în Bizanț, cronici precum cea a lui Malalas, dar mai ales a lui Theophanes, datorită atenției date problemei ereziei, ar fi putut fi citite în mănăstiri¹¹.

De asemenea, lecturile pot fi făcute în spații publice, cum ar fi cel al palatelor imperiale sau regale. Faptul că unele lucrări erau dedicate expres unor capete încoronate, precum împăratul Mauriciu (istoria lui Menander Protector), regele vizigot Sisenand (istoria lui Isidor) sau regelui northumbrian Ceolwulf (*Istoria ecleziastică* a lui Beda) sau erau rezultatul unei comenzi imperiale (istoria lui Teofilact Simocata) ne sugerează, fără să ne ofere certitudini, bineînțeles, că astfel de opere puteau beneficia de lecturi în cadrul curții.

Există și posibilitatea lecturii comune în spații private, în cercuri de prieteni împărtășind aceleași preocupări și gusturi literare, dar singura

⁷C. Mango, *Discontinuity with the Classical Past in Byzantium*, în *Byzantium and its Image*, Variorum Reprints, London, 1984, p. 49.

⁸Aceasta e concluzia principală a încercării de a stabili nivelul științei de carte în Bizanț realizată în *Libri e lettori nel mondo bizantino; Guida Storica e critica*, ed. Guglielmo Cavallo, Roma-Bari, 1982.

⁹Aaron J. Gourevitch, *La culture populaire au Moyen Age. Simples et Docti*, Paris, 1996, p. 25.

¹⁰B. Croke, A. M. Emmett, *The Origins of the Christian World Chronicle*, în *History and Historians in Late Antiquity*, Oxford, 1987, p. 7.

¹¹Nigel G. Wilson, *Books and Readers in Byzantium*, în *Byzantine Books and Bookmen*, Washington D. C., 1975, p. 14.

indicație certă pe care o avem în acest caz este a cercului de literați din care face parte Agathias.

Bineînțeles, nu trebuie exclusă posibilitatea lecturii individuale, de către amatori de istorie dornici să se instruiască și să se edifice prin citirea unor lucrări care îmbină informația cu interpretarea moralizatoare în sens creștin.

Existența unui public virtual interesat de lucrări istorice nu rezolvă toate problemele receptării, întrucât o condiție sine qua non a acesteia o reprezintă cunoașterea codului folosit pentru realizarea lucrărilor respective. Principala dificultate a receptării lucrărilor istorice este comprehensiunea limbii în care sînt scrise. Trebuie stabilit că pentru toate categoriile de opere istorice, fie ele realizate în Occident sau în Răsărit, avem de-a face cu limbi de cultură, mai mult sau mai puțin îndepărtate de limba vie, vorbită de popor. Dacă latina simplă folosită de Iordanes și de Grigore din Tours sau greaca lui Malalas și a cronicilor aveau unele șanse de a fi înțelese de locutori de un nivel cultural nu excesiv de înalt, limba corectă și elegantă în care scriu Isidor, Beda, Paul Diaconul sau attica pretențioasă a autorilor bizantini de istorii clasice îngustează foarte mult spațiul posibilei receptări. La Beda situația este complicată suplimentar datorită faptului că în insulele britanice latina este o limbă total livrescă, străină vorbitorilor anglo-saxoni. Problemei limbii i se adaugă cea a convențiilor literare care făceau să existe mai multe nivele ale receptării, în funcție de bagajul cultural al publicului. Și autorii occidentali și cei bizantini folosesc citate și împrumuturi din clasici, prin care își demonstau erudiția și intrau cu publicul lor într-un joc reciproc consimțit, în care cel din urmă trebuia sau putea să recunoască aceste elemente ca o dovadă a propriei științe. Astfel, autori și cititori împărtășeau același corp de cunoștințe secrete¹², șițindu-se membrii unei caste intelectuale privilegiate, în care accesul era interzis celor de rînd. Cînd Procopiu descrie ciuma din 542¹³ nu folosește propriile idei și observații ci se folosește de modelul tucididian devenit clasic, deoarece aceea era descrierea standard a unei epidemii pe care un contemporan al său se aștepta să o citească într-o carte de istorie. Teofilact Simocata știe că, după recomandările sistematizate de Lucian din Samosata, un istoric trebuie să compună în opera sa discursuri splendide; de aceea așteaptă (sau inventează) un moment de luciditate a lui Tiberiu, pentru a introduce atît de necesarul discurs¹⁴. Paul Diaconul plasează în începutul lucrării sale fragmentul despre Scandinavia ca "fabrică de popoare"¹⁵ pentru că acesta se clasicizase datorită lui Iordanes, și exemplele ar putea continua.

¹²Mango, *Discontinuity...*, p. 50.

¹³Procopiu, *Bellum Persicum*, II, 23.

¹⁴Teofilact Simocata, *Istorie Bizantină*, trad. H. Mihăescu, București, 1985, p. 21.

¹⁵Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Langobardorum*, I, 1.

Stilul lansează alt tip de provocare autorilor, care optează pentru unul simplu sau elegant în funcție de valoarea care îi este fiecăruia atașată și de menirea pe care autorul respectiv dorește ca opera lui să o aibă. La prima vedere ar trebui să existe o corelație între accesibilitatea stilistică a unei lucrări și succesul ei, cantitativ măsurabil prin circulația acesteia, determinată și în funcție de numărul de manuscrise păstrate. Numai că, din motive foarte variate, acest tip de corelație nu se poate stabili întotdeauna. Pe de o parte, receptarea unei lucrări era și atunci legată, ca și în zilele noastre, de diferențele de gust și de nivel literar ale publicului, elemente care nu se află într-o relație de determinare rigidă cu standingul social¹⁶. Persoane precum Synkellos, Nikephor Patriarhul, Theophanes Confesorul, plasate către vârful scării sociale a epocii lor, se adresează unor receptori care aparțin în mare aceluiași mediu. Totuși, nivelul cultural al destinatarilor poate fi dedus din cel al operelor ca atare, și e redus în comparație cu standardele anterioare. Reculul studiilor din perioada care a urmat lui Heraclius și din cea iconoclastă, cauzat de colapsul vechiului sistem de învățământ¹⁷ și de persecutarea aristocrației¹⁸ își vedește consecințele în cultura autorilor și cititorilor de literatură, inclusiv istorică. În lumea ortodoxă, indiscutabil cel mai mare succes dintre lucrările cu caracter istoric l-a avut cronica lui Malalas, care a influențat profund nu doar cronicistica bizantină, ci și istoriografia slavonă¹⁹. S-a considerat că una din cauze ar fi faptul că presupunea un "auditoriu nesofisticat"²⁰, dar acesta nu se putea afla prea jos pe scara socială, cum am încercat să arătăm mai devreme. Nu oricine putea recunoaște felul în care, de exemplu, Cartea lui Daniel este folosită ca vehicol de propagandă în favoarea imperiului bizantin sau putea identifica sursele propagandei oficiale a lui Justinian referitoare la legislație folosite²¹. Dar cu tot succesul său incontestabil, din cronica lui Malalas au ajuns pînă la noi doar trei manuscrise grecești²². În spațiul occidental, lucrarea lui Grigore din Tours corespunde ideii de accesibilitate care să-i asigure succesul, și cele 50 de manuscrise păstrate confirmă acest lucru. Dar adevăratele best-seller-uri

¹⁶J. Sevckenko, *The Search for the Past in Byzantium around the Year 800*, D.O.P, 46, 1992, p. 293.

¹⁷Averil Cameron, *New and Old in Christian Literature*, în "The 17th International Byzantine Congress Major Papers", Dumbarton Oaks, 1986, New York, 1986, p. 51.

¹⁸P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971, p. 108.

¹⁹Z. V. Udalcova, *La Chronique de Jean Malalas dans la Russie de Kiev*, "Byzantion", 35, 1965, p. 575-591.

²⁰E. M. Jeffreys, *The Attitudes of Byzantine Chroniclers toward Ancient History*, "Byzantion", 49, 1979, p. 215.

²¹R. D. Scott, *Malalas, The Secret History and Justinian's Propaganda*, DOP, 39, 1985, p. 100.

²²N. G. Wilson, *op. cit.*, p. 15.

ale perioadei care ne interesează sînt *Istoria Ecclesiastică* a lui Beda Venerabilul, păstrată în 164 de manuscrise²³ și *Istoria longobarzilor* a lui Paul, din care au supraviețuit în jur de 200 de manuscrise. Oricît de important ar fi acest indiciu pentru succesul unei lucrări, el este mai relevant pentru întreaga perioadă de dinaintea apariției tiparului în care cartea a circulat, și mai greu de folosit pentru a determina soarta sa în contemporaneitatea imediată. Pentru aceasta, singurele elemente pe care le putem folosi țîn de identificarea utilizării operei respective de către autori posteriori.

Constatăm că *Getica* lui Iordanes nu a fost folosită, mai mult ca sigur nefiindu-i cunoscută, de către Isidor din Sevilla, deși acesta scrie o lucrare pe o temă aproape identică. În schimb, Beda și Paul îl cunosc și îl folosesc pe Iordanes, deoarece timpul a lucrat în favoarea difuzării operei lui. Dacă *Istoria Secretă* a lui Procopiu apare menționată relativ tîrziu, aceasta se datorează nu lipsei de interes pentru ea a contemporanilor autorului, ci faptului că ea n-a putut fi pusă în circulație atunci, datorită conținutului subversiv. Dar nici o lucrare "cuminte" precum cea a lui Agathias nu este foarte ușor accesibilă, deoarece Evagrius, știind de existența ei, nu și-o poate procura²⁴.

Cu aceasta intrăm în alt domeniu al problemelor puse de receptarea lucrărilor istorice ale Antichității tîrzii, și anume prețul și disponibilitatea cărților. Că în perioada la care ne referim cărțile sînt puține și scumpe este deja un truism. Din nefericire, datele pe care le avem la dispoziție sînt foarte reduse, pentru a putea evalua de o manieră mai concretă felul în care problema prețului poate influența traseul dintre operă și publicul ei. Știm de exemplu că Beda s-a format într-un mediu intelectual propice datorită activității lui Benedict Biscop, care a făcut numeroase călătorii pe continent și mai ales la Roma, pentru a aduce manuscrise. Pe de altă parte, de activitatea lui Beda au beneficiat discipolii lui, care i-au avut la dispoziție lucrările, inclusiv magistrul lui Alcuin. Sejurul la Constantinopol al lui Leandro de Sevilla a contribuit probabil și el la îmbogățirea unei biblioteci pe care Isidor avea s-o folosească. Activitatea episcopului de Sevilla presupunea și existența unui mare număr de copişti, mai ales pentru realizarea Etimologiilor. Acestora li se datorează copiile după diferitele lucrări istorice ale lui Isidor, care pot influența producția istoriografică imediat succesivă, precum *Historia Wambae* a lui Julian de Toledo, *Continuatio Isidoriana Byzantina-Arabica* (741) sau *Continuatio Hispana* (754)²⁵.

Cît privește costul propriu zis al cărților, în absența unor date corespunzătoare perioadei care ne interesează, ne putem face o idee de raportul dintre costul unei cărți și venitul anual pe baza unor indicii mai tîrzii, din spațiul bizantin. În secolele XI-XII, o carte putea costa între 3 și 26 de

²³B. Guenée, *op. cit.*, p. 250.

²⁴N. G. Wilson, *op. cit.*, p. 14.

²⁵B. Sanchez Alonso, *Historia de la historiografía española*, 2a ed., Madrid, 1947, vol. I, p. 83.

nomisme, în vreme ce salariul minim al unui funcționar civil era de 72 de nomisme pe an, existînd evident și salarii de sute sau chiar, în cazuri excepționale, mii de nomisme²⁶. Chiar dacă situația din secolele VI-VIII poate fi foarte diferită, importante sînt ordinele de mărime și proporțiile, care sugerează că în Bizanț cartea este accesibilă unor categorii sociale restrînse, din care fac probabil parte funcționarii civili ca element foarte important. Există evident o cerere profesională, de lucrări cu caracter religios sau științific, destinată clericilor sau laicilor liber profesioniști. E greu de făcut o legătură între cărțile de istorie și o cerere de acest tip, ele fiind mai potrivite unei lecturi "de agrement"; unele dintre lucrări i-ar fi putut totuși interesa pe unii funcționari imperiali sau mai ales pe diplomați. Oricum, e greu de imaginat că numărul celor care citeau în scop non-profesional ar fi putut să se ridice la mai mult de cîteva zec²⁷.

În concluzie la toate cele discutate pînă acum cu privire la publicul lucrărilor de istorie pe care le analizăm, putem spune că în funcție de autor, spațiu geografic și epocă, el poate fi constituit în mod prioritar din clerici sau laici, fără ca una din categorii să o excludă pe cealaltă. Putem afirma cu un anume grad de certitudine că autori precum Beda, Paul Diaconul, Synkellos, Nikephor, Theophanes să fi avut în vedere în primul rînd membrii comunităților monastice în care trăiau și căroră lucrările lor să le fi oferit o lectură în același timp instructivă și educativă, sau să se fi gîndit și la clerul interesat de istorie. În ce-l privește pe Beda, dedicația pe care o face regelui Northumbriei Ceolwulf ne indică faptul că oricît de modest, autorul nu dorea ca opera sa să rămînă țintuită între zidurile mănăstirii sale, iar mesajul esențial al *Istoriei Ecclesiastice*, prin care poporul anglo-saxon este îndemnat la unitate în jurul bisericii și a regilor drept-credincioși este grăitor pentru finalitatea politică pe care savantul călugăr o vedea atașată operei sale. Menander Protector, la rîndul său, își dedică istoria împăratului Mauriciu, sperînd că utilitatea ei recunoscută îi va aduce avantaje.

În alte cazuri e greu de spus dacă persoana indicată de dedicația cărții a fost aleasă din recunoștință sau în speranța obținerii unei recompense ori e pur și simplu comanditarul respectivei lucrări. Astfel, *Istoria goșilor* a lui Isidor e dedicată regelui Sisenand și se prea poate să fi fost rezultatul unei comenzi regale, așa cum este și cazul tratatului său despre natură scris la cererea regelui-literat Sisebut. Într-un fel tot rezultatul unei comenzi politice din partea lui Teodoric sau a urmașilor săi fusese și *Istoria goșilor* a lui Cassiodor, abreviată de Iordanes. În ceea ce-l privește pe acesta din urmă, el afirmă în prefața *Geticii* că a realizat lucrarea la cererea prietenului său Castalius. Cine va fi fost acesta, dacă era de același neam, dacă avea vreo funcție politică și unde, nu știm. Este clar însă că Iordanes era conștient că opera sa răspunde unei nevoi mai largi, și analiza propriu-

²⁶N. G. Wilson, *op. cit.*, p. 3.

²⁷*Ibidem*, p. 6.

zisă a textului va da unele indicii privitoare la adresa politică a mesajului acesteia. Teofilact Simocata se pare că a scris la cererea expresă a lui Heraclius²⁸, sau după alte teorii la sugestia patriarhului Sergios²⁹ și tonul vehement îndreptat împotriva lui Focas indică faptul că lucrarea trebuia să fie difuzată, în cercuri pe cât posibil largi, sau cel puțin semnificative politic, ca instrument de propagandă.

În alte cazuri, doar conținutul operei sugerează orientarea autorului către un destinatar capabil să recepteze mesajul. *Războaiele și Zidirile* lui Procopiu se adresa probabil unei aristocrații fidele lui Iustinian, dar și mai sigur curții acestuia, care le putea folosi ca vehicule ale propagandei oficiale. Povestea *Istoriei Secrete* este mult prea învăluită în mister pentru a putea afirma acum și aici în ce măsură lucrarea a fost cunoscută în timpul vieții autorului și de către care cercuri.

Istoria lui Grigore din Tours are prea multe elemente care o apropie de genul "Oglinzii principelui" pentru a nu fi avut măcar în intenție ca destinatar capetele încoronate și elemente importante ale aristocrației france. În acest sens pledează și importanța pe care o dă autorul tradiției despre Clovis păstrată de regina Clotilda, care ne poate sugera o anume cosmetizare a adevărului spre beneficiul dinastiei.

Opera lui Malalas, în general favorabilă autorității imperiale, indiferent de persoana care o încarnează, manifestă o atitudine pozitivă față de Iustinian, în timpul căruia probabil că a scris autorul, derivată din propaganda împăratească oficială, manifestată prin "publicarea" unor versiuni ale palatului asupra evenimentelor petrecute³⁰. Dacă Malalas a preluat aceste versiuni din lipsa de spirit critic de care a fost adesea acuzat sau dintr-un anume conformism politic, pentru a fi pe placul unor anume cercuri, este deja o altă discuție.

Observăm, pe baza acestor puține date care ne stau la dispoziție că, fără a putea vorbi de o specializare avansată a publicului amator de lucrări istorice, a existat și în această perioadă timpurie o cerere din partea unor cercuri sau persoane care nu aveau doar interese "științifice". Fără a dori să afirmăm că istoricii trebuie întotdeauna să ofere sferei politice instrumente de propagandă și nici că operele lor dovedesc mereu existența partizanatului politic din partea autorilor, ni se pare util să ținem seama de o anume condiționare a activității de scriere a istoriei. Cu excepțiile de rigoare, istoricii scriu pentru un anumit public și cu un anumit scop, și încercarea de a identifica posibii receptori ai mesajului pe care ei au dorit să-l transmită ne poate facilita înțelegerea mai în profunzime a operelor lor.

²⁸Identificat cu personajul care readuce Istoria înapoi la viață; vezi Joseph D. C. Frendo, *History and Panegyric in the Age of Heraclius: The Literary Background to the Composition of the History of Theophylact Simocatta*, DOP, 42, 1988, p. 150.

²⁹P. Lemerle, *op. cit.*, p. 79.

³⁰Roger D. Scott, *Malalas, The Secret History and Justinians Propaganda*, DOP, 39, 1985, p. 100.

O POSIBILĂ SUGESTIE PENTRU BOLTIREA MOLDOVENEASCĂ CU ARCE PIEZIȘE

CRISTIAN MOISESCU

Una din contribuțiile remarcabile ale românilor la îmbogățirea patrimoniului arhitecturii universale a fost - între altele - crearea tipului moldovenesc de biserică în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În cadrul edificiului moldovenesc de cult, ca o realizare originală și valoroasă se înscrie și boltirea specifică cu arce piezișe, dispuse diagonal față de axul longitudinal al lăcașului¹.

De fapt, în ce constă această insolită rezolvare de ordin constructiv? Deasupra celor patru arce mari ale naosului (fig. 1; a, b) dintre care cele transversale sunt mult mai late (a), se află dispus un sistem de alte patru arce în plin cintru, dispuse pieziș (c), deci în poziție oblică în raport cu axul longitudinal al construcției, adosate unui volum intermediar cu secțiune circulară. Rostul arcelor în cauză, rezemate pe mici console primative și având o secțiune variabilă, este, în primul rând, acela de a susține o cupolă de formă semisferică (fig. 2), adeseori supraînălțată prin intermediul tamburului unei turle, dar care au și menirea de a facilita reducerea diametrului spațiului central boltit. În cazul turlei, se conferă acesteia o siluetă mai zveltă și un volum mai lejer, în deplină armonie cu silueta generală a monumentului. În al doilea rând, se urmărea suprimarea unor posibile puncte de sprijin, libere sau adosate, susceptibile de a ocupa și, prin aceasta, de a diminua suprafața utilă, care, în plus, ar fi prezentat dezavantajul obturării vederii de ansamblu asupra spațiului interior. Cele mai vechi edificii moldovenești de cult cunoscute care utilizează acest sistem structural cu arce piezișe sunt bisericile de la Pătrăuți și Milișăuți, ridicate în 1487, deși se presupune că ambele monumente reiau un exemplu mai vechi ilustrat de biserică I a mănăstirii Putna, construită în 1466 și târnosită în anul 1470².

¹ Cristian Moiescu, *O particularitate în boltirea monumentelor istorice religioase - expresie a unității spirituale românești de-a lungul evului mediu*, în „Ars Transilvaniae”, IV, 1994, p. 15 - 34.

² Cristian Moiescu, A. M. Musicescu, A. Șirli, *Mănăstirea Putna*, București, 1984, p. 15.

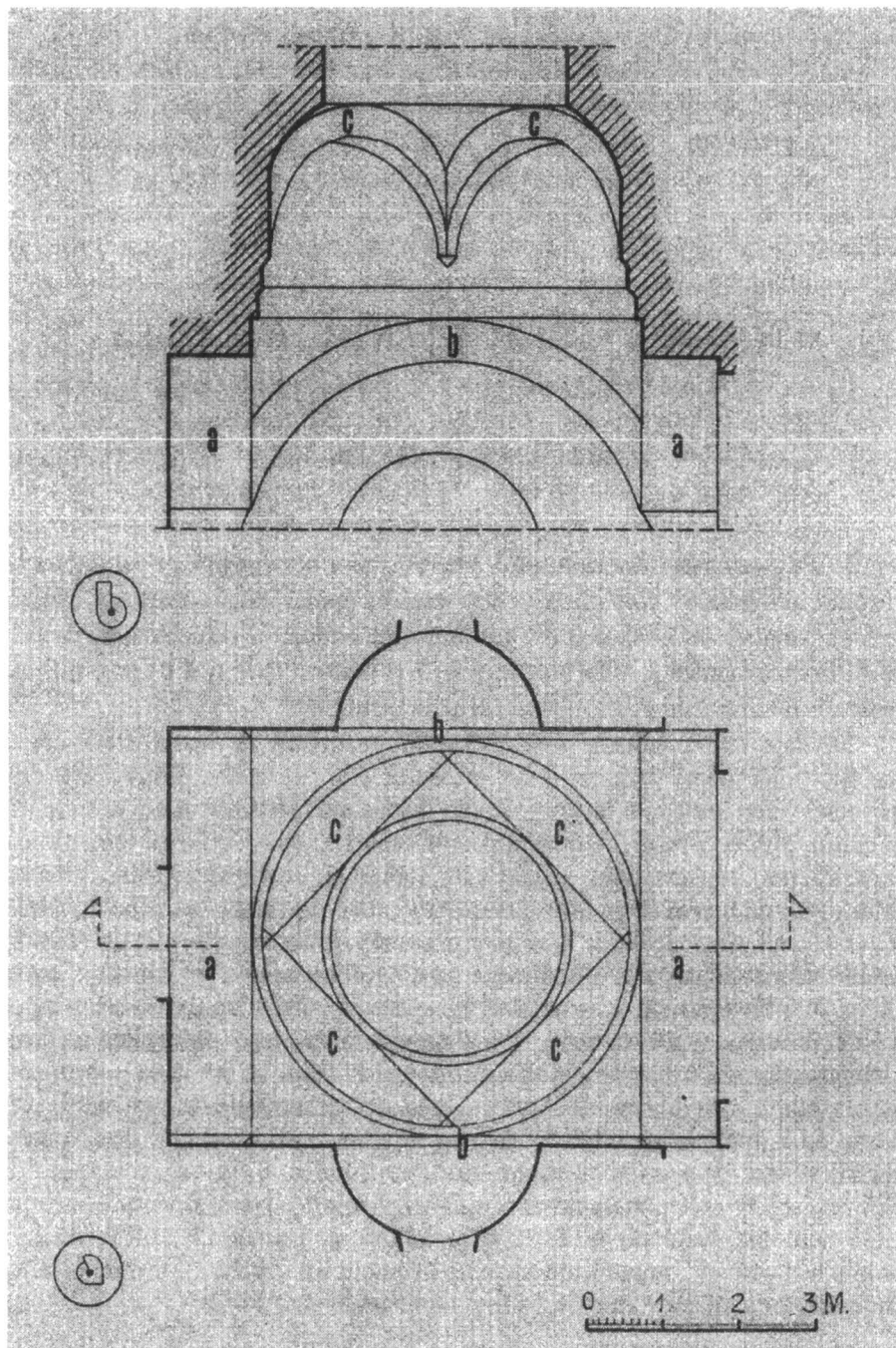

Fig. 1. Bolta moldovenească cu arce piezișe, plan și secțiune (biserica Sf. Ilie de lângă Suceava, 1488): a) arce transversale; b) arce longitudinale; c) arce piezișe.

Problema originii și semnificației arcelor piezișe a făcut obiectul a numeroase puncte de vedere, uneori total diferite sau contradictorii, formulate de prestigioși cercetători ai artei și arhitecturii vechi românești. Astfel, Gh. Balș, care a dat acestui original sistem de arce suprapuse denumirea sugestivă de „bolți moldovenești”, nu a afirmat niciodată originea lui moldovenească, crezând că introducerea acestuia în boltirea naosului ar fi tributară împrumuturilor străine venite din Caucaz, mai precis din Armenia³. S-a încercat în acest mod să se sugereze că meșterul care a imaginat această soluție tehnică a imitat un ipotetic model armenesc, fără ca presupusul prototip să fie desemnat și descris ca atare.

Un punct de vedere asemănător a susținut și Grigore Ionescu. Conform opiniei autorului în cauză, influențele armenesti ar fi fost aduse în Moldova direct de imigranți armeni, motivat de faptul că în orașul Suceava această populație este atestată documentar încă din secolul al XIV-lea. Autorul conchide pe această temă că „în întreaga arhitectură bisericească a Moldovei feudale structura internă include un element născut de o inspirație armenescă, pe care constructorii moldoveni ai epocii lui Ștefan cel Mare l-au transformat într-o creație originală. Este vorba de structura bolților”, în primul rând de cele determinate de arce diagonale⁴. Pentru această creație moldovenească, autorul menționat a încercat să stabilească analogii neconvingătoare cu sistemul de acoperire a clădirii bibliotecii construite de prințesa Hranucke, în anul 1063, în cadrul complexului mănăstiresc de la Sanahin, în Armenia⁵ (fig. 3). Confundând, ca și Gh. Balș, arcele piezișe moldovenești cu trompele de colț ale arhitecturii armenesti, Gr. Ionescu a observat că funcția expresă a trompelor de la Sanahin este aceea de racordare a unui plan pătrat la un tambur cilindric, și apoi, prin intermediul unor inele circulare, la o cupolă de plan octogonal. În schimb nu a remarcat un detaliu esențial și anume că deși a existat din partea arhitectului armean preocuparea de reducere a spațiului interior boltit, această restrângere nu s-a realizat și prin intermediul celor patru mari arce de bază care caracterizează rezolvarea moldovenească. Ambii cercetători au ignorat faptul că nu numai arcelor diagonalelor le revine acest rol, ci în mod evident și în egală măsură el este îndeplinit mai întâi de către dublul sistem de pandantivi, care în exemplul armenesc menționat lipsesc. Arcul pieziș moldovenesc

³ Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, BCMI, XVIII, 1925, p. 14.

⁴ Gr. Ionescu, *Rapporti artistici - con riguardo all'architettura - tra la Romania e l'Armenia*, extras din „Atti del Primo Simposio Internazionale di Arte Armena - 1975”, Venezia - S. Lazzaro, 1978, p. 295; idem, *Empreinte armeniennes dans la decoration architecturale et la structure des certain monuments roumain*, Erevan, 1978, p. 6 - 7.

⁵ Bruchard Bretjes, St. Mnazakanjan, Nona Stepanjan, *Kust des Mittelaltes in Armenien*, Berlin, 1981, p. 79, foto nr. 114; *Architettura medioevale armena*, Roma, 1968, p. 135, plan nr. 81 A.S., 134.

reprezintă în esență o formă independentă, cu secțiunea variabilă, de fapt un fragment al unei bolți semicilindrice, sprijinit pe câte două puncte de naștere sub formă de mici console, unde se produce descărcarea proprie-i greutatei precum și a celei a bolților de la partea superioară, ce le susține. Sistemul de patru arce diagonale (piezișe) este total diferit de trompele de colț armenesti amintite. Aceste trompe constituie chiar prin structura lor bolți având o formă semiconică (jumătăți de con) dispuse orizontal, la care distribuirea eforturilor se produce de-a lungul generatoarelor pe un suport continuu, reprezentat de suprafața de contact cu cea portantă. A doua mare deosebire între cele două elemente structurale în discuție, constă și în determinarea modului diferit de susținere al acestora. Dacă arcele piezișe moldovenești iau naștere și se sprijină pe mici console dispuse la o înălțime apreciabilă, așa cum arătăm mai sus, având forma unor minuscule prisme triunghiulare, arcele dinspre interior ale trompelor de la Sanahin sunt susținute de pilaștri robuști adosați zonei mediane a zidurilor perimetrice, care au dezavantajul ocupării parțiale a unei suprafețe din cea interioară, utilă, a încăperii (fig. 4a).

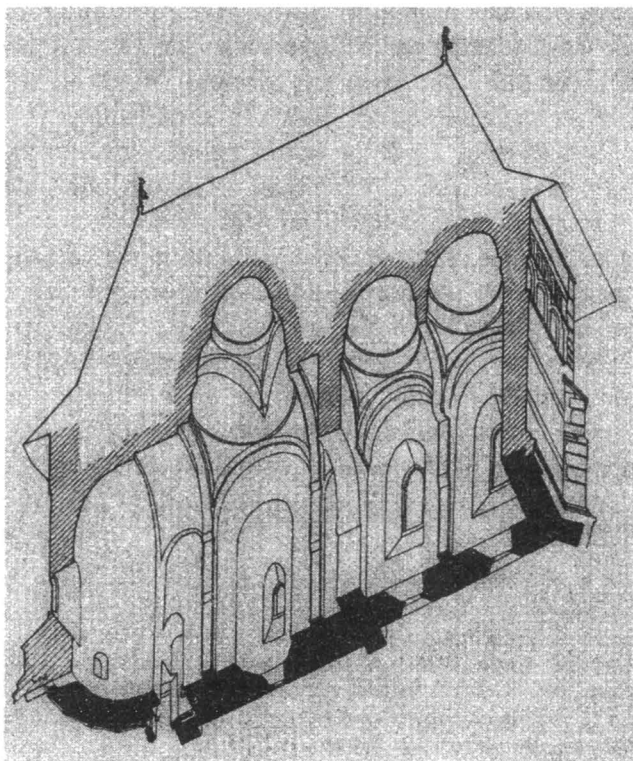

Fig. 2. Cupolă moldovenească pe arce piezișe, secțiune axometrică (biserica „Sf. Ioan” din Piatra Neamț, 1497).

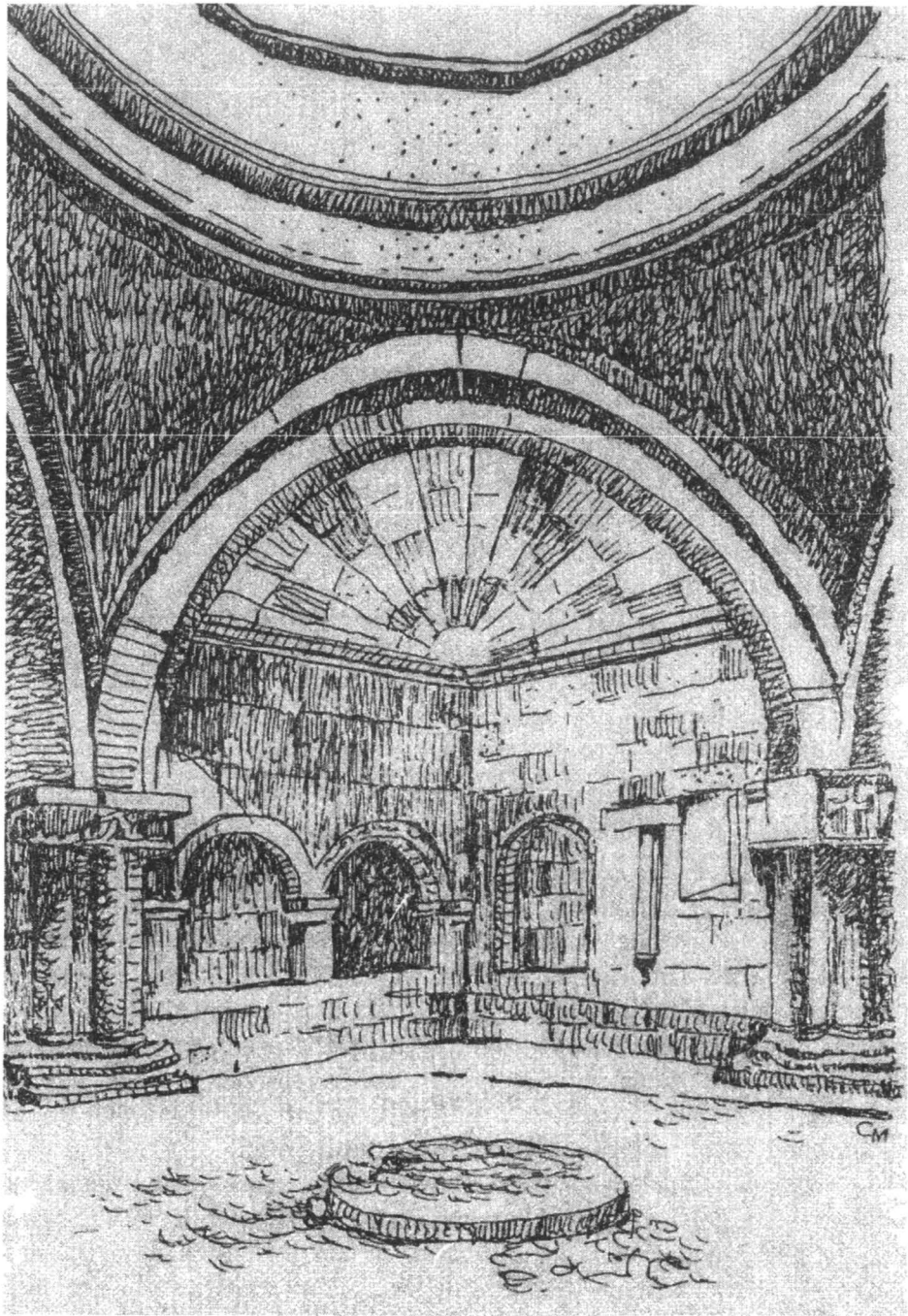

Fig. 3. Interior al bibliotecii din Sanahian (Republica Armenia, 1063), cu vedere către o trompă de colț.

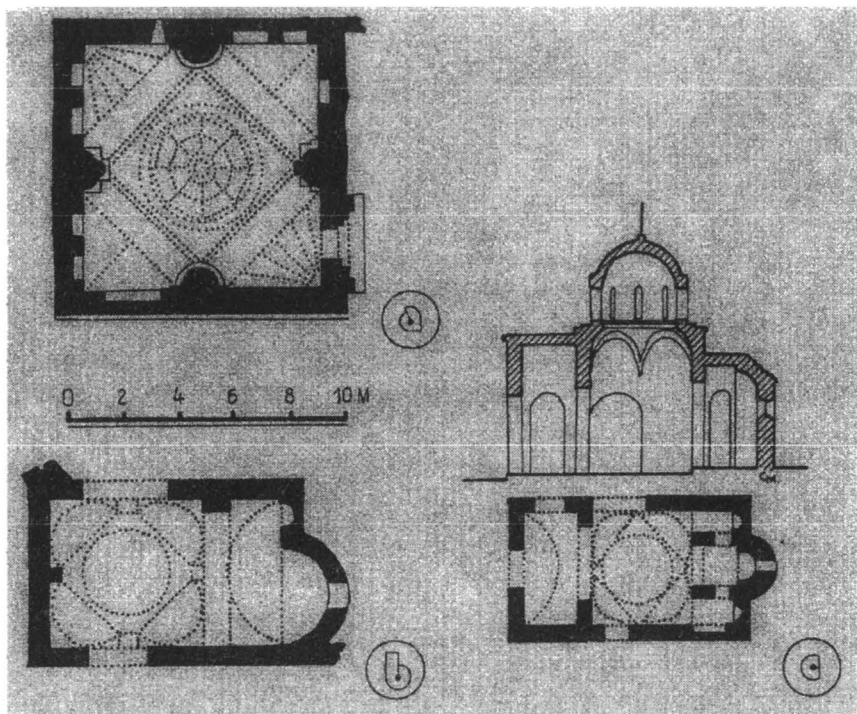

Fig. 4. Edificii boltite cu trompe de colț: a) planul bibliotecii din Sanahin (1063); b) capela Nea Moni din insula Hios (sec. XII), plan; c) biserica „Sf. Teodosia” din Panariti în Argolida (sec. XII), plan și secțiune.

În Europa medievală, mai precis în Grecia bizantină, cunoaștem câteva biserici care prezintă caracteristici asemănătoare boltirii bibliotecii de la Sanahin, prin dispunerea trompelor, de astă dată semisferice, de la colțurile încăperii, cu deosebirea că acestea sunt în parte sau integral susținute de console. Boltirea naosurilor capelei Nea Moni din insula Chios și a bisericii Sfânta Theodosia din Panariti în Argolida (fig. 4b și 4c), ambele construite în secolul al XII-lea⁶, care se particularizează prin elementele de susținere amintite, prin înscrierea lor într-un plan pătrat și nu circular, reprezintă rezolvări sugerate de exemplu armenesc menționat, dar în nici un caz soluții analoage cu cele adoptate în spirit novator de monumentele Moldovei ștefanine.

Opiniile formulate de Gh. Balș au fost combătute cu argumente irefutabile de Virgil Vătășianu, care a formulat, totodată, o teorie diferită pe această temă, pornind de la ipoteza lansată anterior de prestigiosul istoric al artei medievale europene Joseph Strzygowski⁷. Savantul clujean a susținut însă,

⁶ Adriano Alpago Novello, *Grecia Bizantina*, Milano, 1969, p. 55.

⁷ J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenien und Europa*, vol. I - II, Wien, 1918.

de astă dată hazardat, ideea unor puternice rădăcini pe care sistemul moldovenesc de boltire le-ar fi avut în tradiția arhitecturii populare a bisericilor de lemn din Bucovina, de unde nu lipsesc chiar analogii cu arhitectura ucrainiană a lăcașurilor religioase de acest gen. În opinia lui V. Vătășianu, „*structura învelișurilor piramidale din lemn a fost transpusă în piatră numai în Moldova*”, unde „*arcul a preluat funcția grinzii*”⁸. Aserțiunea a stărnit o vehementă și firească reacție mai întâi din partea lui Gh. Balș⁹ și apoi a lui Gr. Ionescu¹⁰.

În analizarea diferitelor puncte de vedere asupra boltirii edificiilor moldovenești de cult, nu putem trece cu vederea părerea exprimată de Joseph Lehner, bucovinean de origine, care, cu o pregnantă notă de exagerare, găsește, pretutindeni la construcțiile moldovenești, un aport gotic¹¹. Boltirea moldovenească este prezentată corect de acest cercetător, ca fiind rezultatul inedit al contractului dintre arhitectura de tradiție bizantină cu cea gotică, unde soluția de ușurare a volumelor a fost aplicată creator construcției de sorginte gotică.

Aflați în fața fenomenului arhitectural moldovenesc, pe cât de original pe atât de greu de explicat ca rezultat exclusiv al unor determinări exterioare, au mai fost și alți studioși, printre ei remarcându-se austriacul Joseph Hlavka, care a încercat să prezinte alte opinii privind boltirea caracteristică moldovenească cu arce piezișe - și nu numai pe aceasta - ca fiind o rezolvare în spirit gotic, fără a nega însă în totalitate prezența unor elemente de certă tradiție bizantină¹². Hlavka a considerat, astfel, că în sistemul moldovenesc de boltire întâlnim și influențe de factură gotică, identificate în soluționarea descărcării maselor de zidire sau în tendința de relansare a volumelor, prin sporirea verticalității edificiilor. Conform opiniei nefondate a acestui cercetător, arcele piezișe ar sugera, prin modul lor de dispunere, ogivele gotice.

Față de punctele de vedere exprimate în lucrările de sinteză prezentate mai sus cu privire la sistemul de boltire cu arce piezișe, ne-am exprimat ferm părerea că ne aflăm în fața unui sistem pe cât de original, pe atât de insolit în istoria stilurilor arhitecturii universale, reprezentând rezultatul unor rezolvări tehnice și plastice ingenioase a unui înzestrat șantier de meșteri locali¹³.

⁸ V. Vătășianu, *Bolțile moldovenești, originea și evoluția lor istorică*, în AIN, 5 (1928 - 1930), p. 415 - 431, p. 625, p. 646; idem, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 640 - 646.

⁹ Gh. Balș, *Grinda și arcul*, BCMI, 1931, p. 66 passim.

¹⁰ Gh. Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, p. 251 și nota 2.

¹¹ J. Lehner, *Der byzantinisch - gotische Wolbungsbau in der Moldau von 15 bis 17 Jahrhundert*, Wien, 1947, p. 55 passim.

¹² J. Hlavka, *Grechische - orientalische Kirchenbauten in der Bukowina*, în „*Österreichische Revue*”, 1864, 4 Heft, p. 106 passim.

¹³ Cristian Moiescu, *op. cit.*, p. 2- 21.

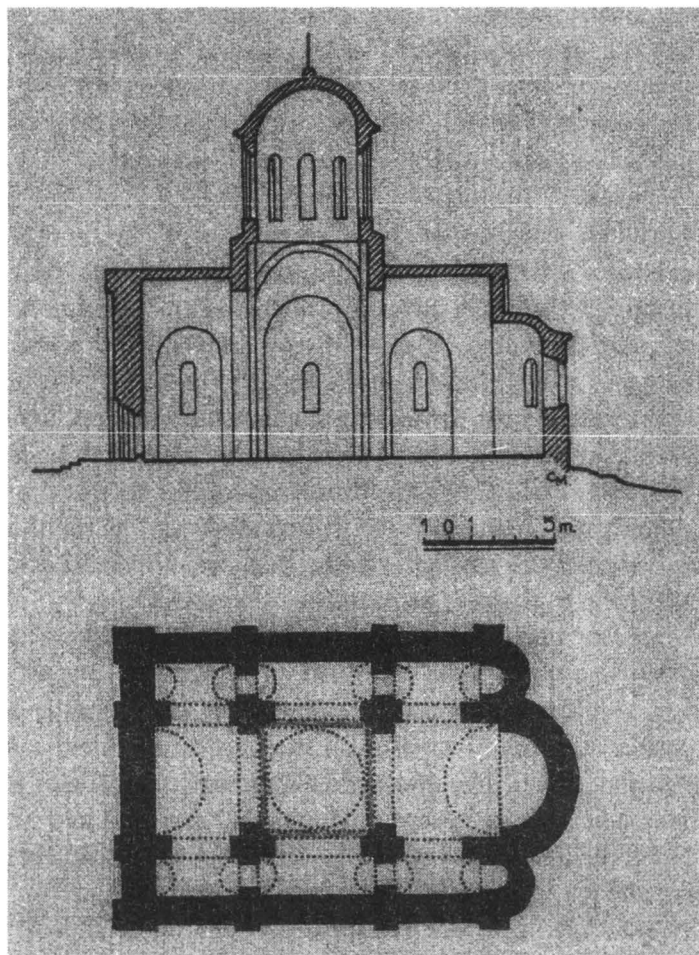

Fig. 5. Biserica de la Vasilău (= Vasilev, reg. Cernăuți, Rep. Ucraina), plan și secțiune longitudinală reconstituită.

Informațiile extrem de sărace de care dispunem asupra edificiilor bisericesti ortodoxe din spațiul est-carpatic, ridicate înainte de întemeierea statului moldovenesc de sine stătător, sunt parțial întregite de investigațiile arheologice efectuate în extremitatea nordică a Bucovinei, în interfluviul dintre Prut și Nistru, în vecinătatea Cernăuților, la Vasileu (= Vasilev, raionul Zastavna, regiunea Cernăuți, Rep. Ucraina), aflat în apropierea graniței cu statul halician¹⁴. Aici au fost descoperite fundațiile din piatră ale unei biserici, ridicată

¹⁴ Dan Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 103 (citează autorul și rezultatele arheologice: B. O. Timosciuk, *Drevneruskoe gorodisce Severnoi Bukoviny*, în „Arheologiceskie otkrytija 1968 goda” Moscova, 1969; ibidem, Kiev, 1976, p. 142-152, fig. 82-85); Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p. 107.

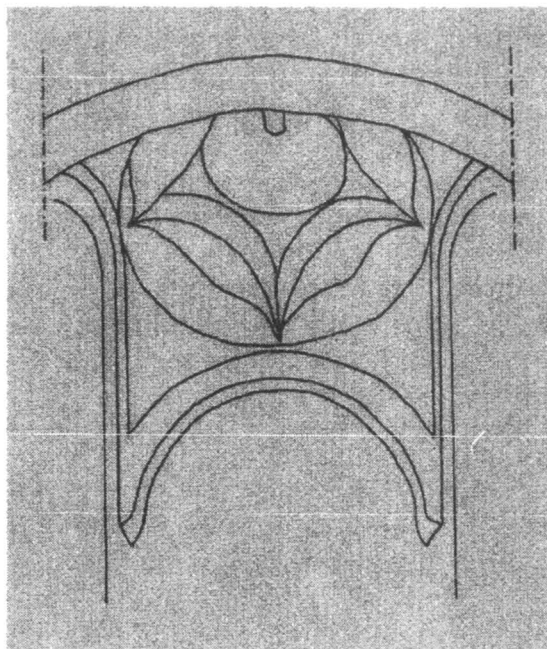

Fig. 6. Diagrama boltirii moldovenești cu arce piezișe, vedere interioară.

probabil de un feudal local, cu dimensiunile de 22,1x13,6 m (fig. 5), care la o analiză superficială s-a presupus că se încadrează în tipul structural „cruce greacă înscrisă cu puncte libere de sprijin”, având analogii, atât prin cei patru stâlpi interiori cât și prin forma circulară la interior și exterior a celor trei abside răsăritene, cu lumea balcanică dar și rusească a secolelor XII-XIV¹⁵. Față de datarea propusă de cercetarea arheologică circumscrisă aceleași lungi perioade a secolelor XII-XIV, ținând seama de conjunctura politică existentă în ținuturile românești dintre Carpații Orientali și Nistru după marea invazie tătară din

1241, propunem restrângerea momentului ctitoririi bisericii de la Vasileu în primele decenii ale secolului al XIII-lea.

În realitate, formele spațiale ale acestui lăcaș pot fi reconstituite cu destulă exactitate, ținându-se seama de profilatura dantelată rezultată dintr-o proiecție orizontală a secțiunii celor patru stâlpi. Aceștia susțineau, prin intermediul a tot atâtea arce în plin cintru ce delimitau traveea centrală, o cupolă supraînălțată pe un tambur cilindric. Navele laterale și pastoforiile erau boltite fiecare cu trei semicilindri longitudinali, separați prin câte două arcade transversale. Așadar, presupusul plan cruciform al bisericii de la Vasileu era, de fapt, cel al unei bazilici cu o cupolă centrală, structură rămasă singulară în peisajul arhitecturii moldovenești a secolelor următoare, nereprezentând un model pentru o posibilă preluare riguroasă a formei de plan. În schimb, o soluție novatoare, de particular interes, constituind în același timp o ingenioasă rezolvare tehnică a boltirii naosului, era înfățișată de reducerea diametrului turlei prin adosarea la interior a patru arce înguste, care dublau pe cele masive ce delimitau traveea centrală, fiind mai înalte decât acestea. Putem astfel

¹⁵ *Ibidem*

aprecia că întâlnim aici, tot pe pământul Moldovei, o sugestie utilă pentru conceperea ineditei boltiri „moldovenești” de mai târziu, cu arce având aceeași funcție, dispuse însă pieziș (diagonal) față de axul longitudinal al edificiului. În Moldova, adaptarea în vremea domniei lui Ștefan cel Mare a acestor arce înguste la planuri de formă triconcă, unde cei patru stâlpi centrali ai bisericii de la Vasilău au fost suprimați, l-a determinat pe constructor să caute o altă soluție practică de rezolvare, prin plasarea oblică a arcelor respective, adosate la o suprafață curbă, rezultând, astfel, secțiunea lor variabilă (fig. 6).

Inovația tehnică descrisă a reprezentat o soluție de certă originalitate, care a permis micșorarea diametrului turlei și, prin aceasta, reducerea masei sale de zidărie și a obținerii unei siluete svelte, elegante, conferindu-se în final întregii boltiri un aspect plastic remarcabil.

TÂRGOVIȘTE - CENTRE CULTUREL ET ARTISTIQUE (Du XIV-ème au XVIII-ème siècle)

MARIA GEORGESCU

La résidence et la capitale princière de Târgoviște est un important centre culturel, le premier centre typographique de Valachie par l'apparition des premières livres imprimés ainsi que par le développement, ici de l'enseignement à caractère humaniste.

L'ambiance culturelle et artistique de la Valachie, au commencement du XVI-ème siècle assimile quelques innovations des grands centres européens contemporains comme serraït, aux premières années du XVI-ème siècle l'apparition de l'imprimerie.

Le voïvod Radu le Grand est l'initiateur de l'imprimerie développée ensuite dans les ateliers de la monastère Dealu. Ainsi seraient imprimés trois livres ecclésiastiques dans la langue slavone: un *Missel*, 1508, un *Octoïh* (recueil de chants religieux à huit voix), 1510 et un *Evangélique*, 1512, par le moine Macarie.

Le Missel slavone, 1508 offre la première fois la forme imprimée du service divin en langue slavone. Il paraît que cette traduction¹ a été faite par le patriarche du Constantinople, Nifon (au temps de son séjour en Valachie).

Les dates de l'apparition du livre sont mentionnées dans l'épilogue où on dit que „*On a commencé à imprimer au temps du règne de Radu Voïvod et on a fini pendant la première année du règne de Mihnea Voïvod*“, tout en précisant le mois et l'année „*novembre, 7016 (1508)*“, et en mentionnant aussi la contribution du moine Macarie.

L'Octoïh slavone, 1510, est un type mixte de livre (intéressant et rare) et il est imprimé au temps du règne de Vlăduț le Jeune.

¹ D. Simonescu, V. Petrescu, *Târgoviște ancien centre typographique roumain*, Tgv., 1972, p. 12. On suppose que Nifon a habité à Târgoviște entre 1498-1502; Cf. I. Demeny, *L'imprimerie cyrillique de Macarios en Valachie*, en RRH, VIII, 1969, p. 549-574.

Le Tetraevangélique slavone, 1512, imprimé du temps de Neagoe Basarab, contient les quatre évangiles situées dans l'ancien ordre canonique orthodoxe: Matei, Marcu, Luca et Ioan. Elle représente la première tetra-évangile imprimée pour tous les orthodoxes qui utilisaient la langue slavone comme langue de culte².

L'épilogue fait mention qu'il a été imprimé: „*par l'ordre du prince <Io Basarab, le grand Voïvod>* on précise aussi le nom de l'artisan: „*le moine Macarie je me suis fatigué pour celà et j'ai achevé ce livre en 7020, le mois de juin, 25-ième jour*“.

On doit souligner que les premiers livres imprimés par le moine Macarie sont inspirés par l'art du manuscrit en commençant par le type de lettre et jusqu'aux frontispices, aux initiales et aux ornements.

Ainsi le *Missel*³ est imprimé en noir et rouge sur papier gros, venetien qui a trois filigrans distincts, des frontispices aux ornements entrelaqués et l'emblème du pays; *l'Évangélique* est imprimé en noir et rouge, le papier contient des filigrans variés et il est décoré aux initiales ornementés.

Par la suite, vers la milieu de XVI-ème siècle, à Târgoviște se développe un important centre d'imprimerie.

On y imprime, entre 1545-1547, un *Rituel slavone*, incert comme datation et lieu, un autre *Rituel slavone* en 1545, à l'indication précise de lieu de l'imprimerie: „*Au siège princier Târgoviște*“ et un *Apostol* (les actes des apôtres) dont l'imprimerie a été achevée le 18 mars 1547 „*à Târgoviște la capitale*“⁴. On a imprimé des exemplaires de *l'Apostol* aussi pour la Moldavie lesquels ont cette titulature: „*L'autocrate prince de toute la Moldavie <Io Ilașco voïvod> et sa mère, la bien-louangé princesse Elena et ses fils <Io Ștefan voïvod, Io Constantin voïvod> fils du défunct Petru Voïvod <Rareș> et pour lui de profundis*“⁵.

En ce que concerne l'imprimerie de ces livres, y sont mentionnés deux artisans d'origine serbe, le moine Moisi et Dimitrie Liubavici (qui s'était réfugié à Târgoviște par peur des turcs), lesquels ont développés leur activité à l'imprimerie du monastère Dealu au temps du prince Radu Paisie et des métropolitains Varlaam et Anania. Ils ont enseigné leur art aux novices roumains Petru et Oprea, mentionnés dans *l'Apostol* de 1547. A son tour, Oprea a eu, comme apprenti imprimeur, Coresi⁶.

² *Ibidem*, p. 49-50.

³ *Ibidem*, p. 14.

⁴ I. Bianu, Nerva Hodoș, *La Bibliographie roumaine ancienne*, I, Buc., vol. I, p. 27, 30.

⁵ *Ibidem*, vol. IV, p. 167.

⁶ D. Simonescu, V. Petrescu, *Târgoviște ancien centre*, p. 21.

Parmi les livres imprimés par Dimitrie Liubavici à Târgoviște, d'une importance particulière est *l'Apostol* de 1547, la première commande typographique connue en Valachie, commande venue de Suceava (Moldavie) pour Târgoviște. Le quatrième livre imprimé par Dimitrie Liubavici à Târgoviște est un *Menées slavon*⁷ et le dernier un *Évangélaire slavon*, imprimé entre 1546-1551, encore pour le prince moldave Ilașco Rareș⁸. Il y a cinq livres imprimés à Târgoviște desquels deux sont exécutés sur commande pour la Moldavie.

Parmi ces précieuses œuvres on peut mentionner le *Rituel slavone* de 1545, richement décoré aux xilogravures, frontispice aux ornements, avec l'emblème du pays et quelques monogrammes.

L'activité typographique du diacre Coresi, enseigné à Târgoviște - „*ot Târgoviște*“ ainsi qu'affirme lui-même dans l'épilogue de *l'Évangélaire roumain*, imprimé à Brașov, 1561-1562 - mais déployant son activité à Brașov fera possible la diffusion d'un grand nombre d'ouvrages imprimés à travers les pays roumains.

Le Triode - Pentecostar slavone (livre contenant des prières et des cantiques), 1558 est le seul livre imprimé par Coresi à Târgoviște, ainsi qu'on affirme dans son épilogue: „*au siège princière Târgoviște*“, considérée comme une des importantes réussites de l'art typographique. Le livre contient nombreux frontispices floreaux, vignettes, ornements linéaires, initiales ornées ainsi que onze xilogravures représentant des scènes de la vie de Jésus Christ⁹.

Au premières décennies du XVIIe siècle, la résidence princière de Târgoviște a été animée par une vive activité culturelle, par l'activité de l'éclésiastique grec Mathias de Myre (arrivé en Valachie en 1603 au temps du règne de Radu Serban) et de l'historiographe Stavrinou.

Au milieu du XVIIe siècle, le règne de Matei Basarab a la signification d'une importante étape culturelle dans le développement de l'activité typographique et de l'enseignement.

L'activité culturelle était menée, à la résidence princière de Târgoviște, par des érudits, cultivés en concordance avec l'esprit de l'humanisme classique greco-latin. Cette activité s'est développée en trois principales directions; école supérieure dont l'enseignement se faisait en grec et latin; nouvelle imprimerie dans la ville auprès de l'église métropolitaine pour imprimer des œuvres en roumain - l'une des réalisations culturelles de première importance et, dans les écoles, la remise en prestige de l'ancienne culture slavone.

⁷ *Ibidem*, p. 22.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, p. 26; D. Simonescu, *L'ancien livre roumain*, Buc., 1947, p. 13-14. Extrait „d'Arcades“, nr. 3-4, Le cycle de ces scènes est: La Mise en Croix, l'Enterrement, la Résurrection, l'Apparition de Jésus à Marie. La guérison du paralytique, Jésus Christ au Temple parmi les Pères de l'Eglise; Jésus Christ et la bonne Samaritaine à la fontaine; L'Ascension; L'incrédulité de Thomas; La Guérison de l'aveugle et la Descente du Saint Esprit.

L'enseignement (au caractère humaniste y connaît un essor par l'apparition des écoles ayant comme langues d'enseignement celles de l'antiquité classique) connaît ses commencements avec l'activité développée à Târgoviște par *Schola graeca et latina*¹⁰ (1646-1652) ayant comme professeurs Pantelimon Ligaridis et Ignațiu Petritzes. Ils ont organisé une école secondaire au niveau des meilleures institutions similaires d'Occident, à coté de l'école de slavonie¹¹ qui continue son existence en bénéficiant de l'apport des scientists comme Staico et Daniel - spécialisés en grammaire et lexicographie slavo-roumaine.

Le prince Matei Basarab a soutenu le développement d'une culture de langue roumaine par les moyns de l'imprimerie des livres produits dans la nouvelle typographie du métropolitite Stefan (1648-1653).

L'idée de remettre en prestige la langue slavone au moyen des livres imprimés et diffusés aux pays balcaniques de culte orthodoxe a été soutenue par l'érudite Udriște Năsturel (1597-1650) (qui avait fini des études supérieures en langue latine) et par la princesse Elina (1598-1653) l'épouse du prince Matei Basarab.

Au temps de Matei Basarab on réalise une concentration de l'activité culturelle à Târgoviște, autour de la Cour princière et de l'église métropolitaine. Ainsi l'imprimerie de Govora déménage à Târgoviște (*l'Évangile enseignante* commencée à Govora en 1642 est finie à Târgoviște à la monastère Dealu en 1644).

Les livres imprimés à l'époque à Târgoviște sont: *l'Évangile enseignante*, 1642; *l'Évangile enseignante* reimprimée en langue slavone, en 1644. Dans l'épilogue du livre on mentionne: „On a commencé a imprimer ce livre nommé *Évangile dans le monastère de Govora et on l'a fini à la monastère de Dealu*“; *La réponse contre le Catéhisme de Calvin*, 1645 (écrit par Varlaam, métropolitite de Moldavie); *Missel* en langue slavone, imprimé par Archim Ioan, 1646. La préface mentionne le nom du prince Matei Basarab et du métropolitite Teofil ainsi que l'imprimerie de la „monastère Dealu“ et l'année 1646; *Missel (slujebnic)* en langue slavone, imprimé par Pricop Stanciovici et Radu Stanciovici, 1646; *Imitatio Christi* de Thomas à Kempis, en langue slavone et traduit du latin par Udriște Năsturel en 1647. L'avant-propos du traducteur est adressé au métropolitite de Moldavie, Varlaam en précisant: „ayant vu la lumière à leur typographie <Matei Basarab et la princesse Elina>

¹⁰ E. Grigoriu, *L'Histoire de l'Académie princière de St. Sava (contributions documentaires)*, Buc., 1978, p. 18; cf. V. Papacostea, *Les origines de l'enseignement supérieur en Valachie*, en RESEE, tom. I, nr. 1-2, Buc., 1963; St. Bărsănescu, *Schola graeca et latina de Târgoviște, 1646-1651*, en De l'histoire de la pédagogie roumaine. Recueil d'études, Buc., 1966, p. 191-213.

¹¹ V. Papacostea, *Une école de langue et culture slavone au temps du règne de Matei Basarab*, en „Romanoslavica“, V, Histoire, Buc., 1962, p. 183-194.

princière, située à la monastère Dealu, Penticostar en langue slavone, 1649. Le titre indique que ce livre a été imprimé „dans une typographie princière du siège voïvodal de Târgoviște“; y est indiqué aussi le nom du typographe, le moine Ioan; *Pogribania pour les prêtres, 1650, avec des textes parallèles en langues slavone et roumaine mistirio (sacrament), 1651, en langue slavone.* C'est le premier livre imprimé dans l'atelier métropolitain et a un avant-propos signé par Stefan métropolitite: „de Târgoviște, Plai et toute l'Ungrovlachie“; *Correction de la loi, 1652, est traduit du grec par Daniil de Panonie.* La *Correction de la loi* est un livre de législation ecclésiastique et laïque réunissant à côté des collections byzantines, La loi de Vasile Lupu, l'un des premiers codes de lois en langue nationale d'Europe¹².

Les décorations gravées de ces livres s'inscrivent dans la tradition postbyzantine de la gravure à livres.

Ainsi sur le page à titre-verso du *Missel* il y a une gravure représentant le prince Matei Basarab et la princesse Elina, les deux flanquant l'emblème du pays.

Le Triode Penticostar réunit quatre types d'initiales ornées, de nombreux frontispices et onze gravures.

L'Evangile enseignante représente sur la page à titre-verso l'emblème du pays avec des vers qui sont dédiés et l'inscription: „A la toute brillante emblème des miséricordieux princes Basarab“ et dans *Imitatio Christi* sur la page à titre-verso il y a l'emblème du pays et douze vers d'hommage; dans l'épilogue du livre apparaît aussi une emblème de famille, l'emblème de la famille Năsturel: „l'emblème du tout humble traducteur“.

Le Penticostar slavone présente une gravure intéressante composée de nombreuses images illustrant des scènes de la vie de Christ, dans l'espace des frontispices il y a des scènes du même sujet.

Correction de la loi contient de nombreux éléments décoratifs. Sur la page à titre apparaît la scène de la *Ressurrection*, des prophètes, des moines, des martyrs et l'emblème de la Valachie; les frontispices avec la *synaxe des apôtres* soutenant l'église ou les *synodes écuméniques*; vignettes si initiales aux motifs religieux et décoratifs. Dans la même catégorie s'inscrit la gravure en pleine-page représentant *Jesus Christ Juge*, datée 1651 et signée Petru Teodor. D'une facture à part est l'emblème de l'église métropolitaine de Valachie (page à titre, verso) à laquelle on mélange des éléments traditionnels avec quelques influences baroques (motifs végétaux tourbillonnants prolongés par les sinuosités d'un serpent)¹³.

¹² *De Matei Basarab à Constantin Brâncoveanu, l'Art du XVII-ème siècle.* Le catalogue de l'exposition, Buc., 1992, p. 99, cat. 142.

¹³ *Ibidem*, p. 99-100, cat. 142.

Au temps de Constantin Brâncoveanu, en 1708, à la Métropole de Târgoviște a été installée une nouvelle typographie aux sections en langues grecque et roumaine. L'intense activité développée ici a été soutenue par Antim Ivireanu, métropolitain d'Ungrovlachie (1708-1716), d'origine géorgienne, connu par ses contemporains comme homme politique, haut prélat, écrivain, artisan typographe et conaisseur¹⁴. Cette activité s'est prolongée jusqu'en 1715.

Les livres imprimés entre 1709-1715 sont des livres ecclésiastiques nécessaires au culte religieux et imprimés en roumain. Elles sont: *Tout service ecclésiastique*, 1709; *Rituels*, 1708-1712, 1713 (traduction d'après l'original grec imprimé en 1691 par N. Glykis à Venise); *Psautier*, 1710; *Octoïh*, 1712; *Catavasier*, 1713, 1714; *Prières*¹⁵, 1712 (aux dépenses et avec un avant-propos de Manu Apostol); *Missel*, 1713 et deux *Livre d'heures*, 1714-1715.

Mais il y a aussi de nouveaux genres de littérature laïque: le roman populaire *Alexandria*, 1713; antologies d'écrits des philosophes antiques, *Maximes philosophiques*, 1713 (éditions parallèles en roumain et grec); des œuvres à contenu historico-littéraire: *La Panoplie dogmatique*, 1710 (importante source pour la connaissance des hérésies, surtout celle des bogomiles) dont l'avant-propos précise qu'elle a été „composée par Eftimie Zigabenos est donnée au prince Constantin Brâncoveanu Voïvod par le métropolitain de Dârste, Kir Atanasie, imprimé par le métropolitain d'Ungrovlachie Antim Ivireanu par les soins du moine Gregoraș Mitrofan, à la métropole de Târgoviște, l'an 1710; *Missel du Mont Athos (Proschinitarul Sf. Munte)*, 1710 et l'œuvre de Hrisant Nottara „*Sur les offices, les clercs et les cérémonies ecclésiastiques*“, 1715. Aussi importantes sont les œuvres du métropolitain Antim Ivireanu - *Enseignement ecclésiastique*, 1710 et *Bouts de commendements*, 1714. *Enseignement ecclésiastique* est une œuvre pastorale, adressée aux clercs, parue en novembre 1710, imprimée à Târgoviște par son apprenti, l'artisan typographe Gheorghe Radovici.

Bouts de commendements est l'un des plus importants livres d'Antim Ivireanu pour sa valeur juridique et littéraire. Des dispositions canoniques et de droit laïque sont transmises sous une forme remarquable à travers cette œuvre considérée comme extrêmement intéressante pour la culture roumaine du XVIIIe-ième siècle¹⁶.

¹⁴ E. Djindjișvili, *Antim Ivireanul homme de lettres humaniste*, Ed. Junimea, Iassy, 1982, p. 36.

¹⁵ D. Poenaru, *Contributions à l'ancienne bibliographie roumaine*, Tgv., 1973, p. 14-16; D. Simonescu, *Contributions à l'ancienne bibliographie roumaine*, en „Études et recherches de bibliophilie“, I, 1995, p. 248.

¹⁶ E. Djindjișvili, *Antim Ivireanul*, p. 73.

Les livres imprimés à Târgoviște au premières deux décennies du XVIII-ème siècle sont de véritables oeuvres d'art graphique, auxquelles les frontispices, les initiales ornées et les vignettes (à motifs végétaux) comme expression stylistique, sont apparentés aux encadrements en pierre ou aux iconostases sculptés en bois.

Ces livres sont décorés aussi de nombreuses gravures. En *Prières* apparaît une gravure représentant *Jesus Christ Juge*, flanqué par les intercesseurs, la *Vierge* et *St. Jean le Precurseur*. Les emblèmes et les vers dédiés aux emblèmes apparaissent dans les oeuvres suivantes: *Le service ecclésiastique*, *La Panoplie dogmatique*, *Octoih*, *Rituels (ou Evhologhion)* et *Meximes philosophiques*.

La plupart des documents émis par la chancellerie de Târgoviște, écrits sur parchemin ou sur papier sont décorés. Les éléments décoratifs sont: frontispices (dans lesquels figure d'habitude du pays), l'invocation symbolique et l'initiale ornée, la monogramme, les vignettes, les bordures, quelques fois les miniatures, ainsi que des ornements isolés encadrant des médaillons ou, au centre de la moitié inférieure de l'acte, les éléments de la monogramme ayant rôle de vignette.

La présence et l'importance de ces éléments composants de l'ensemble varient d'un document à l'autre, d'après les différences du style décoratif.

A la chancellerie princière de Târgoviște, les imprimeurs étaient quelque fois des copistes. Ainsi à la chancellerie de Pătrașcu le Bon, le typographe Oprea menait son activité de scribe à côté du chancelier (logopète) Coresi; de même Matias de Myre a travaillé pour copier et calligraphier des documents¹⁷.

Les plus représentatifs documents (par leur décor) rédigés à la chancellerie princière de Târgoviște sont: *Le Parchemin de Dan le II-ème par lequel il affermit les privilèges accordés aux habitants de Brașov en 1413*¹⁸; *Le Traité conclu par Radu (le Grand) avec les représentants de la population allemande établie à Sibiu (Siebenbügen), en 1507*¹⁹; *Le Parchemin de la donation faite par Radu Voïvod pour la monastère Dealu, 1614*²⁰; *Le Parchemin d'appui*

¹⁷ D. Simonescu, V. Petrescu, *Târgoviște ancien centre*, p. 25.

¹⁸ *Témoignages du passé. Album de documents*, Buc., 1980, p. 52-53. Chancellerie du voïvode Dan le II-ème, Târgoviște, 1431, le 30 janvier, encre bicrome, parchemin; Arch. de l'Etat Collections Privilèges, 766, original, bilingue (lat.-slav.).

¹⁹ *Ibidem*, p. 62-63. Chancellerie de Radu le Grand, Târgoviște, 1507, le 3 décembre, Arch. de l'Etat Sibiu; fond Document Letter, 86; original; parchemin, langue latine, au sigile princier suspendu et aux 11 sigiles des membres du Conseil princier.

²⁰ *Ibidem*, p. 76-77. Chancellerie du voïvode Radu le Grand, Târgoviște, 1614, le 10 juillet, Arch. de l'Etat, Buc., fond monastère Dealu XI/3; encres policromes; or; original; langue slave; papier; sigile suspendu, tombé. Invocation symbolique, initiale ornée, monogramme princière et baguette sont ornés d'éléments avimorphes, zoomorphes et végétales, au frontispice l'emblème de la Valachie.

donné par Matei (Basarab) à la monastère Căldărușani, 1645²¹; Le Parchemin de don fait par Matei Basarab à la monastère de Doicești, 1646²²; Le Parchemin d'appui donné par Matei Basarab à la monastère de Dealu 1651²³ et Le Parchemin de renouvellement des privilèges de la monastère „Les Saints Apôtres“ de Bucarest, 1656²⁴.

Parmi les documents conservés jusqu'à présent, provenant de la chancellerie princière de Târgoviște, on peut remarquer les actes de chancellerie du temps de Matei Basarab, calygraphiés avec raffinement et ornés de jolies monogrammes (la monogramme de l'acte du 21 mai 1651), le frontispice décoré à l'emblème de la Valachie disposée en médaillons ronds et les bordures à motifs végétaux.

La variété astylistique des documents rédigés à la chancellerie princière de Târgoviște se manifeste par de nombreuses modalités artistiques. Les plus modestes sont ornées seulement au cinabre, d'autres avec de l'or ou à l'or et aux encres policromes - ceux-ci étant les plus somptueux. Beaucoup

²¹ *Ibidem*, p. 82-83. Chancellerie du voïvod Matei Basarab, Târgoviște, 1645, 12-29 mars, encres policromes, pergament, Arch. de l'Etat, Buc., fond monastère Căldărușani, XXVII/2; original; langue, slave, pergament, sigile suspendu, signature autographe du prince. Au frontispice il y a un bouclier rond ayant en bordure des ornements végétaux embrassant l'emblème de la Valachie; un aigle aux ailes déployées contourné, flanqué par le soleil et une étoile à droit et par la lune et deux étoiles à gauche, situé sur une terrasse verte. Au deuxième plan s'y profile, à droit, une tour solitaire (probablement la Tour du Crépuscule) à gauche il y a des murs de château-fort rappelant la Cour princière.

²² *De la Matei Basarab*, p. 105, cat. 149; Gh. Băluță, S. Craia, *Manuscrits miniés et ornés du temps de Matei Basarab*, Ed. Meridiane, Buc., 1984, pl. XXXVIII (a,b,c)-XXIX; *Témoignages*, p. 86-87. Chancellerie du voïvod Matei Basarab; Pârveu chansellier; Târgoviște, 1646; le 9 avril; encres policromes; pergament; deux miniatures; 49/37,5; Arch. de l'Etat, Buc., Col. Documents valaques, XXV/16; écrit en langue slavone; monogramme et signature autographe du voïvod Matei Basarab. Frontispice avec l'emblème de la Valachie placé sur un bouclier d'inspiration baroque, surmonté d'une croix entre le soleil et la lune. Des côtés latérales du bouclier se détachent sarments, fleurs, oiseaux. Le texte est bordé par un motif décoratif à semi-palmettes. L'invocation symbolique est représentée par la figure d'une ange situé dans l'initiale ornée, ayant une croix en or à la main. Tant l'initiale ornée que tout le décor florat sont tributaires aux style oriental. Une miniature à la partie supérieure du manuscrit représente le prophète Elie (le patron de l'église de Doicești) et une autre miniature au niveau de la monogramme, représentant les donateurs. Matei Basarab et la princesse Elina, soutenant la maquette (chivotul) de l'église de Doicești, sont réalisées à la manière de la peinture locale spécifique à l'époque.

²³ *Témoignages*, p. 90-91. Chancellerie du voïvod Matei Basarab; 1651, le 21 mai; encres policromes, papier; langue slavone; Arch. de l'Etat, Buc., fond monastère Dealu II/1; original. Au frontispice soutenu par deux paons, un bouclier rond sur lequel il y a l'emblème de la Valachie. Dans l'encadrement au centre il y a, au niveau supérieur, le patron religieux du lieu, St. Nicolas, et au centre, le prince Matei Basarab et la princesse Elina, ayant entre eux un ornement végétal terminé par une couronne ouverte. L'initiale est ornée avec des motifs avimorphes et floraux.

²⁴ *Ibidem*, p. 97-98. Chancellerie du voïvod Constantin Șerban; Târgoviște; 1656, le 11 août, Arch. de l'Etat, Buc., fond monastère St. Apôtres, I/1; original; langue slave; pergament; sigile timbré; adnotations marginales.

d'exemplaires sont impressionnants par le raffinement des nuances et l'harmonie de l'ensemble. Les motifs végétaux, géométriques, antropomorphes, avimorphes ou zoomorphes sont utilisés soit isolés soit en association.

L'église, à côté de la principauté, a contribué avec ses moyens spécifiques à l'effort de constituer une culture roumaine.

L'exceptionnelle activité typographique déployée à Târgoviște par la parution de nombreux ouvrages d'imprimerie, l'essor de l'enseignement ainsi que la constitution d'une „école“ de miniaturistes utilisés à la décoration des documents de chancellerie ont contribué au développement de la culture roumaine.

Le phénomène culturel manifesté à la résidence princière de Târgoviște connaît de nombreuses correspondances sur le plan artistiques.

La présence, dans la ville, des plus importants commanditaires-la principauté, la haute noblesse, le haut-clergé, ainsi que les meilleurs artisans de l'époque ont créé aux XIV-XVIII siècles les premises nécessaires pour bâtir d'importantes constructions.

L'étude de la structure, de la technique constructive et du décor de ces monuments met en évidence l'existence de nouvelles solutions, la création de modèles qui exerciteront leur influence, plus de trois siècles, sur l'évolution de l'architecture civile et ecclésiastique de la Valachie²⁵.

La ville de Târgoviște est généralement représentée par des monuments d'architecture civile, religieuse et militaire. Parmi ces monuments on doit remarquer les édifices de la Cour princière - le plus important complexe d'édifices voïvodales construit en Valachie ainsi que les fortifications de la ville.

La modalité de concevoir les plans d'architecture et les plafonds des caves de la maison princière bâtie dans les premières années du règne de Mircea l'Ancien, devance d'un siècle et demi la structure des caves du palais princier de Bucarest, édifié au milieu du XVI-ème siècle.

La maison au mars en brique de la première *Cour princière* contient des caves, divisés en quatre naves transversales par des voutes en berceau appuyées par des arcs sur des forts pilliers, au dessus desquels il y avait, à la fin du XVII-ème siècle, le parterre et ensuite le premier étage.

L'architecture de la maison princière construite par Petru Cercel en 1584 ayant un plan structuré au long de deux axes de symétrie et en disposant le bâtiment sur trois niveaux, marque l'apparition de nouvelles idées devançant d'un siècle les réalisations de l'époque du prince Brâncoveanu.

²⁵ C. Moisescu, *Târgoviște. Monuments historiques et d'art*, Ed. Meridiane, Buc., 1979, p. 225.

Après la restauration des anciennes maisons du temps de Matei Basarab, il y a une dernière étape de reconstruction des deux maisons princières en „style Brâncoveanu“. Ainsi sur le côté ouest, en face du corridor médian de raccord, on a ajouté une construction qui paraît une petite terrasse de laquelle la moitié nord est superposée aux murs de la maison princière du XIV-ème siècle. Le passage du plan carré de cette terrasse située au parterre, au plan octogonal du premier étage est réalisé à l'aide des trompes d'encoignure. Il est possible qu'à l'étage il y avait une petite terrasse ouverte. Sur la façade est on a refait la terrasse en y construisant une loggia à l'échelle extérieure d'accès par laquelle on descendait vers les jardins, aussi sur le façade ouest on a ajouté un escalier dans la proximité de la première maison princière.

Une importante contribution à l'affirmation de l'architecture en Valachie est marqué par l'église-chapelle de la Cour princière où on peut noter l'apparition de la première galerie extérieure formant une terrasse, galerie bâtie en murs de briques et ayant une tour clocher au dessus; forme que sera reprise à l'église de la Sf. Vendredi.

La petite église princière de la Sf. Vendredi (Sf. Paraschieva) située dans la zone sud-est de la Cour princière a été construite au milieu du XV-ème siècle sur un plan triconc et par la décoration des façades à la céramique elle continue la tradition décorative des XIV-XV-e siècles. Elle nous offre des éléments essentiels pour la connaissance des formes utilisées à l'époque²⁶.

Le tout de défense fortifié au XV-ème siècle, nommé *La tour de Crépuscule* est haut de plus de 27 m, a la base en tronque de pyramide plaqué en pierre et un corps cylindrique à deux étages en briques. La tour détenait un rôle de prime importance dans la vie de la Cour princière, y étant comme lieu d'observation et ensuite prison. L'aspect actuel de la tour représente le résultat des restaurations successives influencées par l'architecture néogothique du milieu du XIX-ème siècle.

L'église princière bâtie en 1583 sur le plan byzantin en croix grecque continue la tradition de l'architecture byzantine caractéristique pour la Valachie au XIV-ème siècle.

De la partie sud-est du mur d'enceinte de la cour, au dessus des jardins princiers on a construit en 1656 *la maison Bălașa* par l'initiative de la princesse Bălașa, l'épouse du prince Constantin Șerban. Le plan du bâtiment était rectangulaire, composé de quatre chambres et deux corridors.

Le plafond était en voûtes intersectées et les fenêtres en arcades aplatis. L'inscription votive était montée sur la façade sud.

²⁶ *Ibidem*, p. 226.

Les constructions destinées à la défense de la cour princière les seules de ce genre gardées jusqu'à présent autour d'un habitat urbain nous fait connaître le système des fortifications utilisées à l'époque médiévale, en Valachie aux XV-XVII-è siècles.

L'analyse de la structure urbaine²⁷ de la ville de Târgoviște met en évidence le caractère spécifiquement roumain qu'avait l'ex-résidence princière et capitale, exprimé par la disposition libre des rues, en suivant le relief du terrain que par l'emplacement et le rapport entre les zones commerciale, artisanale et résidentielle (princière, métropolitaine, nobiliaire) ou par l'emplacement général des maisons au milieu des jardins par oppositions à la zone centrale où il y avait les boutiques et les ateliers des artisans caractérisées par façades étroites et compactes.

L'ancienne architecture urbaine de la ville²⁸, en bois ou en mur, se caractérise aux XVI-XVII-èmes siècles par l'existence de deux niveaux: parterre situé sur hautes caves, forme persistente à l'époque quand Târgoviște n'est plus résidence princière.

Le moment de maxime essor de l'architecture cultique est situé au commencement du XVI-ème siècle. La construction des *églises de la monastère Dealu, métropolitaine et St. Demètre* - bâtiments d'une grande originalité représente l'affirmation d'une synthèse significative pour la capacité créatrice des artisans valaques de l'époque. Le résultat de ces recherches novatrices est une architecture originale, représentative pour l'architecture de la Valachie.

L'*église du monastère Dealu*²⁹ représente un moment dans l'évolution de cette architecture tant par sa structure planimétrique et spatiale que par l'aspect général du monument et de ses décorations, en constituant un modèle de prestige pour de nombreuses églises ultérieurement construites.

La monumentale *église métropolitaine* était l'une des plus impressionnantes constructions du sud-est de l'Europe, au plan en croix grec, d'influence byzantine. À la suite de l'étude de ses dates historiques et des éléments décoratifs on a proposé, comme nouvelle datation, le commencement du XVI-ème siècle³⁰.

Parmi les monuments construits dans la première moitié du XVI-ème siècle ayant un plan de type-salle au tour-clocher, on peut mentionner *les églises St. Georges et St. Nicolas-Andronești, Roșie (Rouge) et Geartoglu*, la dernière caractérisée par l'apparition des contre-forts qu'on retrouvera ensuite à d'autres monuments de Târgoviște et de Valachie.

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ *Ibidem.*

³⁰ *Ibidem.*

On peut mentionner entre les églises à plan triconc influencées par l'aspect artistiques de la monastère de Dealu, la première construction de *l'église Stelea*, 1580, ayant au commencement une galerie extérieure formant une terrasse sur trois côtés du bâtiment et *l'église „Târgului..*(de la ville), 1654, dont le pronaos couronné par deux coupes plus petites présente l'aspect inédit de la division en quatre compartiments par deux arcs perpendiculaires de soutènement.

Parmi les églises construites à la résidence princière de Târgoviște au temps du règne de Matei Basarab, on peut mentionner, pour l'importance de son architecture, *l'église du monastère Stelea*, 1654, d'influence moldave, construite par Vasile Lupu, prince de Moldavie.

Un autre group de monuments construits au milieu du XVII-ème siècle desquels on peut mentionner l'église: *Les Saints Empereurs*, 1650, de Târgoviște et *l'église de Săcuieni* (Dâmbovița), 1667, qui présentent des éléments communs comme le plan, l'ouverture, par trois arcades du mur intérieur qui sépare le naos du pronaos, l'existence des contre-forts et de la tour-clocher au dessus du pronaos avec une petite tour sur la façade nord en y abritant une échelle d'accès.

À côté de l'architecture on doit mettre en évidence le rôle de la ville Târgoviște dans le développement de la peinture murale et ainsi l'essor de la peinture murale médiévale en Valachie.

En commençant par *Dobromir „ot Târgoviște“* qui en 1515 peint avec *Jitian et Stanciu*, *l'église de la monastère Dealu* et en 1519 avec *Dumitru et Chirtop* peint l'église bâtie à Bistrița aux ordres de Barbu Craiovescu. C'est encore lui le réalisateur (entre 1520-1526) de la peinture murale pour *l'église épiscopale de Curtea de Argeș*.

À l'époque ont travaillé aussi comme peintres d'églises *Dobromir „le Jeune..* qui réalisait, en 1564, la peinture de *l'église de Tismana*; *Stoica* duquel on a conservé deux icônes datées qui font partie du patrimoine de *l'église de l'ermitage Brădet* (Argeș); *Stroe* qui signait, en 1644, les icônes de l'iconostase de l'église d'Arnota (Vâlcea) et qui, on suppose, a réalisé aussi la peinture murale de ce monument; *Ianache* et *Mihail le moine* qui ont décoré, en 1667, *l'église de Săcuieni* (Dâmbovița).

Constantinos, d'origine grecque formé dans l'ambiance de l'école de peinture d'Athos vient en 1682 en Valachie et devient le chef de „*l'école de peinture de Hurez*, développant aussi son activité à Târgoviște dès l'année 1697 quand il a probablement réalisé la peinture de *l'église St. Demètre-Buzinca*.

In 1698, groupés autour de *Constantinos*, *Ioan*, *Iachim* et *Stan* ont constitué l'équipe princière de peintres d'églises et ont réalisé le décor de *l'église princière de Târgoviște*.

En analysant le programme iconographique de cette église on doit tenir compte du fait que le type de plan en croix grecque n'était plus utilisé au XVII-ème siècle dans l'architecture valaque, donc on a ajouté les cycles „supplémentaires“ (qu'on peut lier d'une manière parfaitement logique à la fonction de l'espace auquel ils appartiennent, ce que prouve la connaissance de leur signification symbolique) ainsi que le detaillement partiel des cycles obligatoires³¹.

L'activité de Constantinos continue à Târgoviște par la peinture d'autres monuments de la ville ainsi que l'intérieur des zones anciennes de *l'église métropolitaine*, 1709, *l'église St. Ionică (St. Jean)*, 1711, *l'église du monastère de Dealu*, 1713 et celle de la *monastère Viforâta*, 1714.

Au milieu du XVIII-ème siècle est connu aussi l'activité de *Hagi Avram „Zugrav... (Peintre)*, qui repeint partiellement *l'église voïvodale de Târgoviște* entre 1752-1785 (les inscriptions mentionnent des repeintures deux fois de suite).

À l'époque travaille à Târgoviște le „*prêtre Ioan Zugravul*“ et son fils *Gheorghe*, qui peint en 1753 avec le moine *Ioan* de l'ermitage Săteni, *l'église des Saints Empereurs*.

Les peintres d'églises *Ioan* et *Andrei* ont peint en 1768 *l'église St. Atanasie et Chiril. Radu Zugravu*³², fils du peintre *Mihai* (duquel on a conservé un cahier contenant des modèles) était formé toujours à „*l'école*“ de *peinture de Târgoviște*.

Dans la première moitié du XIX-ème siècle, la peinture d'églises et d'icônes était réalisé par les maîtres *Niculai* et *Bănică, Ianache, Justin le Moine* et *Părvu Zugravul*.

Un autre genre artistique qui confère du prestige au centre de Târgoviște est la sculpture liée à l'architecture comme élément décoratif des façades, à la sculpture tombale ainsi qu'au mobilier cultique.

Aux XIV-XVI-è siècles, les éléments décoratifs de la sculpture étaient caractérisés par un aplât géométrique et la prédominance du motif de la palmette (le fragment d'encadrement-montant - provenant de *l'église-chapelle de la Cour princière*³³ est une pièce d'une rare valeur artistique).

³¹ C. Popa, M. Georgescu, *Particularités stylistiques et iconographiques de l'ensemble des peintures de l'église princière de Târgoviște*, en „*Valachica*“, nr. 12-13, Tgv., 1980-1981, p. 279-312.

³² T. Voinescu, *Radu Zugravu (Le Peintre)*, Ed. Meridiane, Buc., 1978. Le Cahier aux modèles, p. 27-70. Le cahier aux modèles de Radu Zugravu (auquel on trouve des dessins d'Avram, peintre de Târgoviște et d'autres peintres contemporains de la fin du XVII-ème siècle et du commencement du XIX-ème siècle, ms. 4602 et 5307. Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine).

³³ M. Georgescu, *Le lapidarium du Musée régional Dâmbovița*, Buc., 1980, cat. 43, fig. 29. L'encadrement (le montant de la porte est décoré en méplat au motif végétal, motif entrelacé de palmettes ayant à l'intérieur une colonette engagée de section sémi-circulaire, à la base soulignée d'un bulbe décoré d'un motif en torsade; le XV-ème siècle; provient de l'église-chapelle de la Cour princière de Târgoviște.

À l'époque de Neagoe Basarab, pour réaliser la sculpture dans la monumentale *église métropolitaine de Târgoviște*, aux côtés des artisans roumains ont participé aussi des sculpteurs de Transylvanie. Ainsi sur les prophètes des deux fragments de montans il y a les signatures des artisans d'origine germanique *Georgius Zigelerus* et *Johanes Ahs. abrorch*, à côté d'un roumain *D<in>că*³⁴.

Au commencement du XVIIe-ième siècle, dans le domaine de la sculpture il y a un changement au moment où les éléments végétaux plus naturalistes dominent comme importance les motifs géométriques.

L'encadrement en pierre décoré aux baguettes croisées (influence de la sculpture moldave) qui ne garde plus le développement en profondeur sur des multiples plans, mais s'aplatit, sera utilisé aux *églises St. Empereurs, Târgului de la ville* de Târgoviște et à *l'église de Săcuieni*.

À la fin du XVIIe-ième siècle et au commencement du suivant, l'élément végétal devient prépondérant. Dans la sculpture de l'époque du prince Brâncoveanu, aux fortes influences baroques, les éléments végétaux deviennent permanentes y étant disposés sur une structure décorative qui imite la vie en nature (en accentuant les éléments décoratifs). Toujours pour cette époque on peut noter l'apparition des premiers motifs zoomorphes et antropomorphes.

La sculpture en pierre³⁵, richement représentées aux monuments de Târgoviște, a eu comme domaine prédilecté l'architecture (encadrements de portes et de fenêtres, colonnes, colonnettes, balustres, consoles, trifors etc.) et pierres tombales, tandis que la sculpture en bois connaît un développement spécial par rapport aux icônostases (à l'église princière de Târgoviște³⁶, l'icônostase, 1697, est l'un des plus représentatifs ouvrages en bois conservés, ainsi que les portes d'entrée et, d'une moindre importance, le mobilier religieux).

L'étude des pièces provenant des monuments de la résidence princière de Târgoviște, pièces conservées dans la collection *Lapidarium* du musée, nous autorise à tirer la conclusion que ceux-ci sont des créations des maîtres locaux du XV-XVIIIe-ièmes siècles.

La ville de Târgoviște en sa qualité de résidence princière et capitale de la Valachie est devenue un important centre culturel et artistique ayant un rôle déterminant pour l'évolution de l'art roumain. Bien qu'on a assimilé des influences artistiques venues de Transylvanie ou de Moldavie, la spécificité de Târgoviște y est restée; ici ont été développées d'importantes „écoles“ locales d'architecture, peinture et sculpture en pierre et en bois.

³⁴ R. Gioglovan, *Le Lapidarium du Musée d'histoire de Târgoviște*, en „Valachica“, nr. 1, Tgv., 1969, p. 236.

³⁵ M. Georgescu, *Le Lapidarium du Musée. Le Catalogue de la Collection*.

³⁶ *Ibidem*. *L'art de l'époque du prince Brâncoveanu*, Tgv., 1996, p. 126-127. L'icônostase de l'église princière de Târgoviște constitue un précieux ensemble de sculpture et peinture. Ils ont été réalisés dans les ateliers de la Cour princière par des artisans de l'époque du Prince Brâncoveanu, surtout par le peintre d'églises Constantinos, en 1697. Sculpté en bois de tilleul (couvert d'une préparation préalable de plâtre, feuille d'or et coloré en rouge et bleu) en méplat, haut relief et à jour; tempera sur bois, entrailles métalliques; inscriptions aux caractères grecs; inscription liturgiques en langues grecques et roumaine aux caractères cyrilliques.

CLERICI CTITORI ÎN PRINCIPATELE DUNĂRENE (1716 - 1774)

DR. IOLANDA ȚIGHILIU

Una din formele de exprimare a sensibilităților unui veac este gândul întrupat în piatră. În piatra palatului sau, mai ales, în piatra bisericilor pe care omul a simțit mereu nevoia să le înalțe cu smerenie și cu sufletul plin de neliniște spre mulțumirea și glorificarea Dumnezeirii.

În Țările Române, fundațiile pioase sau cele cu caracter caritabil s-au dezvoltat după un drept cu o structură proprie - ce a fost receptat din Imperiul Bizantin -, numit dreptul de ctitorie¹.

Fondatorii, numiți ctitori, puteau fi atât persoane fizice, bărbați și femei, cât și persoane juridice: comunități, asociații și așezăminte. Titlul de ctitor, reprezentând semnul de recunoștință și de răsplată publică în cadrul comunității presupune îndeplinirea de către cei doritori de a purta numele de ctitori a unor condiții esențiale ca: exercitarea drepturilor civile și bisericești; stăpânirea unor bunuri și mijloace materiale îndestulătoare și dotarea fundațiilor respective, fără ca prin aceasta să fie afectată situația materială a propriilor familii.

În schimbul îndeplinirii obligațiilor asumate prin actul de întemeiere, ctitorii aveau următoarele drepturi și privilegii: a) dreptul la inscripționarea numelui pe pietrele și plăcile comemorative ale fundațiilor, drept de care se bucurau nu numai întemeietorii ci și reînnoitorii; b) dreptul de a li se păstra chipul în tablouri sau în picturile edificiilor înălțate; c) dreptul de pomenire la serviciile religioase, drept ce se extindea și asupra familiilor lor; d) dreptul de a lua parte, sub diferite forme, la administrarea bunurilor ctitoriei respective; e) dreptul de a recomanda clerici pentru fundațiile religioase și administratori pentru cele caritabile; f) dreptul de a primi alimente în caz de sărăcie; dreptul, consfințit prin practică, de a fi înmormântați în interiorul bisericilor².

¹ Gh. Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din evul mediu*, în "Studii și materiale de istorie medie", vol. IV, 1960, p. 82 sqq.

² *Ibidem*, p. 83.

Instaurarea regimului turco - fanariot, cu mult prea frecvențele lui schimbări de domnie, va aduce modificări notabile și în planul activității ctitoricești. Efemeride pe tronurile de la București și Iași, domnii veniți din Fanarul Stanbulului nu vor mai avea răgazul, cu excepția Mavrocordaților, de a înălța edificii notabile. De aceea, inițiativa ctitoricească va fi preluată de alte categorii sociale dornice de a se afirma cât mai viguros în acest plan.

Pentru creștinul ortodox, icoana, imaginea cea sfântă, era ,mai presus de orice, simbol și obiect de venerare a Tatălui, Fiului și a Maicii Sale, a Sfinților Părinți ai Bisericii, a altor cuvioși martiri și mucenici, ce au avut atâtea rezonanțe în hramurile locașurilor de cult, dar, mai cu seamă, în onomastică.

Crezând cu tărie în puterea sfinților protectori, omul medieval, care se definea, în special, prin calitatea sa de creștin, traversa timpul vieții cu privirea la icoane și cu gândul la viața veșnică.

Toată trăirea sa, însoțită în străfundul firii de un glas ce-i psalmodia în continuu *memento mori*, nu era altceva decât o pregătire pentru Marea Trecere. Dar, ca să ajungi la tihna de dincolo de ființă, trebuia să trăiești ceasul suprem al Judecării de Apoi.

În veacurile XVII-XVIII, când timpul Bisericii se restrânge în favoarea timpului statului, când orizonturile cunoașterii sunt tot mai deschise către alte culturi, când fermentii modernității se pot regăsi tot mai pregnant la nivelul elitelor, tensiunile psihice legate de acest ceas al Judecării se atenuază oarecum, interesul deplasându-se către momentul eshatologic.

Privirea întoarsă spre trecut, specifică mentalității medievale, se mută către un viitor nedefinit, dar dătător de nădejdi, indicând plămădirea unei noi mentalități - cea modernă .

Lumea imaginii, atât de sensibilă la trăirile vremii, va înregistra, ca un seismograf, aceste mutații.

De altfel, fiecare monument este un martor al formelor de gândire și simțire, un model despre comportamentul și mentalitățile celor care l-au înălțat.

Perioada postbrâncovenească și a primilor fanarioți venea să prelungească ecourile unei epocii de efervescentă culturală când Bucureștii și Iașii erau centre de referință în peisajul spiritual al Europei de sud-est și al Orientului Mijlociu. Legăturile economice și culturale ce fuseseră atât de diverse și consistente cu Occidentul vor bascula, în timpul domniilor fanariote, din nou spre un Orient ce revenea cu varii și sporite influențe la curțile principilor români.

Dacă în planul zidirilor religioase, Mănăstirea Văcărești (1722) a primilor domni veniți aici din cartierul Fanar, al Stanbulului, Mavrocordații, va

reprezenta prin măreție, rafinament și eleganță un veritabil cântec de lebadă al stilului brâncovenesc, noul val al influenței orientale va fi ilustrat magistral de *Mănăstirea Stavropoleos*³, ctitoria lui Ioanichie, un grec din Epir.

Cel ce va înălța la București, în 1724, acest sfânt locaș de rugăciune de o armonie arhitecturală desăvârșită, s-a născut în anul 1680 în satul Ostanîța din eparhia arhiepiscopiei Pogoniana (Epir).

Călugărul Ioanichie sosește în Țara Românească și se așează la Mănăstirea lui Ghiorma Banul (sau "Biserica Grecilor"), metoh al episcopiei de Pogoniana, devenind curând egumenul acestei mănăstiri.

Spirit întreprinzător, hotărât să sporească activitatea economică a mănăstirii care aducea venituri importante călugărilor greci, Ioanichie cumpăra, în aprilie 1722 un loc în mahalaua Hanul Grecilor.

Pe locul cumpărat, Ioanichie înălța un han cu etaj, după modelul caravansariurilor orientale, și un paraclis cu hramul Sf. Haralambie. De dimensiuni modeste acest paraclis a existat până în secolul XIX.

La 1 iunie 1724, Ioanichie primește în dar de la boierul Grigore Greceanu un teren pentru a-și înălța " în hanul Sfinției sale... aici în București, în mahalaua Grecilor" o biserică , de plan dreptunghiular, care era terminată, în toamna aceluiași an (pisania din 1724, octombrie 30).

Persoană influentă în lumea clericală, Ioanichie este înălțat în 1726 la treapta de mitropolit al Stavropolei și exarh a toată Caria. De acum înainte, biserica zidită de egumenul Ioanichie va purta numele de Stavropoleos, după acela al scaunului mitropolitan ce-i fusese atribuit.

Noua poziție în ierarhia ortodoxă i-a conferit, desigur, un alt statut și alte posibilități financiare. Ca urmare, Ioanichie decide să mărească biserica sa de curând înălțată adăugându-i cele două abside laterale precum și frumosul pridvor deschis pe coloane (1729-1730) ce-i vor conferi o admirabilă armonie și eleganță.

Prin testamentul său din noiembrie 1733, Ioanichie închină mănăstirea cu toate averile ei, han, moșii, case, prăvălii, robi țigani etc. Mănăstirii Gura din Pogoniana, mănăstirea sa de metanie unde-și începuse viața călugărească.

Biserica Stavropoleos, pe care N.Iorga o considera "o operă de supremă armonie", este prin echilibrul volumelor, prin bogăția și dantelăria decorului - pictat în culorile roșu, albastru și galben, sau dăltuit în piatră, expresia plastică cea mai deplină a unei capodopere.

³ Pentru toată informația referitoare la Mănăstirea Stavropoleos vezi Răzvan Theodorescu, *Biserica Stavropoleos*, București, Ed. Meridiane, 1967, 29 p.+il.

Sub această emblemă se deschidea seria ctitoriilor clericale în perioada fanariotă. Stavropoleos este nu numai un început dar și un reper ce nu va mai fi atins în frumusețea-i desăvârșită de nici una din zidirile veacului al XVIII-lea.

Dacă în secolul XVII călătorii străini și, în mod special, înalții ierarhi catolici și ortodocși care au străbătut spațiul românesc ne-au lăsat însemnări deosebit de importante despre obiceiurile, instituțiile și monumentele întâlnite în Țările Române, acum, în veacul XVIII informații interesante de acest gen ne oferă, printre alte personalități, călători, diplomați și mitropolitul Neofit Cretanul.

Cărturar cu o aleasă cultură și fină inteligență, mitropolitul grec al Țării Românești avea o adevărată pasiune pentru cunoașterea trecutului și mai ales pentru arheologie. Interesul său real pentru monumente și istoria lor, pentru faptele de cultură l-au determinat pe Neofit să facă numeroase însemnări istorice și epigrafice în timpul celor două călătorii canonice pe care le-a făcut în 1746 și 1747 pentru a cunoaște nemijlocit starea locașurilor religioase aflate în eparhia sa.

Inteligență vie, spirit animat de dorința de a cunoaște, mitropolitul grec copiază cu atenție inscripții, multe dintre ele dispărute astăzi, descrie înfățișarea exterioară a locașurilor vizitate sau pictura murală și tablourile votive ale ctitorilor zugrăvite în biserică.

Portretul acestui mitropoliți, spirit cultivat și deschis înțelegerii poporului pe care-l păstora se află pictat în două biserici: cea a lui Iordache și Sandu Bucșeneascu din București <1747> și la Mănăstirea Valea unde este reprezentat alături de ctitori, domnitorul Radu Paisie și Constantin Mavrocordat⁴.

În zona Buzăului, unde din vechime era o zonă cu numeroase sihăstrie, se afla în veacul XVIII un centru monahal deosebit de important. Era *Mănăstirea Poiana Mărului* înființată de ieroschimonahul Vasile (1692-1767) practicant fervent al isihasmului și a Rugăciunii lui Iisus.

Ca și la Muntele Athos, în acest schit, sub oblânduirea starețului Vasile, părinte înduhovnicit, s-au adunat călugări de felurite seminții din lumea ortodoxă: români, ruși, bulgari, macedoneni, sloveni creind un centru isihast și cărturăresc care a avut o mare influență în evoluția vieții spirituale românești.

Schitul Poiana Mărului, biserica mică cu hramul Nașterea Maicii Domnului, a luat ființă între 1730-1733 din inițiativa starețului Vasile și cu sprijinul financiar al domnitorilor Nicolae Mavrocordat și Constantin Mavrocordat care sunt trecuți și în pomelnicul mănăstirii. În semn de aleasă

⁴ Brătulescu V., *Mănăstirea Valea din județul Muscel*, în "Buletinul Monumentelor Comisiunii Istorice", 1931, p. 13, fig. 4.

prețuire pentru învățatura sa și pentru înalta trăire duhovnicească a părintelui Vasile, schitul Poiana Mărului a fost ridicat la rang de stavropighie, fiind direct subordonat mitropolitului. Doar acesta avea dreptul de a interveni în viața obștii însă numai în situația în care se ivea vreo abatere de la dreapta credință⁵.

Viața monahală la Poiana Mărului a început cu 12 sihaștri adunați în jurul schimonahului Vasile. Având darul de a uni oamenii și de a da coeziune obștii, posedând alese cunoștințe teologice din scrierile sfinților părinți, îndrumător duhovnicesc ascultat și venerat de călugări, starețul Vasile a știut să transmită ucenicilor săi taina cea înaltă a trăirii isihaste.

Dintre ucenicii săi, cuviosul Paisie Velicikovski, cel ce va stăreți la Mănăstirea Neamțului, a fost cel mai înzestrat cu toate darurile pentru a spori și înmulți aleasa învățatură ce o primise de la starețul Vasile.

Centrul neoisihast de la mănăstirea Poiana Mărului a exercitat o deosebită atracție asupra celor care simțeau că au chemare pentru o viață fără de prihană, de adâncă trăire ortodoxă. El a fost și a acționat ca un adevărat pulsar în zonă, constatându-se un fenomen de "roire" în regiunea Buzăului, Vrancei și Moldovei Centrale. Mănăstirea starețului Vasile s-a constituit într-un izvor de unde porneau numeroși monahi pentru a întemeia sau reînființa noi locașuri de credință care vor păstra legăturile duhovnicești cu Poiana Mărului (ex. schiturile *Valea Neagră (1764)*, *Izvorani (1762)*, *Miluiți (1763)*, *Ciolanul (1767)*, *Trăisteni, Cârnu, Dălăuși*).

Dintre puținele ziduri de închinăciune înălțate de călugărițe în Țara Românească merită să fie menționată *Sf. Mănăstirea Suzana*⁶ care își continuă și astăzi existența fiind una din atracțiile de pe Valea Teleajenului.

Mănăstirea Suzana a fost înălțată pe la 1740 de o văduvă, Stanca Arșicu din Săcelele Brașovului, dornică de a se retrage dintr-o lume ce o va fi pus adesea la multe încercări, pentru a intra într-o altă viață, într-o altă ordine existențială, ce i se va fi părut, desigur, ideală.

Deși distanța în timp până în veacul al XVIII-lea nu este prea mare, detalii privind momentul înființării acestui locaș monahal nu ne-au parvenit direct. Ca de atâtea ori în istoria noastră, la începuturi stă.... legenda.

Întemeierea mănăstirii se înscrie în ciclul tradițiilor care consemnează înălțarea așezămintelor de cult ca mulțumire adusă lui Dumnezeu pentru salvarea dintr-o mare primejdie. Povestesc maicile și acum că Stanca Arșicu,

⁵ G. Cocora, *Mănăstirile din eparhia Buzăului vetre de cultură și trăire românească*, Buzău, 1987, p.239.

⁶ Vezi Iolanda Țighiliiu, *Mănăstirea Suzana. 250 de ani de la întemeiere*, în "Glasul Bisericii", XLIX (1990), nr. 3-4, p. 82-89.

rămasă văduvă, a plecat din Săcele, pe valea Teleajenului să-și viziteze rudele de la Văleni. Pe drum, stihiiile naturii s-au dezlănțuit și femeia și-a găsit adăpost peste noapte și salvarea printre niște ruine de pe botul de deal de la cumpăna râurilor Stancea și Teleajen. Ajunsă în cele din urmă cu bine la Văleni, află că ruinele printre care s-a adăpostit erau ale unui fost schit de maici numit Cornul Caprei sau Valea Caprei.

Dorind să înalțe un locaș de liniște pentru ea și de slavă pentru Cel Atotputernic, Stanca va obține îngăduință pentru această lucrare de la starețul Mănăstirii Sinaia (care era proprietara acestor locuri).

Prima biserică cu hramul Sf. Nicolae a fost construită din lemn, ca și schitul însuși, care se va numi Suzana, după numele pe care Stanca Arșicu l-a primit la intrarea ei în cinul monahal. Se spune că monahia Suzana ar fi stărețit treizeci de ani inaugurând obiceiul, care a fost urmat consecvent circa un secol, ca starețele așezământului să fie alese dintre călugărițele originare din Săcele.

După o sută de ani, la 1840, este ridicată prima biserică din zid a mănăstirii, în timpul stăreției maicii Suzana Albulețu, rudă cu maica ctitoră.

În aceeași perioadă, în 1740, în Moldova, episcopul de Huși, Ghedeon, a înălțat la 20 km de Tg.Neamț, într-un loc numit "Poiana Atanasie", după numele celui care se crede că ridicase aici din vechime, un mic schit de călugări, o biserică din lemn, un rând de chilii și o clopotniță. *Mănăstirea Sihăstria*, noua ctitorie episcopală, a primit hramul "Nașterea Maicii Domnului" și a fost întărită cu privilegiile de domnul Moldovei, Grigore II Ghica⁷.

În apropierea acestei noi mănăstirii și a schitului *Sihlea*, construit tot în veacul XVIII, se află peștera în care a trăit sf. Teodora. Tradiția spune că fiica boierului Joldea, cel ce fusese armașul cetății Neamțului, se născuse în jurul anului 1650.

Atrasă puternic de viața călugărească, tânăra jupaniță îmbracă rasa monahală la Mănăstirea Vărzărești (Urechești). Credința și fervearea sa religioasă au detriminat-o să ducă o viață de pustnică, nevoindu-se în peștera din codrii Sihlei.

Existența sa petrecută în neprihană , frumusețe și necurmată rugăciune i-a atras respectul și admirația contemporanilor. Numele său, devenit cu timpul simbol al sfințeniei, a început să fie invocat și venerat în toată Moldova și în părțile de răsărit ale Transilvaniei.

În amintirea vieții sale exemplare și pentru slăvirea numelui cuvioasei Teodora s-a înălțat în 1725 *Schitul Sihlea*.

⁷ Mihai Vlasie, *Drumuri spre mănăstirii*, Bacău, Ed.Buna Vestire, 1997, p. 78.

Din 1852 moaștele sale se află la Mănăstirea Pecerska din Kiev unde este adorată sub numele "Sf. Teodora din Carpați". În iunie 1992, biserica a canonizat-o pe Cuvioasa Teodora, ziua sa prăznuindu-se în calendarul ortodox la 7 august⁸.

Cei dintâi care tăiau drumuri în adâncul pădurilor defrișând poieni și înălțând altare și biserici din lemn întru slava lui Iisus Hristos erau sihaștrii. Nevoitori solitari, de cele mai multe ori anonimi, în continuă căutare și slujire a Celui Preaînalt își petreceau viața în veghe și neîntreruptă rugăciune până ce Domnul îi chema la El lăsând în urmă-le cel mult o bisericuță, o chilie sărăcăcioasă dar mai presus de orice, modelul unei trăiri exemplare.

Vremurile de restriște din veacul XVIII, fiscalitatea excesivă, pierderile teritoriale, creșterea numărului mănăstirilor "închinat" prost administrate și prin care ieșeau din țară mari venituri, rapacitatea și dezinteresul domnilor fanarioți (cu unele excepții notabile) în sprijinirea vieții culturale și spirituale a românilor, războaiele și jafurile frecvente au generat o stare de criză și la nivelul monahismului. De aceea, multe mănăstiri sunt părăsite, călugării preferând să se retragă spre regiuni cât mai izolate, în munți și în adâncul codrilor, în schituri și sihăstrie care se înmulțesc acum în mod deosebit⁹ și în care se duce o viață de obște (chinovitică).

În acest context are loc și mișcarea de reînnoire isihastă a marelui Vasile starețul de la Poiana Mărului (1730-1767), continuată de ucenicul său Paisie Velicikovschi, cel ce va stăreți apoi la Mănăstirea Neamțu (1769-1794).

Cum vremea marilor zidiri voievodale trecuse, centru de greutate al vieții religioase (pe lângă mănăstirile însemnate ale Principatelor române) se va muta în aceste mici, dar foarte numeroase, schituri și sihăstrie, și în bisericile parohiale. De altfel, spre sfârșitul secolului multe schituri dispar sau se transformă în biserici de enorie.

În pofida acestor vicisitudini de tot felul, *efortul ctitoricesc al oamenilor bisericii a fost absolut remarcabil*. Astfel, dacă în intervalul 1601-1715 (= 114 ani) în Principatele dunărene au fost înălțate 129 de locașuri de cult (106 în Țara Românească și 23 în Moldova)¹⁰ în perioada 1716-1774 (= 58 de ani) au fost zidite 145 biserici și schituri (96 în Țara Românească și 49 în Moldova), așadar, raportându-ne la perioada de timp, *s-a construit aproape dublu*. Acest fapt corelat și cu mișcarea neoisihastă este extrem de relevant pentru

⁸ *Ibidem*, p. 79. Cf. G. Cocora, *op.cit.*, p. 258.

⁹ Ioanichie Bălan, *Vetre de sihăstrie românească*, București, 1982, 572 p.

¹⁰ Iolanda Țighiliiu, *Ctitori clerici în secolul al XVII-lea*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, București, Ed. Kriterion, 1998, p.145-159.

mentalitatea oamenilor din acest spațiu ortodox, într-un interval de timp care în alte zone ale Europei se deschidea spre spiritul ateist al luminilor.

Analizând ctitoriile clericale din acest interval de timp se poate lesne constata că în ce privește dispoziția geografică, atât în Țara Românească precum și în Moldova, *se păstrează același zone* mai protejate de natură și *deosebit de active sub aspect ctitoricesc ca și în secolul precedent*¹¹.

Astfel, dacă în intervalul 1601-1715 în Țara Românească s-a construit cel mai mult în *Vâlcea*, apoi *Argeș* și *Buzău* acum (1716-1774) pe locul întâi se află tot județul *Vâlcea* cu 34 de ctitorii clericale, urmat de *Argeș* (17) și *București* (13).

Pentru Moldova, în perioada 1601-1715 cele mai multe locașuri religioase s-au construit în județul *Suceava*, apoi *Iași* și *Neamț*. Acum în perioada 1716-1774 pe locul întâi se află județul *Neamț* cu 9 ctitorii, pe locul al II-lea județele *Suceava*, *Vaslui*, *Bacău* cu 7 locașuri de cult, iar pe locul al III-lea județele *Iași* și *Soroca*.

Deosebit de interesantă pentru modificările produse în mentalul colectiv ni se pare analiza hramurilor bisericilor înălțate în intervalul 1716-1774¹².

Astfel, în Țara Românească sfântul care se bucura de cea mai mare cinstire, numele său patronând cele mai multe biserici este Sf.Nicolae (26). Acest hram, care se detașează de departe față de celelalte, este urmat de *Intrarea în Biserică* (9) și Sf. Arhangheli Mihail și Gavril (7).

Pentru Moldova, în același interval 1716-1774 situația este următoare: cel mai răspândit hram este *Adormirea Maicii Domnului* (7) urmat de Sf.Nicolae (6), iar apoi de Sf. Apostoli Petru și Pavel (4).

În total, în cele două Principate dunărene ordinea hramurilor este: Sf. Nicolae (26 în Țara Românească + 6 în Moldova) = 32 locașuri de cult au acest hram; urmează *Adormirea Maicii Domnului* (6 în Țara Românească + 7 în Moldova) = 13 biserici; apoi *Intrarea în Biserică* (9 + 2) = 11 și Sf. Arhangheli Mihail și Gavril (7 + 4) = 11.

¹¹ *Ibidem*, p. 148 - 149.

¹² *Țara Românească - Hramuri*: Sf. Nicolae (26); *Intrarea în Biserică* (9); Sf. Arhangheli Mihail și Gavril (7); Sf. Paraschiva și *Adormirea Maicii Domnului* (6); Sf. Dumitru (5); Toți Sfinții, Sf. Trei Ierarhi, Sf. Treime (3); *Buna Vestire*, *Nașterea Maicii Domnului*, Sf. Ilie, Sf. Gheorghe, Sf. Ingeri (2); Sf. Constantin și Elena, Sf. Mina, Sf. Ioan Zlataust, Sf. Dionisie, Sf. Elefterie, Sf. Visarion, *Pogorârea Sfântului Duh*, *Înălțarea*, Sf. Ioan Bogoslav (1).

Moldova - Hramuri: *Adormirea Maicii Domnului* (7); Sf. Nicolae (6); Sf. Petru și Pavel (4); Sf. Constantin și Elena, Sf. Gheorghe (3); *Intrarea în Biserică*, *Pogorârea Sfântului Duh* (2); Toți Sfinții, *Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul*, Sf. Ilie, Sf. Treime, *Schimbarea la Față*, Sf. Arhangheli Mihail și Gavril, Sf. Ioan Botezătorul, *Buna Vestire*, Sf. Spiridon (1).

Predilecția românilor pentru Sf. Nicolae, episcopul Mira Lichiei, pe care o constatăm și acum, are rădăcini mult mai adânci și mai vechi în mentalul colectivității dacă ne amintim că cele două biserici, cea de la Curtea domnească din Argeș și cea din Rădăuți, biserici care stau cap de serie la începutul vieții noastre religioase din perioada medievală (secolele XIV-XV) au ca patron tot pe Sf. Nicolae.

Totodată, trecerea pe un plan secundar a hramurilor cu sfinți militari, în condițiile politico - militare diferite de cele din secolele anterioare și venirea în prin plan a hramurilor închinat Sfintei Marii explică, ținând cont de aceleași condiții dramatice nevoia oamenilor de a se simți protejați de cea care avea cea mai mare trecere pe lângă fiul lui Dumnezeu, Iisus Hristos. Vremea luptei și a rezistenței armate trecuse. Acum doar un plus de credință și un spor de rugăciune îi mai putea salva din prea numeroasele încercări prin care treceau.

Să vedem însă care au fost categoriile de clerici cele mai active. Sigur că ținând cont de numărul lor mare, cele mai multe biserici și schituri au fost făcute de monahi.

Dintre ierarhii bisericii cei mai aplecați spre astfel de întreprinderi au fost egumenii: 19 (în Țara Românească) și 9 (în Moldova), urmați de episcopi: 11 (în Țara Românească) și 7 (în Moldova), iar apoi de mitropoliți: 9 (în Țara Românească) și 4 (în Moldova).

În Țara Românească, pe lângă minunata zidire a arhimandritului Ioanichie, mitropolitul Stravropolei, un arhiereu foarte gospodar a fost mitropolitul Daniil care a ctitorit patru locașuri de cult: Mănăstirea Aninoasa (refacere), Biserica Vergului din București, Paraclisul Mitropoliei din București și Biserica zisă "Cu Sfinți", tot din București. Portretul acestui vrednic arhiereu, român originar din Aninoasa. asupra căreia se va revărsa mai târziu grija sa creștinească, trecut prin scaunul episcopal de la Buzău și ajuns în cele din urmă vlădică al Ungrovlahiei, va fi zugrăvit, în calitatea sa de ctitor, la Biserica "Cu Sfinți"¹³.

Unul din cei mai mari ctitori de locașuri sfinte a fost episcopul Climent al Râmnicului. Originar din satul Pietrării de Jos (județul Vâlcea), călugărit la Hurezi, a fost egumen la Polovragi și Bistrița. Confirmat în scaun la 1 octombrie 1735 va fi hirotonisit abia în aprilie 1737¹⁴.

¹³ N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Vălenii de Munte, 1909, p. 59.

¹⁴ M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ed. a II-a, vol. II, București, 1994, p.334.

Deși a păstorit în vremuri tulburi, când războaiele turco - austriece (1716-1718; 1736-1739) au devastat Oltenia, episcopul Climent, format în spiritul elevat al "Larvei" de la Hurezi, a depus mult efort și străduință pentru înălțarea de biserici și schituri (= 7), fiind cel mai activ ctitor din Țările Române, pentru acest interval de timp (1716-1774).

Dintre înalții ierarhi moldoveni cel mai preocupat de repararea sau fondarea de noi locașuri de rugăciune a fost Ioanichie, episcop de Roman (= 5 ctorii).

După criza veacului al XVII-lea și ca ecou al întâmplărilor dramatice care s-au prelungit dincolo de începutul secolului următor, către mijlocul veacului al XVIII-lea apărea în pictura privdoarelor muntenești tema *Apocalipsei*¹⁵.

Programul iconografic cu filosofi și sibile întâlnit prima oară la biserica zisă "Cu Sfinți" din București (1728), ctitoria mitropolitului Daniil II de la Aninoasa, și regăsit mai târziu, în special la bisericile vâlcene, corespundea unei iconografii a prorocirii, a așteptării venirii în glorie a lui Iisus Hristos, apărând într-o vreme de căutare de răspunsuri eshatologice¹⁶.

Iconografia cu această tematică va fi susținută la nivel popular, mai cu seamă spre sfârșitul secolului XVIII, și de o întreagă pleiadă de manuscrise românești care conțin scrieri eshatologice.

În ce privește limbajul plastic, decorarea fațadelor exterioare a monumentelor de arhitectură din Țara Românească, deși nu va cunoaște amploarea și eleganța ansamblurilor de pictură murală de la mănăstirile moldovenești din secolul XVI, va continua o preocupare devenită tradițională din perioada epocii mateine și amplificată sensibil la ctitoriile din vremea lui Constantin Brâncoveanu voievod.

În veacul al XVIII-lea amploarea, tehnica de execuție și stilul *picturii murale exterioare* va diferi de cea din secolul anterior.

O caracteristică a picturii murale exterioare din Țara Românească este aceea că se desfășoară de obicei în registrul superior al fațadelor în spațiul liber, ritmat de arcurile oarbe, între cornișă și brâul median.

¹⁵ R. Theodorescu, *Istorie și profesie în arta Țării Românești în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în "Studii și cercetări de istoria artei", Seria Artă plastică, t. 38, 1991, p. 37-46.

¹⁶ *Ibidem*, p. 41.

La biserica zisă "Cu Sfinți" din București, ctitoria mitropolitului Daniil (1728) apare după cum spuneam pentru întâia oară *tema filosofilor și a sibilelor*.

Noutatea programului cu cei aproape douăzeci de *filosofi și sibile* pictate pe fațada monumentului bucureștean, ridicat în capitală de cel mai înalt ierarh al țării, *venea să formeze*, în planul sensibilităților și al mentalităților vremii, *pandantul de speranță la cealaltă nouă temă iconografică a epocii "Apocalipsa"* ce se desfășura în aceiași ani '20 ai veacului XVIII în privdoarele bisericilor Crețulescu (1722) și Văcărești.

Din urgia vremurilor dramatice care au spulberat în calea lor destinele de excepție ale Brâncovenilor și Cantacuzinilor, vremuri care stăteau sub pecetea *Apocalipsei nu se putea ieși decât prin rugăciune*, hramurile bisericilor zidite acum fiind o dovadă elocventă în acest sens, *și speranță*. Speranța în înfăptuirea prorocirilor unor sibile și filosofi prezenți acum în văzul întregii colectivități pe pereții bisericilor.

Reluarea, în 1753, la paraclisul Episcopiei Râmnicului a programului cu filosofi și sibile de la biserica din București este un fapt ce trebuie subliniat în mod deosebit. Ctitor era acum episcopul Râmnicului, Grigore Socoteanu, persoană cu alese cunoștințe teologice.

După opinia noastră, prezența succesivă a acestui program iconografic mai întâi la o ctitorie mitropolitană, apoi la una episcopală are o semnificație clară ce nu știm să fi fost relevată până la noi. Speranța în salvarea anunțată de proroci nu putea veni decât printr-o credință sporită, prin rugăciune, și de la Biserică și slujitorii ei care, cel puțin la nivelul clerului înalt, aveau conștiința că ei, prin misiunea lor pastorală, trebuie să fie reazemul, călăuza și nădejdea "turmei" de enoriași.

Prin întraga tematică desfășurată pe pereții bisericilor, pictura exterioară din Țara Românească a secolului al XVIII-lea se constituie, într-o vreme de adânci frământări și încercări pentru oamenii acestor locuri, într-un *veritabil tratat de speranță*. Nu vă pierdeți CREDINȚA și SPERANȚA - spuneau înalți ierarhi și alți oameni ai biserici care au gândit un astfel de program iconografic repetând astfel înțelepciunea lui Iov, cel atât de încercat și, poate tocmai de aceea, atât de credincios.

BIBLIOTECA UNUI DIORTOSITOR, RAFAIL MONAHUL DE LA HUREZI. INCERCARE DE RECONSTITUIRE

DORU BĂDĂRĂ

Trăitor într-o epocă în care Biserica din Țările Române a continuat să dea puternice personalități culturale, cel ce semna cu modestie “mai micul între monași, Rafailu” a fost pe deplin integrat mișcării spirituale și culturale din vremea sa fiind în epocă un remarcabil truditor al cărții.

Diortositor și copist, traducător și editor, Rafail ni se dezvăluie și ca bibliofil, iubitor, mai ales, al cărții manuscrise cu caligrafie îngrijită și majuscule realizate cu cerneală roșie, elegant legate în piele, strânse cu răbdare și rânduite în rafturile unei bibliotecii personale.

Existența acestei biblioteci ce s-a păstrat, până la un moment dat, ca o entitate bine definită în cadrul marelui și bogatei biblioteci de la mănăstirea Hurezi, a fost semnalată încă din 1935. Atunci I. Ionașcu,¹ urmărind o cercetare mai amplă asupra mănăstirii și spitalului Pantelimon, a descoperit în arhiva Eforiei Spitalelor Civile un grup de 63 acte referitoare la mănăstirea Hurezii.² Printre aceste acte se aflau și două *Catastihuri de avuturile sfintei mănăstiri Hurezii din sud Vâlcea, mișcătoare și nemișcătoare*, unul din 21 mai 1791³ și altul din 8 iunie 1804,⁴ ce cuprindeau fiecare câte un capitol intitulat *Cărțile ce au lăsat răp[osa]t[ul] Roman ieroshimon[a]h ce au fost igumen și să numea Rafail*, capitol în care erau consemnate 38 de lucrări în 53 de volume ce aparținuseră învățatului ieromonah. Aceeași situație o întâlnim și la mijlocul secolului XIX, când, într-o altă catagrafie, la capitolul “vivlioteca biserici”, găsim menționate, după alte lucrări, și “38 cărți românești ale lui Rafail”⁵.

¹ I. Ionașcu, *Contribuții la istoricul mănăstirii Hurez după documente inedite din arhiva Eforiei Spitale Civile*, Craiova, 1935.

² *Ibidem*, p. 57-171.

³ *Ibidem*, p. 71-91.

⁴ *Ibidem*, p. 137-141.

⁵ B.A.R., *Mss. rom.* 722, f. 417 v.

O dată semnalată opiniei publice existența bogatei bibliotecii hurezene, de către Al.Odobescu, în 1861, începe de fapt și dezintegrarea ei. Astfel în 1864 Ministerul Instrucțiunii dă dispoziție inspectorului școlar din județul Vâlcea, I. Eliad, de a cerceta biblioteca mănăstirii și a alcătui o listă cu cele mai valoroase cărți aflate acolo, listă ce va fi pusă la dispoziția Bibliotecii Centrale din București pentru a alege ce va socoti de cuviință⁶. Apoi, în 1885, Gr.Tocilescu, în urma vizitei pe care o face într-o serie de așezări monahale din Oltenia, dispune ridicarea cărților și manuscriselor rămase acolo după selecția făcută de Biblioteca Centrală din București și vizitele canonice efectuate de episcopul de Râmnic, Ghenadie Enăceanu, și depunerea lor la Muzeul de Antichități. O parte dintre aceste cărți, în special cele manuscrise, s-au reunit peste timp în fondurile Bibliotecii Academiei Române. Astfel, în urma donației Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice din 8 decembrie 1901, a intrat în fondurile Academiei biblioteca lui Ghenadie Enăceanu, iar prin dispoziția din 10 februarie 1903 cărțile și manuscrisele aflate la Muzeul de Antichități vor trece și ele la Biblioteca Academiei.

Descoperirea acestor cataloage ale bibliotecii lui Rafail monahul, pentru că de fapt cataloage sînt acele două liste din catestihurile amintite, prin faptul că ele înfățișează conținutul bibliotecii sale ne permite să ne formăm o imagine mai exactă despre cărturarul Rafail, universul său spiritual și preocupările sale.

Istorie românească și universală, o gramatică română, un dicționar bilingv, literatură populară, literatură patristică, literatură dogmatică, muzică religioasă, cărții de ritual din care unele realizate cu participarea lui Rafail, iată ce ne înfățișează aceste "cataloge" totuși incomplete după cum vom arăta.

Din parcurgerea "cataloagelor" se poate observa ușor caracterul pragmatic, de lucru al bibliotecii, Rafail, adeptul lui Paisie Velicicovski, marele reformator al monahismului ortodox, strânge lucrări referitoare la principiile vieții monahale, de obște, cele mai multe manuscrise, astfel întâlnim numele lui Simeon Bogoslovul cel Nou, Petru Damaschinul, Ioan Zlatoust, Sf. Chiril al Alexandriei, Grigorie Sinaitul, Sf. Fotie, Dorohtei, Paisie Velicicovski, ș.a. Preocupat de lupta împotriva ofensivei catolicismului este normal să aflăm printre cărțile sale textele lui Maxim Peloponezianul sau *Pravoslavnica Mărturisire* elaborată de Petru Movilă. Interesul pentru istorie este ilustrat prin prezența în bibliotecă a *Istoriei Țării Românești dintru începutu* a lui Constantin Cantacuzino și a unor lucrări privind istoria Rusiei. Literatura populară este reprezentată prin *Istoria Troadei, Varlam cu Ioasaf și Halima,*

⁶ Arh. St. Buc., *Min. Instrucțiunii*, Dos. 561/1864, f. 409-414 și 419-422.

acesta din urmă necuprinsă în “cataloge” și identificată de noi, împreună cu alte manuscrise ce au făcut parte în mod sigur din biblioteca lui Rafail și care se află la Biblioteca Academiei Române.

Dar iată ce cuprindeau aceste “cataloge”:

1. 1 Rând de mineae lunovnice.

Este, mai mult ca sigur, vorba despre ediția de la Râmnic a *Mineelor* scoasă de episcopii Chesarie și Filaret între 1776 și 1780⁷, ediție în realizarea căreia Rafail a fost direct implicat.

2. 1 Triod.

Este vorba probabil de una din cele două ediții ale *Triodului* apărute la Râmnic în perioada legăturilor lui Rafail cu acest centru deci 1777⁸ sau 1782⁹, înclinăm spre prima dintre ele, căci în 1781 îl găsim pe Rafail deja ca iconom la Hurezii.¹⁰

3. 1 Symeon Solunean.

Este vorba despre Simion, Arhiepiscopul Tesalonicului *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos*, București, 1765.¹¹

4. 2 Otecinice mari, scrise cu mâna.

Este posibil ca unul din aceste Otecince să fie cel aflat în mss. rom. 2568 [*Miscelaneu de literatură monahală*], pe a cărui f.232 se specifică: “s-au prescris cu porunca, osârdua și toată cheltuiala sfinției sale cinstitului părinte și al meu stareț chiru chir Rafail... 1787 februarie 20”¹²

5. 1 Symeon Bogoslov cel noao i alți sfinți, scris cu mâna.

Este vorba despre mss. rom. 2597 [*Cuvinte, rugăciuni și învățături pentru călugări ale lui: Simeon Noul Teolog, Varsanufie, Vasile cel Mare, Dorothei,..*], pe care este menționat la f. 5-18 și 300:” dintru ale lui Roman ieroshimonah”.¹³

6. 1 Oglinda Bogosloviei. scris cu mâna.

Este vorba de mss. rom. 2567 *Oglinda bogosloviei*, pe care la f. 54 se menționează: ”S-au scris.....cu cheltuiala monahului Rafail din sfînta Mănăstire Hurezii... iulie 13 dni 1779”.¹⁴

⁷ B.R.V., II, nr. 395, p.419-422, 433-438.

⁸ *Ibidem*, II, nr. 410.

⁹ *Ibidem*, II, nr. 456.

¹⁰ I.Ionașcu, *op.cit.*, p. 19

¹¹ B.R.V., II, nr. 344. Cf. I.Ionașcu, *op.cit.*, p. 82, nota 89.

¹² G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol.II: B.A.R., 1601-3100, București, 1983, p. 315.

¹³ *Ibidem*, p. 329.

¹⁴ *Ibidem*, p. 314.

7. 1 Carte cu dovedire pe scurt asupra împotrivorilor, scrisă cu mână.

Este vorba despre mss. rom. 2570 [*Miscelaneu de literatură teologică*] care cuprinde ca primă lucrare *Dovedire pe scurt celor ce se împotrivesc sfintei soborniceștii besearici a răsăritulu*, în care se află la f. 92^v mențiunea: "1780, iunie 20 Prescrisu-s-au... cu cheltuiala lui Rafail, monah din sfânta Mănăstire Hurezii".¹⁵

8. 1 Carte a lui Petru Damaschin, scrisă cu mână.

Lucrare ce se regăsește în mss. rom. 2586 *A cuviosului părintelui nostru Petru Damaschin, Cuvinte scurte 24 după alfavita, pline fiind de cunoștință duhovnicească*, pe a cărui f. 43 se consemnează: "Dintre ale monahului Rafail din Sfinta Mănăstire Hurezii, 1779".¹⁶

9. 1 Viața Sf. Ioan Zlat[ou]st, scris de mână.

Avem de a face cu mss. rom. 2107 *Viața fericitului Ioan Zlatoust*, pe care este semnat Rafail, a cărui pecete inelară a fost aplicată la f. 1¹⁷.

10. 1 Carte a Sf. Chiril patriarhul, scrisă de mână.

Text pe care îl regăsim în mss. rom. 2585 un [*Miscelaneu religios*] în care prima lucrare este *A celui ce iaste întru sfinți părintelui nostru Chiril...arătare...către cunoașterea credinței că Hristos are a veni iarăși să judece viilor și morților.....*, pe a cărui f. 1 este notat: "A monahului Rafail. 1773", iar la f.224, într-o însemnare mai amplă, se spune și că: "...am luat această carte sub a mea moștenire...Rafail din Hurezi, septemvrie 13 dni 1773".¹⁸ Pe acest manuscris se află și pecetea inelară, în negru de fum, a lui Rafail de la Hurezii aplicată pe f.l.

11. 1 Istoria Troadei, scris de mână.

Nu am putut identifica categoric această lucrare, după opinia lui N. Cartoian este vorba de mss. rom. 2183.¹⁹

12. 1 Varlaam cu Iosaf, scris de mână.

Avem de a face cu mss. rom. 2577 cuprinzând *Viața preacuvioșilor părinților noștri Varlaam și a lui Iosaf...* pe care s-a notat la f. 96^v: "S-au scris.... cu cheltuiala ieromonahului Rafail. 1781, mai 18".²⁰

13. 1 Istoria lui țar Vladimir, scris de mână.

Acest text nu a putut fi indentificat cu precizie neexistând probe suficiente de concludente în favoarea unor presupuneri, ne referim la mss. rom. 249, pe a cărui f. 72 v se află însemnarea: "1767, iulie 28. Scrisă de smeritul Rafail".²¹

¹⁵ *Ibidem*, p. 316.

¹⁶ *Ibidem*, p.324

¹⁷ *Ibidem*, p.172.

¹⁸ *Ibidem*, p.323.

¹⁹ N. Cartoian, *Legendele Troadei în literatura veche românească*, București, 1925, p.39-41.

²⁰ G. Ștrempel, *op. cit.*, p.318.

²¹ *Ibidem*, vol. I: *B.A.R., 1-1600*, București, 1978, p.69.

14. 1 Istoria Țării Românești, scrisă cu mâna.

Această lucrare este cuprinsă în mss. rom. 4650 ce conține *Istoria Țării Românești* având la f. 30^v mențiunea: "S-au prescris... cu cheltuiala monahului Rafail. 1781".²²

15. 1 Filiadă cu cazanie la cartea neamului a lui Is. Hs. scrisă cu mâna.

Nu am putut identifica acest text în colecțiile Bibliotecii Academiei Române.

16. 1 Cartea lui Grigore Sinaitul, scrisă de mână.

Probabil avem de a face cu mss. rom. 2669 un [*Miscelaneu de literatură monahală*] în care primul text este [*Grigore Sinaitul. Capete diverse. Învățătură către Hilon ucenicul său pentru viața pusnicească ș.ă.*], copist fiind ierodiacondu Naum din mănăstirea Hurezi la 1785,²³ deci în timpul egumeniei lui Rafail.

17. 1 carte de însemnări din Sf. Scriptură, scrisă cu mâna.

Lucrarea este cuprinsă în mss. rom. 2645 sub titlul *Carte aleasă și tocmită, scoasă și izbrănită den multe svinte scripturi....*, manuscris pe care Rafail a aplicat pecetea sa inelară la f.1.²⁴

18. 1 Otecinicel, scris cu mâna.

Patericul înregistrat aici nu a fost identificat.

19. 1 Filadă a sf. diadoh Fotinie, scrisă cu mâna.

Mss. rom. 3008 cuprinde *A celui întru sfinți părintelui nostru Diadoh, episcopul Fotichis, al vechiului uscat. Capete pusnicești 100*. Apartenența acestui volum la biblioteca lui Rafail monahul este marcată prin pecetea sa inelară aplicată la f. 1.²⁵

20. 3 Theodor, tipărite.

Suntem de data aceasta în fața a 3 exemplare din lucrarea lui Teodor Studitul, *Cuvinte*, apărută la Râmnic în 1784.²⁶

21. 2 Dorotheae, 1 scrisă cu mâna.

Lucrarea tipărită este Doroteiu, *Cuvinte*, Râmnic, 1784,²⁷ textul manuscris nu l-am putut identifica.

22. 1 Filiadă cu scrisoare a stareșului Paisie.

Este vorba despre mss. rom. 5110 cuprinzând *Scrisoarea stareșului Athanasie către stareșul Paisie* copiat de însuși Rafail monahul, care aplica pecetea sa inelară la f.1 și 13.²⁸

²² *Ibidem*, vol. IV: *B.A.R. 4414-5920*, București, 1992, p.79.

²³ *Ibidem*, vol. II, p.351.

²⁴ *Ibidem*, vol. II, p.344.

²⁵ *Ibidem*, vol. II, p.431.

²⁶ *B.R.V.*, II, nr. 481.

²⁷ *Ibidem*, II, nr. 473.

²⁸ G. Ștrempel, *op.cit.*, vol. IV, p.207.

23. 1 Carte ce se numește *Ithica*, scrisă cu mâna.

Ne aflăm probabil în fața mss.rom. 2667 ce cuprinde *Ithica ieropolitică, sau filosofie de obiceiuri învățătoare cu simvoale și cu chipuri luminate, spre îndreptarea și folosul celor tineri sau tocmii*, pe a cărui f. 155^v se face precizarea: "S-au prescris de monahul Rafail.."29

24. 1 Regulament al lui țar Petru, scris cu mâna.

Această lucrare se regăsește în mss. rom. 2171 ce cuprinde [*Regulamentul de organizare al sinodului bisericii rusești*], apartenența manuscrisului la biblioteca lui Rafail ne este confirmată de însemnarea de la f. 7^v: "Dintre ale monahului Rafail din Hurezii. Avgust 1777".30

25. 1 Viața preacuviosului Paisie cel Mare.

Prima observație care se impune în acest caz este legată de faptul că deși nu este specificat în mod expres în textul "catalogului", ca în alte cazuri, avem de a face și aici cu un manuscris, la acea dată necunoscându-se nici o lucrare tipărită cu acest subiect, anume cu mss.rom. 2207 ce cuprinde ...*Viața preacuviosului părintelui nostru Paisie cel Mare, scrisă de preacuviosul Ioann Colov*, și care are înscris la f.l: "S-au prescris de Rafail monahul"31, având pecetea sa inelară.

26. 1 Pravoslavnică mărturisire, tipărit.

În acest caz din cele două ediții tipărite: Buzău, 169132 și București, 174533 credem că în biblioteca în discuție se află mai degrabă ediția a doua.

27. 1 Îndreptarea păcătoșilor, tipărit.

Din cele două ediții apărute: una la Timișoara, dar tipărită la Iași, în 1765, cu text paralel slavon și românească34 și alta la Iași în 176835 credem că în posesia lui Rafail se afla ediția din 1768 apărută în perioada în care el era în Moldova pe lângă Paisie Velicikovski.

28. 1 Gramatica [românească].

Neîndoios avem de a face cu *Gramatica românească* a lui Ianache Văcărescu, probabil cu ediția întâia apărută la Râmnic în 1787.36

29. 1 Synopsis.

Din cele trei ediții apărute până atunci: Iași, 171437, Râmnic 178338 și Sibiu, 179139 credem că în biblioteca lui Rafail se afla ediția râmniciană.

²⁹ *Ibidem*, I, p. 350.

³⁰ *Ibidem*, vol. II, p. 199.

³¹ *Ibidem*, vol. II, p. 214.

³² *B.R.V.*, I, nr. 92.

³³ *Ibidem*, II, nr. 244.

³⁴ *Ibidem*, II, nr. 343.

³⁵ *Ibidem*, II, nr. 357.

³⁶ *Ibidem*, II, nr. 516.

30. 1 Maxim Peloponesian.

În cazul acesta, dintre cele două lucrări ale autorului inclus în listă: *Manual în contra schismei papistașilor* apărută la București în 1690⁴⁰ și *Carte sau Lumină* apărută la Snagov în 1699⁴¹, credem că avem de a face cu a doua, prima lucrare fiind publicată în limba greacă și această particularitate nescăpând celui care a alcătuit “catalogul”, după cum vom vedea în continuare.

31. 1 Orologhion grec[esc]

Lucrare neidentificată.

32. 1 Lexicon grec i rum[ănesc].

La acea dată nu putea fi vorba, în mod normal, decât de un manuscris pe care însă nu l-am identificat.

33. 1 Irmologhion, grec.

Nu a fost identificat.

34. 1 Stihirari, rum.

Această lucrare o găsim în mss. rom. 2219 cuprinzând o [*Psaltichie*], pe a cărei f.1 a fost aplicată pecetea inelară a lui Rafail.⁴²

35. 1 Minei luna lui oct.

Probabil, al doilea exemplar din *Mineiulu luna lui octovrie* aparut la Râmnic în 1776.⁴³

36. 1 Viața Sfântului Nifon.

Avem de a face în acest caz, probabil, tot cu un manuscris pe care nu l-am putut identifica.

37. 1 Videnia sf.liturghii.

Suntem din nou în fața unei lucrări manuscrise neanunțate ca atare de “cataloge” și pe care o regăsim în mss. rom. 2195 cuprinzând un [*Miscelaneu religios*] în care prima lucrare este [*Descoperire Sf. Liturghii*]. Acest manuscris este primul copiat de Rafail monahul încă înainte de a se călugării, el fiind autorul amplei însemnări explicative de la f. 293-294⁴⁴.

38. 1 Carte a sfântului Ioan Sc[ă]ru.

Lucrarea o regăsim în mss. rom. 2569 [*Scara Sf. Ioan Scărariul*] manuscris realizat: “prin osteneala ... mai micului între monahi, Rafail monahul din sfânta Mănăstire Hurezii”⁴⁵, care aplică și pecetea sa inelară la f.l.

³⁷ *Ibidem* I, nr. 169.

³⁸ *Ibidem*, II, nr. 459.

³⁹ *Ibidem*, II, nr. 543.

⁴⁰ *Ibidem*, I, nr. 89.

⁴¹ *Ibidem*, I, nr. 114.

⁴² G. Ștrempel, *op. cit.*, vol. II, p. 217.

⁴³ *B.R.V.*, II, nr. 395.

⁴⁴ G. Ștrempel, *op. cit.*, vol. II, p. 210.

⁴⁵ *Ibidem*, vol. II, p. 315.

În afara acestor 38 de lucrări în 53 de volume pe care le menționează “catalogele” cu ocazia cercetărilor efectuate pentru identificarea lucrărilor păstrate am mai depistat încă trei manuscrise care au aparținut în mod sigur lui Rafail și care trebuie adăugate celor 24 enumerate mai sus. Este vorba despre:

1. [*Întrebări și răspunsuri cu privire la postul călugărilor, precedat de un cuvânt înainte*], lucrare aflată în mss.rom. 2464 pe a cărui f. 37^v se menționează: ”Dintru ale lui Rafail. Mai 30 dni 1772”.⁴⁶ La f.l a manuscrisului se găsește pecetea inelară a lui Rafail.

2. [*Halima*], *Aravicon mithologhicon*, text aflat în mss. rom. 2587 pe a cărei f. 4 găsim însemnarea: ”A lui Rafail igumenul Hurezului, tâlmăcită și scrisă cu a sa cheltuială. 1783, aprilie 10”.⁴⁷

3. [Ioan Gură de Aur, *Cazanii*], operă ce se găsește în mss. rom. 2613 pe a cărei primă filă este aplicată pecetea inelară a lui Rafail monahul, iar la f. 5-6 se precizează: ”Aceasta iaște a sfintei mănăstirii Hurezii, precum o au dat în scris răposatul Roman ieromonah”⁴⁸

Repunerea în circulație a “catalogului” bibliotecii lui Rafail monahul de la Hurezii sperăm să contribuie la o mai bună cunoaștere a universului său spiritual, prilej de a facilita o mai amplă și complexă evaluare a aportului său la mișcarea culturală a epocii în care a trăit.

⁴⁶ *Ibidem*, vol.II, p. 280.

⁴⁷ *Ibidem*, vol.II, p. 324.

⁴⁸ *Ibidem*, vol.II, p. 337.

UN MANUSCRIS PSALTIC GRECESC AL LUI ILIE FOTINO LA BRAȘOV

RUXANDRA MOAȘA NAZARE

În 1939, pe baza unei arhive familiale, Victor Papacostea dădea la iveală o serie de date despre viața și activitatea lui Ilie Fotino¹. Azi, întâmplarea ne oferă prilejul de a ne îndrepta atenția din nou spre nepotul lui Dionisie Fotino, acest cărturar modest, moștenitor al pasiunii, nu numai pentru istorie, ci și pentru muzică, a eruditului său unchi. În fondul de patrimoniu al Bibliotecii „George Barițiu” din Brașov, secția Colecției Speciale, se păstrează manuscrisul grec numărul 3 care a aparținut lui Ilie Fotino².

Descrierea manuscrisului. Datat ante 1851 (anul unei notițe marginale de la f. 235^v) volumul are 242 file, nenumerotate, dimensiunile 12,5 x 19,5 cm și oglinda paginii 7,5 x 12,5 cm. Lipsește foaia de titlu, ale cărei frontispiciu și inițială ornată au rămas imprimate pe verso-ul ultimei foi de gardă. Titlul acestei colecții de heruvice și chinonice este indicat pe o bucată de piele neagră, aplicată pe cotor, în registrul superior pe care scrie cu majuscule în aur: ΜΕΛΙΣΣΑ³. Compozițiile sunt scrise în limba greacă (f. 1^r- 216^v și 237^r- 239^v) și în limba română, alfabet de tranziție (f. 217^r-237^v).

¹ *Ilie Fotino, Contribuțiuni biografice și precizări asupra operei istorice*, în RIR, t. IX, 1939, p. 88-126, reluat în V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică. Studii istorice*, ediție îngrijită și note de Cornelia Papacostea Danielopolu, studiu introductiv de N. Ș. Tanașoca, București, Ed. Eminescu, 1983, p. 477-499.

² Trebuie să amintim că a existat preocuparea de valorificare a acestui manuscris de către muzicologul brașovean Constantin Catrina, concretizată în lucrarea *Un manuscris de muzică bizantină semnat de Ilie Fotino*, prezentată la Colocviul Internațional „Muzica sacră în spațiul românesc” (Iași, 1996). Nepublicată până acum, am consultat comunicarea, în manuscrisul încredințat nouă de autor, căruia îi mulțumim pe această cale pentru amabilitate. Firește, când vom folosi rezultatele analizei sale, vom face trimiterile cuvenite.

³ În registrul-inventar al instituției din perioada interbelică, Biblioteca Astra, bibliotecarul de atunci, istoricul literar și publicistul Ion Colan, a notat lapidar *Melissa-Îndulcirea heruvimilor*, așa cum figurează și azi în fișele secției.

Exemplarul cuprinde însemnări privitoare la traducători și copiiști, asupra cărora vom reveni în subcapitolul închinat circulației. Textul este redat cu cerneală neagră și roșie, în ultima nuanță titlurile cântărilor și numele autorilor, recomandările tipiconale, inițialele înflorate și unele semne muzicale.

În privința scrierii în textul grec se observă aspectul caligrafic, dens, sobru al literelor, ce vădește simț estetic. Filele au ilustrații (frontispicii, viniete, majuscule), care îmbină ornamente florale și animaliere în culori armonios combinate, cu reflexe aurii, în spiritul artei de miniaturist remarcabil a lui Dionisie Fotino.

Manuscrisul se compune din 33 de fascicule a câte două până la șase foi. Hârtia este fină, rezistentă, ușor îngălbenită, în ansamblu uniformă, doar filele 107-110 sunt de altă culoare și grosime. Paginile au o liniatură de presă discretă, neumele^{*} sunt dispuse în câte 11-13 rânduri pe pagină, iar finalul cântecelor are forma unui triunghi răsturnat, marginea interioară are 1,5 cm și cea exterioară 2,5-3 cm. Aceste elemente contribuie la aspectul elegant și ordonat al manuscrisului. De semnalat că în textul românesc (f. 217^r-219^v, 236^r-239^r) numărul rândurilor, oglinda paginii, marginile urmează îndeaproape structura celui grecesc. Fac excepție f. 219^r-235^v, care sunt întocmite mai aerisit, în câte 9 rânduri pe pagină, cu unele variații. Diferența se explică prin faptul că melodiile au fost scrise de mai multe mâini. Volumul are foi albe între f. 76^v-77^r, fără discontinuitatea textului și f. 239^v-242^v. Totodată, există file tăiate între 146^v-147^r și 240^r-241^v, iar f. 125^r și 172^r sunt refăcute și lipite.

Bine păstrat, manuscrisul este legat în carton îmbrăcat în piele fină marochin cu un chenar floral aurit. Ambele scoarțe conservă în centrul chenarului un supralibros sub forma literelor grecești H (coperta 1) și Φ (coperta 2). Natural, aceste inițiale dezvăluie numele posesorului: Ἡλίας Φωτεινός, a cărui semnătură originală se află pe prima foaie de gardă (v. anexa 1). De asemenea, manuscrisul are cotorul bogat decorat cu motive florale geometrice și goldschnitt.

Înfățișarea manuscrisului, mai ales a părții grecești, concordă pregnant cu aspectul memoriului lui Ilie Fotino descris de V. Papacostea⁴, cu aceea a lucrărilor lui Dionisie⁵, precum și cu cerințele tipografice ale lui Dionisie referitoare la apariția *Istoriei vechii Dacii...* și a *Noului Erotocrit*, expuse în corespondența cu editorul Zenobie Pop⁶. Considerăm caracteristicile

* Neumele sunt semne de notație muzicală fără portativ, folosite în evul mediu în cântarea liturgică.

⁴ V. Papacostea, *art. cit.*, în *Civilizație...*, p. 477-478, n.1.

⁵ Idem, *Viețile sultanilor. scriere inedită a lui Dionisie Fotino*, București, 1935 și reluat în *Civilizație...*, p. 434; Idem, *Date nouă despre viața și opera lui Dionisie Fotino*, în „Balcania”, VII, 2, 1944, p. 311-331, reluat în *Civilizație...*, p. 464.

⁶ M. Caratașu, *Documente inedite privitoare la tipărirea Istoriei Vechii Dacii*, în *RITL*, 1981, 30, nr. 2, p. 271-272.

manuscrisului nostru identice cu cele ale celorlalte exemplare provenite din fondul Fotino studiat de V. Papacostea și deci, se (re)integrează familiei respectivelor manuscrise.

Conținutul manuscrisului. Partea greacă (f. 1^r-216^v) cuprinde heruvice, chinonice, alte cântări bisericești (antifoane, axioane, condace, irmoase etc.) compuse și adaptate de renumiți autori de muzică religioasă bizantină: Grigore Lambadarie, Petru Peloponezianul Lambadarie, Petru Vizantie, Daniil protopsaltul, Iacov protosaltul, Gheorghe Cretanul, Dionisie Fotino, Anton Panteleon, un anonim și însuși Ilie Fotino, întâlnit adesea. De la f. 217^r începe partea română a exemplarului scrisă de alte mâini; aceasta include un heruvic de Ilie Fotino (f. 217^r-218^v), din nou heruvicele aceluiasi, mai dezvoltate (f. 219^r-235^v), o compunere intitulată Μέλος χησάρ, cu text românesc, iscălită cu inițialele P.P. (f. 236^r-237^r) și, la sfârșit, un cânt grecesc (f. 237^v-239^v). În genere, în ordonarea manuscrisului predomină heruvicele și chinonicele, în timp ce alte imnuri ocupă un spațiu mai restrâns, ceea ce sugerează că avem de a face cu un Heruvico-Chinonicar.

Preocupările muzicale ale lui Ilie Fotino. Numele său este cunoscut în literatura de specialitate mai mult prin opera istorică și mai puțin prin cea muzicală. Totuși, un număr de creații proprii de gen au fost copiate în psaltichiile vremii. Astfel, într-o **Antologie duple așezământul sistimii ceii noao a musichiei bisericești adunată fiind de la feluri de dascăli, precum grecești și românești...**, Ilie Fotino se găsește alături de alți autori de muzică bizantină: Petre Peloponezianul, Gh. Cretanul, Dionisache Moraitul (Fotino), chir Hurmuz, Petre Efesiul, Anton Pann, Macarie protopsaltul, Dorotei Cernicanul⁷. În cuprinsul unei colecții de cântări întâlnim heruvicele lui Ilie Fotino împreună cu ale lui Grigore Protopsaltul, Petru Lambadarie, Petru Efesiu ș.a.⁸.

Un alt manuscris românesc aduce date noi cu privire la activitatea muzicală a lui Ilie Fotino. Este vorba de o psaltichie cu melodii de Petru Lambadarie, Grigore protopsaltul, Daniil protopsaltul, Macarie Ieromonahul, Petre Efesiul și, bineînțeles, Ilie Fotino Peloponezianul. Interesantă este însemnarea greacă explicativă, care precede textul muzical al lui Ilie. Redăm mai jos nota în greacă și în traducere: „Χεροβίκα σύντομα, μὲν ἄνευ τῶν ταξημνὸν ἔτη δέ εκτεταμένα μετὰ τῶν ἁπτῶν μελουρηθέν τά παρά κυρίου Ιλία Φοτεινου Πελοπονισί<ου> μετὰ διάφορον θέσεων τοῦ

⁷ G. Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. 1, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1978, mss. rom. 304, p. 85-86.

⁸ BAR, mss. rom. 829, f. 65^r-79^r. V. și descrierea lui I. Bianu, O. Nicolaiasa, *Catalogul manuscriselor românești*, t. III, Craiova, 1931, p. 78 și G. Ștrempele, *op. cit.*, p. 182.

ἔξωτερικοῦ μέλους, ἐν Βουκορεστίου, 1828“ („Așadar heruvicel pe scurt, fără rânduielele anului, dar îmbogățite cu altele puse pe muzică de Domnul Ilie Fotino Peloponezianul, după principiile diferite ale cântării laice în București, 1828“)⁹. Prin urmare, la 1828, Ilie se afla în București, unde așeza pe note imnuri bisericești și era prețuit în cercul inițiativilor în muzica ecleziastică, deși nu făcea parte din rândurile clerului.

Manuscrisul brașovean furnizează numeroase știri inedite despre diversele cântece originale ale lui Ilie. Paginile lui conțin adesea cântece semnate „παρά ἔμου Ἠλία Φωτεινου“ („de mine Ilie Fotino“)¹⁰, la care se adaugă mărturia copiștilor și traducătorilor români, după care autorul heruvicelor este același Ilie Fotino. O anumită importanță trebuie acordată unei însemnări autografe, curioase cel puțin: „Τὰ παρὸντα ψάλλονται ἐν τῇ θείᾳ καὶ ἱερᾷ λειτουργίᾳ τοῦ μεγάλου Βασιλειου>. Τὸ παρὸν ἔσυντέθη παρ᾽ ἔμου Ἠλία Φ<ωτεινου> κ<ατά> ζήτησιν τοῦ ἔμου μα<θητῆς> ἄ<ρχων> ... D. Βοβε<σκου> (?“ („Cele de față se cântă la Dumnezeiasca și Sfânta Liturghie a marelui Vasile. Prezentul < cântec > a fost compus de mine, Ilie Fotino, la cererea elevului meu, arhon... D. Bobescu“)¹¹ (v. anexa II). În pofida greutății de descifrare datorită prescurtărilor particulare și dificultății de identificare a persoanei comanditarului, credem că este limpede faptul că Ilie Fotino compusese un melos la cererea unui iubitor de muzică, elev al său.

Accestea sunt dovezi certe despre activitatea muzicală a lui Ilie Fotino. Având aceste date, se ridică unele întrebări firești: când, unde și cu cine a învățat Ilie arta psaltică și dacă a practicat-o în continuare, deoarece traiectoria sinuoasă a vieții lui nu i-ar fi îngăduit timpul necesar exersării cântării¹². Vom încerca să răspundem la aceste chestiuni, nedispunând de surse sigure, ci întemeindu-ne pe conjecturi.

Se știe că Ilie era nepot de soră al lui Dionisie, care l-a adoptat la vârsta de 13 ani și i-a hărăzit numele lui (Fotino) în locul celui adevărat (Canavos) în 1819. Foarte probabil că Ilie a fost instruit în taina cântării (și nu numai!) de

⁹ BAR, mss. rom. 4075. f. 24'. Textul muzical grecc al lui Ilie Fotino, singurul grecesc din întreg volumul, este inserat între f. 24'-39'.

¹⁰ Biblioteca județeană Brașov (BJB), mss. gr. 3, f. 172' (chinonic), 173', 193', 202' (antifon), 206', 208' (trisaghion - imn bisericesc închinat Sfintei Treimi).

¹¹ *Ibidem*, f. 173'.

¹² Spre lămurire, rezumăm principalele momente ale carierei lui Ilie: angajat al vămii din București (1825), temporar în serviciul ocnelor, grație bunăvoinței lui Șt. Meitani (1826), din nou casier la vamă, trimis la Brăila (1828) și reîntors în București curând, în același an, datorită ciumii, vameș la Câmpina (1829/30), Căineni (1831/32), Brăila (1833/35). Căsătorit în 1834 cu fiica fostului eterist Athanasie Xodillos, rămâne definitiv la Brăila și devine negustor. A revenit în București cu diferite ocazii. S-a stins probabil în 1848, când se întrerupe autobiografia sa, cf. V. Papacostea, *Ilie Fotino...*, în *Civilizație...*, p. 483-486.

unchiul său, bun cunosător al muzicii epocii, autor al unor versiuni noi a Anastasimatarului¹³ și participant la cântările de strană în zilele de slujbă la Biserica Sfinților din București, de care aparținea¹⁴. Prin urmare, Ilie a deprins tehnica psaltică între 1819-1821 (între anul venirii lui în Valahia și cel al morții lui Dionisie), la București, sub îndrumarea rudei sale. Atragem atenția că este o presupunere și numai noi informații de arhivă vor confirma sau infirma părerea noastră.

Cu privire la continuarea preocupărilor muzicale, Ilie ar fi putut să aibă răgazul necesar exercițiului muzicii, locuind permanent în București, între 1821-1828, afirmație susținută și de însemnarea citată mai sus din manuscrisul românesc 4075, datată 1828 în București. În privința aceasta unele indicii oferă însuși Ilie Fotino, în manuscrisul brașovean. În volum figurează antifoane, compuse de Ilic pentru sărbătorile Paștilor, Schimbării la față, Înălțării Sfintei Cruci, Nașterii Domnului și imnuri pentru ceremonii preotești, precum hirotonisirca. Or, asemenea creații puteau fi realizate de un mirean cu dar muzical, implicat în viața parohială. Adăugăm o mențiune sugestivă pe marginea manuscrisului 3. Astfel, o primă secțiune a heruvicelor și chinonicelor (f. 1^r- 108^r) este copiată cu grijă și ornamentată cu frontispicii și viniete. Restul (f. 108^v - 216^v) alcătuiește o secțiune de imnuri pentru diverse ceremonii, scrisă continuu, dens, mai puțin împodobită, dând impresia a fi o culegere de folos în oficierea cultului, ceea ce întărește presupunerea că era un enoriaș preocupat de cântarea psaltică.

În sprijinul ipotezei noastre vin informațiile din autobiografia lui Ilie, editată de V. Papacostea. Deși în memoriul lui, Ilie a notat cu zgârcenie evenimentele neobișnuite ale vieții sale, cele cotidiene fiind nesemnificate, putem totuși extrage o știre importantă pentru noi. Bunăoară, aflăm că prin mijlocirea unui oarecare arhimandrit Panaiot Peloponezianul, egumen la mănăstirea Sf. Nicolae din Galați, Ilie - vameș atunci la Brăila - a cunoscut pe viitoarea sa soție¹⁵. Este posibil ca afinitatea dintre Ilie și stareț să se fi stabilit și pe cale muzicală. În plus, la Brăila, colonia greacă era puternică și avea o viață culturală relativ intensă¹⁶. Aici, cântarea bisericească greacă, paralel cu cea

¹³ Adriana Șirli, *Repertoriul tematic al manuscriselor muzicale bizantine și postbizantine (secolele XIV-XIX)*, I. Anastasimatarul, București, Ed. Muzicală, 1986, p. 47.

¹⁴ V. Papacostea, *art. cit.*, în *Civilizație...*, p. 483, n. 27, unde se spune că Dionisie a fost înmormântat în biserică sub jilțurile din strana stângă. Strana stângă era cea a cântării grecești și acolo se obișnuia să fie îngropați psalții greci de seamă ai respectivei biserici. Aceste detalii ne-au ajutat în raționamentul nostru.

¹⁵ V. Papacostea, *art. cit.*, în *Civilizație...*, p. 486; v. și anexa, p. 497.

¹⁶ C. Papacostea Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în sec. al XIX-lea*, București, Uniunea Elenă din România, Ed. Omonia, 1996, p. 73-75 și 79.

română, s-a practicat până în a doua jumătate a veacului trecut¹⁷. Nu e exclus ca Ilie Fotino să fi făcut parte dintre laicii ce interpretau cântecele de slujbă, rostul colecției sale de imnuri religioase fiind unul practic. În concluzie, credem că Ilie Fotino a practicat cântarea de strană într-un cerc parohial (București) și comunitar (Brăila).

Paternitatea manuscrisului. O asemenea problemă ar putea fi socotită falsă în lumina afirmațiilor lui Ilie Fotino, că unele cântări sunt compuse de el însuși, și a însemnelor de proprietate. Nu întâmplător abordăm acest aspect întrucât s-a emis supoziția că exemplarul a fost întocmit de Dionisie Fotino și moștenit de nepotul lui, iar argumentația pornea de la faptul că Ilie a intrat de tânăr în diverse slujbe și nu a avut vremea să transcrie volumul în discuție, de o coerență și frumusețe excepționale¹⁸. Preluând ideea, am dorit să o verificăm prin comparația manuscrisului nostru cu alte manuscrise muzicale ale lui Dionisie. În urma analizei, am constatat nepotriviri ale scrierii exemplarelor cercetate¹⁹. De pildă, există neconcordanțe în caligrafierea literelor γ , ϵ , ζ , μ , ν , π , ρ , σ , τ , ϕ , χ , mai estompate în cazul literelor λ și υ . În general, se remarcă asemănarea caligrafiei deoarece manuscrisele muzicale se caracterizează printr-o scriere executată după anumite norme, aproape standardizate. Numai cu maximă atenție se pot percepe diferențele și trăsăturile specifice fiecărui psalt. O lipsă care s-a resimțit în munca de comparație a fost absența unui alt act original al lui Ilie Fotino, spre a fi putut lărgi baza de investigare și a conferi o mai mare siguranță rezultatelor obținute²⁰. Cu toate acestea, o concluzie se poate trage în urma juxtapunerii scrierii manuscriselor citate. Ilie Fotino s-a vădit un moștenitor sânguincios și un imitator înzestrat al însușirilor lui Dionisie, cultivând o scriere caligrafică, ordonată, estetică, ilustrată cu delicatețe și eleganță, cu note particulare față de a lui Dionisie, ceea ce o individualizează. Considerăm, până la proba contrarie, că alcătuitorul manuscrisului brașovean este Ilie Fotino²¹.

¹⁷ M. Gr. Poslușnicu, *Istoria muzicii la Români*, București, 1928, p. 65-66.

¹⁸ C. Catrina, *art. cit.*, p. 3.

¹⁹ BAR, mss. gr. 767 și 768. Ambele nu au păstrat legătura originală, fiind legate modern. După știința noastră, acestea sunt singurele manuscrise muzicale originale ale lui Dionisie intrate în fondurile Bibliotecii Academiei. În 1944, V. Papacostea studia mai multe manuscrise muzicale ale lui Dionisie, provenite din arhiva urmașilor lui Ilie. Acestea fie au rămas în posesia familiei, fie s-au pierdut. Noi am făcut comparația numai pe baza exemplarelor existente la Biblioteca Academiei.

²⁰ Cu excepția manuscrisului brașovean, nu cunoaștem alte materiale ale lui Ilie intrate în circuitul științific. Prin mijlocirea domnului Marcel D. Ciucă de la Arhivele Naționale București - căruia îi mulțumesc pentru amabilitate - am încercat să obținem acte semnate Ilie Fotino, fără rezultat, deocamdată. Acesta este stadiul de documentare actual.

²¹ În problema comparației scrisului am consultat pe profesorul Tudor Teoteoi care a lucrat la proiectul ediției critice a *Istoriei vechii Dacii...* de D. Fotino, și este specialist în scrisul istoricului grec. Domnia sa ne-a asigurat că mss. gr. brașovean este deosebit de cele ale lui Dionisie Fotino din punctul de vedere al scrierii.

Date filigranologice ale manuscrisului. La confecționarea acestui document muzical s-a folosit o hârtie de mașină de producție italiană, cum ne-a asigurat cercetătorul arhivist Gernot Nussbächer. Personal, studiind filele, am observat următoarele mărci de hârtie: foile de gardă au înscrisul IMC și Tricapelli, f. 2' - 106' cuprind însemnul FH 1810, f. 107' - 110' sunt lipsite de filigran, f. 114' - 119' poartă numele Gaudin, iar restul au inițialele JWH combinate cu numele ATMAN. După aprecierea aceluiași specialist, acest tip de hârtie s-a comercializat în Muntenia în jurul lui 1840. Fireasca nedumerire provocată de diferența cronologică dintre filigranul din 1810 și reperul dat de cercetătorul brașovean poate fi rezolvată dacă se ține cont de faptul că un filigran se utilizează o perioadă de maxim 30 de ani. Posibilitatea ca manuscrisul să fi fost elaborat în etape, pe materiale de proveniență diferită și legat ulterior, este contrazisă de aspectul unitar al hârtiei și scrisului.

O datare aproximativă pe baza filigranului situează lucrarea discutată în prima jumătate a veacului XIX, datare întărită de anul 1851 din cuprinsul unei însemnări prezente în volum. Neîndoielnic, cercetări filigranologice viitoare amănunțite vor ajunge la o concluzie mai clară.

Circulația manuscrisului. Un interes evident prezintă tălmăcirile din opera psaltică a lui Ilie Fotino. Acestea sunt însoțite de însemnări revelatoare ale prețurii de care s-a bucurat autorul într-un mediu muzical românesc. Astfel, la f. 217' există o compunere precedată de o notiță nedată și nesemnată: „Acest heruvic este alcătuit de Ilie Fotino în grecește și tălmăcit în rumânește pă glas I“. Întemeindu-ne pe trăsăturile scrisului, socotim că același traducător a copiat imnul **Melos hisar** - unde se semnează cu inițialele P.P. - și cântecul grecesc din final. Între transunerile acestui prim copist se intercalează o suită de heruvice de Ilie Fotino, cu însemnări ce luminează procesul de traducere, adaptare și transcriere, fixându-l în timp și spațiu. Încă din titlu aflăm amănunte revelatoare: „Heruvicile D<omnului> Ilie Fotino traduse din grecește de Petre, cântărețul Mănăstirii Câmpulung, glas I unit cu al 5-lea“ (f. 219'), iar în încheiere se adaugă „Sfârșitul Heruvicilor D<omnului> Ilie Fotino și lui Dumnezeu mărire. Prescrise de supt însemnatul, la anul 1851, iunie 22. B. Marinescu“ (f. 235'). O notiță de pe ultima foaie de gardă - din păcate, incomplet descifrată de noi - atestă un alt deținător al manuscrisului: „Hristachi ... (?) din satu Uliești“ (v. anexa III).

Înainte de a dezlega identitatea tălmăcitorilor și copiștilor operei lui Ilie și a le schița biografia și preocupările, să revenim asupra manuscrisului 829, care prin marginaliile lui aduce date suplimentare, lămuritoare pentru circulația exemplarului nostru. Alăturarea și compararea știrilor culese din cele două manuscrise nu pot fi decât benefice analizei. Astfel, manuscrisul 829 redă structura celui brașovean în primele trei cânturi²² și este „tetradele <caietul>

²² BAR, mss. rom. 829, f. 7, 12', 18' unde sunt compozițiile lui Grigore protopsaltul și Petru Lambadarie și BJB, mss. gr. 3, f. 1v, 3' și 5'.

supt însemnatului Petrache Popescu²³ (v. și anexa IV). Exemplarul se remarcă prin includerea unui ciclu de heruvice de Ilie Fotino, același cu cel din manuscrisul brașovean - transcris de altă mână decât a lui Petrache Popescu - precedat de explicația: „Începutul Heruvicelor Domnului Ilie Fotino, acesta cel întâi și la glas 1 și la al 5-lea“ (f. 65') și încheiat cu precizarea: „Sfârșitul Heruvicelor Domnului Ilie Fotino. Anul 1850, luna februarie 15“ (f. 79"). La prima vedere, se observă identitatea compoziției, rânduielilor psaltice, titlurilor și scrisului cu cele ale suitei de heruvice din volumul brașovean, copiată de B. Marinescu. Deși copia din manuscrisul 829 nu este iscălită, scrierea dezvăluie persoana copistului: același B. Marinescu (v. anexa V).

Așadar, acum dispunem de informații ce ne îngăduie o dezbateră mai largă. Avem două manuscrise unite prin numeroase elemente comune: ambele sunt antologii psaltice, conțin încercări de adaptare a versiunii grecești a imnurilor lui Ilie Fotino în română, de aceeași cărturari Petre, poate identic cu Petrache Popescu, și B. Marinescu. Știm că Petre, cântărețul mănăstirii Câmpulung, a fost tălmăcitorul heruvicelor lui Ilie Fotino, dar nu cunoaștem exact momentul traducerii. Copia lor din manuscrisul 829 este anterioară (1850) celei din manuscrisul brașovean (1851). O eventuală explicație ar fi faptul că manuscrisul 829, de dimensiuni mici, pare a fi un caiet de exerciții în care s-au șlefuit variantele finale, abia apoi s-au caligrafiat heruvicile pe filele albe ale exemplarului elegant al lui Ilie Fotino, ajuns în posesia acestor intelectuali și folosit drept sursă de inspirație.

Stabilită într-o anume măsură legătura dintre manuscrise, interesul nostru se îndreaptă spre identificarea traducătorilor și copiștilor români ai lui Ilie Fotino. Integrați în spațiul mănăstirii Câmpulung (biserica domnească Sf. Nicolae) am căutat să-i scoatem la lumină din șirul lung al micilor cărturari clerici și laici. În catagrana bisericii domnești din 1840 este înscris țârcovnicul Petre, care mai târziu s-a preoțit²⁴. În socotelile mănăstirii din 1844 și 1849 este înregistrat dascălul Petrache din strana dreaptă (a cântării românești)²⁵. După 1849 nu-l mai întâlnim pe dascălul Petrache, poate preoțit, luându-și numele de Popescu și continuându-și activitatea despre care nu mai avem știri. Probabil țârcovnicul Petre din 1840 este același cu dascălul Petrache. Este verosimil ca acest dascăl Petrache să fie cântărețul Petre din manuscrisul brașovean, pornind de la unele date convingătoare: interpreta muzica în strana română, cunoștea limba greacă, iar treapta bisericească și cultura îl îndatorau spre

²³ BAR, mss. rom. 829, f. 35'. Petrache Popescu se iscălește și pe foile de gardă ale manuscrisului. În anexa IV am reprodus semnătura cu inițiale a lui P<etrache> P<opescu> din manuscrisul brașovean și ex-librisurile sale din mss. 829 pentru comparație.

²⁴ Pr. Ioan Răuțescu, *Câmpulung-Muscel. Monografie istorică*, ed. a II-a, ed. facsimilie, Brașov, Ed. Aldus, 1997, p. 217.

²⁵ *Ibidem*, p. 106 și 109.

tălmăcirea cântărilor²⁶. Pe al doilea copist al lui Ilie, B. Marinescu, îl descoperim între învățătorii orașului Câmpulung Muscel, în anii 1843-1848 și 1851-1855, purtând numele de botez Barbu²⁷. Atras de muzică, a intrat în relație cu Petre (Petrache) și în acest fel a cunoscut compunerile lui Ilie Fotino. Nu am reușit să regăsim, în monografiile și culegerile de documente accesibile nouă, pe al treilea posesor al volumului, acel Hristachi al cărui nume complet a rămas o enigmă pentru noi. În schimb, am avut succes în localizarea satului din însemnare, Uliești. Dintre relativ numeroasele locuri cu acest nume din județe diferite, apreciem că este vorba de satul Uești (forma Uliești, în exemplarul nostru), care depindea de eparhia Argeșului și avea o biserică cu același hram cu al mănăstirii Câmpulung, Sf. Nicolae²⁸, fiind probabil metoh al acesteia. Situarea în județul Argeș și apropierea de Câmpulung fac credibilă propunerea de localizare, fiind mai facilă circulația și folosirea manuscrisului de către Hristachi, ce pare a fi fost cu iubire de carte și poate chiar psalt în biserica satului. Doar cercetări viitoare minuțioase pot întări sau contrazice presupunerile noastre, noi nefăcând altceva decât să rânduim și să judecăm critic materialul din perspectiva propriei documentări.

În problema drumului parcurs de manuscris se ridică întrebarea, cum a ajuns culegerea lui Ilie Fotino în cercul muzical ecleziastic și laic din Câmpulung. Deoarece nu avem la îndemână date precise conținute în manuscrisul nostru, spre a reconstitui traseul, ne aflăm în fața mai multor variante: 1. manuscrisul a fost transmis direct de Ilie Fotino în peregrinările sale la Câmpina, Craiova, Căineni, ca angajat al vămii valahe; 2. prin mijlocirea lui Anton Pann; 3. prin intermediul lui Ilarion, episcopul Argeșului (1820-1821, 1828-1845).

Înclinăm spre a treia supoziție căci, în cazul întâi nu sunt atestate legături directe între Ilie și Câmpulung, iar în al doilea se cunoaște prea puțin despre relațiile lui Ilie cu Anton Pann²⁹. Alegerea noastră nu este întâmplătoare, ea

²⁶ Menționăm că la mănăstirea Câmpulung cântarea greacă s-a practicat până în 1832, când egumenul Filaret Beldiman a adus cărți românești de la Neamț, cf. *Ibidem*, p. 103. Totuși, credem că folosirea cărților muzicale grecești nu a încetat, actul starețului neavând efect imediat.

²⁷ *Ibidem*, p. 217. Reamintim că între 1848-1851 școlile câmpulungene au fost închise datorită tulburărilor politice, exact perioada în care știm că învățătorul manifesta preocupări muzicale. V. și *Ibidem*, p. 277-278, unde se vorbește de o carte muzicală grecească a bisericii Sf. Nicolae-Popa Savu, al cărei sfârșit cuprindea compoziții românești scrise în 1851 în Câmpulung de B. Marinescu.

²⁸ N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I. Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)*, vol. 2: M-Z, indici, Ed. Mitropolia Olteniei, 1970, p. 681.

²⁹ Desigur, cei doi cărturari se cunoșteau, Ilie transcria o creație a lui Pann în manuscrisul lui, iar A. Pann îl pomenește pe Ilie într-o notă la prefața *Bazului...*, în calitate de posesor al tomului IV din *Istoria vechii Dacii...* de Dionisie Fotino.

dispune de elemente ce-i conferă caracter verosimil. Între Ilarion și Ilie existau raporturi strânse, Ilie menționând că în redactarea scrierii despre revoluția de la 1821 a consultat adeseori pe Ilarion³⁰. Probabil în discuțiile purtate la București sau în alte locuri au împărtășit idei despre istorie, politică, literatură, chiar muzică³¹. Episcopul Ilarion se impusese între contemporanii lui prin cultura vastă, preocupările cărturărești mai degrabă laice și prin patronajul acordat artelor. În funcția sa de episcop al Argeșului, cu toate că a rezidat la București timp îndelungat, avea relații cu eparhioții lui³². Prin urmare, o asemenea filieră pare logică și atrage pe cercetător spre a o accepta.

Ultima chestiune privitoare la circulație este modul în care a ajuns manuscrisul lui Ilie Fotino de la Câmpulung la Brașov. Și de această dată suntem în situația nesigură de a apela la ipoteze: 1. manuscrisul a fost adus de George Ucenescu, aflat între februarie 1850 - martie 1852 la București, în casa lui Anton Pann, unde învăța psaltichia și unde l-ar fi putut întâlni pe B. Marinescu, ipoteză susținută de C. Catrina³³; 2. volumul a fost transmis de un dascăl anonim sau un donator cu prețuire și respect pentru carte³⁴. Nu este exclus să fie adevărată una dintre ipoteze, însă nu ne putem pronunța fără mărturii directe și indirecte susceptibile a avea caracter verosimil. Dar, trebuie să subliniem contextul cultural din Brașovul sec. XIX, în care românii învățau cântarea cu dascălul grec³⁵, unde exista preocuparea de românire a muzicii³⁶ și unde până târziu a activat cântărețul grec talentat, muzicologul erudit și colecționarul pasionat N. N. Papadopoulos la biserica grecească Sfânta Treime. Această atmosferă locală receptivă pe plan muzical explică într-un fel punctul final al călătoriei manuscrisului: Brașovul.

Concluzii. Analiza întreprinsă a condus la desprinderea unor rezultate certe, în legătură cu viața și activitatea muzicală ale lui Ilie Fotino.

³⁰ Ilie Fotino, *Tudor Vladimirescu și Alecsandru Ipsilante în Revoluțiunea din anul 1821, supranumită Zavera*, trad. de P.M. Georgescu, revăzută și editată de Dr. A. I. Fotino, București, 1874, p. 105; v. și V. Papacostea, *art. cit.*, în *Civilizație...*, p. 490.

³¹ Ilarion se număra printre prenumerații cărții *Doxastar pe scurt al lui Petru Lambadarie Peloponezianul*, tipărit de Petre Efesiou, București, 1820.

³² Pr. I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 44, n. 2.

³³ C. Catrina, *art. cit.*, p. 5. Personal ni se pare improbabilă o legătură directă între G. Ucenescu și B. Marinescu, care se afla între 1851-1855 la Câmpulung, cf. Pr. I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 217.

³⁴ Din nefericire, în registrele și arhiva bibliotecii din Brașov nu există date despre cum a intrat manuscrisul în fondul de patrimoniu al instituției, preluat de la vechea Bibliotecă Astra după 1945.

³⁵ Sebastian Barbu Bucur, *Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul original al culturii autohtone*, București, Ed. Muzicală, 1989, p. 51.

³⁶ C. Catrina, *Însemnări pe marginea unui manuscris din epoca de românire a muzicii bizantine*, în SCIA, s. TMC, 32, 1985, p. 93-97.

Manuscrisul grec 3 de la Braşov a aparţinut lui Ilie Fotino, care a fost proprietarul volumului, copistul cântărilor semnate de diverşi psalţi şi autorul unor creaţii. În felul acesta exemplarul nostru îmbogăţeşte cu date noi biografia lui Ilie, care se înfăţişează nu numai în calitate de istoric, ci şi de cântăreţ şi compozitor. Iniţiat de unchiul său în tehnica muzicală între anii 1819-1821 la biserica Sfinţilor, nepotul a continuat să cânte la Bucureşti, până în 1828, în clipele de răgaz creştinesc, s-a afirmat prin compuneri proprii, ajungând să fie apreciat de cunoscătorii în domeniu şi să aibă ucenicii lui. Astfel a înţeles Ilie Fotino să urmeze desăvârşitei sale rude, Dionisie, în preocupările pentru istorie, poezie, dar şi, lucru necunoscut până acum, pentru muzică şi miniatură artistică.

Imnurile lui Ilie Fotino au fost preţuite pentru calitatea lor şi au servit drept model de traducere în muzica de la mănăstirea Câmpulung. Aria lor de răspândire - determinată pe temeiul ştirilor din acest moment - este restrânsă. Ea se circumscrie unor centre precum Bucureşti, Câmpulung, Braşov, cu o viaţă muzicală greacă intensă şi în care exista un curent puternic de românire a muzicii psaltice, deci creaţiile lui au circulat în spaţiul Ţării Româneşti caracterizat de un climat cultural specific (Adriana Şirli). În acelaşi timp talmăcirea unor părţi din opera lui Ilie Fotino semnifică faptul că ele împlineau o nevoie a societăţii.

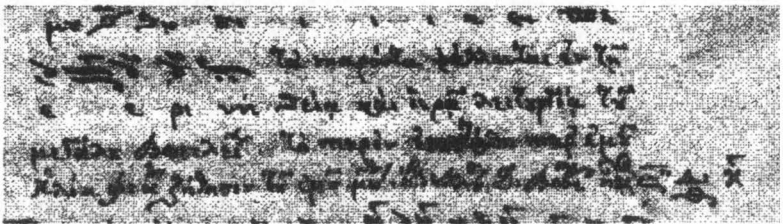
În încheiere am dori să menţionăm că în pofida amânării rezolvării unor aspecte până la noi descoperiri, gândul nostru a fost de a atrage atenţia asupra manuscrisului de la Braşov şi a-l introduce în circuitul ştiinţific. Am încercat o lucrare de restitutio referitoare la Ilie Fotino, acest mic cărturar şi „suflet uitat“ din capitolul confluenţelor culturale greco-române post 1821 şi chiar o restitutio faţă de Dionisie Fotino, în sensul de a-i sublinia moştenitorii spirituali. Dincolo de avatarurile cercetării, se dezvăluie comuniunea dintre cărturari exprimată în cântările închinare Divinităţii şi în creaţia perenă a oamenilor.

Anexa I

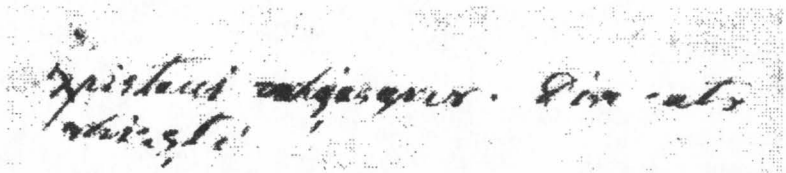
Semnătura lui Ilie Fotino

Anexa II

**Însemnarea autografă a lui Ilie Fotino
despre cântecul compus la cererea boierului
D. Bobescu (BJB, mss. gr. 3, f. 173^r)**

Anexa III

**Însemnare de posesor al manuscrisului
(BJB, mss. gr. 3, foaie de gardă la sfârșit)**

Mejor xnoaj

Îscălitura cu inițialele P. P. (BJB, mss. gr. 3, f. 236^r)

Petrașcu

**Însemnarea lui Petrace Popescu
(BAR, mss. rom. 829, f. 35^r)**

Petrache Popescu

**Ex-librisul lui Petrace Popescu
(BAR, mss. rom. 829, f. 80^v)**

Ghimul de Republică
 D. Lăzărescu, mi lăz
 Domnului mareșal

Mareșalul de război
 însemnată la anul
 1851. Lăzărescu

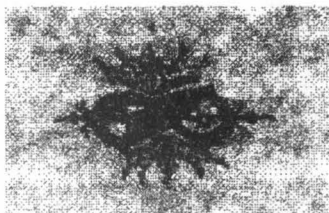
B. Marinescu

Însemnarea lui B. Marinescu
 (BJB, mss. gr. 3, f. 235^v)

Ghimul de Republică
 Domnului mareșal
 Lăzărescu, mi lăz
 1850, Anua ghimul 15.

Însemnarea lui <B. Marinescu>
 (BAR, mss. rom. 829, f. 79^v)

Frontispiciu (f. 13^r) și inițială ornată (f. 84^r)

Vinieta (f. 74^r)

Inițială ornată (f. 161^r)

Ornamente din manuscrisul gr. 3 de la Brașov.

CIRCULAȚIA VALORILOR OCCIDENTALE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN EPOCA LUMINILOR. DE LA ISTORIOGRAFIE LA FILOSOFIE

NICOLAE ISAR

Așa cum s-a subliniat adesea în literatura de specialitate, receptarea marilor valori occidentale pe diferite căi a fost o condiție esențială a constituirii culturii române moderne, a afirmării ideilor care marchează mișcarea de renaștere națională a românilor în epoca modernă. Înainte de a se ajunge la creații originale în diferite domenii ale culturii - istoriografie, filosofie, filologie, literatură ș.a. -, trebuia să se ia contact cu marile spirite europene, traducându-se masiv din operele lor. Astfel, pe calea traducerilor, pe de o parte, se asigurau bazele dezvoltării și afirmării limbii naționale, iar, pe de altă parte, traducătorii români, prin receptarea ideilor iluministe din Occident și adaptarea lor la realitățile din Principate, se transformau, ei înșiși, în factori activi ai mișcării de renaștere națională din țările lor.

În fond, cum se știe, traducătorul recrează, într-o anumită măsură, opera tradusă. Mai ales într-o epocă de tranziție spre modernitate, cum este aceea la care ne referim, nu numai lucrările originale - altfel, puține la număr -, ci și traducerile, se constituie în importante acte de cultură, ele afirmând anumite opțiuni și tendințe ideologice. Mai mult decât atât, prefetele unor importante traduceri se constituie adesea în texte originale, prin ele însele, ca să nu mai vorbim de numeroase situații în care traducătorul intercalează în opera tradusă propriile sale opinii, „metamorfozând“, într-un fel, textul original.

Desigur, prin intermediare grecești sau după originale, unele capodopere ale iluminismului francez au circulat în Principate, cu mai multe decenii înainte ca tinerii români să ajungă la studii în Occident, dar atunci când acest fenomen se va produce, contactul cu ideologia și cultura occidentală va intra într-o nouă etapă. Însușirea deplină a limbii franceze în răstimpul acestor studii, stabilirea unor legături personale cu cărturari sau oameni de școală din Occident, accesul

în bibliotecile străine, au accelerat trecerea la faza traducerilor directe după originalele franceze.

Opțiunea pentru originalul francez se manifestă înainte de începutul seriilor de studii la Paris, în răstimpul când, inevitabil, intermediarul grecesc era predominant în sfera traducerilor. Semnificativă, în această privință, este împrejurarea că o operă fundamentală a iluminismului francez, *Enciclopedia*, a fost cunoscută în Principatele Române și tradusă, la scurtă vreme de la apariția sa, după originalul francez.

Primul cărturar român care a cunoscut și chiar tradus din această lucrare a fost episcopul din Țara Românească Chesarie de Râmnic. Așa cum s-a demonstrat, comentariile sale din prefațele la cunoscutele *Minee*, pe lunile decembrie, ianuarie și februarie 1779 - care se referă la semnificația acestor luni în vechea cronologie romană - nu sunt altceva decât traduceri după articolele din *Enciclopedia: Ère, Époque, Janvier, Février*, redactate de Lechevalier de Jeaucourt, unul dintre colaboratorii de seamă ai *Enciclopediei*, apreciat și de Voltaire¹.

Din cunoscuta corespondență a prelatului român cu negustorul Constantin Hagi Pop din Sibiu, care relevă efortul lui pentru preocuparea celebrei opere franceze, ne parvine și informația - una dintre cele mai vechi de acest gen în cultura română - privind interesul lui pentru o reputată revistă franceză, „*Mércure littéraire et politique*”², pe care, de asemenea, dorea să și-o procure cu orice preț³.

În diferitele domenii ale culturii din Principate - începând cu istoriografia și filosofia și sfârșind cu literatura beletristică sau științele exacte - locul lucrărilor originale a fost suplinit de circulația autorilor străini, în primul rând francezi.

Într-un domeniu specific al culturii românești din epoca Luminilor - cum a fost acela al istoriografiei - , dar și în alte domenii ale culturii românești din această epocă, autorul care s-a bucurat de cea mai largă circulație a fost Voltaire. Așa cum s-a demonstrat, în mod erudit, opera acestuia - cel mai important gânditor iluminist francez din secolul XVIII-lea - a cunoscut o largă circulație în lumea greacă, dar și în Principate⁴. Este vorba în primul rând - și nu întâmplător - de lucrările cu conținut politico-istoric ale marelui gânditor francez.

¹ Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821)*, București, 1968, p. 149.

² Vezi Corespondența cu negustorul sibiian, publicată de N. Iorga în *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al 18-lea și al 19-lea. Scriitorii bisericești*, București, 1906.

³ Prețuind asemenea lucrări, în schimb, cum aflăm din aceeași corespondență, el nu aprecia deloc lucrarea lui J.L. Carra, *L'Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, apărută de curând și de care avea cunoștință, respingând, probabil, unele dintre aserțiunile autorului francez.

⁴ Asupra acestui aspect, în primul rând, vezi A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946.

Motivele care explică această largă circulație sunt multiple; între altele, este vorba nu numai de o circulație directă vizând interesul mai ales pentru scrierile literare sau teatrul lui Voltaire, ci și de o circulație indirectă, promovată de cercurile ortodoxe constantinopolitane⁵ și care viza ideile filosofice ale marelui gânditor.

În Principate prima fază a unei circulații intense a lucrărilor lui Voltaire cu conținut politico-istoric s-a corelat cu propaganda pan-ortodoxă rusă din răstimpul războiului ruso-turc din 1768-1774. Interesul pentru lucrările lui Voltaire datând din acești ani se explică prin adeziunea marelui gânditor francez la aspirațiile de independență ale popoarelor aflate sub dominație otomană, adeziune pe care propaganda rusă înțelegea s-o folosească în interesul ei. Cum se cunoaște, solidaritatea cu lupta de independență a popoarelor asupra împotriva Turciei a făcut obiectul celebrei corespondențe a filosofului cu țarina Rusiei, Ecaterina a II-a, care se afirma la această dată drept o adeptă a doctrinei absolutismului luminat.

Primele lucrări ale lui Voltaire traduse în limba greacă sunt realizate înainte de acest război⁶, dar prima serie importantă datează din răstimpul acestuia. Este vorba de două lucrări, *Traduction du poème de J. Plokof* și *Le tocsin des rois*, în care se pledează pentru eliberarea de sub dominația otomană a grecilor și, implicit, a românilor. Ele au fost traduse în grecește, în anii 1770 și 1772, de cărturarul grec, stabilit un timp la București, Evghenie Vulgaris. Că aceste lucrări, cu spiritul lor antiotoman, interesau pe români, o dovedește faptul că ele au fost traduse și în limba română, nu prin intermediar grecesc, ci direct după textele franceze; sunt cele mai vechi traduceri după Voltaire în limba română, și, în același timp, unele din primele traduceri directe (după originalul francez), datând din anul 1772 și realizate de un anonim⁷.

Traduse din ordinul țarinei Ecaterina a II-a, ele circulă împreună cu o a treia scriere a lui Voltaire, *Épître à l'imperatrice de Russie Chaterine II*⁸, precum și cu o scriere aparținând scriitorului italian Giovanni del Turco,

⁵ Idem, *Spiritul filosofic și revoluționar francez combătut de Patriarhia ecumenică și Sublima Poartă*, București, 1941.

⁶ Unul dintre primii traducători ai lui Voltaire, cărturarul grec Evghenie Vulgaris, traduce și publică, în 1766, *Memnon ou la sagesse humaine* (după ce prima dată această lucrare - prima traducere în limba greacă - fusese publicată în 1750, la un an de la apariția ei, de către un anonim, probabil Schiades). Cf. A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire*, p. 77.

⁷ Sunt păstrate în manuscris sub denumirile de *Tălmăcire a facerii lui J. Plokof* și *Toaca împăraților*. Cf. Ibidem, p. 88; 131-138.

⁸ Tradusă mai întâi în grecește de Evghenie Vulgaris, în 1771, iar apoi în românește, textul acestei scrisori se constituia într-un veritabil elogiu adus de Voltaire țarinei, privită ca salvatoare a popoarelor subjugate de Turcia.

ambele scrieri fiind traduse și ele în limbile greacă și română⁹. Ca și Voltaire, sriitorul italian amintit pleda prin aceste lucrări pentru înlăturarea dominației otomane; în plus, el participa efectiv la luptă ca voluntar în războiul ruso-turc, sub comanda generalului rus Orlof¹⁰.

O altă serie importantă de scrieri, aparținând lui Voltaire, care circulă în rândul grecilor și românilor, o constituie scrierile istorice propriu-zise. Este vorba, în primul rând, de *Histoire de Charles XII*, tradusă mai întâi în limba română, în 1792, din îndemnul boierului Darie Dărmănescu, de către arhimandritul Gherasim de la Mitropolia din Iași¹¹, în limba greacă, prima traducere din această operă, în circulație la noi, datând din 1795.

Alte lucrări istorice ale lui Voltaire circulă numai în limba greacă. Un remarcabil traducător a fost Nicolae Caragea, domnitorul Țării Românești în anii 1782-1783; anume, el a tradus: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*¹²; *Le siècle de Louis XIV*¹³; *La filosofie de l'histoire*¹⁴.

Pe lângă opera lui Voltaire, o circulație apreciabilă a avut, în epoca Luminilor, opera istorică și filosofică a lui Montesquieu. Lucrarea acestuia despre cauzele măririi și căderii Imperiului Roman, a cunoscut trei traduceri în limba greacă: în 1795, a unui anonim; în 1796, o traducere publicată la Veneția; mai târziu, în 1836, o traducere publicată în Viena¹⁵.

În limba română această lucrare a fost tradusă și publicată în 1830 de dascălul craiovean Stanciu Căpățâneanu. Fondator al Școlii Centrale din Craiova, alături de Grigore Pleșoianu, cum se știe, acesta a fost un veritabil promotor al ideilor iluminismului francez în Principatele Române¹⁶. Între altele, el este primul traducător al celebrului *Contract social* al lui Jean Jacques

⁹ Sunt păstrate în manuscrise, sub denumirile: *Scrisoare către împărăteasa Rusiei, Ecaterina a II-a* și, respectiv, *Suplică a neamului românesc*; aceasta din urmă, opera lui Del Turco, era tradusă la porunca țarinei după varianta grecească a aceluiași Evghenie Vulgaris. *Ibidem*, p. 94-96; 140-142.

¹⁰ Pentru detalii, A. Camariano-Cioran, *Voltaire și Giovanni del Turco traduși în limba română pe la 1772*, București, 1944 (în volumul omagial „C. Giurescu”, p. 175-182).

¹¹ Tradusă probabil după originalul francez, *Istoria lui Carol al XII-lea*, ca și alte câteva traduceri din această operă a lui Voltaire, ea a rămas în manuscris. Vezi Al. Duțu, *Explorări în istoria literaturii române*, București, 1969, p. 72-73.

¹² Operă impozantă a lui Voltaire, apărută în 7 volume, ed. I - 1756; ed. II - 1769, traducerea lui N. Caragea rămasă în manuscris fiind făcută pe la 1777, după ediția din 1769.

¹³ În original, ediții din 1751 și 1775, traducerea grecească fiind făcută după ediția din 1775.

¹⁴ Este lucrarea dedicată de Voltaire Ecaterinei a II-a, publicată în 1769, iar apoi în 1777, împreună cu celebrul *Essai sur les moeurs*, traducerea lui N. Caragea fiind făcută după ediția din 1769. Pentru detalii, vezi A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire*, p. 105-106.

¹⁵ Pentru precizările de rigoare, vezi D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 65; A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez*, p. 39.

¹⁶ Între altele, recent, N. Isar, *Stanciu Căpățâneanu. De la spiritul „Luminilor” la ideea națională*, în „Timpul istoriei”, Universitatea București, t. I, 1997, p. 308-313.

Rousseau, din păcate o traducere rămasă necunoscută¹⁷. A tradus nu numai din Rousseau, ci și din Montesquieu și Voltaire, și, din fericire, a publicat aceste traduceri punând în circulație, la noi, ideile acestor mari gânditori. Evident, ne interesează aici spiritul în care el a realizat aceste traduceri.

Traducând și tipărind, în 1830, opera lui Montesquieu, sub titlul *Mărimea Romanilor sau Pricinile înălțării și căderii lor*, el considera că o asemenea lucrare este de o indiscutabilă utilitate pentru contemporanii săi. Era momentul potrivit - momentul reformelor - pentru a pune în circulație o lucrare ale cărei idei ofereau sugestii pentru renașterea patriei. „În nici-o altă vreme până acum, n-ar fi fost lucru de om cu minte, în țara noastră - scrie el -, d-a da la lumina această traducere, sau d-a vorbi pentru dreptate și fericirea de obște; pentru întocmirile politicești prin care se ridică și se renaște un neam”¹⁸.

El considera că într-un asemenea moment - în care se alcătuia o „dreaptă constituție den care se va naște tot binele ce se așteaptă” - era de datoria lui morală să-și exprime „părerea la cetățeni, arătând cum s-ar putea întâmpina un rău, și prin ce mijloace s-ar putea introduce un bine în patria noastră”. Și calea cea mai bună pentru a-și îndeplini această datorie era de a apela la înțelepciunea marilor gânditori francezi, pusă în cărțile lor: „Mă mărginesc arătând - scrie el - băgările de seamă ce-au făcut alții asupra politicii strămoșilor noștri romani, care, aplecându-se și la noi sau dând pricină cetitorilor de-a se gândi, vor scrie și vor vorbi și dumnealor acelea ce-ar fi vorbit un *Monteschiu* sau un *Russo* când ar fi trăit acum în patria noastră”¹⁹.

Să adăugăm că dintre toate lucrările tipărite, traduceri din literatura franceză efectuate de St. Căpățâneanu, traducerea din 1830 după lucrarea de istorie a lui Montesquieu, la care ne-am referit, s-a bucurat de o circulație apreciabilă. Știm că mai târziu, în anul 1842, cu prilejul reproducerii a două capitole din această traducere în revista de la Brașov „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, Gh. Barițiu, odată cu prezentarea textelor reproduse, aprecia că „o carte trebuincioasă ca aceasta, pe bună dreptate, nu s-a tipărit pentru Români”²⁰.

*

* *

Din sfera științelor umaniste, domeniul cel mai important al valorilor occidentale rămâne însă acela al filosofiei. Și în acest domeniu locul lucrărilor

¹⁷ Pentru precizări privind această traducere și semnificația ei, vezi Al. Duțu, *Ecouri rousseau-iste în cultura română*, în „Viața românească”, XV, 1962, nr. 7, p. 79-80; Idem, *Completări la ecourile rousseau-iste în cultura română*, în „Viața românească”, XXII, 1964, nr. 3, p. 179-182.

¹⁸ *Mărimea Romanilor sau Pricinile înălțării și căderii lor*, București, 1830, p. 3.

¹⁹ *Ibidem*, p. 4.

²⁰ „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, 1842, nr. 45, p. 353.

originale a fost suplinit de circulația operelor marilor iluminiști francezi, precum și ale unor filosofi iluminiști germani - opere circulând în limba greacă dar și în limba română; acesta este însă și domeniul în care tendințele de originalitate sunt mai evidente, mai ales după constituirea Școlilor naționale de la București și Iași.

Se poate aprecia că pentru lucrări originale de filosofie nu existau condiții în această epocă; filosofia își menține statutul propriu de disciplină de predare în Academii de limbă greacă de la București și Iași, precum și în Școlile naționale întemeiate de Gh. Asachi și Gh. Lazăr. În Academii grecești filosofia se preda după autori francezi (în primul rând, *Logica* lui Condillac) și obiceiul este perpetuat în școlile naționale, în ciuda faptului că la București, după înființarea Școlii de la Sf. Sava, Gheorghe Lazăr încearcă să impună, în cadrul orelor de filosofie, autoritatea lui Kant.

Mai mult decât în alte domenii, poate în cel al filosofiei, circulația autorilor străini a fost de o deosebită însemnătate. Este domeniul care vizează, de fapt, circulația celor mai de seamă valori ale culturii și gândirii europene. Circulația textelor unor mari filosofi din Occident - ca, de exemplu, Condillac, la care ne vom referi mai departe -, stârnește uneori preocupări interesante. Încercările de traducere a unor texte de notorietate, uneori făcute ca simple exerciții de însușire a limbii franceze, merită să fie și ele reținute ca manifestări ale unui remarcabil interes pentru marile valori ale filosofiei occidentale.

Dacă în domeniul istoriografiei, autorul de cea mai largă circulație în Principate, cum am văzut, a fost Voltaire, în domeniul filosofiei propriu-zise, autorul care se bucură de o prețuire asemănătoare în epoca Luminilor este Condillac. Interesul pentru Condillac privește, deopotrivă, opera filosofică a marelui gânditor francez, dar și opera de ideologie literară. Este vorba, în primul rând, pe de o parte, de *Logica* sa, iar, pe de alta, de *Gramatica* sa.

Începând cu prima sa operă filosofică, *Tratatul despre senzații*, apărut la Paris, în 1747, marele filosof francez aducea contribuții originale în domeniul cunoașterii filosofice, depășind nivelul predecesorilor săi. Pe linia ideilor lui Descartes, concluzia sa, „totul pornește din senzații, nimic nu este innăscut“, sugera noi deschideri în sfera cunoașterii filosofice²¹. Împreună cu opera amintită, doctrina senzualistă a lui Condillac a avut o largă circulație în limba greacă în sud-estul Europei²².

Însă lucrarea care a circulat în mod deosebit în Principatele Române, propagând ideile filosofului francez, a fost *Logica* sa.

²¹ Între altele, vezi aprecierea lui D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu 1945, p. 44-45; 99.

²² Cu privire la valoarea ideilor lui Condillac, vezi Dan Bădărău, *Introducere la Tratatul despre senzații*, traducere din limba franceză, București, 1962.

La Academia de limbă greacă de la București, la începutul secolului al XIX-lea, studiul sistematic al lui Condillac cădea în sarcina profesorului grec Vardalagos, în timp ce la Iași, specialistul în filosofie era profesorul grec Dimitrie Gobdelas²³. *Logica* lui Condillac²⁴ circulă în limba greacă datorită traducerii efectuată de învățatul grec Daniil Philippide²⁵, autorul cunoscutelor lucrări *Istoria României* și *Geografia României*. Totodată, învățatul grec era și traducătorul *Gramaticii* lui Condillac. Cultul pentru Condillac a fost atât de puternic, în Academia de limbă greacă de la București, încât el continuă și în Școala națională întemeiată în anul 1818 de Gheorghe Lazăr, unde profesorul Erdeli, ardelean și el, preda filosofia după *Logica* lui Condillac, unele idei ale gânditorului francez fiind preluate, în continuare, și de Ion Heliade-Rădulescu.

Deși încercarea lui Gh. Lazăr de a-l introduce pe Kant în Școala națională va eșua, influența franceză, având deja la începutul secolului al XIX-lea o puternică tradiție, acest moment este semnificativ în ceea ce privește capacitatea culturii române de receptare a valorilor europene.

Așa cum s-a demonstrat, dascălul ardelean era format în spiritul raționalismului german, dar nu a rămas străin de ideologia franceză²⁶. În direcția filosofiei morale, el studiasse lucrările lui Fr. Karpe, *Institutiones philosophiae moralis*, având la bază dreptul rațiunii; în planul filosofiei sociale și politice, studiasse colecția de lucrări aparținând regelui Frederik al II-lea, care îl trimitea și la ideologia franceză, la corespondența lui d'Alembert, Fontenelle și Voltaire²⁷. Printre cărțile din biblioteca dascălului ardelean, cum a demonstrat D. Popovici, găsim și lucrarea unui cunoscut gânditor francez, Lanjuinais, *Le monarque accompli ou prodige de bonté, de savoir et de sagesse, qui font l'éloge de sa Majesté impériale Joseph II*, lucrare care se constituie într-o sinteză a ideilor secolului al XVIII-lea²⁸. Lucrarea trimitea la înțelegerea existenței lui Dumnezeu nu numai prin lectura cărților religioase, ci și prin studiul adânc al legilor naturii; totodată, monarhiei îi era contestată originea

²³ Despre acest din urmă cărturar grec, un cunoscut contemporan francez, Barbié du Bocage, într-o scrisoare din 4 mai 1804, de la Paris, nota că „este unul dintre oamenii cei mai de merit pe care i-am avut aici” (Al. Ciorănescu, *Correspondance de Daniel Démétrius Philippides et de J. D. Barbié du Bocage - 1794-1819* -, Institute on Balkan Studies - preface par Cl. Tsourkas -, 1965, anexe, p. 106-107). Despre rolul lui Gobdelas în școala de la Iași, vezi și A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești de la București și Iași*, Edit. Acad. Rom., București, 1971, p. 104.

²⁴ Despre circulația *Logicii* lui Condillac, ca și a altor lucrări de logică în țările române, vezi A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești de la București și Iași*, p. 145-153.

²⁵ Pentru a-și susține teza în cadrul discuțiilor despre limbaj, acesta face apel la filosoful francez: „cum observă judicios celebrul Condillac” (Cf. Al. Ciorănescu, *op. cit.*, anexe, p. 114).

²⁶ D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 314-322.

²⁷ Vezi G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, p. 31-32.

²⁸ D. Popovici, *La littérature roumaine*, p.45-56.

divină, rezervându-i, în schimb, importante rosturi decurgând din raporturile contractuale cu mulțimea supușilor. Or, scrie D. Popovici, această lucrare, dacă acceptăm că ideile ei fuseseră receptate de Gheorghe Lazăr, „definește concepția studentului în teologie, Lazăr, mai bine decât toate studiile teologice elaborate cu grijă de către biograful său cei mai devotați“ (aluzie la G. Bodgan - Duică)²⁹.

Încercând să facă, la București, lecții după Kant, odată cu deschiderea Școlii naționale de la Sf. Sava, apreciază D. Popovici, este de acceptat că Gheorghe Lazăr se putea ridica la nivelul criticismului kantian (pregătit și prin operele lui Wolf și Leibnitz), fără însă ca lecțiile sale să poată schimba opțiunile elevilor pentru filosofia franceză (pentru operele lui Condillac și Destutt de Tracy); eșecul se putea explica nu numai prin tradiția influenței franceze, preluată din școala greacă, ci și datorită împrejurării că - în mod efectiv - la începutul secolului al XX-lea vocabularul limbii române nu putea oferi terminologia filosofică necesară, astfel încât lecțiile dascălului să capteze în mod deosebit interesul elevilor. Dar pentru istoria culturii române, în general, a istoriei filosofiei române, în special, experimentul lui Gheorghe Lazăr, la care ne referim, nu rămâne mai puțin important.

Filosofia, așa cum se preda ea la București, la sfârșitul deceniului II al secolului trecut, ne sugerează, într-un fel, orientarea complexă în direcția ideologiei europene. Se făceau de fapt trei cursuri în paralel, de filosofie. La Academia grecească, aflată în anii 1816-1818 sub conducerea eruditului Neofit Ducas, dascălul de origine română Ladislau Erdeli, preda filosofia după Condillac, iar după trecerea sa de la Școala națională, disciplina este predată aici după un alt autor francez, Destutt de Tracy. La Școala națională, condusă de Gheorghe Lazăr, acesta predă logica după Kant și trece mai departe la metafizică, lăsând logica pe seama lui Erdeli, care o predă însă după Condillac³⁰.

Unele preocupări pentru opera filosofică a lui Condillac constatăm și la unii iluminiști moldoveni, ca de pildă, Nicolae Rosetti-Roznovanu. Contactul pe care tânărul moldovean l-a realizat în cursul călătoriei sale de studii din anul 1818, la Paris și la Londra, cu unii cărturari de renume, încadrați în mișcarea lancasteriană a timpului, a constituit un moment hotărâtor în privința orientării sale în direcția preocupărilor legate de învățământ și de aici în direcția unor preocupări filosofice. Cadrul învățământului, de care s-a simțit legat la un moment dat, a fost acela care l-a determinat pe Roznovanu să se oprească în mod deosebit asupra studierii operei lui Condillac³¹.

²⁹ *Ibidem*, p. 320.

³⁰ *Ibidem*, p. 330.

³¹ Mai pe larg, vezi M. Isar, *Condillac și ideologia franceză în preocupările lui Nicolae Rosetti-Roznovanu*, în „Revista de filosofie“, t. 19, 1972, nr. 5, p. 671-679.

Preocupările pentru ideologia franceză i-au fost sugerate lui Roznovanu, foarte probabil, mai întâi în familie, de către profesorul său francez Flury, același pe care mai târziu, în 1819, într-o scrisoare, îl admira numindu-l „Filosoful”³². Un rol important în cultivarea gustului pentru ideologia franceză - pentru Condillac, în primul rând - l-a avut, fără îndoială, mediul cercurilor filoelenice de la Paris, pe care tânărul moldovean le frecventează. Preferințele sale ideologice sunt lesne de înțeles dacă avem în vedere legăturile sale cu un cărturar de mare prestigiu, grec de origine, Adamantie Coray, „omul secolului”, cum îl numește Roznovanu; cu savantul englez, filoelen, Guilford, întemeietorul Universității Ionice, cu geograful francez Barbié du Bocage, și, mai ales, cu marele pedagog francez Marc-Antoine Jullien de Paris, fondatorul revistei „Revue Encyclopedique”. Din revista acestuia, Roznovanu și-a însușit, fără îndoială, o serie de idei înaintate. Aici, de pildă, publicase Sismondi unul dintre remarcabilele sale studii, într-un număr care știm că a trecut, foarte probabil, prin mâinile lui Roznovanu³³.

Temeiul unor preocupări de natură filosofică, în cazul lui Roznovanu, ne este sugerat, pe de altă parte, de însuși conținutul bibliotecii sale de la Stâncă, la care ne vom referi ceva mai departe.

O serie de manuscrise aflate în arhivele românești, aparținând lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, și care au ca izvor de inspirație opera lui Condillac, oferă o dovadă în plus în privința influenței filosofului francez în cultura română.

Dacă pentru începutul secolului al XIX-lea circulația unor lucrări ale lui Condillac prin intermediar grecesc ne apare ca un fapt demn de subliniat, cu atât mai important pentru aceeași perioadă ni se pare contactul direct al unor cărturari români - cum este și cazul lui Roznovanu - cu opera lui Condillac. Deși cunoștea limba greacă, omul de școală moldovean preferă să studieze lucrările lui Condillac în limba franceză, iar nu variantele lor în limba greacă, după cum, în mod obișnuit, el folosește, în corespondența și scrierile sale, limba franceză. El folosește, de pildă, *Logica* lui Condillac în ediția franceză, iar nu în traducerea greacă realizată de D. Philippide³⁴, învățatul grec stabilit o perioadă în Moldova și pe care Roznovanu îl cunoștea, foarte probabil, personal³⁵.

³² *Arh. Naționale Centrale, A.N.*, pach. CCLIII, doc. 61, ciornă, f. dată [1819].

³³ Este vorba de studiul lui Sismondi, *Coup d'oeil sur le progrès des connaissances humaines*, tom. XXV, 1825, p. 7-8.

³⁴ La 7 mai 1801, D. Philippide îl anunță pe B. du Bocage de tipărirea în limba greacă (Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 57), iar la 7 iunie, peste o lună, cel din urmă își exprima dorința de a avea un exemplar (*Ibidem*, p. 60).

³⁵ Geograful francez Barbié du Bocage, în scrisoarea din 2 mai 1819, adresată lui Roznovanu, se referă la abatele D. Philippide ca la o cunoștință comună. Cf. *Arhivele Naționale Centrale, Achiziții Noi*, pach. CCLX, doc. 7.

Printre manuscrisele lui N. Rosetti - Roznovanu cu conținut ideologic la care ne referim, cel mai important - singurul, de altfel, care alcătuiește o lucrare de sine stătătoare, concepută anume și totodată cel mai cuprinzător, peste 50 de pagini - este manuscrisul indicat sub titlul: *Annotations sur la sensibilité des êtres et sur l'analyse du discours ou l'art de raisonner réduit à une langue bien faite*³⁶.

Indicația de la sfârșitul acestei lucrări, de pe ultima pagină, este foarte prețioasă: „J'ai fait ce travail lorsque je faisais des annotations sur la grammaire de Condillac en apprenant la langue française. N. N. Roznovanu”³⁷. Această indicație poate fi interpretată în sensul exprimării convingerii lui Roznovanu că a elaborat o lucrare a sa, într-un anumit sens, iar nu a reprodus, pur și simplu, o lucrare străină. Nu este vorba în cazul acestui manuscris - spre deosebire de altele - de o compilație propriu zisă, sau, în orice caz, de o compilație integrală. E drept, Roznovanu reproduce textual din una sau alta dintre lucrările lui Condillac unele fragmente - cuprinzând definiții, demonstrații, titlul însuși al lucrării -, dar asamblarea într-o lucrare aparte, „a sa”, precum singur subliniază, îi aparține.

Referințele pe care ni le dau titlul și nota de la sfârșitul lucrării ne sugerează să căutăm sursele de inspirație ale autorului manuscrisului în trei dintre lucrările lui Condillac: *Tratatul despre senzații; Despre arta de a raționa și Gramatica*. Procedând la o confruntare constatăm că într-adevăr aceste lucrări - fără a fi vorba de o traducere sau pur și simplu de o compilație - sunt folosite de Roznovanu. Urmărind, de pildă, textul manuscrisului, la p. 19 găsim un paragraf pe care ușor îl putem identifica - e vorba de o demonstrație algebrică - la Condillac, dar nu în una din cele trei lucrări, ci în alta, anume în *Logica* sa³⁸. Constatăm în acest caz că într-un anume punct al lucrării sale cărturarul moldovean ia de la filosoful francez o demonstrație algebrică pe care o încadrează în cursul propriei sale expunerii.

Concluzia că autorul român, în momentul redactării lucrării sale, se lasă inspirat nu numai de una sau de câteva din lucrările lui Condillac, ci de aproape toate lucrările acestuia - inclusiv de *Logică* - o dovedește și analiza celorlalte manuscrise cu caracter ideologic aparținând lui Roznovanu, având ca izvor de inspirație diferitele lucrări ale lui Condillac (pe lângă cele trei de mai sus, să adăugăm *Essai sur l'origine des connaissances humaines, Traité des systèmes, L'art d'écrire, L'art de penser, L'art de raisonner, Le commerce et le gouvernement*).

³⁶ *Ibidem*, pach. CCLXXXVII, doc. 7a, din care unele fragmente sunt publicate în anexă la studiul nostru, *Codillac și ideologia franceză*, loc. cit., p. 676-678.

³⁷ *Ibidem*, p. 678.

³⁸ Condillac, *Oeuvres philosophiques*, ed. G. de Roy, vol. II, p. 408.

Un alt manuscris al tânărului moldovean - mai corect, fragment de manuscris - are ca titlu următoarea notă: *Considération sur l'analyse du discours relativement à la formation des mots, qui reunit les sensations comme représentatives et comme agréables ou désagréables et forme par là connexion des opérations de l'entendement et de toutes les facultés de l'âme*³⁹. Cuprinzând nouă pagini de text dublu - în franceză și traducerea în limba română - acesta reia o serie de formulări din manuscrisul anterior, cu sursele respective, pentru ca la sfârșit să însereze o serie de termeni filosofici, cu echivalența lor în limba română, în genul *Dicționarului* de termeni sinonimi al lui Condillac.

Alte manuscrise, de dimensiuni reduse, se referă la diverse chestiuni de filosofie⁴⁰, între care, o „considerație“ despre metafizica cuvântului⁴¹. Câteva din manuscrisele eruditului moldovean privesc preocupările sale economice; unul dintre acestea, sub titlul „Du change“⁴², își află sursa în capitolul cu același titlu din lucrarea lui Condillac, *Le commerce et le gouvernement*⁴³.

O altă serie de manuscrise ale lui Nicolae Rosetti - Roznovanu, păstrate în arhivă, privesc în mod deosebit sfera ideologiei literare; în afară de *Gramatică* dintre lucrările lui Condillac îl preocupă în mod deosebit *Arta de a scrie* (fragmente enumerate de noi cu literele d, e, f, h, se pot identifica în această operă)⁴⁴.

Toate aceste manuscrise aparținând lui Roznovanu se adaugă altora mai vechi. După cum este știut, sub formă de manuscris, una din operele lui Condillac, *Logica* a cunoscut o traducere parțială în limba română încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Așa cum arată manuscrisul de la Biblioteca Academiei Române, indicat cu nr. 3738, în care se păstrează partea a II-a a *Logicii*, traducătorul anonim cunoștea și alte lucrări ale lui Condillac, din care traduce diferite fragmente, într-un capitol de „însemnări“ pe marginea unor titluri de capitole traduse din *Logică*. Astfel el semnalează *Langue des calculs*, precum și lucrările din ciclul *Cours d'Etudes pour l'instruction du Prince de Parme; Art de penser și Art de raisonner*. Este vorba în cazul manuscrisului 3738 de una dintre primele traduceri în limba română din domeniul ideologiei iluministe franceze, realizată după o ediție franceză, înainte ca *Logica* lui Condillac să fi fost tradusă și tipărită, în anul 1801, în limba greacă, de Daniel Philippiade. Mai târziu, în februarie 1825, un alt moldovean,

³⁹ *Arh. Nat. Centrale, A. N.*, pach. CCLXXXVII, doc. 7 b, 9 p.

⁴⁰ *Ibidem*, 7 l, 5 p.

⁴¹ *Ibidem*, 7 m, 1 p.

⁴² *Ibidem*, 7 c, 4 p.

⁴³ Condillac, *Ouvres philosophiques*, II, p. 277 - 283.

⁴⁴ *Ibidem*, I, p. 547 - 549; 580 - 590.

Vasile Vârnav, dădea o traducere integrală în limba română din *Logica* lui Condillac, însă după ediția în limba greacă. După acest traducător, lucrarea filosofului francez, tradusă în limba română, trebuia, așa cum arată el în precuvântarea adresată cititorilor, „să arate copiilor modelul învățături⁴⁵”; ea trebuia să ofere bazele „pentru întâile cunoștiinți ce să cade să dăm copiilor⁴⁵”.

Circulația operelor lui Condillac, atât de veche la noi, în limba greacă și în limba română, își poate găsi, în parte, explicația tocmai în împrejurarea că cele mai multe dintre lucrările filosofului francez au fost concepute ca manuale școlare și au fost folosite ca atare și în mișcarea de renaștere națională și culturală din țările române, în cadrul căreia învățământul avea un rol principal.

Lucrările cu caracter filosofic ale unui alt ilustru reprezentant al iluminismului francez, Jean Jacques Rousseau, cunosc traduceri târzii, care depășesc cadrul epocii Luminilor; să amintim numai aici că celebrul *Contract social* al lui Rousseau era proiectat a se tipări în 1830 de St. Căpățâneanu împreună cu alte lucrări franceze, prima traducere în limba română a acestei capodopere urmând a se tipări efectiv mult mai târziu (în 1861, de Petru Borș); și o altă capodoperă a gânditorului francez, *Emile*, se traducea în limba română mai târziu (în 1844).

Trebuie subliniat că tendința de adoptare a valorilor filosofice occidentale la realitățile românești este mai evidentă spre sfârșitul epocii Luminilor și o găsim manifestată în mod deosebit în Școala națională de la Sf. Sava, prin cursurile profesorului de filosofie, Eufrosin Poteca. Din considerații vizând cerințe ale dezvoltării societății românești și ale educației civice a tineretului român, acesta alegea după 1825 ca bază a cursurilor sale opera filosofului german I. G. Heineke, intitulată *Elementa Philosophiae rationabilis et moralis*⁴⁶, căci „după stare și după vreme altă sistimă filosoficească nu putea să fie așa potrivită și folositoare⁴⁷”. De altfel, admirația lui pentru Heineke⁴⁸, filosof german de mare renume în vremea sa, trebuie înțeleasă tocmai sub raportul utilității principiilor acestuia pentru societatea românească. Mai târziu, când tipărea lucrarea acestuia, tradusă în limba română⁴⁹, el arăta din nou că a

⁴⁵ Cf. *Biblioteca Academiei Române, Serv. Msse, Mss. rom. 425, Tâlmăcitorul către cetitori*, f. 4.

⁴⁶ Lucrarea aceasta fusese tipărită de autor în anul 1729 la Amsterdam; în Țara Românească banul Grigore Brâncoveanu o traduce în limba greacă veche, iar învățatul Neofit Duca, în 1808, o tipărește la Viena; Eufrosin Poteca o traduce apoi în limba română, folosind-o în manuscris până în 1829, când o tipărește la Buda.

⁴⁷ E. Poteca, *Cuvinte panighirice și morenice*, București, p. 28.

⁴⁸ John Gottlieb Heineccius (Heineke) - s-a născut la 11 septembrie 1681 în Eisenberg și a murit la 31 august 1741. A fost profesor la Universitățile din Halle și Franckfurt pe Oder.

⁴⁹ Lucrarea lui Heineke, *Elementa Philosophiae rationabilis et moralis*, în traducerea lui Eufrosin Poteca în limba română are următorul titlu: *Filosofia cuvântului și a năravurilor, adică Loghica și Itica elementare, cărora se pune înainte Istoria filosoficească*.

ales acea lucrare „nu pentru numele cel strălucit, ce avea în frunte, ci pentru că este cu adevărat folositoare”⁵⁰. Astfel, această admirație nu răpește lui Eufrosin Poteca independența de gândire; dată fiind erudiția sa, el încearcă să-i înțeleagă pe filosofii străini, iar nu să preia mecanic teoriile lor.

În această privință este semnificativă analiza cursului de filosofie ținut de el la Sf. Sava, în primul an școlar 1825/1826, după revenirea de la studii din Occident. Manuscrisul cursului păstrat în Biblioteca Academiei Române⁵¹, în bună parte a fost publicat în vremea din urmă⁵² și supus unei analize menită să lărgescă sfera surselor de inspirație ale profesorului român. Astfel, se constată că dacă partea de început a cursului, privind istoria filosofiei, are la bază textul filosofului german Heineke - ceea ce nu era greu de constatat -, partea de curs cuprinzând *Elementuri de filosofie*, așa cum a demonstrat P. Costinescu, are la bază ca izvor lucrarea lui Francesco Soave, *Instituzioni di Metafisica*, Pisa, 1814⁵³, „pe care Poteca o compilează destul de fidel“, în parte traducând, în parte rezumând, dar introducând și comentarii proprii⁵⁴. Contactul cu lucrările autorului italian⁵⁵ fusese realizat de Eufrosin Poteca, foarte probabil, în răstimpul studiilor la Pisa, în anii 1820 - 1823, după care a urmat stagiul de studii la Paris în anii 1823 - 1825. Așa cum am arătat și în altă parte⁵⁶, cert este că pornind de la o lucrare a lui Heineke - pe care ulterior o aprofundează și o traduce integral -, dar și de la opera lui Francesco Soave⁵⁷, acest curs ținut de Eufrosin Poteca în anul școlar 1825-1826⁵⁸ cuprinde numeroase comentarii

⁵⁰ I. G. Heineccius, *Filosofia cuvântului și a năvrurilor*, prefața lui E. Poteca, p. IV.

⁵¹ Cf. *Biblioteca Academiei Române*, Serv. Msse., Ms. rom. 1175, la sfârșit cu indicația: „În București, în școala Sf. Sava, 1826, iunie 14“.

⁵² Vezi *Scieri literare inedite (1820 - 1845)*, ediție de Paul Cornea, Andrei Nestorescu, Petre Costinescu, Edit. „Minerva“, București, 1981 [de fapt, ar fi vol. IV al seriei „Documente și manuscrise literare“], p. 284-298, unde se publică partea din manuscris cuprinzând *Elementuri de metafizică*, cu cele 4 subcapitole: *Psihologia, Ontologia, Cosmologia, Teologia naturalnică* (în mss. f. 38 r. - 53 r.).

⁵³ P. Costinescu, *Eufrosin Poteca*, studiu introductiv la textul publicat, în *Scieri literare inedite*, p. 281.

⁵⁴ Între acestea, cum observă P. Costinescu, s-ar număra, ca o abatere de la textul lui Soave, paragraful privind împărțirea în cele trei elemente fundamentale existențiale, trup, suflet și minte. Cf. *Ibidem*, p. 282.

⁵⁵ Francesco Soave (1743-1806), profesor la mai multe universități italiene, autor al unei cunoscute sinteze de filosofie, *Instituzioni di logica di metafisica e di etica*, tradusă în grecește în 1804, lucrare prefațată de Poteca, în ea spiritul critic raționalist împletindu-se cu spiritul religios. Cf. P. Costinescu, *Eufrosin Poteca*, loc. cit., p. 281-282.

⁵⁶ Vezi N. Isar, *Școala națională de la Sfântul Sava*, p. 32-34.

⁵⁷ Despre circulația operei în limba greacă și română, vezi și A. Camariano-Cioran, *Academii domnești de la București și Iași*, p. 153, 165, 195 ș.a.

⁵⁸ O aceeași parte a manuscrisului, privind metafizica, a fost publicată, fără un studiu de rigoare, de Preot Alex. Stănculescu-Bârda, sub titlul *Eufrosin Poteca inedit. Elementuri de metafizică*, în „B.O.R.“, XCIX, 1981, nr. 5-6, p. 675-689.

personale, interpretări originale, mergând pe linia adaptării la o viziune proprie asupra lumii și existenței umane în care spiritul laic de ordin științific se împletește cu cel religios⁵⁹.

Este necesar să subliniem aici, în încheiere, că numeroasele opere reprezentative ale culturii și gândirii europene - din sfera istoriografiei și filosofiei - care circulă în Principatele Române în epoca Luminilor, în marea lor majoritate, cum era firesc, și-au găsit locul în bibliotecile românești constituite în această epocă. Aceste biblioteci, de fapt, ne oferă o imagine de ansamblu asupra circulației marilor valori occidentale în Principatele Române. Fără a ne propune o prezentare a diferitelor categorii de biblioteci din epoca Luminilor, ne vom opri, pentru exemplificare, numai la câteva biblioteci particulare, și anume la biblioteca boierilor Sturdzești, din Moldova, și mai ales la biblioteca de la Stânca, de lângă Iași, a marilor boieri Iordache și Nicolae Rosetti - Roznovanu. Partea de bază a acestor biblioteci - ca, de altfel, a majorității celorlalte biblioteci din epoca Luminilor - se constituie din cărți de limba franceză, iar sursa lor principală de aprovizionare o constituie librăriile din Paris.

De pildă, biblioteca lui Iordache și Ioan Balș din Moldova, se aproviziona la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea cu cărți franțuzești trimise din fondurile Bibliotecii și librăriei regale, condusă la această dată de Barbié du Bocage, savant geograf binecunoscut în epocă⁶⁰. Date prețioase despre biblioteca boierilor Balș ne oferă corespondența dintre Barbié du Bocage și savantul grec Daniil Philippide⁶¹. În anul 1776 în fondurile acestei biblioteci existau deja lucrări fundamentale ale iluminismului francez, în primul rând, celebra *Encyclopedie*. La această dată, Iordache Balș cerea de la Paris alte importante lucrări, între care: *Discours sur l'histoire universelle*, opera abatelui Bossuet, un exemplar din *Logica* lui Condillac și *Essai sur les mœurs*, a lui Voltaire⁶². La această dată, cum observa Nicolae Iorga, în aceeași bibliotecă se aflau și alte lucrări ale lui Voltaire⁶³.

⁵⁹ Ni se pare semnificativă, în această privință, concluzia lui P. Costinescu, la capătul analizei textului publicat din cursul în discuție: „Originalitatea lui Poteca e că acceptă, în liniile lui fundamentale, discursul filosofilor, asumându-și în același timp, fără reticență, postura de slujitor al bisericii” (*loc. cit.*, p. 283).

⁶⁰ C. I. Karadja, *Un bibliophile moldave au début du dix-neuvième siècle. Le grand écuyer Ioan Balș* (extras din „Bulletin de la Section Historique”, 1947).

⁶¹ Al. Ciorănescu, *op. cit.*, anexe, p. 27.

⁶² *Ibidem*, p. 24.

⁶³ Găsim numele vistriernicului Iordache iscălit, alături de alți membri ai familiei, pe o altă lucrare a lui Voltaire, *Deux poème épiques avec pièces relatives à l'épopée*, ediție 1774, exemplar care aparține părintelui său, Gheorghe Balș. Cf. N. Iorga, *Alte note despre cultura și viața socială românească sub vechiul regim*, în „Analele Academiei Române”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXIX, p. 13. Vezi și A. Camariano, *Spiritul revoluționar francez*, p. 76.

Sub succesorul lui Iordache, Ioan Balș, la cererea acestuia, se trimiteau în anii 1806-1811⁶⁴, din aceeași sursă, cărți reprezentative ale iluminismului francez, cum erau lucrările lui d'Allembert și Condillac⁶⁵.

Date mai numeroase dispunem despre biblioteca de la Stânca, aparținând boierilor Iordache și Nicolae Rosetti-Roznovanu, ea constituindu-se la începutul secolului al XIX-lea într-una dintre cele mai importante biblioteci românești, imaginea ei trimitând și la alte biblioteci din această epocă.

Număra această bibliotecă peste 1900 volume, între ele aflându-se lucrări reprezentative ale ideologiei „luminilor“ și gândirii europene. Găsim aici, de pildă, între altele, ediția completă apărută la Paris în 1785 a operelor lui Voltaire, în 70 de volume, operele lui Montesquieu, J. J. Rousseau, Condillac⁶⁶, d'Allembert, Diderot, Helvetius ș.a. De asemenea, găsim aici unele lucrări cu conținut politic, ca, de pildă, cele aparținând lui Mirabeau. O categorie importantă este aceea a lucrărilor literare, aparținând scriitorilor francezi: M-me de Genlis (colecția de 33 volume), Bernardin de Saint - Pierre, M-me de Stäel, Molière, Boileau.

Pentru procurarea cărților, N. Rosetti - Roznovanu întreținea în anii 1818-1821 corespondență cu conducerea aceleiași biblioteci din Paris - acum, aparținând fraților de Bure -, precum și cu o serie de savanți francezi, cunoscuți personal, cu prilejul călătoriei sale, de mai multe luni, la Paris, în cursul anului 1818⁶⁷. După această dată, reîntors în țară, bibliofilul moldovean a continuat să primească noi și noi volume, prin intermediul amicilor sau cunoscuților din Paris.

Ar fi de menționat că uneori savanții cunoscuți în persoană de boierul moldovean trimit acestuia propriile lor lucrări în numele cunoștinței sau amicitiei lor⁶⁸.

⁶⁴ În acești ani, cărturarul grec Daniel Philippide, autorul *Istoriei României*, se afla în casa marelui vistiier moldovean, Ioan Balș, la Iași, de unde el scrie la Paris prietenului său francez, B. du Bocage, relatându-i, între altele, despre componența bibliotecii gazdei sale. A. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 27.

⁶⁵ K. I. Karadja, *op. cit.*, p. 8.

⁶⁶ Vezi Cornelia Papacostea, *O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Biblioteca de la Stânca*, în „Studii și cercetări de bibliologie“, V, 1963, p. 215-220. Catalogul bibliotecii de la Stânca, aici analizat, se află la *Arh. Naționale Centrale, Achiziții Noi*, pach. CCLIV/16.

⁶⁷ Despre acest aspect al legăturilor bibliofilului moldovean cu cărturarii francezi, vezi și studiul nostru, *Les relations de N. Rosetti-Roznovanu avec les érudits français et la culture française*, în „Revue Roumaine d'histoire“, XVIII, nr. 4, 1979, p. 679-702.

⁶⁸ Între alții, de pildă, este cazul eruditului francez M. A. Jullien de Paris, care a întreținut corespondență cu boierul moldovean și care trimite acestuia o lucrare proprie, împreună cu dedicația de rigoare: „A Monsieur de Rosetto Rosnovanu, grand-maître de Police de Moldavie, souvenir de la part de l'auteur“, pe coperta interioară a lucrării *Essai général d'éducation physique, morale et intellectuelle*, Paris, 1808, lucrare existentă în fondurile Bibliotecii Academiei Române.

Sunt trimise bibliofilului moldovean nu numai cărțile noi care apar la Paris, ci și unele reviste, cum a fost cazul, în anii 1818 - 1821, a cunoscutei „Révue Encyclopédique“, revista „Societății pentru instrucțiune elementară“ din Paris, pe care o găsim în biblioteca de la Stânca⁶⁹.

Se poate spune că prin conținutul său biblioteca boierilor Roznovanu, la care ne-am referit aici, sugerează cum nu se poate mai bine locul important pe care cultura și ideologia franceză îl ocupă în preocupările elitei din Principatele Române; implicarea profundă a ideilor franceze în evoluția societății românești la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea constituia pentru această societate, cum s-a scris, o nouă treaptă „pe calea integrării în spiritul european“⁷⁰.

⁶⁹ Este revista la care bibliofilul moldovean era invitat să colaboreze; este de menționat că în paginile acestei reviste - din care unele numere se păstrează în fondurile Bibliotecii Academiei Române - au apărut unele note despre români (de pildă, an. III, tom IX, ianuarie 1821, p. 18).

⁷⁰ Cf. Gh. Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire*, vol. I, Edit. Universității „Al. I. Cuza“, Iași, 1995, p. 84.

ISTORIA, LIMBA ȘI LITERATURA ROMÂNILOR LA UNIVERSITATEA DIN MONTPELLIER

Acad. CORNELIA BODEA

În istoriografia română, existența unui curs de genul celui enunțat în titlul acestor pagini nu a fost semnalat până astăzi. A. D. Xenopol – după cum vom vedea mai jos – a recenzat cartea lui Léon Lamouche, *La Péninsule Balkanique* apărută în 1899¹, i-a citat foaia de titlu în întregime ea, care cuprinde și precizarea că volumul reprezenta un „curs liber profesat la Facultatea de Litere de la Universitatea din Montpellier”², dar nu a reținut acest amănunt în textul elogios al recenziei. În darea sa de seamă Xenopol se referă constant la „cartea dlui Lamouche”, la „lucrarea sa”, și nu la faptul, important, că acea carte era „un curs liber” universitar. Nici mai târziu, activitatea conferențiarului din 1897/98, atunci căpitan din corpul de geniu al armatei franceze, nu a fost asociată cu persoana „colonelului Lamouche”, autorul celor două lucrări apărute la Paris, în colecția *Bibliothèque Historique – Payot*, și anume: *Quinze ans d'histoire balkanique (1904–1918)*, publicată în 1928, și *Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours*, 1934; ediția a II-a, 1953.

Nu am găsit nici o notă bio-bibliografică despre autor și opera sa. Datele cuprinse în *Enciklopedja Bălgarija* din 1982 (vol. 3) ilustrează legăturile lui Lamouche cu Bulgaria și numai adiacent una sau două referiri au un spectru mai larg, balcanic; despre români sau România nimic în direct. – Redăm textul complet tradus din *Enciclopedia bulgară* – pentru care îi mulțumim doamnei Zamfira Mihail – :

¹ Cf. „Arhiva. Organul Societății Științifice și Literare din Iași”, X, 1899, nr. 1 și 2, p. 615–616. Recenzie publicată și în „Revue historique”, Paris, XXIV, 1899, t. 71, sept.–dec., p. 399–400.

² Titlul complet este: *La Péninsule Balkanique. Esquisse historique, ethnographique, philologique et littéraire. Cours libre professé à la Faculté des Lettres de l'Université de Montpellier* par Léon Lamouche, capitaine du génie, diplômé de l'Ecole des Langues Orientales. Paris, Librairie Paul Ollendorff, 1899, 311 p.

„*Lamouche Léon, 1860–1945. Istoric francez, membru corespondent al Academiei Bulgare de Științe (1922). Ca student (1881–1882), a studiat limba rusă la Școala lui Louis Léger și limba bulgară după gramatica lui K. Tankov. În lucrarea sa istorică Bulgaria în trecut și prezent, 1892, studiază problemele istoriei, etnografiei, statisticii și artei militare ale Bulgariei. A vizitat de câteva ori Bulgaria. Între 1897 și 1898 a predat la Universitatea din Montpellier prelegeri de istoria, limba și literatura popoarelor balcanice. Ca urmare a înăbușirii răscoalei Ilinden-Preobrajenie din 1903 a făcut parte din Comisia internațională pentru reorganizarea jandarmeriei turcești și până în 1913 a trăit la Serres, Salonic și Tarigrad și a studiat viața așezărilor bulgărești din Macedonia. În timpul primului război mondial (1914–1918) a susținut interesele Bulgariei. În 1921 este numit consul general onorific al Bulgariei la Paris. Autor al cărților: Bulgaria (1928)³ și 15 ani de istoric balcanică, 1904–1918 (1928). A tradus povestea Vor veni oare ? de Ivan Vasov”.*

A fost un concurs favorabil de împrejurări ca, în perioada în care pregăteam, împreună cu Hugh Seton-Watson, volumele bilingve *R. W. Seton-Watson și Românii/R. W. Seton-Watson and the Romanians* (București, 1989), să dau peste două scrisori, *autografe, în limba română*, semnate Léon Lamouche și adresate lui George Moroianu, 1894 și 1902. În prima scrisoare, datată „Paris, 19 decembrie 1894⁴, citim: „Acum niște lune am început o carte asupra României și cu toate că am străbătut cam toată țara și că am acolo mai mulți prieteni care-mi trimit informațiuni, îmi va fi foarte de folos să am la Paris bune cunoștințe care vor putea să-mi dau ajutor la trebuință. Afară de asta, voi fi prea fericit să găsesc ocaziunea de a vorbi românește, căci scriind și citind ades limba voastră, pot să păstrez cunoștința teoretică pe care o am deja, dar, numai vorbind-o, pot să dobândesc o posesiune perfectă a acestei dulci și frumoasă limbă”. Semnat: „*Léon Lamouche. 18 Rue Las Cases*”.

Organizându-și arhiva personală, în decembrie 1936, George Moroianu a adăugat pe scrisoarea din decembrie 1894 următoarea notă explicativă: „*De la căpitanul Léon Lamouche din armata franceză, care mi-a fost recomandat de regretatul Ioan Bianu. Azi trăește ca colonel pensionar la Versailles. Ne-a învățat limba și a scris o carte despre România. – Cluj, dec. 1936 – Moroianu*”⁵. Pe plicul scrisorii, a repetat, poate la o dată ulterioară, cam același conținut, într-o formulare oarecum diferită: „Scrisori de la căpitanul Léon Lamouche din armata franceză, care a călătorit prin țară și prin Macedonia, interesându-se de români și chestiunile românești. Ne-a învățat limba – G.M.”.

³ De fapt, *La Bulgarie*, Paris, F. Rieder et Cie, 126 p. + 1 h. (*Etats contemporains*), a apărut în 1923, nu în 1928.

⁴ La adresa: 3 Rue Legoff, Paris.

⁵ Arhivele Statului Brașov, Fond G. Moroianu, nr. 878.

Atât a fost de ajuns să stârmească interesul. După cum era și firesc, primele investigații le-am îndreptat spre Fondul I. Bianu de la Biblioteca Academiei Române. Și rezultatul a fost conform așteptărilor. La Secția de Manuscrise: Corespondența I. Bianu, ca destinatar, cuprinde nu mai puțin de 21 scrisori în limba română adresate lui de către căpitanul Léon Lamouche, între 1894–1895, 1906–1911. Tot la BAR, de la L. Lamouche, ca emitent, se mai află un număr de 13 (recte 14) scrisori adresate lui P. G. Cantilli din cadrul Secției de la Paris a Ligii pentru Unitatea Culturală a Tuturor Românilor, mai apoi avocat și om politic liberal. Ca și cu G. Moroianu de altfel. – legătura cu Cantilli, începută la Paris, a continuat și în țară. Ea acoperă perioada 1895–1905. Tot la BAR, în fondul D.A.Sturdza, sunt două (nu trei) scrisori de-ale lui Lamouche⁶. Din acestea toate am aflat că Léon Lamouche a vizitat înainte de 1894 ținuturile noastre, ne-a învățat limba; ne-a îndrăgit, gata să vadă în România „o a doua patrie, patria inimii mele și a sufletului meu”⁷.

La întrebarea „Cât de mult înainte de 1894?” răspunsul surpriză a venit dintr-o direcție nebanuită. O scrisoare adresată de astă dată lui A. D. Xenopol, la 23 octombrie 1893⁸, dezvăluie un context anterior, necunoscut destinatarilor citați mai sus. Scrisoarea aceasta o reproducem în întregime ei, ca început de drum:

„Prea stimate Domnule, N-am avut până acum onoarea să fiu cunoscut de Domnia Voastră, dar nădăjduiesc că un iubitor înfocat al românismului și al României va fi desigur bine primit de un mare istorician al neamului român.

Având pentru serviciul meu în Marele Stat Major al oastei franceze ocaziunea să citesc ziarul «Voința Națională», am găsit în paginile sale prefața prea frumoasei opere Domniei Voastre, Istoria românilor. Prefața aceasta m-a părut așa de bine scrisă, așa de lămurită, că am îndată început să o traduc pe franțezesce acest minunat tablou al vieții poporului român. Astăzi, iau voie să trimit Domnia Voastră traducerea mea ca omagiul unui prieten devotat al României către marele său istoric.

Acum un an [1892 deci – C.B.], am avut marea plăcere să remân o lună în România; am mers până [la] Iassi, dar n-am petrecut acolo decât o zi și

⁶ La Biblioteca Academiei Române (în continuare BAR), Msse, scrisorile poartă următoarele cote: S35 (1–21)/DI (Lamouche către Bianu); S14 (1–13)/DXXI (Lamouche către Cantilli); S7(1–3)/DCCCLXXXVIII (Lamouche către D.A.Sturdza).

N. B.: Dintre cele trei scrisori către D.A.Sturdza, cea datată „21 ghenar 1900” este de fapt adresată lui Cantilli. Ea a putut fi găsită în fondul de corespondență D.A.Sturdza, fiindcă Lamouche întreabă în scrisoare [pe Cantilli] dacă știe „unde este acum D. Sturdza. Nu știu nimic despre Domnia Sa, nici chiar dacă a primit noua carte a mea *La Péninsule Balcanique*, pe care i-am trimis-o, sunt acum mai multe luni”. E de presupus că P.G.Cantilli, avocat și liberal, a comunicat-o șefului partidului său, spre luare la cunoștință.

⁷ Din scrisoarea către G.Moroianu, datată 24 mai 1902.

⁸ Biblioteca Națională, Colecții speciale, mss. 12 207. Piesă semnalată de Al. Zub, *A. D. Xenopol. Biobibliografie*, București, 1973, p. 595.

n-am putut să am onoarea să mă prezint Domniei Voastre, deși ași fi avut cea mai mare fericire să văd unul din cele mai de frunte scriitori români al cărui nume mi-era deja cunoscut.

Dacă ve-ar fi plăcut că traducțiunea mea [să] se publiceze ași fi perfect dispus să caut mijloacele să-i fac sau separat sau în o revistă.

Vă rog, Domnule, să priimiți încredințarea considerațiunii mele cele[i] mai înalte”. Semnează, „Léon Lamouche, Capitaine à l'Etat Major de l'Armée française”.

Lamouche a nutrit multă vreme intenția de a scrie „o carte despre România”. Nota bene: în 1892 îi apăruse *La Bulgarie dans le passé et le présent*, Paris, XX + 520 p.⁹. Iar cartea a avut parte de o traducere în limba română chiar în anul următor, 1893, ceea ce indică și mai vechi legături cu cercurile românești. De altfel, însăși familiarizarea sa cu limba română pledează în sensul unor mai vechi contacte.— Știm, de asemenea, că dorise mult să ajungă atașat militar al Franței la București... Și a regretat ocazia pierdută... Anticipăm, deopotrivă, precizând că acea carte mult așteptată despre români, nu s-a întruchipat decât în forme minore, fără ecoul scontat. Încurajări și speranțe n-au lipsit nici de o parte, nici de alta, după cum vom vedea. Numai că împrejurările au croit autorului un alt *curriculum* decât i-au fost aspirațiile.

Un episod edificator pe drumul prieteniei față de România l-a constituit și *Cursul liber* profesat la Facultatea de Litere de la Universitatea din Montpellier între decembrie 1897 și aprilie 1898 și publicat în 1899, cu titlul *La Péninsule Balkanique etc.*

După cum am amintit, apariția volumului ca atare a fost salutăta elogios de către A.D.Xenopol în revista ieșană „Arhiva”. În ședința Academiei Române din 9/22 martie 1900¹⁰, subliniind meritele autorului și valoarea interpretărilor sale istorice, Xenopol și-a exprimat convingerea „că asemeni oameni ce răsar din necunoscut pentru a lua în apărare cauza românilor, ar trebui încurajați într-un chip oarecare de cel mai înalt corp învățat al țării...”¹¹. Nu s-a oprit însă nici atunci asupra însușirii de *curs universitar* a materialului; și deci nici asupra faptului că el reprezenta o premieră: *un prim curs de istoria românilor într-o universitate europeană*.

Să încercăm să-i reconstituim antecedentele, atât pe cât ne îngăduie informația documentară. Potrivit datelor culese din corespondența lui Ioan Bianu cu G. Moroianu, aflat atunci și el în conducerea Secției de la Paris a Ligii

⁹ *Bulgaria în trecut și în prezent. Studiu* de Léon Lamouche, căpitan în armata franceză. Traducțiune de maior C.A.Tănăsescu din geniu. București, 1893, 102 p.+ 1 pl.

¹⁰ „Analele Academiei Române”. Partea administrativă și desbaterile, s. II, t. XXII. 1899–1900, București, 1900, 171–172.

¹¹ Ibidem.

Culturale –, Bianu a comunicat adresa lui Moroianu și a lui Cantilli lui L. Lamouche, „căpitan în Statul Major al armatei franceze”. „Vă rog să-l primiți bine și serios – scrie Bianu –. Este un om care cunoaște bine de tot ale noastre și dorește a ști și mai mult. Va începe să scrie în presă; *pregătește de vreo 2–3 ani* [subl. ns. – C.B.] o carte despre români, care promite a fi bună”¹².

Scrisorile lui Lamouche către Bianu, ca și cele către P.G.Cantilli și D.A.Sturdza, sunt pline, toate, cu mulțumiri pentru cărțile trimise lui din România și, totodată, cu solicitări noi de aceeași natură. Mai aflăm din ele despre întârzierea cu care i-a apărut articolul destinat a pleda cauza memorandiștilor. E vorba de *La question des nationalités en Hongrie*, care a apărut în „Revue politique et parlementaire”, abia în nr. 18 din 5 decembrie 1895. Articolul a fost semnat cu pseudonimul *L. L. Mille*, fapt explicat de Lamouche în una din scrisorile către Cantilli datată 17 octombrie 1895¹³, și anume: „În ceea ce privește articolul meu asupra cestiunii ardeleni, trebuie să vă arăt [în text: *arățați*] că nu-l voi iscăli cu numele meu, dar cu pseudonimul L.L.Mille. Pozițiunea mea în armată îmi silește să procedez astfel. Așadar cer discrețiunea voastră”.

Ioan Bianu, care a primit extrasul cu dedicația următoare: „Din partea autorului Léon Lamouche”, pare a fi fost nemulțumit că „scrierea [era] făcută întreagă după cartea lui Brote” [= *Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, 1895]¹⁴. Ar fi dorit-o de bună seamă mai prelucrată.

Lamouche a mai publicat în revista „L'Etranger” – numerele din decembrie 1895 și ianuarie 1896¹⁵ – „o analiză și traducerea cuvântării rostită de dl. Xenopol asupra lui Cogălniceanu în Academia Română”.

E de remarcat, de asemenea, că în acest răstimp a întreprins o nouă vizită în țările Peninsulei Balcanice (Serbia, Turcia, Bulgaria) cu opriri și în România¹⁶, o călătorie în calitate pe care o deținea, de ofițer al Marelui Stat Major francez. Oricum, în ce ne privește, ultima și nu din cele mai rodnice sau satisfăcătoare. Curând după revenirea în Franța, el avea să părăsească Parisul și postul deținut până atunci în Ministerul de Război francez. Gestul i-a fost provocat de o nemulțumire personală, pe care o destăinuie astfel prietenului său român:

„*La începutul anului de față [1896] speram să fiu trimis ca atașat militar la Bucuresci și, când n-am dobândit postul acesta pentru care aveam multe drepturi, n-am vrut să rămân încă la Minister*”¹⁷.

¹² Cf. *Corespondența lui George Moroianu (1891–1920)*. Ediție Șerban Polverejan. vol. I. Cluj-Napoca, 1981, p. 23–24.

¹³ BAR, Msse, S 14(4)/DXXI.

¹⁴ Cf. BAR II 148224.

¹⁵ BAR, S14 (5)/DXXI. Scrisoarea către Cantilli din 10 decembrie 1895.

¹⁶ Ibidem, S14 (8)/DXXI. În scrisoarea din 19/31 august 1896 Lamouche pomenește de eventuala sa sosire, prin gara Filaret, 23 august/4 septembrie 1896.

¹⁷ Ibidem, S14 (9)/DXXI. Scrisoarea din 22 octombrie 1896. Cf. și mai jos scrisoarea către D. A. Sturdza, nota 19.

Lamouche a ales garnizoana de la Montpellier...motivând – de e să-i acordăm toată crezarea – „că în acest oraș universitar se găsesc mulți studenți români”. El sugerează totodată, lui Cantilli, dacă cumva ar fi având „mai multe cunoștințe printre ei”, să-i comunice numele lor¹⁸. Se gândea că dacă acolo s-a organizat o secțiune a Ligii culturale, i-ar fi plăcut să facă cunoștința președintelui ei. Regretă, pe de altă parte, că la Montpellier nu avea să mai aibă „ziarele [românești] care se primeau la Ministerul de Război”. Și cum prețui unui abonament îl socotea a fi destul de ridicat, sugerează prietenului său român să-i înlesnească o reducere de preț...

După cât reiese dintr-o altă scrisoare, adresată – în 17 aprilie 1897¹⁹ – lui D. A. Sturdza, timpul petrecut de Lamouche la Montpellier nu-i dădea multă bătaie de cap în calitatea sa de căpitan la Regimentul 2 geniu. Scrisoarea amintită oferă, în schimb, un material informativ cu judecăți de valoare, opinii și constatări mai substanțiale decât oricare din scrisorile citate până acum. Iată-i în primul rând comentariile în legătură cu revenirea lui D. A. Sturdza la Președinția Consiliului de Miniștri: „Nădăjduiesc că acum s-a isprăvit perioada indecisă care se găsește totdeauna când ajunge la putere un partid care a rămas multă vreme în opozițiune și că sub conducerea cuminte a capului universal recunoscut al Partidului Liberal țeara va putea să păstreze liniștea și puterea interioară atât de trebuincioasă în momentul de față, când, poate, evenimente grave să pregătesc în Europa răsăriteană”.

În legătură cu dorința primului ministru de a cunoaște părerea căpitanului Lamouche cu privire la „numărul diferitelor naționalități din Macedonia”, răspunsul este promițător: „Lucrez acum la întrunirea documentelor pe care le posed asupra cestiunii macedonene și când voi fi sfârșit, cu mare plăcere voi comunica Domniei Voastre rezultatul. Până acum pot numai să vă zic că, în călătoria mea în Macedonia, am găsit că, desigur, românii sunt, în regiunea din Bitolia (Monastir), poporul cel mai puternic, dacă nu prin numărul lor, dar prin dezvoltarea lor morală și economică, prin avuția lor ș.c.l. Dar am fost silit să constat, cu mare părere de rău, că până acum conștiința națională, simțământul românesc sunt foarte puțin dezvoltați [sic!] în partea cea mai mare a aromânilor, care și astăzi să cred și să zic greci. Este mult de făcut acolo – conchide Lamouche – spre a păstra pentru românime ramura aceasta așa de interesantă a ginții române. Și întreaga lume latină este interesată a nu lăsa fiii ei cei mai înaintați către amiazi și răsărit să nu se înghită de un alt neam”.

În fine, a treia parte a scrisorii e revelatoare cu privire la factorii care au stat la baza determinării sale de a preda un așa-numit „*curs liber*” de limba și literatura română, devenit în cele din urmă „schița istorică, etnografică, filologică și literară a Peninsulei Balcanice”, în care a fost inclusă și România.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ S7 (1)/DCCCLXXXVIII.

„Aici, la Montpellier – apreciază căpitanul de la Regimentul 2 geniu – am destulă vreme slobodă și o întrebuițez mai deosebit la studiul limbei și literaturii române. Dar cel mai greu va fi de a găsi auditori”. Iată, așadar, un început de îngrijorare față de raționamentul inițial, care-l făcuse să aleagă poziția de căpitan în Regimentul 2 geniu la Montpellier. Mult speratul număr considerabil de studenți români la Universitatea din sudul Franței părea a se dovedi sub așteptări. Ne mai vorbind de posibilitățile de terminare a cărții despre România. Citez din nou: „Nu trec cu vederea lucrarea mea asupra României, o parte a căreia ați citit în manuscris. Dar lucrez încet, căci ar fi de folos, înainte de a o sfârși, să merg încă o dată în România și să rămân acolo un timp destul de îndelungat. Dar nu știu acum când voi putea s-o fac, căci nefiind numit atașat militar când a plecat maiorul de Sailly²⁰, am pierdut aproape nădejdea de a dobândi mai târziu postul acesta”.

Pare-se că „spovedania” descurajatăului autor francez filoromân l-a impresionat pe omul politic și de stat, atunci și secretarul general al Academiei Române. Căci cine altul putea da dispoziții să i se trimită – ca izvor de inspirație – proaspetele două volume de *Cuvântări și acte din primii Treizeci de ani de domnie ai regelui Carol I (1866–1896)*, amplu prefațate de însuși secretarul general al Academiei, „D. Sturdza”²¹.

Lui, ministrului român și secretarului general al supremului for cultural pan-românesc, Lamouche îi adresează emoționat, copleșit de mărinimოსul dar primit, „mulțumirile sale cele mai vii”. Scrisoarea, datată din Montpellier la 5 ianuarie 1898²², a destinat-o să-i anunțe *deosebita realizare care, credea cu sinceră modestie, că „poate va avea pentru România oarecare interes:*

„Am dobândit îngăduirea de a face la Universitate[a] din Montpellier un curs liber asupra istoriei, a limbilor și a literaturilor Peninsulei Balcanice. În anul de față fac, în fiecare săptămână, o prelegere publică asupra etnografiei, a istoriei și a literaturilor Peninsulei Balcanice, îndeobște, și un curs de limbă română.

Am început în săptămâna cea din urmă a anului 1897 și întâia mea prelegere s-a făcut cu un succes destul de mare. Pentru cursul de limbă română sper că voi păstra câțiva, zece, auditori, dintre cari doi profesori ai Universității. Ca text pentru exerciții de traducere am ales precuvântarea voastră pentru Treizeci de ani de domnie. De altfel, elevii miei vor înveța, împreună, buna limbă română de astăzi, și istoria contimpurană a României. Pentru cursul meu, am apucat să redijez o gramatică română-franceză și nădăjduiesc că, când va fi sfârșită, voi putea s-o tipăresc”.

²⁰ În *Almanach de Gotha. Annuaire généalogique, diplomatique et statistique. 1897* (Gotha Justus Perthes), p. 1156: numele noului atașat militar al Franței, succesor al lui De Sally, este cpt. de artilerie Pellarin.

²¹ Cf. *op. cit.*, vol. I. Edițiunea Academiei Române, București, 1897, p. VII–XXXI.

²² BAR, S7 (2)/DCCCLXXXVIII.

Subliniem deci că e vorba de un curs separat de limba română, în afara cursului general descris mai sus. Fericirea aceasta a durat însă numai un an școlar, căci în 1899 Léon Lamouche a fost transferat de la Montpellier la Angers. Și la Angers n-a mai găsit „nici vremea, nici împrejurările favorabile spre a le reîncepe”.

Explicația o aflăm în a doua scrisoare către G. Moroianu: „De când sunt la Angers – mărturisește genistul Lamouche – am avut mult de făcut pentru serviciu, fiind însărcinat cu clădiri [*lucrări* – C.B.] însemnate. Pentru asta n-am putut să mă îndeletnicesc cu publicațiuni relative României”²³.

Noroc că recentul său curs general început la Montpellier în decembrie 1897 încheiat în aprilie 1898 a apucat să apară în 1899, la Paris. E cartea intitulată: *La Péninsule Balkanique. Esquisse historique, ethnographique, philologique et littéraire*, având ca subtitlu: *Cours libre professé à la Faculté des Lettres de l'Université de Montpellier*.

Volumul cuprinde XIV capitole care – dacă ne referim la intervalul *decembrie 1897–aprilie 1898* – corespund la tot atâtea prelegeri săptămânale²⁴. În lecția (sau capitolul) I – „*Naționalitățile Peninsulei Balcanice de la sfârșitul secolului 19*” – românii sunt prezenți (origine, istorie, statistică demografică, înăuntru și în afara frontierelor politice): „*Les Roumains, tout le monde le sait aujourd'hui, sont les descendants des colons romains venus en Dacie à la suite de la conquête de ce pays par Trajan, et mélangés aux Daces, latinisés eux mêmes comme les populations indigènes de la Gaule et de l'Espagne*” (p. 12).

În cap. II – „*Pofoarele antice ale Peninsulei și formarea naționalităților moderne*” – se discută și procesul de latinizare din dreapta și stânga Dunării; istoria Daciei și formarea poporului român cu ample referiri la opiniile lui A.D.Xenopol, „eruditul profesor de la Universitatea din Iași” și la Hasdeu (p. 59–62, 66). În prelegerea sau cap. III – „*Naționalitățile balcanice în Evul Mediu*” –, accentul cade prioritar asupra religiei: dualitatea Roma-Bizanț. Între altele se subliniază și originea romană a Asăneștilor. „*Istoria Principatelor Române*” enunță conținutul întregului cap. IV (p. 100–115). Sublinierea semnificației simbolice a domniei lui Mihai Viteazul în istoria românilor confirmă, totodată, sinceritatea sentimentelor filo-române ale autorului francez

²³ Scrisoarea din 24 mai 1902. Arhivele Statului Brașov, Fond G. Moroianu, nr. 879.

²⁴ De la început este de remarcat însă o identitate forțată între titlu (*Peninsula Balcanică*) și conturul geo-politic pe care îl implică includerea zonei carpato-dunărene. Nepotrivirea aceasta pare mai evidentă dacă juxtapunem același titlu adoptat pentru două din hărțile volumului *Quinze ans d'histoire balkanique*; acolo titlul hărții e *Péninsule des Balkans*, iar România iese din contur (numele România nu acoperă nici zona dobrogeană). Alexandru A.C.Sturdza, în 1904, vizează aceeași remarcă prin negația din titlul broșurii sale *La Roumanie n'appartient pas à la Péninsule Balkanique proprement dite, ni comme sol, ni comme race, ni comme Etat. Conférence...*, Bucarest, 1904.

exprimate în atâtea alte ocazii. „*Le nom glorieux de Mihai Viteazul est resté dans la mémoire du peuple comme le symbole de l'unité roumaine. Sa statue, qui s'élève au centre de Bucarest, devant le palais de l'Université, et comme un lieu de pèlerinage national où se rendent les patriotes lorsqu'ils veulent rappeler que cette unité n'est pas complète et qu'il reste encore des Roumains en dehors des frontières du royaume*” (p. 114).

În „prelegerea” (cap. V), care analizează aspectele ca și urmările „*Dominației morale a elenismului*” (p. 116–126), Léon Lamouche găsește, și nu pe nedrept, și o oarecare parte pozitivă a greii dominații helenisto-fanariotă din Principatele Române. De problema aceasta conferențiarul se ocupă și în capitolul VII, destinat „*Insurecțiilor*” (p. 132–163), urmând în ordine cronologică de la 1804 înainte. Capitolul anterior privește „*Decăderea Imperiului Otoman*” (p. 127–131). Autorul francez este preocupat de mișcările revoluționare română și greacă din 1821 și deceniul următor, ca de altfel și de Tanzimat (p. 164–167). Se arată mai interesat însă de mișcările naționale pașoptiste și urmările lor în Țările Române și în Imperiul Habsburgic.

Lamouche nu prezintă sfera prelegerilor sale pe coordonatele geografice-etnice ale popoarelor numite balcanice. Aceasta, nu pentru că ar ignora sfera ca atare, ci pentru că și-a impus criteriul frontierei politice. „Cadrul acestui studiu – declară el – nu cuprinde decât fapte care interesează Peninsula Balcanică” (p. 170). Nu urmărește prin urmare procesul de dezvoltare a unității naționale pe întinderea ariei etnice. Cu toate acestea, nu se poate reține de a nu discuta „evenimentele de la 1848 din imperiul vecin – al Austriei”, implicit deci: mișcarea națională a românilor din Transilvania (p. 170–173) și mișcarea croaților și a sârbilor din Imperiu (p. 172, 173–174) cu toate consecințele lor, mergând până la încheierea dualismului austro-ungar. „Dar oricât de interesant poate fi acest subiect – declară conferențiarul –, nu-l pot aborda totuși pentru că mi-ar cere o dezvoltare prea largă și m-ar îndepărta de obiectul principal al acestor prelegeri. Revenim deci la Peninsula Balcanică” (p. 174). Astfel, expunerea sa continuă cu evenimentele deceniului post-pașoptist; mai ales cu acelea care au dus treptat la Unirea românilor din 1859. Și-a prevenit însă ascultătorii/cititorii că nu avea să vorbească despre Războiul Crimeii, ci numai despre principalele lui consecințe pe care le-a avut pentru români („*Je ne crois pas nécessaire de raconter ici la guerre de Crimée; je n'en parlerai même qu'au point de vue des conséquences capitales*”...). Un moment cu deosebire analizat îl constituie activitatea Divanurilor ad-hoc din 1857. Lamouche expune cele cinci puncte formulate, oprindu-se pe larg la „Unirea Principatelor într-un singur stat cu numele de România” și la „prințul străin, ereditar”.

În primul caz, el face o trecere în revistă a ideii de unire, pe care o consideră fiindând chiar de la întemeierea celor două principate.

„Două state vecine, de importanță comparabilă, locuite de populații de același neam, aceeași limbă, aceeași religie, pe care nu le separă nici un obstacol geografic, care, în decursul mai multor secole, au avut aceleași destine paralele, trebuiau în chip necesar să tindă a se uni cu atât mai mult cu cât slăbiciunea fiecărui principat izolat trebuia să-l conducă să caute, prin unirea cu vecinul său, o creștere în putere. În fapt – continuă autorul – în mijlocul vicisitudinilor de tot felul pe care le-au traversat Principatele de la întemeierea lor până în secolul nostru, această idee a unirii, a cărei influență se regăsește în stăruința cu care cronicarii și istoricii români, începând din secolul XVII, afirmă unitatea neamului locuitorilor Munteniei (Valahiei) și ai Moldovei, a rămas în stare latentă. Atunci când Principatele, eliberate de dominația fanariotă, au început să-și recapete stăpânirea de sine, atunci când odată cu cultura română s-a dezvoltat sentimentul național, gândul unirii trebuia să apară ca o contracarare a despărțirilor lor trecute, care au fost de atâtea lor fatale neamului românesc; în fine, mișcările de la 1848, care răsculau Germania și Italia atât în numele unității cât și al libertății, trebuiau să o întărească și mai mult în cugetul patrioților români. În 1856 ideea unirii era coaptă și expresia ei a țâșnit din toate piepturile românești cu o energie irezistibilă. De la deschiderea negocierilor de la Paris, mai devreme chiar, în timpul conferințelor de la Viena anterioare războiului pe care ele nu l-au putut împiedica, Franța – prin reprezentanții săi – se făcuse apărătoarea unirii Principatelor pe lângă concertul european. Această atitudine, atât de conformă cu generoasele noastre tradiții naționale, nu s-a dezmințit nici o clipă în toate negocierile care au urmat. Și în această împrejurare țara noastră [Franța – C.B.] nu era îndemnată numai de un sentiment cavaleresc, ci de asemenea de un simț exact al situației care o făcea să înțeleagă că: cu cât România avea să fie mai puternică cu atât mai puțin va fi expusă să sufere dominația sau influența unuia din statele vecine, și cu atât mai mult ea va prezenta garanții în favoarea menținerii ordinii și a păcii în Orient” (p. 177–178).

Nu putem încheia acest substanțial citat fără concluzia la fel de importantă a autorului francez, și anume: „dacă Unirea Principatelor Române s-a putut înfăptui, acest rezultat este datorat înainte de toate românilor înșiși, care, așa precum vom vedea îndată, l-au împlinit în ciuda Europei; dar el este datorat, de asemenea, în mare parte Franței, care i-a sprijinit întotdeauna prin încurajările sale și prin mediația ei” (p. 178–179).

Expunerea continuă cu analiza problemei prințului străin, cu alegerea și abdicarea lui Al. I. Cuza și cu recunoașterea lui Carol I ca principe ereditar al României (p. 181–182). Cu toată graba cu care trece peste mișcarea bulgarilor, nu uită să evoce numele celor mai cunoscuți revoluționari, ca și legăturile lor cu românii (mai ales din București și din Brăila).

Un capitol special (IX, p. 188–189) – „*Tratatul de la Berlin*” – se ocupă de „Chestiunea orientală” a anilor 1875–1878. Implicat deci de războiul din 1877–1878, dar fără a intra în toate amănunțele: „Evenimentele acestui război – spune Lamouche – sunt destul de recente și destul de cunoscute ca să mai fie reamintite aici”. Nu omite însă să amintească participarea glorioasă a românilor în război: „Se cunoaște de asemenea – precizează autorul – partea glorioasă pe care a avut-o armata română, atunci când la stăruințele comandantului general al trupelor rusești, guvernul român a hotărât să părăsească poziția de neutralitate armată pe care o păstrase până atunci și să vină în ajutorul rușilor, pe care viteaza rezistență a lui Osman Pașa la Plevna îi pusese, pentru un moment, într-o situație dificilă. Sosirea trupelor române în fața Plevnei a readus victoria sub drapelele creștine și au fost ele [trupele române] acelea care au cucerit prima redută turcească” (p. 191). Clauzele tratatelor și starea lucrurilor urmând războiului sunt discutate la p. 192–196. Starea creată în Europa orientală – apreciază Lamouche – nu poate fi considerată decât „provizorie”; nimeni, nici grecii, nici sârbii, nici bulgarii, nici românii nu au rămas mulțumiți”... (p. 194). De unde și concluzia: „Exemplul lor de o vitalitate extraordinară dovedește că numai în ziua în care Europa va voi într-adevăr să renunțe la toate ambițiile exterioare și se va limita la rolul de conciliatoare și de arbitru imparțial între popoarele autohtone, stăpâne legitime ale pământului Peninsulei, numai atunci Chestiunea orientală se va putea rezolva” (p. 146).

Cu capitolul X (p. 197–222), Lamouche se ocupă de variatele limbi balcanice în general și de influența limbii turce în toate cazurile. „*Le roumain même – scrie el – malgré la situation politique plus favorable des Principautés de Valachie et de Moldavie, n'y a pas plus échappé que les idiomes d'au-delà du Danube*” (p. 201). Câteva pagini sunt consacrate dialectelor turcești aparținând familiei turaniene (p. 202–207). Limba literară turcă, la rândul său, este mult influențată de arabă și persană, araba în mod special devenind și limba de cult (p. 208).

Ultima sau ultimele lecții au fost consacrate limbii și literaturii române (p. 283–310). Iată cum se începe:

„*Dacă România deține, fără îndoială, primul rang printre statele creștine ale Peninsulei Balcanice, limba ei poate revendica, de asemenea, un loc de onoare printre idiomele vorbite în Europa răsăriteană. Fiică a latinei, și ca atare înrudită cu limbile cele mai culte din Occident, ea poate, în plus, să se mândrească cu dulceața pronunției sale, cu varietatea vocabularului său, cu originalitatea pitorească a expresiilor sale. Aproape tot atât de armonioasă ca și italiana, ea are cu toate acestea ceva mai viguros și, de asemenea, puțin surd, care se asociază foarte bine cu caracterul tânguitor îndrăgit de cântecele poporului său. Limba intră din partea sa în această poezie misterioasă a țării românești, care face ca acela care a cunoscut-o și iubit-o să-i păstreze o*

impresie atât de profundă și să-i poată înțelege acest cuvânt atât de greu de redat – dorul, această dorință profundă amestecată cu regrete și temeri.

Limba română are, de asemenea, o literatură care, deși tânără, este mult mai dezvoltată decât a popoarelor vecine. Sub acest raport, e adevărat, ca și sub acela al gloriilor trecute, greaca îi dispută preeminența, dar numărul românilor este considerabil mai mare decât al helenilor și limba acestora din urmă este complet izolată în univers, în timp ce toată Europa meridională și jumătate din America vorbesc limbi surori cu româna. Mai trebuie remarcat, de asemenea, spre avantajul limbii române, că după o scurtă perioadă autorii ei s-au apucat să scrie în limba simplă, vorbită, în vreme ce scriitorii greci contemporani se servesc aproape în mod exclusiv, după cum am observat acest lucru într-un capitol precedent, de un idiom artificial, al cărui vocabular, ca și gramatica, sunt diferite de cele ale limbii vorbite” (p. 283–284).

La capătul acestei succinte treceri în revistă a principalelor etape și aspecte din trecutul poporului român, din tezaurul limbii și al creațiilor sale literare înfățișate cu simpatie și un sincer sentiment de frățietate franco-român ni se pare potrivit a alătura aprecierile lui A.D.Xenopol din amintita dare de seamă publicată în „Arhiva”:

Dl. Lamouche, scrie Xenopol, „vizitând în curs de mai mulți ani țările Răsăritului, vorbește de ele și mai ales de România în deplină cunoștință. Datele atât istorice cât și etnografice conținute în scrierea d-sale sunt toate exacte și chipul logic și limpede cum d-sa înlănțuiește evenimentele dă o idee destul de deplină despre dezvoltarea acestor popoare, precum și despre starea lor de față și despre tendințele ce ele arată pentru viitor. Deși scrisă fără pretenție de erudiție, lucrarea d-lui Lamouche este întemeiată pe o cunoștință adâncită a tuturor numeroaselor întrebări ce trebuie să le stăpânească acel ce se dedă la studiul conglomeratului popoarelor balcanice. Autorul pune în deplină lumină prefacerile prin care a trecut viața acestor popoare și leagă cu drept cuvânt dezvoltarea atât de deosebită a deosebitelor naționalități, de aceeași îmboldire originară, dorința de a se subtrage de sub stăpânirea musulmană, a căreia putere și autoritate cădea pe fiiece zi tot mai jos. Mai ales sunt expuse foarte bine, lămurit și adevărat, prefacerile încercate de poporul românesc, pe care-l privește drept cel mai însemnat din toate popoarele balcanice, și din care autorul pare a face centrul cercetărilor sale. Deși dl. Lamouche nu aduce nimica nou la cunoștințele ce le avusem asupra acelor popoare, meritul lucrării sale stă în sistematizarea tuturor acestor cunoștinți, rezumate într-o expunere scurtă și cuprinzătoare. Partea cea mai originală a cărții sunt considerațiile limbistice care o sfârșesc, și care pun în adevărata lor lumină caracterele deosebitele graiuri vorbite de popoarele balcanice. Istoria literară a acestor deosebite naționalități este de asemenea schițată într-un chip multămitor”.

Concluzia lui Xenopol a fost că lucrarea lui Lamouche era „menită a răspândi o cunoștință mai adâncită și o apăsătoare mai dreaptă a năzuințelor și tendințelor popoarelor balcanice”. Înțelegem părerea de rău a entuziastului conferențiar de a nu-și fi putut continua apreciatul *curs liber*, predat cu atâta elan la Universitatea din Montpellier.

Cartea a avut într-adevăr un prim ecou. Chiar în același an al apariției a avut parte de a doua ediție. Dar atât. În România, Academia Română, „cel mai înalt corp învățat al țării” (expresia este a lui A.D.Xenopol), cu toate stăruințele învățatului ieșan, n-a încurajat pe autor decât cu o scrisoare elogioasă. Dar nici în Franța, la Angers, unde fusese transferat, căpitanul Lamouche n-a mai găsit vremea și nici împrejurările favorabile de la Montpellier²⁵.

Singura răspălată a interesului său pentru români și limba românilor, pentru îndrăgita Românie și pentru trecutul ei istoric, a fost „onorabila sarcină” (cuvintele îi aparțin) încredințată lui de către Comisia Militară română din cadrul Ministerului de Război de a transpune în frumoasa limbă franceză monografia destinată istoriei armatei române. *L'Armée roumaine en 1900. Notice publiée en 1900 pour l'Exposition Universelle de Paris* s-a tipărit tot la Angers²⁶ sub directa supraveghere a traducătorului. Și pentru contribuția sa la apariția volumului, Guvernul român l-a răsplătit cu medalia „Bene merenti” clasa I. La 24 martie 1901, când A.D.Xenopol a prezentat volumul în ședința Academiei, D.A.Sturdza a subliniat că Lamouche nu era numai „un cald prieten al românilor, dar și un foarte bun cunoscător al țării, al istoriei și al limbii noastre”²⁷.

De altfel, și viața și activitatea sa de ofițer francez a luat un alt drum. Îndată după răscoala din 20 iulie/2 august 1903 din Macedonia, cunoscută sub numele de Ilinden (răscoala din ziua de Sf. Ilie) și până la începutul primului război mondial, căpitanul Lamouche a făcut parte din Comisia internațională pentru reorganizarea jandarmeriei turcești și a activat la Serres, Salonic și Constantinopol. Aceasta este perioada care l-a apropiat mai mult de istoria și etnografia Bulgariei, așa cum se vede de altfel și din scurta prezentare din *Enciclopedia bulgară* reproducă la începutul acestor pagini, și despre care ne vom ocupa cu un alt prilej.

²⁵ Scrisoarea către G. Moroianu din 1902.

²⁶ Angers, Germain & G. Grassim, Imprimeurs-Libraires, VII+345 p.+12 pl.

²⁷ „Analele Academiei Române”, Partea administrativă și desbaterile, seria II, t. XXIII, 1900–1901, București, 1901, p. 194.

UN PROIECT INEDIT DE DOCTORAT FRANCEZ AL LUI GHEORGHE I. BRĂTIANU

ALIN CIUPALĂ

Personalitatea și opera științifică a lui Gheorghe I. Brătianu se bucură, în ultimul timp, de o bine meritată punere în valoare¹ neglijată, în bună măsură, în epoca dictaturii comuniste, datorită activității politice a istoricului. Lipsește încă o ediție exhaustivă a scrierilor lui Gh. I. Brătianu². Cercetări recente au scos la lumină proiecte până acum necunoscute ale savantului³, care completează imaginea preocupărilor sale, ceea ce urmărește și demersul de față.

Pasiunea pentru istorie a tânărului Brătianu se afirmă încă din 1916, când publică în „Revista Istorică” a lui Nicolae Iorga un studiu despre „O oaste moldovenească acum trei veacuri”⁴. Probabil, la insistențele familiei, urmează între 1917-1920 cursurile facultății de drept a Universității din Iași, pentru a se înscrie în 1921, sfătuit de Iorga, la cursurile de istorie de la Sorbona, unde îi are ca profesori pe Ferdinand Lot și Charles Diehl⁵, precum și la École des Hautes Études Pratiques, unde va audia cursurile lui G. Millet, E. Berger și Lefèvres⁶. În vara lui 1921, Brătianu se întoarce în țară, după susținerea examenului de licență, dar nerenunțând la intențiile sale de a se dedica studiilor istorice.

¹ O amplă bibliografie despre personalitatea istoricului se află în ediția Gh. I. Brătianu, *Cuvinte către români*, Iași, 1996, îngrijită de Ion Toderașcu, p. L-LII.

² Bibliografia operei științifice a fost realizată de Victor Spinei, îngrijitorul ediției Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră*, București, 1988, vol. II, p. 307-329.

³ Andrei Pippidi, *Un livre qui n'a jamais existé*, în „Revue des Etudes Roumaines”, XVII-XVIII, 1993, Paris-Iași, p. 37-71 și Idem, *Une oeuvre inédite de Georges Bratianu. Avant-propos*, în „Anuarul Institutului de istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași, XXIV, 1987, vol. II, p. 45-61.

⁴ Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, București, 1976, vol. I, p. 283.

⁵ Stelian Brezeanu, *Gh. I. Brătianu și istoria medievală*, studiu introductiv la Gh. I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, editor S. Brezeanu, București, 1988, p. 10.

⁶ St. Gorovei, L. Năstasă, P. Țurlea, „Școala nouă” de istorie. *Mărturii documentare*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași, XXII, 1985, vol. I, p. 369.

O dovadă în acest sens o constituie scrisoarea inedită din decembrie 1921, adresată la Paris unuia din profesorii săi, probabil Ferdinand Lot sau Charles Diehl⁷, în care, mai întâi, explică greutățile ce l-au împiedicat să revină la Paris pentru a-și relua studiile (moartea mamei sale și dificultăți de ordin financiar) și apoi expune ideea unui proiect de doctorat, de asemenea inedit, „L'expansion orientale des Angevins de Hongrie et la formation des états roumains“. Ideea, în această formă, nu va fi realizată, dar poate fi regăsită în lucrările ulterioare ale istoricului, *Le conseil du Roi Charles. Essai sur l'Internationale Crétienne et les nationalités à la fin du Moyen Age* și, mai ales, în *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*.

Împrejurările nu-i vor da posibilitatea lui Brătianu să revină la Paris pentru a-și încheia studiile. O va face în țară, devenind în 1923 doctor al Universității din Cernăuți, ceea ce îi va permite să ocupe un post la Universitatea din Iași în 1924, alături de alți doi istorici prestigioși ai noii generații, Constantin C. Giurescu și Petre P. Panaitescu. Abia în 1929, Brătianu își va atinge țelul obținerii unui doctorat la Paris, cu teza principală *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, completată de lucrarea *Actes des notaires génois de Pera et Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*, apărute la Paris, ce aveau să îi aducă istoricului român consacrarea pe plan european⁸. Ca un semn de prețuire, Societatea Ligură de Istorie îl va alege ca membru al său⁹, iar în 1930, de ziua Sfântului Gheorghe, Arhivele Statului din Genova îi vor face un frumos cadou, sub forma unei diplome de onoare: „A compagna ai Professor/Giorgio I. Bratiano/Diligente e coscienzioso ricercatore nell'Archivio di Stato di Genova si rendeva benemerito della Storia Genovese per le sue pubblicazioni, riguardanti il commercio dell'antica Repubblica fra le quali principalissime le opere: „Recherches sur le Commerce Genoïis sur la Mer Noire“ e „Actes des Notaires Génois de Pera et de Caffa“¹⁰.

Putem găsi câteva explicații ale întârzierii în obținerea titlului francez care nu trebuie privit în sine, ci mai ales ca o posibilitate de acces în lumea științifică europeană, ca o recunoaștere, cum s-a și întâmplat, a meritelor profesionale. În *Amintirile* sale, C. C. Giurescu califică drept neobișnuit faptul

⁷ Ferdinand Lot va deveni în 1929, conducătorul tezei de doctorat a lui Brătianu, care va primi replica acestuia față de cartea sa *Les invasions barbares*, ce lua poziție în favoarea teoriei imigraționiste, în lucrarea *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*. Lui Ch. Diehl, Brătianu îi va aduce un emoționant omagiu la moartea acestuia (*Ch. Diehl et la Roumanie*, în „Revue historique du sud-Est européen“, XXII, 1945, p. 24-36). Vezi și corespondența Brătianu-Diehl în St. S. Gorovei, L. Năstasă, P. Țurlea, *op. cit.*, XXIII, vol. I, p. 208.

⁸ Stelian Brezeanu, *op. cit.*, p. 14-16.

⁹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (ANIC), fond Brătianu-familial, ds. 324, fila 1.

¹⁰ *Ibidem*, ds. 325, fila 1.

obținerii unui doctorat în străinătate de către cineva care îl obținuse deja în țară. O explicație oferă, mai târziu, chiar Brătianu, care susținea că a făcut acest pas pentru a înlătura orice suspiciune legată de situația sa de fiu al unui fost prim-ministru¹¹. Din scrisoarea inedită menționată aflăm că proiectul unui doctorat francez apare încă din 1921, imediat după obținerea licenței în istorie la Sorbona, fiind înțeles ca o încununare firească a studiilor; doar greutăți financiare și, mai ales, moartea mamei sale, de care Brătianu era foarte legat, l-au împiedicat să-și realizeze atunci intențiile. Probabil că declarația ulterioară a lui Brătianu, făcută mult mai târziu, nu reprezintă altceva decât o „rectificare“ a biografiei.

Dincolo de împrejurări, trebuie să reținem importanța cercetărilor întreprinse, faptul că Brătianu intră într-un circuit istoriografic european, fiind deseori citat de specialiști¹² și, nu în ultimul rând, concepția sa istorică, racordarea, prin operele sale, a istoriografiei românești la cea europeană¹³. Acest proiect¹⁴, nefinalizat în forma inițială, și amănuntele relative la împrejurările elaborării lui¹⁵, reprezintă noi dovezi în acest sens.

Documente

1

Projet de thèse pour le Doctorat ès lettres

I) Thèse principale

L'expansion orientale des Angevins de Hongrie et la formation des Etats roumains

Préface de M. (Ch. Diehl?)

Introduction: Politique orientale de la Hongrie arpadienne. Premiers éléments d'Etats en Valachie. Situation générale au début du XIVe siècle.

Livre I. La Valachie

Chap. I. Accession de la maison d'Anjou au trône de Hongrie.

Chap. II. Charles Robert et la Valachie. Campagne de 1330.

Chap. III. Alexandre Basarab et Louis le Grand. Les Dabaka.

¹¹ apud Valeriu Râpeanu, *Gheorghe I. Brătianu*, studiu introductiv la Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. XVI.

¹² *Ibidem*, p. XLVI-XLVIII.

¹³ În ce privește concepția istorică a lui Gh. I. Brătianu, a se vedea L. Boia, *L'historiographie roumaine et l'école des Annales. Quelques interférences*, în „Analele Universității București“, *Istorie*, XXVIII, 1979, p. 31-40; S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 18-19. În acest sens, o bibliografie exhaustivă se află în ediția *Cuvintelor către români*, îngrijită de Ion Toderășcu, p. L-LII.

¹⁴ ANIC, fond Brătianu-familial, ds. 465, fila 1-3.

¹⁵ *Ibidem*, ds. 553, fila 1-2.

Chap. IV. La guerre de Bulgarie. Vlayko et la Croisade.

Chap. V. La campagne de 1369.

Chap. VI. La propagande franciscaine en Valachie. Lutttes contre les Turcs.

Chap. VII. L'influence occidentale.

Chap. VIII. Radu et le triomphe de l'orthodoxie slave. Nicodime.

Livre II. La Moldavie

Chap. IX. Fondation de l'Etat moldave.

Chap. X. Les successeurs de Bogdan.

Chap. XI. Le catholicisme en Moldavie.

Chap. XII. Koriatowicz et l'influence (indescifrabil).

Conclusions. Les Angevins propagateurs de l'influence occidentale; les Principautés retombent à la fin du XIVe siècle sous l'influence de l'Orient slave et byzantin - la Valachie plus nettement que la Moldavie, plus exposée aux courants intellectuels et commerciaux de l'Occident.

Recherches:

Archives

Vatican Propagande franciscaine en Orient. Evêchés catholiques.

Naples Les expéditions de Louis d'Anjou en Italie.

Venise Expéditions hongroises en Orient.

Vienne Chroniques, bibliographie.

Lwov La Pologne et la Moldavie au XIVe siècle.

Budapest Bibliographie Hongroise, guerres de Valachie.

Sibiu, Braşov Documents de la période angevine.

Cluj, Oradea, Bistriţa

Maramureş Origines de la Moldavie.

Bucarest Bibliographie, séminaire d'Onciul.

Fouilles: Cetatea de Argeş

Monuments: Curtea de Argeş, Câmpulung, Baia, Maramureş.

Bibliographie

Sources documentaires imprimées

A. *Theiner.* Vetera monumenta historica Hungariam sacrem illustrantia

Vetera monumenta Slavorum meridionalium

Monumenta historica Poloniae et Lithuaniae

G. *Fejer* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis

Monumenta Vaticana Hungariae

Monumenta Hungariae historica

Hurmuzaki
Fontes Rerum Transylvanicarum
Mihály Diplome maramureşene
Zimmermann-Werner-Müller Urkundenbuck
etc. etc. etc.

Sources narrative imprimées

Hongrie Thurecz, Jean de Küküllö

Pologne

Roumanie

Bibliographie

Généralités...

Monographies...

I. Valachie

II. Moldavie

Illustrations: Tirées 1) *du Chronicon Pictum*

2) *des Fouilles de Curtea de Argeş*

3) *monuments de l'époque*

Reproductions de sceaux et monnaies

II) These secondaire

? L'église St. Nicolas de Curtea de Argeş. Architecture, fresques, tombeaux

? Les premières chroniques valaques. Filiation des mms. Edition de la „chronique anonyme“

? Les burges des Carpathes. Fouilles

? L'orfèvrerie transylvains au XIVe siècle

Mon. Hung. Hist. 4e section, vol. 1-3, Diplomatarium de l'époque des Angevins

Codex Diplomaticus Hungariae Andegavensis 1301-1357, 6 vol., 1878-91

Corpus Statutorum Hung. municipalium, 2 vol., 1885-90

Corpus juris hungarici

Fraknoi Mon. Vaticana Hung. historiam illustrantia, t. VI, Pest 1890

Fejér Codex diplomat. Hung.

Monumenta spectantia hist. Slavorum meridionalium (22 vol.)

Monum. hist. jurid. Slav. merid.

La littérature hist. hongroise

Lederer et Marczaly bulletin dans *Revue Historiques* de 1887

Jastrew's *Jahresberichte der Geschichteswissenschaft*, Berlin 1890

Pologne Pavinski, *Jahresberichte der Geschwiss*, 1891

Monsieur,

J'espérais pouvoir revenir à Paris en Novembre pour y reprendre mes études; j'en ai été empêché par un concours malheureux de circonstances - la mort de ma mère, survenue à la fin d'Octobre, et la succession à régler me retenant ici sur place. D'ailleurs, le change désastreux pour notre monnaie et la baisse continuelle du leu me rendent en ce moment le séjour impossible.

Je conserve cependant un trop bon souvenir du bienveillant accueil que j'ai trouvé partout à Paris, pour ne pas faire tout mon possible afin de continuer un travail qui s'annonçait si intéressant. Serait il possible de prendre un sujet de thèse, et de la travailler hors de France, jusqu'à ce que mes moyens me permettent de revenir présenter mon travail à la Sorbonne? Je vous serais bien obligé - une fois de plus - si vous pouviez me donner quelques renseignements là dessus.

Le sujet qui me tenterait le plus en ce moment pourrait s'intituler (à peu près): „L'expansion orientale des Angevins de Hongrie et la formation des états roumains“. Le but serait, en somme, de déterminer les effets des influences diverses venues d'Occident ou de Byzance, au point de vue politique, religieux et artistique, dans les principautés en formation. Des recherches dans les archives italiennes (Rome, Naples, Venise), à Vienne, à Budapest, en Transylvanie, pourraient, je crois, fournir un matériel intéressant. Il y aurait là un chapitre de l'histoire de l'Europe danubienne au XIVe siècle, qui pourrait donner lieu à un exposé d'ensemble et qui donnerait aux débuts d'une histoire toute locale une valeur européenne. La seconde thèse resterait encore à préciser - mais elle ressort généralement du sujet de la thèse principale (Mémoire archéologique sur un moment roumain de cette époque?). Je profiterai d'un séjour à Rome, au mois de Février.

O PAGINĂ DIN ISTORIA ACADEMIEI ROMÂNE: ALEXANDRU LAPEDATU

Dr. DORINA N. RUSU

Academia Română, cel mai de seamă for de știință și de cultură al țării, a acordat, încă de la înființare, o atenție aparte studiului istoriei, „diploma de legitimațiune cu care un popor se prezintă în societatea și în concertul celorlalte popoare”¹, după cum o definea cel dintâi academician-istoric, George Bariț. Conștientă de marea însemnătate a istoriei în viața fiecărei națiuni, Academia Română a încurajat cercetările în arhive și biblioteci, întocmirea unor colecții de documente, lucrări și studii referitoare la evenimentele importante ale trecutului poporului român, a inițiat și a susținut cercetările arheologice, precum și editarea unor lucrări aparținând înaintașilor, astfel încât să se poată „da în mâinile poporului și mai ales în ale generațiunilor care ne succed nouă istoria patriei, a națiunii și a bisericii”², după cum se exprima, în 1870, același George Bariț.

Acest program vast și îndrăzneț totodată, nu s-ar fi putut realiza fără activitatea susținută a specialiștilor din domeniul istoriei și arheologiei, dintre care peste 120 s-au numărat, de-a lungul anilor, între membrii Academiei Române.

Printre aceștia, în supremul for de știință și de cultură al țării s-a aflat, timp de 38 de ani, Alexandru Lapedatu (1876–1950), personalitate marcantă a istoriografiei române contemporane³.

¹ „Analele Societății Academice Române”, Debaterile, seria I, tom III, 1870. București, 1871, p. 158.

² Ibidem, p. 137.

³ Despre viața și activitatea lui Alexandru Lapedatu, vezi: I. Crăciun, *Note biografice*, în *Bio-bibliografia dlui Alexandru Lapedatu cu ocazia împlinirii vârstei de 60 ani. 1876–1936*, București, 1936; Ioan Opreș, *Prefață* la Al. Lapedatu, *Scrieri alese. Articole, cuvântări, amintiri*, Cluj, 1985, p. 5–47; Idem, *Alexandru Lapedatu și contemporanii săi*, în „Tibiscum”, Caransebeș, VI (1986), p. 365–411; Idem, *Alexandru Lapedatu în slujba istoriei naționale*, în „Tibiscum”, Caransebeș, VII (1988), p. 279–308; Pompiliu Teodor, *Alexandru Lapedatu – istoric al românilor*, în „Cele trei Crișuri”, s. n. II, 1991, nr. 7; Idem, *Alexandru Lapedatu, istoric al istoriografiei*, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Iași, 1994, p. 631–640; Ioan Opreș, *Alexandru Lapedatu, președinte al Academiei*, în „Academica”, an IV, nr. 7(43), mai 1994, p. 10–11; Idem, *Prefață*, la Alexandru Lapedatu, *Amintiri*, Cluj-Napoca, 1998, p. 5–26.

La 26 mai/8 iunie 1910, deci la numai 34 de ani, în urma propunerii Secțiunii Istorice, citită de Ion Kalinderu, Alexandru Lapedatu a fost ales membru corespondent în înaltul for de știință și de cultură al țării. Îl recomandă atât pregătirea sa solidă căpătată la Universitatea din București, unde i-a avut ca profesori, între alții, pe Nicolae Iorga, Dimitre Onciul, Ioan Bogdan, cât, mai cu seamă, lucrările, studiile și articolele publicate până atunci⁴. Încă de la începutul carierei s-a dovedit și un bun organizator, în 1904 devenind secretar al Comisiunii Monumentelor Istorice, calitate în care s-a ocupat și de redacția „Buletinului”, iar în 1911 – secretar al Comisiunii Istorice a României. Recomandându-l „ca un demn emul al valoroșilor tineri pe cari în timpul din urmă i-am proclamat membri corespondenți ai Academiei în Secțiunea Istorică”, Ion Kalinderu își exprima, în același timp, speranța că „această răsplată meritată a lucrărilor sale de până acum” va fi „un îndemn dc a lucra pe viitor cu aceeași stăruință spre a-și asigura un loc onorabil între cercetătorii valoroși ai trecutului nostru”⁵.

În ședința din 10/23 octombrie 1918, cu unanimitate de voturi, Alexandru Lapedatu a fost ales membru activ, în locul lui Vasile Mangra, încetat din viață la 1/14 octombrie același an. În recomandarea pe care a citit-o, în numele Secțiunii Istorice, Ioan I. Nistor ținea să remarce cu deosebire permanenta legătură pe care Alexandru Lapedatu a păstrat-o cu Transilvania natală: „Deși lucrând de aproape 20 de ani în mijlocul nostru, domnul Lapedatu – spunea el – nu s-a despărțit sufletește de țara de origine. Fiind în permanente legături culturale cu cei de acasă, dânsul e azi acolo unul din publiciștii cei mai prețuiți”. La rândul său, Nicolae Iorga sublinia cu același prilej: „Pentru locul rezervat unui ardelean, pe care avem să-l îndeplinim astăzi, el [Alexandru Lapedatu – n.n.] se recomandă și prin originea sa de dincolo de munți, și prin renumele de poet și sfătuitor cultural al părintelui său [poetul Ion Lapedatu – n.n.], și prin continuul interes pe care l-a dovedit vieții seculare a românilor din Transilvania”⁶. Mulțumind pentru marea cinste care i s-a făcut prin alegerea ca membru activ al Academiei Române, Alexandru Lapedatu își asigura colegii că

⁴ Între acestea, menționăm: *Radu cel Frumos (iunie 1462–ianuarie 1474)* (1902); *Documente istorice din arhivele Brașovului* (1903); *Vlad Vodă Călugărul. 1482–1496. Monografie istorică* (1903); *Ștefan cel Mare* (1904); *Damaschin episcopul și dascălul, traducătorul cârților noastre de ritual* (1906); *Episcopia Strehaii și tradiția scaunului bănesc de acolo. Scurt istoric* (1906); *Manuscrisele de la Bisericanii și Râșca. Descriere, însemnări, note și excursuri* (1906); *O nouă publicație de documente slavo-română cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV–XVI* (1906); *Catagrafia bisericilor bucureștene la 1810* (1907); *O nouă narațiune a luptelor dintre Movilești (1606–1607) și sigiliile Romanului și Câmpulungului muntean* (1907); *Din zilele de cădere ale lui Mihai Viteazul. XVI narațiuni istorice* (1908); *Curtea de Argeș et ses monuments* (1909).

⁵ „Analele Academiei Române”. Desbaterile, seria a II-a, tom XXXII, 1909–1910, București, 1910, p. 258–259.

⁶ Ibidem, t. XXXIX, 1916–1919, București, 1920, p. 129.

va depune toate silințele pentru a fi la înălțimea „autorității morale și științifice pe care acest înalt așezământ de cultură o dă membrilor ei. Prețuind, după toată importanța ei, această autoritate – continua el –, mă voi sili s-o păstrez și s-o merit prin lucrări cât mai bune și mai folositoare din domeniul studiilor mele istorice și, întrucât necesitatea va cere și priceperea mă va ajuta, din alte domenii ale culturii naționale. Căci negreșit – considera noul membru activ al Academiei Române – vremea de așezare ce va urma actualei fundamentale prefaceri a mai tuturor formelor de organizare și de manifestare a vieții omenești va impune, cel puțin generației noastre, o activitate destul de intensă și în afară de îndeletnicirile ei speciale. Aceasta și pentru că Academia Română nu va mai fi, ca azi încă, numai un simbol cultural al unității noastre naționale, ci o vie și înaltă expresie a acestei unități – ea însăși o completă și definitivă realitate”⁷.

Alexandru Lapedatu a onorat Academia Română, de-a lungul a peste trei decenii și jumătate, printr-o activitate deosebit de susținută și de variată, mărturie în acest sens stând atât documentele instituției academice, păstrate în arhiva proprie ori în paginile „Analelor”⁸, cât și volumul său de *Amintiri*, în care supremului for de știință și de cultură de la București i-a rezervat un capitol aparte⁹.

Istoric prin vocație, Alexandru Lapedatu a prezentat în ședințele Secțiunii Istorice, ca și în cele plenare, comunicări științifice interesante atât prin subiectul abordat, cât, mai cu seamă, prin noutatea materialului documentar folosit ori prin modul de abordare al subiectului ales¹⁰. Aceștia îi se adăugau informările făcute asupra conținutului celor mai recente reviste științifice, fie că era vorba de „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, pe care îl edita la Cluj împreună cu Ioan Lupaș, fie de alte publicații, între care: „Dacia. Recherches et découvertes archéologiques”, „Ani – Anuar de cultură

⁷ Ibidem, p. 131.

⁸ Vezi Arhiva Academiei Române, fond A-3-1910-1948; „Analele Academiei Române”. Desbaterile, seria a II-a, tom XXXII-LXVI, 1910-1946, București, 1911-1947.

⁹ Alexandru Lapedatu, *Amintiri*. Prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Ioan Opriș. Cluj-Napoca, 1998 (capitolul *La Academie*, p. 246-269).

¹⁰ Dintre acestea, menționăm: *Mihnea cel Rău și ungerii. 1508-1510* (21 mai 1920); *Cum s-a alcătuit tradiția națională despre originile Țării Românești ?* (21 septembrie 1923); *Din grijile și greutățile unei domnii. Opt scrisori inedite ale lui Gheorghe Ștefan Vodă către Ioan Kemény* (16 octombrie 1931); *Ziarul principelui Iacob Sobieski, fiul regelui Ioan, asupra campaniei polone în Moldova la 1686* (25 noiembrie 1932); *În jurul asasinării lui Barbu Catargiu. Iunie 1862* (26 mai 1933); *Evreii în țările noastre acum o sută de ani. După relațiunea a doi misionari scoțieni* (22 iunie 1934); *Un episod revoluționar în luptele naționale ale românilor de peste munți acum o jumătate de veac* (23 octombrie 1936); *Mărturiile și precizări nouă cu privire la sfârșitul lui Barbu Catargiu. 8 iunie 1862* (19 decembrie 1938); *Un aventurier în Principatele Române în epoca Unirii lor. Gheorghe Bogathy* (12 mai 1939); *Preludiile căderii lui Cuza Vodă* (2 aprilie 1943); *Austria și lovitura de stat de la 2/14 mai 1864* (22 iunie 1945).

armeană”, „Revista istorică”, „Allgemeine Musikalische Zeitung”. Din aceeași dorință, de a populariza cele mai recente apariții în domeniul istoriografiei, Alexandru Lapedatu a prezentat în mai multe rânduri, în cadrul ședințelor plenare ale Academiei, unele dintre noutățile editoriale cele mai semnificative în domeniu: *La Roumanie dans la guerre mondiale. 1916–1919* de Const. Kirilșescu; *România în războiul mondial. 1916–1919*, volum întocmit de Serviciul Istoric al Marelui Stat Major; *Istoria regimentelor grănicerești* de Augustin Bunea, lucrare apărută postum prin grija lui Ștefan Manciulea; *Scrisori inedite ale lui Barbu Catargiu. ianuarie–octombrie 1861* de Victor Slăvescu; vol. II al *Istoriei literaturii vechi* de Nicolae Cartoian; versiunea franceză a vol. X din *Istoria românilor* de Nicolae Iorga, apărută prin grija prof. N. A. Constantinescu cu o prefață de Gh. I. Brătianu, volum a cărui importanță constă – după cum afirma Alexandru Lapedatu în ședința din 2 martie 1945 – în „înfățișarea evenimentelor care au dus la realizarea unității noastre naționale, nu numai pe temeiul izvoarelor, cât mai ales pe experiența proprie a autorului, ca martor ocular al acestor evenimente”¹¹.

Seriozitatea cu care, de-a lungul anilor, s-a aplecat asupra depistării și publicării de documente l-au recomandat drept o autoritate în materie. Ca atare, în decizia pe care Academia Română a luat-o de a nu se da publicității documente istorice fără a fi văzute de specialiștii din Secțiunea Istorică, lui Alexandru Lapedatu i-a revenit dificila misiune de a revizui toate documentele românești ce urmau a fi încredințate tiparului¹². La rândul său, a propus înaltului for întocmirea unor importante instrumente de lucru (actele diplomatice și rapoartele consulare legate de războiul de independență, bibliografia româno-ungară, catalogul metodic și științific al întregii colecții numismatice a Academiei Române etc.)¹³. Deosebit de însemnată a fost și propunerea pe care a făcut-o de a se realiza, cu prilejul împlinirii, în 1923, a două veacuri de la stingerea din viață a domnitorului-cărturar Dimitrie Cantemir, o monografie în limba franceză „asupra ilustrului și eruditului principe al Moldovei, care ar da lumii învățate străine putința de a cunoaște mai bine și mai de aproape pe patriarhul istoriografiei critice române și ar fi, în același timp, omagiul de cuvenită pietate și de binemeritată recunoștință pe care Academia noastră l-ar aduce cu acest prilej memoriei și operei lui Dimitrie Cantemir”¹⁴.

¹¹ „Analele Academiei Române”. Desbaterile, seria a II-a, tom LXIV, 1943–1945, București, 1946, p. 188.

¹² Ibidem, tom XXXIII, 1910–1911, București, 1912, p. 69.

¹³ Ibidem, tom XLVI, 1925–1926, București, 1927, p. 225; XLVII, 1926–1927, București, 1928, p. 36; LXII, 1941–1942, București, 1943, p. 115.

¹⁴ Ibidem, tom XLI, 1920–1921, p. 142.

Un moment cu adânci semnificații pentru Alexandru Lapedatu ca membru al Academiei Române, ca de altfel pentru fiecare academician, l-a constituit prezentarea discursului de recepție. Evenimentul a avut loc în ziua de 2 iunie 1923, în ședință publică solemnă. Pentru acest moment și-a ales ca subiect *Istoriografia română ardeleană în legătură cu desfășurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați*, care, după propria afirmație, „ar putea să intereseze această distinsă asociațiune de învățați, nu prin noutatea contribuțiilor la mai de-aproape cunoaștere a ei, contribuțiuni pe care nu le-am căutat, ci prin punctul meu de vedere special din care va fi tratată, și anume: că nașterea și dezvoltarea acestei istoriografii a fost determinată și îndreptată, de la început până la sfârșit, de însuși desfășurarea vieții politice a neamului nostru de peste Carpați – de luptele purtate de națiunea română transilvană pentru restaurarea vechilor sale libertăți și drepturi –, de silințele ei, continue și stăruitoare, de a-și impune și valorifica aceste libertăți și drepturi în cadrele de stat ale fostei monarhii dunărene, de trebuințele organizării sale naționale pe toate terenurile, cu deosebire însă pe cel politic și cultural”. În continuare, Alexandru Lapedatu a analizat istoriografia ardeleană, care, după propria afirmație, „are un pronunțat caracter polemic și militant”, fiind pusă de la început „în serviciul acțiunilor susținute, atunci și mai apoi, pentru revendicarea vechilor noastre libertăți și drepturi, răpite și abolite, în cursul timpului de foștii stăpânitori, prin uzurpare și înșelare”. Pornind de la experiența înaintașilor, el își exprima convingerea că „cu noile forțe și mijloace dobândite”, istoriografia ardeleană „va putea, continuând o tradiție deja seculară, să stea, mai mult decât până acum, în slujba idealului actual – politic și cultural – al neamului; de a reprezenta aici, la Dunărea de Jos, pentru îndeplinirea misiunii noastre istorice și, potrivit geniului latin al rasei, cultura și civilizațiunea romană, pe care, acum, pentru întâia oară de la așezarea și constituirea noastră ca popor, în aceste părți de lume, am fost puși în stare să le putem înfăptui, liberi și de noi”. După cum era și firesc, Alexandru Lapedatu lega realizările istoriografiei românești viitoare de supremul for de cultură și de știință al țării, Academia Română, instituția care, după cum însuși afirma „de peste o jumătate de veac susține, cu toate mijloacele ce i-au stat la dispoziție – științifice, materiale și morale – și cu toată autoritatea și prestigiul pe care i l-au câștigat și asigurat cei ce au lucrat la împlinirea scopurilor sale – silințele tuturor celor care la noi s-au devotat cercetării și studierii pământului, trecutului și graiului românesc”¹⁵.

¹⁵ Vezi Alexandru Lapedatu, *Istoriografia ardeleană în legătură cu desfășurarea vieții politice a neamului românesc de peste Carpați*. Cuvânt rostit în ședința solemnă de la 2 iunie 1923 cu răspuns de I. Bianu, București, 1923. Discursul a fost publicat parțial și în vol. *Discursuri de recepție la Academia Română*, ediție îngrijită de Octav Păun și Antoaneta Tănăsescu, București, 1908, p. 161–169.

Răspunsul la discursul de primire în Academia Română ținut de Alexandru Lapedatu a fost rostit de Ioan Bianu¹⁶ care, după ce a subliniat importanța subiectului prezentat și după ce a evocat unele dintre personalitățile de seamă ale culturii naționale, a ținut să accentueze rolul ce revenea „dascălimii superioare și mai ales celor din ținuturile alipite”, din care și Alexandru Lapedatu făcea parte, „de a contribui, prin învățământul nostru, prin toată activitatea și purtarea noastră în mijlocul tinerimii, ca dragostea de la frate la frate, ca încrederea și stima dintre noi, din toate ținuturile să cimenteze marea operă împlinită”, exprimându-și în încheiere convingerea că „lucrarea și intensificarea culturii naționale este întâiul mijloc care poate da caracterul de eternitate unității neamului unit”.

Și lui Alexandru Lapedatu i-a revenit ulterior sarcina de a răspunde la trei discursuri de recepție prezentate, în ordine, de Gheorghe Balș¹⁷, Radu R. Rosetti¹⁸ și Gheorghe I. Brătianu¹⁹, tot atâtea ocazii de a sublinia câteva dintre preocupările colegilor săi și de a le ura bun venit în supremul for academic.

De altfel, Alexandru Lapedatu a avut și alte prilejuri de a omagia activitatea unora dintre membrii Academiei Române. Așa, de pildă, la 4 decembrie 1931, în cadrul unei ședințe festive, organizată cu ocazia sărbătoririi lui Mihail C. Sutz și Iacob C. Negruzzi la împlinirea a 90 de ani de viață, Alexandru Lapedatu a făcut o amplă și deosebit de frumoasă trecere în revistă a activității celor doi membri ai Academiei Române²⁰, după cum, la 29 octombrie

¹⁶ În acest sens, în *Amintirile* sale Alexandru Lapedatu consemnează: „Răspunsul ar fi trebuit să mi-l deie D. Onciul, sub conducerea căruia m-am format ca istoric. Dar moartea lui, în preajma sesiunii (martie 1923), m-a făcut să apelez, în lipsa lui N. Iorga care se afla în străinătate, la I. Bianu, acela care, dintre membrii de atunci ai Academiei, mă cunoștea mai bine și mai de aproape și de care, în anii din urmă, mă legasem mai mult sufletește. Faptul acesta l-a ofensat oarecum pe N. Iorga care, între timp, se întorsese din străinătate tocmai în vederea sesiunii generale a Academiei și care, desigur, date fiind legăturile mele de până atunci cu dânsul, nu se îndoia, cu drept cuvânt, că-i voi solicita onoarea de a-mi da răspunsul. A fost un gest din partea-mi, trebuie s-o recunosc azi, cam pripit, ceea ce l-a făcut pe neuitatul meu profesor să lipsească de la ședința de recepție a mea – ședință prezidată de regele Ferdinand, care, pentru a doua oară în aceeași săptămână, venea la Academie, spunând, în scurta sa cuvântare, că după ce a prezidat ședința de recepție a lui Oct. Goga, a ținut să prezideze și recepția mea. La ședință a asistat și Iuliu Maniu. Notez că N. Iorga nu mi-a arătat indispoziția sa decât doar prin lipsa sa de la ședință. Căci, după ce a aflat în ce fel i-am apreciat și elogiât întinsa și prețioasa sa contribuție în domeniul istoriei române transilvane, mi-a spus că știa că întotdeauna aceasta a fost părerea mea și nu mi-a ascuns mulțumirea sa” (Alexandru Lapedatu, *op. cit.*, p. 203).

¹⁷ Gheorghe Balș, *Începuturile arhitecturii bisericești din Moldova*. Discurs rostit în ședința solemnă la 9 iunie 1925, cu răspuns de Alex. Lapedatu, București, 1925.

¹⁸ General Radu Rosetti, *Gânduri despre vitejie în trecutul românesc*. Discurs rostit la 27 mai 1935 în ședința solemnă cu răspunsul dlui Al. Lapedatu, București, 1935.

¹⁹ Gh. I. Brătianu, *Nicolae Iorga istoric al românilor*. Discurs rostit la 26 mai 1943 în ședința publică solemnă cu răspunsul dlui Alex. Lapedatu, București, 1943.

²⁰ „Analele Academiei Române”. Desbaterile, seria a II-a, tom LII, 1931–1932, București, 1932, p. 27–42.

1943, a ținut să omagieze personalitatea colaboratorului său apropiat la Universitatea și la Institutul din Cluj, dar și în Secțiunea Istorică – Ioan Lupaș –, care, din cauza evenimentelor tragice din vara anului 1940, nu a putut să fie sărbătorit cu ocazia împlinirii vârstei de 60 de ani²¹. Cuvinte de aleasă prețuire pentru activitatea unora dintre colegii săi din Academie a rostit și cu prilejul trecerii unora dintre ei în neființă, din toate răzbătând prețuirea pe care Alexandru Lapedatu a avut-o față de înfăptuirile fiecăruia dintre ei, evocate în cuvinte calde și sincere²².

Aceluiași respect acordat înaintașilor i se datorează și realizarea, din inițiativa și prin grija sa permanentă, a mausoleului de la Mircești închinat lui Vasile Alecsandri²³, unul dintre membrii fondatori ai Societății Academice Române. În dubla sa calitate de membru al Academiei Române și de ministru al Cultelor și Artelor (30 octombrie 1923–29 martie 1926), Alexandru Lapedatu a hotărât ca mausoleul pe care Academia dorea să-l ridice la Mircești să fie realizat cu fondurile ministerului în fruntea căruia se afla, cerând, totodată, arhitectului Nicolae Ghica-Budești să întocmească planurile²⁴. „Ele reprezentau – nota Alexandru Lapedatu în jurnalul său – o biserică cu elementele arhitectonice ale epocii lui Ștefan cel Mare”²⁵. Lucrările au continuat și în perioada celui de-al doilea mandat al lui Alexandru Lapedatu ca ministru al Cultelor și Artelor (4 iunie 1927–10 noiembrie 1928), când, conform confesiunilor sale, „a dispărut, astfel, șandramaua rușinoasă sub care se aflau

²¹ Ibidem, tom LXIV, 1943–1945, București, 1946, p. 39–42.

²² Vezi, spre exemplu, cuvintele rostit în amintirea lui Gheorghe Bogdan-Duică și Gheorghe Balș (Ibidem, tom LV, 1934–1935, București, 1936, p. 10–13); Ștefan Minovici (Ibidem, tom LVI, 1935–1936, București, 1937, p. 22); Grigore Crăiniceanu (Ibidem, tom LVI, 1935–1936, p. 13); Ion Borcea (Ibidem, tom LVII, 1936–1937, București, 1938, p. 17–18); Constantin Hurmuzaki (Ibidem, tom LVII, 1936–1937, p. 50–51); George Topirceanu (Ibidem, tom LVII, 1936–1937, p. 61–62); Iulian Marțian și Orest Tâfrali (Ibidem, tom LVIII, 1937–1938, București, 1939, p. 20–23); Dimitrie Călugăreanu (Ibidem, tom LVIII, 1937–1938, p. 32–33); Octavian Goga (Ibidem, tom LVIII, 1937–1938, p. 61–62); Nicolae Drăganu (Ibidem, tom LX, 1939–1940, București, 1941, p. 46–47); Ion Simionescu (Ibidem, tom LXIV, 1943–1945, București, 1946, p. 61–62).

²³ În deschiderea sesiunii Academiei Române, la 25 mai 1927, Emil Racoviță amintea că „mausoleul lui Alecsandri de la Mircești a început din inițiativa lui Alexandru Lapedatu” (Ibidem, tom XLVII, 1926–1927, București, 1928, p. 83), iar în raportul anual prezentat de Ioan Bianu se arată: „Datoria de pietate și recunoștință a întregului neam față de poetul național Vasile Alecsandri de a ridica pe înmăntul lui de la Mircești un mausoleu vrednic de numele său – datorie a cărei împlinire a luat-o Academia Română asupra sa – se îndeplinește acum mulțumită atențiunii stăruitoare și ajutorului dat de colegul nostru Alexandru Lapedatu, ministrul Cultelor și Artelor (Ibidem, tom XLVIII, 1927–1928, București, 1929, p. 95).

²⁴ În ședința din 13 februarie 1925 a Academiei Române, Alexandru Lapedatu amintea „vechea, dar mereu via dorință a Academiei Române de a ridica la Mircești un mausoleu-capelă. A hotărât ca Ministerul Cultelor și Artelor să dea 5–600 000 lei” (Ibidem, tom XLV, 1924–1925, București, 1925, p. 30–31).

²⁵ Alexandru Lapedatu, *op. cit.*, p. 245.

îngropate rămășițele pământești ale poetului și ale soției sale. Căci acestea au fost deshumate și înhumate împreună cu rămășițele pământești ale părinților lui Alecsandri în cimitirul noii bisericețe-mausoleu sub o mare lespede de marmură. Totul s-a făcut în regulă, în mai 1928, în fața autorităților bisericești și civile și reprezentărilor Academiei Române²⁶. La 8 iunie 1928 a avut loc ceremonia de sfințire a mausoleului, ocazie cu care Alexandru Lapedatu preciza că, prin ridicarea acestui monument, s-a dorit să se lase „generațiilor viitoare un sanctuar vrednic de amintirea și gloria poetului, care să fie și să rămâe pentru toate timpurile loc de pios și reconfortant pelerinagiu, unde urmașii, neam de neam, să poată aduce lui Vasile Alecsandri prinosul iubirii și recunoștinții lor tot mai vii și mai sporite, să se inspire de la năzuințele lui ideale și de la faptele sale mărețe, să culegă pilde grăitoare și nepieritoare ale virtuților și devotamentului său pentru neam și să se întărească în credința lui nestrămutată că acestui neam îi este dat să parcurgă, până la capăt, calea – azi larg și măreț deschisă – a destinului său istoric²⁷.

Alexandru Lapedatu și-a împletit strâns activitatea științifică cu cea de organizator și în perioada celor 15 ani în care s-a aflat în fruntea Academiei Române, ca președinte, ca vicepreședinte ori ca secretar general.

După un an (31 mai 1934 – 31 mai 1935) când a fost, alături de Ioan Bianu și Ion Simionescu, vicepreședinte al Academiei Române, la 31 mai 1935, în urma unei ședințe pe cât de lungi, pe atât de furtunoase, a fost ales în fruntea instituției academice²⁸. „A fost o luptă încordată – nota Alexandru Lapedatu în *Amintirile* sale. La primul scrutin, nici unul din candidați, căci în afară de mine și de Goga mai candidau dr. Gh. Marinescu și Gr. Antipa, nu obținusem majoritatea. La scrutinurile următoare – căci au fost vreo patru de toate – voturile se concentrău asupra mea și a lui Goga, fără ca vreunul să obțină majoritatea, deoarece se dădeau și pentru alții câte unul sau două voturi. Așa N. Iorga a votat pe N. Titulescu. Repetându-se astfel de mai multe ori votarea,

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ „Analele Academiei Române“. Desbaterile, tom XLIX, 1928–1929, București, 1929, p. 10–11.

²⁸ În cele patru tururi de scrutin pentru alegerea președintelui Academiei Române, situația a fost următoarea:

„La întâiul scrutin: votanți 32. Majoritatea absolută cerută de Statute, 17 voturi. Dl. Oct. Goga întrunește 14 voturi; dl. Al. Lapedatu 8 voturi; dl. dr. G. Marinescu 6 voturi; dl. N. Iorga 3 voturi; dr. N. Titulescu 1 vot.

La al doilea scrutin: votanți 32. Majoritatea absolută 17 voturi. Dl. Al. Lapedatu întrunește 15 voturi, dl. Oct. Goga 14 voturi, dl. dr. G. Marinescu 2 voturi, dl. N. Titulescu 1 vot.

La al treilea scrutin: votanți 32. Majoritatea absolută 17 voturi. Dl. Al. Lapedatu întrunește 16 voturi, dl. Oct. Goga 15 voturi, iar dl. dr. G. Marinescu 1 vot.

La al patrulea scrutin: votanți 31. Majoritatea absolută cerută de Statute, 16 voturi. Din cele 31 voturi exprimate, dl. Alex. Lapedatu întrunește 19 voturi, dl. Oct. Goga 10 voturi, dl. dr. G. Marinescu 1 vot, 1 vot fiind alb“ („Analele Academiei Române“. Desbaterile, seria a II-a, tom LV, 1934–1935, București, 1936, p. 225).

și Goga văzând că nu are șanse de a fi ales, deoarece N. Iorga, la al treilea scrutin a spus, în auzul tuturor: «Eu nu merg cu aventura, votez pe Lapedatu», a declarat că nu înțelege să se continue această cursă de voturi și că, deci, își retrage candidatura. Ca urmare, unii din prietenii săi (Pușcariu, Lupaș, Dragomir etc.), dându-mi mie votul, am fost ales»²⁹.

Mulțumind pentru onoarea acordată, Alexandru Lapedatu a ținut să-și asigure colegii că, înțelegând bine „rostul chemării în fruntea Academiei Române”, într-un moment în care „se cere la conducerea ei un om care să-i închine toată puterea sa de muncă și tot devotamentul său”, va pune în slujba înaltei instituții de cultură și de știință a țării „tot ce are mai bun, ca să cinstesc acest loc la care m-a ridicat încrederea domniilor voastre și să mă pot face, în același timp, vrednic de marii mei predecesori ce l-au ocupat»³⁰.

În fruntea Academiei Române a rămas până la 3 iunie 1938, când a fost ales din nou vicepreședinte al înaltului for, până la 15 mai 1939, dată la care a devenit secretar general, funcție pe care a păstrat-o până la 7 iunie 1948.

În cursul celor 15 ani cât s-a aflat în una din funcțiile de conducere, Alexandru Lapedatu s-a implicat în toate marile probleme ale Academiei Române, reușind să învingă greutăți de tot felul, astfel încât, la sfârșitul mandatelor sale s-a putut vorbi de o adevărată „perioadă Lapedatu” în istoria instituției academice. Semnificative, în acest sens, sunt cuvintele pe care Constantin Rădulescu-Motru le-a rostit la 3 iunie 1938, cu ocazia alegerii sale în fruntea Academiei, în locul lui Alexandru Lapedatu: „Rareori mi-a fost dat să văd pe cineva identificându-se cu interesele instituțiunei pe care o conduce așa cum am văzut, în ultimii trei ani cât am stat alături de dânsul ca vicepreședinte, pe domnul profesor Alexandru Lapedatu”, marele filosof dorindu-și să fie, și în această calitate, „elevul său la Academie»³¹.

Este aproape imposibil ca, în spațiul restrâns al unui studiu, să poată fi cuprinse multitudinea și diversitatea de probleme – de la aspectele strict științifice la cele de ordin administrativ, acțiuni care, „an de an, absorb tot mai mult preocupările, grijile și timpul»³² – la care Alexandru Lapedatu a trebuit să răspundă în calitatea sa de președinte, vicepreședinte ori secretar general. Din parcurgerea fie și fugară a lor se poate vedea că în permanență a fost călăuzit de un mare respect pe care l-a avut față de Academia Română, această adevărată „republică a intelectualității române”, cum însuși o numea adesea³³. Astfel, a

²⁹ Alexandru Lapedatu, *op. cit.*, p. 249.

³⁰ „Analele Academiei Române”. Debaterile, seria a II-a, tom LV, 1934–1935, București, 1936, p. 225.

³¹ Ibidem, tom LVIII, 1937–1938, București, 1939, p. 202.

³² Ibidem, tom LXIII, 1942–1943, București, 1944, p. 118.

³³ Ibidem, tom LVIII, 1937–1938, p. 56. Cu o altă ocazie, Alexandru Lapedatu a numit Academia Română o „republică a literelor și științelor” (Ibidem, p. 34).

urmărit îndeaproape realizarea uneia dintre lucrările fundamentale pentru care a fost creată, în 1866, Societatea Academică Română – *Dicționarul limbii române*³⁴ –, după cum a sprijinit toate acțiunile legate de realizarea unei terminologii științifice românești³⁵. Lui i se datorește și inițierea unei istorii a Academiei Române³⁶, ca și a unui muzeu al culturii naționale, în care, după propriile afirmații, „și-ar găsi loc de expunere, de exemplu, și colecțiile noastre [ale Bibliotecii Academiei – n.n.] de tipărituri, înfățișând evoluția tiparului românesc, apoi bogățiile de manuscrise, documente și autografe de la exponenții culturii românești din secolul al XVI-lea încoace”³⁷, precum și a unei pinacoteci a Academiei, care, după cum afirma la 15 iunie 1945, „va putea lua ființă în fosta casă Bellu, unde ar putea fi expuse și stampele pe care ni le oferă dl. coleg George Oprescu”³⁸.

Cu respectul convenit față de tradiția Academiei Române, în anii în care s-a aflat la conducerea ei, Alexandru Lapedatu a acordat o mare atenție cinstirii înaintașilor și realizărilor lor. La împlinirea unui secol de când George Bariț, membru fondator al Societății Academice Române, a pus bazele „Gazetei Transilvaniei”, la Biblioteca Academiei s-a organizat, din inițiativa sa, o „reprospectivă a evoluției ziaristicii la români și a celei din Transilvania în special”, ocazie cu care s-a expus „și un tablou al tuturor ziaristilor judecați, condamnați și întemnițați pentru scrisul lor românesc în Ardeal”³⁹. Cu aceleași sentimente de grațitudine față de predecesori, sau, după cum însuși mărturisea, „geloși și mândri totodată de patrimoniul cultural și național pe care l-am primit de la înaintașii noștri și pe care ne silim după puteri și împrejurări să-l creștem și să-l dezvoltăm, ca să fie și să rămână pentru cei viitori același instrument de îndrumare și progres în viața spirituală și sufletească a neamului”⁴⁰, a participat la o slujbă de pomenire a donatorilor Academiei⁴¹, acțiune inițiată de Alexandru Lapedatu, el însuși unul dintre cei care au contribuit, de-a lungul anilor, la îmbogățirea colecțiilor Bibliotecii Academiei⁴².

³⁴ Ibidem, tom LXI, 1940–1941, București, 1942, p. 202–203; LXIII, 1942–1943, București, 1944, p. 171–172; tom LXV, 1945–1946, București, 1947, p. 300.

³⁵ Ibidem, tom LXI, 1940–1941, București, 1942, p. 6.

³⁶ Ibidem, p. 57.

³⁷ Ibidem, tom LXV, 1946–1946, București, 1947, p. 6.

³⁸ Ibidem, p. 7.

³⁹ Ibidem, tom LVIII, 1937–1938, București, 1939, p. 53.

⁴⁰ Ibidem, tom LVII, 1936–1937, București, 1938, p. 63.

⁴¹ Ibidem, p. 170.

⁴² Dintre donațiile făcute de Alexandru Lapedatu, menționăm: un dosar de acte oficiale privitoare la întemnițarea prizonierilor turci la mănăstirea Bistrița, în 1878; un pergament domnesc de la 1438 de la Ilie și Ștefan, fiii lui Alexandru cel Bun; un fragment de manuscris grecesc de la sfârșitul secolului al XVI-lea etc. (Vezi „Analele Academiei Române”. Desbaterile, seria a II-a, tom XXXIII, 1910–1911, București, 1912, p. 45; tom XL, 1919–1920, București, 1921, p. 26).

Ori de câte ori situația a impus-o, Alexandru Lapedatu a apărat prestigiul instituției la conducerea căreia se afla. Un asemenea moment s-a ivit în 1935, odată cu înființarea Academiei de Științe din România. Salutând crearea unei noi „asociațiuni pentru promovarea și progresul științelor în țară”, căreia – arăta el – „am fi gata să dăm orice ajutor moral, științific și chiar material”, Alexandru Lapedatu considera însă că prin denumirea de Academia de Științe din România „se impietează un drept legal, se uzurpă un patrimoniu moral și se aduc grave și păgubitoare prejudicii instituției noastre prin confuziunea pe care o va produce în opiniunea publică din țară și străinătate cu Academia Română”⁴³. După ce a evocat „pilda predecesorilor, cari, în decursul timpului, au simțit necesitatea înființării de asociațiuni pentru promovarea și progresul științelor în țara noastră și cari, de bună seamă, pentru aceleași considerațiuni ca și ale noastre, ale celor de azi, nu s-au gândit să intituleze asociațiunile lor «academii de științe»”, Alexandru Lapedatu ținea să precizeze: „În împrejurări ca cele de astăzi, când, conștient sau inconștient, se lucrează, din toate părțile, pentru distrugerea a tot ceea ce, în mijlocul societății noastre tulburate și dezorientate, mai prezintă autoritate și prestigiu, e de datoria oamenilor de bine și de progres, care prețuiesc valoarea morală a tradițiilor în viața națiunilor, să apere autoritatea și prestigiul oriunde ar fi ele amenințate și cu deosebire la instituțiuni cu caracter național cum este Academia Română”⁴⁴.

O calitate aparte pe care Alexandru Lapedatu a dovedit-o în toți anii în care s-a aflat la conducerea Academiei Române a fost tactul, pe care l-a aplicat nu numai în relațiile cu colegii, cât, mai cu seamă, în abordarea unor probleme mai delicate, apărute la un moment dat. Una dintre acestea s-a ivit cu ocazia propunerii făcută de Secțiunea Științifică de a fi ales ca membru al înaltului for generalul Ion Antonescu. Opoziția manifestată de unii membri ai Academiei, între care cel mai înverșunat s-a dovedit a fi Nicolae Iorga – „care-l credea pe Ion Antonescu, după cum notează Alexandru Lapedatu în *Amintirile* sale, ca un om periculos pentru legăturile sale cu legionarii lui Corneliu Codreanu” și care considera, totodată, că alegerea generalului ca membru activ al Academiei „ar fi o provocare la adresa regelui”⁴⁵ – l-a determinat pe Alexandru Lapedatu să adopte o atitudine înțeleaptă. După audiența la rege ⁴⁶– practică obișnuită în asemenea cazuri, de informare asupra intențiilor unei secțiuni – Alexandru Lapedatu, în calitatea sa de președinte al Academiei, a considerat mai nimerită amânarea alegerilor de noi membri, deci și a generalului Ion Antonescu, pentru

⁴³ Ibidem, tom LV, 1934–1935, București, 1935, p. 60.

⁴⁴ Ibidem, p. 61–62.

⁴⁵ Alexandru Lapedatu, *op. cit.*, p. 255.

⁴⁶ „Aici notez doar atât că Carol al II-lea nu ne-a cerut să nu alegem pe Antonescu, ci s-a mărginit a întreba că – dacă era vorba să alegem și un general la Academia, nu erau alții – Prezan, Averescu – care să treacă înaintea lui Antonescu ?” (*Ibidem*).

următorul an, când procedura trebuia realuată în întregime, reușindu-se astfel să se rezolve, cu tact și eleganță, o problemă ce ar fi putut conduce la crearea cel puțin a unei atmosfere tensionate între membrii instituției academice⁴⁷.

Convins fiind că „noi trecem, Academia rămâne. Grija noastră pentru ea nu trebuie deci să se rezume numai la preocupări de ordin moral și intelectual, ci și material”, căci numai astfel „îi vom putea menține completa independență și puțința de a-și îndeplini, fără nici o ingerință din afară, scopurile pe care le are în viața culturală a neamului”⁴⁸, Alexandru Lapedatu a fost în permanență preocupat de situația financiară a Academiei, de rezolvarea căreia depindea bunul mers al instituției și înfăptuirea unor noi proiecte. Așa, de pildă, în 1931 propunea plenului Academiei să susțină intervenția făcută pe lângă guvernul condus de Nicolae Iorga pentru adoptarea unei legi de sporire, „în măsura trebuințelor noastre”, a subvențiilor făcute de stat instituției academice⁴⁹. În 1940 considera că „în ce privește mijloacele materiale, găsirea lor nu e posibilă pe cale bugetară, ci numai pe cale extrabugetară”⁵⁰, una dintre soluții fiind veniturile obținute de pe proprietățile Academiei Române. Aceasta cu atât mai mult cu cât, în urma catastrofalului cutremur de pământ din noaptea de 9/10 noiembrie 1940, clădirile Academiei Române, ca și ale școlilor ei au fost grav avariate, necesitând cheltuieli mari pentru a fi consolidate și reparate⁵¹. Peste numai patru ani, au urmat distrugerile provocate de bombardamentele aviației anglo-americane, care din nou au afectat grav clădirile Academiei Române. „Toate aceste evenimente – își amintea Alexandru Lapedatu – au creat o stare de turburare și nesiguranță de natură a îngreuna, zădărnici chiar, orice acțiune serioasă și temeinică de organizare și exploatare sistematică și fructuoasă a bunurilor noastre, în mijlocul unei crize economice și financiare ce se accentua an de an, lună de lună, zi de zi tot mai mult”⁵². În aceste împrejurări s-a reușit, în urma susținerii eforturi făcute de Alexandru Lapedatu, înființarea și organizarea Direcției Bunurilor Academiei Române, menită „a se ocupa de aproape de exploatarea sistematică și rațională, de păstrarea și întreținerea lor în cea mai bună stare, astfel ca să fie modele de gospodărie pentru toți cei ce se interesează de fundațiunile și donațiunile încredințate Academiei”⁵³.

Pentru îmbunătățirea situației financiare a Academiei și în idcea de a-i acorda o cât mai mare independență economică, după război Alexandru

⁴⁷ *Ibidem*, p. 255–256.

⁴⁸ „Analele Academiei Române”. Desbaterile, seria a II-a, tom LVIII, 1937–1938. București, 1939, p. 67.

⁴⁹ *Ibidem*, tom LI, 1930–1931, București, 1932, p. 162.

⁵⁰ *Ibidem*, tom LXI, 1940–1941, București 1942, p. 39.

⁵¹ Vezi pe larg *Ibidem*, p. 60–62.

⁵² Alexandru Lapedatu, *op. cit.*, p. 260.

⁵³ „Analele Academiei Române”. Desbaterile, seria a II-a, tom LXIV, 1943–1945, București 1946, p. 200.

Lapedatu a depus serioase eforturi în vederea păstrării proprietăților instituției academice. În ședința din 23 martie 1945, aducea la cunoștință că noua lege agrară „exceptează de la expropriere proprietățile agricole ale Academiei Române”, măsură considerată „binevenită pentru că prin ea se salvează materialmente viața și misiunea statutară a Academiei”⁵⁴. Succesul a fost însă de scurtă durată căci, odată cu transformarea Academiei Române în „instituție de stat” sub numele de Academia R.P.R., întregul domeniu agricol și silvic al fostei Academii a trecut „pe seama statului, fără a ține cont de dispoziția actelor de donațiune și a clauzelor diferitelor fonduri, ceea ce – nota cu amărăciune Alexandru Lapedatu – n-am fi putut face noi niciodată, căci Academia Română a fost instituțiune autonomă, care ținea să rămână ca atare, respectând și îndeplinind cu sfințenie dispozițiile legatelor și actelor de donație ale binefăcătorilor ei”⁵⁵.

În pofida tuturor greutăților, Alexandru Lapedatu și-a propus și a reușit să finalizeze proiectul pe cât de important pe atât de îndrăzneț al ridicării unui nou local destinat colecțiilor tot mai bogate ale Bibliotecii Academiei Române. „Cu trecerea pe care o aveam în guvern, mai întâi ca membru al său, apoi ca președinte al Senatului – consemna el în *Amintiri* – am izbutit să obțin creditele și mijloacele necesare pentru construirea, după planurile arhitectului Duiliu Marcu, a noii clădiri, înzestrând-o cu cel mai modern și mai complet mobilier de bibliotecă, clădire în care am mutat și am orânduit serviciile pendinte ce funcționau până atunci în vechiul local, al administrației”⁵⁶.

Solemnitatea inaugurării noului local a avut loc în ziua de 5 iunie 1937 în prezența regelui Carol al II-lea, protectorul și președintele de onoare al Academiei Române⁵⁷, precum și a membrilor ei. În cuvântul său, Alexandru Lapedatu a adus un vibrant omagiu tuturor înaintașilor care, într-o formă sau alta, au sprijinit biblioteca, „cea mai mare din întreg sud-estul european, cât și colecțiile ce constituesc neprețuitul tezaur, istoric și național, al națiunii române”. Prezentând apoi noul local, destinat „adăpostirii, orânduirii și folosirii acestor bogate și neprețuite colecțiuni”, format dintr-o „spațioasă, luminoasă și confortabilă sală de lectură pentru bibliotecă, cum și săli speciale de lectură pentru manuscrise și documente, pentru stampe, hărți, portrete etc., pentru cabinetul numismatic și pentru sefurile pe care le ținem la dispoziția celor ce vor să-și depoziteze actele și documentele lor de însemnătate istorică la

⁵⁴ *Ibidem*, tom LX, 1939–1940, București, 1941, p. 37.

⁵⁵ Alexandru Lapedatu, *op. cit.*, p. 260.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 250.

⁵⁷ „Inaugurarea Bibliotecii s-a făcut pe fugă – notează Alexandru Lapedatu în *Amintirile sale* –, întrucât regele era așteptat la Palat pentru nu știu ce recepție a unor străini. Totuși mi-am putut rosti cuvântarea de inaugurare, în care am arătat fazele prin care a trecut Biblioteca Academiei, ca așezare, până ce a ajuns în acest nou, frumos și modern local, care a rămas să fie vizitat cu altă ocaziune” (*Ibidem*, p. 251).

Academia Română”, Alexandru Lapedatu își exprima încrederea că noua clădire era o realizare care, „pentru cel puțin 15 ani de aci înainte, ne scutește de ori și ce grijă în ce privește adăpostirea viitoarelor creșteri ale bibliotecii și ale colecțiilor, ce sporesc an de an, într-o măsură așa de însemnată”. În finalul cuvântului său, Alexandru Lapedatu ținea să reamintească asistenței că „înfăptuirile și rolul de până acum al Academiei Române în viața culturală a neamului sunt garanția operei de mâine a urmașilor noștri”⁵⁸.

Ideea a fost reluată și în *Constatările și reflecțiile* pe care le-a prezentat, în calitate de secretar general, cu prilejul sărbătoririi a trei sferturi de veac de la înființarea Academiei Române, ocazie cu care a subliniat atât contribuția pe care supremul for „a adus-o la propășirea vieții culturale naționale”, cât și a celor „cari, cu toți împreună și fiecare în parte, au colaborat, după puteri și împrejurări, la susținerea și îndeplinirea menirii instituțiunii noastre. Unii creind, prin strălucirea personalității și valoarea operei lor, atmosfera de prestigiu de care s-a bucurat și se bucură Academia în fața națiunii, alții contribuind, prin munca și priceperea, stăruința și devotamentul lor, la realizările ce constituiesc zestrea ei culturală ... Căci – continua el – arareori vreo instituțiune publică din țara noastră a putut avea în serviciul său minți mai cultivate și mai luminate, suflete mai alese și mai devotate”. În încheierea cuvântului său, Alexandru Lapedatu își exprima speranța că „Misiunea istorică a neamului românesc în aceste părți de lume se va împlini în pofida tuturor încercărilor și puterilor de a o abate de la cursul ei. Asemenea, misiunea Academiei Române în viața acestui neam. Nu ne rămâne deci decât să ne facem și mai departe datorii”⁵⁹.

Și Alexandru Lapedatu și-a făcut-o din plin. O sublinia Constantin Rădulescu-Motru, care afirma: „Prin grija ce a avut de gospodăria Academiei, prin tactul cu care a condus ședințele noastre, prin atitudinea demnă cu care a reprezentat Academia în viața publică, și-a câștigat un loc de frunte printre figurile mari ale instituției academice românești”⁶⁰, în istoria căreia Alexandru Lapedatu a înscris o pagină dintre cele mai luminoase.

⁵⁸ „Analele Academiei Române”. Desbaterile, seria a II-a, tom LVI, 1936–1937, București, 1938, p. 196–197.

⁵⁹ Alexandru Lapedatu, *La a 75-a aniversară a Academiei Române. Constatări și reflecții*, în *75 de ani de la înființarea Academiei Române. 1866–1941*. Cuvântări rostite în ședința festivă din 29 mai 1941, București, 1941, p. 41–42.

⁶⁰ „Analele Academiei Române”. Desbaterile, tom LVIII, 1937–1938, București, 1939, p. 202.

DILEMELE MIMETISMULUI ISTORIOGRAFIC

Episodul „Analelor Româno-Sovietice” (1946-1963)

ADRIAN CIOROLANU

Odată ce idealul unei civilizații nu mai e calitativ, stăpânirea trece fatal deținătorilor cantității.

Gheorghe Brătianu

1. Extincția forțată a unei școli

Scopul acestei rememorări este analiza consecințelor pe care, în istoriografia românească, le au schimbările politice ulterioare celui de-al doilea război mondial, cu alte cuvinte, transformările - la nivelul discursului - ulterioare extincției forțate a ceea ce numim, în istoria istoriografiei autohtone, „noua școală” de istorie românească reprezentată în principal de cei trei importanți istorici care au fost Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu și Gheorghe Brătianu. Prin aceștia, istoriografia românească din deceniile trei și patru reușise o racordare semnificativă la circuitul european al ideilor, curentelor și metodologiilor istorice contemporane; poate că niciodată, în cultura noastră modernă, istoriografia românească nu a fost mai aproape de spiritul istoriografiei europene și, în principal, de „școala” care se anunța atunci ca fiind cea mai novatoare, cea din jurul revistei „Annales” (emblematică pentru abordarea socio-economică a istoriei, sesizabilă de altfel la ultimul dintre cei trei numiți). Prin triada Brătianu-Giurescu-Panaitescu (ca și prin alți istorici ai vremii), istoriografia românească - păstrându-și în egală măsură particularitățile - își revendica deplina sa maturitate, precum și dorința clară de participare consonantă la curentele majore ale timpului; cu specializarea desăvârșită în Occident ca și atâția alții dintre premergătorii lor, cei trei duceau în spațiul românesc, în beneficiul școlii românești de istorie, un implant binevenit de modernitate metodologică și conceptuală¹.

¹ „... direcția socială, economică și culturală, fără să fie exclusivă, va fi un element esențial al programului revistei noastre. De altfel, acesta este tendința generală a istoriografiei europene contemporane” - scria Constantin C. Giurescu în *Cuvânt înainte* la primul număr al „Revistei Istorice Române”, 1934, p. 4.

Este neîndoielnic, din punctul meu de vedere, că după 1944 această „nouă școală“ și cei trei istorici nu-și epuizaseră nici pe departe rolul pe care ar fi fost firesc să-l joace, în condiții normale. Cu toate acestea, din considerente exclusiv politice, un alt model devine dominant în istoriografia română. Această schimbare radicală i-a afectat pe cei trei, din punct de vedere științific, în mod egal; ca și întreaga societate românească, și ei aveau să înțeleagă curând că, într-adevăr, „criza culturii este criza libertății individuale“². Propun aici radiografierea unui astfel de „implant“ metodologic, implant de proveniență răsăriteană, care nu a fost altceva decât materializarea unui mimetism ce a atins nu numai istoriografia, ci toate domeniile culturii românești. Analiza lui mi se pare cu atât mai necesară cu cât rememorările sale din ultimii ani sunt, cred, împărțite ca valoare: deseori, analiza obiectivă coexistă cu patetismul vindicativ³.

Majoritatea istoricilor preocupați de analiza avatanelor istoriografiei românești din timpul regimului comunist sunt de acord că o rememorare a acestui fragment de istorie culturală presupune evidențierea anumitor etape distincte. De regulă, aceste diferențieri converg spre aceleași soluții: în cazul nostru, să reamintim că Șerban Papacostea, Keith Hitchins sau Lucian Boia sunt de acord, în mare, asupra a trei segmente: i) din 1948 până către sfârșitul anilor '50, ii) de la sfârșitul anilor '50 până la revanșa ideologică luată de Ceaușescu în 1971 și iii) din 1971 până la colapsul din 1989⁴.

Analiza pe care o propunem aici acoperă parțial primele două perioade din cele prezentate mai sus; dar recursul analitic la un produs istoriografic de factura **Analelor Româno-Societice** nu este unul foarte comod, din cel puțin trei rațiuni: i) administrativ, **Analele...** fac parte dintr-o întreprindere intelectuală „mamut“ apărută încă din toamna lui 1944 și a cărei ramificație se va extinde progresiv până la a deveni, în anii '50, cea mai vastă rețea culturală

² Sentința premonitoare aparține lui Ion Caraion - cf. Constantin Voicescu, *Lucrarea necuvântului*, în Romulus Rusan (editor), *Anul 1946 - începutul sfârșitului: instituții, mentalități, evenimente*, Fundația Academia Civică, seria „Analele Sighet“, nr. 3, p. 208.

³ Amintesc - ca analiză echilibrată - Alexandru Zub, *Istoriografia română a anului 1946*, în Romulus Rusan (editor), *anul 1946...*, p. 189; la polul opus, v. galeria de portrete a lui Radu Constantinescu, *100 de istorioare cu istoricii Epocii de Aur*, Ed. Fides, Iași, 1997, o manieră de rememorare asupra căreia mi-am exprimat rezerva - v. Adrian Cioroianu, *Umori memorialistice*, în „22“, VIII, nr. 19, 13 mai 1997, p. 14.

⁴ v. Șerban Papacostea, *Captive Clio: The Romanian Historiography under Communist Rule*, în „European History Quarterly“, vol. 26, 1996, p. 191; Keith Hitchins, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Romania*, în „American Historical Review“, vol. 97, nr. 4, oct. 1992, p. 1064; Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, Ed. Humanitas, București, 1998, p. 64-82; v. și Alexandru Dușu, *L'elaboration d'une nouvelle image du passé en Roumanie*, în „Sources. Travaux historiques“, nr. 40, 1994, p. 19 și, evident, concisa dar esențiala lucrare a lui Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români, 1944-1977*, Ed. Humanitas, București, 1991.

pusă sub semnul mimetismului prosovietic: este vorba de o rețea ce cuprindea „**Asociația Română pentru Strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică**” (ARLUS), editura „Cartea Rusă”, **rețeaua națională de librării** „Cartea Rusă”, **Institutul de Studii Româno-Sovietice (ISRS)**, **Muzeul Româno-Rus**, **Institutul de Limbă Rusă** „Maxim Gorki”; toate acestea, perfect interconectate, formează un monolit ce înglobează și revista pe care o avem în atenție aici;

ii) ne putem întreba azi în ce măsură această revistă aparține istoriografiei române; chiar dacă e tipărită la București, din multe puncte de vedere titlul **Analelor Româno-Sovietice** este inexact atâta vreme cât discursul dominant în cuprinsul acestei reviste aparține autorilor sovietici oferii ca model și, în mai mică măsură, autorilor români;

iii) în fine, voi spune că, în ciuda unei evoluții perceptibile, discursul istoriografic al **Analelor...** formează, cu plusuri și minusuri, un *corpus*, un singur *text* întins pe parcursul a aproape două decenii; din acest motiv, din punct de vedere metodologic, există riscul ca demontarea sa analitică să conducă, în final, spre o simplă anatomie descriptivă.

De o importanță aparte pentru subiectul care ne interesează este **Institutul de Studii Româno-Sovietic**, editorul viitoarelor **Anale...** Pe 16 martie 1946, un grup de intelectuali ARLUS-iști se constituie într-un grup de inițiativă pentru înființarea institutului: profesorii C. Balmuș, Șt. Nicolau, A. Oțetea, C. I. Parhon, Al. Rosetti, alături de M. Sadoveanu și H. K. Zambaccian (Gala Galaction și Fr. Sirato, neputând fi prezenți la întâlnire, trimiseseră scrisori de adeziune). Pe 20 martie 1947, corpul tehnic al instituției se instalează la Casa Enescu de pe Calea Victoriei și de aici va da publicității, la sfârșitul lui mai 1947, „*Manifestul pentru înființarea Institutului de Studii Româno-Sovietice*”⁵. Din chiar primul an de activitate, ISRS editează trei reviste: **Analele Româno-Sovietice** (la fiecare două luni), **Probleme Externe** (lunar) și **Probleme de Literatură și Artă** (trimestrial). Inițial, ISRS va cuprinde și Institutul de limbă rusă „Maxim Gorki”, acesta devenind autonom în 1949. Din același an 1949, ISRS va avea două filiale în țară, la Iași și la Cluj. După o perioadă de glorie incontestată, Institutul și „anexele” sale (Muzeul Româno-Rus, Institutul Maxim Gorki etc.) vor dispărea în anii 1963-1964, simbolizând puncte câștigate de Gheorghiu-Dej în lupta pentru afirmarea propriei independențe. În fine, să amintim că în 1963 - ultimul său an de existență - ISRS edita 41 de reviste: 7 publicații de științe tehnice, 8 de științe ale naturii, 5 de științe medicale, 9 de științe sociale (!), 4 publicații de literatură și artă, 4 publicații în limba rusă, un buletin de informare științifică cu apariție săptămânală și alte 3 neperiodice⁶.

⁵ La inaugurarea Institutului (iunie 1947) participă membrii marcanți ai guvernului Groza, precum și Patriarhul Alexei al Moscovei și al Întregii Rusii, aflat în vizită în România la invitația Patriarhului Nicodim. Directorul general al ISRS este prof. Ștefan Nicolau, celebrul virusolog, iar adjuncții săi sunt dr. Valer Novacu (secretar general) și Eugen Bădărău (director adjunct).

⁶ v. coperta a IV-a a „Analelor Româno-Sovietice” (în continuare, „ARS”), XVII, 4, oct.-dec. 1963.

Primul număr al **Analelor** apare în octombrie 1946, sub forma unui caiet cu apariție lunară; a serie de neglijențe atestă graba preparativelor pentru actul editorial în sine⁷. Sfera domeniilor avute în vedere de revistă este impresionantă (nu mai puțin de zece la număr), la fel lista personalităților intelectuale cuprinse în comitetul de redacție⁸.

Filiația arlusistă a **Analelor Româno-Sovietice** este trădată de anumite detalii ușor sesizabile. Programul revistei („*Către cititori*“), așa cum apare în acest prim număr, se aseamănă până la confuzie cu manifestele lansate de forțele progovernamentale cu diverse ocazii⁹. Sursele principale ale revistei urmau să fie publicațiile Academiei de Științe a Uniunii Sovietice¹⁰, iar principalul sprijin din afară era așteptat de la Asociația Generală pentru Relații Culturale cu Străinătatea (VOKS) de la Moscova, cea care urma să furnizeze **Analelor** producțiile cele mai reprezentative ale oamenilor de știință sovietici. Este de bănuț că apariția primului număr a fost un proces în două etape: înainte de lansarea lui propriu-zisă, un exemplar semnal a fost transmis la Moscova, de unde s-a întors cu o încurajatoare scrisoare de felicitare, datată 21 octombrie 1946, din partea VOKS-ului, ceea ce explică prezența acestui mesaj în deschiderea numărului inaugural.

În cei aproape 18 ani, revista a cunoscut trei serii de apariție: în prima, apărută așadar în octombrie 1946, **Analele...** ni se prezintă ca un produs hibrid, ce strânge între coperti studii și articole din toate domeniile științifice. Cel puțin din punct de vedere cantitativ, istoria se află în umbra celorlalte discipline, cu mult, de exemplu, în urma științelor naturale, lingvisticii sau medicinei (domenii în care sovieticii propuneau lumii soluțiile-miracol numite

⁷ **Analele...** vor apare, începând cu numărul 2 (nov.-dec. 1946) cu o periodicitate bilunară; pe copertă apare subtitlul „Buletin de știință și filosofie al Institutului de Cultură Româno-Sovietic“, iar pe pagina de gardă apare, ca editor, „Institutul de Studii Româno-Sovietice“ - de fapt, Institutul nu exista, în mod oficial, sub niciuna din cele două titulaturi, el luând ființă abia în mai 1947, sub denumirea definitivă de „Institutul de Studii Româno-Sovietice“.

⁸ D. Danielopol, Gaal Gabor, I. G. Murgulescu, Ștefan Nicolau, Andrei Oțetea, Emil Petrovici, Al. Rosetti, S. Sanielevici, Traian Săvulescu și, ca redactor responsabil, Ion Banu; sediul revistei este pus la dispoziție de aceeași ARLUS, fiind inițial sediul principal al acesteia: Palatul Catargi de pe Calea Victoriei, nr. 115, ulterior str. N. Filipescu nr. 35 și Calea Victoriei nr. 141; în martie 1948 dispare caseta cu cei zece membri ai comitetului de redacție, făcându-se loc mențiunii „apare sub redacția Consiliului Științific al Institutului“ și nominalizării lui Ion Banu ca redactor responsabil. În cursul anului 1947, editorul devine editura „Cartea Rusă“.

⁹ „Cercetătorul român (...) nu a putut folosi în laboratorul său vasta experiență a cercetării sovietice. Intelectualul, în general, nu a putut cunoaște decât în mod parțial și cu totul sporadic gândirea sovietică și a resimțit în mod penibil acest gol din cultura sa“ etc. - „ARS“, I, nr. 1, oct. 1946, p. 5.

¹⁰ Principalele reviste din care **Analele** vor reproduce studii și texte istorice vor fi: „Voprosi Istorii“, „Izvestia Akademii Nauk SSSR“, „Vestnik Akademii Nauk SSSR“, „Novaia i Noveișia Istoriia“, „Sovetskaia Pedagoghica“, „Voprosi Filosofii“, „Istoriceskie Zapiski“, „Russki Iaziku Școle“, „Novii Mir“, „Boļșevik“, „Kommunist“.

„miciurismul“, teoria lingvistică a lui N. I. Marr, serul citotoxic antireticular și reanimarea cordului¹¹ (sau a altora în care erau preocupați de revendicarea statutului de prim descoperitor¹²).

Începând cu toamna lui 1949, acest buletin unic al recent înființatului Institut de Studii Româno-Sovietice dispare și locul său este luat de câteva buletine cu specializare precisă¹³. În scurt timp, se schimbă și componența comitetului de redacție ce supravezează publicațiile ISRS: din iulie 1950, acesta va fi compus din acad. prof. Eugen Bădărău, acad. Petre Constantinescu-Iași, acad. prof. N. Gh. Lupu, acad. prof. Mihail Ralea, prof. Ștefan Bălan, prof. Mihail Ionescu, prof. Mihail Manoliu, conf. Ion Banu și procurorul general Alexandru Voitinovici. Se observă astfel că noua echipă este, față de cea din 1946, nu numai nouă (cu o singură excepție, Ion Banu), dar și mai valoroasă în privința titlurilor, ea cuprinzând patru academicieni ai tinerei Academii a R.P.R. Începe astfel seria a II-a a revistei: în octombrie apare primul număr al **Analelor Româno-Sovietice, seria Istorie-Filosofie** (responsabil Petre Constantinescu-Iași). Această serie nu diferă foarte mult de prima: o statistică sumară relevă faptul că studiile de „filosofie“ - dedicate materialismului dialectic, dialecticii marxiste, educației ideologice și politice și, mai ales, gândirii și scrierilor lui Stalin - sunt cu mult mai numeroase decât cele dedicate istoriei propriu-zise.

În fine, situația se clarifică deplin odată cu cea de-a treia serie a revistei: **Analele Româno-Sovietice, seria Istorie**, apar în ianuarie 1953, primul număr fiind și cel care anunță, obligat de fatalitate, dispariția titanului de la Kremlin. Revista are de acum o apariție trimestrială și, în decursul următorului deceniu, va schimba cinci echipe redacționale, schimbare grăitoare prin ea însăși¹⁴.

¹¹ v. Adrian Cioroianu, *Lumina vine de la Răsărit*, în vol. *Mitologia comunismului românesc* (ed. Lucian Boia), Ed. Universității București, 1995 (reedit. Ed. Nemira, București, 1998).

¹² Să reținem, dintr-o listă foarte lungă, becul electric sau penicilina, descoperiri pe care, printre altele, le revendică: v. Al. Sanielevici, *Inventatorul becului electric cu incandescență: Alexandru Nicolaevici Lodighin*, „ARS”, II, 11, mai-iun., 1948, p. 802 sau ***. *Penicilina - o descoperire rusă*, „ARS”, III, 14, nov.-dec. 1948, p. 346.

¹³ **Analele...** apar de acum în serii distincte: seria matematică-fizică, agronomie-silvicultură, medicină, tehnică-arhitectură, economie-drept și istorie-filosofie.

¹⁴ În ianuarie 1953, noua echipă cuprinde pe acad. P. Constantinescu-Iași (director general al ISRS și redactor al seriei Istorie), acad. N. Hortolomei și profesorii Al. Priadencu, Caius Iacob, Dumitru Macrea, I. Banu și Gh. Pic; în primăvara lui 1956, revista anunță o redacție compusă numai din istorici: academicienii E. Condurachi, P. Constantinescu-Iași, A. Oțetea, C. Daicovicu și M. Roller, prof. L. Banyai, conf. Barbu Cămpina, Maria Covaci și I. Matei; următoarea schimbare intervine în toamna lui 1958, când dispare Maria Covaci, dar echipa va fi completată cu prof. Valerian Popovici și conferențiarul pe atunci V. Maciu, V. Hurmuz și V. Costăchel; după moartea lui Barbu Cămpina, în 1959, o schimbare de echipă se va petrece în vara anului 1960, când se va stabili echipa: Petre Constantinescu-Iași (redactor responsabil), E. Condurachi, A. Oțetea, Gheorghe Ștefan, L. Banyai, Nicolae Petrovici, V. Maciu, Valeria Costăchel și I. Matei, ca secretar general de redacție (deși pare a fi mai curând o întâmplare, merită semnalat că această remaniere coincide cu o schimbare intervenită, în august 1960, la principala revistă sovietică de istorie, „Voprosi Istorii”, revista-fanion a istoriografiei sovietice); în fine, ultima schimbare (la începutul anului 1963) constă în completarea echipei de mai sus cu Liviu Ștefănescu și Ioana Boja Trincă, ultima în calitate de secretar de redacție.

Lesne de imaginat, seria a treia a revistei este și cea mai interesantă dintre toate, nu atât datorită longevității sale, cât datorită maturizării discursului și evoluției sale uneori paradoxale; dincolo de programul său care rămâne identic de la un capăt la altul al existenței revistei, există totuși mai multe etape: față de discursul de un stalinism intransigent de la începutul anilor '50, putem spune că **Analele...** de la începutul anilor '60 sunt, cu toate redundanțele ideologice, un instrument de lucru din multe puncte de vedere interesant și foarte greu de redus, în privința calității, la un numitor comun. Este, în parte, meritul echipei redacționale de la București, cea care selecționează materialul fiecărui număr, dar și, poate chiar în mai mare măsură, al istoriografiei sovietice, intrate într-o fază de aparentă relaxare ideologică: **Analele** par mai vii, prin diversitatea temelor, printr-o foarte interesantă uneori rubrică de „Discuții”¹⁵ sau „Critică și bibliografie” și, nu în ultimul rând, îndeosebi după 1956, printr-o deschidere de neimaginat în urmă cu un deceniu: vezi schimbarea bibliografică a unor articole și studii de istorie apărute în reviste occidentale, precum „History today”, „Economic History Review”, „English Historical Review” și chiar „Journal of the History of Ideas”¹⁶. Trebuie să spun că, la începutul anilor '60, o bună parte dintre articolele și studiile istoricilor sovietici sunt mai dezinhibate decât majoritatea producțiilor contributorilor români ai revistei.

Pentru un bilanț general al revistei, reținem că în prima serie (1946-1948) au apărut 18 numere ale revistei, în a doua serie (1949-1952) 11 numere, iar în cea de-a treia (1953-1963) 44 de numere. Până în iunie 1962, conform contabilizării redacției, apăruseră peste 250 de articole, plus cca. 100 de recenzii și alte câteva zeci de materiale diverse (cronici, note) ale unor autori sovietici, la care se mai adaugă alte cca. 25 de articole și 20 de recenzii scrise de autori români; să menționăm ponderea specială de care se bucură, pentru cea de-a treia serie a revistei, istoria modernă și contemporană: 160 din cele 250 de articole publicate, plus alte 30 de articole cu caracter general¹⁷.

¹⁵ În primii ani, revista are un sumar-tip: studii, „dări de seamă” (recenzii), note de lectură, o revistă a periodicelor sovietice intrate în biblioteca ISRS, semnale de carte, un repertoriu al traducerilor, precum și trecerea în revistă a activității secțiilor ISRS; seria a treia a revistei aduce cu sine o scădere a componentei explicit-propagandiste în favoarea celei pretins științifice, precum și rubrici ca: „Din istoria popoarelor din URSS”, „Conceptiile istorice ale marilor democrați revoluționari ruși”, „Din experiența școlii sovietice”, „Din istoria țărilor de democrație populară”, „Viața științifică în URSS”, „Materialismul istoric - baza științifică a cercetării istorice”; nu lipsesc rubrici precum „Istoriografia sovietică despre țara noastră” sau „Din istoria relațiilor româno-ruse” și nici cele cu un declarat caracter polemic „Demascarea uneltirilor agresive ale imperialismului”, rubrică devenită ulterior „Critica istoriografiei burgheze”; o rubrică de „Istoriografie”, ceva mai modernă ca manieră de tratare, apare începând cu nr. 3/1960.

¹⁶ v. „ARS”, XI, 3-4, iul.dec. 1957, p. 133 (selecția era preluată din revista sovietică „Novaia i novejšaia istoria”).

¹⁷ *** 15 ani de activitate a Institutului de Studii Româno-Sovietice, 3.VI.1947-3.VI.1962, „ARS”, XVI, 2, apr.-iun. 1962, p. 125.

2. Structura discursului istoriografic

Vom încerca, în cele ce urmează, o ordonare a studiilor consultate în vederea întocmirii acestei analize: cea mai la îndemână clasificare este cea pe care, de altfel, autorii cuprinși în **Anale** o agreează cel mai mult, cea cronologică, pe epoci istorice (sau *orânduiri*, sau *formațiuni* - aici a fost o dezbatere terminologică foarte lungă!): i) antică (sau sclavagistă), ii) medie (sau feudală), iii) modernă și iv) contemporană. Spațiul limitat ne împiedică să dăm fiecăreia atenția pe care ar merita-o. În schimb, am tratat în mod aparte: v) o serie de studii privind probleme de istoriografie, metodologie și pedagogie sovietică, precum și vi) cele referitoare la legăturile româno-sovietice. De la bun început, se observă că aceste teme nu capătă aceeași importanță în acest ansamblu constituit de discursul general al **Analelor**: la polul inferior al prezenței, pe parcursul întregii perioade 1946-1963, se află temele referitoare la istoria veche și cea modernă, în timp ce dezbaterele referitoare la istoria medievală și mai ales cele privind noua istoriografie sovietică le putem puncta mai des.

2.1. Inovații istoriografice sovietice

Partea cea mai suculentă din cuprinsul revistei **Analele Româno-Sovietice** este, de la un capăt la altul al existenței revistei, cea dedicată punerii în discuție a progreselor istoriografiei sovietice, a metodologiei savanților ghidați de materialismul istoric și a revoluționarei științe pedagogice experimentate în țara sovietelor. Pe istoricii români dispuși să contribuie la împăământenirea acestui model s-ar spune că evidența superiorității istoriografiei sovietice i-a lovit cu forța unui fulger. Într-un articol din 1947, Rodica Ciocan, la acea dată asistentă la Institutul Balcanic din București și una dintre persoanele responsabile cu Biblioteca ARLUS, încerca să(-și) explice această superioritate prin evidențierea unei adevărate *Renașteri sovietice*; potrivit autoarei, forța istoricilor sovietici venea din „tendința de analizare evolutivă a concepției istorice pe plan ideologic“ și din tendința „folosirii tuturor cunoștințelor umane în vederea reconstituirii totale a trecutului“; rezultanta acestor strădanii era „o fericită îmbinare de analiză și de sinteză a manifestărilor de viață materială și spirituală“. „Căci termenul de *universalitate* - ne asigură Rodica Ciocan - se impune de câte ori voim să caracterizăm printr-un singur cuvânt creațiile istoriografiei ruse [care tinde] astfel către un ideal pe care l-a avut odinioară și strălucita *Renaștere* (...): prin *varietate la unitate*“¹⁸. Evidența acestei superiorități nu va avea nevoie de foarte

¹⁸ Rodica Ciocan, *Orientări în istoriografia sovietică*, „ARS“, I, 4, mart.-apr. 1947, p. 657.

mult timp pentru a se oficializa; secretul ei nu era altul decât conectarea științei la o ideologie justă sau, cum spune Ion Banu în 1948, „în fața unei lumi științifice subminate, în esența ei, de false orientări și de poziții pseudo-științifice, se ridică raționalismul gândirii sovietice, model de congruență ideologică creatoare”¹⁹.

Aceste aprecieri laudative și altele asemănătoare²⁰ preced un masiv import de articole ce va inunda în anii următori paginile revistei. Rezultatele mimetismului s-au văzut foarte repede: la începutul anului școlar 1947-1948, au pătruns în școala românească primele manuale unice de istorie, editate de Editura de Stat, inclusiv „Istoria României” (ulterior „Istoria RPR”) coordonată de Mihail Roller. Într-un articol de ocazie, Al Grecu nu-și poate ascunde admirația pentru aceste producții inedite ale școlii românești: în viziunea sa, noile manuale au, față de vechile manuale, patru mari calități: „a) *Un nou punct de vedere în tratarea fenomenelor istorice, (...) în lumina materialismului istoric, iar desfășurarea evenimentelor este explicată prin prisma metodei dialectice. (...) pe primul plan se află cercetarea evoluției societății, a mijloacelor de producție, a civilizației influențate de aceste premize materiale.* b) *Folosirea în redactarea manualelor a lucrărilor istoricilor sovietici (...).* c) *Cercetarea luptei popoarelor și a claselor asuprite, răscoalele sătești și orășenești, care dovedesc existența luptei de clasă în toate veacurile.* d) *Cercetarea obiectivă a relațiilor românilor cu slavii și în special cu Rusia (...). În special, în ceea ce privește istoria României (...), atitudinea istoricilor dinainte vreme însemna o adevărată falsificare a adevărului istoric”*²¹. Aceste aprecieri, fără îndoială, sunt circumstanțiale; mai important este amănuntul că sub acest pseudonim - Al. Grecu - se ascundea, de fapt, obligat de conjunctura politică, P. P. Panaitescu.

În aceste condiții, metodologia și pedagogia sovietică devin liniile directoare ale pedagogiei românești. Soluțiile oferite în anii stalinismului pot părea azi excentrice, plătind cauțiuni de moment unor directive ideologice ce nu pot fi analizate decât în contextul epocii respective; altfel, ele sunt azi incompreensibile. Din multitudinea de probleme puse la cumpăna anilor '40 și '50, ne vom rezuma doar la două: i) problema educației politice a tinerilor școlari și ii) problema includerii în discursul istoric a unor noțiuni de istoria culturii, două probleme care, se va vedea, sunt puternic dependente una de cealaltă.

Asistăm astfel, legat de prima problemă, la o neașteptată apologie a *urii*, apologie cu un pretins scop didactic. Premiza de la care pleacă teoreticianul său

¹⁹ Ion Banu, *Știință și ideologie*, „ARS”, II, 10 mart.-apr. 1948, p. 629.

²⁰ v. V. Maciu, *Discuții sovietice asupra istoriografiei în URSS*, „ARS”, II, 12, iun.-aug. 1948, p. 987; I. Vlăduțiu, *Din realizările etnografiei sovietice*, „ARS”, XIII, 4, oct.-dec. 1959, p. 138.

²¹ Al. Grecu, *În jurul noilor manuale școlare de istorie*, „ARS”, III, 14, nov.-dec. 1948, p. 295.

N. P. Egorov (și pe care cititorul român o cunoaște în 1949) este următoarea: pentru formarea la copii a concepției comuniste despre lume și pentru inocularea unor noțiuni morale în concordanță cu această concepție, „*e necesar de a dezvolta în mod sistematic sentimente înalte la elevi, de a le întări voința și caracterul*”²² prin intruziuni „pedagogice” în sfera emoțională a tânărului. Întrebarea pe care și-o pune Egorov este dacă e bine ca elevilor să li se prezinte și povestiri, imagini sau tablouri despre atrocitățile comise de fasciști în Marele Război pentru Apărarea Patriei, dacă nu cumva acestea ar putea răni psihicul tânăr și nepregătit al tinerilor. Întrebarea este retorică, pentru că Egorov știe foarte bine - și reia - soluția pe care o oferise însuși Stalin atunci când spusese: „*Nu poți învinge pe dușman, dacă nu vei învăța să-l urăști din toate puterile sufletului tău*”; cu argumentația lui Stalin ca fundament, Egorov continuă: „*Pentru a învăța să urăști profund pe dușman, pentru a forma vigilența la copii, trebuie să înțelegi și să retrăiești, într-o anumită măsură, acea mânie și acea ură pe care le-au simțit soldații și partizanii sovietici, ca și locuitorii de la sate și orașe (...). Căci ura aceasta sacră împotriva dușmanului a înzecit puterile poporului sovietic, dând naștere la (...) disprețuirea morții în numele vieții și al victoriei*”. Singura concesie pe care o face autorul este, totuși, recomandarea unui anumit simț al măsurii în cultivarea sentimentului tonifiant al urii.

În continuare, se va pune însă problema dacă elevul de școală elementară este pregătit să urască de pe o poziție politică justă. „*Experiența a demonstrat - scria în 1948 A. V. Efimov - că nu este potrivit ca elevilor din clasa a VIII-a să li se comunice cunoștințe despre filosofia lui Hegel sau despre critica filosofiei lui Hegel făcându de Marx sau, să zicem, despre teoria revoluției permanente*”²³. Chiar și în aceste condiții, pedagogia sovietică nu a dezarmat: pusă în fața acestei imaturități politice a elevilor, „*o profesoară de istorie din Moscova, tov. Kognovițkaia, organizează cu succes, în fiecare an, citirea - în timpul lecțiilor (de istorie modernă, n. AC) - a primelor două capitole din «Manifestul Partidului Comunist»*”, precum și *Cursul scurt de istorie a PC(b)US* al lui Stalin sau biografiile lui Marx și Engels. Aparent, nimic surprinzător, am zice, dar elementul novator al strategiei profesoarei Kognovițkaia este tocmai completarea, prin mijloace proprii, a informației cuprinse de manuale pentru că, spune Efimov, „*în manualele de istorie, problemele de cultură se înfățișează, de obicei, ca o anexă la istoria politică (...). Dar, în viața reală, deci și în istorie, cultura nu atârnă în aer (...)*”. Pentru a deveni conștienți de acest adevăr, elevilor trebuie să li se explice, de exemplu, că lupta lui Pius al IX-lea

²² N. P. Egorov, *Problema educației ideologico-politice în școala elementară*, „ARS”, IV, 1, [aug.-dec.] 1949, p. 70.

²³ A. V. Efimov, *Probleme de educație ideologico-politică la cursul de istorie modernă în școlile medii*, „ARS”, IV, 1, [aug.-dec.] 1949, p. 48.

împotriva socialismului este strâns legată de procesul unificării Italiei, că „*despre Joseph de Maistre și Chateaubriand trebuie vorbit în capitolul despre nașterea Sfintei Alianțe*“ și că, în fine, „*despre romanul «Coliba lui Moș Toma» de Beecher Stowe - în capitolul despre pregătirea războiului civil în USA*“ (sic!). Câțiva ani mai târziu, în 1954, aplicând creator metoda profesoarei Kognovițkaia, U. E. Tugutova întregeste lista lecturilor recomandabile pentru „dublarea“ discursului istoric²⁴: astfel, pentru evidențierea consecințelor dezastruoase în plan social pe care capitalismul le-a adus în Europa secolului XIX, se vor citi „Timpuri grele“ (Dickens), „Moș Goriot“ (Balzac), „Germinal“ (Emile Zola) sau pamfletul „Cine ne va urma“ al lui Eugene Pottier; pentru Comuna din Paris există, evident, „Mizerabili“ (V. Hugo), după cum despre SUA la începutul secolului XX există anumite articole ale lui Maxim Gorki; în fine, pentru politica de exterminare a indienilor nord-americani există nuvela „Valea lunii“ a lui Jack London, iar pentru persiflarea politicii economice a Wall-Street-ului există pamfletele lui Mark Twain. Dușmanul ideologic este înfrânt cu propriile sale arme.

Necesitatea acestor lecturi suplimentare - la care pedagogul sovietic V. I. Selianov mai adăugase „Părinți și copii“ de Turgheniev, „Ce-i de făcut“ de Cernișevski, „Tăunul“ lui Voinici, „Povestea unui om adevărat“ de Boris Polevoi, „Însemnările unui pilot“ de Marina Rascova precum și absolut obligatoriile „Așa s-a călit oțelul“ (N. Ostrovski) și „Tânăra gardă“ (N. Fadeev) - decurge din faptul că tinerii elevi, din nefericire, „*nu se nasc cu idealuri (...) Citirea literaturii politice și artistice și biografiile oamenilor mari din trecut și prezent joacă un mare rol în formarea idealurilor*“²⁵. Citind toate aceste opere, citind jurnalul lui L. N. Tolstoi, al Zoiei Kosmodemianskaia, al Evagheniei Rudneva sau altele asemănătoare, elevii vor fi încurajați de către profesori pentru alcătuirea propriilor jurnale. Scopul, cum ușor se poate bănuși, este Omul Nou, cu etapa sa intermediară, am zice, *elevul de tip nou*, elev care se caracterizează (ne spune același Selianov) printr-un ideal în viață înțeles de timpuriu, țeluri precise și concrete, încredere în sine, o voință și un autocontrol puse deseori la încercare, capacitatea de a se autoîmbărbăta atunci când este convins că are de partea lui dreptatea.

Croită mai mult sau mai puțin pe măsura acestui elev de tip nou, istoriografia sovietică trăiește în mod intens febra și euforia periodizării stricte, periodizare înțeleasă ca rețetă sigură pentru o *istorie științifică*, prin aceasta înțelegând, bineînțeles, o istorie obligatoriu privită din perspectiva evolutivă a orânduirilor, fazelor și etapelor ce se succed²⁶. Nici un segment temporal sau

²⁴ U. E. Tugutova, *Folosirea literaturii beletristice la lecțiile de istorie modernă*, „ARS“, VIII, 2, apr.-iun. 1954, p. 122.

²⁵ V. I. Selivanov, *Despre autoeducația voinței și a caracterului*, „ARS“, IV, 3, apr.-iun. 1950, p. 71.

²⁶ V. și *** *Sarcinile istoricilor în domeniul istoriei moderne și contemporane*, „ARS“, IV, 3, apr.-iun., 1950, p. 56 sau E.M. Jukov, *Despre periodizarea istoriei universale*, „ARS“, XV, 1, ian.-mart. 1961, p. 43.

tematic al istoriei nu scapă periodizării: istoria comunei primitive, istoria romană, istoria modernă universală, istoria societății sovietice, istoria unor țări vecine Uniunii Sovietice, politica externă sovietică, istoria PCUS etc. Nu este în intenția noastră să prezentăm detaliile acestor periodizări succesive, dar trebuie să observăm, de exemplu, că istoria politicii externe sovietice cuprinde, potrivit lui I. Ivasin, nu mai puțin de 12 perioade în intervalul noiembrie 1917 - noiembrie 1958, număr relevant pentru finețea presupusă a abordării²⁷; în privința încercărilor sovietice de periodizare a istoriei unui stat vecin, luăm ca exemplu articolul lui V. Koroliuk și I. Miller despre Polonia, în care se observă lesne că periodizarea istoriei poloneze este întocmită cu maximă fidelitate după tiparul celei sovietice²⁸.

O altă constatare privește apetența pentru polemică a autorilor prezenți în **Analele Româno-Sovietice**. Această trăsătură trebuie să arate, înainte de toate, vitalitatea revistei și, mai mult chiar, a istoriografiei noi. Dar este un detaliu semnificativ prin el însuși referitor la aceste polemici: fără a ne lăsa contaminați de mania periodizărilor propriie istoricilor sovietici, trebuie să spunem că acest spirit polemic are propria sa evoluție, relevantă astăzi pentru două etape în mare parte distincte ale istoriografiei sovietice: perioada stalinistă și perioada post-Stalin. Prima dintre ele, anterioară deci lui 1953, este perioada în care istoriografia sovietică nu are nici un dubiu referitor la propria-i superioritate - și este greu de presupus că dubiile puteau apărea din vreuna din țările satelit. Este o perioadă animată de un admirabil optimism: totul, în sens pozitiv, este posibil în societatea sovietică, inclusiv în munca istoricilor dedicați regimului și hotărâți să continue linia trasată de Stalin odată cu apariția, pe 1 octombrie 1938, a excepționalei sale „*Istorie a PC(b)US - Cursul scurt*“, carte devenită model istoriografic principal și obligatoriu²⁹. Indiferent de oponent, istoriografia sovietică apare de la bun început drept învingătoare; campaniile ei îndreptate împotriva adversarilor ideologici sau (doar) teoretici - și la care sunt invitați să subscrie și istoricii din țările satelite - nu sunt propriu-zis polemici, ci sarje distructive în spatele cărora se află inepuizabilul A. A. Jdanov, cel considerat, îndeosebi după 1946, teoreticianul-far al marxism-leninismului³⁰, poziție pe care o împărțea numai cu Stalin. Rând pe rând sunt atacate, după toate regulile necesare ale războiului rece, principii

²⁷ A. Airapetian, *Despre periodizarea istoriei politicii externe a URSS*, „ARS“, XI, 3-4 iul.-dec. 1957, p. 97; I. Ivasin, *Despre periodizarea istoriei politice externe a URSS*, „ARS“, XII, 4 nov.-dec. 1958, p. 90; *** *Cu privire la împărțirea în perioade a istoriei politicii externe a URSS*, *idem*, p. 97; V. Hvosťov, *Bilanțul discuției cu privire la periodizarea istoriei politicii externe a URSS*, *idem*, p. 99.

²⁸ V. Koroliuk și I. Miller, *Despre periodizarea istoriei Poloniei*, „ARS“, VI, 1, ian.-mart. 1953, p. 165.

²⁹ *** *O operă clasică a marxismului creator*, „ARS“, III, 13 sept.-oct. 1948, p. 4.

³⁰ P. Pospelov și L. Ilicev, *A. A. Jdanov, teoretician al marxism-leninismului*, *idem*, p. 19.

retrograde, antimarxiste și antileniniste precum *reformismul*, *cosmopolitismul*, *pragmatismul istoric*, *curentul istoricist* „revanșard“ și *subiectivismul*³¹.

O schimbare sesizabilă se petrece după dispariția lui Stalin, sesizabilă dar nu brusc pentru că după 1953 mai urmează o perioadă de inerție în care structura discursului polemic nu diferă de cea din anii de glorie ai stalinismului. În septembrie 1954, E. Tarle publica în revista „Kommunist“ un vitriolant articol la adresa colaborării dintre „falsificatorii istoriei“ și „ațățătorii la război“, articol (preluat apoi de *Anale...*) ce respectă toate regulile polemicii acuzatoare staliniste, iar un an mai târziu reîntâlnim același limbaj într-un articol în care I. I. Cerkasov desființează cu condescendență minimă „The Journal of Modern History“ (revista Universității din Chicago), acuzând-o de un „empirism manifest“ și de folosirea unor „teorii anarhiste și teorii reacționare de mult falite“, totul în scopul negării legilor obiective (și marxiste) ale dezvoltării societății³².

S-ar spune că zelul demolator al istoricilor sovietici scade pe măsură ce ei ies din izolarea lor *superioară*, determinată de stalinism și de fractura ideologică a războiului rece. Un episod interesant este cel de-al X-lea Congres Internațional de Istorie, desfășurat la Roma în 1955, prilej receptat de istoriografia sovietică - demagogic, în mare parte - ca fiind o ocazie pentru întărirea legăturilor cu istoricii lumii³³; un episod cu atât mai interesant, cu cât, dacă îl comparăm cu cel din 1960, adică următorul Congres Internațional de Istorie de la Stockholm³⁴, „schimbarea la față“ a discursului sovietic de nuanță istorică ne apare ca foarte clară. Să amintim în context prezența la Roma, în 1955, din partea istoricilor români, a lui Petre Constantinescu-Iași, membru al secției a V-a (istoric) a reorganizatei Academii RPR; comunicarea ținută acolo - și care, din păcate, pare cu mult mai impregnată de remanențe staliniste decât prezentările istoricilor sovietici - o va tipări în același an la București³⁵.

³¹ E. Varga, *Împotriva ordinii reformiste în lucrările asupra imperialismului*, „ARS“, III, 17, mai-iun. 1949, p. 808; I. C. Melvil, *Pragmatismul - filosofia reacțiunii imperialiste*, „ARS“, V, 6, ian.-febr. 1951, p. 71; M. Alpatov, *Istoriografia reacționară contemporană - o armă a ațățătorilor de război americani*, „ARS“, V, 8, mai-iun. 1951, p. 74; *** *Împotriva greșelilor subiectiviste în studierea istoriei societății sovietice*, „ARS“, VII, 2, apr.-iun. 1953, p. 5.

³² E. Tarle, *Falsificatorii istoriei - complicii ai ațățătorilor la război*, „ARS“, IX, 1, ian.-mart. 1955, p. 81; I. I. Cerkasov, *Cum este oglindită istoria modernă în paginile unei reviste americane*, „ARS“, IX, 3, iul.-sept. 1955, p. 64.

³³ *** *Pentru întărirea continuă a legăturilor științifice între istoricii din toate țările* (articol de fond preluat din „Voprosi Istorii“), „ARS“, IX, 4, oct.-dec. 1955, p. 5.

³⁴ P. Constantinescu-Iași, *Congresul Internațional al istoricilor de la Stockholm*, „ARS“, XIV, 4, oct.-dec. 1960, p. 157.

³⁵ Desigur, ar fi nedrept să insistăm astăzi pe patosul cu care P.C.-I. anulează din trei fraze toată istoriografia română interbelică; dar nu putem să nu observăm că printre lucrările pe care, în finalul studiului său, le oferă drept model, se află celebrul și fantastul studiu din 1952 al lui S. Știrbu, „*Uneltirile agenților burgheziei engleze împotriva răscoalei conduse de Tudor Vladimirescu*“.

Îndeosebi după 1956, istoriografia sovietică pare mai dispusă să renunțe la autorevendicatul titlu de unică deținătoare a adevărului și să-și accepte statutul de *competitor* pe o piață istoriografică în continuă extindere. „**Analele Româno-Sovietice**“ au acum o rubrică specială, explicit intitulată „Critica istoriografiei burgheze“, și chiar dacă superioritatea istoriografiei marxiste rămâne o axiomă iar sovieticii, care se prezintă ca fiind singurii moștenitori fideli și legitimi ai lui Marx, Engels și Lenin³⁶, continuă să dea lecții colegilor din țările de democrație populară (v. articolul lui E. I. Șpivakovski despre activitatea arhivistică din România³⁷), se acceptă totuși și posibilitatea existenței altor puncte de vedere, cu atât mai mult cu cât istoricii sovietici se arată mai atenți în a-și câștiga corespondenți ideologici în rândul istoricilor occidentali - vezi recenzia foarte favorabilă de care se bucură, în anul 1955, revista britanică „Past and Present“, recomandată ca fiind „*revista istoricilor progresiști englezi*“³⁸. Astfel încât dacă polemicele de până acum erau doar incriminări acerbe ale unor curente catalogate rapid drept „reacționare“ și „falite“, după 1956 vom întâlni, în schimb, o mulțime de articole critice cu un accent polemic mai nuanțat și, deseori, foarte fin. Uneori, dezbaterile polemice vizează istoriografia burgheză în general (minată de *revizionismul contemporan*, o maladie a istoriografiei occidentale aflată în directă legătură cu *austromarxismul* împotriva căruia luptaseră bolșevicii încă din vremea lui Lenin); alteori, polemicele vizează școli și curente istoriografice naționale: un astfel de obiect predilect al polemicilor este istoriografia vest-germană, cu diverse teme pe care aceasta le abordează - teoria, metodologia și filosofia istoriei (cea din urmă prilejuind un atac previzibil la principiile *geopoliticii* și ale ideii de *Mittel Europa*), epoca „*Sfântului Imperiu Roman*“, epocile modernă și contemporană în ansamblu și, evident, istoria primului și a celui de-al doilea război mondial³⁹. Istoriografia franceză este atacată atât în clasicii săi (precum

³⁶ M. P. Baskin, *Marx și cultura mondială*, „ARS“, XIII, 1, ian.-mart. 1959, p. 5; A. I. Malis, *Karl Marx și criticii săi burghezi contemporani*“, „ARS“, XVII, 4, oct.-dec. 1963, p. 3; *** *Manifestări consacrate împlinirii a 140 de ani de la nașterea lui Fr. Engels*, „ARS“, XV, 2, apr.-iun. 1961, p. 10; B. N. Kazanțev, *Izvoarele broșurii lui V. I. Lenin „Noua lege pentru reglementarea muncii în fabrici“ și metodele leniniste de analiză științifică*“, „ARS“, XVII, 4, oct.-dec. 1963, p. 34;

³⁷ E. I. Șpivakovski, *Activitatea arhivelor istorice și publicarea izvoarelor istorice în Republica Populară Română*, „ARS“, X, 2, apr.-iun. 1956, p. 111.

³⁸ Cronica apare în numărul din septembrie al revistei „Voprosi Istoriei“ și este preluată de „ARS“, IX, 4, oct.-dec. 1955, p. 142.

³⁹ A. I. Danilov, *Probleme teoretice și metodologice ale științei istorice oglindite în istoriografia burgheză din RFG*, „ARS“, XIV, 2, apr.-iun. 1960, p. 119; *** *Istoriografia vest-germană contemporană despre „Sfântul Imperiu Roman“*, „ARS“, XIV, 1, ian.-mart. 1960, p. 111; V. I. Salov, *Despre istoriografia reacționară vest-germană cu privire la epoca modernă și contemporană*, „ARS“, XV, 2, apr.-iun. 1961, p. 93; K. B. Vinogradov, *Problema originii și cauzelor primului război mondial în istoriografia vest-germană*, „ARS“, XVII, 1, ian.-mart. 1963, p. 77; D. Melnikov, *Cauzele înfrângerii Germaniei hitleriste în cel de-al doilea război mondial prin prisma istoriografiei din Germania Occidentală*, „ARS“, XI, 3-4, iul.-dec. 1957, p. 46.

Henri Berr, despre a cărui teorie a „sintezelor istorice“ se spune că „este doar un amestec eclectic al vechii istoriografii, sociologiei și filosofiei burgheze“) cât și în reprezentanții săi contemporani⁴⁰, iar istoriografia americană este atacată pe teritoriul considerat ca fiind cel mai sensibil, cel al istoriei medievale (în maniera înțeleasă de revista americană de medievistică „Speculum“⁴¹) și, bineînțeles, contemporane⁴².

2.2. Obsesia unei istorii comune: legăturile româno-sovietice

Aparențele și formulările conjuncturale pot înșela: chiar dacă spre sfârșitul anilor '50, apar rubricile specializate „Din istoria relațiilor româno-ruse“ sau „Din istoria legăturilor româno-sovietice“, studiile și articolele referitoare la istoria comună a românilor și rușilor (mai apoi a „sovieticilor“) nu sunt atât de numeroase precum poate ne-am fi așteptat⁴³ (desigur, Muzeul Româno-Rus era capabil să *suplinească* această lipsă și oricum, în mare parte, aceste articole nu făceau altceva decât să ofere legenda explicativă exponantelor muzeului). Autorii acestor articole, se înțelege, sunt sovietici și români; este interesant amalgamul valoric pe care îl vom constata în rândul semnatarilor români: de la personaje mai greu de rememorat astăzi, precum Dumitru Copilin sau N. Corivan, până la alții mai cunoscuți, precum N. Ciachir, C. Daicoviciu, Dan Berindei, Damian P. Bogdan, Gh. Unc ș.a. Nu lipsesc, evident, cazurile aparent paradoxale precum cel al lui Gheorghe Haupt, semnat și el în *Anale...* și care, după câțiva ani va alege exilul în Franța, unde va publica, printre altele, un studiu rămas de referință pentru analiza politicii de independență față de Moscova inițiate de Gheorghe-Dej⁴⁴. Ca estimare generală, să spunem că principalii semnatari români sunt Petre Constantinescu-Iași, Damian P. Bogdan, Al. Vianu și Gh. Unc; în privința recenziilor, campionul lor absolut rămâne D. P. Bogdan, care este concurat uneori puternic de A. Herescu, M. Guboglu, N. Bulancea, Venera Teodorescu, Valeria Costăchel ș.a.

Să ne oprim, pentru început, asupra primului articol, în ordine cronologică, dedicat legăturilor de veacuri dintre ruși și români, articol publicat

⁴⁰ I. S. Kon, *Henri Berr și teoria „sintezelor istorice“*, „ARS“, X, 2, apr.-iun. 1956, p. 150; V. P. Smirnov, *Istoriografia burgheză franceză despre cauzele înfrângerii Franței în anul 1940*, „ARS“, XVI, 4, oct.-dec. 1962, p. 120.

⁴¹ Recenzie în „ARS“, XII, 3, iul.-sept. 1959, p. 123.

⁴² L. N. Kudașev și V. I. Popov, *Cum falsifică istoriografia burgheză reacționară din SUA istoria ajunului și începutului celui de-al doilea război mondial* [I], „ARS“, XIV, 4, oct.-dec. 1960, p. 121 și *idem*, [II], „ARS“, XV, 1, ian.-mart. 1961, p. 111.

⁴³ În total, în cei 17 ani de existență ai revistei, puțin peste 40 de articole.

⁴⁴ Gh. Haupt, *Date privind legăturile lui G. V. Plehanov cu România*, „ARS“ X, 4, oct.-dec. 1956, p. 135; *idem*, *La g n se du conflit sovi to-roumain*, „Révue fran aise de science politique“, XVIII, 4 aug. 1968, p. 669.

de I. Ceban în „Voprosi Istoriei“ în 1945 și reluat în chiar primul număr al **Analelor Româno-Sovietice**. Având ca temă legăturile dintre Moldova și statul moscovit de-a lungul secolelor XV-XVIII, articolul este emblematic nu numai pentru maniera de a trata istoria Basarabiei și a „poporului moldovenesc“ ci și pentru toate ticurile și clișeele ce vor defini ulterior relațiile de ansamblu româno-ruse; cuvântul de ordine este prietenia eternă, o pietenie a cărei bază „a fost pusă în lupta comună a popoarelor rus și moldovenesc contra dușmanului comun al slavilor și moldovenilor, cavalerii germani, în anul 1409-1410“⁴⁵. Dacă ținem seama că la data publicării articolului războiul abia se încheiase, vedem deci cum istoria se repetă; și peste cinci secole și mai bine, moldovenii și rușii rămân tot uniți, și tot împotriva germanilor. Principalul liant evidențiat de Ceban este, evident, religia comună a rușilor și a moldovenilor, un clișeu pentru toți autorii ce se vor mai apleca asupra temei. *Românii* propriu-ziși apar tangențial în acest articol, și într-o ipostază nu tocmai fericită din moment ce autorul scrie că în 1812, la încorporarea provinciei, rușii nu au găsit în Basarabia nici o școală și tocmai grație rușilor și *luminii care vine de la răsărit*, către 1860 deja funcționau aici 389 de școli⁴⁶. Să amintim, în context, că nu numai valoarea științei vine dinspre răsărit, ci și alte valori cu mult mai pământești, precum „*întregul lot de valori evacuat în Rusia*“ în 1916, adică Tezaurul de la Pietroasa despre a cărui returnare se va scrie cu recunoștință în 1956⁴⁷.

Rămânând în sfera valorilor, se înțelege că o prietenie are nevoie de cât mai multe vizite și activități comune. S-ar zice totuși că schimbul de experiență a fost, de-a lungul primelor decenii de *prietenie*, unidirecțional - cel puțin așa reiese dintr-un articol tematic al lui C. Daicoviciu din 1955⁴⁸, ca și din rememorarea vizitelor de lucru pe care le va face Damian P. Bogdan în 1959 și 1962 (în cea din urmă, între 27 sept. - 17 oct. 1962, însoțit de Valeria Costăchel), „*în capitala mării noastre prietene*“ URSS⁴⁹. Un lucru obișnuit devine publicarea în reviste sovietice a unor rapoarte de activitate anuale ale istoricilor români⁵⁰, precum și sărbătorirea la Moscova sau București a unor

⁴⁵ I. Ceban, *Despre legăturile dintre Moscova și statul moscovit din sec. XV-XVIII*, „ARS“, I, 1, oct. 1946, p. 76.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 83.

⁴⁷ Ecaterina Vulpe, *Informații despre Tezaurul de la Pietroasa*, „ARS“, X, 3, iul.-sept. 1956, p. 5.

⁴⁸ C. Daicoviciu, *Unele aspecte ale activității arheologice și de cercetare în domeniul istoriei vechi*, a RPR, „ARS“, IX, 2, apr.-iun. 1955, p. 73.

⁴⁹ Damian P. Bogdan, *O călătorie științifică în URSS*, „ARS“, XIV, 1, ian.-mart. 1960, p. 132; *idem*, *O călătorie științifică la Moscova*, „ARS“, XVII, 1, ian.-mart. 1963, p. 97.

⁵⁰ V. raportul despre activitatea istoricilor români pe anul 1958 publicat de P. Constantinescu-Iași în „Voprosi Istoriei“, 12/1959, amintit în *** *Cronica vieții științifice*, „ARS“, XIV, 1, ian.-mart. 1960, p. 127.

date sau persoane de referință din istoria comună: pe 28 martie 1957, de exemplu, Institutul de Istorie al Academiei de Științe a URSS și Catedra de Istorie Modernă a Universității moscovite „M. V. Lomonosov” organizează un ciclu de ședințe dedicat aniversării a 50 de ani de la răscoala țărănească din 1907 din România; în fața asistenței sovieto-române (printre care și A. L. Sidorov, directorul Institutului de Istorie sovietic), Damian Hurezeanu, din partea istoricilor români, prezintă un bilanț *ad hoc* al istoriografiei românești, dedicate subiectului, neuitând să-i incrimineze pe Constantin Giurescu și pe Nicolae Iorga pentru tratarea răscoalei ca eveniment istoric minor (Iorga, de exemplu, în cele 10 volume ale „Istoriei Românilor”, dedicată răscoalei, spre uimirea lui Hurezeanu, numai 2 pagini jumătate⁵¹...). Bucureștiul, la rândul-i, prin Institutul de Studii Româno-Sovietice și **Analele**... editate de acesta, va organiza aproape anual sesiuni științifice de comunicări privind istoria relațiilor româno-ruse și româno-sovietice, după un ritual standard: cuvântul de deschidere aparține lui Petre Constantinescu-Iași, urmat de referenți - Al. Vianu, D. P. Bogdan, Gh. Unc, C. Cihodaru, N. Corivan, Zamfira Mihail, Ion Matei, L. Demeny - Meskova, V. Cheresteșiu, Vlad Georgescu sau muzicologul C. C. Ghenea⁵² (uneori, în paralel cu sesiunea de la București, filialele din Iași și Cluj al ISRS organizează propriile sesiuni).

Un spectacol în sine a fost aniversarea celor 70 de ani ai lui Petre Constantinescu-Iași, director al ISRS și vicepreședinte al Consiliului ARLUS, veteran încă din anii '30 al luptei pentru dezvoltarea relațiilor româno-ruse, vârstă sărbătorită pe 14 decembrie 1962, în aula Academiei RPR. După cuvântările de circumstanță rostite de Athanase Joja, Iorgu Iordan, C. Daicoviciu, N. Goldberger (director al Institutului de Istorie a PMR, replică a institutelor și catedrelor de Istorie a PCUS de la Moscova), V. Maciu ș.a., au venit și simbolurile recunoștinței: „Steaua RPR” cls. I din partea guvernului român, precum și titlul de Doctor *Honoris Causa* al Universității Lomonosov din Moscova, însoțit de o telegramă de felicitare din partea rectorului acesteia, academicianul Petrovski; dacă mai adăugăm și articolul dedicat istoricului român de către ziarul sovietic „Izvestia” din 28 noiembrie 1962, avem imaginea completă a unuiia dintre evenimentele ce aveau să încheie, într-un fel, perioada de vasalitate a istoriografiei românești⁵³.

⁵¹ V. rubrica de note din „ARS”, XI, 3-4 iul.-dec. 1957, p. 155.

⁵² *** *Sesiuni științifice de comunicări privind istoria relațiilor româno-ruse și româno-sovietice* (desfășurate în oct. 1961). „ARS”, XVI, 1, ian.-mart. 1962, p. 135; Ion Matei, *Ședințe de comunicări pe tema „Din istoria relațiilor româno-ruse și româno-sovietice”* (în oct. 1962), „ARS”, XVII, 1, ian.-mart. 1963, p. 105.

⁵³ *** *La a 70-a aniversare a academicianului Petre Constantinescu-Iași*, „ARS”, XVI, 4, oct.-dec. 1962; *** *Sărbătorirea academicianului Petre Constantinescu-Iași cu ocazia împlinirii vârstei de 70 de ani*, „ARS”, XVII, 1 ian.-mart. 1963, p. 108.

În privința conținutului tematic al articolelor dedicate relațiilor de veacuri dintre cele două popoare sau state, este ușor de presupus că ponderea cea mai mare o ocupă cele de istorie medie, modernă și contemporană; inventarul lor corespunde momentelor de istorie în care românii au receptat influența benefică a vecinilor de la răsărit. Primele sunt legăturile culturale și comerciale din Evul Mediu⁵⁴, prilej, printre altele, pentru Gh. Bezviconi (autor, în 1947, al volumului „Călători ruși în Moldova și Muntenia“, Ed. Institutului de Istorie Națională, București) de a regreta că Nicolae Iorga, în a sa „*Istoria românilor prin călători*“ nu a putut include mai mulți ruși, și pentru Zamfira Mihail de a observa că, din punct de vedere cultural, „*înăurirea binefăcătoare a marelui popor rus*“ a avut „*un rol civilizator în regiunea Mării Negre*“ și de a relua cuvintele lui Grigore Ureche despre vechimea legăturilor româno-ruse: „*Prieteșugul dintre neamul nostru și împărăția Moscului este veche și fără de capăt*“; deasemenea, un loc al lor îl ocupă și politicile sociale similare - precum „legarea de glie“ despre care vorbește Th. Holban într-un articol ce culminează cu prietenia și similitudinile dintre Mihai Viteazul și Boris Godunov, precum și cu ipoteza că „*s-ar putea deci ca Mihai Viteazul să fi fost influențat în luarea acestor măsuri de către aliații săi ruși*“⁵⁵. Cu așa tradiții, legăturile traversează cu ușurință și secolul XVIII, cu atât mai mult cu cât acest secol va da ocazia românilor să participe, alături de ruși, la conflictele din deceniile patru și nouă cu Imperiul Otoman⁵⁶, conflicte ce vor prefața războiului din 1877-1878. Intrarea celor două popoare, român și rus, în secolul XIX se face tot împreună iar ajutorul rus este la fel de prezent, fie că este vorba de apărarea Principatelor în cadrul negocierilor ruso-turce din nov. 1820 - mart. 1821⁵⁷, fie de susținerea Moscovei, un deceniu mai târziu, în încercarea de emancipare de sub tariful vamal turcesc⁵⁸. Un eveniment tangent este și mișcarea din 1821 condusă de

⁵⁴ Damian P. Bogdan, *Între români și ruși (I). Legături și influențe până la jumătatea veacului XVII*, „ARS“, I, 2, nov.-dec. 1946, p. 252; *idem*, *Între români și ruși (II). Legături și influențe din veacul XVII și până la 1721*, „ARS“, I, 5, mai-iun. 1947; *idem*, *Texte slavo-române în lumina cercetărilor rusești (I)*, „ARS“, XI, 2, apr.-iun. 1957, p. 117; *ibidem* (II), „ARS“, XII, 3-4 iul.-dec. 1957, p. 63; Tr. Ionescu Nișcov și A. Constantinescu, *Relații comerciale româno-ruse în a doua jumătate a secolului al XVII*, „ARS“, X, 3, iul.-sept. 1956, p. 83; G. Bezviconi, *Însemnări biobibliografice despre călătorii ruși în țările noastre în sec. XV-XVIII*, „ARS“, XI, 1, ian.-mart. 1957, p. 63; Zamfira Mihail, *Începuturile învățământului limbii ruse în țara noastră*, „ARS“, XVI, 1, ian.-mart. 1962, p. 93; Al. Vianu, *Cu privire la relațiile lui Mihai Racoviță, ale spătarului Constantin Gavrilă și ale serdarului Anastasie cu rușii*, „ARS“, XVI, 2, apr.-iun. 1962, p. 104.

⁵⁵ Th. Holban, *Legarea țaranului de pământ în principatul Moscovei și în Principatele Române în lumina studiilor lui A. Iakovlev*, „ARS“, I, 3, ian.-febr. 1947, p. 479.

⁵⁶ Al. Vianu, *Note privitoare la participarea voluntarilor la războiul ruso-austro-turc (1787-1792)*, „ARS“, X, 3, iul.-sept. 1956, p. 97; C. Șerban, *Relațiile politice româno-ruse în timpul războiului ruso-turc din 1735-1739*, „ARS“, X, 4 oct.-dec. 1956, p. 113.

⁵⁷ Al. Vianu, *Negocierile ruso-turce cu privire la Principatele Române*, „ARS“, XVII, 2, apr.-iun. 1963, p. 105.

⁵⁸ N. Corivan, *Rusia și lupta Moldovei pentru emanciparea de sub tariful vamal turcesc, în perioada Regulamentului Organic*, *idem*, p. 118.

Tudor Vladimirescu, „răscoala de eliberare națională” (cum o numește istoricul sovietic Samoilov) ce a eșuat, în ciuda patriotismului conducătorului, „din cauza mărginirii de clasă a concepțiilor sale” - adică neînțelegerea necesității împrumutării și desființării iobăgiei⁵⁹. Domnia lui A. I. Cuza aduce un nou argument în sprijinul acestor legături privilegiate: progresul tehnic dă un nou sens nevoii de comunicare dintre București și capitala Imperiului Rus și astfel avem înțelegerea bilaterală referitoare la facilitarea legăturilor telegrafice dintre cele două state din 3/15 decembrie 1860⁶⁰. Pe fondul dezvoltării relațiilor generale (dintre care nu puteau lipsi cele „revoluționare”⁶¹) din timpul „crizei orientale”, izbucnește războiul din 1877, război care, la rândul-i, constituie un alt eveniment important al istoriei comune, aflat și el sub semnul „frăției de arme” și despre care istoria se cuvine rescrisă: cum spune Nicolae Ciachir, „Deși prințul Carol era nominal comandantul trupelor ruso-române (...), în realitate adevăratul comandant a fost generalul Zotov, iar după 22 septembrie, Tottleben”⁶².

Secolul XX se deschide cu revoluția rusă din 1905, ale cărei ecouri în România nu vor fi greu de găsit, chiar și sub forma circulației aici a unei scrisori din ianuarie 1905 a lui Maxim Gorki către ofițerii ruși⁶³. Deși înfrântă pe moment, revoluția rusă și-a urmat drumul spre victoria din 1917 iar intervențiile contrarevoluționare ulterioare ale vecinilor tinerei țări a sovietelor vor prilejui un articol de amară autoflagelare semnat de Gh. Unc, articol al cărui titlu îl voi reda pentru că reușește performanța de a fi în egală măsură cel mai lung, dar și cel mai corect din punct de vedere ideologic: „Politica contrarevoluționară și antisovietică a României burghezo-moșierești în perioada intervenției Poloniei burghezo-moșierești în Rusia sovietică (1920)”⁶⁴. Dihotomia este perfectă, binele și răul sunt față în față. Cum binele (i.e. Uniunea Sovietică) este prin definiție învingător, nu-i rămâne răului (în cazul nostru, România burghezo-moșierească) decât să-și digere înfrângerea, ceea ce și face, mai ales că era confruntată cu greva generală din iulie 1919, eveniment în a cărui rememorare același Gh. Unc, cu un acut simț al proporțiilor, îl citează de 4 ori pe Gheorghiu-Dej și de 5 ori pe Lenin⁶⁵. Și.

⁵⁹ S. I. Samoilov, *Răscoala de eliberare națională din anul 1821 în Țara Românească*, articol publicat în „Voprosi Istorii”, 10/1955 și reluat în „ARS”, X, 2, apr.-iun. 1956, p. 93.

⁶⁰ Dan Berindei, *Un moment din legăturile româno-ruse în timpul lui Cuza-Vodă. „Aranjamentul” telegrafic din 1860*, „ARS”, XII, 1-2 ian.-iun. 1958, p. 77.

⁶¹ M. M. Zalîskin, *Noi materiale de arhivă privind relațiile revoluționare româno-ruse în 1875-1878*, „ARS”, 1, ian.-mart. 1959, p. 91.

⁶² Nicolae Ciachir, *Frăția de arme româno-rusă în fața Plevnei (30 aug. -28 nov. 1877)*, „ARS”, XI, 2, apr.-iun. 1957, p. 145; v. și alt articol al autorului, *Contribuții la organizarea detașamentelor de voluntari bulgari în războiul din 1877-1878*, „ARS”, XI, 1, ian.-mart. 1957, p. 79.

⁶³ Dumitru Copilin, *Document mai puțin cunoscut privind influența în țara noastră a revoluției ruse din 1905*, „ARS”, XVI, 3, iul.-sept. 1962, p. 109.

⁶⁴ „ARS”, XVI, 3, iul.-sept. 1962, p. 87.

⁶⁵ Gh. Unc, *Greva politică din 21 iulie 1919*, „ARS”, XVI, 1, ian.-mart. 1962, p. 83.

pentru a rămâne la același autor și la aceeași istorie predictibilă pe care o profesează, să spunem că această grevă din 1919, ca și cele din anii imediat următori (ani ce aduc cu sine și crearea facțiunii comuniste din România), simbolizează „solidaritatea proletară“ dintre muncitorii români și cei din țările vecine (în primul rând, sovietici), solidaritate ce va sta la baza tuturor victoriilor lor comune de mai târziu⁶⁶.

3. Modele istoriografice și strategii politice

Analele Româno-Sovietice au însemnat înainte de toate încercarea unei istoriografii timorate - grație timorării propriilor ei reprezentanți - de a-și găsi un model cu valențe științifice acceptabil din punct de vedere politic. Găsirea lui nu a presupus, *alegere*, ci *impunere*. Drept care nici renunțarea la acest model nu a decurs din vreo incompatibilitate metodologică sau de sistem, ci tot din considerente politice; ea a fost de asemenea impusă, atunci când momentul a fost considerat oportun, de la vârful ierarhiei politice.

Mimetismul profesat nu a fost negat nici un moment; din contră, el a fost revendicat ca o dovadă de înțelegere a *căii juste* - o spune aproape explicit Petre Constantinescu-Iași, în 1959, într-un articol de bilanț referitor la însușirea de către istoricii români a experienței colegilor lor sovietici⁶⁷. Ritualul la care participă istoricii români nu diferă, în datele lui esențiale, de ritualul politicienilor români ai vremii: vizitele de inițiere în URSS, reverența față de modelul sovietic, extazul în fața izbânzilor colegilor de la răsărit, vânarea similitudinilor. Odată cu trecerea timpului și cu epuizarea entuziasmului tipic anilor stalinismului, nu avem o schimbare radicală de discurs, ci doar una de tonalitate. Dispar vocile prea ascuțite, dar rumoarea repetă același refren.

Evident că între această vârstă a istoriografiei românești și cea reprezentată de pionierii „noii istorii“ există, din punct de vedere metodologic și profesional, o falie de necuprins în cuvinte. Nu avem semnele vreunor revoluții de conștiință sau accidente spectaculoase de carieră petrecute cu precizie în ianuarie 1964; doar că, fără nici un preaviz, în această lună, din considerente politice, Institutul patern și-a încetat existența și revista pe marginea căreia am glosat aici nu a mai apărut. Tot ce se poate spune este că

⁶⁶ *Idem*, *Solidaritatea proletară a clasei muncitoare din România cu Rusia sovietică în primii ani după crearea PCR (1921-1922)*, „ARS“, XVII, 3, iul.-sept. 1963, p. 75; pentru o perspectivă sovietică asupra subiectului, v. și V. N. Vinogradov, I. K. Tomsin și A. A. Iazkova, *Unele probleme ale istoriei mișcării muncitorești din România în revista „Analele Institutului de Istorie a Partidului de pe lângă CC al PMR“*, „ARS“, XII, 1-2 ian.-iun. 1958, p. 129 și E. I. Spivakovski, *Din istoria legăturilor bulgaro-române în anii 1910-1917*, „ARS“, XII, 3, iul.-oct. 1958.

⁶⁷ P. Constantinescu-Iași, *Influența științei istorice sovietice asupra științei istorice românești după 23 august 1944*, „ARS“, XIII, 3, iul.-sept., 1959, p. 5.

momentul ei se consumase; *Politica* a înțeles acest lucru înaintea *Istoriei*, iar astăzi știm că regimul politic de la București avea atunci în vedere o nouă reorientare, „națională”, a istoriografiei⁶⁸.

De aici și singura concluzie pe care o pot trage: **Analele Româno-Sovietice** nu au însemnat nici un moment o necesitate a științei istorice, așa cum programul ei și o mulțime de declarații doreau să sugereze; în toată existența ei, ea a fost doar suportul istoriografic al unei anumite linii politice, suport căzut în desuetudine odată cu linia ce-i dădea contur.

⁶⁸ În decembrie 1964 apăreau la editura Academiei RPR *Însemnările despre români*. (*Manuscrise inedite*) ale lui Marx, editate de Andrei Oțetea și polonezul Stanislav Schwann.

BAZELE DE DATE ÎN CERCETAREA ISTORIEI

IRINA GAVRILĂ

1. Introducere

Cercetarea istorică actuală impune dezvoltarea continuă a unor sisteme de colectare, organizare și regăsire selectivă a informației. Computerizate sau nu, acestea sunt de fapt *sisteme de gestionare a bazelor de date* sau, pe scurt, *baze de date*. Notele de curs, spre exemplu, îndosariate în ordine cronologică și etichetate, fișele bibliografice așezate alfabetic după autor sau fișele de cercetare clasificate tematic, sunt doar câteva exemple simple de baze de date, cu care istoricul lucrează zi de zi, fără ca ele să fie neapărat computerizate.

Întrată în viața istoricilor cu treizeci de ani în urmă, calculatorul a încetat să fie obiectul disputei dintre “tradiționaliști” și “adeptii noului”, fiind acum privit de ambele părți drept un instrument care, ca orice alt instrument, are de jucat un rol în studiul istoriei. Dacă în 1963, Carl Bridenbaugh¹ nu obiecta la adresa computerului în sine ci a cuantificării în general, iar zece ani mai târziu, Emanuel Le Roy Ladurie² afirma că în anii ‘80, ca să supraviețuiască, istoricii vor trebui să știe să programeze, astăzi astfel de reacții extreme nu se mai întâlnesc, iar calculatorul pare a fi din ce în ce mai puțin apanajul “sofisticaților”. Relația *istoric - sursă* devine aproape imposibil de gândit în afara computerului și, în consecință, limbajul istoriei cantitative asistată de calculator, altădată impenetrabil pentru majoritatea istoricilor, le este acestora tot mai familiar.

Trei factori principali determină tendința actuală de a considera utilizarea calculatorului în istorie ca fiind, în special, orientată spre sursele de date istorice.

În primul rând, istoricii nu se specializează în tehnica și metodologia computerizării, în schimb se specializează în folosirea și interpretarea surselor de date istorice.

¹ Carl Bridenbaugh, *The Great Mutation*, “American Historical Review”, 1963, nr. 68, p. 315-331.

² Emanuel le Roy Ladurie, *The Territory of the Historian*, Chicago, University of Chicago Press, 1979.

În al doilea rând, istoricii utilizează aceleași surse în mod diferit, în acord cu particularitățile propriei cercetări și cu perspectivele teoretice explicite sau de cele mai multe ori implicite, ale cercetării istorice.

În al treilea rând, orice istoric utilizează și interpretează o anumită sursă în mod variabil de-a lungul timpului, potrivit intuiției sale și descoperirii de noi documente. Cercetarea istorică este de fapt un dialog continuu între istoric și sursele investigate, dialog care reflectă și este direct afectat de personalitatea istoricului. În acest sens, calculatorul nu trebuie privit în termenii aplicării unor metode și standarde riguroase pentru exploatarea și interpretarea surselor istorice, ci mai degrabă ca un instrument care poate contribui sensibil la atenuarea subiectivității în relația istoric - sursă. Bazele de date istorice ilustrează tocmai acest aspect al computerizării în istorie.

2. Apariția bazelor de date istorice - consecință firească a procesului de cercetare

Proiectarea bazelor de date istorice presupune dezvoltarea unei metodologii specifice care, deși cere un înalt grad de abstractizare și generalizare, furnizează apoi un mecanism simplu, în care idei și informații cu o structură complexă pot fi ușor reprezentate și prelucrate, uneori chiar fără ajutorul calculatorului.

Considerate ca revoluționând cercetarea cantitativă, bazele de date au declanșat proiecte variate și ambițioase, care acoperă toate domeniile istoriei. Spre exemplu, într-un singur colegiu al Universității din Londra, bazele de date sunt utilizate în studiul cruciadelor, al activității neguțătorilor italieni în secolul al XIV-lea sau al investițiilor în afara granițelor.

Atracția exercitată de cercetările care implică baze de date este evidentă, iar motivația rezidă atât în modul eficient de înmagazinare a datelor, cât și în sistemul rapid de sortare și regăsire a informației, net superior celui tradițional al fișelor. Mai mult decât atât, tehnologia bazelor de date în sine stimulează căutarea continuă a unor noi posibilități de investigare prin agregarea și interogarea automată a mai multor seturi de informații simultan. Istoricul poate astfel asocia date disparate pentru a obține o imagine mai completă, mai precisă a fenomenului pe care îl studiază. În plus, odată creată, o bază de date istorice poate fi privită ca o sursă de informare și documentare pentru mai mulți utilizatori, ceea ce se materializează în reducerea substanțială a efortului financiar și a timpului de cercetare. Conectate prin modem³ sau rețele la un calculator central, calculatoarele personale pot realiza accesul rapid la baze de date istorice situate la mare distanță, pe întreg mapamondul.⁴

³ Modemul este un dispozitiv care transformă semnalele digitale (care pot avea un număr finit de valori) în semnale analogice (ca cele folosite în telefonie) și viceversa.

⁴ Periodicul "Historical Social Research", editat de Universitatea din Köln, conține o secțiune aparte, *Data section*, dedicată prezentării bazelor de date istorice din lumea întreagă, cu toate coordonatele lor de regăsire, inclusiv adresa e-mail.

Demografia istorică și istoria elitelor sunt două domenii care beneficiază din plin de facilitățile oferite de bazele de date demo-istorice, iar dezvoltarea continuă a acestora impune perfecționarea rapidă a pachetelor de programe specializate în prelucrarea lor automată. Au fost lansate ample programe de cercetare privind crearea unor complexe baze de date demografice în scopul reconstituirii populațiilor vechi.⁵

Programatori, demografi, antropologi, geneticieni, sociologi și istorici, reuniți în echipe multidisciplinare, proiectează pe baza registrelor parohiale, a recensămintelor și catagrafiilor, baze de date care conțin nu numai informații demografice, dar și informații cu caracter economic, social, cultural, genetic și medical pentru anumite arii geografice. Fișierele de bază pot fi lărgite prin adăugarea automată a unor fișiere secundare conținând aspecte specifice ale comportamentului colectiv, cum ar fi criminalitatea, proprietatea asupra pământului, bolile genetice sau alte boli, mobilitatea socială, practicile religioase, etc. În acest fel se creează o rețea interdisciplinară de fișiere, care poate fi exploatată în principal sub două aspecte:

- în primul rând, ca un tot unitar, în care se întrepătrund aspecte geografice, istorice și demografice;

- în al doilea rând, pentru a studia caracteristicile biologice și fiziologice ale populației prin date genetice, epidemiologice și biometrice.

Deși sursele nu sunt numeroase și nici complete, acest gen de cercetare este de mare interes și pentru istoria României. Prelucrarea recensămintelor și catagrafiilor existente poate fi o primă etapă dintr-o istorie a populației, furnizând în același timp materiale importante din punct de vedere al istoriei economice și sociale.

Nu putem ignora importanța bazelor de date pentru studiile privind istoria elitelor, prin înmagazinarea informațiilor referitoare la existența diferitelor personalități: data și locul nașterii și al morții, părinții, averea, studiile, profesiunea, activitatea politică și publicistică, căsătoria, precum și alte date privind preocupările intelectuale în afara profesiei, trăsăturile de caracter, prietenii, precum și bolile sau viața sentimentală, toate însoțite, atunci când este necesar, de comentarii. Se poate obține astfel o imagine sintetică a unei personalități sau a unei familii de la originea sa și până în contemporaneitate.

Acestea sunt doar câteva motive pentru care bazele de date captează, în ultimii ani, interesul cercetătorilor mai mult ca oricare alt subiect al aplicării statisticii matematice și calculatorului în istorie.

⁵ Irina Gavrilă, *Calculatorul în demografia istorică*, "Revista istorică", tom 6 (1995), nr. 11-12, p. 977-992.

3. Scurt istoric al termenului bază de date

Cu aproape treizeci de ani în urmă, termenul bază de date era atribuit tuturor fișierelor de date care făceau obiectul unei prelucrări. *New Oxford English Dictionary*, citând revista "New Scientist" din 4 martie 1971, definește baza de date ca fiind o colecție generală de date, nelegată de o mulțime de interogări funcționale. Această definiție introduce de fapt una dintre caracteristicile fundamentale ale bazei de date și anume separarea datelor de prelucrarea lor. Pare axiomatic că informația trebuie să fie stocată într-un loc și într-un mod independent de orice utilizare a sa. Numai astfel este posibilă dezvoltarea unor programe variate de calculator, capabile să administreze date de intrare, care de multe ori se suprapun sau sunt complementare. Mai mult decât atât, într-o bază de date pot exista informații care se modifică rapid și impredictibil în timp, chiar în cursul aceleiași zile (cursul acțiunilor, prețurile, plățile), de aceea este foarte important ca, pentru a evita haosul în prelucrare, informația să fie ținută separat și independent de programele de prelucrare.

Începând din anii '70, atât producătorii de calculatoare cât și departamentele de informatică au depus un efort susținut pentru a crea și perfecționa ceea ce astăzi este cunoscut sub numele de *sisteme de gestionare a bazelor de date* (*Database Management Systems*, pe scurt *DBMS*).⁶

Un sistem de gestionare a bazelor de date constă dintr-o colecție de date corelate între ele și un set de programe care să facă posibil accesul la aceste date. Colecția de date, pentru care în mod uzual se folosește termenul de bază de date, conține informații despre un anumit subiect. Scopul principal al sistemului de gestionare a bazei de date este acela de a furniza un mod convenabil și eficient de stocare și regăsire a informațiilor în/sau din baza de date.⁷

Aceste sisteme sunt concepute pentru a gestiona un volum mare de informații. Gestionarea datelor presupune atât definirea structurilor pentru stocarea informației, cât și furnizarea unor mecanisme pentru manipularea ei. În plus, aceste sisteme trebuie să garanteze securitatea informației stocate, în ciuda defecțiunilor ce pot interveni sau a tentativelor de fraudă. Dacă datele sunt folosite simultan de mai mulți utilizatori, sistemul trebuie să evite apariția unor posibile rezultate anormale.

Proiectarea unei baze de date istorice debutează prin a defini un mod de organizare a tuturor resurselor de date, identifică apoi relațiile existente între elemente individuale din date, pentru ca în final informațiile să fie privite ca un

⁶ J. Fry, E. Sibley, *Evolution of Data-Base Management Systems*, "ACM Computing Surveys", vol. 4 (1976), nr. 1, p. 7-42.

⁷ D.C. Tsichritzis, F.H. Lochovsky, *Data Base Management Systems*, Academic Press, New York, NY, 1977.

tot unitar și nu ca o colecție de fișiere separate și independente. Cu alte cuvinte, cel care proiectează o bază de date trebuie să aibă atât putere de sinteză cât și de analiză. Cele două mari deziderate care trebuie întrunite în designul unei baze de date sunt separarea datelor de prelucrarea lor (independența datelor) și posibilitatea de a integra fișiere de date corelate sau în care informația este duplicată parțial sau total, într-un tot unitar (integritatea datelor).

Inițial, sistemele de gestionare a bazelor de date s-au dezvoltat ținând seama de complexitatea procedurilor de prelucrare a datelor deja existente. În mod inevitabil, accentul s-a pus pe integrarea fișierelor de date gata create și pe perfecționarea unor tehnici de prelucrare adecvată a lor și mai puțin pe definirea unor structuri optime de date. În scurt timp a devenit însă evidentă necesitatea definirii unui model unitar al întregului sistem, mult mai complex și mai abstractizat decât simpla încercare de a integra aplicațiile de prelucrare a datelor deja existente.

Așa numita “revoluție informațională” de la începutul anilor ‘80, ar putea fi atribuită tocmai faptului că datele în sine au devenit un bun comercial, a cărui prelucrare a stârnit o cerință nemaiîntâlnită de programe specializate. Pentru a crea așa numitele sisteme “user-friendly”, s-au născut noi stiluri de programare și noi tipuri de software, multe având ca suport în luarea deciziilor “dicționare de date”, adică un tip anume de bază de date, în care sunt stocate nu datele, ci date despre date.

Astfel de dicționare de date sunt astăzi parte integrantă a unei baze de date moderne. Aceleași reguli și proceduri pot fi folosite pentru a manipula atât datele stocate în sistem, cât și definițiile care dau sens acestor date.

Importanța pe care informațiile o au în domeniile de cercetare a condus la dezvoltarea impetuoasă a conceptelor și tehnicilor legate de administrarea datelor.

4. Scopul sistemelor de gestionare a bazelor de date istorice

Să ne imaginăm o bază de date istorice creată în temeiul unei catagrafii. Aceasta va stoca, în fișiere, informații privind:

- identitatea indivizilor: nume, prenume, poreclă
- dregătorie
- sex
- locul nașterii
- situația matrimonială
- vârstă
- ocupație
- avere

În plus, sistemul trebuie să aibă un număr de programe (aplicații), care să permită utilizatorului manipularea convenabilă a fișierelor existente. Aceste programe execută, spre exemplu, operații legate de:

- sortarea indivizilor în ordine alfabetică
- clasificarea indivizilor pe categorii de vârstă
- clasificarea indivizilor după dregătoria pe care o dețin
- extragerea unor informații privind averea
- sortarea indivizilor pe categorii profesionale

Aceste aplicații sunt scrise de către programatori în funcție de interesul pe care istoricul îl manifestă pentru un aspect sau altul al datelor înmagazinate. Noi aplicații pot fi scrise, dacă cercetarea o cere, pe parcurs. De exemplu, descoperirea unei alte catagrafii sau a unor informații de același gen (recensăminte, registre parohiale, etc.) din aceeași perioadă sau dintr-o perioadă apropiată în timp celei deja considerate, adaugă bazei de date fișiere noi. Exploatarea lor poate determina scrierea de noi aplicații.

Acest sistem de prelucrare a fișierelor este susținut de un sistem de operare convențional. Înregistrări permanente sunt stocate în diferite fișiere și un număr de programe sunt scrise pentru a extrage sau adăuga înregistrări din/sau în fișierele deja existente. Modelul are însă mari dezavantaje:

a. Abundența și inconsistența datelor. Fișierele și aplicațiile sunt create de diverși programatori de-a lungul unei perioade îndelungate de timp. Rezultă că fișierele pot diferi ca format, iar programele pot fi scrise în diverse limbaje de programare. Mai mult, aceeași informație poate apare de mai multe ori în diferite fișiere. De exemplu, același individ, care apare în mai multe surse demo-statistice luate în considerație, este înregistrat de mai multe ori, în fișiere diferite, cu exact aceleași informații. Rezultă o încărcare artificială a bazei de date, care conduce la un acces dificil. Sau, numele aceluiași individ este scris diferit în surse diferite, din neglijența celui care le-a întocmit. De aici rezultă o inconsistență a datelor.

b. Dificultăți în exploatarea datelor. De obicei, o bază de date istorice este creată pentru a fi folosită de mai mulți cercetători. Să presupunem că interesul unui cercetător este de a afla, pe baza recensămintelor stocate, câți dregători de rangul II dețineau moșii în județul Argeș. Dacă acest gen de interogare a bazei de date nu a fost luată în considerație când a fost scris sistemul, înseamnă că nu a fost scris un program care să-i răspundă. Există în schimb un program care listează toți indivizii și informațiile aferente lor. Cercetătorul poate extrage deci manual, din lista exhaustivă, dregătorii de rangul II cu moșii în județul Argeș, ceea ce înseamnă un mare consum de timp și energie sau poate cere unui programator să scrie o nouă aplicație, care să-i satisfacă cererea. Ambele alternative sunt nesatisfăcătoare pentru că, în scurt timp, poate apare o altă interogare a bazei de date pentru care să nu existe o

aplicație scrisă. Concluzia este că pentru exploatarea judicioasă a unei baze de date istorice trebuie să se proiecteze de la început un sistem de programe care să fie capabil să răspundă unei game cât mai largi de interogări.

c. Izolarea datelor. Cum datele sunt stocate în diferite fișiere, iar fișierele pot avea formate diferite, scrierea unor programe noi, care să regăsească o anume categorie de date devine dificilă.

d. Anomalii rezultate din accesul simultan la date. Pentru a îmbunătăți performanțele generale ale sistemului și a obține mai rapid rezultatele, numeroase sisteme permit aducerea la zi (modificarea) a datelor de către mai mulți utilizatori simultan. Acțiunea poate altera corectitudinea datelor, conducând la inconsistența lor. Situația este dificil de ținut sub control, atâta timp cât accesul la date se face prin programe diferite, necoordonate între ele în prealabil.

e. Probleme de securitate. Accesul la baza de date istorice nu trebuie să fie liber pentru orice utilizator al său. De exemplu, într-o bază de date demohistorice, accesul la datele privind aspecte genetice ale indivizilor trebuie protejat, datele fiind confidențiale. Asemenea măsuri de siguranță sunt dificil de impus unui sistem în care sunt adăugate noi aplicații.

f. Probleme de integritate. În unele cazuri, baza de date istorice trebuie să satisfacă anumite tipuri de restricții privind consistența datelor. Aceste constrângeri sunt impuse prin adăugarea unui anumit cod în diferite aplicații. Când se adaugă o nouă constrângere asupra datelor este dificil ca programele să fie schimbate pentru a o impune. Problema se complică atunci când constrângerile implică date din fișiere diferite.

Aceste dificultăți și multe altele au condus la dezvoltarea sistemelor de gestionare a bazelor de date.

5. Baza de date istorice - imagine a realității

Dezvoltarea sistemelor de gestionare a bazelor de date istorice presupune urmărirea unei metodologii ale cărei principii nu diferă considerabil de cele urmate în alte domenii de activitate.⁸ Ele rămân aceleași fie că este vorba de operațiuni bancare, date medicale sau registre medievale.

Relația dintre o bază de date și realitatea înconjurătoare poate fi sintetizată printr-o schemă simplă, ca cea din *Figura 1*, care nu este altceva decât reprezentarea grafică a arhitecturii bazei de date.⁹

⁸ C.J. Date, *Introduction to Database Systems*, Addison -Wesley, Reading, Mass., 1981.

⁹ Schema derivă din ideile și concluziile grupului de studiu de la American National Standards Institute, denumit ANSI-X3-SPARC. Este relevantă lucrarea: D.C. Tsichritzis, A.C. Klug, *The ANSI-X3-SPARC DBMS Framework: Report of a Study Group on Database Management Systems*, AFIPS Press, N.J., 1977.

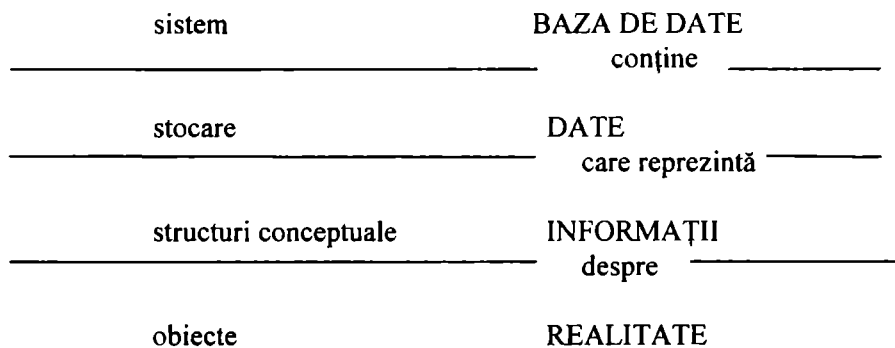

Figura 1. Arhitectura bazei de date

Între baza de date și realitatea obiectivă se interpun trei nivele. Nivelul primar descrie conținutul bazei de date în termeni specifici informaticii. Aceste reprezentări sunt în mod uzual concentrate în una sau mai multe scheme externe, adică definiții ale structurii datelor care trebuie transpuse în limbaj informatic. Aceste scheme definesc de fapt al doilea nivel al arhitecturii bazei de date, iar structurile de date (înregistrări, rețele, ierarhizări, tabele) sunt importante prin faptul că ne ajută să reprezentăm convenabil informațiile asupra lumii reale. Cel de-al treilea și ultim nivel se interpune între o schemă externă și anumite structuri care exprimă toate percepțiile semnificative ale realității obiective pe care o reprezintă baza de date.

Există cu siguranță căi diferite prin care putem impune informațiilor asupra realității înconjurătoare o anumită structură.¹⁰ Cel mai simplu mod este acela în care lumea reală este descrisă prin *entități*, care la rândul lor sunt caracterizate prin *attribute* și *relații*. Definirea entităților și a relațiilor este, de cele mai multe ori, un proces iterativ și nu deterministic, în care pot lipsi concluziile definitive. În orice caz, acest proces se finalizează într-un model, a cărui acuratețe reflectă gradul de înțelegere a realității pe care se sprijină baza de date, independent de orice implementare particulară pe computer. Analiza conceptuală poate fi întreprinsă de sus în jos, intuitiv sau de jos în sus, prin normalizarea structurilor de date existente. De obicei sunt necesare ambele modalități de analiză.

6. Etapele proiectării unei baze de date istorice

Definim baza de date istorice ca fiind o colecție integrală de fișiere structurate potrivit relațiilor naturale existente între date. "Ciclul de viață" al

¹⁰ J. J. Van Griethuysen, ed., *Concepts and Terminology for the Conceptual Schema and Information Base*, ISO, 1982.

datelor istorice, de la extragerea lor din surse și stocare, până la prelucrarea și regăsirea lor, este acoperit de:

- *microdate*, ca informații primare asupra indivizilor, obiectelor sau evenimentelor care reprezintă catagrafii, recensăminte sau pur și simplu date rezultate din procesul documentării;

- *macrodate*, reprezentând date grupate sau agregate și care sunt clasificate după o mulțime de atribute. Atributele de sumarizare pot fi frecvențe, medii, indici sau alte statistici care caracterizează o populație de indivizi, obiecte sau evenimente;

- *metadate*, care descriu micro și macrodatele la nivel semantic, structural și statistic, astfel încât ele să poată fi înmagazinate, transformate, regăsite și transmise într-un mod convenabil utilizatorului.

În proiectarea unei baze de date istorice, o atenție deosebită trebuie acordată detaliilor de informare cerute de utilizator. Numai în acest fel este posibilă dezvoltarea bazei de date de o manieră care să permită restructurarea, căutarea și sortarea rapidă, interogarea sa completă.

Firmele mari, agențiile și consultanțele guvernamentale au depus în ultimii ani eforturi susținute pentru a înțelege problemele comune ale proiectării sistemelor informaționale avansate. Un rezultat important a fost adoptarea pe scară largă a metodologiei structurate pentru proiectarea sistemelor de gestionare a bazelor de date, metodologie care ia în considerație atât forma datelor cât și cine le utilizează și în ce scop.

O abordare de acest fel presupune o divizare a proiectului în etape: strategie, analiză, proiectare, construcție și implementare.¹¹ Pentru fiecare etapă se cristalizează sarcini bine definite, fundamentându-se astfel etapa următoare. Ideea principală este aceea a mișcării de la general la specific, descompunând problema progresiv, până la cele mai mici detalii. Principiul ar fi deci *divide și stăpânește*.

Punctul de pornire al unui proiect ce comportă o bază de date istorice este precizarea scopului său. Natura și scopul unei cercetări sunt determinate în mare măsură de interesul utilizatorilor și de numărul lor.

O bază de date istorice poate fi exploatată direct, de pildă în scopul documentării, oferind cercetătorilor informațiile necesare tratării unui subiect anume, dar și indirect, cercetătorul fiind în acest caz ghidat către informația căutată.

¹¹ J. A. Senn, *Analysis and Design of Information Systems*, McGraw Hill, 1985.

Majoritatea cercetărilor care implică baze de date nu sunt însă de tipul “arhivă de date”. Exploatarea prin interogarea sistematică a bazelor de date poate conduce la descoperirea unor asocieri între elementele sale, asocieri care pot trece neobservate sau sunt imposibil de detectat într-o cercetare tradițională.

O importantă clasă de proiecte de cercetare se leagă de extragerea datelor dintr-o colecție discretă de documente. În esență scopul este de a computeriza sursele, de exemplu registrele portuare, listele de echipaje, catagrafiile și recensămintele, etc. Utilizatori vor fi toți cei care recunosc valoarea potențială a materialului original inclus în baza de date și pe care îl vor exploata potrivit propriului interes.

Un alt gen de proiect se axează pe stocarea unui mare volum de date fără o structură anume, pentru care se construiește un index, care la rândul lui va deveni o bază de date.

Este evident că într-o primă etapă, cercetătorul investighează caracterul, logica și calitatea datelor disponibile. Tot ceea ce urmează, de la modul de introducere a datelor și până la software-ul și hardware-ul folosit, va fi influențat de principalele caracteristici ale datelor. De aceea o cercetare minuțioasă a surselor este o sarcină preliminară vitală în orice proiect de creare a unei baze de date istorice.

Modul în care mulțimile de date istorice se prezintă în sursele de care dispunem variază, în general, în funcție de scopul inițial pentru care au fost culese și păstrate. Putem întâlni simple liste de votanți, debitori, producători și produse, venit sau chiar registre ale electoratului, registre contabile, înregistrări ale nașterilor, deceselor și căsătoriilor, toate ca rezultat al unui efort al administrației sau bisericii, concretizat într-o descriere a datelor structurată sistematic. Cu alte cuvinte datele se prezintă în general *explicit*, sub forma unui tablou cu rânduri și coloane, o colecție de înregistrări cu un număr fix de câmpuri bine definite și o frecvență ridicată de intrări pentru fiecare câmp (puține valori nule). Fiecare câmp conține o singură categorie de date precis definită, iar atunci când câmpul este compus (de pildă data nașterii compusă din zi, lună, an) părțile sale componente sunt în strânsă legătură.

O a doua categorie de date istorice poate fi descrisă printr-o structură *implicită*. Datele structurate implicit nu apar sub formă de liste sau tabele, ele pot consta de exemplu dintr-o colecție de documente, iar structura lor de bază iese la lumină numai printr-o examinare în detaliu a sursei. Presa, de pildă, este ceva mai mult decât un amestec de text și grafică. Structura de bază a unui ziar se dezvăluie printr-o descompunere succesivă a textului în nivele de informație din ce în ce mai joase. *Figura 2*, spre exemplu, prezintă descompunerea parțială a unui text de ziar.

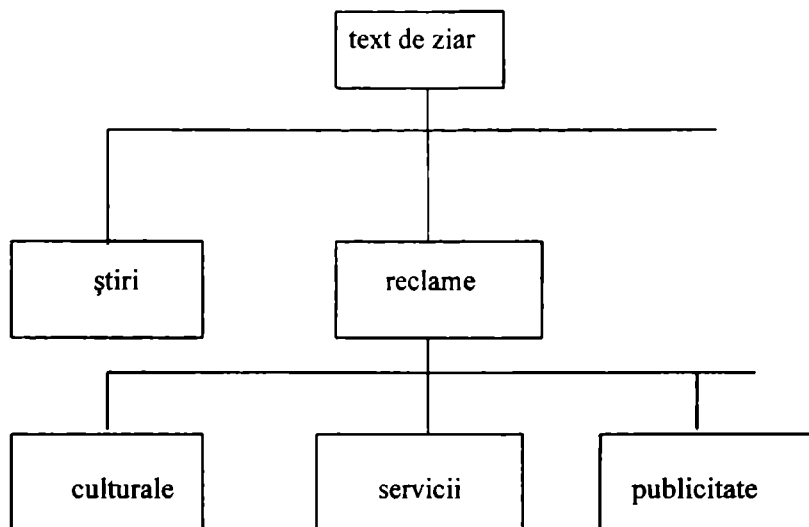

Figura 2. Descompunerea parțială a unui text de ziar

Frecvența unei categorii particulare de date pare a fi mult mai mică decât în cazul datelor explicit structurate, iar cercetătorul trebuie să se obișnuiască cu posibilitatea ca datele să fie adesea absorbite în alte texte sau materiale grafice menite să atragă privirea sau să transmită un mesaj anume.

Un exemplu fascinant de cum poate fi utilizată o complexă bază de date implicit structurată oferă Julie Dunk și Sebastian Rahtz în lucrarea lor *Strategies for Gravestone Recording*.¹²

Pentru a estima timpul și resursele necesare construirii unei baze de date istorice trebuie să cunoaștem volumul de date și metoda propusă pentru înregistrarea lor. Această sarcină este de obicei îngreunată de tendința ca datele să varieze de la un an la altul al perioadei supuse spre cercetare.

Specificațiile proiectului vor include de regulă trei elemente de bază: formularea scopului și obiectivele cercetării, planul cercetării, analiza resurselor și costul proiectului.

Cele mai dificile etape dintr-o cercetare care implică baze de date istorice sunt, fără doar și poate, analiza și modelarea datelor. Unii autori tratează ambele aspecte într-unul singur, numindu-l proiectarea bazei de date.¹³ Scopul principal este de a produce un model conceptual care să poată fi implementat

¹² J. Dunk, S. Rahtz, *Strategies for Gravestone Recording*, în P. Denley, S. Folgelvik, Ch. Harvey eds., *History and Computing II*, Manchester University Press, 1989, p. 72-80.

¹³ L. Burnard, *Principles of Database Design*, în S. Rahtz ed., *Information Technology for the Humanities*, Chichester, 1987, p. 54-68.

folosind un sistem de gestionare a bazei de date. Modelele conceptuale sunt independente de software și trebuie dezvoltate potrivit unor principii corecte, altfel sistemul rezultat nu va funcționa eficient din punct de vedere al intrării datelor, stocării și aducerii lor la zi sau al vitezei și calității în regăsirea informației.¹⁴

Un model conceptual nu descrie modul în care datele sunt fizic stocate, ci este mai degrabă viziunea logică a celui care a proiectat baza de date istorice. Modelul trebuie să fie capabil să susțină nenumărate alte viziuni externe, fie ele utilizatori sau aplicații. În acest mod baza de date poate face față cerințelor diferiților specialiști.

- Există două căi principale de a analiza și modela datele istorice și anume:
- diagrama relațiilor dintre entități;
 - analiza relațiilor dintre date.

Diagrama relațiilor dintre entități pornește cu o privire de ansamblu asupra subiectului considerat și adaugă progresiv noi nivele de detaliu. Analiza relațiilor dintre date are ca punct de plecare examinarea atentă a datelor istorice brute și se îndreaptă către un design general.

Ambele metode pot fi aplicate, dar anumite tipuri de proiect conduc prin specificul lor către una sau cealaltă dintre ele.

Modelul elaborat în etapa de analiză și design este fundamentul sistemului operațional al bazei de date. Acesta, la rândul său, este implementat printr-un sistem de gestionare al acesteia, care constă dintr-un software destinat creerii, menținerii și accesului la baza de date.

7. Concluzii

Primele sisteme de gestionare a bazelor de date au fost proiectate pentru computere de mare putere, în special în scopuri comerciale și administrative. Dezvoltarea rapidă și extrem de variată a software-ului a condus la apariția unei multitudini de produse, fără ca întotdeauna utilizatorul să obțină ceea ce îi este cu adevărat de folos. Pentru stocarea și prelucrarea datelor istorice, un sistem de gestionare a bazelor de date trebuie să conțină componente care:

- creează și optimizează definiții ale datelor, independent de datele din sursă;
- definește forme pentru datele de intrare și aducerea lor la zi;
- compilează și formatează rapoarte asupra conținutului bazei de date, folosind un limbaj de programare simplu;
- execută căutări interactive ad-hoc în baza de date, folosind un limbaj general de interogare, de exemplu SQL.

¹⁴ D. C. Tsichritzis, F. H. Lochovski, *Data Models*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1982.

Pentru prelucrări mai complicate sau mai specializate, sistemele de gestionare a bazelor de date istorice trebuie să permită scrierea de aplicații într-un limbaj de programare de nivel înalt. Atunci când bazele de date istorice sunt folosite concomitent de mai mulți utilizatori sau conțin date supuse unor schimbări rapide, sistemele de gestionare a bazelor de date trebuie să furnizeze facilități de asigurare a securității datelor împotriva alterării lor accidentale sau voite.

Nu trebuie să existe restricții nerealiste în ceea ce privește numărul de tabele distincte, numărul liniilor și coloanelor dintr-un tabel sau gama de valori pe care le poate susține un sistem de gestionare a bazei de date istorice (caractere, date binare în diferite forme, etc.).

Bazele de date au fost de fapt întotdeauna prezente în cercetarea istoriei. Colecțiile de documente, dicționarele, recensămintele sau catagrafiile, toate au folosit tehnologia epocii în care au fost create pentru a prezenta un univers coerent de cercetare, astfel încât entitățile lui constitutive și relațiile dintre ele să poată fi înțelese și utilizate. Prin sistemele de gestionare a bazelor de date istorice, tehnologia prezentului ne oferă un mod nou, mult mai flexibil, de reprezentare a complexității cunoașterii umane.

**DIPLOMAȚIE
ȘI
RELAȚII INTERNAȚIONALE**

IZVOARELE LITERARE REFERITOARE LA EXPANSIUNEA CELȚILOR ÎN SECOLUL AL III-LEA a. CHR.

MARGARETA ARSENESCU

Bibliografia referitoare la invazia celților în Macedonia și Grecia este deja impresionantă. Ea cuprinde nu numai sintezele care tratează istoria Greciei în sec. al III-lea a Chr. ci și studiile relative la celți și civilizația celtică. Din această bibliografie menționăm o parte din lucrările generale, pentru ca, ulterior, să prezentăm și referințele speciale¹.

Secolul al III-lea a. Chr. reprezintă perioada în care se desfășoară ultima expansiune a barbarilor gali, ce va avea urmări pentru întreaga lume celtică, acum cuprinsă între Insulele Britanice și Anatolia Centrală, respectiv din Europa Centrală până la Marea Mediterană, incluzând eventual și litoralul vestic al Mării Negre.

Sucesiunea evenimentelor la care ne vom referi mai jos este relatată de o serie de autori antici², cei mai importanți fiind Pausanias (*Călătorie în Grecia - Periegesis* I, 4 și X, 19, 4-23), Diodor (*Biblioteca istorică* XXII, 3-5 și 9) și Iustin (*Epitome* XXIV, 4-8, care a abreviat *Istoria lui Filip* a lui Trogus Pompeius). Aceștia au preluat informația, direct sau indirect, de la autori din secolul al III-lea a. Chr., în privința cărora critica modernă de specialitate nu a

¹ H Hubert, *Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique*, Paris, ediția a II-a, 1959; Alb. Grenier, *Les Gaulois*, Paris, 1970; J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praga, 1957, rezumat în limba germană, p. 514-552; J. De Vries, *Kelten und Germanen*, Berna, 1960; J. Moreau, *Die Welt der Kelten*, Stuttgart, 1960; T. G. E. Powell, *The Celts*, Londra, 1963; J. Harmand, *Les Celtes au second âge du Fer*, Paris, 1970; M. Szabó, *Sur les traces des Celtes en Hongrie*, Budapesta, 1971; J. Markale, *Les Celtes et la civilisation celtique. Mythe et histoire*, Paris, 1960 etc.

² Pentru sursele antice am folosit următoarele lucrări: Diodorus of Sicily, *The Library of History*, Londra, 1957; Polybios, *Histoires*, Paris, 1961; Strabo, *Geographie*, Paris, 1966; L. Ferrero, *Struttura e metodo dell'Epitome di Giustino*, 1957; Callimachus, *Hymnes*, Paris, 1956; Pausanias, *Periegesis*, Londra, 1971; Plutarch, *Pyrrhos-Marius*, Paris, 1971; Titus Livius, *Histoire Romaine*, Paris, 1954.

căzut de acord³. Cel mai des citat în literatura referitoare la expansiunea celtică este Pausanias, datorită faptului că poate fi verificat și prin documente epigrafice.

Diodor, în *Biblioteca istorică XXII*, tratează momentul invaziei celților în Grecia și Macedonia în șapte fragmente: patru dintre acestea se referă la Macedonia (XXII, 3 despre Ptolemeu Keraunos și moartea sa; XXII, 4, despre cei trei anji de anarhie între moartea lui Ptolemeu și venirea lui Antigonos Gonatas; XXII, 5, 2, cum Apollodoros și-a impus tirania în Cassandreia, folosind mercenari celți) și trei la campania lui Brennus în Grecia (XXII, 9, 1-3; 4; 5) inclusiv episodul de la Delfi, într-o versiune prescurtată.

Iustin a preluat *Istoria lui Filip* a lui Trogus Pompeius, istoric din epoca lui Augustus, din opera sa păstrându-se numai prologurile. În *Epitome* s-a păstrat o istorie completă a epocii elenistice, ultimele patru capitole din cartea XXIV fiind consacrate invaziei celtice, fără a omite nici o etapă.

Pausanias, în *Călătorie în Grecia*, cartea I, *Attika* (4, 1-6) prezintă istoria galaților de la plecarea acestora spre „marginile Europei” până la instalarea lor la Ancyra, în Galatia. El păstrează câteva amintiri de la Herodot (I, 4, 2 și 4), face aluzii la mitologie (I, 4, 1, 4, 5, 6) exagerează intervenția ateniană în salvarea sanctuarului de la Delfi (I, 4; 1-2 și 3). Cartea a fost scrisă probabil în perioada 143-161 a.Chr. În Cartea X, *Fokika* (19, 5-23, 14) scrisă posterior anului 175 a.Chr., el revine asupra celor relatate în Cartea I, uneori apărând contradicții grave în afirmații.

Analizând informațiile celor trei (patru) surse privind etapele expediției de la Delfi (Brennus în Macedonia; oracolul de la Delfi; epifaniile de la Delfi; moartea lui Brennus; tratamentul aplicat răniților) critica de specialitate a căzut de acord că este bine să se excludă posibilitatea existenței unei surse unice și directe perțu cei trei autori.

Lucrarea de față își propune trecerea în revistă a celor mai importante momente din istoria celților în sec. al III-lea a.Chr. și anume: expediția din Macedonia și Grecia Centrală, având drept obiectiv final jefuirea sanctuarului de la Delfi; regruparea triburilor celtice care au supraviețuit înfrângerii din Grecia și a celor care se opriseră la marginea lumii elenistice, asistând la formarea unor uniuni tribale puternice, cum este cazul scordiscilor și al celor care au trecut în Asia Mică sau a unor entități efemere, reprezentate de regatul de la Tyllis. Evoluția acestor regrupări tribale va fi urmărită sumar până la intrarea lor în stăpânirea lumii romane.

³ Dintr-aceștia menționăm pe Demetrios din Bizanț, Simonides din Magnezia, Eratostene din Cyrene, Heronymus din Cardia, Timaios din Tauromenion, Nymphis din Heraclea, Psaon din Platea, Iphylarchos din Atena (?) pe care îi analizează critic G. Nachtergaeel în *Les Galates en Grèce et les Siteria de Delphes, Recherches d'histoire et d'épigraphie hellénistiques*, Bruxelles, 1975, p. 49-92

Expediția celților estici în secolul al III-lea a.Chr. a marcat începutul unui proces de schimbări culturale în Balcani, prin stabilirea unor triburi celtice în zone în care, anterior acestui moment, celții sunt atestați doar speradic prin descoperiri arheologice. De asemenea, evoluția statelor elenice din Asia Mică se modifică substanțial prin sosirea triburilor galate ale Tectosagilor, Trocmilor și Tolistoagilor, nesemnificativ din punct de vedere cultural, dar important în ceea ce privește istoria lor politică.

Invazia celților în Macedonia și Grecia Centrală. Atacul asupra sanctuarului de la Delfi și urmările sale

De la sfârșitul sec. al IV-lea a.Chr. în legătură cu expediția lui Alexandru cel Mare împotriva triballilor și cu extinderea puterii macedonene în detrimentul populațiilor din centrul Balcanilor, interesul scriitorilor antici pentru zona dunăreană crește considerabil. Prima mențiune a celților din bazinul dunărean este din această perioadă: în 335 a.Chr. când Alexandru se afla la Dunăre, după consumarea episodului legat de rezistența opusă de geți de la nord de fluviu, tânărul rege macedonean a întâlnit „ambasadorii celorlalte triburi autonome care trăiau de-a lungul Istrului, și pe Syrmus, regele triballilor“ dar și pe „celții de pe malul Adriaticii“ care-i trimit o ambasadă pentru a încheia un tratat (Arrian, *Anabasis*, I, 4, 6). Alexandru, tratând cu ei, își asigură frontierele și în același timp îi însărcina pe greci cu ținerea la distanță a pericolului reprezentat de evenimentele incursiunii celtice (Polybios, XVIII, 20, 8-9). În ceea ce-i privește pe celți se pare că ei nu au fost impresionați de regele macedonean, iar Ptolemeu povestește că ei au răspuns lui Alexandru că nu se tem de nimic, decât să nu le cadă cerul în cap. Arrian (I, 6-7) și Strabo (VII, 1, 6) care-l preiau pe Ptolemeu, arată că celții „foarte încrezători în forțele lor“ și posesori ai unor imense teritorii „unde se putea pătrunde foarte greu“ au venit la Alexandru pentru a încheia cu el un tratat de neagresiune și de statu-quo vizând teritoriile cucerite de cele două părți. Prin tratat, Alexandru ținea sub dominație politică și militară cea mai mare parte din Peninsula Balcanică (regiunea Dunării inferioare până la malurile Mării Negre), iar celții își asigurau dreptul de posesiune asupra regiunilor barbare din centrul și estul Europei⁴.

În 324 a.Chr. la curtea lui Alexandru din Babylon a sosit o nouă ambasadă, cea a celților de la Dunăre (Diodor, XVII, 113, 2 și Arrian, VII, 15, 4). Fiind citați sciți și înainte iberilor, se poate crede că este vorba despre celții din Occident, dar Diodor completează informația, menționând că aceștia erau galații care trăiesc în vecinătatea tracilor.

⁴ V. Zirra, *Les Celtes en Roumanie*, în „Études Celtiques“, XIII, 1973, p. 80.

Câțiva ani mai târziu îi vom regăsi pe celți în interiorul Peninsulei Balcanice. În 310 a.Chr. Cassandru lupătă cu ei în Munții Haemus. Pausanias menționează raiduri celtice în Tracia, care au precedat marea invazie din 279 a.Chr. În același timp, grupuri celtice se așază în Pannonia. Conform celor relatate de Iustin, aceștia sunt dintre cei 300000 care la sfârșitul sec. V a.Chr. își părăsesc patria și trec Alpii. O altă ramură a acestor celți a coborât în Italia și a jefuit Roma. Ceilalți au pătruns în zona de coastă a Illyriei s-au așezat în Pannonia, ducând pentru mai multă vreme războaie cu vecinii lor (Iustin, XXIV, 4). Nu se știe sigur de unde anume au sosit în Pannonia: fie din vestul Illyriei, fie din Noricum, i.e. din Europa centrală, via valea Dunării.

Conform celor relatate de Arrian și Strabo în legătură cu celții care își trimit mesagerii în 335 a.Chr., în vremea lui Alexandru nu existau celți în zona Dunării, iar invazia celtică în teritoriul Illyr nu a avut loc în prima jumătate a sec. IV a.Chr. Dar o altă interpretare a expresiei „celții de la Adriatică“ ar fi și aceea că istoricii din sec. IV a.Chr. au inclus aici pe toți celții din nord-vestul Peninsulei Balcanice și din bazinul Dunării, pentru a-i deosebi de cei din Gallia și din Peninsula Apenină. Iar faptul că ei doresc închiderea unui tratat cu Alexandru ne determină să presupunem că ei nu se aflau prea departe de teritoriile triballilor⁵.

Însuși faptul că Strabo folosește termenul de *Adriatica* (*Ἀδριακὴ Κελτοί*) (Strabo, VII, 3, 8), în timp ce Arrian îl folosește pe cel de Marea Ionică (*Κελτῶν τῶν ἐπὶ Ἰονίῳ*) (Arrian, I, 4, 6), termen care intră în uz în epoca elenistică, demonstrează că acesta nu a preluat informația de la Ptolemeu Soter, ci de la Poseidonius. Se pare că totuși, celții prezenți în ambasadă la Alexandru sunt cei de la Dunăre și datorită simplului fapt că distanța de la coasta Adriaticii la Dunăre, unde se afla Alexandru, era prea mare⁶.

În 279 a.Chr. Pannonia va deveni punctul de plecare al mării invazii celtice. Tracia, Paeonia, teritoriul triballilor, Dardania, Illyria, Macedonia și Grecia au fost invadate de bande războinice de celți și doar un „miracol“ petrecut la Delfi i-a mai putut salva pe greci⁷. Este unanim admis faptul că, până la sfârșitul domniei lui Lysimach, Macedonia a fost suficient de solidă pentru a-i ține pe celți la distanță. Momentul în care Ptolemeu Keraunos, fiul lui Ptolemeu I s-a proclamat rege al macedonilor, înlăturându-l pe Seleucos, ultimul dintre diadohi, a coincis cu cel în care celții de la Dunăre simțeau presiunea crescută a noilor imigranți⁸. Înlăturând eventuala concurență a lui

⁵ F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam, 1978, p. 272-274.

⁶ *ibidem*, p. 105.

⁷ *ibidem*, p. 274.

⁸ P. Bosch-Ghimpera, *Les mouvements celtiques. Essai de reconstitution*, în „Études Celtiques“, VI, 2 (1953-1954), p. 345 și J. Moreau, *op. cit.*, p. 36, presiunile exercitate de germani au împins populațiile celtice spre valea Dunării, care la rândul lor au avansat spre Mediterana orientală

Pyrrhos, căruia îi furnizează un corp de armată pentru campania din Italia⁹, se pare că Ptolemeu Keraunos nu avea cunoștință de puterea barbarilor care amenințau granițele nordice ale Macedoniei. La apropierea acestora (Iustin, XXIV, 4, 9) regele a refuzat alianța oferită de dardani, care este posibil să se fi alăturat barbarilor. Pentru moment, nu se putea miza nici pe un ajutor venit din Asia Mică, unde Antigonos Gonatas și Antiochos I se aflau în război. În Peloponez, Sparta se afla în război cu Megalopolis, Mesena și cu alte cetăți favorabile lui Antigonos (Pausanias, VII, 6, 7 precizează și faptul că Peloponezul se baricadase în spatele Istmului Corintului). Grecia nu putea miza decât pe forțele focidienilor, beotienilor, atenienilor și etolienilor.

Se pare că invazia de la începutul sec. al III-lea a.Chr. se înscrie într-o prelungire a expansiunii celtice spre răsărit¹⁰, dar nu este migrația unei populații în căutare de noi pământuri, ci doar o expediție de jaf¹¹. Punctul de plecare pentru această expediție poate fi Pannonia, unde Iustin (*Epitome*, XXIV, 4) și Trogus Pompeius (*Prol.* 24) îi menționează pentru sfârșitul sec. IV a.Chr.¹².

Într-o primă etapă, se pot distinge trei corpuri de armată: unul condus de Cambaules, care pornește împotriva tracilor și triballilor (Pausanias, X, 19, 4); un al doilea condus de Bolgios (sau Belgios) care invadează Illyria și apoi intră în Macedonia, învingându-l pe Ptolemeu și apoi repliindu-se spre nord (Pausanias, X, 19, 4; Iustin XXIV, 9, 5-6 care mai precizează și faptul că Bolgios a fost alungat de Sosthenes) și Brennus (sau Brennos) împreună cu Acichorios care au atacat Peonia¹³.

Aventura celtică este continuată puțin după aceea prin descinderea în Macedonia și Grecia Centrală marcată de eșecul de la Delfi și urmată de replierea barbarilor spre Dunăre și Tracia. Din punct de vedere cronologic, toate aceste evenimente se pot plasa, cu o oarecare aproximație, în perioada 280-279 a.Chr.

Prima campanie, cea din nordul Balcanilor, este prezentată ceva mai amănunțit de Iustin (XXIV, 4, 5.6, 14), reținând însă aspectele cele mai dramatice: cum Ptolemeu Keraunos refuză să cumpere cu aur pacea oferită de Bolgios prin ambasadorii săi; cum armata macedoneană a fost complet nimicită, iar Ptolemeu însuși ucis prin decapitare.

Aceste evenimente sunt urmate de o perioadă de teroare și anarhie. Lui Ptolemeu îi urmează fratele său, Meleagru, care domnește două luni și apoi

⁹ Iustin, XVII, 2, 14; Plutarch, *Pyrrhos*, 15, în legătură cu efectivele armatei lui Pyrrhos, discutabile ca mărime, în special în ceea ce privește înzestrarea cu elefanți; v. și P. Lévêque, *Pyrrhos*, Paris, 1957, p. 278, n. 2.

¹⁰ G. Nachtergael, *op. cit.*, p. 128.

¹¹ J. Harmand, *op. cit.*, p. 19-20.

¹² F. Papazoglu, *op. cit.*, p. 274.

¹³ cf. și M. Szabó, *I Celti e i loro spostamenti nel III secolo a.C.*, în *I Celti*, Milano, 1991, p. 303.

nepotul lui Cassandru, Antipatros, care conduce timp de 45 zile (Diodor, XXII, 4 îi acordă 45 de zile lui Antipatros dar nu oferă prea multe detalii în legătură cu Meleagru, despre care spune că a avut doar „câteva zile“ de domnie).

Situația este salvată de Sosthenes, pe care Iustin (XXIV, 5, 12-13) îl numește *ignobilis et unus de Macedoniae principibus* și despre care nu se poate afirma cu certitudine dacă este, sau nu, același personaj cu fostul ofițer al lui Lysimach, menționat într-o inscripție de 287/86¹⁴. El a reușit să-i alunge pe celți spre nord, după care a domnit timp de doi ani, fără a se proclama rege. Încadrarea cronologică pe cât se poate mai precisă a acestor evenimente se poate face pe baza mărturiilor lui Polybios, Iustin, Eusebios, Plutarch și Pausanias. Polybios (I. 6) datează exodul (ἔφοδος) galaților printr-un sincronism, calculând un an între apelul tarentinilor către Pyrrhos și invazia în Macedonia în timp ce în alt loc (II, 41) datează moartea lui Ptolemeu Soter, Lysimach, Seleucos și Ptolemeu Keraunos în anul celei de-a 124-a olimpiade (280 a.Chr.). Apelul tarentinilor se poate plasa în anul 281 a.Chr.¹⁵.

Luând în considerare toate mărturiile scrise, tăblița cuneiformă de la British Museum¹⁶ și seria de corelări cronologice¹⁷, toate datele conduc la vara anului 280 a.Chr., poate chiar în primăvara aceluiași an pentru plasarea primei expediții celtice în Macedonia, iar moartea lui Ptolemeu Keraunos în februarie 279 a.Chr.¹⁸.

Cea de-a doua campanie în Macedonia și Grecia Centrală este condusă de Brennus și loctiitorul său, Acichorios. La întoarcerea sa din Peonia, Brennus își îndeamnă „compatrioții“ să invadeze Grecia pentru a-i jefui orașele și sanctuarele (Iustin, XXIV, 6, 1; Pausanias, X, 19, 5; Polyanus *Stratagemata*, VII, 35, 1). El adună o armată, care, conform lui Pausanias (X, 19, 6) număra 152000 infanteriști și 20400 cavaleri însoțiți fiecare de alți doi călăreți. Este greu de crezut că armata lui Brennus număra 61200 cavaleri și tot atâția cai¹⁹. În conformitate cu cele relatate de Iustin (XXIV, 6, 1) erau 150000 infanteriști și 15000 cavaleri, iar Diodor (XXII, 9, 1) menționează 150000 infanteriști și 10000 călăreți și o trupă numeroasă de „civili“ cărora li se adaugă 2000 de care. Se poate observa că cifra totală reprezintă aproape o jumătate din cei 300000 de celți pe care Iustin (XXIV, 4, 1-7) îi menționează cu două secole mai înainte, când au pornit unii contra Romei, iar alții spre valea Dunării și Illyria.

¹⁴ W. Dittenberger, *Oriens Graeci inscriptiones selectae*, 2 vol., Leipzig, 1903-1905 (O.G.I.S.) 12, 1.12, *apud* G. Nachtergaele, *op. cit.*, p. 131, nr. 21.

¹⁵ în timpul consulatului lui L. Aemilius Barbula și Q. Marcius Philippus, cf. G. Nachtergaele, *op. cit.*, p. 133.

¹⁶ Ed. Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.C.)*, I, 1966, p. 86.

¹⁷ pe care nu o vom reda aici, dar v. G. Nachtergaele, *op. cit.*, p. 133-136.

¹⁸ G. Nachtergaele, *op. cit.*, p. 137.

¹⁹ *ibidem*, p. 138, n. 55.

Înainte de a avansa spre sud, Brennus a lăsat un contingent pentru a-și asigura spatele frontului (Iustin, XXV, 1, 2), iar în timp ce traversa Dardania încă 20000 de oameni se desprind de coloană, sub comanda lui Leonnorios și Loutarios, luând drumul către Tracia (Titus Livius, *Istoria Romană*, XXXVIII, 16).

Expediția din Macedonia este puțin menționată în surse. Iustin (XXIV, 6, 1-4) menționează faptul că celții au distrus armata lui Sosthenes. Diodor (XXII, 9, 1) lasă să înțelegem că celții au plătit scump traversarea Macedoniei, însă, cu toate acestea, Brennus își continuă drumul către Tesalia.

Episodul de la Termopile a fost mult mai discutat datorită inconsecvenței întâlnite în surse. Conform cu cele menționate de Diodor și Iustin (XXII, 9, 1-3, respectiv, XXIV, 6, 3-5) Brennus înaintează spre Delfi fără a întâlni rezistență. Pausanias (I, 4, 2-3 și X, 20 3-21, 1-3) arată că grecii coalizați dau o mare bătălie la Termopile. Diodor (XXII, 9, 3) însuși menționează că după dezastrul de la Delfi, barbarii s-au întors pe același drum pe care au venit, trecând deci pe la Termopile.

Prezența trierelor ateniene la Termopile este însă discutabilă acest lucru nefiind consemnat în decretul de acceptare pentru participarea la Soteria de la Delfi²¹. Acest lucru este menționat doar de Pausanias, în două rânduri (I, 4, 3 și X, 21, 2), poate doar din dorința de a-i atribui un rol analog celui jucat de flota Artemisionului în invazia persană (Herodot, VII, 157-177 și VIII, 1-21).

Pausanias (X, 20, 3) arată că atenienii au fost cei care au preluat comanda forțelor grecești reunite, fapt contestat de istoricii moderni, care sunt de părere că, mai degrabă, comanda trupelor a fost atribuită strategului Confederației etoliene, Eurydamos, în cinstea căruia se va ridica și o statuie la Delfi²² având în vedere și faptul că etolienii au trimis cel mai numeros contingent²³.

Celții au reușit să treacă râul Spercherios noaptea, folosindu-se de scuturile lor mari (Pausanias, X, 20, 4) și au jefuit totul în drumul lor spre Heracleea (Pausanias, X, 21, 1), unde eșuează în fața etolienilor. La Termopile sunt opriți din nou, dar Brennus hotărăște să trimită sub comanda lui Orestios și Comboutis un contingent de 4000 infanteriști și 800 cavaleri pentru a invadea Etolia. Diversiunea lui Brennus reușește să determine retragerea trupelor etoliene de la Termopile, unde mai rămân doar focidienii. Brennus reușește să treacă munții prin defileul Anopaia (Pausanias, X, 23) trupele grecești se retrag

²⁰ G. Nachtergaele, *op. cit.*, p. 142, n. 78 cu bibliografia critică referitoare la această problemă.

²¹ *ibidem*, Actes, 21, p. 435-436.

²² Pausanias, X, 16, 4; R. Flaceliere, *Les Aitoliens à Delphes. Contribution à l'histoire de la Grèce Centrale au IIIe siècle avant J.-C.*, în „Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome” 143, 1937, p. 96, n. 4 și p. 109, n. 5.

²³ R. Flaceliere, *loc. cit.*

cu ajutorul trierelor ateniene, iar barbarii merg mai departe, direct spre Delfi. Descrierea tuturor acestor evenimente de către Pausanias este încărcată de reminiscențe de la Herodot, în special în ceea ce privește exaltarea aportului atenian²⁴.

Mergând spre Delfi, armata lui Brennus a trecut prin trecătoarele munților Callidromos și Parnassos²⁵. Acichorios trebuia să se întoarcă la Heracleea și după ce pune paza acolo să vină la Delfi, trecând prin Kitinon (Pausanias, X, 23, 2). Etolienii au reușit însă să împiedice ca barbarii care făcuseră expediția de jaf de la Callion să-l întâlnească pe Brennus înainte de atacul de la Delfi (Pausanias, X, 23, 7).

La Delfi se aflau, în conformitate cu relatările lui Iustin (XXIV, 7, 9) doar 4000 de oameni - focidieni din cetățile învecinate, 300 de hopliți din Amphissa și câțiva etolieni (Pausanias, I, 4, 4 și X, 23, 1). Celții s-au dispersat pentru a jefui (acum se pare că a fost jefuit și sanctuarul de la Marmaria al Athenei Pronaia). Astfel, grecii au avut timp pentru a-și organiza apărarea (Iustin, XXIV, 7, 1-5) și să-și consulte oracolul.

În momentul în care celții încep bătălia, se petrec toate acele fenomene naturale menționate de toți istoricii antici, cum ar fi cutremurul de pământ, loviturile de trăsnet, furtuna de grindină și de zăpadă, iar în noaptea următoare detașarea unor imense blocuri de piatră de pe Phedriadae, toate interpretate ca rezultat al intervenției divine (Pausanias, I, 4, 4 - fulgere și pietre de stâncă samulse din munte, iar „hopliții le părură“ niște monștri barbarilor). Celții rezistă o bună bucată de timp, până în momentul în care Brennus este rănit (Diodor, XXII, 93; Iustin, XXIV, 8, 11; Pausanias, X, 23, 4) și atunci se repliază. Pausanias (X, 23, 5) menționează și un episod legat de panica inspirată de zeul Pan, al cărui cult este atestat la Delfi²⁶. În acest moment, focidienii (Pausanias, X, 23, 5) dau asaltul final retrăgându-se, iar sanctuarul este salvat. Un pasaj al unui dintre cele două imnuri ale lui Apollo, gravate în sec. al II-lea a. Chr. pe peretele de sud a tezaurului ateniienilor confirmă tradiția potrivit căreia celții au pierit într-o furtună de zăpadă²⁷. Iustin însă (XXIV, 6, 6-8) încearcă să ofere o explicație rațională a faptelor, arătând că sanctuarul este foarte bine protejat natural de pereții stâncilor, sanctuarul însuși fiind în formă de teatru. Tot Iustin (XXIV, 8, 2) este acela care nu vede în rostogolirea unor stânci de pe Parnassos o voință divină, ci grecii au fost aceia care au împins rocile de pe munte. Mărturiile pe care Diodor, Iustin și Pausanias ni le-au

²⁴ G. Nachtergaele, *op. cit.*, p. 150.

²⁵ Plutarch *Phocion*, 33, „muntele Acourion, în masivul Callidromos a fost numit de atunci muntele Galates“ și G. Nachtergaele, *op. cit.*, p. 151, n. 107.

²⁶ P. Amandry, *Les fouilles de L'Antre Corcyen près de Delphes*, în *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1972, p. 255-267.

²⁷ G. Nachtergaele, *op. cit.*, p. 98 și p. 153, n. 122.

transmis în legătură cu atacul de la Delfi concordă un ansamblu și uneori chiar se completează. Dezacorduri majore apar doar în legătură cu răspunsurile primite de la zeu prin gura Phytiei: Diodor, XXII, 9, 5- ca toate lucrurile să fie lăsate pe loc, iar zeul și Fecioarele Albe vor avea grijă de ele;

Iustinian, XXIV, 7, 6 - ca oamenii să-și ia vinul și recoltele de la ferme;

Pausanias, X, 22, 1- zeul le promite că-și va apăra singur bunurile;

Pausanias, I, 4 - oracolul este omis.

și în legătură cu divinitățile care vin în ajutorul grecilor:

Diodor, XXII, 9, 5 - Apollo și Fecioarele Albe, în care delfienii au recunoscut pe Athena și Artemis:

Iustin, XXIV, 7, 4-7 - Apollo și *duae virgines armatae* care au venit de la tempele vecine, ale Athenei și Artemisei;

Pausanias, I, 4, 4 - eroii Hyperochos, Amadocos și Pyrrhos;

Pausanias, X, 23, 3 - eroii Hyperochos, Laodocos, Pyrrhos și Phylacos.

Divergențele ar putea fi explicate prin faptul că Pausanias se referea la o versiune delfică a evenimentelor, în timp ce Diodor și Iustin au trimis o versiune mai recentă, de origine etoliană²⁸. Concepția că Fecioarele Albe nu au altă semnificație decât faptul că ninsoarea s-a abătut asupra celților a fost admisă și de istoricii moderni. J. Markale arată că pînă *leukai korai* trebuie să înțelegem gardienele sanctuarului, ceea ce este eronat²⁹. Nu trebuie neglijat nici faptul că în decretul de acceptare a Soteriei promulgat de Smyrna³⁰ este atestată o epifanie a zeilor (τήν τε ἐπιφάνειαν τῶν θεῶν), ceea ce se verifică prin faptul că, după victorie, etolienii au ridicat la Delfi un grup statuar, reprezentând pe Apollo, Artemis, Athena și strategii etolienii³¹.

În legătură cu cele menționate de Pausanias, eroii săi sunt după modelul fecioarelor hiperboreene menționate de Herodot (IV, 32-33) când povestește legenda deliană. Doi dintre cei patru eroi menționați de Pausanias, Phylacos și Pyrrhos, erau onorați la Delfi (Pausanias, I, 4, 4 și X, 23, 3).

Retragerea celților este menționată de Diodor (XXII, 9, 2-3), Iustin (XXIV, 8, 10-16) și Pausanias (X, 23, 7-8). Urmăriți de atenieni și beoțieni celții suferă un dezastru la Termopile (Diodor, XXII, 9, 3) și puțini dintre ei reușesc să ajungă la Heracleea (Pausanias, X, 23, 7). Ajunși aici, Brennus predă puterea lui Acichorios și se sinucide (Pausanias, X, 23, 8, în timp ce Diodor, XXII, 9, 2 și Iustin XXIV, 8, 11 afirmă că acesta se sinucide la Delfi) și cei trei autori menționează faptul că au existat supraviețuitori (Diodor, XXII, 9, 3 arată că celții lui Brennus au fost exterminați în Dardania; Iustin, XXIV, 8, 16, cf. Trogus Pompeius *Prol.*, 24; Pausanias, X; 23, 8); ulterior ei se contrazic, Iustin

²⁸ *ibidem*, p. 140-141 și 154.

²⁹ J. Markale, *op. cit.*, p. 111.

³⁰ G. Nachtergael, *op. cit.*, Actes, 25, p. 443.

³¹ *ibidem*, p. 159, n. 152.

(XXXII, 3, 6-12) arătând că după eșecul raidului de la Delfi, o parte a celților s-au stabilit la confluența Dunării cu Sava, luându-și numele de scordisci (*ex his manus quaedam in confluentes Danubii et Savi consedit, Scordisque se appellari voluit*) și au format un stat cu capitala la Singidunum³². Unii dintre ei înaintează spre vest, urcă până în Pannonia și Istria. Posidonios (*apud Athenaios*) ne precizează și numele celui care a adunat resturile armatei lui Brennus, un anume Bathanattos și faptul că „... de atunci drumul pe care s-au întors se numește calea lui Bathanattos, iar descendenții săi se numesc și azi Bathanatti...”. Aceste mențiuni nu sunt certe și se pare că mai degrabă, Bathanattos a fost un titlu dat de scordisci șefilor lor³³. Athenaios și Iustin sunt singurii care menționează că scordiscii sunt o parte a galilor care au supraviețuit catastrofei delfice³⁴ și s-au extins în estul Slavoniei, la sud de Backa și în nordul Serbiei, până la Morava (și la est de Morava, unde pot fi plasați Micii Scordisci)³⁵ Iustin menționează și faptul că după întoarcerea din Grecia, celții au recucerit Gallia Celtică - invocând aici legea referitoare la aurul de la Tolosa - iar alții au înaintat spre est, unii invadând Tracia, alții trecând Hellespontul (Iustin XXXII, 3, 6).

Celții din Asia Mică

S-a menționat deja faptul că 20000 de oameni s-au separat de armata lui Brennus înaintea invaziei propriu-zise (Titus Livius, XXXVIII, 16 și Iustin XXV, 2, 11). Este vorba despre Tectosagi, Trocmi și Tolistoagi care, sub comanda lui Leonnorios și Loutarios au trecut în cele din urmă din Tracia în Asia Mică, unde Nicomedes I, regele Bitiniei i-a chemat pentru a-l ajuta în conflictul cu Zipoites II, fratele său. Aceste triburi celtice sunt cele care au dat de furcă Bizanțului încercând în mai multe rânduri să treacă în Asia Mică, dar eșuând de fiecare dată. Conform înțelegerii încheiate cu Nicomedes, acești barbari își declarau prietenia pe viitor atât cu regele cât și cu urmașii acestuia. De asemenea vedeau aliații Bizanțului, Tiejionului, Heracleei, Chalcedonului, Kierosului și altor celți din zonă³⁶. După ce și-au îndeplinit angajamentele Nicomedes i-a trimis pe cetăți la Antiochos I. Aceasta a fost epoca marii terori în Asia. De la Cyzic la Didyma, celții au jefuit cetățile³⁷, în 277/6 este jefuit sanctuarul de la Didyma³⁸, ating chiar și Lycia (Limyra în 270,

³² M. D. Garašanin, *Contribution à l'archéologie et à l'histoire des Scordisques*, în *Hommages à P. Bosch-Gimpera*, Mexico, 1963, p. 173-180.

³³ A. Reinach, *Delphes et les Bastarnes*, în BCH 34, 1910, p. 329.

³⁴ F. Papazoglu, *op. cit.*, p. 276.

³⁵ J. Todorovic, *Les mouvements migratoires des Scordisques après 279 av. n.e.*, Archlug XI, 1970, p. 16.

³⁶ M. Sartre, *L'Asie Mineure et l'Anatolie d'Alexandre à Diocletien, IV e s. av. J.-C./III e ap. K.-C.*, 1994, p. 39.

³⁷ distrug Gordion și Mida, cf. M. Szabó, *op. cit.*, p. 304.

³⁸ Alb. Rehm, *Didyma II: Die Inschriften*, 1958, 426 *apud* M. Szabó, *idem*, p. 305.

Tlos în 250), până când Antiochos I i-a înfrânt în celebra bătălie cu elefanții (App. Syr. 65), fie în 276/74, fie în 269/68 a.Chr.³⁹ și i-a așezat pe malurile Halysului (Kizilirmark), în nordul Frigiei. Mai târziu, aici va lua naștere statul Galatia. Seleucizii au construit un cordon de posturi fortificate (Thyatira, Nacrasa, Acrasos) și de cetăți (Apameea Frigiei, Seleucia Sidera, Peltos, Blaundos, Hierapolis, Laodiceea din Lycos, Antiochia din Pisidia) pentru a-i constrânge pe galați să nu depășească limitele teritoriului în care au fost așezați⁴⁰. Dar instalarea lor în Galatia nu a însemnat încetarea pericolelor pentru statele elenistice. Pe de-o parte ei s-au lansat în atacuri spre nord (Bitinia, Pont), pe de altă parte au profitat de crizele dinastice din regatul seleucid pentru a întreprinde repetate acțiuni de jaf. În 216 a.Chr. Prusias I al Bitiniei încearcă înlăturarea acestei amenințări (Polybios, V, 111), însă începând cu anul 190 a.Chr. noi atacuri barbare sunt îndreptate împotriva cetăților Lampsacos și Heraclea Pontului. De aici și intervenția lui Manlius Vulso din anul 189 a.Chr. Consulul a trimis emisari la galatul Eposognatus, cu rugămintea de a lua legătura cu șefii de aceeași nație cu el. Acesta la rândul său, i-a trimis rugămintea de a nu-i ataca pe celții tolistobogi, promițând că va încerca să-i convingă pe ceilalți șefi galați de a-și oferi prietenia față de romani, în condițiile pe care aceștia le vor impune. Manlius Vulso intră în țara galaților, ajungând aproape de Gordion, unde sosesc emisarii lui Eposognatos, care-l informează că ceilalți șefi galați au refuzat orice gest de conciliere cu romanii. Aceștia se retrăseseră deja, însoțiți de familii, pe muntele Olympos, pregătiți de luptă. După victoria împotriva tolistobogilor, Vulso își stabilește tabăra lângă Ancyra, negociază cu tectosagii, pe care-i înfrânge la rândul lor. În iarna 189/188 Vulso, aflat în tabăra sa de iarnă de la Efes primește ambasadele celților grecești din Asia și alte altor popoare, pentru a-și exprima recunoștința față de înfrângerea galatilor. Chiar și emisari galati sosesc pentru a se informa în legătură cu condițiile pe care trebuie să le îndeplinească pentru a primi prietenia romanilor. Deși amenințarea galată nu a fost îndepărtată după aceste campanii ale lui Manlius Vulso, ele vor căpăta noi aspecte după anul 188⁴¹.

Galatia (sau Gallo-Graecia) se învecina la nord cu Bitinia și Paflagonia, la vest cu Frigia și la est cu Cappadocia. Cele trei triburi menționate vor alcătui o federație numită Koinon Galaton. Conducerea era alcătuită dintr-un judecător (dikastes), un șef militar (stratophylax) și doi adjuncți (hypostratophylakes). Federația galată era condusă de 12 tetrarhi și o adunare de 300 de persoane; iar sanctuarul comun se afla la Drynemeton (Strabo, III, 4).

Cealaltă bandă care nu a luat parte la raidul de la Delfi era ariergarda lui Brennus, pe care Iustin o apreciază la 15000 infanteriști și 3000 cavaleri,

³⁹ pentru data bătăliei, G. Nachtergaeel, *op. cit.*, p. 166, n. 188.

⁴⁰ M. Sartre, *op. cit.*, p. 40.

⁴¹ *ibidem*, p. 41.

probabil efectivele crescând prin revenirea celor care au supraviețuit expediției delfiene. Ei au intrat în patria geților și triballilor, până în Tracia. În împrejurimile Lysimacheei l-au întâlnit pe Antigonos Gonatas, care i-a înfrânt⁴², ceea ce i-a permis acestuia să preia puterea în Macedonia⁴³. Învinși, celții se retrag, și sub conducerea lui Comontorios s-au stabilit pe pantele Munților Haemus, între Propontida și Dunărea de Jos. Aici, pe fostul teritoriu odrys, vor forma regatul de la Tylis⁴⁴. Acest regat are o existență efemeră și foarte puțin cunoscută. Se știe doar că orașele grecești de la periferie plăteau tribut - *Galatica* - care pentru Byzantion ajungea la 80 de talanți (24000 de stateri de aur). Cronologic, regatul de la Tylis există până în 212 a.Chr., ultimul său rege fiind Cavaros⁴⁵, când o revoltă a tracilor îi pune capăt⁴⁶.

Statul Galatia își menține independența până în epoca romană, devenind provincie în anul 25 a.Chr. (Strabo, XII, 5, 1 și Dio Cassius, XLVIII, 35, 5). Scordiscii vor fi supuși abia sub Augustus (Strabo, VII, 5, 6).

Mercenariatul

Alți celți s-au înrolat ca mercenari în armatele grecilor. Primul care i-a recrutat a fost probabil Apollodoros, tiranul Cassandreei (Diodor, XXII, 5, 2). Nicomedes, I, regele Bitiniei a fost deja amintit. Antigonos Gonatas, pentru a cuceri Macedonia, a luat 9000 celți comandați de Kiderios (Polyanus, IV, 6, 17). Ptolemeu II Philadelphos a înrolat 4000 celți (trimiși de Antigonos Gonatas) care, așa cum menționează Callimachus⁴⁷ sînt din cei care au supraviețuit dezastrului lui Brennus. Avea intenția să-i ducă împotriva lui Magas din Cyrene, care se pregătea să invadeze Egiptul, dar barbarii răscolându-se, sunt exilați pe o insulă pustie de pe Nil, unde vor muri cu toții⁴⁸. Pyrrhos, de asemenea, a recrutat mercenari celți pe care i-a opus celor ai lui Antigonos Gonatas în 274 la Aous (Plutarch, *Pyrrhos* 26). Pyrrhos s-a instalat

⁴² locul bătăliei este dat doar de Diogene Laertius, *Menedemus*, II, 141, iar data este probabil 278 sau începutul lui 277 a.Chr., cf. Ed. Will, *op. cit.*, p. 92; M. Szabó, *op. cit.*, p. 303 s.a.

⁴³ și după ce l-a înfrânt pe Antipatros Etesianul. cf. Polyanus IV, 6, 17 și pe Apollodoros, tiranul Cassandreei, cf. Polyanus VI, 7, Diodor XXII, 5.

⁴⁴ Polybios, IV, 45-46, care situează Tylis lângă Adrianopole, plasare cu care nu este de acord F. W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybios*, I, Oxford, 1957-1967, p. 499 (cu bibliografie), care arată că mai degrabă orașul se afla în câmpia Tulovo.

⁴⁵ Rege atestat prin emisiuni monetare din 218 a.Chr., J. Todorović, *loc. cit.*, supra n. 31

⁴⁶ Dispariția regatului este contemporană cu războiul dintre Bizantion și Rhodos, cf. Polybios, IV, 46 și VIII, 22.

⁴⁷ Hymnes IV, 175-187, care compara fapta lui Ptolemeu II cu cea a salvării sanctuarului lui Apollo și îi descrie pe celți ca pe niște titani care „precum fulgii de zăpadă și în număr ca cel al stelelor vor năpusti din vestul îndepărtat“.

⁴⁸ cca. 275 a.Chr., dată nesigură, considerată de Ed. Will, *op. cit.*, p. 145 urm. ca fiind cea mai probabilă.

în Macedonia și a asistat fără a riposta la jefuirea de către celți (neamul cel mai nesăturat de bani) a mormintelor regale de la Aigai⁴⁹. În același peisaj, Plutarch menționează și faptul că Pyrrhus, după ce l-a înfrânt pe Antigonos, fiul lui „Demetrios” socotind... că săvârșise fapta cea mai de preț pentru dobândirea gloriei, anume victoria împotriva galilor, a depus cele mai frumoase și mai strălucitoare daruri în templele zeiței Athena Itonide din Pherai și Larissa⁵⁰ și a pus să se scrie acest distih elegiac:

„Aceste scuturi le-a înălțat, ca dar, Atenei Itonide
Pirus Molosul, luate de la curajoșii gali,
Nimicind toată armata lui Antigonos; nu-i mare mirarea,
Aeacizii sînt și acum, și au fost și odinioară teribili în arme”

Timp de peste un secol, celții vor servi ca mercenari în Europa și Asia. Prima mențiune referitoare la folosirea celților ca mercenari în armatele grecești este în legătură cu evenimentele din 369/68 a.Chr., când 2000 de gali și iberici au fost recrutați de Dionisie cel Bătrân, tiranul Siracuzei, pe care-i trimite în ajutorul Spartei, aflată în război cu Teba (Xenophon *Hellenicele*, 7.1.20.31). Dionisie cel Tânăr și mai târziu Agatocle (în 307 a.Chr.) folosesc mercenari celți, ca și cartaginezii în războaiele greco-punice din sec. IV a.Chr.⁵¹. Celții sunt prezenți în armatele Seleucizilor în diverse regiuni. De asemenea, sunt prezenți în timpul lui Ptolemeu III și Ptolemeu IV, care au avut relații bune cu cei din Tylis, de unde este posibil să fi recrutat mercenari.

Victoria de la izvoarele râului Kaikos i-a permis lui Attalos I să-și câștige prestigiul de învingător al celților, dar acest lucru nu l-a împiedicat ca după 20 de ani să cheme un nou trib, cel al celților Aegosage, să treacă Hellespontul și să-l sprijine în campania împotriva lui Achaios (218 a.Chr.). Polybios (V, 78) menționează astfel evenimentele: „Când acesta (Attalos) se afla aici (lângă riul Megistus) a avut loc o eclipsă de lună, iar galații, care mai dinainte îndurau anevoie suferințele marșului, căci mergeau în expediție împreună cu femeile și cu copiii, care îi urmau în căruțe, socotiră această întâmplare ca un semn rău și spuseră că nu mai înaintează”.

În timpul războiului chremonidean, care este rezultatul unei alianțe a Atenei cu Sparta și cu Ptolemeu II, propusă de Chremonides, împotriva lui Antigonos și a tiranilor instalați de acesta la Sparta, Antigonos a angajat în slujba sa gali în lupta împotriva spartanilor. Din inscripția de la Maroneea, care este un epitaf funerar, aflăm de existența unui lider gal, pe nume Bricco (Brico, Briccus), care apare și în onomastica din nordul Italiei și în Franța, elenizat și cetățean al Apameei, oraș grec fondat în Frigia de Antiochos, după bătălia cu elefanții din 276 a.Chr.⁵².

⁴⁹ poate Vergina, v. M. Szabó, *Il mercenariato*, in *I Celti*, p. 333; Plutarch *Pyrrhos* 26, 11-13; Diodor XXII, 12 și P. Lévêque, *op. cit.*, p. 568-569.

⁵⁰ F. Maier, *Keltische Altertumer in Griechenland*, în *Germania* 51, 2, 1973, p. 466.

⁵¹ M. Szabó, *Il mercenariato*, p. 333-336.

⁵² B. Welles, *Galic Mercenaries in the Chremonidean War*, *Klio* 52, 1970, p. 477-490.

Celții se află în serviciul Lagizilor și în 186-185 în timpul represiunii unei revolte din Egiptul de Sus. O inscripție pe peretele unui templu al lui Sethi I dovedește că aveau cunoștințe de limbă greacă. În 263 a.Chr., 3000 celți recrutați de cartaginezi asediază cetatea Agrigentum (Sicilia). În 241-237 a.Chr. este menționată o mare revoltă a celților mercenari din armata cartagineză, comandată de Antarios, care vorbea bine limba punică⁵³. În 238 sau 237, Attalos I l-a înfrânt pe Hierax, aliat cu galatii, la Afrodision, apoi trupa galatiilor la izvoarele râului Kaikos⁵⁴.

Începând cu prima jumătate a sec. II a.Chr. se constată declinul mercenariatului celtic⁵⁵.

Izvoarele scrise și iconografice grecești și romane confirmă faptul că mercenarii celți și-au păstrat propriul armament. În primul rând, scutul mare cu „spin dorsal”. Apariția unor arme elenistice pe sanctuarul Athenei Nikeforos din Pergam, care sărbătorește victoria Attalizilor asupra galatilor, nu este surprinzătoare. Memnon din Heracleea, scriitor din epoca imperială⁵⁶ menționează faptul că Nicomedes I al Bitiniei a furnizat arme celților după ce aceștia au sosit în Asia Mică.

Exploatarea politică a evenimentelor din secolul al III-lea a.Chr. Ecouri în lumea romană

Așa cum se întâmplase în timpul războaielor medice, câteva cetăți grecești s-au unit pentru a ține piept barbarilor, porniți în ultima lor expediție de proporții. Gravitatea pericolului a calmat pentru moment disensiunile din interiorul lumii grecești și rivalitățile dintre cetăți. Acest lucru a fost însă numai o aparență. La două sute de ani de la invazia persană, grecii comit însă aceleași greșeli. Drept urmare, atunci când Bolgios și apoi Brennus pătrund în Macedonia, armatele lui Ptolemeu Keraunos și ale lui Sosthenes au fost aproape nimicite. Cei din Pelopones se baricadaseră în spatele istmului Corintului și, așa cum s-a arătat, numai cei din Patras au trimis un contingent de hopliți în Etolia. După diversiunea lui Brennus, atenienii și beotienii nu au reluat lupta decât după ce focidienii la Delfi și etolienii la ei acasă au determinat retragerea invadatorilor.

După ce galatii au fost izgoniți din Grecia, fiecare dintre aliați a dorit să-și aroge meritul capital la obținerea victoriei. Pentru a-și comemora succesul, cetățile și regii și-au multiplicat monumentele, statuile, dedicațiile, imnurile,

⁵³ *ibidem*, p. 333-334.

⁵⁴ Fr. Queyrel, *Art Pergamenien. Collections: le Perse du Musée d'Aix et le Petit ex-voto Attalide*, *Revue Archeologique*, fasc. 2, 1989, p. 279.

⁵⁵ M. Szabó, *II mercenariato*, p. 336.

⁵⁶ în F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker* (F. GrHist), nr. 434, F 11, *apud* M. Szabó, *op. cit.*, p. 335.

serbările. La scurt timp după invazie, puțini erau dinastia greci care nu puteau pretinde că au triumfat asupra barbarilor. Cei care nu au participat la evenimente nu au uitat să proclame că și ei erau capabili de a-i zdrobi pe acei reductibili adversari. Aceștia se vor folosi din plin de serviciile mercenarilor celți și vor deveni celebri prin înfrângerea taberei adverse de mercenari de aceeași nație cu ai lor. Este cazul lui Antigonos Gonatas, care după victoria de la Lysimacheia devine stăpân al Macedoniei, aureolat de prestigiul imens obținut după înfrângerea barbarilor, pe fondul unei grave anarhii în lumea greacă, dar și al lui Pyrrhos, care îi înfrânge pe Antigonos și pe macedoneni cu ajutorul celților.

Aceeași situație se întâlnește în Egipt, unde Ptolemeu al II-lea a exploatat evenimentele din 275 a.Chr. în scop propagandistic. Este vorba atât despre figurarea scutului celtic pe unele monede egiptene, cât și despre seria de descoperiri sculpturale, care pot fi atribuite unui monument comemorativ ridicat la Alexandria.

Dintre grecii coalizați care au participat la înfrângerea celților, etolienii și focidienii au exploatat în mod evident, din punct de vedere politic, faptele de arme. Patreenii s-au limitat la ridicarea în agora din Patras a unei singure statui dedicate lui Apollo. În ceea ce-i privește pe atenieni, ofrandele sunt relativ modeste. Au fost deja menționate scutul tânărului Cydias dedicat în templul lui Zeus Eleutherios și portretul generalului Callipos din Bouleterionul din Atena, în amintirea intervenției ateniene de la Termopile. În schimb, atenienii nu au comemorat victoria, deși aportul acestora este exaltat în opera lui Pausanias. Este posibil ca monumentele să nu se fi păstrat ca atare, dar acestei lacune a surselor trebuie adăugată situația politică a Atenei în perioada imediat următoare invaziei. În 272 a.Chr., Piroul a fost ocupat de Antigonos Gonatas, iar câțiva ani mai târziu izbucnește războiul chremonidean (267/6?-262?), care se sfârșește cu asediul și capitularea Atenei. Din acest moment, toate monumentele pe care atenienii le ridică în amintirea victoriei asupra celților, nu fac altceva decât să comemoreze gloria regelui Macedoniei⁵⁷.

În lupta împotriva celților, etolienii și focidienii au fost adevărați artizani ai victoriei. Astfel, etolienii au reușit să împiedice joncțiunea trupelor lui Acichorios și ale lui Brennus, provocându-le totodată pierderi serioase în Etolia. Focidienii au fost cei care, încercând să-și răscumpere greșeala din timpul celui de-al război sacru (355-346 a.Chr.), când au jefuit sanctuarul, i-au pus pe barbari pe fugă la Delfi. Drept urmare, ei au obținut micșorarea plăților la care fuseseră obligați după 346 a.Chr., de la 60 de talanți la 30, și apoi la 10 talanți pe an⁵⁸. Totodată, ei au fost reintegrați în Consiliul amfichionic (deja din

⁵⁷ G. Nachtergaele, *op. cit.*, p. 193, n. 287.

⁵⁸ E. J. P. Raven, *The Amphichionian Coinage of Delphi*, în „The Numismatic Chronicle“, 10, 1950, p. 1-2.

277 a.Chr.), din care fuseseră excluși de Filip al II-lea al Macedoniei (Pausanias, X, 8, 3). Acest moment a marcat începutul perioadei în care etolienii vor deține preponderența în Consiliu⁵⁹.

Prezentarea surselor scrise referitoare la invazia celtică din sec. al III-lea a.Chr. nu ar fi completă dacă nu ar cuprinde și cele două mărturii din sec. II-I a.Chr., una aparținând lui Poseidonios și cealaltă lui Timagenes din Alexandria.

În anul 106 a.Chr., consulul Q. Servilius Cepion, trimis să-i supună pe Volgii Tectosagi, în Gallia Narbonensis, a reușit să ocupe cetatea Tolosa și să pună mâna pe tezaurul scufundat de gali în mlaștinile sacre. Învins în 105 a.Chr. la Arausio (Orange) de către cimbri și teutoni a fost apoi condamnat în 95 a.Chr., invocându-se și faptul că și-a însușit, prin intermediul unor tâlhari aflați în slujba sa, convoiul care transporta aurul de la Tolosa spre Roma și drept urmare, a fost exilat la Smyrna⁶⁰.

Referitor la aceste evenimente, Timagenes (*apud* Strabo, IV, 1, 13) ca și Iustin (XXXII, 3, 6) arată că bogățiile pe care Cepion le-a găsit la Tolosa proveneau din prada luată de la Delfi, la care se adăugaseră ofrandele locuitorilor, care solicitau astfel iertare zeilor. Ei mai adaugă și faptul că, numai pentru simplul gest de a fi atins aceste bogății, Cepio își merita soarta.

În schimb, Poseidonius, care este un istoric pragmatic, ca discipol al lui Polybios, oferă acestor fapte o explicație mai simplă și rațională (Poseidonius *apud* Strabo, IV, 1, 13). El menționează că bogățiile găsite de romani constau în lingouri de aur și argint, în valoare de 15000 talanți, iar sanctuarul de la Delfi, jefuit deja de focidieni, nu avea un astfel de conținut. Singurul argument împotriva celor menționate de Poseidonius este acela că, în conformitate cu cele relatate de Diodor (XVI, 60), focidienii au fost obligați de Filip al II-lea să restituie ceea ce au furat de la Delfi. De fapt, Poseidonius insistă nu atât pe cantitatea de metal prețios, cât pe natura acestuia, arătând că la Tolosa s-au găsit lingouri de aur și argint, iar sanctuarul nu adăpostea bunuri de o asemenea natură. De asemenea, trebuie avut în vedere și faptul că, chiar dacă tectosagii ar fi luat lingourile de la Delfi, ei le-ar fi împărțit conform obiceiului, cu atât mai mult cu cât după expediție, ei s-au dispersat.

Concluzionând, Poseidonius arată că, de fapt, bogățiile proveneau din regiunea orașului Tolosa, care este bogată în aur și argint, iar locuitorii acestei regiuni aveau obiceiul de a scufunda obiecte și bare de metal prețios pentru a le proteja de sacrilegiu.

Legenda aurului de la Tolosa s-a răspândit mai degrabă cu ocazia procesului intentat lui Cepion în 95 a.Chr., decât după momentul ocupării orașului în 106 a.Chr., iar relația care s-a stabilit între aurul tolosan și cel de la Delfi își avea originea în omonimia tectosagilor din vestul Europei și cei din Asia Mică.

⁵⁹ G. Nachtergaeel, *op. cit.*, p. 195.

⁶⁰ *ibidem*, p. 102.

De fapt, tradiția trebuie privită din perspectiva contextului politic roman. În timpul sec. I a.Chr., opinia publică de la Roma era pasionată de o problemă mai veche și anume, aceea de a afla dacă în regiunile cucerite era licit de a confisca bunurile templelor. De aceea, este posibil ca adversarii politici ai lui Cepion să fi atribuit în mod deliberat aurului tolosan o origine delfică. Drept urmare, romanii puteau susține că n-au făcut altceva decât să recupereze bunurile zeului Apollo de la Delfi.

Astfel, Timagenes apără teza originii delfice a tezaurelor, în timp ce Poseidonius, un admirator al regimului tradițional roman, face totul pentru a o respinge. Acestea sunt circumstanțele care au contribuit la răspândirea tradiției pseudo-jafului de la Delfi⁶¹.

Despre ivazia celtică din sec. al III-lea a.Chr. s-a scris mult, dar subiectul pare să nu se fi epuizat, fiind o temă care se bazează prin excelență pe sursele scrise, care adesea sunt lacunare sau confuze, și pe izvoarele epigrafice. Iconografia în cazul de față nu face altceva decât să argumenteze și eventual să completeze prin imagini faptele menționate de istoriografia antică. Din punct de vedere arheologic însă, documentația este redusă la identificarea de monumente de artă majoră sau minoră. În sanctuarul de la Delfi, cu excepția descoperirilor care țin de domeniul istoriei artei antice, nu s-a identificat până în prezent în stratigrafia sitului un nivel care să permită susținerea tezei referitoare la distrugerea sanctuarului de către celți. Drept urmare, singura ipoteză valabilă rămâne aceea că barbarii nu au provocat nici o stricăciune sanctuarului, apărât de forțele reunite ale grecilor și de zeii acestora cu chip uman.

Aparent, motivația jafului îndreptat spre sanctuarul care se afla în inima lumii grecești, este una de natură pur materială. Dar, la Delfi era și sanctuarul sacru prin excelență, cel mai venerat sanctuar al lui Apollo, zeul-soare. Acest atribut nu le era străin celților care, deși nu dădeau o formă umană divinităților pe care le adorau, aveau inclus în panteon un zeu similar lui Apollo. Un număr mare de epopei irlandeze îl menționează pe Lug, prezent și în *De bello gallico* a lui Caesar, unde este asimilat cu Mercur. Numele său înseamnă strălucire, claritate; el nu moare, la fel ca și soarele, iar animalul sau simbol este corbul. El domnește peste Tuatha De' Danann, un popor mitic al mormintelor și al celeilalte lumi. În inscripțiile galo-romane, Apollo apare cu supranumele de Maponius, care corespunde în mitologia galică lui Mabon, fiul lui Modron, iar Mabon apare în legendele arthuriene ca fiind prizonier. Astfel, el ar putea fi Apollo-Soarele hyperborean, care rămâne timp de șase zile în închisoarea sa,

⁶¹ *ibidem*, p. 102-107.

dar care nu moare niciodată. Un alt supranume dat de galo-romani lui Apollo a fost acela de Belenus (Strălucitorul), care are aceeași rădăcină indo-europeană ca și Apollo, semnificând „măr“, fructul științei binelui și răului, care este de aur și are forma analogă soarelui⁶².

În universul grec, Delfi era considerat centrul lumii, numit Delfoi, de la Delfis, simbolul locuitorilor apelor, după zodiac, simbolul Creatorului și consacrat lui Apollo Pythianul, învingătorul șarpelui. Victoria lui Apollo asupra șarpelui Python reprezenta activitatea dinamică a Divinității, și astfel Delfi a devenit locul unde se găsea această divinitate care dispersa în jurul său energia, așa cum soarele dispersează razele sale în jurul globului său de foc. Astfel, așa cum Soarele este imaginea perfectă a Divinității, aurul este simbolul Soarelui. Deci, aurul de la Delfi este imaginea Zeului, imagine perfect valabilă pentru celții care refuzau să admită antropomorfismul, iar Delfi devine scopul unei expediții în jurul pământului sacru, un fel de cealaltă lume.

⁶² J. Markale, *op. cit.*, p. 98-117.

VICISSITUDES PONTIQUES. UKRAINE ET MOLDAVIE (XVe-XVIe SIÈCLES)

ALAIN RUZÉ

Au début du XV-e siècle, la Moldavie bénéficia d'un long et fructueux règne, celui d'Alexandre le Bon (1400-1432), neveu de Pierre Ier Mușat. La principauté de Moldavie s'étendait des Carpathes orientales au Dniestr - avec Cetatea Albă où fut assassiné, vers 1330, saint Jean le Nouveau dont les reliques furent transférées à Suceava, martyr qui donna naissance, en 1402, à la première grande oeuvre littéraire roumaine due au moine Grégoire¹ - de la Mer Noire, du Bas-Danube et de la rivière Milcov jusqu'au cours du Ceremus avec la place-forte d'Hotin.

Conscient qu'être, à la fois, ennemi de la Hongrie et de la Pologne ne pouvait être que fatal à Moldavie, Alexandre le Bon, tout comme son prédécesseur Pierre Ier Mușat, dut choisir le camp polonais², au demeurant conforme à ses intérêts économiques compte tenu des importantes liaisons commerciales de son pays avec Cracovie et Lvov.

Le 12 mars 1402, Alexandre le Bon reconnut Ladislas II Jagellon comme son suzerain et l'aida désormais dans ses combats contre les Chevaliers Teutoniques, comme le 15 juillet 1410 lors de la victoire de Grünwald (connue

¹ N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980, p. 47. G. Tzambac, né vers 1365 à Tirnovo, en Bulgarie, séjourna au Mont Athos, puis devint hégoumène d'un monastère de Moldavie et écrivit à la demande d'Alexandre le Bon, la vie de saint Jean le Nouveau, patron de la Moldavie. En 1414, il fut élu métropolitain de Kiev (avec résidence à Vilnius) et, en 1418, conduisit la délégation russo-lithuanienne au Concile de Constance où il plaida pour un rapprochement entre les orthodoxes et les catholiques. Cf. C. Hannik, *Grégoire Cambalak*, dans chanoine R. Aubert (sous la direction de), *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, XXI, Paris, 1986, col. 1486-1488, s.v.

² C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, București, 1976, pp. 94-111. V. Ciobanu, *Între Ungaria și Polonia: o politica de echilibru (1396-1444)*, <<Anuarul institutului de istorie <A. D. Xenopol>, Iași>>, XXVIII, 1991, pp. 179-196. D. Deletant, *Moldavia between Hungary and Poland, 1347-1412*, <<The Slavonic and East European Review>>, LXIV, 1986, pp. 189-211.

aussi sous la dénomination de Tannenberg) ou en 1422 au siège de Marienburg, participation célébrée par le chroniqueur polonais Jean Dlugosz, archevêque de Lvov. Ce rapprochement moldo-polonais se concrétisa également par le mariage, en 1419, d'Alexandre le Bon avec Rimgaila, soeur du grand-duc de Lithuanie Vitold et cousine du roi de Pologne.

Mais, la politique extérieure moldave fut confrontée à un nouveau péril. Les Osmanli d'Orhan pénétrèrent dans les Balkans en 1346, y poursuivirent leur expansion et convoitèrent rapidement l'Europe pontique afin de transformer la Mer Noire en lac ottoman. Toutefois, pour réaliser ce but, ils devaient impérativement enlever deux forteresses: Cetatea Albă sur le Dniestr et Chilia sur le Bas-Danube, prise aux Gênois, en 1404, par Mircea le Grand, prince de Valachie et passée sous domination moldave en 1426.

Dès 1419-1420, les Turcs envahirent la Valachie, prirent Turnu et Giurgiu, sur le Danube, désormais au statut de *rayet* ou *raia* («échelle»), occupèrent la Dobroudja qu'ils conservèrent jusqu'en 1878 et testèrent la résistance valaque à Chilia et moldave à Cetatea Albă qu'Alexandru le Bon s'empessa de renforcer³.

Dorénavant, deux constantes marquèrent l'histoire de la Moldavie: la menace turque permanente et l'absence de soutien polonais que le voévode de Moldavie était pourtant en droit d'attendre de son suzerain. Pire, les rois de Pologne trahirent régulièrement leurs devoirs et, finalement, ne rêvèrent que de conquérir la Moldavie afin de créer un immense royaume, de la Mer Baltique à la Mer Noire.

Faut-il alors s'étonner qu'avant même les premières incursions ottomanes, la Pologne et la Hongrie se fussent mises secrètement d'accord, le 15 mars 1412 dans la ville de Lublau, en Slovaquie, sur un partage de la Moldavie? Bien que le roi de Pologne restât le suzerain du prince de Moldavie, celui-ci avait l'obligation d'aider le roi de Hongrie en cas d'attaque turque; s'il refusait, le sud et l'ouest de la principauté de Moldavie (avec Chilia et Bîrlad) devaient revenir à la Hongrie alors que le nord et l'est (avec Cetatea Albă et Iassy) devaient être attribués à la Pologne⁴.

³ N. Beldiceanu, I. Beldiceanu-Steinherr, *Actes du règne de Selim Ier concernant quelques échelles danubiennes, de Valachie, de Bulgarie et de Dobroudja*, «Südost Forschungen», XXXIII, 1964, pp. 91-115. P. Cernovodeanu, *Cetatea Giurgiului. Studiu istorico-militar*, «Studii și materiale de muzeografie și istorie militară», II-III, 1969-1970, pp. 76-107. V. Pervain, *Lupta antiotomană a țărilor române în anii 1419-1420*, «Anuarul institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca», XIX, 1976, pp. 55-79. V. Ciocîltan, *Competiția pentru controlul Dunării inferioare, 1412-1420*, «Revista de istorie», XXXV, 1982, pp. 1191-1203.

⁴ F. Constantiniu, Ș. Papacostea, *Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea*, «Studii», XVII, 1964, pp. 1129-1140.

La situation demeura en l'état du temps d'Alexandre le Bon et ne s'aggrava que sous son petit-fils, Etienne le Grand (1457-1504), autre long et bénéfique règne⁵. Dès le 4 avril 1459, Etienne le Grand admit, comme son suzerain, le roi de Pologne Casimir IV Jagellon et renonça même à Hotin (qu'il récupéra, il est vrai, en 1462). Fort de cet appui, à la fiabilité pourtant provisoire, le prince de Moldavie reprit, en 1465, la citadelle, tantôt valaque, tantôt moldave, de Chilia qu'en 1448 l'un de ses prédécesseurs, Pierre II, avait cédée à Jean de Hunyade, régent du royaume de Hongrie⁶.

Celui-ci, fils d'un noble roumain de Transylvanie (la troisième province millénairement roumaine à côté de la Valachie et de la Moldavie), fut voévode de Transylvanie (1441-1446), régent-gouverneur général de Hongrie (*Regni Hungariae Gubernator Generalis*) durant la minorité du roi Ladislas le Posthume (1446-1453) et guerroya contre les Ottomans. Il les battit en Transylvanie, entre Alba Iulia et Sibiu, le 22 mars 1442, puis en Valachie, sur le cours supérieur de la Ialomitsa, le 2 septembre 1442, à Nish le 3 novembre 1443, à Sofia le 24 décembre 1443; mais, celui qui fut surnommé par Commynes *le chevalier blanc de Walacanie*, fut vaincu lors du désastre de Varna, qui scella le sort de Byzance et des Balkans, le 10 novembre 1444 et où mourut le roi de Hongrie et de Pologne Ladislas V Jagellon - revers aussi grave que la défaite de Nicopolis, le 25 septembre 1396, du roi Sigismond de Hongrie, des Chevaliers Teutoniques, des Chevaliers de Rhodes, de la noblesse française et bourguignonne devant Bajazet - puis à Kossovopolje, le 19 octobre 1448. Toutefois, Jean de Hunyade réussit, avec saint Jean de Capistran⁷, le 22 juillet 1456, à sauver Belgrade, la <<clief du royaume de Hongrie>>, des

⁵ Ș. Papacostea, *La politique extérieure de la Moldavie à l'époque d'Etienne de Grand: Points de repère*, <<Revue roumaine d'histoire>>, XIV, 1975, pp. 423-440. M. Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle*, <<Revue des études roumaines>>, XVI, 1981, pp. 36-46. Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, <<Revista de istorie>>, XXXV, 1982, pp. 607-638. D. Ciurea, *Ștefan cel Mare. Marele european*, <<Anuarul institutului de istorie și arheologie <A. D. Xenopol>, Iași>>, XIX, 1982, pp. 177-181. N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982. Ș. Papacostea, *Ștefan cel Mare domn al Moldovei. 1457-1504*, București, 1990. Ainsi que le dossier *Închinare lui Ștefan cel Mare și Sfânt la 535 de ani de la încoronarea sa*, <<Anuarul institutului de istorie <A. D. Xenopol>, Iași>>, XXIX, 1992, pp. 1-83.

⁶ Șt. Andreescu, *Une ville disputée: Kilia pendant la première moitié du XVe siècle*, <<Revue roumaine d'histoire>>, XXIV, 1985, pp. 217-230. F. Pall, *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească, 1447-1448*, <<Studii>>, XVI, 1963, pp. 1049-1072, Id., *Stăpânirea lui Iancu de Hunedoara asupra Chiliei și problema ajutorării Bizanțului*, <<Studii>>, XVIII, 1965, pp. 619-638. V. Ciocîltan, *Chilia în primul sfert al secolului al XV-lea*, <<Revista de istorie>>, XXXIV, 1981, pp. 2091-2096.

⁷ J. Hofer, *Johannes Kapistran*, II, Roma-Heidelberg, 1965, pp. 371-410. G. Razzo, *Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell'alleanza contro i Turchi (1440-1464) dans Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Firenze, 1973, pp. 79-100.

armées de Mehmed II, le conquérant de Constantinople, ce qui lui valut du Pape Callixte III le qualificatif d'*Athlète du Christ*⁸.

Le fils de Jean de Hunyade, Mathias Corvin, roi de Hongrie, désireux de se venger de la perte de Chilia, entra en Moldavie en novembre 1467, dévastant tout sur son passage, se comportant *pire que les païens turcs*. Mais, à Baia, le 15 décembre 1467, Etienne le Grand et son armée moldave - désormais renommée et crainte dans toute l'Europe pontique, centrale et balkanique - mirent en déroute les Hongrois, obligeant Mathias Corvin à fuir dans la principauté de Transylvanie, vassale du royaume de Hongrie⁹.

Le danger hongrois écarté, Etienne le Grand dut faire face aux Ottomans. Un autre de ses prédécesseurs; Pierre Aron, avait pour la première fois de l'histoire du pays, payé tribut aux Turcs et, au printemps 1456, versé 2000 ducats vénitiens à Mehmed II¹⁰.

Etienne le Grand refusa, en 1473, cette humiliation ce qui entraîna l'invasion de la principauté par 120000 hommes commandés par le *beylerbey* de Roumélie Soliman Pacha; pourtant, le 10 janvier 1475, à Vaslui, Etienne le Grand anéantit cette armée¹¹. Appelé par le Pape Sixte IV auquel il envoya les étendards ottomans, à la suite de cette importante victoire, l'*Athlète du Christ*¹²

⁸ M. Cazacu, *La Valachie et la bataille de Kossovo (1448)*, <<Revue des études sud-est européennes>>, IX, 1971, pp. 131-139. C. Muresan, *Iancu de Hunedoara*, București, 1968. P. Angel, *Janos Hunyadi: the Decisive Years of His Career, 1440-1444* dans J. M. Bak, B. K. Kiraly (ed.), *From Hunyadi to Rakoczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, Brooklyn, 1982, pp. 103-123. S. A. Takacs, *What about Varna? Two accounts of the battle by Michael Beheim and Paraspondylos Zotikos* dans *Presence of Byzantium: Studies presented to Milton V. Anastos in honor of his eighty-fifth birthday*, <<Byzantinische Forschungen>>, XX, 1994, pp. 247-259. A. Hohlweg, *Der Kreuzzug der Jahres 1444. Versuch einer christlichen Allianz zur Vertreibung der Türken aus Europa* dans K. D. Grothusen (Hrsg.), *Die Türkei in Europa*, Göttingen, 1979, pp. 20-37. F. Pall, *Le condizioni e gli echi internazionali della lotta antiottomana del 1442-1443, condotta da Giovanni di Hunedoara*, <<Revue des études sud-est européennes>>, III, 1965, pp. 433-463. Id., *Skanderbeg et Iancu de Hunedoara*, <<Revue des études sud-est européennes>>, VI, 1968, pp. 5-21. G. Valentini s.j., *La Crociata da Eugenio IV a Callisto III (dai documenti d'archivio di Venezia)*, <<Archivum Historiae Pontificiae>>, XII, 1974, pp. 91-123.

⁹ N. Grigoraș, *op. cit.*, pp. 71-88. I. A. Pop, *Relații între Transilvania și Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare*, <<Acta Musei Napocensis>>, XXXI, 1994, fasc. 2 (istorie), pp. 9-21.

¹⁰ M. Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés roumaines à la Porte jusqu'au début du XVe siècle d'après les sources turques*, <<Revue des études islamiques>>, XXXVII, 1969, pp. 67-71. S. Papacostea, *La Moldavie Etat tributaire de l'Empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455-1456*, <<Revue roumaine d'histoire>>, XIII, 1974, pp. 445-461.

¹¹ M. Neagoe, *Puterea militară a Moldovei în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, <<Studii și materiale de muzeografie și istorie militară>>, II-III, 1969-1970, pp. 62-75. Volume *Vaslui. Ștefan cel Mare 1475*, Vaslui, 1975.

¹² O. Halecki, *Sixte IV et la chrétienté orientale dans Mélanges Eugène Tisserant*, II, Città del Vaticano, 1964, pp. 241-254 (en particulier, pp. 254-255).

- tout comme Jean de Hunyade deux décennies plus tôt - Etienne le Grand écrivit, le 25 janvier 1475, à tous les souverains d'Europe en vue d'une nouvelle <<croisade>> antiottomane à laquelle il souhaitait intégrer les Tatars de Crimée, ceux de la Volga, les Génois de Caffa et les Türkmènes d'Uzun Hassan; mais, aucune alliance, aucune aide ne lui furent accordées. Le Pape et Venise le félicitèrent tandis que la Pologne, son suzerain, s'ombragea de cette gloire et s'allia à la Porte!

Durant l'été 1475, la situation se détériora en Mer Noire, en particulier en Crimée où Gênes et Venise possédaient des comptoirs¹³. Le 6 juin, Gedik Ahmed Pacha, vizir de Mehmed II, prit Caffa, le riche et important centre de négoce et la *chef de voûte de l'hégémonie commerciale génoise dans le nord du bassin pontique* - qui payait pourtant tribut à la Porte depuis le printemps 1455 - ainsi que le sud-ouest de la presqu'île¹⁴; il occupa également le détroit d'Azov et la ville de Tana, sur la rive gauche d'un des bras du Delta du Don, sous domination tatar¹⁵. Le khanat tatar local de la dynastie des Girey - rival et séparé de la Horde d'Or depuis 1430, et plutôt favorable aux Polonais jusqu'à la mort de Hadji Girey, en 1466 - reconnut la suzeraineté ottomane, assurant

¹³ M. Nystazopoulos - Pélékidis, *Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle*, <<Thesaurismata>>, VII, 1970, pp. 15-51. M. Berindei, G. Migliardi O'Riordan, *Venise et la Horde d'Or. Fin XIIIe début XIVe siècle*, <<Cahiers du monde russe et soviétique>>, XXIX, 1988, pp. 243-256. M. Berindei, *Les Vénitiens en Mer Noire. XVIe-XVIIe siècles. Nouveaux documents*, <<Cahiers du monde russe et soviétique>>, XXX, 1989, pp. 207-223. Dossier *The Byzantine Black Sea*, <<Archeion Pontou>>, XXXV, 1979, en particulier F. Thiriet, *Les Vénitiens en Mer Noire. Organisation et trafics (XIIIe-XVe siècles)*, pp. 38-53; H. Inalcik, *The question of the closing of the Black Sea under the Ottomans*, pp. 74-110; M. E. Martin, *The first Venitians in the Black Sea*, pp. 111-122; S. P. Karpov, *The Empire of Trebizond and Venice in 1374-1376*, pp. 290-298. Id., *New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392-1492)*, <<Dumbarton Oaks Papers>>, XLIX, 1995, pp. 33-41. Id., *L'Impero di Trebisonda: Venezia, Genova e Roma, 1204-1461*, Roma, 1986.

¹⁴ M. Cazacu, K. Kevonian, *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, <<Cahiers du monde russe et soviétique>>, XVII, 1976, pp. 495-538. G. G. Musso, *Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europa centro-orientale nell'ultimo Medio Evo*, <<Rivista storica italiana>>, LXXXIII, 1971, pp. 130-143 (et plus particulièrement p. 136). G. Pistarino, *Genovesi d'Oriente*, Genoa, 1990, pp. 479-518.

¹⁵ M. Berindei, G. Veinstein, *La Tana - Azaq, de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIIIe-milieu XVIe siècle)*, <<Turcica>>, VIII/2, 1976, pp. 110-201. B. Doumerc, *Les Vénitiens à La Tana (Azov) au XVe siècle*, <<Cahiers du monde russe et soviétique>>, XXVIII, 1987, pp. 5-19. M. E. Martin, *Venetian Tona in the Later Fourteenth and Early Fifteenth Centuries dans Culture et société au XVe siècle en Roumanie gréco-latino-turque*, <<Byzantinische Forschungen>>, XI, 1987, pp. 375-379. S. P. Karpov, *On the origin of medieval Tana*, <<Byzantino-Slavica>>, LVI, 1995, pp. 227-235. E. C. Skrzinska, *Storia della Tana*, <<Studii Veneziani>>, X, 1968, pp. 3-45.

ainsi la suprématie turque sur les zones septentrionales de la Mer Noire¹⁶. Et en décembre de la même année, ce fut le tour de la principauté de Mangop, également en Crimée, où régnait le beau-frère d'Etienne le Grand, de tomber sous la coupe d'Istanbul malgré la résistance de la garnison moldave.

Poursuivant son offensive, Mehmed II envahit la Moldavie méridionale, en juin-juillet 1476, pendant que ses alliés tatars franchirent le Dniestr. Mais, les Moldaves écrasèrent ceux-ci alors que les Turcs ne purent enlever aucune citadelle moldave, ni Chilia, ni Cetatea Alba, ni Hotin, ni Neamtz, ni Suceava et Mehmed II dut repasser le Danube¹⁷.

Le répit fut toutefois de courte durée. Toute la Chrétienté fondait beaucoup d'espoir sur le Türkmène Ak Kuyunlu Uzun Hassan dont le territoire allait du Haut-Tigre jusqu'à Bagdad, Tibriz et Hérat, en particulier le Pape Sixte IV, le roi de Pologne, le voévode de Moldavie et même le duc de Bourgogne Charles le Téméraire qui, comme les autres Capétiens, s'intéressait aux questions d'Orient; en outre, son grand-père Jean de Nevers avait participé à la bataille de Nicopolis (1396), son père Philippe le Bon avait envoyé des informateurs - tel Guillebert de Lannoy en Pologne, en Volhynie et en Moldavie - puis une escadre en Mer Noire avec Geoffroy de Thoisy et Wallerand de Wawrin pour soutenir les croisés de Jean de Hunyade à Varna (1444) et le célèbre Louis de Bologne, patriarche d'Antioche, entretenait des relations suivies entre Uzun Hassan, la Géorgie, l'empire grec de Trébizonde, la Hongrie et la Bourgogne, se rendant même à Bruxelles en 1461¹⁸.

¹⁶ M. A. Mehmed, *La politique ottomane à l'égard de la Moldavie et du khanat de Crimée vers la fin du règne du sultan Mehmed II le Conquérant*, <<Revue roumaine d'histoire>>, XIII, 1974, pp. 509-533. A. Bennigsen et al., *Le khanat de Crimée dans les archives du musée du palais de Topkapi*, Paris-La Haye, 1978, pp. 45-58. G. Bratianu, *Marea Neagră* (édition îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de V. Spinei), II, București, 1988, pp. 287-291.

¹⁷ *Volume Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*, București, 1977. G. Anghel, *Cetățile medievale ale Moldovei din timpul lui Ștefan cel Mare*, <<Apulum>>, XVI, 1978, pp. 239-258.

¹⁸ M. Holban, *Du caractère de l'ambassade de Guillebert de Lannoy dans le nord et le sud-est de l'Europe en 1421 et de quelques incidents de son voyage*, <<Revue des études sud-est européennes>>, V, 1967, pp. 419-434. J. Richard, *Croisés, missionnaires et voyageurs*, London, 1983, chap. XXI/pp. 63-69. J. Paviot, *La piraterie bourguignonne en Mer Noire à la moitié du XVe siècle dans Horizons marins. Itinéraires spirituels (Ve-XVIIe siècles)*, II, *Marins, navires et affaires*, Paris, 1987, pp. 203-214. A. Bryer, *Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461*, <<Bedi Kartlisa>>, XIX-XX, 1965, pp. 178-198. L. Tardy, *Relations entre la Hongrie et la Géorgie aux XIIIe-XVIIIe siècles*, <<Bedi Kartlisa>>, XXV, 1968, pp. 115-119. Id., *Il ruolo di Venezia nei rapporti persiani e georgiani dell'Ungheria dans Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*, Budapest, 1975, pp. 257-267. A. Bargelli-Severi, *Nunzio Apostolico in Oriente (1455-1457)*, <<Archivum franciscanum historicum>>, LXIX, 1976, pp. 3-22.

Le souverain de la confédération turkmène des Gens aux moutons blancs - grand-père du premier shah de la dynastie iranienne des Séfévides - avait épousé Théodora Despina, fille de Jean IV Grand-Comnène, empereur de Trébizonde, le dernier bastion byzantin, belle-soeur du noble vénitien Nicolo Crispo, apparentée aux princes de Mangop en Crimée et donc au voévode de Moldavie. Apparemment initiatrice de la politique pro-occidentale de son époux - lui-même petit-fils d'une Grand-Comnène - elle le conforta dans sa volonté de s'opposer à Mehmed II qui avait prit la ville génoise d'Amastris (la Sesamos d'Homère) sur la côte anatolienne de la Mer Noire (1460), l'émirat de Sinope des Isfendyaroglu (1461), Trébizonde (1461, après avoir vaillamment résisté en 1456), la base vénitienne de Négrepont (1470). Uzun Hassan aurait dû s'allier aux mamelouks d'Egypte - qui ne furent soumis par les Ottomans qu'en 1517 - ce qui lui aurait donné la possibilité d'utiliser les terres égypto-syriennes de la rive droite de l'Euphrate pour recevoir les renforts annoncés par l'envoyé du Sénat vénitien Caterino Zeno, propre neveu de Théodora Despina; mais cela ne se fit pas et Uzun Hassan resta seul face à Mehmed II.

En août 1473, celui-ci le vainquit près de Terdjan, sur le Haut-Euphrate et Uzun Hassan ne fut désormais plus un danger pour la Sublime Porte¹⁹. Il disparut en 1478 et Venise, en guerre avec les Turcs depuis 1463, fit la paix le 26 janvier 1479; les Hongrois - pourtant aux côtés des Moldaves depuis l'accord de Buda du 15 août 1475 - signèrent, à leur tour, en 1483, un traité de non-agression de cinq ans avec la Porte. En juillet 1484, le nouveau sultan Bazajet II, avec une armée turco-tatare, assiégea Chilia, *position clef pour toute la Moldavie, la Hongrie et les pays danubiens* selon le souverain lui-même; Chilia capitula dès le 14 juillet 1484 suivie par Cetatea Alba le 7 août 1484. Toutes deux devinrent des *raias* turques, furent rattachées au *sandjak* de Silistrie et Cetatea Alba porta désormais le nom d'Akkerman²⁰.

¹⁹ E. Janssens, *Trébizonde en Colchide*, Bruxelles, 1969, pp. 141-167. M. Kursanskis, *Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hassan*, <<Archeion Pontou>>, XXXIV, 1977-1978, p. 78 sqq. A. Bryer, *Greeks and Türkmens: The Pontic Exception*, <<Dumbarton Oaks Papers>>, XXIX, 1975, pp. 115-148. V. Minorsky, *The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages*, London, 1978, chap. XII/pp. 2-23. R. Shukurov, *The campaign of Shayk Djunayd Safawi against Trebizond (1456 AD/860 H)*, <<Byzantine and Modern Greek Studies>>, XVII, 1993, pp. 127-140.

²⁰ N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Alba par Bayezid II*, <<Südost Forschungen>>, XXIII, 1964, pp. 36-90. Id., *Kilia et Cetatea Alba à travers les documents ottomans*, <<Revue des études islamiques>>, XXXVI, 1968, pp. 215-258. Id., J. L. Bacqué-Grammont, M. Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie pontodanubienne entre 1484 et 1520*, <<Bulletin of the school of oriental and african studies>>, XLV, 1982, pp. 50-52. S. Gorovei, *La paix moldo-ottomane de 1486*, <<Revue roumaine d'histoire>>, XXI, 1982, pp. 405-421. T. Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, <<Revue roumaine d'histoire>>, 1983, pp. 225-238. Șt. Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, <<Anuarul institutului de istorie și arheologie <A. D. Xenopol>, Iași>>, XIX, 1982, pp. 201-218.

Ce fut une lourde perte politique et économique dont ne se releva jamais la Moldavie. Ne pouvant compter sur l'appui du roi de Hongrie Mathias Corvin pour reconquérir ses deux citadelles, Etienne le Grand décida alors de rendre, à Kolomyia, personnellement hommage au roi Casimir IV Jagellon de Pologne (1445-1492); ce 15 septembre 1485, la Pologne s'engagea à défendre la Moldavie *dans ses anciennes frontières telles qu'elles existaient auparavant*, c'est-à-dire avec Chilia et Cetatea Alba. Mais, tandis que les attaques turques en Moldavie se multiplièrent, le 21 mars 1489, le roi de Pologne passa avec les Turcs un arrangement par lequel il reconnaissait que Chilia et Cetatea Alba étaient des possessions ottomanes. Une nouvelle fois trahi par ses voisins hongrois et polonais, Etienne le Grand se résolut alors à se rapprocher de la Sublime Porte afin de sauver le Pays²¹. On note ainsi que la Moldavie paya, en 1492, 5000 ducats comme tribut à Bajazet II²².

Le roi Mathias Corvin de Hongrie mourut en 1490 et le roi Casimir IV Jagellon de Pologne en 1492. L'Europe Centrale et Orientale allait-elle être partagée entre les quatre fils du roi Casimir? On pouvait le croire puisque Ladislas II, roi de Bohême, devint roi de Hongrie, Jean-Albert roi de Pologne (1492-1501) et Alexandre grand-duc de Lithuanie; seul Sigismond - futur roi de Pologne de 1506 à 1548 - ne régnait pas d'où sa volonté d'être voévode de Moldavie.

Or, la Pocutie demeurait objet de litige entre la Pologne et la Moldavie. En 1411, le roi de Pologne avait promis de régler le reliquat de 1000 roubles d'argent dans les deux ans; si cela ne se réalisait pas dans ce délai, la Pocutie,

²¹ N. Beldiceanu, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe siècle*, <<Revue des études islamiques>>, XXXVII, 1969, pp. 239-266. S. Gorovei, *Autour de la paix moldo-turque de 1489*, <<Revue roumaine d'histoire>>, XIII, 1974, pp. 535-544. Id., *Moldova în «Casa Păcii» pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, <<Anuarul institutului de istorie și arheologie <A. D. Xenopol>, Iași>>, XVII, 1980, pp. 629-667

²² Sur les relations des principautés roumaines et de la Porte, et leur évolution, voir: M. Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les textes officiels de la Porte de la seconde moitié du XVIe siècle*, <<Revue des études sud-est européennes>>, XV, 1977, pp. 207-232. Id., *Le statut de la Moldavie et de la Valachie à l'égard de la Porte ottomane dans la seconde moitié du XVIe siècle*, <<Nouvelles études d'histoire>>, VI/1, 1980, pp. 237-250. Id., *Le statut des Pays roumains envers la Porte ottomane aux XVIe-XVIIIe siècles*, <<Revue roumaine d'histoire>>, XXIV, 1985, pp. 29-50. Id., V. Panaite, *Pax ottomanica et les Pays roumains*, <<Analele Universității București, Istorie>>, XXXV, 1986, pp. 11-18 et XXXVI, 1987, pp. 94-99. M. Maxim, *Teritorii românești sub administrația otomană în secolul al XVI-lea*, <<Revista de istorie>>, XXXVI, 1983, pp. 802-817 et 879-890. Id., *Din nou pe urmele vechilor tratate ale Moldovei și Țării Românești cu Poarta otomană*, <<Revista de istorie>>, XL, 1987, pp. 157-172. Șt. Ștefănescu, *Considerații cu privire la natura relațiilor româno-turce și impactul lor asupra dezvoltării istorice a celor două popoare*, <<Academia Română. Memoriile secției de științe istorice>>, ser. IV, II, 1977, pp. 113-119.

Kolomiya et Snyatin devaient alors revenir à Alexandre le Bon. N'étant toujours pas remboursé, le prince de Moldavie se résolut, en 1431, à envahir la Pocutie, mais il fut battu par les Polonais. A l'automne 1490, ce fut au tour d'Etienne le Grand - allié aux ennemis de la Pologne, le tsar Ivan III et le khan des Tatars de Crimée, Mengli Girey - d'entrer en Pocutie et même de conduire des incursions en Podolie. Les relations moldo-polonaises manquaient donc de confiance lorsqu'en 1497, Jean-Albert, roi de Pologne annonça à Etienne le Grand que l'armée polonaise se mettait en marche afin de reprendre Chilia, Cetatea Albă et Caffa aux Turcs; le 9 août 1497 Jean Albert et ses 100.000 hommes franchirent, à Mihalceni, la frontière moldave du Dniestr et abandonnèrent le chemin de Cetatea Albă pour se diriger vers Suceava, la capitale d'Etienne le Grand, qu'ils atteignirent le 27 septembre 1497. Toutefois, après trois semaines de tentatives infructueuses, Jean-Albert fut obligé de lever le siège et de repartir vers la Pologne; mais, Etienne le Grand harcela dans le nord de la Moldavie, à Codrul Cosminului, à Cernăuți (Cernowitz), les troupes polonaises qui furent finalement anéanties - fait que tous les chroniqueurs de Pologne, de Prusse, de Russie soulignèrent; le roi Jean-Albert, lui-même, n'échappa que de justesse à la capture et à la mort. La traité du 12 juillet 1499, à Hîrlău entre la Pologne et la Moldavie scella les nouveaux rapports de force - mais laissa de côté la question de la Pocutie (qui fut totalement occupée par Etienne le Grand à l'automne 1502); il n'était plus question de vassalité moldave et la principauté d'Etienne le Grand était l'égale de la Pologne de Jean-Albert et de la Hongrie de Ladislas II²³.

La Pologne allait d'ailleurs connaître, durant son siècle d'or culturel, nombre de vicissitudes et voir son territoire se rapetisser sous les coups des Moscovites, en particulier en Ukraine lithuanienne, en Volhynie, en Podolie, fief polonais après la défaite de Vitold devant les Tatars, le 12 août 1399, sur les bords de la Worskla, un affluent du Dniepr, puis conquise en 1432 - tout comme la Volhynie - par le roi de Pologne qui les transforma, toutes deux, en palatinats (1434) ce qui les plaçait sur le même plan que la Galicie ou Ruthénie rouge²⁴.

²³ L. Chițescu, *Fortificațiile Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, «Studii și materiale de muzeografie și istorie militară», VII-VIII, 1974-1975, pp. 93-117. G. Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497. Critica izvoarelor*, «Studii și materiale de istorie medie», VIII, 1975, pp. 9-60. E. Denize, *Aspecte noi cu privire la politica externă a lui Ștefan cel Mare în ultima parte a domniei (1490-1504)*, «Studii și materiale de istorie medie», XI, 1992, pp. 95-108.

²⁴ A. Gieysztor, *Histoire de Pologne*, Varsovie, 1972, p. 143. M. Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lithuanienne au nord de la Mer Noire aux XIVe-XVe siècle*, dans *Passé turco-tatar. Présent soviétique*, Etudes offertes à Alexandre Benningsen, Louvain - Paris, pp. 99-122. O. Subtelny, *Ukraine. A History*, Toronto-Buffalo-London, 1991, pp. 76-77.

Bien que plus faible que Novgorod, Souzdal ou Tver, mais size sur l'artère commerciale de la Moscova et bénéficiant d'efficaces souverains qui ne subirent pas les anciens conflits traditionnels chez les rurikides, Moscou s'affranchit peu à peu de la tutelle de la Horde d'Or; en 1380, Dimitri Donskoï avait vaincu les Tatars à Kulikovo et, en 1452, pour la première fois, un prince mongol descendant de Gengis Khan reconnu la suzeraineté russe, en l'occurrence celle de Basile II l'Aveugle (1452-1462). Avec Ivan III le Grand (1462-1505) et Basile III (1505-1533), la Russie moscovite prit son envol. Le premier étendit son pouvoir aux dépens de Novgorod (1471-1478) et de Tver (1485), mit officiellement fin à suzeraineté mongole (1480) et, après avoir épousé, en 1472, Sophie-Zoé Paléologue, nièce du dernier empereur byzantin Constantin XI, se proclama tsar, *gosudar', car' vseja Rusi* (1474) tandis que les Tatars de Crimée lâchèrent la Pologne, se rapprochèrent de Moscou et multiplièrent les razzias en Podolie, en Volhynie et en Galicie. De nombreux princes ukrainiens, vassaux de la Lithuanie, regardèrent désormais vers la Moscovie tels Fedor Belsky qui voulut, en 1481, assassiner Casimir IV Jagellon et divers seigneur de la zone de Tchernigov qui, vers 1490, abandonnèrent les Jagellons; par la paix de 1503, la Lithuanie, vaincue par la Russie sur les rives de la Vedrocha, céda une partie de la région de Smolensk, Polotsk et Tchernigov; en 1508, Michel Hlinsky, magnat ukrainien catholique d'origine tatar, se révolta contre les Polonais et les Lithuaniens et s'allia à Basile III.

L'oeuvre d'Ivan III le Grand fut poursuivie par son fils Basile III (1505-1533) qui annexa Pskov (1511) et Riazan (1517), s'immisça dans les tumultueuses successions du khanat de Khazan et qui obtint définitivement Smolensk par le traité de 1522. Ce fut également sous Basile III, dans une lettre que lui adressa Philothée en 1510, que fut énoncée la doctrine de *Moscou, troisième Rome*²⁵.

Puis vint Ivan IV le Terrible (1547-1584), le premier à se faire couronner tsar et non plus grand-prince. A compter de 1550, il entreprit une longue guerre contre les Tatars; du khanat de Khazan, sur la Moyenne Volga, soumis en 1552-1557; du khanat d'Astrakhan, sur la Basse Volga, occupé en 1554-1556; du khanat de Crimée où les armées russes pénétrèrent en 1558 - mais qui ne fut conquis qu'au XVIII-e siècle²⁶; du khanat de Sibir, au-delà de l'Oural, en Sibirie occidentale, à partir de 1582²⁷.

²⁵ N. V. Riasanovsky, *Histoire de la Russie*, Paris, 1994, pp. 117-127. W. Vodoff, *Le règne d'Ivan III: une étape dans l'histoire du titre < tsar >*, «Forschungen zur osteuropäischen Geschichte», LII, 1995, pp. 15-20. Dossier de la conquête du khanat de Khazan par Moscou dans «Slavic Review», XXVI, 1967, pp. 541-583. J. Pelenski, *Russia and Khazan. Conquest and Imperial Ideology (1438-1560)*, The Hague-Paris, 1973.

²⁶ A. W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783*, Cambridge, 1970.

²⁷ R. O. Crummey, *The Formation of Muscovy, 1304-1613*, London - New-York, 1987, pp. 143-178. N. V. Riasanovsky, *op. cit.*, pp. 159-172. F. Kämpfer, G. Stökl, *Russland an der Schwelle zur Neuzeit. Das Moskauer Zartum unter Ivan IV. Groznyj*, dans M. Hellmann (Hrsg.), *Handbuch der Geschichte Russlands*, 1/2, Stuttgart, 1989, pp. 876-901.

Devant ce danger moscovite croissant, l'union personnelle entre la Pologne et la Lithuanie fit place, le 1er juillet 1569, à Lublin, à une véritable unification, à la *Rzeczpospolita*. La Pologne, qui possédait déjà les terres ukrainiennes de Galicie et d'une partie de la Volhynie, reçut la seconde moitié de celle-ci, la Podolie, Kiev et le litoral pontique du grand-duché de Lithuanie²⁸.

Un élément nouveau - et qui allait jouer un rôle important dans la région - fit cependant son apparition, vers 1550, dans le sud-est de l'Ukraine, à la frontière polono-tatare, «au-delà des rapides», *za porohamy*, du Dniepr inférieur (d'où leur nom): les Cosaques Zaporogues dont la *Setch* («assemblée») fut fondée par un noble lithuanien, Dimitri Wisniowiecki²⁹.

Mais, plus que la menace moscovite, plus que le naissant risque cosaque, le péril turc était à craindre pour la Pologne ce qui fait qu'en 1533 - soit trois ans avant la France de François I-er - la catholique Pologne signa une *Paix perpétuelle* avec Soliman le Magnifique (1521-1566). En effet, durant la seconde moitié du XV-e siècle et le début du XVI-e siècle, l'Empire ottoman avait accru son emprise sur le sud-est européen par la chute de Constantinople (1453), de la Serbie (1459), de la Morée (1460), de la Bosnie (1463), de Belgrade (1521) et par l'écrasement des Hongrois à Mohacs (1526)³⁰.

Le fils d'Etienne le Grand, Pierre à la Barbe rare (1527-1546) tenta alors de mener une politique de balance entre la Pologne, la Sublime Porte et les Habsbourg, nouveaux venus sur la scène pontique. Cela s'avéra fort délicat et complexe à cause, d'une part, de la rivalité pour la possession du royaume de Hongrie entre Ferdinand de Habsbourg - beau-frère du roi de Hongrie Louis II tombé à Mohacs (1516-1526) et frère de Charles-Quint - et Jean Zapolya, voévode de Transylvanie et, d'autre part, de la volonté du nouveau sultan Soliman le Magnifique d'étendre l'empire ottoman jusqu'à Rome et de contrôler totalement la Mer Noire.

²⁸ J. Zmuidzinas, *Commonwealth polono-lithuanien ou l'Union de Lublin (1569)*, Paris - La Haye - New York, 1978. A. Joukovsky, *Histoire de l'Ukraine*, Paris, 1993, pp. 32-34. O. Subtelny, *op. cit.*, pp. 78-79.

²⁹ C. Lemerrier-Quellejay, *Un condottiere lithuanien du XVI-e siècle: le prince Dimitrij Visneveckij et l'origine de la Sec Zaporogue d'après les Archives ottomanes*, «Cahiers du monde russe et soviétique», X, 1969, pp. 258-279. M. Berindei, G. Veinstein, *L'empire ottoman et les Pays roumains. 1544-1545*, Paris - Cambridge, 1987, pp. 89-118. G. Veinstein, *Prélude au problème cosaque*, «Cahiers du monde russe et soviétique», XXX, 1989, pp. 329-362. C. Kumbe, *Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken*, Berlin, 1993 (= «Forschungen zur osteuropäischen Geschichte», XLIX, 1993).

³⁰ G. Székely, *La Hongrie et la domination ottomane (XVe-XVIIe siècles)*, Budapest, 1975. G. Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohacs, 1526 - Buda, 1541*, Boulder-Highland Lakes, 1989. I. Sinkovics, *Der Angriff der Osmanen im Donautal im 16. Jahrhundert und der Ausbau der Abwehr*, «Etudes historiques hongroises 1975», I, Budapest, 1975, pp. 347-378. G. Razso, *Buda, Vienna e Venezia: I problemi militari e politici del rapporto tra Europa e i turchi (1521-1532) dans Rapporti veneto-ungheresi...*, pp. 269-290.

Peu après son accession au trône, Pierre à la Barbe rare signa, le 13 décembre 1527, un traité avec la Pologne³¹, les éventuels litiges frontaliers - en fait, la question de la Pocutie, annexée par Etienne le Grand en 1490-1502 et naïvement rendue à Cracovie par son fils Bogdan III (1504-1517) dans le vain espoir d'épouser Elisabeth, soeur du roi de Pologne - devant être examinées par les *starostes* de Kamenietz et de Halicz et par les *pîrcălab* de Cernowitz et de Hotin. Mais, la situation s'envenima entre les deux pays et comme, malgré les promesses du maréchal de la cour polonaise Stanislas Chodecki lors de sa visite en Moldavie au printemps 1528, la Pologne continuait de tergiverser, en août 1530 Pierre à la Barbe rare réclama la Pocutie, puis l'occupa en décembre 1530. Il fit valoir ses droits ancestraux dans une lettre de janvier 1531 au roi de Pologne Sigismond Ier le Vieux (1506-1548), se prévalant du soutien des Turcs, des Tatars, de la Valachie, de la Transylvanie et de la Hongrie. Mais, l'envoyé polonais à Istanbul, Jean Ocieski, reçut confirmation du padishah, en avril 1531, que la Sublime Porte condamnait fermement cette action moldave.

Alors les troupes polonaises de Jean Tarnowski purent déloger de Pocutie les Moldaves après les avoir battus à Gwozdziec et à Obertyn (19 et 22 août 1531)³²; et par le traité turco-polonais de paix perpétuelle du 15 janvier 1533, l'exclusivité de la suzeraineté ottomane sur la Moldavie et la Valachie était réaffirmée et toute entreprise anti-polonaise interdite à la Principauté de Moldavie.

Profitant cependant de ce que Soliman le Magnifique entra en guerre le 11 juin 1534 contre la Perse, Pierre à la Barbe rare s'allia, secrètement, le 4 avril 1535, à Ferdinand de Habsbourg qui s'évertuait à mettre sur pied une coalition anti-ottomane³³. Puis, comme la Pologne était en conflit avec la Russie, il attaqua à nouveau la Pocutie en août 1535. Hélas pour la Moldavie, Soliman le Magnifique vainquit les Persans et revint en janvier 1536, un armistice polono-russe fut signé en février 1537 et, malgré les sollicitations de Ferdinand de Habsbourg et de Jean Zapolya, Sigismond Ier le Vieux continua de préférer ses bonnes relations avec les Ottomans et proposa même, en mai 1538, une intervention polono-turque pour chasser le voévode moldave³⁴.

³¹ V. Ciobanu, *Le relations politiques de la Moldavie avec la Pologne pendant le premier règne de Petru Rares (1527-1538)*, «Revue roumaine d'histoire», XVII, 1978, pp. 269-290. E. Denize, *Moldova lui Petru Rares între Imperiali și Otomani*, «Anuarul institutului de istorie și arheologie <A. D. Xenopol>, Iași», XXVI, 1989, pp. 235-247.

³² M. Neagoe, *Cîteva observații critice în legătură cu bătălia de la Obertyn*, «Studii și materiale de muzeografie și istorie militară», IV-V, 1971-1972, pp. 96-104.

³³ S. Simionescu, *Les relations de la Moldavie avec les Habsbourg pendant le règne de Petru Rares (1527-1538, 1541-1546)*, «Revue roumaine d'histoire», XVI, 1977, pp. 455-467. I. Corfus, *Activitatea diplomatică în jurul conflictului dintre Petru Rares și Polonia*, «Romanoslavica», X, 1964, pp. 321-338. E. Denize, *Moldova, Liga Sfântă și lupta antiotomană în anii 1538-1541*, «Anuarul institutului de istorie <A. D. Xenopol>, XXXI, 1994, pp. 195-218.

³⁴ I. Bidian, *Moldova în tratativele polono-otomane într-un document din anul 1538*, «Studii și materiale de istorie medie», VII, 1974, pp. 309-319. S. Simionescu, *Noi date despre situația internă și externă a Moldovei în anul 1538, într-un izvor inedit*, «Studii», XXV, 1972, pp. 225-240.

La naissance d'une alliance chrétienne en ce début de 1538, regroupant les Habsbourg, Venise (heurtée par les incursions ottomanes en Adriatique durant l'été 1537), la Hongrie, la Transylvanie et la Moldavie, n'y changea rien. Par la paix d'Oradea, le 24 février 1538, Ferdinand III de Habsbourg et Jean Zapolya avaient pourtant enfin trouvé un accord, la Hongrie devant être octroyée à celui-là à la mort de celui-ci - ce qui annulait le traité turco-transylvain du 27 janvier 1528; en outre, malgré la défection polonaise, la coalition anti-ottomane paracheva ses préparatifs par un armistice de dix ans établi, à Nice, le 18 juin 1538, entre la France et les Habsbourg.

Pierre à la Barbe rare refusa alors de payer le tribut à la Porte et, le 9 juillet 1538, Soliman le Magnifique quitta Istanbul avec 150.000 hommes. Pierre à la Barbe rare repoussa, à Ștefănești, les Tatars de Sahib Girey et conclut, le 9 septembre, une paix séparée avec les Polonais qui assiégeaient la forteresse de Hotin, leur abandonnant la Pocutie; il se retourna contre les armées ottomanes qui avaient pénétré en Moldavie à la fin du mois d'août, incendié Iassy le 9 septembre et atteint sa capitale Suceava, le 17 septembre. Mais, les nobles moldaves trahirent leur prince qui dut s'enfuir en Transylvanie. Soliman le Magnifique installa à sa place un autre voévode, le premier à être mis sur le trône moldave par les Turcs³⁵.

La débandade de cette < Sainte-Ligue > fut totale. En Méditerranée, la flotte chrétienne fut défaite à Preveze, le 28 septembre 1538 par le célèbre Barberousse et Venise s'empressa de proposer un armistice; le 21 octobre 1540, Jean Zapolya se soumit, annulant ainsi la disposition de la paix d'Oradea. Soliman le Magnifique eut ainsi les mains libres en Transylvanie, en Banat et en Hongrie, en Valachie et en Moldavie.

Il s'empara de Budapest (1541) et transforma la Hongrie en une simple colonie turque (*pachalik* encore appelé *beylerbeylik*), tout comme le Banat de Timișoara(1552)³⁶ tandis que la principauté de Transylvanie devint vassale de la Porte - subissant ainsi le même statut que ses deux < soeurs roumaines >, la Valachie et la Moldavie. De plus, il annexa le port valaque de Brăila³⁷, sur le Danube, la ville moldave de Tighina, sur le Dniestr - qui porta depuis le nom turc de Bender - toutes deux avec le régime de *raia*, ainsi que tout le sud de la Moldavie, entre le Dniestr et le Pruth, toute cette zone désignée par le terme de «Boudjak» ou de «Bessarabie», du nom de la dynastie valaque des Basarab qui l'avait possédée; en octobre 1538, le Boudjak, Bender, Chilia, Akkerman ainsi que Djankerman (Otchakov) constituèrent le *sandjak* d'Akkerman³⁸. Soliman le Magnifique s'offrit même le luxe de replacer Pierre à la Barbe rare sur le trône de Moldavie.

Les Moldaves, après ce premier découpage de leur pays, cherchèrent à récupérer le Boudjak confié par le padichah à ses obligés tatars d'ailleurs

rejoins, en 1568, par des Tatars Nogai venant d'entre le Don et la Volga. Or, la Hongrie n'était plus qu'un *pachalik* turc, la Valachie et la Transylvanie étaient vassales de la Porte et la Pologne - objet des attentions de la diplomatie française - n'avait point de cesse qu'elle n'englobât la Moldavie dans un royaume pontico-baltique.

Durant la seconde moitié du XVIe siècle, la France, alliée de la Sublime Porte, chercha, en effet, à parachever la prise en tenailles de l'empire des Habsbourg. Divers plans, fruit de l'immagination fertile de Catherine de Médicis et de son fils le roi Charles IX, furent lancés, mais sans succès: faire épouser, en 1566, la soeur du prince de Valachie Pierre le Jeune par l'ambassadeur de France à Istanbul pour qu'il montât sur le trône à la mort du voévode valaque; installer dans les principautés roumaines des huguenots français qui, assura-t-on aux Turcs, pratiquaient une religion proche de l'islam puisqu'ils n'avaient *dans leurs temples, ni images, ni statues et qu'ils adoraient un seul Dieu*; etc.³⁹. En 1572, disparut la dynastie des Jagellon avec Sigismond II Auguste et l'*homme fort* du royaume polonais Jean Zamoyski fut l'initiateur de l'élection du souverain par la Diète. Afin de contrecarrer une extension des Habsbourg en Europe Orientale, Catherine de Médicis présenta la candidature de son fils Henri de Valois, duc d'Anjou, frère puiné de Charles X. Pour le roi de France, la Moldavie, la Valachie et la Transylvanie devaient être rattachées à la Pologne afin de former *l'un des plus beaux royaumes du monde*.

En mai 1573, Henri de Valois fut élu roi de Pologne, puis partit à Cracovie avec quelques fidèles dont Louis de Gonzague, duc de Nevers et Martin Ruzé⁴⁰ qui devint, après son retour en France, son cinquième secrétaire

³⁹ T. Gemil, *Les relations de la Moldavie avec la Porte Ottomane pendant le premier règne de Petru Rares (1527-1538)*, «Revue roumaine d'histoire», XVII, 1978, pp. 306-312. Id., *Agresiunea otomano-tătaro-poloneză și căderea lui Petru Rares*, dans le volume *Petru Rares*, București, 1978, pp. 151-160. Id., *România și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, pp. 39-43 et 186-189. S. Simionescu, *Campania lui Soliman din 1538 în Moldova, antecedente și urmări*, «Studii și materiale de muzeografie și istorie militară», VII-VIII, 1974-75, pp. 93-117. S. Gorovei, *Petru Rares (1527-1538; 1541-1546)*, București, 1982, pp. 140-158. Șt. Ștefănescu, *Istoria medie a României*, II, București, 1992, pp. 147-154.

⁴⁰ C. Feneșan, *Un aspect méconnu de la fondation de l'eyalet de Timișoara: l'instauration des autorités ottomanes à Timișoara en 1552*, «Revue des études sud-est-européennes», XXVII, 1989, pp. 73-79.

³⁷ C. C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila*, București, 1968, pp. 34-68. A. Popescu, *Brăila otomană într-o kanunnamea de la 1570*, «Istros», VII, 1994, pp. 183-187. I. Căndea, *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995, pp. 23-24 et 167-168.

³⁸ G. Veinstein, *L'occupation ottomane d'Ocakov et le problème de la frontière lithuano-tatara (1538-1544) dans Passé turco-tatar...*, pp. 129-130.

³⁹ G. Lebel, *La France et les principautés danubiennes*, Paris, 1955, pp. 13-15.

⁴⁰ N. Iorga, *Henri de Valois, roi de Pologne et l'influence de son passage sur le trône polonais*, «Revue historique du sud-est européenne», XIII, 1936, p. 43. P. Chevallier, *Henri III*, Paris, 1985, pp. 181-231 et 263-264.

d'Etat, poste créé spécialement pour lui et surintendant des mines. Au bout de seulement quatre mois de séjour polonais, Henri de Valois s'empresse de quitter le pays, le 19 juin 1574, pour regagner Paris et monter sur le trône de Saint Louis.

L'esquisse de tentative française de constituer une Dacie roumaine liée à la Pologne disparaissait d'elle-même. La Pologne - où régnait désormais Sigismond III Vasa, neveu de Sigismond II Auguste Jagellon - installa à Iassy, en août 1595, son protégé Jérémie Movila. La Dacie naquit toutefois à nouveau - brièvement, simple et exceptionnelle pause d'une Histoire marquée par de multiples dépèchements⁴¹ - non sous l'égide polonaise avec les Movila, mais grâce au prince de Valachie Michel de Brave. Contre lui se noua une alliance entre le chancelier polonais Zamoyski, le prince de Moldavie Jérémie Movila et le prince de Transylvanie André Bathory. Le 28 octobre 1599, Michel le Brave batti les troupes transylvaines et entra, trois jours plus tard, dans Alba Iulia, là où repose Jean de Hunyade; et en mai 1600, il chassa de Moldavie Jérémie Movila. Le 27 mai 1600, Michel le Brave put s'intituler *Io Mihai Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Românești și al Ardealului și al Moldovei*⁴².

Ainsi donc l'unité roumaine, si impérieusement nécessaire, toujours précaire, toujours menacée, hier comme aujourd'hui, se concrétisait-elle en cette fin de XVIe siècle si mouvementée⁴³.

⁴¹ A. Ruzé, *La Moldova entre la Russie et la Roumanie*, Paris-Montréal, 1997.

⁴² Șt. Ștefănescu, *Istoria medie a României*, II, București, 1992, pp. 169-180.

⁴³ Șt. Ștefănescu, *Aspects de la stratégie du pouvoir dans le sud-est européen à la fin du XVIe siècle. L'analyse d'un cas: la création de la Dacie roumaine*, « Nouvelles études d'histoire », VIII, 1990, pp. 39-51.

INTERREGNUL POLON ȘI LUPTA CASEI DE AUSTRIA PENTRU HEGEMONIA CENTRAL-EUROPEANA (1572-1576)

Dr. ILEANA CĂZAN

După semnarea tratatului de pace habsburgo-otoman din 1568 pe frontul dunărean se instala acalmia. Împăratul Maximilian al II-lea găsea răgazul de a se ocupa de politica europeană, serios neglijată de la încheierea "războaielor italiene". Împărțirea posesiunilor Habsburgilor (în 1556) între ramura spaniolă și cea austriacă a familiei a făcut ca Țările de Jos să iasă de sub suzeranitatea împăratului, devenind provincii spaniole. Decalajul economic imens dintre cele mai dezvoltate provincii ale Europei vremii și Spania, diferența de mod de viață și de mentalitate, precum și prăpastia neînțelegerilor religioase au dus la izbucnirea violentului conflict din 1566, care a însângerat Țările de Jos și a condus, inevitabil, la ruperea acestora de coroana Spaniei.

Noua turnură pe care o înregistrează relațiile dintre monarhia spaniolă și supușii săi din provinciile din Occidentul Europei îl îngrijora pe Maximilian (deosebit de tolerant în problemele religioase), încă din 1566. În 1568 împăratul, în virtutea poziției sale tradiționale de întâietate între principii europeni și mai ales considerându-se conducătorul Casei de Austria, încerca medierea conflictului. În acest scop era trimis la Madrid arhiducele Carol, care sosea însă într-un moment nepotrivit, acela al deznodământului tragic al neînțelegerilor dintre Filip al II-lea și fiul său, Don Carlos, condamnat la moarte pentru trădare. Nu este de mirare că regele Spaniei se arăta reticent față de imixtiunea lui Maximilian al II-lea.

Arhiducele Carol era obligat să aștepte câteva luni până când putea înmâna regelui *Memorandumul* alcătuit de principii electori și semnat de împărat. Conținutul documentului era un protest al principilor germani împotriva măsurilor excepționale, luate de Ducele de Alba în Țările de Jos.

Rezultatul acestui demers a fost total insatisfăcător pentru Maximilian, care se vedea ignorat în ambele calități pe care și le asumase, acelea de conducător al lumii creștine și al Casei de Austria. Filip al II-lea înmâna abia în mai 1569 două scrisori arhiducelui Carol. Prima destinată principilor avea un conținut formal și evaziv, cea de-a doua trimisă împăratului era la fel de evazivă, dar cerea acestuia ca să comunice principilor ce va crede de cuviință, pentru ca aceștia să fie pe de-a-ntregul “mulțumiți și liniștiți”.¹

Problema europeană căreia i-a afectat Maximilian al II-lea întreaga sa energie a fost însă cea legată de desemnarea unui membru al familiei Habsburg ca moștenitor al tronului Poloniei. Acestui scop i-a sacrificat și lupta cu Imperiul otoman și celelalte aspecte ale politicii europene.

La sfârșitul anului 1569 ambasadorul imperial la Constantinopol, Albert de Wys, se stingea din viață, marele vizir Mehmet - pașa înștiințându-l pe împărat că de boala și moartea ambasadorului poate fi considerat răspunzător secretarul acestuia, Anselm Stöckl, un slujitor care nu era altceva decât *pedes sine caput* (deci o ființă umblătoare, fără judecată). De aceea marele vizir cerea să fie trimis grabnic un nou agent diplomatic.² În februarie 1570 era ales noul ambasador Carol Rijm, pe numele căruia beglerbeg-ul Budei elibera un salv-conduct³. Instrucțiunile cuprindeau mai ales regulile de ceremonial, existând un adevărat instructaj pe care îl făcea noului ambasador Ogier Ghiselin de Busbecq, cel care petrecuse atâția ani în Imperiul otoman și trecuse prin atâtea peripeții. Pe primul loc erau menționate darurile și tributul și acest lucru arată că în 1570 Maximilian nu își cruța banii pentru a menține bunele relații cu Poarta.⁴ *Adenda* instrucțiunilor din februarie 1570 arată clar orientarea politică a lui Maximilian și dezvăluie și câteva aspecte din practica diplomatică a timpului.

În ceea ce privește opțiunea politică a împăratului acesta încerca să se distanțeze clar de noul conflict armat veneto - otoman^x, la care aderaseră

¹ Robert Frettenstättel, *Zu den Verhandlungen Kaiser Maximilians mit Philipp II*, în “Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, 24 Bd., 1903, Innsbruck, p. 389-397.

² E. D. Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichische Staatsarchiv*, Wien, 1991, doc. nr. 606, p. 205

³ *Ibidem*, doc. nr. 604, p. 204

⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv - Wien, *Handschriften*, W. 83, Instrucțiunile către Carol Rijm din 1 februarie 1570, f. 193^v - 195^v și *Adenda* f. 206^f Haus-, Hof- und Staatsarchiv - Wien, *Handschriften*, W. 83, Instrucțiunile către Carol Rijm din 1 februarie 1570, f. 193^v - 195^v și *Adenda* f. 206^f

^x “Războiul Ciprului” - 1570 - 1573.

papalitatea și Spania, ambele mizând și pe implicarea Habsburgilor austrieci. Maximilian cerea ambasadorului să fie “cât mai puțin văzut” în compania bailului venețian, pe care ar fi fost foarte bine să-l ocolească, dacă ar fi putut⁵

Aceeași *Adendă* cuprindea instrucțiuni precise în legătură cu testamentul și bunurile rămase de la Albert de Wys. Aflăm că exista o reședință a ambasadorului imperial unde toate bunurile ce aparținuseră acestuia reveneau acum parțial noului ambasador (ceea ce răspundea nevoilor de moment), iar restul - “cărți și bani” - avea să fie trimis împăratului la Viena. În același timp, secretarul ambasadorului defunct, numitul Anselm Stöckl, urma să fie concediat, dar i se înmâna o scrisoare de recomandare. O atenție specială se acorda tălmăcilor, angajați de ambasador, în conformitate cu prevederile tratatului din 1568. Din cei doi tălmăci al lui de Wys, unul Abraham Iudeul, urma să fie pensionat de bătrânețe (pensia o plătea Trezoreria imperială), iar cel de-al doilea urma să fie testat, atât în ceea ce privea cunoștințele cât și credința sa.⁶

În iunie 1570 Carl Rijm ajungea la Constantinopol și era primit cu toate onorurile convenite ambasadorului unei puteri prietene. Risipa de daruri și prezentarea tributului, întârșiseră buna impresie făcută de Rijm sultanului, care se grăbea să transmită urările sale de prietenie împăratului.⁷

În vara aceluiași an Maximilian al II-lea se bucura de o nouă reușită diplomatică. După câțiva ani de negocieri cu principele Transilvaniei, Ioan-Sigismund, acesta semna în sfârșit un tratat de prietenie cu Casa de Austria, în termenii dorțiți de Habsburgi. La 16 august 1570 se perfectă tratatul de la Speyer prin care Ioan-Sigismund renunța *oficial* la titlul regal devenind “principe al Transilvaniei și al părților Ungariei”. Se includea clauza atât de importantă pentru Maximilian, aceea a reglementării succesiunii. În caz de desherență Transilvania revenea, ca “parte integrantă a Coroanei maghiare”, Habsburgilor, singurii deținători legali ai titlului regal.

Acest tratat, deși ratificat de ambele părți semnatare la 14 martie 1571, nu intra decât parțial în vigoare. La moartea prematură a lui Ioan-Sigismund, în primăvara lui 1571, Dieta ungară nu ținea cont de clauza succesorală. La 25 mai 1571 credincioasă jurământului făcut în 1567, prin care se angaja că dacă “prin voința Domnului atotputernic stăpânul nostru binevoitor ar muri fără să dea urmași, prin voința noastră unită... vom *alege* un principe”⁸ nobilimea

⁵ *Ibidem*, f. 206^v

⁶ *Ibidem*, f. 206^r

⁷ *Ibidem*

⁸ *Ibidem*, W - 394. Relatarea din 11 iunie 1570 a lui Carol Rijm, f. 42-43. Vezi și E. D. Petritsch, *op. cit.*, doc. nr. 619, scrisoarea sultanului Selim al II-lea din 28 iulie 157, p. 209.

maghiară își dădea votul lui Ștefan Bathory de Șimleu (Semlyo). Această alegere s-a îndreptat către persoana cea mai influentă, dar și cea mai bogată din teritoriile “de dincolo de Tisa”. Ca fost emisar a lui Ioan-Sigismund la Viena (în 1565-1566), Ștefan Bathory se pusese sub protecția Casei de Austria, în timpul campaniei sultanale din 1566.⁹ Rămânea un apropiat al Habsburgilor, cărora însă a știut să le impună, cu multă abilitate, punctul său de vedere. În 1567 scria arhiducelui Ferdinand :” turcii nu vor admite pe nimeni ca stăpân al Transilvaniei. Maiestatea sa ar avea interesul să susțină în această provincie un mediator care ar putea să-l slujească astfel încât cu timpul Transilvania să fie alipită Ungariei”¹⁰ Acest punct de vedere era îmbrățișat chiar de Maximilian al II-lea în 1571. În ciuda luptei de trei decenii pentru înglobarea Transilvaniei, în mai 1571 împăratul accepta soluția Dietei maghiare. Dornic să nu stârnească animozitatea turcilor, care puteau oricând să suspecteze o alianță a Habsburgilor austrieci cu Spania, în “războiul Ciprului”, Maximilian nu întreprindea nimic pentru a-și apăra drepturile de moștenitor în Transilvania. La aceasta contribuia și atitudinea conciliantă a la Ștefan Bathory, care adopta doar tradiționalul titlu de “voievod al Transilvaniei”, calitate în care se grăbea să presteze - în secret - și jurământ de vasalitate împăratului. În același timp trimetea darurile convenite la Poartă, unde obținea imediat investitura din partea sultanului. Ceașul Ahmat aducea un *ahd-name* prin care Selim al II-lea întărea alegerea Dietei. “Voievodului Transilvaniei, Ștefan Bathory...De mult timp țara transilvană este sub protecția mea...este una din posesiunile mele, printre celelalte...Astfel că pentru credința ta față de persoana mea și prin puterea mea îți dau țara transilvană”.¹¹

Habsburgii puși în fața unui fapt împlinit se grăbeau să trimită, chiar mai devreme decât de obicei, tributul datorat Porții, un gest ce urmărea să demonstreze că nu sunt implicați în nici o acțiune dușmănoasă otomanilor. La 21 iunie 1571 emisarul împăratului (Kaspar Minkwitz) înmâna tributul pe anul în curs. Cu toate acestea vigilanța marelui vizir nu era adormită. La 25 iunie Mehmet Söğöllü scria lui Bathory să acorde toată atenția revoltei inițiate de Gáspár Bekes, care putea fi pusă la cale de Habsburgi, mai ales că acesta era căsătorit cu o nepoată a lui Maximilian, Maria de Habsburg¹². Implicarea împăratului nu a fost însă directă și, în 1573, Bekes era obligat să fugă din Transilvania.

⁹ *Monumenta committalia*, vol. II, p. 459.

¹⁰ Haus- Hof -und Staatsarchiv-Wien, “Ungarn..” 2, fasz. 90, f. 29.

¹¹ A. Veress, *Documente Bathory*, vol. I, Cluj, 1944, doc. nr. 69.

¹² *Monumenta committalia*, vol. II, p. 459.

Victoria câștigată la Lepanto de flota creștină, condusă de Don Juan de Austria (în august 1571), îl punea pe Maximilian într-o situație delicată față de sultan. Prin toate mijloacele cerea ambasadorului său la Constantinopol să-l convingă pe sultan că nu avea nimic comun cu intervenția forțelor creștine în Mediterana (*nos eius participes facere noluimus*)¹³.

Entuziasmul nunțiului apostolic la Neapole, Cesare Brumaro, ce exulta anunțând papei Pius al VI-lea victoria lui Don Juan de Austria, renăștea speranța în reușita unei cruciade anti-otomane.¹⁴ Pentru a putea fi exploatată victoria obținută, ce marcase sfârșitul supremației maritime a flotei otomane, se considera că era nevoie și de implicarea altor forțe în confruntarea armată ce avea loc. Cei mai importanți pioni ar fi putut fi împăratul și regele Poloniei. În 1571 niciunul nu se angaja într-o asemenea luptă. Tocmai de aceea în 1572, când Sigismund al II-lea August înceta din viață, competiția pentru tronul Poloniei avea să fie arbitrată de noul papă Grigore al XIII-lea, prin prisma posibilității încheierii unei Ligi antiotomane de proporții.

*
* *
*

În noaptea de 6/7 iulie 1572 regele Poloniei Sigismund al II-lea August înceta din viață lăsând deschisă lupta pentru tron. Din cele trei căsătorii ale sale nu rămăsese nici un urmaș legitim, ultimele vlăstare în viață ale vestitei dinastii Jagiello fiind doar surorile lui Sigismund al II-lea, Catherina, căsătorită cu regele Johan al III-lea al Suediei și Ana, fată bătrână (avea 50 de ani), slabă de minte, dar deosebit de bogată, care prin grija mamei sale, Bonna Sforza, primise o mare parte din domeniile coroanei cu titlul de proprietate personală.

Primii și cei mai insistenți pretendenți la tronul Poloniei au fost Habsburgii, care, încă din timpul vieții defunctului rege, încercaseră să se prevaleze de căsătoria acestuia cu sora împăratului, pentru a desemna un Habsburg ca moștenitor al lui Sigismund al II-lea. Antipatia instinctivă, pe care o nutrea nobilimea polonă față de Casa de Austria, avea probabil rădăcini adânci în neînțetatele conflicte pentru supremație, duse în centrul Europei încă din secolul al XV-lea. De aceea situația Habsburgilor a fost de la început dificilă și faptul că papa Grigore al XIII-lea era înclinat să sprijine cauza lui Maximilian i se părea acestuia de bun augur.

¹³ E. D. Petritsch, *op. cit.*, doc. nr. 639, p. 215.

¹⁴ Haus-Hof-und Staatsarchiv-Wien, *Handschriften*, W-83, f. 224^v-226^r.

La 31 mai 1572 papa îl împuternicea pe legatul apostolic, cardinalul Commendone, să rămână în Polonia pentru a mijloci alegerea unuia dintre fiii lui Maximilian. La începutul lunii iulie secretarul papei îi scria lui Commendone să acționeze “*per giovare giuntamente al servizio di Dio et a la fede catholica in quel regno et alla grandezza di Sua Maestá Cesarea et de' figliuoli.*”¹⁵

Ce anume determinase această susținere directă de către papalitate a cauzei Habsburgilor ? Extinderea influenței Reformei în Polonia îl îngrijora pe papa Grigore al XIII-lea, ce considera Polonia ca fiind unul dintre pilonii de sprijin ai catolicismului în Europa. Tocmai de aceea acolo era nevoie de un rege catolic, iar educația arhiducelui Ernst, crescut la curtea Spaniei îl recomanda ca atare. În același timp sprijinul necondiționat dat împăratului reprezenta pentru acesta o poliță în alb pe care urma a o plăti papalității, eventual într-o implicare activă în tabăra antiotomană.

Habsburgii, pe de altă parte, ajunseseră la concluzia că lupta cu turcii era peste puterile lor de rezistență și atac, de aceea stăpânirea Poloniei apărea ca o ultimă soluție pentru a-și menține pozițiile din centrul Europei. Prezența unui rege ostil pe tronul Poloniei, care să își unească forțele cu cele otomane, ar fi însemnat sfârșitul Casei de Austria¹⁶. Obținerea tronului Poloniei era un proiect grandios și pentru un asemenea plan întrăzneaș Maximilian ar fi avut nevoie de hotărâre, forță militară și mijloace materiale suficiente.

La 20 iulie 1572 sosea la Viena secretarul lui Commendone, Antonio Maria Gratiani, care prezenta împăratului proiectul legatului apostolic. Acesta luase legătura cu nobilii din Lituania, care erau de partea Casei de Austria. Cele mai influente persoane, Mikolaj Radziwill și Jan Chodkiewicz, promiteau ajutor pentru unul dintre fiii lui Maximilian (*qu'ils demonderoient á l'Empereur un de ses fils, qu'ils eliroient d'abord Grand Duc de Lithuanie.. et qu'apres l'avoir élu, ils leveroient, s'il étoit besoin, une armée de vingt - quatre mille hommes*)¹⁷. Lituaniienii însă l-ar fi preferat pe cel de-al patrulea fiu al împăratului, arhiducele Mathias; mai cereau ca alături de cei 25.000 de călăreți lituanieni Maximilian să trimită trupe suficiente la granița Sileziei și la cea ungară, pentru ca sub presiunea armelor Seimul polon să fie mai repede convins. În felul acesta ceilalți candidați nu ar fi avut timp să-și mai pună planurile în acțiune și alegerea arhiducelui ar fi fost sigură.

¹⁵ *Nunziature di Napoli*, vol. I, (1570-1574), Roma, 1962, p. 72-74.

¹⁶ St. Gruszeski, *Walka o władze w Rzeczypospolitej Polskiej po Wygasnieciu dynastii Jagiellonow (1572-1573)*, Warszawa, 1969, p. 72.

¹⁷ H. Uebersberger, *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jh.*, Wien, 1906, p. 387-388.

Un asemenea proiect părea prea îndrăzneț lui Maximilian care se temea că fragila "uniune frățească" lituaniano-polonă, încheiată la Lublin (1569), putea fi amenințată de un război civil¹⁸. În același timp preferința sa ca arhiducele Ernst să devină rege în Polonia, avea să fie o piedică pentru succesul Casei de Austria. Deși, în timp, Maximilian a propus pe rând candidatura lui Mathias, mezinul familiei și chiar a primul născut Rudolf, de fiecare dată a revenit la preferința pentru Ernst.

Șovăiala lui Maximilian avea să ducă la o schimbare de atitudine a papei. Acesta începea să considere că împăratul era prea îngăduitor cu "ereticii" și că nu dispunea nici de mijloacele materiale necesare pentru a se impune în Polonia. Astfel, la începutul lunii septembrie 1572 Commendone primea instrucțiuni ca să ia în considerare și candidatura la tronul Poloniei a lui Henric de Valois, fratele regelui Franței, Carol al IX-lea. După masacrul din "Noaptea Sfântului Bartholomeu" (24 august 1572) curtea Franței apărea din nou, în ochii papalității, ca o apărătoare a tradiției catolice¹⁹. În ciuda asigurărilor de sprijin pe care nunțul apostolic la Viena, Dolfino, le transmitea împăratului, la 2 noiembrie 1572 Commendone era însărcinat să susțină doar candidatura lui Henric de Valois. Această poziție avea să o păstreze reprezentantul papalității până la Seimul de alegere din luna mai 1573²⁰. Nici intervențiile reprezentantului regelui Spaniei, Juan de Zuñiga, care îl recomanda călduros pe arhiducele Ernst, nici repetatele scrisori ale împăratului²¹ către papă nu l-au făcut pe Grigore al XIII-lea să își schimbe părerea, anume că Habsburgii sunt prea antipatizați în Polonia Mare pentru a câștiga alegerile, de aceea trebuia sprijinită candidatura celui mai puternic pretendent la tron, pentru ca acesta să rămână obligat papei. Deviza după care Grigore al XIII-lea s-a ghidat în toată perioada interregn-ului din Polonia a fost: "*la vera e buona strada é una sola, cioe del servitio di Dio et de la Sua Santa religione.*"²²

După modelul de atitudine politică intrat deja în obișnuința Casei de Austria, acțiunea în forță a fost abandonată în favoarea unor interminabile și complicate negocieri diplomatice.

La moartea lui Sigismund al II-lea August acțiunea ca ambasador imperial în Polonia, Johann Cyrus, abatele bisericii Sfântului Vincențiu din Breslau

¹⁸ A. M. Gratiani, *La vie du Cardinal Commendoni*, Paris, 1680, p.393

¹⁹ Almut Blues, *Die habsburgische Kandidatur für den polnischen Thron während des Ersten Interregnums in Polen, 1572/1573*, Wien, 1984, (Teză de doctorat susținută la Universitatea Viena) p.136-138.

²⁰ *Acta Nuntiaturae Galicae*, Romae, 1975, vol. 12, doc. nr. 56, p. 227.

²¹ *Ibidem*, doc. nr. 89, p. 299.

²² Haus -, Hof - und - Staatsarchiv - Wien, "Polonica", fasz. 18, f. 187, 190.

(Wroclaw). Din nefericire pentru Maximilian, după scandalul provocat de Dudith în 1567 și trădarea lui Maltzahn, se făcea o a treia alegere diplomatică nefericită. Abatele Cyrus s-a dovedit a fi o persoană perspicace, dar înclinată spre clevetiri și zvonuri, lipsită de discernământ politic. Cu o fire meschină, era mai de grabă potrivit pentru intrigi mărunte, decât pentru acțiuni diplomatice de anvergură și nu odată rapoartele sale conțin pagini întregi de minciuni, în care se pierde informația de calitate.²³ Acreditat la curtea polonă din 1569 a făcut prin simpla sa prezență, mult rău cauzei Habsburgilor.

La moartea lui Sigismund al II-lea iniția pe cont propriu, fără acordul lui Maximilian, negocieri ca Ana Jagiello, la care se ducea sub pretextul vizitei de condoleanțe, dar căreia, în realitate, îi propunea căsătoria cu arhiducele Ernst. Diferența de vârstă (Ana avea 50 de ani iar arhiducele doar 20 de ani) nu i se părea un impediment pentru că, scria el lui Maximilian, *exploratum tum, habeo posse adhuc procreare liberos*²⁴. Dornic să fie cât mai de folos împăratului, Cyrus nu a făcut decât să comită greșeli, după greșeli, periclitând întreaga misiune diplomatică a Habsburgilor în Polonia.

Încă din 1559 în Polonia existau reglementări ferme în ceea ce privea prezența ambasadurilor străine la un Seim de alegere al regelui. Pe măsură ce emisarii unor puteri străine seoseau în Polonia erau găzduiți în locuințe, de unde nu mai puteau ieși și li se interzicea orice contact cu notabilitățile politice. Se urmărea ca Seimul să aleagă regele fără influențe din afară, de aceea nici măcar negustorii poloni nu puteau călători înafara țării, până la alegerea regelui, iar episcopii nu aveau drept de vot.²⁵ Toate aceste prevederi au fost încălcate în mod grosolan de Cyrus, care, încă din iulie 1572, cerea lui Maximilian să trimită o ambasadă numeroasă, care, cu argumente și bani, să câștige de partea lui Ernst pe marii nobili poloni.²⁶

Ca urmare Polonia era practic "invadată" de emisarii Habsburgilor. Alfonso Castaldo era trimis la Ana să îi prezinte condoleanțe. În Polonia Mare acționa Bernhard von Würben, în Polonia Mică Sigismund Kurzbach, iar Johann Proskowski în sud-estul Poloniei. Înafara acestora Martin Gerstmann urma a convinge clerul să îl susțină pe arhiduce, misiune care s-a încheiat chiar cu succes, doar arhiepiscopul de Gniezno, Jakub Uschanski rămânând un dușman declarat al Habsburgilor.²⁷ Ceilalți emisari ai Habsburgilor nu

²³ A. Blues, *op. cit.*, p. 145. A. Blues, *op. cit.*, p. 145.

²⁴ *Ibidem*, p.78-79.

²⁵ Haus-, Hof-und Staatsarchiv- Wien, "Polonica", fasz.17, f. 10 (scrisoarea din 11 iulie 1572).

²⁶ H. Uebersberger, *op. cit.*, p. 374-376.

²⁷ Haus-, Hof und Staatsarchiv-Wien, "Polonica", fasz.17, f. 26 (scrisoarea din 16 iulie 1572).

avuseseră nici rangul necesar nici abilitatea de a convinge, de aceea Maximilian pregătea o ambasadă extraordinară care să prezinte candidatura Casei de Austria la tronul Poloniei. Membrii acestei misiuni, numiți la 2 august 1572 erau Wilhelm von Rosenberg din Krumau (Vilem z Rozmberg Český Krumlov), trezorerul regatului Boemiei și Vratislav Freiherr von Pernstein (Pernstejn), marele cancelar al Boemiei. Instrucțiunile înmânate celor doi vizau acțiunile diplomatice pe care aceștia urmau să le întreprindă pe lângă prințesa Ana Jagiello și pe lângă Seim, cărora urmau să le argumenteze avantajele alegerii unui fiu al împăratului ca rege, deoarece întreaga Casă de Austria urma să ajute “republica nobiliară”, pastrându-se astfel “în veci” prietenia și buna vecinătate dintre cele două state. Există chiar varianta ca, în cazul în care Ernst nu era privit cu simpatie, să fie propusă candidatura celui de al treilea sau al patrulea fiu al lui Maximilian. Pentru a se evita separarea Lituaniei de Polonia Maximilian insista ca unul din fiii săi să fie ales în *ambele* state, chiar dacă în Lituania candidatura Habsburgilor era preferată, iar în Polonia nu era prea agreată. În caz extrem se putea recurge și la alegerea doar în Lituania, dacă aceasta dorea să aibă un principe propriu.²⁸

Argumentele în favoarea candidaturii lui Ernst erau următoarele: privilegiile nobilimii poloneze nu aveau să aibă de suferit, în cazul unor războaie cu moscoviții, tătarii sau turcii, Casa de Austria ar fi sprijinit Polonia, în problemele religioase noul rege urma să fie nepărtinitor; nici comerțul nu ar fi fost uitat, obținându-se condiții mai bune de acces pe piețele Occidentului; în cele din urmă, mai ales în fața Anei Jagiello, nu trebuia uitat să se amintească înrudirea dintre cele două familii, bunica lui Ernst fiind ea însăși o Jagiello, verișoară primară a defunctului rege Sigismund al II-lea. Se mai punea accent pe vârsta tânără a arhiducelui, care cu ușurință ar fi putut învăța limba polonă, făcându-se chiar caz de cunoștințele sale de limbă cehă (care erau oricum destul de modeste). În ceea ce privea căsătoria cu Ana Jagiello, Maximilian cerea să nu se ia în discuție problema căsătoriei, dacă era posibil să obțină tronul, fără această obligație :(*sit quae absque matrimonio voti nostri obtinendi spes sit.*)²⁹

Pe lângă ambasadorul oficial, Johann Cyrus și membrii misiunii diplomatice extraordinare, Rosenberg și Pernstein în Polonia, au fost trimiși, în toamna anului 1572 și alți emisari ai Casei de Austria. Intre aceștia Andreas Dudith revenea cu speranța că și-ar putea servi mai bine decât prima dată

²⁸ A. Blues, *op. cit.*, p. 62-65.

²⁹ Haus- Hof-und Staatsarchiv-Wien, “*Polonica*”, fasz. 17, f. 34 și urm. (instrucțiunea din 11 septembrie 1572).

stăpânul. Părăsind cinul ecleziastic, Dudith se căsătorea, nu odată, ci de două ori cu nobile polone. Cea de-a doua soție făcea parte dintr-una din cele mai bogate și influente familii din Polonia. Era văduva lui Jan Tarnowski și sora lui Piotr Zborowski. Dudith a sperat că relația de înrudire existentă îi va aduce voturile decisive ale familiei Zborowski. Rezultatul demersurilor sale a fost exact contrar celui scontat. Frații Sofiei Zborowska s-au considerat jigniți de căsătoria făcută de sora lor cu o persoană alungată din cinul ecleziastic pentru abatere de la morală. De aceea însăși calitatea de ambasador i-a fost negată lui Dudith, care era obligat, ca înaintea Seimului de alegere, să se închidă în casă pentru a evita o agreasiune publică asupra sa³⁰.

Ultimul membru marcant al misiunilor diplomatice întreprinse de Habsburgi în Polonia între 1572-1573 a fost Georg Proskowski, care își începuse cariera diplomatică de la cele mai modeste trepte, ajungând în 1571 palatinul tinerilor arhiduci și membru permanent al ambasadei imperiale în Polonia.

Această misiune diplomatică numeroasă, urmată de o suită pe măsură, pornea la sfârșitul verii anului 1572 spre Polonia, ajungând la 26 august la Cracovia. Intenția diplomaților era aceea de a o vizita pe Ana Jagiello și apoi de a se îndrepta către adunarea nobiliară ce urma a avea loc la Knjszyn. O asemenea tentativă contravenea flagrant dispozițiilor adoptate de Seim cu privire la prezența ambasadurilor străine în Polonia în perioada interregn-ului. Ca urmare lui Cyrus i s-a pus în vedere ca diplomații imperiali să părăsescă Polonia în scurt timp, altfel riscau să fie arestați. Ambasadorul Casei de Austria nu a luat în serios avertismentul și misiunea imperială s-a deplasat de la Cracovia la Sandomierz, unde Piotr Zborowski îi aresta pe toți diplomații, la 12 septembrie 1572³¹. După proteste și schimburi de scrisori, în care Maximilian făcea apel la statutul de inviolabilitate al ambasadurilor, iar nobilii poloni acuzau Casa de Austria că intenționase să facă o propagandă ilegală, la 24 octombrie 1572 se ajungea la compromis. Rosemberg și Perstein erau recunoscuți drept reprezentanți ai Casei de Austria pentru Seimul de alegere și li se desemna ca domiciliu localitatea Urzedow, unde urmau a rămâne izolați până în momentul alegerilor. Cyrus și Castaldo puteau să se întoarcă în țară împreună cu Gerstmann și ceilalți diplomați. La insistențele împăratului, Gerstmann a rămas acreditat ca secretar al ambasadei. Cei trei membri recunoscuți de poloni soseau la Urzedow la 1 decembrie 1572, unde rămâneau până în martie 1573³².

³⁰ H. Uebersberger, *op. cit.*, p. 424-426.

³¹ Haus- Hof-und Staatsarchiv - Wien, "Polonica", fasz. 18, f. 322'

³² A. Blues, *op. cit.*, p. 87-90.

Singurul care nu a înțeles să se supună hotărârilor Seimului, a fost Johann Cyrus provocând noi neajunsuri Casei de Austria, al cărei candidat începea să fie confundat cu recalitrantul și insistentul abate din Breslau. Astfel, la 30 ianuarie 1573 Cyrus se afla încă în Polonia, unde oamenii castelanului din Gdansk - Jan Kostka - îl arestau, închizându-l în fortăreața de la Marienburg³³. Acesta nu numai că nu a fost eliberat la cererea împăratului, dar i-au fost confiscate toate scrisorile pe care le avea asupra sa, demonstrându-se clar că prezența sa în Polonia nu avea alt scop decât acela de a face propagandă în favoarea arhiducelui Ernst.

În anul premergător alegerii regelui Poloniei, Habsburgii au întreținut o rețea destul de vastă de agenți secreți care, din Prusia, din Silezia și mai ales din Polonia, informau ritmic despre evoluția opiniei nobilimii față de candidatura Casei de Austria. Majoritatea agenților dinafara granițelor "republicii nobiliare" erau negustori care veneau mereu în contact cu realitățile societății polone.

Din Gdansk (Danzig) îl informau cu regularitate pe împărat negustorii Lorenz Fenzl, Konstantin Ferber și Georg Kleefeld³⁴.

Din Silezia numeroși nobili scriau împăratului despre evenimentele din Polonia. Între aceștia amintim pe Jakob Schachmann, a cărui corespondență numără cel puțin 10 scrisori, trimise din ianuarie până în aprilie 1573. Alt nobil Matthus von Logau a făcut serviciul de "căsuță poștală", prin intermediul său fiind retransmise împăratului rapoartele trimise din Polonia³⁵.

Între susținătorii Casei de Austria în Polonia au existat partizani din umbră și susținătorii care și-au manifestat public preferințele politice. Din prima categorie fac parte și cei care au desfășurat o activitate "subterană", adunând informații și redactând rapoarte pe care le trimeteau regulat lui Maximilian al II-lea. Între acești agenți secreți din Polonia s-au numărat: Maciej Poley (secretarul lui Stalislaw Gorka), Lukasz Podoski, canonic din Cracovia, Bogusz Korecki, voievodul Woljniei, Mikolaj Maciekowski, voievodul de Lublin. Alături de aceștia ar trebui amintiți și doi clerici, Piotr Myszkowski - episcop de Plock - și Adam Konarski, episcop de Posen, care au întreținut legături strânse cu emisarii Casei de Austria în toată perioada interregnumului. Activitatea celor doi nu s-a restrâns doar la culegerea de informații. Ei au fost susținători activi ai candidaturii arhiducelui Ernst în

³³ Haus- Hof-und-Staatsarchiv-Wien, "Polonica", fasz. 19, f. 31r

³⁴ Haus- Hof-und Staatsarchiv-Wien, "Ungarn..", fasz. 101, f. 1 (scrisoarea lui Fenzl din 1 februarie 1573 anunța arestarea lui Cyrus).

³⁵ *Ibidem*, "Polonica", fasz. 19, f. 128, fasz. 20, f. 21.

Seimul de alegere din aprilie - mai 1573. Episcopul de Posen a pledat în mod oficial cauza lui Ernst, printr-un discurs înflăcărat, prin care s-a străduit să scoată în evidență toate avantajele posibile ce ar fi decurs din acordarea voturilor arhiducelui Ernst³⁶.

Toată activitatea diplomatică a Casei de Austria atât de asiduă și, în același timp, atât de supărătoare pentru poloni, a avut ca scop obținerea voturilor celor mai importante persoane din Lituania și Polonia. S-a arătat deja că Mikolaj Radziwill fusese câștigat de partea austriecilor, pentru că acesta se îngrijea de păstrarea autonomiei Lituaniei, căreia Habsburgii îi promiteau realipirea provinciilor recent desprinse, Wolynia, Podolia și orașul Kiev. Lituanienii, prin persoana lui Radziwill, mai cereau păstrarea privilegiilor nobilimii laice și ecleziastice; "reformarea" Uniunii de la Lublin, în favoarea Lituaniei; trasarea unei granițe ferme între cele două țări "surori"; promovarea în funcții - pentru Lituania - doar a celor născuți în această țară.³⁷

Un alt nobil ce a trecut de partea Habsburgilor a fost și Jan Hieronimowicz Chodkiewski care, ca administrator al Livoniei, era una dintre cele mai importante persoane din stat. După mai multe contacte și negocieri Chodkiewski accepta să sprijine cauza Habsburgilor. Pentru aceasta i se promiteau 150.000 de guldeni, titlul de duce și primirea în "Ordinul Lânii de Aur", una dintre cele mai râvnite distincții ale epocii. Poziția sa nu a fost însă fermă și neîncrezător în posibilitățile Casei de Austria de a-și duce până la capăt promisiunile, Chodkiewski se lăsa în cele din urmă convins de agenții francezi.³⁸

Între partizanii de moment ai Casei de Austria s-a numărat și Albert Laski, considerat de istoricul Almut Blues drept cel "mai lipsit de scrupule polon al acelei epoci".³⁹ Poziția sa a fost aceea a jocului dublu și nu este de mirare că Habsburgii au avut mult de pierdut din faptul că, la un moment dat, au contat pe sprijinul voievodului de Sieradz. Datorită ajutorului dat de Laski cauzei Habsburgilor în anii '60 ai secolului XVI, mai ales cu ocazia obținerii tronului Moldovei pentru Despot, împăratul a crezut în rapoartele trimise din Polonia în care i se spunea "*Lascum...omnibus nervis totiusque viribus pro Caesarea Maiestate vostra contendere*".⁴⁰

Imediat după moartea lui Sigismund al II-lea, Albert Laski scria personal lui Maximilian pentru a-l asigura de tot ajutorul său. Acest demers nu îl împiedica să intre în contact cu diplomații francezi, în toamna anului 1572,⁴¹

³⁶ A. Blues, *op. cit.*, p. 51-55.

³⁷ Haus- Hof-und Staatsarchiv - Wien, "Polonica", fasz. 17, f. 101' Haus- Hof-und Staatsarchiv - Wien, "Polonica", fasz. 17, f. 101'.

³⁸ *Ibidem*, fasz. 19, f. 178, 121, 257; vezi și H. Roos, *Der Adel der polnischen Republik in vorrevolutionären Europa*, în vol. *Der Adel vor der Revolution*, Göttingen, 1971, p. 53.

³⁹ A. Blues, *op. cit.*, p. 58.

⁴⁰ Haus- Hof-und Staatsarchiv - Wien, "Ungarn.." fasz. 97. (februarie 1571), f. 30'.

⁴¹ *Ibidem*, "Polonica", fasz. 18, f. 181'.

nobilul polon promițând sprijinul său pentru Henric de Valois. Aceste manevre nu scăpau agenților imperiali, dar Maximilian considera votul lui Laski atât de important încât nu renunța la captarea bunăvoinței acestui abil personaj. Mergea până acolo încât îi scria personal promițându-i o recompensă pe măsura serviciului pe care voievodul de Sieradz avea să-l facă Habsburgilor (*nihilo minore munificentiam ac gratitudinem a nobis quam a quoquam alio expectandum esse*).⁴² Toate aceste eforturi rămâneau fără rezultat, deoarece Laski, dotat cu un ascuțit simț al realității politice, își dădea seama de lipsa șanselor pentru arhiducele Ernst. În fața unor promisiuni mărinimoase venite din partea Casei de Austria și din partea francezilor Laski alegea partida care îi satisfăcea un vis de mărire politică, urmărit de mulți ani. Lealitatea lui Laski a fost cumpărată în 1572 cu promisiunea că avea să devină domnul Moldovei. În timp ce Maximilian îi oferea "Ordinul Lânii de Aur", palatinatul de Lublin și comitatul Zips, plus o mare sumă de bani, francezii puneau drept miză Moldova și 150.000 de scuzi.⁴³ Este interesant de subliniat faptul că tronul Moldovei devenea o monedă de schimb esențială în alegerile din Polonia. Lupta pentru supremația centro-răsăriteană era legată - și de această dată - de poziția politică a țărilor române. Dacă Habsburgii ar mai fi putut influența decizia politică în afara arcului carpatic ar fi avut șansa de a ocupa și tronul Poloniei. Contracandidații lor francezii, mizând pe prietenia sultanului, se încumetau să ofere tronul Moldovei lui Laski, iar acesta considera propunerea ca fiind suficient de serioasă pentru a fi luată în considerație.

În luna aprilie 1573 Laski era definitiv pierdut pentru cauza Casei de Austria și Maximilian își exprima regretul că făcuse atâtea demersuri fără rezultat și îngrijorarea pentru viitoarele alegerii.⁴⁴

O ultimă persoană influentă al cărei vot urmau a-l obține ambasadorii a fost Piotr Zborowski, care însă a rămas de neclintit în atitudinea sa de ostilitate față de Habsburgi. Familia Zborowski, care deținea voievodatul (palatinatul) de Sandomierz nu refuzase negocierile cu emisarii lui Maximilian, dar nici nu acceptase vreuna din ofertele Habsburgilor (100.000 de guldeni; funcții de mare răspundere în viitor; căsătorii bogate (*opulenta matrimonia*) pentru copiii acestei familii oriunde în Imperiu⁴⁵. Fermi pe poziția lor, frații Zborowski, susțineau cu multă asiduitate, la Seimul din aprilie - mai 1573, candidatura lui Henric de Valois.

⁴² *Ibidem*, f. 74^r.

⁴³ A. Blues, *op. cit.*, p. 61.

⁴⁴ Haus- Hof-und Staatsarchiv-Wien, "Polonica", fasz. 20, f. 66^v (scrisoarea către Pernstein din 28 aprilie 1573).

⁴⁵ *Ibidem*, f. 52^v.

Pe lângă candidatura arhiducelui Ernst în luptă pentru tronul Poloniei s-au înscris și alți contra-candidați.

Între cei care vâneau doar îmbunătățirea unei situații politice sau materiale precare pot fi amintiți: Johann al III-lea, regele Suediei (căsătorit cu sora lui Sigismund al II-lea), ducele Prusiei - Albert Friedrich - și descendenții dinastiei Piast, între care îl regăsim pe atotputernicii nobili Zborowski, pe Albert Laski și pe Mikolaj Mielecki. Acești contra-candidați nu au reprezentat un pericol real pentru Casa de Austria, pentru că din diferite motive nu erau agreați de Seimul polon, care nu își putea uni eforturile nici măcar pentru a cădea de acord asupra unui candidat propriu, cum erau descendenții Piastilor.

Singurii competitori cu șanse de reușită rămâneau țareviciul Feodor, arhiducele Ernst și Henri de Valois.

Negocierile pentru a aduce în Polonia un descendent al țărilor începeau încă din 1569 și erau inițiate tot de partida lituaniană, care rămăsese în mare parte ortodoxă.⁴⁶

Seimul întrunit la Rudniki în octombrie 1572 hotărâ să trimită în Rusia, pentru negocieri în scopul candidaturii la tron, o ambasadă proprie, care să prezinte doleanțele lituanienilor. Astfel în decembrie 1572 pleca de la Wilno Michael Haraburda, care urma să propună țarului Ivan al IV-lea ca fiul său Feodor să fie ales rege. Condițiile impuse erau următoarele: Rusia să respecte pacea în teritoriile polono-lituaniene, să retrocedeze pozițiile recent cucerite și țareviciul Feodor să se convertească la catolicism.⁴⁷ Pentru gândirea politică a lui Ivan al IV-lea condițiile au fost de neacceptat, deoarece un țar "singur stăpânitor" și "uns prin mila lui Dumnezeu" nu putea să participe la un Seim de alegere pentru tronul Poloniei.

În aceste condiții singurul contra - candidat redutabil rămânea, în fața arhiducelui Ernst, Henric de Valois, pe care fratele său, regele Carol al IX-lea al Franței, dorea să-l vadă cât mai curând îndepărtat din țară.

Ideea unui rege adus din Franța mai fusese pusă în discuție și de marele vizir, Mehmet - Sököllü, care dorea prin orice mijloace să slăbească puterea împăratului.

Astfel în iarna anului 1571/1572 Jan Krasowski pleca în Franța pentru a aduce această ofertă lui Henric de Valois. În mai 1572 ambasadorii Jean de Balagny și Choisin erau trimiși în Polonia, lor alăturându-li-se în august 1572, redutabilul diplomat Jean Monluc. De la început tratamentul acestor ambasadori a fost diferit față de cel aplicat emisarilor Habsburgilor, dar trebuie

⁴⁶ *Ibidem*, fasz. 17, f. 16 (scrisoarea lui Cyrus către Maximilian, 4 septembrie 1572).

⁴⁷ H. Uebersberger, *op. cit.*, p. 403.

subliniat faptul că succesul diplomatic și politic înregistrat de Franța s-a datorat, în bună parte, personalității marcante a lui Jean Monluc, ce a știut să menajeze susceptibilitățile nobilimii polone și să pledeze, ca nimeni altul, cauza franceză. Deși excesele religioase din Franța, ce se terminaseră cu sângeroasa “Noapte a Sfântului Batholomeu” îngrijorau păturile reformate ale nobilimii și orășenimii din Polonia, Monluc a știut să îi convingă pe toți cei temători că libertatea religioasă avea să fie respectată și că niciodată un asemenea eveniment nu s-ar putea întâmpla în “republica nobiliară”.⁴⁸ Programul de guvernare adus de ambasadorul francez era atât de clar și de succint și atingea toate punctele vitale ale unei viitoare alegeri pentru tronul Poloniei, încât nu este de mirare că a fost imediat îmbrățișat de majoritatea nobililor. Principalele puncte dezbăteau următoarele probleme:

1. candidatul francez era tânăr, dar la o vârstă la care își putea exercita competența în toate domeniile vieții publice ;

2. era bun catolic dar recunoștea fără reticențe atât cultele reformate cât și pe ortodocși ;

3. era un rege ce nu ar fi adus în Polonia obiceiuri “barbare necunoscute” (aluzie la o posibilă alegere a țaraviciului Feodor);

4. era un prinț care aducea cu sine prietenia Turciei (de data aceasta aluzia era la conflictul habsburg-otoman);

5. era un prinț bogat care nu venea în Polonia pentru a-și rotunji averea personală (cum ar fi fost cazul ducelui Prusiei sau al regelui Suediei);

6. era un prinț dintr-o țară care nu se învecina cu Polonia, de aceea pericolul imixtiunii unei alte puteri în treburile publice ale “republicii nobiliare” erau excluse (Din nou se făcea referire la toți ceilalți contracandidați: Habsburgi, moscoviți, prusaci sau suedezi).⁴⁹

Pe lângă minuțiozitatea și claritatea programului de guvernare redactat de Monluc trebuie să menționăm că acesta a *tipărit* în sute de exemplare textul menționat, organizând o *campanie electorală*, în cel mai modern înțeles al cuvântului. În cele din urmă în Seimul de alegere, Monluc a avut șansa, deloc întâmplătoare, de a lua cuvântul a doua zi după ambasadorul austriac. Procurându-și textul prezentat de acesta, Monluc a avut energia ca în noaptea ce a precedat apariția sa în public să redacteze un discurs, care în foarte puține pagini, combătea, punct cu punct oferta Habsburgilor⁵⁰ neuitând să amintească glorioasele timpuri în care un alt rege de sorginte franceză, Ludovic de Anjou,

⁴⁸ Haus- Hof-und-Staatsarchiv - Wien, “Polonica”, fasz. 17, f. 52^r.

⁴⁹ Textul francez redat de A. Blues, *op. cit.*, p. 26-27.

⁵⁰ Haus- Hof-und- Staatsarchiv - Wien, “Polonica”, fasz. 19, f. 105^r.

gubernase Ungaria și Polonia, spre prosperitatea ambelor state. Putem, deci, considera că victoria lui Henric de Valois în alegerile din aprilie - mai 1573 s-a datorat în primul rând ambasadorului, Jean de Monluc.

Evident un eveniment central-european de mare importanță cum era alegerea regelui Poloniei nu putea să rămână neobservat la Constantinopol. Otomanii erau direct interesați de evoluția politică a "republicii nobiliare", deoarece alegerea arhiducelui Ernst și imixtiunea Habsburgilor într-un spațiu geo-politic, unde se manifestase până la acea dată o atitudine binevoitoare față de Poartă, putea să răstoarne definitiv echilibrul de forțe la Dunărea de Jos și în bazinul pontic, evident în defavoarea Imperiului otoman. Mai mult, inclusiv țările române ar fi scăpat, în cel mai scurt timp, de sub dominația sultanului, devenind un posibil pilon de sprijin pentru Casa de Austria la gurile Dunării. Din toate aceste motive Habsburgii cereau ambasadorului imperial Carol Rijm să informeze cu promptitudine despre orice schimbare de atitudine la Constantinopol și despre măsurile luate de sultan pentru a contracara prezența Casei de Austria în Polonia.

Moartea lui Sigismund al II-lea era anunțată la Constantinopol la 6 august 1572. La aceeași dată otomanii aflau că unul din fiii împăratului candidează pentru tron și marele vizir dădea un răspuns care îl încuraja pe ambasadorul imperial: "să aleagă pe cine vor, căci sultanului îi sunt de ajuns regatele sale".⁵¹ Cu toate acestea emisarii împăratului în Polonia observau că Imperiul otoman încuraja prin toate mijloacele respingerea arhiducelui Ernst. La 6 septembrie 1572 Alphonso Castaldo scria lui Maximilia: *Il turco non cessa in tutti li modi e con minaccia et con proferte di far si che ogn'altro sia electo re che il figliolo di Vostra Maesta*.⁵²

Măsurile luate de marele vizir pentru a preîntâmpina orice surpriză neplăcută nu întârziiau. La 12 noiembrie 1572 emisarul Senatului polon sosit la Constantinopol, Marcian Bronowski, i se puna în vedere că tătarii aveau să invadeze Polonia în cazul în care Seimul ar alege ca rege unul din candidații ostili Imperiului otoman.⁵³

Paralel cu tatonările întreprinse la Poartă de nobilimea polonă începeau și negocierile ambasadorilor francezi, care încercau să obțină asentimentul sultanului pentru Henric de Valois. Ambasadorul François de Noailles cerea sultanului să intervină în Polonia, în Moldova și în Țara Românească, pentru ca Henric să fie sigur că avea să fie ales⁵⁴. Interesant de remarcat că nu numai

⁵¹ Hurmuzaki, II, p. 636.

⁵² Haus- Hof-und-Staatsarchiv - Wien, "Ungarn.." fasz. 99 (august-octombrie 1572) f. 10'.

⁵³ *Ibidem*, "Turcica", fasz. 29, f. 30^{rv}, 55^{rv} Hurmuzaki, II, p. 645.

⁵⁴ E. H. de Noailles, *Henri de Valois et la Pologne en 1572*, Paris, 1867, vol. III, p. 323.

Habsburgii dar și francezii erau conștienți că prietenia sau ostilitatea țărilor române era un factor decisiv în lupta pentru supremația politică în Europa centro-răsăriteană.

Propunerea francezilor nu a fost, însă, întâmpinată cu bucurie la Poartă. Dimpotrivă sultanul îi prețuia pe francezi ca aliați în rivalitatea cu Habsburgii, dar nu înțelegea să le ofere Europa de Est ca avanpost politic, de unde aceștia să își reorienteze direcțiile de atac, eventual și spre Marea Neagră și Imperiul otoman. De aceea în ianuarie 1573 sultanul spunea ambasadorului francez la Constantinopol că orice tentativă a lui Henric de Valois de a ocupa tronul Poloniei punea “în pericol prietenia care există între sultan și Maiestatea sa /regele Franței/, fiindcă întotdeauna învecinarea aduce motive de neînțelegere..”⁵⁵.

În primăvara anului 1573, când Poarta încheiase pacea cu Venetia iar moscoviții amenințau să câștige teren în Polonia, datorită ultimelor succese înregistrate pe frontul din Livonia, sultanul se hotărâ să intervină direct în alegerile din Polonia, recomandând clar ca viitorul rege să fie ales dintre nobilii autohtoni și propunea pe Jakub Uchanski, Jan Firley sau Jerzy Jazłowiecki.⁵⁶

Negocierile francezilor la Poartă înaintau greu, mai ales că primele neînțelegeri ale viitoarei vecinătăți își și făceau apariția. Astfel Carol Rijn relatează împăratului că ambasadorul francez a făcut marelui vizir o propunere hilară (*risa postulatio*) prin care cerea ca Moldova să fie cedată Poloniei. Inclusiv Mehmed Söğöllü se arătase indignat de o asemenea cerere.⁵⁷

Ambasadorul imperial la Constantinopol scria sultanului la 12 aprilie 1573 că în capitala Imperiului otoman alegerea regelui Poloniei este urmărită cu mare nerăbdare. Sultanul aștepta, cu armata deja mobilizată, să vadă dacă dorințele sale fuseseră respectate de către Seimul polon, iar tătarii lui Devlet Ghiraj erau gata să intervină oricând în cazul în care Habsburgii ar fi câștigat alegerile.

Deși partida Piaștilor nu a avut nici o șansă de a-și impune vreun candidat, alegerea lui Henric de Valois nu l-a nemulțumit pe sultan, care recunoștea pe noul rege. Oricum presiunea otomană, deși “pasivă” a fost resimțită de către nobilimea polonă, care a preferat să voteze pentru un rege “prieteni” al Imperiului otoman.

Lucrările Seimului de alegere se deschideau la Varșovia la începutul lunii aprilie 1573. Deși erau așteptați 200.000 de participanți, datorită vremii nefavorabile, nu soseau decât 40.000 de persoane. Președintele adunării a fost

⁵⁵ Haus- Hof-und-Staatsarchiv - Wien, “Ungarn..”, fasz. 101, f. 40’.

⁵⁶ *Ibidem*, “Turcica”, fasz. 29, f. 26’.

⁵⁷ Hurmuzaki, *Documente*, II, p. 662.

ales starostele din Radziejow, Rafal Leszczynski, care avea să conducă procedura de alegere a viitorului rege.⁵⁸ Se hotăra ca fiecare ambasador al candidaților străini să își expună propunerile verbal și în scris, pentru a fi luate în considerație în adunările locale ce urmau a avea loc. La 8 aprilie se deschidea seria discursurilor: legatului papal Commendone, îi urma ambasadorul imperial (la 9 aprilie) și cel francez (la 10 aprilie). După aceea luau cuvântul oratorii celorlalți candidați, iar scrisorile sultanului și ale marelui vizir erau prezentate în Seim de un emisar al lui Ioan-Vodă, domnul Moldovei.⁵⁹ La 21 aprilie se încheia prima parte a lucrărilor. Urma faza discutării, în cadrul unor adunări locale, a propunerilor care fuseseră făcute publice. La 5 mai se vota în fiecare voievodat, iar la 8 mai între orele 13 și 23 se desfășura votul preliminar, care lăsa în cursă doar 3 candidați (arhiducele Ernst, Henric de Valois și Johann al III-lea al Suediei). Pentru fiecare din cei trei lua cuvântul un senator, pentru a le pleda cauza. La 9 mai 1573 votul final îl declara pe Henric de Valois rege al Poloniei.

Pierderea tronului Poloniei îi mână pe Habsburgi, dar nu îi mira, deoarece erau conștienți de ostilitatea cu care mulți nobili priviseră candidatura lui Ernst. Maximilian a avut însă abilitatea diplomatică de a nu-și arăta în public nemulțumirea. El permitea ca suita, ce avea să îl însoțească pe Henric, să treacă prin Imperiu, deși avea grijă ca Dieta imperială întrunită la Frankfurt să limiteze numărul de persoane ce puteau să-l urmeze pe noul rege spre Polonia.

Sultanul se arăta mulțumit de situația politică creată, considerând că Habsburgii nu mai erau un pericol pentru țările române, care astfel ar fi putut părăsi sfera sa de influență politică. Mai mult, pentru a evita orice tulburări, Selim al II-lea "lua sub protecția sa personală" regatul polon, până la sosirea regelui.⁶⁰

Intr-adevăr călătoria lui Henric de Valois a durat mai multe luni. Andrea Dudith, care, din septembrie 1573, rămăsese singurul ambasador imperial în Polonia, informa plin de speranță că există posibilitatea ca "regele ales" să fie grav bolnav; în felul acesta "Dumnezeu poate că avea să repare nedreptatea făcută"; evident Dudith făcea aluzie la eventuala moarte a regelui. Henric de Valois ajungea la Cracovia abia la 17 februarie 1574 și era încoronat la 21 februarie. Inmormântarea lui Sigismund al II-lea avea loc în aceeași lună, la 10 februarie, tot la Cracovia în prezența Anei Jagiello, care revenea brusc în atenția cercurilor politice.⁶¹

⁵⁸ Haus- Hof-und-Staatsarchiv - Wien, "Turcica", fasz. 29, f. 140^v.

⁵⁹ Al. Blues, *op. cit.*, p. 22-23.

⁶⁰ H. Uebersberger, *op. cit.*, p. 396.

⁶¹ Haus- Hof-und Staatsarchiv - Wien, "Ungarn.", fasz. 103 (ianuarie - martie 1573), f. 16-17.

Același Andrea Dudith informa pe Maximilian al II-lea că situația în Polonia era departe de a-l entuziasma pe tânărul rege. Sub conducerea palatinului Cracoviei, nobilimea polonă se răsculase împotriva regelui pe care tocmai îl alesese. Partida “evanghelică” și cea catolică amenințau să declanșeze un adevărat război civil, iar Henric de Valois era departe de a fi o personalitate puternică, capabilă să conducă țara. Dimpotrivă Dudith îl considera o fire slabă, timidă, fără voință, și mai adăuga că și educația îi fusese serios neglijată (*in Gallia educatus pene est*)⁶². La 22 martie ambasadorul revenea cu noi informații din care reieșea că toți sunt nemulțumiți de rege, ce pare a “fi mut și surd” pentru că nu înțelege nimic din ce i se spune și nici nu se poate face înțeles fără tâlmaci, toți cei din anturajul lui prezentând niște figuri efeminate, care nu au întârziat să nască numeroase pamflete la curtea polonă.⁶³ Nici proiectul de căsătorie cu Ana Jagiello nu-l entuziasmase pe tânărul rege, iar nobilimea polonă era în căutarea unui soț pentru ultima descendentă a dinastiei Jagiello și acesta ar fi putut fi, după părerea lui Dudith, unul dintre fiii lui Maximilian al II-lea.

Toate aceste complicații îl făceau pe Henric să primească știrea morții fratelui său, regele Carol al IX-lea (care înceta din viață la 30 mai 1574), ca pe o adevărată eliberare. La 18 iunie *fugea* în secret din Polonia, pentru a-și revendica drepturile succesoriale la tronul Franței.

După un schimb îndelungat de scrisori prin care Henric de Valois, devenit rege al Franței era somat de Seim să revină în Polonia pentru a-și relua îndatoririle, se hotăra convocarea unei noi adunări de alegere la Stezyca, la 12 mai 1575, termenul limită până la care regele ar fi trebuit să se întoarcă în Polonia.

La această dietă se prezentau drept candidați principali arhiducele Ernst și Wilhelm von Rosenberg, cel care, în 1572-1573, fusese ambasadorul Casei de Austria în Polonia. Deși în timpul primului interregnum slujise cu credință cauza Habsburgilor, de această dată revenea prin voința nobilimii polone, în calitate de candidat, descendent al familiei Piast. Motivul pentru care cel mai înalt demnitar din Boemia era preferat ca viitor rege era și acela al posibilității unei uniuni ceho-polone, la moartea lui Maximilian.⁶⁴

Seimul de la Stezysca nu ajungea la nici un rezultat: dacă marea nobilime votase, în majoritatea ei, pentru von Rosenberg, mica nobilime, cumpărată de Habsburgi, îl sprijinise pe arhiducele Ernst. Ca urmare se hotăra, pentru luna decembrie, convocarea unei diete la Varșovia.

⁶² *Ibidem*, f. 33-34.

⁶³ *Ibidem*, f. 1-3, 10-11, 14-17, scrisorile lui Dudith dintre 1-8 ianuarie 1574.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 156-158.

În lunile care au urmat Mikolaj Radziwill, credincios cauzei austriece, îi propunea împăratului un plan care să facă sigură alegerea lui Ernst. Singura soluție de moment era doar căsătoria acestuia cu Ana, care i-ar fi adus ca zestre Livonia și Prusia (orientală). Cu o asemenea bază teritorială arhiducele ar fi fost ales și de Seimul polon. Pentru acest plan ar fi avut însă nevoie și de ajutorul țarului al cărui amestec în Livonia trebuia să înceteze.⁶⁵

De teama banilor pe care ar fi trebuit să-i cheltuiască pentru a urma planul lui Radziwill și îngrozit de proiectul căsătoriei lui Ernst cu Ana Jagiello, împăratul refuza ajutorul acestuia și spera să obțină bunăvoința țarului prin misiunea diplomatică încredințată lui Johann Kobenzl de Prosek, care era vicecancelarul arhiducelui Carol.

Johann Kobenzl pleca spre Rusia însoțit de Daniel Printz, dar călătoreau separat pentru a nu trezi suspiciuni în teritoriile polone. Misiunea lor era aceea de a-l ruga pe Ivan al IV-lea să recomande Seimului candidatura lui Ernst, să respecte pacea în Livonia și Lituania și să îl roage să se retragă din teritoriile recent cucerite din Livonia, ce a fost și trebuia să rămână "teritoriu vasal al Sfântului Imperiu"⁶⁶. Misiunea celor doi era însă zadarnică, deoarece ajungeau în Rusia în ianuarie 1576, când Seimul de alegere avusese deja loc în Polonia.

Seimul întrunit la Varșovia, în decembrie 1575, se deschidea într-un adevărat vacarm, provocat de susținătorii principalilor candidați: arhiducele Ernst și Wilhelm von Rosenberg (din partea "partidei" Piaștilor). Alături de aceștia apăreau ca opozanți total neînsemnați arhiducele Ferdinand, ducele Alphonso de Ferrara, regele Johann al III-lea al Suediei și voievodul Transilvaniei, Ștefan Bathory. Cu ocazia întrunirii acestui Seim apărea la Varșovia ceaușul Ahmet, care prezenta scrisorile trimise de sultanul Murad al III-lea (Selim al II-lea încetase din viață în decembrie 1574). Soarta alegerii regelui a fost clar influențată de tonul imperios cu care sultanul amenința că nu avea să ratifice noul tratat de pace cu Polonia, pentru următorii 10 ani, dacă candidatura Habsburgilor ar fi fost preferată. Mai mult numele lui Ștefan Bathory apărea între candidații recomandați de Murad al III-lea.⁶⁷

La 12 decembrie Casa de Austria încerca o ultimă manevră disperată. Cu mari sume de bani primatul Poloniei, Jakub Uchanski, era convins să facă publică propunerea de ultimă oră, prin care Maximilian însuși își depunea candidatura la tronul Poloniei.

Proteste Șleahței nu mai luau sfârșit și noi propuneri apăreau în fiecare moment. Zamojski și cu Teczynski cereau ca Ana să fie aleasă regină, cu condiția de a nu se căsători cu un Habsburg, Zborowski susținea cu căldură

⁶⁵ Uebersberger, *op. cit.*, p. 429.

⁶⁶ *Die Gesandtschaft Johann Kobenzls*, f. 1, 1896, p. 11.

⁶⁷ E. D. Petritsch, *op. cit.*, p. 245 și urm.

persoana lui Ștefan Bathory, prezentat ca un conducător capabil ce tocmai reușise, prin marea sa abilitate militară, să iasă victorios împotriva revoltei nobiliare conduse de Gáspár Bekes. Prezentarea făcută de Piotr Zborowski convingea pe toată lumea, dar se punea condiția căsătoriei voievodului Transilvaniei cu Ana Jagiello.

Alegerea lui Bathory a fost o soluție de moment, acceptabilă pentru toate partidele, dar ea a surprins inclusiv pe candidat, care îi sfătuisse pe polonezi să îl aleagă pe țar, pentru a se încheia o coaliție antiotomană, la care el, alături de domnii români, ar fi participat cu efective de 100.000 de oameni.⁶⁸ În cele din urmă Bathory consimțea să se căsătorească cu Ana Jagiello și la 1 mai 1576 perechea regală era încoronată la Cracovia.

În ceea ce-i privea pe Habsburgi aceștia pierdeau orice speranță de a cuceri supremația centro-răsăriteană. Moartea lui Maximilian al II-lea (la 12 octombrie 1576) și alegerea lui Rudolf al II-lea ca împărat a făcut trecerea spre o etapă în care Casa de Austria își întorcea privirea spre redeschiderea conflictelor religioase interne. Retragerea lui Rudolf la Praga și pasiunea sa pentru știință și artă l-au îndepărtat de problemele arzătoare de politică externă, lupta cu Imperiul otoman revenind în atenția sa doar în momentul unei necesități absolute, de aceea împăratul nici nu a acordat importanța cuvenită acțiunii militare și politice întreprinse de Mihai Viteazul.

În concluzie perioada cuprinsă între 1568-1576 a fost marcată de acalmie în relațiile habsburgo-otomane, în ciuda tentativei Casei de Austria de a-și extinde dominația în Europa centro-răsăriteană, prin cele două candidaturi la tronul Poloniei. Pentru a menaja pe otomani Maximilian al II-lea a trimis cu regularitate tributul, în fiecare an răspândind și numeroase daruri înalților demnitari, care, tocmai de aceea, i-au privit cu bunăvoință pe ambasadorii imperiali, Carol Rijm (1568-1573) și David Ungnad (începând cu 1573). În 1574 Ungnad obținea prelungirea tratatului existent pentru încă 10 ani și negocia chiar posibilitatea unei păci pe 20 de ani.⁶⁹

S-a arătat că, deși candidatura arhiducelui Ernst nu a convenit sultanului Selim al II-lea, acesta nu a trecut la represalii militare împotriva Habsburgilor. La rândul său, împăratul, deși conștient de importanța tronului Poloniei pentru consolidarea poziției Casei de Austria în Europa, nu a dispus de suficiente mijloace materiale nici pentru a finanța propaganda electorală, nici pentru a acționa în forță în scopul de a-și impune fiul pe tronul Poloniei.

⁶⁸ H. Uebersberger, *op. cit.*, p. 456.

⁶⁹ E. D. Petritsch, *op. cit.*, doc. nr. 738, p. 245.

FUGA FIILOR LUI ALEXANDRU VODĂ IPSILANTI DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ, REFLECTATĂ ÎN RAPOARTELE DIPLOMATICE BRITANICE (1782)

PAUL CERNOVODEANU

Domnia liniștită și oarecum prosperă pe plan socio-economic, administrativ, legislativ și cultural a lui Alexandru Ipsilanti se apropia de sfârșit potrivit stipulațiilor păcii ruso-turce de la Kuciuc Kainargi (10/21 iulie 1774), care limita durata guvernării la șapte ani - în afară de cazul prelungirii ei de către Poartă - când s-a produs un eveniment pe atât de neprevăzut cât și de neașteptat. Cei doi fii ai domnului, Constantin și Dimitrie, în vârstă de 19 și respectiv 16 ani, animați de dorința juvenilă de a călători și a cunoaște lumea, au fugit fără știrea tatălui lor peste hotare, căutând refugiu în Transilvania și manifestând dorința de a intra în slujba Casei de Austria. Plecarea lor intempestivă a creat o situație intolerabilă pentru domn, supus bănuielilor Porții că ar pactiza în taină cu vrăjmașii ei, premeditând fuga băieților ca să-i urmeze apoi cu întreaga avere în Imperiul habsburgic. Spre a găsi salvarea dintr-o asemenea poziție precară, Ipsilanti a socotit mai înțelept să renunțe la domnie și să-și ceară mazierea. Poarta a acceptat de îndată această soluție înlocuindu-l în scaunul de domnie al Țării Românești cu marele dragoman Nicolae Caragea. Ipsilanti a căutat cu desperare să-și recapete fiii, implorându-i să se întoarcă, apelând la autoritățile austriece din Transilvania și trimițând chiar emisari după fugari, dar toate aceste încercări s-au dovedit zadarnice.

Această situație ieșită din comun n-a scăpat atenției ambasadurilor străine de pe lângă Poartă, deoarece ridica semne de întrebare asupra atitudinii austrieților, dacă au ticluit o asemenea intrigă sau s-au aflat în fața unui fapt împlinit. În realitate autoritățile habsburgice nu s-au arătat prea încântate de acest incident și nu au agreat de fel escapada tinerelor beizadele și atunci când li s-a îngăduit, totuși, să ajungă la Viena, aceștia n-au fost de fel încurajați să rămână în Austria nici de către cancelarul Kaunitz și nici de împăratul Iosif al II-lea. Ba, dimpotrivă, la intervenția marelui spătar Ianache Văcărescu, trimis de tatăl tinerilor la Curtea din Viena și în urma tratatelor purtate cu ambasadorii Franței de la Viena și Constantinopol s-a ajuns la rezolvarea cizei.

Prin înțelegerea intervenită cu Poarta - care a promis iertarea tinerilor fugari - aceștia au fost sfătuiți imperios să se întoarcă pe lângă familia și tatăl lor, aflat acum pe malurile Bosforului, și astfel după patru luni de la începutul escapadei lor, beizadelele s-au întors, în cele din urmă la Poartă, retrăgându-se în deplin anonim pe lângă tatăl lor, dar după ce inevitabilul se produsese, acesta plătind cu scaunul de domn fapta ușuratecă a fiilor săi¹.

Acest incident - care a dezlănțuit o criză neașteptată în Țara Românească și a provocat o schimbare de domnie, prilejuind o animată corespondență între București, Brașov, Sibiu, Viena și Constantinopol, a stârnit, bine înțeles, interesul cercurilor diplomatice din capitala Imperiului otoman; s-au păstrat și editat rapoartele ambasadorului Franței², internunțului habsburgic³ și de la bailul venețian⁴ asupra acestei afaceri. În sursele narative interne evenimentul a fost consemnat într-o cronică rimată a unui contemporan^{4bis}, apoi, de către unul din principalii protagoniști, spătarul Ianache Văcărescu⁵, dar și în cronică ulterioară a lui Dionisie Fotino⁶. Alte amănunte se întâlnesc și în istoria constantinopolitană a cărturarului fanariot Atanasie Comnen Ipsilanti⁷, aflat în strânse relații cu Alexandru Vodă Ipsilanti⁸.

Venim acum să completăm tabloul întâmplărilor cunoscute și cu relatările inedite ale ambasadorului britanic la Poartă, Sir Robert Ainslie⁹, care

¹ Vezi relatarea succintă a evenimentelor, bazată pe izvoare contemporane, la V. A. Urechia, *Istoria românilor*, tom. I, București, 1891, p. 189-194.

² Cf. E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, supliment, I, vol. II, 1781-1814, București, 1885, p. 10-13 și 17.

³ *Ibidem*, VII, 1750-1818, București, 1876, p. 133-362.

⁴ *Ibidem*, vol. IX², 1751-1796, București, p. 121-124.

^{4bis} Fuga fiilor lui Alexandru Ipsilanti în *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII-XVIII)*, (ed. Dan Simonescu), București, 1967, comentarii: p. 221-223, text (109 versuri); p. 222-224.

⁵ *Istorie a prea puternicilor împărați othomani*, adunată și alcătuită de d. m. n. e. Ianache Văcărescu, dicheofilax a Bisericii cei mari a Răsăritului și spătar al Valahiei... (ms. 2905 al Bibliotecii Academiei Române) editată de A. Papiu Ilarian, *Tesaur de monumente istorice pentru România...*, tom. II, București, 1863, p. 287-291 (ediție etimologizantă cu ortografie greoaie și învechită). Pentru viața și opera autorului, vezi Cornel Cârstoiu, *Ianache Văcărescu. Viața și opera*, București, 1974, 287 p.

⁶ Dionisiu (!) Fotino, *Istoria generală a Daciei <1818>* (traducere de George Sion), tom. II, București, 1859, p. 172.

⁷ Atanasie Comnen Ipsilanti, *Istoria ecleziastică și politică în douăsprezece cărți. Cartea a VIII-a, a IX-a și a X-a sau după căderea Constantinopolului, 1453-1789* (în lb. greacă), Constantinopol, 1870, p. 627-628.

⁸ Cf. Olga Cicanci, *Atanasie Comnen Ipsilanti - un fanariot despre fanarioți*, în „Hrisovul. Buletin al Facultății de Arhivistică”, serie nouă, I, 1995, p. 46.

⁹ Public Record Office, Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 9v-11, 19-20, 36v-37 etc. Sir Robert Ainslie (c. 1730-1812), ambasador al Marii Britanii la Poartă (2 oct. 1776 - 22 iunie 1794) a fost un om cultivat, îmbinând preocupările sale de om politic și diplomat cu cele de interes arheologic, numismatic și artistic. Asupra activității sale la Poartă, vezi mai ales A. I. Bağiș, *Great Britain and the struggle for the integrity of the Ottoman Empire. Sir Robert Ainslie's Embassy to Istanbul 1776-1794*, Istanbul, 1984, 164 p. + il.

pun în lumină vâlva stârmită în cercurile diplomatice străine¹⁰ de acest incident. Fără a conține informații cu totul aparte, aceste rapoarte relevă, însă, unele amănunte ce completează imaginea de ansamblu a consecințelor evenimentului ce a dus la mazierea lui Alexandru Ipsilanti și la înlocuirea sa prin Nicolae Caragea.

Astfel, la 26 ianuarie 1782, Sir Robert Ainslie își informa superiorul, pe secretarul de Stat al Departamentului de Nord al Ministerului Afacerilor Externe, Sir Wills Hill, conte de Hilsborough, că la 17 ale lunii „dragomanul Porții Nicolae Caragea („Caragico“) a fost numit domn al Țării Românești¹¹ în locul lui Alexandru Ipsilanti, care și-a cerut și căpătat mazierea în următoarele împrejurări. Acest personaj, Mylord, care cu încredere și renume bun se bucura de această demnitate bănoasă încă din septembrie 1774¹², strângându-și o avere în numele său, de aproape un milion de lire sterline, și, după cum se crede, își pregătea reîntoarcerea la Constantinopol, cei doi fii ai săi, în vârstă de 19 și 16 ani¹³, fie temându-se de primejdia unei asemenea întoarceri, fie stârniți de

¹⁰ Ne lipsesc numai mărturiile ruse, deoarece rapoartele ambasadorului țarinei Ecaterina a II-a la Poarta otomană, Iakov Ivanovici Bulgakov, sunt însă, inedite, iar în decembrie 1781 - ianuarie 1782 cel dintâi consul al Rusiei numit în Principate, cu reședința la București, Serghei Lazarovici Laskarev, nu-și luase încă în primire postul, zăbovind la Constantinopol până în februarie 1782.

¹¹ Știrea corespunde și unui izvor intern, o însemnare pe un manuscris grecesc ce precizează că „au îmbrăcat caftan Nicolae Vodă Caragea, dragoman fiind, de la ghenarie 6“ (17 ian. st. n), cf. Ilie Corfus, *Însemnări de demult, <Iași>*, 1975, p. 15, nr. 45.

¹² Alexandru Ipsilanti a luat domnia la 14/25 septembrie 1774 potrivit unei cronologii a domnilor Țării Românești: „Leat 1774, sept. 14, au îmbrăcat caftan dă domnie Alexandru vodă Ipsilanti sin ioan ag <a>, fiind dragoman la Poartă, și au domnit ani 7, luni 6“, cf. I. Corfus, *op. cit.*, p. 299, nr. 6.

¹³ Este vorba de Constantin (c. 1762-1816), viitor mare dragoman al Porții (17 aug. 1796 - 7 mart. 1799), domn al Moldovei (7 mart. 1799 - 28 iun. 1801), apoi al Țării Românești (18 aug. 1802 - 27 aug. 1806; 16 oct. 1806 - 19 mai 1807), decedat în pribegie la Kiev, și de Dumitru (c. 1765-1783), mort de tânăr la Constantinopol. Asupra vârstei beizadelelor, încă minore în momentul fugii lor, există anumite divergențe în izvoare. Astfel, Stephan Ignaz Raicevich (+ după 1787), secretarul domnului Al. Ipsilanti, preceptor al fiilor săi și viitor agent consular al Imperiului habsburgic în Principate (3 iul. 1782 - 3 oct. 1786), cunoscut autor al monografiilor *Osservazioni storiche naturali e politiche intorno la Valachia* (Napoli, 1788) și cel mai verosimil martor, în scrisoarea adresată unei căpetenii militare imperiale din Transilvania, maiorul Frisoni, la 29 dec. 1781, spre a întoarce fugarii acasă, atestă că cel mai vârstnic dintre frați, Constantin, avea 18 ani, iar mezinul Dumitru, 16 (cf. E. de Hurmuzachi, *op. cit.*, VII, p. 333, doc. CLXXXVII); bailul Veneției la Poartă, Agostino Garzoni, înștiința pe dogele Veneției, Paolo Renier, la 26 ian. 1782 despre fuga beizadelelor, în vârstă de 19 și 18 ani (cf. *Ibidem*, vol. IX², p. 121, doc. CXLVI) iar cavalerul Sebastian Foscarini, ambasadorul venețian la Viena, adresându-se dogelui asupra aceluiași incident, la 6 febr. 1782, aprecia vârsta fugarilor Constantin și Dumitru la prea frageda estimatie de 16, respectiv 14 ani (*Ibidem*, p. 122, doc. CXLVII). În sfârșit ambasadorul Franței la Poartă, François conte de Saint Preist, în raportul său din 26 ian. 1782, aprecia vârsta beizadelelor fugare la 19, respectiv 17 ani, ca și diplomatul britanic (cf. *Ibidem*, supl. I, vol. II, p. 10, doc. XVIII). Vezi mai recent asupra fugii beizadelelor monografia lui Vladimir Mischevca și Perikles Zavitzanos, *Principele Constantin Ipsilanti 1760-1816*, Chișinău, 1999, p. 29-33.

preceptorul lor, un fost iezuit spaniol¹⁴, au hotărât să părăsească Turcia și să retragă în Austria <„Germany“>.

Prin urmare a fost ticluit un plan și pus în lucru sub pricină de o partidă de vânătoare. Cele două beizadele cu preceptorul lor¹⁵, scăpând de însoțitorii și garda lor spre hotarele Transilvaniei, au ajuns cu bine la Sibiu și au fost primiți în carantină <„Lazaretto“>¹⁶. Dregătorul principal al escortei, îngrijorat de lipsa fugarilor, și-a împrăștiat oamenii în căutarea lor și descoperind drumul pe care l-au luat, a trimis de îndată un curier la tatăl lor în București, iar el însuși s-a dus la Sibiu, unde, se spune, că și-a cerut pupilele dar că a fost refuzat de guvernator¹⁷. În același timp domnul Alexandru Ipsilanti, îngrijorat pe bună

¹⁴ Identificat, după aserțiunile lui Raicevich în raportul său din 16 aug. 1782, adresat cancelarului Wenzel Anton von Kaunitz, ca fiind „Emanuele d'Arrieta y Berrio, ex-gesuita spagnolo”, viu criticat de succesorul lui Ipsilanti, Nicolae Caragea, care se mira cum acesta a putut încredința educația fiilor săi unui om cu o atât de proastă reputație și de care, actualul domn s-ar fi descotorosit de mult, dacă n-ar fi fost protejat de consulul rus. Serghei Lazarevici Laskarev, cf. N. Iorga, *Studii cu privire la istoria românilor*, vol. I-II, București, 1901, p. 327, doc. I; E. de Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XIX, *Rapoarte consulare austriece 1782-1797*, București, 1922, p. 36, doc. XXXVII.

¹⁵ Aici informația ambasadorului britanic este eronată. Beizadelele n-au fugit cu nici un preceptor al lor, ci au fost însoțite doar de „două slugi, oameni de fel brașoveni” (Ianache Văcărescu, *Istorie a prea puternicilor împărați otomani*, ed. cit., p. 287; la fel Raicevich în amintitul raport către maiorul Frisoni precizează că fugarii au luat cu ei „două slugi de 20-22 ani”, cel mai în vârstă. Vasile, fiind născut la Brașov (Hurmuzaki, *op. cit.*, VII, p. 334, doc. CLXXXVII). Cronica rimată precizează că fuga a avut loc în noaptea de joi spre vineri 16/27 - 17/28 decembrie 1781 pe la orele opt, beizadelele înșelând buna credință a slugii Stan ce conducea sania, părăsind-o la Băneasa apoi călărind cu Vasile până la Câmpina, unde au obținut bilete de trecere spre Brașov, sub nume de împrumut ca profesioniști muzicanți („trâmbițași”), (cf. *Cronici și povestiri... versificate...*, p. 222-224, și raportul cavalerului Foscarini din 6 febr. 1782, în Hurmuzaki, *op. cit.*, IX², p. 122, doc. CXLVII).

¹⁶ Informație incorectă. Beizadelele n-au ajuns pe calea Brașovului decât până la carantina din Timiș, unde au fost oprite în urma scrisorilor și intervențiilor domnului Ipsilanti pe lângă autoritățile habsburgice de resort. Vezi Ianache Văcărescu, *Istoria prea puternicilor otomani*, p. 288, scrisorile domnului Alexandru Ipsilanti și ale secretarului său Raicevich din 18/29 dec. 1781 către comandantul garnizoanei orașului Brașov generalul Eicholz (Hurmuzaki, VII, p. 331, doc. CLXXXV și p. 332, doc. CLXXXVI) și raportul cavalerului Foscarini, din 6 febr. 1782 (*Ibidem*, IX², p. 122, doc. CXLVII).

¹⁷ Raportul lui Ainslie condensează diferitele intervenții făcute de domn, amintind doar de cea de pe urmă depusă de spătarul Văcărescu la Sibiu între 2/16 și 15/26 ianuarie 1782. Astfel, concomitent cu secretarul domnesc Raicevich trimis de Vodă Ipsilanti la Brașov și care s-a întâlnit cu fugarii la lazaretul de la Timiș, potrivit scrisorii sale adresate la <22 dec. 1781> / 2 ian. 1782, comandantului imperial al trupelor din Transilvania, generalul baron Friedrich von Preiss (cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, VII, p. 334, doc. CLXXXIX), a mai fost expediată la 26 dec. 1781 / <6 ian. 1782> o delegație alcătuită din mitropolitul Grigore al II-lea al Ungro-Vlahiei, episcopul Filaret al Râmnicului, marele ban Dimitrie Ghica și biv vel spătarul Ianache Văcărescu, care, trecând prin lazaretul de la Timiș, a ajuns la Brașov unde Văcărescu a purtat discuții și cu comandantul orașului, generalul Eichholz, dar beizadelele nu au fost înduplecate să se întoarcă. Până la urmă, potrivit dispozițiilor domnului, Văcărescu s-a dus până la Sibiu la 5/6 ian. 1782 unde toate intervențiile sale pe lângă generalul baron von Preiss și guvernatorul Transilvaniei, baronul Samuel von Brukenthal, s-au dovedit zadarnice, deoarece împotriva voinței lor fugarii n-au putut fi întorși iar problema a devenit de competența Curții din Viena (I. Văcărescu, *Istoria...*, p. 288). Vezi și scrisoarea membrilor delegației din Țara Românească către generalul Preiss din 13/24 ian. 1782 (cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, VII, p. 343-344, doc. CC).

dreptate de urmările primejdioase ale aceste întâmplări neașteptate, n-a pierdut vremea să înștiințeze pe dregătorii otomani. Într-o foarte patetică scrisoare <către> marele vizir¹⁸ el a înștiințat pe Înălțimea Sa că fiii lui, la îndemnul unui preceptor¹⁹ fără de lege, au întocmit planul de a călători în diferite părți ale Europei²⁰ și s-au retras în prezent la Sibiu. S-a justificat pe sine și restul familiei că n-au știut nimic de hotărârea lor pe care o dezaprobă cu toată tăria, imploră iertarea vizirului pentru o greșală de tinerețe și cere intervenția sa pe lângă Curtea din Viena de a-i întoarce copiii, în cazul în care guvernatorul, căruia intenționează să i se adreseze, va refuza să-i trimită înapoi; și <domnul> a încheiat această foarte afectuoasă scrisoare cerând mazilirea dintr-o funcție pe care nu putea s-o dețină mai mult fără onoarea și mulțumirea sa. Printr-o altă scrisoare domnul a informat pe Înălțimea Sa că unui dregător trimis anume de dânsul i s-a îngăduit să vadă pe fiii săi, dar că aceștia dintr-un sentiment de rușine pentru ce au făcut, au refuzat să se întoarcă la București²¹; așa cum

¹⁸ Izzet-Mehmed pașa, mare vizir otoman (20 febr. 1781 - 25. aug. 1782).

¹⁹ Credem că este vorba de Jean Baptiste Linchou (1726-1780), preceptor al fiilor lui Ipsilanti, fratele fostului secretar al lui Constantin Vodă Racoviță al Moldovei, François Thomas Linchou (1720-1760), pătruns și în boierimea țării, cf. Emanoil Hagi-Moscu, *Logofătul Filip Lens: o impostură genealogică*, în vol. *București. Amintirile unui oraș...* (ed. Șt. Pleșia și M. S. Rădulescu), București, 1995, p. 228.

²⁰ Cel mai adesea invocat motiv pentru această escapadă a fost dorința beizadelelor de a vedea țările civilizate ale Europei și a se instrui în străinătate (după Raicevich și cavalerul Foscarini - cf. *supra* nota 15 - la care se adaugă și raportul bailului Garzoni de la Constantinopol din 26 ian. 1782, în Hurmuzaki, *op.cit.*, IX, p. 121, doc. CXLVI), motiv întărit și de afirmațiile tatălui lor, Vodă Ipsilanti, atât în scrisorile sale adresate generalului baron von Preiss la 19/30 dec. 1781 (*Ibidem*, VII, p. 333, doc. CLXXXIX), cât și în cele către marele vizir Izzet Mehmed pașa, evocate de Ainslie. Ianache Văcărescu întărește această afirmație mărturisind că fugarii instruiți de „dascăli Evropei și de limbă franțozească și de limbă talienească, au dorit să vadă și țările Evropei în sămțire și nefiind puțină ca să meargă sau cu voie împărătească sau cu voia părintească, au cugetat, siliți fiind de răvna vederii și de căldura vârștii, să meargă cu acest mijloc“ (Ed. cit., p. 287). Însăși beizadelele - în memoriile și suplicele adresate generalului Eichholz la Brașov și împăratului Iosif al II-lea la Viena, în ianuarie 1782 - motivează, printre alte cauze de circumstanță ale fugii lor (dorința de a sluji pe împărat, viața amară impusă de turci creștinilor nesiguri pe viața și avutul lor etc.) și pe acela că de la plecarea abatelui Lionardo Panzini (1733-1807), fost preceptor și dascălul lor de limbă italiană (1776-1778), n-a mai avut cine să-i instruiască în știința literelor (cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, VII, p. 341-342, doc. CLXLVII și p. 342-343, doc. CLXLIX). La toate aceste motive enumerate mai sus, dintre care cel mai întemeiat pare dorința tinerilor de a călători și de a se instrui, cronicarul Atanasie Comnen Ipsilanti a adăugat și un altul, ne luat în seamă de alți contemporani. Astfel, cărturarul grec contemporan amintește de proiectata logodnă a junelui Constantin cu o tânără greacă din Fanar, frumoasă dar fără nume și avere, ce a fost condamnată și zădărnicită din motive de prestigiu de bunica sa maternă, Sultana Moruzi, născută Mavrocordat, mama doamnei Ecaterina Ipsilanti. Această decepție sentimentală, la care s-a adăugat și un regim aspru de stăvilire a pornirilor celor doi frați care alunecaseră pe panta dezmațului în chefuri și petreceri prin București, reprimare cu mare severitate de către domn care și-a închis, chiar, odraslele în beciurile Curții ca o convenită pedeapsă, a provocat reacția de protest a tinerilor, exprimată prin fuga lor din țară (*Istoria ecleziastică și politică în douăsprezece cărți*, Constantinopol, 1870, p. 627).

²¹ Vezi *supra* nota 17.

guvernatorul a spus că nu-i poate sili <la aceasta> împotriva voinței lor, înainte de a primi, în această privință, o poruncă de la Curtea sa, treaba a rămas aici. Se pare, Mylord, că Poarta a privit această problemă în chipul cel mai binevoitor pentru domn.

Porunca de mazilire i-a fost adresată lui printr-un simplu curier, cu îngăduirea reînțarcerii sale la Constantinopol²². Noul domn Caragea va fi trimis peste vreo trei săptămâni la București. Este urmat în slujba sa de dragoman al Porții, de domnul Mihalachi Draco Suțu²³ care a activat aici drept kapukehaie a mazilitului Ipsilanti și este fiul aceluși Draco, decapitat în aceeași slujbă în timpul celui din urmă război cu Rusia [...]. Retragerea domnului Ipsilanti din Țara Românească a provocat o oarecare întârziere a plecării domnului Laskarev („Lascaroff”)²⁴ la București. Acest gentilom se află încă aici și se spune că va pleca numai în 10 zile²⁵.

După aproape două săptămâni, la 8 februarie 1782 ambasadorul Ainslie revenea cu noi știri adresate superiorului său: „Toate circumstanțele relative la treburile din Țara Românească, pe care vi le-am menționat în ultima scrisoare ce am avut onoarea s-o adresez Înălțimii Voastre, au fost confirmate de atunci. La 3 ale lunii a sosit un curier la Poartă cu scrisori pentru noul domn și cu vestea că boierul caimacan²⁶ a sosit cu bine la București, unde a găsit totul în cea mai perfectă liniște și pe domnul Ipsilanti pregătindu-se să plece peste câteva zile, cu soția²⁷ și fetele sale, spre a se reîntoarce la Constantinopol.

²² După o însemnare într-un manuscris grecesc se arată că la „Ghenarie 12[24] 1782, miercuri seara, s-au mazilit Alexandru vodă” (cf. I. Corfus, *Însemnări de demult*, p. 15, nr. 45) iar dintr-o altă însemnare se afirmă că „la 1782 ghenar 13[24], joi au sosit mazăliia Mării Sale Alexandru vovod și în locul Mării Sale: domnia au luat-o Măria Sa Neculai vovod Caragea”, cf. *Însemnările Androneștilor* (ed. I. Corfus), București, 1947, p. 34.

²³ Mihail Constantin Suțu (1729-1803) a funcționat ca mare dragoman al Porții otomane (6 ian. 1782 - 6 ian. 1783), domnind apoi în Țara Românească (6 iul. 1783 - arde 26 mar. 1786: mart. 1791 - ian. 1793; 8 oct. 1801 - 13 mai 1802) și în Moldova (ian. 1793 - 25 ian. 1795); el a fost fratele și nu fiul marelui dragoman: Nicolae Draco Suțu (sept. 1768 - 29 aug. 1769), decapitat sub acuzația de trădare în slujba Rusiei.

²⁴ Serghei Lazarevici Laskarev, de origine georgiană, cel dintâi consul al Rusiei în Principate cu reședința la București (12/23 febr. 1782 - după 24 dec. 1782/4 ian. 1783) aie cărui rapoarte sunt publicate în Hurmuzaki, *op. cit.*, seria nouă, vol. I, *Rapoarte consulare ruse 1770-1796*, București, 1962, p. 164-193, doc. 46-71. Vezi și C. Șerban, *Înființarea consulatelor ruse în Țara Românească și Moldova*, în „Studii și cercetări de istorie medie”, II, 1951, nr. 1, p. 61-72.

²⁵ Anexa, doc. 1

²⁶ Tot într-o veche însemnare se specifică că la „1782 ghenarie 12[24] <corect 13[24]>, joi dimineața au venit veste de mazilire. Până seara au venit și caimacanu de la Țarigrad, <de> au mazilit pe Măria Sa Alexandru Vovod Ipsilanti” (I. Corfus, *Însemnări de demult*, p. 299, nr. 5).

²⁷ Este vorba de Ecaterina Ipsilanti, fiica marelui postelnic Dimitrie Moruzi și a Sultanei Mavrocordat, sora lui Constantin, fost domn al Țării Românești și al Moldovei. Alexandru vodă Ipsilanti și doamna Ecaterina au avut ca fete, pe Ralu (c. 1763-1818), căsătorită cu Alexandru Mano (1755-1813), mare ban și mare logofăt al Patriarhiei din Constantinopol, și pe Smaranda, soția marelui sluger Dimitrie Racoviță (1755-1823), cf. Mihail Dimitri Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983, p. 312, 358 și 472.

Probabil, Mylord, cu gândul de a se pune bine cu dregătorii otomani, noul domn a oprit pe acest curier la oarecare distanță de oraș și a înmânat numai scrisorile particulare cu care <acela> era purtător, unora dintre grecii de seamă, după ce le-a deschis și le-a citit. Alte câteva scrisori adresate unor negustori frânci și una către ambasadorul Franței²⁸ au fost înmânate, după cum se spune, neatînse [...]. Cu acest prilej, Mylord, domnul Alexandru Ipsilanti, în scrisorile sale către vizir, continuă să solicite protecția Înălțimii Sale și că ar dori <ca acesta> să se folosească de influența sa pe lângă Curtea din Viena, spre a obține reîntoarcerea fiilor săi, pe care guvernatorul austriac de la Sibiu refuză să-i trimită înapoi împotriva voinței lor și un raport, <sosit> aici cu Poșta Germană la 4 ale lunii, relevă că baronul Herbert, internunțiu imperial²⁹, a primit depeșe de la Viena, potrivit cărora, prin ordin de la Curtea sa, a notificat vizirului, în ziua următoare, sosirea celor două beizadele din Țara Românească la lazaretul din Sibiu. Până acum nu s-a înmânat baronului Herbert de către Poartă vreo cerere formală sau document oficial cu privire la acești fugari. Se pare că această treabă este privită și va fi tratată ca una particulară, de familie, cum este într-adevăr cazul de la mazilirea lui Ipsilanti. La 2 ale lunii d. Laskarev a plecat spre reședința sa consulară de la București³⁰ în tovărășia unui profesor de științe naturale de la Academia din St. Petersburg.“

Dar între timp s-au ivit unele complicații pe care ambasadorul britanic n-a întârziat să le aducă la cunoștința Secretarului de Stat la 25 februarie: „Treaba cu domnul mazilit al Țării Românești a luat o întorsătură urâtă la Poartă, prilejuită de o ceartă nepotrivită cu urmașul său <în scaun> cu privire la o neînțelegere bănească și a întârziat să plece din București. Ca urmare a unei piângeri în această privință, a fost dată o *heftâ* sultanală poruncindu-i-se domnului Ipsilanti să lase obiectul certei (în jurul a 4000 de livre) și să plece neîntârziat fără nici o pierdere de vreme. Se spune, chiar, că dregătorul purtător al poruncii este împuternicit să-l taie în bucăți <pe domn> dacă va pregeta să nu asculte, așa că este de crezare că <el> a plecat spre Constantinopol în jurul datei de 20 curent. Poarta pare hotărâtă să nu dea nici o atenție tinerelor beizadele fugare în Austria și chiar să evite a o aminti internunțiuului imperial“³¹.

Ainslie revenea cu anumite amănunte în depeșa sa din 11 martie: „Curierul trimis de aici cu o poruncă fără de tăgadă penru întoarcerea neîntârziată a domnului mazilit Ipsilanti, amintit în ultima mea scrisoare către

²⁸ François-Emmanuel Guignard, conte de Saint-Priest, ambasador al Franței la Poarta otomană (29 nov. 1768 - 8 nov. 1784), cf. *Repertorium des diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1684)* (ed. Otto Friedrich Winter), III Bd. (1764-1815), Graz-Koln, 1965, p. 142.

²⁹ Peter Philip baron Herbert von Rathkeal, internunțiu imperial la Poarta otomană (18 oct. 1779 - 15 febr. 1788, 17 oct. 1791 - 23 febr. 1802) cf. *Repertorium...*, III Bd., p. 96.

³⁰ Anexa, doc. II.

³¹ *Ibidem*, doc. III.

Înălțimea Voastră, a avut parte de o solie destul de ieșită din comun. La 9 curent³² zisul domn a sosit la Constantinopol și în ziua următoare s-a retras în casa sa de la țară³³ dintr-un sat de pe canalul Mării Negre, unde se speră că-i va fi îngăduit să rămână fără supărare. Se spune, Mylord, că acest nefericit om de onoare a fost acuzat de către câțiva dintre perfizii și intriganții săi compatrioți că ar fi fost complice la fuga tainică a fiilor săi cu gândul de a-i urma în Austria pe atât de repede cât ar fi putut strânge resturile averii sale. Poate simpla sa ascultare și grabnica întoarcere îl va reașeza în bunele grații ale Curții otomane, mai cu seamă dacă va ști să folosească cum trebuie marea sa avere pe care se zice că a strâns-o. Noul domn al Țării Românești a fost primit în audiență solemnă de sultan la 26 trecut³⁴. La 10 curent³⁵ a primit, după obicei, cele două tuiuri cu garda obișnuită și se crede că va fi gata să plece spre București până la 20 ale lunii. Nu am primit știri sigure despre sosirea acolo a domnului Laskarev³⁶ care, după cât este închipuit, a fost îngreunată de mari căderi de zăpadă. Timpul s-a schimbat, însă de acum opt zile în vreme frumoasă și potrivită anotimpului, cu toate că a mai rămas ceva zăpadă netopită³⁷.

Într-o notiță lacunară din 14 martie ambasadorul britanic în Capitală, făcea cunoscut că „noul domn al Țării Românești a plecat ieri din Capitală și și-a așezat tabăra nu mai departe de patru mile și va pleca mâine spre București”³⁸. Amintitul diplomat aducea la 26 martie alte câteva știri privind soarta fiilor fugari ai lui Ipsilanti: „Noul domn al Țării Românești a plecat la 21 curent³⁹ din tabăra sa din apropierea acestui oraș în timp ce doamna lui Ipsilanti a sosit a doua zi de la București. Se spune, Mylord, că această nefericită doamnă și-a întârziat reîntoarcerea până va fi primit un răspuns de la fiii ei

³² Această dată este consemnată și în raportul ambasadorului francez de Saint-Priest, înaintat Ministrului Secretar de Stat la externe Charles Gravier, conte de Vergennes, la 11 martie 1782, cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, supl. I, vol. II, p. 12, doc. XXI. În aceeași zi sosirea domnului la Constantinopol era anunțată și de internunțul Herbert von Rathkeal cancelarului Kaunitz, cu cererea insistentă de a-i fi întorși fiii din Austria, cf. *ibidem*, vol. VII, p. 335-336, doc. CCX.

³³ Cronicarul Atanasie Comnen Ipsilanti precizează că fostul domn s-a instalat de la 4/15 martie 1782 în reședința sa de la Kuru-Ceșmë, pe malul Bosforului (*Istoria ecleziastică și politică...*, p. 628).

³⁴ Data este consemnată și în raportul internunțului Herbert către cancelarul Kaunitz din 11 martie 1782, cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, VII, p. 354-355, doc. CCIX.

³⁵ Informația este inedită.

³⁶ În *Însemnările Androneștilor* (ed. Corfus), p. 34, se precizează că la „1782 februarie 12/[23], sâmbătă, după ducerea Măriei Sale Alexandru voevod, au sosit și Serghie Giurgiu <adică georgian, gruzin> de fel, consul muschicescu” la București.

³⁷ Anexa, doc. IV.

³⁸ *Ibidem*, doc. V.

³⁹ Internunțul Herbert, în raportul către cancelarul Kaunitz, din 26 martie 1782, afirmă că ieșirea solemnă a lui Vodă Caragea din Capitală a avut loc la 18 martie (cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, VII, p. 357, doc. CCXII). Intrarea domnitorului în București a avut loc la 3/[14] aprilie 1782, iar mazierea la 6/[17] iulie 1783, cf. I. Corfus, *Însemnări de demult*, p. 229, nr. 6.

fugari, care au fost stăruitor rugați să părăsească Austria și să se întoarcă aici; spre a ușura lucrul, o totală și deplină iertare din partea Porții le-a fost transmisă fără succes. Până acum fostul domn și cu familia sa au rămas în liniște la casa lui de la țară, așezată pe canalul Mării Negre și se nutrește o nouă speranță că Poarta otomană nu-i va atribui lui ca o crimă o greșală de tinerețe comisă de fiii săi, care probabil, în scurt timp, va fi limpezită⁴⁰.

Sir Robert Ainslie comunica superiorului său la 12 aprilie o inițiativă luată de diplomația franceză - în bune raporturi atât cu Poarta cât și cu Viena - spre a pune capăt aceste crize ce puneau Imperiul habsburgic într-o poziție falsă față de otomani: „Acum trei zile, Mylord, ambasadorul francez și-a trimis în Austria, prin Țara Românească, pe chirurgul său Mazaret, care a fost de multă vreme în slujba sa (cu toate că a fost destinat pentru Smirna); în mare, misiunea sa constă în a convinge pe beizadelele fugite din Țara Românească să se reîntoarcă la tatăl lor, dar se bănuiește că duce scrisori pentru Curtea sa, într-un chip cât se poate de sigur și de tainic chiar față de Curtea din Viena. Deoarece carantina de la Sibiu ține doar patru zile, acest mod de a transmite scrisori este desigur cel mai scurt posibil⁴¹. După două săptămâni, la 25 aprilie, ambasadorul britanic anunța reușita misiunii diplomației franceze. „La 16 curent a sosit un curier la palatul <ambasadei> franceze. După ce m-am interesat, am descoperit că această persoană este un slujitor al baronului de Breteuil⁴² și a fost trimis de el cu fală să anunțe întoarcerea beizadelelor Țării Românești, asigurată în mare măsură prin puterea sa de convingere și scrisorile <primite> de la tată și familie, arătându-se primejdiile de care erau amenințați: a-și pierde toate averile și chiar viețile dacă se vor încăpățâna în neascultarea lor. Ambasadorul francez <de aici> n-a pierdut acest prilej spre a-și face un merit pe lângă Poartă și domnul mazilit prin negocierile sale încununate de succes. Tinerii sunt așteptați aici astăzi sau mâine. Ei au primit cele mai puternice asigurări de iertare din partea Porții prin ambasadorul francez care și-a creat un mare merit prin această ispravă⁴³ și <pentru> tatăl lor, obținând liniștea, cel

⁴⁰ Anexa, doc. VI.

⁴¹ *Ibidem*, doc. VII.

⁴² Louis Auguste Le Tonnelier, baron de Breteuil, ambasador extraordinar al Franței la Viena (19 febr. 1775 - 9 apr. 1783), cf. *Repertorium...*, III Bd., p. 113.

⁴³ Ambasadorul Veneției la Viena, cavalerul Foscarini, făcea cunoscut dogelui, la 6 aprilie 1782, succesul mediației conjugate a reprezentanților diplomației ai Franței la Poartă și la Curtea austriacă, care, cu acordul autorităților habsburgice și al împăratului Iosif al II-lea au reușit să convingă pe tinerele beizadele fugare să se reîntoarcă la tatăl și familia lor, aflați la Constantinopol, după ce au obținut garanții că nu vor fi pedepsiți de otomani; ei au părăsit Viena la 29 martie 1782, cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, IX², p. 124, doc. CL. Izvoarele externe nu menționează însă faptul că la acțiunea de respingere a azilului pentru frații Ipsilanti în Austria a contribuit și emisarul român, biv vel spăratul Ianache Văcărescu care s-a deplasat la Viena între 24 ian./4 febr. și 9/20 febr. 1782, spre a convinge pe cancelarul Kaunitz și pe împăratul Iosif al II-lea de infantilismul escapadei tinerilor fugari ce nu aducea nici un folos imperialilor, ba

puțin până în prezent, dar cu cheltuirea aproape a unui milion de piaștri⁴⁴. În sfârșit, la 1 mai Ainslie făcea cunoscută Secretariatului de Stat înapoierea la Constantinopol a beizadelor fugare: „Acum două zile, Mylord, a sosit un curier la reședința <ambasadei> franceze, întovărășit de doi francezi care au însoțit pe tinerele beizadele ale Țării Românești de la Viena și i-au depășit aici cu o zi de drum. Este de necrezut, Mylord, cu câtă *strălucire* a rezolvat ambasadorul această treabă, prin care și-a făurit atât credit cât și influență. Și-a trimis ieri trăsura să aducă pe tineri (care nu au nici un rang aici) în oraș și a avut de gând să-i trimită la marele vizir însoțiți de dragomanul său, dar tatăl lor care cunoștea primejdia unei asemenea fâli și ghicind gândurile ambasadorului, i-a adus acasă pe cale particulară așa încât trăsura s-a întors goală⁴⁵. Ultimul raport al ambasadorului britanic privitor la fuga fiilor lui Ipsilanti datează din 10 mai 1782 și cuprinde această succintă precizare: „Escorta tinerelor beizadele din Țara Românească a fost alcătuită din chirurgul francez Mazeret, dintr-un medic grec și un preceptor german⁴⁶. De la întoarcerea lor, întreaga familie a stat retrasă la țară⁴⁷, nexistând nici cea mai mică intenție de a fi prezentată Porții <cele două beizadele>, cu toate încercările ambasadorului francez de a da o cât mai mare *strălucire* acestei afaceri⁴⁸.

Astfel s-au stins cele din urmă ecouri ale escapadei fiilor lui Ipsilanti ce a provocat gestul ieșit din comun al renunțării de bună voie a unui domn fanariot la scaunul său, în afara agitației create, la început, în cercurile diplomatice de la

dimpotrivă, ridica suspiciuni neîntemeiate asupra bunei lor credințe la Poartă. După precizarea lui Văcărescu „după patru luni, au purces și beizadele de la Beci ca curieri și au mers la Țarigrad pe la Belgrad“; vezi toate amănuntele la I. Văcărescu, *op. cit.*, p. 289-291. Într-un raport din 10 aprilie 1782, al ambasadorului Saint-Priest către ministrul Vergennes, se emitea părerea că fiii domnului mazit se vor întoarce de la Viena prin Italia (cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, supl. I, vol. II, p. 13, doc. XXIII), informație ce nu este confirmată de alte izvoare.

⁴⁴ Anexa, doc. VIII. Într-adevăr și Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 628 confirmă că pe domn aventura fiilor săi nu l-au costat numai domnia, dar și cheltuirea a 1000 pungi pentru întoarcerea lor nevătămată.

⁴⁵ Anexa doc. IX.

⁴⁶ Încă de la 3 aprilie 1782 cancelarul Kaunitz a înștiințat pe ambasadorul Herbert despre dispoziția împăratului ca tinerii fugari să se întoarcă acasă, după diligențele făcute de ambasadorul francez la Viena, baronul de Breteuil, spre a obține prin omologul său de la Poartă, Saint-Priest, asigurarea că beizadelele nu vor păți nimic la revenirea lor la Constantinopol; ei urmau să fie însoțiți pe drum de chirurgul Mazeret, de abatele Gelhorn și de doi servitori, cu care au părăsit Viena la 29 martie, cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, VII, p. 358, doc. CCXIII.

⁴⁷ La 25 aprilie 1782 Alexandru Ipsilanti transmitea mulțumiri cancelarului Kaunitz pentru îndemnul și bunul sfat dat fiilor săi de a se întoarce acasă în sânul familiei (cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, VII, p. 360, doc. CCXVII), iar la 9 mai cele două beizadele, Constantin și Dimitrie, își manifestau gratitudinea prin două scrisori separate adresate aceluiași înalt demnitar austriac, pentru buna lor primire făcută la Viena și anunțându-l de sosirea cu bine la Constantinopol (*Ibidem*, p. 361, doc. CCXIX și p. 363, doc. CCXX). La fel Saint-Priest făcea cunoscut lui Vergennes, la 25 aprilie 1782, satisfacția Porții că incidentul escapadei tinerilor s-a soluționat cu bine și aducea mulțumiri lui Breteuil pentru tactul și succesul său și din partea îndatoratului tată (*Ibidem*, supl. I, vol. II, p. 13, doc. XXV).

⁴⁸ Anexa, doc. X. Ca ultim ecou tardiv al acestui incident menționăm că la 6 iunie 1782 regele Franței, Ludovic al XVI-lea, înștiința la Versailles pe ministrul Vergennes, că a aprobat procedeul urmat de ambasadorii săi pentru readucerea fiilor fugari ai lui Alexandru Ipsilanti pe lângă tatăl lor (Hurmuzaki, *op. cit.*, supl. I, vol. II, p. 17, doc. XXVIII).

Poartă care nu și-au dat seama de proporțiile incidentului ce a pus Imperiul habsburgic într-o situație insolită și destul de incomodă față de Poartă. Suspiciuni se puteau ivi deoarece Casa de Austria se apropiase din nou de Rusia după 1780; dar datorită bune înțelegeri ce domnea și între Curtea din Viena și Franța, această din urmă țară întreținând legături excelente cu Poarta, a intervenit aplanând până la urmă incidentul ce n-a luat proporții, datorită atât atitudinii cinstate și loiale a lui Alexandru Ipsilanti față de otomani cât și a neacceptării de către austrieci de a adăposti în țara lor pe fiii domnitorului, ce nu le erau de nici un folos. Diplomația engleză nu a fost implicată în această afacere. Marea Britanie întreținea relații cordiale cu Poarta dar se afla oarecum izolată pe plan european deoarece se afla încă în război cu Franța și Spania pentru independența coloniilor americane și se răcise față de Rusia ce-i refuzase alianța, iar cu Imperiul habsburgic se menținea în relații neutre. Totuși ambasadorul englez, Sir Robert Ainslie, bine introdus în cercurile politice din Constantinopol, a manifestat un anumit interes în incidentul creat prin fuga fiilor lui Alexandru Ipsilanti în Austria ce a agitat spiritele provocând o criză politică în principatul muntean și punând în mișcare diplomația Curților din Viena și Versailles spre a menaja susceptibilitatea Porții otomane. Rapoartele britanice nu sunt lipsite de interes și aduc un plus de informații - neprecizate sau insuficient conturate în celelalte izvoare - privind rolul de instigator al preceptorului spaniol în fuga beizadelelor, conținutul scrisorilor lui Alexandru Ipsilanti către marele vizir, urmărirea mișcărilor consulului rus de la București, cronologia amănușită a numirii, audienței solemne și a plecării din Constantinopol a noului domn Nicolae Caragea, existența unui litigiu financiar între cei doi domni și reacția de satisfacție nedisimulată a ambasadorului francez față de succesul mediației sale. Aducerea la lumină a surselor de proveniență engleză aruncă, astfel, mai multe lumini asupra unui episod insolit din istoria românilor sub domnia fanarioți din penultimul deceniu al secolului al XVIII-lea.

A N E X Ă

Extrase din rapoartele lui Sir Robert Ainslie, ambasadorul Marii Britanii la Poartă, către Secretarul de Stat (Departamentul de Nord) al Afacerilor Externe, Wills Hill, conte de Hilshorrough, privind fuga fiilor domnului Alexandru Ipsilanti al Țării Românești și maziirea sa.

1.

Constantinopol. 1782 ianuarie 26

No. 2

The 17th... the Dragoman of the Porte Nicola Caragico (!), was promoted to the Principality of Valachia in place of Prince Alexander Ypsilandi, who solicited and obtained his Recall on the following occasion. This Person, My Lord, who with credit, and reputation enjoyed his lucrative Post since September 1774, had acquired a nominal Fortune of nigh a Million

Sterling, and is believed, was compounding for his return to Constantinople, but his two sons of nineteen and seventeen years of age, apprehending danger from this return, or seduced by their Governour, a Spanish Ex-Jesuit, resolved to leave Turkey and to retire into Germany. In consequence a Plan was adopted and carried into execution under pretence of a hunting Party. The Princes with their Governours gave their Retinue and Guards the slip towards the Frontiers of Transilvania; they got safe to Hermannstadt and were admitted into the Lazaretto. The Principal Officer of the Escort, alarmed at the absence of the Fugitives, dispersed his People in quest of them, and, on discovering the Route they had taken, immediately dispatched a Courier to the Father at Buckorest, and himself proceeded to Hermannstadt, where, it is said, he demanded his Wards, but was refused by the Governour. In the mean time Prince Alexander Ypsilandi, justly alarmed at the dangerous consequences of this unexpected event, lost no time in the transmitting the News to the Ottoman Ministers.

In a very pathetick Letter to the Grand Vizir he acquainted His Highness, that his Sons, at the instigation of a faithless Frank Governour, had formed the Project of travelling into different parts of Europe, and had actually retired to Hermannstadt. He justifies himself and the rest of his Family from having had any knowledge of a resolution, wick he highly disapproves: he implor the Vizir's forgiveness for an error of Youth, and solicits his influence with the Court of Vienna to recover his Children, in case the Governour, whom he intended to address, should refuse to give them up; and he finished this very affecting Letter by demanding his dismissal from a Post which he could no longer hold with honour, or satisfaction to himself. By a subsequent Letter the Prince informs His Highness that an Officer dispatched by him to Hermannstadt has been admitted to see his Sons, but that they, from sentiment of shame for what they had done, refused to return to Buckorest, as did the Governour to give them up against their inclination, unless he received Order for that purpose from his Court; and here the business rests. It appears, My Lord, that the Porte has taken up this matter in the manner the most favourable for the Prince.

The order of Deposition has been addressed to himself by a simple Courier with a permission for his return to Constantinopole. The new Prince Caragico (!) will set off in about three weeks for Buckorest. He is succeeded in his Employment of Dragoman of the Porte by Sig<no>r Michalacki Draco Suzzo, who acted here as Agent to the deposed Ypsilandi, and is Brother to Draco beheaded in the same employment during the late War with Russia. The Change of the Dragoman has is some measure suspended the business of the Foreign Ministers at the Porte [...]. The retreat of Prince Ypsilandi from Valachia has occasioned some retard in Mr. Lascaroff's departure for Buckorest. This Gentlemen is still here, and, it is now said, will only set out in ten days.

P.R.O., Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 9 v°- 11.

2.

Constantinopol, 1782, februarie 8

No. 3

My Lord,

All the circumstances relating to the affair of Valachia, as mentioned in the last Letter which I had the honour to address to Your Lordship, have been since confirmed. On the 3-rd instant a Courier arrived at the Porte with Letters for the new Prince, and the agreeable News, that his Viceregent was safe arrived at Buckorest, where he had found every thing in a state of the greatest tranquility, and Prince Ypsilandi preparing to set out in a few days, with his Wife and Daughters, on their return to Constantinople. Probably, My Lord, with intention to pay his court to the Ottoman Ministers, the new Prince stopped this Courier at some distance from the City, and only delivered the private Letters of which he was bearer, after some of them addressed to the principal Greeks, had been opened and read. Some others Letters directed to Frank Merchants, an one to the French Ambassador, were, it is said, delivered intact [...]. By this occasion, My Lord, Prince Alexander Ypsilandi, in his Letters to the Vizir, continues to solicit his Highness's protection, and that he would use his influence with the Court of Vienna, in order to obtain the return of his Sons, whom the Austrian Governour of Hermannstadt refuse to give up against their inclination; and a report prevails, that, with the German Post which arrived here the 4th instant, Baron Herbert, the Imperial Minister, received dispatches from Vienna, in consequence of which, he, by order of his Court, notified next day to the Visir (!) the arrival of the two young Princes of Valachia at the Lazaretto of Hennannstadt. Hitherto it does not appear that any formal demand or official Paper has been delivered by the Porte to Baron Herbert on the subject of these Fugitives. It is even thought this Affair is already looked upon, and will be treated, as the particular concern of a private Family, with since the deposition of Ypsilandi is really the case

On the 2-d instant Mr. Lascaroff set out for his Consulary Residence of Buckorest, together with a very worthy, Clever Man, a Traveller in this Empire, who is Professor of Natural History in the Academy of St. Peterbourg. These Gentlemen took their parting Dinner with me in company with the Russian Envoy and his Family.

P.R.O., Foreign Office. *Turkey*, dos. 78/3. f.19-20.

3.

Constantinopol, 1782 februarie 25

No. 5

The Affair of the deposed Prince of Valachia, has taken a very unfavourable turn at the Porte, occasioned by an ill timed Dispute with his Successour on a matter of interest, and his delay in leaving Buckorest. In consequence of a complaint on this subject, an Imperial Command was issued

ordering Prince Ypsilandi to relinquish the Object of dispute (about four thousand Pounds) and to sett of with out loss of time. It is even said, that the Officer, bearer of the Order, it's commissioned to cut him off in case he hesitates to obey; so, it is probable he would depart for Constantinople towards the 20-th instant. The Porte appears determined to take no notice of the young Princes, fugitives in Germany, and even to avoid mentioning them to the Imperial Minister.

P.R.O., Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 36 v°- 37

4.

Constantinopol, 1782 martie 11

No. 6

The Courier dispatched from hence with a peremptory Order for the immediate return of the deposed Prince Ypsilandi, mentioned in my last letter to Your Lordship, must needs have very uncommon expedition. On the 9th instant the said Prince arrived in Constantinople, and the next day proceeded to his Country House situated at a Village on the Canal of the Black Sea, where, it is to be hoped, he will be allowed to remain without molestation. It is said, My Lord, this unfortunate Gentlemen was accused, by some of his perfidious and intriguing Countrymen, of being accessory to the Elopement of his Sons, and of a Intention to follow them into Germany so soon as he could collect the remains of his Treasure. Perhaps his ready Obedience and quick return will reinstate him in the good graces of the Ottoman Court, especially if he makes a proper use of the great treasures he is supposed to have acquired. The new Prince of Valachia had his Publick Audience of the Grand Signior on the 26th ult<im>o. On the 10th instant he received, as usual, the two Tails with the ordinary Guard, and it is thought will be ready to set out for Buckorest towards the 20th. We have as yet no certain news of Mr. Lassaroff's arrival there, who, it is imagined, had been delayed by the heavy falls of Snow. The Weather has set in very fair and seasonable since eight days, notwithstanding which some of the Snow is as yet unmelted.

P.R.O., Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 42-42 v°.

5.

Constantinopol, 1782 martie 14

No. 7

The new Prince of Valachia marched out of this Capital yesterday. It is encamped at a place only four miles distant, and proceeds for Buckorest tomorrow.

P.R.O., Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 48.

6.

Constantinopol, 1782 martie 26

No. 8

The new Prince of Valachia proceeded on the 21-st instant from his Camp nigh this City where the Princess Ypsilandi arrived only the next day from Buckorest. It is said, My Lord, this unfortunate Lady purposely delayed her return untill she had received an Answer from her Fugitive Sons, who had been strongly solicited to quit Germany and come back hither; in order to facilitate which, a full and ample Pardon from the Porte had, though without success, been transmitted to them. Hitherto the late Prince with his Family remained quietly at his Country House, situated on the Canal of the Black Sea, and there is great hope that the Ottoman Porte will not attribute to him as a Crime a Fault of Youth committed by his Children; which a short time will probably clear up.

P.R.O., Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 51-51 v°.

7.

Constantinopol, 1782 aprilie 12

No. 10

Three days ago, My Lord, the French Ambassador, dispatched his Surgeon named Mazeret, who has been long in his service, for Germany by way of Walachia (tho'it was given out for Smirna); his estensible Mission is to persuade the fugitive Princes of Valachia to return to their Father, but it is suspected to convey letters to his Court, in the manner the most secure and secret even from the Court of Vienna. As the Quarantine at Hermenstadt (!) is only of four days, this made of transmitting letters is certainly the shortest.

P.R.O., Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 86.

8.

Constantinopol, 1782 aprilie 25

No. 11

On the 16th a Courier arrived at the French Palace. Upon inquiry I found, that this Person is Servant to Baron Breteuil, and was dispatched by him with emphasis to announce the return of the young Princes of Valachia, operated in great measure by his persuasion and by Letters from their Father and Falmily, intimating the Risks they were expose to of losing all their Property and even their Lives, should they persist in their disobedience. The French Ambassador dit not slip this opportunity of making a merit with the Porte and with the deposed Prince of his successful Negotiations. The young Folks are expected here today or tomorow. They have received the strongest assurances of pardon from the Porte, sent through the French Ambassador, who

has got great credit by this Affair, and their Father obtained tranquility, at least for the present, at the expence of about a Million of Piastres. It is probable, My Lord, that change will soon take place in the Government of Moldavia, at least a strong Party exists, who cabal and intrigues to depose Mourousi in favour of the present Dragoman of the Porte.

P.R.O., Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 91-92.

9.

Constantinopol, 1782 mai 1

No. 12

Two days ago, My Lord, a Courier arrived at the French Palace accompanied by two Frenchmen who attended the young Princes of Valachia from Vienna, and preceded them one day's journey here. It is incredible, My Lord, with what *éclat* the Ambassador conducts this business, by which he has acquired both credit and influence. He sent his Coach yesterday to bring these young Folks (who have no manner of rank here) into Town, and proposed to send them to the Visir (!) accompanied by his Dragoman; but their Father, who knows the risks of such an *eciat* and guessed the Ambassador's intention, had them brought to his house privately; so the Coah returned empty.

P.R.O., Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 99v°- 100.

10.

Constantinopol, 1782 mai 10

No. 13.

The Retinue of young Princes of Valachia was composed of the French Surgeon Mazeret, with a Greek Physician, and a German Preceptor. Ever since their return the whole Family has kept close in the country, nor is there the least appearance of their being presented at the Porte; notwithstanding the French Ambassador's attempt to give the greatest *éclat* to this Affair.

P.R.O., Foreign Office, *Turkey*, dos. 78/3, f. 105.

RUSIA ȘI REVOLUȚIA DE LA 1848 DIN PRINCIPATELE DUNĂRENE

MARIAN STROIA

Evenimentele produse în plan european în primăvara lui '48 au pus guvernul rus într-o situație delicată și deosebit de complexă. Prăbușirea, în februarie 1848 a monarhiei din Iulie, în Franța, nu i-a produs acestuia vreun regret deosebit: de altfel, Nicolae I nici nu agreea regimul lui Ludovic-Filip. În schimb victoria, în martie același an, a forțelor revoluționare în Viena și Berlin, a făcut ca Rusia să fie lipsită de sprijinul aliaților săi celor mai apropiați și a deschis calea penetrării influenței revoluționare în întregul areal central-european. Confruntat cu posibilitatea unor acțiuni similare în propriile-i ținuturi și îndeosebi în Polonia, țarul nu putea lua măsuri decisive în afara hotarelor Imperiului său. El s-a aflat, de aceea, în situația de a emite declarații generale al căror ton în problemele privind Europa propriu-zisă era diferit de cel utilizat cu referire la provinciile Imperiului Otoman.

Politica sa față de Europa momentului este conținută în manifestul din 14/26 martie 1848, compus în mare măsură de el însuși. Manifestul era conceput pe un ton glorios, cu o puternică dominantă religioasă: „Domnul este cu noi!”. Documentul amintit aprecia că „după ani îndelungați de pace și prosperitate, occidentul european a fost subit zdruncinat de tulburări care amenință să distrugă orice autoritate legitimă și ordinea socială în întregime”¹. Izbucnind în Franța, tulburările s-au întins în Germania, apoi în Prusia și Austria și „necunoscând nici o frână, această forță oarbă amenința astăzi Rusia”². Aici însă se va afla la limitele sale, întrucât imperiul va fi în stare a face față tuturor dușmanilor săi. Sub raport politic însă, privit mai atent, manifestul din 14/26 martie 1848 era în fond o declarație de nonintervenție. În mod sigur, pe moment suveranul rus nu putea face mai mult. Confruntat cu un an agricol prost, cu o epidemie de holeră ca și cu o serie de nemulțumiri interne în propriile-i provincii, el nu se purtea gândi deocamdată să intervină în afara

¹ *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, București, I, 1902, p. 158.

² *Ibidem*, p. 159.

frontierelor sale, în alte zone ale continentului. Avea clar nevoie, în chip imperios, de o perioadă de așteptare și de consolidare, necesară rezolvării problemelor interne, pregătirii armatelor ca și asigurării munițiilor și proviziilor.

Această politică de abținere nu a fost însă aplicată, în ceea ce privește Principatele române. În paralel cu direcțiile conținute în documentul amintit anterior, guvernul rus a făcut cunoscut cu multă claritate că situația de aici era diferită. De aceea, în instrucțiunile pe care ministerul de externe al Rusiei Karl-Vasilievici Nesselrode le-a trimis la 16/28 martie 1848 consulului general rus la București, Karl Evstafievici Kotzebue, se menționa că guvernul rus nu va interveni în țările europene vecine decât dacă va fi solicitat, dar că această politică nu se aplică la teritoriile stăpânite de turci și aflate sub protecție rusă: „Principatele de la Dunăre se țin anumit de această categorie; ele sunt plasate sub nemijlocita protecție a Rusiei și această protecție noi suntem hotărâți să o aplicăm de o manieră eficace. Deci, oricare va fi în altă parte rezultatul uraganului revoluționar, „Imperiul este hotărât să nu suporte ca anarhia să pătrundă în partea statelor otomane aflate sub protecția sa. Dumneata vei prezenta această poziție celor doi principii în maniera cea mai potrivită“³ - sublinia Nesselrode.

Rezulta de aici că nu puteau fi admise schimbări *politice*, iar încercărilor de a modifica condițiile existente li se va răspunde cu forța. Aceste puncte de vedere au fost comunicate domnitorilor și intenția de a interveni dacă necesitățile o vor cere era mai mult decât clară.

După cum este desigur știut, în valul revoluționar care a cuprins cele trei entități politice românești, primul episod - sub raport cronologic privind - l-a reprezentat mișcarea din Moldova. Aici teama de o acțiune imediată și represivă a Rusiei a fost vizibilă de la bun început în acțiunile Comitetului revoluționar care s-a aflat în fruntea evenimentelor. În chiar primul punct al cunoscutei lor Petiții-Proclamațiune, din 28 martie/9 aprilie - alcătuitoarii acesteia au introdus formularea devenită azi deja clasică, potrivit căreia ei nu aveau în vedere decât „Sfânta păzire a Regulamentului Organic, în tot cuprinsul său și fără nici o răstălmăcire“⁴.

Deși prezentată domnitorului Mihail Sturdza în după-amiaza zilei următoare, documentul programatic din 28 martie a fost respins categoric de acesta. Începutul de revoluție a fost, de altfel, înăbușit în fașă. Câteva sute de revoluționari au fost arestați, dintre care 13 au fost deja trimiși în exil în Imperiul Otoman.

³ *Ibidem*, p. 168.

⁴ Cf. Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, București, Edit. Științifică, 1984, vol. I, p. 164; comentariu la V. Maciu, *Forțele sociale și politice ale revoluției române de la 1848*, în vol. *De la Tudor Vladimirescu la răscoala din 1907*, Craiova, 1973, p. 118-119.

În asemenea condiții, intervenția rusă aici nici nu mai era efectiv necesară. Cu toate acestea, extrem de precaut, Nicolae I l-a trimis la Iași pe generalul de infanterie Alexandre Osipovici Duhamel, unul din aghiotanții săi apropiați. Calitatea și instruirea politică a lui A. O. Duhamel era evident superioară celor doi consuli acreditați în cele două capitale, iar caracterul și importanța deosebită a misiunii sale se regăseau foarte limpede și în faptul că principalele forțe militare ruse de la frontieră vestică a Imperiului, conduse de generalul Gerstenzweig îi erau direct subordonate: „Un curier mi-a adus știrea că un corp de armată sub comanda generalului Gerstenzweig e concentrat la Leova pe Prut și dacă situația va deveni serioasă fără ca să mai admită amânări, *aveam dreptul* (subl. ns. M.S.) să dau ordin generalului G. să treacă Prutul și să ocupe militărește Principatele”⁵.

Lui Alexandre O. Duhamel nu i-a trebuit prea mult timp pentru a-și utiliza prerogativele. O ședere de circa cinci săptămâni la București, unde a fost de altfel martor la principalele evenimente care au marcat începutul revoluției muntene, l-a determinat, în cele din urmă, pe comisarul politic rus în Principate să ordone invazia. După anumite bâjbâieli și nesincronizări - pe undeva explicabile într-o situație de criză, trupele ruse au intrat definitiv în Moldova la 25 iunie/7 iulie 1848. Obiectivele strategice ale acestora erau ocuparea principalelor centre urbane (Iași și Bârlad), iar scopul apariției acestora îl reprezenta prevenirea repetării în Moldova a unor evenimente similare celor care erau în curs în Țara Românească.

Mărturiile din epocă - cel puțin cele de care dispunem până în prezent - tind să ne inducă spre concluzia că decizia luată de comisarul rus Duhamel a fost, de fapt, rodul unei inițiative personale, efectuată sub imperiul stresului și al teamei, și nu executarea strictă a unui ordin expres venit de la Sankt-Petersburg. Astfel, la 15/27 iulie 1848, vicecancelarul și ministrul de externe al Imperiului, contele K. V. Nesselrode, îi scria din Peterhof subordonatului său, baronul de Meyendorf, următoarele: „Tocmai în momentul când trebuia să-mi închei scrisoarea, un curier ne-a adus *supărătoarea* știre că trupele noastre au trecut Prutul la 25 iunie. Ordinul dat lui Duhamel de a se abține nu i-a parvenit la timp. Potrivit rapoartelor sale anterioare aveam motive să credem că va aștepta înainte să ia o decizie așa de importantă. Nu cunosc deocamdată împrejurările care l-au determinat să o facă”⁶. Țarul însuși a primit vestea cu destulă surprindere și chiar dacă a acceptat faptul odată săvârșit, a făcut-o cu

⁵ G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 387; vezi și „Russkij Arhiv”, 1885, nr. 7, p. 388.

⁶ *Lettres et papiers du Chancelier comte de Nesselrode (1750-1856)*. Extraits de ses archives Paris, A. La hure Editeur, Tome IX (1847-1850), 1891, p. 129-130 (în continuare *Lettres et papiers...*).

destulă rețineră. „Încă nu sunt pe deplin convins că era necesar și mă tem de mari dificultăți⁷ - îi scria el, la 21 iulie/2 august, comandantului-șef al forțelor sale, feldmareșalul I. F. Paskievici.

Consecințele invaziei ruse în Moldova au fost, totuși, destul de complexe. În ceea ce privește poziția aparatului de stat, în frunte cu însuși țarul - lucrurile, deși petrecute oarecum în afara scenariului oficial, nu mai puteau fi îndreptate și faptul odată consumat trebuia să rămână ca atare, spre a nu se știrbi prestigiul internațional al Imperiului. De altfel, la 19/31 iulie, un comunicat oficial aducea la cunoștința celorlalte membre ale concertului european, ca și opiniei publice de pe continent, motivele acestei acțiuni.

Ocuparea Moldovei era justificată prin pericolele cu care focarul revoluționar contagios din Țara Românească le putea contamina pe cele de dincolo de Milcov. Dar, se pare că ceea ce îngrijora mai mult autoritățile ruse era aceea că scopul turbulențelor agitatori ai ordinii legale era constituirea „sub numele de regatul daco-roman un nou stat separat și independent, la formarea căruia sunt convocați frații lor din Bucovina, din Moldova, Transilvania și... din Basarabia“. În opinia conducerii de la Sankt-Petersburg, micul grup de lideri revoluționari nu reprezenta cu adevărat poporul român, ci constituia doar „un mic număr de oameni fără minte“⁸.

Este, de asemenea, de remarcat că o anume reacție diplomatică a avut totuși loc. Ocuparea armată a Moldovei de către trupele țariste i-a determinat pe consulii Franței și Prusiei să adreseze o declarație colectivă Secretariatului de stat al Moldovei, consulului rus de la Iași, I. Tumanski, ca și comisariului Porții Otomane Talaat-Efendi, în care făceau cunoscut că nu mai puteau continua exercitarea misiunilor lor pe lângă un guvern supus altei influențe decât cea legitimă, care era Poarta Otomană. Drept urmare, ei declarau suspendarea relațiilor lor cu guvernul domnitorului Mihail Sturdza până la primirea unor instrucțiuni de la guvernele lor. Consulul francez Guévoult cerea chiar ministrului său de externe, A. Bastide, permisiunea de a părăsi postul său din Iași⁹.

Deși autoritățile ruse nu au acordat o atenție deosebită acestei atitudini, ele au privit totuși acest episod cu o nedisimulată iritare. În acest sens, K. V. Nesselrode îi scria din Sankt-Petersburg, la 29 iulie/10 august 1848, subordonatului său Meyendorf faptul că „B. Richtofen (consulul Prusiei - n.n.) împreună cu un mizerabil agent francez (acesta era Guévoult - n.n. M.S.) au protestat împotriva intrării trupelor noastre în Moldova. Mi se pare că este mai mult decât necesar pentru a fi rechemat“¹⁰.

⁷ A. Șcerbatov, *General - Feldmarshal Kniaz Paskievici. Ego zizn' i dejatel'nost'*, vol. III, Skt.-Petersburg, 1888, p. 230.

⁸ Cornelia Bodea, *op. cit.*, II, p. 498-499.

⁹ *Anul 1848...*, II, p. 247.

¹⁰ *Lettres et papiers...*, IX, p. 136.

Concomitent - același episod - a avut urmări și asupra situației interne din Țara Românească. Panica stârnită la știrea intrării trupelor ruse în Moldova - cărora li se atribuia în plus și intenția întrutotul verosimilă - de a se îndrepta apoi și spre București, a determinat guvernul provizoriu să se retragă la Rucăr, împreună cu multe alte notabilități la 28 iunie/10 iulie, și a fost nevoie de câteva zile bune până ca situația să revină la normal¹¹.

În ceea ce privește atitudinea Rusiei față de revoluția din Țara Românească, se poate spune că ea a avut o evoluție graduală, în funcție de mersul evenimentelor, de acțiunea revoluționarilor români și, într-o destul de largă măsură, de contextul internațional.

În acest sens, un prim indiciu ne este oferit de nota din 19/31 iulie 1848, menționată de noi anterior, și în care repererele viitoarei acțiuni a Rusiei față de celălalt principat românesc de la Dunăre se pot regăsi cu relativă ușurință. Referitor la situația din Țara Românească¹², circulara amintea faptul că a existat o tentativă de asasinare a domnului și că guvernul provizoriu - instalat *illegal* (după părerea Rusiei) la putere, a înlocuit „suveranitatea“ Porții și a trimis emisari în țările apusene.

În mod deliberat, marea putere nordică nega existența unui drept de autonomie, considerând Principatele române „provincii otomane care ar avea de îndeplinit „obligații pozitive“ față de puterea suzerană și cea protectoare, cărora nu se pot sustrage fără acordul uneia sau alteia. Guvernul țarist era de părere că se pot aduce unele modificări regimului administrativ, dar în nici un caz prin revoltă și fără aprobarea celor două curți și desigur, nu așa cum au procedat conducătorii politici din Valahia, răsturnându-l. Aceștia - sublinia documentul diplomatic menționat - au uitat că avantajele asigurate pentru patria lor se datoresc în cea mai mare parte protecției binevoitoare a țarului și, respingând această protecție, au apelat la protecția altor puteri. În ceea ce privește legăturile de vasalitate față de Poartă, acestea nu au fost rupte, dar, în fapt, au fost lipsite de deplină putere¹³.

Deoarece odată cu trecerea timpului, acesta acționa - datorită atitudinii oarecum binevoitoare a otomanilor - în favoarea autorităților române recent instalate, iritarea și nervozitatea cercurilor de la Sankt-Petersburg cresc în intensitate. Edificator în acest sens este mesajul pe care, la 29 iulie/10 august 1848, vicecancelarul conte, Karl Nesselrode, îl trimitea generalului țarist A. Duhamel, comisarul rus trimis în Principate, cu specificația ca acest conținut să fie adus la cunoștința banului Gh. Filipescu.

¹¹ Apostol Stan, *Revoluția română de la 1848*, București, Edit. Albatros, 1993, p. 139; vezi și V. Maciu, *Istoria modernă a României*, Tipografia Universității București, 1972, p. 44-45.

¹² *Anul 1848 în Principate...*, I, p. 606.

¹³ Cf. Anastasie Iordache, Apostol Stan, *Apărarea autonomiei Principatelor române, 1821-1859*, București, Edit. Academiei, 1987, p. 126.

E de remarcat că, agenții puterilor străine acreditați la București au recunoscut, pe rând, regimul Țării Românești în mod expres „*de jure*“, fiind primiți în acest scop la 4/16 august 1848 în audiență oficială de către Locotenența domnească. Cel dintâi care a efectuat vizita oficială de rigoare a fost reprezentantul Angliei, Robert. G. Colquhoun. Consulul general al Marii Britanii la București a notificat imediat ministerului de afaceri străine al Țării Românești că a luat cunoștință de recunoașterea lui Suleiman-pașa, și cu un ceremonial deosebit, „escortat de jumătate escadron de cavalerie“, a venit la Palatul domnesc spre a felicita guvernul¹⁴. La fel au procedat consulul Imperiului austriac, Timoni, consulul regatului Prusiei, C. König, ca și consulul general al Greciei, C. I. Rizo, care după ce au luat legătura cu secretarul de stat, au făcut de asemenea câte o vizită oficială¹⁵.

Acesta se pare că a fost momentul în care, devenind clară linia de acțiune a politicii otomane față de evenimentele din Țara Românească, Rusia a reacționat cu vehemență, sesizând că dată fiind atitudinea liberală a lui Suleiman, lucrurile ar putea scăpa de sub control. Prin reprezentantul său la Constantinopol, trimisul extraordinar I. Titov, ea a cerut cu fermitate autorităților turcești deplina dezaprobare a actelor revoluționare și pedepsirea severă a liderilor revoluționari. Reprezentantul autorităților țariste a cerut, de asemenea, din partea Porții o declarație fără echivoc, care trebuia să stipuleze fără dubiu că se anulează toate măsurile înfăptuite sub regimul revoluționar și că vechiul regim trebuia restabilit de îndată¹⁶.

La repetatele proteste ale Rusiei, guvernul otoman a răspuns prin cunoscuta notă din 19 august/2 septembrie 1848, în care se reflecta reculul turc în fața presiunilor diplomației țariste¹⁷. Deși cu o anumită timiditate, Partea justifică acțiunile delegatului său în principatul de la Dunăre. Scopul acțiunii lui Suleiman - specifica nota - fusese prevenirea vărsării de sânge și restabilirea ordinii și a liniștii în Țara Românească. Urmând cu fidelitate Instrucțiunile primite, acesta declarase dizolvată noua autoritate, constituită „illegal“ și o înlocuise cu o Locotenență compusă din trei membri.

Totuși, în ideea de a ține seama de unele din obiecțiile rusești, Poara se arăta dispusă să înlocuiască Locotenența cu o conducere unipersonală (un *Caimacam*), aleși evident dintre marii boieri ai Principatului. Odată numit,

¹⁴ *Anul 1848...*, III, p. 241.

¹⁵ Cf. G. G. Florescu, *Aspecte privind poziția internațională a Țării Românești în anul revoluționar 1848*, în „Studii și materiale de istorie modernă“, III, Edit. Academiei, RPR, 1963, p. 29.

¹⁶ Pentru poziția Rusiei, în acest aspect se utilizează, de regulă, raportul lui Aupick către Basilde în *Anul 1848...*, III, p. 375-376; unele completări se pot identifica în *Hurmuzalki, Documente...*, XVIII, p. 79.

¹⁷ *Anul 1848...*, III, p. 547-548.

acesta urma să purifice administrația și armata de toți aceia care luaseră parte la revoluție. Referitor la cei care participaseră la revoluție, dar care acum erau dispuși să accepte revenirea la „vechea ordine“, Poarta considera că „trebuie impusă tăcerea asupra ultimelor lor acte“. Un nou comisar avea, de aceea, să fie trimis la București, înlocuindu-l pe Suleiman. În această conjunctură, alegerea Porții se opri asupra altui membru al aripii reformator-liberale din Divan și anume, Fuad-Pașa - care avea să sosească la începutul lui septembrie la Giurgiu¹⁸.

Cu toate acestea, în pofida accentuatelor măsuri represive și a atmosferei generale punitive introduse de autoritățile otomane de ocupație, Rusia nu a fost satisfăcută. Din punctul ei de vedere, ea nu avea nici o siguranță că noul comisar otoman va proceda cu suficientă strictețe pentru a pune capăt reminiscentelor revoluției. În plus, ea nu ducea lipsă nici de motive de intervenție, căci numeroasele memorii și cereri de ajutor trimise de boierimea conservatoare îi legitimau suficient orice acțiune energetică de pătrundere în principat.

La aceasta se adaugă un important argument, deloc lipsit de semnificație, legat în principal de poziția strategică deosebit de însemnată a Țării Românești, în contextul desfășurării victorioase în continuare a revoluției maghiare, care viza acum stăpânirea Transilvaniei.

De aceea, decizia de intrare a trupelor ruse în Țara Românească a fost luată unilateral de autoritățile de la Sankt-Petersburg¹⁹. La 13/25 septembrie 1848, în chiar ziua în care trupele turce intrau în București, A. Duhamel l-a informat pe Fuad-Efendi că o armată condusă de generalul A. N. Lüders va intra în principat. Realitatea era, la acea dată, că faptul era deja consumat: la 11/23 septembrie, cei 40.000 soldați ai acestuia trecuseră frontiera principatului și se îndreptau spre București. La 2/14 octombrie 1848, ocuparea capitalei a devenit un fapt împlinit: avangărzi ale armatei ruse de ocupație au pătruns în oraș și au stabilit o linie de demarcație față de garnizoana turcă aflată deja acolo.

Revelatoare pentru relațiile tensionate dintre cele două puteri este, de altfel, un document mai puțin cunoscut și anume, scrisoarea din 20 septembrie/2 octombrie 1848, din Râmnicu-Sărat, prin care comandantul trupelor de ocupație ruse îi justifica comisarului otoman resorturile acțiunii sale: A. N. Lüders îi motiva lui Fuad intrarea sa, drept urmare a executării ferme a ordinului primit de la Sankt-Petersburg; specifica faptul că acest eveniment fusese deja notificat autorităților de la Constantinopole, iar situația generală din țară justifica cu atât mai mult această acțiune²⁰.

¹⁸ *Ibidem*, t. IV, p. 285-286.

¹⁹ B. Jelavich, *Russian Intervention at 1848*, în „Russian Studies“, IV, p. 27.

²⁰ Voennogossudarstvenoj arhiv, Sankt-Petersburg, 1848 g. fond Glavnokomanduivscej armii Valahij, de lo 1 - Prekpiska grafa Lüdersa, p. 16-20.

Odată cu trecerea frontierei de către armata țarului, a devenit evident pentru toată lumea unde se afla centrul real de putere în țară. Cel care făcea legea și ordinea acum în principat era trioul Lüders-Duhamel-Kotzebuc, iar rolul comandantului turc Fuad a trecut clar pe planul al doilea. În spiritul instrucțiunilor primite - de către invadatori, lunile următoare s-au caracterizat printr-o amplă campanie de depistare, urmărire și pedepsire a celor ce participaseră la revoluție²¹.

De altminteri, această situație fusese adusă și la cunoștința populației din Țara Românească. Încă de la 15/27 septembrie, în proclamația dată de generalul țarist se sublinia că dată fiind „anarhia produsă în țară de facțiunile care au pus mâna pe frânele guvernului să prilejuiască o întindere amenințătoare pentru viitorul Țării Românești“, trupele sale împreună cu cele ale sultanului, au intrat „spre a stăvili nenorocita propășire a propagandei răzvrătitoare și a statornici în țara voastră guvernul legitim“²². Conștient de altfel, de caracterul temporar, atât al ocupației, cât și de faptul că atmosfera represivă nu putea fi întinsă pe o durată prea mare, consulul general rus Kotzebue îi declara omologului său francez Ségur, în toamna aceluiași an: „Acestea sunt niște rigori salutare. Trebuie instituită o oarecare teroare pentru a împiedica un număr mai mare de oameni să se compromită. De altminteri, aceasta nu va dura prea mult“²³. Ecoul de imagine al noii situații era extrem de plastic redat de o corespondență trimisă din Iași către ziarul francez „Le National“: Astfel, în ochii autocratului drepturile de suzeranitate ale sultanului asupra Principatelor nu mai sunt nimic; rolul lui Fuad Effendi în Valahia devine nul, și generalul Lüders este cel însărcinat de a readuce vechea ordine de lucruri, adică barbaria și sclavajul. Și astfel problema moldo-valahă, această problemă în întregime democratică, va fi rezolvată prin sabie de către absolutism; ... Căci, cum vor putea ele vreodată, slabe și dezarmate cum sunt, să opună rezistență forțelor reunite ale celor două vaste imperii, turc și rus“²⁴.

După cum este știut, acțiunea Rusiei de anihilare a pericolului revoluționar nu s-a limitat numai la Moldova și Țara Românească. Fidelă politicii sale de jugulare a pericolului revoluționar la hotarele sale, Rusia își jucase și acum rolul său de jandarm internațional, înăbușind aspirațiile la libertate și dreptate națională ale românilor.

²¹ Vezi în acest sens, printre altele, Corneliu Lungu, Mioara Tudorică, *Acțiuni desfășurate în timpul revoluției de la 1848 în dezbaterile instanțelor judiciare*, în „Revista arhivelor“, Supliment, 1973, p. 99-106.

²² *Anul 1848...*, IV, p. 369-370.

²³ *Ibidem*, t. V, p. 455-456.

²⁴ *Ibidem*, t. IV, p. 330-331.

Încheind, odată cu aceasta, expunerea evenimentelor, putem conchide asupra faptului că acțiunea Rusiei la 1848 a fost direcționată spre un obiectiv clar: înăbușirea revoluțiilor română și maghiară. Acest scop - așa cum am căutat să demonstrăm - se afla, la acel moment istoric dat - într-o consonanță perfect logică cu coordonatele politicii sale europene. După cum am arătat, obiectivul acesta a fost realizat.

În contrapartidă însă, impactul de imagine produs de această acțiune pe continent a fost dezastruos și pe termen lung, chiar contraproductiv. Însăpământătoarea imagine a puterii sale distructive, ca și oprobiul înregistrat în sânul segmentului democratic, liberal și înnovator al societăților continentului aflate în afara granițelor sale, au ajuns la zenit: Rusia a devenit pentru democrații acelei epoci cam ceea ce au fost pentru același tip de elemente și păstrând proporțiile - puterile fasciste și totalitare ale epocii interbelice: inamicul de frunte al libertății și iluminismului, un veritabil rezervor al obscurantismului, cruzimii și represiei.

Aceasta a fost, desigur, și percepția pe care a înregistrat-o pătură liberal-democratică din Moldova și Țara Românească, autoare a temerarei încercări de renovare socială și modernizare instituțională a societății românești. Speranța acesteia într-un eventual conflict ruso-turc, ce ar fi presupus redeschiderea focarului fierbinte al chestiunii orientale și ar fi favorizat mersul victorios al revoluției pașoptiste, nu s-a realizat. Condominiul ruso-turc, a cărui expresie juridică a fost reprezentată de convenția de la Balta-Liman din primăvara lui 1849, a amânat cu câțiva ani reluarea vechii confruntări pentru hegemonia în Peninsula Balcanică între cele două mari puteri. De aceea, pentru revoluționarii moldoveni și munteni, Rusia a rămas ceea ce fusese de altfel și înainte, adică principalul obstacol extern, piedica cea mai serioasă în calea rezolvării problemelor majore ale românilor de pretutindeni.

ACORDAREA CETĂȚENIEI ROMÂNE UNOR PERSONALITĂȚI FRANCEZE ÎN 1866

Acad. DAN BERINDEI

La 11/23 februarie 1866, odată cu răsturnarea „domnului Unirii”, România a intrat într-o etapă decisivă a istoriei sale. Datorită sprijinului lui Napoleon al III-lea, amenințarea unor intervenții represive externe a fost înlăturată. În locul acestora și în special a intervenției puterii suzerane, concertul puterilor garante a dat curs propunerii conducătorului Franței referitoare la convocarea, la Paris, a unei noi conferințe ale cărei lucrări urmau a fi consacrate Principatelor Unite române.

În timp ce această reuniune a diplomaților își începea o activitate de fapt sterilă, dar mulțumită căreia represiunea era evitată, liderii coaliției, alcătuită din forțe politice diferite sub raport ideologic, au avut meritul de a opune intereselor de partid cele ale națiunii. Locotenența domnească reflecta în compoziția ei atât pe munteni și pe moldoveni, cât și principalele direcții politice ale vremii, Lascăr Catargiu reprezentând pe conservatori, iar generalul Nicolae Golescu pe liberali și, în special, pe radicalii liberali; lor li se adăuga, ca reprezentant al armatei, coloneiul Nicolae Haralambie. Guvernul a fost alcătuit la 11/23 februarie 1866 din reprezentanți ai diferitelor grupări opoziționiste coalizate și a fost pus sub conducerea liberalului moderat Ion Ghica, figurând în el, între alții, conservatori ca Petre Mavrogheni și Ion C. Cantacuzino, dar și radicalul C. A. Rosetti.

Cu febrilitate s-a căutat a se face față situației extrem de delicate creată prin refuzul contelui de Flandra de a accepta domnia țării. Până la urmă, prințul străin căruia urma să i se încredințeze destinele României a fost găsit, în persoana principelui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen, aparținând Casei de Hohenzollern, dar fiind și nepot al împăratului Napoleon al III-lea. La 10/22 mai 1866, tânărul principe a depus jurământul în fața Parlamentului României. Peste o zi, el a constituit un nou guvern, de asemenea de coaliție, pus sub conducerea conservatorului Lascăr Catargiu. În acest cabinet au intrat radicalii Ion C. Brătianu și C. A. Rosetti, generalul Ioan Gr. Ghica, fiul domnului Moldovei, moderatul Dimitrie A. Sturdza și conservatorii Ion C. Cantacuzino și Petre Mavrogheni.

În cursul lunii mai și într-o parte din luna iunie a fost întocmită Constituția, în cadrul Constituantei aleasă în luna aprilie. La 27 iunie/9 iulie 1866, în timp ce asigura interimatul Ministerului de Externe, în locul titularului Petre Mavrogheni, Dimitrie A.Ghica a propus Consiliului de Miniștri ca Adunării Constituante să i se înainteze spre aprobare un proiect de lege, în baza căruia urma să fie acordată cetățenia română unor personalități franceze și engleze, susținătoare ale cauzei României¹. Colegii săi din guvern, prezenți la ședință, au aderat la propunerea sa, întocmind un jurnal prin care s-a înaintat Adunării Constituante un proiect de lege în sensul celor cerute de Dimitrie A.Sturdza². În ziua următoare, secretarul general al guvernului a transmis Ministerului de Externe jurnalul cabinetului ministerial³. În aceeași zi, Dimitrie A.Sturdza a supus domnitorului spre aprobare jurnalul în cauză, principele dându-și aprobarea⁴.

La 1/13 iulie 1866, prin două mesaje domnești s-a solicitat Adunării să se delibereze asupra proiectului de lege în cauză referitor la acordarea drepturilor de cetățenie a trei personalități politice engleze, în frunte cu William Ewart Gladstone⁵ și a proiectului de lege prin care cetățenia română era acordată unui număr de cinci personalități franceze⁶. O scurtă expunere de motive⁷ însoțea cele două proiecte de lege⁸.

Propunerea lui Dimitrie Sturdza nu s-a văzut însă materializată în 1866, datorită probabil și schimbării de guvern ce a avut loc la 15/27 iulie 1866, când din nou Ion Ghica a preluat conducerea guvernului, dar de data aceasta a unui guvern din care C.A.Rosetti, singurul reprezentant al radicalilor, s-a retras după doar patru zile de funcționare. Bună parte dintre personalitățile franceze propuse a li se acorda cetățenia română erau mai apropiate de liberalii radicali decât de liberalii moderați de tipul lui Ion Ghica. Oricum, problema nu și-a mai găsit rezolvarea decât după ce a fost format la 1/13 martie 1867 guvernul Constantin A.Kretzulescu, dominat de radicali și în cadrul căruia Ștefan C.Golescu avea să dețină portofoliul Ministerului de Externe.

La 15/27 aprilie 1867, a fost trimisă de către Ștefan Golescu aceeași adresă celor cinci personalități franceze, prin care se recunoștea fiecareia

¹ Anexa I. – Documentele din cadrul anexei se găsesc în dosarul nr. 101 din anul 1866 al Arhivei Ministerului Afacerilor Externe, purtând titlul *Acordarea tuturilor drepturilor de cetățeni români D.D.Viliam (sic) Ewart Gladstone și alții, cari au susținut cu căldură drepturile și naționalitatea noastră*.

² Anexa III.

³ Anexa II.

⁴ Anexa IV.

⁵ Anexa V.

⁶ Anexa VI.

⁷ Anexa VII.

⁸ Anexele VIII și IX.

meritele pe care le avuse în a contribui la intrarea României „în concertul lumii civilizate”⁹. Era vorba de Edgar Quinet¹⁰ și Jules Michelet¹¹, corifeii de la Collège de France, cel dintâi căsătorit cu Hermiona Asaki, de publicistul Saint Marc Girardin, vizitator al Principatelor în deceniul al patrulea al secolului al XIX-lea¹², de Ubicini, colaborator al regimului revoluționar de la 1848 din Țara Românească, autor al unor lucrări referitoare la Principate și în general la români¹³ și de Paul Bataillard, „fratele” de lojă masonică cu frații Brătianu și C. A. Rosetti dinainte de 1848¹⁴ și constantul sprijinitor pe plan publicistic al cauzei românești.

Cel dintâi avea să răspundă tocmai Bataillard, declarându-se, între altele, „un bătrân român din inimă”, dar și făcând „rezerva” privind la „mama” sa Franța, care trebuia să-i rămână mai departe cea dintâi patrie, ceea ce nu-l oprea a face „toate urările sale pentru scumpa noastră Românie” și să evoce „înaltele virtuți și nobilele dorințe” ale tânărului ei principe¹⁵.

Al doilea a răspuns Quinet, mărturisindu-și „gratitudinea” și satisfacția față de o „națiune care iese din prăpastie și-și amintește de cei care au crezut în ea și în trezirea ei”. Ca și Bataillard, a ridicat și el problema ca nu cumva noua cetățenie să-i lezeze cetățenia sa franceză, dar și-a mărturisit, totodată, disponibilitatea „de a apăra cauza României”, declarându-se „fericit” a o face¹⁶.

Michelet a adresat în luna iulie o misivă lui Ștefan Golescu, exprimându-și „urările ardente și sincere pentru această tânără și interesantă patrie”, dar declarându-se totodată „demn” față de onoarea ce i se făcuse, având în vedere „devotamentul” său față de România¹⁷.

Ubicini a răspuns abia în luna august 1867, primind vestea cu mare întârziere. El și-a exprimat satisfacția de a se putea numi „fiu! acestei Românie de care mă leagă cele mai vii și vechi simpatii”, el evocând și cea dintâi întâlnire cu solul țării ce-i acorda cetățenia, în 1848 și pe care el o considera și mai înainte de distincția ce i se acordase „o a doua patrie”. Ubicini își exprima convingerea că „naționalitatea română” își cucerise „locul sub soare”¹⁸.

⁹ Anexa X.

¹⁰ Vezi mai ales Jean Breazu, *Edgar Quinet et les Roumains*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, 1927.

¹¹ Idem, *Jules Michelet și românii*, Cluj, 1935; mai vezi Marin Bucur, *Jules Michelet și revoluționarii români*, Cluj-Napoca, 1982.

¹² Relatarea călătoriei în lucrarea sa *Souvenirs de voyage et d'études*, vol. I, Paris, 1852.

¹³ *Provinces Danubiennes et Roumaines* par MM. Chopin et A. Ubicini, Paris, 1856; A. Ubicini, *La Question des Principautés devant l'Europe*, Paris, 1858; Idem, *Les origines de l'histoire roumaine*, Angers, 1886 etc.

¹⁴ Vezi Dan Berindei, *Préludes de la révolution roumaine de 1848. Les sociétés secrètes*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XVII (1978), nr. 3, p. 442-443.

¹⁵ Anexa XI.

¹⁶ Anexa XII.

¹⁷ Anexa XIII.

¹⁸ Anexa XIV.

În aceeași zi a fost primit la Ministerul de Externe al României și răspunsul bătrânului Saint Marc Girardin. El mărturisea că meritul său fusese doar că „sperase de timpuriu în vitalitatea națională a românilor” și evoca „această glorioasă regenerație națională”¹⁹.

Acordarea cetățeniei celor cinci personalități franceze reflectă un bilanț al relațiilor franco-române în cel de-al doilea sfert și la mijlocul secolului al XIX-lea. Era răsplătită fidelitatea față de cauza românească a unor oameni de cultură și publiciști francezi, la un moment de afirmare istorică a națiunii române, care săvârșise noi fapte împlinite la 11/23 februarie, la 10/22 mai și în iunie 1866, când fusese adoptată Constituția. Reacțiile acestor personalități la distincția ce le fusese acordată este și ea edificatoare, ele ilustrând atașamentul lor constant față de români.

ANEXE

I

București, 27 iunie/[9 iulie] 1866: Dimitrie A. Sturdza, ministru de Externe ad-interim al României, propune Consiliului de Miniștri să fie înaintat Camerei un proiect de lege privind acordarea cetățeniei române unor susținători francezi și englezi ai cauzei române.

Referat

Domnilor Miniștri,

* Dintre străinii cari au apărut cu căldură drepturile și naționalitatea noastră sunt domnii Gladstone, Layard, Roebuck, Jules Michelet, Edgar Quinet, Saint Marc Girardin, Paul T.Bataillard și Ubicini. Subscrisul vă propune să înainteze Adunării alăturatul proiect de lege prin care li se acordă toate drepturile de cetățeni români.

Ministru de Esterne ad interim

D.A.Sturdza

Nr. 3016

în 27 iunie 1866

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 217)

¹⁹ Anexa XV.

II

București, 27 iunie/[9 iulie] 1866: Jurnal al Consiliului de Miniștri al României pentru înaintarea către Cameră a unui proiect de lege privind acordarea cetățeniei române unor susținători francezi și englezi ai cauzei române.

Nr. 7

Consiliul Miniștrilor

În ședința sa de astăzi, luni 27 iunie anul 1866,

Luând în băgare de seamă referatul Domnului Ministru de Esterne nr. 3016, prin care propune a se acorda toate drepturile de cetățeni români D. D. William Ewart Gladstone, A. H. Layard, John Arthur Roebuck, Jules Michelet, Edgar Quinet, Saint-Marc Girardin, Paul T. Bataillard și Jean Enrih (sic) Abdolonyme Ubicini;

Având în vedere că sus-numitele persoane sunt dintre streinii cari au apărut mai cu căldură drepturile și naționalitatea noastră;

Hotărăște a se înainta la Cameră alăturatul proiect de lege întru aceasta.

Dispozițiile aici cuprinse se vor aduce la îndeplinire de D. Ministru de Esterne.

L[ascăr] Catargiu D. Sturdza C. A. Rosetti I. [Gr.] Ghica I. Cantacuzino

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 219)

III

București, 28 iunie/[10 iulie] 1866: I.C.Petrescu, secretar general al Guvernului, transmite Ministerului de Externe al României jurnalul din 27 iunie al Consiliului de Miniștri privind acordarea cetățeniei române unor susținători francezi și englezi ai cauzei române.

Președinția Consiliului Miniștrilor

București, 28 iunie 1866

Nr. 1 371

Onorab. Ministeriu de Esterne

Am onoare a transmite, în original, acestui Onorab. Ministeriu jurnalul nr.7 încheiat în ședința Onor. Consiliu al Miniștrilor de la 27 iunie crt., spre cele de cuviință.

Secretarul Consiliului

I. C. Petrescu

Subsecretarul

N. Dunca

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 218)

IV

București, 28 iunie/[10 iulie] 1866: Dimitrie A. Sturdza, ministru de Externe ad-interim, supune spre aprobare domnitorului Carol I Jurnalul Consiliului de Miniștri din 27 iunie 1866 privind acordarea cetățeniei române unor susținători francezi și englezi ai cauzei române.

[Rezoluție:] Se aprobă
Carol

Prea Înălțate Doamne,

Am onoare a supune la Înalta aprobațiune a Măriei Voastre Jurnalul Consiliului de Miniștri încheiat în ședința sa de la 27 iuniu curent sub nr. 7, prin care se încuviințează a se înainta Camerei proiectul de lege pentru acordarea tutulor drepturilor de cetățeni români D.D.-lor William Ewart Gladstone, A. H. Layard, John Arthur Roebuck, Jules Michelet, Edgar Quinet, Saint-Marc Girardin, Paul T. Bataillard și Joan (sic) Enrik (sic) Abdolonyme Ubicini; totodată, vă rog, prea Înălțate Doamne, să binevoiți a subscri anexatul aici proiect de mesagiu pentru înaintarea menționatului proiect de lege la deliberațiunile Camerei.

Sunt, cu cel mai profund respect,
Al Măriei Voastre
Prea plecat și prea supus serv

Ministrul de Esterne și de Stat
D.Sturdza

Nr. 3 031
28 iunie 1866
Bucuresci

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866. f. 220)

V

București, 1/[13] iulie 1866: Mesaj domnesc pentru înaintarea către Cameră a unui proiect de lege pentru acordarea cetățeniei române unor susținători englezi ai cauzei române.

Nr.1 081

Mesagiu

Pe lângă raportul Dōmnului Ministru de Externe și de Stat sub nr. 3031, prezentându-Mi-se alăturatul aici proiect de lege pentru acordarea tuturilor drepturilor de cetățeni români D-lor William Ewart Gladstone, A. H. Layard, John Arthur Roebuck, eu îl înaintez la deliberațiunile Domniilor Voastre.

Dat în București, la 1 iuliu 1866

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 221)

VI

București, 1/[13] iulie 1866: Mesaj domnesc pentru înaintarea către Cameră a unui proiect de lege pentru acordarea cetățeniei române unor susținători francezi ai cauzei române.

Nr.1 082

Mesagiu

Pe lângă raportul Domnului Ministru de Externe și de Stat sub nr. 3031, prezentându-Mi-se alăturatul aici proiect de lege pentru acordarea tuturilor drepturilor de cetățeni români D.D-lor Jules Michelet, Edgar Quinet, Saint-Marc Girardin și Joan (sic), Enrih (sic) Abdolonyme Obicini (sic), Eu îl înaintez la deliberațiunile Domniilor Voastre.

Dat în București la 1 iuliu 1866

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 223)

VII

[București], f.d.: Expunere de motive pentru acordarea cetățeniei române unor susținători francezi și englezi ai cauzei românești

Espunere de motive

Ca semn de recunoștință din partea românilor către acești eminenți bărbați cari au apărat mai cu căldură drepturile și naționalitatea noastră, se propune prin alăturatul aice proiect de lege acordarea tuturilor drepturilor de cetățeni români.

Ministru de Externe și de Stat

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 224)

VIII

[București], f.d.: Proiect de lege pentru acordarea cetățeniei române filoromânilor francezi Michelet, Quinet, Saint Marc Girardin, Bataillard și Ubicini.

Lege

Art.unic. Se acordă toate drepturile de cetățeni români D.D-lor Jules Michelet, Edgar Quinet, Saint Marc Girardin, Paul T.Bataillard și John (sic) Enrih (sic) Abdolonyme Obicini (sic).

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 225)

IX

[București], f.d.: Proiect de lege pentru acordarea cetățeniei române unor oameni politici englezi, susținători ai cauzei românești – Gladstone, Layard și Roebuck.

Lege

Art.unic. Se acordă toate drepturile de cetățeni români D.D-lor William Ewart Gladstone, A.H.Layard, John Arthur Roebuck

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 226)

X

București, 15/27 aprilie 1867: Ștefan Golescu, ministru de Externe al României, comunică – prin adrese individuale – lui Saint Marc Girardin, Edgar Quinet, Jules Michelet, A.Ubicini și Paul Bataillard că Adunarea României le acordase cetățenia română.

Nr. 2 015

15/27 april 1867

Monsieur,

Lorsque la Roumanie se débattait sous l'étreinte de ses ennemis, ignorée du monde entier, vous avez parlé et l'Europe a su que sur les limites de l'Orient, aux bords du Danube, un peuple allait être sacrifié pour avoir été la sentinelle avancée de la latinité. A votre appel puissant, les peuples frères se sont émus et ont tendu les bras à la Roumanie.

Aujourd'hui la Roumanie est. Elle est entrée dans le concert du monde civilisée et vous, initiateur des nations à l'histoire de notre origine et de nos luttes, vous avez puissamment contribué à ce résultat.

Faible hommage de sa profonde et éternelle reconnaissance, la Roumanie, par l'organe de la Représentation nationale, a voté et S.A. le prince a sanctionné pour Vous les droits de la grande naturalisation. Le pays roumain est heureux et fier de vous compter désormais au nombre de ses citoyens par les droits, comme vous l'étiez déjà par le coeur et par le [lipsă în text un cuvânt !].

Heureux de porter à Votre connaissance ce témoignage de la gratitude de ma patrie, je vous prie, Monsieur de bien vouloir agréer l'assurance de ma haute considération avec laqu[elle] j'ai l'honneur d'être, Monsieur, votre très humble et très-obéissant serviteur.

St.Marc Girardin Edgar Quinet Michelet Ubicini Bataillard

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 226)

XI

Paris, [2]/14 mai 1867: Paul Bataillard către Ștefan Golescu, ministru de Externe al României: Mulțumiri pentru cetățenia română ce-i fusese acordată.

Ministerul de Esterne

Registru General

Nr. 5 034

24 aug. 67

Paris, rue Notre-Dame des Champs 41

14 mai 1867

Monsieur le Ministre,

J'ai reçu le 2 de ce mois la lettre par laquelle vous me faites part officiellement de l'insigne honneur que l'Assemblée roumaine et Son Altesse le Prince Régnant ont bien voulu me faire, la première en votant pour moi les droits de grande naturalisation et le Prince en sanctionnant cette haute distinction.

Je viens, Monsieur le Ministre, vous exprimer toute ma reconnaissance à l'égard de l'Assemblée nationale et à l'égard de Son Altesse le Prince Charles, auquel j'ose vous prier de vouloir bien présenter à cette occasion mes très

respectueux hommages. Permettez-moi, Monsieur le Ministre, d'y joindre mes remerciements personnels à votre adresse.

Devant l'insigne honneur qui m'est accordé en compagnie de noms illustres, je n'ai qu'un regret, c'est de ne pas l'avoir mérité par les services plus efficaces, je n'ai qu'un désir, c'est d'en devenir un jour plus digne; mais je crois du moins pouvoir me rendre ce témoignage d'être un vieux Roumain par le coeur; et c'est à ce titre que j'accepte avec joie un nom si glorieux.

Il est d'ailleurs bien entendu, je suppose, qu'en devenant l'enfant d'une seconde Patrie, à laquelle m'attachaient déjà tant de liens, je ne cesse pas d'appartenir à une mère, la France, qui doit toujours rester pour moi la première. Cette réserve faite, je termine, Monsieur le Ministre, en vous adressant tous mes voeux pour notre chère Roumanie et aussi pour le prince Charles, dont je sais les hautes vertus et les nobles désirs.

Veillez agréer, Monsieur le Ministre, l'assurance de mon respect.

P. Bataillard

Monsieur Etienne Golesco, ministre des Affaires Etrangères

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 228)

XII

Veytaux, [18]/30 mai 1867: Edgar Quinet către Ștefan Golescu, ministrul de Externe al României: Mulțumiri pentru cetățenia română ce-i fusese acordată.

Ministerul de Esterne

Registru General

Nr. 5 039

Intrat la 24 aug. 1867

Monsieur le Ministre,

La lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire m'a été adressée à Paris. Après quelques délais, elle m'a été envoyée en Suisse; à mon extrême regret j'ai été forcé par là de retarder ma réponse.

L'honneur que je reçois, Monsieur le Ministre, par le vote de la Représentation Nationale et par la sanction de Son Altesse le Prince régiant m'est doublement précieux; il me devient cher en passant par vos mains. Veillez être l'organe de ma gratitude auprès de l'Assemblée et du Prince.

Ce témoignage d'une nation qui sort de l'abîme et se souvient de ceux qui ont cru en elle et en son reveil n'honore pas seulement celui qui en a l'objet. Il atteste la noblesse et la bonté de cœur du peuple Roumain.

J'accepte, Monsieur le Ministre, avec reconnaissance ce témoignage dans les limites où il s'accorde avec les prescriptions du Code Français en matière de naturalisation française. Si l'occasion se présentait de défendre la cause de la Roumanie, je serais heureux de lutter encore pour elle. En renaissant du fond de la mort, votre patrie donne une raison espérer dans toutes les causes perdues par le Droit et la Justice. Puisse l'avenir tenir pour vous et pour vos descendants chacune des promesses que le présent renferme!

J'ai l'honneur d'être, Monsieur le Ministre, votre très humble et très obéissant serviteur

E. Quinet

Veytaux (Canton de Vaud) 30 mai 1867

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 229–229 bis)

XIII

F.1, iulie 1867: Jules Michelet către Ștefan Golescu, ministrul de Externe al României: Mulțumiri pentru cetățenia română ce-i fusese acordată.

Ministerul de Esterne

Registru General

Nr. 5 037

Intrat la 24 aug.1867

A Monsieur Stephan Golesco, ministre des Affaires Etrangères de Roumanie

Monsieur le Ministre,

En revenant d'un long voyage, je trouve à Paris la lettre dont vous m'honorez et j'apprends l'insigne faveur que m'accordent la Représentation nationale et Son Altessé le Prince de Roumanie.

Le peu que j'ai pu faire dans l'intérêt d'une si belle cause, méritait-il une si haute distinction? Par le cœur du moins et le dévouement à votre pays, je n'en suis indigne.

Permettez-moi, Monsieur le Ministre, de déposer en vos mains l'hommage de ma reconnaissance, mes vœux arden[t]s, sincères, pour cette jeune et si intéressante patrie!

Je suis, Monsieur le Ministre, avec l'attachement inaltérable que depuis longtemps je vous ai voué, votre très humble et dévoué serviteur.

J.Michelet

juillet 186[7]

[d]e* naturalisation Roumaine
[cit]*oyen Français

* Document rupt

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866. f. 230–231.)

XIV

F.L, f.d.: A.Ubicini către Ștefan Golescu, ministrul de externe al României: Mulțumiri pentru cetățenia română ce-i fusese acordată.

Ministerul de Esterne

Registru General

Nr. 5 025

Intrat la 24 aug.1867

Monsieur le Ministre,

Informé par un télégramme daté de Bucarest le 18 juillet dernier du vote de l'Assemblée Constituante que me conférait la grande naturalisation roumaine, je télégraphiai sur le champ à mon honorable ami M.le général Golesco pour le prier d'être mon interprète auprès de la Chambre. Je viens aujourd'hui, Monsieur le Ministre, en réponse à la communication officielle que vous avez bien voulu m'adresser le 1/13 du mois passé vous exprimer directement et vous prier faire agréer à Son Altesse le Prince ma profonde gratitude pour la précieuse marque de distinction qui m'a été conférée et qui me permettra désormais de me dire véritablement le fils de cette Roumanie à laquelle me rattachent de si vives et de si anciennes sympathies. Depuis le jour – il y aura de cela bientôt dix-neuf ans – où je touchais pour la première fois le sol de cette contrée, qui devait être pour moi une seconde patrie, de grands changements se sont accomplis. La nationalité roumaine, dont l'existence était à peine soupçonnée à cette époque, a conquis sa place au soleil. Puisse-je vivre assez pour la voir rayonner au dehors et l'édifice élevé par un patient et généreux effort, atteindre son couronnement.

Veillez agréer, Monsieur le Ministre, l'assurance de mon respectueux dévouement.

A. Ubicini

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866. f. 232)

F.L, f.d.: Saint Marc Girardin către Ștefan Golescu, ministrul de Externe al României: Mulțumiri pentru cetățenia română ce-i fusese acordată.

Ministerul de Esterne
 Registru General
 Nr. 5 038
 Intrat la 24 aug.1867

Monsieur le Ministre,

J'ai des excuses à vous faire de répondre si tard à la lettre très bienveillante que vous m'avez écrite, en m'informant de l'honneur que m'avait fait la Roumanie en m'accordant des lettres de grande naturalisation. J'étais absent de Paris depuis quatre mois quand cette lettre est arrivée chez moi et le facteur ne l'a pas laissée à mon concierge. Ce n'est que par un avis postérieur que j'ai appris qu'il y avait une lettre pour moi à la poste; je l'ai fait réclamer immédiatement.

L'honneur que me font le Prince et le Parlement des Principautés Unies, les expressions flattantes dont vous accompagnez l'octroi que m'est fait de l'indigénat roumain, me touchent profondément. Je n'ai eu que le mérite d'espérer de bonne heure en la vitalité nationale des Roumains, mais je craignais étant déjà vieux de mourir avant de voir l'accomplissement de mes vœux. Dieu et les Roumains se sont hâtés d'exaucer mes espérances et je les en remercie du fond du coeur. Il m'est bien doux, croyez-le, Monsieur le Ministre, de pouvoir me féliciter de cette glorieuse régénération nationale avec un des hommes qui y ont le plus contribué.

Exprimez, je vous prie, tous mes remerciements au Prince et à l'Assemblée nationale. Dites à Son Altesse royale combien je m'honore d'être, par mon droit de cité, un peu le sujet d'un prince qui a été tour à tour hardi et habile, toujours à propos.

Recevez l'assurance de la considération la plus distinguée et la plus affectueuse de votre très fidèle compatriote.

St. Marc Girardin

(Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, dosar nr.101, anul 1866, f. 233-234)

JEAN ALEXANDRE VAILLANT (1804–1886) ȘI RECUNȘTINȚA POSTERITĂȚII ROMÂNEȘTI

Acad. GHEORGHE PLATON, CRISTIANA OGHINĂ-PAVIE

Nici unul dintre străinii care au trăit în Principate în epoca regenerării nu și-a contopit atât de deplin destinul cu cel al românilor, nu a avut dreptul la recunștința contemporanilor săi și a posterității mai mult decât J. A. Vaillant.

Ajuns în Principate, în noiembrie 1829, a fost numit și a funcționat ca profesor de literatură franceză la „școala națională” de la Sf. Sava, unde – alături de alți mari dascăli ai pericadei –, a pregătit – în spiritul ideilor liberale și al naționalității –, pe cei mai iluștri reprezentanți ai generației de la 1848. Paralel, a înființat la București, în 1832, primul colegiu de băieți și primul institut de fete. A fost implicat direct în mișcarea revoluționară din 1840¹ și în cea a „filialei” din Iași a acesteia – *Fiii coloniei lui Traian*² –. Expulzat din Principate, în 1841, încearcă să revină în anii următori. Trecând prin Sibiu și Viena, ajunge la Paris, în 1843. Vechi francmason, membru al lojei „Trandafirul liniștei desăvârșite”, aparținând Marelui Orient al Franței, va înlesni primirea în rândurile acesteia a unora dintre elevii și prietenii săi români³, aflați la studii în Paris.

¹ G. Zanc, *Le mouvement révolutionnaire de 1840*, Bucurest, 1964.

² Gh. Platon, *Contribution à la connaissance des mouvements sociaux et politiques antérieurs à l'année révolutionnaire 1848 en Moldavie. La société (association) philanthropique*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, t. IV, nr. 5, 1965, p. 943–962.

³ În legătură cu Vaillant, a se vedea: Dan Berindei, *Mărturia lui J.A. Vaillant despre societatea românească în precizma revoluției de la 1848*, în vol. *Cultura națională română modernă*, București, Editura Eminescu, 1986, p. 444–456 (versiunea franceză în „Revue Roumaine d'Histoire”, 22, 1983, nr. 4, p. 325–330). A se vedea și volumul *Români și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 127–135; idem, *Români și francmasoneria în epoca modernă. Contribuții și precizări*, în vol. *Români și Europa...*, p. 375–406; N. Iorga, *Trei generații în viața publică românească după judecata lui J. A. Vaillant*, în „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române”, seria III, t. XVI (1931–1935), p. 331–340. Cel mai complet studiu asupra profesorului francez îi aparține Oltei Cudalbu-Slușanschi, *Contribution à la biographie et à l'œuvre de J. A. Vaillant (1805–1886)*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, XIV, 1937–1938, p. 5–70. Mai recent, a se vedea Dan Berindei, *Jean Alexandre Vaillant et la Transylvanie*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, nr. 3–4, 1997, p. 201–205.

Monumentala sa *La Romanie ou Histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or Ardeliens, Valaques et Moldaves*, publicată în 1844, în capitala Franței, în trei volume masive, scrisă aproape „ca un îndrăgostit”⁴, este una din cele mai valoroase contribuții la cunoașterea personalității etnice și naționale a românilor.

Revine în Moldova, în 1857, însărcinat de văduva domnitorului Grigore Alexandru Ghica să-i reglementeze problemele successorale. Este martor al evenimentelor în finalul cărora a fost realizată Unirea celor două Principate. Nu împărtășește, întru totul, vederile „partidei naționale”. Este partizan al candidaturii la tronul Moldovei a lui Grigorie Sturdza, pe care-l apreciază drept singurul capabil să suplinească înalta demnitate națională până la urcarea pe tron a unui principe francez sau sard. Este amestecat în complotul care urmărea să-l impună pe tron pe beizadea Grigorie. Scrie chiar o broșură în favoarea acestuia – *Voix du peuple, voix du Dieu* –. În traducere, scrierea a avut o circulație largă.

Revocarea mandatului încredințat de văduva fostului domnitor Grigorie Alexandru Ghica, intervenția și sancțiunea justiției și conflictul instigat de Matei Millo și R. Rosetti (presupune Vaillant) au subminat sensibil poziția scriitorului francez, care solicită intervenția contelui Walewski, ministrul de Externe al țării sale.

Dezaprobă alegerea lui Alexandru Ioan Cuza, pe care o consideră un eșec al politicii franceze; scrie în acest sens ministrului de Externe al Franței. Acest demers, se pare, a provocat ostilitatea noului domn, care a exprimat intenția de a-l expulza⁵.

Așa cum se pare, la începutul anului 1860 se reîntoarce în Franța, unde publică *Mémoire justificatif*, contre la Princesse veuve Ghica (née Leroy), în care-și motivează poziția în conflictul cu autoritățile din Moldova, în legătură cu reprezentarea văduvei fostului domn. Revine în România în 1862⁶; nu-și mai găsește însă loc în viața politică; aceasta depășise faza romantică a existenței sale. Este tratat cu condescendență; ține cursuri de istorie a antichității și participă la reuniuni, mărturisind același atașament față de națiunea română și cauza sa. În 1864 i se acordă „marea naturalizare” și, drept recompensă națională, se votează în favoarea sa o pensie viageră, în valoare de 4 000 franci. Rămâne în continuare la București, unde, în 1868, publică la *Lanterne Magique ou Passé, Présent et Avenir de la Roumanie*, „poem economic, social și

⁴ Dan Berindei, *Mărturia lui J.A. Vaillant...*, loc cit., p. 447.

⁵ Declarația, se pare, a fost formulată într-o reuniune politică. Luând apărarea lui J. A. Vaillant, Gr. Sturdza i-a replicat domnitorului că cei 30 de ani pe care profesorul francez i-a pus în slujba cauzei naționale îi conferă dreptul de a se ocupa de treburile noastre. El a făcut mai mult pentru țară, încheia omul politic român, decât am făcut eu sau dumneata. Detalii la Oltea Cudalbu-Slușanschi, *op. cit.*, p. 104.

⁶ *Ibidem*, p. 106–107.

politic”, pledoarie *pro domo*, conținând date privitoare la activitatea sa trecută. De asemenea, în lucrare este criticată vechea societate românească. Uneori, în chestiuni personale, tonul este lipsit de eleganță, iar termenii de discreție⁷.

Cu aceste date iau sfârșit informațiile cu privire la relațiile lui J. A. Vaillant cu România, înscrise în singura exegeză care i-a fost consacrată. Se mai consemnează că, în 1879, acesta se afla la Paris, într-o situație materială precară. Orb și bolnav, scriitorul este „uitat de toți acei care l-au cunoscut”⁸.

Documentele adăugate de noi în anexe dovedesc că, în adevăr, uitarea se așternuse peste fapta și scrierile acestui mare prieten al românilor. Piese puse în discuție sunt extrase din arhivele diplomatice din Nantes, care conțin un bogat și important material documentar referitor la români, puțin cunoscut, încă⁹.

În 1881 – an în care sunt înscrise documentele pe care le utilizăm¹⁰ –, J. A. Vaillant, în vârstă de 78 de ani, locuia în Clichy la Garenne, împreună cu fiica sa adoptivă, care-l îngrijea, având drept singur mijloc de existență pensia viageră de 1 000 lei (375 franci) acordată de statul român, la 14 martie 1864. Deoarece – din neglijență, se pare – suma nu-i mai parvenise de câteva luni, scriitorul intervine la Ministerul de Externe al Franței, rugând să se întreprindă demersurile necesare pentru a-și primi drepturile bănești. Documentele pe marginea cărora discutăm, scoțând în evidență situația tragică a profesorului francez în ultimii ani ai existenței sale, dezvăluie, totodată, indiferența și lipsa de sensibilitate a autorităților românești față de o personalitate care făcea parte, deja, din galeria istoriei naționale.

În cererea adresată Ministerului de Externe al Franței, la 23 aprilie 1881, în care solicită intervenția autorităților franceze pentru a i se asigura primirea cu regularitate a pensiei, singurul mijloc de existență, scriitorul francez își etalează – fără ostentație – cu mândrie, însă, meritele, care trebuiau să-i asigure recunoștința din partea statului român și-i justificau pensia. El se recomandă drept întemeietor al primului colegiu de băieți și al primului institut de fete din București, în 1832 și naș al României (în document este păstrată grafia înscrisă pe genericul cărții apărută la Paris, în 1844, *La Romanie*).

Ca urmare a recomandării de a se întreprinde un demers oficios, sunt solicitate informații de la Legația Franței din București (27 aprilie 1881). În răspunsul din 3 mai 1881, este consemnată „onorabila notorietate” de care se bucură J. A. Vaillant în România, ale cărui lucrări au popularizat pe români și valorile lor. De asemenea, el a fost profesorul „unui mare număr de oameni

⁷ *Ibidem*, p. 108–109.

⁸ *Ibidem*, p. 109.

⁹ Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Fonds Contentieux, Série Turquie, Sous série Principautés Unies, A-Z. 448.

¹⁰ Recent, din inițiativa doamnei Cristiana Oghină-Pavie, sub îngrijirea doamnei Séverine Ménét, étudiante en maîtrise d'archivistique à l'Université d'Angers, Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, a publicat un prețios *Repertoire numérique des Archives Repatriées du Consulat de France à Jassy. 1803–1910*, mai 1997.

distinși, care ocupă funcții înalte”. Dimitrie Brătianu însuși, președinte al Consiliului de Miniștri, contactat în acest sens, a comunicat înaltului funcționar francez cu care a discutat că situația profesorului francez a fost reglementată și acesta va continua să-și primească pensia cu regularitate.

Din nefericire, însă, promisiunea nu a fost onorată. La 2/14 iunie, J. A. Vaillant reînnoiește cererea, în care consemnează că, la 1/13 iunie, Legația română din Paris nu primise nici o dispoziție în legătură cu problema sa. Profesorul francez se declară cu atât mai surprins de această situație cu cât Dimitrie Brătianu – căruia-i scrisese personal la 7/27 mai (sic !) – este, de 40 de ani, prietenul său politic, iar pensia ce i-a fost acordată este rodul intervenției sale și a prietenilor comuni din Cameră. Revenind asupra cererii, profesorul francez roagă ca, prin intermediul reprezentantului Franței la București, autoritățile regale românești să fie determinate să acorde „mai multă sollicitudine și recunoștință pentru omul care a sacrificat totul pentru România”. Dacă este necesar, continuă el, să fie făcute să înțeleagă „că ar fi rușinos să-l lase să moară în mizerie, la vârsta de 78 ani”.

În urma acestei noi intervenții, așa cum se pare, profesorul francez a primit pensia convenită pe lunile restante. În toamnă, însă, defecțiunea s-a produs din nou. La 13 octombrie, într-o nouă scrisoare, adresată unei personalități din Ministerul de Externe al Franței, cerându-și scuze pentru faptul că nu a putut răspunde invitației de a veni la minister, la 7 iulie, pentru a da explicații suplimentare în legătură cu cererea sa – boala și mizeria l-au împiedicat –, J. A. Vaillant solicită ca Ministerul de Externe să fie informat că pensia nu-i este transmisă cu o mai mare regularitate. Au trecut din nou două luni de când nu a mai primit banii atât de necesari întreținerii sale. În schimb, notează el cu amărăciune la 20 septembrie, secretarul Legației României i-a înmănat însemnele Ordinului „Coroana României” în rangul de comandor¹¹. Redus la cea mai „profundă mizerie”, continuă el, ar fi murit de foame dacă nu ar fi beneficiat de un împrumut făcut de primarul comunei în care locuiește (Clichy). Cere din nou intervenția autorităților franceze, „pentru a se pune capăt unei stări de lucruri care – spre marelui său regret, stăruie el –, „déconsidère au plus haut point un Gouvernement que j'estime et un Nation que j'aime”¹².

Aici se încheie corespondența în legătură cu acest trist episod din viața marelui prieten al românilor. El își revendică cu mândrie calitatea de „veteran

¹¹ Așa cum se poate constata din această ultimă scrisoare, decorația i-a fost remisă lui J.A.Vaillant la 20 septembrie 1881. Oltea Cudalbu-Slușanschi notează că, cu prilejul Expoziției din Paris, din 1878, câțiva din prietenii români ai scriitorului francez au venit să-l viziteze în modesta sa locuință. Autoarea reproduce și aprecierea prefectului de poliție, în conformitate cu care J. A. Vaillant a „fost în relații intime cu multe din cele mai importante persoane politice actuale ale României”. Unele din acestea l-au vizitat în 1878. Autoarea presupune că J.A.Vaillant a primit decorația conferită de statul român cu acest prilej (*loc. cit.*, p. 110). Scrisoarea din 13 octombrie 1881 restabilește adevărul în această privință.

¹² În rezoluția scrisă pe cerere, se recomandă să se scrie domnului Ghica, spre a se informa dacă sunt motive care contravin plății cu regularitate a pensiei convenită profesorului francez. Ministrul Franței la București urma să fie informat în acest sens.

al filoromânilor”, *naș al României*; îi consacrase una din cele mai importante lucrări din epoca de regenerare, care-i recomanda pe români, situându-i, împreună cu țara lor, în secolul naționalităților. Recunoștința posterității românești nu au fost pe măsura contribuției sale la înscrierea națiunii în „calendarul lumii”. Lipsa de solitudine, dezinteresul chiar al acelora alături de care a luptat pentru afirmarea României și a valorilor sale i-au umbrat ultimii ani ai vieții, trăiți în întuneric și mizerie. A murit câțiva ani mai târziu, în 1886.

În pofida dezinteresului manifestat de autoritățile timpului, J. A. Vaillant și-a păstrat în istoria națională un loc pe care nimeni nu i-l poate contesta și care-i dă dreptul la respect și recunoștință.

ANEXE

I

À Monsieur Ministre des Affaires Etrangères

Monsieur le Ministre,

Le soussigné, Citoyen français, aveugle et vieux de 78 ans, fondateur, à Bucarest en 1832, du premier collège de garçons et du premier institut de demoiselle, historien et *parrain* de la Roumanie, honoré en 1864 de la grande naturalisation roumaine et gratifié d'une modique pension *mensuelle* et viagère de 1 000 lei soit 375 francs.

A l'honneur de vous prier de vouloir bien, par l'entremise de Monsieur Agent à Bucarest, faire savoir au plutôt au Prince Charles de Hohenzollern aujourd'hui Roi de cette Roumanie qui doit son nom au soussigné, que ce soussigné meurt de faim, faute de paiement régulier et intégral de la pension à laquelle il a droit, en vertu du Diplôme qui lui a été conféré par l'ex prince défunt, Alexandre Jean Ier, le 14 Mars 1864.

Le soussigné ose espérer, Monsieur le Ministre, qu'en égard à son âge, à sa cécité, à l'honorabilité de ses services, et à l'état précaire dans lequel l'a réduit, *depuis tantôt deux mois*, l'indifférence du Gouvernement de Roumanie, vous voudrez bien prendre à cœur d'obtenir au soussigné la solution la plus favorable et la plus prompte.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, l'hommage de mon respect l'expression de ma vie reconnaissance.

J. A. Vaillant

Ancien Professeur

de littérature française à l'Ecole Nationale de St. Sava

23 Avril 1881,

Clichy la Garenne

Boulevard National.

II

Bucarest
M. Ducros Aubert
Ministre de France

27 Avril 1881

Monsieur,

Un Français, le sieur Vaillant, qui a résidé pendant plusieurs années en Roumanie, où il aurait fondé, en 1832, un établissement d'enseignement, sollicite notre intervention auprès du gouvernement Roumain à l'effet d'obtenir le paiement d'une pension dont il est titulaire et dont le service se trouverait interrompu depuis deux mois.

D'après les termes de sa requête, le sieur Vaillant, parvenu à un âge très avancé et atteint de céciété serait aujourd'hui réduit à la plus extrême misère et n'aurait d'autres moyens d'existence que l'allocation viagère de mille lei (soit environ 375 francs) que lui a été concédé le 14 mars 1864 par le Prince Alexandre Jean Ier.

Je vous serai obligé de vérifier ce qu'il peut y avoir de fond dans les indications qui précèdent et de vous en quérir des motifs qui auraient fait suspendre le parvien régulier de la pension dont il s'agit; je vous laisse d'ailleurs le soin d'apprécier la nature des démarches officieuses qui pourraient être tentées auprès du Gouvernement Roumain, pour obtenir en même temps que le rappel des termes arriérés dûs au pétitionnaire, la reprise des paiements mensuels de son allocation.

Vous voudrez bien me transmettre les renseignements que vous aurez recueillis au sujet de cette affaire et me tenir informé de la suite que vous aurez jugé possible d'y donner.

Recevez etc.

(Choiseul)

III

Légation de France
en Roumanie
Bucarest, le 3 Mai 1881
Direction du Contentieux
Politique et Commercial

Monsieur le Ministre,

M. Vaillant, qui faisait l'objet de la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'adresser le 27 Avril dernier, jouit en Roumanie d'une honorable

notoriété; il a longtemps résidé dans ce pays sur lequel il a publié des ouvrages qui ont contribué à le faire connaître et a été le professeur d'un grand nombre d'hommes distingués occupant actuellement de hautes fonctions. Aussitôt que j'ai informé M. Démètre Bratiano de la situation que vous m'avez fait l'honneur de m'exposer, le président du Conseil, dans un intérêt de justice et à titre de reconnaissance personnelle, m'a dit que je pouvais compter sur toute sa bonne volonté et le lendemain de ma visite il m'a écrit en effet que tout était arrangé et que M. Vaillant continuerait de toucher sa pension.

Il y a lieu de croire que le retard apporté dans le paiement de cette rente n'a pas d'autre cause qu'un malentendu ou l'omission de formalités nécessaires, qu'il m'a suffi de signaler pour recevoir satisfaction.

Veillez agréer, Monsieur le Ministre, les assurances de ma très haute considération.

ss. Indescifrabil

Son Excellence
Monsieur Barthélemy St. Hilaire,
Ministre des Affaires Etrangères Paris

IV

À Monsieur le Ministre des Affaires Etrangères

Monsieur le Ministre,

Si, grace à votre bien veillante intervention dont je vous suis infiniment reconnaissant, Monsieur Démètre Bratiano à fait droit à la demande que j'ai eu l'honneur de vous adresser, le 23 Avril dernier, il a sans doute oublier de prescrire, comme il l'avait promis, la repris immédiate du paiement régulier et intégral de ma pension car lorsque ma fille s'est présentée, hier, 13 Juin, à la Légation Roumaine pour y toucher ma pension du moi échu, il lui a été répondu qu'il n'y avait rien pour moi et que le Ministre n'avait donné aucun ordre.

J'ai été d'autant plus étonné de cette réponse que Monsieur Démètre Bratiano, à qui je venais d'écrire le 27 Mai, est mon ami politique depuis 40 ans et que c'est à lui, ainsi qu'à nous amis communes de la Chambre, que je doit cette pension, quoi qu'il en soit me voici retombé dans la position où je me suis trouvé du 13 Mars ou 5 Mai et réduit bien malgré moi à solliciter de nouveau votre bienveillante intervention, à l'effet de faire cesser un pareil état de chose.

Ma pension voté par l'Assemblée législative est de mille lei soit de 375 francs par mois; cette pension mensuelle, ma seule ressource, est un don national et doit m'être comptée régulièrement et intégralement, le 1/13 de

chaque mois. Je vous serais donc infiniment obligé, Monsieur le Ministre, de vouloir bien par l'intermédiaire de Monsieur votre Agent à Bucarest obtenir du gouvernement royal de Roumanie plus de sollicitude et de reconnaissance pour l'homme qui a tout sacrifié à la Roumanie et lui faire comprendre, s'il le faut, qu'il serait honteux pour elle de le laisser mourir de misère à 78 ans.

Daignez agréer, Monsieur le Ministre, avec mes excuses pour l'embaras que je vous donne, l'expression bien sincère de mes sentiments les plus distingués et de ma profonde reconnaissance.

J'ai l'honneur d'être votre très humble et très obéissant serviteur, le vétéran des philo-romains et parrain de la Roumanie,

J. A. Vaillant

Boulevard National 135

Clichy la Garenne

2/14 Juin 1881

V

Monsieur,

Vous m'avez fait l'honneur de m'inviter le 7 Juillet dernier à recevoir les amplifications au sujet de la réclamation dont j'ai saisi Monsieur le Ministre des Affaires Etrangères. Ma santé, ma cécité et ma misère m'ayant empêché de me rendre à votre invitation.

Je vous prie de vouloir bien informer, Monsieur le Ministre, que ma pension ne m'est pas payée plus régulièrement que par le passé et que voici aujourd'hui deux mois qui me sont dus il est vrai que le 20 Septembre au lieu de me compter ma pension le Secrétaire de la Légation Roumaine m'a délivré le Brevet et les insignes de Commandeur de l'Ordre de la Couronne (de) Roumanie, mais depuis ce temps réduit à la plus profonde misère je serai mort de faim si Monsieur le Maire de ma commune n'avait eu la bonté de me faire quelque avance. Je supplie donc, Monsieur le Ministre, de vouloir bien inviter Monsieur le Ministre plénipotentiaire de Roumanie à faire cesser un état de choses qui à mon grand regret déconsidère au plus haut point un gouvernement que j'estime et une nation que j'aime.

Agréer je vous prie, Monsieur, mes très humbles salutations

J. A. Vaillant

Clichy,

13 Octobre 1881,

Boulevard National 174.

STABILIREA FRONTIEREI SUDICE A ROMÂNIEI DUPĂ CONGRESUL DE LA BERLIN

DR. DANIELA BUȘĂ

Transpunerea în practică a hotărârilor Congresului de la Berlin nu s-a făcut cu ușurință, mai ales atunci când a fost vorba de trasat noi frontiere, de corectat altele mai vechi, de stabilit relații între noile state independente sau de restabilit de pe alte poziții pe cele între statele independente și fosta putere suzerană.

Problemă delicată ce a făcut obiectul mai multor articole ale Tratatului de la Berlin dat fiind complexitatea și dificultatea ei, trasarea frontierelor între țările sud - est europene s-a extins pe parcursul a mai multor ani datorită nemulțumirii părților implicate, dar și a amestecului marilor puteri. Misiunea comisiilor europene, însărcinate cu trasarea frontierelor, s-a dovedit tot mai dificilă pe măsură ce activitatea lor s-a mutat pe teren. Puncte sau zone, negociate la masa tratativilor au dat naștere brusc, la fața locului, unor dispute între părți ce păreau de nesoluționat. De altfel, modul în care au fost trasate noile frontiere a influențat cursul relațiilor între statele din zonă.

*

*

*

Conform art. 2 al Tratatului de la Berlin, traseul frontierei bulgare ce includea granița cu România, Serbia, Rumelia Orientală și Imperiul Otoman urma a fi stabilit de o comisie internațională alcătuită din reprezentanții marilor puteri la Constantinopol. Cel mai lung parcurs delimita Principatul bulgar de România și consta într-o graniță naturală, alcătuită de fluviul Dunărea și una convențională. Aceasta din urmă despărțea Dobrogea, retrocedată României, de Bulgaria și necesita o studiere atentă la fața locului, cu atât mai mult cu cât existau puncte asupra cărora Congresul de la Berlin, deși se pronunțase,

realitatea de pe teren nu venea în sprijinul celor decise. Neînțelegerile dintre membrii comisiei, generate și întreținute de Rusia, au făcut ca discuțiile privind stabilirea frontierei dintre România și Principatul bulgar să se întindă pe parcursul a doi ani, timp în care negocierile, purtate la Constantinopol, au alternat cu vizite pe teren, la Silistra, Călărași sau în sudul Dobrogei.

Dat fiind complexitatea problemei frontierei Principatului bulgar cât și necesitatea rezolvării ei cât mai urgent, reprezentanții marilor puteri au stabilit la Berlin, în linii mari, traseul frontierei de sud a Dobrogei cât și punctele terminus. Astfel, art. 2 stipula că frontiera Principatului bulgar “urmează la nord malul drept al Dunării, de la vechea frontieră a Serbiei până la un punct determinat de o comisie europeană, la est de Silistra și de aici se îndreaptă spre Marea Neagră, la sud de Mangalia, ce rămâne lipită de teritoriul românesc. Marea Neagră formează hotarul răsăritean al Bulgariei”.¹ Cu o singură excepție, Rusia, membrii comisiei europene de delimitare au fost de acord “că o frontieră naturală și strategică este imposibilă și și-au dat asentimentul unei linii directe care pleca de la sud de Mangalia, la o distanță de cca. cinci kilometri de acest port și sfârșea pe Dunăre, la est și în apropiere de Silistra”².

Această prevedere nemulțumea și nedreptătea în același timp România, care se vedea deposedată de o fortăreață, de un punct strategic și de unul absolut necesar pentru asigurarea unei comunicații facile cu Dobrogea. O simplă inspecție la fața locului a reprezentanților marilor puteri ar fi dovedit că în aval de Silistra, deci spre est, o comunicare permanentă între cele două maluri era practic imposibilă datorită zonei mlăștinoase, în timp ce în amonte, spre vest, condițiile erau cât se poate de propice construirii proiectatului pod peste Dunăre. La acestea se adăuga și faptul că majoritatea populației creștine din Silistra se compunea din români ceea ce ar fi îndreptățit o modificare a art. 46 al Tratatului de la Berlin, prin includerea orașului în teritoriul românesc, mai ales că precedente au mai existat și au fost generate de aplicarea pe teren a prevederilor (cazul frontierei Basarabiei modificată față de Tratatul de la Paris). În acest sens, ministrul Afacerilor Străine, Mihail Kogălniceanu, îi cerea la 21 iulie/ 2 august 1878 reprezentantului României la Viena, I. Bălăceanu, să intervină pe lângă contele Andrassy pentru ca delegatul austro-ungar în comisia de delimitare a frontierei “să susțină cu vigoare interesele românești”.³ Acest

¹ Vezi textul art. 2 în *Tratatul de la Berlin urmat de Protocoalele Congresului*, București, 1878, p. 2.

² Arh. M.A.E., fond Războiul de Independență (=R.I.), vol. 105, f. 13, ad. nr. 11268, Bucarest, le 21 Juillet /2 Août 1878, Kogălniceanu à Bălăceanu.

³ *Ibidem*

demers se baza pe atitudinea binevoitoare afișată de la o vreme de dubla monarhie față de România. Ea se explică prin dorința Vienei de a-și consolida influența la Dunăre și în sud-estul Europei în detrimentul Rusiei, de a-și întări poziția economică pe piața românească ce absorbea o mare parte din exportul austro-ungar în virtutea convenției dintre părți,⁴ dar și de a controla și neutraliza cât mai eficace atracția ce-o constituia tânărul stat independent pentru românii din Austro-Ungaria. Ca atare, guvernul de la Viena s-a declarat “gata să sprijine punctul de vedere al guvernului român” în comisia de delimitare, deși socotea că aceasta “n-are nici o șansă să obțină Silistra”, deoarece o revenire asupra unei probleme deja tranșate, mai ales una de frontieră, ar constitui un precedent periculos ce s-ar putea solda cu anularea hotărârilor Congresului.⁵

Comisia europeană pentru delimitarea frontierei româno-bulgare s-a reunit într-o primă sesiune la 11/23 octombrie 1878 la Constantinopol. Încă de la începutul discuțiilor problema liniei frontierei a constituit subiect de dispută între delegatul Petersburgului și ceilalți. Hotărâtă să recupereze o parte din influența de care se bucura la San Ștefano și să-și refacă prestigiul serios știrbit la Berlin, Rusia s-a folosit de prezența în comisie pentru a obține, în sensul dorit de ea și în dauna României, o modificare a traseului stabilit în capitala Germaniei.

Dacă la negocierile de la Constantinopol punctul de vedere al delegatului rus, A. Bogoliubov, nu părea că ar contraveni atât de flagrant realității, lăsând speranța unei medieri, odată cu deplasarea membrilor comisiei pe teren, la sfârșitul lunii octombrie, lucrurile s-au înfățișat în adevărata lor lumină. Devenit extrem de puțin conciliant, Bogoliubov cerea ca frontiera să plece de la Dechizeni, sat aflat la 21 km de Silistra, ceea ce însemna o îndepărtare de spiritul și prevederile Tratatului de la Berlin cu care ceilalți delegați nu puteau fi de acord.⁶

Prezența comisiei de delimitare a frontierei la Silistra a prilejuit delegaților români: Mihail Pherekyde, colonelul Șt. Fălcoianu, colonelul Arion

⁴ Semnată la 10/22 iunie 1875 și intrată în vigoare la 1/13 iunie 1876 pe o durată de 10 ani, convenția comercială dintre România și Austro-Ungaria a consfințit ieșirea țării noastre de sub tutela economică a Porții. Valoarea importului expedit de monarhie a crescut în medie de peste trei ori și anume de la 38,8 milioane de lei între 1871-1875 la 136,6 milioane de lei între 1876-1880. Vezi G.Cioriceanu, *La Roumanie économique et ses rapports avec l'étranger de 1860 à 1915*, Paris, 1928, tabelele 2 și 3..

⁵ B.A.R., mss, fond I.Bălăceanu, tel., Vienne, [24 Juillet]/5 Août 1878, Bălăceanu à Kogălniceanu.

⁶ G. Bibesco, *Histoire d'une frontière. La Roumanie sur le rive droite du Danube*, Paris, 1883, p. 55.

și colonelul Slăniceanu să facă cunoscut punctul de vedere românesc.⁷ În urma celor expuse și a călătoriei întreprinse pe brațul Borcea și la Călărași, la 1/18 noiembrie 1878, membrii comisiei, cu excepția Rusiei, stabilesc ca Arab-Tabia, colina din fața Silistrei (azi Ostrov), să fie atribuită României., iar punctu de plecare al frontierei să fie situat la 800 de metri în aval de Silistra,⁸ trecându-se astfel la prima acțiune de delimitare. Timpul nefavorabil a determinat suspendarea lucrărilor comisiei în decembrie, după ce în prealabil membrii acesteia parcuseră și drumul până la Mangalia.⁹ Opoziția Rusiei lăsa problema Arab-Tabiei la latitudinea guvernelor marilor puteri ce urmau a se pronunța în viitor.

Diplomația țaristă nu se putea împăca însă cu această situație, suspendarea lucrărilor oferindu-i un bun prilej pentru acțiuni concertate pe lângă marile puteri atât la Constantinopol cât și în diferite capitale europene și presiuni asupra României pentru a se reveni asupra traseului stabilit. Înșuși cancelarul Giers amenința Bucureștii cu “anularea” orașului Silistra prin trasarea frontierei.¹⁰

Ocuparea înălțimii Arab-Tabia de către trupele române la 16/28 ianuarie 1879 a contribuit la tensionarea relațiilor româno-ruse. Punctul rămăsese neocupat de la plecarea armatei otomane și făcea parte din sistemul defensiv din jurul Silistrei. El se afla la 2500 de metri de podul proiectat peste Dunăre și era traversat de drumurile ce legau Silistra de Almaly și Karaorman. Așa cum am menționat, înălțimea Arab-Tabia, punct strategic ce domina Silistra, fusese atribuită României., la cererea expresă a acesteia, de comisia europeană de delimitare a frontierei româno-bulgare, cu majoritate de voturi. Așadar, acțiunea trupelor române a fost una de intrare în posesie și nu una de ocupație, așa cum acuza Rusia, și s-a produs fără intenția “de a deștepta nici cea mai mică susceptibilitate sau de a aduce cea mai mică bănuială”.¹¹ Cu toate acestea, reacția Petersburgului a fost dură. Situându-se pe o poziție intransigentă, Rusia a cerut retragerea imediată a trupelor române. Ea “nu va consimți niciodată să

⁷ Punctul de vedere românesc a fost expus în memoriile prezentate comisiei de delimitare a frontierei între România și Bulgaria la Silistra la 5/17 noiembrie 1878 și Mangalia la 14/28 noiembrie 1878. Vezi Arh. M.A.E., fond Constantinopol, vol.109, raport (= r.) nr.486, anexe no. 1 et no. 2, Bucarest, le 10/22 Janvier 1879, Câmpineanu à Carathéodory Pasa.

⁸ Arh.M.A.E., fond R.I., vol.105, f. 90, r. f. nr., Silistra, 15/27 noiembrie 1878, Fălcoanu către Kogălniceanu.

⁹ *Ibidem*, f.92.

¹⁰ *Ibidem*, fond Constantinopol, vol.109, r. nr. 486, annexe nr. 4 Petersburg, le 21 Decembre 1878/ 2 Janvier 1879, gl. Ghika à Câmpineanu.

¹¹ *Ibidem*, circulara nr. 2046, Bucarest, le 7/19 Fevrier 1879, I.Câmpineanu à D.Brătianu.

cedeze acest punct și să-i fie răpită Silistra și împrejurimile ei”, îi spunea prințul Gorceacov lui Ion Ghica, reprezentantul României la Petersburg, adăugând:” Nu uitați ceea ce datorați Rusiei, teritoriul de dincolo de Dunăre la care voi n-aveți nici un drept, ea (n.n. Rusia) este cea care v-a făcut acest dar”.¹² Și, pentru a fi mai convingător, Petersburgul a ordonat o desfășurare de forțe în zona Silistra și în sudul Dobrogei.¹³

Reacția marilor puteri a fost mai degreabă una de dezaprobare decât de sprijinire a României. Cu excepția Austro-Ungariei care, prin glasul ministrului Afacerilor Străine, Andrassy, a pretins Rusiei să respecte hotărârile comisiei europene de delimitare a frontierei¹⁴, Parisul, Berlinul, Roma și Londra au cerut României să-și retragă trupele, deși inițial Foreign Office-ul înclinase să dea câștig de cauză părții române. Mai mult chiar, Berlinul a folosit acest prilej pentru a face noi presiuni asupra cercurilor guvernamentale românești pentru transpunerea în practică a prevederilor Tratatului de la Berlin, în fapt, pentru răscumpărarea de către statul român a căilor ferate construite de consorțiul Strousberg. Astfel, cu prilejul unei întrevederi, subsecretarul de stat în Ministerul Afacerilor Străine al Germaniei, von Bülow, îl asigura pe G. Vârnăv-Liteanu că marile puteri, prin ambasadorii lor, pot interveni “pentru a tranșa diferendul dintre România și Rusia”, cu atât mai mult cu cât Berlinul “se preocupă ca întotdeauna să dea acestei afaceri o soluție pacifistă și satisfăcătoare. Von Bülow i-a dat de înțeles reprezentantului României că puterile ar putea susține cât mai eficace România, dacă ea ar executa în întregime Tratatul de la Berlin”¹⁵. În aceste condiții guvernul de la București a fost nevoit să-și retragă trupele de pe înălțimea Arab-Tabia. Problema a fost rediscutată la următoarele întruniri ale comisiei europene.

Reunită pentru o nouă sesiune la 8/20 aprilie 1879, comisia europeană de delimitare a frontierelor Bulgariei a devenit foarte operativă, reușind ca în numai 33 de zile să fixeze 340 km de frontieră cu Rumelia. Rămăneau în lucru încă 170 km de frontieră cu Imperiul Otoman și 110 km cu România. Pentru a urgenta lucrările la cea din urmă, comisia hotărâ la 10/22 iunie 1879 împărțirea în două subcomisii, una deplasându-se spre est și alta spre vest și reunirea lor la 10/22 iulie la Constantinopol, pentru decizii.¹⁶

¹² *Ibidem*, fond R.I., vol. 95, f.156, tel., Petersburg, le 22 Janvier/ 1 Fevrier 1879, I. Ghica à I. Câmpineanu.

¹³ *Ibidem*, fond Constantinopol, vol.109, tel. nr. 1038, Bucarst, le 19/31 Janvier 1879, I. C. Brătianu à D. Brătianu.

¹⁴ *Ibidem*, fond R.I., vol. 95, f. 136-137, tel. f. nr., Vienne, le 20 Janvier/1 Fevrier 1879, I.Bălăceanu à I.Câmpineanu.

¹⁵ *Ibidem*, vol. 106, f. 214, tel. confidentielle nr. 672, Berlin, le 25 Janvier/7 Fevrier 1879, Liteanu à Câmpineanu.

¹⁶ G. Bibesco, *op. cit.*, p. 60.

Discuțiile în plen de la Constantinopol au relevat o dată în plus poziția obstructivă a Rusiei. Era clar că guvernul imperial regreta atitudinea sa concesivă de la Berlin, ce-i fusese impusă de altfel și căuta să împiedice punerea în aplicare ad literam a hotărârilor Tratatului în speranța obținerii de avantaje. Ele nu au întârziat să se facă simțite. Astfel, în ședința din 18/30 iulie 1879 se admitea, contrar prevederilor art.2 al Tratatului de la Berlin, principiul talvegului ca frontieră pe Dunăre. Mai mult chiar, colonelul Bogoliubov propunea ca Rusia să fixeze singură talvegul, idee respinsă de reprezentanții comisiei europene. În opinia delegaților otoman și italian, concesia făcută Rusiei trebuia acceptată de România în schimbul promisiunii din partea marilor puteri de a ocupa Arab-Tabia.¹⁷

Guvernul român s-a declarat însă neplăcut surprins de decizia comisiei europene de delimitare, care adoptase o altă linie decât cea hotărâtă la Berlin și punea țara în fața a noi probleme. Astfel, potrivit Tratatului de la Adrianopol, talvegul era fixat la mijlocul Dunării, în timp ce alte păreri îl socoteau a fi curentul cel mai puternic al fluviului potrivit cursului din acel moment. În ambele situații "România, în loc să obțină toate insulele, se va vedea deposedată de o parte din ele, printre care chiar unele pe care le deține astăzi", constata cu amărăciune trimisul României la Constantinopol, D.Brătianu într-o discuție cu Safvet Pașa, șeful diplomației otomane, căruia îi cerea să sprijine în comisia europeană de delimitare hotărârile de la Berlin.¹⁸ În acest sens îi sugera să invoce Tratatul de la Paris din 1856, demonstrând astfel că la Berlin "s-a făcut absolut ce s-a făcut în 1856 când malul stâng al fluviului a fost luat ca frontieră a României (atunci Principatele Unite)".¹⁹

Demersul era sortit eșecului atâta timp cât marile puteri socoteau că prin concesii făcute Rusiei problema se va rezolva într-un timp mai scurt. De altfel, în perioada iulie-septembrie 1879 ele nu au făcut decât să asculte, să admită și să dea puteri de lege propunerilor rusești. Excepție a făcut propunerea colonelului Orero, reprezentantul Italiei. Acesta a reușit să obțină ca la lucrările comisiei să ia parte și câte un delegat din partea României și Bulgariei, "dar cu simplu titlu oficial și consultativ"²⁰.

¹⁷Arh. M.A.E., fond Constantinopol, vol. 109, r. nr. 184, Constantinople, le 22 Juillet/5 Août 1879, D. Brătianu à Boerescu.

¹⁸ *Ibidem*, fond Paris, vol. 8, notă (=n) nr. 249, Constantinople, le 23 Août/4 Septembre 1879, D. Brătianu à Safvet Pașa.

¹⁹ *Ibidem*, r. nr. 250, Constantinople, le 24 Août/5 Septembre 1879, D. Brătianu à N. Kretzulescu.

²⁰ *Ibidem*, fond Constantinopol, r. nr. 219, Constantinople, le 10/22 Août 1879, D. Brătianu à V. Boerescu publicat și în *Documente oficiale. Din corespondența diplomatică de la 2(14) septembrie 1878 până la 17 (29 iulie) 1880*, București, 1880, p. 203.

La 2/14 septembrie 1879 comisia europeană de delimitare a stabilit definitiv granița pe talveg, înțelegând prin aceasta curentul cel mai puternic al fluviului. Potrivit deciziilor finale, toate insulele aflate la dreapta talvegului și intrate în componența Țării Românești în 1829 conform prevederilor Tratatului de la Adrianopol, rămăneau în continuare în posesia României ca enclave. Cele situate în stânga talvegului și atribuite Imperiului Otoman de același tratat, urmau "a fi privite ca aparținând Bulgariei sau României" în funcție de hotărârile comisiei de delimitare a frontierei.²¹

Rămânea în discuție numai problema Arab-Tabiei. Și de această dată Rusia a avut câștig de cauză, propunerea sa de soluționare de către o comisie tehnică de ingineri fiind acceptată de marile puteri. Întrunirea noii comisii urma să se facă la 14/26 octombrie 1879 la Silistra.²²

Începând cu 15/27 octombrie 1879, comisia tehnică de delimitare sau comisia experților și-a desfășurat activitatea la Silistra (4 ședințe) și București (3 ședințe) până la 29 octombrie/ 11 noiembrie 1879. La lucrările ei au fost admiși fără drept de vot deliberativ delegații români și bulgari. Discuțiile s-au purtat în jurul celor trei propuneri, două rusești și una românească privind locul de amplasare a podului peste Dunăre. Consecvență principiului său de a țena fie prin obstrucție fie prin propuneri departe de spiritul prevederilor de la Berlin și hotărârilor comisiei de delimitare din toamna anului 1878, Rusia a supus atenției două puncte, unul situat la 21 de km de Silistra și altul la 36 de km. România, în schimb, continua să susțină amplasarea podului la 800 de metri de oraș.²³ Sosirea iernii și mai ales controversele iscate au pus în imposibilitate continuarea lucrărilor pe teren. Ele au fost suspendate, urmând ca eventualele negocieri să se poarte la Constantinopol între reprezentanții marilor puteri.

În decembrie 1879 aceștia au acceptat în principiu ideea unei conferințe a ambasadorilor la Constantinopol în problema frontierei bulgare. Propunerea fusese avansată tot de Rusia încă din februarie 1879. Ea spera acum într-o revizuire a hotărârilor comisiei de delimitare și comisiei tehnice, lucru neacceptat de restul puterilor. "Noi știm", îi spunea ambasadorul Marii Britanii la Constantinopol, sir Legard, girantului agenției României, Obedenaru, "că Rusia vrea ca Arab Tabia să aparțină Bulgariei, dar noi refuzăm să admitem pretențiile Rusiei".²⁴

Încercând să scoată discuțiile din irapăs, dar mai cu seamă să-și sporească influența în România, Austro-Ungaria și-a oferit arbitrajul

²¹ *Ibidem*, vol. 109, r. nr. 268, Constantinople, le 4/16 Septembre 1879, D. Brătianu à V. Boerescu. Vezi actul Comisiei Europene pentru definitivarea frontierei dunărene a Bulgariei semnat la Constantinopol la 20 septembrie 1879 în *British and Foreign State Papers*, edited by Edward Hertslet and Edward Cecil Hertslet, London, 1886, vol. 70, p. 1283.

²² *Ibidem*, r. nr. 301, Constantinople, le 18/30 Septembre 1879, D. Brătianu à Boerescu.

²³ G. Bibesco, *op. cit.*, p. 73-78.

²⁴ Arh. M.A.E., fond Constantinopol, vol. 109, r.nr. 447, Constantinople, le 8/20 Decembre 1879, Obedenaru à Boerescu.

promițând, la începutul anului 1880, găsirea unui parcurs care să fie acceptat de ambele părți. Arbitrajul Vienei venea astfel într-un moment dificil, generat chiar de prevederile Tratatului de la Berlin. Acesta stabilea pentru frontiera bulgaro-română un principiu și un mod de execuție, primul instituit de el însuși, cel de-al doilea încredințat succesiv la două comisii. În practică, principiul a fost aplicat într-un fel, iar modul de execuție s-a făcut în alt fel. O mediere era necesară. În iunie 1880, contele Hoyos, ministrul Austro-Ungariei la București îl informa pe ministrul Afacerilor Străine român, Vasile Boerescu, de finalizarea unui proiect ce avea “avantajul esențial al reglementării definitive a problemei”. În acest sens linia de frontieră pornea de pe malul drept al Dunării, la est de Silistra și se îndrepta în curbă spre sud, până la jumătatea celui de al doilea zid al înălțimii Arab Tabia, apoi în unghi drept cobora, traversa o vale și urca apoi, lăsând Arab Tabia, României. Frontiera continua în direcția nord-est, întâlnindu-se cu drumul spre Karaorum și spre satul Almaly, iar de aici își continua parcursul la est de drumul spre Karaorum, ce aparținea Bulgariei²⁵.

Proiectul reprezenta o modificare atât a traseului fixat de comisia europeană de delimitare a frontierei Bulgariei cât și a celui fixat de comisia tehnică. Până la sfârșitul lunii iunie el a fost acceptat de toate guvernele marilor puteri. Cum sultanul nu dorea să separe problema Arab Tabiei și a graniței româno-bulgare de alte delimitări în zonă și anume de frontierele Sublimei Porți cu Bulgaria, Serbia și Muntenegru dar, mai ales, cu Grecia, cu unele nefiind de acord în anumite probleme, pe altele nevrând a le accepta, a întârziat peste un an semnarea actului care să consfințească starea de fapt. Actul a fost parafat la 25 iulie/6 august 1881, după ce în prealabil Poarta acceptase și noua frontieră cu Grecia.

Frontiera româno-bulgară “a fost nesatisfăcătoare pentru ambele părți : ea dădea Bulgariei puternice fortărețe cu care domina Dobrogea și României apartenența asupra acesteia”²⁶. Principatul sud-dunărean acceptase cu greu hotărârea marilor puteri, considerând-o perfectibilă și manifestând ani la rând tendința de a o repune în discuție²⁷. Dacă în toamna anului 1884 întâlnirea de la Rusciuk dintre cei doi suverani, regele Carol I și principele Alexandru Battenberg, a reușit să tempereze pornirile acaparatoare ale bulgarilor instigați de Rusia și să aplaneze diferendul,²⁸ în august 1885 granița de sud a Dobrogei

²⁵ *Ibidem*, circulaire no. 10047, Bucarest, le 13/25 Iul 1880, Boerescu à Olănescu.

²⁶ William Miller, *The Ottoman Empire and his successors 1801-1927*, Cambridge, 1927, p. 400.

²⁷ Vezi Arh. M.A.E., fond Constantinopol, vol. 109, r. nr. 295, Pera, le 27 Decembre 1882/8 Janvier 1883, Lahaille à D. A. Sturdza; *ibidem*, Agence diplomatique de Bulgarie, r. nr. 5, Bucarest, le 3/15 Janvier, 1884.

²⁸ Vezi Beatrice Marinescu, *Les événements des Balkans après le Congrès de Berlin reflétés dans la presse de Roumanie (1878-1886)*, în “Revue Roumaine d’Histoire”, t. XX, 1981, nr. 2, p. 298.

și în special zona Silistra s-a transformat într-un punct de maximă tensiune în relațiile balcanice. Fără vreo rațiune și fără o avertizare prealabilă, autoritățile bulgare au ocupat Arab Tabia, instalându-și un pichet și un punct de vamă. La cererea de retragere și restabilire a bunelor relații, formulată de guvernul român, Sofia a răspuns cu o nouă incursiune, anexând de această dată o porțiune strategică între Ostrov și Silistra, în apropierea pichetului românesc. Acțiunea a fost bine primită de Rusia, care nu se putea împăca cu ideea că Arab Tabia fusese atribuită României și, cu atât mai puțin, cu recentele știri de la București privind intenția guvernului, “ostil nouă, al regelui Carol I al României”, de a prezenta Parlamentului un proiect de lege privind fortificarea granițelor, în special în zona Silistra. În acest sens, la începutul lunii mai 1885, premierul Ion Brătianu îi comunicase ministrului rus la București, Uruzov, că măsura era luată “pentru a asigura pretinsa neutralitate a regatului” și nu va fi urmată de nici o reacție din partea Bulgariei. Ultima remarcă l-a îndreptățit pe Uruzov să creadă în existența “unei înțelegeri între prințul Battenberg și regele Carol I în legătură cu crearea punctelor ce înconjoară Silistra”. În acest caz planurile Rusiei privind viitorul Bulgariei erau în pericol.²⁹

Deoarece protestele s-au dovedit inefficiente, România a amenințat cu folosirea forței, cerând atât eliberarea în 48 de ore a teritoriului ocupat cât și demolarea celor două construcții bulgărești (vama și pichetul) ridicate în pripă. În răspunsul său, guvernul de la Sofia își exprima dorința și disponibilitatea soluționării pașnice a diferendului. Cum toate aceste vorbe frumoase nu au fost urmate în scurt timp și de fapte, guvernul de la București și-a refuzat cererea de eliberare a teritoriului. În absența răspunsului Sofiei, subunitatea de grăniceri din zonă a primit ordin la 22 august/3 septembrie 1885 să ia în stăpânire Arab Tabia, “limitându-se strict la teritoriul românesc”.³⁰ Fără a opune rezistență, bulgarii au părăsit zona și cele două puncte, fapt ce a generat o reacție promptă din partea Petersburgului. Pe un ton imperativ, țarul a cerut principelui Alexandru Battenberg “să fie menținute drepturile bulgarilor asupra împrejurimilor Silistrei și a fortificațiilor Arab Tabiei”. Pentru aceasta trebuia “să se apeleze fără întârziere la rezerviști și să se pună armata pe picior de luptă”.³¹ Trupele bulgare urmau să fie sprijinite de regimente rusești, a căror deplasare se făcea în baza unei cereri formulate de principe, pentru ca astfel “să

²⁹ *Documents secrets de la politique russe en Orient 1881-1890* publicat de R. Leonoff, Berlin, 1893, p. 75, doc. nr. 67.

³⁰ Arh. M.A.E., fond Paris, vol. 9, Ministère des Affaires Etrangères, nr. 13321, Bucarest, le 23 Août/4 Septembre 1885, I. Câmpineanu à Natchovitz.

³¹ *Documents secrets de la politique russe en Orient 1881-1890*, p. 79, doc. nr. 70.

se sustragă observațiilor puterilor străine”. Odată pregătirile încheiate, “guvernul principelui va reclama regelui României evacuarea imediată a Arab Tabiei și a punctelor de frontieră ocupate de trupele române. Dacă autoritățile române refuză să cedeze la această dorință, urmează imediat un conflict armat”, se arăta în instrucțiunile din 31 august 1885 ale directorului departamentului asiatic al Ministerului Afacerilor Străine al Rusiei către consulul general rus de la Rusciuc.³² La conflict urma să participe și populația din Rumelia Orientală, “mobilizată” prin proclamații, pentru a-i ajuta “cu arme și voluntari” pe frații lor în lupta împotriva “dușmanului comun”.³³ Pe toată durata conflictului, guvernul imperial păstra “o neutralitate strictă și îndepărta pe cât posibil o intervenție străină”. În cazul unei victorii a Principatului, guvernul român “va fi obligat să plătească daune de război, fie prin livrarea unei contribuții ce va trebui fixată, fie prin abandonarea unei părți din teritoriu, fie chiar prin ambele mijloace”.³⁴ Planurile Rusiei privind extinderea influenței sale în Peninsula Balcanică au fost zădărnice de izbucnirea, peste câteva zile, a răscoalei populației din Philippopoli (Plovdiv) și proclamarea unirii Bulgariei.

Odată cu ocuparea de către grănicerii români a Arab Tabiei și a zonei dintre Ostrov și Silistra, ce aparțineau regatului, s-a pus capăt unui alt capitol tensionat al relațiilor româno-bulgare. Probleme de frontieră s-au mai ivit către sfârșitul secolului. Ele au fost în mare parte rodul modului de trasare a frontierei comune, atât a celei pe uscat, cât și a celei pe apă. Parcursul celei din urmă a avut de suferit de pe urma depunerilor de aluviuni sau a revărsărilor. Modificarea lui ca urmare a acestor fenomene naturale a dat naștere la interpretări, speculații, diferende ce au tensionat uneori relațiile româno-bulgare.

³² *Ibidem*, p. 82, doc. nr. 73.

³³ *Ibidem*, p. 83.

³⁴ *Ibidem*.

CU PRIVIRE LA CONTEXTUL EVOLUȚIEI RELAȚIILOR CULTURALE ROMÂNNO-GERMANE ÎN ANII '20

Dr. IOAN CHIPER

La doar câteva săptămâni după încetarea operațiilor militare ale primului război mondial, la Ministerul de Externe din Berlin parvenea o propunere românească privată vizând constituirea, din inițiativă germană, a unei "Societăți culturale româno-germane". Într-o expertizare, din 20 ianuarie 1919, a propunerii se remarcă importanța creării unui astfel de organism, dar se exprimau îndoieli că era posibilă sau oportună realizarea proiectului în acel moment. Expertul german aprecia că "toți românii care, imediat după semnarea păcii, ar intra într-o astfel de societate, ar fi dur atacați de conaționali lor" și, în aceste circumstanțe, considera că existau puține speranțe ca în proiectata societate să fie atrase personalități românești proeminente și influente. Aceeași opinie era împărtășită, de altfel, și de Horsmann - în acel moment cel mai bun cunoscător al relațiilor româno-germane din Ministerul de Externe german - care aprecia necesară clarificarea situației politice înainte de luarea în considerare a unor astfel de inițiative. De fapt, diplomația germană era profund interesată, la sfârșitul războiului, în restabilirea rapidă a raporturilor româno-germane și a pozițiilor germane în România, îndeosebi pe plan economic, dar știrile parvenite de la București prin diferite canale confidentiale sau neoficiale nu încurajau optimismul la Berlin. O astfel de informație, consemnată la 15 ianuarie 1919 în documentele Ministerului de Externe german, aprecia că "starea de spirit contra germanilor a atins la București un asemenea grad de ură încât... Germania nu va putea să revină într-un timp previzibil la influența sa economică în România".

Unor astfel de opinii li se asociau, tot în 1919, fapte și atitudini care, mai mult sau mai puțin quasi paradoxal, păreau a nu susține imaginea unor

perspective pesimiste ale relațiilor culturale româno-germane. Amintim, în acest sens, că, la 7 iunie 1919, istoricul sas de mare prestigiu, episcopul de Sibiu, Friedrich Teutsch, devenea membru de onoare al Academiei Române, acelaș an în care titanul istoriografiei românești, Nicolae Iorga, apropia binevoitor conștiinței românești problemele germanilor din România prin lucrarea *Ce sunt și ce vor sașii din Ardeal?* sau prin suita de articole din "*Neamul românesc*". Ceea ce nu-l împiedica pe marele savant să reproșeze în 1920 lui Nichifor Crainic decizia de a-și desăvârși studiile la Viena.

Elementele contradictorii surprinse în cele câteva repere mai sus prezentate par a avea, la prima vedere, o explicație simplă și tranșantă: pe de o parte este vorba de raporturile culturale dintre România și Germania, ca state, pe de altă parte este vorba de relațiile interetnice româno-germane. Dar o abordare din acest unghi de vedere nu dezvăluie nici fondul, nici ansamblul imaginii - complexă și unitară - raporturilor dintre cele două culturi, elemente mascate de debutul postbelic care diviza relațiile culturale româno-germane în cele două componente ce păreau a evolua contradictoriu sau cel mult paralel.

Dacă este adevărat că valorile culturale nu cunosc granițe, nu este mai puțin adevărat că raporturile culturale bilaterale, contactul dintre două civilizații, pot fi frânate sau stimulate de factori politici, economici, ideologici, psihologici, geografici, de tradiții convergente sau divergente etc.

În fond, relațiile culturale româno-germane se aflau la începutul perioadei interbelice într-o situație nouă, fără precedent, iar debutul ca și evoluția lor a fost determinat de o serie de coordonate, dintre care unele vor fi trecute în continuare succint în revistă.

Factorul politic sau, mai exact, factorul politico-militar a jucat un rol deosebit în situația creată în relațiile culturale româno-germane la începutul perioadei interbelice.

Declarația de război a României adresată Austro-Ungariei în seara zilei de 14/27 august 1916 a atras intrarea Germaniei în război contra României. Rolul trupelor germane - care au fost factorul determinant în operațiile purtate de Puterile Centrale - pe frontul de sud-est, regimul sever al ocupației, cu exploatarea sistematică a economiei, ca și condițiile impuse României prin pacea separată de la București au transformat Germania în fața poporului român în principalul obstacol în calea realizării idealului său de unitate națională, cu multiple consecințe pentru ansamblul relațiilor româno-germane. Conștientă de aceste implicații - care decurgeau în mare măsură din asocierea cu Austro-Ungaria - Germania a încercat încă din 1918 să atenueze șocul, mai întâi prin atitudinea binevoitoare adoptată față de problema unirii Basarabiei cu România, pentru ca apoi, în ultimele săptămâni de război - în condițiile

schimbării accelerate a raportului de forțe și urmărind evitarea reintrării României în război și salvarea pozițiilor sale în România în epoca postbelică - să-și schimbe radical atitudinea în problema Dobrogei și să precizeze apoi, tardiv, că nu se opunea nici "justificatelor revendicări naționale" ale românilor în ceea ce privește Transilvania. Mai mult decât atât, în primele luni ale anului 1919 - înainte de a cunoaște ceea ce Ion I. C. Brătianu avea să numească "cingătoarea de fier" a condițiilor păcii de la Versailles - Ministerul de Externe german ajungea chiar să nu regrete, din mai multe motive, prăbușirea Austro-Ungariei, considerând că, în noul context, "...constituirea unei Românie mari căreia, pe lângă Basarabia, îi va aparține întreaga Transilvanie și mare parte a Banatului, poate fi necesară pentru dezvoltarea viitoare a politicii germane în România și în întreg Balcanii". Diplomația germană și-a manifestat constant interesul pentru restabilirea raporturilor normale cu România, dar evoluția divergentă a intereselor generale ale celor două țări în raport cu rezultatele războiului, un prelungit diferendum financiar între București și Berlin, ca și interferența unor factori exteriori raporturilor româno-germane n-au contribuit la mai rapida absorbție a resentimentelor opiniei publice românești. Totuși, trebuie subliniat că Republica de la Weimar, mai ales în primul deceniu postbelic, nu a adoptat atitudini care să pună direct sau indirect în cauză integritatea teritorială a României. Diplomația germană a fost convinsă în anul '20 că Germania nu putea juca un rol politic activ în România, pornind, între altele, de la constatarea - așa cum se preciza într-un document din 29 decembrie 1925 - că România era "împovărată cu problema basarabeană și interesul nostru în trăinicia României Mari nu este atât de mare încât să poată fi luată în considerație o angajare antirusă a Germaniei în problema orientală".

Desăvârșirea statului național român în urma deciziilor adunărilor reprezentative și autorizate de la Chișinău, Cernăuți și Alba Iulia au adus în granițele aceluiași stat, România, grupuri mai numeroase sau mai restrânse de minorități, între care germanii constituiau unul dintre cele mai importante. Germanilor din Vechiul Regat li s-au adăugat cei din Basarabia și din Bucovina, sașii din Transilvania - cel mai vechi, mai bine organizat și mai puternic dintre grupurile germane - șvabii din Banat și zona Satu-Mare, numărul total al germanilor din România fiind, la mijlocul perioadei interbelice, potrivit recensământului din 1930, de aproape 750.000.

Minoritatea germană din România Mare se va înscrie cu o importanță contribuție în raporturile generale româno-germane postbelice, îndeplinind, în acest context, și rolul unei punți între cele două culturi.

Atitudinea adoptată de germanii din România față de unirea teritoriilor românești aflate sub dominație străină cu Patria Mamă - și reamintim aici

decizia sașilor de la Mediaș, la 8 ianuarie 1919, pe acea a șvabilor, de la Timișoara, din 10 august 1919, dar și adunările de la Cernăuți și Tarutino - a fost desigur o atitudine politică, care a acționat asupra opiniei publice românești favorabil și în sens invers divergențelor, generate de război și consecințele sale, din raporturile dintre România și Germania.. Adăugându-se relațiilor tradiționale bune și chiar de strânsă colaborare în deceniile premergătoare războiului dintre români și sași și alte grupări germane din teritoriile unite cu România, această atitudine a germanilor din România într-o problemă atât de importantă în acel moment pentru societatea românească a asigurat sentimente de respect și simpatie pentru minoritatea germană din partea populației majoritare, sentimente alimentate și de lealitatea față de statul român și de respingerea constantă a propunerilor venite din terțe părți pentru o colaborare de esență revizionistă, contrară integrității și unității României.

Pe de altă parte, prin făurirea statului național unitar s-au creat premise importante pentru dezvoltarea relațiilor culturale româno-germane și ca urmare a creșterii proporțiilor cunoașterii celor două limbi - celor care aveau germana ca limbă maternă, adăugându-li-se un mare număr de români bucovineni, transilvăneni și bănățeni, dar și cetățeni de altă naționalitate din provinciile reunite, cunoscători ai acestor limbi, după cum un mare număr de germani din aceste provincii cunoșteau limba română - ca și a numărului incomparabil crescut al celor care luaseră contact nemijlocit, prin studii sau prin mediile în care locuiseră, cu valorile culturii și civilizației germane. Valorificarea acestor premise *obiective*, deosebit de importante, pentru dezvoltarea relațiilor culturale româno-germane, a fost însă stânjenită de o serie de alți factori, cei mai mulți de ordin subiectiv. S-au înscris între aceștia: moștenirea psihologică a războiului; incertitudinile și tensiunile relațiilor dintre București și Berlin până spre sfârșitul primului deceniu postbelic; influența, sporită considerabil după război, a culturii și politicii franceze; supravegherea de către Paris, Praga și Varșovia a tot ceea ce putea fi interpretat ca pași spre redobândirea influenței germane în România; factori interni românești care au acționat, mai mult sau mai puțin temporar etc.

Trebuie amintit că minoritatea germană din România Mare nu constituia o grupare omogenă în privința organizării, culturii, tradițiilor și religiei, a experienței istorice și chiar a conștiinței naționale. Între organizarea, protestantismul, dar și nostalgia pentru situații pierdute în 1867, caracteristice sașilor și catolicismul șvabilor, parțial maghiarizați, sau cosmopolitismul germanilor bucovineni, provincialismul ușor arhaic al germanilor basarabeni sau situația germanilor din Dobrogea și, în general, din Vechiul Regat, existau

evidente deosebiri. Ca urmare, această masivă grupare etnică din România nu putea transmite, imediat după război, imagini culturale coerente și unitare ansamblului societății românești. Spre deosebire de români, la care unitatea culturală a premers făuririi unității politice - contribuind într-o însemnată măsură la realizarea ei - germanii din România - care aparținuseră diferitelor state și trăiseră în diferite medii de cultură și civilizație, iar unii nici nu cunoscuseră, până în ultimul moment, statutul de minoritari - acești germani, deci, se găseau reuniți pentru prima oară în granițele politice ale unui singur stat. Spiritul organizatoric specific și inițiativa unor lideri politici și spirituali, ca Friederich Teutsch, Rudolf Brandsch, Hans Otto Roth, A. Kaspar Muth - pentru a cita doar câteva nume - a condus la constituirea rapidă a *Uniunii germanilor din România Mare (Verband der deutschen in Gross Rumänien)* și, în acest cadru, a unui oficiu cultural - Kulturamt - care se va strădui să coordoneze promovarea intereselor comune și să apropie grupurile germane din România. Un accent deosebit s-a pus, în acest context, pe învățământ, educație, cultură. Sarcinile pe care și le-a propus Kulturamt-ul sunt ilustrate de profilul celor 6 secții ale sale: ridicarea nivelului de instruire; educația superioară; susținerea editurilor literare; presă; răspândirea cunoștințelor despre România; cerc de studii. Procesul de unificare organizatorică și de eliminare treptată a particularităților desfășurat în condițiile dispariției Austro-Ungariei și în granițele României Mari a fost accelerat de prevalarea sentimentului național german asupra regionalismelor și de conștiința apartenenței la marea cultură germană.

La aceasta a contribuit însă, într-o măsură, și regimul minorităților din România Mare, incomparabil mai bun decât cel din Austro-Ungaria sau Rusia țaristă și care a permis regermanizarea unor grupuri germane prin învățământ - amintesc în acest sens mesajul adus de Valeriu Braniște șvabilor bănățeni: "noi nu vrem să românim pe șvabi, ci vrem să-i germanizăm" - înmulțirea publicațiilor, inclusiv a celor culturale, crearea unor noi instituții și asociații de cultură națională germană etc., fără a mai prezenta aici datele, cunoscute de altfel, care ilustrează aceste realități.

Ar însemna să idealizăm situația dacă nu am consemna însă și elemente de insatisfacție, mai mult sau mai puțin justificate, ale minorității germane - mai ales în cazul sașilor, dar nu numai a lor - în legătură cu situația învățământului și culturii. Atât datorită tradiției și a unor tendințe izolaționiste, dar și ca urmare a insuficienței fondurilor bugetare de stat, învățământul în limba germană se desfășura în mare măsură în școli profesionale. Ampla reformă agrară din România, care nu a făcut nici discriminări naționale, nici religioase, a afectat și baza economică a bisericilor, ceea ce a creat între altele,

o discrepanță între standardul ridicat de instruire și confort al școlilor confesionale germane și posibilitățile financiare ale parohiilor. Pe fondul unor nemulțumiri îndreptate și spre administrația românească, *Verband der Deutschen in Gross Rumänien* a căutat și a primit importante și repetate subvenții financiare de la guvernele din Berlin, inclusiv prin intervenția nemijlocită a președintelui Republicii de la Weimar ca, de altfel, și în cazul unor subvenții pentru teatrul german sau pentru instituții bancare ale germanilor din România. Este interesant, în acest context, să semnalăm că ministrul german la București, Freytag, atrăgând atenția la Berlin asupra discreției care trebuia să însoțească aceste operații financiare, aprecia, în noiembrie 1925, că guvernul român nu ar fi luat deloc în tragic dacă afla de un sprijin financiar al Berlinului acordat minorității germane în scopuri culturale, dar ar fi reacționat în modul cel mai aspru dacă afla de sprijin cu destinație economică.

În primii ani postbelici, instituțiile de învățământ superior din Germania au înregistrat un mare număr de studenți proveniți din România - majoritatea de origine germană - de fapt, cel mai numeros grup de studenți de peste hotare, în raport cu toate celelalte state din Europa dunăreană și balcanică.

Propunerea făcută, în acest context, de mediile universitare germane, în 1925, ca guvernul din Berlin să acorde burse studenților minorităților germane pentru a se pregăti, inițial, în instituții de învățământ superior din țările de origine, a fost salutată cu entuziasm de Oficiul de cultură a *Uniunii germanilor din România*, în primul rând pentru că acesta ar fi permis studenților proveniți din minoritatea germană să asimileze bine limba română, înainte de a-și continua studiile în Germania. În anii următori, *Uniunea germanilor din România* a primit, în acest scop, cele mai multe fonduri, după Polonia, un comitet special, având în componența sa principalii lideri ai comunității germane, asigurând selecționarea candidaților la burse.

Berlinul promova astfel o atitudine formulată explicit ulterior într-o directivă, din 1926, privind politica germană în sud-estul Europei care preciza, între altele, că minoritățile germane din statele dunărene trebuiau sprijinite și întărite, ele urmând să devină "în domeniile politic, economic și cultural o trăsătură de unire între acele țări în care trăiesc și Reichul german".

Pe de altă parte, din datele pe care le deținem, în anul 1925 a fost înregistrat și primul bursier român al Fundației Alexandru von Humboldt - este vorba de germanistul Ioan Pătrășcanu - în perioada următoare numărul acestor bursieri sporind constant, inclusiv prin persoane care vor deveni figuri proeminente ale științei și culturii românești ca filozoful Emil Cioran, arheologul Ion Nestor etc.

În sfârșit, dar nu în ultimul rând, trebuie avut în vedere atunci când discutăm despre coordonatele pe care au evoluat raporturile culturale româno-germane în anii '20 că diferențele de civilizație materială între germani și unele segmente și zone geografice ale societății românești și-au găsit anumite reflexe subiective în modul de receptare reciprocă a culturilor naționale, română și germană, în medii mai largi ale populației; că orientarea culturală a germanilor din România, ancorată firesc în Europa Centrală, nu se suprapunea cu totul cu orientarea culturii române cu precădere spre Europa occidentală; că spiritualitatea și cultura românească au înregistrat o adevărată explozie după primul război mondial, înscriindu-se în unele privințe, în avangarda europeană; că atingerea idealului național a generat în cultura românească și căutări și chiar contradicții, care nu-și găsesc, de multe ori, similitudini în manifestările culturii germane a epocii. Pe acest fundal general, în anii '20 s-au stabilit ori dezvoltat legături și colaborări între oameni de litere și artă, cadre didactice, cercetători și muzeografi români și germani, din centre universitare ca și din alte localități și au avut loc manifestări științifice și artistice româno-germane, sporadice însă și din inițiativă neguvernamentală.

Trebuie să subliniem, în încheiere, că atât civilizația și cultura, cât și atitudinea civică a minorității germane, au atras în anii '20 aprecierea concetățenilor lor români, după cum minoritatea germană a putut cunoaște mai bine valorile culturii și spiritualității populației majoritare.

Spre sfârșitul primului deceniu postbelic, mai ales după lichidarea, în noiembrie 1928, a lungului diferend financiar generat de război, raporturile româno-germane ajung la un stadiu de apropiere care permitea - în cadrul primei vizite efectuate de un membru al guvernului român la Berlin - exprimarea dorinței României de a fi restabilite "relațiile culturale româno-germane, atât de intense în perioada antebelică".

Problemele provocate de criza economică care se declanșa în 1929 și ulterior instaurarea regimului nazist în Germania aveau, însă, să perturbe și apoi să influențeze substanțial ansamblul raporturilor, inclusiv pe plan cultural, dintre români și germani.

ACTIVITATEA CONSTRUCTIVĂ A MICII ÎNTELEGERI PENTRU APĂRAREA PACTULUI SOCIETĂȚII NAȚIUNILOR (1933)

ELIZA CAMPUS

A. Unele considerente istoriografice

Evenimentele istorice, ce au urmat imediat după reorganizarea Miciei Înțelegeri, au demonstrat pe deplin că „noua mare putere“ și-a putut exercita influența pe plan european în forme, efectiv, favorabile. Astfel se explică și eficacitatea demersurilor Miciei Înțelegeri pe lângă Franța în scopul de a o convinge să modifice unele prevederi incluse în *Pactul celor patru*, provocând astfel caducitatea acestui pact cu net caracter revizionist.

Despre Pactul celor patru s-a scris și, desigur, se va mai scrie, dar despre rolul statelor Miciei Înțelegeri și Poloniei în acțiunea de înlăturare a acestui pact, s-a scris foarte puțin¹.

Părerile unor mari istorici despre Pactul celor patru sunt, în genere, negative. Jean-Baptiste Duroselle afirmă că Pactul celor patru s-a născut mort². Pierre Renouvin consideră că „motivul esențial al eșecului acestui pact a fost atitudinea guvernului francez, sensibil la neliniștea statelor Miciei Înțelegeri și a Poloniei“³. Hugh Seton-Watson afirmă, de asemenea, că acest pact a fost întâmpinat cu violentă opoziție de Mica Înțelegere și de Polonia, ceea ce a

¹ Eliza Campus, *Relații româno-franceze între anii 1929-1933. Pactul celor patru*, „Revista Română de Studii Internaționale“, nr. 1-2/1991, p. 60-65; Milan Vanku, *Nicolae Titulescu, promotor al politicii de pace și colaborare în Balcani*, Edit. Politică, București, 1986, capitolul „Titulescu și Pactul celor patru“, p. 69-75; Ion Chiper, *Relațiile româno-germane în 1933*, „Studii“, nr. 4/1969, p. 724.

² Jean-Baptiste Duroselle, *Le Concert européen*, „Relations Internationales“, no. 39/1984, p. 285.

³ Pierre Renouvin, *Les crises du XXe siècle de 1929 à 1945*, colecția Histoire des Relations Internationales, Hachette, Paris, ed. a IV-a, 1967, vol. VIII, p. 29.

determinat Franța să ceară amendamente, care, în fond, au golit pactul de orice valoare, atunci când a fost semnat⁴.

Acești mari istorici fac parte dintre puținii oameni de știință care acordă Micii Înțelegeri și Poloniei locul și rolul lor real în istoria eșuării Pactului celor patru.

B. Mica Înțelegere împotriva proiectului Pactului celor patru, propus de Benito Mussolini, martie 1933

Politica concesivă, instaurată prin acordurile de la Locarno, a oferit Italiei fasciste largi posibilități de a-și impune dominația, acest stat promovând, în mod deschis, deviza: *Imperium romanum dominium mundi*. Pe baza utopiceii teze privind reconstituirea vechiului imperiu roman, Italia fascistă râvnea nu numai Europa centrală, ci și Balcanii.

Încă în decembrie 1932, când a avut loc la Belgrad Conferința Micii Înțelegeri, cele trei state examinaseră ideile propuse de Mussolini în proiectul referitor la Pactul în patru⁵. El declara, în primul rând, că trebuie să se sfârșească cu amestecul statelor mici în politică, urmând ca Europa să fie condusă de Congresul marilor puteri, pe baza împărțirii zonelor de influență⁶. Mussolini pretindea influența pe Dunăre și o nouă împărțire a zonelor de influență: Anglia, cu imperiul ei colonial; Franța, cu posesiunile sale coloniale și mandatele; Germania, să doneze Belgia și Rusia; iar Italia, țările dunărene și Balcanii⁷. Din unele documente diplomatice românești, reies încă și mai precis intențiile lui Mussolini: „Vreau, arăta el lui Béranger, președintele Comisiei de Afaceri Străine a Camerei, o împărțire bine delimitată a expansiunii economice. Germania, înspre țările nordice și baltice; Franța, în Africa, începând din Tunisia și până în Atlantic; Italia, în nord-estul Africii și sud-estul Europei, cu tot bazinul aferent mediteranean. Vreau însă Dalmația și Iugoslavia (să fie redusă) la justul ei rol și la justele ei proporții”⁸.

La 18 martie 1933, Mussolini a înmănat proiectul său Marii Britanii. La 23 martie, primul ministru, Ramsay MacDonald, prezentând în Camera Comunelor proiectul fascist, a declarat că scopul acestui proiect este pacea, iar

⁴ Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars, 1918-1941*, Cambridge at the University Press, 1945, p. 375.

⁵ Arh. M.A.E. dosar 18, Conferința Micii Înțelegeri, telegrama 2, 842/19 decembrie 1932, semnată Nicolae Titulescu, aflat la Conferința Micii Înțelegeri, de la Belgrad.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*; Mario Pacor, *Italia e Balcani, dal Risorgimento alla Resistenza*, Feltrinelli Editore, Milano, 1968, p. 94.

⁸ *Ibidem*, fond Franța, telegrama 1, 609/25 martie 1933, de la Legația din Paris, semnată Cesianu, ministrul României comunica convorbirea ce a avut-o cu Béranger. Inaltul demnitar francez i-a relatat despre conținutul unei convorbiri ce a avut-o cu Mussolini.

clauza sa principală, revizuirea tratatelor și a Pactului Societății Națiunilor. Deși a fost obligat curând să dea înapoi⁹ de la asemenea afirmații, nu e mai puțin adevărat că problema revizuirii tratatelor fusese ridicată, în mod oficial, în parlamentul unui stat care colaborase și semnase Tratatul de la Versailles.

Concomitent, Germania nazistă depunea atunci mari eforturi de a disocia Franța de aliații ei din Europa Centrală, arătând că „Franța trebuie să se înțeleagă direct cu Germania și să nu-și mai lege politica de state din estul Europei, ca Polonia și țările din Mica Înțelegere”¹⁰. Este etapa când Paul Boncour, ministrul de externe al Franței, declara că „articolul 19 al Pactului Societății Națiunilor nu este etern și că se pot prezenta clipe când unele fapte concretizate și consfințite în scris, pot și chiar trebuie cercetate pentru a se evita un rău imens”¹¹. Majoritatea partidelor politice franceze considerau însă că nici o altă combinație politică nu ar putea lovi mai mult interesele Franței¹².

În asemenea împrejurări, statele Micii Înțelegeri au decis să ia o atitudine oficială și să afirme că sunt împotriva Pactului în patru. Astfel această „a cincea mare putere europeană” a publicat, la 25 martie 1933, un comunicat deosebit de semnificativ. Se declara, pe un ton moderat, dar plin de fermitate, că „statele Micii Înțelegeri nu ar putea recunoaște că se aduce un serviciu cauzei bunelor relații dintre diferitele țări prin acorduri ce ar avea drept scop să dispună de drepturile terților, fie că aceste acorduri îi obligă pe semnatarii de a lua hotărâri concrete, fie că acestea din urmă au drept scop să exercite numai o presiune asupra unor țări, altele decât acelea care au încheiat aceste acorduri”¹³.

În continuare, comunicatul sublinia, în mod hotărât că „așa cum nu se putea dispune de bunul altuia nici direct, nici indirect, statele Micii Înțelegeri formulează, de pe acum, rezervele lor cele mai exprese în legătură cu încheierea eventuală a unor astfel de acorduri pentru tot ce ar privi drepturile și politica lor”¹⁴. De asemenea, scoțând în evidență faptul că, în fond, Concernul european își încetase existența, Comunicatul mai adăuga că „Acorduri de acest fel aparțin trecutului și în orice caz timpurilor când Societatea Națiunilor nu exista”¹⁵.

Documentul se încheie cu un avertisment foarte clar: deoarece, în negocierile ultimelor zile, s-a subliniat „ideea unei politici revizioniste”, ținând seama de interesul general al păcii și „de sentimentul unanim și profund al

⁹ Pierre Renouvin, *op. cit.*, p. 30, se știe că opoziția, în frunte cu Winston Churchill, Austen Chamberlain ș.a., s-a împotrivit cu fermitate Pactului în patru.

¹⁰ Arh. M.A.E., fond Mica Înțelegere, dosar 27, raport 58/ianuarie 1934, de la Legația din Berna, către Externe, București.

¹¹ *Ibidem*, dosar 65, telegrama 1 605/25 martie 1933, de la Legația din Paris, semnată Cesianu.

¹² Jacques Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, Editions de la Baconnière, Neuchâtel, Suisse, 1955, vol. VI, p. 590. Autorul arăta că Pactul în patru favoriza pangermanismul și expansiunea Italiei spre Adriatică; Edouard Driault, *La question d'Orient, 1918-1937*.

¹³ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, p. 485, Comunicatul Consiliului Permanent al Micii Înțelegeri, Geneva, 25 martie 1933.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

țărilor lor, ele consideră de datoria lor să atragă atenția asupra faptului că o politică revizionistă, antrenând în mod necesar reacții energice, nu este de natură să calmeze spiritele naționale și să întărească sentimentele de încredere, care singure permit colaborarea reciprocă¹⁶.

În Franța, ca și în alte state, declarația a produs o puternică impresie¹⁷. Cesianu, ministrul României la Paris, informa că generalul Gouraud a elogiat atitudinea Micii Înțelegeri și că deputatul Franklin-Bouillon a ținut în parlament un discurs deosebit de favorabil pentru Mica Înțelegere¹⁸. La 29 martie, diplomatul român mai relatează că deputatul Louis Marin, ca și alți oameni politici, au ținut să-i arate că sunt deosebit de satisfăcuți de poziția luată de Mica Înțelegere¹⁹.

Între timp, statele Micii Înțelegeri au inițiat o serie de demersuri, atât pe lângă guvernul francez, cât și pe lângă numeroși și influenți oameni politici. Un deosebit interes oferă, în acest sens, convorbirea de la 27 martie 1933, între Nicolae Titulescu și sir John Simon, care era favorabil Pactului în patru. Acesta i-a declarat că „admiră curajul cu care funcționează mașina creată de noul Pact de organizare, Consiliul Permanent”²⁰.

„Mi-a spus, continua Titulescu, că este de acord cu partea întâi a Comunicatului, privitoare la drepturile statelor terțe, și cu partea a doua privind consecințele unei politici revizioniste”²¹, asigurându-mă că primul ministru, Ramsey MacDonald „nu s-a gândit la o politică revizionistă de felul celei pe care o vedem noi”²². În încheiere, Titulescu arăta însă că el nu are nici o încredere în retractările ce i se prezentaseră. Concomitent, se putea constata că în Franța, încă de atunci, opinia publică manifesta deschis o puternică simpatie pentru aliații din Europa centrală și pentru România în mod special.

C. Mica Înțelegere izbuteste să înlăture clauzele revizioniste ale Pactului în patru

În aprilie 1933, când Titulescu a sosit la Paris, situația era mult schimbată în favoarea Micii Înțelegeri.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, fond Franța, telegrama l 611/28 martie 1933, de la Legația din Paris, semnată Cesianu.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, dosar 65, telegrama l 613/29 martie 1933, de la Legația din Paris semnată Cesianu.

²⁰ Nicolae Titulescu. *Documente diplomatice*, p. 484-489.

²¹ *Ibidem*. N. Titulescu către M.A.S., 27 martie 1933, Geneva, „Strict confidențial”, numai pentru Carol al II-lea, Al. Vaida-Voievod, Președintele Consiliului de Miniștri și G.G. Mironescu, vicepreședintele Consiliului.

²² *Ibidem*.

Se poate afirma că demersul lui Titulescu, în numele întregii Mici Înțelegeri, a avut nu numai un caracter de fermă respingere, ci a constituit și un serios avertisment față de tot ce s-ar putea întâmpla, dacă Franța ar semna clauzele revizioniste ale Pactului în patru. La 10 aprilie 1933, în urma convorbirilor cu ministrul de externe al României, Paul Boncour a prezentat un memorandum, elaborat de guvernul francez, care conținea termeni pe deplin negativi, privind instituirea unui directorat ce ar putea impune voința sa altor state. În același timp, în Memorandum erau amendate și prevederile cu caracter revizionist²³. Au urmat apoi, în luna mai 1933, deosebit de importante discuții între Titulescu, Benes, Jevtic, pe de o parte, și Paul Boncour, ministrul de externe al Franței, pe de altă parte. Evocatoare este, în mod incontestabil, discuția din 24 mai 1933. Într-un climat cordial, de pe poziții de la egal la egal, reprezentanții Micii Înțelegeri au arătat că „având în vedere emoțiunea pe care Acordul în patru, așa cum l-a propus Franța, a provocat-o și în Polonia“, „eu, informa Titulescu, am cerut lui Paul Boncour să ne comunice printr-o Notă diplomatică, în momentul semnării, că Franța nu va accepta niciodată ca procedura articolului 19 să fie modificată cu privire la revizuirea teritorială, cu alte cuvinte, am cerut Franței să se angajeze a nu semna niciodată ca regula unanimității voturilor și a consimțământului părții interesate în materie de revizuire teritorială să fie abandonată de Franța“²⁴. În continuare, Titulescu a mai cerut ca Nota, ce va fi adresată statelor Micii Înțelegeri și Poloniei, să fie adresată, „în aceeași formă Italiei, Germaniei și Angliei, pentru ca aceste state să știe, în momentul în care semnează acordul în patru, care este exact poziția Franței, dictată, de altfel, de tratatele de alianță față de noi“²⁵. Paul Boncour a acceptat și a însărcinat pe René Massigli să facă un proiect de notă, pe care să-l supună spre avizare Consiliului Permanent al Micii Înțelegeri²⁶. A doua zi, la 25 mai 1933, Massigli a prezentat proiectul notei²⁷, la care Titulescu a adăugat trei idei: „Primo, o frază în care Franța declara că Acordul în patru nu va afecta cu nimic politica urmărită pe baza tratatului ce unește Franța și România. Secundo, afirmația că Acordul în patru exclude de aici încolo, în parte, revizuirea tratatelor și aplicarea lui în cazurile concrete. Tertio, privitor la procedură, Franța nu accepta schimbarea principiului unanimității, inclusiv votul părților interesate“²⁸. Apoi, la 27 mai 1933, Titulescu a avut o nouă convorbire cu Paul Boncour. Acesta i-a declarat atunci textual: „Grăție Notei asupra căreia am căzut de acord, Pactul în patru nu mai păstrează caracterul revizuirii pe care îl doresc Germania și Italia. Dacă aceste state acceptă Pactul în patru, în spiritul pe care Franța i l-a dat prin Nota către Mica Înțelegere,

²³ Pierre Renouvin, *op. cit.*, p. 29.

²⁴ Nicolae Titulescu. *Documente diplomatice*, p. 490.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 490, 491.

²⁷ *Ibidem*, p. 492.

²⁸ *Ibidem*, p. 493.

atunci va începe o politică de destindere în politica europeană²⁹. Imediat, Titulescu l-a întrebat: „Dar dacă Germania nu acceptă?” Paul Boncour i-a răspuns, precis și lapidar: „Atunci nu va fi Pactul în patru”³⁰.

Așadar, într-o asemenea situație, de schimbare radicală a poziției Franței, s-a întrunit, la Praga, între 29 mai - 1 iunie 1933 Consiliul Permanent al Micii Înțelegeri. Imediat a fost dat publicității Comunicatul nr. 1 al Consiliului, comunicat care a liniștit opinia publică antirevizionistă. În acest document se arată clar că: „Prima versiune a Pactului, al cărui spirit este contrar principiilor dreptului internațional și drepturilor decurgând pentru toate celelalte națiuni din Pactul Societății Națiunilor, a fost definitiv abandonat”³¹. Noul text, comunicat celor trei miniștri ai afacerilor externe ai Micii Înțelegeri, se mai sublinia în document, este conform cu Memorandumul guvernului francez din 10 aprilie 1933, care stabilește principiul că Pactul celor patru nu poate cuprinde decât probleme care se referă în mod exclusiv la propriile interese ale semnatarilor acestui acord³². În scopul de a scoate în relief, cât mai clar, poziția Franței, punctul C al Comunicatului sublinia caracterul garanțiilor date de acest stat aliaților săi: „aceste garanții sunt de așa natură încât nici un pericol pentru interesele lor, cât și pentru politica comună de urmat între statele Micii Înțelegeri și Franța nu ar putea să reiasă, ca urmare a semnării tratatului. Date fiind aceste garanții, Pactul celor patru nu poate deveni un acord care ar avea drept scop să tindă direct sau indirect la revizuirea frontierelor țărilor lor”³³.

Se poate, de aceea, afirma că, Pactul cvadripartit³⁴ parafat la Roma, la 7 iunie 1933, golit de conținutul său revizionist, nu mai putea oferi interes nici pentru Italia fascistă, nici pentru Germania hitleristă. În curând, de altfel, acest pact a devenit caduc.

Înlăturarea acestui instrument se datorează statelor Micii Înțelegeri și Poloniei. Ele au fost primele care au dezvăluit primejdia unui directorat european în patru; primejdia de a lovi în Pactul Societății Națiunilor; primejdia de a revizui statutul teritorial european, tocmai când Germania și Italia își arătau deschis voința de a-și extinde teritoriile pe socoteala statelor mici și mijlocii. Luptând pentru propriile lor interese, România, Cehoslovacia și Iugoslavia, ca și Polonia, au luptat, implicit, pentru toate statele europene mici și mijlocii, amenințate de aceleași grave pericole.

Se poate astfel afirma că, într-un moment de serioasă tensiune în istoria relațiilor internaționale, intervenția energetică a Micii Înțelegeri a avut drept rezultat înlăturarea de pe arena politică a unui puternic instrument politic: Pactul celor patru mari puteri.

²⁹ *Ibidem*, p. 494.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p. 495; Comunicatele Consiliului Permanent al Micii Înțelegeri, Praga, 29 mai - 1 iunie 1933.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p.496

³⁴ Arh M.A.E, fond Mica Înțelegere, dosar 219, *Pactul celor patru mari puteri*, Roma, 7 iunie 1933.

VERSIUNI DIFERITE DESPRE UN DIALOG

FLORIN CONSTANTINIU

Membru corespondent al Academiei Române

La 9 aprilie 1941, Grigore Gafencu, ministrul României la Moscova, telegrafia Ministerului de Externe că, în seara zilei precedente, la o recepție oferită de ambasadorul Japoniei (cu prilejul vizitei ministrului de Externe al acestei țări, Y. Matsuoka), A. I. Vâșinski, prim-loctinitor al comisarului poporului pentru Afacerile Străine, îl abordase cu multă amabilitate și, după ce exprimase dorința încheierii lucrărilor comisiei de demarcare a frontierei, i-a declarat „textual”, următoarele:

„Am fost foarte mișcați de felul cum domnul general Antonescu a ținut personal să ne dea deplină satisfacție în chestiunea incidentului de la Medgidia¹. Avem cel mai deplin respect pentru dl. general Antonescu, care ne-a dovedit că ține într-adevăr cu toată lealitatea să îmbunătățească raporturile româno-sovietice. Te rog să-i comunicai că guvernul sovietic are cele mai bune intenții față de România și că ține să o asigure din nou, cu toată hotărârea, că nu are nici o pretenție împotriva ei, ci dorește ca raporturile dintre cele două state să fie cât mai trainice și cât mai încrezătoare”².

Gafencu sublinia că „Vâșinski mi-a atras stăruitor atenția asupra caracterului strict confidențial al acestui schimb de cuvinte. Vă rog la rândul meu să nu fie comunicat absolut nimănui”³.

„Stăruii asupra faptului – mai arăta Gafencu – că Vâșinski s-a adresat în mod spontan, fără nici o aluzie sau provocare din partea”⁴.

¹ La 11 februarie 1941 avusese loc un incident între doi diplomați sovietici, care însoțeau pe curierul diplomatic pentru Bulgaria, și autoritățile militare, cei doi refuzând, inițial, să se legitimeze. Ulterior, ei s-au plâns că au fost brutalizați. În urma anchetei ordonată de generalul Ion Antonescu, șeful poliției din Medgidia a fost trimis în judecată, iar prefectul județului Constanța, destituit. Vezi Grigore Gafencu, *Misiune la Moscova*, ed. Ion Calafeteanu, Nicolae Dinu, Nicolae Nicolescu, București, 1995, p. 150–151.

² *Ibidem*, p. 172–173.

³ *Ibidem*, p. 173.

⁴ *Ibidem*.

El era de părere că declarațiile lui Vășinski erau „vădit inspirate de dorința de a reține România în afară de conflictul balcanic” și că ele se integrau politicii sovietice în Europa de sud-est, de după adeziunea Ungariei la Pactul tripartit⁵.

Raportul lui Gafencu a fost considerat de generalul Ion Antonescu (care era și ministru ad-interim al Afacerilor Străine) ca făcând parte dintr-un ansamblu de acțiuni ale diplomației sovietice (o discuție între V. G. Dekanozov, ambasadorul sovietic la Berlin, și Raoul Bossy, ministrul României în Germania, îndemnuri ale reprezentanților Iugoslaviei și Greciei la București, A. Avakumović și C. Collas, inspirate de reprezentantul U.R.S.S. în România, A. I. Lavrentiev) vizând o apropiere dintre Moscova și București. Generalul Antonescu a văzut în această „deschidere” o acțiune primejdioasă pentru interesele României. În instrucțiunile sale din 10 aprilie 1941 date lui Raoul Bossy, el atrăgea atenția că „nu se poate pune nici o bază serioasă pe aceste subite manifestări de prietenie. A ne preta unor asemenea intrigi ar însemna a cădea într-o cursă ale cărei consecințe ar putea fi fatale pentru țara noastră [...] În consecință, în conversațiile dvs. ulterioare veți evita orice ar putea lăsa impresia că România ar putea devia câtuși de puțin de la actuala sa politică externă sau ar putea fi utilizat pentru a ne reprezenta ca făcând o politică de duplicitate”⁶.

Instrucțiuni similare în conținut, însoțite de precizări privind fixarea liniei de demarcație și acțiunile comuniste în România, au fost trimise la 16 aprilie de Mihai Antonescu lui G. Gafencu. Ministrului României la Moscova i se recomanda ca, relevând atașamentul ferm al României la politica sa „actuală”, adică de colaborare cu Axa, să se evite „atitudini prea rigide sau prea categorice căci, urmărite cu abilitate și prudență, discuțiile cu guvernul sovietic ar putea conduce la constatări interesante cu privire la intențiile sovietice și la fondul adevărat al avansurilor ce ni se fac”⁷.

Precauția manifestată de generalul Ion Antonescu față de inițiativele sovietice se explică prin teama de a nu fi considerat la Berlin ca un „duplicitar”, mai ales după episodul semnării tratatului sovieto-iugoslav din 5 aprilie 1941, în ajunul campaniei Wehrmacht-ului împotriva acestei țări. După cum se știe, în Iugoslavia, o lovitură de stat, condusă de generalul Dușan Simović, a înlăturat, la 27 martie, guvernul Cvetković, care semnase, la 25 martie, adeziunea țării la Pactul Tripartit. Noul guvern, deși declarase că rămâne angajat semnăturii date la Berlin, a permis mari manifestații antigermane la Belgrad și a semnat un pact de neagresiune și prietenie cu U.R.S.S. A doua zi, a început atacul german împotriva Iugoslaviei⁸.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*, p. 174.

⁷ *Ibidem*, p. 174–176; citatul, p. 176.

⁸ Privire rapidă la Ennio di Nolfo, *Storia delle relazioni internazionali 1918–1992*, Roma, 1998, p. 391–392; vezi și rapoartele lui G. Gafencu, *op. cit.*, p. 165–170, precum și analiza din lucrarea sa, care își păstrează, în multe privințe, valabilitatea, *Préliminaires de la guerre à l'Est*, Fribourg, 1944, p. 168–177.

De curând, în cadrul colecției de documente diplomatice sovietice a fost publicată nota redactată de A. I. Vâșinski privind conversația sa cu ministrul României la Moscova, notă care prezintă izbitoare deosebiri față de cele relatate de Grigore Gafencu în raportul său.

Întrucât textul lui Vâșinski este, practic, necunoscut în țara noastră, îl reproducem, în traducere:

„În timpul dejunului la Tatekava [ambasadorul Japoniei la Moscova – n.n.], Gafencu a intrat, în două-trei rânduri, în conversație cu mine în legătură cu problemele balcanice. Gafencu este extrem de mulțumit de tratatul încheiat de noi cu Iugoslavia. El consideră acest fapt ca fiind extrem de important. La întrebarea mea, ce cred, în această privință, guvernul român și generalul Antonescu, Gafencu a răspuns că nu are încă informații exacte, dar că nu se îndoiește că generalul Antonescu gândește ca și el, Gafencu.

«Generalul Antonescu – a adăugat Gafencu aproape în șoaptă – este în mâinile germanilor. El nu este liber să acționeze așa cum ar vrea».

Gafencu a început apoi să spună că el acționează intens pentru consolidarea ulterioară a bunelor relații dintre România cu U.R.S.S. În această privință, el acționează în întregime și pe deplin, potrivit cu indicațiile directe ale generalului Antonescu. Gafencu ar dori ca noi să-i dăm indicații lui Lavrentiev să mențină aceeași linie.

I-am răspuns că Lavrentiev nu are alte indicații. În ceea ce privește strădaniile de care a vorbit Gafencu, și eu sunt de aceeași părere, convins că nu există între noi probleme de nerezolvat, care ar putea să împiedice bunele raporturi de vecinătate.

Am amintit, se înțelege, că deocamdată comisia sovieto-română de frontieră nu și-a încheiat lucrările, dar cred că aceste lucrări pot și trebuie să fie încheiate în viitorul cel mai apropiat.

Gafencu a răspuns că se alătură acestei păreri. El este convins că problemele de frontieră ar putea fi soluționate amical.

Referindu-se la situația internă a României, Gafencu a comunicat, printre altele, că acum a crescut în mod însemnat influența lui Maniu, ceea ce el, Gafencu, consideră a fi foarte pozitiv⁹.

Așa cum se poate constata între raportul lui Gafencu și nota lui Vâșinski există deosebiri majore: 1. Gafencu atribuie lui Vâșinski inițiativa discuției, în timp ce acesta din urmă menționează că diplomatul român l-a abordat în timpul recepției; 2. Vâșinski nu spune nimic despre „declarația confidențială”, favorabilă lui Antonescu, consemnată de Gafencu; adjunctul lui Molotov se referă, în termeni generali, la posibilitatea îmbunătățirii raporturilor bilaterale; Vâșinski consemnează, în schimb, declarații ale lui Gafencu în dezacord cu poziția generalului Ion Antonescu: acesta nu are libertatea de acțiune, fiind „în

⁹ *Dokumentî vneșnei politiki 1940–22 ijunja 1941*, vol. XXIII, partea a 2-a/2, Moscova, 1998, p. 538 (nota a fost distribuită lui Molotov, Lozovski, Sobolev și Novikov).

măinile germanilor”, influența lui Maniu sporește în țară, fapt salutat de Gafencu. 3. În raportul său, Gafencu nu pomenește nimic despre tratatul sovieto-iugoslav, în timp ce în nota lui Vâșinski, diplomatul român este arătat ca exprimându-și satisfacția pentru încheierea lui, susținând că Antonescu gândește la fel.

Întrebarea se impune de la sine: cine spune adevărul? În absența cel puțin a încă unei surse care să proiecteze lumină asupra discuției Gafencu – Vâșinski de la ambasada Japoniei la Moscova, răspunsul nu poate fi decât ipotetic.

Se știe acum că, în primăvara anului 1941, pe măsură ce sporeau informațiile despre pregătirile militare germane în vederea unui atac împotriva U.R.S.S., Stalin a încercat, printre altele, să slăbească dependența României și Finlandei de Germania printr-o atitudine binevoitoare. Dictatorul sovietic înțelesese că cele două țări vedeau în cel de-al treilea Reich un scut împotriva amenințării sovietice și voia acum să le convingă că temerile lor nu erau întemeiate și că, prin urmare, alăturarea de Germania nu le era necesară. Istoricul rus A. N. Saharov susține chiar că, în acest spirit, Stalin era dispus să facă unele concesii teritoriale României, în cazul în care „ea ar fi sprijinit politica sovietică”¹⁰. Afirmatia nu este însă sprijinită pe documente sovietice; dacă ea este însă corectă, „declarația confidențială” făcută de Vâșinski și consemnată numai de Gafencu este plauzibilă.

În lucrarea sa, publicată în 1944, Gafencu a reamintit discuția cu Vâșinski de la ambasada Japoniei: „Dl. Vâșinski – scrie el – mi-a arătat o atenție cu totul deosebită și m-a rugat să-l informez pe generalul Antonescu în ce măsură guvernul sovietic aprecia eforturile sale pacifice și dorea să dea raporturilor sale cu România un caracter amical și de încredere”¹¹. Gafencu credea că poate să explice această atitudine a Moscovei prin neparticiparea României (spre deosebire de Ungaria) la campania germană împotriva Iugoslaviei. „Poate că – scrie el – guvernul sovietic își imagina că, printr-o politică mai amicală, U.R.S.S. ar mai fi putut să împiedice pe vecinii români să îngroașe rândurile germane, în cazul în care Reichul s-ar fi aruncat împotriva Rusiei”¹².

În textul lui Vâșinski există declarația acestuia despre posibilitatea dezvoltării relațiilor româno-sovietice și, dacă ea nu este atât de caldă și nu-l menționează nominal pe Antonescu, cum susține Gafencu, faptul se poate explica prin prudența diplomaților sovietici, care se temeau să consemneze în scris toate cele spuse interlocutorilor lor de frică să nu-și nemulțumească superiorii, în cazul schimbării liniei.

Este foarte probabil însă ca Vâșinski să fie cel care transmite corect spusele lui Gafencu. Acesta, în telegrama din 9 aprilie 1941, susține că, după ce

¹⁰ A.N. Saharov, *Voina i sovjetskaja diplomatija: 1939–1945*, în „Voprosi Istorii”, 1995, nr. 7, p. 37.

¹¹ G. Gafencu, *Préliminaires de la guerre à l'Est*, p. 228.

¹² *Ibidem*.

a ascultat cele comunicate de Vâșinski: „Deși am avut impresia că aceste declarații ar putea duce la asigurări mai precise, nu mi-am permis, firește, din proprie inițiativă, să lungesc vorba”¹³.

Nu trebuie uitat că Grigore Gafencu *nu* era partizanul politicii lui Ion Antonescu, de strânsă cooperare cu Axa. În consfătuirea restrânsă din 29 mai 1940, el se opusese părerii regelui Carol al II-lea că România trebuia să se apropie de Germania în fața amenințării sovietice. Plecarea sa de la conducerea Ministerului de Externe (1 iunie 1940) se explică prin acest dezacord cu suveranul¹⁴.

Ținând seama de vederile sale politice, este foarte probabil ca Gafencu să-și fi exprimat satisfacția în privința tratatului sovieto-iugoslav, în care vedea „un eșec al politicii răsăritene a domnului von Ribbentrop”¹⁵, să-i fi spus lui Vâșinski că Antonescu este în mâinile germanilor și să-i fi comunicat că influența lui Maniu sporește în țară. Astfel de declarații – putea crede Gafencu – erau bine receptate de interlocutorul lui din moment ce, prin pactul sovieto-iugoslav, Kremlinul arătase că nu asistă resemnat la penetrația germană în Balcani.

În lumina celor de mai sus și în stadiul actual al documentării se pot formula, ipotetic, două concluzii:

a) În primăvara anului 1941, Uniunea Sovietică dorea o detensionare a raporturilor cu România, și A.I. Vâșinski s-a făcut purtătorul de cuvânt al acestei noi atitudini în convorbirea cu G. Gafencu din 8 aprilie 1941.

b) Fidel orientării sale prooccidentale (în speță, filoengleze), Gafencu a comunicat interlocutorului său sovietic precaritatea poziției lui Antonescu, creșterea influenței lui Maniu și – indirect – satisfacția că U.R.S.S. reacționa la extinderea influenței germane în Balcani.

¹³ G. Gafencu, *Misiune la Moscova*, p. 173.

¹⁴ *Idem*, *Préliminaires...*, p. 333–334.

¹⁵ Telegrama din 6 aprilie 1941 către M.A.S., în *Misiune la Moscova*, p. 166.

1 DECEMBRIE 1946: DESCHIDERA PARLAMENTULUI B.P.D.

DINU C. GIURESCU

La 27 decembrie 1945, miniștrii de externe ai URSS, Statele Unite ale Americii și Marii Britanii semnează, între orele 2,30-3,30 noaptea, protocoalele cu rezultatele Conferinței ce se încheiase la Moscova. Secțiunea „România“ cuprinde:

• Includerea unui reprezentant al Partidelor Național Țărănesc și Liberal în guvernul prezidat de dr. Petru Groza;

• „Guvernul român astfel reorganizat va declara că se vor ține alegeri libere și nemăsluite, cât de curând posibil, pe baza votului universal și secret“.

• „Toate partidele democratice și antifasciste vor avea dreptul să participe la alegeri și să prezinte candidați. Guvernul reorganizat va da asigurări privind acordarea libertății presei, a cuvântului, a religiei și de asociere“¹.

„Soluția“ oferită de Conferința Miniștrilor Afacerilor Externe îngăguia diplomației americane o ieșire „onorabilă“ din impas, după ce exprimase explicit în scris că este momentul ca regele Mihai și opoziția PNT-PNL să încerce schimbarea guvernului Groza. Schimbare dorită de covârșitoarea majoritate a opiniei publice românești.

Ceea ce hotărâseră de fapt miniștrii de externe a celor „Trei Mari“ la Moscova, era confirmarea guvernului instalat la București - printr-un ultimatum - de Andrei Ianuarievici Vâșinski, la 6 martie 1945. După completarea cabinetului cu câte un reprezentant al PNT și PNL, Londra și Washington-ul au recunoscut, la 5 - 7 februarie 1946, guvernul de la București, dominat și controlat de Partidul Comunist Român, sub îndrumarea și supravegherea consilierilor sovietici.

La 8 ianuarie 1946, comunicatul oficial al Consiliului de Miniștri reproducea formulările din Declarația Conferinței de la Moscova din decembrie 1945, privind România și adăuga:

¹ Textul complet în *Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers*. vol. II, *General: Political and Economic Matters*, U.S. Govt. Printing Office Washington, D.C., 1967, p. 821-822. Traducerea în română în *Imposibila încercare. Greva regală 1945. Documente diplomatice* de Dinu C. Giurescu, Editura Enciclopedică, București 1999, pag. 81. Se va cita în continuare: Greva regală.

„Miniștrii Afacerilor Interne, Justiției, Cultelor și Propagandei sunt însărcinați cu aducerea la îndeplinire a acestor hotărâri”².

Cum se vor desfășura „alegerile”?

Într-o lungă convorbire cu reprezentantul politic al SUA la București, Burton Y. Berry, premierul Groza preciza la 24 august 1946:

„... atunci când anglo-americanii au fost de acord cu hotărârile de la Moscova, ei gândeau la alegeri libere, așa cum sunt ținute în Anglia sau America, în timp ce rușii înțelegeau alegerile libere așa cum se desfășoară în Rusia. *Dată fiind prezența armatei ruse în România, viitoarele alegeri se vor desfășura, probabil, potrivit interpretării rusești (a termenilor) <libere și neîngrădite>*”³. (sublinierea D.C.G.).

Rezultatele „alegerilor” erau dinainte fixat. În trenul care îi ducea spre România, în ultimele zile din decembrie 1945, „Vâșinski a spus lui Harriman, cu un aer de totală încredere, că Frontul Național Democrat al lui Groza va câștiga 70% din voturi; Partidul Țărănesc 20% iar cel Național Liberal 10%”⁴.

„Prezicerile” lui A.I.Vâșinski au fost depășite!

„Directiva trimisă tuturor *de a asigura o majoritate guvernamentală de minimum 85% rămâne neschimbată; și ea este subliniată într-o serie de patru adunări regionale ale tuturor oficialităților guvernamentale în cauză și care se încheie în această săptămână, ținute la Craiova, Cluj, Iași și București*” - comunică la 9 octombrie, Roy Melbroune din București, citând „o sursă comunistă calificată”⁵.

Cu 13 zile înaintea „alegerilor”, Emil Bodnăraș discută cu consilierul ambasadei sovietice la București, D. Iakovlev.

E.B. : „Cum am arătat mai sus, noi sperăm să avem 55-65% din voturi, pe calea obținerii unor voturi reale în timpul votării, dar noi trebuie să luăm 90% și asta se va face cu ajutorul acelor posibilități pe care ni le conferă legea electorală și al unei anumite <tehnică>”.

Și pentru a fi cât mai precis, Emil Bodnăraș a dat și cifre:

„Astfel, din 414 locuri, Blocul Partidelor Democratice⁶ va avea 344 locuri, MADOSZ (adică partea guvernului) 40 locuri, Opoziția: 20-25 locuri”⁷.

² Radu Pistică, *Adevărul despre alegerile din 19 noiembrie 1946 (analiza presei)*. Editura Fiat Lux, București, 1996, p. 26.

³ Arhivele Naționale Washington D.C., Cota 871.00/8-2466. Publicat de Dinu C. Giurescu în „Magazin Istoric” nr. 11 (344) noiembrie 1945, p. 17 - 18.

⁴ *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946*. by Averell Harriman and Elie Abel. Random House, New York, p. 528. Averell Harriman era ambasadorul SUA la Moscova. Împreună cu sir Archibald Clark Kerr - ambasadorul Marii Britanii - și A. I. Vâșinski, s-au deplasat la București, pentru a pune în aplicare deciziile Conferinței Miniștrilor Afacerilor Externe de la Moscova din 16-26 decembrie 1945.

⁵ Arhivele Naționale, Washington, D.C., 871.00/10-946 Roy M. Melbourne de la Misiunea politică a SUA la București.

⁶ Conduc și controlat de PCR.

⁷ PNȚ și PNL. Document publicat de cercetătoarea T. A. Pokivailova (Federația Rusă) în „Magazin Istoric”, nr. 11 (344) din noiembrie 1995, p. 11-12.

Care au fost rezultatele oficial anunțate de guvern, după „alegerile din 19 noiembrie?

B P D: 347 deputați

MADOSZ (Uniunea Populară Maghiară): 29 deputați

PNT - Maniu: 33 deputați

PNL - Brătianu: 3 deputați

Așadar, BPD + UPM = 366 mandate

Opoziția = 36 mandate⁸

Cu 13 zile înaintea alegerilor, Emil Bodnăraș știa că BPD + UPM vor avea în Camera Deputaților 364-369 locuri iar opoziția numai 20-25.

Potrivit rezultatelor aranjate de guvern, coaliția condusă și controlată de PCR a obținut 366 mandate. Emil Bodnăraș a anticipat *cu o exactitate de aproape 100% rezultatul alegerilor programate peste 13 zile!*⁹. Se mai cuvinte reamintit că notele de protest de la Londra și Washington privind încălcarea sistematică a libertăților cetățenești în timpul campaniei electorale, au fost toate respinse de oficialitățile de la București¹⁰.

Cu totul grăitoare rămâne reacția Departamentului de Stat, după anunțarea oficială a rezultatelor de la 19 noiembrie 1946.

La 29 noiembrie, Departamentul pregătise o notă prin care constată:

„Rapoartele primite¹¹ arată că aceste alegeri au fost însoțite de *intimidare în toate planurile și de acte de terorism* săvârșite împotriva elementelor democratice, numeroase în rândul electoratului, de către adepți ai coaliției BPD, iar *frauda a fost în mod clar dominantă în procedurile de înregistrare a alegătorilor, de votare și de numărătoare a voturilor*.

„În aceste circumstanțe, *guvernul Statelor Unite* nu poate considera că guvernul român și-a îndeplinit promisiunile făcute guvernelor Marii Britanii, URSS și SUA în legătură cu punerea în practică a hotărârii adoptate la Moscova în 1945 și *nu poate privi rezultatele acestor alegeri ca reflectând expresia liberă și neîngăduită a voinței poporului român*“ (sublinierile D. C. Giurescu).

⁸ România, *Viața politică în documente 1946*, Arhivele Statului din România, București 1946, coordonator Ioan Scurtu, p. 508-509. Se va cita: *România... 1946*.

⁹ Toate mărturiile care arată falsificarea completă a rezultatelor (12 documente din care 10 inedite) publicate de Dinu C. Giurescu sub titlul „*Alegerile*“ din 1946, în *Arhiva*, supliment de istorie al ziarului „Cotidianul“, V. nr. 11-12 noiembrie și decembrie 1996 și VI, nr. 1-2, ianuarie și februarie 1997. Pentru rezultatele din județele Cluj, Turda și Someș, cu victoria categorică a PNT - Maniu: Virgil N. Țărău, *Campania electorală și rezultatul real al alegerilor din 19 noiembrie 1946, în județele Cluj, Someș și Turda*, în volumul „Studii de istorie a Transilvaniei“, coordonatori Sorin Mitu, Florin Gogâltan, Cluj, 1994, p. 204-212.

¹⁰ Ca, de exemplu, cele din 27 mai, 14 iunie, 28 octombrie 1946 ale Misiunilor SUA și/sau Marii Britanii, precum și răspunsurile M.A.E. București din 11 iunie și 2 noiembrie 1946, în *România... 1946*, p. 227, 261, 262, 374 și 247, 424.

¹¹ Din București.

În încheiere, guvernul SUA propunea „consultări“ la Moscova și aștepta „un răspuns imediat“ al părții sovietice.

Fără îndoială că un atare demers era dinainte sortit eșecului, deoarece „alegerile“ ieșiseră exact așa cum doreau autoritățile sovietice.

Dar Departamentul de Stat n-a mai socotit oportun nici măcar un gest formal și anume trimiterea notei mai sus arătate. Pe fiecare din cele 3 pagini ale textului se află - cu majuscule „NOT SENT“ adică „Nu a fost trimisă“¹².

Mai mult, Marea Britanie și S.U.A vor recunoaște din nou guvernul Groza remaiat după „alegeri“ prin faptul că au semnat cu acesta Tratatul de pace cu România, la 10 februarie 1947, l-au ratificat și apoi au făcut schimb de miniștri plenipotențiar (tot în 1947).

*
* *

În asemenea condiții, în ultima decadă a lunii octombrie 1946, cercurile politice se întrebau dacă regele Mihai va deschide - potrivit regulei statornicite - lucrările Camerei Deputaților la 1 Decembrie?

Pentru opinia publică, falsificarea „alegerilor“ nu prezenta nici o îndoială.

Constantin Rădulescu Motru nota la 18 noiembrie 1946, cu o zi înaintea scrutinului: „De la toți câți întâlnesc aud aceeași reflecție. În alegerile de mâine, dacă alegerile ar fi libere, *guvernul n-ar intruni nici 20% din numărul voturilor*; dar cum alegerile vor fi falsificate prin terorizare, oprire de vot și furat de urne, guvernul ar ieși triumfător! Și când mă gândesc că aceste alegeri vor hotărî *poate viitorul României!*“ (sublinia D.C.G.)¹³. De fapt au hotărât viitorul, fiindcă au transformat țara dintr-una normală, într-una comunistă; cu distrugerea tuturor realităților economice și sociale existente și înlocuirea lor cu alte, create după model sovietic.

Trei documente inedite ne relatează - în direct - situația din ultimele zile ale lunii noiembrie 1946.

1. La 21 noiembrie, la cererea regelui Mihai, Burton Y. Berry șeful Misiunii politice a SUA la București, ia masa de seară, într-un cadru confidențial, cu mareșalul Palatului - Dumitru Negel, Mircea Ionnițiu - secretarul particular al Guvernului și „un sfătuitor personal de taină“ (nenumit)¹⁴. Cei trei interlocutori români au fost de acord asupra următoarelor:

- că Sovietele vor „tolera“ pe Rege în fruntea statului, cât timp el rămâne o forță politică;

¹² *România ... 1946*, p. 518-519.

¹³ C. Rădulescu-Motru, *Revizuirii și adăugiri 1946*. Volum îngrijit de Gabriela Dumitrescu. Comentariu Dinu C. Giurescu, Editura Floarea Darurilor, București 1998, p. 53.

¹⁴ După toate probabilitățile Savel Rădulescu.

- când prestigiul său¹⁵ va fi aproape epuizat, Sovietele nu vor pierde timp să se descotorosească de el;¹⁶

- tradiția cere ca Regele să citească mesajul Tronului la deschiderea Parlamentului¹⁷, la 1 Decembrie;

- prin acest act, Suveranul va accepta rezultatul alegerilor obținute prin fraudă¹⁸.

Ce urmează? Cei trei interlocutori au dat răspunsuri diferite.

Mircea Ionnițiu: Regele are obligația de a nu accepta rezultatul alegerilor frauduloase, indiferent de vreo acțiune a americanilor sau britanicilor. Desigur, acesta va însemna conflict pe față cu guvernul și sovietele, și ar putea aduce abdicarea.

Dar procedând astfel, suveranul va fi acționat până la sfârșit în concordanță cu voința poporului său. Dacă Regele acceptă rezultatul alegerilor, el va fi mai tolerat câtăva vreme de Ruși, dar în final, va trebui oricum să plece.

Dumitru Negel: E nevoie să câștigăm timp. Ca atare, Suveranul ar trebui să deschidă Parlamentul, afară de cazul când Statele Unite și Marea Britanie l-ar sfătui altminteri. Dacă însă „noi”¹⁹ nu-i putem garanta o reglementare finală a situației²⁰, atunci Regele, indiferent de acțiunea noastră, ar trebui să accepte rezultatul alegerilor²¹.

Savel Rădulescu (al treilea român): Dacă Suveranul recunoaște alegerile „el și-ar distruge ultimele vestigii ale ascendenței sale asupra poporului și însăși rațiunea sa de a fi. Nu poate fi un trădător față de sine însuși. El trebuie să nu primească rezultatul alegerilor”.

„Au fost trimise opt note²² guvernului român cerând îndeplinirea angajamentelor luate, iar guvernul a spus anglo-americanilor să-și vadă de treabă” - a continuat Savel Rădulescu. Date fiind obligațiile asumate față de România, la Ialta, Postdam și Moscova, anglo-americanii nu pot accepta o atare atitudine a oficialităților române. Ca atare, „Regele, americanii și britanicii sunt în aceeași barcă și au obligația de a nu recunoaște rezultatul alegerilor”²³.

Ce a răspuns Burton Berry?

Că n-a primit instrucțiuni de la Washington; că speră să cunoască în câteva zile poziția administrației de la Washington; este sigur că situația va fi examinată cu seriozitate.

¹⁵ Al Regelui

¹⁶ Idem.

¹⁷ De fapt Camera Deputaților, întrucât Senatul fusese desființat.

¹⁸ Telegrama nr. 1097 din 22 noiembrie 1946, Burton Y. Berry către Secretarul de Stat, Arhivele Naționale, Washington D.C., 871.00/11-2246.

¹⁹ Adică anglo-americanii.

²⁰ Adică un aranjament tripartit în privința „alegerilor” din România.

²¹ Telegrama citată, p. 2.

²² De protest.

²³ Telegrama citată, p. 2.

De fapt, spus, diplomatul american n-a spus nimic. Iar astăzi știm că Departamentul de Stat nu a trimis nici un fel de notă la Moscova.

2. Iuliu Maniu l-a sfătuit pe Rege - într-o întrevedere directă²⁴ - să nu deschidă lucrările Camerei Deputaților, să le amâne până când va fi fost informat de atitudinea celor Trei Mari, care au semnat declarația de la Moscova²⁵. Acceptând acțiunile guvernului Groza - a continuat liderul PNT - Regele a dat comuniștilor și armata și administrația; iar dacă deschide sesiunea Parlamentului, atunci le va da și puterea legiuitoare, pierzând în acest fel orice sprijin pentru continuarea unui regim constituțional²⁶.

3. De cel mai mare interes a fost discuția între Regele Mihai și Burton Y. Berry, joi 28 noiembrie spre seară, de față fiind și Regina Mamă Elena²⁷.

„Doriți să detonez o bombă, așa cum am făcut-o la 20 august, anul trecut? a întrebat Suveranul²⁸“.

„Dacă o fac, voi fi un erou pentru domnul Maniu și cei din preajma sa; dar acest lucru înseamnă puțin pentru mine, întrucât am învățat că popularitatea mea printre politicieni este mare numai când fac exact ceea ce ei doresc să fac“.

„Ceea ce are cu adevărat însemnătate pentru mine este (de a ști) dacă acțiunea mea va ajuta țaranul român și dacă va contribui la o rezolvare internațională a problemei noastre...“

„Nu sunt preocupat de popularitatea mea - a continuat Suveranul - ci numai de dorința mea de a face ceea ce este bine pentru poporul român“.

Apoi s-a adresat direct diplomatului american:

„Dacă îmi puteți spune acum că guvernul dv. îmi va da mai mult decât un sprijin moral în cazul când voi merge din nou deasupra prăpastiei, atunci voi reflecta foarte serios s-o fac“²⁹.

Apoi Regele a continuat:

„Nu vreau să vă fac o sugestie, dar atunci când guvernul dv. solicită britanicilor și sovietelor să revadă situația din România, de ce nu vă puneți de acord, Dv. cei trei (mari), ca să se amâne deschiderea Parlamentului până după ținerea convorbirilor?“

²⁴ Pe 28 noiembrie 1946.

²⁵ Din 27 decembrie 1945, vezi mai sus.

²⁶ Telegrama nr. 1114 din 30 noiembrie 1946, Burton Y. Berry către Secretarul de Stat, Arhivele Naționale, Washington D.C. 871.00/11-3046.

²⁷ Telegrama nr. 1111 din 29 noiembrie 1946, Burton Y. Berry către Secretarul de Stat, Arhivele Naționale, Washington D.C., 871.00/11-2946.

²⁸ Referire la Greva Regală începută în august 1945; pentru detalii, lucrarea citată la nota 1.

²⁹ În August 1945, urmare declarațiilor Președintelui Harry Truman și a poziției Departamentului de Stat, oficial comunicată Regelui și liderilor politici de la București, Suveranul a mers la limita de sus în încercarea de a obține demisia guvernului Groza. Iritarea oficialilor sovietici a fost maximă, cu repetate amenințări.

Concluzia:

„Potrivit Constituției, nu sunt îndrituit să judec validitatea alegerilor. Pot să amân cu 30 de zile deschiderea unui parlament ales, apoi el se întrunește automat. Eu trebuie să apar în fața Parlamentului în ziua deschiderii și să dau citire mesajului tronului. Pot să dizolv parlamentul după ce s-a reunit. Nu pot face mai mult din punct de vedere constituțional... În împrejurările în care trăim astăzi în România, nu am de ales, ci doar să stau alături de poporul meu și aceasta înseamnă să inaugurez personal parlamentul“.

„Repet totuși că dacă Dvs.³⁰ îmi puteți comunica, în numele guvernului Dvs., că sunteți în situația de a-mi da mai mult decât un sprijin moral, (într-un atare caz) aș fi foarte în măsură să acționez în mod diferit“³¹.

Regele Mihai definea exact situația.

Guvernul sovietic avea controlul complet în România prin Armata de ocupație, cât și, mai ales, prin guvernul impus la 6 martie 1945, dominat de PCR și de consilierii sovietici.

Cu lipsa aproape totală a vreunei reacții efective dinspre Washington și Londra, alternativa era să se câștige timp. În speranța că s-ar semna Tratatul de pace, că ar înceta ocupația sovietică și, ca atare, ar exista o posibilitate de revenire la o viață normală.

Atari speranțe s-au adevărat a fi iluzii dramatice. Dar atunci, în 1946, ca și în 1945 sau în anii următori, atari speranțe erau însă tenace. Fiindcă oamenii - în covârșitoarea lor majoritate - nu vroiau să trăiască într-un regim comunist ce răsturna complet viața fiecăruia, obligându-l să accepte regimul sovietic.

Tot cu speranța unei reveniri spre normal a deschis și Regele Mihai lucrările Camerei Deputaților la 1 decembrie 1946. După un an și 30 de zile, același guvern, Dr. Petru Groza, îi va impune abdicarea. Iar „Republica Populară“ și dictatura proletariatului, în formele sale cele mai brutale, vor fi impuse națiunii întregi.

³⁰ Burton Y Berry.

³¹ Au fost redat pasajele principale din convorbirea Regelui Mihai cu Burton Y Berry, consemnate în telegrama nr. 1111 din 30 noiembrie 1946, citată anterior.

FEBRUARIE 1948 - PRAGA: ANTECEDENTE ȘI CONSECINȚE

CONSTANTIN BUȘE

Evenimentele desfășurate la Praga în februarie 1948 au fost catalogate, cu deplin temei, de multă vreme și în cvasitotalitatea studiilor istorice, drept un moment decisiv atât în desfășurarea războiului rece, cât și în procesul de unificare europeană și de integrare euro-atlantică.

Ideea unificării europene era veche, avea tradiție în conștiința politică europeană, fenomenul războiului rece însă a fost produsul noilor realități postbelice, în primul rând bipolaritatea SUA-Uniunea Sovietică, competiția și confruntarea dintre cele două sisteme și două filosofii asupra lumii și vieții.

Impulsurile în demararea ambelor procese s-au consumat în perioada de sfârșit a celui de-al doilea război mondial, cei implicați în producerea lor fiind marii învingători Roosevelt, Churchill și Stalin, cărora poate ar trebui să le fie alăturat generalul De Gaulle, în primul rând prin modul în care, împreună sau fiecare în parte, au gândit și și-au imaginat lumea postbelică.

În toamna anului 1944, la Moscova, din proprie inițiativă, W. Churchill a propus și Stalin a acceptat împărțirea unei părți din Europa de est și de sud-est în sfere de influență, încalcând propriile principii înscrise în Carta Atlanticului, Pactul cu diavolul¹, dezvăluit și regretat mai târziu de către Churchill, va încuraja pe Stalin în a obține cât mai mult și a da cât mai puțin.

În sinceritatea și naivitatea sa, Roosevelt nutrea speranța că *pax americana* și *pax sovietica* nu vor fi diferite, dimpotrivă, pornind de la aceleași principii, unele înserate în *Carta Atlanticului*, se vor completa.

Pentru a-și întări poziția în raport cu anglo-americanii, generalul De Gaulle a mizat pe sprijinul sovietic și, în decembrie 1944, la Moscova, a pus problema constituirii unei Europe Unite care să se bazeze pe trei poli de putere: Moscova, Londra și Paris². Conducerea sovietică era ostilă oricărei grupări de

¹ Arthur Conte, *L'après Yalta*, Plon, Paris, 1982, p. 42.

² Pierre Gerbet, *La construction de l'Europe*, Notre Siecle, Paris, 1983, p. 52.

state europene în afara controlului celor Trei Mari, opțiunea politicii Kremlinului fiind clară, în sensul instalării unui control stabil asupra Europei răsăritene, ceea ce începuse să devină evident chiar înainte de încheierea ostilităților. Ceea ce nu i-a scăpat lui Churchill și care-și mărturisește neliniștea încă din 12 mai 1945, când adresează președintelui H. Truman o întrebare producătoare la rândul-i de neliniște: „Care va fi situația într-un an sau doi, atunci când armatele americană și britanică vor fi plecat, când armata franceză va fi încă departe de a fi refăcută și Rusia va putea hotărâ menținerea a 200-300 divizii în activitate?” Churchill, probabil convins că nu avea dreptate, reproșa generalului Eisenhower faptul că „acceptase” ca armata sovietică să intre prima în Praga și folosește prima dată formula „Cortina de fier” care, urmând linia până la care ajunseseră forțele militare sovietice, împărțea Europa în două, de la Baltica la Adriatică, trecând prin Bocmia³.

Churchill nu-și ascundea teama de crearea unui vid politic pe continent după retragerea armatelor anglo-americane, condiții deosebit de favorabile pentru creșterea influenței sovietice și încurajarea expansiunii regimului comunist. Avea dreptate, pentru că în 1946, din cele cinci milioane soldați și ofițeri britanici și americani, se mai aflau în Europa 880.000, în vreme ce sovieticii dispuneau în zona ocupată din Europa de șase milioane oameni sub arme.

Cele ce se petreceau dincolo de „Cortina de fier” îi confirmau temerile. Ele sunt bine cunoscute.

De altă parte, instalarea lui Truman la Casa Albă a însemnat sistarea imediată a ajutorului american pentru sovietici prin *Lend-Lease Act* și aroganța atomică, ceea ce a dus la răcirea raporturilor între Washington și Moscova. Cum se cunoaște, de asemenea, punctele de vedere divergente și mai ales aplicarea diferită a înțelegerilor încheiate la Conferința de la Potsdam (17 iulie-2 august 1945) în problema germană au contribuit esențial la accentuarea adversității dintre Est și Vest, dintre sovietici și americani, și la declanșarea a ceea ce s-a numit corect sau nu „Războiul Rece”.

În lucrarea dedicată părintelui său, Margaret Truman comentează unele din momentele și faptele care au marcat începuturile războiului rece. Astfel, arată că, la 9 februarie 1946, Stalin, într-un discurs, a atacat cu violență Occidentul. „It was a brutal, blunt rejection of any hope of peace with the West... Stalin declared that as long as capitalists controlled any part of the world, there was no hope of peace”⁴.

Câteva zile mai târziu, George Kennan, însărcinat cu afaceri al Statelor Unite la Moscova, într-un raport către Departamentul de Stat, făcea o subtilă și

³ *Ibidem*, p. 56.

⁴ Margaret Truman, *Harry S. Truman*, Pocket Book, New York, 1974, p. 336.

foarte documentată analiză specificului politicii externe a Rusiei, „not from the viewpoint of communism but from the far more profound viewpoint of Russian history“ ... „At the bottom of the Kremlin’s neurotic view of world affairs is the traditional and instinctive sense of insecurity - scria Kennan - an insecurity based on the feeling wich Russia’s Communist rulers shared with the czar that <<their rule was relatively archaic in form, fragile and artificial in psychological foundations, unable to stand comparison or contact with political systems of western countries“⁵. Diagnosticul pus de diplomatul american politicii ruso-sovietice era corect și în termeni usturători. Raportul lui Kennan, publicat în iulie 1947 sub titlul <<The Sources of Soviet Conduct>> în revista *Foreign Affairs*, „has been considered one of the primary documents of the Cold War, and the assumption seems to have been made by numerous historians that it profoundly shaped the thinking of the Truman Administration“⁶.

De asemenea, discursul lui Stalin din 9 februarie 1946 a fost apreciat de William Douglas, om politic apropiat președintelui Truman, ca fiind „the declaration of World War III“⁷.

Prezența comuniștilor în guvernele din Franța, Italia și Belgia după 1944-1945 a hrănit satisfacții și iluzii la Moscova, neliniște și teamă dincolo de Cortina de Fier și cu deosebire la Washington. În Grecia se dezlănțuise războiul civil și, cu tot sprijinul militar britanic, șansele taberei anticomuniste erau minime. În Turcia și zona Orientului Apropiat și Mijlociu se făcea simțită tot mai accentuată și mai agresivă presiunea sovietică.

Rănille de pe urma războiului, sărăcia, instabilitatea politică, presiunile din afară puteau oricând provoca răsturnări nebanuite și nedorite, așa cum asemenea fenomene se petreceau în spatele Cortinei de Fier.

Nu părea ieșit din comun faptul că, la 3 mai 1946, președintelui Truman i s-a adresat Generalul Joseph T. McNarcey, comandantul Forțelor Militare americane în Europa, „asking for instruction if - it seemed very likely at the time - the communists should attempt a coup d’état in France“⁸.

Conferințele și discursurile lui Churchill din 1946, în America și Europa, vor marca un pas mai departe atât în Operațiunea războiul rece, cât și în încheierea primelor nuclee ale unificării europene.

În discursul rostit la Fulton, Missouri, la 5 martie 1946, ocazionat de primirea titlului de *Doctor Honoris Causa* al Universității Westminster, în prezența președintelui Statelor Unite, W. Churchill constata odată în plus că

⁵ *Ibidem*, p. 337.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

„from Stettin in the Baltic to Trieste in the Adriatic, an iron curtain has descended across the continent. From what I have seen of our Russian friends and allies during the war, I am convinced that there is nothing they admire so much as strength and there is nothing for which they have less respect than for military weakness“⁹. Și adăuga fostul premier britanic: „This is certainly not the Liberated Europe we fought to build up. Nor is it one which contains the essentials of permanent peace“¹⁰.

Churchill socotea absolut necesară și urgentă alianța strânsă între Marea Britanie și Statele Unite, cooperarea aeriană și navală a celor două state reprezentând „singura cale a libertăților noastre“¹¹.

„Alianța frățescă“ anglo-americană trebuia, deci, „to stop Russia’s persistent aggression“.

Președintele Truman ar fi aprobat cele spuse de Churchill deoarece, motivează fiica sa, „he (Churchill) was not a head of state“ și Truman „in no sense considered that speech a break with Russia“. Mai mult, pentru a-și dovedi buna credință, președintele american „later invited Marshal Stalin to come to Missouri and deliver a speech stating Russia’s point of view on the various disputes that were imperilling the peace“¹².

La 5 aprilie 1946, Generalul Walter Bedell Smith, nou ambasador american la Moscova, a avut o întrevedere cu I. V. Stalin și din dispoziția președintelui Truman, l-a întrebat „what does the Soviet Union want and how far is Russia going to go?“ Stalin a răspuns prin a acuza Statele Unite că s-au unit cu Marea Britanie împotriva Rusiei, declarând că „Churchill’s speech at Fulton was an unfriendly act“¹³. Ambasadorul Bedell Smith a respins acuzațiile „and finally, he asked Stalin once more <<How far is Russia going to go?>> „Cooley, Stalin replied, <<we’re not going much further>>“¹⁴.

La 19 septembrie 1946, la Zürich, Churchill lansa un patetic apel pentru constituirea *Statelor Unite ale Europei*, el înțelegând, probabil, date fiind împrejurările istorice, cu precădere zona occidentală a continentului. Oricum, unirea țărilor europene ar fi făcut ca cele 300-400 milioane de locuitori să cunoască, să se bucure de prosperitate, glorie și fericire fără limite. „Trebuie ca familia europeană sau cel puțin cea mai mare parte posibilă a familiei europene să se reformeze și să-și reînnoiască legăturile, astfel încât să poată să se dezvolte în pace, în securitate și în libertate“¹⁵.

⁹ *Ibidem*, p. 340.

¹⁰ Remi Nadeau, *Stalin, Churchill and Roosevelt divide Europe*, Praeger, New York, Westport Connecticut, London, 1990, p. 209.

¹¹ Arthur Conte, *op. cit.*, p. 103.

¹² Margaret Truman, *op. cit.*, pp. 340-341.

¹³ *Ibidem*, p. 341.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Pierre Gerbet, *op. cit.*, p. 56

Era necesară crearea unui Consiliu al Europei, dar mai ales trebuia, accentua Churchill, ca *Franța și Germania să se reconcilieze*, iar Marea Britanie și Commonwealth-ul, Statele Unite ale Americii și, spera el, Uniunea Sovietică, să fie „prietenii și protectorii ai noii Europe“ și „să apere dreptul ei la viață și la prosperitate“¹⁶.

Churchill, printre primii mari oameni politici europeni, pune problema extrem de importantă, dar și suficient de complicată și dificilă, chiar sub aspect teoretic, a reconcilierii franco-germane, socotind că această reconciliere reprezenta piatra de încercare a noii organizări a lumii europene.

Cum se știe, pornind de la inițiativa fostului prim-ministru britanic, dar și independent și concomitent cu demersul său, în Europa s-a pus în mișcare un larg curent favorabil unificării Europei, acțiune desfășurată de cercuri politice și economice diferite, adepte ale concepțiilor federalistă și asociativă. Activitatea numeroaselor societăți, comitete și mișcări paneuropene va pregăti terenul și starea de spirit pentru a intra apoi în acțiune partidele politice, guvernele și parlamentele.

Este un fapt comun a spune că, de felul în care a fost abordată și „rezolvată“ până la un punct problema Germaniei învinse în acești primi ani postbelici, a depins în măsură însemnată apariția și dezvoltarea celor două fenomene majore ale lumii contemporane - războiul rece și organizarea Europei, unificarea europeană, fenomene care s-au condiționat reciproc.

Mi se pare deosebit de interesantă evoluția gândirii și atitudinii liderilor și guvernelor marilor puteri față de ceea ce reprezenta și urma să fie Germania pentru destinele Europei.

Câteva exemple.

Într-un discurs din 28 iulie 1946, generalul De Gaulle se declara pentru unitatea europeană, preconizând, fapt remarcabil, o *apropiere franco-germană*¹⁷. Am văzut că, la începutul toamnei aceluiași an, a fost rândul lui Churchill să invite la crearea Statelor Unite ale Europei, între altele, pe baza reconcilierii franco-germane.

La 6 septembrie 1946, la Stuttgart, Secretarul Departamentului de Stat, Byrnes, anunța deja o modificare a politicii Statelor Unite în și față de Germania, prin abandonarea măsurilor punitive. El a declarat: „Nu este în interesul nici al poporului german, nici al păcii mondiale ca Germania să devină un partener sau un pion în lupta militară pentru putere între Est și Vest“¹⁸. Asta însemna că, în funcție de evoluția raporturilor americano-sovietice, în principal, se va desfășura și politica față de Germania.

¹⁶ *Ibidem*, p. 57.

¹⁷ H. Stuart Hughes, *Histoire de l'Europe contemporaine*, 2, Marabout Université, f. a., f. 1, p. 202.

¹⁸ Margaret Truman, *op. cit.*, p. 375.

Modificarea felului de a privi Germania, acum înfrântă și divizată, de la un dușman la un stat pașnic și mai apoi un posibil partener, a evoluat substanțial și, s-ar putea spune, destul de repede, atât prin modul în care s-a socotit necesar să fie aplicate înțelegerile dintre cei trei mari, în zonele lor de ocupație, cât și prin dezbaterile sterile, în cea mai mare parte, din Consiliul Miniștrilor de Externe, din cursul anului 1947, dar mai ales prin manifestările „particulare“ ale statelor din Europa occidentală.

Să exemplificăm.

La 6 martie 1947, la întâlnirile de la Paris, dintre președintele Republicii Franceze, Vincent Auriol, și Secretarul de Stat al Statelor Unite, George Marshall, liderul francez a vorbit, între altele, despre pericolul pentru pace reprezentat de o „putere centrală în Germania“¹⁹. De aici, nevoia ca Franța să obțină angajamente din partea Statelor Unite pentru securitatea sa, chiar printr-un tratat între cele patru Mari puteri. Pe de altă parte, acest posibil pericol german explică încetineala cu care Franța a urmat pe anglo-americani în unirea celor trei zone.

Americanii erau, de altfel, tot mai mult sensibilizați în direcția asumării unor angajamente privitoare la apărarea Europei Occidentale. Astfel, la sfârșitul lui ianuarie 1947, Georges Bidault, Ministrul francez de externe, exprima ambasadorului Statelor Unite la Paris convingerea sa că forțele comuniste aveau intenția „să elimine din Europa Occidentală civilizația occidentală“²⁰.

Problemele grave economico-financiare interne, precum și dificultățile crescânde pe care le întâmpina în Imperiul colonial, unde mișcările de emancipare națională luau o amploare din ce în ce mai mare, au obligat Marea Britanie, în februarie 1947, să se derobeze de unele angajamente militare majore, între care, retragerea celor 90.000 soldați din Grecia și abandonarea sprijinului financiar pentru Turcia, atât de necesar pentru armata turcă de 600.000 soldați care supraveghea strâmtoarele și frontiera turco-sovietică. Acest fapt, precum și preluarea acestor sarcini de către Statele Unite, gest de covârșitoare însemnătate și gravitate, marcat de cererea adresată în acest sens Congresului Statelor Unite de către președintele Truman, la 12 martie 1947, au fost socotite sau apreciate de istorici și politologi drept începutul războiului rece. Era, totuși, un moment în configurarea acestui fenomen. Dacă amestecul sovietic în Grecia nu era prea evident, partizanii comuniști primeau un ajutor deloc neglijabil din partea regimurilor democrat-populare din Albania, Iugoslavia și Bulgaria²¹.

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ H. Stuart Hughes, *op. cit.*, p. 203.

Truman a cerut Congresului să aprobe Declarația sa pentru că „it must be the policy of the United States to support free peoples who are resisting attempted subjugation by armed minorities or by outside pressures...

This is no more than a frank recognition that totalitarian regimes imposed on free peoples, by direct or indirect aggression, undermine the foundations of international peace and hence the security of the United States²².

Pentru a sprijini imediat Grecia și Turcia, Truman a cerut 300 milioane dolari și, respectiv, 100 milioane dolari. Misiuni militare și economice, consilieri și experți urmau, de asemenea, să plece spre cele două țări sud-est europene, cu poziții militar-strategice de maximă importanță.

Deși administrația americană avea în vedere pericolul comunist și ambițiile imperiale ale Uniunii Sovietice, „nowhere in the speech did Truman mention Russia“. Omisiunea a avut o dublă explicație: „By placing the emphasis on the fight between totalitarianism and freedom, Truman was attempting to rally the same emotional commitment that had fired America in the war against Hitler. Second, he was still hoping to avoid a complete break with Russia“²³. Chiar și așa, era clar că gestul Statelor Unite a fost bine înțeles la Moscova, desfășurările politico-diplomatice ulterioare confirmând acest lucru. „It was the real beginning of the cold war, on our side of the Iron Curtain, the moment when the leader of the free world said, <<No more>> to the men from Moscow. That is why Truman called it <<this terrible decision>>“²⁴.

Doctrina Truman era lansată și ea devenea „piatra unghiulară a unei noi politici intervenționiste în afacerile europene“²⁵.

Aproape concomitent, Anglia și Franța încercau să ia unele măsuri de prevenire, în perspectivă, a unor acțiuni ostile din partea altor puteri, precumpănitor din partea Germaniei, întrucât se cunoaște că noțiunea de apărare occidentală era încă identificată cu alianța împotriva acesteia.

Între aceste măsuri, pe primul plan s-a înscris *Tratatul de alianță între Franța și Marea Britanie*, întocmit de Leon Blum în ianuarie și semnat la Dunkerque, la 4 martie 1947. Referirile la Germania abundă, ceea ce mărturisește mentalitatea antigermană a cercurilor conducătoare de la Paris și Londra. Tratatul își propunea să „împiedice Germania să redevină o amenințare pentru pace“, să prevină o politică de agresiune germană, pentru a nu se ajunge la „ostilități cu Germania“ sau la „neîndeplinirea de către Germania a unora din obligațiile sale de ordin economic“²⁶ etc.

²² Pierre Gerbet, *op. cit.*, p. 74.

²³ Alfred Grosser, *Affairs Extérieures. La politique de la France 1944-1989*, Flammarion, 1989, p. 50.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 74.

Această alinață defensivă „paved the way for the idea of an enlarged organisation, wick would establish the foundations of a European defence organisation“²⁷.

Pentru aceasta, va fi nevoie de aproape un an, întrucât schimbările care se produceau în Europa erau numeroase, rapide și deosebit de grave. Neînțelegerile dintre sovietici și anglo-franco-americani erau din ce în ce mai frecvente, dovadă eșecurile înregistrate de sesiunile Consiliului Miniștrilor de Externe de la Moscova (martie-aprilie 1947) și Londra (noiembrie-decembrie 1947) în problema germană, unde cursul spre dezmembrarea statului învins și ocupat era definitiv.

Europa distrusă de război avea nevoie nu numai să fie apărată de convulsii și agresiuni, trebuia să fie ajutată să se refacă economic și financiar, și acest ajutor nu putea să-l acorde decât Statele Unite, însă numai în anumite condiții. Pentru Franța și Italia, o condiție a fost scoaterea comuniștilor din guverne, ceea ce s-a petrecut în mai 1947, evident spre nemulțumirea Moscovei și a mișcării comuniste europene.

Doctrina Truman trebuia completată sub aspect economic, și acest lucru s-a produs prin ceea ce s-a numit *Planul Marshall*, lansat prin discursul Secretarului Departamentului de Stat din 5 iunie 1947 la Universitatea Harvard. Oferta de sprijin americană era adresată tuturor țărilor europene, inclusiv Uniunii Sovietice, care aveau absolută nevoie de el. Marshall „emphasized the core of Truman’s idea - «that it was not a program of relief but of revival, not an offer of perpetual support but of temporary cooperation»“²⁸.

Pentru a nu lăsa loc la interpretări partizane și pentru a nu se aluneca pe pante ideologice, generalul Marshall preciza că: „Our policy is directed not against any country or doctrine but against hunger, poverty, desperation and chaos“²⁹.

Pentru a discuta modalitățile de acceptare și de gestionare a ajutorului la care America se angaja, între 27 iunie și 15 iulie 1947 s-a desfășurat la Paris o Conferință la care au participat reprezentanții a 16 țări, inclusiv o delegație sovietică în frunte cu V. Molotov. Se știe prea bine cum și de ce Uniunea Sovietică și țările aflate la est de Cortina de fier au rămas în afara Planului Marshall, care, gradual, devenea „un instrument al războiului rece“³⁰, iar administrația Truman trebuind sau urmărind să deformeze sensul programului original, prezentându-l Congresului ca un „complement economic al programului militar al Doctrinei Truman“³¹. Atracția către oferta americană și

²⁷ Western European Union, *Information Report*, submitted on behalf of the Committee for Parliamentary and Public Relations by sir russell Johnston Rapporteur, March 1995, p. 6.

²⁸ Margaret Truman, *op. cit.*, p. 385.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ H. Stuart Hughes, *op. cit.*, p. 203.

³¹ *Ibidem*.

teama de a nu-și pierde influența sau controlul în „democrațiile populare“, au determinat pe sovietici să afirme la Paris că anglo-francezii, care convocaseră Conferința, doreau să divizeze Europa în două grupuri de state. Numai că un asemenea scop era urmărit mai degrabă de Moscova, care „prefera împărțirea Europei în două blocuri, dominate, unul de Statele Unite, altul de Uniunea Sovietică“³². Cu acceptarea Planului Marshall de către țările occidentale și refuzul lui de către est-europeni, diviziunea Europei s-a accentuat.

Ceea ce se petrecea în 1947 și la începutul lui 1948 a pus capăt ideilor generoase privind unificarea întregii Europe sau a Marii Europe.

Este indiscutabil că Planul Marshall, „radically changed Stalin's calculus, and led him to shift away from this more moderate line and adopt a policy of confrontational unilateral action to secure Soviet interests“³³.

Totodată, Stalin a înțeles că Statele Unite se decisese să utilizeze, pentru a stopa avansul marelui comunism spre Occident, o armă „mai puternică chiar decât arma atomică: asistența economică, pe care singurele ele erau capabile să o furnizeze țărilor aflate în dificultate“³⁴.

Era clar că „the threat presented by the American aid program seems to have convinced Stalin that predominant influence in Eastern Europe was not a sufficient guarantee of Soviet Security“³⁵.

Reacțiile și contrareacțiile care au forjat războiul rece s-au multiplicat.

La 11 iunie 1947, *Carta ocupației americane în Germania*, foarte dură și represivă - *Joint Chiefs of Staff - 1067*, a fost înlocuită cu un alt document - *Joint Chiefs of Staff - 1779*, mai blând, în care ideea centrală era că „o Europă ordonată și prosperă cere contribuția economică din partea unei Germanii productive și stabilă“³⁶.

A doua zi, participanții la Conferința de la Paris pentru acceptarea Planului Marshall au recunoscut că „economia germană trebuie să fie integrată în economia europeană, în măsură să contribuie la o ameliorare generală a nivelului de viață“³⁷.

Răspunsul Estului? Între 22 și 27 septembrie 1947, la Szklarska Poreba, Polonia, în secret, s-a desfășurat Conferința reprezentanților a nouă partide comuniste din Europa, dintre care șase din Europa de Est și două occidentale,

³² François Fejtő, *Histoire des démocraties populaires. L'Ère de Stalin, 1945-1952*, Editions du Seuil, Paris, 1972, p. 177.

³³ Scott D. Parrish, *Soviet-American Relations, the Marshall Plan and the Division of Europe, 1947*, Paper Prepared for a Conference on the Emergence of Communist Regimes in Eastern Europe, Moscow, 1994, p. 3.

³⁴ François Fejtő, *op. cit.*, pp. 183/184.

³⁵ Scott D. Parrish, *op. cit.*, p. 4.

³⁶ Alfred Grosser, *op. cit.*, p. 53.

³⁷ *Ibidem*.

din Franța și din Italia. A fost creat *Cominformul - Biroul Informativ al Partidelor Comuniste și Muncitorești*, instrument al politicii Uniunii Sovietice, apreciat în Occident drept o reconstituire a Cominternului.

În *Declarația Conferinței*, document ce aparține Arhivei războiului rece, se arăta, între altele, că lumea se împărțise în două lagăre, „imperialist și antidemocratic“, al cărui obiectiv esențial era „instaurarea dominației mondiale a imperialismului american și zdrobirea democrației“ și lagărul „antiimperialist și democratic“, al cărui scop fundamental era „acela de a submina imperialismul, a întări democrația, a lichida rămășițele fascismului“³⁸.

În realitate, s-a trecut în grabă și foarte aplicat la vasalizarea țărilor de dincolo de Cortina de fier, ceea ce reprezenta pentru sovietici „o necesitate strategică primordială“³⁹.

Sarcina de căpetenie a Partidelor Comuniste din zona sovietică de influență, conform obiectivelor de natură internă stabilite de Conferința de constituire a Cominformului, era cucerirea întregii puteri politice prin desfacerea Fronturilor Naționale, Populare sau a Blocurilor „democratice“ și lichidarea celorlalte partide politice, proces care demarase deja în unele din țările-satelit în 1946, operațiunea beneficiind de prezența forțelor militare sovietice.

Lovituri în forță trebuiau organizate și puse în mișcare și în Occident, ceea ce s-a și întâmplat în Franța în noiembrie-decembrie 1947, greva generală insurecțională - în uzine, căi ferate și mine - punând în cauză soarta celei de a IV-a Republici.

Peste ocean, din dispoziția președintelui Truman, Charles Murphy a prezentat un raport privitor la Planul Marshall, cerând convocarea Congresului în sesiune specială pentru a-l aproba, deoarece, argumenta Murphy „Europe could not survive another winter without aid“, iar problema „took precedence over all other questions and consequences of failure are too grave to permit the President to stop any where short of the full use of his constitutional powers in his efforts to meet the requirements of the situation“⁴⁰.

La 17 noiembrie 1947, Congresul s-a pronunțat pozitiv asupra Planului Marshall, acceptând sumele propuse pentru ajutorarea europenilor. Se spune că între 17 octombrie și 17 decembrie 1947, Truman și principalii săi miniștri și consilieri „had spent incredible numbers of hours working out a rational balance between how much Europe needed and how much the American economy could afford to give“⁴¹.

³⁸ A. Fontaine, *Istoria războiului rece. De la Revoluția din Octombrie la Războiul din Coreea, 1917-1950*, vol. 2, București, 1992, p. 110.

³⁹ François Fejtő, *op. cit.*, p. 186.

⁴⁰ Margaret Truman, *op. cit.*, p. 387.

⁴¹ *Ibidem*, p. 388.

Cerând Congresului și americanilor să se angajeze în acordarea unui ajutor masiv statelor europene, Harry Truman a riscat pierderea alegerilor prezidențiale din 1948. A făcut-o conștient și fără ezitare, așa cum aflăm dintr-o scrisoare adresată surorii sale, la 17 noiembrie 1947: „It is more important to save the world from totalitarianism than to be President another four year“⁴².

În același timp, întrucât „the Russian reaction to the Marshall Plan was savage“ și pentru că la îndemnul Moscovei și nou-născutului Cominform, comuniștii francezi și italieni agitau tot mai insistent mulțimile, „the possibility of civil war in Italy and France was discussed in Truman’s office“⁴³. Europa Occidentală resimțea tot mai mult nevoia nu numai de ajutor economic-financiar, ci și militar, din cauza deteriorării raporturilor Est-Vest. La sfârșitul lui 1947, la lucrările Consiliului miniștrilor de externe de la Londra, rușii au acuzat Statele Unite, Marea Britanie și Franța „of every sort of treachery in Germany“⁴⁴. Tot atunci, Georges Bidault și Ernest Bevin au declarat lui Marshall că Europa Occidentală se simțea tot mai amenințată de agresivitatea sovieticilor și aveau nevoie de sprijinul militar al Statelor Unite. Guvernul american a cerut europenilor să se unească în fața acestui pericol, să coopereze în mai mare măsură și în domeniul apărării, și ajutorul american, în această situație, ar putea veni.

Înțelegând ce li se sugera, Ernest Bevin, într-un discurs rostit în Camera Comunelor, la 22 ianuarie 1948, „a denunțat amenințarea politicii sovietice“, socotind că „a sosit momentul pentru o consolidare a Europei Occidentale“ prin strângerea legăturilor dintre „națiunile libere ale Europei Occidentale“⁴⁵.

Pentru început, „națiunile libere“ luate în calcul erau Marea Britanie, Franța și Benelux, care puteau constitui „un important nucleu în Europa Occidentală, la care alte țări se vor alătura apoi, între care Italia și mai târziu Germania, când ea va deveni o democrație“⁴⁶.

Acum, în ianuarie 1948, Bevin se limita să vorbească despre o uniune mai degrabă spirituală și mai puțin politică și militară, o comunitate „în libertățile de bază și principiile morale pe care le susținem toți“⁴⁷.

Februarie 1948 de la Praga va fi răspunsul Uniunii Sovietice, Cominformului și comuniștilor cehoslovaci la politica Vestului, dar și un nou început în reconsiderarea atitudinii Occidentului față de Răsărit, față de propriul său univers, față de propria apărare.

⁴² *Ibidem*, p. 389.

⁴³ *Ibidem*, p. 390.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Alfred Grosser, *op. cit.*, p. 87.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

Evenimentele de la Praga din februarie 1948, mult mai mult decât altele care le-au precedat și de altele care le-au urmat, au avut un impact considerabil asupra situației politice europene, internaționale, asupra raporturilor dintre est și Vest, dintre cele două lagăre care erau pe punctul de a se definitiva.

Fără a îndrăzni să afirm că aduc noi informații la ceea ce a fost scos la lumină, și de la care se împărtășesc toți cei care analizează fenomenul politico-diplomatic internațional contemporan, mă opresc puțin asupra unor aprecieri datorate unor diplomați români aflați la post, la Praga, în toamna anului 1947 și la începutul lui 1948, trăitori, deci, ai evenimentelor de atunci.

Într-o depeșă din 1 octombrie 1947, înfățișând poziția internațională a Cehoslovaciei, se arăta că Secretarul de Stat de externe, Clementis, într-o conferință ținută la Marienbad, a expus „elementele de căptenie ale politicii externe a Republicii, care rămâne în câmpul statelor Slave și progresiste“. Aceleași idei au fost exprimate și de șeful guvernului, la 19 septembrie, într-un interviu acordat corespondentului Agenției „Associated Press“. La 26 septembrie, același Clementis declara, la Hradec Kralove, că „nimeni în Cehoslovacia nu ar vrea să se izoleze de vest din punct de vedere cultural, economic sau politic, dar «există o chestiune dură, anume că în domeniul politic, în chestiuni foarte importante pentru noi, înainte de toate în chestiunea germană, noi nu putem merge cu Vestul, atâta vreme cât ideile Vestului asupra soluționării problemei germane sunt considerate de către noi - și cu bună dreptate - ca periculoase»“⁴⁸.

Ministrul Afacerilor Externe, Jan Masaryk, într-un interviu acordat ziarului „L'Humanité“ a dezmințit încă o dată versiunea după care retragerea Cehoslovaciei de la Conferința de la Paris s-ar fi făcut la presiunea Uniunii Sovietice. „Trebuie ca toată lumea să-și dea seama că noi toți, comuniști sau nu, „suntem prietenii Rusiei... În timpul München-ului, numai Rusia s-a purtat bine cu noi și România. Da, și România despre care nu s-a vorbit niciodată“⁴⁹ (s.a.).

În discursul rostit de Masaryk la Flushing Meadow, la reuniunea ONU, s-a subliniat din nou că „Cehoslovacia este împotriva acordării unei preferințe în refacerea economică a Germaniei înaintea celorlalte state europene“⁵⁰.

Însărcinatul cu afaceri al României la Praga scria la 27 noiembrie 1947 că „viața politică a Cehoslovaciei a cunoscut în ultimul timp o perioadă de tensiune accentuată datorită unor situații speciale economice și politice“. Între altele, se arăta că partidele de dreapta, cărora li s-a alăturat Partidul Social

⁴⁸ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României, fond Problema 70-71/ Cehoslovacia, vol. 6, 1947, nepaginat (În continuare, Arhiva M.A.E.).

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

Democrat, socotind că „importul din URSS nu este suficient pentru soluționarea dificultăților prin care trece Cehoslovacia“, propuneau să se solicite un împrumut din Statele Unite, ceea ce, remarca diplomatul român, „încearcă, de altfel, să-l obțină actualmente Ministrul de externe, Jan Masaryk“⁵¹.

La accentuarea disputelor politice interne ar fi contribuit, se relatea într-un raport diplomatic din 1 noiembrie 1947, reacțiunea provocată în rândurile celorlalte partide politice cehoslovace de participarea comuniștilor cehi la Conferința de constituire a Cominformului.

Astfel, în vreme ce populiștii, prin cuvântul deputatului Duhacek, președintele Comisiei de politică externă a Adunării Naționale, „socotesc că scopul nemărturisit al «internaționalei naționalismelor» este crearea unei organizațiuni a națiunilor comuniste pentru eventualitatea că ONU-ul ar eșua“, socialiștii găsesc în Declarația Cominformului „renașterea Internaționalei comuniste, la care iau parte state foste satelit ale Reich-ului și «în special Ungaria, unul din principalii dușmani ai independenței cehoslovace»». Oficiosul Socialiștilor, „Svobodne Slovo“, aprecia că Partidul Comunist Ceh, care avea conducerea Guvernului, „se alătura frontului îndreptat contra Angliei și Statelor Unite, «contra aliaților și prietenilor din cel de-al doilea război mondial»“⁵².

Partidul Social Democrat, liderul său, Fierlinger și oficiosul „Pravo Lidu“, s-au pronunțat categoric împotriva Cominformului. „Suntem împotriva oricărei Internaționale“, a declarat Fierlinger, iar ziarul partidului scria: „Proclamația de la Varșovia este o decepție, căci ea provoacă temeri că partidele comuniste vor relua, pe plan internațional, vechea lor campanie de ațătare, nu contra adevăratei reacțiuni, ci contra socialiștilor“⁵³.

Pe de altă parte, ministrul comunist al informației, Kopecky, aprecia Declarația Conferinței Cominformului din Polonia drept „începutul unei noi epoci în politica internațională, aceea a ofensivei forțelor democratice și progresiste europene contra planurilor imperialiste occidentale dirijate de reacțiunea americană“⁵⁴. Interesant că, același Kopecky nu ezita să anunțe că „o ofensivă asemănătoare va începe pe plan interior contra reacțiunii, trădătorilor și capitularzilor“⁵⁵. (s.a.).

S-a întâmplat că în toamna lui 1947, Guvernul Republicii Chile să procedeze la ruperea relațiilor diplomatice cu Cehoslovacia, gest interpretat de presa de stânga ca „rezultatul unei presiuni exercitate de Statele Unite și vede în aceasta o acțiune îndreptată contra democrațiilor populare“⁵⁶. În același timp,

⁵¹ *Ibidem.*

⁵² *Ibidem.*

⁵³ *Ibidem.*

⁵⁴ *Ibidem.*

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ *Ibidem.*

însă, presa de dreapta socotea că această defecțiune în relațiile cehoslovaco-chilene era „rezultatul creării «Kominformului» la Varșovia”⁵⁷.

În februarie 1948, în centrul Europei a fost eliminat „ultimul cap de pod occidental” din lumea ce se sovietiza, dovadă că Stalin cunoștea cele spuse de Cancelarul Bismarck, după care „Whoever is master in Bohemia is master of Europe”⁵⁸.

Spre deosebire de alte țări, unde regimurile comuniste s-au instalat la putere în prezența forțelor militare sovietice, în Cehoslovacia răsturnarea s-a produs fără să fie prezente trupe de ocupație, dar, foarte probabil, „fără un ordin din partea lui Stalin lovitura nu ar fi putut să aibă loc. Intervenția externă a fost absentă pe scenă, dar decisivă în spatele său”⁵⁹.

Răsturnarea de la Praga, din februarie 1948, a concretizat „pericolele care pândeau la ușa democrațiilor unde o bună parte a cetățenilor aderase la doctrina comunistă sau cocheta cu sloganurile marxist-leniniste; a distrus ficțiunea caracterului parlamentar, constituțional și democratic al mișcării comuniste; a constituit proba că expansionismul sovietic se află în marș”⁶⁰.

Reacțiile cercurilor politice, diplomatice, economice și financiare, față de cele petrecute în Cehoslovacia, în februarie 1947, au fost diverse, mergând de la consternare, proteste, până la oarecari măsuri coercitive la adresa blocului comunist în ansamblu, la adresa noilor autorități de la Praga, în particular. Sub acest din urmă aspect, de la Washington, Agenția „Reuter” afla „din sursă autorizată”, că delegația Băncii Internaționale, ce urma să plece în Cehoslovacia pentru a întreprinde o anchetă în vederea adoptării unei decizii în legătură cu cererea guvernului cehoslovac, de a i se acorda „un împrumut de 350 milioane dolari, a primit dispoziția să nu mai plece”⁶¹.

Agenția „France Press” aprecia că lovitura comunistă din Cehoslovacia ar putea provoca o reacție negativă în Statele Unite, Administrația Truman studiind posibilitatea „de a impune un control rigid al exporturilor tuturor mărfurilor pentru Cehoslovacia”, fiind preferate la export „țările prietene”, ceea ce nu mai era cazul Cehoslovaciei.

Apoi, se știa deja că „reprezentantul Statelor Unite la World Bank se va opune la cererea Cehoslovaciei pentru împrumutul în sumă de 97 milioane lire sterline. La fel a decis și Banca Americană de Import și Export cu cele 5 milioane lire sterline solicitate de Praga”⁶².

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Remi Nadeau, *op. cit.*, p. 51.

⁵⁹ Stanislav Andreski, *Wars, Revolutions, Dictatorship. Studies of Historical and Contemporary Problems from a Comparative Viewpoint*, Frank Cass, London, Portland, 1992, p. 21.

⁶⁰ François Fejtö, *op. cit.*, pp. 219-220.

⁶¹ Arhiva M.A.E., fond Problema 70-71/Cehoslovacia, vol. 2/1947-1948, nepaginat.

⁶² *Ibidem*.

Deschizând o dezbatere de politică externă în Adunarea Națională, la 26 februarie 1948, cu o declarație asupra Cehoslovaciei, George Bidault declara că „francezii trebuie să-și dea seama acum, mai mult ca altă dată, de necesitatea unității tuturor celor care luptă pentru independență și libertate“. Bidault aprecia că evenimentele din Cehoslovacia „au schimbat echilibrul din arena internațională“, punându-se cu brutalitate „chestiunea supraviețuirii democrației și libertății“. „Acum 10 ani numele de Praga anunța începutul ofensivei lui Hitler. Anumite metode reamintesc de trecut. Statele Unite, Anglia și Franța au fost puse față în față cu o criză care a marcat instalarea la putere a unui partid totalitar.

Încă o dată Boemia a fost acoperită de întuneric, iar evenimente de o semnificație incalculabilă își bat joc de toate eforturile făcute pentru eliberarea Europei de sub o tiranie primejdioasă⁶³.

John Gordon, redactor la „Sunday Express“, semna un articol, la 27 februarie, în care aprecia că „lovitura rusească este un nou răspuns la Planul Marshall. Pe drept sau pe nedrept, Rusia are o teamă disperată de o Europă refăcută. Mai presus de toate, ea se teme de o Europă unită, bazată pe principiile libertății și democrației“ (s.a.). Transformându-se în postura omului politic occidental, analistul britanic puneă întrebarea pe care Ambasadorul american o pusese cu mai multe luni înainte lui Stalin: «Când se va opri Rusia?». Și răspundea astfel: „Ea se va opri în minutul în care înaintarea ei va fi ajuns atât de departe încât democrațiile vor spune: «Stai pe loc, căci dacă mai faci un pas izbucnește războiul». Dacă în acel moment Statele Unite vor fi gata pentru război, veți vedea că Rusia se va arăta dispusă să negocieze“⁶⁴.

În ziarul „News of The World“, de la sfârșitul lui februarie 1948, se aprecia corect că „dacă națiunile democratice nu se unesc, dacă ele nu se întăresc decât doar prin discursuri înflăcărâte și dacă se mulțumesc cu proteste zadarnice, atunci nu trebuie să ne mai facem nici un fel de iluzii. Potentații de la Kremlin urzesc din nou povestea lui Hitler. Victimele vor fi alese una câte una. Singurul leac este unitatea și organizarea - câtă vreme nu e prea târziu.

Numai în această unitate, toți cei care primesc moștenirea lor de civilizație pot găsi speranța care trebuie să-i inspire în aceste zile întunecate“⁶⁵.

În sfârșit, „Sunday Times“ scria despre îngrijorarea care domnea în țările nordice - atât în Finlanda, cât și în Danemarca, Norvegia și Suedia - care, deși nu doreau să-și deterioreze raporturile cu Uniunea Sovietică „se consfătuiesc discret pentru a adopta măsuri menite să le apropie de Uniunea Occidentală Europeană“, iar cele petrecute în Cehoslovacia „dovedesc că alegerea trebuie

⁶³ *Ibidem.*

⁶⁴ *Ibidem.*

⁶⁵ *Ibidem.*

făcută fără nici o șovăială și fără nici o întârziere“. Pentru a evita să devină simpli sateliți ai Uniunii Sovietice, țările nordice „trebuia să se decidă să facă parte din Occident“, iar după ce vor fi optat pentru acest punct cardinal, „ele trebuie să facă, întocmai ca și celelalte țări occidentale, toate eforturile pentru a ajuta Apusul să rămână puternic și unit“⁶⁶.

La 3 martie 1948, președintele Truman scria surorii sale următoarele: „Will many agreements were made at Potsdam... agreements for the government of Germany - not one of which has Russia Kept...“

So that now are faced with exactly the same situation with which Britain and France were faced in 1938-1939 with Hitler. A totalitarian state is no different whether you call it Nazi, Fascist, Communist or Franco Spain“⁶⁷.

La 17 martie 1948, președintele Truman a adresat un mesaj Congresului, în termeni categorici la adresa politicii sovietice expansioniste: „The Soviet Union and its agents have destroyed the independence and democratic character of a whole series of nations in Eastern and Central Europe“, condamnând „this ruthless course of action“... și deplângând „the tragic death of the Republic of Czechoslovakia“⁶⁸.

În aceeași zi, la New York, președintele a declarat că „We will have to take risks during the coming year - risks perhaps greater than any this country has been called upon to assume. But they are not risks of our own making, and we not cannot make the danger vanish by pretending that it does not exist. We must be prepared to meet that danger with sober self - restraint and calm and judicious action of we are to be successful in our leadership for peace“⁶⁹

Evenimentele din februarie de la Praga au făcut ca la Paris și la Londra, dar nu numai acolo, să se vadă în altă lumină necesitatea apropierii și cooperării între țările vest-europene. Mai mult decât apariția Cominformului, răsturnarea de la Praga a întărit „noțiunea unui pericol care nu este german“⁷⁰. Negocierile anglo-franco-Benelux au luat un alt curs, mult mai realist, orientarea spre apărare militară prevalând asupra cooperării economice și culturale. Anglia și Franța, într-o primă fază, propuseseră, la 19 februarie, Belgici, Olandei și Luxemburgului, un proiect privitor la încheierea unor tratate defensive bilaterale, modelate după cel anglo-francez de la Dunkerque, care prevedea asistență militară, în caz de agresiune sau amenințare cu agresiunea, însă nu comporta în mod automat obligația consultării pe cale diplomatică în cazul apariției unui pericol. Cei din Benelux, pe bună dreptate, au socotit

⁶⁶ *Ibidem.*

⁶⁷ Margaret Truman, *op. cit.*, p. 392.

⁶⁸ *Ibidem.*, p. 393.

⁶⁹ *Ibidem.*, p. 394.

⁷⁰ Alfred Grosser, *op. cit.*, p. 75.

propunerile anglo-francezilor nesatisfăcătoare și, la 29 februarie, au avansat ideea unui „tratat multilateral comportând un acord militar de asistență mutuală automată și imediată în caz de agresiune, un acord politic care să organizeze un sistem de consultare regulată asupra tuturor problemelor de interes comun, un acord economic care să aibă ca obiectiv ultim o uniune economică”⁷¹. Sugestiile celor trei mici aliați au fost acceptate și, după o scurtă conferință, la 17 martie 1948, Marea Britanie, Franța, Belgia, Olanda și Luxemburg „had signed a fifty-year political, economic, and military alliance in Brussel (*Treaty of economic, social and cultural collaboration and collective selfdefence*)”⁷². El reamintează valorile esențiale ale civilizației occidentale ce trebuiau apărate: drepturile omului, libertățile democratice. El afirma voința celor cinci state de a colabora pentru a reconstrui economia europeană și pentru a asigura securitatea lor. Spre deosebire de tratatul de la Dunkerque, în noul tratat Germania era menționată ca posibil agresor, dar numai într-una din cele opt declarații de intenție ale preambulului. Articolul 9 stabilea că semnatarii vor putea „să decidă de comun acord să invite toate celelalte state să adere la prezentul tratat”⁷³. Așa s-a decis câțiva ani mai târziu când la tratat au aderat Italia și apoi Germania. Tratatul de la Bruxelles a făcut posibilă apariția unei noi organizații internaționale - *Uniunea Occidentală* condusă formal de un *Consiliu Consultativ*, format din miniștrii de externe ai celor cinci țări membre, care se reunea alternativ în capitalele semnatarelor, efectiv însă de un *Comitet Permanent*, cu sediul la Londra, compus din ambasadorii celor patru state de pe continent, plus un reprezentant al guvernului britanic. Deși își propusese să urmărească obiective economice și militare, Tratatul de la Bruxelles constituia în esență un sistem de securitate colectivă. La 17 martie, în adresa către Congres, „urging the swift passage of the Marshall Plan, Truman had praised this significant step toward European unity, and declared that «the determination of the free countries of Europe to protect themselves will be matched by an equal determination on our part help them to protect themselves»”⁷³. Tratatul de la Bruxelles reprezenta, între-adevăr, un pas mai departe și important în procesul de unificare a Europei Occidentale și pentru asigurarea securității celor cinci țări semnate, dar era prea puțin sub acest ultim aspect, realitate cunoscută foarte bine la Londra și la Paris, dar și peste ocean. La 28 aprilie 1948, Louis Saint-Laurent a propus în Camera Comunelor a Canadei organizarea unui sistem de apărare care „să înglobeze și să înlocuiască Tratatul de la Bruxelles”. Ideea a fost îmbrățișată rapid de Ernest Bevin care, împreună cu cei patru aliați europeni, a inițiat contacte și negocieri

⁷¹ Pierre Gerbert, *op. cit.*, p. 87-88.

⁷² Alfred Grosser, *op. cit.*, p. 75.

⁷³ Margaret Truman, *op. cit.*, p.442.

în vederea realizării unei apărări comune a Europei Occidentale cu sprijinul Statelor Unite. Numai că guvernul și președintele Statelor Unite nu puteau să încheie alianțe în timp de pace în afara Americii. În această situație, Truman și Subsecretarul de Stat Robert Lovett „spent long hours working with senator Arthur Vandenberg on the problem of persuading Congress”⁷⁴. Prin Rezoluția 239, adoptată la 11 iunie 1948, Senatul a anulat interdicția, afirmând că „the sense of the Senate» supported «regional and other collective arrangements for individual and collective self-defense» and the «association of the United State by constitutional process» with these regional defense organizations”⁷⁵.

Autorul rezoluției, senatorul Vanderberg, pe bună dreptate a desemnat tratatul drept „the most important step in American foreign policy since the promulgation of the *Monroe Doctrine*”⁷⁶.

Rezoluția Senatului american, se aprecia, „made it clear our friends and our enemies that we were determined to defend the free nations of Western Europe against the kind of aggression that had swallowed Czechoslovakia”⁷⁷.

În vreme ce erau înlăturate ultimele obstacole în calea realizării unei alianțe Europa Occidentală-Statele Unite, pe continent se desfășurau alte crize, care, tocmai prin pericolul pe care l-au reprezentat, au grăbit procesul de unificare a Vestului continentului și de găsire a mijloacelor pentru apărare. Ele au constituit, în același timp, manifestări tipice ale războiului rece și au contribuit la accentuarea ruperii Europei în două. Prima criză s-a desfășurat în Italia, unde, în aprilie 1948, alegerile legislative au fost câștigate în proporție de 2/3 de coaliția condusă de democrat-creștini. În iunie, în urma tentativei de asasinare a liderului comunist Palmiro Togliatti, a fost declanșată greva generală, mulțimile au ieșit în stradă, au fost ridicate baricade în orașele din Nord. Apelul la forțele armate a dus la curmarea asaltului comunist. La scară mai redusă, s-a produs o mișcare a minerilor, dirijată de comuniști, împotriva Planului Marchall⁷⁸.

Mult mai gravă și mai periculoasă a fost criza Berlinului provocată de sovietici în semn de represalii față de Planul Marchall și față de măsurile decisive adoptate de Anglia, Franța și Statele Unite în partea apuseană a Germaniei și care deciseră crearea statului separat (reforma monetară, Constituția etc.).

Așa cum s-a remarcat deja, „in the spring and summer of 1948 a real change of pace was effected in the formation of the Soviet bloc”⁷⁹.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 444.

⁷⁷ H. Stuart Hughes, *op. cit.*, p. 205.

⁷⁸ Silvio Pons, *The Twilight of the Cominform*, în *Fundazione Giangiacomo Feltrinelli*, „Annali”, 1994, *The Cominform, Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*, Edited by Giuliano Procacci, p. 503.

La 30 aprilie 1948, la Londra de desfășurase o reuniunea a responsabililor militari din țările Tratatului de la Bruxelles prilejuită de nevoia asigurării mijloacelor de apărare din resurse proprii sau făcând apel la arsenalul american, această ultimă cale fiind agreată atât de Washington cât și la Ottawa.

La 24 iunie 1948, Stalin a ordonat autorităților militare sovietice din zona estică a Germaniei să recurgă la blocada Berlinului, întrerupând legăturile între capitala germană și zonele de ocupație occidentale. Blocada a durat 323 zile, a fost extrem de dură pentru populația Berlinului, dar a eșuat datorită efortului occidentalilor care au stabilit podul aerian între vestul Germaniei și vestul capitalei, răspunzând în bună măsură nevoilor de tot felul ale populației. La 9 mai 1949, sovieticii au trebuit să ridice blocada. Acțiunea lor, însă, nu a făcut decât să întărească convingerea occidentalilor de a se uni, de a coopera mai strâns, de a găsi noi forme pentru a se apăra. Este evident că „the Berlin crisis... appeared to be a decisive factor in the formation of <<blocs>>”⁸⁰.

La 6 iunie 1948, la Washington au demarat negocierile între cei cinci europeni, Statele Unite și Canada pentru construirea în comun a unui sistem puternic de apărare. La 9 septembrie 1948, negociatorii au aprobat un raport care a fost înaintat guvernelor lor, acestea l-au acceptat, iar Consiliul Consultativ al Tratatului de la Bruxelles „a putut anunța, la sfârșitul lui octombrie 1948, o completă identitate de vederi asupra principiului unui pact defensiv pentru zona Atlanticului de Nord”⁸¹.

La 15 martie 1949, cei cinci, Statele Unite și Canada au invitat oficial Danemarca, Islanda, Italia, Norvegia și Portugalia să adere la pact, iar la 18 martie textul acestuia a fost dat publicității. Formalitatea semnării lui s-a petrecut la 4 aprilie 1949, la Washington, în pofida presiunilor și protestelor din partea sovieticilor.

Tratatul Atlanticului de Nord se născuse nu din dorința Statelor Unite de a domina asupra europenilor, ci din nevoia și la cererea presantă a acestora „de a fi garantați în fața expansionismului sovietic”⁸².

Tratatul Atlanticului de Nord, pe lângă misiunea sa fundamentală - militară -, de a asigura protecția reciprocă a semnatarilor, a stat la originea unei politici comune care și-a găsit expresia în mișcarea de unitate europeană, mișcare la care a contribuit în măsură însemnată Planul Marshall, ca și încurajările venite din partea Statelor Unite⁸³.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *L'Alliance Atlantique, Données et Structures*, Publié par le Service de l'information, OTAN, Bruxelles, 1989, pp. 11-12.

⁸² Alfred Grosser, *op. cit.*, p. 76.

⁸³ H. Stuart Hughes, *op. cit.*, p. 206.

La 16 aprilie 1948, la Paris, a fost dată publicității *Convenția*, prin care era creată *Organizația Europeană de Cooperare Economică*, document semnat de reprezentanții ai 16 state europene, dar și de comandanții șefi ai zonelor de ocupație din Germania Occidentală⁶⁴.

NATO „was more than a dam to hold back the threatening Communist flood. În Truman's view it was another step toward achieving the necessary economic and military strength to negotiate with the Russians as equals”⁶⁵.

Europa, de la Atlantic la Urali, visată, dorită, concepută decenii la rând înainte și după cel de-al doilea război mondial, nu s-a putut înfăptui.

Faptul a fost consemnat și prin crearea, la 5 mai 1949, la Londra, de către 15 state, a *Consiliului Europei*, prima organizație politică, însă a Europei de Vest, cu scopul de a realiza o Uniune mai strânsă între membrii săi, „pentru a salvarda și a promova idealurile și principiile care constituie patrimoniul lor comun și să favorizeze progresul lor economic și social” și pentru „salvarea și dezvoltarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale”⁶⁶.

Războiul rece, disputa uneori crâncenă dintre Est și Vest, dintre cele două părți ale Cortinei de Fier, au făcut imposibil de forjat această operă. Unitatea s-a făcut numai parțial, Europa a fost și mai este divizată, deși războiul rece a luat sfârșit. Socotesc că a existat o incompatibilitate, dacă nu o opoziție puternică între ideea de unitate europeană - în sensul realizării unei Europe unice - și ceea ce a fost și a provocat războiul rece: dispute, certuri, adversități, conflicte, noncooperare, divizare, dezvoltare inegală ș.a., cu consecințe care persistă și astăzi.

Este clar că unul din aceste momente tragice de ruptură și de încrâncenare în Europa noastră, l-au reprezentat evenimentele de la Praga din februarie 1948.

*

Dincolo de speculațiile analitice care se pot face, cred că evenimentele de la Praga, din februarie 1948, s-au constituit într-un nou „test” prin care cele două superputeri, rezultate la finele celui de-al doilea război mondial, și-au verificat intențiile de conduită viitoare și în ceea ce privește respectarea înțelegerilor cu privire la sferele de influență în Europa.

La sfârșitul celui de-al doilea război mondial, în ceea ce privește obiectivele de politică externă, la Moscova se conturaseră două curente. Unul radical, care voia să exploateze situația de criză din Europa Occidentală și

⁶⁴ *Documents d'histoire*, t. 1, 1851-1967, Armand Colin, Paris, 1967, p. 318-319.

⁶⁵ Margaret Truman, *op. cit.*, p. 444.

⁶⁶ *Documents d'histoire*, t. 2, p. 320.

superioritatea în raportul de forțe și să „exporte“ revoluția socialistă dincolo de „linia“ înțelegerilor convenite, și un curent conservator care considera că URSS a obținut teritoriile pierdute de Imperiul țarist și că este necesară consolidarea acestor cuceriri.

Analizii politici occidentali au perceput doar primul curent din politica externă sovietică. Din documentele publicate până în prezent din arhivele ruse, nu se confirmă intenția lui Stalin de a-și valorifica „avantajul“ și de a avansa spre Atlantic și Mediterana, însă este foarte ciudat că de la Kremlin nu s-au dezmințit speculațiile apărute pe această temă într-o serie de studii și declarații publice.

Prin urmare, Washington-ul intră în ceea ce analiștii politico-militari numesc „dilema de securitate“ și va elabora o strategie geo-politică prin formula *containment*-ului, care s-a materializat în plan politic prin lansarea *Doctrinei Truman*, iar în cel economic prin *Planul Marshall*.

Liderii de la Kremlin n-au înțeles, la început, esența și obiectivul strategiei geo-politice a *containment*-ului și au perceput, în mod fals, că americanii vor să se amestecă în sfera lor de influență. Prin urmare, au impus țărilor din sfera lor de influență trecerea la un socialism de tip stalinist pentru a obține controlul total. Modelul sovietic a fost impus de Moscova în statele din sfera lor de influență, cu brutalitate, fără ca Stalin să mai țină cont, în vreun fel, de opinia „blocului imperialist“. Din aceste considerente cred că „testul“ Praga 1948, pentru Stalin, a fost unul reușit!

*

Sintetizând, s-ar putea afirma că „Europe was divided because the United States had enough power but did not know how to use it; Britain knew how to use power but did not have enough; and the Soviet Union had enough power and knew to use it“⁸⁷.

⁸⁷ Remi Nadeau, *op. cit.*, p. XII.

ROMÂNII DIN AFARA GRANIȚELOR ȚĂRII NOASTRE ÎN TRECUT ȘI ÎN PREZENT

Prof. univ. dr. GH. I. IONIȚĂ

Știm bine în prezent că milioane de români - cifrele variind și mergând până către 13 milioane - trăiesc în afara granițelor actuale ale țării, risipiți în întreaga lume, făcându-și simțită prezența - mai numeroasă sau mai restrânsă - pe toate continentele. Președintele Ligi Culturale pentru Unitatea Românilor de Pretutindeni, prof. univ. dr. Victor Crăciun, a propus, acum câțva timp - în urma unor ample investigații făcute în calitate pe care o are - următorul tabel de sinteză, care încearcă să prezinte situația din prezent a răspândirii românilor în lume:

Republica Moldova	}	3.400.000
Bucovina de Nord		
Basarabia de Sud		
Ucraina		500.000
Rusia		500.000
Alte republici ale fostei URSS		50.850
<i>În jurul României și la Sudul Dunării</i>		
Bulgaria		250.000
Serbia		1.200.000
Macedonia		300.000
Albania		300.000
Grecia		1.000.000
Ungaria		30.000
Slovacia		9.000
<i>În Europa</i>		
Țările Romanice		100.000
Germania, Austria		1.000.000
Marea Britanie, Țările Nordice		12.000
<i>În America</i>		
		1.100.000
<i>În Australia și Noua Zeelandă</i>		20.000
<i>În alte zone (inclusiv originari din Israel)</i>		500.000
Total general		10.271.850¹

¹ Vezi *Lucrările primului Congres al Spiritualității Românești*, Herculane, 7-10 octombrie 1993, Ed. Ministerului de Interne, București, 1994, p. 41.

În ceea ce ne privește, am avut ocazia în mai multe rânduri, inclusiv prin publicarea unor rezultate ale cercetărilor noastre², să afirmăm și să demonstrăm că unele din cifrele de mai sus pot să fie și mai mari și, odată cu ele, și totalul general poate ajunge pe la 13 milioane.

Oricum, răspândirea românilor dincolo de actualele hotare ale țării este impresionantă și ca număr și ca arie, practic cuprinzând toate continentele lumii. În cazul tabelului realizat de prof. univ. dr. Victor Crăciun este vorba, totuși, de o reconstituire a unei realități pe baza unor date, fapte, informații culese de un om pasionat de problemă și, de altfel, având și anumite atribuții în prezent, în contactele cu românii de dincolo de actualele hotare ale țării.

În ultima vreme, Ministerul de Externe a pus un accent mai mare decât în trecut pe cunoașterea problematicii generale a prezenței românilor dincolo de actualele hotare ale țării și o serie de rezultate au început deja să fie publicate.

Am dori să ne ocupăm, în continuare, de problematica expusă în documentele aparținând anilor premergători rapturilor teritoriale ce ne-au fost impuse, începând din vara anului 1940. Avem în vedere, mai întâi, un document pe care l-am întânit, în diferite variante, în Arhiva Ministerului de Externe și care a fost elaborat de Mihail A. Blanche, unul dintre diplomații români care în anii dintre cele două războaie mondiale a îndeplinit diverse misiuni de profil, mai ales în spațiul sud-est european, timp în care și-a adunat și o mulțime de date, pe care le-a folosit în alcătuirea acestui raport.

Ce intenționăm, de fapt, prin analiza acestui raport, de ce ni se pare el interesant? În primul rând, dorim să punem în evidență că, în anii interbelici, totalul de români risipiți pe aiurea decât în țara de baștină - total cu mult mai mic decât cel care ni se înfățișează astăzi - nu putea lăsa indiferente autoritățile de la București. Ce să mai zicem oare astăzi că numărul românilor a ajuns la cca. 13 milioane și atenția față de ei ar trebui să fie infinit mai mare?

Apoi, întrucât acești români s-au aflat și se află „risipiți” în spații foarte diverse - europene și extraeuropene -, și erau - cum și acum sunt, în unele locuri - constituiți în adevărate comunități, trebuia să știm în anii deceniului al IV-lea și cu atât mai mult ar trebui să știm și astăzi ce se întâmplă cu ei pe acolo pe unde se aflau sau se află.

Dar, până a ajunge să stăruim asupra problemei - așa cum se înfățișa ea în anii '30 -, să mai insistăm încă asupra unor date ale prezentului în această

² Vezi, în primul rând, Gh. I. Ioniță, *Românii de dincolo de actualele hotare ale țării*, Ed. Metropoľ, București, 1996.

* Documentul, datat martie 1935 și intitulat: *Românii de pe hotare*, a fost alcătuit sub forma unui raport adresat ministrului de externe de atunci și a folosit și pentru ținerea unor conferințe de către autorul său în fața unui public avizat, provenind mai ales din rândul corpului diplomatic (Vezi Fondul 71/1920-1944, volumul 497). Într-o formă prescurtată, documentul a fost reelaborat, în martie 1938, pentru a servi aceleiași cauze și se află la aceeași sursă.

chestiune. Ne vom baza - în esență - pe intervenția relativ recentă din revista „Magazin istoric“, nr. 8 (377) din august 1998 a lui Valentin Hossu-Longin. Ce ne dezvăluie autorul acestei intervenții și ne face să devenim și mai sensibili la problematica de care ne ocupăm?

În primul rând că, în timp ce în diverse țări civilizate, chiar de la începutul acestui secol, au fost create, menținute și dezvoltate organisme speciale - până la nivel de ministere! - pentru apărarea intereselor și drepturilor celor *de dincolo*, din *diaspora*, adică a risipiților, în România există abia acum la sfârșit de veac al XX-lea al mileniului al II-lea câteva organizații nonguvernamentale („Pro Basarabia și Bucovina“, „Astra Română pentru Banat - Porțile de Fier și românii de pretutindeni“, „Fundatia Română de Ajutor Umanitar Mihai Viteazul“ ș.a.), precum și unele organisme parlamentare, ministeriale, guvernamental-prezidențiale și ale unor partide. O activitate meritorie desfășoară pe acest tărâm Fundația Culturală Română. Toate aceste organisme însă acționează fiecare pe cont propriu, neexistând o strategie comună de conjugare a eforturilor pentru a se „aduna apele“ într-o acțiune benefică atât pentru țară, cât și pentru fiii săi. Încă nu s-a întreprins nimic serios - afirmă Valentin Hossu-Longin și el știe ce spune - pentru „constituirea Departamentului Românilor de Dincolo de Graniță, însărcinat cu sprijinirea activităților menite să contribuie la păstrarea, cultivarea și dezvoltarea identității etnice, culturale, lingvistice și religioase a românilor care trăiesc în afara țării“, precum se specifica în *Programul de guvernare 1997-2000* (decembrie 1996).

Luând pe cont propriu misiunea coroborării mai multor surse documentare, inclusiv a datelor cuprinse în „Memorandumul“ Direcției Relații cu Românii din Afara Granițelor, din cadrul Ministerului Afacerilor Externe, text pe care, în ceea ce ne privește, n-am avut ocazia să-l putem studia, Valentin Hossu-Longin ajunge și el la concluzia că *în lume trăiesc peste 12 milioane de români, adică echivalentul a mai mult de jumătate din populația României trăitoare astăzi între hotarele țării. Românii de dincolo pot fi împărțiți în două mari grupe: cei din imediata apropiere a actualelor granițe*” (cu două subdiviziuni distincte - din fostele teritorii ale României Mari și frații noștri din spațiile euroistorice sud-dunărene) și românii... de peste mări și țări.

În privința cifrelor vehiculate care - spune Valentin Hossu-Longin, și noi suntem de acord cu acest lucru - au o anumită doză de aproximație, datorită

* Între timp, dorim să afirmăm, astfel de pași înainte s-au făcut.

** *Românii de lângă România* (cum au fost denumiți și tratați într-un întreg număr (6/1998) al revistei „Dosarele Istoriei“).

faptului că timp de o jumătate de secol nu a existat dorința de a afla câți români sunt în lume, chiar dacă ei se numesc, acolo unde trăiesc, vlahi, aromâni, megleno-români, țânțari, cuțovlahi etc., el ar fi înclinat să creadă în următoarele, și noi propunem să le comparăm și să tragem concluziile cuvenite, față-n față cu cele oferite de dr. Victor Crăciun: Republica Moldova - 3.500.000, Transnistria - 250.000-300.000, Ucraina - peste 500.000, ex. URSS (Siberia și Caucaz) - cca. 600.000 (mulți dintre ei asimilați), Serbia - aproape 1.200.000, Bulgaria - cifre între 250.000 și 700.000, Albania - 300.000-500.000, Grecia și Macedonia - aproape 1.300.000 (cei din regiunea Pind sunt socotiți greci latinizați), Ungaria - 30.000-50.000 (în perioada de până în 1989, mulți români din această țară s-au declarat maghiari!), Slovacia - 10.000-15.000, ex. Iugoslavia - 75.000-100.000.

În afara acestei categorii a românilor *de lângă noi*, situați de jur împrejurul hotarelor de astăzi ale României, există românii din a doua grupă, cei din *diaspora* propriu-zisă, numită și emigrație sau exil, constituită din mai multe „valuri“, începând din a doua jumătate a veacului trecut și terminând cu „transfugii“ din „lagărul comunist“. Toți câți există astăzi în lume pot fi grupați astfel: SUA și Canada - 1.100.000, Germania și Austria - 1.000.000 (din care o jumătate o formează sașii și șvabii originari din România, având organizații proprii), Franța - 60.000-100.000, Spania - Portugalia - 3.000-5.000, Marea Britanie și Țările Scandinave - 15.000-25.000, Australia și Noua Zeelandă - 45.000-80.000, America Latină - 50.000-100.000, Africa - 30.000, Italia - 25.000, Turcia - 30.000, alte zone - aproape 500.000, Israel - 400.000-450.000 (evrei originari din România, plus aproape 100.000 de români care muncesc în această țară).

Se cuvine a fi reținut în context faptul că în timpul prigoanei staliniste din fosta URSS (după 1945), sute de mii de români din Basarabia și Bucovina de Nord, precum și numeroși prizonieri de război români, sași și șvabi (circa 15.000), au fost duși în Extremul Orient, dincolo de Cercul Polar, în republicile Asiei Centrale și Caucaziene. Dintre cei care nu au decedat în Gulag, foarte puțini s-au întors la vetrele lor, cei mai mulți fiind aproape asimilați.

Problemele desnaționalizării românilor risipiți în spațiile din imediata vecinătate a țării noastre au constituit și constituie un fenomen grav, care cunoaște aspecte întristătoare, cutremurătoare. Valentin Hossu-Longin reține câteva astfel de exemple și le vom reproduce și noi, detalii mai multe putându-se întâlni în lucrarea *Românii de dincolo de actualele hotare ale țării*. Românii din Valea Timocului - bulgăresc și sârbesc -, de pildă, nici nu sunt recunoscuți ca minoritate, ca și cei din Grecia. Contrastând cu stărilor de lucruri de pe acolo, în nordul Serbiei, în regiunea panonică Voievodina, există o puternică comunitate de români, încă din anul 1918, când a luat naștere Regatul

sârbilor, croaților și slovenilor, prin împărțirea Banatului, cel sârbesc având „capitala“ la Novi Sad. Aici românii au școli, biserici, ziare, emisiuni de radio și televiziune (anumite ore) și legături sistematice, în special cu județele Timiș și Caraș-Severin.

Dar, așa cum a rezultat din cele de mai înainte, nu peste tot și cu toți s-a întâmplat așa. În unele locuri, chiar dacă sunt recunoscuți ca minoritari și au la dispoziție legi și tratate (vezi Ucraina, Ungaria, Bulgaria), românii își păstrează cu greu etnia, limba, religia și obiceiurile tradiționale. „Literale“ legislative - apreciază Valentin Hossu-Longin - fie sunt ignorate, fie că duc la anumite acțiuni total antiromânești precum: închiderea unor școli, arderea tricolorului, devastarea sediilor organizațiilor și publicațiilor românești, profanarea cimitirelor românești etc.

În „comunitatea românească“ *de dincolo* trăiesc nenumărați scriitori și ziariști români (care scot lunar peste 600 publicații și, anual, zeci de cărți) din Serbia în Australia, din SUA în Suedia, din Israel în Franța, din Germania în Albania ș.a.m.d. Despre fiecare în parte (ziare, volume, personalități) s-ar cuveni să știm și să vorbim mai mult, căci jumătate de secol legăturile cu astfel de surse și oameni au fost împiedicate. La fel, cu un număr nesfârșit de medici, artiști, profesori, arhitecți ș.a., mulți dintre ei savanți de largă recunoaștere internațională. Aceasta este o problemă aparte, deosebit de importantă, care merită dezbateri speciale pe care suntem datori să le determinăm, cu toate consecințele care pot surveni în urma lor...

Dar, după această mai lungă paranteză, privindu-i pe românii *de dincolo* aflați la orizontul anilor 2000, să ne întoarcem în urmă cu decenii și să rememorăm, luându-l ca martor pe Mihail A. Blenche, cu al său raport impresionant.

În ansamblul problematicii, pusă în atenția noastră de Mihail A. Blenche, rămân esențiale următoarele sublinieri pe care le vom reproduce, folosindu-ne de un alt text decât cele două deja citate mai înainte ca fiindu-i aparținătoare. Ne referim la textul Conferinței, ținută de el la Ministerul Afacerilor Străine*, având titlul *Politica noastră față de problema minorităților române din străinătate*. Textul este alcătuit din trei părți (după cum urmează) și Concluziuni: I. Situațiunea actuală a minorităților românești din străinătate după țări; II. Politica statelor respective față de aceste minorități; III. Politica României înainte și după războiul mondial față de problema minorităților românești din străinătate.

* Textul, aflat în Arhiva MAE, Problema 18, vol. I, nepaginat, nu poartă o dată anume, dar rezultă foarte clar că este elaborat în anii interbelici, mai precis, în deceniul IV, oricum înaintea începerii celui de-al doilea război mondial, deci înainte de săvârșirea rapturilor teritoriale asupra României.

Textul începe cu o apreciere de principiu, care acoperă și pentru atunci, ca și pentru toate timpurile, necesitatea cercetării acestei problematice. „Dacă a existat și există vreo problemă în mod permanent actuală, nicicând în mod de ajuns rezolvată și de cea mai mare importanță pentru politica noastră externă, aceasta este, fără îndoială, problema minorităților române din străinătate“.

Autorul textului este de părere, în continuare, că „Deși tratatele de pace, încheiate după terminarea războiului mondial, asigurând României o unitate națională quasipfectă, au rezolvat în mod radical și definitiv problema aceasta atât de complexă a politicii europene, totuși, lăsând în afară de hotarele sale actuale mase importante de populații românești, au făcut ca problema să rămână deschisă pentru noi și mai departe, și ca ea să figureze printre problemele care așteaptă încă o soluționare din partea politicii noastre externe“.

În mod concret, Mihail A. Blenche analizează situația minorității române în șapte țări europene (în ordinea însemnătății prezenței numerice a românilor acolo): Iugoslavia, Rusia, Bulgaria, Grecia, Ungaria, Albania și Cehoslovacia. Datele furnizate sunt elocvente, convingătoare, utile sesizării problematicei întregului chestiunii“.

Folosind totalul de 865.000 de suflete pentru Europa (să comparăm în treacăt cu cel existent astăzi în același spațiu), să reținem ideea că „din 5 în 5 ani, datele statistice strânse la Oficiile noastre diplomatice ne fac să putem constata că numărul românilor minoritari în toate țările este în descreștere continuă incontestabilă“.

Judecățile de valoare care urmează ne determină să fim sensibili la forța lor de sugestie, cu valoare mare de întrebuițare și pentru timpurile care au urmat și chiar și pentru cele de azi: „Când într-o țară sau alta - spune Mihail A. Blenche -, paralel cu descreșterea bruscă a unei minorități, se poate constata în același timp și descreșterea bruscă a populației majoritare, motivele descreșterii

* În text există mențiunea că autorului i-au folosit constatările făcute „la fața locului“ în țările în care a lucrat ca diplomat, precum și date, idei și concluzii ale altor diplomați incluse în rapoartele lor aflătoare în arhiva ministerului de resort.

** În total, arată Mihail A. Blenche, „Dacă vom pune acum la o parte datele statisticilor oficiale trucate ale țărilor respective, precum și acelea exagerate ale naționaliștilor noștri extremiști și ne bazăm numai pe date controlate de oficiile noastre diplomatice, vom constata că numărul total al românilor minoritari din țările europene se urcă la 865.000 de suflete“. Mai departe decât atât, peste ocean, se arată într-un paragraf special intitulat „America“, acolo trăiau, „după datele, demne de încredere, ale Recensământului oficial făcut în Statele Unite în anul 1930“, 293.000 de imigranți născuți pe teritoriul României întregite, deci inclusiv și minoritari. Dintre ei, spune Mihail A. Blenche, „numai 114.000 de suflete sunt de origine română“ (să mai comparăm, și în acest caz, respectivele cifre cu cele existente în prezent și să arătăm cât de departe s-a putut ajunge pe scara creșterilor survenite pe firul timpului). Pentru Canada, în același paragraf intitulat „America“, se pomeneste existența a 60.000 de emigranți, născuți pe teritoriul României întregite, dintre care însă numai 20-25.000 ar fi fost români de origine. Mai este pomenită America de Sud, unde „în special în Argentina, se găsesc vreo 10-15 000 de imigranți, români de origine“ (și în acest caz, datele de astăzi sunt sensibil crescute).

întotdeauna sunt naturale, explicabile și acceptabile; când, însă, într-o țară numai populația minoritară este în descreștere bruscă și numărul total al populației majoritare se urcă în aceeași proporție, atunci este evident că motivele descreșterii trebuie căutate cu totul în alte direcțiuni.

Motivele unei astfel de descreșteri sunt întotdeauna: *emigrarea* sau *desnaționalizarea*“.

În ceea ce privește emigrarea românilor minoritari de pe acolo pe unde se află „poate să se producă spre patria mamă (și aceasta este posibilitatea cea mai bună a descreșterii lor în țara respectivă) sau spre alte țări străine, unde dânșii cred că vor găsi condițiuni de trai mai favorabile (spre pildă: românii din Transilvania înainte de război emigrau în masă în America sau azi, când imigrațiunea lor în America a fost aproape completamente interzisă, românii din Cehoslovacia, Iugoslavia și Ungaria se duc în Franța și în Belgia pentru a se angaja ca lucrători la minele de cărbuni și la alte întreprinderi industriale)“.

Într-o abordare consistentă ni se argumentează apoi că „Motivul al doilea și cel mai important al descreșterii minorităților noastre din străinătate este *desnaționalizarea*“. Și în ce o privește, aceasta poate fi „rezultatul unui proces *lent și natural*, care se produce fatalmente, când o minoritate etnică viețuiește încadrată timp mai îndelungat de o majoritate etnică de altă origine, sau *artificială*, adică *forțată*“.

Autorul acestor reflecții conchide apoi cu siguranța celui care stăpânește bine materia: „Evident că primejdia cea mai mare, care amenință minoritățile noastre în străinătate, este desnaționalizarea din urmă“, deci cea artificială, forțată.

„Și înainte de război existau țări unde minoritățile românești au fost expuse unei puternice acțiuni de desnaționalizare, unde politica de desnaționalizare a minorității române era o politică permanentă de stat, dar politica aceasta, pe atunci excepțională, după război s-a generalizat, și azi se practică cu și o mai mare tărie, aproape în toate statele unde trăiesc minorități românești.

Aceste state, după ce în urma aplicării principiului naționalităților și a dreptului de autodeterminare a popoarelor, au devenit - din punct de vedere etnic - mai mult sau mai puțin omogene, se străduiesc din răzputeri și prin toate mijloacele posibile, să înghită minoritățile lor etnice, pentru a putea deveni cât mai omogene, cât mai naționale și cât mai tari“.

Mihail A. Blenche împarte mijloacele aplicate, în acest scop, în două categorii: a) mijloace legale și b) mijloace ilegale. În ceea ce privește mijloacele legale, acestea sunt reprezentate de acele dispozițiuni sau măsuri luate pe baza legilor existente în țările respective și care fac deosebire între majoritari și minoritari. Ca exemplu se oferea cazul exproprierii pământurilor posedate de românii minoritari.

În privința mijloacelor ilegale, era menționată categoria tuturor mijloacelor utilizate fără a fi fost prevăzute în legile naționale sau aplicate minorităților etnice, contrar legilor existente sau dispozițiilor internaționale recunoscute, pe terenul economic, cultural, școlar, bisericesc etc.

Concluzia următoare este semnificativă pentru ceea ce se demonstrează în text: „*În general, se poate spune că intensitatea acțiunii de desnaționalizare stă în proporție cu distanța la care se află țara, în care este așezată geograficește minoritatea română și cu puterea de rezistență a minorității noastre etnice, care variază iarăși după împrejurări*“.

Din bogăția și varietatea mijloacelor de desnaționalizare, ne este reținută atenția asupra următoarelor:

- cu ocazia înregistrării nașterii noului născut român, Oficiul stării civile al țării respective înscrie numele copilului după dezideratele intereselor naționale ale țării „conform instrucțiunilor confidențiale primite din partea autorităților superioare“.

- noul născut român, în lipsa unui preot român - ortodox în comună sau în regiune sau în lipsă de mijloace materiale ale părinților, este botezat de un preot străin sau dacă comuna lui natală este situată lângă frontiera română, el va trebui să fie trecut, în mod clandestin, în țară, pentru a putea fi botezat.

- când copilul trebuie să fie înscris la școală, în lipsa unei școli românești, el va trebui să fie înscris la o școală cu limba de predare străină, unde va învăța să scrie și să citească limba oficială a țării, dar nu va învăța să scrie și să citească în limba lui maternă. Un copil astfel instruit, vorbind acasă românește cu părinții săi, va învăța poate să vorbească bine românește, dar nu va ști să scrie și să citească românește. La școală, învățătorii străini, prin toate mijloacele, vor încerca să-l împiedice sau să întârzie cel puțin trezirea conștiinței naționale românești a copilului sau să-l ducă în eroare în privința originii sale etnice ca, spre pildă, preciza Mihail A. Blenche, în școlile sârbești și ungurești.

- elevii români primesc întotdeauna note mai slabe de clasificare decât ceilalți elevi și sunt trântiți la examene cu o repeziciune uimitoare. Și se spune, de obicei: „Nu vorbești încă în mod suficient limba țării!“ Dacă elevul rezistă însă, și trecând prin toate șicanele acestea, termină studiile, este obligat să-și caute o slujbă. Și în acest caz, românii minoritari sunt defavorizați față de majoritari și li se spune pe față: „Dacă vrei un post trebuie să devii odată național!“ (adică să-ți schimbi numele și religia). Sau, dacă românul minoritar are deja un post la stat, atunci i se pun în vedere, în mod confidențial, spre pildă, în Ungaria, ca în cel mai scurt timp să înainteze o petițiune prin care să ceară maghiarizarea numelui său, căci altfel va pierde postul pe care-l are.

- românul este rău văzut și batjocorit de majoritari, dacă este surprins că vorbește românește, citește o carte sau un ziar românesc.

- dacă se căsătorește cu o femeie din majoritate, preotul bisericii majorității numai cu condițiunea aceea se învoiește la încheierea căsătoriei proiectate, dacă românul minoritar se obligă, în scris, că va crește copiii săi în religia mamei, adică a majorității etnice.

- românii minoritari sunt impuși cu impozite mai grele decât majoritarii, adică în disproporție cu averea lor, și în fața legii, unde toți cetățenii trebuie să fie egali, sunt tratați mai defavorabil decât majoritarii.

- dacă cer pașapoarte pentru a veni în România, li se refuză sau li se eliberează cu greu și orice fel de acțiune națională românească atrage după sine bănuiala, persecutarea și maltratarea lor din partea autorităților și a societăților patriotice extremiste.

Și dacă românul mai rezistă la toate aceste încercări, atunci este considerat ca un element incorigibil și primejdios pentru siguranța statului respectiv și mereu este arestat, dat în judecată și chiar închis pentru diferite pretexte inventate.

Autorului raportului nu-i scapă sublinierea că „sunt ceva mai feriți de toate aceste prigoniri păstorii noștri nomazi și care au mai puțin contact cu autoritățile locale“. Era, după cum se știe, cazul multora dintre românii trăitori la sud de Dunăre, în spațiul Peninsulei Balcanice.

Concluzia generală la enumerarea acestor forme de desnaționalizare pentru Mihail A. Blenche nu putea fi - după demonstrația făcută - decât următoarea: „Și dacă cu toate aceste persecuții și încercări de desnaționalizare mai există și mase importante de minorități românești în străinătate, aceasta se datorește numai puterii de rezistență clasică a românului și ajutorului moral și material primit din partea statului român“.

Abordând problemele țelurilor politicii externe a României - fie în timp de pace, fie în timp de război -, Mihail A. Blenche considera că „întotdeauna era dirijată de marile interese naționale ce avea față de masele enorme românești, așezate jur împrejur de-a lungul frontierelor sale, care uneori, deși figurau ca o minoritate etnică a țării respective, alcătuiau majoritatea zdrobitoare a populației în acele ținuturi, ca, spre pildă, în Ardeal.

Politica externă a României față de această problemă era o politică de conservare și de unire“.

După ce se apreciază că „prin imense sacrificii morale și materiale aduse de ea înainte și în timpul primului război mondial, România a ajuns, în fine, la roadele atât de mult așteptate ale politicii sale, adică la unirea quasituturor maselor românești așezate în afară și de-a lungul frontierelor sale“, Mihail A. Blenche precizează că, „totuși, mase importante de minorități românești au

rămăs afară de frontierele țării noastre întregite, fie din cauze politice, fie din cauza imposibilității unirii lor cu Patria-mamă, fiind așezate în regiuni sau țări mai îndepărtate“.

În chip absolut justificat, după Marea Unire din 1918, Mihail A. Blencic consideră că „Unitatea noastră teritorială și etnică quasiperfectă, o dată realizată, politica noastră actuală urmărește și mai departe apărarea de desnaționalizare a maselor românești în afară de frontierele întregite“.

Dovezile unor astfel de preocupări nu puteau fi decât înțelegerile și convențiile speciale încheiate cu țările respective, în intenția de a se asigura „minorităților românești din străinătate un regim școlar, cultural, bisericesc, economic etc. mai convenabil decât cel actual“, preciza Mihail A. Blenche.

„Întrebarea - citim în continuare - este numai dacă continuarea fidelă a politicii noastre dinainte de război este politica cea mai bună și cea mai potrivită ce poate avea azi România față de autoritățile sale din străinătate și dacă sacrificiile aduse acestei politici stau în proporție justă cu rezultatul obținut?“

După modesta mea părere - afirmă Mihail A. Blenche -, politica noastră față de problema aceasta, care înainte de război alcătua axa politicii externe a României, trebuie adaptată împrejurărilor schimbate și având în vedere că, conform marilor sale interese naționale, politica externă a României a devenit o politică de pace și de consolidare, de data aceasta nu politica noastră externă trebuie să se acomodeze acestei probleme, ci rezolvarea problemei trebuie să fie influențată de cele două mari principii fundamentale ale politicii noastre externe: pacea și consolidarea și dezlegarea definitivă a problemei, prin urmare, trebuie căutată în cadrele politicii noastre externe actuale.

Pornind de la constatarea că numărul românilor din străinătate se afla în continuă descreștere în acel timp, „cu toată rezistența opusă de ei și de politica noastră de conservare“, totodată pornind de la faptul că „politica de desnaționalizare a țărilor respective nu numai că nu slăbește, dar ea devine din ce în ce mai activă și mai eficace“, Mihail A. Blenche exprima punctul său de vedere - cutremurător în esența lui - că „*În asemenea condițiuni și dacă nimic nu se va schimba în situațiunea lor sau în politica noastră față de ele, peste 40-50 de ani problema minorităților române din străinătate nu va mai exista*“.

Ritmul vieții după războiul mondial s-a accelerat și evenimentele istorice se desfășoară cu o viteză neobișnuită până acum, în fața ochilor noștri. Metodele și mijloacele de desnaționalizare aplicate de statele care dețin minoritățile noastre etnice sunt radicale, uneori chiar brutale și întotdeauna eficace. *Când desnaționalizarea unui român minoritar din străinătate nu este lăsată la puterea timpului, sau pe voia întâmplării, ci i se ia imediat pâinea de toate zilele dacă nu vrea să-și schimbe numele, atunci metodele noastre de conservare și mijloacele noastre de apărare (școli și biserici etc.), care s-au*

dovedit excelente înainte de războiul mondial, apar astăzi ca neîndeajuns eficace pentru atingerea scopului urmărit. Ele trebuiesc deci înlocuite sau întregite cu metode și mijloace noi - cel puțin - tot atât de radicale și eficace ca acelea utilizate de statele respective, pentru desnaționalizarea românilor minoritari.

Prin forța lucrurilor, o politică nouă și radicală ni se impune față de această problemă și orice moment de întârziere înseamnă pierderea definitivă a mii și mii de români care, azi, ușor ar putea fi salvați națiunii“.

Și după aceste atât de sugestive constatări și întristătoare premoniții, Mihail A. Blenche lansa la fel de expresiva întrebare: Care ar putea fi deci pentru noi soluționarea cea mai favorabilă și definitivă a problemei?

E drept, răspunsurile sale la întrebare nu s-au dovedit la fel de temeinice ca analiza întreprinsă până a începe să scruteze viitorul. De acca, nici nu vom insista asupra acelor încercări de a răspunde în al său document. Oricum, vom încheia mai insistentă noastră prezentare a pozițiilor lui Mihail A. Blenche, prin constatarea sa finală, conform căreia rezolvarea acestei probleme constituia pentru România *nu o chestiune de puțință, ci o chestiune de voință*.

„Și trebuie să voim, Domnilor, rezolvarea acestei probleme, căci, dacă nu o vom rezolva noi la timp, în favoarea noastră, o vor rezolva alții, fără întrebarea noastră, în favoarea lor“.

Și câtă dreptate a avut - să recunoaștem - Mihail A. Blenche, în cele din urmă!

Tabloul oferit mai înainte, cu privire la numărul și situația românilor de dincolo de hotarele pe care le avea țara noastră în anii interbelici, avea să capete alte înfățișări, grav afectate de începutul și desfășurarea celui de-al doilea război mondial și, în continuare, de situațiile noi, apărute în intervalul de timp de mai bine de cinci decenii scurs de la sfârșitul războiului până în prezent. Avem în vedere, în primul rând, modificările teritoriale intervenite prin amputările deja amintite, care au avut loc începând cu vara anului 1940 (Basarabia, partea de nord a Bucovinei, Ținutul Herța, partea de nord-vest a Transilvaniei, insulele de pe brațul Chilia al Dunării, Insula Șerpilor), care au avut printre consecințe și pierderea din spațiul istoric românesc, prin aceste amputări, a unui mare număr de locuitori. Astfel, a fost mai întâi Basarabia, partea de nord a Bucovinei și Ținutul Herța, anexate de Uniunea Sovietică, în urma ultimatumului de la 26 iunie 1940. Suprafața anexată: 50.135 km pătrați, cu o populație de aproape 3.410.000 locuitori (dintre care români 52,3%); i-a urmat Transilvania de Nord cu 42.243 km pătrați și 2.389.000 locuitori (dintre care români 49,2%). Prima răpire era urmarea Pactului Molotov-Ribbentrop, a doua era rezultatul aplicării odiosului Dictat de la Viena, impus de Germania hitleristă și Italia lui Mussolini. În sfârșit, pe baza

Convenției de la Craiova din 6 septembrie 1940, România „ceda“ Bulgariei Cadrilaterul (județele Caliacra și Durostor), cu o suprafață de 7.412 km pătrați, având 363.000 locuitori (din care 19% români).

În ceea ce privește fenomenele de părăsire - pe căi legale sau ilegale - a țării în anii războiului și, mai ales, după încheierea acestuia, situația s-a complicat mult pentru România, ajungându-se la cifrele ridicare cu care operăm astăzi, potrivit datelor cuprinse în tabelul realizat de prof. dr. Victor Crăciun, și cu care am început, de fapt, discuția noastră.

Asupra problemelor de desnaționalizare a românilor trăitori prin alte spații decât cele circumscrise teritoriului postbelic al țării noastre, nu vom mai insista cu date noi, avertizând însă că, în multe privințe, faptele dovedesc chiar o acutizare a practicilor folosite pe acest tărâm, față de trecut, cu consecințe dezastruoase asupra perspectivei în care mai pot aspira românii de pe acolo la apărarea identității lor, a drepturilor, libertăților care ar trebui să le fie rezervate de fapt și de drept.

RAPORTURILE INTERNAȚIONALE ÎN TRE ISTORIE ȘI TEORIE

ALEXANDRU ZUB

Membbru corespondent al Academiei Române

Ca și istoria în ansamblul ei, studiul relațiilor internaționale ezită de mult între cauzistică și tipologie, între eveniment și demersul epistemologic mai complex¹. Este natural să se întâmple așa, deoarece restituirea evenimentială trebuie complinită cu analize de ordin comparatist, tipologic etc., uneori de către același autor. Domeniul comportă azi un dublu registru, istoria prelungindu-se în teorie sau fiind, cel mai adesea, fecundată de aceasta.

Observația privind ideologizarea conflictelor dintre state, impusă mai cu seamă în momentele de criză, nu e deloc nouă². Timpurile moderne s-au resimțit considerabil din această cauză. „Abandonarea principiului explicativ, în favoarea celui religios cauzal, a atras, ca o consecință, deplasarea cercetării relațiilor internaționale de la aspectul *istoriei*, la acela al *sociologiei*, iar ulterior la *integrarea lor în modele matematice*“, constată un specialist, atent mai cu seamă la finalitate, cauzalitate, valoare în acest domeniu și preocupat de posibilitatea de a reconcilia teoriile bazate pe modele „depersonalizate“ cu filosofia politică de tradiție clasică, având un substrat raționalist și etic³.

În ultimul timp, asemenea formule complementare sunt frecvente și impun regândirea problematicii raporturilor internaționale în ansamblu. Interesul acuzat al unora pentru abordarea clasică, evenimentială, nu trebuie să descurajeze preocupările altora, la fel de legitimă, pentru sistem, tipologie, metadiscurs. Exemple de bună fuziune a praxeii (fie aceasta istoriografică sau de resortul diplomației) cu perspectiva teoretică ne stau la îndemână, alcătuiind azi o „literatură“ a chestiunii prea bogată spre a fi pusă aici în discuție. Istoria, relațiile internaționale, filosofia politică, dreptul, teoria conflictelor,

¹ Cf. Camil Mureșan, *Națiune naționalism. Evoluția naționalităților*, Cluj-Napoca, 1996, p. 292 - 303.

² *Ibidem*, p. 298.

³ *Ibidem*, p. 301.

etnopsihologia, între altele, nutresc această direcție, ale cărei efecte sunt deja remarcabile. P. H. Nitze, K. N. Waltz, R. Aron, A. Wolfens, H. Nicolson, S. Hoffmann, E. Wrede, M. Merle, P. F. Gandec, Ch. Zorgbibe, W. C. Olson, A. Groom, P. Renouvin, J. B. Duroselle, Thierry de Montbrial sunt numai câteva nume dintr-o serie. Ultimele două, mai ales, ne rețin aici luarea-aminte.

Specialist în istoria relațiilor internaționale, colaborator al lui P. Renouvin la o mare sinteză în acest domeniu și autor de prestigioase studii, care i-au asigurat calitatea de membru al Institutului Franței, **Jean Baptiste Duroselle** a scris și o prețioasă sinteză, *Tout empire périra*, al cărei subtitlu indică destul de exact direcția preocupării: „*une vision théorique des relations internationales*”⁴. Nu e o simplă descriere a acestor relații, nici pe tărâm istoric, nici în planul fenomenelor actuale. Nu e nici o expunere de teorii deja emise, ci o teorie proprie, pe teme istorice, una ce se anunță din capul locului empirică, evolutivă și metodică⁵. Textul începe cu o motivație teoretică pentru a sfârși cu un dens capitol de teorie a domeniului. Toată analiza, toată demonstrația denotă aceeași propensiune teoretizantă, lesne de recunoscut și în studiile de caracter mai empiric ale autorului. În același timp, el insistă asupra faptului că empiricul e un stadiu încă actual, în sensul că știința nu e destul de avansată pentru a teoretiza mai riguros și a obține concluzii definitive. Sunt dimensiuni complementare, în fond, iar în cazul de față ele se regăsesc într-un demers unitar și coerent, a cărui miză e lesne recognoscibilă în *Tout empire périra*. Cadrul e cel mai vast cu putință, J.-B. Duroselle fiind preocupat să explice relațiile dintre state, comunități etno-culturale etc. pe baza cunoașterii chiar a putinței omului de a cuprinde, sistematiza și interpreta informația disponibilă. Istoricul interesat de acest domeniu trebuie să fie și un bun hermeneut pentru a răspunde la asemenea exigențe. Deschiderea spre toate disciplinele umaniste rămâne pentru el o datorie continuă, ca sursă de revitalizare a discursului. Efortul descriptiv și metodic se cere prelungit în efortul de a construi, ceea ce implică indiscutabil teoria. *Tout empire périra* e rezultatul final, se poate spune, al unei activități dedicate deopotrivă sistematizării faptelor și valorizării lor în sistem. Evenimentul ca atare și atitudinea față de eveniment constituie pentru autor o temă predilectă, prezentă ca mobil polemic și în textul evocat. Distanțându-se de alte demersuri, autorul conchide că „adevărul științific, oricare ar fi obiectul, e rațional”, că „trebuie deci să studiem rațional omul”, deși „acesta e un amestec de rațional și irațional”⁶. Este o concluzie importantă desigur pentru studiul relațiilor internaționale,

⁴ J. -B. Duroselle, *Tout empire périra. Une vision théorique des relations internationales*, Paris, 1981.

⁵ *Ibidem*, p. 18.

⁶ *Ibidem*, p. 12.

unde se constată chiar un plus de complexitate, dat fiind că acest domeniu presupune în chip necesar apel la numeroase discipline, fiecare cu bibliografia ei, practic inepuizabilă. *Que faire?* Cu această întrebare, J. B. Duroselle deschide o paranteză metodologică de un interes aparte⁷. El ne invită să ținem cont de faptul că substanța oricărui studiu de relații internaționale nu se poate asigura decât prin istorie, ca tehnică a resuscitării de evenimente și semnificații. Modelele abstracte n-o pot înlocui nicicând. Teoria jocurilor, adusă din matematică, și teoria sistemelor, de o aplicație mai largă, îi pot oferi sugestii utile, fără să o dispenseze de obligația cercetării istoriei înseși, ca sistematizare de fapte, experiențe, sensuri și ca reflecție metodică asupra destinului uman. Construcțiile abstracte nu pot interesa decât ca sugestii de lămurire a proceselor reale, urmărite în evoluția lor, cu regularități și accidente, continuități și rupturi, expansiuni și blocaje etc. Analiza calitativă o întregeste pe cea cantitativă, ambele fiind necesare în definirea ansamblului. Ceea ce la maestrul său Pierre Renouvin fusese o „teorie schematică“, devine la J. -B. Duroselle un sistem explicativ destul de complex și de ambițios. Amândoi au știut să distingă însă între „forțele profunde“ și „acțiunea omului de stat“, între ceea ce se poate atribui mulțimilor anonime și rolul oamenilor de seamă. „Diagnosticul situației“ e o sintagmă semnificativă pentru acest tip de discurs, profesat între alții și de elvețianul Jacques Freymond, discurs menit mai întâi să clarifice termenii ecuației și apoi să propună rezolvări. Pe această linie, a „diagnosticului“, fie și aplicat la situația actuală, se situează destui analiști de prestigiu.

Expert în relații internaționale, diplomat și savant, membru al Institutului Franței, *Thierry de Montbrial* se recomandă ca un spirit capabil să răspundă la multiple exigențe, atent deopotrivă la realitatea din jur și la experiența istorică. „Cine vrea să fie observatorul epocii sale, să scruteze orizontul și să reflecteze pentru a acționa, trebuie să se întoarcă în timp [...], să abordeze istoria în perspectivă, ca un artist care schițează un peisaj“, supunându-l riguros normei amintite⁸. Așa a procedat el însuși într-o carte despre „marile manevre ale lumii“⁹, care n-a rămas fără ecou nici la noi¹⁰. Se desprinde clar din aceasta un sistem cognitiv, la care colaborează totodată teoria generală, cazuistica și comentariul critic. Lumea epocii noastre e strâns legată de experiențele anterioare, marile ei „manevre“, ocazionând autorului analize întemeiate pe o bună cunoaștere a istoriei, filosofiei, gândirii politice, de la Platon la Kant și Hegel, de la Machiavelli la Tocqueville și R. Aron, de la Bacon la B. Russel, pentru a nu cita decât repere esențiale. Întrebarea din titlu - *Que faire?* - o amintește pe aceea lansată, la un alt moment de răspântie, provocator de ideologul revoluției proletare, devenit apoi părinte al totalitarismului roșu, dar și (sub alt unghi) interogația lui J. -B. Duroselle din *Tout empire périra*.

⁷ *Ibidem*, p. 13-19.

⁸ Thierry de Montbrial, *Memoria timpului prezent*, Iași, 1996, p. 7.

⁹ Idem, *Que faire? Les grandes manoeuvres du monde*, Paris, 1990.

¹⁰ Paul Alexandru Georgescu, *Thierry de Montbrial și epistemologia relațiilor internaționale*, în „Tribuna“, 1990, 37, p. 6.

Punerea în sistem a relațiilor internaționale constituie primul aport remarcabil al autorului, cu aplicații la lumea de azi. Al doilea mută analiza în plan economic, rămânând solidar în ansamblul demersului. Încă unul, încheind un triptic ce se vedește solidar și coerent, caută o depășire a relației antagonice (*prieten-dușman* la Carl Schmitt)¹¹ printr-o politică mai suplă, aceea a cooperării și integrării. Un spirit deschis, dar de strictă aplicație și eminentamente constructiv caracterizează ansamblul. Modelarea filosofică e servită de metode matematice și de un admirabil efort de sinteză în direcția valorificării numeroaselor aspecte aporetice care definesc trecerea de la comunism spre o societate deschisă. În fața pericolului comunist, Europa apuseană realizase o solidaritate în spirit liberal și pacific. Va fi ea în stare să antreneze acum restul continentului în aceeași direcție? După destrămarea violentă a Iugoslaviei, întrebarea lui Thierry de Montbrial sună a premoniție. Însă trebuie să observăm că această parte a Europei a făcut posibilă și o destrămare „de catifea“, dacă ne gândim la cazul Cehoslovaciei. Totul părea posibil în 1990 și tocmai de aceea, conchidea expertul, eram datori să optăm cum se cuvine, să facem mereu ce trebuie, pe linia sistemului de valori al lumii apusene. Echilibrul binar din perioada postbelică odată distrus, exista șansa de a extinde acel sistem de valori, însă și posibilitatea unui balcanism haotic. Se și putea închipui o Europă în trei cercuri, una în care cea apuseană își va apropia rapid Centrul, urmând ca Estul să-și probeze în timp vocația democratică. E limpede, la opt ani după analiza întreprinsă de Thierry de Montbrial, așa s-au și desfășurat *grosso modo* lucrurile, motiv să credem că o bună cunoaștere a realităților geopolitice, unită cu estimarea lor diacronică și cu prospectiva, pot înlesni o asemenea prognoză.

Suntem, de fapt, „în căutarea adevăratelor noastre invariabile, acolo unde ar fi trebuit să știm că s-au aflat întotdeauna, în lumea spiritului, acea *noosferă* despre care vorbea Teilhard de Chardin. Secolul XXI va trebui să poarte marca revenirii în spiritualitate, după o lungă paranteză dominată de un pozitivism naiv și care se încheie în confuzie și în teamă. Cu această condiție, crede Thierry de Montbrial, aventura prometeică va avea un viitor¹².

Viziuni afine se pot întâlni și la alți analiști, preocupați de ideea unui nou echilibru în lume, care să nu mai conteze pe mari competiții de ordin militar, ci pe cooperare, sinteză multiculturală, recunoaștere. Este perspectiva din care Fukuyama a surprins pe mulți, închipuind o eră a liberalismului triumfător, în care lupta pentru recunoaștere și prestigiu (*thimos*) ar fi nota dominantă¹³. Aportul istoriografiei, sub acest unghi, e considerabil. Inițiative individuale sau de grup denotă în ultimii ani o anumită maturitate pe tărâmul restituției pragmatice, ca și în ce privește sinteza de propensiune teoretică¹⁴.

¹¹ Carl Schmitt, *Teologia politică*, București, 1996.

¹² Thierry de Montbrial, *Memoria timpului prezent*, p. 200.

¹³ Francis Fukuyama, *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, București, 1994, p. 129-183.

¹⁴ Cf. Mihai Timofte (ed.), *Concepte și metodologii în studiul relațiilor internaționale*,

Iasi 1997
VERIFICAT
2017

VERIFICAT
2007

**Tiparul s-a executat sub c-da nr. 637/1999 la
Tipografia Editurii Universității din București**

DEMOGRAFIE ȘI GENEALOGIE ISTORICĂ

SOCIETATE ȘI ECONOMIE

INSTITUȚII ȘI REGIMURI POLITICE

SPAȚII ȘI IMAGINI ISTORICE

VALORI ȘI INTERFERENȚE CULTURALE

DIPLOMAȚIE ȘI RELAȚII INTERNAȚIONALE

Remiză

234.169

Editura Universității din București

ISBN 973 - 575 - 499 - 1